

کشف الاسرار وعدة الابرار

معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری

جلد پنجم

تفسیر سورهٔ یوسف الی آخر سورهٔ الکهف

تألیف: ابوالفضل رشیدالدین المیبدی

بسعی و اهتمام: علی اصغر حکمت

کشف‌الاسرار وعدة‌الابرار

(جلد پنجم)

معروف به‌تفسیر خواجه عبدالله انصاری

تفسیر سورهٔ یوسف الی آخر سورهٔ الکهف

تالیف : ابوالفضل رشیدالدین المیبدی

به‌سعی و اهتمام : علی‌اصغر حکمت

مؤسسهٔ انتشارات امیرکبیر

تهران ، ۱۳۸۲

میبدی، احمدبن احمد، قرن ۶ ق.
کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار: معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری / تألیف ابوالفضل رشیدالدین المیبدی؛ به سعی و اهتمام علی‌اصغر حکمت. ــ تهران : امیرکبیر، ۱۳۷۱.
۱۰ ج.
(دوره ۱۰ جلدی) ISBN 964-00-0341-7 ـ . (ج. ۱) ISBN 964-00-0342-5
(ج. ۴) ISBN 964-00-0345-X ـ . (ج. ۳) ISBN 964-00-0344-1 ـ . (ج. ۲) ISBN 964-00-0343-3
(ج. ۷) ISBN 964-00-0348-4 ـ . (ج. ۶) ISBN 964-00-0347-6 ـ . (ج. ۵) ISBN 964-00-0346-8
(ج. ۱۰) ISBN 964-00-0351-4 ـ . (ج. ۹) ISBN 964-00-0350-6 ـ . (ج. ۸) ISBN 964-00-0349-2
فهرستنویسی بر اساس اطلاعات فیپا.
مندرجات: ج. ۱. تفسیر سوره الفاتحه و سوره البقره ــ ج. ۲. تفسیر سوره آل عمران و سوره نسا. ــ ج. ۳. تفسیر سوره المائده تا آخر سوره الاعراف. ــ ج. ۴. تفسیر سوره الانفال الی آخر سوره هود. ــ ج. ۵. تفسیر سوره یوسف الی آخر سوره الکهف ــ ج. ۶. تفسیر سوره مریم الی آخر سوره النور ــ ج. ۷. تفسیر سوره الفرقان الی آخر السجده ــ ج. ۸. تفسیر سوره الاحزاب الی آخر سوره فصلت ــ ج. ۹. تفسیر سوره الشوریٰ الی آخر سوره الحدید. ــ ج. ۱۰. تفسیر سوره المجادله الی آخر سوره الناس. ــ
چاپ هفتم : ۱۳۸۲.
۱. تفاسیر عرفانی ــ قرن ۶ق. ۲. تفاسیر اهل سنت ــ قرن ۶ق. ۳. نثر فارسی ــ قرن ۶ق. الف. انصاری، عبدالله بن محمد، ۳۹۶ ـ ۴۸۱ق. تفسیر قرآن. ب. حکمت، علی‌اصغر، ۱۲۷۱–۱۳۵۹، مصحح. ج. عنوان. د. عنوان: تفسیر خواجه عبدالله انصاری. هـ عنوان: تفسیر قرآن.
BP ۱۰۰ / ۵ ک ۹ م　　۲۹۷/۱۷۸
۱۳۷۱
کتابخانه ملی ایران　　م۷۲ـ ۷۷۹*

کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار (جلد پنجم)

تألیف: ابوالفضل رشیدالدین المیبدی
به سعی و اهتمام علی‌اصغر حکمت
چاپ ششم: ۱۳۷۶
چاپ هفتم: ۱۳۸۲
چاپ و صحافی : چاپخانهٔ سپهر، تهران
شمارگان : ۱۵۰۰ نسخه

ISBN: 964 -00-0346-8 (Vol.5)　　ISBN: 964 -00-0341-7 (10 Vol.Set)
شابک ۸-۰۳۴۶-۰۰-۹۶۴(جلد پنجم)　　شابک ۷-۰۳۴۱-۰۰-۹۶۴(دوره ۱۰ جلدی)

مؤسسه انتشارات امیرکبیر تهران، میدان استقلال
WWW.AMIR-KABIR.COM

بسمه تعالی

مقدمه

اَلحمدللّه الّذی اَنزل علی عبده الکتابَ ولم یَجْعلْ لهُ عِوَجاً(۱)

بحمدالله والمنّه این کتاب صواب وسفر مستطاب که ازمجلّدات عشرهٔ تفسیر کشف الاسرار مجلّد پنجم است ودر افق معرفت وسماءِ فضیلت تابنده انجم، پس ازسعی و کوشش بسیار وجدّوجهد بی‌شمار اینك ازخلوتخانهٔ غیب بجلوه گاه شهودمی آید ومشام جان‌اهل‌دانش وعرفان را از شمیم‌کلمات طیّبات الهی‌خوشبو و معطّر می‌سازد : **اَلَمْ تَرَکیف ضَربَ اللّهُ مثلاًکلمةً طیبّةً کشجرةٍ طیبّةٍ اصلُهاثابتٌ وفَرعُها فی‌السَّماء ۞ تؤتی اُکُلَها کلَّ حینٍ باذن ربّها**(۲) .

این مجلّد شریف مشتمل است بر تفسیر پنج سوره از سور مبارکهٔ قرآنیّه یعنی : **یوسف** و **الرّعد** و **ابرهیم** و **بنی‌اسرآئیل** و **الکهف** که همه بهمان روش معهود در سه نوبت تفسیر شده است : نوبت اولی : ترجمهٔ فارسی و نوبت دوم : تفسیرات مأثوره بسبك مفسّران و نوبت سوم : تأویلات ذوقیّه بروش عارفان. وهریك بنوبت‌خود گوهری است تابان که از دُرج خرد وادب زیب پیکرشاهدان معنی گردیده است :**کتابٌ اَنزلناهُ الیك لتُخرجَ النّاسَ من‌الظّلمات‌الَی النّور**(۳) .

خدایرا شکر فراوان دارد که توفیق او شامل حال این عبد ضعیف گردید تا بدستیاری بی‌منّت و پایداری بیدریغ **آقای سید عبدالحمید نقیب زاده مشایخ طباطبائی** که از راد مردان صاحبدولت وخردپیشگان بادانش ومعرفت است این

۱) الکهف ۱ ۲) ابراهیم ۲۴و۲۵ ۳) ابراهیم ۱

سفینهٔ پراز گهر پس‌از مقابلهٔ متقن وتطبیق دقیق و کوششی که بقدرطاقت بشریّت مبذول افتاد ، بحلیهٔ طبع آراسته گردید . و اگـر باز سهو و خطائی در خلال سطور و کلمات رخ داده باشد ازنقص و عجز مفطور در انسان است که درهمه حال درمعرض‌سهوونسیان و وسوسهٔ دیووفریب شیطان قرار دارد : **وقُل لعبادی یَقولوا الَّتی هِیَ اَحسنُ اِنَّ الشَّیطانَ یَنزَغُ بینَهم اِنَّ الشَّیطانَ کان للانسان عدوّاً مبیناً**(۱) .

بزرگان وسروران دانشگاه طهران خاصّه رئیس فرزانه و اساتید خردمند دانشکدهٔ معقول و منقول ما را که گمگشتهٔ وادی حیرت و افتادهٔ ورطهٔ زلّت بوده ایم چون ستارهٔ دولت در افق فضیلت همواره بخیر دلالت کرده اند و اگر عبادتی بدرگاه حقتعالی بعمل آمده در مثوبات آن شریك وانبازند والحق کریمهٔ . **اَلّذین آمَنوا وتَطمئنُّ قلوبُهم بذکرِ اللّهِ . . . . . طُوبی لَهُمْ وَ حُسْنَ مآبٍ**(۲) مصداق حال فرخنده فال ایشان است .

پس از طبع و نشر دو مجلّد اوّل و دوّم ازین تفسیر شریف ، اقبال وعنایتی که از اصحاب فضل و کمال و ارباب وجد و حال و ادلّاءِ هدی و رهبران طریق ادب وتقوی نسبت بآن مشهودافتاد ، دلِ شکستهٔ مارا مرهم نهاد وروح خستهٔ مارا یاری کرد وقدم مارا دراین خدمت پررنج ومحنت راسخ وثابت فرمود تاآنجا که بقیّهٔ مجلّدات را آماده ساخته ایم که عنقریب این شاهد دل آرای بزم معنی چهره گشای حجلهٔ ادب و آن کوکب درخشان افق عرفان نورفزای آسمان علم گردد: **تِلكَ آیاتُ الکتابِ والّذی اُنزل الیك من ربّك الحقُّ ولکنَّ اَکثَرَ النّاسِ لایُؤمنون**(۳) .

اگر بعضی اشخاص از محسّنات و مزایای این تألیف منیف غافل باشند و یا از نظرگاه دیگر برآن بنگرند ، باید بدانند که این کتاب بحری است ذخّار و

---

۱) بنی‌اسرآئیل ۵۳ ۲) الرعد ۲۸و۲۹ ۳) الرعد ۱

دریائی است بیکران که بسراسر عرصهٔ وسیع وافق فسیح اسلام تعلّق دارد وازمضیق تحزّب وتنگنای تعصّب دوراست ومسلمانان درهر گوشه‌ای از عالم بنسببی وبجهتی بدان دلبسته اند، گروهی از ایشان از برکات درر احادیث وغُرر اخبار که در مطاوی کتاب بفراوانی آمده‌است بهره مند میشوند، گروهی دیگرازخرمن مواعظ و مزرع حکم که در اطراف آن فراهم آمده خوشه ها می‌چینند، پارسی زبانان نه تنها درایران بلکه درهندوستان وپاکستان و افغانستان ودیگر بلاد از ذخائر ادب وکنوز دانش که درطیّ کلمات فصیح ومعانی بلیغ وعبارات منسجم ومنثورات مرسل ومنظومات بدیع بزیبائی ودل آرائی هرچه تمامتر جلوه گراست و ازسخن پارسی درست قرن ششم هجری تحفه‌ای لطیف می‌آورد، لذّت روحانی‌می‌برند، تا آنکه نوبت باهل وجد و حال و صاحبان ذوق و کمال میرسد که آنان همه از تأویلات لطیفهٔ عرفانی آن کتاب که ناشی ازحرارت فروزان غیبی وشعلهٔ درخشان لاریبی است مذاق جانشان چاشنی میگیرد : **قُل کُلٌّ یعملُ علی شاکلته فربُّکم اعلم بمن هوَ اَهْدی سبیلاً** [1].

بحمدالله چون ما را نظر بر کشف اسرار معانی و حلّ رموز حقایق و بسط زواهر جواهرافکار بود درنیّت ما فتوری روی نداد وهمچنان با استمداد ازالطاف خفیّهٔ **اعلیحضرت ولیّ عصر عجلّ اللّه فرجه** بطبع و نشر این مجلّدات سعی و مجاهده کردیم وهمهٔ شداید و آلام که درراه حصول این‌مراد رومی‌آورد دربرابر مقصداعلی وهدف اَسنای‌خود سهل و آسان‌شمردیم وحوالت آنرا به‌عدالت وعنایت الهی واگذاشتیم : **فَاَمّا الزَّبدُ فیذهبُ جُفآءً واَمّا ما ینفعُ النّاسَ فیمکثُ فی الارض** [2]

۱) بنی‌اسرآئیل ۸٤ ۲) الرعد ۱۷

خوش بیان کرد آن حکیم غزنوی | بهر محجوبان مثال معنوی
که ز قرآن گر نبیند غیر قال | این عجب نبود ز اصحاب ضلال
کز شعاع آفتاب پر ز نور | غیر گرمی می‌نیابد چشم کور

کتبت هذه السّطور راجیاً مناجیاً فی ضحوة یوم الخمیس الرّابع عشر من شهر ربیع الثانی من سنة ثلاثمائة وثمانین بعد الالف، وانا العبد المحتاج الی رحمة ربّه :

علی اصغر حکمت

کشف الاسرار و عدة الابرار

(جلد پنجم)

بسم الله الرحمن الرحيم

۱۲ ـ سورة یوسف ـ مکیة

۱ ـ النوبة الاولى

قوله تعالی : «**بسم الله**» بنام خداوند ، «**الرَّحمن**» فراخ بخشایش، «**الرَّحیم**» مهربان .

«**الر تلك آیات الکتاب**» این [حروف قرآن] آیتها نامه‌ایست ، «**المبین**[۱]» پیدا کنندهٔ حق و باطل .

«**انّا انزلناه**» ما فروفرستادیم آنرا ، «**قرآناً عربیّاً**» قرآنی تازی ، «**لعلّکم تعقلون**[۲]» تامگر شما [که عرب اید] دریابید .

«**نحن نقصّ علیك**» ما بر تو میخوانیم ، «**احسن القصص**» نیکوتر همهٔ قصّها ، «**بما اوحینا الیك**» باین پیغام که دادیم بتو ، «**هذا القرآن**» این قرآن ، «**وان کنت من قبله**» و نبودی پیش ازفروآمدن این نامه ، «**لمن الغافلین**[۳]» مگر از ناآگاهان .

«**اذقال یوسف لابیه**» آنکه که **یوسف** گفت پدر خویش را ، «**یاابت**» ای پدرای [۱] «**انّی رآیت احدعشر کوکباً**» من دیدم درخواب یازده‌ستاره ، «**والشّمس والقمر**» وخورشید وماه ، «**رآیتهم لی ساجدین**[۴]» ایشان خودرادیدم که‌سجده[۲] کردند .

---

۱ ـ کذا فی‌الاصل ، ظاهراً : کلمهٔ پدر درحالت ندا .　　۲ ـ نسخهٔ ج : سجود .

«قال یابنیّ» یعقوب گفت ای پسر ، **« لاتقصص رؤیاك علی اخوتك »** بمگوی خواب خویش وپیدا مکن آنرا بر برادران خویش ، **«فیکیدوالك کیداً»** که ترا ساز بد سازند ، **«انّ الشّیطان للانسان عدوّمبین**[۵]**»** که دیـو مردم را دشمنی است آشکارا .

«وکذلك یجتبیك ربّک» وهمچنان که بتو نمود خداوند تو بگزیندترا ، **«ویعلّمک من تأویل الاحادیث»** ودرتوآموزد تعبیرخوابها ، **«ویتمّ نعمته علیک»** وتمام کند نعمت خویش بر تو ، **«وعلی آل یعقوب»** و بر کسان **یعقوب** ، **« کما اتمّها علی ابویک من قبلُ ابرهیم واسحق»** چنانك تمام کرد آنرا بر پدران تو از پیش هر دو **ابراهیم** و **اسحق** ، **« انّ ربّک علیم حکیم**[۶]**»** خداوند تو دانائی است راست دان ، تمام دان ، نیـکودان ، همه دان .

« لقدکان فی یوسف واخوته » دریوسف و برادران او و در قصص ایشان ، **« آیات للسّائلین**[۷]**»** شگفتها است پرسندگانرا .

النوبة الثـانیة

بدان که این سورهٔ **یوسف** بقول بیشترین علما جمله بمکّه فروآمده. **عکرمه** و **حسن** گفتند این در مدنیّات شمرند که جمله بمدینه فروآمده . **ابن‌عباس** گفت چهار آیت ازابتداءِ سورة بمدینه فروآمد باقی همه بمکّه فروآمده ودرین‌سوره ناسخ‌ومنسوخ‌نیست وبقول کوفیان‌صدویازده‌آیت است‌وهزاروهفتصدوشصت‌وشش کلمه‌وهفت‌هزاروصدوشصت‌وشش حرفست.ودرفضیلت‌این‌سورة **ابیّ بن کعب** روایت کند از**مصطفی** صلّی الله علیه و سلّم ، قال «علّموا ارقّاکم سورة یوسف فانّه ایّما مسلم تلاها وعلّمها اهله ومامَلکت یمینه هوّن‌الله علیه سکرات الموت واعطاه‌القوّة ان لایحسد مسلماً» گفت بندگان وبردگان خود را سورهٔ **یوسف** درآموزید ، هر مسلمانی که این سوره برخواند وکسان وزیر دستان خود را در آموزد الله تعالی سکرات مرگ بروی آسان کند و ویرا قوّت دهد در دین تابرهیچ مسلمان حسد نبرد .

ودر خبر است که صحابهٔ رسول گفتند یا رسول‌الله مارا آرزوی آن می‌بود که الله‌تعالی بما سورتی فرستادی که در آن امرونهی نبودی ونه وعد و وعید تاما را بخواندن آن تنزّه بودی ودلهای‌ما درآن نشاط و گشایش افزودی ، ربّ العالمین بروفق آرزوی ایشان این سورهٔ یوسف فروفرستاد؛ونیز جهودان فخرمیکردند که در کتاب‌ماقصّهٔ یوسف‌است‌وشمارانیست تاربّ العزّه بجواب‌ایشان‌وتشریف‌وتکریم مؤمنان این سورة واین قصّه علی‌احسن الترتیب راعجب نظام فروفرستاد .

وروی‌ایضاً: انّ‌علماء الیهود قالوالاصحاب النبیّ (ص):سلواصاحبکم‌محمّداً لماذا انتقل یعقوب من ارض کنعان الی‌مصر فانزل‌الله عزّوجلّ هذه‌السورة .

« بسم‌الله‌الرّحمن‌الرّحیم- الر تلك آیات الکتاب‌المبین» ای‌هذه‌السورة‌الّتی اسمها الرتلك آیات الکتاب المبین ، باین قول الر نام سورة است ، میگوید این سورة آیات قرآن‌است ،نامه‌ای روشن پیدا که حق وباطل ازهم جدا کند وهرچه شمارا بدان حاجت است ازکار دین بیان کند . وقیل معنی‌المبین انّه ظاهرفی‌نفسه انّه کلام‌الله، نامه‌ای که درنفس‌خودروشن‌است‌وپیدا که کلام‌خدا است و ابان لازمٌ ومتعدٍ. وقال معاذبن جبل:المبین للحروف الّتی سقطت من‌السن الاعاجم و هی‌ستة الصاد والضاد والطاء والظاء والعین والحاء و کذلك الثاء و القاف ، معنی آنست که باین حروف بیان کردیم وروشن باز نمودیم که این قرآن عربی است وبزبان عرب‌است ، مصطفی (ص) گفت «احبّواالعرب لثلاث لانّی عربیٌ والقرآن عربی و کلام اهل‌الجنّة عربیٌ» .

« انّاانزلناه » این ـ ها ـ کنایت است از کتاب و روا باشد که کنایت ازقصّهٔ یوسف بود وخبروی ، میگوید ما این نامه که فرستادیم و این قصّهٔ یوسف که بر شما خواندیم بزبان عربی فرستادیم و بلغت عرب تا شما که عرب‌اید معانی آن و امرونهی آن دریابید وبدانید ، و العربیّ منسوب الی‌العرب و العرب جمع عربیٌ کرومیٌ‌وروم وهومنسوب الی‌ارض یسکنونها وهی عُربةٌ باحة دار اسماعیل بن ـ ابرهیم علیهما السلام . قال‌الشاعر :

و عربــة ارض مایحلّ حرامها من النّاس ا ّلا اللوذعی الحلاحل

یعنی النبیّ صلّی‌الله علیه وسلّم احلّت له مکّة و سکّنها الشاعر ضرورة .

« نحن نقصّ علیك » الآیة.... نتلوا علیك ونتّبع بعض الحدیث بعضاً . « احسن القصص » ای احسن البیان فهو المصدر، وقیل القصص المفعول کالسّلب و الطّلب للمصدر والمفعول . روا باشد که احسن القصص همهٔ قرآن بود یعنی که ما برتو می‌خوانیم این قرآن که نیکو ترین همه قصّها است و همه سخنها همانست که جائی دیگر گفت « الله نزّل احسن الحدیث » **سعد بن ابی وقّاص** گفت: انزل القرآن علی رسول الله فتلاه علیهم زماناً قالوا یا رسول الله لوقصصتنا فانزل الله نحن نقصّ علیك احسن القصص فتلاه زماناً قالوا یارسول الله لوحدّثتنا فانزل الله تعالی ، الله نزّل احسن الحدیث فقالوا یارسول الله لوذکرتنا ووعظتنا فانزل الله « الم یأن للّذین آمنوا ان تخشع قلوبهم لذکر الله قال کلّ ذلك یؤمرون بالقرآن». و گفته‌اند احسن القصص درین آیة قصهٔ **یوسف** است وآنرا احسن القصص گفت ازبهر آن که مشتمل است این قصّه بر ذکر مالك ومملوك وعاشق ومعشوق وحاسد ومحسود وشاهد ومشهود و ذکر حبس واطلاق و سجن وخلاص وخصب وجدب و نیز در آن ذکر انبیاء است وصالحان وملائکه و شیاطین وسیر ملوك وممالیك وتجّار وعلما وجهال وصفت مردان وزنان ومکر وحیل ایشان ، ونیز درآن ذکر توحید است وعفّت وستر وتعبیر خواب وسیاست ومعاشرت وتدبیر معاش ، ونیز قصّه‌ای که ازبدایت آن تابنهایت روزگار درازبرآمد ومدت آن برکشید ؛ ازعهد رؤیاء **یوسف** تارسیدن پدر وبرادران بوی هشتاد سال بقول **حسن** و چهل سال بقول **ابن‌عباس** . و قیل احسن القصص لخلوّه عن الامر و النهی الّذی سماعه یوجب اشتغال القلب، « بما اوحینا الیك » این «ما» راماء مصدر گویند، ای بایحائنا الیك هذا القرآن ، یعنی ترا ازقصّهٔ **یوسف** خبرداديم باین قرآن که بتوفرو فرستادیم . «وان کنت من قبله لمن الغافلین» عن قصّة یوسف و اخوته لانّه محمّد (ص) انّما علم ذلك بالوحی .

«اذقال یوسف» موضع اذنصب است و المعنی نقصّ علیك اذ قال یوسف . و

قیل معناه اذکر اذقال یوسف لابیه؛ **یوسف** نامی است عجمی یعنی افزون فیروز، و قیل هواسم عربیٌ من الاسف والاسیف فالاسف الحزن والاسیف العبد و اجتمعا فی یوسف فلذلك سمّی یوسف. ودرست استخبراز **مصطفی** (ص) که گفت : الکریم بن الکریم بن الکریم بن الکریم **یوسف بن یعقوب بن اسحق بن ابرهیم** ؛ «یاابت» بفتح تا قراءت **ابن عامر** است و **ابو جعفر** علی تقدیر یا ابتاه فرخّم، باقی بکسر تا خوانند علی تقدیر یاابتی بیاء الاضافة الی المتکلم ، فحذفت الیاء لانّ یاء الاضافة تحذف فی النداء کقولهم یاقوم یاعباد ، وهذه التاء عند النّحویین بدل من یاء الاضافة وتخصّ بالنداء ویحتمل ان یکون بدلاً من الواو الّتی هی لام الفعل فی ابوان وابوین؛ «انّی رأیت» یعنی فی المنام، «احد عشر کوکباً» نصبٌ علی التمییز ؛ «والشّمس و القمر رأیتهم لی ساجدین» ، لماتطاول الکلام کرّر الرّؤیة ولما فعلت الکواکب فعل العقلاء وهوالسجود جمعهم جمع العقلاءِ بالیاء والنون .

وابتداء این قصّه آنست که **یعقوب** رادوازده پسر بود ازدوحرّه ودو سریت، حرّه یکی **لیّا** بود بنت **لایان بن لوط** ودیگر خواهرش **راحیل** بنت **لایان بن لوط**، و **یعقوب** ایشانرا هردو بهم داشت ودر شرع ایشان جمع میان دو خواهر روابود تا بروزگار بعثت **موسی** و نزول **تورات** که آنکه حرام شد ، قومی گفتند جمع نکرد میان خواهران که ازاوّل **لیّا** بخواست دختر مهین و ازوی چهار فرزند آمد: **یهودا** و **شمعون** و **لاوی** و **رویبل** ، و قیل **روبین** بالنون. پس **لیّا** فرمان یافت و **راحیل** را دختر کهین بخواست ، وکانت اجمل نسآء اهل عصرها و ازوی دوپسر آمد **یوسف** و **بن یامین** ، و قیل **بنیامین** و **لایان** ، در جهاز این دختران دو کنیزك بایشان داده بود نام یکی **زلفه** و دیگر **بلهه** ایشان هر دو کنیزك را بیعقوب دادند و **یعقوب** را ازیشان شش پسر آمد : **دان** و **نفتولی** و قیل **تفثالی** و **زبولون** از **زلفه**، و **کوذ** و **اوشیر** و **بشسوخور** از **بلهه** ؛ این دوازده پسر اسباط اند که ربّ العالمین در **قرآن** ایشانرا نام برده ، والسّبط فی کلام العرب: الشجرة الملتفة الکثیرة الاغصان .

و گفته‌اند که درمیان سرای **یعقوب** درختی برآمده بود که هر گه کـه ویرا پسری زادی شاخی تازه از آن درخت برآمدی و چنان که کودك می‌بالیدی وبزرگ می‌شدی‌آن شاخ بزرگ می‌شدی ، پس چون کودك بحد مردی‌رسیدی آن‌شاخ ببریدی وازوی عصای ساختی وبآن فرزند دادی که رسم انبیا چنین بودی که هیچ پیغامبر و پیغامبر زاده بی عصا نبودی .

مصطفی(ص) گفت: « ایعجز احدکم ان تکون‌فی یده عصاً‌فی‌اسفله‌عکازة یتکی علیها اذا اعیی ویمیط بهاالاذی عن الطریق و یقتل بهاالهوام و یقاتـل بها السباع ویتخذها قبلةً بارض فلاةٍ » .

چون **یعقوب** را ده‌پسر زادند وبا ایشان‌ده عصا چنان که گفتیم ، یازدهمین پسر **یوسف** بودو ازآن‌درخت هیچ‌شاخ ازبهرعصاءِ**یوسف** برنیامد تا**یوسف** بزرگ شدو فرادانش خویش‌آمد ، برادرانرا دید هریکی عصائی داشتندی ، پدر خویش را گفت : « یانبیّ‌الله لیس من اخوتـی‌ا ّلاو لـه قضیب غیری فادع‌الله ان یخصّنی بعصاً من‌الجنّة» ، پدر دعـا کرد **جبرئیل** آمد وقضیبی آورد ازبهشت از زبرجـد سبز و **بیوسف** داد. پس **یوسف** روزی درمیان برادران‌نشسته‌بودخواب بروی‌افتاد ساعتی‌بخفت ، آنکه ازخواب درآمدترسان ولرزان ، برادران گفتندتراچه افتاد؟ گفت درخواب نمودند مرا که ازآسمان شخصی فروآمدی تازه روی خوش بوی با جمال وبا بهاء و این‌عصاازمن بستدی وهم‌چنین‌عصا های شما که‌برادران ایدوهمه بزمین فروزدی آن عصاء من درختی گشتی سبز برگها برآورده و شکوفه درآن پدید آمده و میوهای لونـالون ازآن درآویخته و مرغان خوش آواز بالحان[1] رنگارنگ بر شاخهای آن نشسته و آن عصـاهای شما هم چنان بحال خود بر جای خود خشك مانده تا بادی برآمد و آن عصا های شما همه از زمین بر کند و بدریا افکند ؛ برادران چون این بشنیدند غمگیـن گشتند و بروی حسد بردند گفتند این‌پسر **راحیل** میخواهد که برما خداوند باشد وما اورا بندگان باشیم . **وهب** ـ

۱ـ کذا فی‌الاصل ، ظاهراً : «بالوان» .

منبه گفت یوسف هفت‌ساله بود که این خواب دید و آنکه بعد از پنج‌سال دیگر چون دوازده‌ساله گشت آن خواب دید که رب‌العزّه از وی حکایت میکند .

« انی رأیت احدعشر کوکباً » ـ پس یوسف بر کنار پدر همی بود و یعقوب اورا هیچ از برخویش جدانکردی و بنزدیك وی خفتی پس شبی ازشبها خفته بود گویند که شب قدر بودو شب آدینه که یوسف از خواب درآمد ، گونهٔ روی سرخ کرده و ارتعادبر اعضاء وی افتاده ، یعقوب اورا دربر گرفت گفت جان پدر ترا چه‌رسید ؟ گفت ای‌پدر بخواب‌دیدم درهای آسمان گشاده و فروزندگان آسمان همه چون مشعلهای افروخته و ازنورو ضیاءِ آن‌همهٔ کوههای عالم‌وبقاع زمین روشن گشته ودریاها بموج آمده‌وماهیان‌دریاباتواع لغات‌تسبیحهادر گرفته، یا پدر ، مرا لباسی پوشانیدند از نورو کلیدهای خزائن‌زمین بنزدیك من‌آوردند، آنکه یازده ستاره رادیدم که از آسمان‌بزیر آمدندوآفتاب وماه با آن‌ستارگان مرا سجود کردند ، اینست که رَبّ‌ُ العالمبن گفت « انّی رأیت احد عشر کوکباً و الشمس و القمر رأیتهم لی‌ساجدین » . روی جابر بن‌عبدالله قال : اتی النّبی صلی‌الله علیه و سلّم رجل من‌الیهود فقال یامحمد اخبرنی عن‌الکواکب الّتی‌رآها یوسف‌ساجدة له ماأسماؤها؟ فسکت رسول‌الله(ص) ولم‌یجبه بشيء‌فنزل‌علیه‌جبرئیل فاخبره‌باسمائها . فقال‌رسول‌الله(ص) هل‌انت مؤمن‌ان اخبرتك‌باسمائها قال‌نعم. قال جُربان والطارق والذیّال و ذوالکتاف وقابس ووثّاب و عمودان والمصبح والفیلق و الضروح و الفرغ والضیاء و النور، نزلن من‌السمآء فسجدن له فقال‌الیهودی ای واللّه‌انّها لاسماؤها . قال‌بعض العلمآء الضیآء هوالشمس وهوابوه‌والنورهوالقمروهی امّه‌وکان لامّه‌ثلث‌الحسن . وقال السّدی الکواکب‌اخوته والشمس‌ابوه‌والقمر خالته لانّ امّه‌راحیل کانت قد ماتت ؛ «ساجدین» قیل هی سجدة تحیّةٍ .

«قال یابنیّ» تصغیر ابن، صغّره‌لصغرسنّه وهوابن اثنتی عشرة‌سنة.«لاتقصص رؤیاك علی اخوتك» قال ابن‌عیسی : الرّؤیا تصوّر المعنی فی المنام علی توهم الابصار، قال وذلك انّ العقل مغمور فی‌النوم‌فاذاتصورالانسان المعنی توهم انّه‌یراه،

«فیکیدوا لك کیداً» تقول کاده و کادله مثل نصحته و نصحت‌له، «انّ الشیطان للانسان عدو مبین» ظاهر العداوة. **یعقوب** چون این خواب از **یوسف** بشنید گفت ای پسر، نگر که این خواب با برادران نگوئی که ایشان تعبیر آن دانند و فضل برخود ببینند وانگه برتو حسد برند و کید سازند تاترا هلاك کنند؛ ازاین جا[1] گفته‌اند حکماء که الاقارب عقارب.

یکی **معاویه** راگفت: انّی احبك حبّاً لایمازجه عداوة ولایخالطه حسد، فقال: صدقت، قال: بم‌عرفت انّی صادق، قال: لانّك لست لی باخٍ نسب ولابجار قریب ولابمشاکل فی‌حرفة والحسد ینبعث من‌هذه الثلثة.

یوسف چون این سخن ازپدر شنید گونهٔ وی زرد شد و غمگین گشت و از برادران در هراس شد که ایشان مردانی درشت طبع بودند، مبارزان خصم شکن، مردافکن، **یعقوب** چون اثر ترس دروی بدید اورا دربر گرفت وویرا دل داد و تعبیر آن خواب باوی بگفت.

فذلك قوله: «و کذلك یجتبیك ربّك» ای کما اریك ربّك هذه الرؤیا کذلك یخصّك ویصطفیك بالنّبوة، «ویعلّمك من‌تأویل الاحادیث» یعنی تعبیر الرؤیا ای مایؤل‌الیه امرها وکان یوسف اعبر‌الناس‌للرؤیا؛ وقیل ویعلّمك من‌تأویل‌الاحادیث، یعنی معانی‌الکلام فی‌آیات‌الله و کتبه؛ تعبیر وتاویل یکی است، مآل‌مرجع و غایت کاراست وعبر کرانهٔ جوی و وادی تعبیر وتأویل آنست که سخن گوئی تا اشارت کنی فرا سرانجام چیز و عاقبت کار، «و یتم نعمته علیك» این نعمت رسالت‌است‌چنان که‌آنجا گفت «الذین انعمت علیهم» یعنی الانبیاء. جائی‌دیگر گفت «انعم‌الله علیهم من النبیّین من ذرّیة‌آدم»، میگوید: باین‌خواب که دیدی الله برتو نعمت رسالت تمام کند که ترا پیغامبر کند وهم چنین بر آل **یعقوب** تمام کند یعنی برادران تو که ایشانرا نیز انبیاء کند، و این از بهر آن گفت که ربّ‌العزه اورا خبرداده بود بوحی که نعمت‌خود بروی تمام کند وبربرادران‌وی، هم چنان که برابراهیم واسحق تمام کرد، و اتمام نعمت برابراهیم واسحق آن

---

۱ ـ نسخه لف: جای

بود که ایشانرا پیغامبران کرد. وقيل «يتمّ نعمته عليك» اى : يثبّتك على الاسلام حتى تموت عليه ، «كما اتمّها على ابويك من قبل ابرهيم و اسحق» بان نجّاه من نار نمرود بان فداه بذبح عظيم وثبتهما على الاسلام حتى ماتاعليه ، وابويك تثنية اب ، والمراد جدّك وجدابيك : ابرهيم واسحق اسمان اعجميان ، وابرهيم معناه اب رحيم ،وقيل من - البرهمة - وهى شدةالنظر ، واسحق قيل معناه: الضاحك ، «انّ ربّك عليم » لمن يستحق الاجتباء ، «حكيم» يضع الاشياآء مواضعها ؛ وقيل عليم بماصنع به اخوته، حكيم بماقضى . قال المفسرون: هذه الآية دالّة على نبوّة يوسف ونبوّة اخوته.

«لقد كان فى يوسف واخوته » يعنى فى خبر يوسف و خبر اخوته، «آيات» اى علامات ودلالات تدلّ على صنع الله ولطائف افعاله وعجائب حكمته ، «للسائلين» اى لمن سأل عن امرهم واراد ان يعلم علمهم . وقرأ اهل مكّة آية اى عبرة وعظة وعجب ، وذلك ان اليهود سألت رسول الله (ص) عن قصّة يوسف فا خبرهم بها كما فى التورية فعجبوامنه ، وقالوا من اين لك هذايا محمّد؟ فقال علّمنيه ربّى للسائلين ولغيرهم .

النوبة الثالثه

بسم الله الرّحمن الرّحيم . اسم جليل شهد بجلاله افعاله ، نطق بجماله افضاله دلّ على اثباته آياته ، اخبرعن صفاته مفعولاته ، فهوالملك العظيم العزيز الكريم لاقسيم فى ذاته ، ولاشريك فى مخلوقاته ، ولانظير فى حقه ولافى صفاته .

مليكٌ قادرٌ مولى الموالى عظيمٌ ماجدٌ فرد التّعالى
قريبٌ من جنان العبد دانٍ بعيدٌ عن مطار الوهم عالٍ
جليلٌ جلّ عن مثلٍ و شبهٍ عزيزٌ عزّ عن عمٍّ و خالٍ

نام خداوندى كه زبانها سزاى وى جست ونديد ، وهمها فرا حجاب عزّت رسيد وببريد ، گوشها فرا حقّ وى رسيد وبرسيد ، صفت و قدر خويش برداشت تا هيچ عزيز بعزّ اونرسد ، وهيچ فهم حدّ او درنيابد وهيچ دانا قدر او بنداند ، دانش او

کس نداند ، توان او کس نتواند ، بقدر او کس نرسد ، لم‌یکن ثمّ کانَ را بالم‌یزل ولایزال چه آشنائی ! قدم را با حدوث چه مناسبت ! حقّ باقی در رسم فانی چه پیوندد ؟ ماسور تکوین بهیئة تمکین چون رسد ؟

گر حضرت لطفش را اغیار بکارستی عشّاق جمالش را امّید وصالستی
ممکن شودی جستن گر روی طلب بودی معلوم شدی آخر گر روی سؤالستی

پیر طریقت گفت : آلهی ، نور دیدهٔ آشنایانی ، روز دولت عارفانی ، لطیفا ، چراغ دل مریدانی و انس جان غریبانی ، کریما ، آسایش سینهٔ محبّانی و نهایت همّت قاصدانی ، مهربانا ، حاضر نفس واجدانی وسبب دهشت والهانی ، نه بچیزی‌مانی تا گویم که چنانی آنی که خود گفتی وچنان که گفتی آنی ، جانهای جوانمردانرا عیانی واز دیدها امروز نهانی .

اندر دل من بدین عیانی که توئی واز دیدهٔ من بدین نهانی که توئی
وصّاف ترا وصف نداند کردن توخود بصفات خود چنانی که توئی

«الرٓ» الالف تشیر الی اسمه ـ الله ، واللاّم تشیر الی اسمه ـ لطیف ، والرّا تشیر الی اسمه رحیم . یقول الله تعالی : باسم‌الله اللطیفُ الرّحیم ، «انّ هذه‌السّورة آیات الکتاب الذّی اخبرتُ فی التوریة» انّی انزله علی محمّدٍ (ص) : بنام من که خداوندم ، لطیف و رحیم‌ام ، که این سورة ، آیات آن کتاب است که در **تورات** وعده داده ام که فرو فرستم بمحمّد (ص) ، کتابی که یادگار مؤمنان است و همراه [۱] طالبان ، عدّت عابدان وزاد زاهدان ، موعظت خائفان و رحمت مؤمنان .

«اِنّا انزلناهُ قرآناً عربیّاً لعلّکمْ تعقلونَ» جائی دیگر گفت: «قرآناً عربیّاً لقومٍ یعلمون بشیراً و نذیراً ، قدجاء کم من‌الله نورٌ و کتابٌ مبین ، وشفاءٌ لمافی‌الصّدور ، وهدیً ورحمةً للمؤمنین» ، این قرآن راه جویان را راهست ، و بارخواهان را باراست ، ومؤمنانرا شفیع و گواهست ، امروز بشارت‌است ورحمت وفردا عزّ وناز و کرامت ، امروز رشاد وراست راهی و فردا از عقوبت آزادی ،

۱ـ نسخهٔ الف : هام راه

مؤمنانرا میراند بزمام حقّ در راه صدق ، برسنن صواب ، برچراغ هدی و بدرقهٔ **مصطفی** (ص) ، روی بنجات وادی بوادی میراند ، منزل بمنزل . اوّل منزل علم ، پس منزل عمل ، پس منزل صدق واخلاص ، پس منزل مهرومحبّت تا فرو آرد در مقعد صدقٍ عند ملیكٍ مقتدر .

« نَحنُ نَقصّ عَلیكَ اَحسنَ القصصِ » چه نیکو قصّه ای که **قصّهٔ یوسف** است ، قصّهٔ عاشق و معشوق و حدیث فراق و وصالست ، درد زده‌ای باید که قصّهٔ دردمندان‌خواند ، عاشقی باید که از درد عشق وسوزعاشقان خبردارد ، سوخته‌ای باید که‌سوز حسرتیان دروی اثر کند ، غلام‌آن مشتاقم که برسر کوی دوست‌آتش حسرت افروزد ، رشك برم برچشمی که در فراق عشق جانان اشکی فرو بارد ، جان ودل نثار کنم دل شده‌ای را که داستان دل شدگان گوید .

درشهر ، دلم بدان گراید صنما کو ، قصّهٔ عشق تو سراید صنما

آن روز که تخم درد عشق دردلهای آشنایان پاشیدند ، دل **یعقوب** پیغامبر برشاه راه این حدیث بود ، ازتجرید وتفریدعمارت یافته دربوتهٔ ریاضت باخلاص برده، قابل تخم دردعشق گشته . چون آن تخم بزمین دلوی رسید، آب رشّ علیهم من نوره آنرا پرورش داد تاعبهر عهد برآمد ، آنکه جمال یوسفیّ از روی بهانه قبلهٔ وی ساختند وبشریّت رابجنس خود راه‌نمودند واین آواز برآوردند که حلق **یعقوب** در حلقهٔ دام ارادت **یوسف** آویختند و نقطهٔ حقیقت در پردهٔ غیرت ؛ میگوید : ارسلانم خوان تاکس بنداند که کیم .

« اِذْ قال یوسُفُ لِاَبیه اِنّی رأیتُ اَحدَ عشر کوکباً » **ابن‌عباس** گفت این یازده کوکب یازده برادر می‌خواهد از روی اشارت، میگوید چنان که ستارگان بنفس خود روشن‌اند و خلق بآن راه بر، وذلك فی‌قوله تعالی :« وبالنّجم هم یهتدون» هم‌چنان برادران **یوسف** راروشنائی نبوّت بود وبایشان اهتداءِ خلق، امّا غدری که بابرادر کردند وحسد که بروی بردند ، آن نوعی است ازصغائر . واین چنین صغائر برانبیاء علیهم‌السّلام رود و حکمت درآن آنست که تا عالمیان

بدانند که بی عیب خدا است که یگانه و یکتا است دیگر همه با عیب اند.
وفی‌معناه انشد:

انا معیوبٌ و ربّی طاهرٌ وعلی‌الطّاهرمن‌عیبی‌دلیلٌ

قیل‌للحسن: ایحسدالمؤمن؟ قال‌ماانساك بنی‌یعقوب، اگر کسی گوید **یوسف** کودك بود نارسیده که این‌خواب دید ومعلومست که درشرع فعل کودك راحکمی نبود، چون فعل ویرا حکم نبود، خواب ویرا حکم چون بود؟ جواب آنست که حصول فعل کودك بقصد وآهنگ وی بود، رواباشد که درمعرض تقصیر و نقصان باوی نسبت کنند، بل که خواب نمودهٔ الهی است، کودك وبالغ در آن یکسان.

«وَکذٰلك یجتبیك ربّك وَیعلّمك مِنْ تأویل الاَحادیث» من سبقت له العنایة فی‌البدایة تمّت‌له‌الهدایة فی‌النّهایة. هر کرا رقم سعادت ازلی وطرازدولت لم‌یزلی در بدایت کار برحواشی روزکار او کشیدند، در نهایت نور هدایت تحفهٔ وی کردانیدند، وینابیع علم وحکمت در ضمن سینهٔ وی کشادند، ونعمت دین و دنیا بروی تمام کردند. اینست حال **یوسف** صدّیق که ربّ‌العزّه اورا علم وحکمت وملك ونبوّت داد ونعمت‌خود بروی تمام کرد، اورا حسن وضیاء وجمال بر کمال داد. **مصطفی** (ص) کفت: اُعطی یوسفُ شطرالحسن، چندانك عالمیان را و فرزندان‌آدم را جمال است یك نیمهٔ آن تنها **بیوسف** دادند، کفتا و اورا [۱] شب معراج دیدم در آسمان هم چون ماه دو هفته. **اسحق بن عبدالله بن‌ابی فروه** میکوید: بما رسید که **یوسف**(ع) در کویهای مصر بر کذشتی، تلالوء نور روی او بردیوارها چنان تافتی که شعاع خورشید ازآسمان برزمین تابد. **کعب احبار** کفت: ربّ‌العزّه طبقات فرزند آدم چنان که خواهند بود تابقیامت بر**آدم** عرضه کرد، صورت همه بدید ونام همه وعمر همه باوی بکفتند، **یوسف** رادید درطبقهٔ ششم تاج وقار برسر، حلّهٔ شرف دربر، رداءِ کرامت بردوش، قضیب ملك دردست، از راست واز چپ وی فریشتکان بی‌عدد ایستاده ودر پیش وی زمرهٔ انبیاء علیهم

۱ ـ نسخهٔ الف: کفت اورا

السّلام صف کشیده ، **آدم** را دیدار وی، خوش آمد گفت : **«الهی من هذا الکریم الّذی ابحت له بحبوحة الکرامة و رفعت له الدّرجة العالیة؟»** بار خدایا پایگاه دولت این بنده بس بلنداست ، پرآفرین وخوب روی وخوش دیدار است ، این کیست ؟ فرمان آمد ازجبّار کائنات **«هذا ابنك المحمود علی ما آتیته»** ، این فرزند تواست که بروی نعمت خود تمام کردم ونواخت خود بروی نهادم وبروی حسد بردند، یا **آدم** اورا عطائی ده وباوی کرامتی کن که پدر با فرزندان کند ، **آدم** گفت **«قد نحلتهُ ثلثی حسن ذرّیتی»** اورا دادم دوسیك [1] حسن وجمال همهٔ فرزندان خویش، پس **آدم** اورادربر گرفت ومیان دوچشم وی ببوسید و گفت: **لاتأسف فانت یوسف** فاوّل من سمّاه یوسف آدم علیهما السّلام .

۲ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : **«اذقالوا لیوسف واخوه»** برادران **یوسف** گفتند براستی که **یوسف** و هم مادر او [2] [بنیامین] ، **«احبّ الی ابینا منّا»** دوست تر است بپدر ما از ما ، **«ونحن عصبة»** و ما ایم گروهی ده تن ، **«انّ ابانا لفی ضلال مبین(۸)»** پدرما در مهر این دوبرادر در ضلالی است آشکارا .

«اقتلوا یوسف» [یك دیگر را گفتند ازرشك **یوسف** که] بکشید **یوسف** را ، **«اواطرحوه ارضاً»** یا او را بیفکنید [3] بزمینی ، **«یخل لکم وجه ابیکم»** تاپرداخته گردد شما را وخالی روی پدر شما ومهر دل او ، **«وتکونوا من بعده قوماً صالحین(۹)»** وپس آن گروهی باشید ازنیکان وتائبان .

«قال قائل منهم» ازمیان آن برادران گوینده‌ای گفت ، **«لاتقتلوا یوسف»** مکشید **یوسف** را ، **«والقوه فی غیابت الجبّ»** و بیفکنید [4] اورا در کنج قعر چاه ، **«یلتقطه بعض السیّارة»** تا بر گیرد او را کسی از کاروانیان ، **«ان کنتم فاعلین(۱۰)»** اگر [لابد **بیوسف** آنچه می‌سگالید] خواهید کرد .

---

۱ ـ یعنی دوثلث   ۲ ـ نسخهٔ الف : هام‌مادراو   ۳ و ٤ ـ نسخهٔ الف : بیوکنید

«قالوا یاابانا» گفتند‌ای پدرما ، **«مالك‌لاتأمنّا علی یوسف»** چیست ترا که ما را استوار نمیداری بر**یوسف** [و بر ما ایمن نمی‌باشی در کار او ؟] **«وانّاله لناصحون (١١)»** وما او را نیك خواهانیم .

«ارسله معنا غداً» بفرست اورا با ما فردا ، **«نرتع ونلعب»** تا ما گلّه چرانیم واو بازی کند ، **«وانّاله لحافظون (١٢)»** وما او را نگه بان باشیم [١] .

«قال انّی لیحزننی» **یعقوب** گفت مرا اندوهگن‌میدارد [٢] ، **«ان‌تذهبوابه»** که شما او را ببرید ، **«واخاف‌آن یأکله الذّئب»** و می‌ترسم که گرگ او را بخورد ، **«وانتم‌عنه غافلون (١٣)»** وشما ازو ناآگاه .

«قالوالئن اکله الذّئب ونحن‌عصبة» گفتند اگر گرگ اورا بخورد وما ده تن ، **«انّا اذاًلخاسرون (١٤)»** ماآنگه ضایع گذارندگانیم .

«فلمّاذهبوابه» چون ببردند او را ، **«واجمعوا»** ودر دل کردند ، **«ان‌یجعلوه فی‌غیابت‌الجبّ»** که اورا در کنج چاه کنند ، **«واوحیناالیه»** و پیغام دادیم ماباو، **«لتنبّئنّهم بامرهم‌هذا»** ناچار ایشانراخبر کنی‌بآنچه‌میکنند امروز ، **«وهم لایشعرون (١٥)»** وایشان نمی‌دانند .

«وجاؤا اباهم‌عشاءً یبکون (١٦)» آمدند با پدر خویش شبانگاه و می‌گریستند .

«قالوا یاابانا» گفتند ای پدر ما ، **«انّاذهبنا نستبق»** ما رفتیم که تیر اندازیم، **«وترکنا یوسف‌عندمتاعنا»** و**یوسف** را گذاشتیم بنزدیك رخت وکالای خویش ، **«فاکله‌الذّئب»** گرگ اورا بخورد ، **«وما انت بمؤمن‌لنا»** وتو ما را باستوار نخواهی داشت ، **«ولوکنّا صادقین (١٧)»** وهرچند که ماراست گوئیم [٣]

«وجاؤا علی قمیصه بدم کذب» وآمدند خون بدروغ آوردند برپیراهن او ، **«قال بل‌سوّلت‌لکم انفسکم امراً»** **یعقوب** گفت نه چنان که تنهای شما شما

١ ـ نسخهٔ‌الف : نگه‌بان‌ایم ٢ ـ نسخهٔ‌الف : اندوهگن دارد ٣ـ ج : ماراست‌میگوئیم

راکاری بر آراست[وبکردید] ، «فصبرٌ جمیلٌ» اکنون کارمن شکیبائی است نیکو، «والله المستعان علی ما تصفون(۱۸)» و یاری خواست من به خدای است بر آنچه شما میگوئید وصفت میکنید.

النوبة الثانیة

قوله تعالی وتقدّس : «اذْقالوالیوسفُ واخوهُ» این لام ، لام قسم است ، تقدیره والله لیوسف واخوه ، «احبُّ الی ابینامنّا» وروا باشد که گویند لام تأکید است که در اوصاف شود نه دراسماء ، چنانك گویند «اذقالوا یوسف واخوه لاحبّ الی ابینا» ، لکن پیوستن آن باسم **یوسف** نظم سخن را نیکوتر ولایق‌تر بود ازپیوستن آن بوصف ، این معنی را در اسم پیوستند نه در وصف ، «ونحنُ عصبةٌ» عصبه گروهی باشد ازسه تا ده بدلیل این آیت که ایشان ده بودند ، وگفته‌اند ازده تا بچهل چنان که درآن آیت گفت : «لتنوء بالعصبة» ، و عصبه را ازلفظ خود واحد بگویند ، هم چون نفر ورهط ، واشتقاق آن ازعصب است وتعصّب ، واقویارا گویند نه ضعاف را ، «اِنّ ابانالفی ضلالٍ مبینٍ» ضلال درین موضع و دو جای دیگرهم درین سوره نام محبّت مفرط است ، آن محبّت که مرد درآن باخود بر نیاید و بر شد خود راه نبرد ونصیحت نشنود ؛ معنی آیت آنست که پدر ما **یوسف** را و **بنیامین** را بدرستی و تحقیق برما بر گزیده ومهر دل بافراط برایشان نهاده ، دو کودك خرد فرا پیش ماداشته ، وما ده مردیم نفع ما بیشتر، واو رابکار آمده تر. «انّ ابانالفی ضلالٍ مبینٍ» قیل فی خطاءٍ من رأیه وجورٍ من فعله ، پدرمارای خطا زدودرفعل جور کرد که درمحبّت فرزندان راه عدل بگذاشت . وقیل : فی ضلالٍ مبینٍ ای فی غلطٍ من امردنیاه ، فانّانقوم باموالِه ومواشیه . برادران این سخن آنگه گفتند که خبرخواب **یوسف** بایشان رسید ، ومیل **یعقوب** بوی هرروز زیاده تر میدیدند ، و**یعقوب** را خواهری بود که پیراهن **ابراهیم** داشت و کمر **اسحق** ، چون **یعقوب** خواب **یوسف** باوی بگفت وی بیامد وچشم **یوسف** ببوسید و پیراهن و کمر بوی داد ، پسران **یعقوب** چون این بشنیدند دل تنگ شدند ، برِ عمّهٔ خویش آمدند ، وشکایت کردند

که **یوسف** را بدین هد به مخصوص کردن وحقّ ما بگذاشتن چه معنی دارد؟ عمّه از شرم گفت : من بیعقوب دادم و**یعقوب** او را داده ، برادران از آنجا خشمگین و کینه‌ور برخاستند و کمر عداوت بربستند ، بایکدیگر گفتند :

«اقتلوا یوسفَ اواطرحوهُ» این گوینده **شمعون** بود بقول بعضی مفسّران وبیك قول **دان** ، وبیك قول **روبیل** ؛ «اواطرحوهُ اَرْضاً» یعنی : ابعدوه عن ارض ابیه الی ارض بعیدة عنه ، وتقدیره فی ارض ، فحذف الجارّ وتعدّی الفعل الیه ، «یخلُ لکمْ وجه ابیکمْ» ای یصف مودّته لکم و یقبل بکلّیته علیکم . این هم آن وجه است که جایها در**قرآن** یاد کرده : «واقیموا وجوهکم ، وجّهت وجهی فاقم وجهك ، اقم وجهك» این وجه دل است و نیّت و قصد درین موضعها « وتکوُنوا منْ بعده » ای من بعد قتله اوطرحه ، «قوماً صالحین» تقدیره ، ثم توبوا لتکونوا قوماً صالحین ؛ هیّاؤا التّوبة قبل المعصیة . وقیل صالحین تائبین ، مثل قوله : «ان تکونوا صالحین فانّه کان للاوّابین غفوراً» ، صالح درین آیت هم آن مصلح است که جایهای دیگر گفت : «الّا الّذین تابوا و اصلحوا ـ فمن تاب من بعد ظلمه واصلح ـ الّا الّذین تابوا من بعد ذلك واصلحوا» .

« قال قائلٌ منهم » چون ایشان همّت قتل **یوسف** کردند گوینده‌ای ازمیان ایشان گفت : « لاتقتلوا یوسف» ، میگویند **روبیل** بود برادر مهین بسنّ و ازهمه قوی‌تر برأی ، وگفته‌اند **یهودا** بود که ازهمه عاقل‌تر بود . **مجاهد** گفت **شمعون** بود ؛ «لاتقتلوا یوسف » فانّ القتل عظیم ، **یوسف** را مکشید که قتل کاری عظیم است وعاقبت آن وخیم ، «والقوه فی غیابت الجبّ» و برقراءت مدنی «فی غیابات الجبّ » ، غیابات جمع غیابة است ، و غیابة کران قعر چاه بود یا کنجی یا چون طاقی که نگرنده ازسرچاه آن را نبینند ، و در شواذ خوانده اند : «غیبة الجبّ» زیر چاه است از سر تا زیر که از روندگان در هامون پنهان بود . **قتاده** گفت : چاهی است معروف به **بیت المقدس** . **کعب** گفت میان **مدین** و **مصر** است به**اردن** **مقاتل** گفت چاهی است برسه فرسنگی منزل **یعقوب** چاهی تاریك وحش ، قعرآن

دور، زیر آن فراخ، بالاء آن تنگ ، آب آن شور ؛ و میگویند **سام بن نوح** آنرا کنده ، «یلتقطهُ بعضُ السیّارة» ای یأخذه بعض المجتازین.-الالتقاط - تناول الشئ من الطّریق ، و منه اللّقطة واللّقیط، والسّیّارة رفقة مسافرین یسیرون فی الارض؛ «ان کنتم فاعلین » ماقصدتم من التّفریق بینه وبین ابیه ، وقیل ان کنتم فاعلین بمشورتی. قومی گفتند از علماءِ تفسیر که برادران **یوسف** آنگه که این سخن گفتند و این فعل با **یوسف** کردند بالغ نبودند، مراهقان بودند به بلوغ نزدیك ، قومی گفتند بالغان بودند و اقویا امّا هنوز پیغامبر نبودند که بعد از آن ایشانرا نبوّت دادند ، پس چون عزم درست کردند که اورا درچاه افکنند آمدند و پدررا گفتند :

« یا ابا نا مالك لا تأمنّا علی یوسف » . **مقاتل** گفت : درین آیت تقدیم و تأخیر است، و تقدیره انّهم قالوا ارسله معنا غداً نرتع و نلعب . فقال ابوهم: «انّی لیحزننی ان تذهبوا به » الآیة . . . « فقالوا یا ابانا مالك لاتأمنّا علی یوسف ان ترسله معنا» ای لم تخافنا علیه فلا تخرجه معنا الی الصّحرآء . قرأعامّتهم- لاتامنّا- باشمام نون المدغمة، الضمّ للاشعار بالاصل، لانّ الاصل-لاتامننا- بنونین الاولی مرفوعة فادغمت فی الثّانیة لتماثلهما طلباً للخفّة واشمّت الضّمّ لیعلم انّ محلّ الکلمة رفع علی الخبر ولیس بجزم علی النّهی .

و قرأ **ابوجعفر** بالادغام من غیر اشمام لخفّته فی اللفّظ و موافقته لخطّ المصحف ، « و انّاله لناصحون » فی الرّحمة والبرّ والشّفقه، النصّح : طلب الصّلاح و اصلاح العمل والنّاصح : الخیّاط . پسران **یعقوب** پیش پدر آمدند و دست ویرا بوسه دادند و تواضع کردند، گفتند ای پدر چرا در کار **یوسف** برما ایمن نهای؟! و چرا ترسی و اورا با ما بصحرا نفرستی؟ چنین برادری خوب روی بود مارا دوازده ساله شده وهرگز ازپیش پدربیرون نیامده، وبا مردم نه نشسته، فردا چون بزرگ شود، درمیان مردم مستوحش بود وبددل، اورا باما بصحرا فرست تا بچراگاه آید و بازی کند وبه تنزّه وتفرّج نشاط گیرد و بامردم بُستاخ [1] شود وما اورانگه‌بان

---

۱ ـ دلیر وگستاخ (برهان قاطع).

و دوست‌دار و بر وی مشفق ومهربان باشیم .

اینست که ربّ‌العزّه گفت: « ارسله معناغداً نرتع ونلعب» . **مکی و شامی و ابوعمرو**، نرتع ونلعب بنون خوانند، یعنی نرتع مواشینا ونلهوا وننشط . یقال: رتع فلانٌ فی‌ماله اذا انعم فیه وانفقه فی‌نشاطه، وقیل: نلعب‌بالرّمی قیل لابی‌عمرو کیف تقرأ نلعب بالنّون وهم انبیاء ؟ قال : لم یکونوا یومئذٍ انبیاء . اهل کوفه یرتع و یلعب هر دو بیا خوانند یعنی یرتع یوسف ساعة و یلعب ساعة . **یعقوب** نرتع بنون خواند و یلعب بیا یعنی نرتع مواشینا ویلعب یوسف. اهل حجاز نرتع بکسر عین خوانند من الارتعاء ای نتحارس ویحفظ بعضنابعضاً . چون برادران این سخن گفتند، **یعقوب** گفت :

« انّی لیحزننی أن تذهبوا به و اخاف ان یأکله الذّئب » این چرا گاه شما معدن گرگ‌است و من ترسم که‌شما غافل باشید و گرگ اورا بخورد. این چنان است که در مثل گویند : ذکرتنی الطّعن و کنت ناسیاً ؛ برادران خود ندانسته بودند که گرگ مردم خوردا وراه بدین حیله‌نبردند تااز پدربنشنیدند.

و در خبراست از **مصطفی** (ص): «لاتلقّنوا النّاس الکذب فیکذبوا»فانّ بنی یعقوب لم یعلموا انّ الذئب یأکل الانسان [1] فلّما لقّنهم انّی اخاف ان یأکله الذّئب قالوا اکله الذئب . و **یعقوب** از بهر آن می گفت که او را در خواب نموده بودند که **یعقوب** برسر کوه ایستاده‌بود و**یوسف** درمیان وادی وده گرگ بقصد وی گرد وی‌درآمده، **یعقوب** خواست تا فروآید و اورا از ایشان برهاند ، راه فرو آمدن نبود و دستش بدان نرسید ، گفتا چون نومید گشتم گرگ مهین را دیدم که **یوسف** را در حمایت خویش گرفت از دیگران ، آنگه زمین‌را دیدم که ازهم بازشد و **یوسف** بآن شکاف درشد و بعداز سه روز ازآنجا بیرون آمد . **ابن‌عباس** گفت به تعبیر این‌خواب : آن ده گرگ برادران وی بودند آن‌روز که قصد قتل وی کردند، و آن گرگ مهین **یهودا** است که اورا از دست ایشان بستد

۱ ـ نسخهٔ الف : یأکل الناس

واز قتل برهانید ، وآن زمین که شکافته شد چاه است که یوسف را درآن افکندند.

چون یعقوب گفت « انّی اخاف ان یأکله الذّئب » ایشان گفتند: « لئن اکله الذّئب و نحن عصبةٌ » عشرة رجالٍ ، « إنّا اذاً لخاسرون » عجزة مغبونون . ثمّ قالوا یا نبیّ اللّه کیف یأکله الذئب وفینا شمعون اذا غضب لایسکن غضبه حتّی یصیح، فاذاصاح لاتسمعه حاملٌ الاّ وضعت ما فی بطنها . وفینایهودا اذا غضب شقّ السّبع بنصفین . یوسف چون این سخن از ایشان بشنید فراپیش پدر رفت گفت یا ابة ارسلنی معهم قال اتحبّ ذلك یا بُنیّ ؟ قال نعم ، قال فاذا کان غداً اذنت لك فی ذلك. یعقوب اورا وعده داد که فردا ترا با ایشان بفرستم ، یوسف همهٔ شب خرّم بود وشادی میکرد که فردا با برادران بچراگاه و تماشا [1] روم ، یعقوب بامدادموی وی بشانه زد و پیراهن ابراهیم در وی پوشانید و کمر اسحق برمیان [2] وی بست وعصا بدست وی داد و پسران را وصیّت کرد گفت : اوصیکم بتقوی اللّه و بحبیبی یوسف ، اسئلکم باللّه انجاع یوسف فاطعموه و انعطش فاسقوه وقوموا علیه و لا تخذلوه و کونوا متواصلین متراحمین ؛ آنکه یوسف را دربر گرفت ومیان دو چشمش ببوسیدو گفت : استودعك ربّ العالمین . و یعقوب راسلّه‌ای بود که ابراهیم زاد اسحق در آن نهادی بوقت سفر کردن ، یعقوب هم چنان طعام در آن نهاد از بهرزاد یوسف و بدست لاوی داد و کوزهٔ آب بدست شمعون ، و روبیل یوسف را بردوش گرفت وبرفتند ، یعقوب در ایشان مینگریست ومیگریست تا از دیدارچشم وی غایب شدند ، یعقوب بخانه باز گشت غمگین و گریان بخفت ، در خواب دید که کسی گفتی هفتاد ، هفتاد، هفتاد ، هفتاد. یعقوب از خواب در آمد ، و تعبیر خواب نیك دانست گفت آه یوسف ازبرمن رفت هفتاد ساعت و هفتاد روز وهفتاد ماه و هفتاد سال . وپسران یعقوب چون از دیدار پدر غائب گشتند : روبیل ، یوسف را از دوش فروهشت وهمه از پیش برفتند ودر تدبیر کاروی شدند ، یوسف پاره‌ای برفت ، رنجور گشت گفت ای برادران تشنه‌ام مرا آب دهیدو شمعون کوزهٔ آب برزمین زده و شکسته ، یوسف بدانست که بلا

۱ ـ نسخهٔ الف : تماشا گاه ۲ ـ نسخهٔ الف : درمیان

آغاز کرد و اورا محنت پیش آمد ، بگریست وزاری کرد و از پس ایشان همی دوید ، عرق ازپیشانی گشاده و اشك از دیده روان و پای آبله کرده همی گوید ای برادران ای آل **ابراهیم** نه این بودعهدپدر با شما ازبهرمن!! نه این بودبشما امیدپدر من [۱] ، چرارحمت نکنید وبوفاء عهد بازنیائید ؟ ایشان آن همی شنیدند و اورا همچنان بتشنگی و گرسنگی و رنج همی داشتند تا آنکه که از ایشان نومید گشت و ازبیم قتل بیفتاد وبیهوش شد ، **یهودا** بروی مشفق گشت ، سروی در کنار گرفت ، **یوسف** بهش باز آمد گفت ای برادر زینهار ، **یهودا** او را تسکین دل داد گفت مترس که ازقتل بزینهارمنی ، **یوسف** گفت من خوددانسته بودم که من اهل غم کینان ام وازخاندان محنت زدگان ، لکن گفتم مگر محنت من از بیگانگان بود ، کی دانستم و کجا گمان بردم که محنت ازبرادران بینم وداغ بر دل من بدست ایشان نهند؟! آنکه بنالید و بزارید و گفت [۲] ای پدر از حال من خبر نداری وندانی که برمن چه می رود ! برادران گفتند مر **یهودا** را که تومارا از کشتن منع میکنی و کار وی بجائی رسانیدیم که اورا واپیش پدربردن هیچ روی نیست ، اکنون تدبیرچیست ؟ **یهودا** گفت من چاهی دیده ام درین وادی اورا در آن چاه افکنیم ، تاراه گذری فرارسد و اورابیرد و مقصود شما گم بودن وی است تا پدر اورا نه بیند ودل بشما دهد . ایشان بحکم وی رضا دادند و رای وی موافق داشتند ، او را بر گرفتند وبسرچاه بردند ، وپیراهن ازوی بر کشیدند ، بعلت آنکه تا پیراهن بخون آلوده پیش پدر برند وآن ویرانشانی بود که گرگ **یوسف** را بخورد ، **یوسف** گفت : یا اخوتاه ردّواعلیّ قمیصی اتواربه فی الجبّ ، فقالوا ادع الاحد عشر کوکباً والشّمس والقمر یکسوك ویونسوك . پس اورابچاه فرو گذاشتند ، چون بنیمهٔ چاه رسیدرسن از دست رها کردند ، ربّ العزّه اورا بقعر آن چاه رسانید ، چنان که هیچ رنج بوی نرسید ، و درمیان آب سنگی بود ، **یوسف** برآن سنگ نشست و برادران از سر چاه برفتند ، **یهودا** باز آمد که بروی ازهمه مشفق تر بود ودلش نمیداد که اورافرو گذارد، فراسرچاه آمد گریان

---

۱ ـ نسخهٔ الف : امیدپدر و رنج من
۲ ـ نسخهٔ الف : وبزاری گفت

ونالان ورنجور دل ، گفت یا **یوسف** صعب‌است این‌کار که ترا پیش آمد ومن‌عظیم رنجورم باین که برادران باتو کردند، **یوسف** گفت: یا اخی این‌حکم خداست وبر حکم خدا اعتراض نیست ، لکن‌ترا وصیّت میکنم اگر روزی‌غریبی‌را بینی تشنه وگرسنه و ستم رسیده ، باوی مساعدت کن و لطف و مهربانی نمای ؛ ای **یهودا** و چون بخانه بازروی برادرم **بنیامین** وخواهرم **دینه** از من سلام‌بـرسان و ایشانرا بنواز ، وازین معاملت که برادران بامن کردند پدر را هیچ آگـاه مکن که مرا امیداست که ازینجا خلاص یابم ، تا من ایشانرا عفو کنم ، و پدر این خبرنشنیده باشد . و گفته‌اند که‌ازسرچاه تابقعرصد وشصت گز بود واز کرامت **یوسف** آواز یکدیگر آسان می شنیدند، **یهودا** گفت چرا باید که پدر این خبر نشنود ؟ گفت نباید که ازسر ضجربر ایشان دعا کند و ایشانرا گزندی رسد که اندوه‌آن بعضی بمن رسد. اینست کمال شفقت وغایت کرم ومهربانی بی نهایت، طبع کریم پیوسته احسان‌را متقاضی‌بود ، اصل شریف همواره باکرم‌ولطف گراید .

وگفته‌اند که آب آن‌چاه تلخ‌بود ، چون **یوسف** درچاه آرام گرفت آبِ آن خوش گشت و چاه تاریك روشن شد ، و **یوسف** برهنه بود ، امّا بر بازوی وی تعویذی بسته که **یعقوب** آنرا از بیم چشم زخم بر وی بسته‌بود ، ودر آن تعویذ پیراهن **ابراهیم‌خلیل** بود ؛ پیراهن‌ازحریر بهشت که **جبرئیل** آورده‌بوداز بهشت، آن‌روز که **ابراهیم** رابرهنه درآتش **نمرود** می‌افکندند، وبعداز **ابراهیم** ،**اسحق** بمیراث بردازوی وبعد از**اسحق** ، **یعقوب** . آن ساعت که **یوسف** برهنه در چاه آمد ، **جبرئیل** آن تعویذ بگشاد و پیراهن بیرون آورد و در **یوسف** پوشانید . و گفته اندبهی ازبهشت بیاورد وبوی دادتـا بخورد . و گفته اند که ربّ‌العزّه بوی فریشته‌ای فرستاد که‌اورا ملك‌النّور گویند ، که آن فریشته مونس **ابراهیم**‌بود در آتش **نمرود**، ومونس **اسمعیل** بود آنگه که **هاجر** بطلب آب رفت واو راتنها بگذاشت، ومونس‌**یونس**‌بودآنگه که ازشکم‌ماهی بیرون‌آمد در **عراء** ، این‌ملك‌ـ النّوردرچاه مونس **یوسف** بود. وگفته‌اند **یوسف** درچاه دعا کرد گفت : یاصریخ المستصرخین ، یا غوث المستغیثین ، یامفرّج کرب المکروبین ، قدتری مکانی ، و

تعرف حالی ، ولایخفی علیك شئ من امری .ـ فریشتگان آسمان آواز وی بشنیدند همه بغلغل افتادند گفتند : الهنا وسیّدنا انّا نسمع بکاء ودعاء امّا البکاء فبکاء صبیّ ، واما الدّعاء فدعاء نبیّ ؛ فاوحی الله الیهم : ملائکتی هذا یوسف بن یعقوب بن اسحق بن خلیل ابرهیم . ـ فاتّسع الجبّ له مدّ بصره ووکّل الله به سبعین الف ملك یؤنّسونه وکان جبرئیل عن یمینه ومیکائیل عن یساره فجعل الله له الجبّ روضة خضرآء وکانت تونّسه وکان الله من ورآء ذلك مطّلع علیه .

یوسف سه روز درآن چاه بماندو یهودا پنهان از برادران همی آمد واورا طعام همی داد ، روز چهارم جبرئیل گفت : یا غلام ، من طرحك فی هذا الجبّ ؟ قال اخوتی لابی ، قال ولم ؟ قال حسدونی بمنزلتی من ابی ، فقال اتحبّ ان تخرج من هذا الجبّ؟ قال نعم ، فقال له قل: یا صانع کلّ مصنوعٍ ویا جابر کلّ کسیرٍ ویاشاهد کلّ نجوی یاقریباً غیر بعیدٍ یا مونس کلّ وحیدٍ یاغالباً غیرمغلوبٍ یاحیّ لااله الاّ انت یابدیع السّموات والارض یاذا الجلال والاکرام ، اجعل لی من امری فرجاً ومخرجاً ؛ یوسف این دعا بگفت درحال فریشته‌ای آمد ببشارت و راحت و پیغام ملك . فذلك قوله عزّوجل: «واوحینا الیهِ » این ـ واو ـ زیادت است ، تقدیره: فلمّا ذهبوا به واجمعوا ، ای عزموا علی ان یجعلوه فی غیابت الجبّ اوحینا الیه . وروا باشد که این واو ثابته باشد وواُو دراجمعوا زیادت بود یعنی فلمّا ذهبوا به اجمعوا. آنگه ابتدا کرد، گفت: واوحینا الیه. ومثله قوله فلمّا اسلما و تلّه للجبین و نادیناه ، ای نادیناه ، والواو زائدة . وقیل الوحی هاهنا وحی الهامٍ .

معنی آیت آنست که چون یوسف را ببردند ودر چاه کردند ما پیغام دادیم باو که ناچار تو ایشانرا خبر کنی درمصر ازآنچه امروز می‌رود وآنچه باتو میکنند، و ذلك فی قوله: «هل علمتم ما فعلتم بیوسف وهم لایشعرون» ، اِنّك یوسف ، ای لایعرفونك ، یعنی که تو ایشانرا میگوئی : هل علمتم ما فعلتم بیوسف ، وایشان ترا نشناسند وروا باشد که باوحی شود ، ای اوحینا وهم لایشعرون بذلك الوحی .

روی عن الحسن قال: القی یوسف فی الجبّ ، و هوابن سبع عشرة سنةً ، وکان

فی‌العبودیّة‌والسّجن والملك ثمانین سنةً ، وعاش بعدذلك ثلثا وعشرین سنة ، ومات وهوابن‌مائة‌وعشرین سنة ؛ وقیل حین‌القی فی‌الجبّ کان ابن اثنتی عشرة سنة .

«وجاؤا اباهم عِشاءً» برادران چون ازسرچاه باز گشتند گفتند اکنون پیش پدر رویم چه حجّت‌آریم وچه گوئیم؟- اتّفاق کردند که بزغاله ای بکشند و پیراهن **یوسف** بخون وی‌آلوده کنند وپیش پدر دربرند [1] ، گویند **یوسف** گرگ بخورد واین پیراهن آلوده بخون نشان است ، و**یعقوب** بانتظار ایشان ازخانه یك میل بیامده وبرسر راه نشسته ، ایشان بوقت شبان گاهٔ پیش پدررسیدند ، گریان و زاری کنان . «عشاء» آخر روزست وابتداء شب وازبهر آن بشب‌آمدندتا براعتذار دلیرتر باشند که در روز حیا ایشان را مانع بود ازعذر دروغ آوردن ؛ وازاینجا گفته‌اند : لاتطلب الحاجة باللّیل فانّ الحیاء فی‌العین ولاتعتذر بالنّهار فتلجلج فی‌الاعتذار فلاتقدر علی‌اتمامه.ودرشواذ خوانده‌اند« عُشاء» بضّم‌عین،معنی آنست که ازاشك‌فرانمی‌دیدند که می گریستند . و گفته‌اند که گریستن‌ایشان‌بحقیقت بود نه بمجاز ، سه معنی را:یکی‌آن که شیبت‌**یعقوب** دیدند ودانستند که اورادربلاء وغم صعب‌افکندند.ــدوّم کودکی وبی گناهی‌**یوسف** یادآوردند.ــسیوم بر کردهٔخویش پشیمان شدند وروی اصلاح کار نمی‌دیدند . **یعقوب** چون زاری وفزع ایشان شنید از جای برجست وبرخود بلرزید ، گفت: مالکم یابنیّ واین یوسف ؟ چه رسیدشما را ای پسران و **یوسف** کجا است ؟

ایشان گفتند : «یا ابانا انّا ذهبنانستبقُ» ای نتسابق ، یعنی‌برید کلّ‌واحدٍ منّا ان‌یسبق الآخر وذلك من ریاضة الابدان . این‌آیت دلیل است که مسابقت بر اقدام رواست ویدلّ علیه خبر**عایشة** : قالت سابقت رسول اللّه (ص) فسبقته فلمّا حملتُ من‌اللّحم سابقنی فسبقنی ، فقال یا عایشة هذه بتلك . وعن‌**الزهری** قال: کانوا یستبقون علی عهد رسول‌اللّه (ص) علی‌الخیل والابل والرّجّال علی اقدامهم و کانوا یستبقون لیشدّوا بذلك انفسهم . و گفته‌اند : انّاذهبنا نستبق، این سباق رمی

[1] ۱ ـ نسخهٔ ج : برند

است و مصطفی (ص) گفته: الرّمی سهمٌ من سهام الاسلام من تعلّم الرّمی ثمّ ترکه فنعمة ترکها. وقال صلّی‌اللّه‌علیه وسلّم: من حقّ الولد علی الوالد ان یعلّمه کتاب‌اللّه والسّباحة والرّمی.

قال ولیس من‌اللّهو الاّ ثلثة: ملاعبة الرّجل اهله، و تأدیبه فرسه، و رمیه بقوسه، ومن علّمه‌اللّه الرّمی و ترکه رغبة عنه فنعمة کفرها. وفی‌روایة: قال کلّ شیءٍ من‌لهوالدّنیا باطلٌ الاّ ثلثاً: انتضالك بقوسك، وتأدیبك فرسك، وملاعبتك اهلك، فانّهنّ من‌الحقّ. و رُوی انّ‌النّبیّ (ص) مرّبنفرٍ یتناضلون، فقال: اَرموا بنی‌اسمعیل فانّ اباکم کان رامیاً و انا مع ابن الادرع فطرحوا نبالهم، وقالوا من کنت معه یارسول‌اللّه غلب؟ قال ارموا وانا معکم کلّکم ارموا وارکبوا وان ترموا احبّ الیّ من‌ان ترکبوا.

«قالوا یاابانا انّاذهبنا نستبق» گفتند ای‌پدر ما، ماریاضت تن را و آزمون قوّت را با یکدیگر سباق می‌بردیم وتیر می‌انداختیم ویوسف ازآن که کودك بود اورا نزدیك رخت خویش بگذاشتیم، گرگ آمد و او را بخورد، «وما انت بمؤمنٍ لنا» معنی مؤمن درین موضع‌مصدّق‌است هم چنانك آنجا گفت «ویؤمنُ للمؤْمنین» ای یصدّق المؤمنین، جائی دیگر گفت «لن نُؤمن لکمْ» ای لن نصدّقکم، «ولوْکنّا صادقین» لیس یریدون انّ‌یعقوب لایصدّق من‌یعلم انّه‌صادق هذامحال، لایوصف‌الانبیآء بذلك ولکنّ المعنی لو کنّا عندك من‌اهل الثّقةوالصدّق لاتّهمتنا فی‌یوسف لمحبّتك ایّاه وظننت انّا قد کذبناك.

«وجاؤا علی قمیصه بدم کذبٍ» ای ذی کذب یرید مکذوباً فیه، لانّه لم یکن دم یوسف بل‌دم سخلة. **یعقوب** چون‌پیراهن دید، هیچ‌ندریده وپاره‌نگشته وانگه بخون آغشته، گفت شما دروغ می گوئید که اگر گرگ خوردی [۱] پیراهن وی پاره کردی [۲]، آنگه گفت: تاللّه ما رأیت کالیوم ذئباً حلیماً اکل ابنی ولم یخرق علیه‌قمیصه. یعقوب‌چون‌پیراهن دید آرام‌در دل‌وی‌آمد، دانست

۱ ـ نسخهٔ الف: خوردید ۲ ـ نسخهٔ الف: کردید

که **یوسف** زنده‌است گرگ اورا نخورده ، و ایشان دروغ می گویند، و آن پیراهن بروی خودمی نهادومی بوئید و می گفت : ما هذا بریح دم ابنی فانظروا ما صنعتم ؛ آنکه گفت «بل سوّلت لکم انفسکم امراً » ای زیّنت لکم انفسکم امراً فصنعتموه « فصبرٌ جمیل» یعنی فصبری صبر جمیل لاشکوی فیه ولا جزع ، «و اللّٰه المستعان علی ما تصفون » کلمة یسکن الیها الملهوف ای استعین باللّٰه علی احتمال ما تصفون . قال **الشعبی** لقمیص یوسف ثلث آیات : احدیها حین جاؤا علیه بدمٍ کذب ، و الثانیة حین قدّ ، والثالثة حین القی علی وجه یعقوب فارتدّ بصیراً. وروی انّهم انطلقوا فنصبوا شبکة واصطادوا ذئباً واتوا به یعقوب، فقالوا یا ابانا هذا الذئب الذّی افترسه وقد اتیناك به فرفع یده الی السّمآءِ ، وقال یاربّ ان کنت استجبت لی دعوة او رحمت لی عبرة فانطق لی هذا الذّئب حتّی یکلّمنی فانطقه اللّٰه عزّوجلّ فابتداه بالسّلام ؛ وقال : السّلام علیك یا نبیّ اللّٰه ، فقال یعقوب وعلیك السّلام ایّها الذّئب ، لقد افجعتنی بحبیبی وقرّة عینی و اورثتنی حزناً طویلا، قال:لاوحقّك یانبیّ اللّٰه ، ما اکلت له لحماً ولا شربت له دماً و انّ لحومکم ودماؤکم لمحرّمة علینا معاشر الانبیاء .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « اذقالوا لیوسف واخوه احبّ الی ابینا منّا» الآیة... برادران **یوسف** حواستند که قاعدهٔ دولت یوسفی را منهدم کنند ، و سپاه عصمت را در حقّ وی منهزم گردانند ، وبر کشیدهٔ عنایت را بدست مکر خود بر خاك مذلّت افکنند، نتوانستند ! وبا قضاءِ رانده و حکم رفته برنیامدند ! وقد قیل : اطول النّاس حزناً و کثرهم غیظاً من اراد تأخیر من قدّمه اللّٰه او تقدیم من اخّره اللّٰه . حلق **یعقوب** را درحلقهٔ دام محبّت **یوسف** آویخته دیدند ، هرگاه که نزدیك پدردر آمدند اورا دیدند نشسته وآن بهار شکفته وماه دوهفته را پیش خودنشانده ونطع وصال درخیمهٔ جمال وی گسترده ، ایشان چنان همی دیدند واز کینه وعداوت بر خود همی بیچیدند ، با یکدیگر گفتند:« لیوسف واخوه احبّ الی ابینا منّا و نحن عصبة انّ

ابانا لفی ضلال مبین» ، پدرما باین اختیار که کرده که یکی رابده بر گزیده از راه صواب‌دور است، اکنون تدبیر آنست که اورا ازچشم پدر غائب گردانیم ، که هرچه‌چشم نه‌بیند دل نخواهد ، تا یکبار گی دل‌برما نهد وباماپردازد ، و این‌مایه ندانستند که‌هر که‌همه‌جوید‌از‌همه‌درماند: من‌طلب‌الکلّ‌فاته‌الکلّ، اقبال **یعقوب** بخودبکلّیت‌می‌خواستند بآن‌نرسیدندوبجای‌اقبال اعراض‌دیدند چنان که ربّ‌العزّه گفت « وتولّی عنهم» ، آنکه از سرآن کینه وعداوت از روی تلبیس برپدرباز شدند و ازمکر این آواز دادند که « ارسله معنا غداً نرتع و نلعب » . هیچ دستوری هست ای‌پدر که این‌روشنائی چشم یعقوبی را و واسطهٔ عقد خوبی‌رافردا با ما بصحرا فرستی تایك ساعت تماشا کنیم ؟ ازحضرت‌پدر اجازت یافتندنه‌بمراد خویش بل‌بمراد **یوسف**، که‌**یوسف** کودك بود وحدیث نزهت و تماشا بگوش وی رسیده ، ازپدر درخواست تااورا با ایشان بفرستد . پدر از بهر دل وی دستوری داد ، که محبّ همه مراد محبوب جوید ورنج خود بر حظّ وی بگزینند ، چون پدر دستوری داد آن‌عزیز مکرّم را وآن غزال مدلّل ازکنارپدر بناز بیرون بردند ، چون بصحرا رسیدند دهرهٔ زهر ازنیام دهر بر کشیدند و آن چهرهٔ چون خورشیدو ماه‌رادرچاه‌انداختند وجگر **یعقوب** را بر فراق‌آن‌بدرمنیر‌بسوختند ، مرغان عالم بخفتندی [1] و ماهیان دریا بغنودندی [2] وددان بیابان بشب آرام گرفتندی [3] و آن پیرپیغامبر پس از آن آرام نگرفتی [4] وبراحت‌نغنودی [5]

همه شب مردمان در خواب ، من بیدار‌چون باشم
غنوده هر کسی بایار ، من بی یار چون باشم

صومعه ای ساخت و آنرابیت الاحزان‌نام نهاد ، چون خواست که در آن صومعه شود بزاری بگریست چنانك کنعانیان جمله مردان و زنان بر اندوه وی بگریستند ، آنکه بزبان‌حسرت گفت: ای‌**یوسف**، دربیت الاحزان باندوه فراق تو میروم تا ترا نه‌بینم نخندم وشادی‌نکنم وچشم از گریستن‌باز ندارم .

---

١ ـ نسخهٔ الف : بخفتیدند ٢ ـ نسخهٔ الف . بغنودید ٣ ـ نسخهٔ‌الف :گرفتید
٤ ـ نسخهٔ الف : نگرفتید ٥ ـ نسخهٔ‌الف : نغنودید

مرا تا باشد این درد نهانی ترا جویم که درمانم تودانی

و این حال از **یعقوب** عجب نیست که برنا دیدن فرزندان صبوری ممکن نیست . فرزندان بر فراق پدرومادر صبر توانند ، امّا پدرومادر بر فراق فرزندان صبر نتوانند ، و این اندوه‌فرزندان کشیدن‌وغم ایشان‌خوردن از آدم علیه‌السّلام میراث است بفرزندان ، که آدم‌همه پدری کرد هرگز پسری نکرده بود ، پس پدری کردن گذاشت به میراث نه پسری کردن ، لاجرم فرزند آدم پدری کردن دانند ، پسری کردن ندانند وناچارپسر پدررا دوست دارد هم‌چنان پدرپسر [1] را، لکن دوستی پدر از روی‌شفقت است ودوستی پسر از روی حشمت ، و مردم بوقت ضجر حشمت بگذارندامّاشفقت بنگذارند، اگرپدر ازپسرهزار جفا بیند هرگز مر اورا دشمن‌نگیرد [2] وپسر باشد که ازپدر جفا بیند مراورا دشمن‌شود ، زیرا که اینجا دوستی ازحشمت است‌وحشمت‌با ضجرنماند و آنجا دوستی ازشفقت‌است و شفقت بضجر برنخیزد. **ابن‌عطا** گفت : **یعقوب** اعتماد بر کثرت ایشان کردو قوّت وحفظ‌ایشان تکیه‌گاه خویش ساخت که گفته‌بودند « و انّا له لحافظون » لا جرم آن تکیه‌گاه ، کمین محنت وی کردند و ازآنجا که امانت گوش داشت ، خیانت دید . وآن روز که **بنیامین** را ازبر خویش بفرستاد به اعتماد بر حفظ و رعایت الله جلّ‌جلاله کرد ، گفت: « فالله خیرٌ حافظاً » لاجرم بزودی بوی‌بازرسید و **یوسف** نیز باوی ، تا بدانی که اعتماد همه برحفظ‌الله است که‌عالمیان را پناه‌است وبخود پادشاه است جلّ جلاله وعظم شأنه .

« فلمّا ذهبوا به و اجمعوا ان یجعلوه فی غیابت الجبّ و اوحینا الیه » الآیة... ان انقطع عن‌یوسف مناجاة ابیه ایّاه حصل له‌الوحی من قبل‌مولاه کذاسنّة الله تعالی، انّه‌لایفتح‌علی‌نفوس اولیآئه‌باباً‌من‌البلاء الّاافتح علی‌قلوبهم ابواب‌الصّفآء وفنون‌الولآءِ. اگریك راه بربندآمدبحکم بلا ، چه‌بود؟!صدراه‌صفا برگشاد بنعت ولا، اگریك لقمه‌باز گرفت، چه‌زیان؟! که صد نواله درپیچید، این چنان است که

---

[1] ـ نسخهٔ الف : پسرپدر [2] ـ نسخهٔ الف : نگردد

گویند :

گر درمستی حمائلت بگسستم صد گوی زرین بدل خرم بفرستم

یوسف اگربه فراق پدرغمگین گشت چرا نالد ؟ ! چون بوصال وحی حقّ رنگین گشت ، وحی‌حقّ اورا درآن‌چاه بی‌سامان خوشتر از وصال**یعقوب**در**کنعان**، آری نواختها همه در میان رنج است وزیریك ناکامی هزار گنج‌است .

پیرطریقت گفت : ارنشان آشنائی راست است ، هـر چه از دوست رسد احسان است . وربر دوست درقسمت‌تهمت نیست گله تاوان‌است . وراین دعوی را معنی است ، شادی وغم [1] در آن‌یکسان است .

جانی دارم به عشق تو کرده رقم خواهیش‌به شادی کش خواهیش‌بغم

۳ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : «**وجاءت سیّارة**» آمد کاروانی ، «**فارسلوا واردهم**» و فرستادند آبِ جوی وآب ساز خویش ، «**فادلی دلوه**» ودلو در چاه گذاشت ، «**قال یابشری**» گفت‌ای شادیامرا ، «**هذاغلام**» آنك‌غلامی، «**واسرّوه‌بضاعةً**» واورا پنهان کردند [ازکاروانیان] وبضاعتی ساختند ، «**واللهعلیم بمایعملون**(۹)» والله دانا بود بهرچه میکردند .

«**وشروه بثمن بخس**» بفروختند او را ببهائی کاسته خست [2] ، «**دراهم معدودة**» درمی‌چند برشمرده ، «**و کانوافیه من‌الزّاهدین**(۲۰)» ویرا ازارزان فروختن دریغ نداشتند .

«**وقال‌الّذی اشتراه من مصرلا مرأته**» او که بخرید ویرا در مصر اهل خویش راگفت ، «**اکرمی مثواه**» گرامی دار[وبناز ساز]جای‌این غلام، «**عسی ان ینفعنا**» مگر که روزی بکارآید مارا ، «**اونتّخذه‌ولداً**» و [اگرزیرك‌باشد]

۱ـ نسخهٔ الف : غم ورلج ۲ ـکم فایده (فرهنگ نفیسی)

بفرزندی گیریم‌اورا، «**وکذلک مکّنا لیوسف فی الارض**» وهم‌چنان[بازساختیم و دست رس دادیم و] جای دادیم **یوسف** را در زمین[مصر] ، «**و لنعلّمه من تأویل الاحادیث**» وتا او را تعبیر خواب و دانش سرانجام آن آموزیم ، «**واللهٰ غالب علی امره**» [وهر کس را ازایشان رائی بود درکار**یوسف**] والله غلبه کرد وخواست او درکار**یوسف** ، «**ولکنّ اکثر الناس لایعلمون**(۲۱)» لکن بیشترمردمان‌ندانند.

«**ولمّا بلغ اشدّه**» چون بزورمند حوانی رسید [و در فراخی تن وخرد] ، «**آتیناه حکماً وعلماً**» اورا حکمت دادیم وعلم [و نبوّت و الهام] ، «**وکذلك نجزی المحسنین**(۲۲)» وچنان کنیم بانیکوکاران .

«**وراودته الّتی هو فی بیتها عن نفسه**» آن زن درجست و جوی تن یوسف نشست و کشتن کرد او وخواستن اوخودرا ، «**وغلّقت الابواب**» ودرها دربست ، «**وقالت هیت لک**» و کفت ساخته‌ام‌ترا، «**قال معاذالله**» **یوسف** کفت بازداشت ـ خواست وزینهار خواست من‌بخدای‌است ، «**انّه ربّی احسن مثوای**» سیّد من مرا نیکو جای داد و کرامی جای ساخت ، «**انّه لایفلح الظالمون**(۲۳)» بدرستی که ستمکاران [وناسزا جویان] پیروز نیایند.

النوبة الثانیة

قوله تعالی : «وجاءت سیّارةٌ» هم‌المسافرون یسیرون من‌ارضٍ الی ارضٍ. اصل‌این‌کلمه ـ سائره ـ است، امّا چون فعل‌بسیارشود فاعل را فعّال کویند برطریق مبالغه ؛ «فارسلوا واردهم» من‌یردّ المآء لیستقی منه والوارد الذّی یتقدّم الرّفقة الی‌المآء فیهیّیء لهم‌الارشیة والدّلاء ؛ «فادلی‌دلوه» یقال ادلیتُ الدّلو اذا ارسلتها لتملاها ودلوتها اذاخرجتها، والمعنی ادلی دلوه فی‌البئر ثمّ‌دلاها فتشبّث‌بها یوسف؛ فلمّا رآه «قال یابشرای» قرأاهل‌الکوفة:ــ یابشری من‌غیراضافةٍ وهوفی‌محلّ الرّفع بالنّداءِ المفرد وهواسم صاحبٍ له ناداه یخبره خبرالغلام ، و قرأ الباقون:

یابشرای بالف ساکنة بعدها یاءٌ مفتوحةٌ فی‌معنی النّدآءِ المضاف فکان المدلی بشّر نفسه وقال یا بشارتی تعالی فهذا اوانك و قیل بشّر اصحابه بانّه وجد غلاماً مفسّران گفتند این سیّاره کاروانی بود که ازمدین می‌آمد بسوی مصر می‌شد و سالار آن‌کاروان مردی بود مسلمان از فرزندان ابراهیم ، نام وی **مالك بن ذعر بن مدیان بن ابرهیم الخلیل** ، کاروان راه گم کردند ، همی‌رفتند درآن صحرا وزمین شکسته تابسر آن چاه رسیدند وچهار پایان همه زانو زدند و هرچند نه جای فرو آمدن کاروان بود که آب آن چاه به‌تلخی معروف ومشهور بود . امّا بعد ازآن که **یوسف** بوی رسید آب‌آن‌خوش گشت ، چون چهار پایان آنجا زانو بزمین‌زدند **مالک ذعر** مردی زیرك بود ، عاقل ، مسلمان ، بدانست [۱] که آنجا سرّی تعبیه است ، بفرمود تاکاروانیان بارفرو گذاشتند وآرام گرفتند ودر کارآب فروماندند. **مالک ذعر** گفت من درین جایگه چاهی دیده‌ام هرچند که آب آن تلخ‌است‌امّا یك امشب بدان قناعت کنیم ، مرد خویش رافرستاد بطلب‌آب، پیش از کاروانیان رفت ودلوفروهشت چنانك ربّ‌العزّه گفت : «فادلی دلوه» ، **جبرلیل** آمد و**یوسف** را در دلونشاند اورا برمی کشید ، عظیم گران بود ، طاقت بر کشیدن می‌نداشت تا دیگری را به یاری خواند، چون **یوسف** بنزدیکی سرچاه رسید ، وارد درنگرست شخصی رادید زیبا چون صد هزار نگار جمالی بر کمال ، روئی چون ماه تابان و چون خورشید روان ، شعاع نورروی وی‌بادیوار چاه افتاده وآن چاه روشن چون گلشن گشته ، **مصطفی** (ص) گفت : «اعطی یوسف شطرالحسن والنّصف الآخر لسائرالنّاس» . وقال **کعب الاحبار**: کان یوسف حسن‌الوجه، جعد الشّعر،ضخم‌العین، مستوی‌الخلق‌ابیض‌اللّون‌غلیظ‌السّاقین‌والسّاعدین والعضدین‌خمیص‌البطن صغیرالسّرّة وکان اذاتبسّم رأیت النّورفی‌ضواحکه ، فاذاتکلّم رأیت فی کلامه شعاع‌النّور یبتهر عن‌ثنایاه ولا یستطیع احدٌ وصفه وکان حسنه کضوءِ النّار عندالّلیل وکان یشبه **آدم** یوم خلقه‌الله عزّوجلّ وصوّره ونفخ‌فیه من روحه‌انْ یصیب المعصیة . ویقال‌انّه ورث

۱ـ نسخهٔ‌الف : بجای‌آورد

ذلك الجمال من جدّته سارة وكانت اعطيت سدس الحسن .

واردچون اورابديد بانگ‌ازوی برآمد که: «یابشرای هذاغلامٌ» ای‌شادیا- مرا آنك غلامی! مالك ذعر گفت خاموش باشید و او را پنهان دارید که این چهار پایان ما ازبهرآن ایستادند تاما درست کنیم که وی کیست و سبب بودن وی اینجا چیست! اینست که ربّ‌العالمین گفت: «واسرّوه بضاعةً» منصوبٌ علی‌الحال یعنی‌اسرّه مالك‌بن ذعرٍ و اصحابه ، فقالوا للسّیّارة هوبضاعةٌ ابضعنا ها اهل المآءِ لنبیّعه بمصر لئلاّ یستشرکهم فیه النّاس . مالك ذعر و اصحاب وی یوسف را از اهل قافله پنهان کردند که ایشان را عادت بودی که هرسود و زیان که ایشان را بودی در سفر درآن مشترك بودندی ، خواستند که تنها این‌غلام ایشان را باشد .

قال الزجاج : كانّه قال واسرّوه جاعلیه بضاعةً .

ابن‌عباس گفت : اسرّاخوة یوسف انّه اخوهم وجعلوه بضاعةً وباعوه .

برادران‌یوسف ازسیّاره پنهان کردند که وی برادرایشان‌است بلکه[1] او را بضاعتی ساختند و بفروختند ؛ و این چنان بود که یهودا طعام آورد ازبهروی برعادت خویش واو را درچاه نیافت ! برادران خبر کرداز آن حال، همه بیامدند ویوسف رابا ایشان دیدند ، حرّیت وی پنهان کردند و به عبرانی با یوسف گفتند که اگرتو به عبودیّت خویش اقراردهی ماترا هلاك کنیم ، یوسف گفت اناعبدٌ واراد انّه عبدالله . پس او را بضاعتی ساختند وفروختند . ورروا باشد که ـ اسرار ـ بمعنی اظهاربود، ای اظهروه بضاعةً ، یعنی اظهروا حال یوسف علی هذا الوجه ؛ «والله علیم بمایعملون» بیوسف .

«وشروه» شاید که فعل سیّاره بود بمعنی خریدن ، وشاید که فعل‌برادران بود بمعنی‌فروختن ، و ـبخس‌ـ ناقص بود ناچیز وخسیس ، یعنی که او رابفروختند بچیزی اندك خسیس ، یعنی که بوی ضنّت ننمودند وگرامی نداشتند تا از ارزان فروختن دریغ‌داشتندید . وگفته‌اند معنی ـ بخس ـ حرام‌است یعنی که بفروختند

۱ ـ نسخهٔ الف : بل که

او را به بهائی حرام ازبهرآن که وی آزاد بود وبهای آزاد حرام باشد. ورواباشد که معنی ـ بخس ـ ظلم بود ، یعنی که بروی ظلم کردند که اورا بفروختند؛ «دراهم معدودة» بدرمی چند شمرده : گفتند بیست درم بود هر یکی را دو درم ، و **یهودا** نصیب خود نگرفت بایشان داد ، وگفته‌اند بیست و دو درم بود . معدود نامی است چیزی اندك را [1] ، هم چون ایّام معدوده ؛ و انّما قال معدودة لیعلم انّها کانت اقلّ من اربعین درهماً لانّهم کانوا فی ذلك الزّمان لایزنون ماکان اقلّ من اربعین درهماً لانّ اصغر اوزانهم کان الاوقیة والاوقیة اربعون درهماً .

« وکانوافیه من الزّاهدین » ای ماکانوا ضانّین به اذلم یعلموا کرامته و منزلته عندالله عزّوجلّ . برادران چون او را بفروختند و به **مالك ذعر** تسلیم کردند گفتند : استوثقوامنه لایأبق ـ او را بند برنهید و گوش دارید که وی گریزنده است نباید که بگریزد ونیز دعوی حرّیت کند ازو مشنوید و ماازعهدهٔ همه بیرون آئیم . وگفته اند که **روبیل** وثیقه نامه ای نوشت بخطّ خویش باین مبایعت واین شرط که میان ایشان رفت و **بمالك ذعر**داد تاحجّت خویش ساخت. پس مالك او را دست وپای بسته برشتر نشاند و سوی **مصر** رفتند ، به گورستانی بر گذشتند براه در و **یوسف** قبر مادر خویش دید **راحیل** ، خود را ازسر اشتر بیفکند وگریستن و زاری درگرفت وگفت یا امّی یا راحیل ارفعی رأسك من ـ الثّری وانظری الی‌ولدك یوسف ومالقی بعدك من‌البلایا،یا امّاه لورأیتنی وقدنزّعوا قمیصی وفی‌الجبّ القونی و علی حرّ وجهی لطمونی ولم یرحمونی وکمایباع العبد باعونی وکما یحمل الاسیر حملونی . **کعب احبار** گفت آن ساعت که برسر تربت مادر می‌زارید ازهوا ندائی شنید که:« اصبر و ماصبرك الاّ بالله » . غلام **مالك ـ ذعر** چون ویرا [2] چنان دید بروی جفاکرد وگفت:آمدآنچه مولایان توگفتند ! ولطمه‌ای بر روی وی زد ، هم در حال دست وی خشك شد ؛ و ربّ‌العزّه **جبرئیل** را فرستاد تا در پیش قافله پرّی بر زمین زد ، بادی عظیم سرخ بر خاست و غبار

---

۱ ـ نسخه الف : نامی هرچیزی است اندك را .

۲ ـ نسخهٔ الف : که ویرا

برانگیخت، چندانك اهل قافله همه متحیّر شدند ویکدیگر را نمی‌دیدند وخروشی و زلزله‌ای در قافله افتاد، **مالك ذعر** گفت گناهی عظیم است که ما را چنین گرفتار کرد و برجای بداشت ! غلام گفت یا مولای گناه من کردم که غلام عبرانی را بزدم واینك دست من خشك گشته، **مالك** و اهل کاروان بنزدیك **یوسف** شدند وعذر خواستند و گفتند اگر خواهی ترا قصاص است واگرنه عفو کن تا ربّ العزّه این صاعقه از ما بگرداند، **یوسف** عفو کرد واز بهر آن غلام دعا کرد واو را شفا آمد و دست وی نیك شد؛ **مالك** پس از آن **یوسف** را گرامی داشت و جامهٔ نیکو در وی پوشانید و مرکوبی را از بهر وی زین کرد و بروی نشاند. **مالك ذعر** گفت : مانزلتُ منزلاً ولاارتحلت الّاستبان لی برکة یوسف وکنت اسمع تسلیم الملئکة علیه صباحاً و مسآءً وکنت انظر الی غمامةٍ بیضاء تظلّه. رفتند تا بیك منزلی **مصر**، مالك ذعر **یوسف** را غسل فرمود و موی سر وی شانه زد و براسپی نشاند و عمامهٔ خزّ بنفش برسروی نهاد؛ ومردم **مصر** راعادت بود که هرکه که قافله‌ای آمدی مرد وزن جمله باستقبال شدندی [۱]، و آن سال خود رود **نیل** وفا نکرده بود، خشك سال پیش آمد و مردم را بطعام حاجت بود، بامداد خبر در افتاد که قافله در**مصر** می‌آید وطعام باایشان، خلق **مصر** بیرون آمدند، **یوسف** را دیدند در میان قافله همچون گل شکفته در بوستان و ماه رخشنده برآسمان. و **یوسف** آن وقت سیزده ساله بود، چشم خلق بروی افتاد فتنه اندر دلها پدید آمد و از وی هیبت بر مردم افتاد، چنانکه در دل بروی فتنه شدند و از هیبت وی درو نگرستن نتوانستند، **یوسف** بدان زیبائی و بدان صفت بشهر اندر آمد تا بقصر **مالك ذعر**، مالك بفرمود تا از بهر وی خانه ای مفرد کردند و فرش افکندند و اهل خویش را گفت: کنیز کی نامزد کن تا خدمت وی کند، اهل وی گفت: این درمروّت نیست که کنیز کی با جوانی در یك خانه بود ! **مالك** گفت تو اندیشهٔ بد مکن که من از وی آن دانم از امانت و ترك خیانت و استعمال صیانت که اگر تو خدمت وی کنی من روا دارم. و گفته‌اند آن شب که **یوسف** در **مصر**

---

۱ ـ نسخهٔ الف : شدندید

آرام گرفت، رود **نیل** عظیم گشت و فراخی طعام پدیدآمد و نرخ وی بشکست و در شهر سخن پراکنده شد که **مالک ذعر** غلامی [1] آورده که گوئی از فرزندان ملوك است واز نسل انبیاء و این وفاء نیل و رُخص طعام از یُمن قدوم و برکت قدم اوست. بامداد همه قصد وی کردند و بدرسرای وی رفتند، **مالک** گفت شما را حاجت چیست؟ گفتند خواهیم کـه این غلام را ببینیم و دیدها بدیدن وی روشن کنیم؛ **مالک** گفت یك هفته صبر کنید تارنج راه ازوی زائل گردد ورنگ روی وی بجای خود بازآید، آنگه من اورا برشما عرض کنم که من نیّت فروختن وی دارم، این خبر به **زلیخا** رسید زن **اظفیر**، **عزیز مصر**، **زلیخا** را آرزوی دیدار وی خاست، چون شش روز گذشته بود از آن وعده کس فرستاد به **مالک ذعر** که فردا چون این غلام را برمردم عرض کنی، بر در سرای من عرض کن، مالك جواب داد که من فردا این غلام را پیش تو فرستم که فرمان ترا ممتثل‌ام و امر ترا منقاد. **زلیخا** بفرمود تا میدان در سرای وی بیاراستند و کرسی از صندل سپید بنهادند و پـرده‌ای از دیباء رومی ببستند و برطرف بام جماعتی کنیزکان بداشت با طاسهای گلاب و مشك سوده، و **مالك ذعر** در شهر ندا کرد که هر که خواهد تا غلام عبرانی را ببیند بدر سرای عزیز مصرآید [2]. و **یوسف** را بیاراست، پیراهنی سبزدر وی پوشید وقبائی سرخ در بست وعمامهٔ سیاه برسر وی نهاد [3] و اورا برآن کرسی صندل نشاند. و **زلیخا** برآن گوشهٔ قصر بر تختی زرین نشسته و کنیزکان برسر وی‌ایستاده؛ ودر**مصر** زنی دیگربود نام وی**فارعه** بیامد با هزار دانه مروارید، هردانه‌ای دو مثقال و هزار پاره یاقوت هر پاره‌ای پنج مثقال وطبقی پیروزه ونمك دانی‌بدخش،آمد تا **یوسف** را خرد. وبازرگانان و توانگران شهر سواران و پیادگان همه جمع آمده و قومی دیگر که طمع خریدن نداشتند بنظاره آمدند. **مالک ذعر** [4] آن ساعت گوشهٔ پرده برداشت و جمال **یوسف** به ایشان نمود، چندین دختر ناهده حائض گشتند و خلقی بی‌عدد

۱ـ نسخهٔ ج: غلامی‌عبرانی ۲ـ نسخهٔ ج: عزیزآید ۳ـ نسخهٔ الف: برسرنهاد
٤ ـ نسخهٔ ج: مالك

در فتنه افتادند و ملك ایشان الریّان بن الولید بن ثروان حاضر بود گفت: خرد واجب نکند که این بندهٔ کسی باشد و من از خریدن وی عاجزم نه از آنك مال ندارم لکن محال بود که آدمئی این را خداوند بود، این سخن بگفت و عنان بر گردانید و برفت.

اوّل بازرگانی گفت من ده هزار دینار بدهم، دیگری گفت من بیست هزار بدهم، همچنین مضاعف همی کردند و زلیخا بحکم ادب هیچیز نمی‌گفت که شوهرش اظفیر حاضر بود می‌خواست که شوی وی مبداء کند، اظفیر گفت: ای زلیخا من این غلام را بخرم تامارا فرزند بود که مارا فرزند نیست، زلیخا گفت صواب است خریدن و از خزینهٔ من بهاءِ وی بدادن، ایشان درین مشاورت بودند که آن زن که نامش فارعه بود [1] دختر طالون آن مال آورد و عرض کرد، مالک خواست که بوی فروشد، زلیخا دُلال را بخواند و گفت: جوهر که وی میدهد من بدهم وعقدی زیادتی‌عدد آن سی‌دانه هر دانه‌ای شش‌مثقال وهم‌سنگ [2] یوسف مشك وهم سنگ [3] وی عنبر وکافور وصد تا جامهٔ ملکی و دویست‌تا قصب وهزار تا دبیقی؛ مالك ذعر گفت دادم. آن زن بانگ کرد گفت‌ای مالك‌اجابت مکن تا آنچه وی می‌دهد من بدهم وصد رطل زر برسرنهم. غلامان زلیخا غلبه کردند و یوسف را در سرای زلیخا بردنـد و آن کنیزکان که طاسهای گلاب و مشك سوده داشتند برسر مردمان می‌فشاندند؛ و مالك ذعر را درسرای بردند و آنچه گفتند جمله وفا کردند. و آن زن که نام‌وی فارعه بود سودائی گشت وجان در سر آن حسرت کرد.

اینست که ربّ العالمین میگویـد: «وقال الّذی اشتریه من مصر» این مشتری شوی زلیخا است‌نام وی اِظفیر وقیل قُطفیر، مردی‌بود از قبطیان حاجب وخازن ملك مصر. ودر آن زمان بمصر رسم بودی که هر که خزانهٔ ملك داشتی وتصرّف مملکت همه ولایت دردست وی بودی، اورا عزیز گفتندی [4]. واین‌ملك

---

۱ ـ نسخهٔ الف: که فارعه بود ۲و۳ ـ نسخهٔ الف: هام سنگ
۴ ـ نسخهٔ الف: گفتندید

مصر به قول بعضی علما **فرعون موسی** بود: **وليد بن مصعب بن الريّان المغرق**، قومی گفتند: فرعون **موسی** دیگر بود و این ملك دیگر. **وهو الريّان بن الوليد بن ثروان بن اراشة بن فاران بن عمليق**، وقيل انّ هذا الملك لم يمت حتّى آمن واتّبع يوسف على دينه ثمّ مات ويوسف بعده حيّ، فملك بعده **قابوس بن مصعب بن معوية بن نمير بن البيلواس بن فاران بن عمليق** وكان كافراً، فدعاه يوسف الى الاسلام فابى ان يقبل، «وقال الّذى اشتريه من مصر لامرأته» يعنى **زليخا** وقيل اسمها **راعيل**.

« اكرمى مثواه » اى احسنى اليه فى طول مقامه عندنا، و قيل احسنى اليه فى جميع حالاته من مأكول ومشروب و ملبوس. قال **ابن عيسى**: الاكرام اعطاء المراد على وجه الاعظام، « عسى ان ينفعنا » ـ فى ضياعنا و اموالنا، « او نتّخذه ولداً » ـ نتبنّاه ولم يكن له ولدٌ لانّه كان عنّينا.

قال **ابن مسعود**: احسنُ النّاس فراسةً ثلثة: العزيز حين قال فى يوسف « عسى ان ينفعنا او نتّخذه ولداً »، وابنة شعيب حين قالت لابيه « استاجره انّ خير من استاجرت القوىّ الامين »، وابوبكر الصدّيق حين استخلف عمر الفاروق.

فان قيل كيف اثبت الله الشّرى فى يوسف ومعلومٌ انّه حرٌ لم ينعقد عليه بيعٌ؟ فالجواب انّ الشّرى هو المماثلة فلمّا ماثله بمال من عنده يجوز ان يقال اشتراه على التّوسّع كقوله « انّ الله اشترى » قوله: « وكذلك مكّنّا ليوسف » اى كما انقذناهُ من الجبّ كذلك مهّدنا له فى ارض مصر فجعلناه على خزائنها ولنعلّمه عطفٌ على مضمر يعنى لنوحى اليه، « ولنعلّمه من تأويل الاحاديث » اى تعبير الرّؤيا و معانى كتب الله، « والله غالبٌ على امره » اى على امر يوسف يدبّره ويسوسه و يحفظه ولايكله الى غيره، « ولكنّ اكثر النّاس لايعلمون. » ما الله بيوسف صانعٌ و ما اليه من امره صائرٌ حين زهدوا فى يوسف وباعوه بثمن بخس وفعلوا به مافعلوا. و قيل « والله غالبٌ على امره » اى على ما اراد من قضائه لايغلبه على امره غالبٌ ولايبطل ارادته منازعٌ، يفعل مايشآء ويحكم مايريد، « ولكنّ اكثر النّاس

لایعلمون» انّ العاقبة تکون للمتّقین

« ولمّا بلغ اشدّه » الاشدّ جمع شدّة, مثل نعمة, و انعم و الشدّة قوّة العقل والبدن ، ای ولمّا بلغ منتهی‌اشتداد جسمه وقوّة عقله - میگویدآنکه که برسید بزور جوانی وقوّت خرد و آن بیست سال است بقول **ضحاك** وسی و سه سال بقول **مجاهد** و گفته‌اند -اشدّ- را بدایتی است ونهایتی : بدایت حدّ بلوغ است بقولی ، و هژده سال بقولی ، و بیست و یك سال بقولی ؛ و نهایت آن چهل سال است به قولی ، وشصت سال به قولی . « آتیناه حکماً وعلماً » - حکم اینجا نبوّت است و علم‌فقه دین است وحکم مه است ازعلم، و گفته‌اند **یوسف** را در چاه نبوّت دادند امّا پس از آن که باشدّ رسید او را اظهار دعوت فرمودند . وقیل آتیناه حکماً علی النّاس و علماً بتأویل الاحادیث ، « و کـذلك نجزی المحسنین » یعنی فعلنا به لانّه‌کان محسناً لا انّه یفعل ذلك بکلّ محسن، کما قال عزّوجلّ: « ولقد مننّا علی موسی و هرون » وختم الآیة ، فقال کذلك نجزی المحسنین ولم یؤت کلّ محسن, کتاباً مستبیناً یعنی انّه فعل ذلك بموسی و هرون لانّهما کانا عبدین محسنین . وقیل« و کذلك نجزی المحسنین » المراد به محمّدٌ (ص) ، یقول کما فعلتُ هذا بیوسف بعدان لقی‌مالقی وقاسی‌من‌البلاء ماقاسی‌فمکّنت‌له فی‌الارض وآتیته الحکم والعلم کذلك افعل بك اُنجّیك من مشرکی قومك وامکّن لك فی‌الارض و از یدك الحکم والعلم لانّ ذلك جزای اهل الاحسان فی امری و نهیی .

« وراودته الّتی هوفی‌بیتها» المراودة المفاعلة ، راد یرود اذاجاء وذهب و معناه طلب احدهما فعلاً و ترکه الآخر ای امتنع الآخر من ذلك الفعل وقیل - الرّود - مشی المتطلّب اوالمترقب اوالمتصیّد مشیٌ قلیلٌ ساکنٌ . و ابتداء این مراودت آن بود که **یوسف** درخانهٔ **زلیخا** پیوسته بعبادت وتنسّك مشغول بودی و **صحف ابراهیم** خواندی به آوازی خوش و هیچ کس نشنیدی که نه در فتنه افتادی ! **زلیخا** کرسی پیش خود بنهاد و **یوسف** را بخواند و برآن کرسی نشاند، **یوسف** صحف میخواند و **زلیخا** درجمال وی نظاره میکرد و گفت یا **یوسف**خوش میخوانی لکن چه سود که نمی‌دانم که چه می‌خوانی! **یوسف** گفت من خریدهٔ توام

و غلام توام و تو مرا سیّدی و ببهائی گران مرا خریده‌ای [۱] لابدّ است که آواز من ترا خوش آید و این اوّل سخن بود که میان ایشان رفت ، **زلیخا** گفت اکنون هرروز باید که بیائی و پیش من این صحف خوانی ، **یوسف** گفت فرمان بردار و طاعت دارم .ـ هرروز بیامدی و پیش وی بنشستی و باوی [۲] سخن گفتی و **زلیخا** را در دل عشق **یوسف** بر کمال بود ، امّا تجلّد همی نمود و صبر همی کرد وتسلّی وی در آن بود که ساعتی باوی بنشستی و سخن گفتی و **زلیخا** که گهی در میان سخن بر خاستی ببهانه‌ای و گامی چند بر داشتی ، تا مگر **یوسف** در رفتار وقد و بالای وی تامّل کند که نیکو قد بود ونیکو رفتار وخوش گفتار ، و گیسوان داشت چنانك برپای خاستی با گوشهٔ مقنعه برزمین همی کشیدی وحسن و جمال وی‌چنان بود که نقاشان **چین** ازجمال‌وی‌نسخت کردندی [۴] و **یوسف** هر بار که وی‌برخاستی ادب نفس خود را وحرمت **عزیز** را سر در پیش افکندی ، پس **زلیخا** در تدبیر آن شد که خلوت خانه‌ای سازد ، شوهرخویش را گفت: مرا دستوری ده تا از بهر بت قصری عظیم سازم ، نام برده و گران مایه ، چنانك درین دیار مثل آن نبود . شوهراو را دستوری داد . و **زلیخا** را مادری بود نام وی **غطریفه** ودر زمین **یمن** ملکه بود و پدر **زلیخا** ملك **ثمود** بود : **جندع‌بن‌عمرو** و پسران داشت در **یمن** همه شاهان و شاه زادگان . **زلیخا** کس فرستاد بمادر و به آن برادران که بت خانه‌ای خواهم کرد مرا به مال مدد دهید ، مادر وی صد خروار زر فرستاد و جواهر بسیار واستادان معروف . **زلیخا** سه قبّه بفرمود به دوازده رکن در هم پیوسته ودر هاشان در یکدیگر گشاده [۵] ، هریکی بیست گز در بیست گز و چهل گز بالای آن ، ازرخام بنا نهاده و روی آن بجواهر مرصّع کرده و برسرهرقبّه‌ای گاوی زرین نهاده ، سرو [۶] هاش از بیجاده ، چشمها از یاقوت سرخ ، وزیر قبّها اندر آب روان و در هرقبّه ای تختی نهاده مکلّل به مروارید و یاقوت و پیروزه

---

۱ ـ نسخهٔ الف : تومراسید مرا ببهائی گران خریده
۲ ـ نسخهٔ الف : بیامدی وباوی
۳ ـ نسخهٔ ج : میانهٔ
۴ ـ نسخهٔ الف : کردندید
۵ ـ نسخهٔ‌الف : دریك گشاده
۶ ـ سرو : شاخ گاو و گوسفند

و مجمرهای زرّین نهاده مشك سوختن را ودرهرقبّه‌ای دری آویخته لایق آن قبّه وزلیخا خویشتن را بیاراست وتاج برسر نهاد ودر آن قبّه بر تخت نشست و کس به طلب **یوسف** فرستاد ، **یوسف** بیامد و پای در قبّهٔ نخستین نهاد هم چنان بردر بایستاد تا **زلیخا** گفت : ایدربیا، نزدیك درآی ، **یوسف** فراتر شد ، پیش‌تخت وی بزانودرآمد، کنیزکان درها ببستند؛ اینست که ربّ‌العالمین گفت: «وَغلّقتِ‌الابواب وقالت هیت لك » ای هلمّ واقبل فاناالك وهی اسمٌ للفعل وهی مبنیّةٌ کمایبنی الاصوات لانّه لیس منها فعلٌ متصرّفٌ فمن فتح التّاء فلالتقاءِ السّاکنین کما فتح این و کیف ومن ضمّ جعلها غایة بمنزلة قبل وحیثُ و قُرِئَ ـهیت‌ـ بکسر الهاء و ضمّ التّاء بغیر همزہ وبهمزہ وهی من قولك هئت اهئ هیئةً کجئت اجئُ جیئةً و معناه تهیّأتُ‌لك و تزیّنت .ـ معنی‌آنست که **زلیخا** گفت **یوسف** را که من ترا ساخته‌ام و آراسته . و قیل معناه تقدّم لنفسك ای لك فی‌التقدّم حظٌّ .

یوسف چون دید که در ببستند گفت آه که فتنه آمد ! **زلیخا** از تخت‌فرو آمد و دست **یوسف** گرفت گفت یا یوسف ترا سخت دوست دارم و در دوستی تو بیقرارم :

یعلم الله گـر همی دانـم نگـارا شب ز روز
زانکه هستم روز وشب مدهوش وسرگردان‌عشق

یوسف بگریست ، گفت : پدرمن مرا دوست داشت ، دوستی وی مرابه چاه وقید وبندگی وغربت‌افکند ، ازدوستی پدراین دیدم ازدوستی توندانم‌چه خواهم دید ؟ لکن‌ای **زلیخا** درین باب برمن رنج مبروانده خود میفزای که من خدایرا جلّ جلاله نیازارم و جز رضاءِ خدا نجویم و حرمت **عزیز** هرگز برندارم و حقّ وی فرو نگذارم که وی بامن نیکوئی کرد و مراگرامی داشت . این است که الله گفت : «قال‌معاذالله» ای اعتصم‌بالله واحترزبه ان‌افعل هذا، وهونصبٌ علی‌المصدر ای‌اعوذبالله‌معاذاً،یقال عُذت‌عیاذاًومعاذاًومعاذة ـ پارسی‌کلمه‌این‌است که بازداشت خواهم‌بخدای . « انه ربّی » یعنی انّ العزیز سیّدی اشترانی و « احسن مثوای »

حیث قال اکرمی مثواه فلا اخونه فی اهله. وقیل معناه انّه ربّی ای انّ الله خالقی ولا اعصیه انّه آوانی ومن بلاءِ الجبّ عافانی.

«انّه لایفلح الظّالمون» یعنی ان فعلته هذا وخنته بعد ما اکرمنی واحسن مثوای فأنا ظالم ولا یفلح الظّالمون، **یوسف** این سخن میگفت و همی گریست آنگه روی سوی آسمان کرد، گفت: خداوندا چه گناه کردم که برمن خشم گرفتی ومرا درین بلا افکندی؟ ـ واگر من گنه کارم سزد که حرمت آبا واجداد من برنداری وایشانرا بعار وعیب من شرمسار نکنی. و**زلیخا** به آستین خویش اشك وی می‌سترد ومیگفت: ای **یوسف** توازخدای خود مترس که من ده هزار گوسفند بدهم تا تو از بهر وی قربان کنی و ده هزار دینار و صد هزار درهم بدهم تا به یتیمان و بیوه زنان دهی، **یوسف** گفت: اگر هرچه داری بمن دهی واز بهر من خرج کنی من معصیت نکنم. هر چند **یوسف** سخن میگفت **زلیخا** بروی فتنه تر می‌شد، همی درجست و بازوی وی بگرفت واورا درقبّهٔ درونی برد ودرها ببست، گفت: ای **یوسف** ترا چه دریغ آید که بامن بخندی وحدیثی خوش کنی؟ که من شیفتهٔ جست و جوی توام وآشفته در کار توام، **یوسف** سردرپیش افکند، ساعتی خاموش نشست، **زلیخا** دست بزد ومقنعه ازسر فرو افکند وسرو گردن برهنه کرد و در **یوسف** زارید که ای سنگین دل چرا بر من نبخشائی و با من یاقوت لبت بسخن نگشایی؟ [۱]، یك بار باوی بزاری و خواهش سخن گفت تا مگر بروی ببخشاید، یك بار سطوت و صولت نمود تا مگر منقاد شود، یکبار جمال بروی عرضه کرد و داعیهٔ لذّت و شهوت نفسی پدید کرد تا مگر فریفته شود. و فی‌ذلك ما روی عن **السّدی** و **محمدبن اسحق** و جماعة قالوا لمّا ارادت امرأة ـ العزیز مراودة یوسف عن نفسه جعلت تذکر له محاسن نفسه وتشوّقه الی نفسها، فقالت له یا یوسف ما احسن شعرك! قال هو اوّل ما ینتثر من نفسی. قالت یا یوسف ما احسن عینك! قال هی اوّل مایسیل الی الارض من جسدی. قالت ما احسن وجهك! قال هوللتّراب یأکله فلم‌تزل تطمعه مرّةً وتخیفه اخری. وتدعوه الی ـ

۱ ـ نسخهٔ‌الف: لبت نگشائی

اللّذة وهوشابٌ مستقبلٌ يجد مِن شبق الشباب مايجدالرّجل وهی حسناء جميلةٌ حتّى لانَ لها ممّايری من كلفها به ولمايتخوّف منها حتّى خلوا فی بعض البيوت وهمّ بها.

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « وَجاءَت سيّارةٌ » تعبيهٔ لطف الهی است درحقّ **يوسف** چاهی که اندرقعر آن چاه با جگری سوخته و دلی پر دردوجانی پرحسرت از سر بی ـ نوائی و وحشت تنهائی بنالید ودر حق زاريد ، گفت: خدايا دل گشائی ، ره نمائی ، مهر افزائی ، کريم ولطيف و مهربان و نيك خدائی ، چه بود که برين خسته دلم ببخشائی واز رحمت خود دری برمن گشائی ؟ برين صفت همی زاريد وسوز ونياز خود بردرگاه بی نيازی عرضه می کرد تاآخر شبِ شدّت و وحشت به پايان رسيد وصبح وصال از مطلع شادی بدميد و کاروان در رسيد .

عسی الكربُ الّذی امسيت فيه يكـون ورائهُ فرجٌ قريبٌ

بادل گفتم که هيچ‌انديشه مدار بگشايد کارما گشايندهٔ کار

کاروان بشاه راه آهسته و نرم همی آمد که ناگاه راه بايشان ناپديد گشت و شاه راه گم کردند، همی رفتند تابسرچاه، آن بی راه باصد هزار راه برابر آمد، دردی بود که برصد هزار درمان افزون آمد .

جعلتُ طريقی علی بابِكم و ماكان بأُبكم لی طريقاً

اين چنان است که عيسی را (ع) ديدند که ازخانهٔ فاجره‌ای بدر می‌آمد! گفتند: يا روح‌الله اين نه جای تو است کجا افتادی توبدين خانه ؟! گفت‌ما شب گيری بدر آمديم تا بصخره رويم و با خدا مناجات کنيم راه شاه‌راه بـر ما بپوشيدند ! [1] افتاديم‌به خانهٔ اين زن! وآن زنی بود در **بنی اسرائيل** به ناپارسائی معروف ، آن زن چون روی **عيسی** ديد دانست که آنجا تعبيه ايست برخاست ودر

۱ ـ نسخهٔ ج : بپوشانيدند

خاك افتاد ، بسی تضرّع وزاری کرد واز آن راه بی وفائی [1] برخاست و در کوی صلاح آمد ، باعیصی گفتند ما میخواستیم که تواین زن را در رشتهٔ دوستان ما کشی ازین جهت آن راه برتو بگردانیدیم .

قوله تعالی: «و شروه بثمنٍ بخسٍ» عجب نه آنست که برادران ، یوسف را به بهائی اندك بفروختند ! عجب کار سیّاره است که چون یوسفی را به بیست درم بچنگ آوردند ! عجب نه آنست که قومی بهشت باقی بدنیاء اندك بفروختند! عجب کار ایشان است که بهشتی بدان بزرگواری و ملکی بدان عظیمی به قرصی که بردست درویشی نهادند بدست آوردند ! آری دولت بهائی نیست و کرامت حق جز عطائی نیست ، اگر آنچه در یوسف تعبیه بود از خصائص عصمت وحقایق قربت و لطایف علوم و حکمت بر برادران کشف شدی نه او را بآن بهای بخس فروختندی [2] ونه او را نام غلام نهادندی [3] ؛ یك ذرّه از آن خصائص و لطائف بر عزیز مصر وبرزلیخا کشف کردند، بنگر که ملك خود درکاروی چون درباختند! وقیمت وی چون نهادند! و زنان مصر که جمال وی دیدند گفتند : «ماهذا بشراً ان هذا الاّ ملك کریم» آری کار نمودن دارد نه دیدن .

مصطفی (ص)گفت : «اللّهم ارنا الاشیآءَ کماهی» .

ابن‌عطا گفت: جمال دو ضرب‌است جمال ظاهر وجمال باطن ، جمال ظاهر آرایش خلق است و صورت زیبا ، جمال باطن کمال خلق است و سیرت نیکو ؛ ربّ العالمین از یوسف به برادرانِ جمال ظاهر نمود ، بیش ازآن ندیدند ؛ و این ظاهر را بنزدیك‌الله خطری نیست لاجرم ببهای اندك بفروختند ، وشمّه‌ای ازجمال باطن به عزیزمصر نمودند تا بااهل خویش میگفت: «اکرمی مثواه» و تاعالمیان بدانند که خطری و قدری که هست به نزدیك الله جمال باطن را است نه ظاهررا، ازاینجا است که مصطفی (ص) گفت: «انّ‌الله لاینظر الی‌صورکم ولا الی‌اموالکم ولکن ینظر الی قلوبکم واعمالکم» .

---

۱ ـ نسخهٔ الف : ازآن بی وفائی ۲ ـ نسخهٔ الف : فروختندیذ
۳ ـ نسخهٔ‌الف : نهادندیذ

وگفته‌اند یوسف روزی درآئینه نگرست ، نظری بخود کرد ، جمالی بر کمال دید ، گفت اگر من غلامی بودمی بهای من خود چند بودی و که طاقت آن داشتی ؟ ربّ العالمین آن از وی در نگذاشت تا عقوبت آن نظر که واخود کرد بچشید ؛ اورا غلامی ساختند وبیست درم بهای وی دادند [1] .

پیرطریقت گفت : خود را مبینید که خود بینی را روی نیست ، خود را منگارید که خود نگاری را رای نیست ، خود را مپسندید که خود پسندی را شرط نیست .

دور باش از صحبت خود پرور عادت پرست
بوسه بر خاك کف پای ز خود بیزار زن

خود را منگار که حق ترا می‌نگارد ، « وزیّنه فی قلوبکم » خود رامپسند که حق‌ترا می‌پسندد، «رضی اللّه عنهم» خود را مباش تا حق ترا بود « و مارمیت اذرمیت » ، شب معراج با مصطفی (ص) این گفت : کن لی کما لم تکن فاکون لك کمالم ازل . ویقال اوقعوا البیع علی نفسٍ لایجوز بیعها فکان ثمنه وان جلّ بخسٌ وماهو باعجب ممّا تفعله‌تبیع نفسك بادنی شهوةٍ بعدان بعتها من ربّك باوفر الثّمن و ذلك قوله‌تعالی : « انّ اللّه اشتری من المؤمنین انفسهم » الآیة . . .
« وقال الذّی اشتریه من‌مصر » عزیز چون یوسف را بخرید زلیخا را گفت : « اکرمی مثواه عسی ان ینفعنا اونتّخذه ولداً » ، این غلام را بزرگ‌دار، و اورا گرامی شناس که ما را بکار آید و فرزندی را بشاید ، زلیخا شوهرخویش را گفت واجب کند که ما امروز اهل شهر را دعوتی سازیم و درویشان و یتیمان و بیوه زنان را بنوازیم وخاصّگیان را خلعت ها دهیم‌بشکر آنك چنین فرزند یافتیم، پس اینهمه که پذیرفتند بجای آوردند و یوسف را خانهٔ مفرد بیاراستند و فرشهای گران مایه افکندند ، یوسف در آن خانه بسان زاهدان و متعبّدان بروزه و نماز مشغول شد و گریستن پیشه کرد و غم خوردن عادت گرفت و خویشتن را با آن تشریف و تبجیل نداد و فریفته نگشت و در حرقت فرقت یعقوب غریب وار و

---

۱ ـ نسخهٔ الف : بیست درم ویرا بخریدند .

سوگوار روز بسر می‌آورد ، تا روزی که بر در سرای نشسته بود اندوهگین [1] و غمگین ، مردی را دید برشتری نشسته وصحف **ابراهیم** همی خواند ، **یوسف** چون آواز عبرانی شنید ازجای برجست وآن مرد را به خودخواند و از وی پرسید که از کجائی و کجا می‌روی ؟ مرد گفت من از کنعانم و اینجا به بازرگانی آمده‌ام ، چون **یوسف** مرد کنعانی دید و آواز عبرانی شنید بسیار بگریست و اندوه فراق پدر بروی تازه گشت .

بادی که ز کوی عشق تو برخیزد از خاك جفا صورت مهر انگیزد
آبی که زچشم من فراقت ریزد هر ساعتم آتشی بسر بر ریزد

گفت یا کنعانی از **کنعان** کی رفته‌ای و از آن پیغامبر شما چه خبر داری ؟ من مُنع بالنظّر تسلّی بالخبر ، خوش باشد داستان دوستان شنیدن ، مهر افزاید از احوال دوستان پرسیدن .

در شهر ، دلم بدان گراید صنما کو ، قصّهٔ عشق تو سراید صنما

کنعانی گفت من تا از **کنعان** بیامده ام یك ماه گذشت و حدیث پیغامبر مپرس که هر که خبر وی پرسد و احوال وی شنود غمگین شود ! او را پسری بود که ویرا دوست داشتی و میگویند گرگ بخورد و اکنون نه آن برخود نهاده است از سوگواری و غم خواری که جبال راسیات طاقت کشش آن دارد تا به آدمی خود چه رسد !

تنها خورد این دل غم وتنها کشدا گردون نکشد آنچ دل ما کشدا

یوسف گفت از بهرخدا بگوی که چه میکند آن پیر ، حالش چون است و کجا نشیند ؟ گفت از خلق نفرت گرفته و از خویش و پیوند باز بریده [2] و صومعه ای ساخته و آنرا بیت الاحزان نام کرده ، پیوسته آنجا نماز کند و جز گریستن و زاریدن کاری ندارد ، وانگه چندان بگریسته که همه مژگان وی

---

١ ـ نسخهٔ الف : اندوهگن ٢ـ نسخهٔ الف : پیوند بریده

ریخته و اشفار چشم همه ریش کرده و بگاه سحر از صومعه بیرون آید و زار بنالد چنانك اهل **کنعان** همه گریان شوند، گوید آه کجا است آن جوهر صدف دریائی؟ کجا است آن نگین حلقهٔ زیبائی؟

ماها، بکدام آسمانت جویم سروا، بکدام بوستانت جویم

یوسف چون این سخن بشنید چندان بگریست که بی‌طاقت شد، بیفتاد و بی‌هوش شد، مرد کنعانی از آن حال بترسید برشتر نشست و راه خود پیش گرفت، **یوسف** به هوش بازآمد، مرد رفته بود، دردش بر درد زیادت شد و اندوه فزود، گفت باری من پیغامی دادمی بوی تا آن پیر پردرد را سلوتی بودی، سبحان الله این درد بردرد چرا و حسرت [1] برحسرت از کجا ومست را دست زدن کی روا؟! آری تا عاشق دل خسته بداند که آن بلاقضا است، هرچند نه بروفق اختیار و رضا است، سوخته را باز سوختن کی روا است؟ آری همچنان که آتش خرقهٔ سوخته خواهد تا بیفروزد، درد فراق دل سوخته خواهد تا باوی درسازد.

هردرد که زین دلم قدم برگیرد دردی دگرش بجای در بر گیرد
زان باهر درد صحبت از سرگیرد کاتش چو رسد بسوخته در گیرد

آن مرد برآن شترنشسته رفت تابه **کنعان** آمد، نیم شب بدرصومعهٔ **یعقوب** رسیده بود گفت: السّلام علیك یانبیّ الله، خبری دارم خواهم که بگویم، از درون صومعه آواز آمد که تا وقت سحر که من بیرون آیم که اکنون در خدمت و طاعت اللّهام از سرآن نیارم برخاستن [2] وبه غیری مشغول بودن؛ مرد آنجا همی بود تا وقت سحر که **یعقوب** بیرون آمد، آن مرد قصّه آغاز کرد و هرچه درکار **یوسف** دیده بود باز گفت، از فروختن وی برمن یزید وخریدن به بهای گران و تبجیل و تشریف که از **عزیزمصر** و **زلیخا** یافت و خبر **یعقوب** پرسیدن و گریستن و زاری وی بردر آن سرای و بعاقبت از هوش برفتن و می گفت یانبیّ‌الله و آن غلام برقع داشت و نمی‌شناختم او را چون او را دیدم که بیفتاد و بی-

۱ ـ نسخهٔ الف: درد وحسرت ۲ ـ نسخهٔ ج: برنیاریم خاستن

هوش شد من از بیم آن که از سرای زلیخا مرا ملامت آید بگریختم و بیامدم ، **یعقوب** راآن ساعت غم واندوه بیفزود وبگریست ، گفت: گوئی آن جوان که بود؟ فرزند من بود که او را به بندگی بفروختند ؟ یا کسی دیگر بود که بر ما شفقت بُرد وخبر ما پرسید ؟ آنگه در صومعه رفت و بسر ورد خویش باز شد . وپس از آن خبر **یوسف** از کس نشنید و ربّ‌العزّه خبر **یوسف** بگوش وی نرسانید تاآنگه که برادران به **مصر** رفتند وخبر وی آوردند . گفته‌اند این عقوبت آن بود که **یعقوب** راکنیزکی بود و آن کنیزك پسری داشت ، **یعقوب** آن پسر را بفروخت ومادر را باز گرفت ، ربّ‌العزّه فراق **یوسف** پیش آورد تاپسر کنیزك آنجا که بود آزادی نیافت و برمادر نیامد ، **یوسف** به **یعقوب** نرسید !

بزرگان دین گفته‌اند معصیتها همه بگذارید و خُرد آن بزرگ شیمرید ، نه پیدا که غضب حق در کدام معصیت پنهان است ؛ و به قال النبیّ (ص) انّ الله تعالی وتقدّس اخفی رحمته فی‌الطّاعات وغضبه فی‌المعاصی ، فأْتوا بکلّ طاعة تنالوا رحمته واجتنبوا کل معصیةٍ تنجوا من غضبه .

« و کذلك مکّنّا لیوسف فی‌الارض » برادران را درکار **یوسف** ارادتی بود و حضرت عزّت راجلّ جلاله در کار وی ارادتی ، ارادت ایشان آن بود که او را در خانهٔ پدر تمکین نبود وارادت حق جلّ جلاله آن بود که او را در زمین **مصر** تمکین بود واو را ملك **مصر** بود ، ارادت حق برارادت ایشان غالب‌آمد، میگوید جلّ جلاله: « والله غالبٌ علی امره » برادران او را درچاه افکندند تانام ونشانش نماند ، ربّ العالمین اورا بجاه ومملکت **مصر** افکند تا در آفاق معروف ومشهور گردد ، برادران او را به بندگی بفروختند تا غلام کاروانیان بود ، ربّ العالمین مصریان را بنده و رهی وی کرد تا برایشان پادشاه و ملك ران بود ، ایشان در کار **یوسف** تدبیری کردند و ربّ‌العزّه تقدیری کرد و تقدیر الله بر تدبیر ایشان غالب‌آمد که : والله غالبٌ علی امره ، همچنین **زلیخا** در تدبیرکار وی شد ، درراه جست و جوی وی نشست چنان که الله گفت : «وراودته الّتی هوفی‌بیتها عن نفسه و

غلّقت الابواب » به تدبیر بشری درهای خلوت خانه بوی فرو بست ، ربّ العزّه بتقدیر ازلی در عصمت بروی کشاد تا زلیخا همی‌گفت « هیت لك » ای هلمّ فانا لك وانت لی و یوسف همی‌گفت فانت لزوجك وانا لربّی.

٤ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « ولقد همّت به » وآن زن آهنگ او کرد [و اورا بایست] ، « وهمّ بها لولا ان رای برهان ربّه » و یوسف آهنگ آن زن [به نهیب دل و بایست هم] داشت ، اگر نه آن بودی که برهان وحجّت خداوند خویش برخویشتن بدیدی ، « کذلك لنصرف عنه السوء والفحشآء » چنان بکردانیدیم ازو بد نامی وزشت کاری ، « انّه من عبادنا المخلصین (۲۴) » که او از رهیکان [۱] کزیدکان ما بود .

« واستبقا الباب » [یوسف آهنگ در کرد کریختن را] و آن زن آهنگ در کرد [یوسف دریافتن را] ، « وقدّت قمیصه من دبر » و فرو شکافت پیراهن یوسف را از پس [چون ویرا می بکرفت] ، « والفیا سیّدها لدی الباب » [تا ایشان در آن حال بودند] شوی زن رایافتند بردرکه که فرا رسید ، « قالت ماجزآء من اراد باهلك سوء » شوی خود را کفت پاداش آن کس و عقوبت وی چیست که با اهل تو بد سکالد ؟ « الّا ان یسجن اوعذابٌ الیم (۲۵) » مکر آن که ویرا در زندان کنند یا عذابی درد نمای .

« قال هی راودتنی عن نفسی » یوسف کفت اوتن من خواست ومرا باخود خواند، « وشهد شاهد من اهلها » و کواهی داد کواهی از کسان آن زن ، « ان کان قمیصه قدّ من قبل » اکر چنان است که پیراهن یوسف از پیش دریده است ، « فصدقت وهو من الکاذبین (۲۶) » آنزن راست کفت ویوسف ازدروغ زنان است .

---

۱ ـ رهیکان : بندکان

« **وان کان قمیصه قدّمن دبرٍ** » و اگر چنان است که پیراهن **یوسف** از پس دریده است ، « **فکذبت وهو من الصّادقین**[۲۷] » او دروغ گفت و **یوسف** از راست گویان است .

« **فلمّا رای قمیصه قدّمن دبرٍ** » چون شوی پیراهن **یوسف** شکافته دید از پس ، « **قال انّه من کیدکنّ** » گفت [زن را] که این ازساز بد شماست [که زنان اید] ، « **انّ کیدکنّ عظیم**[۲۸] » به درستی که کید شما بزرگ است .

« **یوسفُ اعرض عن هذا** » ای **یوسف** از باز گفت این کار روی گردان [و کس را مگوی] ، « **واستغفری لذنبکِ** » وای زن گناه خویش را آمرزش خواه ، « **انّک کنتِ من الخاطئین**[۲۹] » که گناه از توبوده است و ازبد کارانی .

« **وقال نسوةٌ فی المدینة** » زنان گفتند در شارستان **مصر** ، « **امرأة العزیز تراود فتیها عن نفسه** » زن عزیز تن غلام خود می جوید خودرا ، « **قد شغفها حبّاً** » مهر غلام در دل آن زن پرشد و تا پوست دل رسید ، « **انّا لنریها فی ضلالٍ مبین**[۳۰] » ما آن زن را در گم راهی آشکارا می بینیم .

« **فلمّا سمعت بمکرهنّ** » آنکه که زن عزیز مکر ایشان [وبد گفت ایشان] بشنید ، « **ارسلت الیهنّ** » به ایشان [جزاء مکر] فرستاد ، « **واعتدت لهنّ متّکاءً** » وایشان راجای به ناز نشستن ساخت ، « **وآتت کلّ واحدة منهن سکّیناً** » و هریکی را کاردی داد در دست ، « **وقالت اخرج علیهنّ** » و**یوسف** را گفت به نمودن بیرون آی برایشان ، « **فلمّا رأینه** » چون بدیدند اورا ، « **اکبرنه** » بزرگ آمد ایشان را جمال او ۱ [و شگفت آمد ایشان را آن دیدار او] ، « **وقطّعن ایدیهنّ** » ودستها ببیچیدند ، « **وقلن حاش لله** » وگفتند پرغست ۲

---

۱ ـ نسخهٔ ج : بزرگ آمد جمال او ایشانرا

۲ ـ پَرکس و پَرگست، فارسی بمعنی معاذالله . رودکی گوید : «گرچه‌نامردمی است‌مهرو وفاش ـ نشنود هیچ ازاین دلم پرکس» وکسائی گوید : «رودکی استاد شاعران جهان بود ـ صد یك از وی توئی کسائی پرگست» ـ نقل از کتاب لغت فرس تألیف ابومنصور علی بن احمد اسدی طوسی (چاپ‌وتصحیح‌مرحوم‌عباس اقبال آشتیانی) .

بادا و معاذالله [که این را مردم شمارند یا مردم پندارند] ، « **ماهذا بشراً** » این نه مردمی است ، « **ان هذا الّا ملك كريم**[۳۱] » نیست این مگر فریشته‌ای نیکو آزاده .

« **قالت فذلكنّ الّذی لمتنّنی فیه** » زن عزیز گفت پس این غلام است که مرا ملامت کردید در کار او ، « **ولقد راوَدتُه عن نفسه** » و راست که شما گفتید من نفس او خود را بازخواستم ، « **فاستعصم** » وخود را ازمن نگاه داشت [واز آنچ من خواستم باز ایستاد] ، « **ولئن لم یفعل ما آمُرُهُ** » واگر آن نکند که او رافرمایم ، « **لَیسجننّ** » ناچاره در زندان کنندا ورا ، « **ولیکوناً من الصّاغرین**[۳۲] » وانگه بود از خوار شدگان و بی‌آبان .

النوبة الثانية

قوله تعالی : « ولقد همّت به وهمّ بها » بدان که اقوال علما درین آیت مختلف است ، قومی گفتند **یوسف** (ع) بآن زن همّت کرد چنان که آن زن بوی همّت کرد ـ حتّی حلّ الهمیان وجلس منها مجلس الرّجل من المرأة ، قومی گفتند همّت آن زن دیگر بود و همّت **یوسف** دیگر ، زن همّت فاحشه داشت و در دل کرد که کام خود ازوی بردارد و **یوسف** همّت فرارداشت با مخاصمه ، یعنی دردل کرد که از وی بگریزد یا با وی برآویزد وفرمان وی نبرد . قومی گفتند معنی همّت آرزوی بود که در دل آید بطبع بشری بی‌اختیار و بی کسب بنده وبنده باین مأخوذ نباشد که این درتحت تکلیف نیاید ؛ پس این همّت نه از **یوسف** زلّت بود نه از آن زن ، بلی زلّت زن بدان بود که عقد ونیّت بدان پیوست و عزم کردبر تحقیق آن همّت و خطرت واین عزم کسب بود لاجرم بدان مأخوذ بود. قال **ابن المبارك** قلت لسفیان : ایؤخذ العبد بالهمّة؟ قال اذاکان عزماً اخذبها . وفی الخبر: من همّ بسیّئة ولم یعملها لم تکتب علیه . این از آن خطرتهاست که بی کسب و بی‌اختیار دردل آدمی آید و ویرا درآن ملامت نیاید ، همچون گرسنه‌ای که طعام بیند در طبع

وی تحرّکی و آرزوئی پدید آید فرا آن طعام و اگر چه از آن ممتنع باشد که طبع بشری وجبلّت اصلی برآن آفریده‌اند. حسن بصری رحمة‌الله علیه ازینجا گفت: امّا همّ یوسف فما طبع علیه الرّجال من شهوة النّساءِ من غیر عزمٍ علی الفاحشة.

وقال الجنید: تحرّك طبع البشریّة من یوسف ولم یعاونه طبع العادة والعبد فی تحریك الخلقة فیه غیرمذموم و فی مقاربة المعصیة مذمومٌ و ذکرالله سبحانه عن یوسف همّةً علی طریق المحمدة لاعلی طریق المذمّة. جنید گفت: ذکر همّت یوسف در این آیت برطریق محمدت است نه برطریق مذمّت، یعنی که پسندیده ونیکوبنده‌ای باشد که طبع بشری بی کسب وی فراحرکت وخطرت آرند وانکه قصد وعزم که کسب و اختیار وی است فرا آن نه پیوندد و آنرا مدد ندهد؛ آنکه گفت: «لولا ان رای برهان ربّه» اگر نه برهان و حجّت الله تعالی بودی از یوسف قصد و عزم بودی، چنانك از زلیخا.

قومی گفته‌اند «ولقد همّت به» اینجا سخن تمام شد. بر سبیل ابتدا: گوئی «وهمّ بهالولا ان رای برهان ربّه». و درآیت تقدیم وتأخیراست، تقدیره لولا ان رای برهان ربّه لهمّ بها ولکنّه رای البرهان فلم یهمّ؛ و این قول اگرچه در اِعراب ضعیف است از روی معنی نیکوست و پسندیده، از بهر آنك بتعظیم انبیا نزدیك تراست و بحال ایشان سزاتر و برخلق خدا فرض است بایشان ظنّ نیکو بردن و محاسن ایشان باز گفتن و زّلات صغایر اگر چه بحکم بشریّت برایشان رواست بروجه نیکوترین تأویل آن پدید کردن و بعبارتی که بحرمت عصمت نزدیك ترباشد ادا کردن.

ودرخبرست که مردی گفت: یا رسول‌الله انّ امرأتی لاتدع عنها ید لامسٍ، احتمال کند که لمس اینجا کنایتست از جماع چنانك درآن آیت گفت «اولمستم النّساء» بقول بعضی فقها، ومحتمل بود که ـ لمس ـ بمعنی طلب است چنانك دراین آیت گفت: «وانّا لمسناالسّماء» ای طلبناالسّماء. و معنی الحدیث انّ امرأتی لاتردُّ ید طالب حاجةٍ صفراً یشکو تضییع ماله، بیشترین علماء برآنند که این

تأویل درست تراست و نیکو تر و پسندیده، از بهر آنك در حقّ صحابهٔ رسول ظن نیکو بردن و نفی عار و تهمت ازیشان کردن فریضه است، چون در حقّ صحابه چنین است در حقّ انبیاء اولی تر و سزا تر که ظن نیکو برند و بعصمت و پاکی ایشان گواهی دهند بعد ما که ربّ العزّه جلّ جلاله ایشانرا از میان خلق بر گزیده و صفوت خود گردانیده و رقم اصطفائیّت برایشان کشیده که « انّ الله اصطفی آدم و نوحاً و آل ابرهیم و آل عمران علی العالمین ».

قوله « لولا ان رای برهان ربّه » ابن عباس گفت: برهان حق آن بود که برنگرست ملکی‌برصورت یعقوب دید که انگشت بروی می گزید ومیگفت: یایوسف یایوسف ! و گفته‌اند جبرئیل رادید که می گفت: انت مکتوبٌ فی‌الانبیاءِ و تعمل عمل السّفهاءِ و یوسف جبرئیل را بشناخت از آنك ویرا در چاه دیده بود؛ و گویند جبرئیل پر خویش برپشت یوسف زد تا همه شهوت از وی برفت، و گفته‌اند بر دیوار خانه نبشته دید که: « لاتقربوا الزّنا انّه کان فاحشةً و مقتاً وساء سبیلاً ».

سدی گفت: از هوا ندا شنید که یا یوسف تواقعها فتکون مثل‌الطّیر وقع ریشه فذهب یطیر ولاریش‌له - ای یوسف فعل سفها می کنی ! تا چون مرغی شوی بال کنده که هر گزپرواز نتواند کرد، بمجرّد این ندا از مقام برنخاست تابرهان حق بدید، آنگه برخاست وآهنگ بیرون کرد. اینست که ربّ العالمین گفت: « کذلك لنصرِفَ » ای کذلك اریناه البرهان « لنصرف عنه السّوء و الفحشاء » فالسّوء خیانة صاحبه و الفحشاء رکوب الفاحشة؛ « انّه من عبادنا المخلصین » قراءت مدنی و کوفی بفتح لام است، یعنی المصطفین المختارین الّذین اصطفاهم الله لدینه واخلصهم لعبادته، من قوله « انّا اخلصناهم بخالصةٍ ». باقی بکسر لام خوانند یعنی الّذین اخلصوا التوحید والعبادة لله، من قوله « واخلصوا دینهم‌لله ». یوسف چون برهان حقّ بدید برخاست و آهنگ در کرد تا بگریزد، زلیخا از پی او برفت تا بوی در آویزد، اینست که الله تعالی گفت:

« وَاسْتبقا الباب » ای تسابقا الی باب‌البیت، فحذف الی - چون بدر خانه

رسید تا بیرون شود زلیخا بوی در رسیده بود دستش بدامن قفا رسید بگرفت و فرودرید، «و قُدّت قمیصه من دبر». القد ـ القطع طولاً و ـ القدد ـ القطع ومنه سمّی القدید، «والفیا سیّدها لدی الباب» ای وجدا زوجها واقفاً عندالباب وکان معه ابن عمّها فحضرها فی ذلك الوقت کیدٌ لمّا فاجآت سیّد ها، «فقالت ماجزاءُ من اراد باهلك سوءً» چون بر در رسیدند: یوسف گریزان و زلیخا از پس وی دوان، آن یکی برهان حق دیده واز بیم خدای تعالی مغلوب گشته! واین یکی را غلبات عشق بسوداآورده! زلیخا چون شوی خود را دید بشورید خواست تاتهمت خود بر یوسف افکند، کید ساخت آن ساعت و گفت: «ماجزاء من ارادباهلك سوءً» گناه خود بریوسف افکند تا خود را متبرّا گرداند، گفت: من در خانه خفته بودم که این غلام بسرمن آمد تا دست بی‌ادبی برمن دراز کند و حرمت تو بخیانت تباه گرداند! من بیدار شدم، وی ازمن بگریخت، من خواستم که او را بگیرم تا ادب کنم، این آواز و شغب و دویدن من برپی وی از آن بود.

گفته‌اند که اگردوستی وی حقیقت بودی وعشق وی درست، چنین‌نکردی وخود را بیوسف برنگزیدی، لکن شهوتی بود غالب و اندیشه‌ای فاسد؛ زلیخا چون بریوسف [1] غمز کرد و گناه سوی وی نهاد بترسید ازآنك یوسف را زیانی رسد، همی‌شوی [2] خود را تلقین عقوبت کرد، گفت: جزای وی آنست که او را بزندان کنند وبزنند.

قال «هی‌راودتنی عن نفسی» ای طالبتنی بالمواقعة، چون زلیخاآن سخن بگفت یوسف گفت برمن دروغ می گوید که این فعل کردهٔ اوست و شرمساری من و دلتنگی تو ازوست. و یوسف برآن نبود که کشف آن حال کند و فضیحت وی نخواهد اگر نه بروی دروغ نهادی و گناه بر وی بستی، عزیز چون ایشانرا چنان دید بشك افتاد که از ایشان گناه کار کدامست، ابن عم زلیخا که با عزیز آن ساعت نشسته بود مردی حکیم بود گفت: «اِنْ کان قمیصه قدّ من قُبل»؛ و گفته‌اند نه که شاهد طفلی بود هفت روزه در گهواره، خواهر زادهٔ زلیخا، نام

۱ ـ نسخهٔ الف: چون یوسف ۲ ـ نسخهٔ الف: رسد شوی

آن طفل : **یملیخا** ، زبان بگشاد و گفت : یا**عزیز** راه دانستن این کار وبررسیدن از سرّ این حال آنست که پیراهن **یوسف** را بنگرید تا کجا دریده است ، اگر سوی پیش دریده است صدق قول **زلیخاست** ودروغ قول **یوسف** ، زیرا که **یوسف** قصد کرده باشد و وی بامتناع دست در **یوسف** زده و اگر پیراهن **یوسف** ازپس دریده است حجّت **یوسف** راجح است و روی وی روشن و گفت وی راست .

روی عن النّبی (ص) قال تکلم اربعة فی‌المهد: ابن ماشطة بنت فرعون و شاهد یوسف وصاحب جریح و عیسی بن مریم . و گفته‌اند شاهد قطعی دانست که **زلیخا** را گناه‌است نه **یوسف** را امّا نمی‌خواست صریح بگوید و بتعریض بگفت .

« فلمّا رای‌قمیصهُ » ای رای الشاهد قمیصه ، وقیل رای الزّوج . چون شوی **زلیخا** پیراهن **یوسف** دید از پس دریده و خیانت زن خویش بدانست و برائت **یوسف** ، روی بزن خویش نهاد گفت : « انّه من کیدِ کنّ » آن سخن که با من گفتی : « ماجزاء من اراد باهلك سوءً » از کید شما است که زنان‌اید ، « انّ کید کنّ عظیمٌ » ساز بد شما وحیلت شما عظیم است ، هم بصالح می‌رسد هم بطالح ، هم به بیگناه هم بگناه کار و کید شیطان ضعیف است لانّه وسوسة و غیبٌ و کید ـ هنّ مواجهة وعین . یکی ازبزرگان دین گفته: انا اخاف من‌النّساءِ اکثر ممّااخاف من‌الشیطان لانّ‌الله یقول« انّ کید الشّیطان کان ضعیفاً » وقال‌فی‌النّساءِ انّ کید کنّ عظیمٌ .و قال النّبی (ص) : «ماترکتُ بعدی فتنةً اضرّعلی الرّجال من النّساءِ» .

آنکه روی با **یوسف** کرد گفت : « یا یوسف اعرض عن‌هذا » این اعراض اسکات است چنانك‌آنجا گفت : «واعرض عن‌الجاهلین» یعنی لاتشافههم ولاتجبهم، ای **یوسف** بگذار سخن گفتن درین باب و پنهان دار و با کس مگوی .

حسن بصری رحمةالله علیه هرگه که این‌آیت خواندی گفتی: هکذا غیرة من لاایمان له . قیل کان عنّینا وکان قلیل الغیرة والحمیّة . **عبدالله عباس** گفت : آسان فراگرفتن **عزیز** این کار را نه از بی غیرتی بود بلکه [1] امانت **یوسف** را معتقد بود و بردیانت وی اعتماد داشت ، دانست که هیچ سبب که موجب عار باشد

۱ ـ نسخهٔ الف : بل که

ازجهت یوسف حادث گشته نیست؛ آنکه زن خویش‌را گفت: «استغفری لذنبك» ای توبی الی الله وسليه ان يغفرلك، «انّك كنتِ من الخاطئين» المذنبين. وقيل هو من قول الشاهد ليوسف و لراعيل و عنى بقوله واستغفرى لذنبك يعنى سلى زوجك ان لايعاقبك على ذنبك هذا. و در شواذ خوانده‌اند «يوسف اعرض عن هذا» برفعل ماضی. - زیرا می‌گوید یوسف ازین‌کار روی گردانید و آزاد و بی گناه گشت، تو گناه خویش را آمرزش خواه که گناه از توبود «انّك كنت من الخاطئين». این همچنانست که مریم را گفت: «وكانت من القانتين» لانّها كانت من قوم كان فيهم قانتون فيهم رجال ونساء وكانت راعيل من قوم خاطئين فيهم‌رجال ونساءٌ، كماقال لامرأة لوط «انّها لمن الغابرين» يعنى من قوم فيهم رجال و نساءٌ والرّجال والنّساء اذا اجتمعوا ذكّروا. وفى الآية دليل على‌انّه لم‌يكن فى شرعهم على الزّنا حدٌّ وان كان محرّماً حيث عدّه ذنباً.

«وقال نسوةٌ» يقال نساء و نسوة و نسوان لاواحد لها من لفظها و المدينة ها هنا مدينة مصر؛ چون حدیث زلیخا درشهر مصر پراکنده شد، جماعتی‌زنان مصر زلیخا را ملامت کردند. - گفته‌اند دوازده زن بودند از اکابر مملکت و گفته‌اند پنج بودند: امرأة السّاقى وامرأة‌الخبّاز وامرأة صاحب الدّواب وامرأة صاحب السّجن وامرأة الحاجب. این زنان گفتند: «امرأة العزيز تراود فتيها» اى عبدها الكنعانى، «عن نفسه قد شغفها حبّاً» اى احبّها حتّى دخل حبّه شغاف قلبها و هو حجابه و غلافه. زن عزیز فتنهٔ غلام عبرانی گشته و دوستی ومهر غلام بشغاف وی رسیده! گفته‌اند که شغاف پوست دلست و گفته‌اند که خون بسته است در میان دل و گفته‌اند دردی که دراستخوان سینه پدید آید آنرا شغاف خوانند، وحبّاً نصب على‌التمييز، «انّالنريها فى‌ضلالٍ مبينٍ» من وقع‌فى‌امراعياه المخرج منه فهوضال فيه. و در شواذ خوانده‌اند قد شعفها بالعين غيرالمنقوطه، مشتق من شعاف الجبال اى رؤس‌الجبال. - معنی آنست که عشق درتن وی بهرراهی فرورفت وولایت تن همه فروگرفت و کسی که بر چیزی عاشق بود گویند مشعوف است بروی.

« فلمّا سمعت بمکرِ هنّ » یعنی بسوءِ مقالهنّ ،آنکه که زن عزیز مکر اشان بشنید و بد گفت ایشان ، سمّی مقالهنّ مکراً لانّه کان علیها و شیاً وتشنیعاً و گفته اند که سخن ایشان مکر خواند از بهر آنك ایشان صفت جمال و حسن یوسف شنیده بودنداین ملامت در گرفتند تا مکر زلیخا ، یوسف را بایشان نماید واین مانندهٔ مکری بود که برساخته بودند . و گفته‌اند زلیخا سرّ خودبا جماعتی زنان گفته بود وازیشان درخواسته که پنهان دارند ، ایشان آشکارا کردند ، مکر ایشان این بود ، «ارسلتْ الیهنّ» تدعوهنّ الی مادبةٍ اتّخذتها ، «واعتدت» افعلت من العتاد و کل مااتّخذته عدةً لشئ فهو عتاد و المعنی هیّأت لهنّ مجلساً فیه مایتّکین علیه من الوساید والنّمارق و فیه الطعام والشراب ، و یقال لجلسة الناعم اتّکاء لانّ الاتّکاء جلسة المطمئن و من هذاالباب کلّ ماجاء فی القرآن من کلمة متّکئین . وروی عن النّبی (ص) انّه قال نهیت ان آکل متّکئاً ، لما اختار الله له من التّواضع .

قوله « و آتت کلّ واحدةٍ منهنّ سکّیناً » ـ قال المبرّد کانوا لایأکلون فی ذلك الزّمان الّا بالسّکاکین والملاعق کفعل الاعاجم ، قال و العرب تنهس نهساً لاتبتغی سکّیناً .

چون ملامت زنان مصر بزلیخا رسید ، زلیخا گفت من ایشانرا حاضر کنم و این دوست خود را برایشان جلوه کنم تا بدانند که ما درعشق معذوریم وباین دل دادن ازطریق عیب وملامت دوریم ! دعوتی ساخت وچهل زنرا اختیار کرد اززنان مصر و ایشانرا برخواند و بمهمان خانه فرو آورد و یوسف را پیش خود خواند و گفت : فرمان من بر و حاجت من رواکن . گفت هرچه نه معصیت فرمائی فرمان بردارم وامرترا منقادم ، یوسف را پیش خودبنشاند و گیسوی وی بتافت بمروارید وقبای سبز پوشانید و خزّی سیاه برسرش نهاد و پیرامن رویش از غالیه خطی کشید وطشت وابریق بدست وی داد ومندیل شراب واو راگفت چون من اشارت کنم ازپس پرده بیرون آی ، آنکه زنان بنشستند وپیش هریکی طبقی ترنج وکاردی برآن نهاده ، زمانی برآمد وحدیث می کردند و آنکه دست بکارد وترنج بردند

و **زلیخا** بر تخت نشسته و کنیزکان برپای ایستاده ، روی بزنان کرد و گفت شما مرا عیب کردید و مستوجب ملامت و طعن دیدید در کار **یوسف** ؟! ایشان گفتند بلی چنین‌است ، **زلیخا** گفت : یا **یوسف** بدرآی ، **یوسف** پرده بر گرفت و بیرون آمد ، چون نظرزنان بر**یوسف** افتاد دهشت برایشان پیدا شد ، ازخود غافل‌شدند کارد بردست نهادند ودستهارا بجای ترنج بریدند ، اینست که ربّ‌العالمین گفت : «فلمّا رأینه اکبرنه وقطّعن‌ایدیهنّ» . ودرشواذ خوانده‌اند ـ متکا ـ باسکان تا. وهو الطعام الّذی یقطع بالسکّین مثل الاترج والبطّیخ والموز . وقیل الزّماورد و هو الرّقاق الملفوف باللحم وغیره ، یقال بتکت الشئ و متکته اذا قطعته « وآتت کل واحدةٍ منهنّ‌سکّیناً» . قال **ابن زید** فکنّ یقطعن‌الاترج ویأکلنه بالعسل ؛ «وقالتِ اخرج علیهنّ» گفته‌اند آن بلاءِ دست بریدن از آن پدید آمد که علیهنّ گفت ، اگر بجای علیهنّ ـ لهنّ ـ گفتی آن بلاپدید نیامدی وهیچ فتنه نبودی . وقال **ابن ـ عباس**: «فلمّا رأینه اکبرنه» ، ای‌حضن . و منه قول الشّاعر :

تأتی النّساء علی اطهارهنّ ولا تأتی النّساء اذا اکبرن اکباراً

والهاء فی‌قوله اکبرنه علی‌هذاالقول تعود الی‌المصدر ، ای‌اکبرن اکباراً . وقیل اکبرن له فحذف اللام . و قیل انّ المرأة اذا اشتدّت غلمتها حاضت ، و منه‌قول الشّاعر :

خف الله واستـر ذاالجمال ببرقعٍ فان لُحت حاضت فی‌الخدور العواتق

وقال‌مجاهد اکبرنه ای‌اعظمنه واجللنه. وقیل الاکبار: التعجّب ؛ «وقطّعن ایدیهنّ » خدشنها بالسّکاکین‌حتی سالت دماؤهنّ . قال **وهب** : بلغنی انّ سبعاً من الاربعین مُتن فی‌ذلك المجلس و جداً بیوسف ، «وقلن حاشالله » قراءت **ابوعمرو** بالف است‌وباقی بی‌الف خوانند و«حاش‌لله» یعنی معاذالله ماهذا بشراً. وقیل حاش‌لله ای تنزّهاًلله عن ان‌یجعل مثل هذا آدمیّاً .

قال الزّجاج : ـ حاشا ـ مشتق‌من‌قولك‌انا فی‌حشا فلان‌ای فی‌ناحیته ، فاذاقلت حاشا لزیدٍ فمعناه قدتنحّی‌زید من هذا وتباعد منه وهذه لفظة تستعمل فی‌التبعید

و النّفی ،والتّحاشی هوالتّجنب والتّوقی و يسمّی فيه‌الله كما يسمّی‌فی قولهم لله درّه ، لله انت ، فيدخل فيه اسم الله عزّ وجل للتّعظيم و تحقيق التبعيد كما ادخلوا فی خلال‌التعجّب والتبعيد والتعظيم كلمةالتسبيح والتّهليل، فقالوا سبحان‌الله مااحسن هذا ، لا اله الّاالله ما اعظم هذا . ويقال حاش لله و حاش‌الله بحذف‌اللاّم و اثباته ، « ما هذا بشراً » ای مثل هذا الجمال ليس بمعهود فی‌البشر، انّما هو ملك نزل من‌السّمآء ، كريمٌ علی ربّه .

« قالت فذ لكنّ الّذی لمتنّنی فيه » اين ملامت همان مكرست كه در اوّل آيت گفت ، چون زنانرا بديدار **يوسف** دهشت افتاد ، **زليخا** گفت اين آن غلام است كه شما مرا بعشق وی ملامت كرديد ! ـ ايشان همه بيكبار گفتند : لا لوم عليك ، ترا برعشق وی ملامت نيست و ملامت تو كردن جز ظلم نيست ، آنكه **زليخا** اعتراف آورد بفعل خود و آشكار كرد برايشان عشق خود ، دانست كه ايشان اورا معذور دارند ، گفت من تن او خود را خواستم ؛ « فاستعصم بالله » وی از خدای نگه داشت خواست از من ، و قيل معناه فامتنع واستعصی . پس زنان همه روی بوی نهادند گفتند : اطع‌مولاتك . و**زليخا** او را بحبس تهديد كرد گفت : « لئن لم يفعل ما آمره ليسجننّ » ای ليسجننّ و هو جواب القسم ، تقديره والله ليسجننّ ؛ « و ليكوناً من‌الصّاغرين » الاذلاّء ، و ـ الصّاغر ـ فی‌اللّغة الذليل و الفعل منه صغر بالكسر يصغر صغراً و صغاراً فهو صاغر و فی‌الدّقة و السّنّ صغرُ صغراً فهو صغير .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « ولقد همّت به وهمّ بها لولا ان رای برهان ربّه » چون الله را با بنده عنايت بود ، پيروزی بنده را چه نهايت بود ، چون الله رهی را در حفظ و حمايت خود دارد ، دشمن برو كی ظفر يابد ، پيروز بنده‌ای كه الله تعالی نظر

بدل وی پیوسته دارد که او را بهیچ وقت فرا مخالفت [1] نگذارد . قال النّبی (ص) فیما یرویه عن ربّه عزّوجلّ : «اذا علمت انّالغالب علیقلبعبدیالاشتغال بیجعلتُ شهوته فی مسئلتی ومناجاتی فاذا اراد ان یسهو عنّی حُلت بینه وبینالسّهو عنّی» . بنگر بحال **یوسف** صدّیق که شیطان دام خود چون نهاد فرا راه وی که : النّسآء حبائل الشیطان . و ربّالعالمین برهان خود چون نمود فرا وی .

جعفر صادق(ع) گفت : برهان حق جمال نبوّت بود و نور علم وحکمت که دردل وی نهاد ، چنانك گفت: «آتیناه حکماً وعلماً» تا بنور وضیاءِ آن راه صواب بدید ، از ناپسند بر گشت و بپسند حق رسید ، نه خود رسید که رسانیدند ! نه خود دید که نمودند !

یقول الله تعالی : « سنریهم آیاتنا فیالآفاق و فی انفسهم حتّی یتبیّن لهم انّه الحقّ » . و روایت کرده اند از **علی بن حسین بن علی** صلوة الله علیهم که در آن خلوت خانه بتی نهاده بود ، آنساعت **زلیخا** برخاست و چادری بسر آن بت در کشید تا بپوشید ، **یوسف** گفت چیست این که تو کردی ؟ گفت ازآن بت شرم میدارم که بما مینگرد ، گفت **یوسف** : اتستحین ممّن لایسمع و لا یبصر ولا استحیی ممّن خلق الاشیآء وعلّمها یسمع ویبصر وینفع ویضرّ؟ـ ازبتی که نشنود و نبیند ونه درضرّ ونفع بکارآید تو شرم میداری ، من چرا شرم ندارم ازآفریدگار جهان و جهانیان و دانا باحوال همگان چه آشکارا و چه نهان ، شنوندهٔ آوازها ، نیوشندهٔ رازها ، بینندهٔ دورها ـ الم یعلم بانّ الله یری ؟ **یوسف** این بگفتآنکه برخاست [2] و آهنگ در کرد . و روایت کرده اند از **ابن عباس** و جماعتی مفسّران که از آن مناظرات و محاورات که آن ساعت میان ایشان رفت آن بود که**زلیخا** گفت: یا**یوسف** ما احسنشعرك ـ ای **یوسف** نیکوموئیداری ، گفت اوّل چیزی که در خاك بریزد این موی باشد . گفت : ای **یوسف** نیکو روئی داری ، گفت نگاریدهٔ حقّ است دررحم مادر . گفت : ای **یوسف** صورت زیبای تو تنم را بگداخت ، گفت شیطانت مدد میدهد ومیفریبد . گفت : ای **یوسف** آتشی بجانم

۱ ـ نسخهٔ الف : وقت مخالفت ۲ ـ نسخهٔ الف : بگفت و برخاست

برافروختی شرر آن بنشان ، گفت اگر بنشانم خود در آن سوخته گردم . گفت: ای یوسف کشته را آب ده که از تشنگی خشك گشته ، گفت کلید بدست باغبان و باغبان سزاوار تر بدان . گفت : ای یوسف خانه آراسته‌ام و خلوت ساخته ام خیز تماشائی کن، گفت پس ، از تماشای جاودانی و سرای پیروزی باز مانم . گفت : ای یوسف [1] دستی برین دل غمناك نه و این خستهٔ عشق را مرهمی بر نه ، گفت با سیّد خود خیانت نکنم و حرمت برندارم .

ابن‌عباس گفت میان ایشان سخن دراز شد و شیطان سوم ایشان در کار ایستاده ، دستی بیوسف برد ودیگردست بزلیخا ، هردورا فراهم کشید ، پنداشت که ایشان را بهم جمع کرد و بمقصود رسید ! برهان حق پدید آمد ناگاه و تلبیس ابلیس همه نیست گشت و تباه :

ابلیس گشاده بود در وسوسه دست فضل ازلی درآمد ابلیس بجست

چون یوسف آهنگ در کرد گریزان و زلیخا از پس وی دوان ، شوی زن را دیدند بر گذرگاه ایشان ایستاده ! زلیخا چون او را دید آتش خجلت و تشویر در جان وی افتاد . تنبیهی است این کلمه عاصیان امّت را فردا که بر گذرگاه قیامت حق را بینند جلّ جلاله و ذلك فی قوله عزّ و جلّ : « انّ ربّك لبالمرصاد » . زلیخا چون ویرا دید گفت : « ما جزاء من اراد باهلك سوءً » گناه سوی یوسف نهاد از آنك در عشق وی صدق نبود ، لاجرم بر زبان وی نیز صدق نرفت و یوسف را بخود برنگزید و حظّ نفس خود فرو نگذاشت ؛ بازچون عشق یوسفی ولایت سینهٔ وی بتمامی فرو گرفت و بشغاف دل وی رسید حظّ خود بگذاشت و زبان صدق بگشاد گفت : الآن حصحص الحقّ وانا راودته عن نفسه و انّه لمن الصّادقین .

قوله :« وقال نسوةٌ فی المدینة امرأة العزیز تراود فتیها عن نفسه قد شغفها حبّاً » شغاف پردهٔ درونی‌است ازپردهای دل ودل‌را پنج پرده است : اوّل صدراست

---

۱ ـ نسخهٔ الف : باز مانم ای یوسف .

مستقرّ عهد اسلام. دوم قلب است محل نور ایمان. سوم فؤاد است موضع نظر حق. چهارم سرّ است مستودع گنج اخلاص. پنجم شغاف است محطّ رحل عشق. زلیخا راعشق یوسف بشغاف رسیده بود، سمنون محبّ گفت: شغاف آنکه گویند که پرده‌های دل از عشق پرشود و نیز چیزی را [۱] در آن جای نماند تا هرچه گوید از عشق گوید و آنچه شنود در عشق شنود، چنانك مجنون را پرسیدند که ابوبکر فاضلتر یا عمر؟ گفت: لیلی نیکوتر! ومنه‌قول جعفر: الشغاف مثل‌العین اظلم قلبه عن‌التفکّر فی غیره و الاشتغال بسواه. چون آن بیچاره در کار یوسف برفت وعشق ولایت‌خویش بتمامی‌فرو گرفت، زبان طاعنان بروی درازشد وزنان مصر تیرهای ملامت در وی می انداختند که: تراود فتیها عن‌نفسه، و او خود را تسلّی میداد باین که معشوق خوب روی ملامت [۲] ارزد:

پیوند کنی با صنمی مشکین خال / آنکه جوئی تو عافیت اینت محال

اجد الملامة فی هواك لذیذة / حبّاً لذکرك فلیلمنی اللوّم

سرمایهٔ عاشقان خود ملامت است، عاشق کی بود او که بارملامت نکشد!

گفت آری من دوست خودرا بایشان نمایم تا بدانند که:

عشق چنان روی، تاج باشد برسر / ورچه ازو صد هزار دردسر آید

پس چون جمال یوسف بدیدند و شعاع آن جمال برهیکلهای ایشان‌اشراق زد، همه در وهدهٔ دهشت افتادند و دستها بجای ترنج بریدند، ازخود بی‌خبر گشته، لختی بی‌هوش افتاده، لختی جان داده، لختی سراسیمه و متحیّر مانده و همی گویند: ما هذا بشراً ان هذا الّا ملكٌ کریمٌ - این نه آدمی است که این فریشتهٔ روحانی است!

«قالت فذلکنّ الّذی لمتنّنی فیه» این نه دفع ملامت است و نه کشف مضرّت که این تفاخر است و نازیدن بمعشوق خویش. - می گوید این‌آنست که شما مرا ملامت کردید در عشق او، «و لقد راودته عن نفسه» و راستست آن

---

۱ - نسخهٔ الف: چیزرا. ۲- ظاهراً «را» محذوف است: ملامت‌را ارزد.

سخن که شما گفتید که منم عاشق و دل دادهٔ بدو .

من دل بکسی دهم که او جان ارزد ور جان ببرد هزار چندان ارزد

چون **یوسف** جمال خود بنمود همه زنان دست بریدند و **زلیخا** نبرید ، همه متحیّر و متغیّر گشتند و **زلیخا** متغیّر نگشت ، و ذلك لانّها قوی حالها بطول اللّقاء فصارت رؤیة یوسف لها غذاءً و عادةً فلم یؤثّر فیها والتغیّر صفة اهل الابتداءِ فی‌الامر فاذا دام المعنی زال‌التغیّر .

قال **ابوبکرالصدّیق** رضی الله عنه لمن رآهُ یبکی و هو قریب العهد بالاسلام : هکذا کنّا حتّی قست‌القلوبِ ای قویت وصلبت ؛ و کذا الخزف اوّل‌مایطرح فیه الماء یسمع له نشیش فاذا تعوّد تشرّب الماء سکن فلایسمع له صوتٌ .

و گفته‌اند که در میان زنان **مصر** دختری ناهده بود بر ملّت کفر و آن ساعت که جمال **یوسف** دید حیض وی بگشاد و آن جامهٔ تجمل که داشت آلوده گشت وازخجلی وشرمساری اندرسرّ خویش ایمان‌آورد ، گفت : ای خدای **یوسف** مرا دریاب وشرمسار مکن ، ایمان‌آوردم بیکتائی وبیهمتائی تو ؛ ربّ‌العزّه همان ساعت دهشت و حیرت برهمه زنان افکند تا دستها بریدند و جامها بخون‌بیالودند تا در میانه آن دختر خجل نشود .

و مثله ما حکی عن **عمربن‌الخطاب** رضی الله عنه انّه کان جالساً فی بعض اصحابه فسمع صوتاً ، فقال‌الا من‌احدث فلیعدالوضوء ، فلم یقم احدٌ ، فعلم‌عمرانّه لایقوم حیاءً وخجلاً ، فقام بنفسه و قال قوموا لنتوضّا حتی صارالمحدث مستوراً فیهم ، کذلك فی‌القیامة یدعی کلّ واحدٍ باسم والدته ستراً لاولا د الزنّا و شرفاً لعیسی علیه‌السّلام .

۵ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **قال ربّ** » [**یوسف**] گفت خداوند من ، « **السّجن‌احبّ الیّ** » زندان دوسترست بمن ، « **ممّا یدعوننی‌الیه** » ازآنچ ایشان می‌خوانندمرا

با آن ، « والاّ تصرف عنّي کيدهنّ » و اگر بنگر دانی از من این کوشیدن ایشان ببدی . « اصبُ اليهنّ » بایشان گرایم [وبایشان خسبم] ، « واکن من الجاهلين(۳۳) » وآنکه کار نادانانرا کننده باشم .

« فاستجاب له ربّه » پاسخ کرد او را خداوند او ، « فصرف عنه کيدهنّ » بگردانید ازو آن کوشش بدایشان ، « انّه هوالسّميع العليم(۳۴) » که اوست آن شنوای دانا .

« ثمّ بدالهم » پس آنکه ایشانرا در دل افتاد ، « من بعد مارا وا الآيات » پس آن نشانها که دیده بودند ، « ليسجننّه » که او را در زندان کنند ناچاره ، « حتّى حينٍ(۳۵) » تا یکچندی .

« ودخل معه السّجن » وبا یوسف در زندان شد ، « فتيان » دو غلام [از آن ِ شوی زن که بر ایشان خشم گرفته بود] ، « قال احدهما » یکی گفت از ایشان یوسف را ، « انّي اراني » من خویشتن را درخواب دیدم ، «اعصر خمراً» که شیرهٔ انگور می‌گرفتم [تا َمی کنم]، « وقال الآخر » و غلام دیگر گفت ، « انّي اراني » من بخواب دیدم خویشتن را ، « احمل فوق رأسي خبزاً » که برداشته بودمی زَبر ِ سرخویش نان ، « تأکل الطّير منه » میخورد مرغ ازآن ، « نبّئنا بتاويله » ما را خبر کن بسر انجام آن و تعبیر کن خواب ما را ، « انّا نريك من المحسنين(۳۶) » که ما ترا از دانایان می‌بینیم .

« قال لايأتيکما طعام » یوسف گفت نآید بشما [درخواب] هیچ خوردنی ، « ترزقانه » که شما را روزی دهندآنرا [درخواب] ، « الاّ نبّأتکما بتاويله » مگر که من خبر کنم شما را که سرانجام آن در تعبیر چیست ، « قبل ان يأتيکما » پیش از آنك سرانجام شما را آشکارا شود وبشماآید ، « ذلکمامّا علّمني ربّي » این که شما را می‌گویم از آنست که به من آموخت خداوند من ، « انّي ترکت ملّة قومٍ » من دست بداشته‌ام کیش گروهی ، « لايؤمنون بالله » که بنه می-گروند بخدای ، « وهم بالآخرة هم کافرون(۳۷) » وبروز پسین کافرند .

« **واتبعت ملّة آبائی** » و پی برنده‌ام بکیش پـدران خویش ، « **ابرهیم واسحق ویعقوب ماکان لنا ان نشرك بالله من شیءٍ** » هرگز نبود ما راکـه انباز گیریم با خدای تعالی هیچیز ، « **ذلك من فضل الله علینا وعلی النّاس** » آن از فضل و نیکو کاری خـدای تعالی است بر ما و بر مردمان ، « **ولکنّ اکثر النّاس لایشکرون(۳۸)** » لکن بیشتر مردم آنند که سپاس دار نه‌اند .

« **یاصاحبی السّجن** » ای دو غلام زندانی ، « **ءارباب متفرّقون خیرٌ** » چه گوئید خداوندان پراکنده پراکنده رای مختلف فرمان به ، « **ام الله الواحد القهّار(۳۹)** » یا الله آن خدای یگانه و همه را فروشکننده و کم آرنده .

« **ماتعبدون من دونه** » نمی‌پرستید شما فرود ازالله ، « **الّا اسماءً سمّیتموها انتم وآباؤکم** » مگر نامهائی که شما کردید و پدران شما ، « **ماانزل الله بها من سلطان** » فرو نفرستاد الله تعالی آن پرستید گانرا هیچ حق [ونه پرستندهٔ آنرا هیچ عذر] ، « **ان الحکم الّا لله** » نیست کارراندن و فرمان گزاردن مگر الله را ، « **امر الّاتعبدوا الّاایّاه** » فرمود که مپرستید مگر اورا ، « **ذلك الدّین القیّم** » آنست دین [پایندهٔ همیشه] راست وبرجای ، « **ولکنّ اکثر النّاس لایعلمون(۴۰)** » لکن بیشتر مردمان نمیدانند .

« **یا صاحبی السّجن** » ای دو غلام زندانی ، « **امّا احدکما** » امّا یکی از شما دو ، « **فیسقی ربّه خمراً** » [اورا ساقی کنند وبنوازند] تا خواجهٔ خویش را ساقی بود ، « **وامّاالآخر فیصلب** » و امّا آن دیگر را بـردار کنند ، « **فتأکلُ الطّیرمن رأسه** » تا مـرغ ازسر او بخورد ، « **قضی الامر الّذی فیه تستفتیان(۴۱)** » حکم راندند [و محکم برفت] کارآن خواب که درآن ازمن تأویل [۱] خواستید

« **وقال للّذی ظنّ انّه ناجٍ منهما** » یوسف گفت آن غلام را که چنان دانست که او رستنی است از ایشان دو ، « **اذکرنی عند ربّک** » چون نواخت یابی [۲] از خداوند خویش یاد کن مرا بنزدیك او ، « **فانساه الشّیطان** » فراموش کرد

۱ ـ نسخهٔ ج : از من فتوی تأویل . ۲ ـ نواخت یابی : شفقت بینی .

بر آن غلام دیو ، « ذکر ربّه » یاد کردن [یوسف] بنزدیك خداوند خویش ، « فلبث فی السّجن » پس بماند یوسف در زندان ، « بضع سنین (۴۲) » چند سالی [درفرامشی آن غلام] .

النوبة الثانية

قوله تعالی : « قال ربّ السّجنُ إحبّ الیّ » قراءت یعقوب بفتح سین‌است برمعنی مصدر، ای‌الحبس احبّ الیّ ، باقی بکسر سین خوانند وهواسم‌المکان، یعنی نزول السّجن احبّ‌الیّ . واین آنکه گفت که آن زنان مصر که در دعوت زلیخا بودند روی به یوسف نهادند که چرا سیّدهٔ خویش را و خداوند خویش را فرمان نبری و بصحبت وی تبجّح [1] ننمائی و شادی نیفزائی ؟ گهی بلطف می گفتند ، گهی بعنف ، او را بحبس و زندان تهدید مـی کردند تا یوسف از آن ضجر گشت و دلتنگ شد و دردفع کید ایشان استعانت باللّٰه کرد گفت: ربّ ای یاربّ لان احبس احبّ الیّ من اَن اکون مطلقاً اسمعهنّ یدعوننی الـی معصیتك ؛ « وِ اِلّا تصرف عنّی کید هنّ » ای کید امرأة العزیز و کید النّساءِ اللاتی رأین یوسف ، « اَصبُ الیهنّ » ای اِلّاتعصمنی اصبُ‌الیهنّ ، امل بطبعی الی‌اجابتهنّ فی‌المساعدة علی‌امرها و قیل کلّ واحدة منهنّ دعته الی نفسها فلذلك قال اَصبُ الیهنّ . یقال صبا ـ الرّجل الی المرأة مال‌الیها یصبو صبواً وصبیً وصباءً اذا کسرت قصرت واذافتحت مددت و الصّبی رقة الهوی ؛ « واکن من الجاهلین » ای ممنّ جهل حقّك و خالف امرك .

« فاستجاب له ربّه» ای اجاب‌اللّٰه له ـ می گوید اللّٰه تعالی دعاء یوسف اجابت کرد ومعنی دعا درضمن‌این‌کلمه است که: واِلّا تصرف عنّی کیدهنّ، یعنی‌استجاب له ، « فصرف عنه کیدهنّ» و کفّ عنه احتیالهنّ ، « انّه هوالسّمیع العلیم » بحاله وحالهنّ. وقیل‌السّمیع‌لدعاء الدّاعی،العلیم باخلاصه . یقال‌هذه‌الآیة ردّعلی‌المعتزلة.

١ ـ تبجّح : فخر کردن .

الجهميّة فيما يزعمون انّ الانسان مالك نفسه لايحتاج الى عصمة ربّه على المعاصى و هذا نبىّ الله يوسف يدعو بصرف كيدهنّ عنه علماً منه بانّ العصمة هى الّتى تنجيه و تحول بينه وبين المعصية فاخبر الله عن اجابة دعوته و صرف عنه كيدهنّ كما ترى .

قوله : «ثمّ بدالهم» كنايتست از آن زن و شوی وی و کسان ایشان و اهل مشورت ایشان، «من بعد ما رأوا الآيات» این آیات علامت برائت **یوسف** است از آنچ **زلیخا** بروی دعوی کرد، وهی قدّ القميص من دبر، وشهادة الطّفل و قطع الايدى .

« ثمّ بدالهم » اى وقع فى عزمهم و نجم فى رأيهم وبدرلهم ، يقال فلانٌ ذو بدوات اذا كان متفنّن الآراء و اكثر مايقال ذلك فى الشّر . آن زن چون از **یوسف** نومید شد ، کس فرستاد بشوی خویش که گفت و گوی ما و قصّه ما با این غلام عبرانی در شهر پراکنده شده وترسم که اگر چنان فرو گذارم زیادت شود این شنعت و این فضیحت ، رای آنست کـه روزگـاری او را بزندان برند تا این لائمه منقطع شود و گفت و گوی بیفتد ، ومقصود وی آن بود که فرا مردم نماید که گناه از سوی **یوسف** بود که اورا بزندان بردند بعقوبت خیانت خویش ، و نیز رنج **یوسف** میخواست بسبب امتناع که نمود در کار وی . **عزیز** اورا جواب داد که رای آنست که تو بینی و صواب آنست که تو کنی ، **زلیخا** نماز شام زندان بانرا بخواند و **یوسف** را بوی سپرد تا بزندان برد . زندان بان گفت یا ملکه زندان دواست : یکی زندان قتل و دیگر زندان عقوبت ، بکدام یکی می فرمائی که برم ؟ گفت بزندان عقوبت . و آن زندان عقوبت بجنب سرای **زلیخا** بود ، زندان بان دست وی گرفت و بزندان برد ؛ اینست که ربّ العالمین گفت « ليسجننّه حتّى حين » قيل سبع سنين و قيل خمس سنين .

یوسف قدم در زندان نهاد گفت : بسم الله والحمدلله على كلّ حال، واندر صحن زندان درختی خشك بود **یوسف** گفت مرا دستوری ده تا زیر آن درخت نشینم و آن جا وطن گیرم ، زندان بان اورا بزیر آن درخت خشك فرو آورد ،

۱ ــ كذافى الاصل ، ظاهراً : بدالهم .

یک شب آنجا عبادت کرد، بامداد آن درخت خشك سبز گشته بود و زیر وی چشمهٔ آب پدید [1] آمده ودرآن زندان قومی محبوس بودند چون آن حال دیدند همه پیش وی بتواضع در آمدند و تبرّك را دست بوی فرو آوردند و دیدار وی مبارك داشتند. و **یوسف** هر روز بامداد برخاستی و بهمهٔ بیغولهای زندان بگشتی و همه را بدیدی، بیمارانرا بپرسیدی و دیگرانرا امیدوار کردی و بصبر فرمودی و وعدهٔ ثواب دادی، زندانیان گفتند: یافتی بارك الله فیك ما احسن وجهك و احسن خلقك و احسن حدیثك. ما در چنین جایگه هرگز چنین سخن نشنیده‌ایم، تو که باشی؟ گفت: انا یوسف بن صفی الله یعقوب بن ذبیح الله اسحق بن خلیل الله ابرهیم. زندان بان گفت والله لو استطعت لخلّیت سبیلك و لکن ساحسن جوارك فکن کما شئت فی‌السّجن.

« و دخل معه السّجن فتیان » ـ فی‌الکلام حذفٌ، تقدیره ادخل یوسف السّجن فدخل و دخل معه فتیان، جایزان یکونا حدثین او شیخین لانّهم سمّون المملوك فتی.

می‌گوید دو بنده از آن ملك مصر(**الولید بن الریّان**)با وی در زندان شدند، و گفته‌اند دو غلام بودند از آن عزیز شوی **زلیخا**: یکی شراب دار وی نام او **نبو** [2]، دیگر طبّاخ وی‌نام او**مجلث**و گناه‌ایشان آن بود که برساخته‌بودند تا ملك را زهر دهند [3] اندر طعامی که پیش وی نهند؛ و جماعتی مصریان ایشان را بر آن داشته بودند ورشوت از ایشان پذیرفته. پس شراب دار پشیمان شد و زهر در شراب نکرد، امّا طبّاخ زهر در طعام کرد وپیش ملك نهاد، شراب دار گفت: ایّها الملك لا تأکله فانّه مسمومٌ، طبّاخ گفت: و لا تشرب ایّها الملك فانّ الشراب مسمومٌ، پس ملك گفت بساقی که شراب خود بیاشام، بیاشامید و گزندی نکرد که درآن زهر نبود. وطبّاخ را گفت تو طعام که خود آورده ای بخور، نه خورد که در آن زهر بود، دانست که هلاك وی در آنست اگر بخورد. پس ملك

---

١ ـ نسخهٔ الف: بیرون ٢ ـ درتفسیرابوالفتوح رازی: منو ٣ ـ نسخهٔ الف: دادند.

خشم گرفت وهر دو بزندان فرستاد ، پس ایشان یوسف را دیدند که تعبیر خواب می کرد ، گفتند تا بیازمائیم این غلام عبرانی رابا این دعوی که می کند ! هر یکی خوابی که ندیده بودند برساختند . قومی گفتند آن خواب بحقیقت دیده بودند .

و قد روی عن النّبی صلّی‌الله علیه و سلّم انّه قال : من اری عینیه فی المنام مالم تریا کلّف ان یعقد بین شعیرتین یوم‌القیامة و من استمع لحدیث قوم و هم له کارهون صُبّ فی‌اذنه الآنك [1]

و خواب که بر ساخته بودند آن بود که شراب دار گفت : انّی ارانی اعصر خمراً ـ لم یقل انّی اری فی‌النّوم اعصر خمراً لانّ الحال تدل علی انّه لیس یری نفسه فی‌الیقظة ، یعصرخمراً و ـ العصر ـ استخراج‌المایع ، اعصرخمراً ای‌استخرج‌ـ العصیر من العنب وسمّی العصیرخمراً بما یؤل الیه ، کما تقول انسج لی‌هذا الثّوب وانّما هوغزل، واصنع لی‌حی‌هذا الخاتم وهوفضّة. وقیل الخمر: العنب ، بلغة‌عمّان .

ساقی گفت من بخواب دیدم که دربستانی بودم واز درخت انگور سه خوشه گرفتم و شیره از آن بیرون کردم و در دست من جام شراب بود ، در آن جام میکردم وبملك میدادم تا میخورد . وطبّاخ گفت من چنان دیدم که سه سلّه برسر داشتم و در آن خـوردنیهای رنگا رنگ بود و سباع مرغان می‌آمدند و از آن می خوردند ، اکنون ما را تعبیر این خواب بگوی .

« انّا نریك من المحسنین » ـ کان احسان یوسف‌ان یعین المظلوم و ینصر ـ الضّعیف ویعودالعلیل فی‌السّجن ویقوم علیه فان ضاق وسّع له وان احتاج جمع له و سأل له . و قیل من المحسنین انّه ممّن یحسن التّأویل ای یعلمه . کقولهم قیمة کلّ امرئ مایحسنه ای یعلمه ـ هر کس چندان ارزد که داند و هذا دلیل علی انّ امر الرّؤیا صحیح و انّها لم تزل‌فی‌الامم الخالیة و من دفع امر الرّؤیا وانّهالاتصحّ فلیس بمسلم‌ٍ لانّه یدفع القرآن و الاثر .

روی عن رسول‌الله (ص) انّه قال : الرّؤیا جزءٌ من ستّة و اربعین جزء من ـ

---

۱ ـ آنك : سرب

النبوّة ولاتقصّها الّا على ذى رأى ، وتأويله انّ الانبيآء يخبرون بماسيكون والرّؤيا تدلّ على ماسيكون . وقال النّبى (ص) : الرّؤيا لاوّل عابر. و روى انّه قال : الرّؤيا على رجل طائر ما لم تعبّر فاذا عبّرت وقعت .

وقوله : « قال لا يأتيكما » اين نه جواب سؤال ايشان است كه ايشان تعبير خواب از وى طلب كردند ، وى عدول كرد ازآن ، كه در تعبير يكى ازآن مكروه مى ديد،آن سخن بگذاشت و ايشانرا به اسلام و ايمان دعوت كرد و ايشانراخبر كرد كه من پيغامبرم وتعبيرخواب دانم ، اگريكى از شما درخواب طعامى بيند كه مى‌خورد من ازعاقبت آن خبر دهم و بيان كنم كه سر انجام آن بچه‌بازآيد .

و گفته اند معنى آنست كه : لا يأتيكما طعامٌ فى اليقظة فيكون المعنى كلام عيسى(ع) فى قوله : «وانبّئكم بما تأكلون وما تدّخرون فى بيوتكم» . چون ايشانرا به ايمان دعوت كرد معجزتى بر نبوّت خويش فرا ايشان نمود كه من شما را خبر دهم از آنچه در خانهٔ خود مى خوريد و مى‌نهيد همچنانك عيسى (ع) گفت قوم خويش را .

چون يوسف چنين گفت ايشان گفتند اين فعل كاهنان است و عرّافان ، يوسف گفت : ما انا بكاهنٍ وانّما ذلكما ممّا علّمنى ربّى اخبركم عن علمٍ ووحىٍ لا على طريق الكهانة و العرافة والتنجيم ، «انّى تركت ملّة قومٍ» اى انّما اعطانى الله ذلك لتركى ملّة الكفّار و اتّباعى دين الآباء وهم بالآخرة هم كافرون ؛ اى هم مع كفرهم بالله منكرون للبعث . و گفته اند كه اين خطبه ايست كه درپيش تعبير نهاد .

«واتّبعت ملّة آبائى ابرهيم واسحق و يعقوب ما كان لنا ان نشرك بالله من شئ » ذلك اى التوحيد والعلم والاتّباع من فضل الله علينا بالاسلام و النّبوّة و على النّاس الّذين عصمهم الله من الكفر و وفّقهم للاسلام و اتّباع الانبياء ولكنّ اكثر النّاس لا يشكرون نعمة الله فيشركون به . ـ پس روى وا اهل زندان كرد وبا آن دو مرد كه خواب گفته بودند وايشانرا با سلام دعوت كرد ، بعد از آن كه بتانرا

دید در پیش ایشان نهاده و آنرا می پرستیدند .

گفت « یا صاحبی السّجن » ای یا ساکنیه ، « ءَ ارباب متفرّقون » ای اصنام : شئ مختلفة الذّوات والحقایق والافعال . وقیل متفرّقون ، ای اصنام واوثان و جنّ و ملائکة خیرٌ ای اعظم فی صفة المدح واولی بالاتّباع ، « ام الله الواحد القهّار » المتفرّد بالالهیّة ، القهّار الّذی یغلب ولا یغلب . این همچنانست که جائی دیگر گفت : « آلله خیرٌ امّا یشرکون » . ـ پس عجز بتانرا بیان کرد .

گفت : « ماتعبدون » انتما و من علی دینکما من دون الله ، « الّا اسماءً » لا طائل تحتها و لا معانی فیها ، «سمّیتموها » الهة ، « انتم و آباؤکم ما انزل الله بها » ای بعبادتها ، « من سلطان » ـ من حجّة و برهان لا فی کتاب و لاعلی لسان رسول . وقیل ما انزل لمعبود غیره حقّا ولا جعل لعابد غیره عذرا . این آیت دلیل است که اسم ومسمّی یکی است ، نام ونامور . فانّهم کانوایعبدون الشّخوص المسمّاة وقال فی موضع آخر « اتعبدون ماتنحتون » . آنگه گفت : « ان الحکم الّا لله » ای ماالقضآء والقدر والامر والنّهی فی الخلق الّا لله وقد امر خلقه ان یعبدوه وحده ولایعبدوا معه غیره ، « ذلك الدّین القیّم » ای المستقیم ـ القیّم ـ فعیل من قام الشئ اذا استقام ، «ولکنّ اکثرالنّاس لایعلمون » ما للمطیعین من الثّواب والعاصین من العقاب . وفی الحدیث انّ رسول الله (ص) قال: لایزال الدّین واصباً مابقی من النّاس اثنان . وفی حدیث آخر لاتقوم السّاعة وفی الارض احدٌ یقول الله.

آنگه باتعبیر خواب آمد گفت : « یاصاحبی السّجن » فی رؤیا هما ثلثة اقوال: احدها انّهما تحالما وارادا تجربة علمه . وقیل بل کانت رؤیاً حقیقة . وقیل رؤیا ـ السّاقی حقیقه ورؤیا صاحب الطعام تحاُلم ، « امّا احدکما » ای السّاقی ، « فیسقی ربّه خمراً » ای یصیر صاحب شراب مولاه فیعود الی منزلته کما کان ، « وامّا الآخر » ای الطبّاخ ، « فیصلب فتأکل الطّیر من رأسه » اذا مات مصلوباً. ایشان چون تعبیر خواب شنیدند از گفتن آن خواب پشیمان شدند ، **یوسف** (ع) جواب داد که : « قضی الامر الّذی فیه تستفتیان » ای قضی الله لکلّ واحدٍ منکما ماعبّرت رؤیاه صدق فیها ام کذب لانّ هذامن الله لامن تلقآءِ نفسی

« وقال للّذی ظنّ انّه ناج » تأویل الرّؤیا یشوبه‌الظّنون ویتعاوره الخلل ولذلك خاف یعقوب علی یوسف و علی دینه زمان فقده بعد ماکان قال‌له فی‌تأویل رؤیاه : یجتبیك ربّك ویعلّمك من‌تأویل الاحادیث ویتمّ نعمته علیك .

ورأی رسول‌الله (ص) فی‌منامه انّ اباجهل اسلم فجاءَ ابنه عکرمة فاسلم ، فقال رسول‌الله : وقعت .

یوسف آن غلام ساقی‌را گفت که چنان دانست که اورستنی‌است ، « اذ کرنی عندربّك » ای اخبرسیّدك یعنی‌الملك بحالی وقل‌له انّ فی‌السجن غلاماً حبس‌ظلماً ، « فانساه الشیّطان ذکرربّه » این هردوضمیربیك قول باغلام شود . یعنی‌شیطان ازیاد آن غلام ببرد و فراموش کرد یاد کردن **یوسف** بنزدیك سیّد خویش . وبقول دیگر هردوضمیر با**یوسف** شود: ای‌انسی‌الشّیطان‌یوسف ذکرالله حتّی‌استعان‌بغیرالله . وروی عن‌النّبی (ص) انّه قال رحم‌الله اخی‌یوسف لولم یقل‌اذکرنی عند ربّك لمالبث فی‌السّجن‌سبعاً بعدالخمس ، این خبر**حسن** روایت کرد ، آنگه‌بگریست گفت: نحن ینزل بناالامر فنشکو الی النّاس ، « فلبث فی‌السّجن بضع سنین» ای سبع سنین . وقیل سبع‌سنین بعدالرّؤیا وکان‌فیه خمس سنین قبل‌ذلك وهوماجآء فی‌الخبر. وقیل البضع‌مابین الثلث‌الی التسع واشتقاقه من بضعت الشئ ومعناه القطعة من‌العدد فجعل لمادون العشرة من‌الثلاث الی التّسع .

قال **ابن‌عباس** عثریوسف ثلث عثرات حین همّ بهافسجن وحین قال‌اذکرنی عند ربّك فلبث فی‌السّجن بضع سنین وانساه الشیطان ذکرربّه وحین قال لهم انّکم لسارقون فقالوا ان یسرق فقد سرق اخٌ له من قبل .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « قال ربّ السّجن احبّ الیّ » الآیة . . . . الاختیار مقرون بالاختبار ، **یوسف** خودرا اختیار کرد لاجرم در ورطهٔ امتحان واختبار افتاد واگر

طلب عافت کردی یابی‌اختیار طریق اضطرارسپردی، بودی که بی‌بلا و بی‌وحشت زندان ازآنچ می‌ترسید آمن گشتی وازآنچ آنرا باآن میخواندند باعافیت عصمت یافتی که درخبراست: لوسأل العافیة ولم‌یسأل السّجن لاعطی. لکن اختیار بلا کرد تادرآن بلا صدق ازوی درخواستند ودرمحنت وی بیفزودند.

در تورات موسی‌است که یاموسی خواهی که در جنّات مأوی درجات عُلی بینی وبمقام مقرّبان فرودآئی از خود بازرسته و بدوست لم‌یزل پیوسته مراد خود فداء مراد ازلی ما کن، اختیارخود درباقی کن، بنده را بااختیار چه کار! اختیار اختیارمااست وارادت ارادت ازلی مااست: وربّك یخلق مایشآء ویختار ماکان لهم الخیرة.

یوسف اختیار زندان کرد، لاجرم او را با اختیار خود فروگذاشتند تا روزگار دراز درزندان بماند ونتیجهٔ آن زندان که خودخواست این بود که گفت: «اذکرنی عندربّك»، تا ربّ العالمین او را عتاب کرد گفت: انت الّذی طلبت منّاالسّجن ثمّ تستشفع بغیری بالخلاص منه، فقلت اذکرنی‌عندربّك فوعزّتی لاطیلنّ حبسك - یا یوسف تو ازما زندان خودخواهی‌آنگه خلاص ازدیگری جوئی وجزاز من وکیلی‌دیگرخواهی؟ بعزّت من که خداوندم که ترادرین زندان روزگاردراز بدارم. آنگه زمین شکافته شد تا بهفتم زمین و ربّ العزّه او را قوّت بینائی داد گفت: فرونگر ای یوسف در زیر این زمینها تا چه بینی، یوسف مورچه ای را دید که چیزی در دهن داشت و می‌خورد، گفت: یا یوسف انا لا اغفل عن رزق هذه‌الذّرّة خشیت ان اغفل عنك، یا یوسف الست الّذی حبّبتك الی ابیك وقیّضت لك السیّارة فاخرجوك من‌الجبّ؟ قال بلی، قال فکیف نسیتنی و استعنت بغیری؟ ای یوسف نه من آنم که با تو کرامتها کردم؟ در دل پدر مهر تو افکندم و براو شیرین کردم و در چاه عریان بودی ترا بپوشیدم و کاروانرا برانگیختم تا ترا بیرون آوردند و آنکس که ترا خرید در دل وی دوستی تو افکندم تا می‌گفت: «اکرمی مثواه» ای یوسف کرامت همه ازمن بود چرا دست بدیگری زدی و استعانت بغیر من کردی؟ یوسف گفت: الهی اخلق وجهی عندك الّذی جری‌علیّ

فبفضلك الّا عفوت عنّی هذه‌العثرة .

و روی انّ جبریل (ع) دخل علی یوسف فی السّجن فلمّا رآه یوسف عرفه فقال یا اخاالمنذرین مالی اراك بین الخاطئین ، فقال له جبریل یا طاهر الطّاهرین یقرأ علیك السّلام ربّ العالمین وهو یقول لك اَما استحییت منّی اذا استشفعت بالآدمیّین فوعزّتی لأُ لبّثنّك فی السّجن بضع سنین ، قال یوسف و هو فی ذلك عنّی راضٍ؟ ـ قال نعم ، قال اذاً لا ابالی .

و گفته اند که زلیخا چون اورا بزندان فرستاد بر کردهٔ خود پشیمان شد ، خسته دل و بیمار تن گشت ، ساعةً فساعة نفس سرد می‌زد و اشك گرم می‌بارید ، با دلی پردرد و جانی پرحسرت پیوسته برفراق آن بهار شکفته و ماه دوهفته همی زارید و نوحه همی کرد :

گفتا که مرو بغربت و می‌بارید   از نرگس تر بلاله بر مروارید

طاقتش برسید و صبرش برمید ، زندان بجنب سرای وی بود ، برخاست ببام زندان برآمد با دلی آشفته و جگری سوخته ، زندان بان را گفت : سوزم بغایت رسید ، چکنم ؟ خواهم که آواز یوسف بشنوم و این دل خسته را مرهمی برنهم ، آری شغل دوستی شغلی صعب است وزخمی بی‌محابا ، آتشی بی‌دود و زیانی بی‌سود ! مستورانرا مشهور کند! مقبولانرا مهجور کند ! عزیزانرا خوار کند ! پادشاهانرا اسیر کند ! سلامتیانرا ملامتی کند !

از هجر تو چیست جز ملامت ما را   کردست درین شهر علامت مارا

با هجر تو کی بود سلامت ما را   بنمود فراق تو قیامت ما را

ای زندان بان تدبیر چیست که آواز یوسف بشنوم ؟ زندان بان گفت : آسانست ای ملکه ، تو بفرمای که من او را زخم کنم و من این کار بسازم چنانك رنجی بدو نرسد و تو آواز و نالهٔ وی بشنوی ، زندان بان رفت و یوسف را گفت : مرا فرموده‌اند که ترا زخم کنم ومرا دل ندهد که ترا زخم کنم من تازیانه برزمین می‌زنم تو ناله می کن، زندان بان چنان کرد ویوسف ناله همی کرد ، زلیخا

با دو چشم گریان و دل بریان بربام زندان آه همی کرد :

آن شب که من از فراق توخون گریم باری بنظاره آی تا چون گریم
هر لحظه هزار قطره افزون گریم هرقطره‌بنوحه‌ای دگرگون گریم

۶ - النوبة الاولی

قوله تعالی : « **وقال الملكُ** » گفت ملك [مصر] ، « **انّی اری سبعَ بقراتٍ سمانٍ** » من بخواب دیدم هفت گاو فربه [که از جویی تهی بیرون آمدند] ، « **یأکلهنّ سبعٌ عجافٌ** » وهفت گاو لاغر ایشانرا بخورد [که هیچ افزونی از آن خوردن درایشان فرادید [1] نیامد] ، « **وسبعَ سنبلاتٍ خضرٍ** » وهفت خوشهٔ سبز [بخواب دیدم] ، « **واُخر یابساتٍ** » و هفت خوشهٔ خشك ، « **یا ایّها الملاءُ** » ای گروه خاصّهٔ من ، « **افتونی فی رؤیایَ** » فتوی کنید و پاسخ مرا در خواب من ، « **ان کنتم للرّؤیا تعبرون** (۴۳) » اگر چنانست که خواب را سرانجام شناسان‌اید و تعبیر کنندگان [2] .

« **قالوا اضغاثُ احلامٍ** » گفتند این خواب نادرست است ، « **وما نحنُ بتأویلِ الاحلامِ بعالمین** (۴۴) »و ما بتفسیر چنین خوابها دانا نیستیم .

« **وقال الّذی نجی منهما** » وآن غلام گفت که ازآن دوغلام زندانی وی برست [3] ، « **وادّکر بعدامّةٍ** » و یاد آمد پس فراموشی روزگاری ، « **آنا انبّئکم بتأویله** » من خبر آرم شما را بتعبیر این کار [که بخواب دیدید [4]] ، « **فارسلون** (۴۵) » مرا فرستید .

« **یوسف ایّها الصّدّیق** » [آمد غلام و گفت ای] **یوسف** ای راست گوی

۱ـ نسخهٔ الف : پدید . ۲ـ نسخهٔ الف : این خواب مرا تعبیر کنید اگر معبرانید و عالمان . ۳ـ نسخهٔ الف : و آن غلام زندانی را یادآمد . ٤ ـ نسخهٔ الف : بتعبیر این خواب واین‌کار .

راست آهنگ ، « **افتنافی سبع بقرات ٍ سمان ٍ** » فتوی کن [1] ما را در هفت گاو فربه ، « **یاکلهن سبع عجاف** » که هفت گاو لاغر آنرا می‌خورند ، « **وسبع ِ سنبلات ٍ خضر ٍ** » وهفت خوشهٔ سبز ، « **وأُخر یابسات ٍ** » و هفت خوشهٔ دیگر خشك ، « **لعلی ارجع اِلی النّاس** » تا مگر من [2] با آن مردمان گردم [و آن پاسخ باز برم] ، « **لعلّهم یعلمونَ** (۴۶)» تامگر بدانند .

« **قال تزرعون سبع سنین دَاَباً** » گفت بکارید هفت سال پیاپی ، « **فما حصدتُم** » هرچه ازآن بدروید ، « **فذروه فی سنبله** » دانهٔ اورا در خوشهٔ او بگذارید [که چنان به بماند] ، «**الّا قلیلاً ممّا تاکلون** (۴۷)» مگرآن اندکی که میخورید .

« **ثمّ یاتی من بعد ِ ذلك سبعٌ شدادٌ** » پس ِ آن هفت‌سال‌برومند هفت سال خشك سخت آید [تنگ بی‌باران] ،« **یاکلن ماقدّمتم لهنّ** » [درآن هفت سال سخت] آنچه نهاده باشید [3] بیش نفقات را در آن خورده آید ، « **الّا قلیلاً ممّا تُحصنون** (۴۸)» مگرچیزی که باز گذارید وبسرآرید تخم را و کشت را .

« **ثمّ یاتی من بعد ذلك عامٌ** » پس‌از آن [هفت سال خشك] سالی آید ، « **فیه یغاث النّاس** » که درآن مردمان را باران دهند ، « **وفیه یعصرون** (۴۹)» و درآن ازتنگی برهند .

« **و قال الملكُ ائتونی به** » ملك [مصر] گفت بمن آرید **یوسف** را ، « **فلمّاجآءهُ الرّسولُ** » چون غلام برسولی آمد باو ، « **قال ارجع الی ربّک** » [**یوسف** او را] گفت باز گرد با خداوند خویش شو ، « **فاسئله** » پرس ازو که ، « **ما بال النّسوة اللّاتی قطّعن ایدیهنّ** » تا حال آن زنان که دستهای خویش بریدند چیست ،« **انّ ربّی بکیدهنّ علیم** (۵۰)» که خداوند من اللّه‌تعالی بآن سازها که ایشان ساختند داناست .

۱- نسخهٔ الف : تعبیر کن . ۲- نسخهٔ الف : تامن . ۳- نسخهٔ الف : نهاده‌اید .

«قال ما خطبکنّ» [آن رسول را بآن زنان فرستاد] گفت کار و بارشما و قصّهٔ شما چه بود، «اذ راوَدتنّ یوسفَ عن نفسه» آنکه که یوسف را از خود باخویشتن خواندید. و جستید، «قُلن حاش لله» گفتند پرغست باد خدایرا عزّ وجلّ، «ماعلمنا علیه من سوءٍ» ما بر یوسف هیچ بدی ندانیم، «قالت امرأة العزیز» زن عزیز گفت، «الآن حصحص الحقّ» اکنون پیدا شد راستی، «انا راودتهُ عن نفسه» من اورا [جستم وتن اورا ازخود] با خویشتن خواستم، «وا نّه لمن الصّادقین (۵۱)» ویوسف از راست گویانست.

«ذلک لیعلمَ» این [ستیهیدن [1] من در زندان] آنراست تا عزیز بداند، «انّی لم اخُنه بالغیب» که من [در خانهٔ او] باز پس او با او کژی نکردم، «وانّ الله لایهدی کیدالخآئنین (۵۲)» و [تا بداند که] الله تعالی نبردساز کژان.

النوبة الثانية

قوله تعالی: «وقال الملك» قیل لمّاانقضت مدّة یوسف الّتی وقتها الله لحبسه اتاه جبرئیل علیه السلام فبشّره بملك مصر والجمع بینه وبین ابویه و ان تکون سبب خروجه رؤیا الملك. ـ پس ازآنك روزگار دراز یوسف در زندان بماند، سبب خلاص وی آن بود که ملك مصر خوابی دید؛ گفته‌اند که این ملك ایدر [2] اظفیر است عزیز مصر. و قومی گفتند که ملك مصر است الرّیّان بن الولید که عزیز گماشته وکارگزار وخازن وی بود، «انّی اری» ای رأیت فی المنام کانّی اری، «سبع بقراتٍ» البقرة مؤنّثة و قیل بل البقرة کالحمامة تقع علی المذکر و المؤنّث، «سمانٍ» جمع سمینة کصبیحة وصباح وظریفة وظراف، «یأکلهنّ سبعٌ عجافٌ» ضعاف مهازیل والعجف اشدّ الهزال والفاعل اعجف وعجفاء والجمع عجاف شذّ عن الاَقیسة. ملك گفت بخواب دیدم که ازجوی خشك تهی بی آب بیرون آمدی هفت

۱ـ ستیهیدن: لجاجت کردن، نافرمانی کردن، گردنکشی (برهان قاطع).
۲ـ نسخهٔ الف: این ملك.

گاو سیاه فربه [1] نیکوچنانك گوئی بروغن چرب کرده بودند وبوی مشك‌ازایشان می‌دمید پیش تخت من آمدند و بایستادند ومن در ایشان متعجب بماندم و درآن می‌نگرم که هفت گاو دیگر سرخ رنگ لاغرضعیف هم‌ازآن جوی تهی برآمدندی واین هفت گاوفربه را فروبردندی و در ایشان از خوردن وفرو بردن آن [2] هیچ زیادتی وافزونی پدید نیامدی ومن دردیدن آن خیره فرو مانده [3] ، که ناگاه از گوشهٔ تخت من [4] هفت قضیب سبزبر آمدی و بر سر هر یکی خوشه‌ای سبز دانهٔ آن رسیده و از جانب دیگر هفت قضیب زرد برآمدی بر سرهر یکی خوشه‌ای زرد خشك دانهای آن [5] نا رسیده ، این خوشهای زرد خشك ملتوی شدی بر آن خوشهای سبز تا آن خوشهای سبز همه زرد گشتی و خشك گشتی ؛ اینست که ربّ العالمین گفت : « وسبعَ سنبلاتٍ خضرٍ واُخَریابساتٍ » ای وسبع سنبلات اخریابساتٍ ، ـ اُخَر ـ جمع اخری واخری تأنیث آخر .

ملك ازاین خواب‌بترسید، متفکّروغمگین گشت، اشراف قوم خود را گفت: « یاأیّها الملاءُ افتونی‌فی‌رؤیایَ ان کنتم للرّؤیا تعبرون»ای ان کان لکم بها علمٌ فسّروها؛ عَبرَ الطّریق قطعه وعبرالرّؤیا قطع الحکم بها وبتأویلها اُخذ ذلك من عبرالنّهر وهو مقطعه وشطّه .

« قالوا اضغاثُ احلامٍ » ای تخالیط احلامٍ کاذبةٍ لاحقیقة لها . یقال لکلّ مختلط من بقل اوحشیشٍ اوغیر هما ضغثٌ ، « و مانحنُ بتأویل الاحلامِ بعالمین» ای لیس تعبیر الرّؤیامن شأننا و علمنا . الاحلام جمع حلم و هومایری فی‌النّوم و الفعل منه حلمت احلم بفتح اللام فی‌الماضی و ضمّها فی‌الغابر حُلماًوحَلما فانا حالم .

« وقال الّذی نجی منهما » وهوالسّاقی ، « وادّکر بعدَ امّةٍ » ای تذکر بعد زمان ، یقال‌ادّکر وازدجر وازدان هی دالّات الامعان و المبالغه . چون ملك آن

۱ـ نسخهٔ الف : فربه سیاه . ۲ـ نسخهٔ الف : وآن‌هفت گاوفربه را همه فروبردند واز خوردن ایشان . ۳ـ نسخهٔ ج : خیره ماند . ٤ـ نسخهٔ الف : گوشهٔ تخت
٥ـ نسخهٔ الف : دانه‌آن .

خواب بگفت واشراف قوم وی از تعبیر آن عاجز آمدند ، آن غلام ساقی را حدیث **یوسف** یاد آمد ، برپای خاست و آن ملك را آفرین کرد آنگه گفت [۱] غلامی کنعانی از آن **زلیخا** زن **عزیز** بزندان دیرسالست تامحبوس است و تعبیر خواب نیك داند ودرابتدا که من باوی بزندان بودم خوابی دیدم پیش وی شدم و با او بگفتم واوتعبیر کرد چنانك بود وغلامی‌زیبا [۲] ودانا وخردمند است [۳] وبرملّت **ابراهیم** است وچون من اورا دیدم پیوسته بشب نماز کردی وبروز روزه داشتی وبیمارانرا عیادت کردی و ازبهرایشان دارو خریدی و غمگینان را [۴] دلخوشی و مظلومانرا تسلّی دادی و نومیدانرا بفرج اومید وار کردی و طعامی که داشتی در زندان بحاجتمندان دادی وبا این همه هنر جوانی است بلند بالا [۵] ، سیاه چشم ، پیوسته ابرو ، نیکواندام ، تنگ دهان ، روشن دیدار ، درخاموشی بامهابت ، در گفتار با ملاحت ، ازدور باصولت ، ازنزدیك باحلاوت ، بردبار ، نیکوکار ، شیرین دیدار ، بااین همه می گوید که از فرزندان **ابراهیمِ خلیل**ام ، پسر آن پیغامبر که بوادی **کنعان** است : **یعقوب بن اسحق** .

ملك گفت به آن غلام ساقی که رو این خواب از وی بپرس تاتعبیر کند ، ساقی رفت ودر زندان شد [۶] گفت : « یا یوسف ایّها الصّدّیق افتنا فی سبع بقراتٍ سمانٍ یاکلهنّ سبعٌ عجافٌ وسبع سنبلات خضرٍ واخر یابساتٍ لعلّی ارجع الی ـ النّاس » ای الی‌الملك ، فانّ الملك رآها فی‌منامه. وقیل‌الی‌النّاس جمیعاً ، « لعلّهم یعلمونَ » تأویل رؤیا الملك ، وقیل‌لعلّهم یعلمون حالك ومنزلتك ومقالك فیکون ذلك سبب خروجك من‌الحبس .

« قال تزرعونَ سبع سنین دَأَباً » وقرأ **حفص** دَأَبا بفتح الهمزه وهمالغتان کشعرٍ و شِعرٍ ونهرونهرٍ، داباً ای متتابعةً . وقیل داباً یعنی‌علی عادتکم‌المستمرّة الدّائبة والدّأب العادة والدّوب المبالغة فی‌السّیر . والزّرع من‌الخلق حرث ومن‌الله

۱ـ نسخهٔ الف : ملك را گفت .
۲ـ نسخهٔ‌الف : سخت زیبا .
۳ـ نسخهٔ الف : وعالم است وخردمند
۴ـ نسخهٔ الف : دل تنگانرا
۵ـ نسخهٔ الف : دراز بالا.
۶ـ نسخهٔ الف : درزندان

انبات . معبّران گفتند گاو فربه دلیل کند بر سال فراخ ونعمت فراوان وگاو نزار ضعیف دلیل کند بر خشك سال وقحط ونیاز . و همچنین خوشهای سبز دلیل کند برزرع نیکو رسیده تمام ریع در سال فراخی و خوشهای خشك دلیل کند بر فساد کشت زارونابودن قوت وتنگی معیشت . **یوسف** صدّیق تعبیرآن خواب ملك همین کرد وایشانرا فرمود تادرسالهای فراخی ذخیره نهند خشك سال را که در پیش‌بود و در آن ذخیره نهادن راه صواب بایشان نمود از روی نصیحت و شفقت . و ذلك لکونه نبیّاً ،

اینست که ربّ العزّه گفت : « قال تزرعون سبع سنین داباً » اگرچه بلفظ خبر گفت ، بمعنی‌امر است ای ازرعوا ؛ گفت بکاریدهفت سال‌بکوشش وجهد تمام ، « فماحصدتم‌فذروه فی‌سنبله » هرچه ازآن بدروید همچنان درخوشه بگذارید ، فانّه ابقی‌له ـ که دانه درخوشه به بماند ، « الّا قلیلاً ممّا تأکلون » مگرآن‌اندك که میخورید ، یعنی کم خورید .

« ثمّ یأتی من بعد ذلك سبعٌ شدادٌ » ای مجدباتٌ صعابٌ ، و هذا تأویل البقرات‌العجاف والسّنابل الیابسات ، « یأکلن ماقدّمتم لهنّ » یرید تأکلون‌فیها، فاسند الفعل الی‌الظّرف کقولهم لیله قائمٌ ونهاره صائمٌ. ومنه قول الشّاعر:

نهارك یا مغرورسهوٌ و غفلةٌ ولیلك نومٌ والـرّدی لـك لازم

فالنّهار لایسهو واللّیل لاینام وانّما یسهی‌فی‌النّهارو ینام‌فی‌اللّیل

ماقدّمتم لهنّ ـ ای ادّخرتم لهنّ من‌الحبّ فی‌السّنین المخصبة ، « الّاقلیلاً ممّا تحصنون » تدّخرون استظهاراً وعدّةً لبذورالزّراعة .

« ثمّ یأتی من بعد ذلك عامٌ » هذا من خبریوسف (ع) عمّالم یکن فی‌رؤیا الملك ولکنّه من‌الغیب الّذی اتاه الله عزّوجلّ ، کماقال **قتادة** زاده‌الله علم سنةٍ لم یسئلوه عنها . فقال ثمّ یأتی من بعد ذلك عامٌ ای السّنةُ الثّامنةُ ، « فیه یُغاث النّاس» ـ یغاث ـ از غیث گرفته‌اند یعنی که مردمانرا باران دهند ونبات و نعمت فراوان بود ورواباشد که ازغوث بود ، یقال‌استغاث فاغاثه ای یغیثهم‌الله من‌القحط

والجوع ، « وفيه يعصرون » اى يكثر الثّمار والاعناب والسّمسم والزّيتون فيعصرونها ويتّخذون الادهان والاشربة . قال ابن عباس يعصرون اى يحلبون المواشى من كثرة المراعى . ابوعبيده گفت : ـيعصرونـ ازعصرة گرفته‌اند وعصرة نجاتست يعنى كه درآن سال ازتنگى وقحط ونيازبرهند . حمزه و كسائى تعصرون بتامخاطبه‌خوانند اسناداً للفعل الى المستفتين الّذين : « قالوا افتنا » .

ساقى چون تعبيرخواب ازيوسف بشنيد بازگشت وملك راخبر كرداز تعبير وى ونصيحت كه كرد، ملك گفت «ائتونى‌به» اى بالّذى عبّررؤياى ـ آنكس كه اين خواب‌راتعبير كردبنزد من‌آريد ، همين ساقى بازگشت برسولى‌وگفت‌اجب‌الملك، اى يوسف ترابشارت بادكه خلاصى‌آمد ، ملك ترا ميخواند اجابت كن ، يوسف باين بشارت كه بوى رسيد شادى ننمودوازحليمى كه بود اهتزازى وحركتى‌چنان كه از زندانيان پديد آيد بوقت خلاص از وى پديد نيامد و آن رسول راگفت : « ارجع‌الى ربّك فاسئله مابال النّسوة اللاّتى قطّعن ايديهنّ » بازگرد و باخداوند خويش شو وازوى بپرس كه پيش ازآنك من بيرون آيم، بپرس تاحال آن زنان كه دستهاى خويش بريدند چيست ؟ تابداند كه ايشانرا چه افتاد وازكجا افتاد وآن كيد ايشانرا كه ساخت وبآن چه خواست ! ومراد يوسف آن بودتاكيد زليخا و برائت يوسف برملك ظاهر شود و اورا هيچ تهمت نماند . قال ابن‌عباس لوخرج يوسف يومئذ قبل ان يعلم الملك بشأنه مازالت فى‌نفس العزيزمنه حاجة يقول‌هذا الّذى‌راودامرأتى. وقوله:« فاسئله مابال النّسوة »اى‌فاسئله ان‌يسئل النّسوة مابالهنّ وشأنهنّ وعمّهنّ بالذّكر دون امرأة العزيزصيانة لهاوانّها معهنّ تعريضاًلاتصريحاً، ويحتمل انّ‌المعنى مابالهنّ‌لم يشهدن ببراءتى وقد عرفن ذلك باقرار امرأةالعزيز عندهنّ وهو قولها « ولقد راودته عن نفسه فاستعصم » ، «انّ ربّى‌بكيدهنّ عليمٌ » حين قلن لى اطع مولاتك . و قيل اراد بقوله انّ ربّى العزيز اى انّ سيّدى اظفيرـ العزيز عالمٌ ببراءتى ممّا قرّفتنى به المرأة . دوحديث درين قصّه درستست‌ازرسول خداى(ص)احدهمادعاه حين قنت على‌قريش‌فقال فى‌قنوته «الّلهم اشدد وطأتك‌على مضر و اجعلها عليهم سبعاًكسبع يوسف فحطتهم سبع حتى اكلوا القدّ والعظام فلمّا

استکانوا ». قال (ص) : « اللّهم اذقت اول قریش نکالاً فاذق آخرهم نوا لاً فرّقه عنهم». وقال(ص): « رحم‌الله اخی‌یوسف‌ان کان لحلیماً ذا اناة لمّا اتاه الرّسول».

قال « ارجع الی ربّك » الآیة .... ولو کنتُ انا لاسرعتُ الاجابة. وفی بعض الرّوایات‌عنه (ص): « لو کنت مکانه ما اخبرتهم حتّی‌اشترط ان یخرجونی» ، کانّه (ص) استحسن حزم یوسف علیه‌السلام وصبره حین دعاه‌الملك فلم یبادر حتّی یعلم انّه قداستقرّ عندالملك صحّة برائته.

قوله : « قال ماخطبکنّ » چون آن رسول ازنزدیك **یوسف** باز گشت‌وپیغام **یوسف** به‌ملك گزارد [۱] ، ملك کس‌فرستاد و**زلیخا** راوآن زنانراجمله حاضر کرد وباایشان گفت : « ماخطبکنّ » ای ماشأنکنّ ، کار شما وقصّهٔ شما چه بودآن روز که بدعوت **زلیخا** بودید ، میان **زلیخا** و **یوسف** چه مخاطبه رفت و سخن **زلیخا** اشارت‌بچه داشت و**یوسف** جواب چگونه دادوبازنان بگفت آنچ یوسف گفته‌بود ، یعنی که میخواهم تا بدانم که **یوسف** در آن حال متّهم بود یا نه ؟ ایشان گفتند « حاش لله » ، بعد یوسف عمّایتّهم به ، « ماعلمناعلیه من سوء» ای لانعلم‌انّه‌اتی مکروهاً ـ معاذالله که ما از **یوسف** بدی دیدیم یا بروی تهمتی بردیم ، دورست **یوسف** ازآنچ بروی تهمت می‌برند ، ندانیم مابروی هیچ بدیی ومکروهی. وقیل معناه مادعوناه الی انفسنا وانّما دعوناه الی امرأة العزیز وماعلمنا سوءً ان ندعو۔ الملوك الی‌طاعة صاحبته. چون آن زنان **یوسف** را مبرّا کردند ، زن **عزیز** گفت: « الآن حصحص الحقّ» ، الحصحصة والحصحاص و التّحصّص و التّحصحص حرکة الشئ للظهور واخذه فیه. **زلیخا** گفت اکنون راستی پیدا شد وحق ازباطل جدا شد ، یا ملك دل من‌اگرسنگ بودی آب گشته بودی و اگر آهن بودی نرم شده بودی تا کی ازین صبوری وتا کی ازین دردنهانی ، « انا راودته عن نفسه » من‌او را خواستم ، من‌اورا جستم و**یوسف** درآنچ گفت: «هی راودتنی عن‌نفسی » راست۔ گوی است : « انّه لمن الصّادقین».

---

۱ ـ نسخهٔ الف : پیغام گزارد.

آن رسول باز گشت و یوسف را خبر کرد از آنچ زنان گفتند و از آنچ زلیخا گفت ، یوسف چون آن سخن بشنید گفت : « ذلك لیعلم انّی لم اخنه بالغیب » این ستیهیدن من در زندان و بیرون نیامدن، از آنست تا ملك بداند که من در خانهٔ عزیز خیانت نکردم و حرمت وی در غیبت وی نگه داشتم ، « و انّ الله لا یهدی کید الخآئنین » ای لا یهدی الخائنین بکیدهم ؛ خیانت اینجا زناست یعنی لا یصلح عمل الزناة و احوالهم .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « وقال الملك انّی اری سبع بقرات سمان » الآیة .... ابتداء بلاء یوسف خوابی بود که از خود حکایت کرد: « انّی رأیتُ احدَ عشر کوکباً » ، و سبب نجات وی هم خوابی بود که ملك مصر دید گفت : « انّی اری سبع بقرات سمان » تا بدانی که کارها بتقدیر و تدبیر خداست و در کاررانی و کارسازی یکتاست ، هرچند سببها پیداست ، اما با سبب بماندن خطاست .

پیر طریقت گفت : سبب ندیدن جهلست امّا با سبب بماندن شرك است ، از سبب بر گذر تا بمسبّب رسی ، در سبب مبند تا درخود برسی ؛ عارف را چشم نه بر لوح است نه بر قلم ، نه بستهٔ حوّا است نه اسیر آدم ، عطشی دارد دایم هرچند قدحها دارد دمادم ، ای مهیمن اکرم ، ای مفضّل ارحم ، یکبار قدح باز گیر تا این بیچاره برزند دم . و گفته‌اند که یوسف را دو چیز بود بر کمال : یکی حسن خلقت ، دیگر علم و فطنت ـ حسن خلقت جمال صورت است و علم و فطنت کمال معنی ، پس ربّ العزّه تقدیر چنان کرد که جمال وی سبب بلا گشت و علم وی سبب نجات تا عالمیان بدانند که علم نیکو به از صورت نیکو . وقد قیل فی المثل السّائر: العلم یعطی وان یبطی ؛ چون علم رؤیا یوسف را سبب ملك دنیا گشت ، چه عجب گر علم صفات مولی عارف را سبب ملك عقبی گردد ؟! یقول الله عزّوجلّ « واذا رأیت ثَمّ رأیت نعیماً و مُلکاً کبیراً » .

« وقال الملکُ ائتونی به فلمّا جآءه الرّسول» الآیة... توقف **یوسف** درزندان بعد از آنك [1] خلاصی دیده و دستوری یافته و آن تردید که همی کرد از آن بوذ که تا **ملك مصر** بچشم خیانت بدو ننگرد که آنکه هیبت [2] **یوسف** دردل وی نماند و سخن **یوسف** در دعوت بوی اثرنکند، لاجرم چون کشف آن حال کردند وبرائت [3] **یوسف** ظاهر گشت سخن وی در او اثر کرد وپند وی اورا سود داشت تاآن ملك در دین اسلام آمد و ملّت کفر بگذاشت. قومی گفتند این ملك **فرعون** موسی بود و بعد از**یوسف** زنادقه او را از راه ببردند تا مرتد گشت وبروزگار **موسی** غرق شد؛ وقول درست آنست که نه فرعون موسی بود ودر اوّل سوره بیان کردیم. وگفته‌اند تردید **یوسف**ازآن بود که تا این حال مکشوف گردد وکس بسبب‌وی به تهمتی که بوی برد گنه کارنشود ودر هیچ دل هیچ تهمت بنماند وعصمت نبوّت پیدا گرددتامردم‌دروی‌سخن نیکو گویند وبآن‌مثوبت‌یابندهمچنانك **خلیل** (ع) گفت: واجعل لی‌لسان صدقٍ فی‌الآخرین ـ بارخدایا مرا چنان کن که بآخرروزگار مرا ثنا گویند. و **مصطفی** (ص) گفت: «اللّهم وفّقنی لما یرضیك عنّی ویحسن فی‌النّاس ذکری» ـ بارخدایا مراتوفیق ده تا آن کار کنم که تواز من خشنود شوی و نام من درخلق نیکو کنند.

وگفته‌اند مردی دعوی دوستی**یوسف** کرد آنکه که درزندان بود، **یوسف** گفت ای جوانمرد دوستی من تراچه بکارست؟ ازین دوستی مرابلا افکنی وخود بلابینی! پدر من **یعقوب** مرا دوست داشت بینائی وی درسرآن شد ومرا در چاه افکند، **زلیخا** دعوی دوستی من کرد بملامت مصریان مبتلا گشت ومن در زندان دیرسال بماندم.

کذلك المصطفی صلی‌الله علیه و سلّم سکن الی جبرئیل فهجره اربعین یوماً واحبّ الکعبة فاخرجه منها کفّار قریش واحبّ عایشة فابتلیت بقصّة الافك ومقالة المنافقین.

۱ـ نسخهٔ الف: بعداز آن که روی. ۲ـ نسخهٔ الف: ننگرد وهیبت.
۳ـ نسخهٔ الف: وبرائت توفیق

الجزء الثالث عشر

٧ـ النوبة الاولى

قوله تعالى : « **وماابرّیءُنفسی** » من خویشتن را بی گناه ندارم و ندانم ، « **انّالنّفس لامّارةٌ بالسّوءِ** » که تن آدمی نهمار [1] بدفرمایست و بدآموز ، « **الّا ما رحم ربّی** » ، مگر آنچ خداوند من ببخشاید و نگاه دارد ، « **انّ ربّی غفورٌ رحیم (٥٣)** » خداوند من عیب پوشست وآمرزگار ، بخشاینده و مهربان .

« **وقال الملکُ** » ملك [مصر] گفت : « **ائتونی به** » بمن آرید اورا ، « **استخلصه لنفسی** » تا اورا خاصهٔ نفس خویش گیرم [وهم نشین تن خویش] ، « **فلمّا کلّمهُ** » چون سخن گفت او باوی ، « **قال انّک الیوم لدینا** » گفت تو امروز نزدیك ما ، « **مکینٌ امین (٥٤)** » پایگاه داری استواری وپسندیده

« **قال اجعلنی علی خزائن الارض** » **یوسف** گفت مرا برخزانهای این زمین [مصر و این ولایت] گمار ، « **انّی حفیظٌ علیم (٥٥)** » که من آنرا نگاه دارندهای دانا ام .

« **وکذلک مکّنّا لیوسف فی الارض** » وهمچنان جای ساختیم و پایگاه دادیم **یوسف** را و توان درآن زمین ، « **یتبوّأُ منها حیث یشآء** » تاجای می گیرد هرجای که خواهد ، « **نُصیبُ برحمتنا من نشآءُ** » رسانیم بخشایش خویش باو که خواهیم ، « **ولا نُضیعُ اجر المحسنین (٥٦)** » وما ضایع نکنیم مزد نیکوکاران

« **ولاجر الآخرة خیرٌ** » و براستی که مزد آن جهان به است ، « **للّذین آمنوا** » ایشانرا که بگرویدند ، « **وکانوا یتّقون (٥٧)** » و از بد بپرهیزیدند .

---

١ ـ نهمار: بزرگ وعظیم ، بی‌نهایت ، وافر ، عجیب وعجب (برهان قاطع) .

النوبة الثانية

قوله تعالی : « وما اُبرّئُ نفسی » لمّا قال یوسف (ع) ذلك لیعلم انّی لم اخنه بالغیب . قال له جبرئیل ولاحین هممت بها یا یوسف : وما ابرّئ نفسی ای ما ازّکی نفسی عن الهمّ ، « انّ النّفس لامّارةٌ بالسّوءِ » ای انّ نفوس بنی آدم تأمرهم بما تهوی و ان لم یکن فیه رضی الله . فانّی لا ابرّئ نفسی من ذلك و ان کنتُ لا اطاوعها ، « الّا ما رحمَ ربّی » ای الّا رحمة ربّی : یعنی کلّ نفسٍ تأمر صاحبها هواها الّا ما ادرکته رحمة الله فدفعته . و قیل المعنی لکن َمن رحمه الله َعصمه ممّا تأمره به نفسه .

معنی این کلمات آنست که نفس آدمی ببدی فرماید وآنچ در آن رضاءِ الله نبود خواهد و من نفس خودرا ازآن منزّه نمی‌دارم که آن در طبع بشری سرشته اگرچه منآنرا مطاوع نبودم و برتحقیق آن همّت وحرکت طبعی عزم نکردم . آنکه گفت : « الّا ما رحمَ ربّی » اشارتست که این برحمت خداوند منست که هر که الله تعالی بروی رحمت کند اورا از آن معصوم دارد . جماعتی مفسّران گفتند که این همه سخن زلیخاست متصّل بآنچ گفت : « الآن حصحص الحقّ » ، آنکه گفت ذلك ای الاقرار علی‌نفسی لیعلم یوسف انّی لم اخنه بظهرالغیب وانّ‌الله لایهدی کیدالخائنین . این اقرار که دادم برخویشتن بآن دادم که تایوسف‌بداند که من‌بظهرالغیب‌باوی خیانت‌نکردم واقراربازنگرفتم.«ومااُبرّئ نفسی» عن‌ذنبٍ هممت‌به ، « اِنّ النفس‌لامّارةٌ بالسّوء» اذا غلبت الشهوة ، «الّا مارحم ربّی» بنزع الشهوة عن یوسف وهذاقولٌ لطیف وهوالاظهر ولایبعد من‌قولها :

« اِنّ ربّی َغفورٌ رَحیمٌ » مع کفرها فانّ الکفّار مقرّون بالله عزّوجلّ ؛ یقول‌الله تعالی : «و لئن سألتهم من خلقهمْ لیقولنّ‌الله ».

« وقال‌الملكُ» لمّاتبیّن للملك عذریوسف وعرف امانته وعلمه قال: «ائتونی به » ـ چون عقل وعلم یوسف بدانست وامانت و کفایت وی اورا معلوم شد وعذر

وی ظاهر گشت گفت: « ائتونی‌به استخلصه لنفسی » ـ اجعله خالصاً لنفسی من‌غیر شرکة . پس خاصکیان خودفرستاد بزندان تا **یوسف** بیرون آید ، **یوسف** چون خواست که بیرون آید زندانیان را دل‌خوشی داد وبفرج اومیدوار کرد واز بهر ایشان‌این دعا کرد : « اللّهم اعطف علیهم بقلوب‌الاخیار ولا تغمّ علیهم الاخبار » ـ بارخدایادلهای نیکان ونیک‌مردان‌برایشان مشفق گردان وخبرهابرایشان مپوشان ؛ ازاینست که‌درهرشهری‌زندانیان‌خبرهای‌اطراف‌بیشتردانند ودرمیان‌ایشان‌اراجیف بسیار رود . چون از زندان بدر آمد [۱] بر در زندان بنشست و گفت : هذا قبور الاحیآء وبیت الاحزان وتجربة الاصدقاء وشماتة الاعداء ؛ پس غسل کرد واسباب نظافت بکارداشت وجامهٔ نیکودرپوشیدوقصد سرای ملك کرد، چون بدرسرای‌ملك رسید بایستاد و گفت : حسبی ربّی من دنیای ، حسبی ربّی من خلقه عزّجاره وجلّ ثناؤه ولااله غیره؛ پس درسرای ملك شد گفت: اللّهم انّی اسئلك بخیرك من‌خیره واعوذبك من شرّه وشرّ غیره . چون برملك رسید برملك سلام کرد بزبان عربی ، ملك گفت ماهذااللّسان ؟ قال لسان عمّی اسمعیل ، آنکه او را بعبرانی دعا گفت ، ملك گفت این چه زبانست ؟ گفت زبان پدران من **یعقوب واسحق وابراهیم** .

و گفته‌اند که ملك زبانهاولغتهای‌بسیار دانست ، بهفتاد زبان با **یوسف** سخن گفت و**یوسف** بهر زبان که ملك باوی سخن گفت هم بآن زبان جواب وی میداد، ملك را آن خوش‌آمد وازوی بپسندید [۲] و**یوسف** را آنوقت سی‌سال ازعمر گذشته بود ، [۳] ملك با ندیمان و نزدیکان خود می‌نگرد و می گوید : جوانی بدین سن که اوست بااین علم وعقل وزیرکی ودانائی عجبست و طرفه تر آنست که ساحران و کاهنان روزگار ازتعبیرآن خواب که من دیدم درماندند واوبیان کرد واز عاقبت آن ماراخبر کرد ! [٤] آنکه ملك گفت خواهم که آن خواب و تعبیرآن بمشافهت ازتوبشنوم ،**یوسف** آن‌چنان که ملك دیده بودبخواب ازاوّل تاآخر بگفت وتعبیر آن بروی روشن کرد ، ملك گفت اکنون رأی توای صدّیق درین‌کارچیست ورشد

۱ـ نسخهٔ الف : بیرون آمد ۲ـ نسخهٔ الف : ملكرا خوش‌آمد وآن پسندید .
۳ـ نسخهٔ الف : سی‌ساله بود . ٤ـ نسخهٔ الف : آن خبر کرد.

ماوصلاح مادرچیست ؟ یوسف گفت باین هفت سال که درپیش‌است بفرمای تاتهمار زرع کنند [1] وچندانك توانندجمع کنند درانبارها [2] ودانهای‌قوت همه درخوشه‌ها بگذارند تا هم مردمانرا قوت بودوهم چهار پایان راعلف . ونیز چون جمع طعام کرده باشند بروزگارقحط که از اطراف خلق روی بتونهند ، چنانك خودخواهی توانی فروختن وازآن گنجهای عظیم توان نهادن ، ملك گفت : ومن لی بهذا ومن بجمعه ؟

فقال‌یوسف : « اجعلنی علی‌خزائن ِ الارض » ای ولّنی‌امرخزائن مصریعنی خزائن الطّعام المدّخرة للقحط ، « انّی حفیظٌ » احفظ مایجب حفظه ، « علیمٌ » اعلم المواضع الّتی یجب ان توضع الاموال فیها . قال الزجاج انّما سأل ذلك لانّ الانبیاء علیهم السلام بعثوا لاقامة الحق و وضع الاشیآء مواضعها فعلم انّه لایقوم احدٌ بدلك مثله ولا احد اقوم منه بمصلحة النّاس فاراد الصّلاح والثّواب . یوسف دانست که در روزگار قحط مصالح مردمان چنانك وی نگه دارد هیچ کس نگه‌ندارد ، ازبهرآن گفت: « اجعلنی علی‌خزائن الارض انّی حفیظٌ علیمٌ » . و قیل‌هذه‌الآیة حجّةٌ فی‌نظریّة[3] النفس بالحق عندالحاجة الیها ولایکون من‌التّزکیة المنهیّ عنها ، بقوله « فلاتزکّوا انفسکم » . درین آیت تقدیم و تأخیر است ، تقدیره‌اجعلنی علی خزائن الارض‌انّی حفیظٌ علیمٌ ، فقال‌الملك « انّك الیوم‌لدینا مکینٌ امینٌ » ای اجابه الی ملتمسه ؛ مکین ای ذومکانة ٍ ومنزلة ٍ ، امینٌ مأمونٌ قدعرفنا امانتك و براءتك ، وقیل‌امینٌ آمنٌ لاتخاف العواقب فمرلی بما هدیت‌الیه واشرت به .

عن ابن‌عباس قال قال رسول‌الله (ص): « رحم‌الله اخی‌یوسف لولم یقل‌اجعلنی علی خزائن الارض لاستعمله من ساعته ولکنّه اخّر ذلك سنةً فاقام فی‌بیته عنده‌سنة مع‌الملك » . پس از آنك این سخن میان ایشان برفت یوسف یك سال در خانهٔ ملك می‌بود ، عزیز ومکرّم ومحترم وملك می گفت توازخاصگیان ومقرّبان منی ،

۱– نسخهٔ ج : تا زرع بسیار کنند . ۲– نسخهٔ ج : توانند طعام جمع کنند درخزانها و کند وها . ۳ –کذا فی‌الاصل ، ظاهراً : تنزیه النفس

در مملکت من هیچیز از تو دریغ نیست و هرچه انواع اکرام و احسانست ترا مبذولست مگر آنك باتو طعام‌نخورم. **یوسف** گفت چرانخوری با من طعام؟ گفت ازبهر آنك بنده بوده‌ای، **یوسف** گفت من سزاوارترم [1] که از تو ننگ دارم که من پسر **یعقوب بن‌اسحق بن ابراهیم** ام؛ ومقصود ملك آن بود تا بحقیقت بداند که وی کیست [2]. چون بدانست باوی طعام خورد واکرامهای عظیم کرد.

ابن‌عباس گفت چون آن یك سال بسر آمدملك بفرمود تاشهررا آیین‌بستند وسرای ملك بیاراستند وتخت زرّین بجواهرمرصّع کرده بنهادند و **یوسف** را بر تخت نشاند بعداز آنك ویرا خلعت گرانمایه پوشانید وتاج برسرنهاد و مملکت **مصر** بوی تسلیم کرد وامیران و سرهنگان و سروران لشکر همه را بخدمت وی بداشت **واظفیر** را معزول کرد و**یوسف** رابجای وی بنشاند وبرآنچ اوداشت بسیار بیفزود. چون روزی چند برآمد **اظفیر** بمرد وملك **زلیخا** رابزنی بیوسف داد، آنکه مُلك **مصر** بوی راست شد، اینست که ربّ‌العالمین گفت: «و کذلك مكّنّا لیوسفَ فی‌الارضِ».

بروایتی‌دیگر گفته‌اند که پس‌ازمرگ **اظفیر**، **زلیخا** عاجز گشت ومالی که داشت ازدست وی بشد ودر**یمن** برادران داشت که ملوك‌یمن‌ایشان بودند، دشمن برایشان دست یافت وهمه رابکشتند ومملکت بدست فرو گرفتند، **زلیخا** تنها و بیچاره‌بماند مال ازدست شده ومرگ گرامیان دیده وروزگار درازاندوه‌عشق [3] **یوسف** کشیده پیرونابینا وعاجز گشته وذل وانکسار درویشی بروی پیداشده وبا این‌همه‌هنوزبت می‌پرستید، آخرروزی درکارخویش وبت‌پرستیدن خویش اندیشه کرد، از کمین گاه غیب کمند توفیق درو انداختند، روی باآن بت خویش کرد گفت‌ای بتی که‌نه سود کنی‌نه زیان وعابدتوهرروز که‌برآیدنگونسارتر وریانکارتر! از تو بیزار گشتم و از عبادت تو پشیمان شدم و بخدای **یوسف** ایمان آوردم. آنکه بت رابرزمین زد وروی بآسمان کرد، گفت: ای خدای **یوسف** اگر عاصی

۱ـ نسخهٔ ج: سزانرم. ۲ـ نسخهٔ الف: که بحقیقت اورا بداند که کیست
۳ـ نسخهٔ الف: دراز عشق.

می‌پذیری اینك آمدم بپذیر، و اگر معیوبانرا مینوازی منم معیوب بنواز، ور بیچارگانرا چاره میکنی منم در مانده و بیچاره چارهٔ من بساز؛ ای خدای **یوسف** دانی که بجمال بسی کوشیدم و بمال جهد کردم ودرچاره وحیلت بسی آویختم وسیاست وصولت نمودم وبمقصود نرسیدم وزآن پس مرگ گرامیان دیدم و فراق خویشان چشیدم ورنج درویشی وعشق **یوسف** بردلم هرروز تازه‌تر وجوان تر، بارخدایا بر من ببخشای و**یوسف** رابمن نمای که ازهمه حیلتها وچارها عاجز گشتم وخیره فرو ماندم. **زلیخا** این تضرع وزاری بردرگاه عزّت همی کرد و **یوسف** آنجا که بود تقاضاءِ دیدار **زلیخا** ازدلش سربرمی‌زد. اندیشه وتفکر**زلیخا** بردل **یوسف** غالب گشت، باخودهمی گفت کاشکی بدانستمی که **زلیخا** راحال بچه رسید و کجا افتاد تاا گردرحال وی خللی‌است من باوی‌احسان کردمی وفساد معیشت وی بصلاح باز آوردمی که اورابرمن حقهاست. وآن روز که **یوسف** این‌سخن گفت و**زلیخا** آن دعا کرد پانزده سال گذشته بود که **یوسف**، **زلیخا** را ندیده بود. یوسف آن روز ازسرآن اندیشه برخاست باخیل وحشم که من امروزسرآن دارم که تماشارا گرد **مصر** برآیم وتنزّه کنم، بظاهر تنزّه مینمودوبباطن‌احوال **زلیخا** را تعرّف‌همیکرد؛ بهر کوئی که همی‌رسیدازاحوال درویشان همی پرسید تامگر**زلیخا** بمیان‌برآید، آخربسر کوی **زلیخا** رسید و**زلیخا** شنیده‌بود که **یوسف** همی گذردبسر کوی‌آمده وانتظار رسیدن وی می کرد [1]، چون دررسید اورا گفتند اینك **زلیخا** درویش و نابینا وعاجز گشته، **یوسف** آنجا توقف کرد، **زلیخا** را دست گرفتند و فرا پیش وی بردند، حوادث روزگار در وی‌اثر کرده ازاشك دیده مژگانش همه بریخته ونابینا گشته، شماتت اعداش گداخته وفراق گرامیانش مالیده. **یوسف** که ویرا دید آب در چشم آورد و اندوهگن گشت و بـاوی ساعتی بایستاد و **زلیخا** آواز رکاب‌داران وصهیل اسبان و بُردابرد چاووشان همی‌شنید ومیگریست ودست براسب **یوسف** همی مالید ومی گفت سبحان الّذی اعزّ العبید بعزّالطّاعة واذلّ الملوك بذلّ المعصیة.

۱ـ نسخهٔ ج: ورسیدن وی را انتظار همی کرد.

آنکه گفت ای **یوسف** مرا بسرای خود خوان که باتو حدیثی دارم ، **یوسف** فرمودتا اورا بسرای‌بردند [۱] وخودبرآمد وبسرای آمد ، **زلیخا** بیامد وپیش‌**یوسف** بنشست گفت ای‌**یوسف** ازخاندان نبوّت حرمت داشتن و حق شناختن بدیع نبود و ممتحن رانواختن عجب نبود ، ای **یوسف** اوّل بدانك من ایمان‌آورده‌ام بیگانگی خدای آسمان و کردگار جهانیان ، اورا یکتا و یگانه دانم بی شریك وبی انباز و بی‌نظیر وبی‌نیاز ، ازآن دین که داشتم برگشتم ودین حق پذیرفتم و ملّت اسلام گزیدم و پسندیدم ، اکنون بتو سه حاجت دارم : یکی آنست که من دانم تو بر خداوند خود کریمی وبنزدیك وی پایگاه بلند داری ازمن بوی شفیع باش تاچشم روشن بمن بازدهد [۲] ، **یوسف** زبان تضرّع بگشاد ودعا کرد گفت: الهی بحقّ‌محمّد وآله ان تردّ علی‌هذه الضّعیفة بصرها ولاتخجلنی عندها و عندالنّاس . **زلیخا** گفت یا **یوسف** الحمدلله که حاجت رواشد وچشم من بدیدار تو روشن کرد ودل من به معرفت ایمان نورانی کرد . **یوسف** گفت دیگر حاجت چیست ؟ **زلیخا** گفت دعا کن تاجمال بمن بازدهد ، **یوسف** رداءِ خودبروی افکند ودعا کرد ، **زلیخا** چنان شد که ازنخست روز که **یوسف** رادید [۳] . حاجت سوم آن بود که گفت مرا بزنی بخواه ، سردرپیش افکند باین اندیشه تا **جبرئیل** آمد و گفت ملك جلّ جلاله می گوید : **زلیخا** تااکنون بحیلت وچارهٔ خودترا میطلبیدلاجرم بتونمی‌رسید،اکنون ترا ازما طلب کرد وبسبب‌توباما صلح کرد، حاجت وی رواکن ، **یوسف** بفرمان‌الله تعالی اورابزنی بخواست ، چون بهم رسیدند **یوسف** گفت: الیس هذاخیراًممّا کنت تریدین؟ فقالت‌ایّها الصّدّیق‌لاتلمنی فانّی کنت امرأةً حسناء ناعمةً کماتری‌فی‌ملك ودنیا وکان صاحبی لایأتی النّسآء وکنت کما جعلك‌الله فی‌حسنك و هیئتك فغلبتنی نفسی‌فوجدها یوسف عذرآء فاصابها وولد له منهاابنان : **افرائم** و **میشا** .

پس زلیخا برعبادت الله تعالی چنان حریص‌شد که یك ساعت فارغ نبودی و

۱ـ نسخهٔ ج : یوسف اسب‌براند وفرمود تا اورا بسرای یوسف بردندش .
۲ـ نسخهٔ الف : تا چشم من باروشنائی بمن بازدهد .
۳ـ نسخهٔ الف : چنان شد که بود بجمال .

یوسف بخلوت وی رغبت همی کرد و**زلیخا** احتراز همی کرد! **یوسف** گفت ای **زلیخا** باین مدت کوتاه چنین ازمن ملول گشتی که درصحبت من رغبت همی‌نکنی! **زلیخا** دست وی ببوسید و گفت حاشا که من ازتو ملول شوم یاسر درچنبر تونیارم که ترا بسه سبب دوست دارم : یکی آنك معشوق دیرینهٔ منی ، دیگرشوی محتشم منی ، سوم پیغامبرخدای منی جلّ جلاله، لکن آنکه که درطلب توبودم از خدمت حق غافل بودم ، اکنون که اورا بشناختم تا از عبادت وی فارغ نباشم باخدمت‌تو نپردازم .

« و کذلکَ مکّنّا » ای کذلك‌التّمکین‌الاوّل بالانعام‌علیه بالخلاص من‌السّجن، « مکّنّا لیوسفَ فی الارض » جعلناه ممکّناً فی تدبیر ارض مصر ، « یتبوّءُ منها حیثُ یشآء» ای یختار اطیبها و ینزل منهاحیث اراد . ـ البواء ـ المنزل یقال بوّأته فتبوّء . وقرأ **ابن کثیر**حیث‌نشآء بالنّون‌علی‌معنی‌حیث‌یشاءالله‌ویرضاه‌ثناء علی‌یوسف ومن قرأ بالیآء فانّه اسند الفعل الی یوسف تفضیلاً له علی غیره بذلك ودلالةعلی تمکینه له مالم یکن لغیره . قوله « نُصیبُ برحمتنا مَن نشآء » اخبارٌ من‌الله انّه ینعم علی من یشاء من عباده کما انعم علی یوسف ، « ولا نُضیع اجرَ المحسنین » ثواب الموحّدین .

قال **ابن‌عباس** : اجرالمحسنین ای‌الصّابرین بصبره فی‌البئر وصبره فی‌السّجن وصبره فی‌الرّق وصبره عمّا دعته الیه المرأة . قال **مجاهد** : فلم یزل یدعو الملك الی‌الاسلام ویتلطّف له حتّی اسلم الملك وکثیرٌ من النّاس فهذا فی‌الدّنیا ، «و لَاجر الآخرةِ خیرٌ للّذین آمنوا و کانوا یتّقونَ » ای ما یعطی‌الله من ثواب الآخرة خیرٌ للمؤمنین ، یعنی انّ مایعطی‌الله یوسف فی‌الآخرة خیرٌ ممّا اعطاه فی‌الدّنیا.

ولقد انشد البحتری :

اما فی رسول‌الله یوسف اسوة لمثلك محبوساً علی‌الظّلم والافك

اقام جمیل الصّبرفی‌الحبس‌برهةً فآل به الصّبر الجمیل الی الملك

کتب بعضهم الی صدیق له :

وراءَ مضیق الخوف متّسع الامن و اوّل مفروج به آخر الحزن
فلا تأیسن فالله ملّك یوسفا خزائنه بعد الخلاص من السّجن

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « وما ابرّئ نفسی » الآیة ... **یوسف** (ع) آنگه که گفت ذلك لیعلم انّی لم‌اخنه بالغیب ، توفیق و عصمت حق دید ، بازچون گفت وما ابرّئ نفسی، تقصیر درخدمت خود دید ، آن یکی بیان شکرتوفیق است و این یکی بیان عذر تقصیراست وبنده باید که پیوسته میان شکروعذرگردان بود ، هر که که با حق نگردنعمت بیند بنازدودرشکربیفزاید، چون باخود نگردگناه‌بیند بسوزد و بعذر پیش آید ، بآن شکرمستحق زیادت گردد ، باین عذر مستوجب مغفرت شود .

پیرطریقت ازینجا گفت : الهی گاهی بخود نگرم گویم‌ازمن زارتر کیست؟ گاهی بتونگرم گویم ازمن بزرگوارتر کیست ؟!

گاهی که بطینت خود افتد نظرم گویم که من از هرچه بعالم بترم
چون ازصفت خویشتن اندر گذرم از عرش همی بخویشتن در نگرم

فضیل عیاض را دیدند از خلق عزلت گرفته ودر آن زاویه ای از زوایاءِ مسجد تنها نشسته وذکرحق رامونس خود کرده ، خلوتی که جوانمردانرا بربساط انبساط درخیمهٔ « وهو معکم » باحق بود بادست آورده ، دوستی فرا رسید اورا تنهادید ، بدیداروی تبرّك گرفت ، پیش‌وی‌بنشست ، **فضیل** گفت : یااخی‌مااجلسك الیّ ، چه ترا برآن داشت که درین خلوت مازحمت‌آوردی ، نهمار فارغی که بما میپردازی ، درویش گفت‌معذورم دار که من ندانستم وازوقت ووجدتوبی‌خبربودم، اکنون از وقت خویش مارا خبری باز ده و از روش خویش نکته‌ای بگوی تا از صحبت تو بی‌نصیب نباشیم . **فضیل** گفت‌آنچ ترا سزاست بگویم : بدانك **فضیل** را ازگزارد شکرنعمت منعم وازعذرخواست زلّت خویش بادیگری پرداخت نیست و

دردل وی نیز چیزیرا جای نیست ، گاهی بخود نگرم عذرزلّت خواهم ، گاهی بدو نگرم شکرنعمت گزارم ؛ فضیل آنکه روی سوی‌آسمان کرد گفت : الهی آن‌طاقت که دارد [۱] که بخود شکرنعمت تو کند ؟ آنکیست که بسزای تو ترا خدمت کند؟ الهی مغبون کسی که نصیب اوازدوستی تو گفتارست ، اورا که درین راه جان ودل بکارست ، اورا باوصل توچه‌کارست ؟ الهی‌مارا ازنعمت‌تواین‌بس که هرگزدرمهرتو شکیبا نبودیم وبجان ودل خاك سر کوی تومی‌بوئیم و بدست امید حلقهٔ در دوستی می کوبیم وهرجای که در جهان گم شده‌ایست قصّهٔ خود بااو میگوئیم ، آنکه روی بادرویش کرد گفت : اَخفِ مکانك واحفظ لسانك و استغفرالله لذنبك و للمؤمنین و المؤمنات .

قوله « انّ النفس لامّارةٌ بالسّوءِ» بدانك نفس‌راچهاررتبت‌است : اوّل نفس‌امّاره، پس نفس‌مکّاره ، سیم سحّاره ، چهارم مطمئنّه . ـ نفس‌امّاره آنست که دربوتهٔ ریاضت نگذشته پوست هستی ازوی بدباغت باز نیفتاده وبا خلق خدا بخصومت برخاسته و هنوز برصفت سبعیّت بمانده ، پیوسته در پوستین خلق افتاده ، همه خطبه برخود کند ، همیشه قدم برمراد خود نهد ، درعالم انسانیّت می‌چرد و از چشمهٔ هوا آب میخورد ، جزخوردن وخفتن وکام راندن چیزی دیگر نداند ، ربّ‌العزّه خداوندان این نفس را میگوید « ذرهم یأکلوا ویتمتّعوا ویلههم‌الامل‌فسوف یعلمون » آدمی رنگست بصورت ، اما شیطان بود بصفت ، اینست که گفت شیاطین الانس والجنّ ، حجاب عظیم است وقاطع دین است ، معدن فسقهاومرکز شرّها ، اگر کسی ازوی بتواند رست بمخالفت وی تواندرست ، که قرآن مجید خبرچنین میدهد : « و امّا من خاف مقام ربّه ونهی النّفس عن‌الهوی فانّ الجنّة هی المأوی » وجملهٔ انبیاء و رسل که آمدند ایشانرا بقهر و جهاد این نفس فرمودند . مصطفی (ص) گفت : « رجعنا من‌الجهاد الاصغر الی‌الجهادالاکبر ، اصعب‌الجهاد جهادالنّفس ، جاهد وا فی‌الله حقّ جهاده » ، حقّ مجاهدت آنست که صفات نفس امّاره چون حرص‌وشهوت وشره وحقد و کبروعداوت وبغض آنرا پرورش‌ندهی وزیردست خودداری ، هر که

۱ـ نسخهٔ الف : الهی آن کیست که‌طاقت آن‌دارد .

که سر برزند آنرا بسنگ جهد از خود باز میداری چنانك آن جوان مرد گفته :

مارنفست برسر گنج دلت ساکن شدست — سنگ جهداز عهد دل بر تارك آن مارزن
ور کسی بیمارجانست ازنهیب هزل چرخ — شربتی ازجام جدّ برجان آن بیمار زن

امّا نفس مکاره فروترست از نفس امّاره ، قوّت آن ندارد که مقاومت مرد کند، اما پیوسته در کمین بود تا کی دست یابد ، ومثالش آنست که چون مریدرا در راه مجاهدت وریاضت درمقام جمعیت بیند ، سفری ازسفرهای طاعت چون حجّ وغزا وزیارت درپیش وی نهد ، گوید این بهترودرمنازل طاعات این قدم عالیتر، ووی در آنچ گفت راستگوی است ، امّامکرست که میکند و تلبیس که میخواهد تامرید را ازمقام جمعیّت بیفکند واورادراین سفرپراکنده خاطروسر گردان کند و باشد که بمقصودرسد و باشد که نرسد ، واگررسدباشد که این جمعیت هرگزبازنبیند؛ **جنید** ازاینجا گفت: هزار مریدباماقدم درین راه نهادند همه فروشدند ومن برسر آمدم ، ومریدانرا درراه ارادت ، پیراز بهراین میباید که پیران منازل این راه شناخته باشند و کمین گاه نفس مکاره برایشان پوشیده نماند تااحوال مریدان را تتبع میکنند و آنچ سازکار قدم ایشان بود بر آن دلالت می کنند. بزرگان دین گفتند مرد تا صاحب تمکین نشودازنفس مکاره ایمن نگردد ، وآب اندك بقدری نجاست پلید گرددامّابحرهرگزپلیدنگردد،حال اهل بدایت باریك بود ، خاطرذمیمه ازنفس مکاره خیزد ، اورا بجنباند ، اماحال اهل تمکین وارباب نهایت کوه باشد و باد کوه رانتواند جنبانید ؛ وبعد ازنفس مکاره نفس سحّاره است ، گرد اهل حقیقت گردد چون اورا برطاعات وانواع ریاضات محکم بیند ، گوید برنفس خودرحمت کن - انّ لنفسك علیك حقّاً ؛ چون مرد نه محقق باشد اورا از مقام حقیقت بامقام شریعت آرد ، رخصت پیش وی نهد [1] وهرجا که رخصت آمد آرام نفس پدید آمد ازآنجا نفس قوّت گیرد و او را بقدم اوّل بازبرد ، نفس امّاره باز دیدآید .

ابراهیم خواص گفت : چهل سال بانفس درمنازعت بودم که ازمن نان وماست

۱ـ نسخهٔ ج : رخصت درپیش وی نهد تاقدم در رخصت ندهد ،

میخواست ، روزی مرا بروی رحمت آمد ، درمی سیم حلال بچنگ آوردم، دربغداد
می‌رفتم تانان وماست خرم ، درخرابه‌ای شدم پیری را دیدم درآن گرما گرم افتاده
وزنبوران ازهوا درمی‌پریدندوازوی گوشت برمیگرفتند ؛ **ابراهیم** گفت مرابروی
رحمت آمد ، گفتم مسکین این‌مرد ، سر برداشت و گفت ای‌خواص درمن چه‌مسکینی
می‌بینی ، نه تاج اسلام برسرمنست و گوهر معرفت دردل من ، مسکین توئی که به
چهل سال شهوت نان وماست ازنفس خود منع نمی‌توانی کرد .

درجمله بدانك نفس سحّاره مردرابه معصیت نفرماید ، بطاعت فرماید ، چون
مرد قدم در کوی طاعت نهد ازعین طاعت وی رنگی برآرد ، گوید آخر تو بهتری
ازآن مرد شراب خوار فاسق ، مرد در خود این اعتقاد کند ، خود را بچشم پسند
نگرد وديگران را بچشم حقارت تاهلاك ازوی برآید .

صدّیق اکبر رضی‌الله عنه بدیدهٔ حقیقت نظر در خود کرد ، حقیقت خود
بدید گفت : إقیلونی فلست بخیر کم ، ای صدّیق توخود را این همی گوئی و
دین‌اسلام وشرع مقدس برتواین‌خطبه میکند که : خیرالنّاس بعد رسول‌الله ابوبکر-
الصدّیق ، ازآنجا نفس‌مطمئنّة آغاز کند واین نفس‌انبیاء واولیاست ، درپردهٔ‌رعایت
بند عصمت‌دارد ، آنها که انبیااند درسراپردهٔ عصمت‌اند وآنها که اولیااند‌درپردهٔ
حفظ ورعایت‌اند ، اگر یك لحظه بند عصمت ازیشان برداشتندی ، ازیشان همان
آمدی که از **فرعون** و **هامان** ، واگر یك نفس حفظ وحیاطت و رعایت از اولیا
منقطع گشتی همه اولیا زنّار دربستندی ! اگر هزارسال **احمد** عربی میرفتی اگر
« دنا فتدلّی » نبودی کجا رسیدی ؟

پیرطریقت گفت : الهی شادبدانم که اوّل من نبودم تو بودی ، آتش یافت
بانورشناخت توآمیختی، ازباغ وصال‌نسیم قرب توانگیختی ، باران فردانیّت بر گرد
بشریّت ریختی ، بآتش دوستی آب و گل‌بسوختی‌تادیدهٔ‌عارف‌بدیدار خودآموختی.

۸ - النوبة الاولی

قوله تعالی : « **وجآء اخوةُ یوسفَ** » آمدند برادران یوسف ، « **فدخلوا علیه** » بر او درشدند ، « **فعرفَهم** » **یوسف** ایشانرا بشناخت ، « **و هُم لَه منکرون(۵۸)** » وایشان اورا نشناختند .

« **ولمّا جهّزهم بجهازِهم** » چون ایشانرا بساخت کسیل کردن را ، « **قالَ ائتونی باخٍ لکم من ابیکم** » گفت آن برادرهم‌پدرخویش برمن [۱] آرید ، « **الا ترون** » نمی‌بینید ، « **انّی اُوف الکیلَ** » که من بهرهٔ حاضر کیل او تمام می‌سپارم ، « **وانا خیرُ المنزلین (۵۹)** » ونیك میزبانی من نمی‌بینید .

« **فان لم تاتونی به** » اگر آن برادر را باخود نیارید به من ، « **فلاکیل لکمْ عندی** » شما رابنزدیك من بردن را بارنیست ، « **ولاتقربونِ (۶۰)** »ونزدیك من میائید .

« **قالوا سنرا ودُ عنه اَباه** » گفتند آری بکوشیم باپدر و بخواهیم ازو ، « **وانّا لفاعلون (۶۱)** » و چنین کنیم .

« **وقال لفتْیته** [۲] » **یوسف** گفت غلامان‌خویش را ، «**اجعلوا بضاعتهم فی رحالهم** »آن چیز که ایشان آورده‌اند بیهای گندم ، آن در میان گندم پنهان کنید [وپنهان باایشان دهید] ، « **لعلّهم یعرفونَها** » تا مگر آنرا [ببینند و] بشناسند ، « **اذا انقلبوا الی اهلهم** » چون باخانه و کسان خودشوند ، «**لعلّهم یرجِعون(۶۲)** مگر بازآیند .

« **فلمّا رجَعوا الی ابیهم** » چون باپدر شدند ، « **قالوا یا ابانا** » گفتند ای پدر ما ، « **مُنع منّاالکیلُ** » بار ازما باز گرفتند ، « **فارسِل معنا اخانا** » بفرست باما برادرما ، « **نکتل** » تا بار اوبستانیم ، «**وانّا له لحافظون (۶۳)** وما

۱- نسخهٔ‌ج : خویش راپیش من . ۲- قرائت متداول : **لفتیانه** .

اورا نگه بانانیم.

« **قال هل آمنکم علیه** » **یعقوب** گفت استواردارم شما رابرو ، « **الّا کما امنتکم علی اخیه من قبل** » مگر همچنان که شما را استوارداشتم بر برادراو پیش ازین ، « **فالله خیر حافظاً** » الله خود به است بنگهبانی ، « **و هو ارحم الرّاحمین**(۶۴) » و او مهربان تر مهربانانست.

« **و لمّا فتحوا متاعهم** » چون بارخویشتن بگشادند ، « **وجدوا بضاعتهم** » آنچ برده بودند [درمیان بارخویش] یافتند ، « **رُدّت الیهم** » که باایشان داده بودند ، « **قالوا یا ابانا** » گفتند ای پدرما ، « **مانبغی** » ما دروغ نمی گوئیم ، « **هذه بضاعتنا** » اینك بضاعت ما [که برده بودیم] ، « **رُدّت الینا** » بماباز دادند ، « **و نمیر اهلنا** » وکسان خویش را طعام آریم ، « **و نحفظ اخانا** » و برادر خویش را نگه داریم ، « **و نزداد کیل بعیر** » و شتر وار او بیفزائیم ، « **ذلك کیل یسیر**(۶۵) » آن شتروار فزودن ما را [نیك است و بر آن عزیز] آسان ،

« **قال لن ارسله معکم** » گفت بنفرستم [این برادر] با شما ، « **حتّی تؤتون موثقاً من الله** » تامرا پیمان دهیدازز بان خویش ازالله تعالی ، « **لتأتنّنی به** » [وسوگند خورید] که اورا بامن آرید ، « **الّا ان یحاط بکم** » مگر که همه هلاك شوید وناتوان مانید ، « **فلمّا آتوه موثقهم** » چون اورا از خویشتن پیمان دادند وببستند ، « **قال الله علی ما نقول وکیل**(۶۶) » گفت الله تعالی بر اینچ گفتیم یاراست وگواه.

« **و قال یا بنیّ** » **یعقوب** گفت ای پسران من ، « **لاتدخلوا من باب واحد** » چون آنجا شوید ازیك در درمروید ، « **وادخلوا من ابواب متفرّقة** » ازدر های پراکنده درشوید ، « **و ما اغنی عنکم من الله من شیء** » و [اگر خداکاری خواهد] من شمارا درآن بکار نیایم وباخواست اوچیز نتوانم ، « **ان الحکم الّا لله** » هیچ نیست خواست وکار مگرخدایرا ، « **علیه توکّلت** » کار باو سپردم وپشت باو باز

کردم، « **وعليه فليتوكّل المتوكّلون** (۶۷) » وکارسپاران کارباوسپارند.

« **ولمّا دخلوا** » وآنکه که درشدند، «**مِن حيثُ امَرَهم ابوهم** » ازآن درهای پراکنده که پدر فرموده بودایشانرا ، «**ماكان يغني عنهم من اللّه من شيء**» سود نداشت آن حذر ایشانرا هیچیز از خواست خدا وبکار نیامد ، «**الّاحاجةً في نفسِ يعقوبَ قضاها**» مگرآنك چیزی دردل **يعقوب** افتادخواست [او که آنرا بزبان افکند] تا از دل وی بیرون شود ، «**وإنّه لذو علمٍ**» و **يعقوب** با دانش بود [دانست که حذر ازقدر نرهاند] ، « **لِماعلّمناهُ** » که ما آموخته بودیم اورا ، « **ولكنّ اكثر النّاس لايعلمون** (۶۸) »لکن بیشتر مردمان نمیدانند.

النوبة الثانية

قوله تعالی : « وجآءَ إخوةُ يوسفَ » مفسّران واصحاب اخبار پیشین گفتند که چون مُلك **مصر** بر**يوسف** راست شد و مملکت را ترتیب داد همان سال آثار برکت وی پیدا گشت ، رودنیل وفا کرد ونعمت فراخ گشت ، **جبرئیل** آمدو گفت امسال اوّل آن سال هفت گانه است که خصب وفراخی نعمت بود ، **یوسف** بفرمود تاهمهٔ صحراوبوادی تخم ریختند ، آنجا که چشمهٔ آب ورود بودبآب آنرابپروردند و آنجا که آب نبود **یوسف** دعا کرد تا ربّ العزّه باران فرستاد و آنرا بباران بپروردند ، آنگه کندوها وانبارها ازآن خوشهای غلّه پر کردند وهمچنین هفت سال پیاپی جمع همی کردند . پس ابتداءِ سال قحط آن بود که **ملک ریّان** درخانه خفته بود در میانهٔ شب آواز داد که یا **یوسف** الجوع الجوع . فقال یوسف هذا اوان القحط ـ پس هفت سال برآمد که درخت برنیاورد و کشته خوشه نپرورد ، اهل **مصر** سال اوّل طعام از**یوسف** خریدند بنقد تادر**مصر** یك درم ویکدینار بدست هیچ کس نماند مگر که همه باخزینهٔ ملك شد . دوم سال هرچه چهارپایان وبار گیران بودندهمه دربهای طعام شد . سوم سال هرچه پیرایه وجواهر بود ، چهارم سال هرچه

بردگان بودند ازغلامان وکنیزکان ، پنجم سال هرچه ضیاع وعقارومسکن بود ، ششم سال‌فرزندان خود را ببندگی بفروختند . هفتم سال مردان وزنان همه‌تنهای خویش ببندگی‌به‌یوسف فروختندتادرمصر یك مردویك زن‌آزاد نماند ، پس‌ملك بایوسف مشورت کرد درکار مصریان و یوسف را وکیل خود کرد بهر چه صواب بیند درحقّ‌ایشان ، گفت‌ای یوسف رای‌آنست که‌توگوئی وصواب‌آنست که توبینی وهرچه توکنی درحقّ ایشان پسندیدهٔ منست .

یوسف گفت : «انّی اشهدالله واشهدك انّی‌اعتقت‌اهل مصرعن‌آخرهم ورددت علیهم املاکهم » . وروی انّ یوسف کان لایشبع من‌الطّعام فی تلك‌الایّام ، فقیل‌له تجوع وبیدك خزاین الارض ، فقال‌اخاف ان شبعت‌ان انسی‌الجایع وامرطبّاخ‌الملك ان یجعل غذاه نصف‌النّهارواراد‌بذلك ان یذوق‌الملك طعم‌الجوع فلاینسی‌الجایعین ویحسن الی‌المحتاجین‌فمن‌ثمّ‌جعل الملوك‌غذاهم‌نصف‌النّهار. پس‌غرباو قحطرسیدگان ازهرجانب قصد مصر کردند وهر که رسیدی یوسف شترواری باربوی دادی ، این خبر بکنعان رسید و اهل کنعان ازنا یافت طعام و گرسنگی بغایت شدّت رسیده بودند وبی‌طاقت گشته . فقال یعقوبُ لِبنیه یابنیّ انّ بمصررجلاً صالحاً فیمازعموا یمیرالنّاس ، قالوا و مِن این یکون بمصر رجل صالح وهم یعبدون الاوثان ، قال تذهبون فتعطون دراهمکم و تأخذون طعامکم فخرجوا وهم عشرة حتّی‌اتوه :

فذلك‌قوله «وجاء اِخوة یوسفَ » یعنی من‌ارض‌ابیهم وهی‌الحسمی‌والقریّات من ناحیة کنعان وهی بدو وارض ماشیة ـ می‌گوید آمدند برادران یوسف بمصر تا طعام برند مردمان خویش را ، « فدخلوا علیهِ فعرَفهم » یوسف ، « وهُم‌له منکرون» نکر و انکرلغتان بمعنی واحد . یوسف ایشانرا بشناخت وایشان یوسف را نشناختند ؛ ابن‌عباس گفت ازآن نشناختند که ازآن روز باز که اورا در چاه افکندند تا این روز که اورا دیدند چهل سال گذشته بود ودر دل ایشان هلاك وی مقرّر بود . وگفته‌اند که یوسف خودرا بزیّ ملوك بایشان نمود ، تاج برسر وطوق زر درگردن وجامهٔ حریر برتن برتخت ملك نشسته ، ازآن جهت اورا نشناختند . وقیل‌کان بینه وبینهم‌حجاب ؛ چون برادران‌درپیش وی شدند بعبرانی‌سخن گفتند ،

یوسف چنان فرانمود که سخن ایشان نمی‌داند ، ترجمان درمیان کرد تاکاربرایشان مشتبه شود ، آنگه گفت: من انتم وما امرکم ولعلّکم عیون جئتم تنظرون عورة بلادنا۔ شما که باشید و بچه کار آمدید ؟ چنان دانم که جاسوسائید تا احوال بلاد ما تعرّف کنید وپوشیدهای ما را بغور برسید [1] وانگه لشکر آرید ، ایشان گفتند : واللّه ما نحن بجواسیس وانّما نحن اخوة بنواب واحد وهوشیخ کبیر یقال له یعقوب نبی من الانبیاء . قال فکم انتم ؟ قالوا کنّا اثنی عشر رجلاً فذهب اخ لنا الی البریّة فهلك فیها وکان احبّنا الی ابینا . قال انتم هاهنا ؟ قالوا عشرة . قال فاین الآخر؟ قالواعند ابینا وهواخو الّذی هلك من امّه وابونا یتسلّی به . قال فمن یعلم انّ الّذی تقولون حقّ ؟ قالوا یاایّها الملك انّا ببلاد لایعرفنا احد ، فقال یوسف فائتونی باخیکم الّذی من ابیکم ان کنتم صادقین ، فانا ارضی بذلك .

یوسف بتدریج سخن باایشان بآنجا رسانید که گفت اگرآنچ می گوئید که مانه جاسوسائیم که پسران پیغامبریم آن برادر هم پدر بیارید تاصدق گفت شما پدید آید . و گفته‌اند یوسف ایشانرا هریکی شترواری باربفرمود ، ایشان گفتند آن برادر هم پدرمارانیزشترواری بفرمای ، یوسف بفرمود ، آنگه گفت آن برادر را با خود بیارید تادانم که راست می گوئید ، پس اگر نیارید دروغ شمامرامعلوم گردد وشمارا هیچ بار پس ازآن ندهم .

اینست که ربّ العالمین گفت:« ولمّاجهّزهم بجهازهم» الباء زائدة ای جهّزهم جهازهم یعنی کال لهم طعامهم و اوقرجمالهم وانّما سمّی جهاز المرأة لانّه عتاد تزفّ العروس فیه . یقال تجهّز فلانٌ اذا استعدّ للذّهاب و الاجهاز قتل الجریح ، « قال ائتونی باخ لکم من ابیکم» نکّرقوله باخ لکم وحقّه التعریف ، لانّ التقدیر باخ لکم قدسمعت به والوصف ینوب عن التّعریف ، « الاترون انّی اوف الکیل » ای اتمّه والکیل هاهنا اسمٌ لنصیب الرّجل من الطعام ، « وآنا خیرالمنزلین » ای المضیفین ، وذلك انّه احسن ضیافتهم .

« فان لم تأتونی به فلا کیل لکم عندی » ای لا تباع المیرة منکم فتکال لکم،

۱ـ نسخهٔ الف : پوشیدهای مابدانید

« ولا تقربونِ » جزمٌ لانّ معناه النّهی ای لاتقربوا داری ولابلادی.

قال **الزجاج** : القراءة بالکسر وهوالوجه و یجوز ولا تقربونَ بفتح النّون لانّهانون جماعة کماقال فبم تبشّرونَ بفتح النّون ویکون ولاتقربون لفظه لفظالخبر ومعناه معنی‌الامر .

« قالواسنراودُعنهُ اباه » ای نجتهدفی‌طلبه من‌ابیه ، اصله من راد یرود اذا جاء وذهب ، « وانّا لفاعلونَ »ما امرتنابه ، این ـ لفاعلون ـ آنست که عرب گویند نزلت بفلانٍ فاحسن قراناً وفعل و فعل یکنون بهذه اللّفظة عن‌افاعیل الکرم ، ویقولون غضب فلانٌ فضرب وشتم و فعل وفعل یکنون عن افاعیل‌الاذی . قیل اراد یوسف بذلك تنبیه یعقوب علی حال یوسف . وقیل امره‌الله بذلك .

و گفته‌اند که **یوسف** چون‌برادرانرادید واحوال‌**یعقوب** شنید گریستن بروی افتاد برخاست ودرسرای **زلیخا** شد ، گفت برادران من آمده‌اند ومرا نمی‌شناسند ومن ایشانرا می‌شناسم ، **زلیخا** گفت مرا دستوری ده تابرای [1] ایشان دعوتی‌سازم وازپس پرده ایشانرا ببینم ، **یوسف** اورادستوری داد و **زلیخا** ایشانرا ازپس‌پرده می‌دید [2] و**یوسف** خبرپدرازایشان همی‌پرسید تا **روبیل** بخندید و گفت سبحان‌الله پندارم این **عزیز** یکی‌است ازما که ازدیر گاه بازغایب بوده اکنون خبرخانهٔ‌خود همی پرسد ، **یوسف** گفت مرا این عادتست که دوست دارم باغربا حدیث کردن و استعلام اخبار از ایشان کردن . پس آن شب ایشانرا بمهمانی باز گرفت ، بامداد بارایشان بفرمود و غلامان خود را گفت ، آن بضاعت که ایشان آورده‌اند ببهای گندم درمیان گندم نهید پنهان ایشان [3] .

اینست که ربّ العالمین گفت : « وقال لفتیته » قرأ **حمزه و الکسائی و حفص** : «لفتیانه» بالالف ، الفتیة والفتیان جمع فتی و اراد بالفتیة هاهنا العبید و الممالیك . بضاعت‌ایشان بود که ببهای گندم داده بودند ؛ **قتاده** گفت لختی درم

۱ـ نسخهٔ ج : ازبهر . ۲ ـ نسخهٔ ج : همی‌نگرید .

۳ـ نسخهٔ ج : که ایشان ببهای گندم آورده‌اند درمیان گندم پنهان ازایشان بایشان‌دهید

بود، وقیل کانت نعالاً واُدماً؛ واین ازبهر آن بایشان داد که ایشانرا دیگردرم نبود که بگندم خریدن آیند. وگفته‌اند ازبهر آن کرد که ازدیانت وامانت ایشان شناخت که ایشان بی‌بها طعام نخورند، چون آن بضاعت بینند باز گردند و بازآرند ونیز عارآمد اورا بهای طعام [۱] ازپدر وبرادران گرفتن.

الرّحال جمع رحل و الرّحل هاهنا المتاع ولذلك سمّی الرّحل الّذی یأوی الیه الانسان رحلاً لانّه موضع متاعه. چون خواست که ایشانرا باز گرداند، **یوسف** گفت: دعوا بعضکم عندی رَهینةً حتّی تأتونی باخیکم الّذی من ابیکم، فاقترعوا بینهم فاصابت القرعة شمعون وکان احسنهم رأیاً فی یوسف وابرّهم به فجعلوه عنده. پس ایشان بازگشتند بکنعان، دل شاد پیش **یعقوب** درآمدند وباز گفتند آن اکرام واحسان که **عزیز** باایشان کرد، گفتند ای پدر مردی دیدیم بصورت پادشاهان، بخلق پیغامبران، مهمان داری غریب نواز، خوش سخن، متواضع، مهربان، یتیم پرور، مهرافزای، لطف‌نمای، خوب دیدار، همایون طلعت، سعد اختر، مبارك سیما، باسیاست پادشاهان، باتواضع درویشان، باخلق پیغامبران، بالطافت فریشتگان. ای پدر وازین عجب ترکه مارا دید گوئی غریبی بود گرامیان خودرا باز دیده، از بس که شفقت همی‌نمود وپرسش همی کرد. **یعقوب** گفت دیگر باره که آنجا روید، سلام وشکر من بعزیز رسانید و گوئید: انّ ابانا یصلّی علیك ویدعولك بما اولیتنا. پس گفت **شمعون** چراباشما نیست گفتند **عزیز** اورا باز گرفت ازبهر آنك مارا گفتند شما جاسوسانید و ما احوال وقصّهٔ خود بگفتیم، آنکه ازما **بنیامین** راطلب کردند و **شمعون** را بنشاندند [۲] تاما **بنیامین** را ببریم.

فذلك قوله: «یا ابانا مُنع منّا الکیلُ» ای حکم بمنعه بعد هذا ان لم نذهب باخینا بنیامین. و قیل منع منّا اتمام الکیل الّذی اردنا، «فأرسل معنا اخانا یَکتل» بیا قراءت **حمزه** و **کسائی** است یعنی که بفرست باما برادرما تااو بارخویش بستاند، باقی بنون خوانند یعنی نکتال لنا وله والا کتیال الکیل للنّفس، «و انّا

۱ــ نسخهٔ ج: ولوم شناخت بهای طعام
۲ــ نسخهٔ الف: طلب کرد وشمعون را نگاه داشت.

له لحافظون » عن ان یناله مکروه .

« قال هل آمنکم علیه » علی بنیامین ، « الّا کما امنتکم علی اخیه » یوسف ، « من قبل » وقد قلتم ارسله معنا غداً نرتع ونلعب وانّا له لحافظون . ثمّ لم تفوا به ثمّ قال « فالله خیرٌ حافظاً » جواباً لقولهم « وانّا له لحافظون » ای الحافظ الله و هو خیر الحافظین فانّی استحفظه الله لا ایّاکم . وقرأ **حمزة** و **الکسائی** و**حفص** : خیرٌ حفظاً منصوبٌ علی التمییز ، و من قرأ حافظاً فمنصوبٌ علی الحال ای حفظ الله خیرٌ من حفظکم . قال **کعب** لمّا قال فالله خیرٌ حافظاً قال الله وعزّتی وجلالی لاردنّ علیك کلیهما بعد ما فوّضت الیّ .

قوله : « ولمّا فتحوا متاعهم » الّذی حملوه من مصر ، « وجدوا بضاعتهم » ثمن الطعام ، « رُدّت الیهم » ای وجدوها فی خلال متاعهم ، « قالوا یا ابانا ما نبغی » این ـ ما ـ درین موضع دومعنی دارد : یکی معنی استفهام ای ماذا نطلب وما نریدو هل فوق هذا من مزید ، چون بضاعت خویش دیدند در میان متاع گفتند ای پدر ما چه خواهیم وبر این احسان و اکرام که باما کرد چه مزید جوئیم ، مارا گرامی کرد وطعام بما فروخت وآنکه بهای طعام بما بازداد ؛ معنی دیگر ما نفی است : ای لا نطلب منك شیئاً لثمن الغلّة بل نشتری بما ردّ علینا . وقیل ما نبغی ای ما نکذّب فیما نخبرك به عن صاحب مصر ، « هذه بضاعتنا رُدّت الینا ونمیرُ اهلنا » نجلب لهم المیرة و المیرة الطعام یحمل من بلدٍ الی بلدٍ ؛ یقال مار اهله یمیرهم اذا جاء باقواتهم من بلدٍ الی بلدٍ ، « ونحفظُ اخانا » فی ذهابنا ومجیئنا ، « ونزداد کیلَ بعیرٍ » ای حمل جمل بسبب اخینا فانّه یعطی کلّ رجلٍ کیل بعیرٍ ، « ذلك کیلٌ یسیرٌ » ای ذلك رخیصٌ عندهم علی غلائه عندنا

« قال لن اُرسله معکم حتّی تؤتون موثقاً من الله » ای عقداً مؤکداً بذکر الله . **یعقوب** گفت نفرستم **بنیامین** را باشما تاآنکه که پیمان دهید و عقدی استوار بندید ، خدای را برخویشتن گواه گیرید وبحقّ محمّد خاتم پیغامبران و سیّد مرسلان سوگند یاد کنید که بااین برادر غدر نکنید واورا بامن آرید ، « اِلّا اَن یحاط بکم »

ای الّا ان تهلکوا جمیعاً ، یقال احیط بفلانٍ اذاهلك من ذلك ، قوله واحیط بثمره ای اهلك وافسد ، « فلمّا آتوهُ موثقهم» اعطوه عهدهم وحلفوا له بمنزلة محمّد ، « قال » یعقوب ، « الله علی مانقولُ و کیلٌ » شاهدٌ کفیلٌ حفیظٌ .

چون این عهد وپیمان برفت یعقوب ، بنیامین راحاضر کرد [1] ، پیراهنی پشمین ازآن خود بوی داد ، عمامه‌ای کتان ازآن اسمعیل ومیزری ازآن ابراهیم علیهم السّلام ، گفت آن روز که پیش عزیز شوی این پیراهن بپوش وعمامه بر سر نه و میزر بر دوش افکن و من این از بهر کفن نهاده بودم که یادگار گرامیان است مرا ؛ بنیامین عصائی بدست گرفت وبابرادران روی سوی مصر نهاد ، پدر بتشییع ایشان بیرون شدتابزیر آن درخت که با یوسف تاآنجارفته بود، یعقوب چون بدان جای رسید دست بگردن بنیامین درآورد وزار بگریست ، گفت ای پسر بایوسف تا اینجا بیامدم وزآن پس اورا باز ندیدم . آنگه پسرانرا وداع کرد وایشانرا این وصیّت کرد که ربّ العزّه گفت :

« وقال یا بنیّ لا تدخلوا من بابٍ واحدٍ وادخلوا من ابوابٍ متفرّقةٍ » ای پسران همه بهم ازیك دروازه درمروید بلکه هردوتن ازیك در درشوید تاازچشم بد شمارا گزندی نرسد . وکانوا اصحاب جمال وهیئة وصورحسان وقامات ممتدّة . قال النّبی (ص) : العین حقٌّ ای کائنٌ موجودٌ . وقال(ص) : العین تدخل الرّجل القبر والجمل القدر، و کان النّبی (ص) یعوذ الحسن والحسین فیقول اعیذ کما بکلمات الله التّامّة من کلّ عینٍ لامّةٍ وترل فی العین : « وان یکاد الّذین کفروا » الآیة .... وقیل خاف علیهم حسدالنّاس وان یبلغ الملك قوّتهم و شدّة بطشهم فیهلکهم خوفاً علی مملکته . قال ابرهیم النخعی انّما قال ذلك رجاء ان یلقوا یوسف وقیل خاف علیهم العین ثمّ رجع الی علم الله ، فقال : «وما اُغنی عنکم من الله من شیءٍ » احذره علیکم یریدانّ المقدور کائنٌ وانّ الحذر لاینفع من القدر ، «انِ الحکم الّا لله» یفعل مایشآء ویحکم مایرید ، « علیه توکّلت وعلیه فلیتوکّل المتوکّلون » .

۱ــ نسخهٔ الف : خبر کرد وحاضر کرد .

« ولمّا دخلوا من حیثُ امرَهم ابوهم » کانت لمصر اربعة ابوابٍ فدخلوها متفرّقین ، « ماکان یُغنی عنهم من الله من شیءٍ » ، ربّ العالمین **یعقوب** را تصدیق کرد بآنچ گفت وما اغنی عنکم من الله من شیءٍ لانّه قدلحقه ماحذروه لانّهم خرجوا من عنده احد عشر وعادوا تسعةً . می‌گوید تفرّق ایشان برآن درواز های **مصر** سود نداشت وبکار نیامد قضائی را که الله تعالی برسر ایشان رانده بود و حکم کرده که **یعقوب** آنچ از آن می‌ترسید بدید ، « الّا حاجةً فی نفس یعقوبَ قضاها » یعنی الاخالجة فی قلب یعقوب القاها علی لسانه فادّیها ، « و انّه لذو علمٍ » فی قوله « وما اُغنی عنکم من الله من شیءٍ » معنی آنست که یعقوب آنچ گفت نه از گزاف میگفت که آن ازیقین ومعرفت می گفت که ما اورا آموخته بودیم ، دانست که حذر از قدر نرهاند ، « ولکنّ اکثرَ النّاس لا یعلمون » انّ یعقوب بهذه الصّفة ولا یعلمون مایعلم یعقوب .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « وجآء اخوةُ یوسف » برادران یوسف بسبب نیاز ودرویشی بمصر آمدند ، **یوسف** بایشان نگاه کرد ازراه فراست بدانست که برادران وی‌اند بستهٔ بندِ آز ، خستهٔ تیغ نیاز ، برسبیل امتحان عقیق شکربیز را بگشاد ، گفت : جوانان از کدام جانب می‌آیند ؟ هرچند که **یوسف** می‌دانست که ایشان که‌اندواز کجا می‌آیند ، لکن همی‌خواست که ذکر **کنعان** ووصف‌الحال **یعقوب** از ایشان بشنود ، وآن عهد بروی تازه شود که حدیث دوست شنیدن و دیار و وطن دوست یاد کردن غذاءِ جان عاشق بود وخستگی ویرا مرهم.

و سنا برقٍ نفی عنّی الکری   لم یزل یلمع لی من ذی طوی
منزل سلمی بـه نـازلة   طیّب السّاحة معمورالفنـا

برادران گفتندای آفتاب خوبان ما ازحدود **کنعان** می‌آئیم ، گفت : بچه کار آمده‌اید ؟ گفتند بتظلّم ازین گردش زمانهٔ تلخ بی‌وفا ، همانست که گفت : « یاأیّها

العزیزُ مسّنا و اهلنا الضّرُّ » ای عزیز ما مردمانی باشیم بذلّ غربت خو ناکرده ، باضطرار بولایت تو آمده‌ایم وروزگار نامساعد پردهٔ تجمّل ازروی ما فرو کشیده و باری که آورده‌ایم نه سزای حضرت تواست ، بکرم خود ما را بنواز وببضاعت ما منگر، ماراخشنودباز گردان که پدری پیرداریم ، تابنزدیك وی بازشویم . **یوسف** چون نام پدرشنید بسیاربگریست امّا نقاب بر بسته بود وایشان ندانستند که وی می گرید . آنکه غلامان خویش‌رابفرمود که بارهای ایشان جز بحضرت ما مگشائید وپیش‌ازآنك ما درآن‌نگریم درآن منگرید ، ایشان همه تعجب کردند که این‌چه حالست وچه شاید بودن ، چندان بارهای قیمتی ازاطراف عالم بیارند ، جواهر پر قیمت وزروسیم‌نهماروجامهای‌الوان‌هرگزنگوید که پیش‌من کشائید واین بار محقّر، بضاعتی مزجاة ، خروارکی چند ازین پشم میش و موی گوسفند و کفشهای کهنه می گوید پیش تخت ما کشائید لابدّ اینجا سرّی‌است . سرّش آن بود که هرتای موی حمّال عشقی بود، حامل دردی ازدردهای یعقوبی ، اگرنه درد وعشق یعقوبی بودی **یوسف** را باآن موی گوسفند چه کاربودی وچراد لالی آن خود کردی ؟!

مرا تا باشد این درد نهانی ترا جویم که درمانم تو دانی

ای جوانمرد ربّ‌العزّه هفتصد هزار ساله تسبیح ابلیس درصحراء لاابالی‌بباد برداد تاآن یك نفس دردناك درویش‌بحضرت عزّت خودبرد که : انین‌المذنبین احبّ الیّ‌من زَجل المسبّحین ، پس بفرمود **یوسف** که ایشانرا هر یکی شترواری بار بدهید وبضاعتی که دارند هیچ ازایشان مستانید وایشانرا گفت : «ائتونی باخٍ لکم من ابیکم » شمارا باز باید گشت و **بنیامین** را بیاوردن . و **یعقوب** ، **بنیامین** رابیوی **یوسف** می‌داشت ، **یوسف**اورابخواند تاغمگساری باشداوراوهوای **یعقوب** می‌دارد .

تسلّی باخری غیرها فاذا الّتی تسلّی بها تُغری بلیلی ولا تُسلی

وگفته‌اند **بنیامین** را بدان خواند که بگوش‌وی رسید که همه انس دلِ **یعقوب** بمشاهدهٔ **بنیامین** است ، اورا دوست می‌دارد و بجای **یوسف** می‌دارد ،

یوسف را رگ غیرت برخاست گفت دعوی دوستی ما کند و آنگه دیگری را بجای ما دارد وباوی آرام گیرد ! اورا ازپیش وی بربائید ونزدیك من آرید تاغبار اغیار برصفحهٔ دوستی ننشیند که دردوستی شرکت نیست ودردلی [1] جای دودوست نیست: ماجعل‌الله لرجلٍ من قلبین فی‌جوفه .

آمد بَرِ من کارد کشیده بَرِ من گفتا که درین شهر توباشی یامن ؟

«ولمّا فتحوا متاعهم وجدوا بضاعتهم ردّت الیهم» چون سربار باز کردند و بضاعت خویش درمیان بار دیدند ، **یعقوب** گفت من در آن **عزیز مصر** جوانمردی تمام و کرمی عظیم می‌بینم ، بضاعتی ازشما بستدشفقت را، بازپنهان رد کردنفی‌مذلّت را که اگر درظاهر رد کردی ، طعام که دادی برسبیل صدقه بودی و صغار صدقه ستدن شمارا نه پسندید . اینت کرم لایح وفضل لامح ، نفی مذلّت ازبخشنده ورفع خجالت ازپذیرنده و باین معنی حکایت بسیار است : **مورّق عجلی** بخانهٔ درویشان شدی وایشانرا زر ودرم بردی ، گفتی این نزدیك شماودیعت می‌نهم تاآنکه که من طلبم ، بعد ازسه روز کس فرستادی برایشان وخواهش نمودی که از من‌سوگندی بیامده که‌آن ودیعت بازنخواهم‌وبکارمن نیاید ، اکنون شما اندرخلل‌معیشت‌خویش بکاربریدتاسوگند من راست شودومن سپاس‌دارم ومنّت پذیرم وصدقه هابدرویشان ازین وجه دادی . وگفته‌اند **حسین بن‌علی**(ع) چون درویشی را دیدی گفتی ترا که خوانند وپسر که ای؟ درویش گفتی من‌فلانم پسرفلان ، **حسین** گفتی نیك‌آمدی که ازدیربازمن درطلب توام که دردفترپدرخویش‌دیده‌ام که پدرترا چندین درم بروی است ، اکنون میخواهم تا ذمّت پدر خود ازحقّ توفارغ گردانم وبدین‌بهانه عطا بدرویش دادی و منّت برخود نهادی .

۹ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : «**ولمّا دخلوا علی یوسفَ**» چون پیش [2] **یوسف** در شدند ،

---

۱ ـ نسخهٔ الف : دریك دل ۲ـ نسخهٔ ج : چون بر

« **آوی الیه اخاهُ** » برادر خویش را **بنیامین** با خود آورد و خود او را خالی کرد ، « **قال انّی آنا اخوكَ** » گفت من یوسفم هم مادر تو ، « **فلا تَبتئسْ بما کانوا یعملون**(۶۹) » نگر تیمار نداری وباك از آنچ ایشان کردند بامن واز آنچ کنند پس ازین .

« **فلمّا جهّزهم بجهازهم** » چون ایشانرا گسیل کرد ساخته ، « **جعلَ السّقایة فی رحل اخیهِ** » **یوسف** فرمود تا آن صواع در جوال **بنیامین** پنهان کردند ، « **ثمّ اذّن مؤذّنٌ** » آنکه آواز دهنده‌ای بر در شهرآواز داد [چون کاروان دررفت ایستاد]، « **ایّتها العیر اِنّکم لسارقون**(۷۰) » ای کاروانیان بدارید که درمیان شما دزدست .

« **قالوا و آقبلوا علیهم** » کاروانیان جواب دادندوروی فرامنادی کردند، «**ماذا تفقدون**(۷۱) » گفتند آن چیست که باز نمی‌یابید ؟

« **قالوانفقد صُواع الملك** » گفتند که صواع‌ملك بازنمی‌یابیم ،« **ولمن جآء به** » و هر کس راکه آن صواع باز آرد ، « **حِملُ بعیرٍ** » او راست شترواری گندم ، « **و انا به زعیم**(۷۲) » ومن اورا میانجی‌ام .

« **قالوا تاللهِ** » گفتند بخدای ، « **لقد علمتم ماجئنا لنفسدفی الارض**» که شما دانسته‌اید که مانیامدیم که راه **مصر**ناایمن کنیم ، « **وماکنّاسارقین**(۷۳)» و مادزدان نه‌ایم .

« **قالوا فماجزآؤهُ** » [منادیان] گفتند پاداش این‌دزد اکنون چیست ؟ « **ان کنتم کاذبین**(۷۴) » اگر شما دروغ‌میگوئید .

« **قالوا جزآؤهُ من‌وجد فی رَحله** » گفتند پاداش این دزد آنست که صواع درجوال او بازیابند ، « **فهو جزآؤه** » که این دزد بعقوبت دزدی بندهٔ ملك است پس ازین ، « **کذلك نجزی الظّالمین**(۷۵) » چنین پاداش کنیم ما دزدانرا .

« **فبدأ بأوْعیتهم** » پیشی کرد بجوالهای دیگر برادران جستن ، « **قبلَ**

وعآء اخیه » پیش ازجوال بنیامین ، « **ثمّ استخرجها من وعآء اخیه** » آنگه از جوال بنیامین بیرون آوردند[۱] ، « **کذلك کدنا لیوسف** » آن چنان کید ما ساختیم **یوسف** را ، « **ماکان لیأخذَ اخاهُ فی دین الملك** » **یوسف** را برده گرفتن دزد حکم دین وی نبود ، « **الّا ان یشآء الله** » مگر آنچ خواهد میکند الله ، « **نرفعُ درجاتٍ من نشآء** » برمیداریم درجهای هر کس که خواهیم [بخرد و دانش] ، « **وفوق کلّ ذی علمٍ علیمٌ(۷۶)** » و زبر هر خداوند دانشی دانائی است .

« **قالوا اِنْ یسرقْ** » گفتند اگر دزدی کرد او ، « **فقد سرقَ اخٌ له من قبل** » برادری بود اورا ازین پیش اوهم‌دزدی کرده بود ، « **فاسرّها یوسفُ فی نفسه** » **یوسف** خشم خویش وجواب آن سخن ایشان دردل خویش پنهان داشت ، « **ولم یُبدها لهم** » و پیدا نکرد ایشانرا ، « **قال انتم شرٌّمکاناً** » **یوسف** در خویشتن گفت شما بتراز دزداید ، « **واللهُ اعلمُ بما تصفون(۷۷)** » وخدای تعالی به داند که آن چیست که شما می گوئید .

« **قالوا یا ایّها العزیز** » گفتند ای عزیز « **اِنّ له اباً شیخاً کبیراً** » این برادر را پدری است پیری سخت بزرگ ، « **فخذ احدنا مکانه** » یکی را ازما برده گیر بجایگاه او ، « **اِنّا نریک من المحسنین(۷۸)** » ما ترا از نیکوکاران‌می بینیم [درپادشاهی] .

« **قال معاذالله ان ناخذ** » گفت معاذالله که ما برده گیریم ، « **الّا من وجدْنا متاعنا عندهُ** » مگر آنکس را که کالای خویش بنزدیك او یافتیم ، « **انّا اذاً لظالمون(۷۹)** » ماپس آنکه ستمکارانیم .

« **فلمّا استیأسوا منه** » چون نومید شدند ازو ، « **خلصوا نجیّاً** » با یکسو شدندخود بخود بی بیگانه راز در گرفتند ، « **قال کبیرهم** » برادر ایشان **شمعون** فرا ایشان گفت ، « **الم تعلموا انّ اباکم** » دانسته نه‌اید که پدر شما ، « **قد**

۱ ـ نسخهٔ ج : بیرون ستد .

اخذ علیکم موْثقاً من الله » برشما پیمانی گرفت از خدای تعالی ، « **ومن قبلُ ما فرّطتم فی یوسف** » وپیش ازین خود هیچیز فرونگذاشتید درکار **یوسف** [از رنج نهادن بردل پدر] ، « **فلن ابرحَ الارض** » من باری از زمین **مصر** بنجنبم ، « **حتّی یأذن لی ابی** » تا آنکه که پدر دستوری دهد مرا [و نشان فرستد] ، « **او یحکمَ اللهُ لی** » یا خدای مرا حکم نماید ، « **وهوَ خیرُ الحاکمین**(۸۰) » واو خدای بهتر کار گزاری وبهتر کاررانی است .

النوبة الثانیة

قوله تعالی : « ولمّا دخلوا علی یوسف آوی الیه اخاهُ » ای ضمّ الیه اخاه ، یقال آویتُ فلاناً بالمدّ اذا ضممته الیك ، واَویت الیه بقصر الالف لجأتُ الیه . چون برادران **یوسف** از **کنعان** بیرون آمدند و **بنیامین** با ایشان همراه ، اورا گرامی داشتند وخدمت وی کردند وبهرمنزل که رسیدند جای وی میساختند وطعام وشراب بروی عرضه میکردند تارسیدند بیك فرسنگی **مصر** و**یوسف** آنجا مرد نشانده بود تا ازآمدن ایشان او را خبر کند ، کس فرستاد و **یوسف** را خبر کرد که آن ده مرد کنعانی بازآمده‌اندوجوانی دیگر باایشانست که اورا مکرّم ومحترم می‌دارند ، **یوسف** بدانست که **بنیامین** با ایشانست ، بفرمود تاسرای وی بیاراستند و آئین بستند وتخت بنهادند وامرا ووزرا وحجّاب وسروران وسرهنگان هر کسی‌رابجای خویش بخدمت بداشتند و **یوسف** خودرا بیاراست ، تاج برسرنهاد و برتختُ ملك بنشست ، چون برادران درآمدند برپای خاست و همه را ببر اندر گرفت وپرسش کرد وپیش خود بنشاند ، روی با **بنیامین** کرد و گفت ای جوان توچه نامی؟ گفت **بنیامین** و برپای خاست وبر **یوسف** ثنا گفت وآفرین کرد هم بزبان عبری و هم بتازی ، آنکه گفت پدرم این نام نهاد که گفتم ؛ امّا چون **عزیز** را دیدم نام من آن بود که وی فرماید ، **یوسف** گفت فرزند داری ؟ گفت دارم . گفت چه نام‌نهادی فرزند را ؟ گفت **یوسف** . گفت چرا نام وی **یوسف** کردی ؟ گفت ازبهر آنك مرا

برادری بودنام وی **یوسف** وغایب گشت‌اکنون‌این پسررایوسف خواندم [1] تایادگار او باشد. **یوسف** زیر برقع اندر بگریست وزمانی خاموش گشت. آنگه گفت‌طعام بیارید ایشانرا، شش خوان بیاوردند آراسته وساخته با طعامهای الوان، **یوسف** گفت هردو برادر که از یك مادرید بریك خوان نشینید، دو دو همی نشستند و **بنیامین** تنها بماند. **یوسف** گفت تو چرا نمی نشینی، **بنیامین** بگریست گفت شرط هم خوانی‌هم مادری کردی ومرا برادرهم مادر [2] نیست و آنکس که هم‌مادر من بوده حاضر نیست، نه‌زندگی‌وی مرا معلوم تابجویمش، نه ازمردگی‌وی مراخبر تابمویمش، نه طاقت دل برفراق نهادن، نه امید وصال داشتن ونه آن پدر پیر را درمحنت وسوگواری دیدن ونه بچارهٔ وی رسیدن. **یوسف**روی سوی برادران کرد، گفت چون تنهاست اورا فرمان دهید تابامن برخوان نشیند، برادران همه برپای خاستند و **عزیز** را آفرین کردند و گفتند اگر تو اورا باخود برخوان [3] نشانی ذخیره‌ای عظیم باشد اورا وشرفی بزرگ موجب افتخار وسبب استبشار ونیزشادی باشد که بدل‌آن‌پیر [4] محنت‌زدهٔ‌اندوه مالیده‌رسانی؛ پس‌**یوسف**اورا باخودبرخوان نشاند. **یوسف** دست از آستین بیرون کرد تا طعام خورد، **بنیامین** دست **یوسف** بدید دمی سرد برآورد وآب‌ازچشم فروریخت وطعام نمی‌خورد، **یوسف** گفت‌چرا طعام نمی‌خوری؟ گفت مرا طبع شهوت طعام خوردن نماند، بعد از آنك دست و انگشتان تو دیدم که سخت ماننده است بدست و انگشتان برادرم، یوسف کانّه و العزیز تفّاحةٌ شقّت بنصفین.

یوسف چون آن سخن ازوی بشنید گریستن بوی درافتاد وبرخود بپیچید، اماصبر کرد وخویشتن را ننمود [5] تا از طعام فارغ شدند و بدست هر یکی خلالی سیمین دادند وبدست **بنیامین** خلالی زرّین دادند برسر وی مرغی مجوّف بمشك سوده آکنده، **بنیامین** خلال همی کرد و مشك بروی همی ریخت، برادران را عجب آمد آن اعزاز و اکرام، تا **رو بیل** گفت: ما رأینا مثل هذا؛ پس ایشانرا

۱ــنسخهٔ‌الف: اکنون پسررا نام وی کردم. ۲ــنسخهٔ الف: هام مادر
۳ ــ نسخهٔ الف: اورا برخوان ۴ــ نسخهٔ‌الف: پدرپیر ۵ــنسخهٔ‌ج: واز خویشتن ننمود

بمهمان خانه فرو آوردند و **یوسف** بخلوت خانهٔ خود باز رفت و کس فرستاد و **بنیامین** را بخواند وباوی گفت درآن خلوت خانه که : اتحبّ ان اکون اخاك بدل اخیك الهالك ؟ فقال بنیامین ایّها الملك ومن یجد اخا مثلك لکنّ لم یلدك یعقوب ولاراحیل ـ **یوسف** گفت خواهی که من ترا برادر باشم بجای آن برادر گم‌شده ؟ **بنیامین** گفت ای ملك چون توبرادر کرا بود وکرا سزد وکجا بخاطر در توان آورد لکن نه چون **یوسف** که **یعقوب** و**راحیل** اورازادند . **یوسف** چون این‌سخن شنید بگریست ، برخاست و اورا در بر گرفت و گفت : «انّی انا اخوك» ، اندوه مدار وغم مخور که من برادر توام **یوسف** ، « فلا تبتئس » ای لاتحزن ، والابتئاس افتعال من‌البؤس وهو سوء العیش ، « بما کانوا یعملون » فی حقّنا .

« فلمّا جهّزهم بجهازهم» ای هیّأ اسبابهم واوفی‌الکیل لهم وحمل لهم بعیراً و حمل باسم بنیامین بعیراً ثمّ امر بسقایة الملك فجعلت «فی‌رحلِ اخیه » بنیامین بغیر علمه . وقیل‌کان ذلك بتقریرمنه وتوطین نفس علی مانسب الیه من السّرقة ، و السّقایة و الصّواع فی‌السّورة واحد وهو الملوك الفارسی و کانت من فضّةٍ منقوشةٍ بالذّهب اعلاه اضیق من‌اسفله‌کانت العجم تشرب‌به . وقیل کان کأساً من ذهب‌مرصّعٍ بالجواهر کان یوسف یشرب منه فجعله مکیالاً لعزّة الطعام حتّی لایکال بغیره . قال **النقّاش** : السّقایة‌والصّواع‌شئ واحدٌ اناءَ له رأسان‌فی‌وسطه مقبضٌ کان‌الملك‌یشرب من رأسٍ فیسمّی سقایةً ویکال الطعام‌بالرأس الآخر فیسمّی‌صواعاً . قال وکان‌الصّواع ینطق بمقدار ما کیل به باحسن صوتٍ یسمع‌النّاس به ، ثمّ ارتحلوا وامهلهم یوسف حتّی انطلقوا .

چون فراراه بودند بدر شهررسیده و **بنیامین** باایشان ، مرد **یوسف** ازپی دررسید وایشانرا بداشت و منادی ندا کرد ، فذلك قوله : « ثمّ اذّن مؤذّنٌ » ای اعلم معلم ونادی منادٍ ، « ایّتها العیر » یعنی یا اصحاب العیر و ـ العیر ـ الابل الّتی تحمل المیرة ؛ منادی آواز داد که « انّکم لسارقون » درتأویل این کلمه اقوال مفسّران مختلف است : قال‌بعضهم انّ المنادی ناداهم من غیراذن یوسف ؛ و

قیل معناه انّکم لسارقون لیوسف من ابیه حین اخذوه وباعوه ؛ وقیل فیه استفهامٌ ای ائنّکم لسارقون ؛ وقیل اراد ان ظهر منکم السّرق فانّکم سارقون ؛ وقیل انّکم فی قوم من یسرق کما یقال قتل بنوفلانٍ رجلاً والقاتل واحد اواثنان.

« قالوا » ای قال اخوة یوسف ، « واقبلوا » علی المنادی و من معه ، « ماذا تفقدون » ماالّذی ضلّ منکم.

« قالوا نفقدُ صواعَ الملك ولمن جآء به حملُ بعیرٍ » من الطّعام ، « و انا به زعیمٌ » کفیلٌ ضمین ؛ یقوله المنادی وحّدالمؤذن ثمّ جمع الضّمیرالعاید ثمّ وحّد الزّعیم لانّ المؤذن اوالنّاشد لایکون الّا واحداً والزّعیم هوالمؤذن ولسان القوم.

برادران چون حدیث دزدی شنیدند گفتند : « تاللّه لقد علمتم ماجئنا لنفسد فی الارض » تاللّه ، این -تا- بدل واو است در قسم و واو بدل با است ودرین سخن معنی تعجبست چنانك پارسیان گویند چیزی را که عجب دارند بخدا که این بس طرفه است ، ایشان همین گفتند : بخدا که این بس عجبست که شما همی‌دانید که مادر زمین مصرنه بدان آمدیم تا تباهکاری کنیم ، واین از بهر آن گفتند که ایشان هر گاه که بمصر آمدندی دهنهای چهار پایان بربستندی تا از کشت زار مردم هیچیز نخوردندی و مردم از ایشان این دیده بودند. و قیل لانّهم ردّواما وجدوا فی رحالهم وهذا لایلیق بالسّرّاق.

« قالوا فما جزآؤه » ای ما عقوبة السّارق وما جزاء السّرق ، « ان کنتم کاذبین » فی قولکم وما کنّا سارقین.

« قالوا جزآؤه من وجد فی رحله » ای اخذ من وجد فی رحله رقاً ، « فهو جزآؤه » عندنا وکان عندآل یعقوب من یسرق یسترقّ وعند اهل مصران یضرب و یغرّم ضعفی ماسرق. منادیان گفتند جزاءِ دزدی چیست اگر شما دروغ گوئید؟ جواب دادند که جزاء دزدی آنست که آن دزد را برده گیرند بعقوبت آن دزدی ، اینست جزاءِ دزدی بنزدیك ما که آل یعقوبیم ، « کذلك نجزی الظّالمین » این ظلم اینجا بمعنی دزدی است ، ای کذلك نجزی السّارقین عندنا فی ارضنا ، **ویوسف** این تقریر

بآن می کرد تا بنیامین را بحکم ایشان باز گیرد .

« فبدأ » یعنی بدأ المؤذن الزّعیم . و قیل ردّوهم الی مصر ، فبدأ واحداً بعد واحدٍ ، «قبل وعآءِ اخیه» لتزول الرّیبة ولوبدأ بوعآء اخیه لعلموا انّهم جعلوا فیه ثمّ استخرجها یعنی السّقایة من وعاءِ اخیه ، « کذلك کدنا لیوسف » الکید هاهنارَدّ الحکم الی بنی یعقوب . می گوید این تدبیرما بدست یوسف دادیم واین کید ماساختیم که اورا الهام دادیم تاحکم بابرادران افکند ، این بآن کردیم تا برادرباوی بداشتیم ، «ماکان لیأخذ اخاه» ویستوجب ضمّه الیه ، «فی دین الملك» ای فی حکم الملك وسیرته وعادته لانّ دینه فی السّرقة الضّرب والتّغریم . می گوید یوسف را برده گرفتن دزد حکم دین وی نبود و موافقت نبود اورا در دیانت بدین ملك ، « الّا ان یشآءَ الله » ای الّا بمشیّة الله ، یرید انّه لم یتمکّن یوسف من حبس اخیه فی حکم الملك لولا ماکان الله له تلطّفاً حتّی وجد السّبیل الی ذلك وهو ماجری علی السنة اخوته انّ جزاء السّارق الاسترقاق ، « نرفع درجاتٍ من نشآء» بضروب الکرامات وابواب العلم کما رفعنا درجة یوسف علی اخوته فی کلّ شئٍ . وقیل معناه نبیح لمن نشاء مانشاء ونخصّه بالتّوسعة ، « وفوق کلّ ذی علمٍ علیمٌ » یکون هذا اعلم من هذا وهذا من هذا حتّی ینتهی العلم الی الله عزّوجلّ .

قال **الحسن** : والله ما امسی علی ظهر الارض من عالم الّا وفوقه من هو اعلم منه حتّی ینتهی العلم الی الله عزّوجلّ الّذی علّمه منه بدأ والیه یعود . وعن **محمدبن ـ کعب القرظی** : انّ علیّ بن ابی طالب (ع) قضی بقضیّةٍ ، فقال رجل من ناحیة ـ المسجد یا امیرالمؤمنین لیس القضآءِ کما قضیت ، قال فکیف هو ؟ قال هو کذا و کذا ، قال صدقت واخطأت . « وفوق کلّ ذی علمٍ علیمٌ » . معنی آیت آنست که برداریم درجات آنکس که خواهیم بعلم زبر هرعالمی عالمی تا آنگاه که نهایت علم باخدای تعالی ماند عزّ ذکره که علم همهٔ خلق آسمان وزمین درعلم وی کم از قطره ایست دردریا .

« قالوا ان یسرق » بنیامین ، « فقد سرق اخٌ له من قبل » یعنی **یوسف** ،

ای‌له عرقٌ فی‌السّرقة من‌اخیه‌نزع‌فی‌الشّبه‌الیه . **عکرمه** گفت : ربّ العزّه **یوسف** را عقوبت کرد باین کلمات که برزبان‌برادران وی براند درمقابلهٔ آنچ **یوسف** گفت بایشان که : انّکم لسارقون .

یقول‌اللّٰه‌تعالی : «من یعملْ سوءاً یُجزَ به» ومفسّرانرا اختلاف اقوال‌است در سرقت **یوسف** که چه بود : قومی گفتند طعام از مائدهٔ **یعقوب** پنهان برمی گرفت وبدرویشان می‌داد . و گفته‌اند که روزی درویشی ازوی مرغی آرزو کرد ، **یوسف** بخانه شد ومادرش زنده بود ازوی مرغ طلب کرد ، نداد و **یوسف** را دل بآرزوی درویش‌متعلّق بود ، مرغ بدزدید و بدرویش برد ، برادران آن حال دانسته بودند پس ازچندین سال‌بعیب باز گفتند . **سعیدبن‌جبیر** گفت : بتی ازپدرِ مادربدزدید و بشکست وبرراه بیفکند . **مجاهد** گفت : انّ عمّته بنت اسحق‌ورثت من ابیهامنطقة له وکانت هی تکفل یوسف و تحبّه ولاتصبر عنه ، فاراد یعقوب اخذ یوسف منها فسائها ذلك‌فشدّت المنطقة علی‌وسطه ثمّ اظهرت ضیاع المنطقة فوجدت عندیوسف فصارت فی‌حکمهم احقّ به ، « فاسرّهایوسفُ فی نفسه » هذا اضمار قبل‌الذّکرعلی شریطة التّفسیر لانّ قوله :« انتم شرّ مکاناً » بدل من الهاء فی قوله فاسرّها والمعنی اسرّ یوسف هذه الکلمة فی‌نفسه وهی قوله « انتم شرّ مکاناً » ای انتم شرّ صنیعاً منه ومنّی لما اقدمتم علیه من ظلم اخیکم و عقوق ابیکم ؛ وقیل اسرّ الغضبة و رجعة کلمتهم فی‌قلبه . می گوید **یوسف** از آن سخن ایشان خشم گرفت وجواب‌آن سخن داشت دردل اما برایشان پیدا نکرد نه آن خشم ونه آن جواب که داشت ، وجواب آن بود که دردل‌خود باخویشتن گفت انتم شرّ مکاناً فی السّرق لانّکم سرقتم اخاکم یوسف‌من ابیه علی‌الحقیقة ، «واللّٰه اعلمُ بما تصفون» ای قد علم انّ الّذی تذکرونه کذب .

« قالوا یاأیّها العزیزُ انّ له اباً شیخاً کبیراً » کلفاً بحبّه کبیراً فی‌السّن کبیراً فی‌القدر والمنزلة . ـ گفتند ای **عزیز** اوراپدری است‌پیربزرگ قدر،محنت روزگاردروی اثر کرده وسوگوار دربیت‌الاحزان نشسته ، برفراق پسری که‌ازوی

غائب گشته و **بنیامین** را دوست دارد و غمگسار وی باشد که هم مادر آن پسر غائب است ، برعجز و پیری وی ببخشای و دردش بردرد میفزای ، « فخذ احدنا مکانه » یکی را از ما برادران بجای وی برده گیر ، « إنّا نریك من المحسنین » الینا ردّ بضاعتنا وایفاء الکیل لنا واذا فعلت ذلك فقد زدت فی احساننا .

« قال معاذالله » ای اعوذ بالله واعتصم به وهو نصبٌ علی المصدر ، ای اعوذ بالله معاذاً و کذلك یقال عوذبالله والعیاذ بالله ای اعوذ بالله ؛ معنی آنست که بازداشت خواهم بخدای ، « أن نأخذ الّا من وجدنا متاعنا عنده » ولم یقل من سرق تحرّزاً من الکذب ، « إنّا اذاً لظالمون » جائرون ان اخذنا بریئاً بسقیم .

آورده‌اند که پسران **یعقوب** را قوّت بآن حد بود که اگر یکی از ایشان بانگ زدی چهارفرسنگ بانگ وی [1] بشنیدندی وهر که شنیدی‌اندردل وی خلل پدید آمدی واعضاهاش سست گشتی وهرزن بارور که شنیدی بار بنهادی [2] و چون خشم گرفتندی کس طاقت ایشان نیاوردی مگر که بوقت خشم هم ازنژادایشان کسی دست بوی فروآوردی که آنکه آن خشم ازوی بازشدی ، **روبیل** برادرمهین درآن حال که این مناظره می‌رفت درباز گرفت ، **بنیامین** خشم گرفت‌چنانك مویهای‌اندام وی ازجای برخاست و سر ازجامه بیرون کرد و گفت ایّهاالملك والله لتترکنا او لاصیحنّ صیحة لاتبقی بمصرامرأةٌ حامل الّا القت مافی بطنها، **یوسف** چون‌اورادید که‌درخشم شد پسرخودرا گفت : **افرائم** خیزو دست بوی فرود آر تاخشم وی باز نشیند وساکن گردد ،**افرائم** دست بوی فروآورد وآن غضب وی ساکن گشت ، **روبیل** گفت : من هذا انّ فی‌هذا البلد لبذراً من بذر یعقوب ، درین‌شهر که‌باشد که نهادوی از تخم **یعقوب** است ، **یوسف** گفت **یعقوب** کیست ؟ **روبیل** دیگر باره خشم گرفت ، گفت: **اسرائیل الله بن ذبیح الله بن خلیل الله** ، **یوسف** گفت راست میگوئی .

« فلمّا استیأسوا منه » یئسوا من اجابة یوسف الی ماسألوه ، یئس واستیأس

۱ـ نسخهٔ ج : آوازوی ۲ـ نسخهٔ الف : بچه بیفکندی

بمعنیً واحدٍ مثل سخر واستسخر وعجب واستعجب و ایس مقلوب یئس و بمعناه . ومنه قراءة ابن کثیر: «فلمّا استأیسوا منه خلصوا نجیّاً» ای انفردوا لیس معهم غیرهم یتناجون بینهم والنّجی اسمٌ للواحد والجمیع ؛ قال الله تعالی لموسی «وقرّبناه نجیّاً» جمعه انجیاء وانجیة وهو مصدر فی موضع الحال هاهنا ومثله النّجوی یکون اسماً و مصدراً . قال الله تعالی « واذهم نجوی» ، ای متناجون وقال فی المصدر انّما النّجوی من الشیطان ، «قال کبیرهم » ای اکبرهم فی السّن و هو روبیل وقیل یهودا وقیل کبیرهم فی العقل والعلم لافی السّن وهو شمعون وکان رئیسهم ، « الم تعلموا انّ اباکم قد اخذ علیکم موثقاً من الله » ای عهداً وثیقاً وهو قوله: فلمّا آتوه موثقهم ، « ومن قبلُ ما فرّطتم فی یوسف » این ماءِ صلت است ، تقدیره ومن قبل فرّطتم فی یوسف ، وروا باشد که ما فرّطتم ابتدا نهند ومن قبل خبر یعنی وتفریطکم فی یوسف ثابتٍ من قبل ؛ و روا باشد که موضع آن نصب بود ای و تعلمون تفریطکم ای تقصیرکم ، «فلن ابرحَ الارضَ» لاافارق ارض مصر والارض منصوبة بواسطة الجار ای عن الارض ولیست ظرفاً ولامفعولا به ، «حتّی یأذن لی ابی» یبعث الیّ ان آتاه ، «او یحکمَ الله لی » گفته‌اند این مرکّ است که خواست در تنگی دل همچنانکه در کلمهٔ ابراهیم گفتند : « ربّ هب لی حکماً» . وقیل معناه او یحکم الله لی بالسّیف فاحارب من حبس اخی بنیامین ، « وهو خیر الحاکمین » اعدلهم لعباده .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « ولمّا دخلوا علی یوسفَ آوی الیه اخاهُ » زیر تقدیر الهی تعبیهاست ودر قصّه دوستی در باب دوستان قضیّهاست ، **یعقوب** و **بنیامین** هر دو مشتاق دیدار **یوسف** بودند وخستهٔ تیر فراق او ، آنکه **یعقوب** در بیت الاحزان با درد فراق سالها بمانده و **بنیامین** بمشاهدهٔ **یوسف** رسیده وشادی بشارت انّی انا اخوك یافته ، فمنهم مرفوقٌ به و منهم صاحب بلاءٍ ، نه از آن که **بنیامین** را بر **یعقوب** شرف است لکن باضعیفان رفق بیشتر کنند که حوصلهٔ ایشان بار بلا کم برتابد وبلا که

روی نماید بقدر ایمان روی‌نماید ، هر کرا ایمان قوی‌تر، بلاءِ وی بیشتر، **موسی‌ـ کلیم** را گفت : « وفتنّاك فتوناً » ای طبخناك بالبلاءِ طبخاً حتّی صرت صافیاً نقیّاً . و قال النّبی (ص) : « انّ الله عزّوجلّ ادّخر البلاء لاولیائـه کما ادّخر الشهادة لاحبّائه » .

بنیامین ازپیش پدربیامد پدر را درد بردرد بیفزود امّا **یوسف** بدیدار وی بیاسود ،آری چنین است تقدیرالهی وحکم ربّانی ،آفتاب رخشان هرچند فرو می شود ازقومی تابرایشان ظلمت آرد ، بقومی بازبرآید ونوربارد : مصائب قومٍ عند قومٍ فوائد . ـ **بنیامین** را اگر شب فراق پدر پیش‌آمد آخرصبح وصال یوسفش برآمد وماه روی‌دولت ناگاه‌ازدردرآمد . یکی‌راپرسیدندکه درجهان چه‌خوشتر؟ گفت : ایابٌ من غیرارتیاب وقفلة علی غفلةٍ ووصول من غیررسولٍ ، دوستی که ناگاه ازدر درآید وغایب شده‌ای که بازآید .

بنیامین را بار نسبت دزدی برنهادند! گفت باکی‌نیست هزارچندان بردارم، درمشاهدهٔ جمال **یوسف** اکنون که بقرب **یوسف** روح رُوح خود یافتم‌آن شربت زهرآلوده نوشاگین انگاشتم واگر روزی بحسرت اشك باریدم امروزآن حسرت همه دولت انگاریدم:

گر روز وصال باز بینم روزی   با او گله های روز هجران نکنم

« کذلك کدنا لیوسف » قال **ابن عطاء** : ابلیناه بانواع البلاءِ حتّی‌اوصلناه الی‌محلّ العزّ والشّرف ، ازروی اشارت میگوید : **یوسف** رابانواع بلابگردانیدیم وبرمقام حیرت بربساط حسرت بسی بداشتیم‌تااورا بمحل کرامت ورفعت‌رسانیدیم وشراب زلفت والفت چشانیدیم ، آن محنت درمقابل این نعمت نه گرانست ، وآن حسرت بجنب این زلفت نه تاوانست ، سنّت‌ـخداوند جهان اینست که مایهٔ شادی همه رنج است‌وزیریك ناکامی هزار گنج است ، واگرحکمت‌ازین روشن‌ترخواهی وبیان ازین شافی‌تر، ما درازل حکم کرده‌ایم وقضا رانده که **یوسف** پادشاه مصر خواهد بود ، نخست او را ذلّ بندگی نمودیم تاازحسرت دل اسیران و بردگان

خبر دارد ، پس اورا ببلاءِ زندان مبتلا کردیم تاازسوز وأندوه زندانیان آگاه‌بود، بوحشت غربت افکندیم تا ازدرماندگی غریبان غافل نبود [۱] :

مادری کن‌مریتیمانرابپرورشان بلطف   خواجگی کن‌سائلانراطمعشان‌گردان‌وفا
باتودرفقروغریبی‌ماچه کردیم‌ازکرم   توهمان کن‌ای کریم‌ازُخلق‌خودبرخلق‌ما

«نرفع درجاتٍ من‌نشآء» بالاستقامة، ثمّ‌بالمکاشفة ، ثمّ بالمشاهدة ، ماآنرا که خواهیم پایگاه بلند دهیم ودرجات‌وی برداریم ، اوّل‌توفیق طاعت پس‌تحقیق مثوبت ، اوّل‌اخلاص اعمال‌پس تصفیهٔ احوال ، اوّل دوام خدمت برمقام شریعت‌پس یافت مشاهدت درعین حقیقت ، آن استقامت اشارت بشریعت است و آن مکاشفت نشان طریقت است و آن مشاهده عین حقیقتست ، شریعت بندگی است ، طریقت بی‌خودی است ، حقیقت ازمیان هردو آزادیست :

آزاد شوازهرچه بکون اندر   تا باشی یار غار آن دلبر

قوله «یا أیّها العزیز انّ له اباً شیخاً کبیراً » الآیة .... چون **یوسف** ، **بنیامین** را بعلّت‌دزدی بازگرفت‌هرچند برادران کوشیدند ووسائل برانگیختند وحرمت پیری پدرشفیع‌آوردند تایکی‌را از ایشان بجای‌وی بدارد و بدل پذیرد ، نپذیرفت وسود نداشت ؛ اشارت‌است که فردای قیامت هر کس بفعل خود مطالب است وبگناه‌خودمعاقب : «لایجزی‌والدٌ عن‌ولده ولا مولودٌهوجازٍ عن‌والده شیئاً ولاتزرُ وازرةٌ وزر اخری» کذلك قال یوسف : « معاذالله ان نأخذ الّا من وجدنا متاعنا عنده انّا اذاً لظالمون » .

۱۰ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **اِرجعوا الی ابیکم** » بازگردید باپدرخویش ، « **فقولوا یا ابانا** » بگوئید ای پدر ما ، « **انّ ابنك سرق** » پسرتو [**بنیامین**] دزدی کرد ،

۱ـ نسخهٔ الف : پرخبرباشد .

« **وما شهدنا الّا بما علمنا** » وما گواهی نمیدهیم مگر بآنچ میدانیم ، « **وما کنّا للغیب حافظین**(۸۱) » وما غیب را نگهبان نبودیم [۱] .

« **واسئل القریة الّتی کنّا فیها** » واز آن شهر پرس که ما در آن بودیم [واز اهل آن خبرپرس] ، « **والعیرَ الّتی اقبلنا فیها** » وازین کاروان پرس که ما درآن آمدیم ، « **وانّا لَصادقون**(۸۲) » وماراست میگوئیم .

« **قال** » گفت **یعقوب** ، « **بل سوّلت لکم انفسکم امراً** » [چنین‌که میگوئید نه] بلکه تنهای‌شما شماراکاری برآراست و بکردید ، « **فصبرٌ جمیلٌ** » اکنون کارمن شکیبائی است نیکو [که درو از خدا گله نه] ، « **عسی اللهُ ان یأتینی بهم جمیعاً** » مگر که الله تعالی بامن‌آردایشانراهرسه ، « **انّه هوا لعلیم الحکیم**(۸۳) » که الله تعالی دانائی است راست‌دان ، راست کار .

« **و تولّی عنهم** » وبرگشت **یعقوب** ازفرزندان خویش [و تنها شد] ، « **وقال یا اسفی علی یوسف** » گفت ای دردا واندوها بر**یوسف** ، « **و ابیضّت عیناه من الحزن** » و چشمهای وی سپید گشت از گریستن باندوه ، « **فهو کظیم**(۸۴) » واو درآن اندوه خوار و بی‌طاقت .

« **قالوا تالله** » فرزندان گفتند بخدای ، « **تفتؤ تذکر یوسف** » که‌هیچ بنخواهی آسوداز یاد کرد **یوسف** [وپیوسته ازومیخواهی گفت] ، « **حتّی تکون حرَضاً** » تانیست شوی درغم‌وی بگداخته ، « **او تکونَ من الهالکین**(۸۵) » یاتباه شوی ازتباه شدگان .

« **قال** » گفت **یعقوب** ، « **انّما اشکوا بثّی و حزنی الی الله** » من [گله نمی کنم ونمی زارم باجز ازخدا] گله باو میگویم و اندوه خود باو برمی‌دارم ، « **واعلمُ من الله لا تعلمون**(۸۶) » واز خدا آن دانم که شما ندانید .

« **یا بَنیّ اذهبوا** » ای پسران من‌روید ، « **فتحسّسوا من یوسف و اخیه** »

۱ـ نسخهٔ الف : غیب را ندانیم .

و جست و جوی کنید از **یوسف** وبرادر او ، « **ولا تیأسوا من روح الله** » و از فرج الله تعالی وکار کشادن و آسایش رسانیدن او نومید مباشید ، « **انّه لاییأسُ من روح الله** » کـه نومید نبود از راحت فرستـادن الله تعالی ، « **الّا القوم الکافرون**(۸۷) » مگر گروه کافران .

«**فلمّا دخلوا علیه** » چون [برادران **یوسف**] بر**یوسف** درشدند ، « **قالوا یا ایّها العزیز** »گفتندای‌عزیز،« **مسّنا واهلنا الضّرّ** » رسیدبماوکسان مابیچارگی و تنگ دستی ، « **وجئنا ببضاعةٍ مزجاة** » و بضاعتی آوردیم سخت اندك ، « **فاَوْف لناالکیل** » فرمای تا پیمان تمام کیل طعام بما گزارند ، « **و تصدّق علینا** » و برما صدقه کن ، « **انّالله یجزی المتصدّقین**(۸۸) » که الله تعالی صدقه دهانرا پاداش دهد .

« **قال هل علمتم مافعلتم بیوسف و اخیه** » **یوسف** گفت می‌دانید که چه کرده‌اید با **یوسف** وبرادراو، « **اذ انتم جاهلون**(۸۹) » آنکه که جوانان‌بودید ونداننستید .

« **قالوا ائنّك لأنت یوسف** » ایشان [درتشویر] گفتندتویوسفی ، « **قال انایوسف وهذا اخی** » گفت من یوسفم و **بنیامین** برادر من ، « **قد منّ اللهُ علینا** » الله تعالی برمامنّت نهاد و سپاس ، « **انّه من یتّق ویصبر** » هر که‌بپرهیزد وبشکیبد، « **فانّ الله لایضیعُ اجرَ المحسنین**(۹۰) » الله تعالی تباه نکند مزد نیکوکاران .

« **قالوا تالله** » برادران گفتند بخدای ، « **لقد آثرك اللهُ علینا** » که خدای ترا برما بگزید ، « **وان کنّا لخاطئین**(۹۱) » ونیستیم ما مگر گناه‌کاران .

« **قال لاتثریبَ علیکم الیومَ** » **یوسف** گفت برشما سرزنش نیست‌امروز ، « **یغفرالله لکم** » بیامرزاد خدای شما را ، « **وهوارحم الرّاحمین**(۹۲) » و او مهربان تر مهربانان است .

النوبة الثانیة

قوله تعالی : « اِرجعوا الی اَبیکم » این سخن برادر مهین می گوید آنکه که نومید شده بودند و بایکدیگر می گفتند که تاپیش پدررویم وقصّه چنانك رفت بگوئیم ، وی گفت من باری نمی‌آیم که مرا روی آن نیست که دیگر باره داغی بردل پدرنهم واین خبرتلخ پیش وی برم ، شما باز گردید وبگوئید ، « یا ابانا انّ ابنك سرق » . ودرشواذخوانده‌اند« انّ ابنك سُرّق »، واین را دو وجه است : یکی آنك پسرترا دزد خواندند ودیگر پسرترا بدزدی بگرفتند ، « وما شهدنا الّا بما علمنا » ای وهذا القول منّا شهادةٌ بما رأینا وظهر والغیب عندالله ، وما این که میگوئیم و گواهی می‌دهیم ازآن میگوئیم که بظاهر دیدیم که آن صواع ازرحل **بنیامین** بیرون آوردند وحقیقت آن و کیفیّت آن نزدیك خدای تعالی است ، ما ندانیم که چون بوده‌است . ـ قال بعضهم هذه وثیقةٌ من‌الله عزّوجلّ‌عند شهودالمسلین وشریطته علیهم ان لا یشهدوا الّا بما علموا.

ابن زید گفت **یعقوب** ایشانرا گفت : من‌این علم‌الملك انّ السّارق یُسترق لولا انّکم اخبرتموه ، ملك مصر چه دانست که دزد را برده گرفتن عقوبتست‌اگر نه شما گفته‌اید؟ ایشان گفتند ماشهدناانّ السّارق یُسترق، الّا بما علمنامن کتبنا، « وما کنّا للغیب حافظین » ما کنّا نشعر انّ ابنك سیسرق . قال **ابن‌عباس**: الغیب اللّیل بلغة حمیر ، ای ما کنّا للغیب حافظین فلعلّها دُ سّت فی‌رحله باللّیل . و قیل وما کنّا للغیب من امره حافظین انّما علینا ان نحفظه ممّا نجد الی حفظه منه‌سبیلاً فامّا منعه من مُغیّبٍ عنّا فلاسبیل لنا الی‌حفظه منه .

«واسئل القریة » این قریه **مصر**است و کلّ ماجاء فی‌القرآن منذکرالدّار والقری فانّه تعنی بها الامصارومایأتی فی‌القرآن من ذکرالدّیارتعنی بهاالمساکن . واسئل‌القریة یعنی اهل القریة فحذف المضاف وقیل لیس فی‌هذا حذف یعنی سل القریة فلیس بمستنکرٍ ان یکلّمك جدران القریة فانّك نبیّ ، « والعیر » ای

اهل العیر ، « الّتی اقبلنا فیها » این‌کاروان جماعتی بودند از **کنعان** ازهمسایگان **یعقوب** که باایشان هم راه بودند وآن حال دیده بودند؛ می گوید ازایشان پرس که ایشاق‌بصدق‌ما گواهی‌دهند بآنچ گفتیم که : «انّ ابنك سرق» . **شمعون** فرمود ایشانرا که این‌سخن باپدربگوئید ، ازآنك دانست که پدرایشانرا متّهم داردبهرچه گویند بسبب آن حال که بر**یوسف** رفته بود ازجهت‌ایشان .

« قال بلْ سَوّلت » فیه اختصارٌ یعنی‌فرجعوا الی ابیهم وقالواله ذلك . فقال یعقوب لیس الامر کما تقولون لکن سوّلت ، « لکم انفسکم » التّسویل حدیث‌النّفس بما یطمع فیه ومنه السّول غیرمهموزوهوالمنی والمعنی زیّنت و حسّنت‌لکم انفسکم ، « امراً » اردتموه ، « فصبرٌ جمیلٌ » ای فامری صبرجمیل لاجزع فیه ولاشکوی . وقیل« فصبرٌ جمیلٌ» اولی وامثل بی ، «عسی‌اللّٰه‌ان یأتینی‌بهم جمیعاً» وهم‌یوسف وبنیامین واخوهماالّذی‌بمصر فهم‌ثلثه ، «انّه هوالعلیم» بحالی،«الحکیم» بتدبیره .

« وتولّی عنهم » ـ **یعقوب** چون خبر **بنیامین** بوی رسید صبرش برسید و طاقت برمید واندوه **یوسف** بروی تازه گشت ، بادلی پردردوجانی پرحسرت وچشم گریان ازایشان بر گشت ودربیت الاحزان شد وگفت : « یا أسفی علی یوسفَ » ـ و الآن بارض یعقوب بیتٌ یزار یقال له بیت الاحزان . روی **سعیدبن جبیر** عن **ابن‌عباس** : قال قال رسول اللّٰه (ص) « لم یعط احدٌ من‌الامم انّالله وانّاالیه راجعون عندالمصیبة الّا امّة محمدٍ ، الاتری ان یعقوب حین اصابه مااصابه لم یسترجع » ؛ انّما قال یااسفی علی یوسف هذا الالف بدل من‌یاء الاضافة والمعنی : یااسفی تعال فهذا اوانك ، « وابیضّت عیناه » انقلبت الی حال البیاض ای عمیتا فغطّی البیاض سواد الحدقة ، « من الحزن » ای لکثرة بکائه من‌الحزن . قال **مقاتل** لم یبصر بهما ستّ‌سنین ، «فهو کظیمٌ » فعیلٌ بمعنی‌مفعول ، کقوله«اذنادی وهومکظوم»ای‌مملوّ حزناً ؛ وقیل‌فعیل‌بمعنی فاعل کقوله «والکاظمین الغیظ» ای ممسكٌ للحزن فی‌قلبه فیتردّد فی‌جوفه فلم یقل الّا خیراً . وقیل الکظیم الّذی یسترالغیظ والحزن و یغالبه . قال **الحسن** کان بین خروج یوسف من حجرابیه الی یوم التقی معه ثمانون

سنةً لم تجفّ عینا یعقوب ، وماعلى وجه‌الارض اکرم على‌الله من یعقوب . وروی انّ یوسف رأى جبرئیل وهو فی‌السّجن ، فقال یاجبرئیل مافعل یعقوب ؟ قال حیٌّ ، قال فکیف حاله ؟ قال قد ابیضّت عیناه من‌الحزن علیك ، قال فلمّا بلغ من حزنه ؟ قال حزن سبعین مُثکلٍ ، قال فماله من‌الاجر ؟ قال اجر مأیة شهیدٍ . فلمّا خرج من السّجن و ملكَ الامر لم یحبّ ان یُعلمهُ مکانه لیتوفّر اجره و یبلغ الکتاب اجله .

«قالوا» یعنی وُلد یعقوب‌لمّاتذکر یوسف وتأسّفَ علیه ، «تالله تفتوءُ تذکر یوسف» ای لاتزال تذکر یوسف وتتوجّع وتبکی علیه ولاتفتر من حبّه ، والتقدیر تالله لاتفتوءُ تذکر یوسف ، فحذف لا کقول امرئ‌القیس : فقلت یمین‌الله ابرح قاعداً ـ ای لاابرح ، «حتّی تکونَ حرضاً» ای دنفاً مریضاً قریباً من الموت . قال **ابوعبیده** : الحرض الّذی اذابه الهمّ . قال **ابن عیسی**: الحرض فساد الجسم و العقل للحزن و الحبّ ، یقال هوحرضٌ ای ذوحرضٍ مصدر وضع بموضع الاسم کالبعث و الصّوم ، «اوتکون من‌الهالکین» ای المیّتین . قال **ابن بحر** : حتّی تکون حرضاً اوتکون من الهالکین ، ای حتّی تمرض اوتموت ، قالوا ذلك لابیهم شفقاً علیه .

«قال انّمااشکوابثّی وحزنی الی الله» البثّ اشدّ الحزن ، سمّی بذلك لانّ صاحبه لایصبر علی کتمانه حتّی‌یبثّه ای یظهره ، والبثّ والابثاث واحدٌ وهوالاظهار وقیل بثّی ای همّی وحاجتی ، یقول اشکوا لی‌من یملك الفرج من البلوی‌لاالیکم . مفسّران گویند همسایه‌ای پیش **یعقوب** شد ، گفت ای **یعقوب** ترا بس شکسته و کوفته وضعیف همی‌بینم وسن توهنوز بدان نرسید که چنین ضعیف باشی، گفت : افنانی وهشمنی ماابتلانی الله به من همّ یوسف ، اندوه **یوسف** وغم‌فراق [1] وی مرا پیر کردوشکسته ، فاوحی‌الله الیه : یایعقوب اتشکو الی خلقی؟ فقال یاربّ خطیئةً اخطأتها فاغفرها لی ، فقال فانّی قد غفرتهالك فکان بعد ذلك اذا سئل قال : «انّما اشکوا بثّی‌وحزنی الی‌الله» وروی‌انّه قال‌عزّوجلّ وعزّتی لااکشف مابك حتّی‌تدعونی

۱ـ نسخهٔ الف : که فراق

فقال عند ذلك انّما اشكوا بثّی و حزنی الی‌الله ، فاوحی‌الله‌الیه و عزّتی لوکانا میّتین لاخرجتهما لك حتّی تنظر الیهما وانّما وجدت‌علیکم انّکم‌ذبحتم شاةً فقام ببابکم مسکینٌ فلم تطعموه منهاشیئاً وانّ‌احبّ عبادی الیّ الانبیآء ، ثمّ‌المساکین ، فاصنع طعاماً وادع علیه‌المساکین ، فصنع طعاماً. ثمّ قال من‌کان صائماً فلیفطر اللّیلة عند آل یعقوب .

« واعلمُ من‌الله مالاتعلمونَ » اعلم‌انّ رؤیا یوسف صادقةٌ وانّی ساجدٌ له و روی انّه رای‌ملك‌الموت‌فی‌منامه ، فسأله هل‌قبضت‌روح یوسف قال‌لاوالله وهوحی وقیل معناه واعلم من رحمة الله‌لی ولطفه بی‌مالاتعلمون .

« یا بَنیّ اذهبوا » مفسّران گفتند پسران **یعقوب** احوال مَلك با **بنیامین** باپدر بگفتند که اورا اوّل چون طلب کرد، وپس بخلوت‌باوی چون نشست ، وباوی طعام چون خورد ، وچه گفت ، وانکه قصّهٔ دزدیدن صواع و آن ماجرا همه با **یعقوب** بگفتند ، **یعقوب** آنکه گفت : « یا بَنیّ اذهبوافتحسّسوامن یوسف واخیه» فانّی ارجو واظنّ انه یوسف . قال **ابن‌عباس** : التجسّس فی‌الخیروالتحسّس فی‌الشرّ و هوطلب الاحساس مرّة بعداخری ، والاحساس الادراك والحسّ الاسم کالطاعة من اطاع ، « ولاتیأسوا من رَوْح الله» ای لاتقنطوا من رحمةالله و فرجه ، و الرّوح الاستراحة ، « انّه لاییأسُ» ای انّ الامر والشأن لاییأس ، «من روح‌الله الّاالقومُ الکافرون » ای الایمان بالله وبصفاته ویوجب للمؤمن رجاء ثوابه من غیرقنوطٍ من رحمته . قال **عبدالله بن‌مسعود** : اکبر الکبائرثلثةٌ : الایاس من روح الله و قرأ « انّه لاییأس من روح‌الله الّا القوم الکافرون » والقنوط من رحمة الله وقرأ «ومن یقنط من رحمة ربّه الّاالضّالون» والا من من مکرالله وقرأ «فلایأمن مکرالله الّا القوم الخاسرون» . وقال **الجنید** : تحقّق رجاء الرّاجین عند تواترالمحن .

پسران بفرمان پدر عزم راه کردند [1] وسازسفر بساختند ، خرواری چندبار ازین متاع اعراب فراهم کردند ازین کسودان وحبّ الصنوبر ومقل وصوف وموی

١ـ نسخهٔ الف : اسباب راه .

گوسفند وروغن گاو و کشك وامثال این ونیز گفته‌اند که در آن کفشهای کهنه بود وغرارها [1] ورسنها وجوالها داشته. وقال ابن عباس: کانت دراهم ردیّة زیوفاً لاتجوز الّا بوضیعةٍ. این بارها برداشتند وروی به مصر نهادند، واین سوم بارست که برادران یوسف به مصر شدند.

وذلك قوله عزّوجلّ: «فلمّا دخلوا علیه» ای علی یوسف، «قالوا یا اَیّها العزیز» وکانت ولاة مصر یسمّون بهذا الاسم علی ایّة ملّةٍ کانوا، وقیل العزیز هو الملك بلغة حمیر، «مسّنا واهلنا الضّرّ» ای الجدب و انقطاع الامطار، «و جِئْنا ببضاعةٍ مزجاةٍ» اصل هذه الکلمه من التّزجیة وهی الدّفع والسّوق، تقول زجیت العیش اذا سُقته علی اقتار، یعنی انّها بضاعةٌ تدفع ولایقبلها کلّ احدٍ. و گفته‌اند آن بارها بمصر بفروختند بدرمی چند ردیّ نبهره و گندم بآن نقد نمی‌فروختند، پس ایشان گفتند این بضاعت ما نارواست وناچیز وبهای طعام راناشایسته، «فاَوف لنا الکیل» ای ساهلنا فی النّقد واعطنا بالدّراهم الردیّة مثل ماتعطی بغیرها من الجیاد؛ گفتند باما باین نقد مساهلت کن و گرچه نارواست ونه نقد طعام است، توباما در آن مسامحت کن وبفرمای تاهمان بتمامی بمادهند، «وتصدّق علینا» مفسّران رادرین دو قول است: یکی آنست که این صدقه زکوة اموالست که هیچ پیغامبر را بهیچ وقت حلال نبوده، باین قول معنی «تصدّق علینا» آنست که تصدّق علینا بمابین السّعرین و الثّمنین فاعطنا بالرّدیّ ماتعطی بالجیّد. و قیل تصدّق علینا باخذ متاعنا وان لم یکن من حاجتك. وقیل تصدّق علینا باخینا. وقیل تفضّل علینا وتجوّز عنّا. قول دوم آنست که این صدقات وزکوات بر پیغامبران پیش از مصطفی(ص) حلال بوده وانّما حرّمت علی نبیّنا محمد (ص)، «انّ الله یجزی المتصدّقین» یکافیهم، والصّدقة المعطیّة للفقراءِ ابتغاء الاجر؛ وسمع الحسن رجلاً یقول اللّهم تصدّق علیّ، فقال یاهذا؟ انّ الله لایتصدّق و انّما یتصدّق من یبغی الثّواب، قل اللّهم اعطنی و تفضّل علیّ. قال الضّحّاك: لم یقولوا انّ الله یجزیك ان تصدّقت علینا لانّهم ما کانوا یعرفون العزیز من هو وعلی ایّ دینٍ هو.

[1] ـ غرار: جوال

« قال هل عَلمتم ما فعلتم بیوسف » . **ابن‌اسحق** گفت : موجب این سخن آن بود که برادران عجز وبیچارگی نمودند ، گفتند : «مسّنا واهلنا الضّرّ » و درویشی خود اظهار کردند وصدقه خواستند ، **یوسف** بگریست ورقتی عظیم دردل وی آمد برعجز وذلّ ایشان وبر بی‌کامی وبی‌نوائی ایشان صبر کردن بیش از آن طاقت نداشت، برخاست ودرخانه شد وبسیار بگریست وزاری کرد ، آنگه بیرون آمد گفت آن صواع که **بنیامین** دزدیده بود بیارید ، بیاوردند وقضیب بر آن زد طنینی ازآن بیامد ، گفت دانید که این صواع چه خبرمی‌دهد ؟ می گوید شما این غلام یعنی **بنیامین** که از پیش پدر بیاوردید پدررا فراق وی سخت‌بود وشمارا وصیّت کرد که اورا گوش دارید وضایع مکنید ، چنانك آن برادرهم‌مادرویرا ضایع کردید ازین پیش . **بنیامین** گفت صدق والله صاعك ، آنگه روی با برادران کرد گفت : « هلْ علمتم مافعلتم بیوسفَ واخیه ؟ » . وانّما قال واخیه لانّهم خلّوا اخاه فی یدیه و رجعوا الی ارضهم . گفت میدانید که با **یوسف** چه کردید ؟ نخست قصد قتل وی کردید ، پس اورا بخواری در چاه افکندید ، پس او را به بندگی **بمالك ذعر** فروختید ، و گفته‌اند **مالك ذعر** آن وقت ازایشان خطّی ستده بود بحجّت تابیع باقالت و استقالت تبه نکنند وآن خطّ بدست **یوسف** بود ، آن ساعت بیرون آورد وبایشان نمود ، **یوسف** ازیك روی ایشانرا تعییرمی کرد وازیك روی عذرمی‌ساخت که : «ان انتم جاهلون» آنگه نادانان بودید آن کردید ، یعنی جوانان بودید و ندانستید ؛ وقیل جاهلون بالوحی قبل النّبوة .

ایشان درآن خجالت وتشویر گفتند : « آئنّك لانت یوسفُ » . قراءت عامّه برلفظ استفهام‌است مگر **ابن کثیر** که‌برلفظ خبرخواند:«انّك لانت یوسف»ومعنی آنست که **یوسف** چون ایشانرا توبیخ کرده بود و ایشانرا عذر ساخته برقع فرو گشاد وتاج ازسرفرونهاد وبرگوشهٔ سروی خالی بود که **یعقوب** را همان خال بود **واسحق** را **وساره** را همان بود ، ایشان آن خال وی بدیدند ونیز **یوسف** تبسّم کرد وازآن تبسّم ثنایاءِ وی همچون درّ منظوم‌پیدا شد ، برادرانرا یقین شد که **یوسف** است گفتند«انّك لانت یوسف» توئی بحقیقت **یوسف** ، **یوسف** گفت : «انا یوسف و

هذا اخى » الّذى فرّقتم بينى وبينه ، «قد منّ اللهُ علينا » بالجمع بيننا ، « انّه » اى انّ الامر ، « من يتّق » الفاحشة ، « ويصبر » على بلواه . وقيل يتّق الزّنا ويصبر على العزوبة ، «فانّ الله لا يُضيع اجرَ المحسنين» لايبطل اجر من كان هذا حاله فى الدّنيا والآخرة .

« قالوا تاللهِ لقد آثرك اللهُ علينا » اختارك و فضّلك علينا بالعقل والحلم و الحسن ، « و إن كنّا لَخاطئين » مذنبين ؛ يقال خطئ يخطأ خِطأً و خَطأً و اخطأ يخطئ اخطاءً . قيل لابن عبّاس كيف قالوا ان كنّا لخاطئين وقد تعمّدوا لذلك فقال اخطأوا الحقّ وان تعمّدوا فمن ذهب الى انّهم كانوا بالغين احتجّ بهذا و من ذهب الى انّهم لم يكونوا بالغين وان ذلك كان منهم لصباهم ؛ قال اقامتهم على كتمان الامر عن ابيهم موهمين له انّ الامر على ما اخبروه اوّلاً خطاءٌ ومعصيةٌ .

«قال لاتثريبَ عليكم اليوم» اى لاتعيير عليكم بعد هذا اليوم ولامجازاة لكم عندى على مافعلتم ولكم عندى الصفح والحرمة وحقّ الاخوّة . **يوسف** ايشانرا برمقام خجل وتشوير ديد دانست كه ايشانرا آن خجل در آن مقام عقوبتى صعب است ، وقد قيل فى المثل : كفى للمقصّر حياءُ يوم اللّقاء ، نخواست كه ايشانرا عقوبت بيفزايد ، بلكه ايشانرا دعا گفت ومغفرت خواست ، گفت « يغفرُ اللهُ لكم » هذا بمعنى الدّعاء كقول العرب : يفعل الله بفلان يريدون به الدّعاء ؛ وفى الخبر يرحمك الله ويهديكم و يصلح بالكم ، « وهوارحم الرّاحمين » . روى **ابن عباس**: قال اخذ النّبىّ (ص) بعضادتى الباب يوم فتح مكّة وقدلاذ النّاس بالبيت ، فقال الحمدلله الّذى صدق وعده ونصر عبده وهزم الاحزاب وحده ، ثمّ قال ماتظنّون ؟ قالوا نظنّ خيراً اخ كريمٌ وابن اخٍ كريم وقد قدرت قال و انا اقول كما قال اخى يوسف «لاتثريبَ عليكمُ اليومَ يغفر الله لكم وهوارحم الرّاحمين» .

النوبة الثالثة

قوله تعالى : « ارجعوا الى ابيكم » الآية ... ـ چون **يعقوب** در فراق

یوسف بی سروسامان شد ودرماندهٔ درد بی‌درمان شد ، خواست که ازیاد آن عزیز جرح خویش را مرهم سازد و باپیوندی ازآن یوسف عاشقی بازد ، بنیامین راکه با او از یك مشرب آب خورده بود و دریك کنار پرورده یادگار یوسف ساخت و غمگسار خویش کرد ؛ و عاشق را پیوسته دل بکسی گراید که او را با معشوق پیوندی بود یا بوجهی مشاکلتی دارد ، نبینی مجنون بنی‌عامر که بصحرا بیرون شد و آهوئی را صید کرد وچشم و گردن وی بلیلی ماننده کرد ، دست بگردن وی فرو می‌آورد و چشم وی می‌بوسید و می گفت : فعیناك عیناها وجیدك جیدها .

چون یعقوب دل در بنیامین بست وپاره‌ای در وی آرام‌آمد ، دیگرباره در حقّوی دهرهٔ زهر از نیام دهر بر کشیدند ، ازپدر جدا کردند ، تانام دزدی بروی افکندند ، بربلاءِ وی‌بلاافزودند وبرجراحت نمك ریختند وسوخته راباز بسوختند ، چنانك آتش خرقهٔ سوخته خواهد تا بیفروزد ، درد فراق دلسوخته ای خواهد تاباوی درسازد :

هردرد که زین دلم قدم بر گیرد دردی دیگر بجاش در بر گیرد
زان با هردرد صحبت ازسر گیرد کآتش چو رسد بسوخته در گیرد

یعقوب تا بنیامین را می‌دید اوراتسلّی حاصل می‌شد که : من منع‌من‌النّظر تسلّی بالاثر ، پس چون از بنیامین درماند ، سوزش بغایت رسید ، و از درد دل بنالید ، بزبان حسرت گفت : یااسفی علی‌یوسف ، وحی‌آمد ازجبّار کائنات که : « یا یعقوب تتأسّف علیه کلّ التأسّف ولا تتأسّف علی ما یفوتك منّا باشتغالك بتأسّفك علیه » ای یعقوب تاکی ازین تأسف و تحسّر بر فراق یوسف و تا کی بود این غم خوردن و نفس سرد کشیدن ، خود هیچ غم نخوری ، بدان که از ما باز مانده‌ای تابوی مشغولی :

بادوقبله دره توحید نتوان رفت‌راست یا رضای دوست باید یا هوای‌خویشتن

ای یعقوب نگر تاپس ازین نام یوسف برزبان نرانی و گرنه نامت‌ازجریدهٔ انبیاء بیرون کنم .

پیرطریقت گفت : یاد **یعقوب** ، **یوسف** را تخم غمانست ، یاد **یوسف** ، **یعقوب** را تخم‌ریحانست ، چون **یعقوب** را بیاد **یوسف** چندان‌عتابست ! پس‌هرچه جز یادالله همه تاوانست ، می گویند یاد دوست چون جانست ، بهتر بنگر که یاد دوست خود جانست . **یعقوب** چون سیاست عتاب حق دید پس از آن نام‌**یوسف** نبرد تا هم از درگاه عزّت از روی ترحّم و تلطف بجبرئیل فرمان آمد که ای **جبرئیل** در پیش **یعقوب** شو و **یوسف** را بایاد او ده ، **جبرئیل** آمد و نام **یوسف** برد **یعقوب** آهی کرد ، وحی‌آمد ازحق‌جلّ جلاله که : یایعقوب قد علمت ماتحت اینك فو عزّتی‌لوکان میّتاً لنشرته لك لحسن وفائك .

قوله « وابیضّت عیناهُ من الحزن فهو کظیمٌ » قال الاستاد **ابوعلی‌الدّقاق** : انّ **یعقوب** بکی لاجل مخلوقٍ فذهب بصره و **داود** کان اکثر بکاءً من **یعقوب** فلم یذهب بصره اذکان بکاؤه لاجل ربّه عزّوجلّ ، گریستن که ازبهرحق باشد جلّ ـ جلاله دو قسم است : گریستن بچشم ، و گریستن بدل ـ گریستن بچشم گریستن تائبانست که از بیم الله بردیدار معصیت خویش گریند ، و گریستن بدل گریستن عارفانست که از اجلال حق بردیدار عظمت گریند ، گریستن تائبان از حسرت ونیازست ، گریستن عارفان از راز ونازست .

پیرطریقت گفت : الهی دو سر گرستنی دارم دراز ، ندانم که از حسرت گریم یا از ناز ، گریستن از حسرت نصیب یتیم است ، و گریستن شمع بهرهٔ ناز ، از ناز گریستن چون بود ؟ـ این قصّه ایست دراز . **مصطفی** (ص) گفت : فردا در قیامت چشمها همه گریان بوداز هول‌رستاخیز وفزع اکبر ، مگرچهارچشم : یکی چشم‌غازی‌ای که درراه‌خدای زخمی‌برروی‌آید وتباه شود ، دیگرچشمی که ازمحارم فرو گیرند تا بناشایست ننگرد ، سوّم چشمی که از قیام شب پیوسته بی خواب بود ، چهارم چشمی که ازبیم خدای بگرید . روی انّ **داود** علیه‌السلام قال :الهی ما جزآء من بکی من خشیتك حتّی تسیل دموعه علی وجهه ؟ قال جزاؤه ان اومنه من الفزع الاکبر وان احرّم وجهه علی لفح النّار . و روی انّ الله عزّ وجلّ قال : و عزّتی و جلالی لایبکی عبدٌ من‌خشیتی‌الاّ سقیته من رحیق رحمتی ، وعزّتی

وجلالی لایبکی عبدٌ من خشیتی الّا ابدلته ضحکاً فی نور قدسی. « و ابیضّت عیناه من الحزن» نگفت عمی یعقوب تاجفائی نبود، که عمی بحقیقت نابینائی دلست، چنانك گفت: « فانّها لاتعمی الابصار ولکن تعمی القلوب الّتی فی الصّدور »؛ و یعقوب را بینائی وروشنائی دل بر کمال بود، اما چشمش ازمشاهدهٔ غیر یوسف درحجاب بود که درحکم عشق چشم عاشق در غیبت معشوق در حجاب باید از غیر او که دیگری را دیدن بجای دوست در مذهب دوستی عین شرك است، وفی معناه انشدوا:

لمّا تیقّنت انّی لست ابصرکم غمّضت عینی فلم انظر الی احد

ما را زبرای یارُ بد دیده بکار اکنون چکنم بدیده بی‌دیدن یار

« قال انّما اشکوا بثّی و حزنی الی الله » شکا الی الله ولم یشك من الله، فمن شکا الی الله وصل ومن شکا من الله انفصل. یعقوب گفت دردخود هم بدو بردارم، و ازو بکس ننالم، که من می‌دانم که وی جلّ جلاله دردها راشافی است ومهمّهارا کافی، و وعده هارا وافی، آنگه زبان تضرّع بگشاد گفت: الهی بهر صفت که هستم برخواست توموقوفم، بهرنام که خوانند مرا ببندگی تو معروفم:

تا جان دارم غم ترا غمخوارم بی جان غم عشق تو بکس نسپارم

« یا بَنیّ اذهبوا فتحسّسوا» ای اطلبوا یوسف بجمیع حواسّکم بالبصر لعلّکم تبصرونه، وبالاذن لعلّکم تسمعون ذکره، وبالشّمّ لعلّکم تجدون ریحه؛ روید ای پسران من یوسف را بجوئید، و خبر و نشان وی بپرسید، و از روح خدا نومید مباشید، محنت بغایت رسید، بوی فرج می‌آید، کاردباستخوان رسید، وقتست اگر می بخشاید.

ای قافله چون روی بسوی سفر آرید ما را بشما آرزوئی هست برآرید
زان یوسف کنعانی در مصر نشسته یکبار بیعقوب غریوان خبر آرید

یعقوب آن سخن ایشانرا از بهر آن گفت، که از مهر دل خود نظارهٔ

مهر دل ایشان کرد ، ندانست که مهر یوسفی را سینهٔ یعقوبی باید ، از بهر آنك جمال یوسفی را هم دیدهٔ یعقوبی شاید .

مرد بی حاصل نیابد یار با تحصیل را   سوز **ابراهیم** باید درد **اسماعیل** را

ثمّ احالهم علی فضل‌الله فقال : « لاتیأسوا من روح‌الله» . قال **الجنید** : تحقّق رجاءِ الرّاجین عند تواتر المحن وترادف المصائب لانّ الله تعالی ، یقول : لاتیأسوا من روح‌الله ؛ والنّبی (ص) یقول : « افضل العبادة انتظار الفرج » .

« فلمّا دخلوا علیه قالوا یا أیّها العزیز » الآیات .... برادران **یوسف** که به **کنعان** باز گشتند بنوبت دوم و **بنیامین** را به **مصر** بگذاشته بعلت دزدی ، آن قصّه با **یعقوب** بگفتند ، **یعقوب** گفت : این چه داغ است که دیگر باره برجگر این پیرسوختهٔ غمگین نهادید ، گاه عذر گرگ آرید ! و گاه عذر دزدی ! ازخاندان نبوّت دزدی نیاید که نقطهٔ [1] نبوّت جز درمحلّ عصمت نیوفتد ، شما را بازباید رفت که ازین حدیث بوئی همی‌آید ، ایشان گفتند ای پدرمارا برآن درگاه آب روی نیست ، مگرتو نامه‌ای نویسی که نامهٔ ترا ناچار حرمت دارند ، پدر قلم برداشت وکاغذ و این نامه نبشت : « بسم الله الرّحمن الرّحیم – من یعقوب اسرائل الله بن اسحق ذبیح الله بن ابرهیم خلیل‌الله الی عزیزمصر ، المظهرللعدل ، الموفی‌للکیل ، امّا بعد : فانّا اهل بیتٍ مو کّل بنا البلاءُ فامّا جدّی فشدّت یداه و رجلاه و وضع فی‌المنجنیق فرمی به الی النّار فجعلها الله تعالی علیه برداً وسلاماً ، وامّا ابی‌فشدّت یداه و رجلاه و وضع السّکّین علی قفاه لیقتل‌ففداه الله ، وامّا انا فکان لی ابنٌ وکان احبّ اولادی الیّ فذهب به اخوته الی البریّة ، ثمّ أتونی بقمیصه ملطّخاً بالدّم وقالوا قداکله الذّئب‌فذهبت عینای ثمّ کان لی‌ابن وکان اخاه من امّه و کنت اتسلّی‌به فذهبوا به ، ثمّ‌رجعوا و قالوا انّه سرق وانّك حبسته لذلك و انّا اهل بیتٍ لانسرق ولا نُلد سارقاً ، فان رددته الیّ والّا دعوت علیك دعوةً تدرك السّابع من ولدك» حاصل نامه آنست که ما خاندانی ایم که دل و جان ما براندوه وقف کرده‌اند ، و

۱ـ کذا فی‌الاصل ، ظاهراً : نطفهٔ

می‌شنویم که توجوانی زیبائی ، ازبهرخدا آن قرّةالعین ما بما بازفرست ، وبرعجز و پیری من رحمت کن ، که من بی یوسف روزکاربا بنیامین میگذاشتم ، وگر نفرستی تیری درد ناك ازین جگرسوخته رها کنم که الم آن بهفتمین فرزند تو برسد . یوسف چون این نامه بخواند ، برقع فرو گشاد و تاج از سر فرو نهاد ، گفت این عتاب ماتا آنکه بود که شفاعت آن پیر پیغامبر درمیان نیامــده بود ، اکنون که شفاعت وی آمد من یوسفم وشمابرادران منید .

« لاتثریبَ علیکمُ الیومَ » گفته‌اند مَثل محاسبت‌الله با مؤمنان روز قیامت مثل معاملهٔ یوسف است با برادران ، یوسف گفت : «هل علمتم ما فعلتم بیوسف» همچنین ربّ العزّه گوید «هل علمتم مافعلتم عبادی » ، یوسف چون ایشان‌معترف شدند بگناه خویش از کرم خود روا نداشت جزآن که گفت : « لاتثریب علیکم الیوم » ، اگر یوسف را این کرم می‌رسد ، پس اکرم الاکرمین وارحم الرّاحمین سزاوارتـر که در مقام خجل ، بندکانرا گوید : « لاخوفٌ علیکمُ الیوم ولا انتم تحزنون» . قال الاستاد ابو علی الدقاق : لمّا قال یوسف : «انّه من یتّق و یصبر فانّ الله لایضیع اجر المحسنین» احال فی استحقاق الاجر علی ماعمل من الصّبر انطقهم الله حتّی اجابوه بلسان التّوحید ، فقالوا « تالله لقد آثرك الله علینا » یعنی انّ هذا لیس بصبرك و تقواك ، انّما هذا بایثارالله ایّاك علینا فیه تقدّمت علینا لا بجهدك و تقویك . فقال یوسف علی جهة الانقیاد للحقّ « لاتثریب علیکم الیوم » اسقط عنهم اللّوم ، لانه کمالم یر تقویه من نفسه حیث نبّهوه علیه لم یر جفاهم منهم فنطق عن عین‌التّوحید واخبرعن شهود التّقدیر.

۱۱ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « اِذهبوا بقمیصی هذا» ببریداین پیراهن من ، « فالقوهُ علی وجه ابی » آنرا برروی پدر من افکنید ، « یأت بصیراً » تا بابینائی‌آید ، « وأتونی باهلکم اجمعین (۹۳) » وکسان خویش همه بمن آرید .

« **ولمّا فصلت العیرُ** » چون کاروان گسسته گشت ازمصر ، « **قال ابوهم** » پدر ایشان **یعقوب** گفت [برسر هشت روزه راه] ، « **انّی لأجد ریحَ یوسف** » من بوی **یوسف** می‌یابم ، « **لولا اَن تفنّدون** [۹۴] » اگرشما مرا نادان ونابکار گوی نخوانید .

« **قالوا تالله** » [آن کسان که باوی بودند] گفتند بخدای ، « **اِنّك لفی ضلالِك القدیم** [۹۵] » که تو هم برآن محنت دیرینه‌ای .

« **فلمّا ان جآء البشیر** » چون بشارت دهنده آمد ، « **القاه علی وجهه** » پیراهن را برروی پدر افکند ، « **فارتدّ بصیراً** » وپدربه بوی پیراهن بیناگشت ، « **قال الم اقل لکم** » گفت نه من شما را می‌گفتم ، « **انّی اعلمُ من الله مالا تعلمون** [۹۶] » که من از خدای آن دانم که شما ندانید .

« **قالوایا ابانا** » گفتند ای پدر ما ، « **استغفرلنا ذنوبنا** » آمرزش‌خواه گناهان مارا ، « **اِنّا کنّا خاطئین** [۹۷] » که ما بدکردیم .

« **قال سوف استغفرُ لکم ربّی** » گفت آری آمرزش خواهم شما را از خداوند خویش ، « **انّه هو الغفور الرّحیم** [۹۸] » که الله تعالی عیب پوش است مهربان .

« **فلمّا دخلوا علی یوسف** » چون بریوسف درشدند ، « **آوی‌الیه ابویه** » پدر را وخاله را با خود آورد ، « **وقال ادخلوا مصرَ ان شآء الله آمنین** [۹۹] » و گفت درآئید در **مصر** ایمن ان شاءالله .

« **ورفع ابویه علی العرش** » و پدررا و خاله را برتخت مُلك خود برد ، « **وخرّوا له سجّداً** » وهمگان ویرا بسجود افتادند ، « **وقال یاابت** » و گفت ای پدر ، « **هذا تاویلُ رؤیایَ من قبلُ** » این [باهم آمدن و این سجود] سرانجام آن خواب منست که دیده بودم ازین پیش ، « **قد جعلها ربّی حقّاً** » خداوند من آنرا راست کرد ، « **وقد احسنَ بی** » و نیکوئی کرد [الله تعالی] بامن ، « **اذ اخرجنی من السّجن** » که مرا اززندان بیرون آورد ، « **وجآءبکم**

من البدو » و شما را از بادیه بمن آورد ، « **من بعد ان نزغ الشّیطان** » پس آن تباهی و آغالش [1] که دیو افکند ، « **بینی وبین اخوتی** » میان من و میان برادران من ، « **انّ ربّی لطیف لما یشآء** » خداوند من باریك دانست و دوربین کاری را که خواهد ، « **انّه هو العلیم الحکیم** (١٠٠) » و دانای است راست دان راست کار .

النوبة الثانية

قوله تعالی : «اذهبوا بقمیصی هذا » ـ چون برادران ، **یوسف** را بشناختند وبهم بنشستند ، **یوسف** گفت : ما حال ابی بعدی ـ حال پدرم چیست؟ پس‌ازفرقت من کارش بچه رسید ؟ گفتند غمگین است ورنجور ، دربیت الاحزان نشسته وازبس که بگریسته بینائی وی برفته ، **یوسف** زاری کرد وجزع نمود ، وحی‌آمد ازحق جلّ جلاله : « لا تجزع وانفذ الیه القمیص فانّه اذا شمّه عاد بصیراً » ، ای‌**یوسف** زاری مکن پیراهن بوی فرست که چون بوی پیراهن بمشام وی رسد بینائی باز آید . قال **الحسن** : لولا انّ الله اعلم یوسف ذلك لم یعلم انّه یرجع بصره الیه . **یوسف** بفرمان حق پیراهن ازسربر کشید و بایشان داد ، گفت : «اذهبوا بقمیصی هذا» .

ضحّاك و **سدّی** و **مجاهد** و جماعتی مفسّران گفتند آن پیراهن از حریر بهشت بود و هوالّذی البس الله ابرهیم یوم طرح فی‌النّار فکساه اسحق ثمّ کساه یعقوب ثمّ جعله یعقوب فی تعویذ وعلّقه من جید یوسف ولم یعلم اخوته بذلك و کان قمیصاً لایمسّه ذوعاهة الّاصحّ ، **یهودا** گفت پیراهن بمن دهید تامن برم که‌آن پیراهن بخون آلوده ازین پیش من بردم [2] و اندوه بردل وی من نهادم [3] ، تا امروز ببشارت من روم و سبب شادی من باشم ؛ « فألقوه علی وجه ابی » ای علی

١ـ آغالش : مردمرا بخصومت افکندن وتحریص‌نمودن بجنگ و کینه توزی(برهان‌قاطع) .
٢ـ نسخهٔ الف : آلوده من بردم . ٣ـ نسخهٔ الف : وی نهادم .

عین ابی ، « یأت بصیراً » یرجع الی حال الصّحة والبصر . و قیل معناه یأتنی بصیراً لانّه کان دعاه ، «وأتونی باهلکم اجمعین » نسائکم و اولادکم و عبیدکم و امائکم .

« ولمّا فصلت العیر » ای خرجت الرّفقة من مصر نحو **کنعان** ، «قال ابوهم» لمن حضر من اسباطه فانّ اولاده بعد فی الطریق ، « انّی لاجد ریح یوسف » ادرکه شمّاً ، هنوز کاروان بردر **مصر** بود که **یعقوب** بابنازادکان خویش می گوید که من بوی **یوسف** می‌یابم ، ازآنجا که کاروان بود تابه **کنعان** هشتاد فرسنگ بود ، **ابن عباس** گفت هشت روزه راه بود و باد بوی پیراهن بمشام **یعقوب** رسانید بفرمان الله ؛ و **یعقوب** این از آن گفت که بوی بهشت بوی رسید ودانست که در دنیا بوی بهشت جز از آن ندمد . و من ذهب الی انّه قمیصه الّذی کان یلبسه ، قال بلغت ریح **یوسف** ، **یعقوب** علی بعد المسافة معجزةً حیث کانوا انبیاء ، «لولا اَن تفنّدون» ای تکذّبونی وتنسبونی الی الخرف و فساد العقل . والتّفنید فی اللّغة تضعیف الرّأی ، والفند ضعف الرّأی ، و جواب لولا محذوف ، تقدیره لولا ان تنسبونی الی ضعف الرّأی لقلت انّه قریب .

«قالوا تالله انّك لفی ضلالك القدیم » قال **ابن عباس** فی خطائك القدیم من حبّ **یوسف** لاتنساه غلظوا له القول بهذه الکلمة اشفاقاً علیه وکان عندهم انّه مات ، و قیل فی محبّتك القدیمة ماتنساها . و قال صاحب **کتاب المجمل** الضّلال هاهنا الغفلة ، کقوله : « و وجدك ضالّاً فهدی » ای غافلاً عمّا یراد بك من امر النبوّة ، والقدیم هوالموجود الّذی لم یزل ثمّ یستعمل للعتیق مبالغةً ، کقوله : «کالعرجون القدیم » .

« فلمّا ان جآء البشیر » ای المبشّر و هو **یهودا** وهو سبط الملك من **بنی اسرائیل** جاء مع برید لیوسف الی یعقوب ، وقیل انّ البشیر **مالك بن ذعر** و الاوّل اصحّ . روی انّ یهودا خرج حاسراً حافیاً وجعل یعدو حتّی اتاه و کان معه سبعة ارغفة لم یستوف اکلها وکانت المسافة ثمانین فرسخاً ؛ «القیه» ای القی البشیر

القمیص، «علی وجه» یعقوب، «فارتدّ بصیراً» بعد ما کان ضریراً. **یهودا** به **کنعان** رسید و پیراهن برروی پدر افکند و گفت: البشارة انّ الملك العزیز هو ابنك یوسف ـ ای پدر ترا بشارت باد که **یوسف** به **مصر** ملك است وعزیز و این پیراهن وی است، **یعقوب** پیراهن وی ببوسید وبرچشم نهاد، چشمش روشن گشت، و گفت ای پسر **یوسف** را برچه دین یافتی، گفت بر دین اسلام، **یعقوب** گفت: الحمد لله الآن تمّت النّعمة. می گویند آن پیراهن بعد از **یوسف** نزد **افرائم‌بن‌یوسف** بود و تا بروزگار **هارون** مانده بود و بعد ازآن کس نداند که کجاشد.

« قال الم اقل لکم انّی اعلمُ من‌الله مالا تعلمون » من حیوة یوسف لاخبار ملك الموت ایّای وانّ الله یجمع بیننا. وقیل انّی اعلم من صحّة رؤیا یوسف. وقیل اعلم من بلوی الانبیآء و نزول‌الفرج مالا تعلمون؛ پس برادران **یوسف** از پدرعذر خواستندوبگناه خویش معترف شدند گفتند: « یاابانا استغفرلنا ذنوبنا »، سل‌الله لنا مغفرة ما ارتکبنا فی حقّك و حقّ ابنك انّا تبنا و اعترفنا بخطایانا.

« قال سوف استغفرُ لکم ربّی » اخّره الی سحر لیلة الجمعة لانّه افضل‌اوقات الدّعاء. وقیل‌معناه حتّی استأذن ربّی فی‌الاستغفارلکم خشی ان یقال له ماقال لنوح حین دعا لابنه الغریق، وقیل قال لهم تحلّلوا اوّل الامر من یوسف ثمّ استغفرلکم ربّی، « انّه هو الغفور الرّحیم ». ـ چون **یهودا** به **کنعان** آمد وپیراهن آوردبعد از آن بسه روز برادران دیگر رسیدند [۱] وجهاز آوردند، ساز سفر وبرگ راه که **یوسف** فرستاده بود با دویست راحله، و درخواسته که کسان شما، خرد و بزرگ شما، همه باید که بیائید. ایشان همه کارسازی راه کردند و هرچه در خاندان **یعقوب** مرد و زن، خرد وبزرگ بیرون شدند، هفتاد ودو کس بودند. و آن روز که اسرائیلیان و نژاد ایشان با **موسی** از **مصر** بیرون آمدند هزار هزار و ششصد هزار بودند.

«فلمّا دخلوا علی یوسف‌آوی الیه ابویه » فی‌الآیة تقدیم وتأخیرٌ، التّأویل: فلمّادخلواقال‌ادخلوامصروآوی‌الیه‌ابویه ورفعهماعلی‌العرش؛ چون **یعقوب** وکسان

---

۱ ـ نسخهٔ الف: بسه روز دیگر برادران دیگر آمدند.

وی نزدیك مصر رسیدند یوسف باملك مصرمشورت کرد که یعقوب وقوم نزدیك رسیدند واستقبال ایشان لابدّاست ، یوسف بیرون آمد وملك موافقت کردباجملهٔ خیل وحشم خویش ، وهم اربعة آلاف ، واز مصریان نفری بسیار بیرون آمدند ، یعقوب چون آن خیل وحشم فراوان دید ، آوازاسبان وازدحام پیادگان ورامش مصریان وخروش لشکر همه درهم پیوسته ، بایستاد تکیه بریهودا کرده ، آنگه گفت بیهودا مگر ملك مصر است این که می‌آید ؟! یهودا گفت لا ، بل اینك یوسف‌پسر تواست که می‌آید ، چون‌نزدیك رسید یوسف ازاسب فرودآمد ، پیاده فرا پیش پدر رفت ، پدر ابتدا کرد بسلام ، گفت : السّلام علیك یامذهب الاحزان منّی ، یوسف جواب داد وپیشانی پدر ببوسید ودست بگردن وی درآورد ، یعقوب بگریست و یوسف همچنان [1] بگریست ، غریوی و سوزی در لشکر افتاد از گریستن ایشان ، پس یعقوب گفت : الحمدلله الّذی اقرّ عینی بعد طول‌الاحزان ، آنگه یوسف گفت: « ادخلوا مصر ان شآءالله آمنین» من کلّ سوء . درآئید ایمن درمصر ، واین از بهر آن گفت که مردمان در مصر بجواز می توانستند رفتن و ایشان بی‌جواز در رفتند ایمن ، آنگه سخن باستثنا پیوست ازهمّها وبلاها که‌دیده بود ، یعنی که پس ازین همّها وبلاها نبود ان شاءالله .

« ورفع ابویه علی‌العرش » این تفسیرایواءاست ، ای ضمّهما الیه ورفعهما علی العرش یعنی علی السّریر الّذی کان یقعد علیه کعادة الملوك وابواه والده و خالته لیّا و کانت امّه راحیل قدماتت فی نفاسها بابن یامین فتزوّج یعقوب بعدها لیّا وسمّی‌الخالة امّاً کما سمّی‌العم اباً فی‌قوله «نعبد الهك و آله آبائك ابرهیم واسمعیل واسحق» . وروی‌عن الحسن انّه قال انشر‌الله راحیل امّ یوسف من‌قبرها حتّی‌سجدت له تحقیقاً للرّؤیا ؛ « وخرّوا لهُ سجّداً » این - واو- اقتضاء ترتیب نکنند ، و درین تقدیم وتأخیر است ، و معنی‌آنست که خرّواله سجّداً ورفع ابویه علی‌العرش ؛همه اورا بسجود افتادندآنگه پدررا و خاله را برتخت مُلك خود برد . مفسّران گفتند به این سجود نه آن خواهد که پیشانی برزمین نهادند برطریق عبادت که‌آن جز

۱ـ نسخهٔ الف : هم .

خدایرا جلّ جلاله روانیست ، بلکه آن پشت خم دادن بودو تواضع کردن بر طریق تحیّت و تعظیم و تکریم . **حسن** گفت سجود بود سر برزمین نهادن از روی تعظیم نه ازروی عبادت واللّه تعالی فرمود ایشانرا تحقیق و تصدیق خواب **یوسف** را . قال **ابن‌عباس** وقعوا ساجدین للّه نحوه . فقال یوسف عند ذلك واقشعرّ جلده ، « یاابت هذا تأویلُ رؤیایَ من قبل » ای هذا الّذی فعلتم بی من التّعظیم هو ما اقتضته رؤیای وانا طفل ، « قد جعلها ربّی حقّاً » ای جعل اللّه رؤیای صادقة ، وکان بین الرّؤیا وبین التّأویل اربعون سنةً ، وقیل ثمانون سنةً ، و قیل ستّ وثلثون سنة ، وقیل اثنتان و عشرون سنة ، وقیل ثمانی عشرة سنةً .

حسن گفت : **یوسف** هفده ساله بود که اورا درچاه افکندند وهشتاد سال‌از پدر غایب بود وبعد از آنك باپدر رسید بیست وسه سال بزیست وصد و بیست سال از عمروی گذشته از دنیا بیرون شد ، و**یعقوب** پس‌ازآنك **یوسف** را بازدید هفده سال بزیست وبیك قول بیست وچهارسال . و **یوسف** را سه فرزند آمد از **زلیخا** دو پسر بودند **افرائم** و**میشا** ویك دختر بود **رحمة** وهی امرأة **ایوب** (ع) و میان **یوسف** و میان **موسی کلیم** چهار صد سال بود . قال **الثوری** : لمّا التقی یعقوب و یوسف ، قال یوسف یاابت بکیت علیّ حتّی‌ذهب بصرك ، الم تعلم‌انّ القیامة تجمعنا، قال بلی یابنّی ولکن خشیت ان یسلب دینك فیحال بینی وبینك ، «وقد اَحسن بی» یقال احسن فلان بی واحسن الیّ ، « اذ اَخرجنی من السّجن » ولم یقل اخرجنی من‌الجبّ لانّه قال : « لاتثریب علیکم الیوم » والمعنی احسن اللّه الیّ فی اخراجی من‌السّجن بعد ما استعنت فیه علیه و قلت للغلام اذکرنی عند ربّك ، « وجآء بکم من البدو » لانّهم کانوا اهل بادیة و اصحاب مواش ، « من بعد اَن نزغ الشیطان » استخفّ بنا وافسد ما بیننا واغری بعضنا ببعض ، النّزغ ادنی مایقع من الفسادبین النّاس ، « انّ ربّی لطیفٌ لما یشآء » عالمٌ بدقایق الامور و حقایقها ، « اِنّه هو العلیم » بخلقه ، « الحکیم » فی جمیع افعاله . قیل لمّا التقی یعقوب و یوسف ، قال یعقوب لیوسف قل لی مافعل‌اخوتك بك ، فقال لاتسئلنی یاابی عمّافعل‌بی‌اخوتی وسلنی عمّا فعل‌بی‌ربّی.

قال اهل التّاریخ اقام یعقوب بمصر بعد موافاته باهله و ولده اربعاً وعشرین سنة فی‌اغبط حال واهناء عیشٍ ثمّ مات بمصر، فلمّاحضرته الوفاة جمع بنیه، فقال لهم ما تعبدون من بعدی؟ «قالوا نعبد الهك واله آبائك» الآیة ... ثمّ قال لهم یا بنیّ انّ الله اصطفی لکم الدّین فلاتموتنّ الّا و انتم مسلمون، و اوصی‌الی‌یوسف ان یحمل جسده الی‌الارض المقدّسة حتّی یدفنه عند قبر ابیه اسحق، ففعل یوسف ذلك ونقله فی تابوت من ساج الی بیت المقدس، وخرج معه یوسف فی عسکره و اخوته وعظماء اهل مصر، و وافق ذلك الیوم، الیوم الّذی مات عیص، فدفنا فی یوم واحدٍ فی قبر واحدٍ لانّهما ولدا فی بطن واحدٍ فدفنا فی قبر واحدٍ و کان عمرهما جمیعاً مائة وسبعاً واربعین سنة.

النوبة الثـالثة

قوله تعالی: «اذهبوا بقمیصی هذا» الآیة ...، یوسف گفت ببرید پیراهن من بر **یعقوب** که دردیعقوب از دیدن پیرهن خون آلودهٔ گرگ ندریده بود، تامرهم هم ازپیرهن من بود، چون آن پیراهن از **مصر** بیرون آوردند باد صبا را فرمان دادند که بوی پیرهن بمشام **یعقوب** رسان تاپیش‌از آنك پیك **یوسف**بشارت برد از پیك حق تعالی بشارت پذیرد و کمال لطف ومنّت حق برخود بشناسد، این برذوق عارفان همان نفحهٔ الهی است که متواری وار گـرد عالم می گردد بدر سینهای مؤمنان و موحّدان تاکجا سینه‌ای صافی بیند و سری خالی و آنجا منزل کند.

اتانی هواهاقبل ان اعرف الهوی فصادف قلباً فارغـاً فتمـکّنا

والیه اشار النّبی صلّی‌الله علیه وسلّم: «انّ لربّکم فی ایّام دهر کم نفحاتٍ» الخبر... اما **یعقوب** را این کرامت بواسطهٔ عشق **یوسف** نمودند ودرتحت این‌سرّی عظیم است وبیان وی آنست که مشاهدهٔ **یوسف**، **یعقوب** را بواسطهٔ مشاهدهٔ حق بود جلّ‌جلاله، هرگه که **یعقوب**، **یوسف** را بچشم‌سر بدیدی بچشم سرّدرمشاهدهٔ

حق نگرستی ، پس چون مشاهدهٔ **یوسف** از وی درحجاب شد ، مشاهدهٔ حق نیز از دل وی درحجاب شد ، آن همه جزع نمودن **یعقوب** واندوه کشیدن وی برفوت مشاهدهٔ حق بودنه برفوت مصاحبت **یوسف** ، وآن تحسّر وتلهّف وی برفراق **یوسف** ازآن بود که آئینهٔ خود گم کرده بود نه ذات آئینه را [1] می گریست ، لکن مونس دل خویش را که پس از آن نمی‌دید وبرفوت آن می‌سوخت ، لاجرم آن روز که ویرا بازدید بسجود درافتاد که داش مشاهدهٔ حق دید ، آن سجود فرامشاهدهٔ حق می‌برد که سزای سجود جزالله تعالی نیست .

قوله : « اِنّی لاجدُ ریحَ یوسف » عجب آنست که دارندهٔ آن پیراهن از آن هیچ بوئی نیافت و **یعقوب** از مسافت هشتاد فرسنگ بیافت ، زیرا که بوی عشق بود وبوی عشق جز [2] برعاشق ندمد ونیز نه هروقتی [3] دمد که تا مردپختهٔ عشق نگردد وزیربلای عشق کوفته نشود این بوی مرورا ندمد ، نبینی که **یعقوب** دربدایت کار ودر آغاز قصّه که **یوسف** را از برِوی ببردند هنوز یك مرحله نارسیده که اورادر چاه افکندند ، نه از وی خبرداشت نه هیچ بوی برد وبعاقبت در **کنعان** از بوی **یوسف** خبر می‌داد که « انّی لاجد ریح یوسف » و گفته‌اند **یعقوب** دربیت الاحزان هروقت سحربسیار بگریستی ، گهی بزاری نوحه کردی ، گهی ازخواری بنالیدی ، گهی روزنامهٔ عشق باز کردی وسورهٔ عشق آغاز کردی ، گهی سربرزانو نهادی ، گهی روی برخاك نهادی دودست بدعا برداشتی ، گهی بوی **یوسف** ازباد سحر تعرّف کردی وبزبان حال گفتی :

بوی تو باد سحر که بمن آرد صنما بندهٔ باد سحر کــه ز پی بوی توام

از اینجا بود که باد صبا روز فرج بوی **یوسف** بمشام وی رسانید و **یعقوب** تقرّب کرد وهذا سُنّة الاحباب مسائلة الدّیار و مجاوبة الاطلال وتنسّم الاخبارمن الرّیاح ، وفی‌معناه انشدوا :

۱ـ نسخهٔ ج : نه ذات آینه راکه گم کرده بود . ۲ـ نسخهٔ الف : بوی عشق‌بود جز.
۳ـ نسخهٔ الف : ونیز هروقتی .

وانّی لاستهدی الرّیاح نسیمکم اذا اقبلت من نحوکم بهبوب
و اسألها حمل السّلام الیکم فان هی یوماً بلّغت فاجیبی

« فلمّا اَن جآء البشیر القاه علی وجهه » الآیة ... لو اُلقی قمیص یوسف علی وجه من فی الارض من العمیان لم یرتدّ بصرهم وانّما رجع بصر یعقوب بقمیص یوسف علی الخصوص لانّ بصر یعقوب ذهب بفراق یوسف وانّما یرجع بقمیص یوسف بصر من ذهب بصره بفراق یوسف؛ **یعقوب** را مهر **یوسف** باروح آمیخته بود و دارالملك روح دماغست و قوّت وی در چشم وصفاءِ ناظرازو ، وچون **یوسف** برفت باوی جمال نظروصفاء بصربرفت ، که آن قوّت وآن صفا ذات **یوسف** وبوی **یوسف** می داشت ، چون برفت باخود ببرد ، لاجرم چون پیراهن به **یعقوب** رسید بوی **یوسف** باز آمد ، آن صفاءِ بصر باز آمد ، تا بدانی از روی حقیقت که محبوب بجای چشم و روح است ، فراق وی نقصان چشم و روح است و وصال وی مدد [1] چشم وروح است .

گفتم صنما مگر کـه جانان منی اکنون که همی نگه کنم جان منی
مرتد گردم گر تو زمن بر گردی ای جان جهان تو کفر و ایمان منی

« فلمّا دخلوا علی یوسف آوی الیه ابویه » در رفتن به مصر همه یکسان بودند اما بوقت تقرّب ونواخت مختلف بودند که پدرزا وخاله را برعرش کرامت نشاند وبصحبت و قربت وایواء [2] ایشانرا مخصوص کرد ، چنانك ربّ العزّه گفت : « ورفعَ ابویه علی العرش » و برادران در محل خدمت فرو آورد ، « و خرّوا له سُجّداً » اشارت است که فردای قیامت مؤمنانرا برعموم ببهشت اندر آرند ، عاصی آمرزیده ومطیع پسندیده ، پس ایشان که اهل معصیت بوده ومغفرت حق ایشانرا دریافته باببهشت گذارند واهل معرفت رابتخصیص قربت وزلفت مخصوص گردانند وبحضرت عندیّت فرود آرند « عند ملیك. مقتدر » .

---

۱ ـ نسخهٔ ج : ملده .

۲ـ ایواء ، آویته ایواء : پناه دادم وجای دادم اورا و مهمان نوازی کردم ازو .

پیر طریقت ازینجا گفت : اهل خدمت دیگرند واهل صحبت دیگر، اهل خدمت اسیران بهشت‌اند واهل صحبت امیران بهشت ، اسیران در ناز و نعیم‌اند و امیران باراز ولیّ نعمت مقیم اند . «وقد أحسن‌بی‌اذ أخرجنی من السّجن »محسن نه اوست که بابتدا احسان کند ، محسن اوست که پس‌ازجفا احسان کند ، **یوسف** اوّل جفاءِ نفس خود دید که در زندان التجابساقی کرده بود و گفته که « اذکرنی عند ربّك » پس خلاص خود اززندان بفضل و کرم حق دید وآنرا احسان شمرد گفت : «احسن بی اذ اخرجنی‌من‌السّجن»، وهرچند که بلاءِ چاه دیده بودآنراباز نگفت که آن بلا درحق خود نعمت می‌دید که درچاه وحی حق یافت وپیغام ملك شنید و **جبرئیل** پیك حضرت دید . یقول الله تعالی « و اوحینا الیه لتنبّئنّهم » پس آن محنت نعمت شمرد و آن بلاعین عطا دید ازین جهت بلاءِ چاه یاد نکرد وحدیث زندان کرد گفت : الله تعالی بامن نیکوئی کرد که سزای ملامت بودم و بامن کرامت کرد ، بدی دید ازمن و بفضل خود رحمت کرد از زندان خلاص داد ، وپس از فرقت درازمیان کرامیان جمع کرد ، آن همه ازلطیفی‌وبنده‌نوازی ومهربانی خویش کرد ، « انّ ربّی لطیفٌ لما یشآء» خداوندی است بلطف خودباز آمده بوفاءِ امید داران ، بکرم خود درگذارندهٔ نهانیهای بندگان وراست دارندهٔ کارایشان در دوجهان .

۱۲ - النوبة الاولی

قوله تعالی : « **ربّ قد آتیتنی من‌الملك** » خداوند من مرا از ملك این جهانی بهره دادی ، « **و علّمتنی من تأویل الاحادیث** » ودرمن آموختی‌دانستن سرانجام خوابها که بینند ، « **فاطر السّموات والارض** » ای کردگار آسمان و زمین بنوی ، « **انت ولیّی فی الدّنیا و الاخرة** » توئی یار من درین جهان و در آن جهان ، « **توفّنی‌مسلماً** » بمیران مرا بر مسلمانی ، « **و آلحقنی بالصّالحین** (۱۰۱) » ومرا بنیکان رسان .

« **ذلك من انبآءِ الغیب** » این حدیث [**یوسف**] از خبر های نادیده و نادانستهٔ تواست ، « **نوحیه‌الیك** » که پیغام می دهیم آنـرا بتو ، « **وما کنت لدیهم** » وتو نبودی بنزدیك ایشان وبا ایشان ، « **اذ اجمعوا اَمرهم** » آنکه که آن کار بهم‌پشتی برساختند [1] [و بسربردن آن در دل گرفتند] ، « **و هم یمکرون**(۱۰۲) » و آن ساز بد خویش می‌ساختند .

« **وما اکثرُ النّاس ولو حرصتَ بمؤمنین**(۱۰۳) » و بیشتر مردمان هرچند که حریص باشی برایمان ایشان [آنند که بنخواهند گروید] .

« **وما تسئلهم علیه من‌اجرٍ** » وازیشان [بررسانیدن پیغام]مزدنمی‌خواهی، « **ان هو الّا ذکرٌ للعالمین**(۱۰۴) » نیست این پیغام مگریادی ازالله جهانیانرا.

« **وکاینّ‌من آیةٍ فی‌السّموات والارض** » و چند نشان [نیکو پیدای راست] درآسمان وزمین ، « **یمرّون علیها** » که می گذرند برآن [مشرکان مکّه] « **وهم عنها معرضون**(۱۰۵) » و ایشان از [دیدن نشانهای یکتای الله در] آن رویهای گردانیده وغافل .

« **و ما یؤمن اکثرهم بالله** » وبنگروندبیشتر ایشان بخدای ، «**الّا و هم مشرکون**(۱۰۶) » مگر در آن گرویدن با خدای انباز گیرند .

« **افأمنوا اَن تأتیهم** » ایمن شوند که بایشان آید ، « **غاشیةٌ من عذاب الله** » عقوبتی که [در ایشان] پیچد از عذاب خدای [که از آن کس نرهد از ایشان] ، « **او تأتیهم السّاعة بغتةً** » یا بایشان رستاخیز آید ناگاه ، « **وهم لا یشعرون**(۱۰۷) » وایشان نمی‌دانند [که آن می‌آید] .

« **قل هذه سبیلی** » بگو راه من [وکار من] اینست ، « **ادعوا الی الله**» میخوانم با خدای ، « **علی بصیرةٍ انا ومن اتّبعنی** » بر دیده‌وری و درستی و پیدائی ، هم من وهم‌آنك برپی من بیاید ، « **وسبحان الله** » [ودانستن و گفتن و

۱ـ نسخهٔ الف : بهام پشتی برخاستند .

باز نمودن که پاکی و بی‌عیبی] و سزاواری خدای راست ، « **وما انا من المشركين** [۱۰۸] » ومن نه از انباز گیران وهمتا گویانم .

« **وما ارسلنا من قبلك** » و نفرستادیم پیش از تو بپیغام ، « **الّا رجالاً نوحي اليهم من اهل القرى** » مگر مردانی از شهر های پراکنده ، پیغام رسانیده می آمد بایشان ، « **افلم يسيروا في الارض** » بنروند در زمین ، « **فينظروا كيف كان عاقبة الّذين من قبلهم** » تا بینند که چون بود سرانجام ایشان که پیش از ایشان بودند ، « **ولَدار الاخرة خيرٌ** » و براستی که سرای آن جهانی به ، « **للّذين اتّقوا** » ایشانرا که [از انباز گفتن خدایرا و از ناپسند او] بپرهیزیدند ، « **افلا تعقلون** [۱۰۹] » درنمی یابند که چنین‌است .

« **حتّى اذا استيأس الرّسل** » تا آنکه که نومید شدند پیغامبران [از گرویدن قوم خویش] ، « **وظنّوا انّهم قد كُذبوا** » و چنان دانستند که ایشانرا دروغ زن گرفتند [و کس ایشانرا استوار نخواهد داشت] ، « **جآءهم نصرنا** » آنکه که بایشان آمد یاری دادن ما ، « **فنجّي من نشآء** » تابرهانیم اورا که خواهیم ، « **ولا يُردّ بأسنا** » و باز داشته نیاید زود گرفتن ما [چون هنگام آید] ، « **عن القوم المجرمين** [۱۱۰] » از گروه بدکاران [کافران] .

« **لقد كان في قصصهم عبرةٌ** » در قصّهای [پیغامبران و امم] ایشان عبرتیست و پند دادنی ، « **لاولي الالباب** » خردمندان وخداوندان مغزرا ، « **ماكان حديثاً يفترى** » این حدیث نه فرا ساخته ونهاده‌است ، « **ولكن تصديق الّذي بين يديه** » لکن استوار داشتن و راست گوی گرفتن **تورات** و **انجیل** است ازین پیش ، « **و تفصيل كلّ شيءٍ** » وپیدا کردن هرچیز که در تصدیق مصدّق را درمی‌باید ، « **وهدىً ورحمةً لقومٍ يؤمنون** [۱۱۱] » و راه نمونی و بخشایشی ایشانرا که می گرویدند .

النوبة الثانیة

قوله تعالی : « ربّ قد آتیتنی من الملك » یعنی ملك مصر ، و دخل من للتّبعیض لانّه لم یؤت الملك کلّه ، و قیل من للبیان ، « و علّمتنی من تأویل الاحادیث » یعنی تفسیر کتبك الّتی انزلتها علی انبیائك ، و قیل تعبیر الرّؤیا ولم یقل هذا علی انّه اعظم نعمةالله علیه لکن قالها لانّها من خصائص الله عزّوجلّ عنده کما شکر سلیمان ، فقال علّمنا منطق الطّیر ، و لم یکن منطق الطّیر اعظم نعمةالله علیه ، انّما شکره علی انّه خصّه بذلك و للانبیآءِ خصائص نعمخصّوا بهافی الدّنیا من غیرهم بعدما اکرموا به من نفایس النّعم . مثلقوله : «والنّاله الحدید۔ واسلنا له عینالقطر » و احیاء عیسیبن مریم الموتی ۔ وابرائهالاکمه والابرص۔ و تفجیر موسی المآء بالعصا من الحجر ؛ « فاطر السّموات والارض » یعنی یا فاطر السموات والارض ، « انت ولیّی » ناصری و معینی و متولّی تدبیری ، « فیالدنیا و الآخرة توفّنی مسلماً » . قال ابنجریر : سألالموت ولا سأله غیره . و قیل لیس هذا سؤالاً و انّماالمعنی توفّنی یوم تتوفّینی مسلماً مخلصاً فیالطاعة ، «والحقنی بالصّالحین » الانبیآء . و قیل بآبائی ابرهیم و اسحق و یعقوب ، ای ارفعنی الی درجتهم .

مفسّران گفتند : یوسف آرزوی مرگ آنگه کرد که ملك مصر بروی راست شد و خویش و پیوند او همه با وی رسیدند و تعبیرخواب که دیده بود بروی تمام گشت ، بعد از اینهمه مرگ خواست بر اسلام و سنّت تا نعمت بروی تمام گردد [1] ، وپیشازوی هیچ پیغامبر آرزوی مرگ نکرده بود ، ربّالعالمین دعاءِ وی اجابت کرد ، فتوفّاهالله طیّباً طاهراً بمصر بعد ان اوصی الی اخیه یهودا واستخلفه علی بنی اسرائیل ودفن یوسففیالنّیل فی صندوقٍ من رخامٍ و ذلك انّه لمّا مات تشاحّ النّاس علیه کلّ یحبّ ان یدفن فی محلّتهم لما یرجون من برکته

۱ ـ نسخهٔالف : خواست برسنّت ونعمتبروی گردد .

حتّى ممّوا بالقتال، فرأوا ان يدفنوه في‌النّيل حتّى يمرّ الماء عليه فيصل‌الى جميع مصر فيكون كلّهم فيه شرعاً واحداً ففعلوا. و كان قبره في النّيل الى ان حمله موسى (ع) معه حين خرج من مصر ببني اسرائيل فنقله الى الشّام و دفنه بارض كنعان خارج الحصن اليوم، فلذلك تنقل اليهود موتاهم الى الشّام من فعل ذلك منهم. روى **ابو بردة** عن **ابي‌موسى** قال: نزل النّبي (ص) باعرابيّ فاكرمه، فقال له‌النّبي (ص) تعاهدنا فاتاه، فقال سل‌حاجتك، فقال ناقة يرحلها و اعنز يحلبها اهلي، فقال (ص) أعجز هذا ان يكون مثل عجوز بني اسرائيل؟ قالوايا رسول‌اللّه وما عجوزبني اسرائيل؟ فقال انّ موسى لمّا سار ببني‌اسرائيل من‌مصر ضلّوا الطريق واظلم عليهم فقالوا ما هذا فقال علماؤهم. انّ يوسف (ع) لمّا حضره الموت اخذ علينا موثقاً من‌اللّه ان‌لا نخرج من‌مصر حتّى تنقل عظامه معنا. قال فمن‌يعلم موضع قبره؟ قالوا عجوز لبني‌اسرائيل فبعث اليها فاتته، فقال موسى (ع) دلّيني على‌قبر يوسف، قالت تعطيني حكمي، قال‌وما حكمك، قالت اكون معك‌في‌الجنّة، وروي‌انّ هذه‌العجوز كانت‌مقعدةعمياء فقالت لموسى لاأخبرك بموضع‌قبر يوسف‌حتّى‌تعطيني اربع‌خصال: تطلق لي‌رجلي‌وتعيدالىّ بصري‌وتعيدالىّ شبابي‌وتجعلني‌معك‌في‌الجنّة، قال فكبرذلك على‌موسى فاوحى‌اللّه عزّوجلّ اليه ياموسى اعطها ما سألت فانّك انّما تعطي عليّ ففعل فانطلقت‌بهم‌الى‌مستنقع ماءٍ فاستخرجوه من‌شاطي‌النّيل‌في‌صندوق من‌مرمر فلمّا اقلّوا تابوته طلع‌القمر واضاءالطريق مثل‌النّهار واهتدوا.

« ذلك من أنباءِ الغيب » اى هذا الّذى قصصناه عليك من امر يوسف و اخوته من‌الاخبار الّتي كانت غائبةً عنك فانزلت عليك دلالةً على‌اثبات نبوّتك وانذاراً و تبشيراً، « و ما كنتَ لديهم » لدى بني يعقوب، « اذ أجمعوا امرهم » عزموا على ماهمّوا به من‌القاء يوسف في الجبّ، « و هم يمكرون » بيوسف و بابيه اذ جاؤه بدمٍ كذبٍ.

« وماا كثرُ النّاس ولوحرصتَ بمؤمنين » كان رسول‌اللّه (ص) يرجو ايمان قريش واليهود لمّا سألواعن قصة‌يوسف، فقصّ‌اللّه عليهم احسن قصصٍ‌وبيّنهااحسن بيانٍ، فلم‌يكونوا عند ظنّه‌فنزلت هذه‌الآية، وتقديرها وما اكثر النّاس بمؤمنين

ولوحرصت ای اجتهدت کلّ الاجتهاد فانّ ذلك الی الله فحسب .

« وما تسئلهم علیه » ای علی القرآن والتّبلیغ و هدایتك ایّاهم ، «من اجرٍ» ای من جعلٍ و مالٍ فینفلهم ذلك ، « ان هو الّا ذکرٌ للعالمین » ای ما القرآن الّا تذکرة لهم بما هوصلاحهم و نجاتهم من النّار و دخولهم الجنّة یرید انّا ازحنا العلّة فی التکذیب حیث بعثناك مبلّغاً بلا اجرٍ غیر انّه لایؤمن الّا من شاءالله وان حرص النّبی علی ذلك .

« و کأیّن من آیةٍ » ای و کم من علامه ودلالة تدلّهم علی توحیدالله عزّوجلّ من امر السّمآءِ وانّها بغیر عمدٍ ماتقع علی الارض وفیها من مجری الشّمس والقمر مایدلّ علی انّ لها خالقاً فانّ الّذی خلقها واحد و کذلك فیما یشاهد فی الارض من نباتها و جبالها و بحارها مایوجب العلم الیقین عندالتّأمّل ، « یمرّون علیها » یعنی بذلك مشرکی قریش و کفّار مکّة ، « و هم عنها مُعرضون » لایتفکّرون فیها ولا یعتبرون بها .

«ومایؤمن اکثرهم بالله الّاوهم مشرکون» ظاهر این آیت مشکل می‌نماید ازبهر آنك ایمان وشرك ضد یکدیگرند و هردوایشانرا اثبات کرده درین آیت ، او که مؤمن بود اورا مشرك نگویند، واو که مشرك است مؤمن نبود، پس لابدّاست بیان آن کردن : قومی گفتند مراد باین گروهی است که به‌الله تعالی گرویده اند که ضارّ ونافع ومدبّرومسبّب اوست وآنکه دراسباب می آویزند وبا آن می آرامند آنراشرك کهین گویند چنانك گوئی : لولاالکلب لدخل اللّص دارك ولولا فلان لکان کذا ، وفی الخبر: من حلف بغیرالله فقد اشرك . اما قول بیشترین اهل تفسیر آنست که مراد باین شرك مهین است ، یعنی آن مشرکان که بهستی وآفریدگاری و کردگاری الله می گروند چنانك گفت جلّ جلاله « ولئن سألتهم من خلقهم لیقولنّ الله ، ولئن سألتهم من خلق السّموات والارض لیقولنّ الله » آنکه با این اقرارانباز می گیرند با اوبتانرا که نه کردگارند ونه آفریدگار ، و یقولون هؤلاءِ شفعاؤنا عندالله ــ **ابن عباس** گفت مشرکان عرب که درتلبیه می گفتند : لبّیك اللّهم لبّیك لا شریك لك الّا شریك هولك تملکه ومامَلك ؛ و گفته‌اند که **ثنویان** اند ایشان که

بنور وظلمت گویند و گوران که گویند: الخیر من الله والشّرّ من ابلیس . وقیل نزلت فی النّصاری لانّهم آمنوا ثمّ اشرکوا بالتّثلیث، وقیل نزلت فی المنافقین اظهروا الایمان واسرّوا الکفر والشّرك ، وقیل نزلت فی اهل الکتاب آمنوا ببعض الانبیآء و کفروا ببعضٍ فجمعوا بین الایمان والشّرك .

قوله « افأمنوا » یعنی المشرکین ، « ان تأتیهم غاشیةٌ من عذاب الله » ای عقوبة تغشاهم و تشملهم کقوله : «یوم یغشیهم العذاب » ؛ « او تأتیهم السّاعة » ای القیـامة ، «بغتةً » فجاةً من غیر سابقة علامةٍ ، « و هم لایشعرون » باتیانها غیر مستعدّین لها .

«قل» یا محمّد ، «هذه» الطّریقه وهذه الدّعوی ، «سبیلی» ومنهاجی ، «ادعوا» النّاس ، « الی الله علی بصیرةٍ » ای هدًی وبیانٍ و حجّةٍ ویقینٍ ؛ و قیل البصیرة المعرفة الّتی یمیّز بها الحقّ من الباطل وهی مصدر بصر . ـ می گوید ای **محمّد**(ص) بگوی کار من و رسم من وپیشهٔ من اینست که میخوانم خلق را با خدای تعالی بر حجّت روشن ویقین بی گمان ودین راست وشناخت درست . آنکه گفت : «أناومن اتّبعنی» فهو ایضاً یدعوالی الله . قال **ابن زید** و **الکلبی** : حقّ والله علی من اتّبعه ان یدعوالی مادعاالیه ویذکر بالقرآن والموعظة وینهی عن معاصی الله ، باین قول ـ علی بصیرةٍ ـ در موضع حال است و اگر بر ـ ادعوا الی الله ـ سخن بریده کنی آنکه گوئی براستیناف ـ علی بصیرة انا ومن اتّبعنی ـ روا باشد ومعنی آنست که بربصیرت ویقینم هم من وهم آنکس که بر پی من راست رود . **ابن عباس** گفت یعنی صحابهٔ رسول که آراستهٔ دین و طریقت بودند و معدن علوم شریعت ، ستارگان ملّت و سابقان امّت ، مایهٔ تقوی و گنج هدی و حزب مولی ، « و سبحانَ الله » ای وقل سبحان الله تنزیهاً لله عمّا اشرکوا ، « وما أنا من المشرکین » مع الله غیر الله .

« وما ارسلنا من قبلك » یا محمّد ، «ا لّا رجالاً » لاملائکة ، «یوحی الیهم » .

و قرأ **حفص** «نوحی الیهم» بالنّون فی جمیع القرآن ، «من اهل القری» ای الامصار دون البوادی لانّ اهل الامصار اعقل واعلم و احلم . قال **الحسن** لم یبعث الله نبیّاً من

البادیة ولامن النّسآء ولامن الجنّ. مشرکان **قریش** گفتند چرا بما فریشته نیامد بپیغام که مردم آمد، این آیت جواب ایشانست: «افلم یسیروافی‌الارض فینظروا» الی مصارع الامم المکذّبة فیعتبروا بهم.

باتوا علی قلل الجبال تحرسهم	غلبُ الرّجال فلم تمنعهم القلل
واستنزلوا بعد عزّمن معاقلهم	واسکنوا حفراً یا بئس مانزلوا
ناداهم صارخٌ من بعد مادفنوا	این الاسرّة والتّیجان والحلل
این الوجوه الّتی کانت محجّبة	من دونها تضرب الاستار والکلل
فافصح القبر عنهم حین تسألهم	تلك الوجوه علیها الدّود تقتتل
قد طال ماأکلوا دهراً وما نعموا	فاصبحوا بعدطول‌الاکل‌قداکلوا

«و لدارالآخرة خیرٌللّذین اتّقوا» یقول‌الله تعالی هذا فعلنا فی‌الدّنیا باهل ولایتنا وطاعتنا ان ننجّیهم عند نزول العذاب ومافی الدّار الاخرة خیرلهم، «افلا تعقلون» فتعرفوا انّها خیرٌ وتتوسّلوا بالایمان الیها. قرأ **مدنیّ** و **شامیّ** و **عاصمٌ** و **یعقوب**[1]: «افلا تعقلون» بتاء المخاطبة والباقون بالیاء واضاف الدّار هاهنا الی‌الآخرة علی تقدیر حذف‌الموصوف کانّه قال ولدار النّشأة الآخرة.

«حتّی اذا استیأس الرّسل» این موصولست بآیت پیش - می گوید: پیغام می‌آمد به‌پیغامبران وایشان‌رد عذاب می‌دیدند ازدشمنان، تاآنکه که: استیأس الرّسل من‌اسلام قومهم وظنّ‌الرّسل انّهم لایصدّقون البتّة وانّ قومهم‌قد اصرّواعلی تکذیبهم، «جآءهم نصرنا» تاچون پیغامبران نومید شدند از اسلام قوم خویش ویقین دانستند که ایشان برتکذیب مصرّ بایستادند و تصدیق پیغامبران نخواهند کرد، آنکه نصرت ما آمد بایشان و عذاب فروگشادیم بردشمنان. قراءت کوفی «قد کذبوا» بتخفیف است یعنی و ظنّ المشرکون و اعداء الرّسل انّ الرّسل قد کذبوا، باین قراءت ظنّ بمعنی شك است و بقراءت اوّل بمعنی یقین - می گوید چنان پنداشتند دشمنان پیغامبران که پیغامبران‌دروغ شنیده‌اند وباایشان دروغ

---

۱ ـ نسخهٔ ج: (ویعقوب) را ندارد.

گفته‌اند که بایشان عذاب خواهد آمد، « جاءهم نصرنا فنجّی من نشآء » عند نزول العذاب و هم المؤمنون. قرأ **شامی و عاصم و یعقوب** فنجّی مشدّدة الجیم مفتوحة‌الیاء، علی‌مالم یسمّ فاعله وقراءت العامه ـ فننجی ـ بنونین، وادغم **الکسائی** احدی النّونین فی‌الاخری فنّجی، « ولایردّ بأسنا عن القوم المجرمین » ای لایدفع عذابنا عن‌الکفّار، یعنی واهلکنا‌الکاذبین حیث‌لارادّ لعذابنا عنهم اذا نزل بهم.

« لقد کان فی قصصهم » ای فی قصص الانبیاء و اممهم، وقیل فی قصّة یوسف واخوته و ابیه، « عبرةٌ » مایعبربه من الجهل الی‌العلم، « لاولی الالباب» ذوی ـ العقول، ولبّ کلّ شیء خلاصته وخیاره. گفته‌اند معنی‌عبرة و اعتبار آنست که نادانسته ونابوده دردانسته وبوده بشناسی، یعنی من نقل یوسف من‌الجبّ والسّجن الی‌الملك فهو علی نصر محمّد (ص) قادرٌ ـ می گوید آن خداوند که قدرت خود نمود باعزاز واکرام **یوسف** تاپس‌ازچاه وزندان‌وذلّ بندگی بعزّ ملکی‌رسید، و پس‌ازفرقت‌خویشان وگرامیان قربت ووصلت ایشان بمراد بدید، قادر است که **محمّدمصطفی** (ص) را بردشمنان نصرت دهد و اعزاز واکرام ویرا کفرهٔ قریش مقهور ومخذول گرداند، «ماکان حدیثاً یفتری» ای ماکان القرآن حدیثاً یختلق کما زعم‌الکفّار،ان‌هذا الّا اختلاقٌ بل‌هو کلام‌الله وعلمه وصفته، « ولکن‌تصدیق الّذی بین‌یدیه » ای ولکن کان تصدیق الکتب الّتی تقدّمته، یعنی یصدّق ماقبله من‌التّوریة والانجیل والکتب، «وتفصیل کلّ‌شیء » یحتاج العبادالیه من‌امورالدّین وشرایعه، « وهدًی » من الضّلال، « ورحمةً » من العذاب، « لقوم یؤمنون » یصدّقون بتوحیدالله عزّوجلّ ویقرّون بنبوّة محمّد (ص).

النوبة‌الثـالثة

قوله تعالی : «ربّ قدآتیتنی من‌الملك» ـ من ـ حرف تبعیض‌است، ازآن در سخن‌آورد تابدانی که الله تعالی‌است که مالك بر کمال‌است ودرملك‌ایمن اززوال است، قیّومی‌بی گشتن‌حال‌است، درذات وصفات‌متعال است، ملك‌الملوك، خداوند

همهٔ خداوندان ، پادشاه بر همهٔ پادشاهان، پیش از هر زمان و پیش از هر نشان ، عظیم المنّ وقدیم الاحسان ، دارندهٔ جهان و نوبت ساز جهانیان ، هر کس را آن دهد که اورا سزد و برهر کس آن نهد که برتابد، از معدن محنت نقد نعمت پدید آرد واز شب اندوه صبح شادی بر آرد؛ یکی اندیشه کن درین قصّهٔ **یوسف** ومحنت وی ، حزن **یعقوب** وحرقت وی ، حسد برادران و قصد ایشان ، حزنی بدان عظیمی ، محنتی بدان درازی ، حسدی بدان تمامی ؛ بنگر که الله چه نمود از لطف خود بایشان و چه ریخت ازنثار رحمت [1] برسر ایشان ، چنانك درشاخ حنظل شفاء دردنهاد و از مغز افعی تریاق زهر ساخت [2] ، از چشمهٔ اندوه **یعقوب** آب شادی روان کرد و از ظلمت حسد برادران نورشفقت پدید آورد، بطبع از یکدیگرنفور گشته بودند که لطفی ازحضرت خوددرمیان ایشان افکند تادامن الفت ایشان واهم دوخت و ایشانرا از پراکندگی ودشمنی درمجمع دوستی و برادری جمع کرد تا هم **یوسف**(ع) ایشانرا عذر ساخت ، گهی با پدر گفت: نزغ الشیطان بینی و بین اخوتی ، گهی با برادران گفت : لاتثریب علیکم الیوم ، گهی نعمت منعم را شکر گزارد و گفت : وقداحسن بی ، چون این همه الطاف کرم دید ونواخت بی نهایت ازدرگاه احدیّت زبان ثنا ودعا بگشاد گفت : ربّ قدآتیتنی من الملك گفته اند که ربّ العالمین جلّ جلالهُ ملك مصر بدو کس داد : به **یوسف** پیغامبر و **فرعون** دشمن ، فرعون را از روی مذلّت و اهانت داد و **یوسف** را از روی اعزاز و کرامت ، **فرعون** چون **ملك مصر** بروی راست شد از قوّت خود دید ، اضافت بـا خود کرد گفت : الیس لی ملك مصر ماعلمت لکم من الهٍ غیری، لاجرم ذلیل و خوار گشت و **یوسف** ملك ازحق دید ، حول وقوّة خود درمیان ندید ، گفت : « ربّ قدآتیتنی من الملك » لاجرم بعزّبی نهایت و کرامت نبوّت رسید ؛ **فرعون** که اضافت ملك ونعمت باخود کرد امام اهل قدرت واعتزال گشت که گفتند: الطّاعة منّا لامن توفیق الله. و **یوسف** که اضافت باحق کرد امام اهل سنّت و جماعت گشت که گفتند : کلّ من عندالله . و گفته اند آن ملك که **یوسف** اشارت بدان کرد ملك رضا و وفا است که بهرچه

۱ـ نسخهٔ ج : نثار نعمت خود ۲ ـ نسخهٔ الف : زهرنهاد و ساخت .

پیش آمدرضا داد وبهر چه روز بلی پذیرفت وفانمود ، کارانبیاء چون کاردیگران نباشد ، ملك ایشان نه چون ملك جهانیان بود، ایشان همه جواهر عصمت بودند، پروردهٔ قوت الطاف ربوبیّت بودند ، ازمشارق دولت نبوّت طلوعی کردند ، برسپهر عزّت رسالت تجلّی کردند ، بافق درد محبت فرو شدند . و نشان کمال رضا و وفاء **یوسف** آنست که سرّخوداز اغیاربتمامی بپرداخت وازیادخود یکبارگی با یادحق پرداخت ، بزبان تفرید گفت : انت ولیّی فی الدّنیا والآخرة ؛ در دنیا مـرا عرفان توبس ودرعقبی رضوان توبس ، آنکه تحقیق این دعوی را آرزوی مرگ کرد گفت : « توفّنی مسلماً » مرگ نفس بآرزو خواست دانست که در مرگ حیوة اهل داد ودین است وازمرگ روان پاك راتمکین است . القی یوسف فی الجبّ و حبس فی السّجن فلم یقل توفّنی مسلماً فلمّاتمّ له الملك و استقام له الامرولقی الاخوة سجّداً لهولقی ابویه معه علی العرش ، قال توفّنی مسلماً ، فعلم انّه المشتاق کلّ الاشتیاق .

این است خاتمهٔ قصّه **یوسف**(ع)وبزرگوارترازاین قصّه‌ای نیست که ربّ‌العزّه درابتداء سوره گفت : « نحن نقصّ علیك احسن القصص » و درآخر سوره گفت : « لقدکان فی قصصهم عبرةٌ لاولی الالباب » ، در اوّل گفت نیکوترین قصّها است و درآخر گفت دراین قصّه عبرتها وپندها است ، همه قصّهای پیغامبران که بیان کرد واسطه در میان آورد چـنانك در قصّهٔ **نوح** (ع) : « واتلُ علیهم نبأ نوحٍ » و در قصهٔ **ابراهیم** (ع) « واتلُ علیهم نبأ ابرهیم » و در قصهٔ پسران **آدم** (ع) «واتل علیهم نبأ ابنی آدم » ، چون بقصهٔ **یوسف** (ع) رسید واسطه ازمیان برداشت اضافت باخود کرد ،بیان آن وذکر آن گفت : «نحن نقصّ علیك احسن القصص» و در آخر گفت « لقدکان فی قصصهم عبرةٌ لاولی الالباب » یعنی فیها عبرة و عظة للملوك فی بسط العدل کما بسط یوسف وفی المنّ علی الرّعیّة والاحسان الیهم کما فعل یوسف انّه لمّا ملکهم اعتقهم کلّهم ، و من العبرة فی قصصهم لارباب التّقوی فانّ یوسف لمّاترك هواه رقّاه الی الله مارقّاه ، ومن ذلك العبرة لاهل الهوی فی اتّباع الهوی من شدّة البلاء کامرأة العزیز لمّا تبعت هواها لقیت ما لقیت من الضرّ والفقر ،

ومن ذلك العبرة للمماليك فى حفظ حرمة السّادة كيوسف لمّا حفظ حرمته فى زليخا مُلّك ملك العزيز و صارت زليخا امرأته حلالاً ومن ذلك العفو عند القدرة كيوسف حيث تجاوز عن اخوته ومنها ثمرة الصّبر كيعقوب لمّا صبر على مقاساة حزنه ظفر يوماً بلقاء يوسف الى غير ذلك من الاشارات فى قصّة يوسف عليه السّلام .

۱۳- سورة الرعد- مكية

۱- النوبة الاولى

« بِسْمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحيم »

بنام‌خداوند فراخ‌بخشایش مهربان ،« **الٓمٓرٰ تلك آياتُ الكتاب** » این حروف قرآن آیات‌وسخنان آن‌نامه‌است که خدای تعالی فرستاد، «**والّذی اُنزل الیك‌من ربّك**» و آنچه فروفرستاده آمد بتو از خداوند تو ، « **الحقّ** »راستست و درست ، «**ولکنّ اکثرالنّاس لا یؤمنون**[1]» لکن بیشتر مردمان بنمی گروند .

« **اللّه‌الّذی رفع السّموات** » اللّه تعالی اوست که برداشت هفت‌آسمان ، « **بغیر عمدٍ** » بی ستون ، « **ترَونها** » [آنك آسمان بی ستون برداشته] می - بینید ، « **ثمّ‌استوی علی‌العرش** » آنکه پس مستوی شد بر عرش ، « **وسخّر الشّمسَ والقمر** » و نرم کرد و روان و فرمان بردار آفتاب و ماه را ، « **کلّ یجری لاجلٍ مسمّی** » تاهر دو می‌روند هنگامی نام زد کرده را ، «**یدبّرالامرَ**» کار می گرداند و می‌راند و پیش می‌برد ، « **یُفصّل الآیات** » نشانهاپیدا می کند [و پیغامها گشاده می رساند] ، «**لعلّکم‌بلقآء ربّکم توقنون**[2]» تا مگر شما برستاخیز ودیدار خداوند خویش گرویدنی راست بگروید .

«**وهوالّذی مدّالارض**» او آنست که زمین را [بر روی آب] پهن‌باز کشید ، « **وجعل فیهارواسیَ** » و کوههای بلند درآن لنگر کرد ،« **وانهاراً** » و جویهاساخت روان ، « **ومن کلّ الثّمرات جعل فیها** » و ازهر میوه‌ای کرددر آن ، «**زوجین اثنین** » جفت جفت ، [جفتی طعم و جفتی رنگ] ، « **یُغشی اللّیل النّهار**» شب تاریك در سر روز روشن می کشد ، « **انّ‌فی‌ذلك‌لآیاتٍ** » در آن نشانهای‌پیداست[هستی‌ویکتائی و دانائی وتوانائی‌او،ا] ، «**لقوم یتفکّرون**[3]»

گروهی را که [درنگرند و] اندیشه کنند .

«**و فی الارض قطع متجاورات**» و در زمین پارهائی است از یکدیگر نزدیك ، «**و جنّات من اعناب**» و رزانی از انکورها[۱] ، «**و زرع و نخیل**» و کشت زار و خرما بنان ، «**صنوان**» درختان دو ساق وسه ساق و چهار ساق ، «**و غیر صنوان**» و یك ساق ، «**یسقی بماء واحد**» از یك آب همه را آب میدهند ، «**و نفضّل بعضها علی بعض فی الأکل**» و ما لختی را از آن بر دیگر فضل می‌دهیم در شیرینی و نیکوئی و بزرگی و همواری ودر رنگ و بوی وطعم و جنس ، «**انّ فی ذلك لآیات**» در آن نشانهائی روشن است ،«**لقوم یعقلون (۴)**» ایشان‌را که دریابند .

«**و ان تعجب فعجب قولهم**» واگر شگفت‌داری شگفتست سخن ایشان، «**ءاذا کنّا تراباً**» باش ما آنگه که خاك گردیم ، «**ءانّا لفی خلق جدید**» باش ما در آفرینش نوخواهیم بود، «**اولٓئك الّذین کفروا بربّهم**» ایشان‌آنند که خداوند خویش را [نمی شناسند] کافر شدند [باو] ، «**و اولئك الاغلال فی اعناقهم**» و ایشان‌آنند که‌غلهاست [فردا]در گردنهای ایشان[۲] ،«**و اولٓئك اصحاب النّار**» و ایشانند که آتشیانند ، «**هم فیها خالدون (۵)**» ایشان در آن جاودان .

«**ویستعجلونك بالسّیّئة قبل الحسنة**» برستاخیز می شتابند تا گرویده وایمان نیاورده [و رستاخیز عقوبت ایشانست و روز بد ایشان] ، «**و قد خلت من قبلهم**» و گذشت پیش ازایشان [مکذّبان پیشینیانرا] ، «**المثلات**» عقوبت های گوناگون [که ایشان از پیشینیان به نیستند و نه قوی تر] ، «**وانّ ربّك لذو مغفرة للنّاس**» وخداوند تو با آمرزگاری خداوندیست مردمانرا ، «**علی ظلمهم**» با آن ستم که ایشان برخود می کنند [از گناه خویش] ، «**و انّ ربّك لشدید العقاب (۶)**» وخداوند تو سخت عقوبتست [دشمنانرا] .

۱ـ نسخهٔ الف : رزها از انگورها الوان .

۲ـ نسخهٔ الف : که فردا غلها برگردن ایشان نهند درآن جاودان .

« **و یقول الّذین کفروا** » و می گویند ایشان که کافر شدند ، « **لولا أنزل علیه آیةٌ من ربّه** » که چرا فرو فرستاده نمی آید بر محمّد (ص) آیتی [که ما میخواهیم] از خداوند او ، « **انّما انت منذر** » تو بیم نمای آگاه کننده‌ای ، « **و لکلّ قومٍ هادٍ** (۷) » و هر قومی را داعی‌ایست باز خواننده‌ای.

النوبة الثانية

بدانك‌این سوره چهل‌و سه آیت است وهشتصدو پنجاه وپنج کلمه‌وسه‌هزار وپانصدو شش حرفست، جمله بمکّه‌فرو آمد بقول‌جماعتی‌مفسّران وبقول‌**ابن‌عباس و مجاهد** جمله بمدینه فرو آمد و قول درست آنست که بمکّه فرو آمد مگر دو آیت : « هوالّذی یریکم البرق خوفاً و طمعاً » و این را قصّه ایست که بآن رسیم شرح دهیم ، دیگر آیت « و یقول‌الّذین کفروا لست مرسلاً » . و در این سوره دو آیت منسوخ‌است : یکی مجمع‌علی‌نسخها ودیگر مختلف فی‌نسخها. امّا آنك باجماع منسوخ است : « و اِمّا نرینّك بعض الّذی نعدهم او نتوفّینّك فانّما علیك البلاغ » بآیت سیف منسوخ است ، آیت دیگر : « وانّ ربّك لذو مغفرةٍ للنّاس علی ظلمهم » بقول بعضی محکم است و بقول بعضی منسوخ و ناسخها قوله: « انّ‌اللّه لایغفران یشرك‌به » . ودر فضیلت‌سوره **ابیّ کعب** روایت کنداز **مصطفی** (ص) قال : من‌قرأ سورة‌الرّعداعطی من‌الاجرعشر حسناتٍ بوزن کلّ سحابٍ‌مضی و کلّ سحابٍ یکون الی یوم القیامة وکان یوم‌القیامة من‌الموفین بعهداللّه .

« بسم‌اللّه الرّحمن الرّحیم ــ **آلمّر** » قال **ابن‌عباس** معناه انااللّه اعلم واری، و الکلام فی تأویل الحروف قد سبق ، « تلك آیات الکتاب » اینجا سخن تمام شد ومعناه تلك الاخبار الّتی قصصتها علیك من خبر یوسف و غیره هی آیات الکتاب الّذی انزلته علی‌الانبیاء قبلك ــ می گوید ای **محمّد** آن قصّهای پیغامبران که‌بر توخواندیم وآئین‌رفتگان‌وسر گذشت‌ایشان که‌ترادر **قرآن** بیان کردیم‌همچنان در **تورات** موسی و **انجیل** عیسی و **زبور** داود بیان کردیم و با ایشان بگفتیم

یعنی که این کتابهای خداوند ، آیات و سخنان وی همه موافق یکدیگر اند و مصدّق یکدیگر ، و گفته‌اند که کتاب اینجا لوح محفوظ است یعنی که آن همه آیات وسخنان ما است درلوح محفوظ نبشته ومثبت کرده؛ آنکه گفت : « والّذی انزل الیك » یعنی والقرآن الّذی انزل الیك ، « من ربّك الحقّ » فاعتصم به و اعمل بمافیه .

ابن‌عباس گفت : آیات‌الکتاب‌قرآنست ، هرچه پیش ازین سوره فروآمد از احکام واخبار وقصص ، « والّذی انزل الیك » یعنی هذه السّورة ـ می گوید آنچ‌پیش ازین سوره فرو آمد از **قرآن** واین سوره همه حقّ است وراست ، کلام خداوند و صفت وی نه چنانك کفّار **مکّه** می گویند : انّ محمّداً تقوله من تلقآءِ نفسه ، « ولکنّ اکثر النّاس » من مشرکی مکّة ، « لایؤمنون» لایصدّقون بالقرآن انّه من عنداللّه ؛ قال **الزّجاج** : لمّاذکرانّهم لایؤمنون عرّف الّذی‌یوجب التّصدیق من‌دلایل الرّبوبیّة وشواهد القدرة .

فقال عزّ من قائل : « اللّه‌الّذی رفع السّموات »ای‌من‌وضعها من‌جانب العلوّ ، « بغیر عمدٍ » جمع عماد وقیل جمع عمود ، تقول العرب عمود البیت وعماد ـ البیت و جمعها عمد بفتحتین کادم وأهب و یجمع العمود علی عُمد ایضاً کرسول ورُسل ، « ترونها » الضمیر یعود الی السّموات ای ترونها کذلك فلا حاجة الی بیان ، وقیل یعود الی العمد وفیه قولان احدهما لها عمد غیر مرئیّة وهی‌قدرةاللّه سبحانه ، وقیل هی جبل قاف و السّمآء مثل القبّة اطرافها علی ذلك الجبل و ذلك الجبل محیط بالدّنیا ، مخلوق من زبرجدةٍ خضراء و انّ خضرة السّمآء من جبل قاف . این آیت جواب سؤال مشرکانست که از رسول خدا(ص)پرسیدند که‌آن خداوند که معبودتو است فعل وصنع وی چیست ؟ ودر **قرآن** مثل این‌آیت‌بجواب ایشان صدوهشتاد آیت است ؛ والمعنی خلق اللّه السّموات فی‌الهواء من غیر اساس وغیر اعمدة وبنآء الخلق لایثبت الّا باساس واعمدة لیعتبروا و یعرفوا قدرة اللّه تعالی ، « ثمّ استوی علی العرش » الاستوآء فی‌العربیة ضدّ الا عوجاج والاستیفاز[۱]

۱ ـ نسخهٔ الف : استیفاد .

وقد سبق بیانه، « وسخّر الشّمس والقمر » معنی السّخرة ان یکون مقهوراً مدبّراً لایملك لنفسه مایخلّصه من القهر - می گوید آفتاب وماه را روان و فرمانبردار کردیم تا همی روند در مجاری خویش وهمی برند درجات ومنازل نام زد کردهٔ خویش که بآن درنگذرند تاشما بررفت ایشان سال و ماه وروزگار همی دانید و حساب معاملات همی کنید، اینست معنی « کلّ یجری لاجلٍ مسمّی » بیك قول، وبقول دیگر کلّ یجری لاجل مسمّی، ای کلّ واحد منهما یجری الی وقت معلوم وهو فنآء الدّنیا و قیام السّاعة الّتی عندها تکوّر الشمس و یخسف القمر و تنکدر النّجوم، « یدبّر الامر » یقضیه وحده، وقیل یبعث الملائکة بالوحی والرّزق، « یفصّل الآیات » یبیّن الآیات الدّالّة علی وحدانیّته، وقیل یبیّن آیات القرآن، « لعلّکم بلقآءِ ربّکم توقنون » کی تتفکّروا یا اهل مکّة فتعرفوا قدرته علی البعث والاعادة.

« وهو الّذی مدّالارضَ » ای بسطها من تحت الکعبة لیثبت علیها اقدام الخلق؛ این آیت دلیلست که شکل زمین بسیط است نه برمثال کره، ربّ العزّه از زیر **کعبه** پهن باز کشید بر یك طبقه، آنکه شکافته کرد آنرا و هفت طبقه ساخت فذلك قوله: « کانتا رتقاً ففتقناهما »، پس ربّ العالمین فریشته‌ای فرستاد اززیر عرش تابزیر این طبقه‌های زمین درشدو آنرا بردوش خود گرفت، یك دست آن فریشته سوی مشرق و دیگر دست سوی مغرب و هر دو طرف زمین بدودست خوداستوار بگرفته، فریشته در نگرست قدم خود دید برهوا معلّق ایستاده وبهیچ قرارگاه نرسیده تاربّ العزّه از فردوس گاوی فرستاد که ویرا چهل هزارسرو است وچهل هزارقائمه و بُرزهٔ آن گاو قرارگاه قدم فریشته ساخت، ومی گویند سرو های گاو از اقطار زمین درگذشته است وهر دو بینی گاو روی ببحر دارد، وهو یتنفّس کلّ یوم نفساً فاذا تنفّس مدّ البحر واذا مدّ نفسه جزر؛ وآن گاوقدم برهیچ قرارگاه نداشت چنانك فریشته نداشت تاربّ العزّه زیروی صخره‌ای آفرید سبز برنگ یاقوت چندانك هفت آسمان وهفت زمین تاقدم گاو برآن صخره قرار

۱ - سرو: شاخ

گرفت، وهی الصّخرة الّتی قال لقمان لابنه « یا بنیّ انّها ان تک مثقال حبّةٍ من خردلٍ فتکن فی صخرةٍ » ؛ و آنکه صخره برهوا بود آنرا مستقرّی نه تارب ّ العزّه ماهی بیافرید از آن صخره بزرگتر و عظیم تر فوضع الصّخرة علی ظهره و سائر جسده خالٍ ؛ و گفته‌اند که ماهی بردریاست و دریا برباد وباد بر قدرت حق.

وهب‌منبه گفت: ربّ العالمین باد را بیافرید و آنرا در زمین دوّم محبوس کرد اکنون بادهای مختلف از آنجا بیرون می‌آیدو چنانک الله خواهددرعالم می گرداند کماقال عزّ وجل: « و تصریف الرّیاح » ؛ ودرزمین سوم خلقی آفریده که رویهای ایشان چون روی آدمیانست امّادهنهاشان چون دهنهای سگان، دستهاشان چون دست آدمی و پایهاشان چون پای گاو و گوش چون گوش گاو و موی چون پشم میش، بر تن ایشان هیچ جامه نه [1] وکار ایشان جز عبادت الله تعالی نه: لا یعصون الله طرفة عین لیٰلنا نهارهم ونهارنا لیلهم، و زمین چهارم معدن سنگ کبریت است اعدّهاالله تعالی لاهل النّار تسخّن بها جهنّم. قال النّبی (ص): « والّذی نفسی بیده انّ فیها لاودیة من کبریت لوارسل فیها الجبال الرّواسی لماعت ». ودر زمین پنجم کژدمان و ماران عظیم آفریده چنانک کوه کوه هر یکی را هژده هزار نیش است بر مثال خرما بنان زیر هر نیش هژده هزار قله زهرناب که اگر یک نیش از آن بر کوههای زمین زند آنرا پست گرداند، ربّ العزّه آنرا آفریده تافردا برستاخیز کافرانرا بدان عذاب کند. و زمین ششم سجّین است جای ارواح کافران و دواوین اعمال ایشان چنانک ربّ العزّه گفت: « کلاّ انّ کتاب الفجّار لفی سجّین ». وزمین هفتم مسکن ابلیس است و جای لشکر وی، فی احد جانبیه سموم و فی الآخر زمهریر و احتوشته جنوده من المردة و عتاة الجنّ و منها یبثّ سرایاه وجنوده فاعظمهم عنده منزلةً اعظمهم فتنةً.

روی سلمة بن کهیل عن ابی الزعراء عن عبدالله قال: الجنّة الیوم فی السّمآءِ السّابعة فاذاکان غداً جعلها الله حیث یشآء، و انّ النّار الیوم فی الارض السّفلی فاذا کان غداً جعلهاالله حیث شاء.

۱ـ نسخهٔ ج: هیچ نه

« و جعل فیها رواسی » جبالاً ثوابت من رسا الشیء اذا ثبت وکانت الارض تضطرب فخلق‌الله الجبال اوتاداً فاستقرّت . قال **ابن‌عباس** : کان ابوقبیس اوّل جبل وضع علی الارض . روی **انس بن‌مالک** قال قال رسول الله (ص) : لمّا خلق الله الارض جعلت تمید فخلق‌الجبال فالقاها علیها فاستقامت فتعجّبت‌الملائکه من شدّة الجبال فقالت یارب فهل من خلقک شیء اشدّ من‌الجبال ؟ قال‌نعم ، الحدید . فقال یاربّ هل من خلقک شئ اشدّ من الحدید ؟ قال نعم، النّار . قالت یاربّ فهل من خلقک‌شیء اشدّ من‌النار ؟قال نعم ، الماء . قالت‌یاربّ فهل‌من‌خلقک شیءاشدّ من الماء ؟ قال نعم ، الرّیح . قالت یاربّ فهل‌من خلقک شیء اشدّ من‌الرّیح؟قال نعم، الانسان یتصدّق بیمینه فیخفیها من شماله .

قوله : « وانهاراً» ای وجعل فیها انهاراً لمنافع الخلق ، جمع نهر وهوسبیل المآء من نهرت الشّئ ای وسّعته ،«ومن کلّ‌الثّمرات » ای و من اجناس الثّمرات ، «جعل فیها زوجین‌اثنین» ای‌لونین و ضربین حُلوا و حامضاً و مرّاً و عذباً و حارّاً و بارداً یرید اختلاف کلّ جنس من‌الثّمر والزوج واحدٌ والزوج اثنان ولهذاقیّد لیعلم انّ المراد بالزّوج هاهنا الفرد لاالتّثنیة و خصّ اثنین بالذّکر و ان‌کان من اجناس الثّمارما یزید علی‌ذلک لانّه الاقل اذلا نوع ینقص‌اصنافه عن‌اثنین . وقیل « زوجین اثنین » الشّمس و القمر ، و قیل اللّیل و النّهار علی انّ‌الکلام تمّ علی قوله : « و من کلّ الثّمرات » ؛ « یغشی اللّیل النّهار » ای یغشی ظلمة اللّیل ضوء النّهار وضوء النّهار ظلمة اللّیل ، « انّ فی ذلک لآیاتٍ لقوم یتفکّرون » فیها .

« و فی الارض قِطعٌ متجاورات » ای متقاربات متدانیات یقرب بعضهامن بعض‌بالجوار ویختلف بالتّفاضل فمنها غذبة و منها مالحة و منها طیّبة تنبت و منها سبخةلا تنبت وبعضهاینبت‌شجراًلاینبته بعضها ـ می گوید درزمین بقعتهاست متصل یکدیگر ، یکی خوش که نبات می‌دهد و درخت می رویاند ، یکی شورستان که نبات‌ندهد ودرخت نرویاند وانکه‌آن زمین که رویاند دریکی انگور و در دیگر نه ، در یکی نخل دردیگرنه ، در یکی زیتون دردیگرنه، در یکی ترنج ونارنج دردیگرنه ، دریکی‌نارجیل دردیگرنه، دریکی نیل دردیگرنه ، در یکی کتان

در دیگرنه ، « وجنّاتٌ من اعناب » ای وبساتین من ثمر الکرم ، ودرزمین بستان هاست ازمیوۀ انگوررنگارنگ لونالون ، قریب دویست گونه انگورعدد کرده‌اند ، « وزرعٌ و نخیلٌ صنوانٌ وغیر صنوانٍ » این همه رفع اند برقراءت **ابن کثیر** و **ابوعمرو** ، عطف برجنّات . وبرقراءت باقی‌همه جرّاند ، عطف براعناب . والزّرع القاء الحبّ للنّبات‌فی‌الارض ، والنّخیل جمع نخلة ، والصّنوان ان یکون الاصل‌واحداً ثمّ یتفرّع فیصیر نخیلاً یحملن واصلهنّ واحد ، وغیر صنوان هی المتفرّقة واحدةً واحدةً . والصّنوان جمع ـ صنو ـ مثل قنوان جمع قنو والصّنو المثل ، تقول العرب هوصنوه ای اخوه لابیه وامّه . وفی الخبر : عمّ الرّجل صنوابیه ، « یُسقی » بالیاء قراءة **شامی** و **عاصم** و **یعقوب** ، ای ذلك کلّه یسقی و قرأ الباقون بتاء التّأنیث ای هذه الاشیآء تسقی ، « بمآءٍ واحدٍ » فالمآء فی‌اصله متّحدالوصف و اختلاف الوان الماءِ وطعومه بالمجاورة ، « ویفضّل » بالیاء قراءة **حمزة والکسائی** ردّاً علی قوله یدبّر و یغشّی ، وقرأ الباقون : «نفضّل» بالنون اخباراً عن الله بلفظ الجمع کقوله : « انّا نحن نحیی ونمیت » . ـ « بعضها علی بعضٍ فی‌الاکل» ای فی‌الثّمر وهو خلاصة الشّجر تأتی مختلفة وان کان الهواء واحداً فقد علم انّ ذلك لیس من اجل الهواء ولا الطّبع وانّ لها مدبّراً .

قال **ابن‌عباس** : « ونُفضّل بعضها علی بعض فی‌الأُکل » قال الحلووالحامض والفارسیّ والدّقل . قال **مجاهد** هذا مثل لبنی‌آدم‌صالحهم وطالحهم وابوهم واحد. وعن **جابر** قال سمعت النّبی (ص) یقول‌لعلیّ (ع) : النّاس من شجر شتّی وانا و انت من شجرة واحدة‌ثم قرأ النّبی (ص) وفی‌الارض‌قطع متجاورات حتّی بلغ‌یسقی بماءٍ واحدٍ ، « اِنّ فی‌ذلك» ای فی‌الّذی مضی ذکره لدلالاتٍ ، « لقومٍ » ذوی عقول . قال النّبی (ص) : « العاقل من عقل عن‌الله امره » . وقال **الواسطی** العاقل ماعقلك عن‌المجازی [1]

« وان تعجب فعجبٌ قولهم » تقدیر الآیة وان تعجب فقولهم ، « أئذا کنّا

۱ـ کذافی الاصل ، ظاهراً : العقل ماعقلك عن‌المخازی .

تراباً أئنّا لفی خلقٍ جدیدٍ » عجبٌ ، معنی آنست که ای محمّد اگر شگفت خواهی که بینی وشنوی آنك شگفت سخن ایشانست پس آنك می‌بینند که من درخت تهی گشته وخشك شده هرسال سبز میکنم و پربار ، وزمین تهی گشتهٔ خشك سبز میکنم و پربر ، میگویند مارا درآفرینش نوخواهند کرفت ؛ و قیل وان تعجب یامحمّد من عبادتهم مالاینفع ولایضرّ وتکذیبك بعدالبیان فاعجب منهم تکذیبهم بالبعث و قولهم ، « أئذا کنّا تراباً » بعد الموت ، « أئنّا لفی خلقٍ جدیدٍ » نعاد خلقاً جدیداً کما کنّا قبل الموت . **مکّی** و **ابوعمرو** و **عاصم** و **حمزه** « ائذا کنّا تراباً ، أئنّا » هر دوکلمت باستفهام خوانند ، **نافع** و **کسائی** و**یعقوب** « ائذاکنّا تراباً» باستفهام خوانند ، « انّا لفی خلق جدید» ؛ **ابن عامر** بضدّ ایشان خواند : « اذا کنّا تراباً ائنّا » وحاصل معنی آنست که اذا کنّا تراباً نبعث ونحیی، واین سخن برسبیل انکار گفتند ، پس ربّ العالمین خبرداد که بعدازاین بیان که کردیم وبرهان که نمودیم آنکس که بعث ونشور را انکار کند کافرست .

فقال عزّ من قائل : « اولئك الّذین کفروا بربّهم » لانّهم انکرواالبعث ، «واولئك الاغلال فی اعناقهم» یوم القیامة وفی النّار ، الاغلال جمع الغلّ وهوطوق یقیّد به الید الی العنق وقیل الاغلال الاعمال اللازمة لهم المؤدّیة الی العذاب ، « واولئك اصحاب النّار» ای سکّان النّار ، « هم فیها خالدون » ماکثون ابداً لا یموتون فیها ولا یخرجون منها .

« ویستعجلونك» الاستعجال طلب التّعجیل والتّعجیل تقدیم الشئ قبل وقته ، « بالسّیّئة قبل الحسنة» ای بالعقوبة قبل التّصدیق والتّوبة ، این درشأن مشرکان مکّه است که ازرسول خدا عذاب خواستند ، برسبیل استهزاء گفتند : «فاسقط علینا کسفاً من السّمآءِ» ، جای دیگر گفت :«ان کان هذاهوالحقّ من عندك فامطرعلینا حجارةً من السّمآءِ »؛ « قبل الحسنة» گفته‌اند این قبل بمعنی وقت است یعنی یستعجلونك بالعذاب وقت احسان الله الیهم بتأخیره عنهم الی یوم القیامة ـ میگوید عذابی که بعاجل ایشانرا نفرستادم وتاروزقیامت درتأخیر نهادم ، ایشان بتعجیل میخواهند. ویحتمل «قبل الحسنة» ای دون الحسنة کما یستعمل دون بمعنی قبل و ذلك فی

قوله (ص) : «من قتل دون ماله فهوشهيدٌ » ويقال اختر الجود قبل البخل اى دونه ؛ « وقد خلت من قبلهم المثلات » يعنى مضت من قبلهم العقوبات فى الامم المكذّبة فلم يعتبروا بها ، المثلة العقوبة الشديدة الّتى يضرب بها المثل لعظمها و الجمع المثلات ، مثل صدقة المرأة وصدقات ، « وانّ ربّك لذومغفرة للنّاس على ظلمهم » يريد تأخير العذاب الى يوم الدّين لاغفران الذّنوب . وقيل هو كقوله « يغفر لمن يشآء ويعذّب من يشآء » ، وقوله « على ظلمهم » حال للنّاس مالم يكن شركاء . وقيل على ظلمهم بالتّوبة منه . وقيل على ظلمهم يعنى على الصّغائر ، «وانّ ربّك لشديد العقاب » يعنى على المشركين .

روى **سعيد بن المسيّب** قال لمّا نزلت هذه الآية قال رسول الله (ص) : « لولا عفوالله ورحمته وتجاوزه لماهنأ احداً عيش ولولا عقابه و وعيده وعذابه لا تّكل كلّ احدٍ » .

« ويقول الّذين كفروا لولا اُنزل » اى هلاّ انزل عليه اى على محمّدٍ ، « آيةٌ من ربّه » اى علامة و حجّة لنبوّته لم يقنعوا بماانزل عليه من الآيات الواضحة من انشقاق القمر والقرآن الّذى دعوا الى ان يأتوا بسورة مثله والتمسوا آية كآية موسى وعيسى وصالح فقال مجيباً لهم ، « انّما انت منذرٌ » اى ليس عليك الّا ابلاغ الرّسالة وانذار الكفّار وتبشير المؤمنين ، « ولكلّ قومٍ هادٍ » يهدى الى الطّاعة ، فيه اربعة اقوال : احدها انّ الهادى هوالمنذروهوالنّبى (ص) اى انت منذر و هادٍ لكلّ قوم ؛ والثّانى انّ الهادى هوالله اى انت منذرٌ والله هادٍ لكلّ قوم؛ والثّالث انّه عام يعنى ولكلّ امة نبىّ بعث اليهم يهديهم بما يعطيه الله من الآيات لابما يتحاكمون فيه ويقترحون عليه وهو الّذى اشار اليه **ابن عباس** «ولكلّ قوم هاد » اى داع الى الحقّ ؛ والقول الرّابع انّه علىّ (ع) . قال **ابن عباس** لمّا نزلت هذه الآية وضع رسول الله (ص) يده على صدره فقال انا المنذروأوماً بيده الى منكب علىّ فقال انت الهادى ياعلىّ بك يهتدى المهتدون من بعدى ؛ ودليل هذا التّأويل ماروى **حذيفة** انّ النّبى (ص) قال : ان ولّيتموها ابابكر فزاهد فى الدّنيا راغب فى

الآخرة و ان ولّيتم عمر فقوىّ امينٌ لا تأخذه فى‌الله لومة لائم. و ان ولّيتم عليّاً فهاد مهدىّ .

النوبة الثـالثة

بسم الله الرّحمن الرّحيم. مااستقلّت القلوب الّا بسماع بسم‌الله ، مااستنارت الارواح الّا بوجود جمال‌الله ، ماطربت الاشباح الّا بشهود جلال‌الله .

يا موضع الباطن من ناظرى ويامكان السرّمن خاطرى
يا جملة الكلّ الّتى كلّها كلّى من بعضى و من سائرى

اى نامدارى كه نامت يادگار جانست ودل را شادى جاودانست ، روح رُوح دوستانست وآسايش غمگنانست ، عنوان نامه‌اى كه از دوست نشانست ومهر قديم بروى عنوانست ، نامه‌اى كه از قطعيّت امانست وبى‌قرار را درمانست ، تاج دولت ازلست وشادروان سعادت ابد ، در هفت آسمان و هفت زمين هر كه اونامى يافت ازين نام يافت ، دولتى آنكس شدكه آفتاب انوار اين نام بروتافت .

هر كه او نام كسى يافت ازين دركه يافت
اى برادر كس او باش و مينديش از كس

هر كه مقبول حضرت الهيّت آمد به‌اقرار اين نام‌آمد ، هر كه مهجور و مطرود سطوت عزّت آمد بانكار وى آمد ، يضلّ به كثيراً و يهدى بـه كثيراً . پيرى مريد را وصيّت ميكرد كه اگرهمهٔ ملك موجودات بنام توباز كنند ، نگر تا بى‌توقيع بسم‌الله بدان ننگرى كه آنرا وزنى نيست ، واگر جبرئيل و حملهٔ عرش بچاكرى تو كمربندند تاسلطان اين نام داغى از خود برجانت‌ننهد بدان كه آنرا محلّى نيست ؛ هرجانى كه عاشق تربود او را اسيرتر گيرد ، هردل كه سوخته تر بود رختش زودتر بغارت برد .

گفتم كه چوزيرم‌وبدست‌تواسير بنواز مرا مزن تو اى بـدر منير
گفتا كه ززخم‌من تو‌آزارمگير در زخمه بود همه نوازيدن زير

قوله تعالی : «الٓمٓرٰ» سرّی است از اسرار محبت ، کنجی از کنجهای معرفت ، درمیان جان دوستان ودیعت دارند وندانند که چه دارند و عجب آنست که دریائی همی بینند ودرآرزوی قطره‌ای می‌زارند ، این چنانست که **پیر طریقت** گفت : الهی جوی تو روان ومرا تشنگی تا کی ؟ این چه تشنگی است و قدحها می بینم پیاپی !

زین نادره تر کرا بود هرگز حال   من تشنه و پیش من روان آب زلال

عزیز دو گیتی ، چند نهان شوی وچند پیدا ، دلم‌حیران گشت وجان شیدا ، تا کی این استتار وتجلّی ، آخر کی بود آن تجلّی جاودانی ؛ اشارتست این که دوستانرا ازانوار آن اسرار و روایح آن آثار امروز جزبوئی نیست و جز حوصلهٔ **محمد** عربی (ص) سزای آن عیان نیست ، اوّل اشارت فراراه معرفت اهل‌خصوص کرد که نظر ایشان بذات وصفات است وآنرا عالم امر گویند ، آنکه راه معرفت‌عامهٔ خلق بخود پیدا کرد دانست که نظر ایشان از محدثات و مکوّنات و عالم خلق درنگذرد ؛ گفت : «اللّه الّذی رفع السّموات بغیر عمدٍ ترونها» آسمان و زمین و برّوبحر وهوا و فضا عالم خلق است ، میدان نظر خلایق وآنرا نهایت پدید وجایز الزّوال است . اماعالم امر روا نبود که آنرا نهایتی بود ، که آن واجب‌الدّوام آمد ومرد تاازعالم خلق درنگذرد ، بعالم‌امر راه نیابد . جوانمردانی که نظر ایشان‌در عالم امر سفر کند ، ایشان اوتاد زمین اند ، چنانك این کوههای عالم از روی صورت زمین رابرجای دارد ، ایشان ازروی معنی عالم رابپای دارند ، فبهم‌یمطرون و بهم یرزقون ؛ اینست که ربّ العالمین گفت : «وهو الّذی مدّ الارض و جعل فیها رواسی» از روی اشارت برمز اهل حقیقت می گوید : هوالّذی بسط الارض‌وجعل فیها اوتاداً من‌اولیائه وسادةً من عباده الیهم‌الملجاء وبهم الغیاث .

صد سال آفتاب ازمشرق برآید و بمغرب فروشود تایکی را کحل حقیقت بمیل عنایت دردیده کشند ، بو که آن جوانمردان را بتواند دید تا بیك دیدار ایشان سعید ابد گردد ، وآن ماه رویان فردوس وحور بهشت که ازهزاران سال‌باز

بر آن بازار کرم منتظر ایستاده‌اند تا کی‌بود که رکاب دولت این‌جوانمردان باعلی علّیّین رسانند وایشان بطفیل اینان قدم در آن موکب دولت نهند که « عند ملیك مقتدر » .

آن روز که جنازهٔ جنید برداشتند مرغی بیامد برآن گوشهٔ نعش‌وی‌نشست ، مردمان دست بروی می‌فشاندند برنمی‌خاست ، رویم گفت : آن مرغ ازروی کرامت بزبان حال گفت دست ازما بدارید که این چنگك ما بمسمارعشق در گوشهٔ نعش‌او دوخته اند ؛ این کالبد جنید امروز نصیب کرّوبیانست ، اگر نه زحمت غوغای شمابودی ، با ما باز وار درین هوا پرواز کردی ـ چون اورا دفن کردند درویشی برآن بالاشدواین بیت بر گفت :

وا اسفی من فراق قوم هم المصابیح والحصون
و المزن و المدن والرّواسی والخیر و الا من والسّکون
لم یتغیّر لنا اللّیالی حتّی توفّتهم المنون
فکلّ نارٍ لنا قلوبٌ و کلّ ماءٍ لنا عیون

« وفی‌الارض قطعٌ متجاورات » از آنجا که رموز عارفانست وفهم صادقان بزبان اشارت می گوید ، چنانك ربّ العزّه درزمین تفاوت نهاد وبقاع آن مختلف آفرید وبعضی را بربعضی افزونی داد همچنین درطینت سالکان تفاوت نهاد و قومی را برقومی افزونی داد ، آنست که ربّ العزّه گفت : « انظر کیف فضّلنا بعضهم‌علی بعضٍ » ـ جای دیگر گفت : « ورفع بعضهم درجات » . و مصطفی (ص) گفت : «النّاس معادن» مردم همچون کانها است مختلف و متفاوت ، یکی زر ویکی سیم ، یکی نفط و یکی قیر، همچنین یکی را اعلی علّیّین قدمگاه اقبال او، یکی رااسفل السّافلین محلّ‌ادبار او، یکی رضوان درآرزوی صحبت او، یکی را شیطان ننگ‌از فعل او ، یکی جلال عزّت احدیّت اورا بدست عدل داد که : «نسوا الله فنسیهم» ، یکی الطاف کرم اورا درپردهٔ عصمت گرفت که : « رضی‌الله عنهم و رضوا عنه» ، چون ازین مقام برتر آئی ، یکی اسیر بهشت ، یکی امیر بهشت ، یکی برمائدهٔ خلد بامرغ بریان وحور وولدان ، یکی درحضرت عندیّت آسوده بجواررحمن ،

چنانك درختها بهم نماند میوه وبار آن نیز بهم بنماند ، هر درختی را باری و هر نباتی را بری ، اینست که گفت : « ونفضّل بعضها علی بعضٍ فی‌الاکل» اشارتست که هرطاعتی رافردا ثوابیست وهر کس رامقامی وجای هر کس بقدر روش‌خویش وهرفرعی سزای اصل خویش .

یحیی معاذ رازی گفت : این دنیا برمثال عروسی است و عالمیان در حق وی سه گروهند : یکی دنیادار است که این عروس را مشاطه گری می کند ،اورا می‌آراید وجلوه می کند . دیگرزاهد است که آن عروس‌آراسته راتباه‌می کند ، مویش می‌کند وجامه برتن وی می‌درد . سوم عارف است که اورا از مهرومحبّت حق چندان شغل افتاده که اورا پروای دوستی و دشمنی آن عروس نیست . فردا آن دنیادار را درمقام حساب کشند ، اگرالله تعالی باوی مسامحت کند فضل آن دارد واگرمناقشت کند بنده سزای آن هست : ومن نوقش فی الحساب عُذّب ؛ وآن زاهد را ببهشت فرو آرند و پاداش کرداروی از آن ناز ونعیم بروی عرضه کنند گویند : انّ لك الّا تجوع فیها ولاتعری وانّك لاتظماء فیها ولاتضحی ؛ وآن عارف را از آن منازل و درجات بهشتیان بر گذرانند و بعلّیّین رسانند ، فی‌مقعد صدقٍ عند ملیكٍ مقتدر.

۲ - النوبة الاولی

قوله تعالی : « **اللّه یعلم** » خدای می داند ، « **ماتحملُ کلّ أُنثی** » آنچ درشکم هرماده‌ای [وبار هرباروری] ، « **وما تَغیضُ الارحامُ** » و هرچه رحم‌ها کاهد [ازاندام یا از حاسّه یا از موی و ناخن یااز نقش یا از مدت درحمل] ، « **و ما تزداد** » وآنچ رحمها افزاید [از نیکوئی در صورت یاخوشی در آوازیا افزونی دراندام یا زیادت درمدت حمل] ، « **وکلّ شیءٍ عنده بمقدار**(۸) » و آن همه [بخواست ودانش خدا است] هریك بنزدیك اوباندازه‌ای .

« **عالمُ الغیب و الشّهادة** » دانای نهان وآشکارا ، « **الکبیر المتعال**(۹) »

آن بزرگ پاك بی عیب برتر .

« سوآءٌ منکم » یکسانست از شما ، « من اسرّالقول » آنکس که نهان دارد سخن خویش ، « ومن جهربه » یا آشکارا و ببانگ ، « ومن هومستخفٍ باللّیل » و یکسانست از شما آنکس که پوشیده است در زیر جامهٔ شب ونهان گشته در شب تاریك ، « و سارب بالنّهار (۱۰) » و آنکس که آشکارا رو است بروز .

« له معقّباتٌ » خدایرا فریشتگانی‌اند [پیاپی روزی وشبی] ، « من بین یدیه و من خَلفه » پیش بنده و پس او ، « یحفَظونه » میکوشند بنده را ، « من امرالله » [از کارهائی که بزمین می‌بود] بفرمان الله [تانرسد مگر بآنك الله خواهد که باو رسد] ، « اِنّ اللّه لایغیّر ما بقومٍ » تغییر نکند و بنگرداند آنچ قومی دارند ودرآن باشند از نیکوئی حال ، « حتّی یغیّروا ما بانفسهم » تا ایشان تغییر کنند و بگردانند آنچ بر دست دارند از نیکوئی افعال ، « و اذا اراداللّه بقومٍ سوءً » وچون خدابقومی بدی خواهد ، « فلا مَرَدَّ له » بازداشت وبازپس بُرد نیست آنرا ، « وما لهم من دونه من والٍ (۱۱) » و ایشانرا جز ازو خداوندگاری وکارسازی نیست .

« هوالّذی یریکمُ البرقَ » الله اوست که مینماید شما را درخش « خوفاً وطمعاً » بیم [مسافر را] و امید [کشاورز] را ، « ویُنشیءُ السّحاب الثّقال (۱۲) » ومی‌سازد میغهای گرانبار پرآب .

« و یُسبّح الرّعدُ بحمده » وتسبیح میکند وخدایرا می‌ستاید رعدبحمد او ، « و الملائکةُ من خیفته » وفریشتگان هم می‌ستایند اوراازبیم او، «ویُرسل الصّواعقَ » و می‌کشاید در هوا گاه گاه درخش ۲ با آواز و آتش سوزان ، « فیصیبُ بها من یشآء » میرساند چیزی از آن بآنکس که خواهد ، « وهُم یجادلون فی‌اللّه » وایشان که [دشمنانند] پیکار می کنند با خدای تعالی [در

۱و۲ ـ نسخه ج : درخشیدن .

یکتائی او] ، « **وهو شديدُ المحال**(۱۳) » والله تعالی سخت مکر است و زودکار [۱] .

« **له دعوةُ الحقّ** » اوست که او را خدای خوانند و سزد ، « **والّذين يدعون من دونه** » وایشان که [دشمنان‌اند]خدای میخوانند ایشانرا فرودازالله ، « **لايستجيبون لهم بشيءٍ** » ایشانرا بکار نیایند و پاسخ نکنند هیچیز ، « **الّا كباسط كفّيه الى المآء** » مگرچون کسی که دست زند بآب [که آنرا دردوقبضهٔ خویش بادهن خویش آرد] ، « **ليبلغَ فاهُ** » تابدهن او رسد [یابدو دست خویش آبرا باخود خواند] ، « **وما هو ببالغه** » و آب بدست نمودن یا بقبضه گرفتن بدهن نرسد ، « **وما دعاءُ الكافرين** » ونیست این بازخواند کافران [که جزاز خدای میخوانند] ، « **الّا في ضلالٍ**(۱۴) » مگر در ضایعی و بیهودگـی و گمراهی .

« **وللّه يسجُدُ** » وخدایرا سجود میکنند ، « **من في السّموات والارضِ** » هرکه درآسمان وزمین است ، « **طوعاً وكرهاً** » [مؤمنان] بخوش کامکی و فرمانبرداری و [بیگانگان] بناکامی ، « **وظلالهم** » وسایه های ایشان [سجود میکنند بررغم ایشان] ، « **بالغُدوّ و الآصال**(۱۵) » بامداد سوی غرب وشبانگاه سوی شرق .

« **قل مَن ربّ السّموات و الارض** » گوی کیست خداوند هفت آسمان و هفت زمین ، « **قلِ اللّه** » هم توگوی الله تعـالی است ، « **قل آفاتّخذتم من دونه اولياء** » بگوشما پس‌فرود [۲] ازوخدایان گرفتید ، «**لايملكون لانفسهم**» که نتوانند و ندارند تنهای‌خویش را ، « **نفعاً ولاضرّاً** » نه [آورد] سودی و نه [بازبرد] گزندی ، « **قل هل يستوي الاعمى والبصير** » بگو یکسان بودنابینا [ی حق بین] و بینا [ی حق بین] ، « **ام هل تستوي الظّلماتُ والنّور** » یـا هرگز یکسان بود تاریکی وروشنائی [یا گمراهی وراست راهی] ، « **امجعلوا**

۱ـ نسخهٔ ج : زودکار ونهمارگیر . ۲ ـ نسخهٔ ج : جز

للّهِ شرکآءَ » یا خدایرا انباز خواندند و نهادند ، « خلقوا کخلقه » که چنانك الله تعالی آفرید ایشان آفریدند ، « فتشابه الخلقُ علیهم » تا آفرینش الله و آفرینش انبازان وی بهم مانست [ورجحان وسزا برایشان پوشیده ماند وشوریده گشت] ، « قُلِ اللّه خالقُ کلِّ شیءٍ » بگوی الله تعالی است آفرید کارهرچیزی ازآفریده ، « وهوالواحدُ القهّار (۱۶) » و اوست آن یکتای [کم آورندهٔ هر چیز] باز شکنندهٔ هر کام [فرود آرندهٔ هربرتر] .

النوبة الثـانية

قوله‌تعالی : « اللّه یعلمُ ما تَحمل کلُّ اُنثی » پس از آنك منکران بعث گفتند : «ائذا کنّا ُترابا ً ائنّا لفی خلقٍ جدید» خبر داد جلّ جلاله از کمال‌قدرت وشواهد فطرت خویش درآفرینش اوّل در رحم مادر و اظهار صنع خود در تقلّب احوال بنده تابرایشان حجتّ باشد که آن خداوند که قادر است برآفریدن بنده دررحم مادر برآن صفت قادر است که اورا پس ازفنا باز آفریند و بروی دشوار ناید . « اللّه یعلم‌ماتحمل کلّ انثی » من العدد والذّکروالانثی و الصّورة والشّکل والسّعادة والشّقاوة ، «وماتغیضُ الارحامُ» ـ غاض ـ هم لازم‌است وهم متعدّی ، اگر لازم نهی این ماءِ مصدر است یعنی وغیض الارحام وازدیاد ها ، و اگر متعدّی بود تقدیر آنست که : وما تغیضه الارحام ای تنقصه من‌الجنین وهو غیر المخلّق فتلده سقطاً وما تزداد علی الغیض فتلده تامّاً ؛ وگفته‌اند که این نقصان مدّت حمل است که‌فرزند بشش ماه آید ، « وماتزدادُ » آنست که بنه ماه برگذرد و بیفزاید تا بدوسال بمذهب بوحنیفه و تا بچهار سال بمذهب شافعی . ـ قال حمادبن سلمه : انّما سمّی هرم بن حیّان هرماً لانّه بقی فی‌بطن امّه اربع سنین . وقیل انّ الضحّاك بقی فی‌بطن امّه سنتین . وانّ محمدبن عجلان بقی فی بطن امّه ثلث سنین فشقّ عنه بطن امه و اخرج وقد نبتت اسنانه ؛ و گفته‌اند « ماتغیضُ الارحام » حیض است بوقت حمل که زن حامل چون حیض بیند نقصان در غذاءِ فرزند آید و در مدّت

حمل بیفزاید که هرروزی را که حیض بیند روزی در طُهر بیفزاید تانه ماه طُهر بیند بتمامی ، اگر درمدت حمل پنج روز مثلاً حیض بیندفرزند بنه ماه وپنج روز آید . قال **مجاهد** : اذا هراقت المرأة الدّم وهی حامل انتقص الولدُ واذا لم تهرق الدّم عظم الولد و تمّ . و فی هذه الآیة دلیل علی انّ الحامل تحیض والیه ذهب الشّافعیّ ، « و کلّ شیءٍ عنده بمقدار » ای تقدیر من غیض الارحام و ازدیادها و طول الجنین و عرضه وحیوته وموته و رزقه واجله . وقیل علم کلّ شیءٍ فقدّره تقدیراً .

« عالم الغیب والشّهادة » ای یعلمُ ماغاب عن خلقه و مالم یغب و یعلم الموجود والمعدوم ، « الکبیر » ای عظیم الشّأن ، « المتعال » ای العالی علی کلّ شیءٍ .

« سوآءٌ منکم » ای ذوسواءٍ فی علم الله سبحانه ، « من اسرّ القول ومن جهر به » ای المسرّ منکم والجاهر ، ای هذا وذاك سواء و اِسرار القول اخفاؤه فی النّفس والجهر به اظهاره ، « ومن هو مُستخفٍ باللّیل » قال **مجاهد** : ای مستترٌ بالمعاصی . وقال اهل اللّغة الاستخفاء طلب الخفاءِ وهو ان یصیر بحیث لایری [1] ، « و ساربٌ بالنّهار » ای ظاهر بارز یعنی هوالعالم بالظّاهر فی الطّرقات و المستخفی فی الظّلمات . والمعنی سواءٌ منکم من اسرّ منطقه او اعلنه و استتر باللّیل اوظهر بالنّهار فکلّ ذلك فی علم الله عزّوجلّ سواءٌ یقال سرب یسرب سروباً اذا خرج . وقیل السّارب الدّاخل فی السّرب .

« له معقّباتٌ » الهآء یعود الی من ، وقیل الی الله معقّبات یعنی معاقبات عقّب وعاقب اذا تبع عقب من یقدمه والمعقّب والمعاقب مثل قوله معجزین و معاجزین یقال معقّب و الجمع معقّبةٌ و المعقّبات جمع الجمع وهم الحفظة الکرام البررة علی کلّ انسانٍ ملکان باللّیل وملکان بالنّهار . و قیل عشرة باللّیل وعشرة بالنّهار تتعاقب فی النّزول الی الارض بعضهم باللّیل و بعضهم بالنّهار ، « من بین یدیه » الانسان ، « و من خلفه یحفظونه من امر الله » ای بامره سبحانه ممّالم یقدّر فاذا جآء القدر

۱ـ نسخهٔ ج : لاتری .

خلّوا بينه وبينه. جاء رجلٌ من مرادٍ الی علیّ (ع) وهو يصلّی فقال احترس فانّ ناساً من مرادٍ يريدون قتلك، فقال انّ مع كلّ رجلٍ ملكين يحفظانه ممّالم يقدّر فاذا جآء القدر خلّيا بينه وبينه. و قال **كعب**: لولا انّ الله عزّ وجلّ وكّل بكم ملائكةً يذبّون عنكم فی مطعمكم ومشربكم وعوراتكم اذن يتخطّفكم الجنّ. وقال **الحسن**: يحفظونه من امرالله ای عن امرالله، يعنی حفظهم ايّاه عن امرالله لامن عند انفسهم ای ذلك ممّا امرهم الله به لاانّهم يقدرون ان يدفعوا امرالله. وقال **ابن جريح**: هو مثل قوله عزّوجلّ عن اليمين وعن الشّمال قعيدٌ، فالّذی عن اليمين يكتب الحسنات والّذی عن الشّمال يكتب السيّئات، «يحفظونه» ای يحفظون عليه كلامه وفعله بامرالله. وروی عن **الضحّاك** عن **ابن عباس** قال: هم الحرس والرّجال يتعقّبون علی الامرآء والسّلاطين يحفظونهم من امرالله علی زعمهم فاذا جآء امرالله لم ينفعوا شيئاً. وقيل يحفظونه من المخلوقات كالعقارب والحيّات وكلّها من امرالله. وقيل الهاء فی له يعود الی النّبی (ص) ای لمحمّدٍ معقّبات من الله تعالی يحفظونه عن الاعداء وذلك حين همّ به **اربد** و **عامر** فكفا هما الله ويأتی ذكر هما، «انّ الله لا يغيّر مابقومٍ حتّی يغيّروا ما بانفسهم» ای لايسلب قوماً نعمةً حتّی يعملوا بمعاصيه ومثله قوله ذلك: «بانّ الله لم يك مغيّراً نعمةً انعمها علی قومٍ» الآية...

روی **عبدالله بن عمر** انّ رسول الله (ص) قال: انّ لله عزّ وجلّ عباداً انعم عليهم نعماً يقرّها فيهم ما بذلوها فاذا بخلوا بها نزعها منهم وحوّلها الی قومٍ يبذلونها، وفی معناه انشدوا:

جيراننا جار الزّمان عليهم لمّا اساؤا رعية الجيران

«واذا اراد الله بقومٍ سوءً فلا مردّ له» ای اذا اراد الله بقوم صرف نعمة عنهم حملهم فيها علی البطر والبخل، واذا ارادبهم عذاباً[1] فلا مردّ لعذابه، «ومالهم من دونه» ای من دون الله، «من والٍ» يلی امره فينصره، وهو اسم الفاعل من ولی يلی، اذا تولّی تدبير شئ والولیّ بمعناه.

١- نسخهٔ ج: عذاباً اليما.

« هوالّذی یُریکم البرق» یروی عن علی بن ابی طالب (ع) وغیره : انّ البرق مخاریق من النّار فی ایدی الملائکة تزجربها السّحاب ، « خوفاً و طمعاً » خوفاً للمسافر وطمعاً للحاضر لانّ المسافر یخاف من المطر ویتأذّی به . ـ قال الله عزّوجلّ : «اذیً من مطرٍ» والحاضر یطمع فی المطر اذا رای البرق لانّه ینتفع به . و قیل خوفاً من الصّواعق الّتی تکون مع البرق و طمعاً فی الغیث ، و نصبهما علی الحال ای خائفین طامعین ، کقوله : « یأتینّك سعیاً » . وقیل نصبٌ علی المفعول له ای للخوف و الطمع ، « وینشیءُ السّحاب » ای ویخلق السّحاب المنسحب فی الهوآءِ ، «الثّقال» بالمآءِ . قیل هو بخار یرتفع من البحار والارض فیصیب الجبال فیستمسك وینا له البرد فیصیر ماءً وینزل .

« ویسبّح الرّعد بحمده » الرّعد ملك یسبّح . و قیل ملك یصوّت بالسّحاب کالحادی بالابل ، «والملائکة» وهم اعوان الرّعد ، «من خیفته» ای یسبّح الملائکة من خشیة الله ، وقیل من خیفة الرّعد . وعن ابن عباس انّه قال من سمع صوت الرّعد فقال سبحان الّذی یسبّح الرّعد بحمده والملائکة من خیفته وهو علی کلّ شیءٍ قدیر، فان اصابته صاعقة فعلیّ دیته . ویروی عنه ایضاً انّ الرّعد ملكٌ یسوق السّحاب وانّ بحور الماء لفی نقرة ابهامه و انّه موکّل بالسّحاب یصرفه الی حیث یؤمر وانّه یسبّح الله فاذا سبّح الرّعد لایبقی ملكٌ فی السّمآءِ الّا رفع صوته بالتّسبیح فعند هـا ینزل القطر. وکان رسول الله (ص) اذا سمع الرّعد والصّواعق قال : اللّهم لاتقتلنا بغضبك ولا تهلکنا بعذابك وعافنا قبل ذلك، « ویرسل الصّواعق » ـ مردی بود از فراعنهٔ عرب ازین کافر دلی ناپاك متمرد ، رسول خدا (ص) مردیرا فرستاد تاویرا بخواند ، آن مرد گفت یارسول الله انّه اعتی من ذلك ، آن دشمن خدا ورسول از آن شوختر است که فرمان برد ، رسول (ص) باز گفت اذهب فادعه لی ، رو اورا برمن خوان ، مرد برفت واورا گفت یدعوك رسول الله ـ رسول خدا ترا میخواند ، آن کافر گفت ومالله اَمِنْ ذهب هو او من فضّة او من نحاس ، مرد باز آمد گفت یا رسول الله من می گفتم که آن کافر ناپاك فرمان نبرد او بمن چنین و چنین گفت ، رسول خدا گفت ارجع الیه فادعه ، یکبار دیگر بازشو و اورا برخوان ، مرد باز گشت واو را

خواند وجواب همان شنید ، مرد باز گشت ؛ رسول خدا سوّم بار فرستاد ، بار سوم چون آن کافر سخن بیهوده در گرفت ربّ العزّه صاعقه‌ای فرو گشاد از آسمان آتش در وی افتاد و سوخته گشت ، در آن حال جبرئیل آمد و این آیت آورد : « ویرسلُ الصّواعق فیصیب بها من یشآء وهم یجادلون فی‌الله » .

ابن‌عباس گفت این آیت وآیت پیش: «له معقّباتٌ » هردو درشأن دومرد فروآمد یکی **عامر بن الطفیل** دیگر **اربدبن ربیعه** هردودر حق‌رسول‌خدای (ص) مکر ساختند و ربّ العزّه آن مکر و ساز بد ایشان فراسر ایشان نشاند ، این **عامر** پیش رسول‌خدا آمد گفت یا **محمد** مالی ان اسلمت ؟ اگر مسلمان شوم‌مرا چه بود ودر کار من چه حکم کنی ـ رسول (ص) گفت : لك ماللمسلمین و علیك ما علیهم ـ هرچه مسلمانان رابودترا همان‌بود وهرحکم که برایشان رانند برتوهمان رانند ، **عامر** گفت : تجعل لی‌الامربعدك ـ آن خواهم که کارخلق وولایت پس ازتو بمن سپارند تاخلیفهٔ تو باشم وبجای تو نشینم ؛ رسول خدا (ص) گفت که این نه کاریست که در دست من بود که این بفرمان وحکم‌الله تعالی بود آنرا که خواهد دهد ، گفت یا**محمد** تجعلنی علی‌الوبروانت علی‌المدر ـ آن خواهم که توبراهل مدر کاررانی وپیش‌روباشی ومن‌براهل وبر، رسول (ص) گفت این چنین راست‌نیاید وسخن کوتاه کن ، گفت ای **محمد** پس مراچه خواهی داد؟ گفت : اجعل لك اعنّة الخیل تغزو علیها ، ترا لشکری دهم تاسرخیل ایشان باشی وغزا کنی ، گفت‌آن خود مرا راستست ، امروز اسلام را چه کنم و از بهر تو چرا گردن نهم ؟ و پیش ازآن با **اربد** راست کرده بود که چون من با **محمد** بسخن درآیم تو ازپس وی درآی واورا زخم کن ، آن ساعت بچشم اشارت کرد [1] و**اربد** خواست که شمشیر ازنیام بر کشد چهار انگشت برآمد وبرجای بماند هرچند جهد کرد تا بر کشد نتوانست تارسول(ص) بازنگرست بجای آورد [2] که ایشان سازبد ساخته‌اند ومکر کرده‌اند گفت : «اللّهم اکفنیهما بما شئت» ـ فارسل‌الله علی اربد صاعقةً فی‌یوم

---

۱ ـ نسخهٔ ج:بخشم همی‌نمود واشارت همی کرد ۲ ـ نسخهٔ ج : وبنور معجزه دریافت .

صائف، صاح، فاحرقته و ولّی عامر هارباً وقال یامحمّد دعوت ربّك فقتل اربد والله لاملأنّها علیك خیلاً جرداً وفتیاناً مردا ، فقال رسول‌الله(ص) یمنعك‌الله من ذلك و ابنا قیلة ۱ ، یرید الاوس والخزرج فنزل‌عامر بیت امرأة سلولیّة فلمّا اصبح ضمّ علیه سلاحه وخرج وهو یقول واللاّت لئن‌اصحر محمّد الیّ وصاحبه یعنی‌ملك‌الموت لانفذنّهما برمحی فلمّا‌رأی الله ذلك منه ارسل ملکا فلطمه بجناحه فاذ راه فی‌التّراب و خرجت علی رأسه غدة فی‌الوقت عظیمة فعاد الی بیت السلولیّة و هو یقول غدّة کغدّة البعیر وموت فی بیت‌السّلولیّة ثمّ دعا بفرسه فرکبه ثمّ اجراه حتّی مات علی ظهره فاجاب الله دعاء رسوله (ص) وقتل عامراً بالطّاعون واربد بالصّاعقة .

فذلك قوله عزّوجلّ : « ویرسل الصّواعق » جمع صاعقه و هی نار تسقط من شدّة البرق تحرق ما اصابته . وتستعمل ایضاً فی الامر الشّدید المهلك ، « فیصیب بها من یشآء » ـ قال **ابوجعفر الباقر** (ع) یصیب المسلم وغیر المسلم ولا یصیب ذاکراً ،«وهم یجادلون فی‌الله» جدالهم فی‌الله مجادلتهم لرسوله فی‌عبادتهم‌الاوثان والواو یصلح للحال ویصلح لعطف الجملة علی‌الجملة ، « وهو شدیدُ المحال » ای والله شدیدالقوّة والغضب . وقیل شدید الاخذوالانتقام . وقیل شدیدالاهلاك بالمحل وهوالقحط . وقیل شدید المحال یوصل المکروه الی من یستحقّه من حیث‌لایشعر وفی‌المیم قولان : احدهما انّ المیم اصلیّ یقال محل‌به اذا عرّضه للهلاك و کذلك ماحلته محالاً اذا قاویته حتّی یتبیّن ایّکما اشدّ ، والقول الثّانی انّ المیم زیادة و الکلمة من الحول و الحیلة . فقال **ابن‌عباس** شدید الحول ، وقال **قتادة** شدید الحیلة .

قوله : « له دعوة الحقّ » ای کلمة التّوحید لااله الا الله ، ای لایحقّ احد ان یدعی الهاً الاّهو ـ اوست که سزد که اورا خدای خوانند و دیگری را نسزد و معنی دیگر له دعوة الحقّ : اوست سزای آن که خلق را با پرستش اوخوانند ، معنی دیگر : اوست که خلق را فردا ازخاك بازخواند تابیرون آیند وتواند . وقیل له دعوة الطّلب الحقّ ای مرجو الاجابة ودعاء غیرالله لایجاب . وهو قوله : « والّذین

۱ـ قیلة بنت کاهل بن عذره قضاعیه ، مادر اوس وخزرج .

یدعون من دونه » یعنی الاصنام ، « لایستجیبون لهم بشیء » ای داعی الاصنام کالعطشان یمدّیده الی البئر ، « لیبلغ » المآء ، « فاه » من غیر حبل ولادلو ، « وما هو ببالغه » ای انّ الاصنام لاتنفعه ولا تستجیبه کمن یبسط کفّیه الی المآء یشیر الیه بیده و یدعوه بلسانه فالمآء لایستجیب له والاستثنآء من الا ستجابة ای لایستجیب الصّنم الّا کاستجابة المآء داعیه . قال **الضحّاك** کما انّ العطشان اذا بسط کفّیه الی المآء لاینفعه مالم یقبضهما ویجمع الانامل ولایبلغ المآء فاه مادام باسطاً کفّیه کذلك الاصنام لاتملك لهم ضرّاً ولانفعاً ولاموتاًولاحیوةً ولا نشوراً ، « وما دعآء الکافرین » الله ، « الّا فی ضلال » فانّ اصواتهم محجوبة عن الله عزّوجلّ . وقیل ومادعاء الکافرین الاصنام الّافی ضلال لایجدی شیئاً .

« ولله یسجدُ من فی السّموات والارض » سجود تعبّد وانقیاد ، « طوعاً » یعنی سجود الملائکة والمؤمنین ، « و کرهاً » من اکره علی الایمان یعنی خوف بالسّیف فکان اوّل دخوله کرهاً ، این طواعیّت و کراهیّت در سجود اهل زمین است کـه آسمانیان بطوع وطبع سجود می کنند ودرایشان هیچ کراهیّت نیست . امّازمینیان قومی بطوع سجود کنند که مسلمان زادند یابطوع مسلمان شدند وقومی رابا کراه وشمشیر مسلمان کردند ، بدایت کارایشان کره بودپس طوع شد . وقومی منافقان‌اند که بظاهر اسلام دارند وبکره سجود می کنند . وروا باشد که سجود بمعنی خضوع وانقیاد بود ، ولیس شیٔ الّا وهو یخضع لله عزّوجلّ وینقادله . و گفته‌اند سجود بکره اینست که تفسیر کرد گفت : « وظلالهم بالغدوّ والآصال » چنانك جای دیگر گفت : « یتفیّؤ ظلاله عن الیمین والشّمآئل سجّداً لله وهم داخرون » ای صاغرون کارهون . قال **مجاهد** : ظلّ المؤمن یسجد طوعاً وهوطایعٌ وظلّ الکافر یسجد طوعاً وهوکاره ، الغدوّ جمع غداة کقنیّ جمع قناة والآصال جمع اصیل . وقیل جمع اُصل ، واُصلٌ جمع اصیل ، وهومابین العصر الی المغرب .

« قل » یامحمّد للکفّار ، « مَن ربّ السّموات والارض » استفهام تقریر و استنطاق ، فانّهم یقولون الله فاذا قالو ها « قل الله » ای هوالله کماقلتم - می گوید

ای محمد ازایشان پرس که آفریدگار آسمانها وزمین کیست ایشان جواب‌دهند وگویندالله که جزازین جواب‌نیست ، چون ایشان اقراردادند ، توگوی چنین‌است که شما می گوئید که آفریدگار الله تعالی است وآنکه این اقرار برایشان حجّت کن وگوی : «افاتّخذتم من دونه اولیآء» استفهام انکارعلی شرکهم بعد اقرارهم، ایشان را بگوی چون اقرار می‌دهید که آفریدگار اوست ، فلم اتّخذتم من دونه اولیآء ـ چرا جزاز الله‌تعالی بتان را بخدائی گرفتید و روز حاجت را و دفع مضار خودرا ساخته‌اید ، وایشان آنند که خودرا بکار نیایند ، نه آوردِ سودی توانند نه باز برد گزندی ، چون ازخود عاجزاند از کار دیگران عاجزتر باشند . ثمّ‌ضرب مثلاً للّذی‌یعبد الاصنام والّذی یعبدالله فقال : « قل هل یستوی الاعمی والبصیر » یعنی المشرك والمؤمن ، « ام هل تستوی الظّلمات والنّور » یعنی الشّرك والایمان ای‌لیسابسوآءٍ . قرأ عاصم وحمزة والکسائی «یستوی الظّلمات والنّور» بالیاء و قرأ الباقون بالتّاء ، اینجاسخن‌منقطع گشت ، پس گفت : «ام‌جعلوا لله» بل‌اجعلوا لله شرکاء ، « خلقوا» مثل ماخلق الله تعالی ، «فتشابه الخلق علیهم » ای اشتبه‌مخلوق الله بمخلوق الشّرکاءِ عندهم فمن اجل ذلك جعلوهم شرکاء ، و هذا استفهام انکار ای لیس الامر هکذا حتّی یشتبه الامر و یجعلوهم شرکاء بل‌الله سبحانه هوالمتفرّد بالخلق ، وهو قوله : « قل‌الله خالق کلّ شیءٍ » دخل فیه المخلوقون بصفاتهم و افعالهم‌والمخلوقات بصفاتهاوافعالهاوالمخاطب لایدخل فی‌الخطاب ، «وهوالواحد» المتفرّد بالخلق والاحداث ، « القهّار» یقهر کلّ شیءٍ بقدرته .

قال الازهری الواحد فی صفةالله عزّوجلّ له معنیان : احد هما انّه واحدٌ لانظیرله ولیس کمثله شیء ، تقول العرب فلان واحد قومه وواحد النّاس اذالم‌یکن له نظیر، و المعنی الثّانی انّه الهٌ واحدٌ وربٌّ واحدٌ لیس له فی الهیّته و ربوبیّته شریك لانّ المشرکین اشرکوا معه الهةً و کذّبهم الله تعالی فقال : الهکم الهٌ واحد وهوالواحد القهّار.

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « الله یعلم ما تحمل کلّ انثی » احاط الحقّ سبحانه بالمعلومات علماً وامضی بالکائنات حکماً فلامعلوم یعزب عن علمه ولامخلوق یخرج عن حکمه تعالی قدره عن سمات النّقص و تقدّس وصفه عن صفات العیب ـ ثنائی است که الله تعالی برخود می کند ، جلّ ثناؤه وعزّ کبریاؤه ، خود را خود می‌ستاید که وی تواند که خود را ستاید وثناء وی است که ویرا شاید ، ازآب وخاك چه آید و ثناء آب وخاك تا کجا رسد واگرچند بکوشد بسزا وقدر الله تعالی کی رسد ، عقل بفرساید و وهم بگدازد وبمبادی اشراق جلال وی نرسد ، اوکه ویرا ستاید دریا می‌پالاید و چراغست که در روز می‌افروزد ، پیداست که چراغ در نور روز چه افزاید .

وصف‌توچه‌جای‌حکمت‌اندیشانست خاك کف تو سرمهٔ دل ریشانست
شاهان‌جهان پای ترا بوسه دهند عشق تو چه کار و بار درویشانست

« الله یعلم » خداست که داناست ودر دانائی یکتاست ونهانش چون آشکار است ، باریك بین و نهان دان وشیرین صنع و نیك خداست ، هرذرّه‌ای از ذرائر موجودات ، در زمین ودرسماوات ، چه آشکارا وچه نهان ، چه درروز روشن ، چه درشب تاریك ، جنبش همه می‌بیند ، آواز همه می‌شنود ، اندیشهٔ همه می‌داند . آن کودك که اندر شکم مادر بیمار و در آن ظلمت رحم بنالد ، آن نالهٔ وی می شنود ودرد ویرا درمان می‌سازد .

گفته‌اند که چون آن کودك از درد بنالد ، داروئی یاطعامی که شفاءِ وی درآن بود مادر را دردل افتد و آرزوی آن طعامش پدید آید بخورد و شفاء آن کودك درآن بود ، تا دررحم مادر بود اورا درحمایت و رعایت خود می‌دارد ، بعد ازآن که صدهزاران عجایب حکمت وبدایع فطرت بحکم عنایت از روی لطافت

درنهاد و هیکل وی پدید کرده ، از بینائی وشنوائی و دانائی و کیرائی وروائی ، قدی خیزرانی ، روئی ارغوانی ، صورت آشکاراوسرّش نهانی ورب‌ّالعزّه بر بنده این منّت می‌نهد وشکر آن درمیخواهند .

در **تورات** موسی است : (من انصف منّی لخلقی صوّرت و خلقت و رزقت ثمّ قلت لهم تصدّقوا ممّا رزقتکم علی‌المسکین بدرهم ، اجعله لکم عشراً و ان اعطیتموه عشراً اجعلها مائة وان اعطیتموه مائة جعلتها لکم الفاً ولاینفد خزائنی ولا اضیع اجرالمحسنین) .

چون از رحم مادر بیرون آید و قدم درین سرای بلیّات و نکبات نهد ، کوشوانان [۱] ونکهبانان بروی کمارد .

چنانك کفت جلّ جلاله : «له‌معقّباتٌ من بین یدیه و من خلفه یحفظونه من امرالله» ، درخبرست که ده فریشته بروی کمارد : یکی برراست ، یکی برچپ ، یکی درپیش ، یکی درقفا ، دوبالای سر، دوبرچشم ، دو بر دهن ؛ این ده فریشته کماشتکان حق‌اند نکهبانان [۲] بنده ازبدها وآفتها ، این‌فریشتکان روزند چون شب درآید بآسمان بازشوند وده دیکر بجای ایشان باز آیند . وفی‌ذلك ما روی **ابو هریرة** قال قال رسول‌الله (ص) : ـ یتعاقبون فیکم ملائکةٌ باللّیل و ملائکة بالنّهار و یجتمعون فی صلوة الفجر و صلوة العصر ، ثمّ یعرج الّذین یأتوا فیکم ، فیسئلهم ربّهم کیف ترکتم عبادی ؟ فیقولون ترکناهم وهم یُصلّون . اکر کسی کوید معلوم است که فریشتکان قضاءالله را رد نتوانند ، پس بودن فریشتکان با بنده چه فایدت کند ؟ ـ جواب آنست که قضاء الله بر دو قسم است : قضاءِ لازم و قضاءِ جایز .

قضاءِلازم آنست که ربّ العزّه تقدیر کرد وحکم راند که از آسمان فروآید و ناچار ببنده رسد ، فریشتکان این حکم را دفع نتوانند کرد و نه بهیچ فعل

۱ـ ظاهراً : کوشداران یعنی محافظت کنندکان .

۲ـ نسخه الف : کوشدارندکان .

ازافعال بنده از خیرات وصدقات این قضا بگردد و فریشتگان بنده را باین قضا باز گذارند، چنانك درخبر است: «فاذا جآء القدر خلّوا بینه و بینه»؛ امّا قضاءِ جایز آنست که: قُضی مجیئه ولم یقض حلوله و وقوعه بل قضی صرفه بالتّوبة و الدّعآء والصّدقة والحفظة؛ و ازینجا گفته‌اند: «الصّدقة تردّ البلاء».

ودر روزگار **عیسی** (ع) مردی گازر جائی بگذشت، **عیسی** درونگرست، بدیدهٔ معجزت آن قضاءِ جایز بدید که روی بوی نهاده، **عیسی** گفت این مرد همین ساعت ازدنیا برود، ساخته باشید تابروی نماز کنیم، آن گازر رفت بشغل خویش وآن ساعت در گذشت و گازرباز آمد، حواریان گفتند یانبیّ‌الله آن ساعت گذشت ومرد زنده‌است حکم‌تواز کجابود، **عیسی** (ع) آن مرد راپرسید که این‌ساعت چه خیر کردی؟ گفت دو درویش را دیدم گرسنه و دو قرص داشتم بایشان دادم، گفت ازآن پس چه دیدی؟ گفت پشته‌ای که داشتم در میان آن ماری سیاه بود ازآنجا بیرون آمد بندی محکم بردهن وی نهاده، **عیسی** گفت آن قضاءِ جایزبود صدقه آن را بگردانید. وربّ‌العزّه در ازل همین حکم کرده که چون‌بنده صدقه دهد بلاازوی‌بگرداند؛ ویشهد لذلك قصّة **یونس** (ع).

«انّ الله لایغیّرمابقوم حتّی یغیّروا ما بانفسهم» ـ غیّروا السنتهم عن حقایق ذکره، فغیّر قلوبهم عن‌لطائف برّه، وردزبان ووارد دل درهم بسته وبهم پیوسته، تا اوراد اذکار برزبان بنده روانست، واردات انوار دردل وی تابانست، وتاجوارح وارکان بنده بنعت ادب درنماز است جان وروان وی درحضرت راز ونازست. و برعکس این تابرزبان بنده بیهده میرود، دل وی درغفلت می‌بود وتا قدم از دایرهٔ فرمان بدر می‌نهد، حلاوت ایمان بدل وی راه نیابد، «و اذا اراد الله بقوم سوءً فلا مردّ له» لکن چون الله تعالی خواهد که دل وی نهبهٔ شیطان شود وبدام ابلیس آویخته گردد، جهد وی چه سود دارد وحکم ازل‌را رد کی تواند. **بلعام باعورا** چهار صد سال درتسبیح وتقدیس عمربسر آورده بود وچهارصد مسجد و رباط بنا کرده بود و درپناه اسم اعظم راه اخلاص رفته بود، هواءِ نفس او برو مستولی گشت تادعائی کرد بر**موسی**، اورا گفتند ای **بلعام** اگرتو تیری در **موسی** اندازی او

پوشیدهٔ اصطناع است، جوشن «واصطنعتك لنفسی» گرد وی درآمده [۱] وقضا وقدر هردو دست درهم داده واورا برآن داشته که آن تیری که پروردهٔ چهارصد سال عبادت بود از کنانهٔ اخلاص بدست دعوت بر آورد ودر کمان اجابت نهاد، ببازوئی که پروردهٔ اسم اعظم بود در کشید وبی‌محابا برقدم **موسی** زد تا **موسی** چهل سال در تیه بماند، از آنجا که رخت بر گرفتی همانجای رخت بنهادی، **موسی** دل تنگ گشت گفت مرا چه بود که درتیه بمانده‌ام، گفتند تیر **بلعام** بر قدم توآمده است، **موسی** گفت و مارا خود دعائی مستجاب نیست؟ گفتند هست، هرآنچ باید بخواه. گفت ای **بلعام** بدمرد مارا نیزدر کنانهٔ کلیمی تیر دعوتی‌است که درهر که اندازیم دماروی برآریم، آنکه ید بیضا در کنانهٔ کلیمی کرد، تیر استقامت بر کشید، در کمان: «اشرح لی صدری» نهاد، ببازوی: «سنشدّ عضدك» در کشید، برسینهٔ **بلعام** زد، گفت الهی دربهینه وقت، بهینه چیز ازو واستان؛ گفت بهینه وقت اینست وبهینه چیز ایمانست، «فمثله کمثل الکلب» ایمان، مرغ وار ازآن بیچاره برپرید واسم اعظم ازوی روی بپوشید.

اینست که ربّ العالمین گفت: «واذا اراد اللّٰه بقومٍ سوءً فلا مردّ له ومالهم من دونه من والٍ» ای اذا اراد اللّٰه بقومٍ سوءً وفّردواعیهم حتّی یعملوا ویختاروا مافیه بلاؤهم فیمشوا الی هلاکهم بقدمهم. کماقال قائلهم:

الی حتفی مشی قدمی اری قدمی اراق دمی

«وللّٰه یسجد من فی السّموات والارض طوعاً و کرهاً» برزبان تفسیر، سجود کافر سجود کُره است ازآنك بوقت محنت‌درحال شدت دفع کزند خویش‌راسجود کند وتواضع نماید [۲]، چنانك **مصطفی** (ص) **حصین خزاعی** را گفت: کم تعبد الیوم الهاً؟ ـ فقال سبعةً، واحداً فی السّماء وستّة فی الارض، فقال ایّهم تعدّه لرغبتك ورهبتك؟ ـ قال الّذی فی السّمآءِ. برمقتضی این قول، هر که خدایراسجود کند طمعی را، جلب نفعی یادفع ضرّی را، آن سجود کراهیّت‌است نه سجودطواعیّت،

۱ـ درنسخهٔ ج این جمله اضافه است: قبلهٔ اورا تاب نداری.
۲ـ نسخهٔ ج: سجود کردند وتواضع نمایند.

سجود طوعی آنست که محض فرمانرا واجلال عزّت حق را کند، نه در آن شوب طمع بود نه امید عوض، نه بیم ازمحنت، شخص درسجود ودل دروجود وجان در شهود، شخص باوفا ودل باجفا [1] وجان باصفا.

آن صدر طریقت **بویزید بسطامی** رابخواب نمودند که یا **بایزید**: خزائننا مملوّة من العبادة، تقرّب الینا بالانکسار والذلّة ـ درگاه مارا رکوع و سجود بی انکسارِ دل وصفاءِ جان بکار نیاید که خزائن عزّت ما خود پراز رکوع و سجود خداوندان دلست، چون بدرگاه ما آئی درد دل برجام جان نه وبحضرت جانان فرست که درد دل را بنزدیك ماقدریست.

پیر طریقت گفت: توحید در دلهای مؤمنان برقدر درد دلها بود، هر آن دلی که سوخته تر و درد وی تمامتر باتوحیدآشناتر وبحق نزدیکتر:

بی‌کمال سوزدردی نام‌دین هرگزمبر   بی‌جمال شوق وصلی‌تکیه برایمان مکن

۳ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی: «**أنزلَ مِن السّماء ماءً**» فرو فرستادازآسمان آبی، «**فسالت اودیةٌ**» برفت رود های آب، «**بقدَرِ ها**» باندازهٔ آن [رودبار چندان که برتاوست [2] و در آن کنجید]، «**فاحتملَ السّیلُ زبداً رابیاً**» بر سر گرفت سیل کفی ایستاده برسرآب، «**وممّا یوقدون علیه فی النّار**» واز آن چیزها که آتش می‌فروزند برآن، «**ابتغاء حلیةٍ اومتاعٍ**» بطلب وجستن زیوری یا پیرایه ای، «**زبدٌ مثله**» هم کفی است راسب [3] در زیر آن چنانك آن کف است رابی [4] برسرآب، «**کذلك یضرب اللّه الحقّ و الباطل**» چنان [5] می‌زند الله تعالی حقّ و باطل رامثل، «**فامّا الزّبد فیذهب جُفاءً**» امّا کف [زیرین بشود آن بباز انداخت سیل آنرا] بکران رود، «**وامّا ماینفعُ النّاس فیمکثُ**

۱ـ نسخهٔ ج: باحیا. ۲ـ برتاوست: توانائی داشت. ۳ـ راسب: هرچیز که درته آب نشیند. ٤ـ رابی: فزون شونده وجنبنده. ۵ـ نسخهٔ ج: چنانست

فی الارض » واما آنچ مردم را بکار آید و سودمند است درزمین بماند بدرنگ ، « **کذلک یضرب الله الامثال**[۱۷] » چنین زند الله [باین نیکوئی] مثلها .

« **للذین استجابوا لربهم الحسنی** » آنان که خداوند خویش را پاسخ نیکو کردند [ایشانراست نیکوئی امن جاوید و بهشت باقی] ، « **و الذین لم یستجیبوا له** » وایشان که پاسخ نیکو نکردند او را ، « **لو ان لهم ما فی الارض جمیعاً** » اگر ایشانرا فردا هرچه درین جهان چیزست و بود و خواهد بود ، « **و مثله معه** » و هم چندان باآن ، « **لافتدوا به** » ایشان بآن خویشتن باز خریدند [از آتش و عذاب] « **اولئك لهم سوء الحساب** » ایشانند که ایشانراست شماربد ، « **ومأویهم جهنم و بئس المهاد**[۱۸] » وجایگاه ایشان دوزخ وبدجایگاه که آنست .

« **افمن یعلم** » کسی که می داند ، « **انما انزل الیك من ربك الحق** » که آنچ فروفرستاده آمد بتوازخداوند تو راستست ودرست ، «**کمن هو اعمی**» او چنان نابینا دل است [که نه راست بیند و نه درست داند] ، « **انما یتذکر اولوا الالباب**[۱۹] » راستی او دریابند وپند ایشان پذیرند که خداوندان مغزاند .

«**الذین یوفون بعهدالله** » ایشان که راست بنمایند ۱ و راست می‌دارند پیمان خدای ، «**ولاینقضون المیثاق**[۲۰] » وبنه شکنند پیمان محکم بستهٔ او .
« **والذین یصلون** » وایشان که می‌پیوندند ، « **ما امرالله به ان یوصل** » آن چیزرا که الله تعالی فرمود که بپیوندند ، « **ویخشون ربهم** » واز خداوند خویش می‌ترسند ، « **و یخافون سوءالحساب**[۲۱] » ومی‌ترسند ازشمار بد فردا .

« **والذین صبروا** » و ایشان که شکیبائی کردند [برپسندید ها و از ناپسندید ها ودر دشواریها] ، « **ابتغاء وجه ربهم** » طلب دیدار خداوندخویش را [وثواب او] ، « **واقاموا الصلوة** » ونمازبهنگام بپای داشتند ، « **وانفقوا مما رزقناهم سراً وعلانیة** » و از آنچ داشتند چیزی بدادند نهان و آشکارا ،

۱ـ نسخهٔ ج : راستمی بازآیند .

« **و یدرؤن بالحسنة السّیّئة** » و باز زنند بنیکی بدی را ، « **اولٓئك لهم عقبی الدّار** [٢٢] » ایشانراست سرانجام نیکو [وبهشت باقی] .

« **جنّات عدنٍ** » بهشتهای همیشه‌ای ، « **یدخلونها** » درروند در آن ، « **و من صلح** » وهر که نیکو بود ، « **من آبائهم و ازواجهم وذرّیّاتهم** » از پدران ایشان واز جفتان ایشان وفرزندان ایشان ، « **والملائكة یدخلون علیهم من كلّ بابٍ** [٢٣] » و فریشتگان برایشان درآیند ازهردری .

«**سلامٌ علیكم بماصبرتم** » و می گویند درود برشما بآن شکیبائی که کردید ، « **فنعمَ عُقبی الدّار** [٢٤]» ای نیکا سرانجام سرای [که ایشان یافتند] .

« **والّذین ینقضون عهداللّه** » و ایشان کـه می شکنند پیمان خدای ، « **من بعد میثاقه** » از پس محکم بستن پیمان او ، « **ویقطعون ماامراللّه به آن یوصل** » ومی گسلند آنچ الله تعالی فرموده است به پیوند آن ، « **ویفسدون فی الارض** » و بدکاری وتبه کاری می کنند در زمین ، « **اولٓئك لهم اللّعنةُ** » ایشانند که ایشانراست دوری و نفرین ، « **و لهم سوءُ الدّار** [٢٥] » و ایشانراست سرای بد [وبدحالی درسرای وبیرون شدن بد ازین سرای] .

« **اللّه یبسط الرّزق لمن یشآء** » الله تعالی می گستراند ومی گشایدروزی اورا که خواهد ، « **ویقدر** » وتنگ تر می‌راند وتنگ می‌دارد برو که خواهد ، « **وفرحوا بالحیوة الدّنیا** » و شادند بزندگانی این جهانی ، « **وما الحیوة الدّنیا** » و نیست زندگانی این جهان ، « **فی الآخرةِ** » در برابر آن جهان ، « **الّامتاعٌ** [٢٦] » مگر اندکی ناپاینده برهیچ بنده .

« **ویقول الّذین كفروا** » و می گویند کافران ، «**لولا اُنزل علیه آیةٌ من ربّه** » چرا برو ازآسمان فروفرستاده نمی‌آید آیتی ازخداوند او [چنانکه ما میخواهیم ازو] ، « **قل اِنّ اللّه یضلّ من یشآء** » گوی که الله تعالی گم کند از راه خویش او را که خواهد ، [اگرآیت شنود یانه ، معجزت بیند یانه] ، « **ویهدی الیه من اَناب** [٢٧] » و راه می‌نماید و می گشاید بخود او را که باز

گردد براستی بااو.

النوبة الثانية

قوله تعالى : « انزل من السّمآء مآءً » اين باز مثلى ديگرست كه الله تعالى زد حق وباطل را وايمان و كفررا ، مى گويد : مثل الحقّ فى ثباته و انتفاع صاحبه به والباطل فى ذهابه و قلّة انتفاع صاحبه به كمثل ماءٍ مطرٍ انزله الله من السّحاب من جانب السّمآء ، « فسالت اودية » الاودية جمع وادٍ وهوالموضع الّذى يسيل فيه المآء بكثرة ، « بقدرها » يعنى الكبير بقدر كبارته و الصّغير بقدر صغره . وقيل بقدر ها ماقدّر لها من ملئها ، « فاحتمل السّيل » الّذى حدث من ذلك المآء ، « زبداً رابياً » اى عالياً - والزّبد وضرالغليان و خبثه ؛ آب صافى كه مردم را درآن نفع بود مثل حق است و زبد مثل باطلست كه نمايد و نپايد ، معنى آنست كه باطل اگرچه برزبرحق شود دربعضى احوال باك نيست كه آن بنماند ونه پايد و عاقبت سرانجام جزحق را و اهل آنرا نبود . آنكه مثلى ديگر زد پيش ازآنك اين يكى تمام شد گفت : « وممّا توقدون عليه فى النّار »، قرأ حمزة و الكسائى - يوقدون - بالياء اذ لامخاطبة هاهنا ، اى يلقون الحطب فى النّار تحته ويسبكونه من الفلزّات كالذّهب والفضّة و الرّصاص والصّفر و النّحاس ، « ابتغآء حليةٍ » اى لابتغآء حلية هوالذّهب و الفضّة يتّخذ منهما حلية السّيف و المركب والدّواة وحلية النّساءِ ، « اومتاعٍ » كالرّصاص و النّحاس و الصّفر منها يتّخذ الاوانى وما يتمتّع به فى الحضر والسّفر ، « زبدٌ مثله » اى لهذه الفلزّات اذا اغليت زبد وخبث مثل زبد المآء . قوله « زبد مثله » مبتداء و ممّا توقدون عليه خبره ، اى ومثل زبدالمآءِ زبد مايوقد عليه ، « كذلك يضرب الله الحقّ والباطل» اى مثل الحقّ والباطل ، « فامّا الزّبد » يعنى زبد المآء و خبث الحديد و الصّفر والنّحاس ، « فيذهب جفآءً » اى باطلا من جفات القدر و اجفات اذا غلت و علا زبدها فاذا سكنت لم يبق منه شيء وبناء فُعالٍ ممّا يُرمى و يطرح . وقيل جفا-

الوادی واجفا اذا نشف ، « و امّا ماینفع النّاس » هـ "المآء و الحلی و الاوانی ، « فیمکث فی‌الارض » یشرب منه الحیوان و یزرع به فیکون منه معاش الخلق و انتفاع النّاس بالحلیّ والامتعة ظاهرٌ ، « کذلك یضرب‌الله الامثال » فمثل‌المؤمن واعتقاده و نفع الایمان کمثل هذا المآء المنتفع به فی نبات و حیوة کلّ شیء و کمثل نفع الذّهب والفضّة وسائر الآلات الّتی ذکرناها لانّها کلّها تبقی منتفعاً بها ومثل الکافر و کفره کمثل هذا الزّبد الّذی یذهب و کمثل خبث‌الحدید وماتخرجه النّار من وسخ الفضّة والذّهب الّذی لاینتفع به . « کذلك یضرب‌الله الامثال » ای کما بیّن هذا بضرب المثل کذلك یبیّن الله سایر المشکلات ، اینجا سخن تمام‌شد ومنقطع کشت :

پس گفت : « للّذین استجابوا لربّهم » یعنی وحّدوه وصدّقوا رسله ، همانست که گفت : « استجیبوا لربّکم » جای دیگر گفت : « من بعدما استجیب له اجیبوا داعی‌الله » . « الحسنی » یعنی لهم الحیوة والرّزق و تضاعف الحسنات فی‌الدّنیا و الجنّة والرّؤیة فی‌العقبی ، « والّذین لم یستجیبواله » یعنی المشرکین ، « لو انّ لهم مافی الارض جمیعاًومثله معه » ای ملکوا [1] اموال الدّنیا وملکوا معهامثلها، « لافتدوا به » لبذلوه لیدفعواعن انفسهم عذاب الله وتقدیره لوانّ لهم مافی‌الارض جمیعاً ومثله معه . وقیل الفداء لافتدوابه ، جای دیگر ازین کشاده‌تر گفت [2] : « لیفتدوا به من عذاب یوم القیامة ما تقبّل منهم » ، « اولئك لهم سوء الحساب» یعنی المناقشة ومن نوقش الحساب هلك . وقیل سوء الحساب الّذی معه التّوبیخ و التّقریع . قال **فرقد** : قال لی ابرهیم یا فرقد اتدری ماسوء الحساب ؟ قلت لا ،قال ان یحاسب العبد بذنبه کلّه لایغفر له منه شیء ، « ومأویهم جهنّمُ » ای مرجعهم الی النّار ، « و بئس المهاد » المستقرّ جهنّم .

قوله : « افمن یعلم انّما اُنزل الیك » این‌آیت در شأن **حمزه** فرو آمد و **بوجهل** ، و **حمزه** مردی بود مهیب باحشمت وباقوّت و **قریش** اورا عظیم‌حرمت

١ـ نسخهٔ الف : ای لو ملکوا .
٢ ـ نسخهٔ الف : جائی دیگر گفت ازین کشاده تر گفت .

داشتندی وازبطش وبأس وی هراسیدندی وتادر جاهلیّت بودی پیوسته حمایت و رعایت رسول خدا (ص) کردی واورادوست داشتی وازبیم وی کس‌را زهره‌نبودی که رسول را رنجانیدی ؛ وقتی بصید رفته بود ، **بوجهل** فرصت یافت با جمعی کفّار **مکه** قصد رسول خدای کردند واورا برنجانیدند ، **حمزه** آن ساعت در آن صحرا ازپی آهوئی همی راند ، آهو روی باوی کرد بزبانی فصیح گفت ای **حمزه** ترا شغلی هست ازصید من مهم‌تر واولی‌تر، **حمزه** چون‌آن سخن بشنید اوراعجب آمد عنان باز گرفت روی بمکّه نهاد ، هنوز در **مکه** نرفته بود که تقاضای دیدار جمال **محمد** عربی ناگاه ازدرون دل وی سربرزد ،آتش مهروی زبانه زد ، باخود همی گفت کاشك **محمد** (ص) رابدیدمی ، نباید که دشمنی بروی ظفریافته باشد ؟ درین اندیشه بود که کنیزك وی پیش آمد گفت یاسیّدی خبرنداری که **بوجهل** لعین با **محمد** (ص) چه کرد ؟! چون دانست که توبصید بیرون رفته ای [1] ازبطش وقهر تو ایمن گشته رفت و **محمد** را برنجانید وزخم کرد و ناسزا گفت ، **حمزه** گفت ومرا نیز کاری عجیب پیش آمد آهوئی بامن سخن چنین گفت ومرا در کار **محمد** (ص) بصیرتی تمام حاصل گشت !! همچنان خشم‌آلود برگشت و **بوجهل** را طلب کرد ، او را دید باجماعتی قریش گرد آمده ، چون **حمزه** را از دور بدیدند آن جمع از بیم وی متفرق [2] شدند و هریکی گریختن را گوشه ای گرفت ، **بوجهل** تنهابماند ، **حمزه** گفت ای نامرد هیچ کس ، ترا با**محمد**(ص) چه کارست وباوی چه حساب داری که او را رنجانی وترا خود چه زهرهٔ آن بود که بگوشهٔ چشم بدو بازنگری ، این همی گوید و کمان بر سروی همی زند تا جراحتها دروی پدید کرد ، پس **حمزه** از وی باز گشت و بخانهٔ **خدیجه** آمد . رسول خدای (ص) چون ویرا بدان صفت دید دانست که **حمزه** نه خود آمد که اورا آورده‌اند واز جام هدایت اورا شربتی داده‌اند ، گفت یاعم چه غم خوری‌از آنك **بوجهل** مرا بزد ، من از آن اندوهگن نه‌ام و بآنك **بوجهل** مرا مكافات کردی شاد نه‌ام [3] ، شادی من بچیزی دیگر بود ، **حمزه** گفت یا **محمد** شادی

۱ــ نسخهٔ الف : توبصید رفتهٔ. ۲ــ نسخهٔ الف :آن جمع متفرق. ۳ــ نسخهٔ الف : شادمانه‌ام .

تو درچه باشد تامن همان کنم ، رسول خدا (ص) گفت شادی من در آن بود که تو گوئی :« لااله الّا الله محمّد رسول‌الله » **حمزه** در ساعت کلمهٔ شهادت بگفت ومسلمان شد ، دلهای مسلمانان باسلام **حمزه** قوی گشت .

ربّ العالمین درشأن ایشان آیت فرستاد که « افمن یعلم انّما اُنزل الیك من ربّك الحقّ » این **حمزه** است ، « کمن هو اَعمی » این **بوجهل** است ؛ می گوید کسی که داند که آنچ بتودادند از نامه و پیغام راست است و درست ، چون برابر بود با کسی که نابینا دل بود هیچ فرا حق نبیند و درنیابد . آنکه گفت : « اِنّما یتذکّر اولوا الالباب » پند کسی پذیرد که خرد دارد ، حق کسی بیند که بصیرت دارد .

« الّذین یوفون بعهدالله ولا ینقضون المیثاق » این تفسیر« اولوا الالباب» اسـ ، می گوید عهدی که کردند وپیمانی که بستند ، روز میثاق بوفاء آن عهد بازآمدند وهیچ نقض نکردند . و گفته‌اند وفاءِ عهدآنست که امرونهی کهایشانرا الزام کردند در کتاب خدا و سنّت مصطفی بجای آوردند و هیچ خلاف نکردند . وقیل عهده ان یطاع فلا یعصی وان یذکر فلا ینسی وان یشکر فلایکفرویراجع بالتّوبة والمعذرة عندالمعصیة . **قتاده** گفت ربّ العزّه در هیچ گناه آن مبالغت ننموده که درنقض‌عهد نموده که در **قرآن** بیست واند جایگه آنست که بوفاء عهد می‌فرماید و ازنقض آن بیم می‌دهد .

«والّذین یصلون ما امرالله به ان یوصل» قیل هونصرة المؤمنین . وقیل‌صلة محمّدٍ (ص) . وقیل الایمان بجمیع الانبیاءِ من غیر تفریق بینهم فی‌النّبوّة . وقیل ان یوصل‌الزّکوة بالصّلوة والصّلوة بالصّیام والصّیام بالحجّ و العمل بالقول ، واکثر المفسّرین علی انّه الرّحم امرالله بصلتها ونهی عن قطیعتها

قال النّبی(ص) : «اعجل الخیر ثواباً صلة‌الرّحم واسرع الشرّ عقاباً البغی و یمین‌الصّبر تدع الدّیار بلاقع » . وعن **عبدالله بن عمرو** قال: من اتّقی ربّه ووصل رحمه نسیءَ له فی عمره واثری ماله واحبّه اهله . وفی التّوریة یابن آدم اتّق‌ربّك

وبرّوالديك وصل رحمك امدّ لك فى عمرك وايسر لك يسرك واصرف عنك عسرك؛ « ويخشون ربّهم » يعظمونه و يخافون عذابه ، « و يخافون سوء الحساب » اى يخافون ان لاتغفر سيّئاتهم ولا تقبل حسناتهم . وقيل « سوء الحساب » شدّة العذاب والحساب الجزاء واعطاء الاستحقاق .

« والّذين صبروا » يعنى على طاعة الله . و قيل على المرازى و المصائب و الحوادث ، « ابتغآء وجه ربّهم » اى طلب رضاءالله وتعظيمه ، « و اقاموا الصّلوة » المفروضة ، « و انفقوا ممّا رزقناهم سرّاً و علانيةً » يعنى الزّكوة ، « و يدرؤن بالحسنة السّيّئة » اى يدفعون بالتّوبة المعصية وبالصّلة الجفوة و بالصفح السّفه و بالصّدقة العذاب ؛ وفى الخبر : اتّبع السّيّئة الحسنة تمحها . وقال **معاذ بن جبل** يا رسول الله اوصنى ، قال : « اذا عملت سيّئة فاعمل بجنبها حسنة تمحها السّرّ بالسرّ و العلانية بالعلانية » . قال **عبدالله بن المبارك** هذه ثمانى خلالٍ مسيرة الى ثمانية ابواب الجنّة . وقال **ابوبكر الورّاق** هذه ثمانية جسور فمن اراد القربة من الله والاتّصال به عبرها ؛ « اولئك لهم عقبى الدّار » يعنى العاقبة الحسنة ، اى اعقبهم الله الجنّة من اعمالهم الصّالحة فى الدّنيا ، اى عاقبة دنيا هم لهم لاعليهم و عقبى الشّئ منتهاه . وقيل كانت لهم بعد دارالدّنيا.

« جنّات عدنٍ » فهى بدل من عقبى الدّار ، « جنّات عدن » اى دار اقامة ، « يدخلونها » قرأ **ابن كثير و ابو عمرو** - يُدخلونها- بضمّ اليآءِ وفتح الخاء - مى كويد درآرند ايشانرا درآن بهشتها هميشه، « ومن صلح » اى هم ومن صلح ، «من آبائهم وازواجهم » جمع زوج والمراد به الزّوجة ، « وذرّيّاتهم » اولادهم واولاد اولادهم من كان صالحاً منهم وصفهم بالصّلاح ليعلم انّ مجرّد السّبب [1] لايغنى . وقيل الصّلاح هاهنا الايمان ، « والملائكة يدخلون عليهم من كلّ بابٍ » بالتّحيّة والسّلام تكرمةً من الله لهم .

« سلامٌ عليكم » اى يقولون سلامٌ عليكم، « بماصبرتم » يعنى بدل صبركم

۱- نسخة الف : النسب .

فی‌الدّنیا و مقاساة البلاءِ فالدّنیا بلاءٌ کلها ، « فنعم عقبی الدّار » این عقبی‌همانست که آنجا گفت : « والعاقبة للمتّقین » ای نعم عاقبة العمل فی دار الدّنیا الجنّة قال **مقاتل** یدخلون علیهم فی مقدار یوم و لیلةٍ من ایّام الدّنیا ثلث کرّات معهم الهدایا والتّحف یقولون سلامٌ علیکم بماصبرتم . روی عن **انس بن مالک** انّه تلا هذه‌الآیة: جنّات‌عدن الی‌قوله فنعم‌عقبی‌الدّار، ثمّ‌قال‌انّه خیمة من‌درّ مجوّفٍ طولها فی‌الهواءِ ستّون‌میلا ، لیس‌فیهاصدع ووصل‌فی کلّ زاویة منها اهل ولها اربعة آلآف مصراع من ذهب ، یقوم علی کلّ باب سبعون الفاً من الملائکة من کلّ ملک منهم هدیة من‌الرّحمن لیس مع صاحبه مثلها ، لایدخلون الّا باذنه بینهم و بینه‌حجاب وعن **عبدالله بن عمرو** قال قال رسول‌الله (ص) : هل تدرون اوّل من یدخل الجنّة من‌خلق‌الله ؟ ـ قالوا الله ورسوله اعلم، قال المهاجرون الّذین یسدّبهم الثغوروبتقی بهم المکاره یموت احدهم وحاجته فی‌نفسه لایستطیع لهاقضاء فیقول الله لمن یشآء من ملائکته ائتوهم فحیّوهم فتأتیهم الملائکة فیدخلون علیهم من کلّ باب سلامٌ علیکم بما صبرتم فنعم عقبی الدّار. وکان النّبی (ص) یأتی قبورالشّهدآء علی رأس کلّ حول فیقول السّلام علیکم بماصبرتم فنعم عقبی‌الدّار ، وابوبکر وعمروعثمان رضی‌الله عنهم

« والّذین ینقضون عهدالله » ای یخالفون امرالله ، « من بعد میثاقه» ای من بعد ما وثقوا علی‌انفسهم لله ان یعملوابما عهد الیهم والمیثاق مفعال من‌الوثاقة وهو کلّ عقدٍ اکّد بیمین ، « ویقطعون ما امرالله به ان یوصل » مراد باین صلت رحم است که **بنی‌اسرآئیل** بنی اعمام **مصطفی** بودند که ایشان ولد **اسحق** بودند و **مصطفی** (ص) از اولاد **اسمعیل** بود و بوی ایمان نیاوردند و رحم بریدند . قال النّبی (ص) : «اذا لم تمش‌الی‌ذی رحمك برجلك ولم تعطه من مالك فقد قطعته» ؛ « ویفسدون فی‌الارض » بالکفر والظّلم ، « اولئك لهم اللّعنة » ای البعد من الرّحمة ، « ولهم سوءُ الدّار » عذاب الآخرة .

« الله یبسط الرّزق» ای یوسّع ، « علی من یشآء و یقدر» ای و یضیّق علی من یشآء هوالعالم بالاصلح لخلقه .

لابن لنکك [1] :

یافلکاً دار بالنّذال و بالجهـــــن الی کم تـدور یا خرف
فعاقـلٌ مـا یُبلّ انملهً و جاهلٌ بالیدین یغترف
قد وقف العقل فی حقیقة ذا فما علی ضمن امره نقف

« و فرحوا بالحیوة الدّنیا » رضوا بها وزهدوا فی الآخرة ، « ومـا الحیوة الدّنیا فی الآخرة الّا متاعٌ » مُتعةٌ وبلغة لاتدوم .

« ویقول الّذین کفروا لولا اُنزل علیه آیةٌ من ربّه » هذه الآیة تکون وحیاً کماسأله اهل الکتاب ان ینزّل علیهم کتاباً من السّماءِ وتکون معجزة کما سألته قریش ان یأتی بالملائکة قبیلاً او یکون لـك بیتٌ من زخرفٍ اوجنّة اوکنزاویأتیهم بالموتی احیآء ، «قل انّ الله یضلّ من یشآء » باقتراح الآیات بعد ظهور المعجزات ، « ویهدی الیه من آناب » ای من آمن وتاب و رجع الیه بقلبه ، والمعنی قل یامحمّد للّذین طلبوا الآیة لیؤمنوا لیس هدایة من اهتدی بنزول الآیة ولاضلال من ضلّ بترك انزالها لکن ذلك الی مشیّة الله فمن شآء اضلّه فلا ینفعه الایات ومن شآء وفّقه للایمان فاهتدی و هذه الآیة حجّة علی المعتزلة و القدریّة واضحة .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : «انزل من السّمآء ماء» الآیة .... **ابوبکر واسطی گفت** : این آیت مدار علم حقیقت ومعرفتست ، و المعنی اوحی من العلی الی قلوب الانبیآءِ و اسماعهم والهم الحکماء فی عقولهم وبصائرهم ، جلال احدیّت بنعمت رحمت ورأفت فرو فرستاد ازآسمان برپیغامبران پیغام راست ووحی پاك ، هم بسمع شنیدند وهم بدل دریافتند وهمچنین اولیارا الهام داد ونورحکمت دردل ایشان افکند ، «فسالت اودیةٌ بقدرها » ای ابصرت قلوب بقدر سعتها و حیاتها و استنارتها ، دلهای انبیاء

۱ـ ابن لنکك از شعرای معاصر متنبی (فوات الوفیات ج ۱)

روشن گشت و بیفروخت بنور وحی و رسالت و دلهای اولیاء بچراغ حکمت و معرفت، «بقدرها» یعنی هر کس بقدر خویش بر درجات و طبقات، یکی برتر، یکی میانه، یکی فروتر، تفاضل و تفاوت برهمه پیدا. پیغامبرانرا می گوید: «و لقد فضّلنا بعض النّبیّین علی بعض» اولیارا می گوید: «هم درجات عنداللّه» یکی را بر نبوّت، رسالت افزونی؛ یکی را بر حکمت، نبوّت افزونی؛ یکی را بر علم، معرفت افزونی؛ یکی را بر ایمان و شهادت، ذوق حقیقت افزونی؛ یکی را علم الیقین بابیان، یکی را حقّ الیقین باعیان، هر کسی را آن داد که سزا بود و در هر دلی آن نهاد که جا بود، «فاحتمل السّیل زبداً رابیاً» یعنی فاصاب تلك القلوب من خطأ الآراء و دون الهفوات و مایلقی الشیطان فی الاُمنیّة و یختلسه من الحفظ و یلقیه من الزّلل؛ آن دلها اگرچه روشنست و افروخته، خالی نباشد از وساوس و هواجس و هفوات صغائر که شیطان پیوسته مترصد نشسته تا کجا در دل ایشان راهی یابد، تا شکّی و سهوی افکند، دروغی برسازد، حفظی برباید. او که مهتر عالم بود و سیّد ولد آدم بود و درّ صدف شرف بود با کمال نبوّت و بسالت رسالت وی شیطان هم از وی اختلاسی کرد، چنانك گفت: «القی الشیطان فی اُمنیّته» تا از همزات وی بحق استعاذت کرد گفت: ربّ اعوذبك من همزات الشیاطین، «و ممّا یوقدون علیه فی النّار» ای و ممّا یتفکّرون فیه و یتدبّرونه و یستنبطون منه، «ابتغآء» استدلال او ابتغاء کشف، «زبد» ای زیادة من الهام الحقّ و الهام الملك، «مثله» ای مثل الخطاء الّذی یلقیه الشیطان.

می گوید آن صاحب الهام و صاحب معرفت یکی در بحر تفکر بدست استنباط جواهر معانی از آیات و اخبار بیرون می آرد، یکی از روی تدبّر بنعت الهام حقایق کشف می جوید، همی در آن تفکر و تدبّر و استنباط چندان کوشش نمایند و روش کنند که اندازه در گذارند تا بر الهام حق و الهام ملك افزونی جویند، این افزونی همچون آن بر آراستهٔ شیطانست از هر دو حذر کردنی است؛ «فامّا الزّبد فیذهب جفآءً» یعنی فامّا الخطاء و الهفوة و الطغیان تذهب تذکّراً، لقوله عزّ و جلّ: «انّ الّذین اتّقوا اذا مسّهم طآیف من الشیطان تذکّروا فاذاهم

مبصرون » ؛ « و امّا ماینفع النّاس» من استدلال للفتوی او توقف علی معنی ، « فیمکث فی‌الارض» یرسخ فی‌القلب - می گوید آن خطاءِ رأی وهفوة لسان‌وطغیان ازجهت شیطان پای دارنبود، دردل مؤمن قرارنگیرد ، که مؤمن یاد کرد ویادداشت حق‌بردل وزبان دارد وغوغاءِ شیطان باسلطان ذکر حق پای ندارد ، اینست که ربّ‌العالمین گفت : « تذکّروا فاذاهم مبصرون» . وآنچ مردم را بکار آید کمصلاح دل ودین‌درآن بود وباندازهٔ شریعت وحقیقت‌بود ، آن دردل راسخ گردد . درختی بود بیخ آن راسخ ، شاخ‌آن ناضر ، عودآن مثمر، بیخ آن در زمین وفا [1] شاخ آن برهوای رضا ، میوهٔ آن رؤیت ولقا و برجمله اشارت آیت آنست که نور معرفت چون در دل تابد آثار ظلمت معصیت پاك ببرد و آن نور ها مختلفست وآن معاصی متفاوت ، نوریقین تاریکی‌شك ببرد ، نورعلم تهمت جهل ببرد ، نور معرفت آثار نکرت محو کند ، نور مشاهدت آثار ظلمت بشریّت ببرد ، نور جمع آثار تفرقت بردارد ؛ باز برسرهمه نور توحید است ، چون خورشید یگانگی از افق غیب سر برزند باشب دوگانگی گوید :

شب رفت توای صبح بیکبار بدم   تاکی ز صفات آدمی و آدم

«افمن یعلم انّما انزل الیك من ربّك الحقّ» الآیة ... این‌استفهام بمعنی‌نفی است ، ای لایستوی البصیر والضّریر والمقبول بالوصلة والمردود بالحجبة ، هرگز یکسان نباشد دانا ونادان ، روشن دل‌وتاریك دل ،آن یکی آراستهٔ توحید ونواختهٔ تقریب واین‌یکی بیگانه ازتوحید وسزای تعذیب ، آن یکی بنورمعرفت افروخته و این یکی بآتش‌قطیعت‌سوخته ، « انّما یتذکّرُ اولوا الالباب » کسی داند که چنین است که دل وی پرازنوریقین است وباعقل مطبوعی اورا عقل مسموعی‌است ، آنگه صفت ایشان کرد : «الّذین یوفون بعهداللّه » ایشان که جزوفاء عهداللّه‌ایشان را نگیرد ، عهدی که کرده‌اند برسرآن عهداند ، نه صید این عالم شوند ، نه‌قید آن عالم ، اگر از عرش تا ثری‌آب سیاه بگیرد ، لباس وفاء ایشان نم نگیرد ، ای

۱ـ نسخهٔ الف : در زمین وشاخ آن .

جوانمرد وفا و حسن‌العهد از آن مرغك بياموز كه جان خويش در سر وفاء عهد **سفيان ثورى** كرد :

در آن عهد كه **سفيان ثورى** رابتهمتى‌درحبس‌بازداشتند بلبلى درقفسى بود، چون **سفيان** را بديد زار زار سرائيدن گرفت ، روزى **سفيان** آن بلبل را بخريد وبها بداد ودست بداشت تاهوا گرفت ، پس از آن درمدت زندگانى **سفيان** هرروز بيامدى و ناله اى چند بكردى آنگه راه هوا گرفتى ، چون **سفيان** از دنيا برفت واورا دفن كردند آن بلبل را ديدند كه برسر تربت **سفيان** فروآمد و بارى چند بدرد دل وسوز جگر بسرائيد ودرخاك بغلتيد تاقطره هاى خون ازمنقار وى روان شد وجان بداد .

اى مسكين توپندارى كه شربت عشق ازل خود تونوشيده‌اى ياعاشق گرم‌رو درين راه خود توخاسته‌اى ، اگر توپندارى كه خدايرا جلّ جلاله درين ميدان قدرت چون توبنده‌اى نيست كه ويرا بپاكى بستايد ، گمانت غلط است و انديشه خطا ، كه اگرپردۀ قهر ازباطن اصنام بى‌جان بردارند و لگام گنگى از سراين در و ديوار ودرختان فروكنند ، چندان عجايب تسبيح وآواز تهليل شنوى كه از غيرت سردرنقاب خجلت خويش كشى وبزبان عجز گوئى :

پنداشتمت كه تو مرا يك تنه‌اى   كى دانستم كه آشناى همه‌اى

٤ ـ النوبة الاولى

قوله تعالى : « **الّذين آمنوا** » ايشان كه بگرويدند ، « **و تطمئنّ قلوبهم بذكر اللّه** » ومى‌آرامددلهاى‌ايشان بيادخدا ، « **الا بذكر اللّه تطمئنّ القلوب**(٢٨) » بدانيد كه ياد كرد خداى آنست كه بآن دلها آرامد .

« **الّذين آمنوا و عملوا الصّالحات** » ايشان كه بگرويدند و كار هاى نيك كردند ، « **طوبى لهم** » ايشانراست زندگانى خوش ، « **و حسنُ مآب**(٢٩) »

وباز گشتن گاه نیکو.

« **كذلك ارسلناك** » چنانك [پیشینیانرا فرستادیم] ترا فرستادیم ، « **فی امّة ٍ** » درامّتی [که جهان داران ایشانند] ، « **قد خلت من قبلها امم** » که گذشت پیش ایشان [امّتهائی که از ما رسولان آمد بایشان] ، « **لتتلو علیهم الّذی اوحینا الیك** » تابرایشان خوانی آنچ پیغام دادیم بتو ، « **و هم یکفرون بالرّحمن** » وایشان بنام برد رحمن ویاد کرد او کافر میشوند ، « **قل هوربّی** » بگو رحمن خداوند منست ، « **لااله الّا هو** » نیست خدائی جز او ، « **علیه توکّلت** » پشت باو باز کردم ، « **والیه متاب ِ(۳۰)** » وباز گشت من باوست.

« **ولو انّ قرآناً** » اگر هرگز قرآنی بودی ، « **سُیّرت به الجبال** » که بآن کوه روان کردندی ۱ ، « **او قطّعت به الارض ُ** » یابآن زمین بریدندی ، « **اوكلّم به المَوْتی** » یابآن مرده را سخن شنوانیدندی [این قرآن بودی] ، « **بل للّه الامر جمیعاً** » بلکه خدایراست فرمان و کارهمه ، « **افلم ییأس ِ الّذین آمنوا** » بجای نیارندیکبار گرویدگان ، « **آن لو یشآءاللّه لهدی النّاس جمیعاً** ، که اگر اللّه تعالی خواستی همهٔ ناگرویدگانرا راه نمودی بیکبار ، « **ولایزال ُ الّذین کفروا** » وهمیشه کافران و ناگرویدگان ، « **تُصیبهم بما صنعوا** » می رسد بایشان بفعل بد که کردند [و کافر شدند] ، « **قارعة** » مصیبتی سخت و داهیه ای صعب ، « **اوتحلّ قریباً من دارهم** » یا تو فرود آئی ناگاه بردر سرای ایشان ، « **حتّی یاتی وعدُاللّه** » صبر کن تا وعده‌ای که اللّه تعالی داد بیاید [وفتح مکّه بود] ، « **انّ اللّه لایُخلف المیعاد (۳۱)** » اللّه تعالی کژ نکند وعدهٔ خویش.

« **ولقد استُهزءَ برسل ٍ من قبلك** » و افسوس کردند بر فرستادگان پیش ازتو ، « **فاَملیتُ للّذین کفروا** » درنگ دادم کافرانرا ، « **ثمّ اخذتُهم** » آنگه فرا گرفتم ایشانرا ، « **فکیف کان عقاب (۳۲)** » چون بود سرانجام نمودن من

۱- نسخهٔ الف : روانیدندید.

دشمنانرا .

«افمن‌هو قائمٌ علی کلّ نفس بما کسبت» آنکس که برایستاد دارد بنگاه ـ بانی ، وی کردار خلق شمارد واسرار وانفاس ایشان سنجد والحاظ و الفاظ ایشان شمرد ، همچون کسی است که این هیچ نتواند وندارد ، **« وجعلوا للّه شرکآء»** والله را انبازان گفتند ، **« قل سمّوهم »** بگوی ایشانرا صفت کنید [تابدانید که سزای خدائی نه‌اند] ، **« ام تنبّئونه بمالایعلمُ فی‌الارض »** یاالله تعالی را خبری می کنید که او نداند آنرا درزمین ، **«ام بظاهرٍ من القول»** یاهرچه فرازآید همی گوئید ، **« بل زُیّن للّذین کفروا مکرُهم »** بلکه برآراستند کافران را مکر ایشان ، **« وصُدّوا عن السّبیل »** وبر گشتند از راه حقّ و بر گردانیدند ، **« ومن یضلل‌اللّه فماله من‌هادٍ (۳۳) »** وهر که را الله تعالی گمراه کرد اورانیست راهنمائی .

« لهم عذابٌ فی الحیوة الدّنیا » ایشانرا عذابی است درین جهان ، **« ولعذابُ الآخرة اشقّ »** و براستی که عذاب آن جهان سختتر ، **« وما لهم من اللّه من واقٍ(۳۴) »** ونیست ایشانرا از الله تعالی کوشنده‌ای یاباز پوشنده‌ای .

« مثل الجنّة الّتی وُعِدالمتّقون » بیان وصفت آن بهشت که متّقیانرا بآن وعده‌دادند ، **«تجری من تحتها الانهار»** آنست که میرود زیردرختان آن جویها ، **« اُکلها دآئم »** خوردنی آن ومیوه های آن پیوسته است بردرختان ، **« وظلّها »** وسایهٔ آن پاینده ، **« تلك عقبی الّذین اتّقوا »** سرانجام پرهیزکاران آنست ، **« و عُقبی الکافرین النّار (۳۵) »** وسرانجام کافران آتش .

« و الّذین آتیناهم الکتاب » وایشان که ایشانرا **تورات** و **انجیل**دادیم ، **« یفرحون بما اُنزل الیك »** شادند ایشان بآنچ بتو فرستاده آمد ، **« و من الاحزاب من یُنکر بعضه »** واز سپاهها [ی کفرو ضلالت گوناگون] کسانی اند که بلختی از آن کافراند ، **« قل انّما اُمرت ان اعبداللّه ولا اُشرك به »** گوی مرا فرمودندتاالله را پرستم وباوی انبازنگیرم ، **« الیه ادعو و الیه مآبِ(۳۶) »** با اومی‌خوانم وخودبا اومی گردم .

« **وكذلك انزلناه حكماً عربيّاً** » و همچنان فرستادیم این نامه را نامهٔ عربی واین دین را دین عربی ، « **ولئن اتّبعت اهوآء هم** » و اگر پی بری بخوش آمدهای ایشان ، « **بعد ما جآءك من العلم** » پس آن که بتوآمد ازعلم ، « **مالك من الله من ولیّ ولا واق**[۳۷] » ترا از خدای تعالی نه باز دارنده‌ایست و نه یاری .

« **ولقد ارسلنا رسلاً من قبلك** » و فرستادیم فرستادگان پیش از تو ، « **وجعلنا لهم ازواجاً وذرّیّة** » وایشانرا بازنان وفرزندان کردیم ، « **وما كان لرسول ان یاتی بآیة** » ونبود هیچ پیغامبری را که آید وآیتی آرد ، «**الّا باذن الله** » مگر بدستوری الله تعالی ، « **لكلّ اجل كتاب**[۳۸] » هرهنگامی رانوشته ایست [که آن کی خواهد بود] .

النوبة الثـانية

قوله تعالی : « الّذین آمنوا و تطمئنّ قلوبهم بذکرالله » خواهی این آیت تفسیرآیت پیشین نه وآیت دوم: « الّذین آمنوا وعملوا الصّالحات » سخن‌مستأنف بود ، واگر خواهی سخن بر « اناب » منقطع کن ، آنکه از « الّذین آمنوا و تطمئنّ » سخن پیوسته گیر تابه « حسن مآب » . ـ « تطمئنّ قلوبهم بذکرالله » اینجا دوقول گفته‌اند : یکی آنست که ذکر بمعنی وعداست ، مصدر اضافت بفاعل کرده یعنی تصدّق قلوبهم مواعیدالله عزّوجلّ و تسکن الیها و تأنس بها ـ میگوید وعده‌هائی که الله تعالی داد مؤمنانرا درغیب ازنعیم بهشت و دیدار و رضاءِ باقی ، دلهای ایشان بی گمان می‌پذیرد واستوار می‌دارد ومی آرامد و بآن شاد می‌شود . قول دیگر آنست که باین ذکر زبان خواهد ، مصدر اضافت بمفعول کرده یعنی تطمئنّ قلوبهم بذکرهم الله بالسنتهم اوبالسنة غیرهم ـ دلهای ایشان آرام گیردو بنازدچون ذکروثناءِ خدای تعالی برزبان رانندیاازدیگری شنوند . قال **الزجّاج** : اذا ذکرالله بوحدانیّته آمنوا غیرشاکین . روی عن **ابن‌عباس** قال : هذا فی الحلف

اذا حلف الرّجل المسلم بالله علی شیء سکن قلوب المؤمنین الیه . وقال **مقاتل** : تستأنس قلوبهم بالقرآن الا بذکرالله ای بسبب ذکره تطمئنّ قلوب المؤمنین قال **مجاهد** هم‌اصحاب رسول‌الله(ص) . روی **موسی بن‌اسمعیل بن موسی بن‌جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب** علیهم السّلام عن آبائه عنعنةً انّ رسول‌الله (ص) لمّا نزلت هذه الآیة : « الا بذکرالله تطمئنّ القلوب » قال : «ذاك من احبّ الله ورسوله و احبّ اهل بیتی صادقاً غیرکاذب واحبّ‌المؤمنین شاهداً وغایباً الابذکر الله تحابّوا » .

. . . «الّذین آمنوا وعملوا الصّالحات طوبی لهم» ای فرحٌ لهم و غبطةٌ و قرّة عین وهو فُعلی من طیب العیش ، ای العیش الطیّب لهم الجامع للنّعیم ؛ گفته اند که **طوبی** نام بهشتست بلغت حبشه . **ابن‌عباس** گفت طوبی درختی آست در بهشت اصل آن درسرای **علی بن ابی‌طالب** (ع) ودر هرخانه ای وغرفه‌ای از غرفهای مؤمنان ازآن شاخی .

ودرخبرست از **مصطفی** (ص) پرسیدند کـه یا رسول‌الله ما طوبی ؟ طوبی چیست ؟ گفت : « شجرة اصلها فی داری وفرعها علی اهل‌الجنّة » درختی که‌اصل آن درسرای من‌وشاخه‌های آن درسرای مؤمنان ، وقتی‌دیگرازوی پرسیدندجواب داد : «شجرةٌ اصلها فی‌دارعلی وفرعها علی اهل‌الجنّة » ، گفتند یارسول‌الله یکبار چنان جواب‌دادی ویکبارچنین، گفت:«داری ودار علیّ غداً واحدةفی‌مکان‌واحد».
وعن **ابن عمر** قال‌ذکرعندالنّبی (ص) طوبی ، فقال النّبی‌یا بابکر هل بلغك‌ماطوبی؟ قال : الله ورسوله‌اعلم ، قال «طوبی‌شجرةفی‌الجنّة لایعلم طولها الاالله فیسیرالرّاکب تحت غصن من‌اغصانها سبعین خریفا ورقها الحلل یقع علیها الطّیر کامثال البخت».

قال **ابو بکر** انّ هنالك لطیراً ناعماً ، فقال انعم منه من یأکله و انت منهم یا بابکر .

وعن **ابی سعید الخدری** انّ رجلاً قال یا رسول‌الله ماطوبی ؟ قال شجرة

۱ـ نسخهٔ ج : قلوب القلوب

فی‌الجنّة مسیرة مائة سنة ثیاب اهل‌الجنّة تخرج من اکمامها . وعن **معویةبن‌قرّة** عن ابیه قال قال رسول‌الله (ص) : طوبی شجرة غرسهاالله بیده تنبت الحلی و الحلل وانّ اغصانها ترى من وراءِ سورالجنّة . وقال **ابوهریره** : طوبی شجرةفی‌الجنّةیقول الله لها تفتّقی لعبدی عمّاشآء فتفتّق‌له عن‌الخیل‌بسروجها ولُجمها وعن‌الابل بازمّتها وعمّاشآء من الکسوة ، قال ومافی‌الجنّة اهل منزلا ّلا وغصن‌من‌اغصان تلك الشجرة متدلّ علیهم فاذا ارادوا ان‌یأکلوا من‌الثمرة تدلّی‌فأکلوا منها ماشآؤا‌علیهاطیر امثال البخت فتجیءَ الطیر فیأکلون منها قدیراً و شواءً ثمّ تطیر . وعن **عبیدبن عُمیر** قال هی شجرة فی جنّة عدنٍ اصلها فی دارالنّبی (ص) وفی کل دارٍ وغرفة منها غصن‌لم‌یخلق‌الله لوناً ولازهرةا ّلا وفیهامنها،تنبع من‌اصلها عینان‌الکافوروالسّلسبیل . قال **وهب بن منبه** وتخرج من اصلها انهارالخمرواللّبن والعسل وهی مجلس لاهل الجنّة ، فذلك قوله : « طوبی لهم وحسن مآب » .

« کذلك ارسلناك » ای کما ارسلنا قبلك رسلاً ارسلناك الی امّتك ، «قد خلت من قبلها امم » ای لست بدعاً من الرّسل ولیست امّتك اوّل امّة اُرسل الیها رسول ـ امّت در این آیت امّت دعوت‌اند ، جهانداران که درجهانند مؤمن و کافر، مخلص‌ومنافق ، صدیق‌وزندیق همه درتحت آن شود ، همانست که **مصطفی**(ص) گفت : « انا حظّکم من‌الانبیاءِ وانتم حظّی من الامم » ؛ « لتتلوعلیهم الّذی‌اوحینا الیك » یعنی القرآن ، « و هم یکفرون بالرّحمن » این آیت روز **حدیبیّه** فرو آمد که کافران از رسول (ص) صلح نامه خواستند ، رسول خدا (ص) علی (ع)را گفت : اکتب بسم‌الله الرّحمن الرّحیم . **سهیل بن عمرو** گفت ومشرکان : مانعرف الرّحمن ا ّلاصاحب الیمامة ـ رحمن‌چه‌باشد ؟ ما رحمن ندانیم مگرصاحب **یمامه** را یعنی **مسیلمهٔ کذاب** ، آنکه **سهیل** گفت باسمك اللّهم نویس چنانك عادت‌ماست ودر جاهلیّت چنین مـی‌نوشتند ؛ ربّ العالمین آیت فرستاد که : « وهم یکفرون بالرّحمن » بنام رحمن ویاد کرد اوکافرمیشوند .

روی **جویبر** عن **الضحاك** عن **ابن‌عباس** قال : نزلت فی کفار قریش حین‌قال لهم النّبی (ص) : «اسجدوا للرّحمن» ، کافران گفتند رحمن چیست و کیست ؟

ربّ العالمین بجواب ایشان گفت : « قل هو ربّی لااله الّا هو علیه توکّلت » جای دیگر گفت : «قل هو الرّحمن آمنّا به وعلیه توکّلنا». «قل هو ربّی» ای الرّحمن ربّی وخالقی ورازقی ومدبّری ، « لااله الّا هو علیه توکّلت » وثقت به و فوّضت امری الیه واستعنت به فی توفیقی لمصلحة دنیای و آخرتی ، « والیه متابِ » ای و الیه اتوب من خطایای ، والاصل متابی فحذفت الیاء لانّ الکسرة تدلّ علیها .

« ولو انّ قرآناً سیّرت به الجبال » سبب نزول این آیت آن بود که **قریش** بهم آمدند ، گفتند یا **محمد** : ان سرّك ان نتّبعك فسیّر لنا جبال مکّة بالقرآن ، اگر میخواهی که ترا پس روباشیم وبتو ایمان آریم این کوههای **مکه** باین قرآن روان گردان ، ازجای خویش ببر تازمین مکّه برما فراخ شود وچشمه های آب روان پدید آر تاکشت زار کنیم و درخت نشانیم که تو برخدای خویش نه کم از **داود** پیغامبری که الله تعالی کوهها مسخّر او کرد تاباوی تسبیح می‌کرد ، وهمچنین باد مارا مسخّر کن تامرکب ماشود ازینجا تابشام ازبهر تجارت و قضاء حاجت که نه تو برخداوند خویش کم از **سلیمان** پیغامبری که باد ویرا مسخّر بود ، ونیز جدّ خویش را **قصّی** ازبهر ما زنده گردان یا آنکس که میخواهیم ازین مردگان تا ازوی پرسیم [۱] که آنچ توآوردی حق‌است یاباطل چون ایشان بر **مصطفی**(ص) اقتراح این آیات کردند ، ربّ العالمین بجواب ایشان این‌آیت فرستاد : « ولو انّ قرآناً » ای ولو انّ کتاباً ، « سیّرت به الجبال او قطّعت به الارض او کلّم به الموتی» جواب لومحذوف‌است یعنی لکان هذا القرآن ، ای لوسیّرت جبال لقراءة کتاب لکان هذا القرآن اذلیس فی کتب‌الله مایجمع من الحکم والدّلایل والشواهد والبیّنات مایجمعه القرآن ـ معنی آنست که اگرهرگز کوهی روان کردندی بقراءت کتابی یا بوی مرده زنده گردانیدندی این **قرآن** بودی ، « بل‌لله الامر جمیعاً » ای هذا و امثاله یفعله‌الله القادر الّذی له کلّ الامر ولیس لاحد ان یقترح علیه آیة . وقیل تقدیر الآیة « ولو انّ قرآناً سیّرت به الجبال اوقطّعت به الارض او کلّم به الموتی»

۱ـ نسخهٔ الف : تاآنکس که ما خواهیم از مردگان حالها پرسیم .

لما آمنوا هذا كقوله « ولواننا نزّلنا اليهم الملائكة» الآية ... ثمّ قال « بل لله الامرجميعاً » اى هوالمالك لجميع الاموريفعل مايشاء ، «افلم ييأس الّذين آمنوا» قال **ابن‌عباس** افلم يعلم الّذين آمنوا ، والياس بمعنى العلم لغة **نخع** وقيل لغة **هوازن** ، وانشد :

الم ييأس الاقوام انّى انا ابنه [1] وان كنت عن ارض العشيرة نائيـا

يريد الم يعلم ، وقال **الكسائى** هو من اليأس الّذى هو ضدّ الطمع و المعنى انّ الكفار لمّا سألوا تسيير الجبال بالقرآن وتقطيع الارض وتكليم الموتى اشرأبّ لذلك المؤمنون وطمعوا فى ان يعطى الكفار ذلك فيؤمنوا ؛ فقال الله عزّوجلّ : « افلم ييأس الّذين آمنوا » من ايمان هؤلاء لعلمهم انّ الله عزّوجل لواراد ان يهديهم لهديهم ، كماتقول : قديئست من فلان ان يفلح ـ مى گويد نوميد نشوند گرويدگان يكبارگى كه كافران بى‌خواست الله تعالى بنخواهند گرويد . قرأ **البزّى** عن **ابن كثير** : «افلم يايس» وهما لغتان يئس ييأس وايس يايس ؛ وقوله « يشاء الله » على لفظ المستقبل ، « لهدى » على لفظ الماضى لانّ مايشاءُ الآن فهو الّذى شاء قبلُ ولفظ الماضى والمستقبل سواء ، «ولا يزال الّذين كفروا» عامّ . وقيل طايفة منهم ، « تصيبهم بما صنعوا » من كفرهم واعمالهم الخبيثة ، « قارعةٌ » داهية تقلقهم ونازلة تهلكهم من القرع وهوالضّرب بالمقرعة اى لايأمنون المسلمين بعداليوم ، «او تحلّ» القارعة ، « قريباً من دارهم » هى سرايا المسلمين . و قيل هى انواع البلاء من القحط والجلاء والاسر والجزية وغيرها .

قال **ابن‌عباس** او تحلّ انت يامحمّد قريباً من دارهم وهذا وعد بفتح مكّة ، « حتّى يأتى وعدالله » الصّبر هاهنا مضمر ، يعنى فاصبرحتى يأتى وعدالله يعنى يأتى وقت فتح مكّة الّذى وعدالله ، « انّ الله لا يخلف الميعـاد » فى قوله « لرادّك الى معاد» . وقيل وعدالله يوم القيامة ، « انّ الله لايخلف الميعـاد » لاخلف فى موعوده ، «ولقد استهزئ برسل من قبلك » يعزّى نبيّه (ص) على مانا له من استهزآءِ

۱ـ نسخهٔ الف : انى انـا الله .

قومه یقول : ولقداستهزئ المشرکون قبل کفّار مکّة بانبیآئهم قبلك یا محمّد ، «فاملیت للّذین کفروا» ای أطلت لهم المدّة بتأخیرالعقوبة لیتمادوا فی المعصیة ، « ثمّ اخذتهم » عاقبتهم باشدّ العقاب ، « فکیف کان عقابِ » ای عقابی ایّاهم ، ای فکذلك اصنع بمن استهزأ بك کالولیدبن‌المغیرة و العاص بن وائل وغیرهم .

« افمن هو قآئمٌ » هذا من محذوف الجواب ایضاً والمعنی افمن هوقائمٌ بحفظ ارزاق خلقه ، عالمٌ بما یکسبونه من الاعمال ویجازی علیها کمن لایقدرعلی شیء من ذلك من الاصنام الّتی لاتضرّ ولا تنفع وحذف ذلك لدلالة قوله : «و۔ جعلوا لله شرکآء » علیه ، « قل » یا محمّد للمشرکین ، « سمّوهم » باضافة افعالهم‌الیهم ان کانواشرکآء لله کمایضاف‌الی‌الله افعاله باسمائه الحسنی نحوالخالق‌و الرّازق ـ می‌گوید یا محمد مشرکان را بگوی اگر این اصنام خدایرا انبازان اند ایشانرا آن نام برنهید وبآن نام خوانید که دلالت کند براستحقاق الهیّت وصحت شرکت ، چون نام خالق‌اگرمی‌آفرینند ورازق اگر روزی می‌دهند ومحیی‌وممیت اگر احیاء و اماتت می‌کنند وگر نه بمجرّد آنك ایشانرا خدایان خوانید حجّت درست نیاید وبراستحقاق الهیّت دلالت نکند ، پس گفت : « ام تنبّئونه» یعنی فان سمّوهم قل اتنبّئونه ، « بما لایعلم فی‌الارض» ای اتخبرون الله بشریك له فی‌الارض وهولایعلمه ، نفی‌العلم لانتفاءِ المعلوم‌ای لاشریك له فی‌السّموات والارض‌فلایعلمه . وقال **الحسن** معناه اذا ادعیتم فعل الاصنام فقد اخبرتم‌الله بما لایعلم یعنی‌بما لیس فی‌الارض لانّ ـ لا ـ بمعنی لیس‌والعلم‌زیادة ، «ام بظاهرٍ من القول» یعنی‌ام‌تقولون مجازاً من القول وباطلاً لاحقیقة له . وقیل « سمّوهم » ای صفوهم انّه لایجوز ان تکون‌آلهةً . وقیل هذا تهدید کماتقول لمن تهدّده علی‌شرب‌الخمر: سمّ‌الخمر[1] بعد هذا . وقیل معنی الآیة قل لهم اتنبّئون‌الله بباطن لایعلمه ام بظاهر یعلمه فان قالوا بباطنٍ لایعلمه احالوا وان قالوا بظاهرٍ یعلمه قل‌لهم سمّوهم وبیّنوا امرهم فانّ الله لایعلم‌لنفسه شریکا ، «بل زیّن»ای دع ذکرما کنّا فیه ، «زیّن‌للّذین کفروا مکرهم » ای زیّن الشیطان لهم کفرهم و تمویههم و قولهم انّ الا صنام شرکاءَ لله ،

۱ـ درنسخهٔ الف جملهٔ (سم الخمر) نیست .

«وصدّوا عن السّبيل» ای صدّوا النّاس عن رسول الله وصدّوا المسلمين عن سبيل الله. قرأ **الكوفی ویعقوب** «و صُدّوا» بضمّ الصّاد یعنی صدّهم الله سبحانه عن سبيل الهدى. وقيل منعهم عن طريق الحقّ غواتهم ومردتهم بالاغواء والشياطين بتزيين الباطل لهم، «ومن يُضلل الله» بخذلانه ايّاه، «فماله من هادٍ» موفقٌ.

«لهم عذابٌ فی الحيوة الدّنيا» بالقتل والاسر والجلاء، «ولعذاب الآخرة اشقّ» لدوامه واستمراره، الشقّ والمشقّة: الشدّة، «ومالهم من الله من واقٍ» دافع يدفع عنهم عذاب الله.

«مثل الجنّة» ای صفة الجنّة، كقوله: «ولله المثل الاعلى» ای الصّفة العليا، يقول صفة الجنّة «الّتی وعد المتّقون» انّ الانهار تجری من تحتها كذا و كذا. و قال **الزجّاج**: انّ الله عزّ وجلّ عرّفنا امور الجنّة الّتی لم نرها ولم نشاهدها بما شاهدناه من امور الدّنيا وعايناه، فالمعنى «مثل الجنّة الّتی وعد المتّقون» جنّةٌ «تجری من تحتها الانهار اكلها دآئم» لاينقطع ولا يفنى، كقوله: «لا مقطوعة ولا ممنوعة»، «وظلّها» ظليلٌ. كقوله: «ولاتضحى لايرون فيها شمساً». قال **مالك بن انس** ليس فی الدّنيا شیء يشبه ثمر الجنّة الّا الموز فانّه يوجد صيفاً وشتآءً. وقيل اكلها دائمٌ لاينقطع بالموت والبلى وظلّها دائمٌ لاتنسخه الشمس وانّما يستضئ اهل الجنّة بنورٍ لاحرّ معه ولابرد وهذه الآية ردّ على الجهميّة حيث قالوا انّ نعيم الجنّة يفنى، «تلك عقبى الّذين اتّقوا» ای الجنّة الموصوفة عقبى تقواهم، ای منتهى امرهم ومآله، «وعقبى الكافرين النّار» ای منتهى دارهم واعمالهم.

«والّذين آتيناهم الكتاب يفرحون» مؤمنان اهل كتاب اند، **عبدالله سلام** واصحاب وی و **نجاشی** واصحاب وی كه در **تورات وانجيل** نام رحمن بسيار ديده بودند وخوانده ودر **قرآن** بابتداءِ اسلام كم می‌ديدند واز آن اندوهگن می‌بودند، تا اين آيت آمد: «قل ادعوا الله او ادعوا الرّحمن» ايشان شاد شدند وفرح نمودند چون نام رحمن شنيدند و مشركان كافر گشتند و در كفر بيفزودند، ربّ العزّه مشركانرا گفت: «وهم يكفرون بالرّحمن» ومؤمنان اهل كتاب را گفت: «يفرحون

بما انزل الیك » وهمان مشرکانرا گفت : « ومن الاحزاب من ینکر بعضه » یعنی ینکر ذکرالرّحمن . وقیل‌من الاحزاب هم الّذین تحزّبوا علی‌رسول‌الله ای اجتمعوا علی عداوته وهم المشرکون من ینکر بعضه یعنی یُقرّون بالله و ینکرون نبوّة محمّد (ص) . گفته‌اند این بعض از آن بعضهاست که بمعنی کلّ است در **قرآن** ، لانّ کلّ من کفر ببعض الکتاب فقد کفربکلّه ، « قل انّما امرت ان اعبدالله ولا اشرك به » آمنتم او کفرتم ، « الیه ادعو» ای الی الله ادعوکم ، « والیه مآبِ » والیه مرجعی ومرجعکم .

« وکذلك انزلناه » ای کما انزلنا الکتاب علی الانبیآء بلسانهم ، انزلنا ـ القرآن علیك ، « حکماً عربیّاً » حکم اینجا کتاب است و دین ـ می گوید ترا کتاب عربی دادم دین عربی وحکم عربی . والحکم العربیّ هوالقرآن و القبلة و العیدوالمیقات والمشاعر والخطب والاذان والقیافة وتلحق بها الشّهادة و لفظة عقد النّکاح «ولئن‌اتّبعت اهوآءَهم بعد ماجآءَك من العلم» علم‌درین‌آیت ودرنظایراین قرآنست ، والمعنی ولئن اتّبعت اهوآءَهم فی‌دعائهم ایّاك الی ملّة آبائهم بعد ماجآءَك من القرآن ، « مالك من‌الله من ولیٍّ » ینصرك ، « ولا واقٍ » یقیك وهذا وعید حسم به طمعهم . وقیل‌المراد بهذا الخطاب إصحاب محمّدٍ (ص) .

« ولقد ارسلنا رسلاً من قبلك و جعلنالهم ازواجاً و ذرّیةً » هذا جواب قریش حین عابوا رسوله بانّ له ازواجاً وذرّیةً یعیبونه بانّه بشرٌ ولیس بملكٍ وقال **الکلبی** عیّرت الیهود رسول الله (ص) و قالت مانری لهذا الرّجل همّةً الّا النّساء والنکاح ولوکان نبیّاً کما زعم لشغله امر النبوّة عن النّساء فانزل الله هذه الآیة ، والمعنی کانوا بشراً یأکلون ویباشرون النّساء ویلدون الاولاد ، « وما کان لرسولٍ ان یأتی‌بآیةٍ الّا باذن الله » ای بعلمه و امره ؛ این جواب **بوجهل** است وعبدالله **بن ابی امیّه** ومشرکان **قریش** که بررسول خدای اقتراح آیات می کردند من تسییرالجبال وغیره ـ می گوید هرگز هیچ پیغامبر نیامد تا نفرستادند و هیچ پیغامبر خودنبود ونتواند که آید مگربدستوری الله‌تعالی وبعلم اووفرمان او وهیچ

پیغامبر را قدرت آن ندادند که از برخویش واز نزدیك خویش آیتی آرد بقوم خویش چنانك ایشان خواهند مگر که الله تعالی فرستد که قادر بر انزال آیات جزالله تعالی‌نیست والله تعالی آنکه فرستد که خود خواهد وخود داند که هروقتی راحکمی بود، « لکلّ اجلٍ کتابٌ » ای لکلّ‌ما اقترحوا اجل یقع فیه - می گوید هرهنگامی را که الله تعالی تقدیر کرده و هرکاری را که رانده کتابی است که درآن اثبات کرده ونوشته، پس هیچ آیت نیاید مگربآن هنگام که حکم کرده درآن کتاب وروباشد که « الّا باذن الله » اینجا سخن قطع کنی، آنکه «لکلّ اجلٍ کتاب» جواب مؤمنانست ورسول خدا که بتعجیل نصرت‌میخواستندواستفتاح دشمن، ربّ‌العزّه گفت هر هنگامی را نوشته‌ایست و هرکاری را حکمی که آن کی خواهدبود، ای‌لکلّ‌امرٍ قضاه‌الله کتاب کتبه فهوعنده. وقیل‌هذا من‌المقلوب ای لکلّ کتاب ینزل من السّماء اجلٌ ووقت معلوم ینزل فیه.

النوبة الثالثة

قوله تعالی: « الّذین‌آمنوا وتطمئنّ قلوبهم بذکرالله » قومٌ اطمأنّت‌قلوبهم بذکر هم لله وقومٌ اطمأنّت قلوبهم بذکر الله لهم ولذکر الله اکبر، برلسان اهل اشارت این آیت ازدو کس خبر می‌دهد: یکی مرید و دیگر مراد، یکی اوقات خویش مستغرق دارد بذکر زبان، گهی نماز وگه تسبیح و گه خواندن قرآن. یکی‌می‌نازد بذکرحق درمیان جان، ازغرقی که هست دربحرعیان، اورا پرداخت نیست باذکر زبان، همی گوید الهی تا یادتو رهی را یادست، جان[1] وی ازهمه یادها بفریادست، وتا دل رهی بپیدائی توشادست، شادی دوجهان نزدیك وی باد است، آن‌یکی در راه دین رونده، دربند ذکرخویش بمانده، باوی همی گویند ذکر نگه دار وامر و نهی گوش دار، واین یکی بربساط قربت از اسباب و خلق

۱- نسخهٔ الف: حال

ربوده و بجذبهٔ الهی مخصوص گشته ، ذکر را می گویند که اورا گوش دار . این همچنان است که گروهی در آرزوی بهشت اند و بهشت خود در آرزوی گروهی است ، و ذلك فی قول النّبی (ص) : انّ الجنّة تشتاق الی اربعة نفر : صائم رمضان وتالی القرآن وحافظ اللسان ومطعم السّغبان . وروی ان الجنّة لتشتاق الی سلمان .

آن مرید را دیده برین آمد که : « اذکرونی » ومراد را این نمودند که « اذکرکم » ، مرید طالب ذکراست و ذکر طالب مراد ، مرید طالب وقتست و وقت طالب مراد ، مرید درطلب دلست ودل درطلب مراد ، میدان نظر مرید عالم جعلیّت است درغشاوت خلقیّت ، میدان نظر مراد هوای وحدانیّت است وفضاءِ [1] فردانیّت .

لقمان سرحسی و **بوالفضل سرخسی** دو پیر بودند در عصر خویش فرید روزگار ویگانهٔ وقت ، هردو درسماع بودند ، **بوالفضل** از دست خود رها شد ، باری چند بگردید همچون چرخی گردان ، آنگه بروی دیوار برشد ، روی با **لقمان** کرد که نیائی تا درین هواءِ جعلیّت پروازی کنیم ؟ **لقمان** بانگ بروی زد گفت نامردی مکن ، آفرینش میدانی‌تنگ است ، پروازمارا نشاید . اشارتی عظیم است بنقطهٔ جمع ، کسی را که دردل آشنائی‌است و درجان روشنائی .

ودر خبرمی‌آید که ایمان هفتاد واند بابست ، کمتربابی آنست که ازنهاد تو همّتی سربرزند که دنیا وعقبی را بپشت پای ازیکسواندازی ، چون این خاشاك از پیش قدم توبرداشتند جمال ایمان آنگه بردل توتجلّی کند که : « و الباقیات الصّالحات خیرٌ عندربّك ثواباً وخیرٌ املا » . همانست که آن جوانمرد گفته :

جمال حضرت قرآن نقاب آنگه براندازد
که دار الملك ایمانرا مجرّد بیند از غوغا

« الّذین آمنوا و عملوا الصّالحات طوبی لهم و حسن مآب » ـ می گوید آن مؤمنان وجوانمردان که صفت ایشان اینست خوشا عیشا که عیش ایشانست ، امروز

۱ـ نسخهٔ الف : قضاء .

طوبی وزلفی در دل ایشان است وفردا طوبی و حسنی نزل ایشانست ، امروز ذوق معرفت وانس محبّت بهرهٔ ایشانست وفردا سماع وشراب ودیدار حاصل ایشانست، طوبی‌ایشان وقتست وبهشت‌ایشان نقداست وراحت‌ایشان دردرداست . ای جوانمرد هفت کشور آراسته بطلعت خداوندان درد است ، ملك هشت بهشت یك شاخ ازدرخت‌دردست ، اگریك ذره ازآن‌درد واندوه که دردلهای صدیقان وعارفانست، بر کلّ کائنات آشکارا گردد ، اهل آفرینش از نشاط آن ذره عین طرب شوند ، خارستان همه بوستان گردد ، زنّارها کمرعشق دین شود ، اگرهرگزطلعت‌خویش نماید ، آن ساعت نماید که واجدان دروجد باشند .

جعفرخلدی گوید که شاه طریقت **جنید بغدادی** با جماعتی مشایخ قصد زیارت **طور** کردند ، چون بمناجات گاه **موسی** رسیدند ، **جنید** را وقت خوش گشت ودروجد آمد ، درویشی دست بهم‌وازد ، این بیت بر گفت :

انّ آثـارنا تدلّ علینا فانظروا بعدنا الی الآثار

جماعت ازروی موافقت بتواجد درآمدند ، هر کسی در شوری افتاده ، واز هر گوشه‌ای‌نعره‌ای‌همی‌آمد ، راهبی‌آنجادرغاری نشسته ، چون ایشانرا برآن‌صفت دید ، زاربگریست واز درد دل وسوز جگر بنالید ، آواز برآورد که یاامّة محمّد اجیبونی ، **جنید** پیش آن راهب رفت ، راهب گفت ای شیخ این تواجد شما بر عموم باشد یابرخصوص ؟ گفت‌برخصوص ، گفت چون مرد مقهور گشت بچه نیّت برپای خیزد ، گفت نشانی ازحق بدلهای ایشان رسدبرپای خیزند ، نبینی که جمعی نشسته باشند مهتری درآیدهمه برپای‌خیزند وبتواضع درآیند ، مارا ازحق‌نشانی آید ودرآن نشان پیمانی بود ، وجد ما ازآنست ، گفتا چه باشد که ایشانرا از آن وا ستاند ، گفتا خوف خطر وبیم فراق ، راهب گفت صدقت یا جنید ، در **انجیل** صورت این‌سعادت دیده‌ایم وخوانده‌ایم ، راستست ودرست ، راهب آن ساعت زنّار بگشاد و ایمان قبول کرد ، پس درخواست تا همان بیت باز گفتند ، بر پای خاست و همچون چرخی همی گشت ، آخر بانگی بکرد و جان بحضرت

فرستاد .

« وهم یکفرون بالرّحمن قل هو ربّی لااله الّا هو » ای محمد این کافران قدر نام ما نمی‌دانند ، این بی‌حرمتان بنام ما کافر می‌شوند ، ای محمّد تو بگوی : «لااله الّا هو» مارا بپاکی‌بستای وبه یگانگی یاد کن ما ذکر تو وثناءِ تو بعالمی بر گرفتیم وترا بجای جهانیان پسندیدیم ، ای محمد مقصود کائنات و نقطهٔ دائرهٔ حادثات خود توئی ، لولاك ماخلقت‌الکون ، اگر نه جاه وجلال [1] توبودی ، مااین عالم را خودنیافریدیمی ، ولقد انشد مخلوقٌ فی‌مخلوقٍ :

و کنت ذخرت افکاری لوقت فکان الوقت وقتك والسّلام [2]
و کنت اطالب الدّنیا بحرٍّ فـانت الحرّ و انقطع الکلام

« و هم یکفرون بالرّحمن » ای محمّد اگر عتبه وشیبه و ولید مغیره و بوجهل و بولهب حرمت نام ما نمی دارند وتعظیم آن در دل خود راه نمی‌دهند ، تودل تنگ مکن وباین معنی غم مخور که مادر خزائن غیب خویش جوانمردانی داریم از امّت تو که پس ازاین روزگار ایشانرا سربدین عالم دردهیم وازخزائن غیب ایشانرا بیرون آریم ، مونس دل ایشان نام ما بود ، غذای جان ایشان مهر ما بود .

شبلی وقتی هفت روز در وجد خویش رفته بود کـه هیچ طعامی و شرابی نخورد ، غریق دریای محبت گشته وسردرسرّ خود گم کرده ، این کلمات پیوسته بزبان می گفت : ذکرربّی طعام نفسی وثناء ربّی لباس نفسی والحیاء من‌ربّی‌شراب نفسی ، نفسی فداء قلبی ، قلبی فداء روحی ، روحی فداء ربّی ، آخر چون آتش وجد وی ساکن گشت ، اورا پرسیدند که هفت روز بی‌طعام و شراب بسر آوردی این چه حالست ، گفت ای مسکین ، کسی که او را بانام وذکر دوست خوش بود ، طعام وشرابش کجا یاد آید ، آنکه گفت :

۱ـ نسخهٔ ج : جمال. ۲ـ نسخهٔج : السلام (بدون واو).

جشّمانی لتطلما سرّ سُعدی تجدانی بسرّ سُعدی شحیحا

آورده اند که عیسی بن مریم (ع) شصت روز درمناجات حق بود که طعام وشراب بخاطروی نگذشت ، بعد ازشصت روزدر دلش آمد که اگر رغیفی بودی مابکار بردیمی ، آن ساعت مناجات منقطع گشت وآن رغیف دید پیش وی نهاده ، عیسی بآنك از مناجات باز ماند همی گریست ، پیری بروی بگذشت که بروی سیمای نیکان بود ، گفت ای‌شیخ مرا چنین حالی‌افتاد : درمناجات حق بودم بخاطر من طعام بگذشت آرزوی رغیفی درسینهٔ من‌حرکت کردآن مناجات منقطع گشت دعائی کن درکار من ، آن پیر گفت : الهی ان کان الخبز خطرّ ببالی فی وقت من الاوقات فلا تغفرلی ؛ باین حکایت نگر، اعتقاد نکنی که آن ولی‌را بر عیسی فضل بود که عیسی نبی بود و هیچ رتبت بالای نبوّت نیست ، نهایت کار اولیاء بدایت کارانبیاء است و در تحت این سرّی است که بیان آن ناچارست ودانستن آن مهم :

بدانك پیغامبران را قوّتی باشد از تأیید الهیّت وتأثیرنبوّت که اولیاراآن قوّت نبود و بآن قوّت حظّ نفس ایشانرا از تعظیم درگاه الهیّت و پرورش دین و دیانت وموجبات نبوّت بازندارد ، ازین جهت طلب حظّ نفس کنند و ایشانرا هیچ زیان ندارد ، بآن قوت وتأیید الهیّت که یافته‌اند، واولیاراآن قوّت نیست ، اگر در حظوظ نفس شوند ، در تراجع افتند ، ازینجا بود که موسی (ع) باآن همه کرامات وآیات که ازحق تعالی دیده بود ویافته ازوی طعام خواست گفت : ربّ انّی لما انزلت الیّ من خیرٍ فقیر؛ و همچنین پیغامبران حظّ نفس طلب کرده‌اند ازطعام وشراب ونکاح زنان ومخالطت‌ایشان ، فهذا نبیّنا(ص) ربّما یکون مع‌عایشة فی الفراش والوحی ینزل علیه وما کان یشغله هیبة الوحی عن حظوظ نفسه . وهم ازین باب است آنچ ربّ‌العزّه گفت : « ولقد ارسلنا رسلاً من قبلك و جعلنا لهم ازواجاً و ذرّیّةً » کافران بعیب باز گفتند که اگر محمّد پیغامبر بودی از شغل نبوّت با شغل زن و فرزند نپرداختی ، ربّ‌العزّه ایشانرا جواب داد که همهٔ پیغامبران چنین بوده‌اند ، زن و فرزند داشته‌اند ، و ایشانرا زن و فرزند از شغل نبوّت واداء رسالت بازنداشت و امیرالمؤمنین علی (ع) ازینجا گفت : خیار هذه

الامّة الّذین لایشغلهم دنیاهم عن‌آخرتهم ولا آخرتهم عن دنیاهم . وقال النّبی علیه افضل الصّلوات لوتعلمون ما اعلم لضحکتم قلیلاً ولبکیتم کثیراً ولما تلذّذتم بالنّساءِ علی‌الفراش ولخرجتم الی الصّعدات تجأرون الی‌الله . فکان هو(ص) علم هذه الاشیاءِ ولکن من قوّته وامکانه وانبساطه مع‌الله عزّوجل لم یشغله حظّ نفسه عن حظّ ربّه ولاحظّ ربّه عن حظّ نفسه .

قوله : « لکل اجلٍ کتابٌ » قال **جعفرالصادق** (ع) لکلّ رؤیةٍ وقت وقال **ابن عطاء** لکلّ علم‌بیان ولکلّ بیانٍ لسانٌ ولکلّ لسانٍ عبارة ولکلّ عبارةٍ طریقةولکلّ طریقة اجل فمن لم یمیّز بین هذه الاحوال فلیس له ان یتکلّم .

۵ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **یمحواللّهُ مایشآء** » می‌سترد الله تعالی آنچ خواهد ، « **ویُثْبت** » وبرجای می‌داردومی‌نهد [آنچ می‌خواهد]، « **وعنده اُمّ الکتاب**(۳۹)» ومهر همه نسختها آنست که بنزدیك اوست .

« **وإمّا نرینّك** » و اگر باز نمائیم بتو ، « **بعض الّذی نَعدهم** » آنچ دشمنانرا وعده میدهیم [ازنصرت تو وعذاب ایشان] ، « **اونتوفّینّك** » یا پیشتر ترا بمیرانیم [پس تهدید خویش باایشان نمائیم] ، « **فانّما علیك البلاغ** » بر تو پیغام رسانیدنست ، « **و علینَا الحساب**(۴۰) » و شمار خلق و پاداش ایشان برماست .

« **اوَلم یروا** » نمی‌بینند ، « **اَنّا نأتی الارضَ** » که فرمان ما می آید بزمین ، « **ننقُصُها من اطرافها** » شهر شهر ، پاره پاره ، ازسوی سوی ، از کفر می‌کاهیم و در اسلام می فزائیم ، « **واللّه یحکم لامعقّب لحکمه** » والله تعالی کار می‌راند ومراد برمی‌آرد که بازشکننده‌ای نیست و پس آورد ساز حکم او را ، « **وهو سریعُ الحساب**(۴۱) » واوست آن آسان توان روان فرمان

« **وقد مكر الّذين من قبلهم** » وكوشيدند وساز ساختند ايشان كه پيش ازدشمنان تو بودند ، « **فللّه المكر جميعاً** » و همه ساز و توان الله راست [آنچ خلق توانند يانتوانند ، دانند يا ندانند] ، « **يعلم ماتكسب كلّ نفسٍ** » مى داند الله تعالى هر چه هرتنى مى كند وهر كس مى‌سازد ، « **وسيعلم الكفّار لمن عقبى الدّار**(۴۲) » وآرى بدانند كافران كه سرانجام سراى كراست .

« **ويقول الّذين كفروا لست مرسلاً** » وكافران مى گويند كه تونفرستادهٔ الله اى ، « **قل** » بگو [اى پيغامبر من] ، « **كفى باللّه شهيداً بينى و بينكم** » بسنده است الله تعالى داور و گواه ميان من و ميان شما ، « **ومن عنده علم الكتاب**(۴۳) » وآنكس كه بنزديك اوست علم **تورات** .

النوبة الثانية

قوله تعالى : « يمحوالله ما يشآء ويثبت » مخفف قراءت **ابن كثير** است و **ابوعمرو** و **يعقوب** و **عاصم** ومشدّد قراءت باقى ، « وعنده امّ الكتاب » يعنى اللّوح المحفوظ يمحومنه مايشآء ويثبت منه مايشآء - مى گويدلوح محفوظ كه‌اصل كتابها است و مايهٔ نسختها بنزديك اوست ، محو و اثبات مى‌كند چنانك خود خواهد . قومى گفتند آيت برعموم است وتخصيص درآن نيست ، سعادت وشقاوت واجل ورزق وحيوة و موت وغيرآن محووا ثبات برهمه مى‌رود ، ودليل برين قول **عمرخطّاب** است رضى‌الله عنه كه گفت : الهى ان كنت كتبتنى شقيّاً فامحنى و اكتبنى سعيداً فانّك قلت يمحوالله مايشآء و يثبت . و همچنين روايت كنند از **عبدالله مسعود** كه گفت : اللّهم ان كنت كتبتنى فى السّعداءِ فاثبتنى فيهم و ان كنت كتبتنى فى الاشقيآء فامحنى من الاشقيآء واثبتنى فى السّعداءِ فانّك تمحو مايشآء و تثبت و عندك امّ الكتاب .

وروى عن النّبى (ص) انّه قال : الصّدقة على وجهها اى يريد بها ما عندالله

وبرّ الوالدین واصطناع المعروف وصلة الرّحم تحوّل الشقا السعادة وتزید فی العمر و تقی مصارع السّوء . ـ بعضی علماءِ دین تخصیص درین عموم آوردند و گفتند یمحوالله مایشآء ویثبت الّا سِتّاً : الخلق و الخلق و الرّزق و الاجل و السّعادة و الشّقاوة وهو قول ابن‌عباس . وروی نافع عن ابن عمر قال قال رسول الله (ص) : یمحوالله مایشآء ویثبت الّا الشّقا والسّعادة والحیوة والموت .

عکرمه روایت کند از ابن‌عباس که گفت هما کتابان : کتابٌ سوی امّ الکتاب یمحوالله منه مایشآء ویثبت ، وعنده امّ الکتاب الّذی لایغیّر منه شیء ولایبدّل . وعن علی بن ابی طلحة عن ابن‌عباس قال المراد به المنسوخ والنّاسخ ، « یمحوالله » یعنی یبدل الله من القرآن ، « مایشاء » فینسخه ویثبت مایشاء فلایبدله ، « وعنده امّ الکتاب » ای جملة ذلك وعنده فی امّ الکتاب النّاسخ والمنسوخ .

کلبی گفت : محو آنست که فریشتگان حفظه هرروز پنج‌شنبه جریدهٔ اعمال واقوال بندگان بر الله تعالی عرضه کنند ، و کردار و گفتار ایشان ، رمزات ولحظات ایشان ، همه نبشته هرچه در آن ثواب وعقاب نبود چنانك : بنده بسر زبان فرا گوید که اکلت وشربت ، دخلت وخرجت ، وی در آن راست گوی بود ودر آن هیچ ثواب و عقاب نبود ، آن همه محو کنند از دیوان وی و آنچ در آن ثواب و عقاب بود اثبات کنند .

عکرمه گفت : محو آنست که چون بندهٔ عاصی توبه کند ربّ العزّه آن معاصی ازدیوان وی بر گیرد واثبات آنست که بجای آن معاصی حسنات نهد چنانك گفت : «فاولئك یبدّل الله سیّئاتهم حسنات» و گفته‌اند یمحوالله مایشاء من الباطل و یثبت ما یشاء من الحقّ همانست که جای دیگر گفت : «جاء الحق وزهق الباطل».

امیرالمؤمنین علی (ع) گفت یمحوالله مایشآء من القرون کقوله : «و کم اهلکنا قبلهم من قرنٍ » و یثبت ما یشاء من القرون کقوله : « ثمّ انشأنا من بعدهم قرناً آخرین » .

قومی جهانداران ازین جهان می‌برد آن محو است ، دیگران بجای ایشان می

نشاند آن اثبات است ، همانست که پدران می‌روند و پسران [1] بجای ایشان می نشینند .

محمد بن کعب القرظی همین گفت : اذا ولد الانسان اثبت اجله و رزقه و اذا مات محی اجله ورزقه .

سدّی گفت : یمحواللّٰه مایشآء یعنی القمر ویثبت یعنی‌الشمس بیانه فی‌قوله تعالی : « فمحونا آیة اللّیل وجعلنا آیة النّهار مبصرةً » . وگفته‌اند محو واثبات فناءِ دنیاست وبقاءِ عقبی کقوله : «ماعندکم ینفد و ماعنداللّٰه باقٍ» .

وقیل یمحو مایشآء من اعضاءِ الاموات فی‌قبورهم وابشارهم وشعورهم ویثبت الارواح فلاتغیّرها عن حالها حتّی یردّها الی‌النّفوس . وقیل یمحواللّٰه مایشآء ویثبت یعنی:« یمحق‌اللّٰه الرّبی و یربی الصّدقات» وگفته اند این محو و اثبات را روزی و وقتی معین نام زد نیست که ربّ‌العزّه می گوید : « کلّ‌یومٍ هوفی‌شأن » یعنی‌محواً واثباتاً. قومی گفتند روز پنج‌شنبه است چنانك بیان کردیم دراقوال ، قومی گفتند دهم ماه رجب است ، قومی گفتند شبِ قدراست یعنی لیلة التّقدیر ودرست آنست که **مصطفی** (ص) گفت بروایت **ابوالدرداء** و جماعتی صحابه وخبر در **صحیح** است ، قال رسول‌اللّٰه (ص) : ینزل اللّٰه تعالی‌فی‌آخر ثلث ساعات یبقین‌من‌اللّیل‌فیفتح الذّکر [2] فی‌السّاعةالاولی‌الّذی لایراه احد غیره‌فیمحومایشآء ویثبت ، ثمّ ینزل فی السّاعة الثّانیة الی جنّة عدن وهی داره الّتی لم ترها غیره ولم یخطر علی قلب بشر وهی مسکنه لایسکنها من بنی‌آدم غیر ثلثةٍ : النّبیّین والصّدّیقین والشّهدآءِ ، ثمّ یقول طوبی لمن دخلك ثمّ ینزل‌فی‌السّاعة الثّالثة الی السّماء الدّنیابروحه وملائکته فتنتفض فیقول قومی بعزّتی فیطلع الی عباده یقول الا هل من مستغفر یستغفرنی فاغفرله ، الاهل من‌سائل‌یسئلنی‌فاعطیه ، الا هل من داع یدعونی‌فاجیبه حتّی یکون صلوة‌الفجر ولذلك‌یقول‌اللّٰه عزّوجلّ : « وقرآن الفجران ّ قرآن الفجر کان‌مشهوداً» یشهده‌اللّٰه وملائکةاللّیل وملائکة النّهار، «وعنده‌امّ الکتاب» یعنی‌اللّوح المحفوظ

۱ـ نسخهٔ ج : فرزندان

۲ ـ الذکر : الکتاب فیه تفصیل الدین ووضع الملل .

وهو اصل کلّ کتاب فیه ماخلق ومالم‌یخلق . وعن **عطاء** عن **ابن‌عباس** قال : انّ للّه تعالی لوحاً محفوظاً مسیرة خمس مائة عام من درّة بیضاء لها دفّتان من یاقوتة للّه فیه کلّ یوم ثلثمائة و ستّون لحظة یمحواللّه مایشآء ویثبت وعنده امّ‌الکتاب .

«وامّا نرینّك» یعنی‌ان اریناك ، «بعض‌الّذی نعدهم [1]» من العذاب . وقیل من اظهار دین الاسلام علی الدّین کلّه ، «اونتوفّینّك» قبل ان نریك ذلك فلیس علیك الّا البلاغ کفروا هم به او آمنوا ای‌لیس علیك الّا البلاغ کیف ما صارت حالهم ، «فانّما علیك البلاغ» یرید تبلیغ الرّسالة «و علینا الحساب» المجازاة .

«اولم یروا» این آیت بیان تحقیق آن وعده است که ایشانرا داد از عذاب دشمن ونصرت رسول ومؤمنان واظهار دین اسلام بردینها . «اولم یروا» یعنی اهل مکّة ، «انّا نأتی الارض» ای نفتح کلّ یوم للمسلمین شیئاً فشیئاً فننقص من بلاد الکفر و نزید فی بلاد الاسلام فینتقص الکفّار و یزید المسلمون فکیف لایعتبرون ، نظیره‌قوله : «افلا یرون انّا نأتی الارض‌ننقصها من اطرافها افهم الغالبون» .**عکرمه** و **مجاهد** و **ابن‌عباس** گفتند : «ننقصها من اطرافها» آنست که هرچه دردنیا آباداست ازآن شهر شهروجای جای بروزگار [2] خراب می‌شود وخلق می کاهد واز ثمار و نبات برکت می رود تا آنکه که در عالم خود یك [3] گوشهٔ آبادان نماند . ودربعضی اخبار آورده‌اند که رسول خدا (ص) **جبرئیل** را گفت بعد ازمن هیچ دانسته‌ای که ترا بزمین فرستند یانه ؟ گفت یارسول اللّه سه بار فرو آیم : یکبارفرود آیم وشفقت ومهربانی از دلها برگیرم ، دیگر بار فرو آیم وامانت وبرکت ازمیان خلق بردارم ، سوم بار فروآیم و **قرآن** از میان خلق بآسمان [4] بازبرم .

وقیل هذه الآیة وعدٌ من‌اللّه عزّوجلّ بخراب الدّنیا و فناء اهلها ، کقوله تعالی : «کلّ من علیها فان» و قال تعالی : «کلّ شیء هالك الّا وجهه» . و

۱ـ در نسخ الف و ج: «وعدنا هم» ضبط گردیده . ۲ـ نسخه الف : آباد است بروزگار. ۳ـ نسخهٔ الف : درعالم‌یك. ٤ـ نسخهٔ الف : ازمیان خلق بردارم وبآسمان.

قیل : «تنقصها من اطرافها» بموت العلماءِ و الفقهاء وفی ذلك ماروی **ابوهریرة** قال قال رسول‌الله (ص) فی قوله «نأتی الارض ننقصها من اطرافها» قال ذهاب العلمآء وعن **ابی الدّرداء** قال قال رسول الله (ص) : خذوا العلم قبل ان یذهب ، قلنا فکیف یذهب العلم والقرآن بین اظهرنا قداثبته‌الله فی قلوبنا و اثبتناه فی مصاحفنا نقرأه ونقرئه ابنائنا فغضب . ثمّ قال وهل ضلّت الیهود والنّصاری الاوالتّوریة بین اظهرهم ذهاب العلم ذهاب العلمآء .

و عن **عبدالله بن عمرو بن العاص** قال سمعت رسول‌الله (ص) یقول انّ الله لایقبض العلم انتزاعاً ینتزعه من‌النّاس ولکن یقبض العلم بقبض العلماء حتّی اذا لم یبق عالم اتّخذالنّاس رؤساً جهّالاً فسئلوا فافتوا بغیرعلم فضلّوا واضلّوا . و عن **ابی الدّرداء** انّه قال یااهل حمص‌مالی اری علماءکم یذهبون وجهّالکم لایتعلّمون واراکم‌قد اقبلتم‌علی‌ماتکفّل لکم وضیّعتم ما وُکّلتم به اعملوا قبل ان یُرفع‌العلم فان رفع العلم بذهاب العلماء .

وقال **علی** (ع) : انّما مثل العلمآء کمثل الاکفّ اذا قطعت کفٌّ لم تعد .
وقال **ابن مسعود** : موت العالم ثلمةٌ فی‌الاسلام‌لایسدّها شیء ماآختلف اللّیل‌والنّهار.
وسئل **سعیدبن جبیر** ما علامة هلاك النّاس ؟ قال : هلاك علمائهم . «والله یحکم لا معقّب لحکمه» التّعقیب ردّالحکم بعدفصله‌ای‌لااحد یتّبع ماحکم‌فیغیّره ، والمعنی لاناقض لحکمه ولارادّلقضائه و امره ولا مغیّر لارادته ، «وهو سریع الحساب» حسابه لاعمالهم‌اسرع من لمح البصر لایشغله محاسبة احدهم عن محاسبة الآخرین لایحتاج‌الی تأمّلٍ وتفکّرٍ وعقد بالید . وقیل : «سریع‌الحساب» سریع الجزاء .

«وقد مکر الّذین من قبلهم» یعنی کفّار الامم الخالیة کفروا و مکروا بانبیائهم واحتالوافی‌ابطال‌دین‌الله ، والمکرارادة المکروه فی‌خفیة ـ میگوید پیش ازمشرکان مکّه کافران بودند که باپیغامبران خویش مکرساختند و درابطال دین حق سازبدنهانی بردست گرفتند ، چنانك این مشرکان با توسازبد می‌سازند ، آنگه گفت : «فللّه المکرُجمیعاً» ای المکر المؤثّر مکره ، ای **محمد** مکر که

تأثیر کند مکر خدای‌است که اسباب مکر همه بید خدای‌تعالی‌است ، فبیده الخیر و الشرّ والنّفع والضرّ فلایضرّ مکر احدٍ احداً الّا من اراداللّه ضرّه . وفی الخبر عن ابن‌عباس قال‌کان النّبی (ص) یدعوبهذا الدّعاء : « ربّ اعنّی‌ولاتعن علیّ وانصرنی ولاتنصرعلیّ وامکرلی‌ولاتمکر علیّ » . وقیل المکرمن‌اللّه سبحانه التّدبیر بالحق، مکر چون اضافت با حق جلّ جلاله کنند از تراجع پاك بود و مکر مخلوق نه ، همچنین تعجب اضافت باحق کنند وازاستنکار [1] پاك بودو تعجب مخلوق نه ، وصبر حق ازعجز پاك بود وصبرمخلوق نه ، وغضب حق از ضجرپاك بود و غضب مخلوق نه ، هم نامی هست امّاهم صفتی نیست ، که چون وی جلّ‌جلاله هیچ کس و هیچیز نیست «لیس کمثله شیء»، «یعلم ماتکسب کلّ نفس» لایخفی علیه مکرهم فیجازیهم علیه ، « وسیعلم الکافر » بلفظ الواحد قرأه ابن کثیر و ابو عمرو وهو ابلیس‌یعلم جواب قوله : «انا خیرٌ منه» وقرأ الباقون بلفظ الجمع « سیعلم‌الکفّار» وهم‌قریش‌حین قالت «ایّ الفریقین خیرٌ مقاماً واحسن ندیّاً» ، «لمن عقبی الدّار» هذه اللام تدلّ علی العاقبة المحمودة کما انّ علی تدلّ علی المذمومة و هذا وعیدالکفّار ای سیعلمون‌اذاقدموا علی‌ربّهم‌لمن العاقبة‌المحمودة لهم ام للمسلمین .

« ویقول الّذین کفروا لست مرسلاً » این‌کعب اشرف است و اصحاب وی ازین‌سران جهودان که نبوّت مصطفی را منکر بودند ومی گفتند: «لست مرسلاً».
وعن ابن‌عباس قال قدم علی رسول‌اللّه (ص)اسقفٌ من الیمن فقال له رسول‌اللّه (ص) هل‌تجدنی‌فی‌الانجیل رسولاً ؟ قال لا ، فانزل اللّه تعالی: «قل کفی‌باللّه شهیداً بینی و بینکم»انّی رسوله الیکم ، وشهیداً منصوب علی التمییز ، وقیل علی‌الحال ، و قیل الشهید فی‌هذاالموضع بمعنی‌الحکم‌سوغ ذلك واجازه : انّ‌الحکومات لاتقوم الّا بالشّهادات ، «ومن عنده علم الکتاب» هوعبداللّه بن سلام وسلمان وتمیم‌الدّاری ومن آمن من اهل الکتابین التّوریة والانجیل .

گفته اند که اللّه تعالی در قرآن چهار جای [2] عبداللّه سلام را ستوده و

۱- نسخهٔ الف : استکبار. ۲- نسخهٔ ج : چهل جای .

کرامت و نواخت بروی نهاده ، امام اهل **تورات** بود در **شام** چون خبر بعثت **مصطفی** (ص) شنید برخاست و قصد **مدینه** کرد ، و در **تورات** نعت وصفت **مصطفی** (ص) نیك شناخته بود ودانسته ، بیامد تا از وی مسائل پرسد وخبر عیان گردد و علم الیقین بنبوّت ورسالت وی حاصل شود ، ودر راه که می‌آمد کاروانی دید از مسلمانان که سوی **شام** می‌شدند ، یکی‌ازیاران رسول این آیت می‌خواند [1] : « یا أیّها الّذین اوتوا الکتاب آمنوا بما نزّلنا مصدّقاً لما معکم من قبل ان نطمس وجوهاً » آن خواندن دروی اثر کرد واورا در صحّت نبوّت **مصطفی** (ص) یقین افزود و دست بروی خود می‌برد که مبادا که روی من مسخ کنند ایمان بوی نیاورده ، چون بمدینه آمدنزدیك رسول‌خدا ، ازوی مسئله هاپرسید ، چنانك دراخبار بیارند گویند چهل مسئله پرسید و گویند که هزارمسئله پرسید ورسول خدا (ص) همه‌از وحی جواب میداد . آنگه مسلمان شدو گفت یارسول‌الله قومی ازپی من‌می‌آیند چون دررسند ایشان را باسلام دعوت کن تامگر ایشان نیزمسلمان شوند ، چون آن قوم بیامدند رسول‌خدا **عبدالله سلام** رادرخانه‌ای بنشاند وایشانرا پرسید که در**عبدالله** چه گوئید ؟ ـ ایشان بروی ثناها کردند و نیکوئیها گفتند که : امامنا و سیّدنا واعلم من بقی علی وجه الارض بالتّوریة ، **عبدالله** ازخانه بیرون آمد و گفت ای قوم بدانید که آنچ در**تورات** خوانده‌ایم و دانسته از نعت وصفت پیغامبر آخر ـ الزّمان ، همه صفت ونعت محمّدست وبدرستی وراستی که پیغامبر است ومن که **عبدالله**ام بنبوّت ورسالت وی گواهی‌میدهم : اشهد انّ لااله الّا الله واشهد انّ محمّداً رسول‌الله ، ایشان همه برمیدند وسخن درحق وی‌باز گردانیدند وناسزا گفتند که : هوسفیهنا وشرّنا [2] ، پس ربّ‌العالمین درمقابل آن جفاهای ایشان بروی ثنا گفت واورا بستود وآیتها در**قرآن** بشأن وی فرو فرستاد یکی‌اینست که : « و مَن عنده علم‌الکتاب» یعنی **عبدالله بن‌سلام** . وقیل هو **علی بن ابی طالب** (ع) . وقیل‌هوالله عزّوجلّ وتقدیره کفی بالله الّذی عنده علم‌الکتاب ، شهیداً بینی وبینکم ؛ ودلیله

۱ـ نسخهٔ ج : همی‌خواند درمیانهٔ شب

۲ـ نسخهٔ ج : وجفاها وناسزا گفتند که هوسفیهنا وابن سفیهنا وشرنا واخزانا .

قراءة من قرأ « ومن عنده علم‌الکتاب » وباین قراءت معنی آنست که میان من وشما داور وگواه الله تعالی‌است ، خداوندی [1] که از نزدیك اوست علم دین و قرآن .

النوبة الثالثة

قوله‌تعالی : « یمحوالله مایشآء ویثبت» بدانك شاه راه دین حق سه چیزست : اسلام وسنّت واخلاص . دراسلام خائف باش ودرسنت راجی و در اخلاص محبّ ، اسلام ازخوف چاره نیست وسنّت‌بی‌رجا نیست واخلاص جزمایهٔ محبّ نیست ،خائف را گویند می‌ترس ، راجی را گویند همی جوی ، محبّ را گویند همی سوز ، تا هنگامی‌آید که خائف راخطاب این بود که لاتخف ـ مترس که روز ترس‌بسرآمد، وراجی را گویند لاتحزن ـ اندوه مدار که امیدت برآمد ودرخت شادی ببرآمد، ومحبّ را گویند ابشر ـ شاد باش که شب هجربپایان رسید وصبح وصل برآمد ؛ این هر یکی را درعالم روش خویش محو و اثباتست ، ازدل خائف ریا می‌سترد و یقین می‌نهد ، بخل می سترد جود می‌نهد ، شره می‌سترد قناعت می‌نهد ، حسد می‌سترد شفقت می‌نهد ، بدعت می‌سترد سنّت می‌نهد ، بیم می‌سترد امن می‌نهد . ازدل راجی اختیار می‌سترد تسلیم می نهد ، تفرقت می‌سترد جمع می‌نهد ، سر گردانی بنده می‌سترد نور سبق می‌نهد . ازدل محبّ رسوم انسانیّت می‌سترد شواهد حقیقت می‌نهد ، یمحوالنّعوت الانسانیّة ویثبت النّعوت الرّبّانیّة ، یمحو شواهد کم و یثبت شاهده ، از شاهد بنده می‌کاهد واز شاهد خود می فزاید تا چنانك باوّل خود بود بآخرهم خود باشد .

پیر طریقت ازینجا گفت : الهی جلال عزّت تو جای اشارت‌نگذاشت ، محو و اثبات تو راه اضافت برداشت ، تا کم گشت هرچه رهی در دست داشت ، الهی زانِ تو می‌فزود وزانِ رهی می‌کاست تا آخر همان ماند که اوّل بود راست .

۱ـ نسخهٔ ج : وگواه الله پسنده است آن خداوندی .

محنت همه در نهاد آب و گل ماست پیش‌از دل‌و گل‌چه بودآن حاصل ماست

ویقال یمحو العارفین بکشف جلاله و یثبتهم بلطف جماله فبکشف الجلال انخنست العقول فطاحت وبلطف الجمال طربت الارواح فارتاحت . اوّل بنده رادر بحر کشف جلال بموج دهشت غرق کند تادرغلبهٔ انس ازخود رها شود بحالی که تن صبر برنتابد و دل با عقل نپردازد و نظر تمییز را نپاید ، بسان مستان بوادی دهشت سردرنهد عطشان وحیران گهی گریان و گه خندان ، نه فراغتی که دل رمیده بازجوید ، نه مساعدی که بخت خویش باوی بازگوید :

فریدٌ عن الخلاّن فی کلّ بلدةٍ اذا عظم المطلوب قلّ المساعدُ

همی گوید بزبان انکساربنعت افتقار: الهی‌این سوزما امروز دردآمیزست ، نه طاقت بسربردن ونه جای گریزست ، الهی این‌چه تیغ است که‌چنین تیزاست ، نه جای آرام و نه روی پرهیزست ، کریما منزل ما چنین دورست همراهان [۱] برگشتند که‌این کار غرورست ، گرمنزل ماسرورست این انتظار سورست و این محنت برمحنت نورٌ علی نورست ، باز بنظر لطف درمیان جان بنده نگرد از آن سکرباصحوآید ، آرمیدهٔ الطاف عنایت ، افروختهٔ نور مشاهدت ، از خودبازرسته ودنیا وآخرت ازپیش وی برخاسته ، بنسیم انس زنده ویادگار ازلی دیده وشادی جاودان یافته ، میگوید الهی گاه ازتو می گفتم وگاه می نیوشیدم ، میان جُرم خود و لطف تو می‌اندیشیدم ، کشیدم آنچ کشیدم ، همه نوش گشت چون آوای قبول شنیدم .

« اولم یروا انّا نأتی الارض ننقصها من اطرافها » بزبان اهل اشارت وبر ذوق ارباب معرفت تفسیر این آیت در آن خبرست که **مصطفی** (ص) گفت : « بدلاء امّتی اربعون رجلاً اثنان وعشرون بالشّام وثمانیة عشر بالعراق کلمّا مات منهم واحدٌ ابدل مکانه آخر فاذاجاء الامر قبضوا» . ـ اصلی عظیم است این خبر در علوم حقایق و تمکین ارباب معارف و ما شرح آن در **کتاب اربعین** مستوفی

۱ـ نسخهٔ الف : هام راهان .

گفته‌ایم ، کسی که این بیان خواهد از آنجا طلب کند ؛ « والله یحکم لامعقّب لحکمه» لا رادّ لقضائه ولاناقض لامره ، خداوندیست کار گزار ، راست کار ، پاک‌داد، نیکونهاد ، کارها پرداخته بحکمت خود ، بنیاد ها ساخته بعلم خود ، حکمها رانده بخواست خود ، هر کسی را قسمتی رفته وهریکی را برکاری داشته ، چون می‌دانی که بروی اعتراض نیست و از حکم وی اعراض نیست بهرچه پیش آید رضا ده که جز ازین روی نیست ، در راه دین منزلی بزرگوار تر از رضا دادن بحکم وی نیست ویافت کرامت قربت را وسیلتی تمامتر از رضا نیست .

حسن بصری روزی بر **رابعهٔ عدویه** درآمد و آن سیّدهٔ عصر خویش عقد نماز بسته بود ، گفت ساعتی بنشستم بر سجادهٔ نماز وی ، نگه کردم دردیدهٔ راست وی خاری شکسته دیدم و قطره‌های خون بررخان وی روان گشته و بسجده گـاه وی رسیده ، چون از عقد نماز فارغ گشت گفتم این چه حالست ؟ خار در دیده شکسته و جای نماز بخون چشم رنگین گشته ، گفت ای **حسن** بعزّت آن خدای که این بیچاره را بعزّ اسلام عزیز کرد که مرا ازین حال خبر نیست ، ای **حسن** دلم این ساعت برصفتی بود که اگرممکن‌شود که هرمحنتی وعقوبتی که درهفت طبقهٔ دوزخ است میلی سازند و در دیدهٔ راستم کشند اگـر دیدهٔ چپم خبر یابد دست فرو کنم و دیده ازبن بر کنم .

بحقّ تـو ، بحق مهر تـو ، بصحبت تـو
که دیده بر کنم اردیده در رضای تو نیست
ترا خوش‌است که هر کس‌ترابجای‌منست
مرا بتر کـه مرا هیچ کس بجای تو نیست

والحمد لله ربّ العالمین والعاقبة للمتّقین .

١٤ - سورة ابراهيم - مكية

١ - النوبة الاولى

« بسم الله الرّحمن الرّحيم »

بنام خداوند فراخ بخشايش مهربان . « الٓر » منم خداى دانا ، مى دانم و مى‌بينم ، « **كتابٌ انزلناه اليك** » اين نامه اى است كه فرو فرستاديم بتو ، « **لتُخرج النّاس** » تا بيرون آورى مردمانرا ، « **من الظّلماتِ الى النّور** » از تاريكيها [ى كفر] بروشنائى [ايمان] ، « **باذن ربّهم** » بفرمان خداوند ايشان ، « **الى صراطِ العزيز الحميد** [1] » با راه خداوند توانا ، بى‌همتا ، نيكو سزا .

« **اللّه الّذى له ما فى السّموات وما فى الارض** » آن خداى كه اوراست هرچه در آسمانها و در زمينها ، « **و ويلٌ للكافرين من عذابٍ شديدٍ** [2] » ويل ناگرويدگانرا ازعذابى سخت .

« **الّذين يستحبّونَ الحيوة الدّنيا على الآخرة** » ايشان كه مى‌برگزينند بدوستى زندگانى اين جهان بر آن جهان ، « **ويَصدّون عن سبيل اللّه** » و بر مى‌گردانند[1] ازراه خداى ،« **ويبغونها عِوجاً** » وآنرا عيب و كژى مى‌جويند ، « **اولٓئك فى ضلالٍ بعيدٍ** [3] » ايشانند كه در گمراهى دورند .

« **وما ارسلنا مِن رسولٍ** » ونفرستاديم هيچ فرستاده‌اى ،« **الّا بلسانِ قومه** » مگر بزبان قوم‌او ، « **ليبيّن لهم** » تا پيدا كند ايشانرا [پيغام من] ، « **فيضلّ اللّه من يشآءُ** » تا گمراه كند الله او را كه خواهد ، « **ويهدى من يشآء** » و با راه آرد اورا كه خواهد ، « **و هوالعزيزُ** » واوست تاونده باهركاونده و بهيچ هست

١- نسخهٔ الف : ومى‌بر گردانيد .

نماننده ، « الحکیمُ (۴) » دانا ، راست دانش ، راست‌کار .

« ولقد ارسلنا موسی بآیاتنا » و فرستادیم موسی را بسخنان خویش ، « اَن اَخرج قَومَك » که بیرون‌آرقوم خویش‌را ، « من الظّلمات الی النّور » از تاریکیها بروشنائی ، « وذکّرهم بایّام اللّه » و یاد کن برایشان گذشتهای روزگارخدا [بادشمنان او] ، « انّ فی ذلك لآیاتٍ » درین پیغام ودریاد کرد گذشتهای روزگار پندهاست ونشانها ، « لکلّ صبّارٍ شکورٍ (۵) » هر شکیبائی را سپاس دار .

« و اذقال موسی لقومه » موسی گفت قوم خویش را ، « اذکروا نعمة‌اللّه علیکم » یاد کنید نیکی اللّه برخویشتن ، « اذ انجیکم من آل فرعون » که باز رهاند شما را ازکسان فرعون ، « یسومونکم سوء العذاب » می‌چشانیدند و می رسانیدند بشما بد عذاب[۱] ، « و یذبّحون ابناءَکم » وگلو می‌بریدند پسران شمارا ، « و یستحیون نساءَکم » و زنده می‌گذاشتند دختران شما را ، « وفی ذلکم بلاءٌ من ربّکم » و در آن شما را آزمایشی بود از خداوند شما ، « عظیم (٦) » [بلائی وآزمایشی] بزرگ .

« واذ تأذّن ربّکم » آگاهی داد خداوند شما وآگاه کرد ، « لئن شکرتم لازیدنّکم » که اگر شاکر باشید ناچار شمارا بیفزایم ، « ولئن کفرتم » واگر ناسپاس بید[۲] ، « انّ عذابی لشدید (۷) » عذاب من سخت است .

« وقال موسی » وگفت موسی [قوم خویش‌را] ، « اِن‌تکفروا انتم وَمَن فی الارض جمیعاً » اگرکافرشوید شما و هر که درزمین‌اند[۳] همه ، « فانّ اللّه لغنیّ حمید (۸) » اللّه بی‌نیازست ، سزای ستایش .

« الم یأتِکم » نیامد بشما ، « نبؤُا الّذین من قبلکم » خبر ایشان که پیش‌از شما بودند « قومِ نوحٍ وعادٍ و ثمودَ والّذین‌من بعدهم » وایشان که

۱ـ نسخهٔ الف : بشما عذاب . ۲ـ نسخهٔ ج : باشید. ۳ـ نسخهٔ ج : درزمین کس.

پس قوم نوح و عاد و ثمود بودند ، « **لا يعلمهم الاّ اللّهُ** » نداند ایشانرا مگـر خدای ، « **جآءَتهم رسلهم بالبيّنات** » بایشان‌آمد فرستادگان بایشان ، پیغامها درست روشن و معجزها نیـکو آشکارا ، « **فردّوا ايديَهم‌في افواههم** » دستهای خود بدهنهای خود باز نهادند [گفتند ما ایم خاموش] ، « **و قالوا انّا كفرنا بما اُرسلتم به** » و گفتند ما کافرانیم بآنچ شمارا بآن فرستادند ، « **و اِنّا لفى شكٍّ ممّا تدعوننا اليه** » وما در گمانیم ازآنچ مارا می‌خوانید با آن ، « **مُريب**(٩) » گمانی که دل را می‌شوراند .

النوبة الثـانية

این سورة ابراهیم مکّی‌است مگر دوآیت : « اَلم تر الى الّذين بدّلوا...» تا آخر دو آیت بمدینه فرو آمد در شأن کشتگان **بدر** ، باقی همه بمگّه فرو آمد باتّفاق مفسّران ، وجملهٔ سورة پنجاه و دو آیتست وهشتصد وسی و یك کلمه و سه هزار و چهارصد وسی وچهارحرف وباجماع اهل تفسیر درین سورة ناسخ و منسوخ نیست مگر قول **عبدالرّحمن‌بن زيدبن اسلم** که وی گفت : «انّ‌الانسان لظلومٌ كفّارٌ » این سه کلمه منسوخست بآن آیت که در سورة النّحل است : « وان تعدّوا نعمةَالله لا تحصوها انّ الله لغفورٌ رحيمٌ » . وروى **ابيّ بن كعب** قال قال رسول الله (ص) : من قرأ سورة ابراهيم عليه السّلام اعطى‌من الاجر عشر حسنات بعدد من عبد الاصنام و بعدد من لم يعبدها .

« بسم الله الرّحمن الرّحيم » . « **الر** » انا الله اعلم وارى ، وقد سبق‌الكلام فيه ، « الر، كتابٌ » مبتدا و خبر ، وقيل كتاب خبر ابتداء محذوف ، اى هذا « كتابٌ انزلناه اليك » يا محمّد يعنى القرآن ، « لتخرج النّاس » اى انزلناه لتخرج النّاس بدعائك ايّاهم من ظلمات الكفر و الجهالة الى نورالايمان و العلم و من الشكّ الى اليقين و من البدعة الـى السنّة . ـ الظّلمات والنّور ـ چون درهم پیوسته باشد در **قرآن** بر دو وجه آید : یکی شب وروزست چنانك الله گفت در

سورة الانعام : « وجعل الظّلمات والنّور » یعنی اللّیل والنّهار ، دیگر هرچه از آن آید در قرآن بدان کفر و ایمان خواهد ، ظلمات شرك است و کفر ، لانّ الکفر غیر بیّن فمثل بالظّلمات والایمان بیّن فمثل بالنّور. و هرچه درقرآن آید ظلمات تنها که در نور پیوسته نبود هم بر دو وجه بود : یکی بمعنی‌اهوال چنانك در سورة الانعام گفت : « قل من ینجّیکم من ظلمات البرّ والبحر» یعنی‌من اهوال البرّ والبحر ،و در سورة النّمل گفت : « امّن یهدیکم فی ظلمات البرّ والبحر » ای اهوال البرّ و البحر ، دیگر وجه آنست که سه خصلت بهم یعنی سه تاریکی بهم آید چنانك در سورة الزّمر گفت : « خلقاً من بعد خلقٍ فی ظلماتٍ ثلثٍ » یعنی البطن والرّحم و المشیمة ، و در سورة الانبیاء گفت یونس را : « فنادی فی الظّلمات » یعنی ظلمة اللّیل و ظلمة البحر و ظلمة بطن الحوت ، و درسورة النّور گفت : « ظلماتٌ بعضها فوق بعضٍ » یعنی کافر قلبه مظلم فی صدر مظلم فی جسد مظلم .

.... « باذن ربّهم » این اذن بمعنی امر است و درین سورة سه جای دیگراست همه بمعنی امر : « ما کان لنا ان نأتیکم بسلطانٍ الّا باذن الله » ای بامرالله ، « خالدین فیهاباذن ربّهم ـ تؤتی اُکلها کلّ حینٍ باذن ربّها» ای بامرربّها ، ودر سورة النساء گفت : « و ما ارسلنا من رسولٍ الّا لیطاع باذن الله» یعنی بامرالله . امّا آنچ در سورة یونس گفت : « وما کان لنفسٍ ان‌تؤمن الّا باذن الله» آن‌بمعنی دستوری وخواستست یعنی : الّا ان یأذن الله فی ایمانها ، ودر سورة البقرة گفت : « وماهم بضآرّین به من‌احدٍ الّا باذن الله »ای الّا ان یاذن الله فی‌ضرّه ، «وما اصابکم یوم التقی الجمعان فباذن الله»ای الله اذن فی‌ذلك ، وروا باشد که :« باذن ربّهم» باین معنی‌بود : ای لایهتدی مهتد الّا باذن الله ومشیّته وتوفیقه ؛ پس تفسیر نور کرد : «الی‌صراط العزیزالحمید»ای الی‌دین‌الاسلام‌دین‌الله ، «العزیز»المنیع بالنّقمة لمن‌لم یتّبع الرسول ، «الحمید» ای الشّکور للمحسن القلیل من‌عمله .

« الله الّذی » برفع خواند مدنی و شامی هم بوصل وهم بوقف براستیناف وباقی‌بخفض خوانند علی‌انّه بدل‌من‌الحمید، ای‌الحمید « الله الّذی‌له مافی‌السّموات

وما فی‌الارض » ملکاً وخلقاً وامراً ، «وویل للکافرین من عذابٍ شدید» ویل ، وادٍ فی جهنّم یسیل من قیحٍ وصدید .

« الّذین یستحبّون الحیوة الدّنیا علی الآخرة » ای یختارون و یؤثرون الدّنیا علی العقبی ویترکون العمل لها . وقیل الاستحباب طلب المحبّة بالتّعریض لها ، « ویصدّون عن سبیل‌الله » هم‌لازمست وهم متعدی ، برمی گردید ازراه‌خدای ودیگرانرا برمی گردانید [1] ، اگرلازمست چنانست که : «رأیتَ المنافقین‌یصدّون عنك صدوداً» ای یعرضون عنك اعراضاً الی غیرك و رأیتهم یصدّون ای یعرضون وهم مستکبرون ، و اگر متعدیست چنانست که : «هم الّذین کفروا وصدّوکم عن المسجدالحرام» ای منعوکم عن دخوله ، «ویبغونها عوجاً» ای یلتمسون لها زیغاً وعیباً . وقیل یطلبون غیرسبیل القصد وصراط الله هوطریق‌القصد . وقیل ینتظرون لمحمّد (ص) هلاکاً و عوجاً ، منصوبٌ علی الحال مصدرٌ موضوع فی موضع الحال ، تقول بغیت الشیء طلبته وابغیته ای اعنته . «اولئك» ای الموصوفون ، «فی‌ضلالٍ بعیدٍ » فی‌خطاءٍ وطریق جائرعن الصّواب .

« و ما ارسلنا من رسولٍ الّا بلسان قومه » ای بلغة قومه ، و اللسان عند العرب هوالکلام . ـ می گوید هر پیغامبری که بقومی فرستادیم بزبان ایشان و لغت ایشان فرستادیم تاپیغام ما بایشان بآن زبان که دریابند وفهم کنند برسانند واگرنه بزبان ایشان گویند درنیابند و حجت برایشان درست نیاید ، اینست که ربّ‌العزّه گفت : « لیبیّن لهم» ای لیفهّمهم‌لتقوم علیهم‌الحجّة .

وعن ابی صالح عن ابن‌عباس قال کان جبرئیل یوحی الیه بالعربیّة وینزل هوالی کلّ نبیّ بلسان قومه .

وعن عکرمة عن ابن‌عباس قال انّ الله فضّل محمّداً علی اهل السّمآء و علی الانبیآء ، قالوا یابن عباس‌فکیف فضّله علی‌الانبیآء ؟ فقال‌انّ‌الله عزّوجلّ قال : «وما ارسلنا من‌رسولٍ الّا بلسان قومه» یعنی‌بلسان قومه والیهم فحسب ، وقال لمحمّد :

١ـ نسخهٔ ج : برمی گردند ازراه خدا و دیگرانرا برمی گردانند .

«وما ارسلناك الّا كافةً للنّاس بشيراً و نذيراً» فارسله الى الجنّ والانس فقال: «يا أيّها النّاس انّى رسول‌الله اليكم جميعاً»، «فيضلّ الله من يشآء» بالخذلان عن الايمان، «و يهدى من يشآء» بالتّوفيق، اى انّما وقع الارسال للبيان لا للاضلال والهداية فانّ ذلك الى الله عزّوجلّ، «و هوالعزيز» الّذى لايمنع ممّا اراد، «الحكيم» فى توفيقه من وفّق وخذلانه من خذل.

قال الامام **شيخ الاسلام عبدالله الانصارى**: فى الآية دليل على انّ القرآن نزل بلغة العرب، لانّ الرّسول كان عربيّاً، وكان اهل الخطاب يومئذٍ عرباً لم يبلغ الخطاب العجم بعد فوجب اذ بلغهم ان يبيّن لهم بلسانهم المعنى الّذى نزل الخطاب عربيّاً بعينه ليبيّن للعجم كما بيّن للعرب، والدّليل على جوازبيان الخطاب بالالسنة كلّها لزوم القسم و الذمّة به لوحلّف القاضى خصماً، فقال له قل: بخداى آسمان و زمين، فحلف به لزمته اليمين كمالوحلف، فقال برب السّمآء و الارض، ولو قال الكافر: خداى نيست مگر خداى آسمان و زمين، منعته كما تمنعه الشهادة العربيّة ولو سأل الحربى الذمّة، فقال: زينهار بخداى، استأمن به كما استأمن بالامان العربى لفظاً

«ولقد ارسلنا موسى بآياتنا» اى بالبرهان الّذى دلّ على صحّة نبوّته نحو احراج يده بيضآءَ و كون العصاحيّةً الى سائر آياته التّسع، «ان اخرج قومك» اى ارسلناه بان يخرج قومه وهم القبط، «من الظّلمات الى النّور» اى بدعائك الى الايمان و نهيك عن الشرك. وقيل القوم بنواسرائيل، فيكون المعنى: اخرج قومك من ذلّ الاستعباد الى عزّالملكة لانّ بنى‌اسرائيل كانوا مؤمنين، «و ذكّرهم» اى جدّد لهم الذّكر والذّكر حصول المعنى للنّفس وقد يغيب عنها بالنّسيان فيعاد اليها بالتّذكير، «بايّام الله» هذا وعيد وايّام‌الله عقوباته ومثلاته فى الاوّلين، كقوله: «قدخلت من قبلكم سنن» هى ايضاً وعيد وسننه عقوباته ومثلاته فى الاوّلين. وقيل «بايّام الله» اى بما كان فى ايّام الله من النّعمة والمحنة فاجتزاء بذكر الايّام عنه لانّها كانت معلومة عندهم و المعنى عظهم بنعمه ونقمه‌اى بالتّرغيب والتّرهيب والوعد والوعيد.

وعن علی (ع) قال: کان رسول‌الله (ص) یخطبنا فیذکرنا بایّام‌الله حتّی یعرف ذلك فی‌وجهه کانّما یذکر قوماً یصبّحهم الامر غدوةً وعشیّةً وکان اذا کان حدیث عهدٍ بجبرئیل لم یتبسّم ضاحکاً حتّی یرتفع عنه.

« انّ فی‌ذلك لآیاتٍ » ای فی اهلاك الله الامم الکافرة لعلامات ببطلان ما کانوا علیه، « لکلّ صبّارٍ شکورٍ » ای هی دلالات لمن صبر علی‌الشدّة و شکر علی النّعمة. و قیل دلالات لکلّ مؤمن لانّ الصبر والشکر کفلا الایمان بحکم الخبر:

قال النّبی (ص): «الایمان نصفان نصفٌ صبرٌ ونصفٌ شکرٌ» ـ خلاف‌است‌میان علما که صبر به [1] یاشکر ودرویش صابر به یاتوانگر شاکر، ومذهب‌بیشترین علماءِ شریعت وطریقت آنست که درویش صابر فاضلتر و در مقامات سالکان صبر ازشکر برتر که صبرحال درویشانست وشکر حال‌توانگران واخبار و آثارفراوان دلالت میکنند برشرف درویشان وفضل‌ایشان‌بر توانگران، من ذلك قول‌النّبی(ص). یؤتی باشکر اهل الارض فیجزیه الله تعالی جزاء الشّاکرین و یؤتی باصبر اهل الارض فیقال له اترضی ان یجزیك کما جزینا هذا الشّاکر؟ فیقول نعم یا ربّ، فیقول‌الله تعالی: کلاّ انعمت علیه فشکر و ابتلیتك‌فصبرت لاضعّفنّ لك الاجر فیعطی اضعاف جزاء الشّاکرین؛ وقد قال تعالی: « انّما یوفّی الصّابرون اجرهم بغیر حسابٍ ».

وعن انس بن مالك قال‌بعث الفقراء رسولاً الی رسول‌الله (ص) فقال انّی رسول الفقراءالیك، فقال مرحباً بك وبمن جئت من عندهم؟ جئت من عند قوم احبّهم، قال: قالوا یا رسول‌الله انّ الاغنیآء ذهبوابالجنّة، یحجّون ولا نقدر علیه ویعتمرون ولا نقدر علیه واذا مرضوا بعثوا بفضل‌اموالهم ذخیرةً لهم. ـ فقال النّبی (ص) بلّغ عنّی الفقرآء انّ لمن صبر واحتسب منکم فله ثلث خصال لیست للاغنیآءِ: الاولی انّ فی الجنّة غرفاً ینظرالیها اهل الجنّة کما ینظراهل‌الارض الی نجوم‌السّمآء

۱ـ نسخهٔ ج: صبربزرگتراست.

لایدخلها الّا نبیّ فقیر او شهید فقیر اومؤمن فقیر ، والثّانیة یدخل الفقرآء الجنّة قبل الاغنیآءِ بنصف یوم وهو خمس مائة عام ، والثّالثة اذا قال الغنی سبحان الله و الحمدلله ولا اله الّاالله والله اکبر وقال الفقیرمثل ذلك لم یلحق الغنی الفقیر وان انفق فیها عشرة آلاف درهم و کذلك اعمال البرّ کلّها فرجع الیهم ، فقالوا رضینا رضینا .

وروی انّ النّبی (ص) قال یؤتی بالرّجل یوم‌القیامة فیقول الله : عبدی لم ازو عنك الدّنیا لهوانك ، زویت عنك لصلاحك وصلاح دینك .

قوله : «واذ قال موسی لقومه ذکروا نعمةالله علیکم اذ انجیکم من آل فرعون» ای اعلم قومك یامحمّد ماکان من موسی‌علیه السلام حین‌قال لبنی‌اسرائیل «اذ کروانعمةالله علیکم‌اذ انجیکم من‌آل فرعون» ففرعون داخل فی‌آله هاهنا کما انّ ابراهیم (ع) داخل فی آله فی‌خبرالتشهّد والیاس داخل فی‌آله فی‌قوله «سلامٌ علی‌آل یـاسین » ومثله قوله : « ادخلوا آل فرعون اشدّالعذاب » ، « ویذبّحون ابنآءکم » اثبت الواوهاهنا عطفاً علی « یسومونکم » وحیث لا واو فانّه بدل عن الاوّل . ـ قال الفرّآء العلة الجالبة لهذه‌الواو انّ الله سبحانه اخبرهم انّهم‌یعذبون بانواع العذاب بالتذبیح وغیر التذبیح وحیث طرح الواو اراد تفسیر صفات الّذین کانو یسومونهم ، « ویستحیون نسآءکم » ای یدعونهنّ احیاء لایقتلونهنّ . وفی الخبر : اقتلوا شیوخ المشرکین و استحیوا شرخهم ، « وفی ذلکم بلاءٌ من ربّکم عظیم » .

« واذ تأ ّذن » یعنی آذن ای اعلم کما یقال توّعد و اوعد ، « واذ تأ ذن ربّکم» ـ می گوید آگاهی داد خداوند شما ، و آگاه کرد « شکرتم » راست و آگاهی« کفرتم» را ، وشکر درین موضع توحیدست و ناسپاسی کفر است وتفسیر خود درعقب است .

« وقال موسی اِن تکفروا انتم ومن فی‌الارض جمیعاً فانّ‌الله لغنیّ » عن عبادتکم ، « حمید » یحمده اهل السّموات والارض حمیدٌ باحسانه لمن عبده . و

قیل حمیدٌ حمد نفسه قبل ان یحمده خلقه. قال النّبی (ص): من اعطی الشّکر لم یحرم الزّیادة لانّ اللّٰه تعالی یقول: «لئن شکرتم لازیدنّکم». وبعث رسول اللّٰه (ص) سریةً فقال لئن سلمتم لاشکرنّه فغنموا وسلموا، فقال اللّٰهم لك الحمد شکراً و لك المنّ فضلاً «فانّ اللّٰه لغنیّ حمیدٌ»، تا اینجا سخن **موسی** است باقوم خویش.

«الم یأتکم نبؤا الّذین من قبلکم قوم نوحٍ وعادٍ وثمود» مفسّرانرا درین آیت دوقول است: یك قول آنست که این هم از کلام **موسی** (ع) است باقوم خود، وقول دیگر آنست که این خطاب با**محمد** است (ص) وبامت وی یقول الم تسمعوا خبر الّذین من قبلکم قوم نوح وعادٍ وثمود، «والّذین من بعدهم» من الامم السّالفه، «لایعلمهم الّا اللّٰه» ای لایحصی کثرتهم الّا اللّٰه. هذا دلیل علی اشتباه الانساب علی النّساب ولهذا روی عن **عبداللّٰه** انّه قرأ هذه الآیة ثمّ قال کذب النّسابون. وعن **ابن عباس** قال: بین عدنان واسمعیل ثلثون اباً لایعرفون؛ «جآءتهم رسلهم بالبیّنات» بالمعجزات الّتی ثبتت بها نبوّتهم و وجبت اجابتهم ثمّ لم یؤمنوا وهوقوله «فردّوا ایدیهم فی افواههم» وفیه قولان: احدهما انّ الضّمیرین یعودان الی الکفرة، ای ردّ القوم ایدیهم فی افواههم، ای علی افواههم غیظاً علیهم کقوله: «عضّوا علیکم الانامل من الغیظ» وهو قول **ابن مسعود**. قال **ابن عباس** عجبوا من کلام اللّٰه فوضعوا ایدیهم علی افواههم متفکّرین فیه؛ وقال بعضهم اشاروا الیه بالسّکوت و وضعوا اناملهم علی شفاههم وقد طبّقوها. و القول الآخر انّ الضمیر الثّانی یعود الی الانبیآء ای ردّ القوم ایدیهم فی افواه الرّسل کی لایتکلّموا بماارسلوا به وهو قول **الحسن** و **الفرّآء** و اشار الفرّآء بظهر کفّه الی من یخاطبه ـ می گوید دستهای خود بدهنهای پیغامبران باز نهادند گفتند مگوئید یعنی که نپذیرفتند [1] پیغام و ایشانرا دروغ زن گرفتند [2] همچون کسی که دست بدهن کسی باز نهد و گوید خاموش، «وقالوا انّا کفرنا بما ارسلتم به» فی هذا الکلام ایجاز فانّ القوم لم یکونوا معترفین برسالة ربّهم والمعنی انّا کفرنا بما تدّعون انّکم ارسلتم

١ـ نسخهٔ ج: نپذیرفتید.
٢ـ نسخهٔ ج: گرفتید.

به ، وله فی القرآن نظایر و من ابینها قول قوم صالح فی سورة الاعراف ، «وانّا لفی‌شك ممّا تدعوننا» انتم ، «الیه مریب» موقع‌فی‌الرّیبة ، اراب اتی بالرّیبة ، اتی بالتّهمة .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : «بسم‌الله الرّحمن الرّحیم» سماع بسم‌الله یوجب الهیبة والهیبة تتضمّن‌الفناء والغیبة ، سماع الرّحمن‌الرّحیم یوجب‌الحضور والاوبة والحضور یتضمّن البقاء والقربة ، من‌اسمعه بسم‌الله ادهشه فی کشف جلاله ومن اسمعه الرّحمن‌الرّحیم عیشه بلطف جماله و کرم افضاله ، الله است قادر وقدیم مستوجب قدم ، رحمن است قاهر وعظیم مستحق عظم ، رحیم است غافر وحلیم سزاء فضل و کرم ، ای مهیمن اکرم وای مفضل ارحم ، ای محتجب بجلال متجلّی بکرم ، نه باقرب تواندوه است نه با یاد توغم .

چشمی که ترا دید شد از درد معافا جانی که ترا یافت شد از مرگ مسلّم

کار آنست که تو در گرفتی ، راه آنست که تو نمودی ، قسمت آنست که تو کردی پیش از لوح وپیش ازقلم ، قضا قضاء تووخواست خواست تو وحکم‌حکم تو ، حکم دیگران همه میل‌است وستم :

قضی‌الله امراً و جفّ القلم و فیما قضی ربّنا ما ظلم

الله است آفرید کار جهانیان ، رحمن است روزی کمار همگان ، رحیم است‌آمرزگار مؤمنان ، الله است‌آفریننده بی‌نظیر ، رحمن است پرورانندەودست گیر، رحیم است‌آمرزنده وعذرپذیر، هرچند که خُردبین است [1] عظیم‌وبزرگوار است ، هرچند که سخت گیر است فراگذار و آسان گذارست ، در صفت عزّت وی هم نور وهم نار است ، بنار عزّت قومی را می گدازد ، بنور عزّت قومی را می

۱ـ نسخهٔ الف : خودبین است .

نوازد ، آن سوخته را بعدل خود درظلمات کفر می‌دارد ، و آن نواخته را بفضل خود بدعوت **مصطفی** (ص) وبنور **قرآن** راه می‌نماید و از تاریکی بیگانگی بـه روشنائی آشنائی می‌آرد ، اینست که ربّ العالمین گفت : « کتابٌ انزلناه الیك لتخرج النّاس من الظّلمات الی النّور باذن ربّهم » ، ای **محمد** این چراغ **قرآن** که در دست تواست افروزندهٔ آن مائیم ، راهبر بوی آنکس بود که ما خواهیم .

بزرگان دین گفتند نشان راه بردن بوی پنج چیزاست : اوّل آنك حق او را قبول کند چنانك گفت عزّجلاله : « فتقبّلها ربّها بقبولٍ حسنٍ » ، دیگر آنك اورا دست گیرد : « لولا ان تدارکه» ، سوم دل وی درخود بندد : «و ربطنا علی قلوبهم » ، چهارم برق دوستی دردل وی تابد : « رأی کوکباً » ، پنجم جان ویرا بوی وصال دماند : «والصّبح اذا تنفّس» ؛ واصل این همه عنایت ازلیست ، چون عنایت بود طاعت سبب مثوبت بود ومعصیت سبب مغفرت ، واگر عنایت نبود طاعت سبب ندامت بود ومعصیت سبب شقاوت .

« الله الّذی له مافی السّموات ومافی الارض» قال **الواسطی** : الکون کلّه له فمن طلب الکون فانّه المکوّن ومن طلب الحقّ فوجده سخّر له الکون بما فیه . ـ هر کـه خویشتن را فا مکوّن داد و دل خود فاصحبت [1] وی پرداخت ، کاینات و حادثات یکسر فاخدمت وی پرداخت ؛ می گوید عبدی هفت آسمان و هفت زمین وهرچه درآن است مِلك و مُلك ماست ، همه بنده ورهی ماست ، اگر وفای عهد مارا میان بندی وچاکر وار سردر ربقهٔ طاعت آری همه را حلقهٔ چاکری تو در گوش کنیم ومسخّرتو گردانیم ، واگرسر از چنبر فرمان بگردانی یا دل خود فاصحبت غیری پردازی همه را بخصمی تو برپای کنیم و قدمگاه تو برتو زندان کنیم .

سلیمان پیغامبر باچندان مرتبت ومنزلت روزی برتخت مملکت نشسته بود شادروان دولت گسترانیده ، جن وانس وطیور صفها کشیده ، تاج رسالت برفرق

١ـ نسخهٔ ج : باصحبت .

نبوّت نهاده ، بخاطرش بگذشت که امروزهیچ کس را گذشت [۱] از پسر **داود** روا بود که این منزلت ورفعت اورا عطا دهند ؟ درحال [۲] باد را فرمودند تا آن رداءِ وی از فرق سراو در کشید و برخاك [۳] انداخت ، **سلیمان** روی درهم کشید ازسرسطوت‌خویش‌بادرا گفت : رُدّی‌علیّ‌ردائی ، بادجواب داد که رُدّ علیك‌قلبك، ای **سلیمان** تودل خود بخود بازآر تاما رداءِ تو بتو بازآریم .

« ولقد ارسلنا موسی بآیاتنا ان اخرج قومك من الظّلمات الی النّور » ، یا **محمد ما موسی کلیم** را همان فرمودیم که ترا می‌فرمائیم ، همه را گفتیم‌چراغ دعوت بیفروزید و خلق را ازظلمات شك بانور یقین خوانید و از تاریکی جهل بروشنائی علم آرید ، تدبیر خود بگذارید ، تقدیر حق بینید ، بدعت منهید و مپسندید ، طریقت سنّت وجماعت سپرید ، « وذکّرهم بایّام الله » هی الایّام الّتی کان العبد فیها فی کتم العدم والحقّ یقول بقوله الازلی عبادی ، ای محمد بایادشان ده آن روزگار که شما نبودید ومن شمارا بودم ، بی‌شما من کار شما بساختم‌وعقد دوستی‌ببستم ورحمت ازبهر شما برخود نبشتم : « کتب ربّکم علی‌نفسه‌الرّحمة » .

این آن رمزست که **پیرطریقت** درمناجات گفت : الهی آن روز کجابازیابم که تومرا بودی ومن نبودم‌تا باآن روزنرسم میان‌آتش ودودم ، واگربدو گیتی‌آن روز را بازیابم برسودم ، وربود توخودرا دریابم به نبود خود خشنودم ؛ الهی من کجا بودم که تومراخواندی ، من نه منم [۴] که تومرا ماندی ؛ الهی مران کسی را که خود خواندی ، ظاهر مکن جرمی که خود پوشیدی ؛ الهی خود بر گرفتی وکس نگفت که بردار ، اکنون که بر گرفتی‌بمگذار ودرسایهٔ لطف خود میدار وجز بفضل ورحمت خود مسپار .

«واذ تاذّن ربّکم لئن شکرتم لازیدنّکم » ای لئن شکرتم‌الاسلام‌لازیدنّکم الایمان ، ولئن‌شکرتم الایمان لازیدنّکم الاحسان ، ولئن شکرتم الاحسان لازیدنّکم

۱ـ نسخهٔ الف : برگذشت . ۲ـ نسخهٔ ج : عطا دهند درخاك .

۳ـ نسخهٔ الف : درکشیدند ودر خاك . ٤ـ نسخهٔ الف : نه من منم .

المعرفة ، ولئن شكرتم المعرفة لازيدنّكم الوصلة ، ولئن شكرتم الوصلة لازيدنّكم المشاهدة ، ولئن شكرتم ما خوّلنا كم من عطائی لازيدنّكم ما وعدنا كم من لقائی .

وروی انّ **داود** (ع) قال : يارب‌ّ كيف اشكرك و شكری لك تجديدُ منّةٍ منك علیّ ، فقال يا داود الآن شكرتنی

٢ - النوبة الاولی

قوله تعالی : « **قالت رُسُلهم** » رسولان ايشان گفتند ، « **اَفی اللّه شكٌّ** » در الله نيز گمانی‌است؟ ، « **فاطر السّموات والارض** » كردگار و آفريدگار آسمان وزمين ، « **يدعوكم** » می‌خواند شما را ، « **ليغفر لكم من ذنوبكم** » تا بيامرزد شمارا گناهان شما ، « **ويؤخّركم الی اجلٍ مسمّی** » وباپس داردشمارا [ودرنگ دهد] تاهنگامی نام زدكرده ، « **قالوا ان انتم الّا بشرٌ مثلنا** » گفتند [فرارسولان] كه نيستيد شمامگر مردمانی همچون ما ، « **تريدون ان تصدّونا** » می‌خواهيد كه برگردانيد مارا ، « **عمّا كان يعبد آباؤنا** » از پرستش آنچ پدران ما پرستيدند ، « **فاتونا بسلطانٍ مبين** (١٠) » بياريد بما حجّتی روشن [بآنچ می گوئيد] .

« **قالت لهم رسلهم** » فرا ايشان گفت رسولان ايشان ، « **اِنْ نحن الّا بشرٌ مثلكم** » نيستيم مامگر مردمانی همچون شما ، « **ولكنّ اللّه يمنّ علی من يشاء من عباده** » لكن سپاس نهدالله بر هركه خواهد از بندگان خويش ، « **وما كان لنا** » ونيست مارا [ونتوانيم] ، « **اَن ناتيكم بسلطانٍ الّا باذن اللّه** » كه بشما حجّتی آريم [ونشانی] مگربفرمان الله [وبدستوری او] ، « **وعلی اللّه فليتوكّل المؤمنون** (١١) » وايدون بادا كه گرويدگان توكّل وپشتی داری برخدای دارند .

« **وما لنا اَلّا نتوكّل علی اللّه** » وچرا كه ما پشتی نداريم و توكّل نكنيم

برالله ، « وقد هدینا سُبلنا » واوست که راه نمود مارا براههای راست ما ، « ولنصبرنَّ » وبرآنیم که شکیبائی کنیم ، « علی ما آذیتمونا » برآن رنجها که شما می‌نمائید مارا ، « و علی الله فلیتوکّل المتوکّلون[۱۲] » وایدون بادا که برخدای تعالی توکّل دارند متوکلان [وباو پشتی دارند پشتی داران] .

« وقال الّذین کفروا لرسلهم » کافران گفتند رسولان خویش را ، « لنخرجنّکم من ارضنا » که بیرون کنیم شمارا اززمین‌خویش ، « او لتعودنّ فی ملّتنا » یاباز گردید ودر کیش ما آئید ، « فاَوْحی الیهم ربّهم » پیغام داد خداوند ایشان بایشان [که رسولان وی بودند] ، « لنُهلکنّ الظّالمین[۱۳] » که ما خودآن ستمکاران را هلاك کنیم .

« و لنسکننّکم الارضَ من بعدهم » وشمارا در زمین نشانیم پس ایشان ، « ذلك لمن خاف مقامی » این پاداش آنکس راست که گرویده‌است برستاخیزو ایستادن شماررا ، « و خاف وعید[۱۴] » وببیم است ازوعید من .

« و استفتحوا » و عذاب خواستند گفتند که میان ما و میان رسولان کار برگزار و برگشای ، « وخاب کلّ جبّارٍ عنید[۱۵] » و نومید ماند هر گردن کشی شوخ .

« مِن ورآئه جهنّم » دوزخ پیش او فا ، « ویُسقی من مآءٍ صدید[۱۶] » و می آشامانند اورا از آبی زردابه وقیح [۱] .

« یتجرَّعُه » دردهن می کشد آنرا ، « ولا یکادُ یُسیغه » و نمی تواند که روان فروبرد آن را ، «ویأتیه الموت من کلّ مکانٍ » ومی‌رسد باو درد مرگ ازهرجای ، « وما هو بمیّتٍ » وآنکه مردنی‌نه ، « و مِن ورآئه عذابٌ غلیظ[۱۷] » وپیش او فا [۲] باز عذابی سختر ازآن وستبرترازآن .

« مثلُ الّذین کفروا بربّهم اعمالُهم » مثل کردار ایشان که بخداوند

۱- قیح : چرك وریم وزردابه ۲- نسخهٔ ج : و از پیش او .

خویش کافرشدند ، « کرمادٍ اشتدّت بهِ الرّیح » چون خاکستری خشك که باد درآن زور گرفت ، « فی یومٍ عاصفٍ » در روزی سخت باد ، « لا یقدرونَ ممّا کسبوا علیٰ شیءٍ » باد شاه نشوند و درنیابند ازآن کردکار که کردند برهیچیز ، « ذلك هو الضّلال البعید(۱۸) » آنست آن گمراهی وتباهی دور .

« الم تر آنّ اللّه خلق السّموات و الارضَ بالحقّ » نمی‌بینی که‌اللّٰه بیافرید هفت آسمان وهفت زمین بیکتائی و توانائی [وبکلمهٔ کنْ] ، « ان یشأ یذ هبکم » اگر خواهد ببرد شمارا [بانیست] ، « و یأت بخلقٍ جدید(۱۹) » و آفریده‌ای آرد نو .

« وما ذلك علی اللّه بعزیز(۲۰) » وآن براللّٰه نه سخت‌است نه دشوار .

« و برزوا للّه جمیعاً » وبیرون آیند خوانند کان اللّٰه [از گورها] همه بیکبار ، « فقال الضّعفآء للّذین استکبروا » پس رُوان گویند گردن کشانرا ، « انّاکنّالکم تبعاً » که ماشمارا [درآن جهان] پس روان بودیم [وچاکران]، « فهل انتم مُغنون عنّا من عذاب اللّه من شیءٍ » امروز مارا بکار آیید واز عذاب ما چیزی بردارید ، « قالوا » [مستکبران] گویند ، « لو هدینا اللّه لهدینا کم » اگر اللّٰه مارا راه نمودی ماهم شمارا راه نمودیمی ١ « سوآءٌ علینا » یکسانست برما ، « اجزِ عنا ام صبرنا » خروش کنیم یاشکیبائی کنیم ، « ما لنا من محیصٍ(۲۱) » مارا دوری یافت نیست ازعذاب ونه رستن .

« وقال الشّیطان » ودیو گوید ، « لمّا قُضی الامر » آنکه که کارشمار برگزارده آید ٢ [واهل هردو سرای درسرای فرودآیند ودرهای دوسرای‌بسته آید و مرگ کشته آید] ، « انّ اللّه وعدکم وعد الحقّ » خدای شما را وعده داد [بهشت براسلام] وعده‌ای درست راست ، « ووعدتُکم » و من شمارا وعده دادم [رستن بر کفر] ، « فاَخلفتُکم » [وعدهٔ کژ دادم] و آنچ گفتم نکردم ، « وماکان لی علیکم من سلطانٍ » ومرا برشما دست رسی نبود و توانی ، « اِلّاان

١ نسخهٔ الف : راه‌نمودید ماهم شمارا راه‌نمودیم .   ٢- نسخهٔ الف : کارشما گزارده‌آید .

دعوتُکم » مگر آنك خواندم شمارا ، « **فاستجبتم لی** » و پاسخ کردید مرا ، « **فلا تلوموني** » مرا مه نکوهید ، « **ولوموا انفسکم** » خویشتن رانکوهید ، « **ما اَنَا بمصرخکم** » نه من فریاد رس شما ام ، « **وما انتم بمصرخیَّ** » و نه شما فریاد رس من ، « **اِنّی کفرت بما اشرکتمون من قبل** » که من کافر بودم بآنچ شما انباز کرفتید [1] مرا درآن پیش [در دار دنیا] ، « **اِنّ الظّالمین لهم عذابٌ الیم** (۲۲) » کافرانرا فردا عذابی درد نمای است .

النوبة الثانیة

قوله تعالی : « قالت رُسلهم افی الله شكٌّ » یعنی افی توحیدالله شكٌّ ، این آیت جواب کافرانست که می‌کفتند : «انّا لفی شكٍّ ممّا تدعوننا الیه مریب » و استفهام بمعنی انکارست ای لاتشکّوا فی وجودالله و وحدانیّته سبحانه فقد دلّ علی توحیده ووجوده وقدرته خلق‌السّموات والارض .

ابتدا می‌کوید درهستی ویکتائی وبی‌همتائی‌الله درکمان مباشید ویقین‌دانید که اوست یکانه خداوند بی‌نظیر وبی‌مانند ، آفریدکار آسمان وزمین، چون می دانید بی‌کمان که آفریدکار کائنات اوست ، پس بی‌کمان بدانید که معبود و خداوندواوست ، « یدعوکم » الی‌الایمان وطاعة الرّسل یبعثه ایّانا الیکم ، «لیغفر لکم من ذنوبکم » اذا آمنتم به ، ـ من ـ زیادتست یعنی لیغفرلکم ذنوبکم ، و روا باشد که من تبعیض باشد یعنی ماسلف من ذنوبکم ، « ویؤخّرکم‌الی‌اجلٍ مسمّیً » ای الی منتهی آجالکم الّذی سمّی لکم فلا یأخذکم بالعذاب والهلاك کما اخذ به من کفرقبلکم ، « قالوا » ای القوم ، « اِن انتم الّا بشرٌ مثلنا » فی الصّورة و الهیئة و لستم بملائکة تحبّون صدّنا عن عبادة الاصنام الّتی کان یعبدها آباؤنا ، « فأتونا بسلطانٍ مبینٍ » حجّةٍ واضحةٍ یتیقّن بها انّکم محقّون فی‌دعواکم.

۱ـ نسخهٔ ج : انباز میکفتید .

« قالت لهم رسلهم » صدقتم فی قولکم انّا بشرٌ مثلکم ولکن منّ اللّه علینا بالنّبوّة والرّسالة وکما منّ علینا : « یمنّ علی من یشآءُ من عباده »، « وما کانَ لنا ان نأتیکم بسلطانٍ » این جواب ایشانست که گفتند : « فأتونا بسلطانٍ مبین » . اقتراح آیات کردند بیرون از آن معجزها که با ایشان بود ونمودند ، « وما کان لنا ان نأتیکم بسلطانٍ » ای لایتاتی لنا ان نأتیکم بالحجّة الّتی طلبتموها ، « الّا باذن اللّه » ای بامراللّه لنا بذلك ، « و علی اللّه فلیتوکّل المؤمنون » من کان یرید اتّباع الحق اذ اقام الدّلیل فانّه یتوکّل علی اللّه ویرضی بما یعطیه ولا یعاند باقتراح الآیات .

« وما لنا اَلّا نتوکّل علی اللّه » ای لاعذر لنا ان ترکنا التوکّل علیه ،« وقد هدینا سبلنا » ارشدنا للایمان و رزقنا النّبوّة ، « ولنصبرنّ علی ما آذیتمونا » جواب قسم مضمر حلفوا علی الصّبر علی اذاهم وان لایمسکوا عن دعائهم ، « وعلی اللّه فلیتوکّل المتوکّلون [1] » یرید فی صبرنا علی اذاکم ، والتّوکّل علی اللّه تفویض الامر الیه والتّسلیم له .

« وقال الّذین کفروا لرسلهم لنخرجنّکم من ارضنا » ای حلف الکافرون . وقالوا لنخرجنّکم و من آمن معکم من بین اظهرنا ومن بلادنا ، « اولتعودنّ فی ملّتنا » ای الّا ان ترجعوا عن دعوتکم هذه وتعودوا الی عبادة الاصنام ولم تکن الرّسل علی ملّتهم قطّ حتّی یعودوا فیها وقد مضی هذا فی الاعراف ، « فاوحی الیهم ربّهم » ای کما حلف الکفّار علی اخراج الرّسل والمؤمنین من بلادهم الّا ان یعودوا الی دینهم کذلك اقسم اللّه عزّوجل واوحی به الی الرّسل انّه یهلك الکافرین ویورثهم دیارهم واموالهم فانجز وعده فذلك قوله :

« ولنسکننّکم الارض من بعدهم ذلك » ای ذلك الاهلاك و الاسکان ، « لمن خاف مقامی » ای مقامه بین یدی للحساب فاضاف مقام العبد الی نفسه لانّه یقیمه فیه کما تقول ندمت علی ضربك ای ضربی ایّاك وسُررت برؤیتك ای برؤیتی ایّاك ،

---

۱ ـ درنسخ الف وج : المؤمنون .

وقد قال‌الله سبحانه : « وتجعلون رزقکم » ای رزقی ایّا کم . و گفته‌اند این خوف بمعنی علم است کقوله : « فان خفتم ألّا یقیما حدودالله » ای علمتم . جای دیگر گفت : « فخشینا ان یرهقهما » ای علمنا، فعلی هذا المعنی : « ذلك لمن خاف مقامی » ای ذلك لمن علم وصدّق بالمقام بین یدیّ وصدّق وعیدی . و قیل معناه ذلك لمن علم قیامی علیه وحفظی اسبابه ، من قوله : « افمن هو قآئمٌ علی کلّ نفسٍ بما کسبت »، « وخاف وعید [ی] » ای ما اوعدت من العذاب .

« واستفتحوا » قومی گفتند این ضمیر کافران است واستفتاح ایشان عذاب خواستن است که می گفتند : « فامطر علینا حجارةً من السّمآءِ ـ عجّل لنا قطّنا ـ ائتنا بما تعدنا ـ ائتنا بعذابٍ الیم ». قومی گفتند ضمیر پیغامبران است واستفتاح ایشان فتح خواستن است ونصرت برکافران ، وربّ العزّه اجابت کرد وپیغامبرانرا ومسلمانانرا برکافران نصرت داد چنانك گفت : « انّا لننصر رسلنا ـ وکان حقّاً علینا نصر المؤمنین ـ وانّ جندنا لهم الغالبون » . « وخاب کلّ جبّارٍ عنیدٍ » ای خاب ما اراد ولم یدرك ماتمنی ، والجبّار العالی [1] المتکبّر علی‌الله وهوصفة ذمّ فی المخلوقین وهو الّذی لایری لاحد علیه حقّاً ، تقول اجبر فهو جبّار و مثله ادرك فهو درّاك و هوقلیل ، والله عزّوجلّ جبّارجبر العباد علی ماأری وقد سبق شرحه ، والعنید المعاند المجانب للحقّ الّذی یأبی ان یقول لااله الّا الله . یقال عند عناداً ای عدل عن القصد وعرق عاندٌ لایرقی دمه کانّه خرج عن المعتاد .

قال **ابن‌عباس** کانت الرّسل و المؤمنون یستضعفهم قومهم و یقهرونهم و یکذبونهم ویدعونهم الی ان یعودوا فی ملّتهم فابی‌الله لرسله و المؤمنین ان یعودوا فی ملّة الکفر فامرهم ان یتوکّلوا علی‌الله و امرهم ان یستفتحوا علی الجبابرة و وعدهم ان یسکنهم الارض من بعدهم فانجز الله لهم ماوعدهم ، واستفتحوا کما امرهم الله ان یستفتحوا ،« وخاب کلّ جبارٍ عنیدٍ » .

روی **ابوسعید الخدری** قال قال رسول‌الله (ص) : یسیر عنق من جهنّم یوم

۱ـ نسخهٔ الف : العاثی .

القيامة فيقول انّى امرت بثلث: بكلّ جبّار عنيد، و من جعل مع الله الهاً آخر و من قتل نفساً بغير نفس. وفى رواية اخرى و كّلت بثلث: بكلّ جبار عنيد، وبكلّ من دعا مع الله الهاً آخر، وبالمصوّرين.

قوله: «من ورآئه جهنّم» اى امامه وقدّ امه جهنّم فهو يردّها كما يقال: الموت من ورآئك. وقيل من ورآئه اى من ورآءِ حيوته يعنى بعد موته جهنّم والاصل فيه ان كلّ من وارى عنك شيئاً من خلف او قدّام فهو وراك. وقيل من ورآءِ ماهو فيه جهنّم اى تتلوه كما تقول للرّجل من ورآءِ هذا ماتحبّ اى يتلوه، «و يسقى من مآء صديد» فالصّديد بدل من المآء وليس صفة له، اى يسقى الصّديد مكان المآء كانّه قال: «جعل مآؤه صديداً»، وسمّى مآء لميعه، كما قيل للمنى مآء وللدّمع ماء وليسا بالماءِ ويجوز ان يكون على التّشبيه اى يسقى ماء كانّه صديدٌ، وهو ما يسيل من الجرح مختلطاً بالدّم والقيح. قال **قتادة** هو ما يخرج من جلد الكافر ولحمه. وقال **الربيع بن انس** هوغسالة اهل النّار و ذلك من فروج الزناة وجاز ان يكون الصّديد وصفاً للمآء فيكون المعنى من مآء صديد، يصدّ عن شربه لكراهة مذاقه

«يتجرّعه» يتحسّاه ويشربه جرعة جرعةً لمرارته و حرارته، «ولايكاد يسيغه» اى يسيغه بعد ابطاء، تقول ساغ الشراب يسوغ سوغاً اذا جاز الحلق و وصل الى الجوف؛ وقيل لايسوغ فى حلقه بل يغصّ به فيطول به عذابه.

روى **ابو امامة** قال النّبى (ص) يقرّب اليه فيتكرّهه فاذا ادنى منه شوى وجهه و وقعت فروة رأسه فاذا شربه قطع امعائه حتّى يخرج من دبره. يقول الله عزّوجل: «و سقوا مآءً حميماً فقطّع امعآءهم»، وقال: «يشوى الوجوه بئس الشّراب». و قال **ابن عباس** فى جهنّم اودية تجرى فى تلك الاودية صديد اهل النّار قيحهم و دمآؤهم فيسقون من ذلك الصّديد. ريحه انتن من كلّ قذرة، «ويأتيه الموت من كلّ مكان» من بدنه حتّى من اطراف شعره ـ مى گويد از هر مقدار رستنگاه موى دردى مى‌بيند كه از چنان درد زنده ميرد و اوازآن نميرد. قال **ابن جريج**

یعلق نفسه عند حنجرته فلاتخرج من فیه فیموت ولاترجع الی مکانها من جوفه فتنفعه الحیوة ؛ نظیره ُ قوله : « لایموت فیها ولایحیی » ، « ومن ورآئه عذابٌ غلیظٌ » ای ومن بعد ذلک حبس الانفاس و دوام العذاب والخلود فی‌النّار ؛ نظیره قوله : « زدناهم عذاباً فوق‌العذاب » .

« مثل الّذین کفروا » فیه تقدیم وتأخیر، تقدیره مثل اعمال الّذین کفروا، کقوله : « الّذی احسن کلّ شیءٍ خلقه » ای احسن خلق کلّ شئ ، « و یوم القیمة تری الّذین کذبوا علی‌الله وجوهم مسودّةٌ » یعنی تری وجوه الّذین کذبوا علی‌الله مسودّةٌ . ؛ وقیل فیه اضمار ای فیما انزل‌الله « مثل الّذین کفروا بربّهم » ثمّ ابتدأ فقال : « اعمالهم کرمادٍ » . و قیل المثل زیادة و تقدیره : الّذین کفروا بربّهم اعمالهم کرمادٍ اشتدّت به الرّیح . و فی قراءة نافع : اشتدّت به الرّیاح ، « فی یومٍ عاصفٍ » وصف الیوم بالعصوف وهومن صفة الرّیح لانّ الرّیح تکون‌فیه کمایقال یومٌ باردٌ وحارٌ لانّ البرد والحرّ یکونان فیه و کذلک یقال نهاره صائمٌ ولیله‌قائمٌ ای‌هوصائم‌وقائمٌ فیه ، فکذلک‌یومٌ عاصفٌ ای‌ریحه عاصفة ، « لایقدرون ممّا کسبوا علی‌شیءٍ » فیه قولان : احدهما هی اعمالهم الّتی کسبوها من‌الخیرات کالصّدقات وصلة الرّحم وبناءِ القناطر وسایر ابواب البرّ لانّ الکفر محبطٌ ، والثّانی هی‌اعمالهم‌الّتی عملوها للاصنام ، ومعنی الآیة انّ اعمال‌الکفّار تصیر هبآءً منثوراً فتبطل بطلان رمادٍ حصل فی عرآءٍ هبّت به الرّیاح فبدّدته ومزّقته فصیّرته‌بحیث لایری ولاینتفع به ، « ذلک هوالضّلال البعید » ای ما وصفنا هوالضّلال عن القصد البعید عن الرّشاد . وقیل ذلک هو الخسران الکبیر ضلال اعمالهم وذهابها .

« اَلم‌تر » ای الم تعلم ، « انّ الله خلق السّموات والارض » ای قل لکلّ واحدٍ منهم ،.وقیل الخطاب للنّبیّ والمراد به غیره . قرأ حمزة و علی : «خالق السّموات والارض» بالاضافة والمعنی فیهما سوآء ، «بالحقّ» ای بقوله الحقّ : کن کما قال ، «ویوم یقول کن‌فیکون ـ قوله الحق» . وقیل بالحقّ ای‌لم‌یخلقهماباطلاً وانّماخلقهما لامرٍ عظیم ، «ان یشأ یُذهبکم » عن‌الارض ، «ویأت بخلقٍ جدیدٍ»

سوا کم ؛ وقیل هوخطاب لاهل مکّة ای ان یشأ یمتکم ویخلق غیر کم من هو امثل واطوع له منکم.

« وما ذلك علی‌الله بعزیز » ممتنع بل سهلٌ علیه یسیرٌ و معنی الآیة انّ من قدر علی خلق السّموات والارض لایصعب علیه اعادة من کان حیّاً ففنی.

« وبرزوا » ای ظهروا من قبورهم فصاروا الی البراز من الارض والبراز الصّحرآء لظهورها هذا کقوله‌عزّوجل : « یومهم‌بارزون»،«لله»یعنی لدعوةالله ایّاهم من‌قبورهم ،کقوله : « له دعوة الحق - یوم‌یدعوکم - یوم‌یدع الدّاع » . - برزوا - بلفظ ماضی گفت و معنی مستقبل است که این بروز بعد از فناء دنیا خواهد بود بقیامت - می گوید خلق بزمین محشر بهم‌آیند وتابع ومتبوع برهم رسند ، «فقال الضّعفآء » جمع ضعیف ای ضعیف الرّأی‌والتدبیر وهم السّفلة والتّابعون ، «للّذین استکبروا » یعنی الّذین طلبوا الکبر والکبر رفع النّفس‌فوق القدر وهم الرّؤسآء و السّادة المتبوعون ، پس از آنك تابع و متبوع اهل ضلالت بعذاب رسیدند ، پس‌روان و کمینان بامهتران و پیش روان خود گویند : «انّا کنّا لکم تبعاً» جمع تابع مثل حارس وحرس وراصد ورصد ونافر ونفر ، «فهل انتم مُغنون عنّا »ای هل تقدرون ان تدفعوا عنّا شیئاً ممّا نحن فیه بصرفه عنّا اوبحمله وان قلّ -گویند ماپس روی شما کردیم و فرمان شما بردیم هیچ توانید که امروز ازین عذاب که برماست چیزی بگردانید وبکاهید ازما یاخود بردارید ؟! آن مستکبران و پیش روان جواب دهند: « لوهدانا الله لهدیناکم » ای‌اخترنا لکم مااخترناه لانفسناو کنّا حسبنا انّا راشدون مرشدون ولکن ضللنا فاضللناکم - گویند ماشما را آن نمودیم که خود داشتیم‌وآن فرمودیم که خود کردیم ، پنداشتیم که خود راه‌بریم و شما را راه نمائیم ، ندانستیم که خود بی راه بودیم و شما را بی راه کردیم ، اگر الله مارا راه صواب نمودی [1] مانیز راه صواب بشما نمودیمی [2] تاهم مارا از عذاب نجات بودی [3] وهم شمارا ، آنگه درمیان آتش وعذاب با یکدیگر گویند

١و٢- نسخهٔ الف : نمودید . ٣- نسخهٔ الف : بودید

راه ما آنست که صبر کنیم مگر فرج آید که دردنیا هر که صبر کرد فرج دید، پانصد سال درآن عذاب صبر کنند وایشانرا صبر بکار نیاید و سود ندارد ، آنگه جزع درگیرند وگویند جزع کنیم مگر برمارحمت کنند ، پانصد سال جزع همی کنند وکس رابرایشان رحمت نیاید ، آنگه نومید شوند وگویند : «سوآءٌ علینا اجزعنا ام صبرنا مالنا من محیصٍ» مهربٍ و معدلٍ عن‌العذاب و الحیص العدول علی جهة الفرار ، یقال وقع فلانٌ فی حیص بیص اذا وقع فیما لایقدر ان یتخلّص منه .

« وقال الشّیطان » یعنی ابلیس ، « لمّا قضی الامر » فرغ من الامر ای من الحساب ودخل اهل الجنّة الجنّة واهل النّار النّار ، چون کار خلق در قیامت بر گزارده آید وفصل وقضا تمام شود ، بهشتیان ببهشت فروآمده ودوزخیان بآتش رسیده ، کافران روی بابلیس نهند واورا سرزنش کنند که توما را باین روز بد افکندی که دردنیا مارا راه کژ نمودی ، آنگه ابلیس را در میان آتش منبری نهند بآن منبر برشود وایشانرا جواب دهد ، گوید یااهل النّار : «انّ اللّٰه وعدکم وعد الحقّ » ای دوزخیان بدانید که اللّٰه شمارا در دنیا وعده‌ای داد که این روز رستاخیزوبهشت ودوزخ وثواب وعقاب بودنی است ، آن وعده‌ای بودراست‌ودرست اللّٰه وعدهٔ خود راست کرد وسزای هر کس داد ، « و وعدتکم فاَخلفتکم » ومن شمارا وعده‌ای دروغ دادم که رستاخیزوبهشت ودوزخ نخواهد بود وشمارا گفتم که در کفرو معصیت نجاتست ، آنچ گفتم باطل بود و آنچ وعده دادم خلاف آن بود ، « وما کان لی‌علیکم من سلطانٍ » این سلطان بمعنی مُلك است و قهر یعنی ماکان لی علیکم من ملك فاقهرکم علی الشّرك ، همچنانکه در **سورة الصافات** گفت : «وما کان لناعلیکم من سلطانٍ» ای من ملكٍ فنقهرکم علی‌الشّرك ؛ بیرون ازین درهمهٔ قرآن [1] سلطان بمعنی حجّتست وبرهان .

ابلیس گوید مرا برشما دسترسی وتوانی نبود بآنچ شمارا فرمودم وبرآن

۱- نسخهٔ الف : درهمهٔ قرآن بمعنی .

خواندم ونه شمارا بقهر وغلبه برآن داشتم که مراخودآن قهروغلبه وامکان‌نبود ، بیش‌ازآن نیست که شمارا دعوتی کردم‌ووسوسه‌ای انگیختم وشما دعوت من پاسخ کردید وباجابت مسارعت نمودید ، « الا ان دعوتکم» استثنآءٌ منقطع ای لکن دعوتکم بالوساوس ، «فاستجبتم لی» اسرعتم‌اجابتی ، «فلاتلومونی ولوموا‌انفسکم» اذ تبعتمونی لابحجّةٍ وبرهانٍ ولا تسلّطٍ وغلبةٍ ـ مرا ملامت مکنید ملامت خود کنید و گناه سوی خود نهید که دعوت من بی‌حجّتی و برهانی اجابت کردید بعد ازآن که عداوت من باخود شناخته بودید و ربّ العزّه با شما گفته : «لا یفتننّکم الشّیطان کما اخرج ابویکم من‌الجنّة» ، «ما انا بمصرخکم» فاخرجکم من النّار، « وما انتم بمصرخیّ » فتخرجونی منها ، امروز نه من شما را بکارآیم نه شما مرا بکار آیید ، نه من شمارا فریادرس ونه شمامرافریادرس .

جای دیگر گفت : «فلاصریخ لهم ولاهم ینقذون» ای لامغیث‌لهم‌ولاغیاث ، ایشانرا خود فریادرس نیست در آتش و رستگاری نیست از آتش . . جای دیگر گفت : « وهم یصطرخون فیها» ، فریاد همی خوانند و کس ایشانرافریاد نرسد . . . . .« وما انتم بمصرخیّ » بکسرالیآءِ قرأه حمزة ، وقرأ الباقون بفتح الیای ؛ و وجه الکسر انّ الاصل ـ مصرخینی ـ فذهبت النّون لاجل الاضافة و ادغمت یاء الجماعة فی یاءِ الاضافه و حرّکت بالکسر لالتقاء السّاکنین ، و من فتحها ردّ الی حرکته الّتی‌کانت له وهی‌اخفّ الحرکات ، قوله : «انّی کفرت بما اشرکتمون [1] » ای باشراککم‌ایّای مع‌الله سبحانه فی‌الطّاعة ، ای جحدت ان اکون شریکاً لله فیما اشرکتمونی فیه من طاعتکم ایّای فی‌الدّنیا وتبرّأت من ذلك هذا کقوله : « ویوم القیامة یکفرون بشرککم» . وقیل معناه انّی کفرتُ قبلکم بما اشرکتمونی من بعد ، فانّ‌کفرابلیس قبل کفرهم ، « انّ الظّالمین » ای الکافرین ، « لهم عذابٌ الیمٌ » یحتمل انّه من تمام کلام ابلیس ویحتمل الاستیناف .

***

١ ـ نسخ‌الف وج : اشرکتمونی .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « قالت رُسلهم افی‌الله شكٌّ » کیف یشكّ فی توحیده من لا یتصرّف الّا بتصریفه وتدبیره ، بل کیف یبسر جلال قدره الّامن کحله بنور برّه و لطفه . تاسرمهٔ عنایت بمیل هدایت‌دردیدهٔ تونکشد ، آیات ورایات قدرت‌اونبینی وعجایب وبدایع فطرت‌اونشناسی ، تعجّب همی کردند رسولان که خوددرآفرینش کسی‌باشد که در وحدانیّت وفردانیّت خداوند ذوالجلال بگمان بود ، پس از آنك کلیّات و جزئیات در کون وکائنات همه دلیلست وگواه بریکتائی و بی‌همتائی او :

مرد باید که بوی تاند برد ورنه عالم پر از نسیم صباست

لکن زهر افعی چون مستولی گردد برجان بیچاره ای هزار خروارتریاق سود نکند ، من اسقطته السّوابق لم تنعشه اللّواحق ، اوّل نمودن است پس دیدن ، اوّل نمایش است پس روش ، تا ننماید نه‌بینی ، تانخواند نروی ، خواندنش اینست که : «فاطرالسّموات والارض یدعوکم لیغفرلکم» ، آفریدگار زمین و آسمان ، کردگار جهان وجهانیان ، بی‌نیاز از طاعت واعمال بندگان بانعام و افضال خود ، نه بسزاء شما ، بل بسزاء خود می‌خواند شما را که باز آیید ، درگاه مارا لزوم گیرید ، چون می‌دانید که جزمن خداوند نیست ، ازمن آمرزش خواهید که مارا ازگناه آمرزیدن باك نیست ، عیب خود عرضه کنید که مارا از معیوب پذیرفتن عارنیست ، بجرم رهی را گرفتن انتقام است و مارا با رهی انتقام نیست ، باوّل برگرفتن ویآخر بیفکندن درعلم نقصانست ودر علم ما نقصان نیست ، کرامت‌ازین بزرگوارترنباید [1] ، لطف ازین تمامتر نبود ، کید دشمن بتو نماید وازوی حذر فرماید گوید : «انّ الشیطان لکم عدوٌّ فاتّخذوه عدوّاً» ، شیطان دشمن شماست اورا دشمن دارید ، فرمان وی مبرید ، دعوت وی را اجابت مکنید : «انّما یدعوا

۱ــ نسخهٔ الف : نباید .

حزبه لیکونوا من اصحاب السّعیر» ، اوخود خرمن سوخته است تراسوخته خرمن خواهد تاترا باخود بدوزخ برد، فرمان وی مبر، فرمان خداوند خودبر، دعوت الله راپاسخ کن ، «یدعوکم لیغفرلکم» که بآن میخواند تا ترا بیامرزد وبنوازد.

جای [1] دیگر گفت : «اولئك یدعون الی النّار والله یدعو الی الجنّة و المغفرة باذنه ـ والله یدعو الی دار السّلام» همه را می‌خواند لکن تاخود کرابار دهد ومقبول حضرت بی‌نیازی که بود ، آنها که مقبول حضرت بی‌نیازی آمدند ، علم‌سعادت ورایت‌اقبال نخست‌بردرگاه سینه‌های ایشان نصب کردند ومفاتیح کنوز خیرات وخزائن طاعات درکف کفایت ایشان نهادند و دیواری از عصمت بگرد روزگار ایشان درکشیدند تا صولت دعوت شیطانی راه بساحات دل ایشان نیافت ، آنگه جمال بی‌نهایت : «یدعوکم لیغفرلکم» بردل ایشان تجلّی کرد وازیك‌جانب عنایت شریعت او را مدد داد که : «اجیبوا داعی‌الله» ، و از دیگر جانب جلال حقیقت اورا نواخت که : «فلیستجیبوا لی» ، پس چه عجب باشد اگر رهی با این عنایت ورعایت مقبول حضرت الهیّت شود .

«وما لنا اَلّا نتوکّل علی‌الله وقد هدینا سبلنا» ای وقد رقّانا من حدّ تکلّف البرهان الی وجود روح البیان بکثرة ما افاض علینا من جمیل‌الاحسان و کفانامن مهمّات الشّان . توکّل نشان یقینست ومایهٔ ایمان و ثمرهٔ توحید و آنرا دو درجه است : یکی توکّل عام مکتسبان امّت را ، دیگر توکّل خاص راضیان حضرت را، توکّل عام آنست که از راه اسباب برنخیزی ، کسب وتجارت وحرائت که سنّت شریعتست دست بنداری و آنکه اعتماد برآن کسب نکنی وروزی ازاسباب نبینی، بلکه از مسبّب الاسباب بینی واعتماد جز برفضل الله نکنی وحرکات اسباب وحول وقوّت خود بداشت وی بینی ، درین‌توکّل‌اسباب درمیان دیدن رواست امّا بااسباب بماندن خطاست .

پیرطریقت گفت : سبب ندیدن جهلست امّا با سبب بماندن شرکست ،

۱ـ نسخهٔ ج : همانست که جای .

بهشت درمیان ندیدن بی شرعی است امّا بابهشت بماندن دون همّتی است ، ازروی شریعت اگر کسی درغاری نشیند که راه‌گذر خلق بروی نبود و آنجا گیاه نبود گوید توکّل می کنم این حرامست که وی درهلاك خویش‌شده وسنّت حق سبحانه و تعالی در کاراقسام وارزاق خلق بندانسته .

آورده‌اند که در بنی‌اسرائیل زاهدی ازشهر بیرون شد ، در غاری نشست که توکّل می کنم تاروزی من بمن رسد ، یك‌هفته برآمد وهیچ رفقی پدید نیامد و بهلاك نزدیك گشت ، وحی آمد به پیغامبر روزگار که آن زاهد را گوی : بعزّت من که تاباشهر نشوی در میان مردم من ترا روزی ندهم ، پس بفرمان حق بشهر بازآمد ورفقها آغاز کرد ، ازهرجانبی هر کسی تقرّبی میکرد و چیزی می آورد [۱] ، دردل وی افتاد که این چه حالست ؟ وحی آمد به پیغامبر که در آن روزگار بود ، که اورا بگوی : توخواستی که بزهد خویش حکمت ماباطل کنی ، ندانستی که من روزی بندهٔ خویش که از دست دیگران دهم دوستر از آن دارم که از قدرت خویش ، تو بندگی کن ، کار خدائی و روزی‌گماری بما بازگذار .

ودر اخبار موسی کلیم است علیه السلام که اورا علّتی پدید آمد ، طبیبان گفتند داروی این علّت فلان چیزست ، موسی گفت دارو نکنم تا الله خود عافیت فرستدوشفادهد ، آن علّت بروی درازگشت ، گفتند ای موسی این دارومجرّبست اگر بکارداری درآن شفا بود ، موسی (ع) نشنید و دارو نکرد تا ازحق جلّ‌جلاله وحی آمد که بعزّت من که تاتو دارو نخوری من شفا ندهم ، موسی دارو بخورد درحال شفا آمد ، موسی را چیزی در دل آمد که بار خدایا این چونست ؟! وحی آمد که یا موسی تو چونی مپرس وسنّتی که مانهاده‌ایم اسرار آن مجوی که کس را باسرار الهیّت ما راه نیست و گفتن چون وچرا روانیست ، اینست بیان درجهٔ اوّل در توکّل که هم اسباب بیند هم مسبّب امّا داند که اسباب از مسبّب است و خلق از خالق ، همه ازیك‌اصل می‌رود وفاعل یکی بیش نیست‌وبردیگری حوالت

۱ـ نسخهٔج : هر کس تقربی همی کرد و چیزی همی آورد .

نیست وبنده تادرین مقامست درتفرقه است که دردایرهٔ جمع نیست ، چون ازین درجه بر گذشت توکّل راضیانست [1] وآن حال [2] صدّیقانست که ازمسبّب وااسباب نپردازند [3] همه یکی را بینند ویکی را شناسند ، دیگران کار باوسپارند وایشان خودرا باو سپارند ، دیگران ازو خواهند وایشان خود او را خواهند ، دیگران بعطا آرام گیرند وایشان بمعطی آرام گیرند ، این توکّل چراغی است در دل که اینك منم ، ندائیست درگوش که ایدرم [4] ، نشانیست روشن که باتوام .

حسین منصورحلاج ، **خواص** را دید که در بیابان می گشت گفت چه میکنی ؟ گفت قدم خویش درتوکّل درست می کنم ، گفت : افنیت عمرك فی‌عمران باطنك فاین‌الفنآء فی‌التّوحید . و **ابوبکرصدّیق** بیمار بود ، اورا گفتند طبیب را بیاریم تاترا علاج کند ، گفت طبیب مرادید و گفت : انّی افعل مااريد ، «ولنصبرنّ علی ما آذیتمونا » ، این دلیلست که صبر کردن بررنج [5] و احتمال کردن و بدفع آن مشغول نابودن از توکّلست ؛ همانست که جای دیگر گفت : «ودع اذیهم وتوکّل علی‌الله » هر که بررنجها صبر کند و ننالد او را هم مقام متوکّلانست هم مقام صابران و در روش دین‌داران دومقام ازین عزیزتر نه‌اند .

ربّ العالمین متوکّلانرا می گوید : « انّ الله یحبّ المتوکّلین » و صابران را می گوید : «انّ الله مع الصّابرین » و کمال شرف و فضیلت صبررا ربّ‌العزّه در قرآن زیادت ازهفتاد جای صبریادکرده‌وهردرجه‌ای که آن نیکوتروبزرگوارتر باصبر حوالت کرده ، درجه‌ای بزرگوارتر از امامت در راه دین نیست و با صبر حوالت کرده که : « وجعلنامنهم ائمّةً یهدون بامرنا لمّا صبروا » مزد بی‌نهایت وثواب بی‌شمارباصبرحوالت کرده که : « اِنّما یوفّی الصّابرون اجرهم بغیرحساب»، صلوات ورحمت و هدایت کس را بهم جمع نکرد مگرصابرانرا ، گفت : « اولئك علیهم صلواتٌ من ربّهم ورحمةٌ واولئك هم المهتدون » .

١ـ نسخهٔ الف : توکل را زیانست. ٢ ـ نسخهٔ الف : حالت.

٣ـ نپردازند : فارغ نباشند . ٤ ـ ایدر : اینجا ـ نسخهٔ الف : که‌آید درم .

٥ ـ نسخهٔ ج : بررنج واذی .

ودر خبرست که صبر گنجیست از گنجهای بهشت واگر صبرمردی بودی، مردی کریم بودی، وعیسی (ع) را وحی آمد که ای **عیسی** نیابی آنچ خواهی تاصبر کنی برآنچ نخواهی. ورسول (ص) قومی‌را دید از **انصار**، گفت‌مؤمنانید؟ گفتند آری، گفت نشان ایمان چیست؟ گفتند بر نعمت شکر کنیم و در محنت صبر و بقضاء الله راضی، **مصطفی** (ص) گفت: مؤمنون وربّ الکعبه.

۳ - النوبة الاولی

قوله تعالی: « **و اُدخل الّذین آمنوا** » و درآرند ایشانرا که بگرویدند، « **و عملوا الصّالحات** » و نیکیها کردند، « **جنّاتٍ تجری من تحتها الانهار** » در بهشتهائی که زیردرختان آن جویها روان باشد، « **خالدین فیها** » جاویدان درآن، « **باذن ربّهم** » [بنیکوکاری خداوند ایشان] وبخواست او، « **تحیّتهم فیها سلامٌ** (۲۳) » نواخت ایشان درآن بهشت [ازالله واز یکدیگر] سلام است، [سخنی بسلامت از اذی وجفا آزاد].

« **الم تر** » نبینی، « **کیف ضرب اللّه مثلاً** » که الله مثل که زد، چون زد، « **کلمةً طیّبةً** » سخنی خوش پاك، « **کشجرةٍ طیّبةٍ** » چون درختی خوش پاك، « **اصلها ثابتٌ** » بیخ آن [درزمین] استوار ومحکم، « **وفرعها فی السّماء** (۲۴) » وشاخ آن دربالا.

« **تؤتی اُکلها** » می‌دهد [این درخت ازخود] برِ خویش، « **کلّ حینٍ** » هر هنگامی، « **باذن ربّها** » بخواست خداوند خویش، « **و یضرب اللّه الامثال للنّاس** » ومثلها می‌زند الله مردمانرا، « **لعلّهم یتذکّرون** (۲۵) » تامگر به دریابند.

« **ومَثلُ کلمةٍ خبیثةٍ** » ومثل سخنی ناراست ناپاك، « **کشجرةٍ خبیثةٍ** » چون درختیست ناخوش ناشیرین، « **اجتثّت من فوق الارض** » فرا جنبانیدند و

دررودند ١ ازسرزمین ، « **مالها من قرار** (٢٦) » آنرا درزمین بیخ وآرام نه .

« **یثبّت اللّه الّذین آمنوا** » استوار می دارد و محکم ، اللّه گرویدگانرا ، « **بالقول الثّابت** » بآن سخن راست درست محکم ، « **فی الحیوة الدّنیا** » هم درین جهان [بأمن برمال وخون خویش] ، « **و فی الآخرة** » وهم در آن جهان [بایمنی وشادی جاوید] ، « **ویضلّ اللّه الظّالمین** » ودر گمراهی می دارد اللّه ناگرویدگانرا ، « **و یفعل اللّه ما یشآء** (٢٧) » وآن کند اللّه که خود خواهد .

« **الم ترالی الّذین بدّلوا** » نبینی ایشانرا که بدل کردند ، « **نعمة اللّه کفراً** » شکر نعمت‌اللّه را بناسپاسی [و کافر شدن باو] ، « **و آحلّوا قومهم** » و فرود آوردند قوم خویش را ، « **دارَ البوار** (٢٨) » در سرای تباهی و زیان ونومیدی .

« **جهنّم یصلَونها** » دوزخ رسند بآن ، « **و بئس القرار** (٢٩) » و بدآرامگاه که آنست .

« **وجعلوا للّه انداداً** » وخدایراهمتایان ٢ گفتند ، « **لیضلّوا عن سبیله** » تا گم شوند از راه او ، « **قل تمتّعوا** » گوی هم برین روزگار گذاشت می بینید ٣ ، « **فانّ مصیرکم اِلی النّار** (٣٠) » که بازگشت شما بآتش است .

« **قل لعبادی الّذین آمنوا** » گوی‌بندگان گرویدهٔ مرا ، « **یقیموا الصّلوة** » تانماز بهنگام بپای دارند ، « **ویُنفقوا ممّارزقناهم سرّاً وعلانیةً** » ونفقه کنندازآنچ ایشانرا روزی دادیم نهان وآشکارا ، « **من قبل آن یأتی یومٌ** » پیش ازآنك روزی آید ، « **لابیعٌ فیه و لاخلال** (٣١) » که درآن روز نه باز فروختن بود ونه میان ایشان دوستی .

« **اللّه الّذی خلق السّموات والارضَ** » اللّه آنکس است که بیافریدهفت آسمان وهفت زمین ، « **وانزل من السّمآء مآءً** » وفرو فرستاد ازآسمان آبی ،

١ــ نسخهٔ الف : جنبانیدند ودرویدند . ٢ــ نسخهٔ الف : منافقان .

٣ــ نسخهٔ ج : می باشید .

« **فَاَخرجَ به من الثّمرات** » تا بیرون آورد بآن آب همهٔ میوها ، « **رزقاً لکم** » روزی شمارا ، « **وسخّر لکم الفُلك** » وروان کردشمارا کشتیها ، « **لتجری فی‌البحر باَمره** » تا می‌رود در دریـا بفرمان او ، « **وسخّرلکم الانهار**(۳۲) » و جویهای آب روان کرد شمارا .

« **وسخّر لکم الشّمس والقمر دآئبین**» وروان کرد وتابان شمارا آفتاب وماه رنجور پیوسته رو ، « **وسخّر لکم اللّیل والنّهار**(۳۳) » و روان کرد شما را شبانروز .

«**وآتیکم من کلّ ما سألتموه**» و داد شما را از هرچه خواستید ازو ، «**وإن تعدّوا نعمةاللّه لا تُحصوها** » و اگر درایستید که نعمتهای الله شمارید نتوانید و درنیابید ، « **اِنّ الانسان لظلومٌ کفّار**(۳۴) » این آدمی ستمکاریست نهمار ناسپاس .

النوبة الثـانیة

قوله تعالی : « وُادخل الّذین آمنوا و عملوا الصّالحات » هذه حکایة حال المؤمنین بعد قضاء الامر ، آیت پیش وصف الحال کافران و بیگانگانست و مآل و مستقرّ ایشان و این آیت حکایت حال مؤمنانست و سرانجام کار ایشان ـ می گوید پس ازآنك کارشمار برگزاردند ومرگرا کشتنند [۱] هر کس را سزای خویش‌دهند وبمستقرّ خود فرود آرند ، دشمنانرا بدوزخ و دوستانرا ببهشت ، آنکه بهشت را صفت کرد گفت : « تجری من تحتها الانهار » .

روی **ابو هریرة** قال قال رسول‌الله (ص) : انهار الجنّة تخرج من تحت تلال اومن تحت جبال المسك ولوقیل لاهل الجنّة انّکم ماکثون فی‌الجنّة عدد کلّ حصاةٍ فی‌الدّنیاسنة لحزنوا وقالوا انّا لابدّ خارجون ولکن جعلهم‌الله للابد ولم‌یجعل

۱ ـ کشتنند : محوساختند (برهان قاطع) .

لهم امداً . ـ وعن ابی هریرة قال قال النّبی (ص) : یؤتی بالموت یوم القیامة فیوقف علی الصّراط فیقال یااهل الجنّة فیطلعون خائفین وجلین ان یخرجوا من مکانهم الّذی هم فیه فیقال : یااهل الجنّة هل تعرفون هذا؟ فیقولون: نعم ربّنا هذا الموت ، ثمّ یقال یااهل النّار فیطلعون فرحین مستبشرین بان یخرجوا من مکانهم الّذی هم فیه ، فیقال لهم هل تعرفون هذا ؟ فیقولون نعم ربّنا هذا الموت فیأمر به فیذبح علی الصّراط و یقال للفریقین جمیعاً خلود فیما تجدون لاموت فیه ابداً ؛ فذلك قوله عزّوجل : « خالدین فیها باذن ربّهم » ای بامر ربّهم و بفضل ربّهم . ـ اذن ـ اینجا امرست و اطلاق و این رد معتزلیان وقدریان است که ایشان معنی ـ اذن ـ علم می گویند ازبیم آن که درآن آیت که : « وما کان لنفسٍ ان تؤمن الّا باذن الله » خلاف معتقد ایشان برایشان لازم آید اگر براطلاق حمل کنند ، و اگر چنانست که ایشان می گویند که اذن بمعنی علم است درین آیت که : «خالدین فیها باذن ربّهم» پس کسی دیگر ایشانرا دربهشت می آرد نه الله ونه بفرمان الله واین کفر صریحست ، « تحیّتهم فیها سلامٌ » یسلّم بعضهم علی بعضٍ ویسلّم علیهم الملائکة ویسلّم علیهم الجبّار جلّ جلاله ، قال الله تعالی : « تحیّتهم یوم یلقونه سلامٌ ».

« الم تر » ای الم تعلم والعلم معلّق بمکان الاستفهام یعنی تنبّه لهذا المثل و الکلمة الطیّبة هی لااله الّا الله محمّدٌ رسول الله ، و قیل هی القرآن ، وقیل جمیع افعال المؤمن وطاعاته ، والمراد بالطیّب ان یکون من الاخلاص . قال ابن عباس : « کشجرةٍ طیّبةٍ » هی شجرةٌ فی الجنّة والجمهور علی انّها النخلة .

روی عن ابن عمر : انّ النّبی (ص) ذات یوم قال لاصحابه انبئونی بشجرة تشبه المسلم لایتحاتّ ورقها تؤتی اکلها کلّ حین باذن ربّها ، فوقع فی قلبی انّها النّخلة ، فقال النّبی (ص) هی النّخلة ، فقلت لابی لقد کان وقع فی قلبی انّها النخلة، قال فما منعك ان تکون قلته لان تکن قلته احبّ الیّ من کذا و کذا فقلت: کنت فی القوم وابوبکرٍ فلم تقولا شیئاً فکرهتُ ان اقول .

وقال ابوالعالیة : اُتی انس بن مالك بطبق من رطب فقال لی کل فانّ هذه الشجرة الّتی قال الله سبحانه فی کتابه : « الم تر کیف ضرب الله مثلاً کلمةً طیّبة

کشجرةٍ طیّبةٍ » ، ثمّ قال انس اتی رسول‌الله (ص) بقناع علیه بُسر فقرأ هذه الآیة وقوله : « کشجرةٍ طیّبةٍ » ای طیّبة الثمرة فترك ذکر الثّمرة لدلالة الکلام علیها ، « اصلها » ای اصل هذه الشجرة ، « ثابت » فی‌الارض ، « وفرعها » اعلاها وافنانها ، « فی‌السّمآءِ » ای عال نحوالسّمآء ، کذلك الایمان والقرآن ثابتٌ راسخٌ فی قلب المؤمن بالمعرفة والتّصدیق والاخلاص و قراءته و تسبیحه وطاعته عالیة مرتفعة الی السّمآءِ لیس لها حجاب حتّی تنتهی الی الله عزّوجلّ لقوله تعالی : « الیه یصعد الکلم الطیّب » الآیة ....

وعن انس قال قال رسول‌الله (ص) : انّ مثل هذا الدّین کمثل شجرة نابتة الایمان اصلها والزّکوة فرعها والصّیام عروقها والتّآخی فی‌الله نباتها و حسن الخلق ورقها والکفّ عن محارم‌الله ثمرتها فکما لاتکمل هذه الشجرة الّا بثمرةٍ طیّبةٍ لایکمل الایمان الّا بالکفّ عن محارم‌الله .

وعن مقاتل بن حیّان عن الضّحاك عن ابن‌عباس قال قال رسول‌الله (ص) : انّ لله عزّوجلّ عموداً من نور اسفله تحت الارض السّابعة ورأسه تحت العرش فاذا قال العبد اشهدان‌لااله الاالله وانّ محمّداً عبده ورسوله ، اهتزّ ذلك العمود ، فیقول الله عزّوجل اسکن فیقول کیف اسکن ولم تغفر لقائلها ، فقال النّبی (ص) اکثروا من هزوز العمود .

ربّ العالمین دراین آیت مثل زدکلمهٔ شهادت را وایمان وطاعات بنده را ، گفت مثل مؤمن درکلمهٔ شهادت که برزبان دارد وایمان وتصدیق که درمیان جان دارد و پذیرفتن احکام شریعت و اتّباع سنّت که بدست دارد ، راست مثل درخت خرماست که بیخ برجای دارد استوار و شاخ برهوا دارد باز [۱] ، همچنین بندهٔ مؤمن ایمان ومعرفت دردل وی ثابت گشته وراسخ شده بتصدیق واخلاص‌وشهادت زبان وخواندن قرآن واعمال ارکان ازوی می‌شود بی‌حجاب برآسمان .

آنکه گفت: « تؤتی اُکلها » ای تخرج ثمرها ، « کلّ حین باذن ربّها » ای

۱ـ نسخهٔ ج : پربار

كلّ سنة لانّ التّمر يكون فى السّنة مرّة . و قيل ستّة اشهر لانّ التّمر يبقى عليها ستّة اشهر . وقيل شهرين وهما مدّة الصرام الى وقت ظهور الطّلع . وقيل كلّ ساعة ليلاً ونهاراً شتاءً وصيفاً تؤكل فى جميع الاوقات كذلك المؤمن لايخلوا من الخير فى الاوقات كلّها ويرتفع فى كلّ يومٍ وليلةٍ الى الله عملٌ صالحٌ . ـ گفته‌اند كه تشبيه مؤمن بدرخت خرما از آن كرد كه هيچ درخت ازروى معنى شبه آدمى ندارد مگر درخت خرما ، نبينى هر درختى كه سر آن بر گيرند ديگر بار از اصل خود شاخ زند مگر درخت خرما كه چون وى بر گيرند خشك شود [1] ، صفت آدمى همين است تاسر برجاست همهٔ تن برجاست [2] چون سر نماند تن نيز نماند . ديگر وجه آنست كه هر درختى بى‌لقاح بار دهد ودرخت خرما بى لقاح بار ندهد .

مصطفى (ص) گفت : « خير المال سكّة مأبورة او مهرة مأمورة » ، حال آدمى همينست . سديگر وجه آنست كه درخت خرما از فضلهٔ تربت **آدم** (ع) آفريده‌اند . **مصطفى** (ص) گفت : اكرموا عمّتكم، فقيل يا رسول الله ومن عمّتنا قال النّخلة و ذلك انّ الله تعالى لمّا خلق آدم فضلت من طينه فضلةٌ فخلق منها النّخلة ؛ « و يضرب الله الامثال للنّاس » فانّها اتمّ للبيان واوضح للبرهان .

« ومثل كلمةٍ خبيثةٍ » يعنى الكفر ، و قيل كلمة الشّرك لقوله : « كبرت كلمةً تخرج من افواههم » . وقيل كلّ كلمةٍ نهى الله عنها فهى خبيثة ، « كشجرةٍ خبيثةٍ » . روى عن النّبى (ص) انّه قال انّها الحنظل . قال **ابن عباس** هذه شجرة لم يخلقها الله وهو مثل ومعنى خبيثة كريهة المطعم مرّة المذاق ينفر عنها الطّباع ، « اجتثّت من فوق الارض » اى استوصلت جثّته وقلعت بتمامها لانّ عروقها قريبة من الظاهر لاتثبت زماناً بخلاف النّخلة و كثير من ساير الاشجار كذلك الكافر ليس لقوله ولالعمله اصلٌ يستقرّ على الارض ولافرع يصعد الى السّماء . روى عن **ابى هريرة** انّه قال : ذكرت الكماة عند رسول الله (ص) فقال رجل انّى لاراها الشجرة ، « اجتثّت من فوق الارض » والله مالها من فرع ولا اصل ، فقال (ص) : لاتقل ذلك انّها من المنّ و

١ـ نسخهٔ ج : خشك شود و نيست كه نيزشاخ نكشد .

٢ـ نسخه الف : تاسربرخاست همهٔ تن برخاست .

مآءها شفاء العين والعجوة من‌الجنّة وهى‌شفاء من‌السمّ . وروى **ابوموسى الاشعرى** عن النّبى (ص) انّه قال مثل المؤمن الّذى يقرء القرآن مثل الاترجّة ريحها طيّب وطعمها طيّب ومثل المؤمن الّذى لايقرء القرآن مثل التمرة طعمها طيّبٌ ولاريح لها ، ومثل الفاجر الّذى يقرء القرآن مثل الرّيحانة طعمها مرّوريحها طيّب و مثل الفاجر الّذى لايقرء القرآن مثل الحنظلة طعمها مرّ ولاريح لها .

« يثبّت الله الّذين آمنوا » ثبّت‌الله المؤمن بشهادة الحق على‌الدّين الحقّ‌فلم يبطل ايمانه ذنب مالم يفسد ثباته‌عليه، جحدٌ اوشكّ ـ تثبيت‌آنست كه مؤمن‌را بر كلمهٔ شهادت برزبان وايمان وتصديق در دل مى‌دارد تااكر از وى كناهى رود آن كناه ايمان وى باطل نكرداند مكر كه از وى جحود آيد درتوحيد ياشك آرد درايمان وتصديق ونفع آن دردنيا و آخرت بوى مى‌رسد ، در دنيا خون ومال وى معصوم ودرآخرت بهشت باقى‌وسعادت‌جاويدى ، « بالقول‌الثّابت » اين ـ با ـ بايمان متصلست ، اى‌آمنوا بهذا القول الثّابت الدّايم النّفع فى الدّنيا وفى‌الآخرة وهوقول: لااله الا الله محمدٌ رسول‌الله . جمهور مفسّران برآن اند كه اين آيت درسؤال قبر فروآمد ، آن ساعت كه بنده را درخاك نهند وفريشتكان از وى سؤال كنند كه : مَن‌ربّك وما دينك‌ومن نبيّك ؟ فاذا قال العبد : الله ربّى و محمّد نبيّى والاسلام‌دينى فقد ثبّته الله عزّوجلّ بالقول الثّابت فى‌الآخرة ، لانّ هذا بعد وفاته ويثبت به فى الدّنيا لانّه لايلقّنه فى‌الآخرة الّا ان يكون عقده فى‌الدنيا . وقال **مقاتل** انّ‌المؤمن اذا مات بعث الله اليه ملكاً يقال له **دومان** فيدخل قبره فيقول له : يأتيك الآن ملكان اسودان فيسألانك من ربّك ومن نبيّك و مادينك فاجبهما بما كنت عليه فى حيوتك ، ثمّ يخرج ، فيدخل‌الملكان وهمامنكرٌ ونكيرٌ اسودان‌ازرقان فظّان‌غليظان اعينهما كالبرق الخاطف واصواتهماكالرّعد القاصف، معهما مرزبة فيقعدانه ويسألانه ولايشعران بدخول **دومان** فيقول ربّى الله ونبيّى محمّد ودينى الاسلام ، فيقولان له عشت سعيداً ومُتّ شهيداً ، ثمّ يقولان : اللّهم ارضه كما ارضاك ويفتح له فى‌قبره بابٌ من الجنّة يأتيه منها التّحف ، فاذا انصرفا عنه قالا له : نم نومة العروس ، فهذا هوالتّثبيت ؛ « ويُضلّ‌الله الظّالمين » يعنى لا يلقّنهم وذلك انّ الكافر اذا دخل‌عليه

الملكان ، قالاله من ربّك وما دينك ومن نبيّك ؟ قال لاادری ، قالاله لا دريت ولا كنت عشت عصيّاً ومتّ شقيّاً ، ثمّ يقولان له نم نومة المنهوس ويفتح فی قبره باب من جهنّم ويضربانه ضربةً بتلك المرزبة فيشهق شهقةً يسمعها كلّ حيوان الا الثّقلين ويلعنه كلّ من يسمع صوته فذلك قوله : « ويلعنهم اللاّعنون » .

وعن **البرآء بن عازب** انّ رسول‌الله (ص) ذكر قصّة روح المؤمن قال : فيعاد روحه فی جسده ويأتيه ملكان فيجلسانه فی قبره فيقولان : من ربّك وما دينك ومن نبيّك وهی آخر فتنةٍ تعرض على المؤمن فيثبّته الله تعالى فيقول: ربّی الله ودينی الاسلام ونبيّی **محمّد** ، فينادی منادٍ من السّمآءِ اَن صدق عبدی. فذلك قوله: « يثبّت الله... الآية » .

وعن **ابی سعيد الخدری** قال : كنّا مع رسول‌الله (ص) فی جنازة فقال : ياأيّها النّاس انّ هذه الامّة تبتلى فی قبورها فاذا الانسان دُفن و تفرّق عنه اصحابه جائه ملك بيده مطراق فاقعده ، فقال ماتقول فی هذا الرّجل فان كان مؤمناً ، قال اشهدان لااله الّا الله وحده لاشريك له واشهد انّ محمّداً عبده و رسوله ، فيقول له صدقت فيفتح له بابٌ الى النّار فيقال له هذا منزلك كان لو كفرت بربّك ، فامّا اذ آمنت به فانّ الله ابدلك به هذا : ثمّ يفتح له باب الى الجنّة ، فيريد ان ينهض له ، فيقال له اسكن ، ثمّ يفسح له فی قبره . وامّا الكافر اوالمنافق فيقال له ما تقول فی هذا الرّجل فيقول لا ادری ، فيقال له لادريت ولااهتديت ، ثمّ يفتح له بابٌ الى الجنّة فيقال له هذا منزلك لوآمنت بربّك ، فامّا اذ كفرت فانّ الله ابدلك به هذا : ثمّ يفتح له بابٌ الى النّار ، ثمّ يقمعه الملك بالمطراق قمعةً يسمعه خلق الله كلّهم الا الثّقلين .

قال بعض اصحابه يارسول الله مامن احدٍ يقوم على رأسه ملكٌ بيده مطراق الّا هيل عند ذلك ؟ فقال رسول‌الله(ص) : « يثبّت الله الّذين آمنوا بالقول الثّابت فی الحيوة الدّنيا وفی الآخرة » .

وفی روايةٍ اخرى عن **جابر** قال قال رسول الله (ص) : اذا وضع المؤمن فی قبره اتاه ملكان فانتهزاه ، فقال يهبّ كما يهبّ النّائم ، قال فيقال له: من ربّك ؟ فيقول: الله ربّی والاسلام دينی ومحمّدٌ نبيّی ، قال فينادی منادٍ ان صدقت فافرشوه من الجنّة والبسوه من الجنّة فيقول : دعونی اخبر اهلی فيقال له اسكن .

وعن **سعید بن المسیّب** عن **عائشة** امّ المؤمنین رضی‌الله عنها انّها قالت یا رسول الله انّی منذ حدّثتنی بصوت **منکر** و **نکیر** وضغطة القبر لیس ینفعنی شیء، قال یا **عائشة** انّ صوت **منکر** و **نکیر** فی سماع المؤمن کالاثمد فی‌العین و انّ ضغطة القبر علی‌المؤمن کالامّ الشّفیقة یشکو الیها ابنها الصّداع فیقوم الیه فتغمز رأسه غمزاً رقیقاً ولکن یا **عائشة** ویل للشّاکّین فی‌الله کیف یضغطون فی قبورهم کضغطة البیضة علی الصّخرة.

وعن **البرآء بن‌عازب** قال: خرجنا مع‌رسول‌الله (ص) فی‌جنازة رجل من‌الانصار فانتهینا الی‌القبر ولمّا یُلحد. فجلس وجلسنا حوله کانّ علی‌اکتافنا فلق‌الصّخر وعلی رؤسنا الطیر فارمّ قلیلاً والارمام السّکوت فلمّا رفع رأسه قال: انّ المؤمن‌اذاکان فی قُبل من الآخرة ودُبر من الدّنیا وحضره الموت نزلت علیه ملائکة من السّمآءِ معهم کفن من‌الجنّة وحنوط من الجنّة فیجلسون منه مدّ بصره و جآء **ملك الموت** فجلس‌عند رأسه فقال: اخرجی‌ایّتها النّفس‌المطمئنّة اخرجی الی رحمةالله ورضوانه فیسلّ نفسه کما تنزل القطرة من‌السّمآءِ فاذا خرجت نفسه صلّی علیه کلّ شیءٍ بین السّمآءِ والارض الّا الثّقلین، ثمّ یصعد به الی السّمآءِ فیفتح‌له السّمآءُ الدّنیا ویشیّعه مقرّبوها‌الی‌السّمآءِ الثانیة والثّالثة والرّابعة والخامسة والسّادسة والسابعة الی‌العرش مقرّبوا کل سمآءٍ فاذا انتهی الی العرش کتب کتابه فی‌علّیین، فیقول‌الله عزّوجلّ ردّوا عبدی الی مضجعه فانّی وعدتهم انّی‌منها خلقتهم وفیها اعیدهم ومنها اخرجهم تارةً اخری، فیردّ الی‌مضجعه فیأتیه **منکر و نکیر** یثیران‌الارض بانیابهما و یلحفان الارض باشفارهمافیجلسانه، ثمّ یقولان له: یاهذا من ربّك؟ فیقول: ربّی‌الله، فیقولان: صدقت، ثمّ یقولان‌له: مادینك؟ فیقول‌الاسلام، فیقولان: صدقت، ثمّ یقولان: من نبیّك؟ فیقول: **محمّد** قال‌یقولان: صدقت، ثمّ یفسح له فی‌قبره مدّ بصره ویأتیه حسن‌الوجه طیّب الرّیح حسن الثّیاب، فیقول جزاك‌الله خیراً ان کنت سریعاً فی‌طاعة الله بطیئاً عن معصیة الله فیقول وانت فجزاك الله خیراً، و من انت قال انا عملك الصّالح، ثمّ یفتح له بابٌ الی الجنّة فینظر الی‌مقعده ومنزلته فیها حتّی تقوم‌السّاعة. وانّ‌الکافر

اذا كان فی ُقبل من الآخرة ودُبر من الدّنيا وحضره الموت نزلت ملائكة من السّمآء معهم كفن من ناروحنوط من نار فيجلسون منه مدّ بصره وجاءَ ملك الموت فجلس عند رأسه ، ثمّ قال اخرجی ايّتها النّفس الخبيثة اخرجی الی غضب الله و سخطه فيتفرّق روحه فی جسده كراهية ان تخرج لماتری وتعاين فيستخرجها كمايستخرج السّفود من الصّوف المبلول فاذا خرجت نفسه لعنه كلّ شیء بين السّمآءِ والارض الّا الثقلين ، ثمّ يصعد به الی السّمآءِ الدّنيا فتغلق دونه فيقول الربّ عزّ وجلّ ردّوا عبدی الی مضجعه فانّی وعدتهم انّی منها خلقتهم وفيها اعيدهم ومنها اخرجهم تارةً اُخری ، فيردّ الی مضجعه فيأتيه منكر ونكيرٌ يثيران الارض بانيابهما و يلحفان الارض باشفارهما اصواتهما كالرّعد القاصف وابصارهما كالبرق الخاطف فيجلسانه ، ثمّ يقولان ياهذا من ربّك ؟ فيقول : لاادری ، فينادی من جانب القبر ان لادريت فيضربانه بمرزبة من حديد لواجتمع عليها مابين الخافقين لم يقلّوها فيشعل فيه قبره ناراً ويضيق عليه قبره حتّی تختلف اضلاعه ويأتيه قبيح الوجه قبيح الثّياب منتن الرّيح فيقول جزاك الله شرّاً فوالله ان كنت لبطيئاً عن طاعة الله سريعاً الی معصية الله ، فيقول : وانت فجزاك الله شرّاً ، من انت ؟ فيقول : انا عملك الخبيث ، ثمّ يفتح له باب الی النّار فينظر الی مقعده فيها حتّی تقوم السّاعة .

قال الله تعالی : « يثبّت الله الّذين آمنوا بالقول الثّابت فی الحيوة الدّنيا » بلااله الّا الله ، « وفی الآخرة » يعنی القبر بلااله الّا الله اذا سئل عنها ، « ويضلّ الله الظّالمين » عنها فلايقولونها اذا سُئلوا عنها ، « و يفعل الله مايشآء » و قيل يفعل الله مايشآءُ لااعتراض عليه فی تثبيت المؤمنين واضلال الظّالمين .

« الم تر الی الّذين بدّلوا نعمة الله كفراً » هم صناديد قريش و ظلمتهم قطع الله دابرهم يوم بدر . وقيل هوعام فی جميع المشركين و نعمة الله محمّد (ص) بعثه الله نعمةً عليهم فكفروا وغيّروا. قال الزّجاج هم اهل مكّة اسكنهم الله حرمه وآتاهم نعمه و آمنهم من الخوف و جعلهم قوام بيته فبدّلوا ذلك كفراً ، « بدّلوا نعمة الله » ای بدّلوا شكر نعمة الله كفراً كقوله : « و تجعلون رزقكم » يعنی شكر رزقكم. قال ابن عباس هم متنصّرة العرب جبلة بن ايهم واصحابه ، « واحلّوا قومهم »

الّذین‌اتّبعوهم ، « دارالبوار » هی جهنّم والبوارالهلاك والاستیصال والبورالهلکی : رجل بورٌ و رجالٌ بور وامرأة بور و نسآءٌ بورٌ . وعن **علی** (ع) دار البوار **بدر** .

« جهنّم » بدل من دار البوار و جهنّم لایتصرّف لانّها مؤنثةٌ وهی معرفة ، « یصلونها »ای یدخلونها ویقاسون حرّها ، «وبئس‌القرار» ای وبئس المستقرّجهنّم .

«وجعلوا لله انداداً» ای سمّوا اصنامهم‌امثالا ونظراء لله ، «لیضلّواعن‌سبیله» بضم یا ، قراءت کوفیانست وباین قراءت ـ لام ـ لام کی است یعنی کی یضلّوا النّاس عن سبیل‌الله ؛ وبفتح‌یا ، قراءت باقی است وباین قراءت ـ لام ـ لام عاقبتست ای‌کانت عاقبة اتّخاذهم، الانداد : الضّلال عن‌الصّواب ، « قل تمتّعوا » این امر تهدیدووعید است ای استمتعوامن‌الحیوة الدّنیا بشهواتکم وبعبادةِ الاوثان فانّهاسریعة الزّوال عنکم و« مصیرکم الی النّار» .

« قل لعبادی الّذین آمنوا » خصّهم الله بالاضافة الیه تشریفاً لهم ، « یقیموا الصّلوة » المفروضة واقامتهاادامتها بشروطها ، « وینفقوا ممّا رزقناهم » الزّکوة الواجبة وسائر ابواب البرّ وجزم یقیموا و ینفقوا علی جواب الامر والمعنی مُرهم بالصّلوة یقیموها وبالزّکوة ینفقوها ، « سرّاً وعلانیةً » مصدران وقعاموقع الحال ای مسرّین ومعلنین . وقیل سرّاً مایتطوّع به مخافة الرّیاءِ وعلانیةً ای ما یجب‌علیه لئلاّ یتّهم ولیقتدی به غیره . وقیل السرّ، الصّدقات والعلانیة النّفقات ، « من قبل اَن یأتی یومٌ لابیعٌ فیه » ای لا فدیة للکفّار ، « ولا خلالٌ » ای لامخالة ، یقال خاللت فلاناً خِلالاً ومخالّةً ، والاسم الخلّة وهی‌الصّداقة . وقیل الخلال جمع‌خلّة کقلّة وقلالٍ ای لاشفاعة للکفّار لانّ الخلیل یشفع للخلیل . قرأة **مکی و بصری** لابیع فیه ولاخلال بالنّصب علی النّفی بلا ، ثمّ وحّد نفسه وعدّ نعمه علی‌خلقه .

فقال عزّ من قائل : «الله الّذی خلق السّموات والارض وانزل من‌السّمآء» ای من السّحاب ، وقیل من جانب السّمآء ، وقیل من السّمآء الّتی فیها الملائکة ینزل الی السّحاب ، ثمّ ینزل من السّحاب الی الارض ، «مآءً » ای مطراً ، «فاخرج به» ای بالمطر، «من الثّمرات» حمل الاشجار وغیره ، «رزقاً لکم» معاشاً وغذآءً ،

وانتصاب رزقاً علی المصدر الّذی هو فی المعنی مفعولٌ له ، «وسخّرلکم الفلك» ای ذلّل لکم رکوب السّفن ، «لتجری فی البحر بامره وسخّر لکم الانهار» تجری فیها المیاه . و قیل تسخیر هذه الاشیآءِ تعلیمه کیفیّة اتّخاذ ها .

« وسخّرلکم الشّمس والقمر دائبین » قال **ابن‌عباس** دؤبهما فی طاعةالله ای مقیمین علی طاعةالله سبحانه فی‌الجری لایفتران .· سئل **عبدالله بن انس بن مالك** عن الشّمس والقمروالنجوم من‌ایّ شیءٍ خلقوا ، قال‌حدّثنی ابی عن رسول‌الله(ص) : انّهم خُلقوامن نورالعرش . وعن **ابی‌امامة** قال قال رسول‌الله (ص) : وکّل بالشّمس سبعة املاك یرمونها بالثلج ولولا ذلك ما اصابت شیئاً الّا احرقته . و عن **جابر** قال قال‌رسول‌الله (ص) : لاتسبّوا اللّیل والنّهارولاالشمس والقمرولا الرّیاح فانّهارحمةٌ لقوم وعذابٌ لآخرین ، « وسخّر لکم اللّیل » لتسکنوا فیه ، « و النّهار » یعنی لتبتغوا من فضله . وقیل هیّاهما لمعاشکم ویختلفان علیکم لمنافعکم فلوکان الوقت کلّه لیلاً او کلّه نهاراً ماکان علی‌الارض نباتٌ و لاحیوانٌ کماهو کذلك حیث لا تفارقه الشّمس وحیث لاتطلع علیه الشّمس ومعنی لکم فی‌هذه الآیة لاجلکم لیس انّها مسخّرةٌ لنا هی مسخّرةٌ لله سبحانه لاجلنا .

« وآتیکم من کلّ ماسألتموه» قراءت عامّه کلّ‌ما سألتموه باضافتست مگر **یعقوب** که وی کلٍّ بتنوین خواند وبااین قراءت مانفی است ومعنی آنست که داد شمارا همه چیزکه آفرید ، آنکه گفت : «ما سألتموه» آن داد شما راکه هرگز نخواستید ازو که آن آفرین مارا ، و برقراءت عامّه معنی آنست که و آتاکم من کلّ‌الّذی سألتموه شیئاً فحذف‌المفعول‌الثانی اکتفاءً بدلالت‌الکلام علی‌التّبعیض کقوله : « واوتیت من کلّ شیءٍ » یعنی اوتیت من کلّ شیء فی زمانها شیئاً . وقیل هو علی‌التّکثیر نحو قولك فلان یعلم کلّ‌شیء وانت تعنی بعضه ونظیره‌فتحنا علیهم ابواب کلّ شیء ، « وان تعدّوا نعمةالله لاتحصوها » ای ان تریدوا عدّها لاتطیقوا عدّها لکثرتها ؛ و قیل لاتحصوها ای لاتطیقوا ذکرها والقیام بشکرها لا بالجنان ولا بالبنان ولا باللّسان ، « انّ الانسان لظلومٌ کفّارٌ » ای کثیر الظّلم و الکفر، ولفظ الانسان جنس‌قصد به الکافرهاهنا خاصة کماقال عزّوجلّ : «والعصر

انّ الانسان لفی خسر ِ الّا الّذین آمنوا وعملوا الصّالحات » فالانسان غیر المؤمن ظلومٌ کفّارٌ .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « واُدخل الّذین آمنوا» معنی آنست که مؤمنان و دوستانرا فردا به بهشت فرود آرند درآن سرای پیروزی و نعیم باقی و ملك جاودانی ، امّا ظاهر لفظ ـ اُدخل ـ آنست که این حکم‌راندند روز اوّل درعهد ازل ومؤمنان را آن روز ببهشت فروآوردند [۱] که این حکم راندند ، نه خواستی‌نواست که می‌دروا [۲] کند ،کردهٔ ازلیست که می آشکار کند [۳] ، نه امروزشان می‌نوازد که درازلشان نواخته است و این کار پرداخته ، عابد همه نظارهٔ ابد کند ، بیم وی ازآن بود که تافردا بامن چه کنند ، عارف همه نظارهٔ ازل کند ، سوزش همه آن بود که درازل بامن چه کرده‌اند ، او که درابد نگرد همه رکوع و سجود بیند ، او که درازل نگرد همه وجد ووجود بیند ، از دیدار خود غایب بود ، نه خودرا بیندنه از خود ، بلکه [٤] همه حق را بیند وحق را داند [۵] ، او که به‌ابد نگرذ هرچه‌بدو دهند قبول کند وبآن قانع شود ، واو که بازل نگرد نه هیچیز قبول کند نه‌بهیچ خلعت قانع شود ، اگر هرچه درکونین خلعتست اورا بآن بیارایند هرلحظتی [٦] که برآیدبرهنه‌تر بود ، واگر کلّ کون [۷] مائده‌ای سازند وپیش‌دل وی نهندویرا ازآن نزل چاشنی نیاید . هردو کون لقمه‌ای ساختند و در حوصلهٔ پردرد **بویزید** نهادند هنوزروی سیری نمی‌دید ، فریاد همی‌داشت که من گرفتار عیانم بخبرقناعت چون کنم ، من که نقدرا جویانم بامید کفایت چون کنم !!

۱ـ نسخهٔ الف : درآرند .
۲ـ دروا : باژگونه (برهان قاطع) .
۳ـ نسخهٔ ج : آشکارا می کند .
٤ـ نسخهٔ الف : بل که .
۵ـ نسخهٔ الف : وحق راند.
٦ـ نسخهٔ الف : هرخلعتی.
۷ـ نسخهٔ الف : کونین .

بی تو ای آرام جانم زندگانی چون کنم
چون نباشی در کنارم شادمانی چون کنم

« و ادخل الّذین آمنوا و عملوا الصّالحات جنّاتٍ » ایشانرا فرو آرند فردا در آن بهشتها ، نه یك بهشت است که هشت بهشتست ، نه هشت درجه است که صد درجه است . مصطفی (ص) گفت : « انّ فی الجنّة مائة درجة اعدّها الله للمجاهدین فی سبیله».

مردمی باید که در راه خدای جهاد کند ، هم بانفس خویش بقهر ، هم با دیو بصبر، هم با دشمن بتیغ ، تا این درجه‌ها را گذاره کند و بفردوس رسد : فانّه وسط الجنّة واعلا الجنّة و فوقه عرش الرّحمن ؛ و آنکه بدان خرسند، نشود تا در کرامت تحیّت بیفزایند که : « تحیّتهم فیها سلامٌ » ، فقومٌ یحیّیهم الملك وقوم یحیّیهم الملك - قومی را تحیّت و سلام مَلك ، قومی را تحیّت و سلام ملك ، سلام مَلك اهل طاعت وخدمت را ، می گوید جلّ جلاله : « والملائکة یدخلون علیهم من کلّ باب سلامٌ علیکم » ، سلام مَلك اصل صفوت و قربت را ، یقول تعالی : « سلامٌ قولاً من ربٍّ رحیم » . معنی سلام آزادیست ورستگاری ، می گوید آزاد گشتید از احتراق ، رستید از فراق ، اینجا نه عتابست نه حجاب ، همان که وقت سماعست ودیدار وشراب .

پیر طریقت گفت : ای جوانمرد ، بس منال که بس نماند تا آنچ خبرست عیان شود ، خورشید وصال از مشرق یافت تابان شود ، همه آرزو ها نقد شود و زیادت بی کران شود ، قصّهٔ آب و گل نهان شود ودوست ازلی عیان شود ، دیده و دل وجان هرسه باو نگران شود :

چه باشد گر خوری یك سال [1] تیمار چو بینی دوست را یك روز دیدار

« الم تر کیف ضرب الله مثلاً کلمةً طیّبةً کشجرةٍ طیّبةٍ » سخن پاك و گفت راست که از دهن مؤمن بیرون آید همچون آن درخت پاکست که میوهٔ

١- نسخهٔ ج : صد سال .

پاك بیرون دهد ، درخت پاك بر تربت نیکو بر آب خوش جز میوهٔ شیرین بیرون ندهد ، آنست که گفت : « والبلد الطیّب یخرج نباته باذن ربّه » ، تربت پاك نفس بندهٔ مؤمنست ، درخت پاك درخت معرفتست ، آب خوش آب ندامتست ، میوهٔ شیرین کلمهٔ توحید است ، چنانك درخت بیخ بزمین فرو برد همچنان معرفت و ایمان در دل مؤمن بیخ فرو برد ، چنانك شاخ برهوا میوه آرد این درخت معرفت توحید برزبان وعمل درارکان آرد ، هر دو بالا گیرد ، اینست که ربّ العزّه گفت : « الیه یصعد الکلم الطیّب والعمل الصّالح یرفعه » ؛ قوام درخت بسه چیز است : بیخی برزمین فرو برده ، اصلی بر جای ایستاده ، شاخی بهوا برشده . و درخت معرفت را این سه چیز بر کمالست : تصدیق بالجنان و عمل بالارکان وقول باللّسان .

قال النّبی (ص) : «الایمان معرفةٌ بالقلب واقرارٌ باللّسان وعمل بالابدان» .

پیر طریقت گفت : الهی آب عنایت تو بسنگ رسید ، سنگ بار گرفت ، سنگ درخت رویانید ، درخت میوه وبار گرفت ؛ درختی که بارش همه شادی طعمش همه انس [1] ، بویش همه آزادی ؛ درختی که بیخ آن درزمین وفا ، شاخ آن برهواءِ رضا ، میوهٔ آن معرفت وصفا ، حاصل آن دیدارولقا .

« تؤتی اُکلها کلّ حینٍ باذن ربّها » بقول **ابن‌عباس** آن درخت که ربّ العزّه ایمان مؤمنان مثل بدان زد ، درختیست در بهشت که میوهٔ آن هر گز بریده نگردد وبسر نیاید : « لا مقطوعةٍ ولا ممنوعةٍ » ، کذلك لطائف قلوب العارفین من ثمرات شجرة الایمان لامقطوعةٍ ولا ممنوعة ، و قلوب اهل الحقایق عنها لا مصروفةٍ ولا محجوبة وهی لها فی کلّ وقت ونفس مبذولة غیر محجوبة .

آنکه کفر کافر را نیز مثل زد گفت : «ومثل کلمةٍ خبیثةٍ کشجرةٍ خبیثة » ـ کلمهٔ خبیثه همچون شجرهٔ خبیثه است ، این شجرهٔ خبیثه میگویند شجرهٔ شهواتست ، زمین آن نفس امّاره ، آب آن امل ، اوراق آن کسل ، میوهٔ آن معصیت ، غایت آن دوزخ . نهاد کافر شوره زمینست ، ازشوره زمین هر گز درخت خوش نروید

۱ـ نسخهٔ الف : انس بود .

اگرچه باران خوش برآن بارد ، باران هرچند پاکست وخوش امّا تابر کدام موضع آید ، چون برصدف آید جوهر روید ، چون برمزبله آید کرم روید ، پس کار زمین دارد وتخم ، نه آب وباران ، همانست که آنجا گفت : «صنوانٌ وغیرصنوانٍ یُسقی بمآءٍ واحد ونفضّل بعضها علی بعضٍ فی الاکل » .

دو بنده را مثل زد : یکی آشنا ، یکی بیگانه . گفتا مثل ایشان چون دو درختست : یکی شیرین ، یکی تلخ . تلخ هم از آن آب خورد که شیرین خورد ، تلخ را جرمی نبود که تلخ آمد ، شیرین را هنری نبود که شیرین آمد . لکن این تخم بر سبیل شایستگی افکندند و آن تخم برسبیل ناشایستگی ، پس کار نه بآنست که از کسی کسل آید واز کسی عمل ، کارآن دارد که ناشایستهٔ که آمد درازل ، تلخ را چه سود کش آب خوش درجوارست وخار را چه حاصل ازآن کش بوی گل در کنارست .

« یثبّت الله الّذین آمنوا بالقول الثّابت فی الحیوة الدّنیا وفی الآخرة » تثبیت عارف آنست که ویرا در دنیا زندگانی باستقامت دهد ، زندگانی که دامن وی پاك دارد وچشم وی بیدار وراه وی راست ومرکب [۱] وی تیز تابدر مرك ، آنکه زندگانی حقیقت آغاز کند ، بحیوة طیّبه رسد ، از سایهٔ انسانیّت وصفت کنودی [۲] خلاص یافته وبمقرّ عزّ وقرارگاه خود رسیده وشرف و صولت خود بر فریشتگان بدیده ، ازینجا بود که رسول خدای (ص) **عمر خطاب** را گفت : کیف بك یاعمر اذا رأیت ملکین فظّین غلیظین یدخلان علیك القبر فیقولان من ربّك وما دینك و من نبیّك ؟ فقال یارسول الله ایکون عقلی معی ؟ قال نعم، قال اذاً لاابالی .

ورأی [۳] **یزید بن هرون** بعد موته فی المنام ، فقیل له ماصنع الله بك ؟ قال دخل علیّ منکرٌ و نکیر قبری ، فقالا من ربّك فاخذت بلحیتی ، وقلت اَمثلی یسأل من ربّك وقد دعوت الخلق الی الله سبعین سنةً ، فقال احدهما للآخر ارفق به فقدصدق.

۱ـ نسخهٔ الف : مرك .
۲ـ کنود : ناسپاس وعاصی .
۳ـ نسخهٔ ج : روی .

وحکی عن **ابی یزید البسطامی** انّه قال : لوقال لی منکر و نکیر فی القبر من ربّك ؟ قلت لهما لا تسألانی من‌ربّك ولکن سلا ربّی من عبدك ؟

وُسئل **جعفر الصادق** (ع) ماتقول فی منکرٍ ونکیر ؟ قال انّما یدخل‌منکر ونکیر قبرالکافر، فامّا قبرالمؤمن فانّما یدخله مبشرٌ وبشیرٌ .

٤ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **واذ قال ابرهیم ربّ** » **ابراهیم** [خواست و] گفت‌خداوند من، « **اجعل هذا البلد آمناً** » این شهر [مکّه] شهری بی‌بیم کن ، « **واجنبنی وَبنیّ** » و دور دار مرا و پسران مرا ، « **آن نعبد الاصنام**[٣٥] » که بتان را پرستیم .

« **ربّ** » خداوند من ، « **اِنّهنّ اضللن کثیراً من النّاس** » این بتان فراوان از مردمان بی‌راه کردند ، « **فمن تبعنی** » هر که برپی من بیاید [بر توحیدتو]، « **فانّه منّی** » او از منست ، « **ومن عصانی** » وهر که درمن عاصی شود [وازراه من سر کشد] ، « **فانّك غفورٌ رحیم**[٣٦] » تو خداوندی عیب پوشی آمرز کار ، بخشاینده‌ای مهربان وقادری که راه نمائی تاآمرزی وبخشایی .

« **ربّنا** » خداوند ما ، « **انّی اَسکنت من ذرّیّتی** » منِ بنشاندم فرزند خویش را ، « **بوادٍ غیرذی زرعٍ** » بهامونی بی بر ، « **عندَ بیتكَ المحرّم** » بنزدیك خانهٔ تو ، خانه‌ای با آزرم کرده بزرگ داشته ، « **ربّنا** » خداوند ما ، « **لیقیموا الصّلوة** » تا نماز بپای دارند ، «**فاجعل افئدةً من النّاس** » دل قومی از مردمان چنان کن ، « **تهوی الیهم** » که می شتابد باین خانه و بایشان ، « **وارزقهم من‌الثّمرات** » وروزی کن ایشانرا از میوه‌ها ، « **لعلّهم یشکرون**[٣٧] » مگر سپاس دار باشند ترا .

« **ربّنا** » خداوند ما ، « **انّك تعلمُ** » می دانی تو ، « **ما نُخفی** » آنچ

در دل می‌داريم [ازسوزبرفرزندان] ، « وما نُعلن » وآنچ می‌نمائيم [ازفرمان برداری] ، « وما يَخفى على اللّه من شىءٍ » و پوشيده نيايد برخدای هيچيز ، « فى الارض ولا فى السّماء (۳۸) » نه درزمين ونه درآسمان .

« الحمدُ للّه » ستايش [بسزا و آزادی] آن خدايرا ، « الّذى وهب لى على الكبر » كه مرا داد برسر پيری ، « اسمعيلَ و اسحقَ » اسمعيل [از هاجر] و اسحق [ازساره] ، « اِنّ ربّى لسميع الدّعاءِ (۳۹) » خداوند من شنوندهٔ دعاست براستی .

« ربّ اْجعلنى مُقيم الصّلوة » خداوند من مرا نمازگری هنگام كوشيده كن ، « و مِن ذرّيّتى » وفرزندان من ، « ربّنا » خداوند ما ، « و تقبّل دعاءِ (۴۰) » وبپذير [1] [ونيوش وپاسخ كن] دعای من .

« ربّنا » خداوند ما ، « اغفرلى ولوالدىّ » بيامرز مراوپدر ومادرمرا ، « و للمؤمنينَ » و گرويدگانرا همه ، « يومَ يقومُ الحساب (۴۱) » آن روز كه شمار برسرخلق بپای شود .

« ولاتحسبنّ اللّه غافلاً » و مپندار رسول من كه اللّٰه ناآگاهست ، « عمّا يعملُ الظّالمون » از آنچ ستمكاران می كنند ، « انّما يؤخّرهم » كه او ايشانرا می بازدارد ، « ليومٍ تشخصُ فيه الابصار (۴۲) » روزی كه چشمها در آن روز برهوا داشته [واز دهشت فرومانده] .

« مُهطعين » شتابندگان ، « مُقنعى رؤسهم » سرهاشان بر بالا داشته ، « لايرتدّ اليهم طرفُهم » نگرستن ايشان ازآن جای كه می‌نگرند باايشان نيايد ، « و افئدتُهم هوآءٌ (۴۳) » ودلهای ايشان [از خرد وشكيبائی] تهی .

« و اَنذر النّاس » وبترسان مردمانرا ، « يوم يأتيهمُ العذاب » ازروزی كه مرگ بايشان رسد ، « فيقول الّذين ظلموا » ناگرويدگان گويند ، « ربّنا » خداوند ما ، « اَخّرنا الى اجلٍ قريبٍ » با پس‌دارمارا تادرنگی وهنگامی نزديك ،

۱ـ نسخهٔ ج : فرا پذير.

« **نُجب دعوتك** » تاپاسخ کنیم باتوحید خواندن ترا ، « **ونتّبع الرّسل** » و پی-
بریم رسولان ترا ، « **اولم تکونوا اَقسمتم من قبلُ** » ایشانرا گویند نه سوگندان
می خوردیدازپیش [۱] ، « **مالکم من زوال(٤٤)** » که شما را از مرگی‌بزندگانی
گشتن نیست .

« **وسکنتم فی مساکن الّذین ظلموا انفسهم** » ودرنشستگاههای ستمکاران
و بدان نشستید [۲] ، « **و تبیّن لکم** » و پیدا شده شما را ، « **کیف فعلنا بهم** »
که با ایشان چه [۳] کردیم ، « **وضربنا لکم الامثال(٤٥)** » و شما را بایشان
مثلها زدیم [ودر ایشان عبرتها نمودیم] .

« **وقد مکروا مکرَهم** » وهمه کوششهابکوشیدند ، « **وعندالله مکرُهم** »
وجزاءِ مکر ایشان نزدیك خداست ، « **وان کان مکرُهم** » ونبود کوشش‌ایشان ،
« **لتزولَ منه الجبال(٤٦)** » مگر آنرا تاکوه [٤] جنبد آنرا ازجای .

« **فلا تحسبنّ الله** » پس مپندار که الله ، « **مُخلف وعده رسله** » کژ کنندهٔ
وعدهٔ رسولان خویش است [در نصرت] ، « **اِنّ الله عزیزٌ** » الله تاونده است باهر
کاونده ، « **ذوانتقام(٤٧)** » از دشمنان کین ستاننده .

« **یوم تبدّل الارضُ غیرالارضِ** » آن روز که بدل کنند زمین را بزمین
دیگر ، « **والسّموات** » و آسمانها را بآسمانهای دیگر ، « **وبرزوا لله الواحد
القهّار(٤٨)** » وبیرون آیند [ازگورها] فرمان خدایرا که یکتاست ، همه را فرو-
شکننده و کم آورنده .

« **وترَی المجرمین یومئذٍ** » و کافرانرا بینی آن روز ، « **مُقرّنین فی
الاصفاد(٤٩)** » باهم بسته دربندها [همه را بایکدیگر] .

« **سرابیلهم من قطرانٍ** » پوششها وپیراهنهای ایشان از قطران سیاه گندا [٥]
« **وتغشی وجوههم النّار(٥٠)** » وآتش دررویهای ایشان می‌پیچیده .

۱- نسخهٔ الف : میخورید پیش ما . ۲ - نسخهٔ الف : نشستند .
۳- نسخهٔ الف : خو . ٤- نسخهٔ الف : باکوه . ٥ - نسخهٔ ج : گندیده .

« **لیجزیَ اللّهُ کلَّ نفسٍ ماکسبت** » آنرا تاپاداش دهدالله هرتنی را ازیشان بآنچ می‌کرد ، « **اِنّ اللّهَ سریعُ الحساب** [٥١] » الله زود توانست و زود شمار .

« **هذا بلاغٌ للنّاس** » این باز نمودنی است و پند دادنی مردمانرا ، « **ولینذروا به** » [ونامه ایست] تابیم نمایند و آگاه کنند ایشانرا بآن ، « **و لیعلموا اَنّما هواِلهٌ واحدٌ** » وتا بدانند که اوخدائی‌است یکتا ، «**ولیذّکّر اولوالالباب** [٥٢] » وتا در یاد دارد و پند گیرد [١] زیرکان وخداوندان خرد .

النوبة الثانیة

قوله تعالی : « واذ قال ابرهیمُ » ای واذکر اذ قال ابرهیم ، « ربّ اجعل هذا البلد » صیّرمکّة ، « آمناً » ذات امنٍ لمن سکنها . وقیل‌آمناً لایصادُ طیره ولایقطعُ شجره ، «واجنبنی و بَنیّ» ای جنّبنی‌وولدی عبادةالاصنام ، یقال‌جنّبه‌الله السّوء ، واجنبه وجنّبه بمعنی‌واحدٍ واجنبنی‌ای ثبّتنی‌علی‌اجتناب‌عبادتها کما قال : « واجعلنا مسلمین لك » ای ثبّتنا علی‌الاسلام .

« ربّ انّهن اضللن کثیراً » ای ضلّ بسبب الاصنام کثیرٌ من النّاس . قیل هو مایسمع من الصّوت تخرج من‌افواهها بدخول الشّیطان فیها ـ گفته‌اند که‌اضلال اصنام آنست که شیطان در دهنهای ایشان شود وآواز دهد و کافران بآن گمراه شوند ، چنانك روایت کنند از **حُجربن ابی حجر التمیمی** گفتا : **بوجهل** نشسته بود در انجمن **قریش** وبت خویش پیش نهاده ، رسول خدای (ص) بر گذشت ، **بوجهل** [٢] روی فرا بت کرد گفت یا سیّدی اهجُ محمّداً ـ **محمد** را (ص) هجو کن ، یعنی که اورا بشعر ناسزا گوی ، بت اورا هجو کرد و ناسزا گفت چنانك از دهن وی آواز می‌آمد ومی‌شنیدند ، پس رسول خدای (ص) درمسجد نشسته‌بود که هاتفی آواز داد که السّلام علیك یا رسول‌الله ، رسول خدای (ص) جواب داد

١ـ ظاهراً : « درياد دارند وپند گيرند» . ٢ نسخهٔ الف : بوجهل لعین .

وگفت من انت یرحمك‌الله ؟ آن هاتف سخن درگرفت وگفت :

انّی عبدالله و ابن الهیعرا ا َنا قتلت ذاالفجور مِسعرا
قتلته لما طغی و استکبرا وعانـد الحق و قـال منکرا
بسبّه نبیّنـا المطهّرا والله لاابرح حتّی یظهرا
ویعلو الاسلام ثمّ یقهرا

این **مسعر** شیطانی بود که بردهنهای بتان سخن گفتی و**عبدالله بن‌الهیعرا** یکی بود از مؤمنان جنّ که برسول (ص) ایمان آورده بود ، رسول خدای را خبر داد باین شعر که من آن **مسعر** را کشتم ، آنکه گفت یا رسول‌الله فردا به **بوجهل** وآن بت بر گذرتا آن شنوی که چشمت روشن باشد ، رسول خدا (ص) دیگرروز به **بوجهل** بر گذشت و**بوجهل** همچنان بت‌پیش نهاده واورا سجود می کند ومی گوید یاسیّدی اهج محمّدا ، از دهن بت این شعر شنیدند : انّی عبدالله وابن الهیعرا . . . . . . تا آخر که مدح رسول تمام شد ، **بوجهل** آن بت را بر زمین زد وبشکست وگفت تبّاً لك من اله بالامس تهجوه والیوم تمدحه .

. . . « فمن تبعنی فانّه منّی » ای من اطاعنی فی‌دینی فانّه ولیّی ونصیری ، « ومن عصانی فانّك غفورٌ » له ، « رحیمٌ » به ان تاب وآمن .

« ربّنا انّی اسکنتُ من ذرّیتی » تاریخیان گفتند : میان **طوفان نوح** و مولد **ابراهیم** (ع) هزار و دویست و شصت وسه سال بود و **ابراهیم** را در عهد **نمرودبن کنعان** زادند وپس ازآنك ربّ العزّه او را ازآتش **نمرود** خلاص داداز ناگرویدگان ودشمنان دین‌اعراض کرد و**لوط** باوی بود و **ساره** زن وی وجمعی مؤمنان باعلاءِ کلمهٔ حق کوشیدند و از کفر و کافران بیزاری گرفتند ، چنانك ربّ‌العزّه ازایشان حکایت کرد که ایشان گفتند : «انّا بُرءآءُ منکم وممّا تعبدون من‌دون‌الله کفرنابکم» ، رفتندتابه**حرّان** روزی چندآنجا [1] مقام کردند ، آنکه‌بمصر شدند ودر **مصر** جبّاری بود ازجبابرهٔ روزگارازین کافردلی‌کافر کیش گردنکش ،

۱- نسخهٔ الف : چند .

با وی گفتند مردی رسیده و با وی زنی است سخت با جمال بغایت خوبی و نیکوئی ،آن جبّار طمع کرد دروی ، کس فرستاد و **ابراهیم** رابخواند و گفت این زن ازتو که باشد ؟ **ابراهیم** گفت : هی اُختی - اوخواهرمنست ، ازبیم آنك اگر گوید زن منست اورا هلاك کند وازوی بستاند ، گفت اگر خواهرست اورا آراسته برمن فرست تا دروی نگرم ، **ابراهیم** بازآمد و **ساره** را خبرداد که این جبّار ترا از من بخواست ومن گفته‌ام کد تو خواهر منی وراست گفته‌ام که دردین واسلام وکتاب تو خواهرمنی نگر تامرا دروغ زن نکنی واگر اوپرسد همین جواب‌دهی، **ساره** بیامد ، چون برآن جبّار درشد واورا بدید ، خواست که دست بوی کشد ، دستش خشك گشت ، بدانست که کاروی عظیم تر ازآنست که وی اندیشه کرده پشیمان گشت گفت : سلی الهك ان یطلق عنّی فوالله لا آذیتك ، فقالت سارة اللّهم ان کان صادقاً فاطلق له یده ، فاطلق‌الله تعالی له یده .

ودرخبرست که ربّ العزّه حجاب برداشت میان **ابراهیم** و **ساره** ، چون از نزدیك وی برفت کرامت **ابراهیم** را و سکون دل ویرا تا **ابراهیم** همچنان بوی می نگرست تاباز گشت ، چون **ساره** باز گشت **ابراهیم** را گفت : کفی الله کیدالفاجر واْخدمنی هاجر ، آن جبّار چون **ساره** را باز گردانید کنیز کی‌نیکو روی بوی داد[1] نام او **هاجر** ، **ساره** آن کنیزك راباابراهیم داد گفت مرا ازتوفرزند نمی‌آید این کنیزك را بتو دادم مگر ترا از وی فرزند آید و ما را قرّة العین بود ، پس باین همت نیکوی وی ربّ العزّه **ساره** را نیز از **ابراهیم** فرزند داد بعد از آنك نود سال از عمروی گذشته بود و**ابراهیم** را صدوبیست سال گذشته . **سدّی** گفت و**محمدبن یسار** که **هاجر** به **اسمعیل** بار گرفت و **ساره** به **اسحق** وهردو بیك وقت[2] بار فرو نهادند وهردو فرزند بهم بزرگ شدند .

روزی **ابراهیم** ، **اسمعیل** را بردامن نشاند واورا نواختی کرد زیادت از نواخت **اسحق** ، **ساره** آن بدید و خشم گرفت ، گفت : فرزندی که از کنیزك

١- نسخهٔ الف : نمی‌شود . ٢- نسخهٔ الف : بیکبار .

آمد او را به می‌نوازی از فرزند من : فواللهِ لَاُقطّعنّ بضعةً منها و لَاُغیّرنّ خلقها ، آن غیرت که درزنان گیرد دروگرفت واز سر آن غیرت وخشم سوگند یاد کرد که ازاندام **هاجر** پاره‌ای ببرم وخلق وی بگردانم ، پس‌از آن گفت خویش پشیمان گشت وعذر خواست ، **ابراهیم** تحقیق گفتار و تصدیق سوگند ویرا گفت : اثقبی اُذنیها - هردو گوش وی سوراخ کن ، آن خود سنّتی گشت نیکوپسندیده درزنان . پس چون **اسمعیل** و **اسحق** هردو فرا رفتن آمدند روزی چنانك کودکان بهم برآویزند ایشان بهم برآویختند ، **ساره** دیگرباره خشم گرفت بر **هاجر** وازغیرت گفت : لاتساکنینی فی بلدٍ - دریك شهر بهم نه نشینیم ، و **ابراهیم** را گفت : **هاجر** را و **اسمعیل** رابشهری دیگر بر که من با ایشان ننشینم . **ابراهیم** درین اندیشه بود که ایشانرا کجا برد ، ربّ العزّه وحی فرستاد بوی که ایشانرا بزمین **مکّه** بر ، **ابراهیم** ایشانرا برگرفت و بمکّه آورد و آنجا که چاه **زمزم** است ایشانرا بنشاند ، چون ازیشان بازگشت ، آنجا که ایشان از چشم وی غایب شدند گفت : « ربّنا انّی اسکنت من ذرّیّتی » ، ای اسکنت بعض ذرّیّتی ومن ثابت مناب البعض ، « بوادٍ غیرذی زرعٍ » ای وادی مکّة یعنی الابطح وهوحجر وجبل لاینبت زرعاً ، « عند بیتك المحرّم » وهو بیت‌الله لم یملکه احد سوی‌الله ومعنی المحرّم ای حُرّم فیه ما احلّ فی غیره . وقیل حُرّم استحلال حرمات‌الله فیه والاستخفاف بحقّه . وقیل المحرّم ای العظیم الحرمة واشار بقوله : « بیتك » الی مابناه آدم علیه السّلام فرُفع زمن الطوفان . وقیل بیتك الّذی قَضیت فی سابق علمك ان یبنی .

قومی گفتند : **اسمعیل** بالغ بود آنگه که **ابراهیم** او را در وادی بنشاند و دلیل برین قول آنست که پدر را یاری می‌داد در بناءِ خانه . قومی گفتند ازطفلی برگذشته بود وبحدّ بلوغ نارسیده . وقول درست آنست که طفل بود وبیشترین مفسّران برین قول‌اند .

وگفته‌اند که چون **ابراهیم** ازیشان بازگشت **هاجر** ازپی وی [1] فرارفت

۱- نسخهٔ ج : پی‌او .

گفت : الی من تکلنا ؟ - ما را بکه باز می گذاری ؟ - **ابراهیم** جواب نمی‌داد تا هم آن زن گفت : الله امرك بهذا ؟ - الله ترا بدین فرمود که کردی ؟ - **ابراهیم** گفت آری مرا الله چنین فرمود ، **هاجر** گفت : اذاً لاُ یضیّعنا - پس اوما راضایع نگذارد. وگفته اند که پس از آن که **ابراهیم** برفت **جبرئیل** علیه السّلام آمد وگفت : من انت ؟ - توکیستی ؟ - گفت : من سرّیة **ابراهیم** ، مرا و پسرم را رها کرد و خود برفت ، **جبرئیل** گفت : الی من و کّلکما ؟ - قالت وكّلنا الی الله تعالی ، قال لقد وكّلكما الی کافٍ . پس ربّ العزه کرامت ایشانرا چشمهٔ **زمزم** پدید کرد ، قبیله‌ای از قبائل عرب که ایشانرا **جرهم** گویند می گذشتند بقصد **شام** مرغانرا دیدند برآن کوه نشسته ، بجای آوردند که آنجا چشمهٔ آبست برآن دلیل [١] بیامدند ، **هاجر** را و **اسمعیل** را دیدند نزدیك آن چشمه ، گفتند اگر خواهید وپسندید ما اینجا منزل سازیم وشمارا مونس باشیم ، ما ازچشمهٔ شما آب خوریم وشما از گوسفندان ما منفعت گیرید ، بدین رضادادند و **جرهم** آنجا نزول کردند وساکنان زمین **مکّه** اوّل ایشان بودند ، و **اسمعیل** ازیشان زن خواست و زبان ایشان گرفت .

. . . . «ربّنا لیقیموا الصّلوة» هذه - لام - کی وهی متّصلة بقوله اسکنتُ . وقیل متّصلة بقوله : «وارزقهم من الثّمرات» لیقیموا الصّلوة وقیل هی - لام - الامر کانّه دعالهم باقامة الصّلوة ، « فاجعل افئدةً من النّاس تهوی الیهم » تسرع الیهم بالمودّة و المحبّة فینزلون بها ویحجّون الیها عاماً فعاماً فما مسلم الّاویحبّ الحجّ ولو قال افئدة النّاس تهوی الیهم لحجّت الیهود و النّصاری والمجوس ولکنّه قال من النّاس فهم المسلمون. قال **ابن عباس** لولم یقل من النّاس لزاحمتکم فارس و الرّوم و فارس یومئذ ارض المجوس و ملوکهم . وقیل معناه افرض حجّ البیت علی النّاس و حبّب الیهم ذلك لیسرعوا الیه ، « وارزقهم من الثّمرات » لذلك یُجبی الیه ثمرات کلّ شیءٍ من مشارقها ومغاربها فلا تری خیار الثّمرات شرقیها وغربیها ، رطبها ویابسها بارض غیر مکّة لدعوة ابرهیم علیه السّلام ، « لعلّهم یشکرون » کی یوحّدوك ویعظّموك .

١- نسخهٔ ج : ونشست مرغان برآن دلیل .

« ربّنا انّك تعلم ما نخفی » من الاخلاص ، « وما نعلن » من الطّاعة ، مانخفی من التّرحّم علی الولد ، وما نعلن من اسکانه بوادٍ غیر ذی زرع ، « وما یخفی علی الله من شیءٍ فی الارض ولا فی السّمآءِ » ـ خواهی این ازسخن ابراهیم گیر وخواهی مستأنف .

« الحمدلله الّذی وهب لی علی الکبر اسمعیل و اسحق » قال ابن عباس ولد اسمعیل لابرهیم وهو ابن تسع وتسعین سنةً وولدله اسحق وهو ابن مائة واثنتی عشرة سنةً . وقیل ابن مائة وعشرین سنة . وقیل ولدا معاً ، « انّ ربّی لسمیع الدّعآءِ » قیل فی اسمعیل لانّه کان مسئولاً واسحق کان نافلةً .

« ربّ اجعلنی مقیم الصّلوة » مؤدّیا فرض الصّلوة « ومن ذرّیّتی » ای واجعل ذرّیّتی ایضاً من یقیمها ، قیل هومحمّد (ص) وقال ابن عباس لایزال من ولد ابرهیم ناسٌ علی الفطرة الی ان تقوم السّاعة ، « ربّنا و تقبّل دعآءِ » ای ایمانی و عملی وعبادتی .

« ربّنا اغفرلی ولوالدیّ » انّما دعا بهذا اوّلاً فلمّا تبیّن له انّه عدوٌّ لله تبرّأ منه . وقیل یعنی بوالدیه آدم و حوّاء ، « و للمؤمنین » کلّهم . وقیل من امّة محمدٍ (ص) ، « یوم یقوم الحساب » ای یوم القیامة وهو یوم الثّواب والعقاب .

قوله : « ولاتحسبنّ الله غافلاً عمّا یعمل الظّالمون » درین آیت سخن بر دو ضربست : یکی بیان وعید ظالم ، دیگر بیان ثواب مظلوم . وما درین نوبت وعید ظالم بیان کنیم ودر نوبت آخر ثواب مظلوم گوئیم وسخن درین باب دوطرف دارد: یکی در نفس ظالمان سخن گفتن ، ودیگر ایشانرا که برظلم یاری دهند و ظلم پسندند . ودرجمله بدانك ظلم درختیست که ظلمت بردهد هم دردل هم در گور هم درقیامت ، مصطفی (ص) گفت : « ایّاکم والظّلم فانّ الظّلم ظلمات یوم القیامة وایّاکم والفحش فانّ الله لایحبّ الفحش والتفحّش وایّاکم والشحّ فانّ الشحّ اهلك من کان قبلکم امرهم بالقطیعة فقطعوا وامرهم بالفجور ففجروا وامرهم بالظّلم فظلموا» . قال فقام رجلٌ فقال یا رسول الله ایّ المؤمنین افضل ؟ قال من سلم المسلمون من یده

ولسانه . ظلم دین مرد تباه کند ودل وی تاریك گرداند وخانه خراب کند ، نه در دنیا اورابرخورداری نعمت بود ، نه در کورروشنائی وراحت ، نه درقیامت رستگاری ازآتش . **مصطفی** (ص) گفت : « تزفرُجهنّم یوم القیامة زفرةً فتنشقّ منهاقلوب الظّالمین ثمّ تزفرُ زفرةً فیکبکبون علیرؤسهم فیالنّار » . وعن **کعب** قال : وجدت فی التّوریة الا انّ الظّالم ملعون ، الا انّ الظّالم یخرّب بیته . ـ گفتا در **تورات** خوانده‌ام که ظالم ملعونست ، از رحمت خدا دور وبسخط الله نزدیك ، ظالم خانهٔ خویش خراب می کند و دین خویش تباه می کند ونظیر این در قرآنست : « الا لعنةالله علی الظّالمین ـ فتلك بیوتُهم خاویةً بما ظلموا » .

و **داود** (ع) از دست فاسقان ورنج ظالمان بنالید وحی آمد که : یا داود بی فافرح و بذکری فتنعّم فعمّا قلیل افرغ الدّار من الفاسقین ، و انزل لعنتی علی الظّالمین ـ ای **داود** بنام من شادباش ، بذکر من خوش باش وفرج گوش دار که نه بس روزگاری این سرای ازفاسقان واپردازم ، ایشانرا بردارم و لعنت خود بر ظالمان فرو بارم ؛ یا داود آنه الظّالمین عن ذکری وعن القعود فی مساجدی فانّی آلیت علی نفسی ِان من ذکرنی ذکرته وانّ الظّالم اذا ذکرنی لعنته ـ ای **داود** ظالمانرا گوی تا نام ما نبرند ومارا نخوانند ودرمسجدهای مانئشینند وآشنائی باما نجویند که ما بجلال عزّت خودباخود سوگند یاد کرده‌ایم که هر که مارایاد کند مااورا یاد کنیم و ظالمانرا بلعنت یاد کنیم . اینست عقوبت ظالمان و ستمکاران و هر کس که بایشان پشت باز نهد وایشانرا برظلم یاری دهد فردا در آتش عقوبت با ایشانست که ربّ العالمین گفت : «ولا ترکنوا الیالّذینظلموا فتمسّکم النّار» .

و قال تعالی : « اُحشروا الّذین ظلموا و ازواجهم » ایاتباعهم الّذین کانوا یعاونونهم علی الشرّ فی دار الدّنیا فلایبقی احدٌ ممّن کان شایعه الا قام معه حتّی من کان صبّ فیدواتهم اوقرألهم کتاباً او اخذ لهمرکاباً اوسلّمعلیهم اوهوی هوا هم فیحشرون جمیعاً الی النّار ، **عبدالله بن کیسان** در تفسیر این آیت گفت که فردا درعرصات قیامت منادی ندا کند : کجااند ظالمان و ستمکاران که در دنیا برخلق ظلم کردند ، حقازمستحق باز گرفتندوافزونیجستند وناگرفتنی گرفتند ،

ظالمان همه برخیزند ، آنگه منادی ندا کند : این ازواجهم ؟ کجااند آنان که ایشانرا پس روی کردند وبرظلم یاری دادند ، پس با ایشان برخیزد هرکس که روزی آب دردوات ایشان کرد یا ازبهرایشان نامه خواند یا رکاب ایشان گرفت یابرایشان سلام کرد یابرهوا و خواست ایشان برفت ، آنگه بفرمان الله همه را بدوزخ رانند . و بر وفق این **مصطفی** (ص) گفت : « من اعان ظالماً فقد ولّی الاسلام ورآء ظهره ، من اعان ظالماً سلّطه الله علیه ، من مشی مع ظالمٍ لیعینه و هو یعلم انّه ظالم فقد خرج من الاسلام » . وقال **الحسن** : من اعان ظالماً اواماماً جائراً لم یستقرّ قدماه بین یدی الرّحمن حتّی یؤمر به الی النّار ومن جبا له درهماً حبس فی ضحضاح من نارٍ .

وعن **معاذبن‌جبل** قال : ینادی منادٍ یوم القیامة فیقول این الظّلمة واعوان الظّلمة فیقومون مسودّةً وجوههم مزرّقة اعینهم حتّی من لاق لهم دواةً او بری لهم قلماً .

ودر خبر می‌آید از رسول خدا (ص) که گفت : در **بنی اسرائیل** مردی بود عابد ، هرگز معصیت نکرده بود ودر روزگار وی پادشاهی ظالم بود ، این عابد برخاست بااصحاب خویش ودر پیش آن ظالم شدند تادروی [1] تقرّب کنند ، این عابد دست آن ظالم گرفت ودرروی وی خندید ، دست ازوی بازنگرفته بود هنوز که ربّ العزّه صورت وی بگردانید واورا ممسوخ کرد .

وعن **جابر بن عبدالله** : قال قال رسول‌الله (ص) لکعب بن عُجرة یا کعب تعوّذ بالله من امارة السّفهاءِ انّه سیکون امرآء من دخل علیهم فصدّقهم بکذبهم و اعانهم علی ظلمهم فلیس منّی ولست منه ومن لم یدخل علیهم ولم یصدّقهم بکذبهم ولم یعنهم علی ظلمهم فهو منّی وانا منه وسیلقانی فی الدّرجات العلی .

«ولا تحسبنّ الله غافلاً عمّا یعملُ الظّالمون» خطاب با **مصطفی** است (ص) و مراد وعید ظالمانست ، « اِنّما یؤخّرهم » عامّهٔ قرّاء بیا خوانند مگر **عباس** از

۱ـ نسخهٔ ج : تابوی

ابوعمرو که وی « نؤخّرهم » بنون خواند ودرهردو قراءت فاعل تأخیرالله است جلّ وعلا وتفخیم درنون بیشتر بود الاآنك « یؤخّرهم » بیا که قراءت عامّه است فعل‌درآن‌مسنداست باضمیراسم‌الله که‌ازپیش گفت : «ولاتحسبنّ‌الله غافلاً »وتقدیر چنان بود که « انّما یؤخّرهم الله » وهذااولی‌لموافقة ماقبله ، وقوله : «یؤخّرهم» ای یؤخّر عذابهم ویمهلهم ، « لیومٍ » ای لمجیء یوم ،« تشخصُ فیه‌الابصار» ای تذهب فیه ابصارالخلایق الی‌الهوآءِ حیرةً ودهشةً . و قیل‌شخوصها ان تتحیّر فلا تغتمض من‌هول ماتری فی ذلك‌الیوم . ـ می گوید ازحیرت ودهشت وهول قیامت چشمهاشان درهوا نگران ، متحیّربمانده که از هول و بیم می‌وانگرند ، همانست که جای دیگر گفت : « فاذا هی شاخصةٌ ابصارُالّذین کفروا» .

« مهطعین » ای مسرعین الی الدّاعی والاهطاع الاسراع مع ادامة النّظر ، و قیل‌المهطع الفاتح عینه لاتطرف ، «مُقنعی‌رؤسهم» مفسّربوجهین ، احدهما : رافعی رؤسهم ـ وهو قول **ابن‌عباس** . و الثّانی : نا کسی رؤسهم ـ بلغة قریش . و الاوّل اکثر یُروی انّهم لایزالون یرفعون رؤسهم‌ینظرون الی‌مایأتی من‌عندالله عزّوجل ، « لایرتدّ الیهم طَرْفُهم » ای بقیت عیونهم شاخصةً من الخوف فلا تطرف . قال **الحسن** : وجوه النّاس یوم القیامة الی السّمآء لاینظر احدٌ الی احدٍ ، « وافئدتهم هوآءٌ » ای خالیة من کلّ شیء لاتعقل شیئاًمن شدّة الخوف . وقیل قلوبهم‌خالیة عن‌العقول ممّا ذهلوا من‌الفزع .

« وَ انذرالنّاس»ای انذریا محمّد کفّار مکّة وغیرهم ، «یوم یأتیهم العذاب» یعنی یوم القیامة . وقیل یوم الموت وهومفعولٌ به ، ای خوفهم بالیوم الّذی‌یأتیهم فیه العذاب ، « فیقول الّذین ظلموا » ای اصرّوا علی الکفر ، « ربّنا اخّرنا » ای اخّر العذاب عنّا وردّنا الی الدّنیا ومن حمل الیوم علی یوم الموت قال یسئلون ان یؤخّرهم فلایمیتهم‌فی‌الوقت ویبقیهم ، « الی‌اجلٍ » یؤمنون فیه ومعنی «قریبٍ» مقدار ما نجیب دعوتك و هو الاسلام ، « ونتّبع الرّسل » علی دینهم فذلك زمانٌ قلیلٌ ـ می گوید کافران روز مرگ زمان خواهند ، گویند بار خدایا مارا زمان ده ومرگ ماباپس‌دار چندانك دعوت پیغامبرانرا اجابت کنیم ومسلمان شویم‌باین

زمان‌اندك وهنگام قریب ، یعنی‌آنچ ماميخواهيم ازعمر اند کی‌است . واگرگوئیم « یوم یأتیهم العذاب» روز قیامتست ـ معنی‌آنستکه کافران روزقیامت چون‌عذاب بینند گویند بارخدایا مارا بادنیا فرست هنگامی نزدیك‌یعنی که عمردنیااند کست واز دنیا بیرون آمدن نزدیك ، تااجابت دعوت کنیم وبرپی رسولان رویم ؛ ایشان را جواب دهند و گویند : « اولم تکونوا اقسمتم من قبلُ مالکم من زوالٍ» نه شما در دنیا سوگندان خوردید که شما را از مرگی بزند گانی گشتن نیست ؟ و این آنست که الله گفت : « و اقسموا بالله جهد ایمانهم لایبعث الله من یموت » . قال المبرّد تمّ‌الکلام عند قوله : « اولم تکونوا اقسمتم من قبل » یعنی قوله : « و اقسموا بالله جهد ایمانهم لایبعث الله من یموت » ثمّ استأنف فقال : « مالکم من زوالٍ » ای لاتزولون عمّاانتم علیه ولاتجابون الی ماتریدون .

« وسکنتم فی‌مساکن الّذین ظلموا انفسهم» بالکفر و المعاصی ، ای نزلتم فی‌الدّنیا منازل الکفّار قوم نوح و عاد و ثمود وغیرهم ، « و تبیّن لکم » ای ظهر لکم ، « کیف فعلنابهم [۱] » فلم تنزجروا ، « وضربنا لکم الامثال » فی‌القرآن فلم تعتبروا . وقیل شاهدتم فی منازلهم آثارمانزل بهم فانّها باقیة ، « وضربنا لکم الامثال » انّ من فعل فعلهم فحکمه فی‌حلول العذاب حکمهم .

« وقد مکروا مکرهم » ای دبّر الامم الخالیة تدبیرهم کما دبّر قومك و کفروا برسلهم کما کفروا بك وجهدوا للخلود جهدهم ـ میگوید : امّتهای پیشین که گذشتند وجهان داران که بودند به پیغامبران ورسولان خویش کافر شدند و سازهای بد ساختند درکار پیغامبران و ایذاءِ ایشان همچنان که مشرکان مکّه بتو کافر می‌شوند ودر قتل ونفی توسازهای بد می‌سازند ، « وعندالله مکرُهم » ای هو ثابت عنده لیوم الجزاء غیر خاف علیه ؛ و آن ساز و مکر و کفر ایشان بنزدیك خدای تعالی ثابتست بروی پوشیده نه ، می‌داند و می‌بیند تا روز جزا که ایشانرا جزاءِ آن دهد ، «وان کان مکرهم لتزول منه الجبال» ای وما کان مکرهم لیزول به امر النّبی(ص) وامردین الاسلام وثبوته کثبوت الجبال الرّاسیة لانّ الله عزّوجل

---

۱ ـ درنسخ الف وج : کیف اهلکناهم

وعد نبيّه عليه الصّلوة والسّلام اظهار دينه على كلّ الاديان ، فقال جلّ ذكره : « ليظهره على الدّين كلّه » ـ معنى آنست كه مكر ايشان اگرچند كوشند وـ ازند كوه را ازجاى نبرد ونه جنباند ، يعنى كاردين اسلام و نبوّت **مصطفى** همچون كوهست راسخ وثابت ، مكرايشان وساز وتدبير وحيل ايشان درآن اثرنكنند كه ربّ العزّه وعده داد كه اين دين اسلام برهمهٔ دينها غالب بود و **مصطفى** را و مؤمنانرا بردشمن ظفر ونصرت بود ودليل برين قول آنست كه برعقب گفت : « فلا تحسبنّ الله مخلف وعده رسله » .

قرأ **الكسائى** لَتزوُل بفتح اللاّم الاولى وضمّ الثانية والمعنى : وان كان مكرهم يبلغ فى‌الكيد الى ازالة الجبال فانّ الله عزّوجلّ ينصر دينه و مكرهم عنده لايخفى عليه ـ مى‌گويد اگر كيد و مكر ايشان از عظيمى كه بود بجائى رسد كه كوه ازجاى ببرد ايشان در آن سود نكنند و بكار نيايد ايشانرا ، قومى گفتند : اين مكر **نمرود** است كه كوه از آن مكروى بجنبيد .

و بيان اين قصّه آنست كه **على بن ابى طالب** (ع) و جماعتى گفتند كه **نمرود** جبّار گفت اگر آنچ **ابراهيم** مى‌گويد حقست و راست پس من ننشينم تا آنگه كه بدانم كه درآسمان كيست وچيست ؟! بفرمود تا چهاربچهٔ كركس را بگوشت بپروردند تابزرگ شدند ، آنگه تابوتى ساخت وخود باديگرى درآن [1] نشست و تابوت‌درپايهاى **نسور** [2] بست وبالاى تابوت عصائى فروزد برسرآن پاره‌اى گوشت آويخته آنگه ايشانرا فرا گذاشت تابرپريدند بطمع آن گوشت ، وآن تابوت را دو درساخته بود يكى سوى بالاويكى سوى زير ، چون نيك برهواپرواز كرده بودند **نمرود** صاحب خويش را گفت : افتح الباب الاعلى وانظر الى السّماء هل قربنا منها ـ اين در كه سوى بالاست بگشاى تاخود كجا رسيديم ؟ در بگشاد آسمانرا بهيئة خود ديد چنانك بود ، آنگه گفت : افتح الباب الاسفل فانظر الى الارض كيف تراها ـ آن در كه سوى زمين است [3] بگشاى تاخود چونست ؟بگشاد

١ـ نسخهٔ ج : در آن تابوت .
٢ـ نسور جمع نسر: كركس.
٣ـ نسخهٔ الف : زمين دارد .

و گفت زمین را همچون میان دریامی‌بینم و کوهها چون دخان ، درها فروافکندند تا ازآن برتر پریدند ، باز دیگر باره بفرمود تا درْ بگشاد بنگرست [۱] ، آسمان همچنان بهیئة خود دید ودر زیر نگرست گفت از زمین سیاهی می‌بینم هیچ آثار واطلال پیدا نه ، و آنگه ازبالا ندا آمد : ایّها الطّاغیة انّی ترید ـ ای گمراه بی حاصل چه میخواهی و کجا می‌روی ؟ ـ **عکرمه** گوید آن غلام که باوی بود تیر و کمان داشت یك تیرسوی هوا انداخت ماهیی ازآن دریا که برهواست تن‌خویش فدا کرد ، درخواست تاآن تیر بخون وی آلوده کنند [۲] ، آن تیر آلوده بخون آن ماهی بتابوت باز آمد ، **نمرود** گفت : کفیت شغل اله السّمآء ، پس فرمود آن غلام خویش را تاآن عصا ازسوی هوا باسوی [۳] زیرین گردانید تاآن مرغان بطمع گوشت قصد زیر کردند و تابوت بزمین باز آوردند ؛ این بود تدبیر ومکر **نمرود** [۴] و کوههای زمین ازپریدن‌آن مرغان وبردن وآوردن‌آن تابوت‌پنداشتند که فزع‌قیامت ورستاخیزست ازجای خودبجنبیدند ، اینست که ربّ‌العالمین گفت: « وان کان مکرهم لتزول منه الجبال» . آن مکروکید وتدبیرمشرکان اگر چند بتدبیر و مکر **نمرود** رسد که از آن کوهها بجنبد ، ایشانرا سود ندارد و بکار نیایــد .

« فلا تحسبنّ الله » یا محمّد ، « مُخلف وعده رسله » ماوعدهم من النّصر و الفتح‌لاولیائه والهلاك لاعدائه ، « انّ الله عزیزٌ » منیعٌ ، « ذوانتقام » من الکفّار یجازیهم بماکان سیّآتهم .

«یوم تُبدّل الارض» العامل فی‌یوم ، قوله : «ذو انتقام » ای هو ذوانتقام فی ذلك الیوم ، « تبدّل الارضُ غیر الارضِ » مفسّران اینجا دو قول گفته‌اند : یکی آنست که این تبدیل تغییر صورتست نه تبدیل عین جوهر ، زمین ودأب زمین‌همان است ، امّا صورت وصفت وی بگردد که این نشیب وفراز و کوه و دریا و انهار و

۱ـ نسخهٔ الف : بگشای وبنگر .
۲ـ نسخهٔ الف : آلوده شود .
۳ـ نسخهٔ الف : ازبالای هوا بسوی.
۴ـ نسخهٔ الف : نمرود لعین .

اشجار همه بردارند تازمینی شود ملساء [1] ، هامونی یك رنگ : «قاعاً صفصفاً لاتری فیها عوجاً ولا امتاً» وهمچنین جوهر آسمان برجای بود امّا صفت وی بگردد که ستارگان فروریزند وآفتاب وماه را روشنائی ببرند ، گهی چون دردی زیت بود چنانك گفت : « یوم تکون السّمآء کالمهل » . گهی گلگون وسرخ رنگ شکافته چنانك گفت : «فاذا انشقّت السّمآءُ فکانت وردةً کالدّهان » . ـ قول دیگر آنست که این تبدیل عین است نه تبدیل صورت ، این زمین و آسمان که هست عین آن بردارند وزمینی وآسمانی دیگربجای آن نهند .

ابن مسعود گفت و جماعتی مفسّران : تبدّل ارضاً بیضاء کانّها فضّةٌ لم‌یسفك فیهادم ولم تعمل علیها خطیئة . **سعید جبیر** گفت و **محمدبن کعب** : هی‌ارض من خبز یعنی تبدّل خبزةً بیضآء یأکل منها المؤمنون من تحت اقدامهم ؛ و فی‌ذلك ماروی **ابوسعید الخدری** عن النّبی (ص) قال : تکون الارض یوم القیامة خبزةً واحدةً یکفاها الجبّار بیده کما یکفاه احدکم خبزته فی السّفرة نزلاً لاهل الجنّة . و قیل تبدّل الارض ناراً فتصیر الارض کلّها ناراً و الجنّة من و رائها یری کواعبها و اکوابها ، وقال **کعب** تصیّرالسّموات جناناً و یصیّر مکان البحر النّار . و قیل تبدیل‌السّموات طیّها من قوله : «یوم نطوی السّمآء» . وقیل تبدّل الارض‌جهنّم والسّموات جناناً . وعن **عائشة** قالت سألت رسول‌الله (ص)این‌یکون النّاس حین‌تبدّل الارض؟ ـ فقال علی‌الصّراط ، ویروی علی‌جسرجهنّم ، ویروی اضیاف‌الله ، «وبرزوا» ای خرجوا من قبورهم ، « لله الواحد القهّار » لمحا سبته ایّاهم و مجازاته علی اعمالهم .

روی **انس‌بن‌مالك** : قال نزل جبرئیل علی محمّدٍ (ص) وهو یتلو هـذه الآیة : « یوم تُبدّل الارضُ غیرالارضِ والسّموات» ، فقال محمّد (ص) یاجبرئیل واین یکون النّاس یوم القیامة ، قال یامحمّد علی ارض بیضاء لم یعمل علیها ذنب قطّ ، فاذا زفرت جهنّم تتعلّق الملائکة بالعرش کلٌ ینادی لااسألك الّا نفسی ،

۱ـ ملساء : نرم وصاف وهموار .

« وتکون الجبال کالعهن المنفوش » . تذوب من مخافة جهنّم یامحمّد ویجآءبجهنّم یوم القیامة تزفّ زفاً علیها سبعون الف زمامٍ علی کلّ زمامٍ سبعون الف ملكٍ حتّی توقف بین یدی‌الله عزّوجلّ ، فیقال لها یا جهنّم تکلّمی ، قال تقول جهنّم لااله الّا انت و عزّتك وعظمتك لانتقمنّ الیوم ممّن اکل رزقك وعبد غیرك لایجاوزنی الّامن عنده جوازه ؛ قال محمّد (ص) یاجبرئیل وماالجواز یوم القیامة ؟ ـ قال ابشر ابشر یامحمّد فانّ امّتك علی الجواز ، الا من شهد ان لااله الّا الله ثابتاً جاز من جسر جهنّم ، قال فقال محمّد (ص) : الحمدلله الّذی الهم امّتی شهادة ان لا اله الّا الله .

« و ترى المجرمین یومئذٍ » وتری یا محمّدالکفّار یوم‌القیامة ، « مقرّنین » مشدودین فی‌القرن وهوالحبل . وقیل‌قرنوا فی‌القیودوالاغلال ، من قرنت‌الشّئ‌بالشّئ ای ضممته فیقرن الکافر مع الکافر . و قیل یقرن الکافر مع شیطانه . وقیل یجعل کلّ واحدٍ مع قرینه ، « فی‌الاصفاد » جمع صفد وهوالغلّ . و قیل القید و کلّ ماصفدبه الانسان ای شدّ .

« سرابیلهم من قطرانٍ » ای لباسهم من‌القطران الّذی یطلی به الابل وهو منتن الرّیح تسرع الیه النّار . وقیل القطران مایتحلّب من شجر الابهل وهو اقبل الاشیآءِ اشتعالاً ولو اراد الله جلّ وعزّ المبالغة فی‌احراقهم‌بغیر نارٍ وبغیرقطرانٍ لقدر علی ذلك ولکنّه عذب بما یعقل العباد العذابَ من جهته و حذرهم مایعرفون حقیقته ، وقرئ من قطرٍ آنٍ والقطر النّحاس المذاب والآنی الّذی بلغ الغایة فی الحرارة ؛ « وتغشی وجوههم النّار » تعلوها فتلفحها فلایطیقون ردّها.

« لیجزی الله کلّ نفسٍ ما کسبت » یجزی وفق اعمالهم ، ان خیراً فخیراً وان شرّاً فشرّاً ، « انّ الله سریعُ الحساب » یحاسب جمیع العباد فی اسرع من لمح البصر .

« هذا » ای هذا القرآن ، « بلاغٌ للنّاس » ابلغ الله به الیهم فی الحجّة علیهم . وقیل البلاغ الکفایة ، من قوله : « انّ فی‌هذا لبلاغاً » ای هوکاف‌فی‌انذار النّاس ، «ولینذروا به » قیل‌الواو زایدة والتّقدیر لینذروا به . وقیل هو محمول

علی‌المعنی ای هذا القرآن بلاغ فیه کفایة للنّاس لیتّعظوا به ولینذروا به . وقیل هو عطفٌ علی اوّل السّورة ای انزلنا الکتاب لتخرج النّاس ولتنذرهم انت یا محمّد ، « ولیعلموا » بما ذکر فیه من الحجج ، « انّما هواله‌ٌ واحدٌ » لاشریك معه ولامعین ، « ولیذّکّر » ای ولیتّعظ ، « اولوا الالباب » اهل اللّب و العقل و البصائر .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « واذ قال ابرهیم ربّ اجعل هذا البلد آمناً » **ابراهیم** (ع) درین آیت از حق دو چیز خواست : یکی امن **مکّه** از استیلاءِ دشمن ، دیگر امن دل ازغلبهٔ سلطان هوا ، گفت بار خدایا این شهر **مکّه** را حرمی گردان ایمن که هیچ جبّاری را برآن دست نبود و هیچ کس را درو ترس نبود ، ربّ العالمین دعاءِ وی اجابت کرد و آنرا حرمی ساخت مبارك و جای امن ، چنانك گفت : « مثابةً للنّاس و امناً » ، هرگز هیچ جبّاری را درآن دست نه وهر کس که شود درآن حرم ازآدمی‌وغیرآدمی ، ازصید وحشی‌ومرغ هوائی اورابیم نه . وامن دل که خواست‌از روی اشارت آنست که گفت : « واجنبنی وبنیّ ان نعبد الاصنام » ، هرچه ترا ازحق بازدارد آن صنم تو است و هرچه دلت بدان گراید و نگرد جز ازحق آن‌هواءِ تو است ؛ و ربّ العزّه میگوید : «افرأیت من اتّخذ الهه هواه » .

یکی را مالی وتجارتی درپیش ، یکی را زن وفرزند درپیش ، یکی‌را جاه وحشمت درپیش ، یکی در بند حرمت پارسائی وخویشتن داری بمانده و از آنجا قدم برنگرفته ، یکی طاعت وعبادت قبلهٔ خود ساخته و نگرستن بدان و تکیه بر آن حجاب راه وی گشته ؛ وربّ العالمین می گوید : « وتوبوا الی‌الله جمیعاً ایّها المؤمنون لعلّکم تفلحون » ای شما که مؤمنانید ، اگر می خواهید که دلهاتان حرم نظر خود گردانم وازحجاب قطیعت ایمن دارم ، یکبارگی روی بما نهید واز همه بر گردید ، یکباربا راه خود می‌خواندبزبان صنایع تحقیق آشنائی را ، یکبار

باخود می‌خواند بزبان کشف تأکید دوستی را ، می گوید : یکبار گی‌باوی‌پردازید ازخود شناخت حقّ ویرا ، چشم فرا کنید ازطاعت خود دیدار منّت ویرا، بازرهید ازهستی خود چشیدن دوستی ویرا ، این بود که **ابراهیم** می‌خواست بآنچ گفت : « اجنبنی وبنیّ ان نعبدالاصنام » .

جعفر صادق (ع) در تفسیر این آیت گفت : لاتردّنی الی مشاهدة الخلّة ولاتردّ اولادی الی مشاهدة النبوّة ـ بار خدایا مرا خلّت دادی ، دیدهٔ من از دیدن آن بگردان تانه ازخود بینم . وفرزندان مرانبوّت دادی ، ایشانرا بستهٔفعل خود ودیدن [1] خود مگردان . **ابن عطاء** گفت **ابراهیم** را فرمود که خانهٔ **کعبه** را بنا ساز ، **ابراهیم** آن بنارا چنانك فرمود ساخت و تمام کرد ، آنکه گفت : «ربّنا تقبّل منّا» ـ بارخدایا بپذیر ازماآنچ کردیم ، عتاب‌آمد از حق که : امرتك ببنآء البیت ومننت علیك‌به ووفقتك له الا تستحیی‌ان تمنّ وتقول تقبّل منّا فنسیت منّتی علیك‌وذکرت فعلك ومنّتك ؛ از **ابراهیم** ملاحظه‌ای رفت بآن کردهٔخویش تا می‌گفت : « تقبّل منّا » ، فرمان آمد که ای **ابراهیم** فعل خود و منّت خود می بینی درآنچ کردی ونمی‌دانی که آن توفیق مابود ومنّت مابود وتخصیص ما بود ، **ابراهیم** (ع) از سیاست این عتاب دعا کرد ، گفت : « اجنبنی و بنیّ ان نعبد الاصنام» ، بارخدایا دیدن فعل خود ونسبت‌باخود درراه خلّت ما ونبوّت فرزندان، صنم است که راه برما می‌زند ، بلطف خود این صنم ازراه مابردار و هستی ما از پیش بردار وهمچنان منّت خود برمامی‌دار. وگفته‌اند [2] **ابراهیم** رونده‌ای‌بکمال بود ، امّا از حدّ تلوین [3] بهیئة تمکین هنوز نرسیده بود ، میان لطف حقّ و فقر نفس خود مانده بود ، چون بالطف حقّ نگرستی [4] میدان فضل فراخ دیدی [5] ، بزبان بسط درحالت انس گفتی [6] : « واغفر لابی انّه کان من الضّالّین » ، باز بفقر نفس خود نگرستی عرصه‌ای تنگ دیدی وعقبه‌ای خطرناك ، بزبان قبض در حالت خوف گفتی : « واجنبنی وبنیّ ان نعبد الاصنام» ، اینست قاعدهٔ خوف ورجا اهل

۱ـ نسخهٔ الف : دیدهٔ . ۲ـ نسخهٔ الف : گویند . ۳ـ نسخهٔ الف : تکوین.
٤ـ نسخهٔ الف : نگرستید . ۵ـ نسخهٔ الف : دید. ٦ـ نسخهٔ الف : گفت .

شریعت را وقبض وبسط اهل حقیقت را .

«ربّنا انّی اسکنت من ذرّیتی بوادٍ غیرذی زرعٍ» عالمیانرا باین آیت طریق توکّل وترك اعتماد براسباب درآموخت وباز نمود که خودرا در ظلّ عنایت حق داشتن اولیتر ازظلّ نعمت وی برخود خواستن که در همه حال نعمت تبع عنایتست.

حکایت کنند از **سلطان محمود** که وقتی لشکریان خود را می‌نواخت و هر کسی‌را خلعتی همی‌داد ومقصود وی همه آن بود که تا **ایاز** خاص آرزوئی کند وخلعتی‌خواهد ، **ایاز** همچنان کمر بسته وبخدمت بحرمت ایستاده و زبان معارضه بریده وهمّت ازآن اجناس اموال پرداخته [1] ، **محمود** گفت : ای غلام ازین مال ونعمت‌ترا خودآرزوئی نبود ؟ ـ **ایاز** خدمت کرد و تواضع نمود گفت : چون توهستی همهٔ جهان آن منست . شب **معراج** هرچه خزاین نعمت بود فرا پیش **مصطفی** (ص) نهادند وفرادیس اعلی وجنّات مأوی را درها باز نهادند که تا **سیّد** ازآن چیزی خواهد وآرزوئی کند ، **سیّد** (ص) بگوشهٔ چشم بهیچ باز ننگرست، از جناب کرم ندا آمد که : « مازاغ البصر وماطغی » .

تا دل ز علایقت یگانه نشود یك تیر ترا سوی نشانه نشود
تا هردوجهانت از میانه نشود کشتی بسلامت بکرانه‌نشود

... « فاجعل افئدةً من النّاس تهوی الیهم » ـ قال **ابن عطاء** : من انقطع عن الخلق بالکلّیة صرف‌اللهّ‌الیه وجوه‌الخلق وجعل‌مودّته فی‌صدورهم‌ومحبّته فی‌قلوبهم. وذلك من دعاءِ الخلیل علیه السّلام لمّا انقطع باهله عن‌الخلق والارفاق و الاسباب دعالهم فقال: « فاجعل افئدةً من النّاس تهوی الیهم » . هر که یکبار گی‌باخدمت حق پردازد ، عالمیان دل بامحبّت وی پردازند ازبرکت دعاءِ **خلیل** ـ وبیان‌اجابت این دعا آنست که الله گفت جلّ جلاله : « انّ الّذین آمنوا و عملوا الصّالحات سیجعلُ لهم الرّحمن وُدّاً » این دوستی اوّل از حق درپیوندد آنکه بخلق سرایت کند ، یك ذرّه جمال محبّت ازلی دردیدهٔ **موسی کلیم** (ع) نهادند که : «والقیت

١ـ نسخهٔ ج : برداشته.

علیك محبّةً منّی » تا فرعون جان ودل ودیدهٔ خودبرشاهدآن ذرّه همی فشاند ، شب تا روز جز این کار نداشتی که بدست خویش گهوارهٔ موسی می‌جنبانیدی .

ودر خبر می‌آید که هرآن بنده‌ای که سحرگاه برخیزد وطهارتی بیارد و دورکعت نماز کند ، جبّار عالم محبّت وی بآب افکند وباچشمه های دنیا بیامیزد تا هرکه از آن آب بمقدار یك قطره می‌خورد ، دوستی آن بنده بحکم عنایت و محبّت ازلی دردل وی پیدا می‌شود .

« ولا تحسبنّ الله غافلاً عمّا یعملُ الظّالمون » ـ قال **احمد بن خضرویه** : لو اُذن لی فی‌الشّفاعة مابدأت الّا بظالمی ، ولا اغتنم سفراً الّا یکون فیه معی من یوذینی ویظلمنی‌شوقاً منّی‌لتعرفةالله للمظلومین . یقول تعالی : «لاتحسبنّ‌الله غافلاً عمّا یعمل الظّالمون» آن ساعت که مظلوم از دست ظالم برنج آید واز درد دلو سوز جگر بحق نالد ، ازآن ناله وسوز وی زلزله در طبقات آسمان افتد ومقرّبان درغلغل‌آیند ، وآن دعاءِ مظلوم برمثال شرارات آتش سوی هوابرشود وتابحضرت عزّت ذوالجلال هیچیز آنرا حجاب نکند و ربّ العالمین گوید : وعزّتی لانصرنّك ولو بعد حین .

مصطفی (ص) گفت : «ایّاك ودعوة المظلوم ولو کان‌کافراً فانّه لیس‌لهادون الله حجاب» ـ دعآءِ مظلومِ کافررا چنین‌می گوید ، دعاءِ مظلومِ مسلمان متعبّدخود چون بود ؟! .

یکی از بزرگان دین حکایت کند که مردی را دیدم در طواف می گفت : من رآنی فلا یظلم احداً ، هرکه مرا بیند وحال من باز داند تابرکس ظلم نکند وستمکار نبود ؛ گفتم ای جوانمرد درچنین جایگه مثل این سخن نگویند که‌ذکر وثنا ودعا گویند ، گفت اگر قصّه وسرگذشت خود باتو بگویم مرامعذور داری : مردی بودم ازمتنعّمان **بصره** ، روزگار بغفلت و بیهوده بسرآورده ونفس خود بر پی هوا وشهوت داشته ، ناکردنی درشرع می کردم و کردنی فرو می گذاشتم ، بجهل وظلم سر درنهاده و ازبطش وقهر حق ناآگاه بوده ، تا روزی بر کنار شط

برصیادی رسیدم که ماهیی بزرگ صید کرده بود ، آن ماهی بقهر وظلم از وی بستدم‌وازسوزدل ودعای وی‌نیندیشیدم ، چون بخانه باز آمدم‌آن ماهی‌بریان کردم وخوردم ، ناگاه کف دست من سیاه شد ، طبیب را خواندم تامعالجت کند ، طبیب گفت اگر این کف دست ازخود جدا نکنی سرایت کند وهلاك تن تو درآن‌بود، کف ازخود جدا کردم بالای کف تاببازو سیاه شد ، آن نیزاز خود جدا کردم هنوز می‌افزود ، آخر ازسرآن درد ورنج درخواب شدم ، گوینده‌ای بانگ برمن زد که : اِلحق الصیّاد والّا هلك بدنك کلّه ، گفت از خواب درآمدم ، مرا در محفّه‌ای نشاندند و بکنار شط بردند همانجای که صیّاد را دیده بودم ، بپای وی درافتادم وعذر همی خواستم ، صیّاد چون مرا چنان دید گفت : بردارید او را که این نه کردهٔ منست و نه گشایش این بند بدست منست ، مرا برداشتند و بمحلّتی دیگر بردند ، عریشی را دیدم ازچوب وبرگ خرما فراهم نهاده و در درون آن دخترکی بود بحدّ پانزده ساله درنماز ایستاده ، چون مرا بدید نماز خود کوتاه کرد تاسلام باز داد ، آنگه گفت : یا ابه مالك ، الك حاجةٌ ؟ - ای پدر ترا چه بوده وچه رسیده ؟ پدر قصّه من باوی بگفت که این‌آن مرداست که دی برما ستم کرد واکنون می‌بینی حال وی ورنج تن وی ، آن دخترك روی سوی آسمان کرد وگفت : یامولای ماعرفتك عجولاً فکیف عجلت علیه بجاهی علیك الّا رددت‌علیه ذراعه ، فما استتمّت کلامها حتّی ردّ اللّٰه‌جلّ جلاله علیّ ذراعی .

« هذا بلاغٌ للنّاس » این آیت از جوامع قرآنست که **مصطفی** (ص) گفته : « اوتیت جوامع الکلم » ودر قرآن ازین نمط بسیارست ، هرآیتی از آن بجای کتابی است که اگر ازآسمان براین امّت جز ازآن نیامدی [1] ایشانرا در آن غناءِ وافی بودی [2] ودردین ایشانرا تمام بودی [3] ، نبینی درین یك آیت که چون جمع کرد درآن همهٔ انواع علوم وارکان دین ووجوه شریعت وانواع‌حکمت وابواب حقیقت ، هم قرآن را مدحست وهم شریعت را ، هم وعظ را پیغامست وهم تهنیت را ، هم‌رحمت رابسط است‌وهم‌حجّت را ، اوّل‌چه گفت : «هذابلاغٌ‌للنّاس» ،

١- نسخهٔ الف : جدا زان نیامدید . ٢ و ٣ - نسخهٔ الف : بودید .

این ستایش قرآنست و تصدیق قصّه آن و برداشت قدر آن و تعظیم منّت بدان و جهانیانرا تهنیت بدان و باز نمودنست که از مردم در آن چیز نیست [1] ، آفریده و کرده نیست ، بلکه بلاغست رسیده بمردمان ، کلامی پاك وپیغامی درست‌ازخدای جهان ، «ولینذروا به » درین کلمت باز الزام حجّتست بردشمنان وبناءِ همهٔ تهدیدهاست که در قرآن وهمهٔ حدّها که در گردن سلطان و همهٔ نهی منکرها که واجبست برمؤمنان ، « ولیعلموا انّما هواله واحد » این باز دلیلست که ایمان سمعی است که توحید دربلاغ بست وبلاغ سمعی است ، پیغام شنیدنی است . اهل سنّت ازینجا گفتند دین مامسموع است نه معقول ، که ایمانرا مسموع مایه است وعقل آنرا پیرایه است . دیگرهرآیت که درقرآنست که در آن ذکر نامی است از نامهای الله یاصفتی ازصفتهای وی یا اشارتی فرا ذات وی یاکلمه‌ای از مدح وی وهرچه درعالم پیداست ازآیات ورایات قدرت وی ، صنایع وعجایب فطرت وی ، آن همه درتحت این شود که : «ولیعلموا انّما هو اله واحد» پس این‌کلمه‌خزینه ایست علم توحید را وقاعده‌ایست اصول دین را ، آنکه‌گفت : « ولیذّکّر اولوا الالباب» تاپند گیرند عاقلان ویادگارستانند زیرك دلان که زیرکان و هشیارانرا بنزدیك الله مقدارست ونازیرك بر آفرید کارخوارست ، همانست که جای دیگر گفت : « ومایتذکّر الّا من ینیب» . ازالله اوپندپذیرد که دل باوی دارد ، ازالله او شرم دارد که از نظروی خبردارد ، باالله او گراید که حاجت خودبوی داند ، برالله مهر او نهد که ویرا شناسد ونظروی پیش چشم خویش دارد .

۱- نسخهٔ الف : خیر نیست .

۱۵- سورة الحجر - مکیه

۱- النوبة الاولی

«بسم الله الرّحمن الرّحیم»

بنام خداوند فراخ بخشایش مهربان. «الرٰ تلك آیاتُ الکتاب» این حرفها آیتها نامه است، «وقرآنٍ مبین[1]» وقرآنی پیدا کننده، بازنماینده.

الجزء الرابع عشر

«رُبَما یودّ الّذین کفروا» ای بسا هنگاما که دوست بود و آرزو بود ناگرویدگانرا، «لو کانوا مسلمین[2]» اگر [در دار دنیا] مسلمان بودندی [گویندهٔ لااله الّا الله].

«ذَرهم» گذار ایشانرا، «یاکلوا و یتمتّعوا» تامی‌خورند وکام می‌رانند، «و یُلهِهم الامل» ودرازدیدن عمر ایشانرا مشغول میدارد، «فسوف یَعلمون[3]» تاآنگه که آگاه شوند.

«وما اهلکنا من قریةٍ» هرگز هلاك نکردیم شهری را، «الّا ولها کتابٌ معلوم[4]» مگر آنرا تقدیری بود وحکمی ازما و نبشته‌ای [واندازه‌ای که مهلت چند وهلاك کی] مارا معلوم وهنگام آن دانسته.

«ما تسبق من امّةٍ» پیشی نکند هیچ گروهی، «اَجَلَها» برهنگام مرگ خویش، «وما یستأخرون[5]» ونه باپس ماند از آن هنگام.

«و قالوا» کافران گفتند، «یاایّها الّذی نزّل علیه الذّکر» ای آنکس که پیغام ویاد بروی فرو فرستادند، «انّك لمجنون[6]» تو دیوانه‌ای.

« **لوما تأتینا بالملآئکة** » چرا فریشتگان نیاوردی بما باخود ، « **ان کنت من الصّادقین**[۷] » اگر از راست گویانی .

« **ما ننزّل الملآئکة** » فرو نفرستیم برایشان فریشتگان ، « **الّا بالحقّ** » مگر بمرگ ایشان ، « **وما کانوا اذاً منظرین**[۸] » و آنگه که فریشته آید ایشانرا درنگ ندهد .

« **انّا نحنُ نزّلنا الذّکر** » ما فروفرستادیم این یاد وپیغام ، « **و انّا له لحافظون**[۹] » وما خود نگه دارانیم .

« **ولقد اَرسلنا من قبلك** » و فرستادیم پیش ازتو رسالتها ، « **فی شیَعِ الاوّلین**[۱۰] » در گروهان پیشینیان .

« **وما یأتیهم من رسولٍ** » ونیامد بایشان هیچ پیغامبر ، « **الّا کانوا به یستهزؤن**[۱۱] » مگر افسوس می کردند برو .

« **کذلك نَسلکه فی قلوب المجرمین**[۱۲] . **لا یؤمنون به** » چنان‌نهادیم ونمودیم دردلهای‌بدان که تابنگروند بخدا ورسول وقرآن [وتا افسوس کنند بر پیغام وپیغامبران]، « **وقد خلت سنّة الاوّلین**[۱۳] » وگذشت درین جهان سنّت پیشینیان [درتکذیب پیغامبران وآنچ بایشان رسید از مُثلات وعقوبات] .

« **ولو فتحنا علیهم باباً من السّمآءِ** » واگر باز گشائیم برایشان دری از آسمان ، « **فظلّوا فیه یعرجون**[۱۴] » و ایشان درایستند درآن در و می برشوند [۱] .

« **لقالوا انّما سکّرت ابصارنا** » گویند چشمهای مابپوشیده‌اند وبربسته‌اند و کژ نموده‌اند ، « **بلْ نحن قوم مسحورون**[۱۵] » بلکه ما گروهی ایم چشم به جادوئی بربسته .

« **ولقدجعلنا فی السّمآءِ بروجاً** » و آفریدیم وکردیم درآسمان برجها ، « **و زیّنّا ها للنّاظرین**[۱۶] » وبر آراستیم آنرا نگرندگان [۲] شب را .

۱ـ نسخهٔ الف : می‌برسند .　　۲ ـ نسخهٔ الف : نگریدگان .

« **وحفظناها من كلّ شيطانٍ رجيم**(۱۷) » و نگه داشتیم آنرا از هر دیوی نفریده‌ای [۱] .

« **الّا من استرق السّمع** » مگر کسی از ایشان که سخن دزدیده نیوشد ، « **فاَتبعه** » درپی او نشیند [و اورا جوید] ، « **شهابٌ مبين**(۱۸) » شاخی آتش آشکارا .

« **والارضَ مددناها** » وزمین راپهن باز کردیم ، « **واَلقينا فيها رواسيَ** » ودر آن کوهها در افکندیم [۲] ، « **و اَنبتنا فيها** » و برویانیدیم در آن ، « **من كلّ شيءٍ موزون**(۱۹) » ازهرچیزی سختنی [۳] .

« **و جعلنا لكم فيهامعايشَ** » وشمارا درآن زیستن راجای ساختیم وچیز ، « **ومَن لستم له برازقين**(۲۰) » [هم شمارا و هم همه‌را روزی خواران]که شما ایشانرا روزی دهان نیستید .

النوبة الثـانية

سورة الحجر مكّی است ، نود ونه آیتست وششصد وپنجاه و چهار کلمت و دوهزار وهفتصد وشصت حرف ودراین سوره نه ناسخ است نه منسوخ مگر دونیمه آیت : « فاَصفح الصّفحَ الجميل »، دیگر « واَعرض عن‌المشركين » . این هردو بآیهٔ قتال منسوخست . وعن **ابىّ بن كعب** : قال قال رسول‌الله (ص) من قرأ سورة الحجر كان له من الاجر عشرُ حسناتٍ بعدد المهاجرين و الانصار و المستهزئين بمحمّد (ص) .

« بسم‌الله الرّحمن الرّحيم ـ **الٓر** تلك آيات الكتاب » اى هذه الحروف آيات الكتاب الّذى هوقرآنٌ مبينٌ للاحكام . ـ می گویداین حروف آیات کتاب خداوند تبارك وتعالى است ، کتاب **قرآن** که پیدا کنندهٔ احکامست : « يُبيّنُ الرّشد من

۱ـ نفریدن : نفرین کردن ـ لعنت کردن ـ پشولیدن .
۲ ـ نسخهٔ الف : اوکندیم . ۳ـ سختن : سنجیدن .

الغیّ والهدی من الضّلال » باین قول کتاب قرآنست و قرآن کتاب و عطفه علیه وهوهو لتضمّن القرآن معنی الجمع. وقیل الکتاب للجنس والمراد به ماتقدّم القرآن من الکتب ای هذه الآیات آیات الکتب الّتی تقدّمت القرآن یرید معنی هذه معناها ، باین قول معنی آنست که این آیات آیات کتاب خداوند تعالی است ، آن کتابها که پیش از قرآن فرو آمده بپیغمبران ، آنگه گفت : « وقرآنٍ مبینٍ » ای وآیات قرآن مبین . - می گوید آیات کتب پیشینه است و آیات قرآن مبین درمعنی همه یکسان وهمه کلام خداوند جهان .

« رُبما یودّ » قرأ نافع وعاصم بتخفیف الباء والباقون بتشدیدها وهمالغتان فالتّخفیف لاهل الحجاز والتّشدید لقیس وتمیم وبکر ، « ربّ » حرف جرّ است هم مشدّد وهم مخفّف وباسم نکرة مخصوصست ، تقول : ربّ رجلٍ جائنی ، وربرجلٍ جائنی ، چون ـ ما ـ کافه در آن شود آنکه بفعل ماضی مخصوص بود ، تقول : ربّماجائنی زیدٌ ، و اگر مستقبل آید از پس آن لابد ـ کان ـ در آن مضمر بود چنانك درین آیتست :« ربمایودّ » یعنی ربّماکان یودّالّذین کفروا ؛ واگر کسی گوید این اضمار چگونه است درست بود و ـکان ـ چیزی را گویند که گذشته ورفته بود ومعلومست که این آرزوی کافران درمستقبل است نه درماضی، جواب آنست که هرچه ربّ العزّه جلّ جلاله وعده داد که خواهد بود ماضی ومستقبل درآن یکسانست ، نابوده هنوز چون بوده است ونا آمده چون آمده ، که وعدهٔ وی راستست و درست ، بودنی و آمدنی ، اگر کسی گوید ربّ وربما در وضع لغت قلّت را گویند و کافران این آرزو بسیارخواهند کرد بردوام ، پس استعمال ربما درین موضع چه معنی دارد ؟ جواب آنست که سیاق این سخن برسبیل تهدیدست نه برسبیل تقلیل ، چنانك کسی فعلی بد کند تواورا گوئی : ربّما ندمت علی ماتفعله ای لعلّك ستندمُ علی ماتفعل وانت لا تشكّ انّه یندمُ فخرج هذا مخرج التّهدید والوعید .

امّا دربیان وقت آن که کافران این آرزو کنند ، مفسّران سه قول گفته‌اند: یکی آنست که این بوقت نزع گویند درحال معاینت که فریشتگان عذاب را بینند چنانك ربّ العزّه گفت : «ولو تری اذ الظّالمون فی غمرات الموت »الآیة...

قول دوّم آنست که در قیامت گویند چون احوال و اهوال رستاخیز بینند و مسلمانانرا بینند که می‌نوازند و ببهشت می‌فرستند. قول سیم آنست که این در دوزخ گویند آنگه که گناه‌کاران مسلمانان را و اصحاب کبائر را از اهل قبله بشفاعت پیغامبران وصالحان ازدوزخ بیرون آرندوببهشت فرستند، وفی‌ذلك‌ماروی ابوموسی‌عن النّبی (ص) قال: « اذا کان یوم القیامة و اجتمع اهل النّار فی‌النّار ومعهم من شاءالله من اهل‌القبلة قال‌الکفّار لمن فی‌النّار من‌اهل‌القبلة، الستم‌مسلمین؟ قالوا بلی، قالوا فما اغنی عنکم اسلامکم وقد صرتم معنا فی النّار، قالوا کانت لنا ذنوب فاخذنا بها فیغضب‌الله لهم بفضل رحمته فیأمر بکلّ من کان من اهل القبلة فیخرجون منها فحینئذٍ « یودّ الّذین کفروا لوکانوا مسلمین »، وقرأ رسول‌الله (ص) هذه الآیة ....

وعن ابن‌عباس قال: مایزال الله یدخل الجنّة ویرحم ویشفّع حتّی یقول‌من کان من المسلمین فلیدخل الجنّة فحینئذٍ: « یودّ الّذین کفروا لو کانوا مسلمین » این آیت حجّتست بر معتزله درباب وعید، گوئیم اگر مسلمان گنه‌کار بگناه خویش‌جاوید دردوزخ بود باکافران چنانك اعتقاد خبیث‌ایشانست‌بایستی که‌کافران تمنّی اسلام مسلمانان نکردندی وبر فوات آن تحسّر نخوردندی، بلکه برفوت صلاح وپاکی‌از گناه تحسّرخوردندی که براعتقادایشان صلاح وپاکی از گناهست که مرد را دربهشت آرد نه مجرّد اسلام وگرچنان بودی که می‌گویند ربّ‌العزّه گفتی: ربما یودّ الّذین کفروا لو کانوا صالحین، چون ربّ العزّه تمنّی ایشان در اسلام بست معلوم شد که اسلام است که مرد را دربهشت آرد وگرچه با آن گناه بود آن گناه اورا ازبهشت محروم نگرداند وجاوید اورا درآتش‌بنگذارد.

« ذرهم یأکلوا » صیغت صیغت امرست وبمعنی وعید است، یقال ذر فلاناً وذرنی وفلاناً، هردوکلمهٔ وعید است و قرآن بهردو ناطق، پارسی گویان بتهدید گویند فلانرا بمن بگذار. ـ یقول تعالی: ذر یا محمّد هؤلاءِ الکفّار یأخذوا حظوظهم من دنیاهم، « ویتمتّعوا » بلذّاتها، « و یلههم الامل » یعنی ویشغلهم الامانیّ عن الایمان و التّکثیر من‌الطّاعات والتزوّد للمعاد، « فسوف یعلمون » ما

يصيرون اليه من عذاب الله . هذا كقوله : « والّذين كفروا يتمتّعون ويأكلون كما تأكلُ الانعام والنّار مثوىً لهم » .

«وما اهلكنا من قريةٍ » اى من اهل قرية ، و ـ القرى ـ فى القرآن الامصار ، سمّيت قرية لانّها تقرى اهلها اى تجمعهم كما سمّى الحىّ لانّه يحوى القبيلة .اين آيت جواب قريش است كه مى گفتند : «فامطر علينا حجارةً من السّماء ـ عجّل لنا قطّنا » عذاب وهلاك بتعجيل مى‌خواستند ، ربّ العزّه گفت : « ما اهلكنا من قريةٍ الّا ولها كتابٌ معلومٌ » اى اجل مقدور ووقت محدود لانعذّبهم ولانهلكهم حتّى يبلغوه ـ ما هرگز اهل شهرى را هلاك نكرديم مگر كه هلاك ايشان راوقتى معيّن بود تا بآن وقت معيّن نرسند ايشانرا هلاك نكنيم ، چون آن وقت معيّن موقت در رسد در آن تقديم و تأخير نرود .

اينست كه گفت جلّ جلاله : « ماتسبق من اُمّةٍ اجلها » التّأنيث فى تسبق محمول على لفظ الامّة والجمع فى « يستأخرون » على معنى الامّة اى ما تتقدّم الوقت الّذى وقت لها ولا يتأخّرون عنه ؛ هذا كقوله : « فاذا جآء اجلهم لايستأخرون عنه ساعةً ولا يستقدمون ». وقيل : « الّا ولها كتابٌ معلوم » هو كتاب فيه اعمالهم واعمارهم وآجالهم وهلاكهم ، ومعنى معلوم اى تعلم الملائكة ذلك الوقت . وقال **الحسن** : ماتسبق من امّة اجلها رسولها و كتابها فتعذّب قبله ، ولا يستأخرون اى لايستأخر القوم اذا كذّبوا الرّسل .

« وقالوا » يعنى قال مشركوا مكّة لمحمّد (ص) ، « يا ايّها الّذى نُزّل عليه الذّكر » اى القرآن بزعمك ودعواك ، « انّك لمجنون » مصاب فى عقلك و رأيك مستور عليك وجه الصّواب . ـ كافران اين سخن بر سبيل استهزاء مى گفتند كه ايشان را اعتقاد نبود كه كتاب آسمان بوى مى‌آيد وبرسالت وى ايمان نداشتند گفتند يا **محمّد** تو ديوانه‌اى كه مارا ازدين پدران برمى گردانى و ميخواهى كه پس رو توباشيم بى‌حجّتى وبرهانى ، آنكه حجّت وبرهان خواستند.

« لوما تأتينا » لوما حثّ وتحضيضٌ بمعنى هلا اى هلاّ اتيتنا ، « بالملائكة » تراهم شاهدين لك على صدق مانقول ، « ان كنت من الصّادقين » وگفته‌اند ـ لوما ـ

و ـ لولا ـ یکسانست ، امّا لولا بیش است در قرآن که عرب آنرا بیش گویند ـ معنی آنست که ای محمّد اگر راست می گوئی که من پیغامبرم چرا با خود فریشتگان نیاوردی تابصدق توایشان گواهی دادندی وماترا پس روی کردیمی ؟ ربّ العزّه بجواب ایشان گفت :

«ماُ ننزّل الملائکة» بسه قراءت خوانده‌اند : «ماُ ننزّل» بضمّ نون و کسرزا وتشدید ، «الملائکةَ» بنصب قراءت حمزه و کسائی و حفص است ، من قوله : «ولو انّنا نزّلنا الیهم الملائکةَ» . ـ «ما تُنزّل» بضمّ تا وفتح زا و تشدید ، «الملائکةُ» برفع ابوبکر خواند تنها ، من قوله : «و نُزّل الملائکةُ تنزیلا» ، باقی«ما تَنزّل» بفتح تا وزا وتشدیدخوانند ، «الملائکةُ» برفع ، من قوله : «تنزّل الملائکةُ والرّوح» ای تتنزّل ـ معنی آنست که فریشتگان آسمان فرونیایند مگر بمرگ ایشان ، «الّا بالحقّ» حق اینجا مرگست ازبهرآنك آن دادست ازحق جلّ جلاله ، جای دیگر گفت : «و جاءت سکرة الموت بالحقّ» . وقیل «ماتنزّل الملائکةُ الّا بالحقّ» ای بالرّسالة او بالعذاب ای لو شاهدوهم ثمّ کفروا ، «وما کانوا اذاً منظرین» بالعذاب .

«انّا نحن نزّلنا الذّکر» ذکراینجاقرآنست ، میگوید قرآن فروفرستادیم ، «و اِنّا له لحافظون» وما آنرا گوشدار ونگه‌داریم [1] ، کس را نیست ونتواند نه ابلیس وشیاطین ونه آدمیان که درآن زیادت و نقصان آرند ، همانست که جای دیگر گفت : «لایأتیه الباطل من بین یدیه ولا من خلفه» . معنی دیگر «وانّا له لحافظون» فی قلب من اردنا به الخیر ، کسی که بوی خیر خواسته‌ایم و راه صلاح وسداد نموده‌ایم این قرآن در دل وی نگه می‌داریم : «بل هوآیاتٌ بیّنات فی‌صدورالّذین اوتوا العلم» ، وگفته‌اند «وانّا له لحافظون» اینها کنایةازرسول خداست یعنی وانّا لمحمّد (ص) حافظون ممّن اراد به سوءاً ، یقول‌الله تعالی: «والله یعصمك من النّاس» .

«ولقد ارسلنا من قبلك فی شیع الاوّلین» جمع شیعة وهی‌الامم و الفرق و

۱ـ نسخهٔ ج : گوشوان و نگهبانیم

الطّوایف والتّوابع والانصار ، مشتقّة من شاعة ای تبعه واصله من‌الشّیاع وهوالحطب الصّغاریوقدبها الکبار والاوّلین من اضافةالشئ الی صفته . وقیل الاوّلین‌هم‌الاقدمون الّذین سنّوا الضّلالة لمن بعدهم ومن تبعهم شیعهم لاقتدائهم بهم .

«ومایأتیهم من‌رسولٍ الّاکانوابه یستهزؤن» این‌آیت تعزیت‌وتسلیت **مصطفی** (ص) است . ـ میگوید پیش‌از تو رسولان فرستادیم بامّتهای گذشته و فریشتگانرا نفرستادیم‌برین وجه که قوم تو اقتراح می کنند ، وسفهاءِ هرامّت استهزاء کردند برسولان خویش چنانك قوم تو استهزاء می کنند و نظیر این آیت در **قرآن** فراوانست .

« کذلك نَسلکهُ » السّلك ادخال الشئ فی شیءٍ فمعنی نسلکه ندخله و نجعله ای کما سلکنا فی‌قلوب شیع الاوّلین التکذیب و الاستهزاء ؛ کذلك نسلکه فی قلوب مشرکی قومك لایؤمنون به ای باللّٰه . و قیل بالذّکر الّذی انزل علیك ـ میگوید چنانك دلهای گروهان پیشینیان از ایمان وتصدیق بازداشتیم و چنان نهادیم ونمودیم ایشانرا که تاتکذیب واستهزاء کنند برپیغامبران همچنان کردیم و نهادیم در دلهای مشرکان **مکّه** که تا ایمان نیارند و استهزاء و تکذیب کنند . و قیل نسلك الذّکر ، « فی قلوب المجرمین » باسماع النّبی ایّاهم ذلك وهم مع ذلك « لایؤمنون به » همچنین می‌سازیم و می نمائیم و می کنیم این پیغام را در دلهای ایشان که در علم من ناگرویدگانند تا بنگروند بآن ، همانست که در جای دیگر گفت : « کذلك سلکناه فی قلوب المجرمین ، لا یؤمنون به حتّی یروا العذاب الالیم » ، جای دیگر گفت : « وماکان لنفسٍ اَن تؤمن الّا باذن اللّٰه ویجعل الرّجس علی‌الّذین لایعقلون». فی‌هذه الآیات و نظائرها ردٌّ علی **المعتزلة والقدریّة** وقد شرحناها فی غیر موضع ، « وقد خلت سُنّة الاوّلین » ای تقدّمت عادتهم فی‌التّکذیب بالآیات فهؤلاءِ یقتفون آثارهم فی‌الکفر والتّکذیب . وقیل «خلت سُنّة الاوّلین» فی‌اهلاکی ایّاهم وماحاق بهم من المثلات بعد التّکذیب .

« ولوفتحنا علیهم باباً من السّماءِ » این جواب ایشانست که اقتراح آیات می کردند ومی گفتند : ائتنا بآیةٍ ،« ولو فتحنا علیهم » ای لو اظهرنا لهم اوضح

آية وهو فتح باب «من السّمآء فظلّوا» المشركين، «فيه يعرجون». قال **ابن عباس** فظلّ الملائكة فيه يعرجون اى يذهبون و يجيئون .

« لقالوا انّما سكّرت ابصارنا » اى غطيت يعني ماهذا بحق اى غشيت ابصارنا كما يغشى السّكر عين السّكران فلايرى الشيء على حقيقته ثمّ شكّوا فى هذا ايضاً فقالوا: « بل نحن قوم مسحورون» سحرنا محمّد فلانبصر ؛ قرأ **ابن كثير** - سكرت - بالتّخفيف اى حبست عن النّظر كما يحبس الماء بالسّكر . وقيل معنى التّشديد و التّخفيف واحد الّا انّ التّشديد للمبالغة .

« ولقد جعلنا فى السّمآء بروجاً » اى خلقنا فيها بروجاً وهى اثنى عشر برجاً: **الحمل** و **الثّور** و **الجوزاء** و **السّرطان** و **الاسد** و **السنبله** و **الميزان** و **العقرب** و **القوس** و **الجدى** و **الدّلو** و **الحوت** ، فهذه البروج كواكب شدّت بفلك السّماء يدوربها دوران الرّحا و تنزلها الشّمس والقمر و الكواكب السيّارة ، وقيل انّ الفلك قسم اثنى عشر قسماً كلّ قسم منها سمّى برجاً ولقب كلّ برج ببعض الكواكب الّتى فى ذلك القسم كالحمل والثّور الى التّمام واشتقاقه من البروج وهو الظّهور . وقيل البروج قصور فى السّماء ، وقيل نجوم السّماء ثلثة اقسام : قسم منها سيّارة وقسم منها رجوم لدحور الشّياطين، وقسم منها هو القطب الّذى يدور عليه الفلك ثابت ، «وزيّنّاها» يعنى السّماء ، وقيل البروج ، «للنّاظرين» اليها والمعتبرين بها والمستدلّين على توحيد صانعها .

« وحفظناها » يعنى السّماء ، « من كلّ شيطان رجيم ». قال **ابن جريح** : الرّجيم الملعون ، وقيل الرّجيم الّذى يرجم بالكواكب .

« الّا من استرق السّمع » اى لكن من استرق السّمع اى المسموع ، «فاتبعه شهاب مبين » نار يظهر لكلّ ذى عينين . قال **ابن عيسى** : الشّهاب عمود من نار تمتدّ بشدّة ضيائه كالنّار . وقال **ابن عباس** كانت الشّياطين لايحجبون عن السّموات فكانوا يدخلونها ويأتون باخبارها لانّ الملائكة يتدارسون ممّا انتسخوه من اللّوح المحفوظ ثمّ يأتون الكهنة فيخبرونهم بذلك فيخلطون به كذبهم فلمّا ولد عيسى(ع)

منعوامن ثلث سموات ولم يمنعوا من اربع فلمّا ولدمحمّد (ص) منعوا من‌السّموات كلّهافما منهم من يريد استراق السّمع الّا رمى بشهاب فيخرجه اويخبله اويحرق جزءاً منه ولا يقتله. قال **الحسن**: يقتله ولا يعود الشّهاب؛ وقيل يرجمون بها و تعودالشّهب الى اماكنها. روى عن **ابى لهب بن مالك**: قال حضرتُ رسول‌الله(ص) وقد ذكرت عنده‌الكهانة فقلت بابى وامّى نحن اوّل من فزع لحراسة السّماء ورجم الشياطين ومنع الجنّ من استراق السّمع عند قذفها بالنّجوم و انّا لمّا رأينا ذلك اجتمعنا الى‌كاهن لنا يقال له **خِطربن مالك** وكان شيخاً كبيرا قداتت عليه‌ثلثمائة وستّون سنة فقلناله يا **خِطر** هل عندكم علمٌ من‌هذه النّجوم الّتى يرمى بها؟ فانّا قد فزعنا و خفنا سوء عاقبتها، فقال لنا:

الرّجز: اغدوا علىّ فى السّحر* وأتوا جميعاً بسفر* اخبركم بذا الخبر* امّا بخيرٍ اوضرر.

قال فانصرفناعنه يومنا فلمّا كان فى‌وقت السّحر اتيناه فاذا نحن به قائم على قدميه شاخص‌الى‌السّماء بعينيه فناديناه يا **خِطر** فاوماء الينا ان امسكوا فامسكنا وانقضّ من السّماء نجمٌ عظيم وصرخ باعلى صوته: اصابه اصابه* خامره عقابه* عاجله عذابه* احرقه شهابه* زايله جوابه* ياويله ماحاله* تغيّرت احواله.

ثمّ امسك طويلاً وطفق يقول:

يالهب يالهب بنى قحطان — اخبركم بالحقّ والبيان
اقسمت بالكعبة والاركان — والبلدالمؤمن ذى السكّان
والمنع‌للسّمع عتاة الجان — بثاقب فى كفّه سلطان
من‌اجل مبعوث‌عظيم‌الشّان — يبعث بالتّنزيل والفرقان
تمحى به عبادة الاوثان

قال فقلنا يا **خِطر** انّك لتذكرُ امراً عظيماً فما ذا تقولُ و ترى لقومك ان يفعلوا، قال:

ارى لهم ماقد ارى لنفسى — ان يتبعوا خير قبيل الانس

برهانه مثل شعاع الشّمس — يبعث من مكّة دار الحمس
بمحكم التّنزيل غير لبس

قال فقلناله من هو وما اسمه وما مدّته ؟ - قال :

بالموت اقسمت لكم والعيش — انّ النّبىّ ذا لمن قريش
ليس يُرى فى حكمه من طيش — نعم ولا فى خُلقه من هيش
يكون فى جيشٍ واىّ جيش — من آل قحطان وآل البيش

والبيش الاخلاط من كلّ قوم . فقلنا له من اىّ البطون هو ؟ - فقال بطن من ولد **ابرهيم** (ع) يقال‌له قريش ، قلنا له بيّن لنا من اىّ قريش‌هو ؟- قال : والبيت والدّعائم * والدّار والحمائم * انّ الّذى ملازمى * ثناؤه وعاصمى * لمن لباب هاشم * من معشرٍ اكارم * قد يكتنى بالقاسم * يبعث بالملاحم * و قتل كلّ ظالم . - ثمّ قال : اللّه اكبر ، اللّه اكبر * جاء الحقّ وظهر * وانقطع عن‌الانس‌الخبر * هذا هوالبيان ، اخبرنى به رأس الجان . ثمّ قال هذا بناى وسكت و اغمى عليه فما افاق الّا بعد ثلثة ايّام ، فلمّا افاق قال : لااله الّااللّه محمّد رسول‌اللّه ، ثمّ مات .فقال رسول‌اللّه (ص) : سبحان‌اللّه ، سبحان‌اللّه لقد نطق بمثل نبوّةٍ وانّه ليحشر يوم‌القيامة امةً واحدةً .

قوله : « والارضَ مددناها » انّما مدّت لانّها لم تخلق ممدودةً فمدّت بعد الخلقة من تحت الكعبة ولهذا قال تعالى : « و الارضَ بعد ذلك دحيها » . قال **الحسن** : كانت طينة فقال اللّه لها انبسطى فانبسطت على وجه‌الماء ، « و القينا فيها رواسى » اى جبالاً ثوابت كانت‌الارض ترجرج فجعل‌اللّه الجبال اوتاداً لها فثبتت بها، «وأنبتنافيها » اى‌فى‌الارض، «من كلّ شىءٍ موزون» اى من كلّ شىءٍ مقدور جرى على وزنٍ من‌قدراللّه عزّوجل لايجاوز ماقدّره‌اللّه عليه ، لايستطيع خلقٌ زيادة فيه ولا نقصاناً . - مى گويد برويانيديم درين زمين ازهرچيزى چنانك اللّه خواست وتقدير كرد وساخت بروزنى ومعيارى كه هيچ كس تغيير آن نتواند و زيادت و نقصان درآن نيارد ، وروا باشد كه معنى وزن اندر قدر و منزلت بود چنانك مردم بعرف وعادت گويند فلانرا بنزديك خلق وزنى نيست ، يعنى كه اورا قدرومنزلت

نیست . و گفته‌اند : « وانبتنا فیها » یعنی فی الجبال ، « من کلّ شیءٍ موزون » یوزن نحو الحدید والرّصاص والنّحاس والذّهب و الفضّة و الزّرنیخ و الکحل وغیر ذلك ممّا یوزن وزناً ویحتمل انّ المراد به المکیل والموزون والمعدود لانّ مآل الکلّ الی الوزن کالحنطة والشّعیر یؤلان الی الخبز الّذی یوزن و اشباه ذلك .

« وجعلنا لکم فیها معایش » جمع معیشة وهی مصدر عاش فجعل اسماً لما یعاش به ، ووزن معایش مفاعل ، ولا یهمز یاؤه لانّها اصلیّة وانّما تهمز الزائدة المنقلبة نحو صحائف ورسائل وعجائز ، « ومن لستم لهُ برازقین » ای وسخّرنا لکم من یخدمکم والله یرزقهم ، ای جعلنا لکم فی الارض معایش تعیشون بها و ممالیك و دواب تنتفعون بها لکم نفعهم وعلی الله رزقهم . وقیل وجعلنا لکم ولمن لستم له برازقین ، « فیها معایش » وهی الدّواب والانعام والوحش والسّباعِ والطّیر والعبید والاماء وجاز وقوع من علی مالایعقل لاختلاطه بمن یعقل . وقیل ـ من ـ هاهنا بمعنی ـ ما ـ کقوله: « فمنهم من یمشی علی بطنه ومنهم من یمشی علی رِجلین ومنهم من یمشی علی اربعٍ » .

النوبة الثالثة

بسم الله الرّحمن الرّحیم : بنام او که زبانها گویا شده بنام او ، جانها شیدا شده بنام او، بیگانه آشنا شده بنام او ، زشتها زیباشده بنام او، کارها هویدا شده بنام او، راهها پیداشده بنام او . بنام او که چشمهای مشتاقان گریان بنام او ، دلهای عارفان سوزان بنام او ، سرّهای والهان خروشان بنام او ، تنهای عاشقان پیچان[1] بنام او . ـ بنام او که جانها اسیر پیغام او ، عارف افتاده بدام او ، مشتاق [2] مست مهر ازجام او ، طوبی کسی را که ازین جام شربتی کشید ، یادرین راه منزلی برید ، دل وی بنور اعظم افروخته وبروح انس زنده وبعزّوصال فرخنده ، گهی درحیرت شهود مکاشف جلال، گهی دربحر وجود غرقهٔ لطف وجمال ، بزبان نازودلال همی گوید :

۱ـ نسخهٔ ج : بی‌جان . ۲ـ نسخهٔ الف : مشتاقان .

در عشق تو من کیم که در منزل من از وصل رُخت گلی دمد بر ِگل من
این بس نبود ز عشق تو حاصل من کاراستهٔ وصل تو باشد دل من

« الٓر » الف : آلاءِ اوست ، لام : لطف او ، را : رحمت او . از روی اشارت میگوید : بندهٔ من نعمت از مادان و لطف از مابین و رحمت از ما خواه ، من آن خداوندم که باجودم بخل نه وبالطف من عجز نه و در رحمت من نقصان نه ، بندهٔ من هرچه جوئی به از نعمت من نجوئی ، شاکر باش تابیفزایم . هرچه داری به‌از لطف من نداری ، ذاکر باش تاپردهٔ لطف برتو نگه دارم . هرچه گزینی هرگز چون رحمت من نگزینی ، بردر من باش تارحمت باز نگیرم . بندهٔ من هر کس را گنجی است و گنج مؤمنان خزینهٔ نعمت من ، هر کس را نازی است وناز دوستان بلطف من ، هر کس را امیدی است وامید عاصیان برحمت من .

« ربما یودّ الّذین کفروا لوکانوامسلمین » باش تا این مملکت دنیا بردارند واین بساط لعب‌ولهو درنوردندودرمیدان‌عقبی‌وعرصهٔ عظمی‌ایوان کبریابر کشند ، پرده از روی کارها بر گرفته و خبرها عیان گشته ، بیچاره بیگانگان آن روز بدانند که از چه باز مانده‌اند وچه شراب خورده‌اند ، آرزوی اسلام کنند وچه سود دارد ؟! تخمی که نکشتند چه دروند ؟ درختی که ننشاندند به َبرآن چه‌امید دارند ؟ وتانگوئی که این حسرت وغبن خود کافرانرا خواهد بود که از اسلام باز ماندند ، فاسقانرا همین حسرت خواهد بود که از طاعت باز ماندند و غافلان که از ذکر باز ماندند . یکی از بزرگان دین وائمّهٔ سلف گفته درین آیت : ربّما یودّ الّذین فسقوا لوکانوا مطیعین ، ربّما یودّ الّذین غفلوا لوکانوا ذاکرین . ماخرج احد من الدّنیامن مؤمن ولاکافر الّا علی ندامةٍ وحسرةٍ . فالکافر لمایری من سوءِ ما ُیجازی به والمؤمن لرؤیة تقصیره فی القیام بمواجب الحرمة وترك الخدمة وشکر النّعمة .

« َذرهم یأکلوا ویتمتّعوا » الآیه . . . التّزیّن بالدّنیا من اخلاق المنافقین و التمتّع بها من اخلاق الکافرین والتّمرّغ فیها من اخلاق الهالکین . قال الله عزّوجلّ : « ذرهم یأکلوا ویتمتّعوا ویلههم الامل فسوف یعلمون » روی انّ النّبی (ص) غرز

عوداً بین یدیه وآخر الی‌جنبه وآخربعده ، قال تدرون ماهذا ؟ قالوا الله و رسوله اعلم ، قال فانّ هذا الانسان وهذا الاجل فیتعاطی الامل فیختلجه الاجل دون ذلك. و روی انّه قال (ص) صلاح اوّل هذه الامّة بالزهد والیقین ویهلك آخرهابالبخل والامل .

« انّا نحن نزّلنا الذّکر وانّا له لحافظون » نشر بساط توقیرقرآنست واظهار شرف وعزّت آن بنزدیك خدای جهان ، قرآنی که یادگار دل مؤمنانست و مونس جان عارفان وسلوت دوستان و آسایش مشتاقان ، دلهای مؤمنان بدان آراسته ، عیب ایشان بدان پوشیده ، دین ایشان به آن کوشیده ، سعادت و پیروزی فردای ایشان درآن پیدا کرده ، « وانّا له لحافظون » یك قول آنست که : نحفظه‌بقرّائه فقلوب القرّاء خزائن کتابه وهو لایضیّع حفظة کتابه فانّ فی‌تضییعهم تضییع کتابه ، بشارتی عظیمست دانایان قرآن راوخوانندگان آنرا ازبهرآنك اطوارطینت‌ایشان خزینهٔ آیات قرآنست وسویداءِ دل‌ایشان مستودع اسرارعزّت قرآنست‌ومعلومست که جوهر تادرصدف بود صدف بعزّ جوهر عزیزبود ، ازخطرایمن واز آفت‌ضیاع محفوظ . ویقال : انزل‌التّوریة وو کّل‌حفظهاالی‌بنی‌اسرائیل ، فقال‌بما استحفظوامن کتاب‌الله فحرّفواوبدّلوا وانزل القرآن واخبرانّه حافظه بقوله :«وانّا له‌لحافظون» فلمّا تولّی‌حفظه لاجرم «انّه‌لکتاب‌عزیز لایأتیه‌الباطل من بین یدیه ولامن خلفه».

« ولقد جعلنا فی السّمآءِ بروجاً » بروج آسمان کواکب‌اند ، ربّ العزّه آنرا بقدرت [1] خویش‌آفریده وآسمانرا بدان نگاشته ونظاره‌گاه‌آدمیان کرده ، یقول‌الله تعالی: «وزیّنّاها للنّاظرین» همچنین دلهای عارفان بلطف خویش‌بکواکب معرفت وقمر علم وآفتاب توحید آراسته ونظرگاه خود ساخته . **مصطفی** (ص) گفت : ولکن ینظرالی قلوبکم ، **شیطان** چون قصد آسمان کند استراق سمع را بآتش عقوبت می بسوزد ؛ چون قصد دل بندهٔ مؤمن کند وسوسه را چه عجب اگر بآتش معرفت بسوزد .

۱ــ نسخهٔ الف : بقوة .

« وجعلنالکم فیها معایش » سبب عیش کلّ احدٍ مختلف ، فعیش المریدین بیمن اقباله وعیش العارفین بلطف جماله وعیش الموحّدین بکشف جلاله کلٌ مربوط بحاله و لکلّ نصیب من افضاله والحقّ منزّه عن التجمّل بافعاله .

٢ـ النوبة الاولی

قوله تعالی: « وان من شیءٍ الّا عندنا خزآئنه » نیست هیچیز مگر بنزدیك ماست نهفت جای آن ونهاد جای آن ، « وما نُنزّله » وفرو نفرستیم آنرا ، « الّا بقدرٍ معلوم[٢١] » مگر باندازه‌ای دانسته .

« و ارسلنا الرّیاح لواقحَ » وفرومی گشائیم بادهای آبستن ،« فانزلنا من السّمآءِ مآءً » تافرو فرستیم از زبرآبی ، « فاسقینا کموهُ » تاشمارا آب دهیم ، « وما انتم له بخازنین[٢٢] » وشما باز برندگان آب نه‌اید [از خلق] .

« وانّا لنحن نحیی ونُمیت » و ما که ما ایم زنده می کنیم و می‌میرانیم ، « و نحن الوارثون[٢٣] » و [آخرجهان ازجهانیان] میراث بریم .

« ولقد علمنا المستقدِمین منکم » ودانسته‌ایم گذشتگان پیشینیان ازشما، « ولقد علمنا المستاخرین[٢٤] » وپسینیان شما دانسته‌ایم .

« وانّ ربّك هو یحشرهم » وخداوند توآخر باهم آرد [پیشینیان و پسینیان را] ، « انّه حکیمٌ علیم[٢٥] » که راست کارست ، راستَ دانش ، بهمه چیز دانا .

« ولقد خلقنا الانسانَ » بیافریدیم مردم‌را ، « من صلصالٍ » ازسفال‌خام، « من حماءٍ مسنون[٢٦] » از طلخب فرو ریخته برروی زمین .

« والجآنّ خلقناه » و پری را آفریـدیم ، « من قبلُ » پیش از آدم ، « من نار السّموم[٢٧] » از آتش گرم بی‌دود .

« **واذ قال ربّك للملائكة** » و گفت خداوند توفریشتگانرا ، « **اِنّی خالقُ بشراً** » من خواهم آفرید مردمی ، « **من صلصالٍ** » از ِ گلی خشك ، « **من حماءٍ مسنون**(۲۸) » از ِ گلی سیاه ، بوی بگردیده .

« **فاذا سوّیتهُ** » كه من بالا ونگاشت وی راست كنم ، « **و نفختُ فیه من روحی** » ودرو آرم [۱] ازروح خویش [۲] ، « **فقعوا له ساجدین**(۲۹) » همه اورا بسجود افتید .

« **فسجد الملائكة كلّهم اجمعون**(۳۰) » سجود كردند فریشتگان همه بیكبار بهم .

« **اِلاّ ابلیس اَبی ان یكونَ مع السّاجدین**(۳۱) » مگر ابلیس سرباز زد كه باساجدان سجود كند .

« **قال یا ابلیسُ** » [الله] گفت ای ابلیس ، « **ما لك الّا تكونَ مع السّاجدین**(۳۲) » چبود ترا كه باساجدان نبودی .

« **قال** » گفت [ابلیس] ، « **لم اكن لِاَسجد لبشرٍ** » نیستم آنرا كه سجود كنم مردمی‌را ، « **خلقته من صلصالٍ من حماءٍ مسنون**(۳۳) » كه بیافریدی او را ازطلخب خام از ِ گلی بگردیدهٔ سیاه .

« **قال** » گفت [الله] ، « **فاخرُج منها** » پس بیرون شوازآسمان ، « **فانّك رجیمٌ**(۳۴) » كه تو انداخته ورانده وبیرون كردهٔ منی .

« **وانّ علیك اللّعنة الی یوم الدّین**(۳۵) » ونفرین برتو تاروز رستاخیز.

« **قال ربّ فانظرنی الی یوم ِ یُبعثون**(۳۶) » گفت خداوند من مرادرنگ ده تاروزی كه ایشانرا برانگیزانند .

« **قال فانّك من المنظَرین**(۳۷) » گفت پس تو [۳] از درنگ دادگانی .

۱ـ نسخهٔ ج : و درآوردم. ۲ـ نسخهٔ الف : از رخ.
۳ـ نسخهٔ الف : گفت تو.

« **الی یومِ الوقت المعلوم**[۳۸] » تا آن روز که هنگام آن در رسدو آن هنگام دانستهٔ منست [که اللّٰهام که آن کی است] .

« **قال ربّ بما اَغویتنی** » گفت خداوندا بآن که مرا گمراه کردی ، « **لازیّننّ لهم فی الارضِ** » زشتیهای ایشانرا برآریم[۱] درزمین ، « **ولأُغوینّهم اجمعین**[۳۹] » وایشانرا از راه گمُ کنم همگان .

« **الّا عبادَك منهم المخلَصین**[۴۰] » مگر آن بندگان تو ازیشان که ترا یکتا خوانان‌اند وترا گزیدگان .

« **قال هذا صراطٌ علیّ مستقیم**[۴۱] » اللّٰه گفت این راهی است برمن راهی راست [هموار] [۲] .

« **اِنّ عبادی لیس لكَ علیهم سلطانٌ** » بندگان من گرویدگان [و نیکبختان] ترابرایشان دسترسی نیست وتوانی، « **الاّمَن اتّبعك من الغاوین**[۴۲] » مگر کسی که ازپی تو بیاید ازگمراهان .

النوبة الثـانية

قوله تعالی : « وَاِن مِن شیءٍ الّا عندنا خزآئنه » مفسّران گفتند مرادباین شئ بارانست ، فانّه اصل جمیع الاشیاء وبه نبات کلّ شیء ، فالمعنی : وان من شیءٍ من ارزاق الخلق الّا عندنا خزائنه ، جعل خزائن المآء خزائن الثّمار والاشجارو الحبوب لمّا کانت منه . ـ می گوید خزینهای آب وباران که اصل همهٔ چیزهااست ومایهٔ همهٔ نبات واثمار بنزدیك ماست یعنی درحکم وفرمان ماست ومقدور ماست وروزی خلق همه درید ماست وکارهمه بتدبیروتقدیرماست ، متولّی وحافظ ایشان مائیم . و گفته‌اند لفظ خزائن مستعاراست و معنی‌آنست که : الخیر کلّه بید اللّٰه ،

۱ـ کذا فی‌الاصل ، ظاهراً : برآرم .

۲ـ نسخهٔ الف : اللّٰه گفت این راهی است راست .

آنکه گفت: « وما ننزّله الّا بقدرٍ معلومٍ » ای معلوم عندالله حدّه و مبلغه، گفته‌اند که این آب آسمانست که ازآسمان بفرمان حق درمیغ آید، آنکه از میغ بزمین آید، قطرات آن برشمرده وهنگام آن دانسته، وچندکه عدد فرزند آدم وعدد فرزند ابلیس، باباران ازآسمان بزیرآیند دانندکه هر قطره‌ای کجا بزمین‌آید وازآن چه روید، وقیل«ماننزّله الّا بقدر معلوم» لاینقصه‌ولایزیده‌غیر انّه یصرفه الی من‌شآء حیث شآء کما شآءَ. ـ می‌گوید بارانرا درهمهٔ سال حدّی و مبلغی معلوم است، اندازهٔ آن دانسته ومقدارآن نام زد کرده که درآن نیفزایند وازآن نکاهند.

ابن مسعود ازینجا گفت: لیس ارض بامطرمن ارض ولاعام بامطر من عام ولکن‌الله یقسّمه ویقدّره فی الارض کیف شآء عاماً هاهنا و عاماً هاهنا ثمّ قرأ هذه الآیة. وعن **الحکم بن‌عیینه** فی هذه الآیة قال: مامن عام باکثر مطراً من عام ولا اقلّ ولکنّه یمطر قوم ویحرم آخرون وربّما کان فی‌البحر. قال **وهب**: ثلثة ما اظنّ یعلمها الّا الله: الرّعد والبرق والغیث، ما ادری من‌این‌هی‌وماهی، فقیل‌له «اَنّ الله انزل‌من‌السّمآء مآء» قال ولا ادری امطر من‌السّمآء علی‌السّحاب ام خلق فی‌السّحاب. وعن **جعفربن محمد** (ع) عن ابیه‌عن‌جدّه انّه‌قال فی‌العرش‌تمثال‌جمیع ماخلق‌الله فی‌البرّ والبحر وهوتأویل قوله: « وان من شیء الّا عندنا خزآئنه و ما ننزّله الّا بقدر معلوم ».

« وارسلنا الرّیاح لواقح » قرأ **حمزه**: «و ارسلنا الرّیح» علی انّه للجنس کالانسان و واحدة اللّواقح لاقحة ای حاملة، یقال لقحتِ النّاقة فهی لاقح و لاقحة اذا حملت وانّما صفت الرّیاح بذلك لانّها تحمل السّحاب والمآء ولانّ الخیرفیها فکانها حاملة له، ای وارسلنا الرّیاح حوامل للمآء والخیر. وقیل لواقح فی‌معنی ملاقح جمع ملقحة وهی الّتی تلقح الشّجر والسّحاب کما یلقح الفحل النّاقة.

قال **ابوبکر بن عیّاش**: لا تقطر قطرة من‌السّحاب الّا بعد ان تعمل الرّیاح الاربع فیه: فالصّبا تهیّجه، والدّبور تلقّحه، والجنوب تدرّه، والشمال تقذفه. و

عن **عبيد بن عمير** قال : يبعث‌الله المبشّرة فتقمّ الارض قمّاً ثمّ يبعث‌الله المثيرة فتثير السّحاب ثمّ يبعث‌الله المؤلّفة فتؤلّف السّحاب ثمّ يبعث‌الله اللّوا قح فتلقح الشّجر ثمّ تلا : «وارسلنا الرّياح لواقح» . وعن **ابى هريرة** قال‌الرّيح الجنوب من‌الجنّة وهى الرّياح اللّواقح الّتى ذكرها الله فى كتابه وفيها منافع للنّاس . وقال **ابن مسعود** : تحمل الرّيح المآء فتلقح السّحاب وتمرّبه فتدرّه كماتدرّ الملقحة ثمّ تمطر . وقال **ابن‌عباس** تلقح الرّياح الشّجر والسّحاب .

«فانزلنا من‌السّمآءِ» اى من‌السّحاب ، «مآءً فاَسقيناكموه» اى جعلناه‌لكم سقياً وفيه حيوتكم . قيل ماتناله الايدى والدّلاءِ فهو السّقى وما لاتناله الايدى و الدّلاء فهوالاسقاء ، «وما انتم له بخازنين» اى بمانعين ممّن اسقيه لانّ ذلك بيدى اسقيه من اشاء و امنعه من اشاء . و قيل وما انتم له بخازنين حافظين فى‌الارض لولا حفظ‌الله ايّاه لكم . وقيل ليست خزائنه بايديكم . وقيل هذا دليل على انّ المآء لايملك الّا محوزاً .

«و اِنّا لنحنُ نحيى ونميت» نحيى بالايجاد و نميت بالافناء ، «و نحن الوارثون» اذا مات الخلايق كلّها ولا يبقى حىّ سوانا فنرث الارض ومن عليها .

«ولقد علمنا المستقدمين منكم» الى اين صاروا وماذا لقوا ، «ولقد علمنا المستأخرين» كم‌يعيشون ومتى يموتون و كيف يبلون و كيف يحشرون . ميگويد ما دانسته ايم گذشتگان پيشينيان از جهانيان و جهانداران كه كار و حال ايشان بچه رسيد وسرانجام شان چه بود وچه ديدند و بچه رسيدند ، ودانسته‌ايم پسينيان شما يعنى ايشان كه زادند و ايشان كه خواهند زاد تابقيامت كه هنوز در پشت پدران‌اند دانسته ايم كه چند زيند و كى ميرند و در گور چند باشند و در قيامت چه بينند وبچه رسند . معنى‌ديگر «ولقد علمنا المستقدمين منكم» فى‌الطّاعات و الخيرات «والمستأخرين» عنها . ـ مى گويدايشان كه بطاعات وخيرات مى‌شتابند وبنيك مردى ونيك عهدى درپيش افتاده‌اند و ايشان كه از طاعات و نيكى واپس مانده‌اند همه مى‌دانيم وهر كس را بسزاى خود جزا دهيم .

ابن‌عباس گفت این آیت درصفوف نماز گران آمده است ، قومی نیك مردان صحابه بصف اوّل می‌شتافتند دومعنی را : یکی آنك رسول خدا (ص) برآن تحریض می کرد ووعدهٔ ثواب نیکو می‌داد . ودیگر آنك درآخرصفوف بودندی که زنان ایستاده بودندی ونمی‌خواستند که زنانرا بینند ، مستقدمان ایشانند . ومستأخران قومی بودند که هم درصف آخرایستادندی وآنکه نظارهٔ آن زنان می کردندبوقت رکوع یابعد از سلام . وفی الخبر انّ بعض المنافقین کان یصلّی فی آخر صفوف الرّجال فاذا رکع وسجد رمق النّسآء خلفه بلحظه فنزلت هذه‌الآیة . ـ معنی‌آنست که مامستقدمان درصف اوّل می‌دانیم نیّت ایشان وهمّت ایشان وفردا ایشانرا بآن ثواب دهیم و مستأخران در صف آخر می‌دانیم آن ریبة که در دل ایشان است یعنی منافقان وفردا ایشان راجزای کردارخود دهیم‌ولهذا المعنی قال النّبی(ص): « خیر صفوف الرّجال اوّلها و شرّها آخرها و شرّ صفوف النّسآء اوّلها و خیرها آخرها ».

« وانّ ربّك هو یحشرهم » ای یجمع الاوّل و الآخر یوم القیامة فیریهم اعمالهم ویجزیهم بها ، « اِنّه حکیمٌ » فی‌تدبیرخلقه فی‌احیائهم واماتتهم ،«علیمٌ» بهم وباعمالهم .

« ولقد خلقنا الانسان » یعنی‌آدم ، «من صلصالٍ» قال **ابن‌عباس** : هوالطّین الیابس . وقال **قتاده** : ییبس فیصیر له صلصلة و الصّلصلة الصّوت . قال **ابوعبیدة** : یقال للطّین الیابس صلصال مالم تأخذه النّار فاذا اخذته النّار فهو فخار ، « من حماءٍ» جمع حمأة وهی الطّین‌بطول جریان المآء علیه فینتن ویسودّ ، «مسنونٍ» ای مصبوب لییبس والسّن الصبّ . وقیل مسنون ای متغیّر من حال الحمأة الی حال الصّلصلة . وقیل متغیّر الرّائحة منتن وقیل المسنون المصوّر اخذ من سنة الوجه وهی صورته ومعنی الآیة : خلقنا آدم من طین یابس ذلك الطّین مِن حماءٍ مصبوب فصار صلصالاً .

« و الجآنّ خلقناه » قال **الحسن** و **قتاده** و **مقاتل** : هوابلیس . و قال

ابن‌عباس: آدم ابوالبشر والجانّ ابوالجنّ وابلیس ابوالشّیاطین وهم لایموتون الّا مع ابیهم والجنّ یموتون ومنهم کافرٌ ومنهم مؤمنٌ، «من قبل» ای من قبل آدم، «من نار السّموم» السّموم الحارّة المحرقة وسمّیت الرّیح الحارّة سموماً لدخولها فی‌المسامّ. وقال **الکلبی**: هی نارلادخان لها والصّواعق تکون فیها وهی بین‌السّماء وبین الحجاب فاذا احدث‌الله امراً خرقت الحجاب فهدّت الی ما امرت فالهدّة الّتی تسمعون خرق ذلك الحجاب. وعن **ابن‌عباس** قال: کان ابلیس من حیّ من احیآء الملائکة یقال‌لهم الجنّ خلقوا من نارالسّموم من بین الملائکة وخلقت الجنّ‌الّذین ذکروا فی‌القرآن: «من‌مارجٍ من‌نارٍ». وقال **ابن مسعود**: هذه السّموم جزءٌ من‌سبعین جزءاً من‌السّموم الّتی خلق‌منها الجانّ وتلا: «والجآنّ خلقناه من‌قبل‌من نارالسّموم».

«واذ قال ربّك للملائکةِ انّی خالقٌ» ای سأخلق، «بشراً من صلصالٍ من حماءٍ مسنونٍ، فاذا سوّیته» عدّلت صورته واتممت خلقه، «ونفخت فیه من روحی» فصار بشراً حیّا، «فقعوا له ساجدین». - بدانك نفخ بر خدای عزّ وجل رواست، فعلیست‌ازافعال اوجلّ جلاله، اوراهم فعلست وهم قول، درفعل‌یکتاست ودرقول بی‌همتا، اگر کند یاگوید برصفت کمال‌است وازوی سزا، واگرنکند یا نگوید برفعت کمالست واز عیب جدا، نفخ اضافت باخود کرد و **آدم** را بآن مشرّف کرد، حیوة **آدم** بآن حاصل آمد و از ذات باری جلّ جلاله درذات **آدم** جزئی نه همچنانك نفخ **عیسی** (ع) در مرغ روان گشت واز ذات **عیسی** در مرغ جزئی‌نه، اهل‌تأویل گفتند «ونفخت‌فیه من‌روحی» اجریت فیه‌من‌روحی‌المخلوقة. واین نه دراخبار صحاح [1] است ونه درآثارصحابه وسلف ونه گفت مفسّران ثقات، تأویل بگذار که تأویل راه بی‌راهانست ومایهٔ طغیانست، اقرار وتسلیم گوش دار وظاهردست بمدار که راه مؤمنانست واعتقادسنّیان است ونجات درآنست، یقول‌الله عزّوجلّ: «فان تنازعتم فی شیءٍ فردّوهُ الی‌الله و الرّسول ان کنتم تؤمنون بالله و الیوم الآخر ذلك خیرٌ واحسنُ تأویلا». وقال **الشافعی** (رض): الظّاهر املك؛

۱- نسخهٔ ج: اخبار صحیح.

قوله : « فقعوا له ساجدین » یعنی سجود تحیّةٍ و تکرمةٍ ، لا سجود صلوةٍ وعادةٍ .

« فسجد الملائکةُ کلّهم اجمعون ، الّا ابلیس » الاستثناء صحیح وهومن قوم من الملائکة یقال لهم الجنّ کما ذکرنا . وقال الحسن الاستثناء منقطع ولم یکن هومن الملائکة ولا طرفة عین . وعن ابن‌عباس قال : لمّا خلق‌الله عزّوجل الملائکة قال: انّی‌خالقٌ بشراً من‌طین ، فاذا انا خلقته فاسجدوا له ، قالوا لانفعل فارسل‌علیهم ناراً فاحرقتهم ، ثمّ خلق ملائکة فقال : انّی خالق بشراً من طین ، فاذا انا خلقته فاسجدوا له ، قالوا سمعنا واطعنا الّا ابلیس‌کان من الکافرین الاوّلین ، « ابی ان یکون مع السّاجدین » امتنع من ان یکون معهم .

« قال یا ابلیس مالك اَلّا تکون مع‌السّاجدین » موضع‌آن نصب باسقاط فی، والمعنی مالك فی‌ان لا تکون مع السّاجدین ، ثمّ اظهر العداوة الّتی کان یکتمها فقال: « لم اکن لاسجد لبشرٍ خلقتهُ من صلصالٍ من حماءٍ مسنونٍ » .

« قال فاخرج منها » من‌السّمآء ، وقیل‌من‌الجنّة ، وقیل من‌صورة الملائکة ، « فانّك رجیمٌ » ملعون مطرود. وقیل معنی رجیم‌ای ان حاولت‌الرّجوع الی‌السّمآء رجمت بالشّهاب کمایرجم الشّیاطین .

« وانّ علیك اللّعنة » ای لعنة الله وغضبه ، « الی یوم الدّین » ای الی یوم مجازاة العباد .

« قال ربِّ فاَنظرنی » ای ربّ فاذا اخرجتنی‌من السّموات ، فاخّرنی الی‌یوم تبعث خلقك من قبورهم ، یرید ان ینجو من‌الموت .

« قال فانّك من المنظرین » ای ممّن اُخّرهلاکه .

« الی یوم الوقت المعلوم » وهوالنفخة الاولی حین یموت الخلق کلّهم .

« قال ربّ بما اغویتنی » ای بسبب اغوائك ایّای ، « لأُزیّننّ لهم » لاولاد آدم ، الباطل حتّی یقعوا فیه ، ای ادعوهم بالوسوسة الی المعاصی ، « ولأُغوینّهم »

ولاضلنّهم واحملهم على عصيانك .

« الّا عبادك منهم المخلصين » قرأ اهل **المدينة و الكوفة والشّام** : بفتح اللّام ، يعنى الّا من اخلصته لطاعتك وطهّرته من الشّوائب بتوفيقك فانّه لاسلطان لى عليه . وقرأ الباقون : ـ المخلصين ـ بكسر اللام ، يعنى الّا من اخلص لك التّوحيد والطّاعة ؛ واكثر هذه الآيات سبق تفسيرها ومايتعلّق بها .

« قال هذا صراطٌ » ـ هذا ـ اشارتست باخلاص بنده و طاعتدارى وى ـ ميگويد : اخلاص بنده و طريق عبوديّت صراط مستقيم‌است ، « علىّ » اَن ابيّنه و اظهره ، پيدا كردن و روشن داشتن آن و راه نمودن بآن برمن يعنى كه هيچ كس راه‌راست نيافت مگربتوفيق وارشاد من وهيچ كس بطريق عبوديّت واخلاص نرفت مگر بهدايت وارادت من . وقيل : معناه‌الحقّ طريقه علىّ و مرجعه الىّ . وروا باشد كه اين‌سخن برسبيل تهديدرانى چنانك كسى‌را بيم‌دهى ، گوئى : علىّ طريقك ـ آرى ! راه گذر تو برمنست ، تو هرچه خواهى[1] ميكن .

ربّ‌العزّه **ابليس** را گفت : طريقهم علىّ و مرجعهم الىّ فاجازى كلاً باعمالهم ـ بازگشت همگان بامن وراه‌گذرهمگان برمن ، هر كس‌را بكردارخود جزا دهم چنانك سزاى اوست ؛ وگفته‌اند اين تهديد على‌الخصوص ابليس راست ، يقول تعالى : «افعل ماشئت فطريقك علىّ » .

وقرأ **يعقوب** : « صراطٌ علىٌّ » بكسراللام ورفع‌الياى ، اى‌صراطٌ‌عالٍ ـ باين قراءت معنى آنست كه اين راهيست بلند ، بزرگوار ، هموار[2] .

« انّ عبادى ليس لك عليهم سلطانٌ » اى‌ليس لك قوّة على قلوب‌المخلصين من عبادى ، ترا بردلهاى مخلصان بندگان من‌توانى ودست رسى نيست . وروا باشد كه باوّل آيت تعلّق دارد ، معنى آنست كه عهديست وپيمانى محكم ايشانرا بر من كه ترا برايشان قوّتى ودست رسى نيست «الّا من اتّبعك من‌الغاوين » اى ليس‌لك سلطان على‌قلوب‌المؤمنين انّ سلطانك على قلوب‌الغاوين‌الضّالّين‌الكافرين .

---

۱ ـ نسخهٔ الف : ميخواهى . ۲ ـ نسخهٔ الف : بدون كلمهٔ « هموار » .

النوبة الثالثة

قوله تعالی . « و ان من شیء الّا عندنا خزآئنه » الآیة . . . ، خزائن الله فی‌الارض قلوب العارفین ؛ خدایرا جلّ جلاله در زمین خزینهااست و آن خزینها دلهای عارفانست وسرّهای مریدان ، وآنکه در آن خزینها دُرهاست شب‌افروز[1] و ودیعتهای گران مایه وبدان‌آراسته ونگاشته ؛ بعضی‌بلطایف علم آراسته : دلهای عالمانست ؛ بعضی[2] بحقایق عقل نگاشته : دلهای عابدانست ؛ بعضی ببدایع سرّ پرداخته : دلهای[3] عارفانست . آنکه مُهر ربوبیّت بر آن نهاده ودر صدف[4] قدم بسته که : قلوب العباد بین اصبعین من اصابع الرّحمن .

اگر کسی گوید : این‌را چه نشانست ؟ ـ گوئیم نشان‌آنست که تلألؤشعاع آن جوهر بر جوارح بنده تابد تا همگی وی با خدمت الله پردازد ، بشب قیام کند ، بروز روزه دارد ، پیوسته دلش باطاعت می‌گراید و بخیر می شتابد و برخصت فرو نیاید . از شبهت پاك بود واز حرام دور ، در حلال زاهد واز گذشته بدرد ودر وقت با اندیشه و در باقی عمر لرزان واز دوزخ گریزان ؛ بلقمه‌ای و خرقه‌ای راضی ، جهان بجهانیان فرو گذاشته وباخدمت‌الله پرداخته ، تن‌دراشتیاق سوزان و دل بدوست یازان[5] و جان در دوست خندان .

پیر طریقت گفت : الهی از جود تو هر مفلسی را نصیبی است ، از کرم تو هر دردمندی را طبیبی‌است ، ازسعت رحمت تو هر کسی‌را بهره ایست ، از بسیاری صوب برّ تو هرنیازمندی را قطره‌ایست ، بر سر هر مؤمن از تو تاجیست ، در دل هر محبّ از تو سراجیست ، هر شیفته ای را با تو سر و کاریست ، هر منتظری را آخرروزی[6] شرابی ودیداریست .

« و ارسلنا الرّیاح لواقح » بوقت ربیع که نظر حق بدنیا رسد و عالم بنازد

---

۱ ـ نسخهٔ ج : درها شب‌افروزست . ۲ـ نسخهٔ الف : یعنی . ۳ـ نسخهٔ‌الف :دل .
٤ـ نسخهٔ ج : صفت . ۵ ـ نسخهٔ‌الف : نازان . ٦ ـ نسخهٔ الف : روز .

باد لواقح فرو گشایند ، بندهای بسته بر گشایند ، عروق اشجار را دهن باز کنند تا شاخه های آن از راه عروق آب کشد ومیوهٔ لطیف آرد . همچنین ربّ العزّه بنظر مهر و محبت بدل بندهٔ مؤمن نگرد ، باد عنایت فرو گشاید ، راه سمع و طاعت بوی بر گشاید ، تا شایستهٔ قبول موعظت گردد ، بتوبه و انابت بحق باز گردد ، راغب در خدمت ، مشغول بعبادت ، مداوم بر ذکر حق ، مواظب برقهر نفس ، در گوش نداءِ برّ پیوسته ، شکوفهٔ امید رسته ، میوهٔ طمع بر شاخ فضل بسته ، اینت آثار باد عنایت ، اینت روایح نسیم کرامت . یقول الله تعالی : « و ارسلنا الرّیاح لواقح » اذا هبّت ریاح الکرم علی اسرار العارفین اعتقهم من هواجس انفسهم و رعونات طبایعهم و فساد اهوائهم و مراداتهم و یظهر فی القلوب نتائج الکرم و هو الاعتصام بالله والاعتماد علیه والانقطاع عمّا سواه . ـ نشان سعادت بنده آنست که از مهبّ توفیق ناگاه بادعنایت درآید ، ابر معاملت فراهم آرد ، پس آن ابر بدریای عین یقین فرو شود ، آب ندامت بر گیرد ، برق ذکر بدرخشد ، رعد ارادت بنالد ، باران فکرت ببارد ، صحراءِ دل از آن باران زنده گردد ، فذلك قوله : « یُحیی الارضَ بعد موتها » ، بنده بهمگی بحق باز گردد با نفسی مرده در خود ، دلی زنده بحق ، زبانی گشاده بذکر ، جانی زنده بمهر :

لیس فی القلب و الفواد جمیعاً ⁂ موضعٌ فارغٌ لغیر الحبیب
انت حبیبی و مُنیتی وَ مُرادی ⁂ و به ما حییتُ عیشی یطیبُ
و اذا ما السّقامُ حلّ بقلبی ⁂ لم یکن غیرهُ لسقمی طبیبُ

« و انّا لنحنُ نحیی و نُمیتُ » نحیی قلوب العارفین بالمشاهدة و نمیت نفوسهم بالمجاهدة . ـ دلهای عارفان بمشاهدت زنده گردانیم و تنهاشان بمجاهدت مرده ، نفس حجاب دلست ، تا این حجاب درپیش دلست ، دل ازمشاهدت محروم است ؛ باز که نفس از روی مجاهدت بر وفق شریعت کشته گردد ، زندگی دل آغاز کند ، هدایت در رسد ، مشاهدت در پیوندد ، « و الّذین جاهدُوا فینا لنهدینّهم سُبلنا » ویقال نحیی المریدین بذکرنا و نمیت العارفین بهجرنا .

« و لقد علمنا المستقدمین منکم » الآیة . . . ، المستقدمون : المسارعون فی الخیرات ، والمستأخرون : المتکاسلون عن الخیرات . و یقال معناه : عرفنا الرّاغبین فینا والمعرضین عنّا .

« و لقد خلقنا الانسان من صلصالٍ » الآیة . . . ، روی انّ **ابن‌عمر** کان یتّخذ المجالس ، فقال **کعب** لرجلٍ من جلسآئه سل ابن عمر من ماذا خلق الله آدم ؟ ـ فقال ابن عمر : خلق الله آدم من خمسة اشیاء : من الطّین والمآءِ و النّار والنّور والرّیح ، فلمّا اجاب ابن عمر قال کعب جالسوه : فانّه‌رجلٌ عالمٌ . ـ مفهوم خبر آنست که ربّ‌العالمین **آدم** را که بیافرید[1] از پنج چیز آفرید : از گل وآب و آتش و نور وباد . حکمت در این آنست که ربّ‌العزّه هر چه آفرید از خلق خویش از یك جنس آفرید ، فریشتگانرا از نور آفرید و جانّرا از نار آفرید ، وهما نورالعزّة و نارالعزّة و من هاهنا اقسم ابلیس بالعزّة لانّه خلق من نار العزّة و الملائکة من نور العزّة ؛ و مرغانرا از باد آفرید، و دواب و حشرات زمین‌را از خاك آفرید وخلق دریا را از آب آفرید ، هر یکی را از جنسی مفرد آفرید و **آدم** را از جملهٔ این اجناس آفرید تکریم و تشریف ویرا تا بر همهٔ خلق عالم‌فضل دارد ، همه اورا مسخّراند واوبرهمه مسلّط ، اینست که ربّ‌العالمین **گفت** : « ولقد کرّمنا بنی آدم . . . الی قوله : و فضّلناهم علی کثیرٍ ممّن خلقنا تفضیلاً » .

۳ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **وانّ جهنّم لموعدُهم اجمعین** (۴۳) » و دوزخ وعده‌گاه ایشانست همگان[2] .

« **لها سبعةُ ابوابٍ** » آنرا هفت در است ، « **لکلّ بابٍ منهم جزء**

[1] ـ نسخهٔ ج : که آفرید. [2] ـ نسخهٔ الف : کلمهٔ « همگان » را ندارد .

مقسوم[۴۴] » هر دری را [گروهی] از ایشان باز بخشیده .

« **اِنّ المتّقین فی جنّاتٍ وعیونٍ[۴۵]** » پرهیزکاران در بهشتها اند و چشمه ها [ی روان] .

« **اُدخلوها بسلامٍ** » [ایشانرا گویند] در روید در آن بسلامت [ودرود من بر شما] ، « **آمنین[۴۶]** » [وشما از مرگ] ایمن [واز بیرون آمدن] .

« **ونزعنا ما فی صدورهم** » و بیرون ستانیم ما از دلهای ایشان ، « **من غلٍّ** » [هرچه در دلهای ایشانست] از کژی و نبایستی و ناساختن باهم ، « **اِخواناً** » برادران [باشید یکدیگر را [۱]] ، « **علی سُرُرٍ متقابلین[۴۷]** » بر تختها رویها فرا روی .

« **لا یمسّهم فیها نَصَبٌ** » نرسدبایشان درآن [سرای] ماندگی ، « **وماهم منها بمُخرجین[۴۸]** » ونه هرگز ایشانرا از آنجا بیرون کنند .

« **نبّیءْ عبادی** » [پیغامبرمن] آگاه کن‌بندگان مرا [۲] ، « **انّی انا الغفور الرّحیم[۴۹]** » که من که منم آمرزگار ومهربانم[۳] .

« **وانّ عذابی هوالعذابُ الالیم[۵۰]** » و [آگاه کن ایشانرا] که عذاب من‌عذابی دردناکست[۴] .

« **ونبّئهم عن ضیف ابرهیم[۵۱]** » وخبر کن ایشانرا ازمهمانان **ابراهیم** .

« **اذ دخلوا علیه** » آنگه که برو در شدند ، « **فقالوا سلاماً** » او را سخنی گفتند نیکو [که از آن برآسود و شاد شد.] ، « **قال اِنّا منکم وجلون[۵۲]** » [**ابراهیم** (ع)] گفت ما ازشما می‌ترسیم .

« **قالوا لاتَوْجل** » گفتند مترس ، « **اِنّا نبشّرك بغلامٍ علیمٍ[۵۳]** » مابشارت دهیم ترا به‌پسری‌دانا .

---

۱ ـ نسخهٔ الف : برادران یکدیگررا .
۲ ـ نسخهٔ الف : آگاه کن مرا .
۳ ـ نسخهٔ‌الف : آمرزگار مهربـانم .
۴ ـ نسخهٔ ج : دردنمای‌است .

« **قال اَبشّرتمونی** » [ابراهیم] گفت مرا بشارت می دهید ؟ ، « **علی ان مسّنی الکبر** » برسر آنچ بمن رسیداز پیری ، « **فبم تبشّرون**(٥٤) » بچه چیز مرا بشارت می‌دهید [از کجا وبچه‌نشان وبچه‌برهان ؟] .

« **قالوا بشّرناك بالحقّ** » گفتند ترابشارت می‌دهیم‌براستی ، « **فلا تکُن من القانطین**(٥٥) » نگر که ازنومیدان نباشی .

« **قال** » گفت [ابراهیم] ، « **ومن یقنُطُ من رحمة ربّه** » وآن کیست که نومید بوداز بخشایش خداوندخویش ، « **الّاالضّآلّون**(٥٦) » مگر گمراهان .

« **قال فما خطبکم ایّها المرسلون**(٥٧) » [ابراهیم] گفت کار شما چیست [درین آمدن] ای فرستادگان ؟

« **قالوااِنّا اُرسلنا الی قومٍ مجرمین**(٥٨) » گفتند مارافرستادند بآن گروه بدان .

« **الّا آل لوطٍ** » مگر **لوط** وهم دینان او ، « **اِنّا لمنجّوهم اجمعین**(٥٩) » که ما برهانندگان ایشانیم همه .

« **الّا امرأته** » مگر زن او ، « **قدّرنا** » تقدیر [و بخشش چنان] کردیم ، « **اِنّها لمن الغابرین**(٦٠) » که زن [لوط] ازیشان بود که باز ماندگانند [در شارستانهای **لوط** در عذاب] .

« **فلمّا جآء آل لوطٍ المرسلون**(٦١) » چون بلوط وهم دینان او آمدند فرستادگان .

« **قال اِنّکم قوم منکرون**(٦٢) » [**لوط**] گفت ایشانرا شمارا نمی‌شناسم .

« **قالوا بل جئناك بماکانوا فیه یمترون**(٦٣) » گفتند [ما بیگانه نه‌ایم] بلکه [فریشتگانیم][١] بتوبآن [٢] آمده‌ایم تاآنك ایشان در آن بشك‌اند [ازعذاب بازنمائیم با تو وبا ایشان] .

---

١ ـ نسخهٔ الف : فریشتگان . ٢ ـ نسخهٔ ج : آنرا.

« **واَتیناك بالحقّ** » وبتو راستی آوردیم [وبراستی آمدیم بفرمان الله تعالی] ، « **وإنّا لصادقون**(۶۴) » ومارا‌ست گوئیم .

« **فاَسر باهلك** » کسان خویش‌را بشب بیرون بر ، « **بقطعٍ من اللّیل** » که پاسی‌ازشب بگذرد ، « **و اتّبع آدبارهم** » و [تو که لوطی] برپی کسان‌خویش می‌رو ، « **ولا یلتفت منکم احدٌ** » وهیچکس ازشما بازپس منگرید[۱] ، «**وامضوا حیث تُؤمرون**(۶۵) » وبرگذرید آنجا [شوید] که‌می‌فرمایند شمارا .

« **وقضینا الیه** » وباو پیغام گزاردیم [واورا خبر کردیم] ، « **ذلك الامرَ** » آن‌کار [که فریشتگان بدان آمدند وآنچ فریشتگان گفتند از عذاب قوم او] ، « **اَنّ دابرهؤلآءِ مقطوعٌ** » که بیخ ودنبال‌این قوم بریدنیست ، « **مصبحین**(۶۶) » آنکه که می‌دربامداد شوند[۲] .

« **وجآءَ اهل المدینةِ** » وآمدند اهل شارستان [سَدوم] ، « **یستبشرون**(۶۷) » شادی می بردند .

« **قال اِنّ هؤلآءِ ضیفی** » [لوط] گفت [شارستانیان را] که این مهمانان منند ، « **فلا تفضحون**(۶۸) » مرا [بنزدیك ایشان بی‌آب و] رسوا مکنید[۳] .

« **واتّقوا اللّه ولاتُخزون**(۶۹) » و ازخدای بترسید ومراخجل مکنید .

« **قالوا اَوَلم ننهك عن العالمین**(۷۰) » گفتند نه ترا‌باآزرده‌ایم[۴] ازجهانیان [که کس‌را فرا خویش مگذار] .

« **قال هؤلآءِ بناتی ان کنتم فاعلین**(۷۱) » [**لوط**] گفت این‌دختران من‌اند اگر مسلمان شوید بشما دهم .

« **لعمرك** » بزندگانی‌تو [ای **محمّد**] ، « **اِنّهم لفی سَکرتهم یعمهون**(۷۲) » که ایشان درمستی‌خویش [ودر غفلت خویش] سردرنهاده‌اند [فرا گذاشته[۵]] .

---

۱ ـ نسخهٔ ج : منگراد . ۲ ـ نسخهٔ الف : آنکه که بامداد شد .
۳ ـ نسخهٔ الف : بی‌آب روی و رسوای مکنید . ٤ـ سخهٔ الف : بازر کرده‌ایم .
۵ـ نسخهٔ الف : گذاشته .

« **فاخذتهم الصّیحة مشرقین**(۷۳) » عذاب ایشان را فرا گرفت بوقت بر تابیدن روز.

« **فجعلنا عالیَها سافلَها** » کردیم زَبرآن زیر آن، **و اَمطرنا علیهم حجارةً من سجّیلٍ**(۷۴) » وبرایشان بارانیدیم سنگها از گل وسنگ.

« **اِنّ فی ذلك لآیاتٍ** » درآن‌نشانها [وعبرتهای] آشکاراست، « **للمتوسّمین**(۷۵) » ایشانرا که نیك بزیرکی درنگرند در کار ایشان.

« **و اِنّها لبسبیلٍ مقیمٍ**(۷۶) » و [آن زمین وشارستان ایشان] آنك بر راه قافله وکاروانست [تاجهان بجای‌بود درآن می‌نگرند].

« **اِنّ فی ذلك لآیةً للمؤمنین**(۷۷) » درآن نشانی‌آشکاراست گرویدگانرا.

« **و ان کان اصحاب الاَیکة لظالمین**(۷۸) » مردمان **ایکه** سخت ستمکاران بودند.

« **فَانتقمنا منهم** » تاکین ستدیم ازایشان، « **و اِنّهما لبامامٍ مبین**(۷۹) » وآن هردو [زمین‌آن‌قوم **لوط** وآن قوم **شعیب**] برراه گذرخلقند پیدا وروشن.

« **ولقد کذّب اصحابُ الحجر المرسلین**(۸۰) » دروغ زن گرفتند مردمان **حجر** پیغامبرانرا.

« **وآتیناهم آیاتنا** » وایشانرا نشانهای خود دادیم [ونمودیم]، « **فکانوا عنهامعرضین**(۸۱) » ازآن روی‌گردانیده [و متغافل] بودند.

« **وکانوا ینحتون من الجبال بیوتاً** » واز سنگهای کوهها [بدست‌خویش] خانه ها می بریدند ومی‌تراشیدند، « **آمنین**(۸۲) » تا جاوید مانند بی‌بیم.

« **فاخذَتهم الصّیحة** » فراگرفت‌ایشانرابانگ [جبرئیل]، « **مُصبحین**(۸۳) » که می‌در بامداد شدند.

« **فما اَغنی‌عنهم ماکانوا یکسبون**(۸۴) » نه‌آن خانه های سنگین بکار آمد ایشان‌را نه آنچ ساخته بودند و کرده.

« **وما خلقنا السّموات والارض و ما بينهما** » نيافريديم آسمان و زمين‌را و آنچ ميان‌آنست ، « **الّا بالحقّ** » مگر بفرمان روان بی‌انباز ، « **و انّ السّاعة لآتية** » و رستاخيز آمدنيست ، « **فاصفح الصّفح الجميل**(۸۵) » فرا گذار فرا گذاشتن نيكو .

« **انّ ربّك هو الخلّاق العليم**(۸۶) » كه خداوند تو آن آفريدگار است [آسان‌آفرين ، نيكو آفرين] بهمه چيز دانا .

النوبة الثانية

قوله تعالى : «وانّ جهنّم لموعدهم اجمعين» ای موعد الجنّ والانس جميعاً. وقيل يريد ابليس ومن تبعه من الغاوين الّذين وعدوا النّار .

« لها سبعةُ ابوابٍ » ای لجهنّم سبعة اطباقٍ طبق فوق طبقٍ لكلّ باب يدخل المعذّبون فيها ، فذلك قوله : « لكلّ بابٍ منهم » ان من اتباع ابليس ، « جزءٌ مقسومٌ » ای نصيب مفرزٌ معلوم علی قدر منزلته فی الذّنب . قرأ **ابو بكر** : ـ جزُء ـ مثقّلاً مهموزاً.

دوزخ هفت درك است ز بر يكديگر ، هردر كی را دری است كه اهل آن درك بآن در درشوند :

درك اوّل **جهنّم** است ـ سمّيت جهنّم لانّها تتجهّم فی وجوه الخلق ، اين جهنّم جای **عاصيان امّت احمد** (ص) است ، ايشان كه اهل توحيدند امّا گنه كارانند بقدر گناه ايشانرا درين جهنّم ۱ عذاب كنند وبعاقبت بيرون آيند وببهشت شوند وعذاب ايشان از تبش آتش بود نه از عين آتش كه درين درك عين آتش نباشد ، فاذا خرج منها اهل التّوحيد جُعلت طبقاً علی سائر الدّركات .

درك دوم **لظی** است ـ و هی الّتی تتلظّی ای تتلهّب . وقيل تتلظّی ای تتغيّظ علی اهلها ، اين درك دوّم جای **جهودان** است ، يقول الله تعالی : « كلّا انّها

۱ـ نسخهٔ الف : در دوزخ .

لظی نزّاعةً للشّوی ».

درك سیم **حطمه** است ـ وهی‌الّتی تحطم ما فیها ای تکسر . **ترسایان** درین درك باشند ، قال‌الله تعالی : « لینبذنّ فی‌الحطمةِ ».

درك چهارم **سعیر** است ـ والسّعیر هی‌المسعورة ای الموقدة غایةالایقاد ، والسّعرالنّار بعینها ، **صابیان** درین درك باشند ، قال‌الله تعالی : « فسحقاً لاصحاب السّعیر ».

درك پنجم **سقر** است ـ وهی‌الّتی تسقرای تذیب ماالقی فیها وسقرات‌الشّمس حرّها ، این سقر جای **مجوس** است ، قال‌الله تعالی : « ما سلککم فی سقرقالوا لم نكُ من‌المصلّین ».

درك ششم **جحیم** است ـ والجحیم ما عظم من‌النّار، و جاحم‌النّار هوالموضع الشّدیدالحرّ ، **مشرکان عرب** درین درك باشند ، قال‌الله تعالی : « و اِنّ‌الفجّار لفی جحیمٍ ».

درك هفتم **هاویه** است ـ وهی‌الّتی تهوی باهلها ای تهلکهم . وقیل من‌الهوّة وهی الوهدة العظیمة ، این درك هفتم **درك اسفل** است جای **منافقان کفار** ، چنانك ربّ العزّه گفت : « اِنّ المنافقین فی الدّرك الاسفل من النّار » و ازعظیمی وصعبی که این هاویه هست ربّ العالمین در وصف آن مبالغت کرد گفت :« فاُمّهُ هاویةٌ و ما ادریك ماهیه نارٌ حامیةٌ ».

گفته‌اند که این هفت درك دوزخ زیر همهٔ مخلوقاتست و اضیق المواضع آنست ، یقول الله تعالی : « و اذا اُلقوا منها مکاناً ضیّقاً » . وگفته اند که هیأت و شکل عالم بر مثال صنوبر است ، هرچه بالاتر ، آن فراختر و هرچه زیر تر ، آن تنگ تر . ـ عرش عظیم بالای مخلوقاتست ، لاجرم فراخ تر همهٔ مخلوقاتست و دوزخ زیر مخلوقات ، لاجرم تنگ ترین همهٔ جایهاست . و یُروی فی بعض الاخبار انّ الارض علی قرنی الثّور و قوائم الثّور علی ظهر الحوت و الحوت علی الثّری و الثّری علی الصّخرة و الصّخرة علی النّار مطبقةً و هذه الصّخرة

اسمها سجّين و عندها تكون كبت اهل النّار و ارواح اهل الشّقاوة .

وعن ابی هريرة قال : بينما نحن عند رسول‌الله (ص) اذسمعنا وجبةً ففزعنا منها فقال : هل تدرون ماهذه ؟ قلنا لا ، قال : هذا حجر كان فی‌اعلی‌جهنّم فلم يزل يهوی حتّی وقع فی اسفلها منذ سبعين عاماً .

در خبر است که رسول خدای (ص) در مسجد مدينه نماز می کرد ، زنی اعرابيّه بگذشت ، رسول (ص) را ديد که در نماز بود تنها ، دردل‌آن زن افتاد [1] که بر متابعت رسول خدا دو رکعت نماز کند تا سعيد ابد گردد ، همچنان کرد و رسول خدا (ص) از وی خبر نداشت و در نماز اين آيت همی خواند : « و اِنّ جهنّم لموعدُهم اجمعين ، لها سبعةُ ابوابٍ لكلّ بابٍ منهم جزءٌ مقسومٌ » آن اعرابيّه که اين از رسول خدای شنيد بيفتاد و بيهوش شد ، رسول خدا چون آن حسّ و حرکت بگوش وی رسيد و جوش دل وی بشنيد ازنماز فارغ شد ، بلال را گفت : علیّ بماءٍ ، آب خواست و بر روی وی می ريخت تا بهوش باز آمد ، آنکه رسول گفت : يا هذه ما حالك ؟- ای زن ترا چه بود و چه رسيد ؟ - گفت يا رسول الله ترا ديدم که نماز می کردی [2] تنها ، مرا آرزو خاست که دو رکعت نماز بر متابعت تو بگزارم ، يا رسول الله آنچ ميخواندی از کتاب خدايست ياخود تو ميگوئی ؟ - گفت يا اعرابيّه : بل هو فی كتاب الله المنزل ، در کتاب خداست و گفتهٔ خداست . گفت يا رسول الله : هر عضوی از اعضای من آنرا عذاب کنند بهر دری از درهای دوزخ ؟ - گفت يا اعرابيّه : لكلّ بابٍ منهم جزءٌ مقسوم يعذب علی كلّ بابٍ علی قدر اعمالهم ، فقالت والله انّی امرأة مسكينةٌ مالی مالٌ و مالی الّا سبعة اعبدٍ اُشهدك يا رسول الله انّ كلّ عبدٍ منهم علی كلّ بابٍ من ابواب جهنّم حرٌّ لوجه الله تعالی . فاتاه جبرئيل ، فقال يا رسول الله : بشّر الاعرابيّه انّ الله قد حرّم عليك ابواب جهنّم كلّها و فتح لك ابواب الجنّة كلّها .

قوله : « اِنّ المتّقين فی جنّاتٍ و عيونٍ ، اُدخُلوها » ای‌يقال لهم :

۱- نسخهٔ ج : در دلش افتاد آن زنرا . ۲- نسخهٔ ج : ميگزاردی .

« اُدْخلوها بسلامٍ » ای بسلامةٍ من النّار و من الآفات . وقیل بسلامٍ بتحیّةٍ منّا تصحبکم ، « آمنین » من المرض و الموت فیها و الخروج منها . روی **اسامة بن زید** قال سمعت رسول اللّه (ص) و ذکر الجنّة یوماً فقال : « الا مشمّر لها هی و ربّ الکعبة ریحانة تهتزّ و نورٌ یتلألأ و نهر مطّرد و زوجة لا تموت فی حبورٍ و نعیمٍ فی مقامٍ ابداً » .

« ونزعنا ما فی صُدورهم من غِلٍّ » می گوید هرچه کژی وناراستی بود از دلهای ایشان برون ستدیم [1] و پاك کردیم و روا باشد که این در دنیا بود ، و مراد باین صحابهٔ رسول است که ربّ العزّه دلهای ایشان از کینه و عداوت پاك کرد و میان ایشان دوستی افکند چنانك گفت : « و اَلّف بین قلوبهم » ، و روا باشد که این در بهشت باشد ، ربّ العزّه دلهای بهشتیان پاك گرداند ازآن غدر و خیانت و حسد و بخل که در دنیا با ایشان بود .

روی فی بعض الاخبار انّه یُخلص المؤمنون من النّار فیحبسون علی قنطرةٍ بین الجنّة والنّار ویقتصّ لبعضهم من بعضٍ مظالم کانت بینهم فی الدّنیا ، ثمّ یؤمر بهم الی الجنّة وقد نقوا وهذّبوا و خلصت نیّاتهم من الاحقاد .

«اخواناً» نصب علی الحال ، «علی سُررٍ» جمع سریر ، «متقابلین» بالوجوه یری بعضهم بعضاً ولایری بعضهم قفا بعضٍ . وقیل متقابلین بالمودّة والمحبّة .

« لا یمسّهم فیها » فی الجنّة ، «نصبٌ» تعب ، « وماهم منها بمخرجین » فانّ تمام النّعمة بالخلود . روی عن **علی بن الحسین بن علی** (ع) انّ هذه الآیة نزلت فی **ابوبکر** و**عمر** و**علی** قال : واللّه انّها لفیهم نزلت و فیمن نزلت الّا فیهم ، فقیل وایّ غلٍ هو ؟ ـ فقال : غلّ الجاهلیّة انّ **بنی تیم** و**عدیٍ** و **بنی هاشم** کان بینهم فی الجاهلیّة ما کان فلمّا اسلم هؤلاء القوم تحابّوا فاخذت **ابابکرٍ** الخاصرة فجعل **علیّ** (ع) یسخّن یده ویکمدبها خاصرة ابی بکر فنزلت الآیة . وروی عن **علی** (ع) انّه کان یقول فینا اهل بدرٍ نزلت هذه الآیة وقال له رجلٌ اللّه اعدل من ان یجمع

۱ ـ نسخهٔ ج : بیرون ستدیم .

بینك وبين طلحة والزّبير فی الجنّة وقد سلاّ عليك السّيف ، فقال مه بفيك التّراب ان لم نكن اصحاب هذه الآية فمن هم .

« نبّئ عبادی» ای اخبر یا محمّد عبادی ، « انّی انا الغفور الرّحيم » استر علی ذنوبهم اذا تابوا منها فلا اعذّبهم بها .

« و انّ عذابی هو العذاب الاليم » لمن اصرّ علی ذنوبه ولم يتب منها . وقيل انّی انا الغفور الرّحيم لمن استغفر وانّ عذابی هو العذاب الاليم لمن استكبر .

رسول خدای(ص) روزی بياران بر گذشت و ايشان می خنديدند و با يكديگر مطايبت می كردند ، رسول خدا گفت : « اتضحكون و بين ايديكم الجنّة والنّار ، لا اريكم تضحكون » ايشانرا بيم داد گفت چه جای آنست كه شما خنديد و طيبت كنيد ، چون ميدانيد كه بهشت ودوزخ شمارا درپيش است ، مبادا كه ازين پس شمارا بينم خندان . ياران همه در خود افتادند رنجور ودل تنگ ، رسول خدای (ص) چون پاره‌ای رفته بود باز آمد ، گفت : انّی لمّا خرجت جآء جبرئيل (ع) فقال يا محمّد يقول الله عزّوجلّ لم تقنط عبادی « نبّئ عبادی انّی انا الغفور الرّحيم » وانكه باين فرو نگذاشت تا بنده يكبارگی ايمن ننشيند گفت : « و انّ عذابی هو العذاب الاليم » .

و عن قتاده قال بلغنا انّ نبیّ الله(ص) قال : « لويعلم العبد قدرعفو الله لما تورّع عن حرام ، ولو يعلم قدرعذابه لبخع نفسه بالعبادة » . وعن ابی هريرة قال قال رسول الله (ص) : «لو يعلم المؤمن ما عندالله من العقوبة ماطمع فی جنّته ابداً ولو يعلم الكافر ما عندالله من الرّحمة ما قنط من رحمته ابداً» .

« ونبّئهم » ای اخبر امّتك ، « عن ضيف ابرهيم » يعنی اضيافه كقوله : « وهل اتيك نبؤ الخصم » يعنی الخصوم لانّه مصدر يصلح للواحد والجمع والمذكّر والمؤنّث وهم الملائكة الّذين اتوه للبشری بالولد ولاهلاك قوم لوط .

« اذ دخلوا عليه فقالوا سلاماً » تقديره سلمت سلاماً بمعنی الدّعآء له . و قيل سلّموا سلاماً ، « قال » ابرهيم ، « انّا منكم » ای انا و اصحابی منكم ،

« وجلون » خائفون اذلم تنالوا من‌طعامنا .

«قالوا لا توجل» لاتخف ، « اِنّا نبشّرُك» قرأ **حمزة** : « نَبشرك» بفتح‌النّون وضمّ الشّين مخفّفةً وقرأ الباقون : «نُبشّرك» بضمّ‌النّون و کسر الشّین مشدّدة ، وهما لغتان والمعنی واحد ، یقال بشّرتُ فلاناً وبشرته ، « بغلامٍ » یعنی **اسحق** (ع)، « علیمٍ » ای اذا بلغ کان علیماً نبیّاً یعنی یعیش حتّی یعلم لانّ الطّفل لیس من اهل العلم فکانت بشارتهم بالولد و ببقاءِ الولد .

« قال اَبشّرتمونی علی ان مسّنی الکبرُ » ای علی‌ما مسّنی من‌الکبر والعرب تضع علی موضع بعد یعنی ابشّرتمونی بعد ما مسّنی من الکبر ، « فبم‌تبشّرونِ » ای فبایّ شیءٍ تبشّرونی اعلی حالی هذه من الکبرام یعاد الیّ شبابی . **نافع** و **ابن کثیر** : « تبشّرونِ » بکسر نون خوانند ، امّا **نافع** نون بتخفیف گوید و **ابن کثیر** بتشدید ، علی معنی‌تبشّروننی‌فادغم **ابن کثیر**النّون الاولی وهی‌نون‌الجمع فی النّون الثّانیة فبقی تبشّرونّی و حذف **نافع** الثّانیة من النّونین تخفیفاً فبقی تبشّرونی و انّما حذف الثّانیة لانّ الاولی علامة الرّفع و لانّ الثّانیة زائدة قد تحذف کثیراً لانّ حرف الضّمیرهوالیاء دون النّون ثمّ انّ التّکرار بالثّانیة وقع ، قال الشاعر :

اَ بالموت الّذی لابدّ انّی ملاقٍ لا اباً لك تخوفینی

و **ابن کثیر** و **نافع** هردو موافق‌اند درحذف یاء ضمیر از تبشّرون ، حذفاها واکتفیا بالکسرة ؛ باقی قرّاء «تُبشّرونَ » خوانند بفتح نون بی تشدید و وجهش آنست که بریك نون اقتصار کرده‌اند و آن‌نون علامت رفع‌است درفعل جماعت و آن مفتوح‌باشد لامحاله ، وضمیر مفعول درین قراءت محذوفست ، و حذف‌ضمیر المفعول به کثیر فی الکلام ـ ودر تشدید شین درین کلمه خلاف نیست .

« قالوابشّرناك بالحقّ »ای‌بالصّدق . وقیل بامرالله ، « فلاتکن‌من‌القانطین» ای الآئسین من‌الولد .

« قال و من‌یقنط » بکسر نون قراءت **بصری و کسائی** است ، باقی بفتح‌نون

خوانند ، دو لغتند بمعنی یکسان ، یقال : قنط یقنط و قنط یقنط اذا یئس یقول : ومن ییأس ، « من رحمة ربّه الّا [القوم] الضّآلّون » الّذین یجهلون قدرةالله ولا یعرفون سعة رحمةالله .

« قال فما خطبکم » ای فما شأنکم ، « ایّهاالمرسلون » علم انّالله عزّوجلّ لم یرسل اثنیعشرملکاً للبشارة بالغلام فحسب بل اِنّهم امروا بامرٍ غیرالبشری .

« قالوا انّا ارسلنا الی قومٍ مجرمین » ای مشرکین .

« الّا آل لوطٍ » یعنی اهلهالمؤمنین و هم ابنتان و امرأة سویالغابرة ، « انّا لمنجّوهم » ممّا یعذّب بهالقوم . قرأ **حمزة** و **الکسائی** و **یعقوب** : « لمنجوهم » باسکان النّون وتخفیفالجیم وهومن : انجی ینجی نقل بالالف من : نجاینجو ، فمنجوهم مفعلوهم منالنّجاة ـ قالالله تعالی : « وانجینا الّذین آمنوا » وقال : « فانجاهاللّهمنالنّار » وقرأالباقون : « لمنجّوهم » بفتحالنون وتشدیدالجیم ، والوجهانّه من : نجّی ینجّیتنجیةً وهوممّا عدّی بالتّضعیف من نجا ـ قال اللّهتعالی : « ونجّیناه و لوطاً » .

« الّا امرأته قدرنا » بتخفیف الدّال قرأها **ابوبکر** عن **عاصم** وحده هاهنا وفیالنّمل وقرأالباقون : « قدّرنا » بتشدیدالدّال ، و الوجه انّ قدرت بالتخفیف و قدّرتِ بالتّشدید بمعنی واحد الّا انّ قدّرت بالتشدید هوالاشهر فی هذا المعنی والاکثر فیالاستعمال ؛ قالالله تعالی : « وخلق کلّ شیٔ فقدّره تقدیراً » و قال : « وقدّر فیها اقواتها » . ـ « الّا امرأته قدّرنا » ای قضینا ، « اِنّها لمنالغابرین » ای الباقین فیالعذاب .

« فلمّا جآءَ آل لوطٍ المرسلون » انّما قال آل لوطٍ وهم اتوا لوطاً لانّهم کانوا فیبلدةٍ واحدةٍ . وقیل آل لوطٍ یرید شخصه کمافیالخبر: «وبارك علی آل ابرهیم » وعنی به ابرهیم .

«قال اِنّکم قومٌ منکرون» ای لا اعرفکم . وقیل معناه انکرت مجیئکم و کرهته وانّما قال ذلك لخوفه علیهم من قومه ، چون **لوط** از آمدن ایشان انکار

نمود ، ایشان جواب دادند گفتند : « بل جئناك » این ـ بل ـ ردّ انکار ایشانست ، ای لسنا بمنکرین بل نحن ملائکة قد جئناك ، «بما کانوا فیه یمترون» ای جئناك لنریك فیهم ماکانوا یشکّون من‌العذاب انّه نازلٌ بهم .

« وآتیناك بالحقّ » این هم جواب سخن **لوط** است که ایشانرا گفت : بم اتیتمونی ومن این تقولون لی ما تقولون ؟ ـ بچه آمدید و از کجا می گوئید آنچ می گوئید ؟ ـ ایشان گفتند : براستی آمدیم وراستی بتوآوردیم وبفرمان الله تعالی آمدیم وعذاب آوردیم ، تو هیچ اندوه مدار ومترس که ما راست گویانیم.

« فأسر باهلك بقطعٍ من‌اللّیل » الاسراء لایکون الّا باللّیل الّا انّ قوله « بقطعٍ من‌اللّیل » یدلّ علی ذهابٍ کثیرٍ من‌اللّیل . قرأ **ابن کثیر** و **نافع** : ـ فاسر ـ موصولة‌الالف ، وقرأ الباقون : ـ فأسر ـ بقطع الالف وهما لغتان فی‌سیر‌اللّیل ـ سری ـ و ـ اسری ـ بمعنی واحد و کلاهما لازمٌ و یعدّیان بالباء کما عدّیا هاهنا بالباء فی قوله : « باهلك » والمعنی : قالت الملائکة للوطٍ اخرج اهلك من هذا البلد فی جوف اللّیل ، « واتّبع ادبارهم » ای امش وراءهم ، « ولا یلتفت منکم احدٌ » لینظر ماوراه ، یعنی لئلاّ یری عظیم ما ینزل بقومه من‌العذاب فیرحمهم . وقیل لئلاّ یقع الشغل به عن‌المضیّ . وقیل لئلاّ یصیبهم ممّا اصابهم ، « وامضوا حیث تؤمرون » ای حیث یقول لکم جبرئیل یعنی الشام ؛ و قیل مصر.

« وقضینا الیه ذلك الامر » ای اعلمناه واوحینا الیه و اخبرناه ذلك الامر الّذی اخبرته الملائکة ابرهیم من عذاب قومه وهو : «أنّ دابر هؤلآء» ای اصلهم وآخرهم ، « مقطوعٌ » مستأصل ، « مصبحین » وقت دخولهم فی‌الصّبح . وقیل معنی : وقضینا الیه فرغنا الی لوطٍ من ذلك‌الامر واخبرناه انّ دابرهؤلاءِ مقطوع مصبحین .

« وجآء اهلُ المدینة » یعنی **سدوم** [1] ، « یستبشرون » باضیاف لوطٍ

---

١ ـ سدوم : شهر عظیم مدائن مؤتفکات است که لوط آن را محل سکنای خویش قرارداد وبواسطهٔ شقاوت وخطاکاری مردمانش بقهر خداوند منهدم گردید ، موضع این شهر معلوم نیست، بسیاری را گمان براین بوده که دریای لوط فعلی محل‌آن بوده است (قاموس کتاب مقدس) .

طمعاً منهم فی رکوبِ الفاحشةِ . ـ قال **عطاء بن ابی رباح** : ظهرت امرأة لوطٍ علی سطح فلوّحت الی القوم یعلمهم بالاضیاف . و قیل بعثت الیهم وکانت العلامة بینها وبینهم اطعمونا ملحاً فیعرفون ما ترید .

« قال » **لوط** ، « انّ هؤلآءِ ضیفی » وحقّ علی الرّجل اکرام ضیفه ، « فلا تفضحونی » بالتّعرض لهم بمکروه .

« واتّقوالله » ان یحلّ بکم عقابه ، « ولا تخزون » ای لاتهینونی ولاتخجلونی وذلك قبل ان اخبروه بانّهم ملائکة فلمّا رأت الملائکة دهش لوطٍ اشفاقاً علی ضیفه ، قالوا یا لوط انّا رسل ربّك لن یصلوا الیك ، فلمّا قال لوط هؤلاءِ ضیفی .

« قالوا اولم ننهك عن العالمین » ای عن ضیافة الغرباء فانّا نغلبك علیهم و نرید منهم الفاحشة وکانوا یقصدون بفعلهم الغربآء .

« قال هؤلآء بناتی » ازوّجهنّ ایّاکم ان اسلمتم فأتوا النّساء الحلال ودعوا ما حرّم الله علیکم من اتیان الرّجال ، « ان کنتم فاعلین » ما آمرکم به . ـ قال **الحسن** : ان کنتم فاعلین ، کنایة عن الجماع یعنی ان کنتم فاعلین هذا الشّأن فأتوا النّسآء الحلال ، وقیل اراد ببناته نساء امّته لانّ نساء امّة کلّ نبیّ بمنزلة بناته و ازواجه بمنزلة امّهاتهم ولهذا قیل کلّ نبیّ کالوالد لامّته .

« لعمرُك » ای لحیوتك یا محمّد : مفسّران گفتند ربّ العزّه هرگز بحیوة هیچکس از آدمیان سوگند یاد نکرد مگر بحیوة **محمد** (ص) ، تشریف و تفضیل وی را برهمهٔ خلق . وبهذا قال **ابوالجوزاء** : ماسمعت الله عزّوجل حلف بحیوة احدٍ غیره (ص) . وقیل : « لعمرك » رفع بالابتدآء وخبره محذوف ، تقدیره لعمرك قسمی . وقیل معناه وحقّك کماتقول ـ لعمر الله ـ ای حقّه ، والعمر ـ والعمر بقاء الحیّ ولایستعمل فی القسم الّا مفتوحاً ؛ وقول العرب : عمرك الله ، ای اسأل الله ان یعمرك . قال بعض شعراء العرب حین انکحت **الثّریّا بنت سعید بن زید** وکان یشبّب بها من **سهیل بن عبدالرّحمن بن عوف** :

ایّها المنکح الثریّا سهیلا عَمرك الله کیف یلتقیان

هی شامیّةٌ اذا ما استقلّت و سُهیل اذا استقلّ یمان

سهیل نجمٌ کبیرٌ یطلع تحت مِرزم الجوزآء ، یظهر علی وجه بحر الیمن اذا ارتفع المرزم ، یقال انّه مسخ ملك کان بالیمن کان صاحب مکسٍ یقال انه اوّل من وضع العشور فمسخ عقوبةً وصعدبه عبرةً کما قیل فی الزّهرة .

« اِنّهم لفی سَکرَ تهم » این ـ ها ـ و ـ میم ـ روا باشد که ضمیر **قریش** نهند وروا باشد که ضمیر **قوم لوط** بود ومعنی ـ سکرت ـ جهلست و ضلالت و غفلت و « **یعمهون** » آنست که سر در نهند بگزاف‌کاری وتباه‌کاری [1] و بی راهی همی روند .

« فاخذتهم الصّیحة » ای العذاب . وقیل صاح بهم جبرئیل صیحةً اهلکتهم ، « مُشرقین » داخلین فی وقت شروق الشّمس وذلك انّ تمام الهلاك کان مع اشراق الشّمس ، یقال : شرقت الشّمس اذا طلعت واشرقت اذا اضاءت . وقیل اشرق الرّجل صادف شروق الشّمس .

« فجعلناعالیهاسافلها » ای صیّرنااعلاالمدینه اسفلها وذلك انّ جبرئیل(ع) رفعها بجناحه الی السّماء ثمّ قلّبها ، « وامطرنا علیهم حجارةً » فیه قولان : احدهما رفعه جبرئیل الی السّماءِ وامطروا حجارةً ثمّ قلّبها ـ والثّانی علی الغائبین من البلد ، « من سجّیلٍ » من السّماء الدّنیا ؛ وقدسبق بیان هذه الآیات فی سورة **هود** .

« اِنّ فی ذلك لآیاتٍ للمتوسّمین » ای للنّاظرین المتأمّلین المعتبرین . قال اهل اللّغة ـ توسّمت الشّئ ـ نظرت الیه حتّی تبیّنت حقیقة سمته ووسمه وهو العلامة. قال النّبی (ص) : « اتّقوا فراسة المؤمن فانّه ینظر بنورالله » ثمّ قرأ : « انّ فی ذلك لآیاتٍ للمتوسّمین » ، وقال(ص) : « انّ لله عباداً یعرفون النّاس بالتّوسّم » .

« و اِنّها » یعنی مدینة قوم لوطٍ ، « لبسبیلٍ مقیمٍ » علی طریق قومك الی الشام و هو طریقٌ لا یندرس ولا یخفی . و قیل ـ مقیمٍ ـ معلومٍ معبّدٍ دائم السّلوك .

---

۱ ـ نسخهٔ ج : کلمهٔ : « تباهکاری » را ندارد .

« إنّ في ذلك لآيةً للمؤمنين » اى لعبرةً للمصدّقين ، يعنى انّ المؤمنين اعتبروا بها .

« و إن كان اصحاب الايكة لظالمين » اى كافرين و ـ الايكة ـ الشّجرة المتكاثفة ، اى الملتفّة و جمعها ـ ايك ـ . و قيل الايكة اسم النّاحية و ـ ليكة ـ اسم المدينة كمكّة وبكّه . وقيل كانوا اصحاب غياضٍ ورياضٍ واشجارٍ وانهارٍ يأكلون في الصّيف الفاكهة الرّطبة و في الشّتاء اليابسة .

« فانتقمنا منهم » اى كذّبوا شعيباً ، فانتقمنا منهم اى اهلكناهم وعذّبناهم و ذلك انّ الله عزّ وجل سلّط عليهم الحرّ سبعة ايّامٍ لايمنعهم منه شئ ثمّ بعث عليهم ظلّة كسحابةٍ فالتجاؤا الى ظلّها يلتمسون الرّوح فبعث الله عليهم منها ناراً فاحرقتهم ، « و إنهما لبامامٍ مبينٍ » جمهور المفسّرين على انّ الكناية تعود الى قريتى قوم لوطٍ وشعيبٍ ، اى انّهما على ممرّ السّابلة والامام الطّريق يامّه كلّ احدٍ . وقيل الكناية ترجع الى لوطٍ و شعيبٍ ، اى « انّهما لبامامٍ مبين » ـ طريق من الجنّة واضحٍ . وقيل الخبر بهلاك قوم لوط و اصحاب الايكة لمكتوب في امامٍ مبين ، و هو اللّوح المحفوظ .

بدانك لفظ ـ امام ـ درقرآن برپنج وجه آيد : **يكى** امامست مقتداى خير كه مردم بوى اقتدا كنند چنانك ربّ العزّه كفت **ابراهيم** را : « انّى جاعلك للنّاس اماماً » يعنى قايداً في الخير يقتدى بسنّتك وهديك ، همانست كه در **سورة الفرقان** كفت : « و اجعلنا للمتّقين اماماً » يعنى قادةً في الخير يقتدى بنا . **وجه دوم** امامست بمعنى نامهٔ كردار بندكان ، كقوله : « يوم ندعو كلّ اناسٍ بامامهم » اى بكتابهم الّذى عملوا في الدّنيا . **وجه سوم** لوح محفوظ است ، كقوله : « و كلّ شيءٍ احصيناه في امام مبين » يعنى اللّوح المحفوظ . **وجه چهارم** تورات است ، كقوله في سورة **هود** : « ومن قبله كتاب موسى اماماً » يعنى التّورية اماماً يقتدى به ورحمة لمن آمن به ، همانست كه در سورهٔ **الاحقاف** كفت : « و من قبله كتاب موسى اماماً » يعنى التّورية . **پنجم** امام بمعنى طريقست ، كقوله في هذه السّورة :

« و انّهما لبامامٍ مبین » ای لبطریقٍ واضح .

« و لقد کذّب اصحاب الحجر المرسلین» الحجر دیار ثمود و هو وادٍ بین المدینة والشّام ، کذّبوا رسلهم یعنی صالحاً و انّما قال کذّبوا المرسلین و رسولهم صالح وحده لانّ من کذّب رسولاً فقد کذّب جمیع الرّسل .

« و آتیناهم آیاتنا» یعنی النّاقة کما قال : « هذه ناقة الله لکم آیةً »فخرّجها علی لفظ الجمع ، قیل یرید بها النّاقة و ولدها والبئر الّتی کانت تشرب منها . و قیل انزلت الیهم آیاتٌ من کتاب الله . وقیل یرید بها نصب الادلّة ، « فکانوا عنها مُعرضین» ای اعرضوا عنها فلم ینظروا فیها ولم یستدلّوا بها علی صدق صالح .

«وکانوا ینحتون من الجبال » ینقبون الجبال و یتّخذون فیها مساکن ، وقیل یبنون من الحجارة ، « بیوتاً آمنین» یعنی من الخراب و وقوع الجبل علیهم ، و قیل من العذاب ، وقیل من الموت .

« فأخذتهم الصّیحةُ » ای العذاب ، « مصبحین » فی الیوم الرّابع وقت الصّبح.

« فما اغنی عنهم ما کانوا یکسبون » ای ما دفع عنهم عذاب الله اموالهم و مساکنهم وقوتهم ؛ وقیل ماکانوا یکسبون من الشّرك و الاعمال الخبیثة .

روی **عبدالله بن عمرو وجابر بن عبدالله** قالا مررنا مع النّبی (ص) علی الحجر فقال لنا رسول الله (ص) : « لا تدخلوا مساکن الّذین ظلموا انفسهم الّا ان تکونوا باکین حذراً ان یصیبکم مثل ما اصابهم» ثمّ قال : « هؤلاءِ قوم صالحٍ اهلکهم الله عزّ وجلّ الّا رجلاً فی حرم الله منعه حرم الله من عذاب الله » ، قیل من هو یارسول الله ؟ ـ قال : **ابورغال** والیه ینسب ثقیف ، ثمّ اسرع رسول الله (ص) حتّی خلّفها .

« وما خلقنا السّموات والارض وما بینهما الّا بالحقّ » ای ماخلقنا الخلائق الّا بالعدل والانصاف ولم نهلك من تقدّم ذکرهم الّا بعد اقامة الحجّة علیهم . ـ می گوید ما خلایق که آفریدیم [1] بخداوندی و پادشاهی خویش آفریدیم ، بعزّت و قدرت خویش ، بعدل و انصاف خویش ، بفرمان روان و دانش تمام ، بی شریك و

۱ ـ نسخهٔ الف : خلایق آفریدیم .

انباز ، بی‌نظیر وبی نیاز ، آنچ آفریدیم بحکمت ، آفریدیم بارادت نه بحاجت ، و آنچ هلاك كرديم بعدل ، هلاك كرديم بعد از اقامت حجّت ، ما آن خداونديم كه ظلم نپسنديم وبی‌حجّت‌عذاب نفرستيم : « وما كنّا معذّبين حتّى نبعث‌رسولاً » ، « و انّ‌السّاعة لآتيةٌ » اى الجزاء قريبٌ ، « فاصفح الصّفح الجميل » فلا تعجل عليهم ، نسختها آية القتال ، و الصّفحُ الجميلُ الاعراض ـ كقوله : « فاصبر صبراً جميلاً ، واهجرهم‌هجراًجميلاً » . وقيل‌هو كقوله تعالى : « فأعرض عنهم‌وعظهم » و قيل اصفح حيث‌الصّفح ادعى الى‌الايمان ، واخشن حيث الخشونة اولى .

« اِنّ ربّك هوالخلاّقُ » لجميع الموجودات ، « العليمُ » باحوالهم و بما يُصلحهم .

النوبة الثـالثة

قوله تعالى : « وانّ جهنّم لموعدهم اجمعين » ـ روى **انس بن‌مالك** قال : لمّا نزل قوله تعالى : « وانّ جهنّم لموعدهم اجمعين » بكى رسول الله (ص) بكاءً شديداً وبكى اصحابه ببكائه ولا يدرون مـا نزل عليه ولم يستطع احد ان يكلّمه من اصحابه وكان رسول الله (ص) اذا راى **فاطمة** فرح بها فانطلق عبدالرّحمن بن عوفٍ الى باب فاطمة ، فقال السّلام عليك يا بنت رسول الله ، قالت و عليك‌السّلام من انت ؟ ـ قال انا عبدالرّحمن بن عوفٍ ، قالت وماجاء بك ؟ قال تركت رسول‌الله (ص) باكياً حزيناً‌ولاندرى‌ما نزل به جبرئيل (ع) فلبست‌فاطمة مشملةً من صوفٍ خلقاً فانطلقت الى رسول الله (ص) ، فلمّا دخلت على‌النّبى (ص) نظر اليها عُمر فوضع يده على‌رأسه‌وقال وا حرباه ، انّ قيصرو كسرى يلبسون السّندس والحرير و ابنة رسول‌الله (ص) فى مشملةٍ من صوفٍ ! فسمعت فاطمة قول عمر فذكرتها للنّبى (ص) ، فقالت الا ترى انّ عمر يعجب من‌لباسى هذا فوالّذى بعثك بالكرامة مالى و لعلىّ فراشٌ منذ ايّامٍ الاّ مسك كبشٍ نعلف عليه بالنّهار ناضحنا فاذا كان اللّيل افترشناه وانّ و سادتنا لمن ادمٍ حشوها من سعف النّخل ، ثمّ قالت فدتك

نفسی یا ابه ماالّذی ابکاك ، قال و کیف لاابکی یا فاطمة و قد نزل علیّ جبرئیل بهذه الآیة : « و انّ جهنّم لموعدهم اجمعین ، لها سبعة ابواب لکلّ باب منهم جزءٌ مقسوم » و ذکرالحدیث بطوله .

انس بن مالك گفت : آن روز که **جبرئیل** امین این آیت آورد : « و انّ جهنّم لموعدهم اجمعین » دریای حیرت وحرقت **مصطفی** (ص) بموج آمد و آن گوهر درد وسوزخویش برانداخت ، گریستنی‌عظیم درگرفت ، چندان‌بگریست که جانهای صدّیقان صحابه از آن گریه در سوزش افتاد ودلها در گدازش آمد ، بحدّی رسید که « بلغت‌القلوب الحناجر » ؛ و هیچکس از آن صدّیقان صحابه زهره نداشت [۱] که از اسرار درگاه نبوّت بررسد [۲] یا بپرسد [۳] که‌آن چه حالست وچه بوده که سیّد کونین و مهتر خافقین چنان غمگین و حزین نشسته غریوان وحیران ، آخر **عبدالرحمن عوف** بر **فاطمهٔ زهرا** شد ، دانست که‌رسول خدای را بدیدار **فاطمه** آسایش وانس بود و اگرچه غمگین بود چون ویرا بیند غم ازوی بکاهد ، گفت‌یا **فاطمه** رسول خدارا دیدیم بس‌حیران و گریان بادردی عظیم وسوزی تمام ، ندانیم‌چه‌آیت بوی فرود آمده وچه چیزویرا برآن داشته ؟ وهیچکس از ما زهره ندارد ونتواند که از آن‌حال باز بررسد [۴] یا بپرسد مگر تو بآن اسرار رسی [۵] وآن حال باز دانی ، شمله‌ای کهنه نهاده بود ، **فاطمه** (ع) آن شمله درپوشید و قصد حضرت **مصطفی** (ص) کرد ، **عمرخطّاب** اورادر آن شملهٔ کهنه [۶] بدید ، دلش برجوشید ، این‌نفس دردناك ازسرسوز وحسرت برآورد که وا اندوها ، **کسری** و **قیصر** با تمرّد و تحیّرخویش درنعمت وراحت میان سندس و حریرکام خویش می‌رانند ودختر رسول ثقلین بیك شملهٔ کهنه روز بسر می‌آرد .

فاطمه (ع) آن سخن‌از **عمر** بشنید ، چون بررسول خدا رسید باز گفت و لختی ازبی‌کامی خویش معلوم رسول (ص) کرد ، آنکه گفت یا رسول‌الله جان وتن

۱و۲و۳ـ نسخهٔ الف : نداشتند ـ رسند ـ بپرسند. ۴ـ نسخهٔ ج : حال بررسد.

۵ـ نسخهٔ ج : مگرکه تو ازآن اسرار بررسی. ۶ ـ نسخهٔ الف : کهن .

من فدای توباد ، چرا می گریی وچه چیز ترا چنین اندوهگن کرده ؟ که دلهای یاران ازین اندوه تو در غرقابست ، هر یکی‌کان حسرت شده وبی‌خورد و بیخواب گشته ، رسول خدا گفت : چون نگریم ؟! ای جان‌پدر و چرا اندوه نخورم ؟! از بهر ضعفا و گنه‌کاران امّت خویش و آنك **جبرئیل** آمده و آیتی بدین صعبی آورده که : « وَاِنَّ جهنّم لموعدهم اجمعین ، لها سبعة ابوابٍ لکلّ بابٍ منهم جزءٌ مقسوم » .

فاطمه گفت یا رسول‌الله اخبرنی عن‌بابٍ من ابواب جهنّم ـ مرا خبر کن‌از دری از آن درهای دوزخ که چونست وعذاب آن چه مایه‌است ؟ـ گفت ای**فاطمه** چه پرسی آنچ طاقت شنیدن آن نداری ! ووهم و فهم هیچکس بدان نرسد ، امّا آنچ آسانترست وحوصلهٔ تو برتابد بدانك : در هردری از آن درهای دوزخ یعنی در هر درکی از آن درکات دوزخ هفتاد هزار وادیست ، درهر وادیی هفتاد هزار شارستان ، در هر شارستانی هفتاد هزار سرای ، در هر سرایی هفتاد هزار خانه ، درهر خانه‌ای‌هفتاد هزارصندوق ، درهرصندوقی هفتاد هزارگونه عذاب . **فاطمه** چون این بشنید بیفتاد وبی هوش شد ، چون‌بهوش باز آمد همی گفت : الویل ، الویل لمن دخل النّار .

فاطمه (ع) این سخن که ازرسول (ص) شنید به**ابوبکرصدّیق** رضی‌الله عنه گفت ، **ابوبکر** باآن همه مرتبت خویش چون صفت دوزخ شنید بر سوخت و همچون مار برخود بپیچید ، گفت : یا لیتنی کنتُ طائراً فی‌القفار ، آکلُ من‌الثّمار واشربُ من الانهار وآوی الی‌الاغصان و لیس علیّ حسابٌ ولا عذاب . ـ ای کاشك **بوبکر** در عالم آزادگی همچون آن مرغك بودی که بر درخت مباح نشیند و از میوه‌ای که ثمرهٔ اوست می خورد و باختیار خویش ازآن شاخ بآن شاخ می گردد ، ای کاشك **بوبکر** را چنین حال بودی وفردا برو نه حساب بودی و نه عذاب .

عمرخطّاب رضی الله عنه گفت : یا لیت امّ عمرکانت عاقراً ولم تحمل‌بعمر

و لم یسمع بذکر النّار . - ای کاشك عمرخطّاب را هرگز درین دنیا نام و نشان نبودی و مادر بوی نزادی تاذکر دوزخ بگوش وی نرسیدی .

و علی بن ابی‌طالب (ع) گفت : یا لیت امّی لم تلدنی ویالیت‌السّباع‌مزّقت جلدی‌ولم اسمع بذکر جهنّم . وسمع سلمان قول النّبی (ص) لفاطمة فخرج نحو بقیع الغرقد واضعاً یده علی رأسه وهو ینادی باعلی صوته وا بعد سفراه ، وا قلّة زاداه ، الویل لی ان کان مصیری الی‌النّار

« اِنّ المتّقین فی جنّات و عیون » - این باز مرهمی دیگراست و لطفی دیگر ، آیت رحمت پس ازآیت تهدید ، ربّ العالمین فرابندگان نموده که در صفات ماهم جلال عزّت و سیاستست ، هم کمال لطف ورحمت . و در بارگاه ملك ما هم زندان نقمتست ، هم بُستان نزهت ، تا بنده میان خوف و رجا زندگی کند ، بآیت تهدید و ذکر دوزخ از عزّت قهرالله بترسد ، بآیت رحمت وصفت بهشت‌دل درکرم ولطف وی بندد ، خوف اورا از معصیت باز دارد ، رجا اورا برطاعت[1] دارد .

« اِنّ المتّقین فی جنّات و عیون » - پرهیزکاران فردا در بهشتها اند ، هر دو بلفظ جمع گفت از آنك پرهیزکاران بر تفاوتند و جنّات بردرجات اند ، بعضی برتر وبعضی فرو تر . هرکه امروز در تقوی بیشتر ، فردا درجهٔ وی در بهشت برتر ؛ وبرجمله نشان تقوی آنست که بنده دل از محبّت دنیا وسر از طمع عقبی خالی کند ، نه دنیا واهل دنیا را با او پیوندی ، نه باعقبی او را آرامی ، سرگشتهٔ روزگار خود شده درمیدان کم و کاستی‌قدم نهاده ، جدل وخصومت با خلق‌خدا از پیش برداشته ، کمر صلح و وفا برمیان جان بسته ، کلبهٔ وجود خود را آتش در زده ، کشتی‌خلقیّت بگرداب[2] نیستی فروداده ، ظاهر بزیورشریعت آراسته ، باطن بنور حقیقت افروخته ، وانگه بدین قناعت نکند که پیوسته درقعر بحرسرّ خویش[3] غوّاصی می کند ، بحکم اشارت عزّت قرآن که میگوید : « سَنریهم

۱- نسخهٔ‌الف : برعاطفت. ۲- نسخهٔ‌الف : بکردار. ۳- نسخهٔ الف :بحرخویش.

آیاتنا فی الآفاقِ وفی انفسهم » مگر روزی این دُرّ معرفت بچنگ آید که : « حتّی یتبیّن لهم انّه‌الحقّ » .

« و نزعنا ما فی صدور هم من غلٍّ » ـ خانهٔ **کعبه** را بنا کردن و از خبائث [۱] مشرکان آنرا طهارت دادن به **خلیل** (ع) باز گذاشت ، **گفت** : « وطهّر بیتی » ؛ دل **مصطفی** (ص) را شستن درحال طفولیّت واز مادون حق آنرا طهارت دادن به **جبرئیل** باز گذاشت و بفریشتگان ، چنانك در خبرست ؛ باز که نوبت بدلهای عاصیان امّت **احمد** (ص) رسید تولّی آن خود کرد جلّ جلاله وطهارت آن خود داد ، **گفت** : « و نزعنا ما فی صدورهم من غلٍّ » نه تقدیم و تفضیل ایشانرا بر پیغامبران ، لکن با ضعیفان رفق بیشتر کنند کریمان ، نه خواست جلّ جلاله که‌عیب و عوار [۲] ایشان با فریشتگان نماید ، خود کرد تا عیب ایشان هم خود داند ، سبحانه ما ارأفه‌بخلقه .

و یقال : قال‌الله عزّ وجل « و نزعنا مافی صدورهم من غلٍّ » ولم یقل : مافی قلوبهم ، لانّ القلب فی قبضة‌الحقّ بین اصبعین من اصابع الرّحمن ، کمافی‌الخبر : فیکون ابداً فی محلّ‌الشّهود و دوام اُنس القرب فلیس هناك غلّ فینتزعُ منه .

« نبّئ عبادی اَنّی انا الغفور الرّحیم » لمّا ذکر حدیث المتّقین و مالهم من علوّ المنزلة انکسر قلوبُ العاصین فتدارك الله قلوبهم ؛ و قال لنبیّه اخبر عبادی العاصین : « اَنّی انا الغفور الرّحیم » ؛ ان کنت الشّکور الکریم بالمطیعین فانّی انا الغفور الرّحیم بالعاصین . ـ ای **محمد** (ص) بندگان مرا خبر ده که من آمرزگارم ، کارساز و بنده نوازم ، نه فضل مارا پایان ، نه محابا را کران ، آنچ ابتدا بود امروز همان ، ابری است ازبرباران ، مؤمنان را جاودان . ـ ای **محمد** بر مؤمنان لطیف‌ام ومهربان ، امّا بیگانگانرا جبّارم‌دادستان .

« و اَنّ عذابی هوالعذاب الالیم » ـ مارا هم نور عزّتست هم نار عزّت ، بنور عزّت دوستان خود را نواختم ، بنارعزّت دشمنانرا سوختم ، بنور عزّت لختی را آب

---

۱ ـ نسخهٔ الف : خیانت . ۲ ـ نسخهٔ الف : عور .

عنایت روانیدم، بنار عزّت قومی را گرد هجران انگیختم، این نورعزّت بنور فراست توان دید، و نور فراست آنست که ربّ العالمین گفت: «انّ فی ذلك لآیاتٍ للمتوسّمین» یعنی للمتفرّسین.

فراست بر سه وجهاست: **یکی** ـ فراست تجربتی‌واین همه ممیّزان رابود. **دیگر** ـ فراست استدلالی و این همه عاقلانرا بود. **سوم** ـ فراستست بنظر دل بآن نور که مؤمن در دل دارد، چنانکه **مصطفی** (ص) گفت: «اتّقوا فراسةالمؤمن فانّه ینظر بنور اللّه».

فراست تجربتی بر دیده است یا از شنیده یا بخرد دریافته. و فراست استدلالی قیاس شرعیست در دین وقیاس عقلی درغیر دین. و فراست نظری برقی است که دردل تابد وحجابها بسوزد تا لختی ازآنچ غیبست برو کشف شود و این خاصیت انبیاست وصدّیقان و اولیاء.

ابراهیم خواص در **جامع بغداد** با جماعتی مریدان گرد آمده، جوانی از درمسجد درآمد سخت زیبا وظریف ونیکو روی، ایشان اورا بخود راه‌دادند، با ایشان بنشست و سخنهای نیکو گفت و خدمتهای نیکو کرد چنانك بعضی دلهای ایشان صید کرد؛ **ابراهیم** با یکی ازآن مریدان گفت: یقعُ لی انّه یهودیٌّ ـ مرا چنان می‌افتد که این جوان جهودست، این سخن بگفت و از میان جمع برخاست و بیرون شد! جوان اورا گفت: اَیش قال الشیخ فیّ؟ ـ شیخ درحقّ من چه گفت؟ مرید باوی بگفت آنچ شیخ گفته بود، جوان برخاست و بپای شیخ درافتاد و مسلمان گشت، آنگه گفت: ما در کتب خویش‌خوانده‌بودیم که: الصّدّیق لا یخطئ فراسته، آمدم و امتحان کردم، گفتم اگر در هیچ طایفه صدّیق صاحب فراستُ بود، درین طایفه بود. پس آن جوان ازجملهٔ بزرگان و معروفان طریقت گشت.

وهم از **ابراهیم خواص** حکایت کنند که گفت: بتجرید در بادیه ای رفتم و رنجها کشیدم، چون به **مکّه** رسیدم عُجبی در نفس من فرا دیدآمد، پیرزنی

مرا دید گفت : یا ابرهیم کنت معك فی البادیة فلم اُکلّمك لانّی لم اُرد ان اشغل سرّك اخرج عنك هذا الوسواس .

وحکی عن **ابی العباس بن مسروق** قال : دخلتُ علی شیخ من اصحابنا اعوُده فوجدته علی حال رثّة فقلت فی نفسی من این یرتفق هذا الشّیخ ؟ فقال یا ابا العبّاس دع عنك هذه الخواطر الدّنیّة فانّ لله الطافاً خفیّة .

وکان **شاه الکرمانی** حادّ الفراسة لا یخطئُ و یقول من غضّ بصره عن المحارم و امسك نفسه عن الشهوات و عمر باطنه بدوام المراقبة و ظاهره باتّباع السّنّة وتعوّد اکل الحلال لم تخطئُ فراسته .

و سئل **ابوالحسین النوری** من این تولّدت فراسة المتفرّسین ؟ ـ فقال من قوله تعالی: « ونفختُ فیه من روحی » فمن کان حظّه من ذلك النّور اتمّ کان مشاهدته احکم و حکمه بالفراسة اصدق الا تری کیف اوجب نفخ الرّوح فیه السّجود له بقوله : « فاذا سوّیتهُ و نفختُ فیه من روحی فقعوا لهُ ساجدین » .

٤ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **ولقد آتیناكَ سبعاً من المثانی** » ترا دادیم سبع مثانی ، « **والقرآنَ العظیم** (۸۷) » و **قرآن** بزرگوار .

« **لاتمدّنّ عینیكَ** » نگردو چشم خویش درآن نبندی و ننگری ، « **الی ما متّعنا به** » بآنك ایشانرا [دادیم ازینجهان و] برخوردار کردیم بآن ، « **ازواجاً منهم** » قومی را از مردان و زنان [از ناگرویدگان] ، « **ولا تحزن علیهم** » و [نگر] برایشان اندوه نخوری، « **واخفض جناحك للمؤمنین** (۸۸) » [وخویشتن را فرو دار] و فروتن باش گرویدگانرا .

« **وقل اِنّی انا النّذیر المبین** (۸۹) » و گوی که من بیم نمایم آشکارا [باز نمایندهٔ صواب] .

کما انزلنا علی المقتسمین[٩٠] » همچنانك فرو فرستادیم [نشان و نامه و پیغام] برین مقتسمان .

« **الّذین جعلوا القرآنَ عضین**[٩١] » ایشان که **قرآن** بجادوئی فرا داشتند و آنرا پاره پاره [از گونا گون] باز دادند .

« **فَوَربّك** » بخداوند تو ، « **لنسئلنّهم اجمعین**[٩٢] » که ناچاره پرسیم ایشانرا همگان .

« **عمّا کانوا یعملون**[٩٣] » از آنچ در دنیا می کردند .

« **فاصدَع بما تؤمَرُ** » سخن شکاف و بازنه با دشمنان من ، « **و آعرض** » و روی گردان ، « **عن المشرکین**[٩٤] » از مشرکان [وباك مدار ازیشان] .

« **اِنّاکفیناك المستهزئین**[٩٥] » ترا کفایت کردیم [و ساختیم و ترا بی رنج کردیم] کار این افسوس گران .

« **الّذین یجعلون مع اللّه الهاً آخر** » ایشان که با الله تعالی خدائی[١] دیگر می گویند ، « **فسوف یعلمون**[٩٦] » آری آگاه شوند .

« **ولقد نعلم انّك یَضیق صدرُك بما یقولون**[٩٧] [٢] » ونیك می‌دانیم که‌دل تو تنگ میشود ازآنچ می گویند مرا وترا .

« **فسبّح بحمد ربّك** » خداوند خویش را بپاکی می ستای ، « **وکُن من السّاجدین**[٩٨] » وازپرستکاران می‌باش .

« **واعبُد ربّك** » وخداوند خویش را پرست،« **حتّی یاتیَک الیقین**[٩٩] » تا آنگه که بتوآید آن روز که همهٔ خلق [٣] بی گمانند درآن روز .

---

١ ـ نسخهٔ الف : خدای. ٢ـ هردونسخهٔ الف و ج : جملهٔ «بما یقولون» رافاقد است.
٣ـ نسخهٔ الف : آن روزکار که خلق .

النوبة الثانية

قوله تعالی: « ولقد آتیناك سبعاً من المثانی » در سبع مثانی پنج قول گفته اند ومشهورتر و معروفتر آنست که سورهٔ **فاتحة الکتاب** است وعلماءِ تفسیر و ائمّهٔ سلف بیشتر برین اند و دلیل برین خبر **مصطفی** است (ص)، قال رسول الله (ص): « الحمدُ لله سبع آیاتٍ احدیهنّ: بسم الله الرّحمن الرّحیم و هی السّبع المثانی، و هی فاتحة الکتاب، و هی امّ القرآن » .- و فی روایة **ابیّ بن کعب** قال قال النّبی (ص): « الحمد لله ربّ العالمین » هی السّبع المثانی و القرآن العظیم الّذی اوتیت. و روی **ابوهریرة** قال: قرأ **ابیّ بن کعب** علی النّبی (ص) امّ القرآن، فقال: و الّذی نفسی بیده ما انزل فی التّوریة و لا فی الانجیل ولا فی الزّبور و لا فی القرآن مثلها انّها السّبع المثانی والقرآن العظیم الّذی اعطیت.

این سورهٔ فاتحه را سبع مثانی بدان خواندند که در هرنمازی و هر رکعتی بخواندن وی باز گردند، فکانّه قال سبع آیاتٍ هی الآیات الّتی یثنی بها فی کلّ رکعةٍ و کلّ صلوةٍ و من هاهنا للتّبیین. وقیل سُمّیت مثانی لانّها نزلت مرّتین: مرّةً بمکّة من اوائل ما نزل القرآن، ومرّةً بالمدینة، والسّبب فیه انّ سبع قوافل وافت من بُصرَی لیهود بنی قریظة والنّضیر فی یوم واحد و فیها انواع من البزّ و الجواهر و امتعة البحر، فقال المسلمون لو کانت هذه الاموال لنا لتقوّینا بها و لانفقناها فی سبیل الله، فانزل الله عزّ وجل هذه السّورة وقال لقد اعطیتکم سبع آیاتٍ هی خیرٌ لکم من هذه السّبع القوافل.

ویجوز ان یکون من المثانی، ای ممّا اثنی به علی الله عزّ وجل لانّها فیها حمدالله و توحیده و ذکر ملکته یوم الدّین، و المعنی: آتیناك سبع آیاتٍ من جملة الآیات الّتی یثنی بها علی الله عزّ وجل، فیکون ـ من ـ للتّبعیض من القرآن ذکره الزّجّاج.

آنکه گفت : « و القرآنَ العظيمَ » ـ می گويد ترا سورهٔ **فاتحة** و **قرآن** عظيم داديم ، چندانك بروی منّت نهاد بهمهٔ **قرآن** كه بوی داد ، همچندان بروی منّت نهاد بسورهٔ **فاتحة الكتاب** ، تنها تعظيم آنرا و تفضيل آن بر همهٔ **قرآن** ؛ ازينجا گفت **مصطفی** (ص) : « فاتحة الكتاب عوضٌ من كلّ القرآنِ والقرآنُ كلّهُ ليس منه عوضٌ ».

قول دوم آنست كه سبع مثانی ، سبع ـ طُوَل ـ است ؛ الطّول جمع الطّولی ـ كالكبری و الكبر وهی : **البقرة** و **آل‌عمران** و **النسآء** و **المائدة** و **الانعام** و **الاعراف** و اختلفوا فی السّابعة ، فقال بعضهم : **الانفال** و **برآءة** ؛ و قال بعضهم : **يونس** . وانّما سمّيت مثانی لانّ اكثر القصص فيها مثنی ، والحكمة فی تكرارها الافهام و تأكيد الحجّة و اتمام النّصيحة و اظهار عجز الكفرة حتّی لم يقدروا علی ان يأتوا بمثله فآتی الله سبحانه بمثله فی‌القرآن .

قول سوم آنست كه سبع مثانی همهٔ **قرآن** است ، چنانك جای‌ديگر گفت : « كتاباً مُتشابهاً مثانی » و المراد بالسّبع ، سبعة اسباع القرآن ، و تقديره : وهو القرآن العظيم . ـ می گويد ترا هفت سبع مثانی داديم و آنست **قرآن** عظيم وهمهٔ **قرآن** ؛ مثانی گفت از بهر آنك دوبار آنرا نسخت كردند : يكبار در لوح محفوظ و يكبار در مصاحف ؛ و بيانه فی قوله عزّ وجلّ : « و لقدْ كتبنا فی الزّبور من بعد الذّكر» ای من بعد اللّوح المحفوظ . وقيل انّما سمّاه مثانی لانّ اكثره يتنوّع نوعين : امرٌ ونهیٌ ، وعدٌ و وعيدٌ ، محكمٌ و متشابهٌ ، مجملٌ و مفسّرٌ ، ناسخٌ و منسوخٌ ، تنزيلٌ و تأويلٌ ، عامٌّ و خاصٌّ ؛ وقيل يثنی صاحبه عن ارتكاب المحارم بما فيه من انواع الوعيد .

قول چهارم آنست كه سبع مثانی معانی **قرآن** است برهفت قسم : امر و نهی و تبشير و انذار و ضرب امثال و تعديد نعم و انباءِ قرون .

قول پنجم بنوبت سوم گوئيم .

«والقرآنَ العظيمَ » ـ سمّی القرآن عظيماً لثلاثة معانٍ : احدها ـ انّه نزل

من‌عند ربٍّ عظیمٍ . والثّانی ـ انّه عظیمٌ فی‌المعنی . والثّالث ـ انّه عظیمٌ فی‌الفضل والثّواب . ـ می گوید قرآن عظیمست ، در معنی عظیم و در فضل و ثواب عظیم ، فرو آمده از نزدیك خدای عظیم . و در خبر است که : من حفظ القرآن فرأی اَن احداً اعطی افضل ممّا اعطی فقد صغّر عظیماً و عظّم صغیراً . ـ هر که قرآن داند و آنرا حفظ دارد ، وآنکه دنیادار را بر خود فضل داند یا اعتقاد کند که کسی را چیزی دادند بهْ از آنك اورا دادند ، خوار داشت آنچ عظیمست و عظیم داشت آنچ حقیر و قلیلست ، یعنی که دنیا خوار است و قلیل ؛ قال الله تعالی : « قُلْ متاعُ الدّنیا قلیلٌ » . قرآنست که بزرگوارست وعظیم که ربّ العزّه آنرا عظیم گفت .

وفی الخبر عن **جابر** قال : اتی النّبی (ص) رجلٌ فقال یا رسول‌الله : ما اجرُ من‌علّم ولده کتاب‌الله تعالی ؟ ـ فقال رسول‌الله (ص) : «القرآن کلام الله لاغایة له» ، قال فجاء جبرئیل (ع) ، فقال رسول الله (ص) یا جبرئیل : ما اجرُ من علّم ولده کتاب‌الله ؟ ـ قال یامحمّد : القرآن کلام الله‌لاغایة له ، ثمّ صعدجبرئیل الی‌السّماء فسأل اسرافیل : ما اجرُ من علّم ولده کتاب الله ؟ ـ فقال اسرافیل یا جبرئیل : القرآن کلام الله لا غایة له ، ثمّ انّ الله تعالی انزل جبرئیل علی رسوله فقال : اِنّ ربّك یقرئك السّلام و یقول من علّم ولده القرآن فکاَنّه حجّ البیت عشرة آلاف حجّةٍ و کاَنّما اعتمر عشرة آلاف عمرة و کاَنّما اعتق عشرة آلاف رقبةٍ من ولدِ اسمعیل و کاَنّما غزا عشرة آلاف غزوةٍ و کاَنّما اطعم عشرة آلاف مسلماً جایعاً و کاَنّما کسا عشرة آلاف مسلماً عاریاً ویکتب له بکلّ حرفٍ من القرآن عشر حسناتٍ و یمحی عنه عشر سیّآتٍ ، یا محمّد انّی لا اقول الم عشر ولکن الف عشر و لام عشر و میم عشر و یکون معه فی قبره حتّی یُبعث و یثقله فی المیزان وجاز علی الصّراط کالبرق الخاطف و لمْ یفارقه القرآن حتّی ینزل به هذه الکرامة و افضل ما یتمنّی .

وعن **ابی‌سعید الخدری** قال قال رسول‌الله (ص) : اذا کان یوم القیامة وضعت منابر من نور مطوّقةٌ بنورٍ ، عند کلّ منبر ناقة من نوق الجنّة ینادی منادٍ این

من حمل کتاب الله اجلسوا علی هذه المنابر فلا روع علیکم ولاحزن حتّی یفرغ الله ممّا بینه وبین العباد فاذا فرغ الله عزّ وجلّ من حساب الخلق حملوا علی تلك النّوق الی الجنّة.

« لاتمدّنّ عینیكَ » ای لا تتمنّینّ یا محمّد ما جعلناه متاعاً للاغنیاء فقد آتیناك خیراً من ذلك و هو سبعٌ من المثانی و القرآن العظیم. ـ حرام کرد بر **مصطفی** (ص) اندرین آیت که رغبت نماید بدنیا، یابچشم پسند درآن نگرد و آرزوی کند ـ می گوید ای **محمّد** مخواه دنیا ومنگر بآنچ قومی‌را دادیم [1] ازین دنیا داران و توانگران، که آن برخورداریی اندکست، سریع الزّوال، قلیل اللّباث؛ و ترا دادیم به ازآن که ایشانرا دادیم: سبع مثانی و **قرآن** عظیم.

انس مالک گفت: بایّام ربیع شتران اعراب برسول خدا بر گذشتند [2]، وقد عبست علیها ابعارها و ابوالها فغطّی رسول الله (ص) عینیه بکمّه فقال بهذا امرنی ربّی ثمّ تلا هذه الآیة: « لا تمدّنّ عینیك الی ما متّعنا به ازواجاً منهم »، یقال مدّ عینیه الی مال فلان اذا تمنّاه.

« اَزواجاً منهم » یعنی الرّجال معهم نساؤهم؛ و قیل ازواجاً: اغنیاءَ؛ وقیل اصنافاً یعنی الیهود والنّصاری و المشرکین، « ولا تحزن علیهم » ان لم یؤمنوا. وقیل ولا تحزن علیهم لما یصیرون الیه بکفرهم. وقیل و لا تحزن لِما انعمت علیهم دونکم، « واخفض جناحك للمؤمنین » جناحا الرّجل: جانباه، ای تواضع لهم وارفق بهم لیحبّوك و یجالسوك و لا ینفضّوا من حولك.

« وقل اِنّی اناالنّذیرُالمبینُ، کما انزلنا » ـ گفته اند این آیت متّصلست بآیتی که از پیش گذشت، یعنی: « آتیناهم آیاتنا فکانوا عنها معرضین ».

« کما انزلنا علی المقتسمین» ـ می گوید اصحاب حجر را پیغام ونشان دادیم همچنانك فرو فرستادیم نامه وپیغام برین مقتسمان؛ و گفته اند این کاف ـ کما ـ

۱ـ نسخهٔ الف: دیدیم.
۲ـ نسخهٔ الف: شتران اعراب نزدیك رسول خدای عزعزه بر گذشتند.

مفعول ـ نذیر ـ است ، ای انذرکم عذاباً ینزل علیکم مثل ما انزلنا علی المقتسمین. قومی گفتند ـ مقتسمین ـ از قسمت است و قومی گفتند از قسم است یعنی : تحالفوا و تقاسموا علی مُعاداة النّبی (ص) ؛ و جمهور مفسّران بر آنند که از قسمتست و خلافست که ایشان که اند . ـ **مقاتل** گفت مشرکان **قریش** اند ، و ذلك انّهم اقتسموا شعاب مکّة علی الرّصد یصدّون القاصدین عن رسول الله (ص) .

گفته اند شانزده مرد بودند که **ولید مغیره** ایشانرا بر شعاب **مکّه** قسمت کرده بود و برطرق حاج بداشته تا هر که قصد دیدن رسول خدا داشت اورامنع می کردند [۱] ومی گفتند چه روید براو که اودیوانه است [۲] ! دیگری میگفت اوکاهنست ! یکی می گفت شاعرست ! یکی می گفت عرّافست ! و **ولید مغیره** بر در مسجد نشسته چون حاکم و ازوی می پرسیدند آنچ مقتسمان گفته بودند در حقّ رسول واوهمی گفت : صدق ، یعنی المقتسمین ، هریکی ازایشان راست گفت آنچ گفت درحقّ وی .

مقاتل حیّان گفت : هم الّذین اقسموا القرآن فقال بعضهم سحر و قال بعضهم کذب وقال بعضهم شعرٌ وکهانة و قال بعضهم اساطیر الاوّلین فقسموه هذه الاقسام و عضّوه اعضاءً .

ابن عباس گفت : هم الیهود و النّصاری آمنوا ببعض القرآن و هو ما وافق کتابهم و کفروا ببعضٍ وهو ما خالف کتابَهم ؛ وقیل آمنوا ببعض کتبهم و کفروا ببعضٍ .

« الّذین جعلوا القرآن عضین » قال بعضهم : ـ عضین ـ مأخوذٌ من الاعضاء یعنی عضّوه وجزوه بفنون التّکذیب والرّد ، یقال عضّیت الشیء تعضیةً اذا فرقته ؛ وقیل هو مأخوذٌ من العضة و هوالسّحر و جمع العضة : عضین ، کما قیل فی عزةٍ عزین ؛ ویقال اصله ـ عضهة ـ فحذف هاؤها کالشّفة اصلها شفهة ـ و لهذا یصغّر

---

۱ ـ نسخهٔ ج : قصد رسول خدا داشت اورا منع میکردند از وی .
۲ ـ نسخهٔ الف : چه روی براو که دیوانه است .

بشفیهة ؛ ویقال عضهوه ای عابوه و منه الحدیث : لا یعضه بعضکم بعضاً ؛ و قیل عضهته ای سحرته ومنه الحدیث : لعن الله العاضه و العاضهة .

« فو ربّك لنسئلنّهم اجمعین » ـ اقسم الله سبحانه بذاته و ربوبیّته لیسألنّ یوم القیامة واحداً واحداً من هؤلاءِ المقتسمین عمّا قالوه فی رسول الله وفی القرآن ، و قیل هو عامّ فی جمیع الکفّار ولا یندرج تحته المؤمنون فانّ کثیراً من المؤمنین یدخلون الجنّة بغیر حسابٍ ولا سؤالٍ . ـ اگر کسی گوید وجه جمع چیست میان این آیت ومیان آن آیت که گفت : « فیومئذٍ لا یسئلُ عن ذنبه انسٌ و لا جانّ » ـ جواب آنست که سؤال بردو ضربست : سؤال استعلام و استخبار و سؤال تقریع و توبیخ ، « فیومئذٍ لا یسئل عن ذنبه انسٌ ولا جانّ » یعنی استخباراً و استعلاماً لانّه کان عالماً بهم قبل ان خلقهم ؛ و قوله : « لنسئلنّهم اجمعین » یعنی تقریعاً و توبیخاً لنریهم العذر فی تعذیبنا ایّاهم .

ابن عباس از اینجا گفت بجواب سائل که از وی این مسئله پرسید : قال لا یسألهم هل عملتم کذا و کذا لانّه اعلمُ بذلك منهم لکن یقولُ لهم لِمَ عملتم کذا و کذا . وقال عکرمة سألتُ مولای عبدالله بن عباس عن الآیتین ـ فقال : انّ یوم القیامة یوم طویل وفیه مواقفُ یسئلون فی بعض المواقف ولا یسئلون فی بعضها نظیره ، قوله : « هذا یومُ لا ینطقون » وفی آیة اخری قال تعالی : « ثمّ انّکم یوم القیمة عند ربّکم تختصمون » . و قیل لا یُسأل اذا کان المذنب مکرهاً مضطرّاً و لیسألنّهم اذا کانوا مختارین . وقیل لا یُسأل اذا کان الذّنب فی حال الصّبی والجنون و النّوم ، لقوله (ص) : « رُفع القلم عن ثلاثةٍ » الحدیث ... ولیسألنّهم اذا کان عملهم خارجاً عن هذه الاحوال .

« فاصدَع بما تُؤمرُ » اوّل آیتی است که برسول خدا (ص) فرو آمد تا آشکارا خلق را دعوت کند ، اصدع یعنی اظهر و اعلن و افصح من الصّدیع و هو الصّبح لکشفه عن الارض ، « بما تؤمر » فیه قولان : احدهما تؤمر به فحذف الجارّ ثمّ حذف الضّمیر ، والثّانی ان ما للمصدر ای اصدع بالامر ، یقال صدع بالحقّ اذا ابانه و اظهره . و قیل اصدع بما تؤمر ای اجهر بالقرآن فی الصّلوة لیکون اظهر

للدّين ، « و اَعرض عن‌المشركين » اين منسوخ است بآيت سيف و نظير اين در قرآن فراوانست ، و گفته اند ـ اعراض ـ درين آيت ضدّ اعراضهای ديگرست در قرآن ، اينجا معنی آنست كه : لا تبال بالمشركين ـ باك مدار از مشركان و روی بگردان ازيشان ، وجايهای ديگرچنانست كه : لاينهم واعف عنهم وتغافل .

« اِنّا كفيناك المستهزئين » اين آيت درشأن نفری آمد ازشياطين قريش ؛ پنج مرد بودند كه‌پيوسته رسول خدايرا (ص) می رنجانيدند واستهزاء ميكردند : يكی **الوليد بن المغيره** ، ديگر **العاص‌بن‌وائل** ، سديگر **عدی‌بن قيس** و قيل **الحارث‌بن قيس** [1] ، چهارم **الاسود بن المطّلب** ، پنجم **الاسودبن عبد يغوث** ؛ رسول خدا ايستاده بود و **جبرئيل** با وی كه اين مستهزيان يك يك بايشان بر گذشتند . ـ امّا **وليد مغيره** چون بر گذشت **جبرئيل** گفت : يا محمّد كيف تجد هذا ؟ چون می بينی اين را ، يعنی چه مرديست ؟ ـ رسول خدا (ص) گفت : بد مردی و خبيث كسی ، **جبرئيل** گفت : كار او [2] ترا كفايت كردند ، آنكه‌**جبرئيل** بساق وی اشارت كرد ، كار بدان رسيد كه اين **وليد** جائی می گذشت و خاری در دامن وی افتاد واز كبر دست فرو نكرد تا آن خار ازدامن خود جدا كند [3] ، همی رفت تاآن خارساق ويرا مجروح كرد ، بعرق النّسا رسيد و اورا **هلاك** كرد وهمی گفت : قتلنی ربّ محمّد .

و همچنين **العاص‌بن وائل** بر گذشت ، **جبرئيل** اشارت بزيرپای او كردپس روزی بر سبيل تنزّه از **مكّه** بيرون شد بر شتر نشسته و در آن شعاب **مكّه** طواف می كرد ، بشعبی از آن شعاب فرو آمد تا بياسايد ، راست كه فرود آمد پای بر مارنهاد و مار زير پای وی بگزيد [4] تا پای وی چنان شد كه گردن شتر و همان ساعت **هلاك** شد ومی گفت : قتلنی ربّ محمّد .

و **حارث‌بن قيس** بر گذشت ، **جبرئيل** بشكم وی اشاره كرد پس روزی

---

۱ ـ نسخهٔ ج : الحرث بن قيس . ۲ـ نسخهٔ ج : كيفيت كاراو .
۳ـ نسخهٔ ج : جدا كردی . ٤ ـ نسخهٔ ج : در گزيد .

ماهی شور خورده بود و تشنگی بروی افتاده ، آب همی خورد و تشنگی کم نمی شد تاچندان‌آب خورد که شکم وی شکافته گشت وهلاك شد ، در آنحال میگفت [1] : قتلنی ربّ محمّد .

و **اسودبن المطّلب** بگذشت ، **جبرئیل** بسر وی اشارت کرد پس خبررسید که پسر او **زمعه** از **شام** می آید باستقبال پسر بیرون شد ، زیردرختی فرودآمد تا بیاساید ، **جبرئیل** بیامد و آن سروی بر درخت می زد و او غلام را می گوید : ادرکنی یا غلام ـ دریاب مرا ای‌غلام واین را از من باز دار ، غلام می گوید ای خواجه تو خود سر بر درخت می‌زنی و من کسی را نمی بینم تا اورا از توباز دارم ! همچنان سر بر درخت همی زد تاهلاك شد و می گفت : قتلنی ربّ محمّد .

واسود بن عبد یغوث بگذشت ، **جبرئیل** بروی وی اشارت کرد پس اتّفاق چنان افتاد که بقبیلهٔ **بنی کنانه** رفته بود بمعاداة رسول‌خدای تا دردل ایشان‌نفرت افکند از رسول ، چون باز گشت سموم زد اورا و رویش سیاه گشت همچون زنگیی ، چون بخانه باز آمد اهل وی اورا بازنشناختند ازخانه بدر کردند ، چند روز در آن صحراءِ **مکّه** میگشت ، از حیف و غبن هلاك گشت ومی گفت : قتلنی ربّ محمّد .

اینست که ربّ العالمین گفت : « اِنّا کفیناك المستهزئین » ای کفیناك امر المستهزئین الّذین یشرکون بالله .

... « فسوف یعلمون » غداً ما یلقونه من عذاب الله .

« و لقد نعلم انّك یضیقُ صدرُك بما یقولون » ـ ای یقولون علی‌الله من الشّرکاءِ و الصّاحبة والولد ویقولون فیك من النّسبة الی‌السّحر والشّعر وغیرذلك .

« فسبّح بحمد ربّك » فالجأ الی‌التّسبیح والتّنزیه وقل سبحان الله وبحمده. قیل ـ الباءُ ـ فی قوله : « بحمد ربّك » باء الحال ، ای سبّحه حامداً لتکون جامعاً بین التّسبیح و الحمد . و قیل معناه فصلّ یکفك الله ما اهمّك ، و فی الخبر انّ

---

۱ ـ نسخهٔ ج : وهمی گفت در آن حال .

النّبی (ص) کان اذا حزبه امرٌ فزع الی الصّلوة ، « و کن من السّاجدین » ای من المصلّین ؛ وقیل من المتواضعین .

« واعبد ربّك حتّی یأتیك الیقینُ » ای حتّی یأتیك الموت ، کماقال **عیسی** (ع) . «واوصانی بالصّلوة والزّکوة مادُمت حیّاً» وسمّی الموت یقیناً لانّه متیقّنٌ به متّفق علی لحاقه کلّ حیٍّ مخلوق . وقیل معناه : اعبد ربّك دائماً ابداً لانّه لو قیل اعبد ربّك بغیر توقیتٍ لجاز اذا عبد الانسان مدّةً ان یکون مطیعاً ، فاذا قال : « حتّی یأتیك الیقین » فقد امر بالاقامة علی العبادة ما دام حیّاً . و قیل الیقینُ هاهنا هوالنّصر علی الکافرین .

و فی الخبر یوشك ان یأتی علی النّاس زمان یکون الرّجل فی شعب جبلٍ فی غنیمةٍ یقیم الصّلوة ویؤتی الزّکوة و یعبدالله لاشریك له حتّی یأتیه الیقین . وعن **ابی مسلم الخولانی** عن رسول الله (ص) قال : ما اوحی الیّ ان اجمع المال و اکون من التّاجرین و لکن اوحی الیّ ان : «سبّح بحمد ربّك و کن من السّاجدین ، و اعبد ربّك حتّی یأتیك الیقین » .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « ولقد آتیناك سبعاً من المثانی » الآیة . . . ای سبعاً من الکرامات الّتی یثنی بها علیك یا محمّد . ـ الله تعالی منّت نهاد بر **مصطفی**(ص) بهفت کرامت که با وی کرد ، از آن کرامتها که اورا بآن [1] بستایند و بر وی ثنا کویند : **اول** هدایتست ونصرت : « ویهدیك صراطاً مستقیماً ، وینصرك اللهنصراً عزیزاً » . **دیگر** نبوّتست و رسالت : « و ارسلناك للنّاس رسولا » . **سوم** رأفتست ارحمت : « بالمؤمنین رئوفٌ رحیمٌ » . **چهارم** بصیرت : « علی بصیرةٍ انا و من وتّبعنی » . **پنجم** سکینه : « انزل الله سکینتهُ علی رسوله » . **ششم** محبّت : « ما

---

۱ ـ نسخهٔ الف : بدان.

ودّعك ربّك وما قلى ». **هفتم** قربت : « ثمّ دنا فتدلّى ».

وگفته اند سبع مثانی آنست که از بهر شرف **مصطفی** (ص) هفت عقوبت از امّت وی‌برداشت دردنیا وهفت درعقبی : فامّا الّتی‌فی‌الدّنیا فالخسف، والمسخ، والطّمس، والقذف، والطّاعون، والغرق، والموت الذّریع ؛ و امّا الّتی فی‌الآخرة فسواد الوجه، وزرقة العیون، والاغلال، والسّلاسل، و الانکال، و طعام الزّقّوم، وشراب الحمیم.

« و القرآنَ العظیم » ـ عظیم است قدر **قرآن** که ربّ العزّه ده نام از نامهای خویش برآن نهاد : **یکی** عزیز : « وانّهُ لکتابٌ عزیز ». **دیگر** حکیم : « تلك آیاتُ الکتابِ الحکیم ». **سوم** مهیمن : « ومهیمناً علیه ». **چهارم** حق : « فامّا الّذین آمنوا فیعلمون انّه الحقّ من ربّهم ». **پنجم** نور : « و اتّبعوا النّور الّذی انزل معهُ ». **ششم** مجید : « بل هو قرآنٌ مجیدٌ ». **هفتم** مبین : « تلك آیاتُ الکتاب المبین ». **هشتم** کریم : « اِنّه لقرآنٌ کریم ». **نهم** عظیم : « و القرآنَ العظیم ». **دهم** آنست که خودرا جلّ جلاله احسن الخالقین گفت و قرآنرا احسن الحدیث : « الله نزل احسنَ الحدیث». آنکه خودرا گفت : « لیس کمثله شیٔ » وقرآنرا گفت : « لایأتونَ بمثله ».

حکی عن‌بعضهم انّه قال : کنت فی البحر اذهاج‌الموج و اشتغل کلّ‌انسان بنفسه فاخذ اعرابیّ مصحفاً بیده ورفعه الی السّماء و قال الهی و سیّدی اتغرقنا و کلامك معنا فسکن البحر من ساعته.

« لا تمدّنّ عینیك » الآیة . . . یا محمّد این زینت دنیا که از کافران دریغ نداشته‌ایم تونیك درآن منگر وبوی استیناس مگیر، چشم تو ازآن‌عزیزتر است که آن نگرد که ما بآن ننگرسته‌ایم یا آن پسندد که ما نه پسندیده‌ایم، **مصطفی** (ص) باین خطاب چنان ادب گرفت که شب معراج نعیم بهشت نیز بر و عرضه کردند در آن هم ننگرست و بهر چه رسید وهرچه می‌دید همی گفت : التّحیّاتُ لله، تاحق جلّ جلاله آن ادب از وی بپسندید وبروی ثنا کرد که : « ما

زاغ البصرُ وما طَغی » ؛ آنجا که دوستی بر کمال بود ناچار درآن غیرت بود ، **موسی** (ع) دیدار خواست ! جواب آمد که : « لن ترانی ولکنُ انظر الی‌الجبل» ای **موسی** تو اکنون مارا نبینی بکوه همی نگر ؛ با **مصطفی** (ص) گفت : ای **محمّد** هان دیده‌ای که بدان بما نگری ، نگر نظر آن [1] بعاریت بکس ندهی ، مستلذّات دنیا وعقبی را چه محلّ آن بود که رخت خویش در دیدهٔ تو نهد وزبان حال سیّد (ص) بنعت تواضع همی گوید :

بر بندم‌هردو چشم و نگشایم نیز تا روز زیارت تو ای یار عزیز

« و اخفض جناحك للمؤمنين » ـ خفض الجناح كناية عن حسن الخلق ، اشارتست بکمال خُلق وغایت شفقت وی بر خَلق خدا ، نه بینی که بر بساط بلیّت اُحُد هزاران شربت قهر نوش کرده و اززخم بیگانگان بوی رسیده‌آنچ رسیده ، آنگه دامن رحمت خود را بسط کرده و زبان شفقت بگشاده که : «اللّهمّ اهدقومی فانّهم لا يعلمون» .

« وقل اِنّی انا النّذیرُ المبینُ » ـ انّی انا ـ کلمتیست که جز ارباب صفوت را از اهل تمکین مسلّم نیست ، ایشان‌که در عالم تفرید از عین جمع نفس زنند ، علائق و خلائق [2] منقطع دانند ، اسباب مضمحل و حدود متلاشی و اشارت و عبارت [3] متناهی ، یکبارگی دل باسوی حق [4] پرداخته و غیر او بگذاشته ، و اليه الاشارة بقوله تعالى : « قل الله ثمّ ذرهم » .

در خبراست که **جابر بن عبدالله** بردر سرای رسول‌خدای (ص) درمی‌زد ، رسول (ص) گفت : من فی‌الباب ؟ **جابر** گفت اَنا ، رسول (ص) از آن گفت وی کراهیت [5] نمود باز پس میگفت که انا ، انا ، انّی لا اقول انا ـ ای **جابر** تو گفتی که انا ! من باری نگویم که انا ، فرمان آمد از جبّار کائنات جلّ جلاله : « و قل

۱ـ نسخهٔ ج : بمانگری نظرآن .
۲ـ نسخهٔ الف : علایق وحدایق .
۳ ـ نسخهٔ الف : وعبادت .
٤ ـ نسخهٔ الف : دل سوی حق .
۵ ـ نسخهٔ ج : کراهت .

انّی انا» - ای محمّد تو دیگری، کار تو دیگرست، ترا مسلّم داشتیم که گوئی: انّی انا، لانّك كنت بنا ولنا.

و دراخبار معراج است که در خلوت اَوْ اَدْنی بربساط انبساط این‌راز برفت که: یا محمّد کن لی کما لم تکن فاکون لك کما لم ازل، همانست که گفت: «فاصدع بما تؤمر و اَعرض عن المشركين» ای کن لنا و قل‌بنا و اذا كنت بنا و لنا فلا تحتفل بغيرنا وصرّح بما خصّصناك به و اعلن محبّتنا لك:

فبح باسم من تهوی ودعنی من الکنی فلا خیر فی اللذّات من بعد ما ستر

«و لقد نعلمُ اَنّك يضيقُ صدرك بما يقولون» تعزیت دل مصطفی است(ص) و تسلیت‌وی بآن رنجها که ازکافران بوی می رسید. - می گوید ای محمّد، ازرنج دل توخبر داریم و ازآنچ بر تو می رود آگاهیم، تودل خویش درمیدان مواصلت ما روان دار وبحضرت نماز درآی که نماز مظنّهٔ مشاهده است وبا مشاهدهٔ دوست بار بلاکشیدن آسانست: «فسبّح بحمد ربّك و کن من السّاجدین».

یکی از پیران طریقت گفت: در بازار بغداد یکی را دیدم که اعوان دیوان خلافت در وی آویخته بودند و بی محابا او را زخم می کردند، بآخر اورا بخوابانیدند و هزار تازیانه بروی زدند، آهی نکرد! بعد از آن فرا پیش وی رفتم، گفتم ای جوانمرد آنهمه زخمها بر تو کردند چراآهی نکردی و جزعی ننمودی؟ تا بر تو رحمت کردندی[1]؛ گفت ای شیخ معذورم دار که معشوقم برابر بود و از بهر وی مرا می‌زدند، از نظارهٔ وی اَلم زخم برمن آسان شد:

چون شفای دلربای از خستگی ودردتست

خسته را مرهم مساز و درد را درمان مکن

لم اسلم النّفس للاسقام تُتلفها الاّ لعلمی بانّ الوصل یحییها

نفسُ المحبّ علی‌الاسقام صابرةٌ لعلّ مسقمها یوماً یداویها

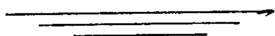
معنی دیگر گفته اند ارباب طریقت از روی حقیقت، می گوید: ای محمّد

---

۱ - نسخه الف: رحمت کردندید.

ما میدانیم که دل تو بتنگ می‌آید بآن ناسزا که بیگانگان در صفات مامیگویند از زن وفرزند و شریك و انباز ، تو دل بتنگ میار [1] و خوش همی باش که جلال عزّت ما را از گفت ناسزای ایشان هیچ زیان نیست ، وحدانیّت و فردانیّت ما را از آن نقصان نیست ، ما همان قدّوس ومنزّه‌ایم از گمان ونقصان وپنداره وایدون ، یکتا و یگانه که در ازل بودیم درابد همان یکتا و یگانه ایم از قیاس وهم ها بیرون :

تقدّس ان یکونَ لهُ نظیرٌ تعالی اَن یَظنّ و اَن یقالا

۱ ـ نسخهٔ ج : میاز .

۱۶ ـ سورة النحل ـ مکیه

۱ ـ النوبة الاولى

« بسم الله الرّحمن الرّحيم »

بنام خداوند بخشايندهٔ مهربان . « **اَتی امرُالله** » آمد کار خدای ، « **فلا تَستعجلوهُ** » مشتابانيد آنرا ، « **سبحانه وتعالی عمّا يُشرکون**[۱] » پاکی اورا وچون برتراست در قدر خويش از انبازی آنچ با او انباز ميخوانند .

« **يُنزّل الملآئکة** » فرو می‌فرستد فريشتگانرا ، « **بالرّوح من اَمره** » بپيغام از فرمان‌خويش ، « **علی من يشآء من عباده** » براو که خواهد ازبندگان خويش ، « **اَن اَنذروا انّه لا اله الّا انا** » آگاه کنيد که نيست خدای جز از من ، « **فاتّقون**[۲] » بپرهيزيد از نا فرمانی در من .

« **خَلَق السّموات والارضَ بالحقّ** » بيافريد هفت آسمان و هفت زمين بفرمان روان بی‌يار ، « **تعالی عمّا يُشرکون**[۳] » چون بر تر است از انباز که با وی می خوانند .

« **خلقَ الانسانَ من نطفةٍ** » بيافريدمردم رااز آب پشت ، « **فاذا هو خَصيم مبين**[۴] » آنکه اين مردم بازنشسته جنگينی آشکارا .

« **والانعامَ خلَقها** » وچهار پايان بيافريد ، « **لکم فيها دِفءٌ** » شما را در آن خويشتن فرا پوشيدنست از سرما ، « **ومنافعُ** » وشمارا در آن منفعتها و سوداست ، « **و منها تأکلون**[۵] » واز آن ميخوريد .

« **ولکم فيها جمالٌ** » وشمارادرآن آرايشی‌است ، « **حين تُريحون** » آنکه که آنرا شبانگاه از چراگاه با آرامگاه آريد ، « **وحينَ تسرحون**[۶] » و آنکه

که آنرا بامداد بگیاه می برید.

«**و تحملُ اثقالَکم**» و می بردارد بار های گران شما، «**الی بلدٍ لم تکونوا بالغیهِ**» بهر شهری که شما نتوانستید رسیدن بآن، «**الّا بشقّ الانفسِ**» مگر برنج تن، «**اِنّ ربّکم لرؤفٌ رحیم**(٧)» خداوند شما بخشاینده ایست مهربان.

«**والخیلَ والبغالَ والحمیرَ**» و اسبان و استران و خران بیافرید، «**لترکبوها**» تا برنشینید بر آن، «**وزینة**» و آرایشی را، «**و یخلقُ مالا تعلمونَ**(٨)» ومی آفرینند آنچ شما ندانید.

«**و علی الله قصدُ السّبیل**» بر خدایست راستی راه، «**ومنها جآئرٌ**» و هست از راه که خلق در آن اند که کژاست، «**ولو شآءَ لهدیکم اجمعین**(٩)» و اگر خواستی راه نمودی [1] شما را همگان.

النوبة الثانية

این سورة **النّحل** قومی گفتند نزول آن همه به **مکّه** بوده و قومی گفتند به **مدینه** بوده و از **ابن‌عباس** روایت کرده اند: که اوّل سوره بمکه فرو آمده تا: «ولا تشتروا بعهدالله» وباقی سوره بمدینة فرو آمده و قول درست آنست که جمله بمکه فرو آمد مگر سه آیت در آخر سوره: «وان عاقبتم فعاقبوا» الی آخر السّورة. و بعدد کوفیان صدو بیست و هشت آیتست و دو هزار و هشتصد و چهل کلمه و هفت هزار و هفتصد و هفت حرف، و در این سوره چهار آیت منسوخست چنانك رسیم بآن شرح دهیم.

روی **ابیّ بن کعب** قال قال رسول الله (ص): من قرأ سورة النّحل لم یحاسبه الله بالنّعیم الّذی انعم علیه فی دار الدّنیا، واعطی من الاجر کالّذی مات و احسن الوصیّة.

---

١ ـ نسخهٔ الف: خواستید راه نمودید.

قوله : « اتی امرُ اللهِ » ابن عباس گفت : در سبب نزول این آیت که اوّل این آیت فرو آمد که : « اقتربت السّاعةُ و انشقّ القمر » کافران گفتند محمّد می گوید که قیامت نزدیکست دست ازکارها بدارید تا ببینیم که حاصل این گفت وی چه خواهد بود ، روزی چند بر آمد گفتند : یا محمّد ما نری شیئاً ! ما ازآنچ گفتی که قیامت نزدیکست هیچیز نمی بینیم و اثر آن پیدا نیست ، در آن حال آیت آمد که : « اقترب للنّاس حسابُهم » ایشان بترسیدند و همچنان در انتظار نشستند تا این قیامت کی خواهد بود ، چون روزگار بر آمد گفتند : یا محمّد ما نری شیئاً ممّا تخوّفنا به ـ ای محمّد از آنچ ما را بآن می ترسانی هیچ نشان پیدا نیست ! جبرئیل آمد و آیت آورد : « اتی امرُ الله » رسول خدا (ص) و یاران ازین سخن فراهم آمدند ، براست وچپ می نگرستند ، چنان پنداشتند که قیامت آغاز کرد ، جبرئیل آمد و گفت : « فلا تستعجلوهُ » شتاب مکنید وساکن باشید ، ایشان همه ساکن شدند ، پس مصطفی (ص) گفت : بعثت انا و السّاعة کهاتین واشار باصبعیه ان کادت لتسبقنی ، وباین معنی امر اینجا قیامتست . ابن عباس گفت : کان بعث النّبی (ص) من اشراط السّاعة و انّ جبرئیل لمّا مرّ باهل السّموات مبعوثاً الی محمّد قالوا الله اکبر قد قامت السّاعة ، و ـ اتی ـ بمعنی ـ یأتی ـ است چنانك آنجا گفت : «ونادی اصحابُ الاعراف » وانّما استعمل لفظ الماضی للمستقبل تحقیقاً و لانّ ما هوآتٍ قطعاً فهو کما اَتی . وقیل معناه : « اَتی امرالله» وعداً ، « فلا تستعجلوهُ» وقوعاً ، و گفته‌اند امر مصدر ـ اَمَر ـ است ومراد باین فرائض دین است و احکام شرع ، ای جاء القرآن بالفرائض و الاحکام و الحدود . و گفته اند این جواب نضر بن الحرث است که استعجال عذاب می کرد و می گفت : « ان کان هذا هو الحقّ من عندك فامطر علینا حجارةً من السّمآء » الآیة . . . ربّ العالمین گفت : « اَتی امرُالله» ای جاء العذاب فلا تستعجلوه ـ اینك عذاب آمد استعجال مکن ، فقتل یوم بدرٍ صبراً . و گفته اند ـ امر ـ در قرآن بر سیزده وجه است : یکی ـ بمعنی دین چنانك درسورة التّوبة گفت : «حتّی جاءَ الحقُّ وظهر امرالله » یعنی دین الله الاسلام ، همانست که در سورة الانبیاء گفت : « و تقطّعوا امرهم

بینهم» یعنی فرّقوادینهم الاسلام الّذی امروا به فدخلوافی غیره . وقال فی المؤمنین «فتقطّعوا امرهم بینهم» .

وجادوم ـ امر ـ است بمعنی قول چنانك در سورهٔ **الکهف** گفت : « اذ یتنازعون بینهم امرهم » یعنی قولهم ، و در سورهٔ **طه** گفت : « فتنازعوا امرهم بینهم » ای قولهم ، ودر سورهٔ **هود** گفت : « حتّی اذا جآء امرنا » ای قولنا « و فار التّنّور» ، و کذلك قوله : « ولمّا جآء امرنا » .

وجهسوم ـ امر ـ است بمعنی عذاب کقوله : « وقال الشّیطان لمّا قضی الامر» ای لمّا وجب العذاب باهل النّار ، و در سورهٔ **مریم** گفت : « اذ قُضی الامر » ای وجب العذاب ، همانست که در**هود** گفت : « وغیضَ المآءُ وقُضی الامرُ » .

وجه چهارم ـ امر ـ **عیسی** است (ع) کقوله فی **سورة مریم** : « سبحانهُ اذا قضی امراً» یعنی عیسی کان فی علمه ان یکون فیکون من غیر ابٍ «فانّما یقول له کن فیکون » ، ونظیره فی **البقرة** : « واذا قضی امراً فانّما یقولُ له کن فیکون » .

وجه پنجم ـ امر ـ است بمعنی قتل ، یعنی قتل کفّار مکّة ببدرٍ ، چنانك در **حمّ المؤمن** گفت : «فاذا جآء امرالله » یعنی القتل ببدرٍ قضی بالحقّ .

وجه ششم ـ امر ـ **فتح مکّه** است ، کقوله : « فتربّصوا حتّی یأتیَ اللهُ بامره » یعنی فتح مکّه .

وجه هفتم ـ امر ـ قتل **بنی قریظه** است و جلاء اهل **نضیر** فذلك قوله فی **البقرة** : «فاعفوا و اصفحوا» یعنی عن الیهود «حتّی یأتی الله بامره» یعنی قتل **بنی قریظه** و جلآءِ اهل النّضیر .

وجه هشتم ـ امر ـ است بمعنی قیامت ، کقوله : «اتی امرالله» یعنی القیامة ، و فی **سورة الحدید** : « وغرّتکم الامانیّ حتّی جآء امرالله » یعنی القیامة .

وجه نهم ـ امر ـ است بمعنی قضا ، کقوله فی **الرّعد** : «یدبّر الامر» یعنی

یقضی القضآء وحده ، وفی **الاعراف** : « إلا له الخلق و الامر » یعنی الا له الخلق و القضآء فی الخلق مایشآء .

وجه‌دهم ـ امر ـ است بمعنی وحی ، کقوله فی **سورة المضاجع** : « یدبّر الامر من السّمآء الی الارض » یعنی ینزّل الوحی من السّمآء الی الارض ، و فی **الطّلاق** : « یتنزّل الامر بینهنّ » ای الوحی .

وجه یازدهم ـ عین امراست یعنی‌کار خلایق ، کقوله : « الا الی الله تصیر الامور » یعنی امورالخلایق .

وجه دوازدهم ـ امر ـ است بمعنی نصرت ، کقوله فی **آل‌عمران** : « هل لنا من الامر من شیء قل اِنّ الامر کلّه لله » یعنی النّصر .

وجه سیزدهم ـ امر ـ است بمعنی ذنب ، کقوله فی **الطّلاق** ، « فذاقت وبال امرها » یعنی جزاء ذنبها ، و فی **الحشر** : « ذاقوا وبال امرهم » ، و فی **المائدة** : « لیذوق و بال امره » یعنی‌جزاء ذنبه .

« سبحانهُ و تعالی » تنزیهاً له و تعالیاً ، « عمّا یشرکون » قرأ **حمزه** و **الکسائی** « تشرکون » بالتّاء علی‌الخطاب والباقون بالیآء علی‌الغیبة . وقیل‌سبحانه عن استعجال عبیده ، و فی الخبر : لا یزال العبد بخیر ما لم یستعجل ، قیل یا رسول‌الله و کیف یستعجل ؟ قال : یقول دعوت ولم یستجب لی .

« تَنزّل » بفتح التّاء والنّون و الزّای مشدّدةً ، « الملائکةُ » بالرّفع قرأها **روح** عن **یعقوب** ، و قرأ **ابن‌کثیر** و **ابوعمرو** و **رویس** عن **یعقوب** : « یُنزل » بالیاء مضمومةً واسکان النّون و کسرالزّای و تخفیفها و نصب « الملائکة » و قرأ الباقون : « یُنزّل » بضم الیآء وفتح‌النّون و کسرالزّای وتشدیدها . وروی **الکسائی** عن **ابی‌بکر** « تُنزّل » بالتّاء مضمومةً وفتح‌النّون والزّای مشدّدةً ـ « الملائکةُ » رفع ، « بالرّوح من امره » ای بالوحی‌الّذی یحیی به الحقّ و یحیی به القلب ، و قیل‌الرّوح النّبوّة هاهنا ، و قوله : « علی من یشآءُ من عباده » ای علی من یخصّه بالنّبوّة ، و قیل الرّوح هم حفظة علی الملائکة لا تراهم کما انّ الملائکة حفظة

علینا لانراهم؛ قال ابوعبیدة : بالرّوح ای مع الرّوح و هو جبرئیل ، « أن انذروا أنّه لا اله الّا انا فاتّقون » تقدیره انذروا اهل الکفر و المعاصی بانّه لا اله الّا انا ، ای مروا اهل الکفر بتوحیدی وان لا یشرکوا بی شیئاً ـ معنی آیت آنست که ربّ العزّه فریشتگان آسمان فرو می‌فرستد برسولان خویش تا نامه وپیغام آرند بایشان که کافران را از عذاب من بترسانید و ایشانرا بتوحید فرمائید و آگاه کنید که من خداوند یگانه ام ، جز من خداوند نیست ، از من بترسید و از نافرمانی من بپرهیزید ، آنکه دلائل توحید را بیان کرد ازآفرینش آسمان وزمین گفت :

« خلق السّموات و الارض بالحقّ » ای بقوله الحقّ کن ، وقیل خلقهما حجّة علی الخلق لیعتبروا بهما لم یخلقهما عبثاً . و قیل بالحقّ ای لیعبدونی ، « تعالی عمّا یشرکون » ای ارتفع عن الّذین اشرکوهم به لانّهم لا یخلقون شیئاً و هم یخلقون .

« خلق الانسان من نطفة فاذا هو خصیمٌ مبینٌ » روا باشد که سیاق این آیت بر سبیل مدح بود : یعنی که آدمی از نطفه آفریدیم قطره‌ای آب مهین ، فاذا هو قویٌّ علی منازعة الخصوم یبیّن الحقّ عن الباطل ـ از نطفهٔ ضعیف آفریده وانکه از قوّت بآن جای رسیده که باخصمان درمنازعت برآید وحق از باطل جدا کند ؛ وروا باشد که بر صفت ذم نهند : ای یجادل اولیاء الله و ینکر الحقّ ـ آدمی از قطره‌ای نطفه آفریده وانکه خصمی آشکارا برخاسته با اولیاء خدا بباطل خصومت می‌گیرد وحق رامنکر می‌شود .

کلبی گفت : این آیت در شأن ابیّ بن خلف الجمحی فرود آمد که استخوان ریزیده برداشته بود و بر مصطفی (ص) آورده ومیگفت : من یحیی العظام وهی رمیم ؟ ـ ربّ العالمین گفت : « فاذا هو خصیمٌ مبینٌ » جدِل بالباطل ، ـ مبین ـ یبیّن ما فی ضمیره من الکفر ـ بباطل خصومت می گیرد با مصطفی (ص) در انکار بعث و کفر باطن خویش اظهار می کند .

« والأنعام خلقها » نصب الانعام على فعلٍ مضمر ، يعنى خلق الانعام و هى الابل والبقر والغنم ، «لكم» يجوزان يتعلّق بخلقها ويجوز ان يتعلّق بما بعده ، اى « لكم فيها دفءٌ » و هذا اظهر لقوله : « و لكم فيها جمالٌ » و الدّفء اسم لما يدفئ من البرد - يعنى ما يستدفئون به من الاكسية والابنية من اشعارها واصوافها و اوبارها فيمنع البرد والحرّجميعاً لكن اقتصر على ذكر احد الضدّين كقوله : «و جعل لكم سرابيل تقيكم الحرّ » ، و قوله : « منافعُ» يعنى من النّسل والدّر و الرّكوب و الحمل وغيرها ، « ومنها تأكلون » من اللّحم واللّبن

« ولكم فيها جمالٌ » زينة وحسن منظرٍ لانّ الانسان يعجب به . و قيل عزّ و ابّهة عند نظرائكم ، - « حين تُريحون و حين تَسرحون » اى حين تردّونها من مراعيها الى مُراحها بالعشىّ و حين تخرجونها بالغداة الى مسارحها خصّ وقتى الاراحة و السّراح لانّهما و قتان تجتمع فيهما الانعام ثمّ تتفرّق فى المرعى و قال **قتاده** : اعجب ما تكون الانعام اذا راحت عظاماً ضروعها طوالاً اسنمتها ، يقال : سرحتُ الابل اسرحها سرحاً اذا غدوت بها الى المرعى فخلّيتها ترعى و سرحت هى سروحاًلازم ومتعدّ. هذه الآية والّتى بعده دليل علىانّ طلب الجمال والزّينة اذاً عرى صاحبها من الفخر والخيلاءِ واراد بها اظهار نعمةالله عليه ليس بمؤثّر فى نسك النّاسك وليس من الدّنيا المذمومة لانّه جلّ جلاله جعل ذلك فى عدادالنّعمة على خلقه .

« و تَحمل اَثقالكم » امتعة السّفر، و قيل احمالكم ، و قيل ابدانكم ومنه الثّقلان للجنّ و الانس و منه قوله : « و اَخرجت الارضُ اثقالها» يعنى ابدان بنى آدم ، « الى بلدٍ » هى المدينة ، وقيل مكّة ، وقيل مصر ، وقيل هو علىالعموم ، «لم تكونوا بالغيه اِلّا بشقّ الانفسِ » الشقّ : المشقّة ، وقيلالشقّ احد نصفىالشّئ يعنى لم تكونوا بالغيه الّا بنصف النّفس لذهاب نصفها بالتّعب اى ينصف قوى انفسكم و معنى: « لم تكونوا بالغيه » لا تسيرون اليه الّا بمشقّةٍ شديدةٍ فكيف كنتم تقدرون على‌ثقل امتعتكم . وقيل معناه « الّا بشقّ الانفس » لولاها ، فحذف

لولاها لانّ الحال تدلّ علیه، «انّ ربّکم لرؤفٌ رحیمٌ» حین منّ علیکم بهذه المنافع.

«والخیلَ» ای وخلق الخیل، «والبغالَ والحمیرَ لترکبوها وزینةً» ای و جعلها زینةً لکم مع المنافع الّتی فیها. **ابوحنیفه** و **مالک** و جماعتی علماء ازین آیت دلیل گرفتند که گوشت اسب حرامست که ربّ العزّه در شتر و گاو و گوسفند گفت: «و منها تأکلون» و در اسب گفت: «لترکبوها و زینةً» وتعرّض اکل نکرد.

ابن‌عباس را پرسیدند از گوشت اسب و این آیت برخواند و **گفت**: هذا للرّکوب، وآیت پیش برخواند: «و الانعامَ خلقها لکم» **گفت**: وهذه للاکل. و مذهب **شافعی مطّلبی** و اصحاب حدیث آنست که گوشت اسب حلالست و این آیت دلیل تحریم نیست که سیاق آیت بروجه اظهار حجّت وحدانیّت است وتنبیه خلق براداءِ شکر انواع نعمت که درین آیات برشمرد، نه بر وجه بیان تحریم و تحلیل گوشت و دلیل **شافعی** اندرین باب خبر **مصطفی** است (ص): روی **جابر بن عبدالله** انّ رسول الله (ص) نهی یومَ خیبر عن لحوم الحمر الاهلیّة و اذن فی لحوم الخیل؛ و روی عن **جابر** قال: اطعمنا رسول الله (ص) یوم خیبر لحوم الخیل و نهانا عن لحوم الحمرُ. و عن **اسماء بنت ابی بکر** قالت: اکلنا لحم فرس علی عهد رسول الله (ص)، «و یخلقُ مالا تعلمون» بعد هذه الاشیاء، فانّ خلق الله فی البرّ و البحر و الهواء اکثر من ان یعدّ و یحصی، و یروی عن النّبی (ص) انّه قال: «انّ الله تعالی خلق ارضاً بیضاء مثل الدّنیا ثلثین مرّةً محشوّةً خلقاً من خلق الله لایعلمون انّ الله یعصی طرفة عین واحدةً»، قالوا یارسول‌الله: امن ولد ولد آدم؟ قال: مایعلمون انّ الله خلق آدم، قالوا: فاین ابلیس منهم؟ قال مایعلمون انّ الله خلق ابلیس، ثمّ قرأ رسول‌الله (ص): «ویخلقُ مالاتعلمون».

وعن **ابن‌عباس** قال: انّ عن یمین العرش نهراً من نور مثل السّموات السّبع والارضین السّبع والبحار السّبع یدخله جبرئیل (ع) کلّ سحر فیغتسل فیه فیزداد

نوراً الی نوره و جمالاً الی جماله وعظماً الی عظمه ثمّ ینتفض فیخرج الله من کلّ قطرةٍ تقع من ریشه کذا کذا الف ملك یدخل منهم کلّ یوم سبعون الف ملك البیت المعمور و سبعون الفاً الکعبة لا یعودون الیها الی ان تقوم السّاعة . قال **السدّی** : « و یخلق ما لا تعلمون » السّوس فی الثّیاب ، و قیل ما اعدّ فی الجنّة لاهلها وفی النّار لاهلها ممّا لم تره عینٌ ولاخطر علی قلب بشرٍ .

« و علی اللهِ قصدُ السّبیلِ » یعنی سواء ها و استقامتها ـ می گوید بر خدایست راستی راه یعنی آن راه راستست که درآن روی فرا خداست [1] و گذر بر وی وآن راه سنّت وجماعتست ، «ومنها جآئرٌ » یعنی الاهواء والبدع ، بیانه قوله : « و اَنّ هذا صراطی مستقیماً فاتّبعوهُ » . وقیل : «وعلی الله قصدالسّبیل» ای علیه تبیین طرق الحقّ بالحجّة و البرهان ، من اهتدی فلنفسه و من ضلّ فعلیها ، « و منها جآئرٌ » ای و من السّبل طرق غیر قاصدةٍ ـ می گوید بر خدایست جلّ جلاله که دین حنیفی و ملّت اسلام بحجّت وبرهان روشن دارد و شرایع وفرائض آن بیان کند ، پس هر که بآن راه برد و آن راه رود خودرا سود کند وهر که ازآن بر گردد برخود زیان کند ، آنکه گفت : «ومنها جآئرٌ » واز راهها هست که کژ است ، ناراست و ناصواب چون راه ترسائی و جهودی و گبری [2] و اگر الله خواستی [3] همه را بدین راه نمودی و بر جادهٔ ایمان بداشتی [4] تا اختلاف در دین نبودی [5] ولکنّه عزّ وجلّ یهدی من یشآء ویضلّ من یشآء ویدعو الی صراطٍ مستقیم .

النوبة الثالثة

قوله تعالی . باسم الله ولهت القلوب فتحیّرت ، و بعزّته انخنست العقول فطاحت ، و بکشف جلاله دُهشت الارواحُ فتلاشت ، و لیس للخلق الّا الفناءِ و

۱ـ نسخهٔ الف : با خداست . ۲ـ نسخهٔ الف : گبر کی. ۳ـ نسخهٔ الف : خواستید.
۴ـ نسخهٔ الف : بداشتید . ۵ـ نسخهٔ الف : نبودید .

العدم، وبقی للحقّ الازل والقدم.

تمنّی رجال نیلها و هی شامسٌ — واین من النّجم الاکفّ اللّوامسُ

از باغ جمال تو دری بگشادند — تا خلق ز تو در طمعی افتادند

بس‌جان عزیزان که بغارت‌دادند — و اندر سر کوی تو قدم ننهادند

بوبکر شبلی روزی درمکاشفهٔ جلال حق مستهلك شده بود و از خود بی‌خود گشته، حریق آتش معرفت، غریق دریای محبّت، همی گفت: الهی، اگرت بخوانم برانی، ور بروم بخوانی، پس چکنم من بدین حیرانی! هم تو مگرسامان کنی، راهم بخود آسان کنی، المستغاث منكَ الیكَ، لا معك قرارٌ ولا منك فرارٌ، نه با تومرا آرام، نه بی توکارم بسامان، نه جای بریدن، نه امیدرسیدن، فریاد از تو که این جانها همه شیدای تو واین دلها همه حیران بتو.

پیر طریقت جنید سی سال زیر آن نردبان پایه پاس دل می داشت، گفت: چون پنداشتم که بجائی رسیدم بسرّم ندا آمد که: اذا ظننت انّك وجدتنی فقد فقدتنی، و اذا ظننت انّك فقدتنی‌فقد وجدتنی؛ فرا خلق می نماید که این کار نه بحدّ فهم و وهم آدمیانست، نه درگاه تأویل عالمان است، نه میدان عبادت عابدانست، نه تیه تحیّر عارفانست؛ زهری با شهدی آمیخته، نعمتی در بلائی آویخته، هم درد است وهم دارو، هم شادی و هم زاری، بنده میان این دو حال گردان [1]، هم گریان وهم خندان، همی گوید بآواز لهفان: الهی‌دلم ازبیم‌دردِ نبایست کبابست، وروزگار نشان این‌که خذلان ملازم و توفیق در حجابست، این بیچاره نمی‌داند که در سخن عذابست، یا از مولی عتابست، دردیست مرا که بهی مباد ـ که مرا این درد صوابست، یا دردمندی بدرد خرسند ـ کسی راچه حسابست، سخنی در آمیختم چون سنگ ـ که در آن‌هم آتش وهم آبست، ملکا قصّه اینست که برداشتم ـ این بیچاره را چه جوابست!

١ـ نسخهٔ ج: خاك گردان.

قوله : «اتی امرالله» فرمانِ خدا رنگا رنگست وطاعت داشت وی لونالون ، ظاهر بنده را دیگر فرمودند و باطن ویرا دیگر ، ظاهر را فرمودند که بر درگاه عبادت در منزل خدمت کمر بسته همی باش ، باطن را فرمودند که بر بساط معرفت بنعت حرمت آهسته همی باش ، دلرا دوام مراقبت فرمودند ، سرّ را در مقام معرفت طلب صفاوت فرمودند ، روح را در عین مشاهدت لزوم حضرت فرمودند ؛ « فلا تستعجلوهُ » دریافت مراد تعجیل مکنید و از اندازهٔ فرمان در مگذرید که برسد هر که صادقست روزی بآنچ مراد است ، وفرمان بردار حق از دیدار برمیعادست .

« ینزّلُ الملائکة بالرّوح من امره » حقیقت روح آنست که حیوة دل و حیوة دین در آنست وآن جمال عزّت قرآنست که ازحضرت الهیّت بنعت رسالت بسفارت **جبرئیل** به **مصطفی** (ص) می رسد که . « اَن انذروا انّه لا اله الّا انا فاتّقون » ـ بندگانم را خبر ده که منم خداوند یکتا ، در صفات بی همتا و از هم‌مانندی جدا ، ودر ضمانها باوفا ، هر که این کلمهٔ شهادت بگفت و مُهرتوحید بر دل نهاد در سرا پردهٔ عزّت اسلام آمد ، امّا همی دان که این سرا پردهٔاسلام را جز در صحرای تقوی نزنند که می گوید جلّ جلاله : «لااله الّا انا فاتّقون » و حقیقت تقوی پاکی دلست از هرچه دون حق ، و چنانك بر خلق عالم اسلام [1] فریضه است تقوی فریضه است و دین را که بنا نهادند بر تقوی نهادند و هر که صاحب ولایت شد بتقوی شد : « اناولیآؤهُ الّا المتّقون» ، وفردا ولایت‌آخرت نامزد کسانی است که ایشانرا متّقیان خوانند : « والعاقبةُ للمتّقین » ؛ وشرط اوّل درتقوی آنست که پاسبان دل خود باشی وسه‌چیز بجای آری : خویشتن رابادست امانی ندهی ، و از هرچه ناپسند بپرهیزی ، و یك طرفةالعین ازحق غافل نباشی . آن روز که **صدّیق اکبر** رضی‌الله عنه **بلال حبشی** را بها می‌داد ، **بلال** گفت : ای ـ صدر صدّیقان ، اگر **بلال** را از بهر شغل دنیا می‌خری مخر که ترا از ماخدمتی نیاید که آن بپسند تو باشد که **بلال** خود را بر شغل آخرت وقف کرده ، رحمت

۱ـ نسخهٔ ج : برخلق اسلام .

خدایتعالی بر آن جوانمردان باد که از خدمت حق با شغل خلق نپرداختند ، هر جزوی از اجزاءِ ایشان بنوعی از انواع خدمت مشغول ، و همهٔ اوقات ایشان اندر مراعات حقوق حق مستغرق ، نه از ایشان جزوی فارغ شغل خلق را ، نه از اوقات ایشان وقتی ضایع خصومت خلق را .

بزرگی را پرسیدند که خدایرا دوست‌داری ؟ گفت دارم . گفتند دشمن ویرا ابلیس دشمن داری ؟ گفت ما را از محبّت حق چندان شغل افتادست که با عداوت دیگری پرداخت نیست .

« ولکم فیها جمالٌ » قومی را جمال در اموال بست قومی را در احوال ، فالاغنیآء یتجمّلون حین یُریحون وحین یَسرحون ، و الفقراء یشتغلون بمولاهم حین یُصبحون ویروحون ، توانگران کمال جمال خود درمال دانند ، ومال از دو بیرون نیست : یا حلالست یا حرام ـ اگر حلالست محنت است و اگر حرامست لعنت ؛ و درویشان جاه وجمال خود دروصال مولی دانند وکمال انس خود در صحبت مولی بینند . رابعهٔ عدویه را می آید که از قافله منقطع شد درآن‌بادیهٔ حیرت سرگردان ، زیر مغیلانی فرو آمده وسربر زانوی حسرت نهاده ، ازهوای عزّت ندائی شنید که : تستوحشین و انا معك . شب معراج هر چه در ثقلین جمال ومال بود فداءِ یك قدم سیّد وُلد آدم گردانیدند بآن هیچ ننگرست ، افتخارش باین بود که : اشبع یوماً فاحمدك ، واجوع یوماً فاشکرك .

« وعلی‌الله قصدُ السّبیل » الآیة . . . راه راست و طریق پسندیده آنست که سوی حق می شود وگذر بر حق دارد و آن راه بسه چیز توان برید : اوّل « علم » و میانه « حال » و آخر « عین » . ـ علم بی استاد درست نیاید ، حال بی موافقت راست نیاید ، عین تنهائی است با علاقت بنسازد ، در علم خوف باید ، در حال رجا باید ، درعین استقامت بود .

پیرطریقت گفت : هیچکس از دوستان او این راه نبرید تا سه چیز بهم ندید : ازسلطان نفس رسته ، ودل بامولی پیوسته ، وسرّ باطلاع حق آراسته .

۲ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : «**هوالّذی اَنزلَ من السّمآءِ مآءً**» اوست که فرو فرستاد از آسمان آبی ، «**لکم منه شرابٌ**» شما از آن می‌آشامید ، «**ومنه شجرٌ**» و بآن نبات و درخت می پرورید ، «**فیه تُسیمون**(۱۰)» و در آن چهارپایان می چرانید .

«**یُنبت لکم به الزّرعَ**» می‌رویانیم شمارا باآن‌آب کشت‌زار ، «**والزّیتونَ والنَّخیلَ والاعنابْ**» و زیتون و خرما و انگور ، «**ومن کلّ الثّمراتِ**» و از هر میوه ای ، «**اِنّ فی ذلك لآیةً**» در آن نشانیست یکتائی آفریدگار را ، «**لقومٍ یتفکّرون**(۱۱)» قومی را که دراندیشند .

«**وسخّر لکم اللّیل والنّهار**» و شمارا روان کرد آمد شد [۱] آن شب و روز ، «**والشّمس والقمرَ**» و آفتاب و ماه ، «**والنّجومُ مسخّراتٌ بامره**» و ستارگان روان کرد بفرمان او ، «**اِنّ فی ذلك لآیاتٍ**» در آن نشانهائی است آشکارا یکتائی آفریدگار را ، «**لقومٍ یعقلون**(۱۲)» قومی را که دریابند .

«**وما ذرأ لکم فی الارض**» و هر چیز که بیافرید شما را در زمین ، «**مختلفاً الوانُه**» جدا جدا رنگهای آن ، «**اِنّ فی ذلك لآیةً**» درآن نشانی است یکتائی آفریدگار را ، «**لقومٍ یذّکّرون**(۱۳)» قومی را که دریابند وپند پذیرند .

«**وهوالّذی سخّرالبحرَ**» واوآنست که دریا را نرم کرد [و کشتی روان کرد] ، «**لتاکلوا منهُ لحماً طریّاً**» تا از آن می خورید گوشتی تازه ، «**وتستخرجوا منه حِلیةً**» و بیرون آرید [۲] از آن مروارید ، «**تَلبسونها**»

۱ـ نسخهٔ ج : آیان وشدان . ۲ـ نسخهٔ الف : می‌آوریم .

تا می پوشید آنرا ، **«وَتری الفلكَ مَواخرَ فیه»** و کشتیها می بینید در آن روان و آب بُران ، **«ولتبتغوا من فضله»** و تا از اقلیم باقلیم از فضل می جوئید ١ ، **«ولعلّکم تشکرون (١٤)»** تا مگر سپاس دارید و آزادی کنید .

«وألقی فی الارض رواسیَ» ودر افکند ٢ در زمین کوههای بلند ، **«أن تمید بکم»** تا بنگرداند شما را و بنجنبد زمین وشما برآن ٣ ، **«وأنهاراً وسُبلاً»** وجویها روان کرد وراهها ساخت شما را [درهامون و کوه و دریا] ، **«لعلّکم تهتدون (١٥)»** تا شما راه می برید .

«و علاماتٍ» و شما را نشانها ساخت [راهها وهنگامها شناختن را] ، **«وبالنّجم هُم یهتدون (١٦)»** وبستاره راه می برند .

«افمن یخلقُ کمن لا یخلق» آنکس که آفریند چنو بود که نه آفریند ؟ **«افلا تذکّرون (١٧)»** می در نیابید .

«و ان تعدّوا نعمة اللّه» و اگر در شمار گیرید نیکو داشتهای خدای تعالی ، **«لا تُحصو ها»** نتوانید که شمارید آنرا ، **«اِنّ اللّه لغفور رحیم (١٨)»** خدای آمرزگار مهربانست براستی .

«و اللّه یعلمُ» والله میداند ، **«ما تُسرّون وما تعلنون (١٩)»** آنچ نهان می دارید وآنچ آشکارا می کنید .

«و الّذین یدعونَ من دون اللّهِ» و ایشان که مشرکان ایشانرا خدای میخوانند فرودازالله **«لایخلقون شیئاً»** هیچیز نیافرینند ، **«وهم یُخلقون (٢٠)»** وایشان خود آفریده اند .

«امواتٌ غیرُ احیآءٍ» وایشان خود مردگانند نه زندگان ، **«ومایشعرونَ ایّان یُبعثون (٢١)»** و ندانند که ایشانرا کی برانگیزانند وکی بر خیزانند .

---

١ ـ نسخهٔ الف : فضل او می جویند.
٢ ـ نسخهٔ الف : دراو کند.
٣ ـ نسخهٔ الف : برآن باشید .

« **الٰهکم اللّٰه واحدٌ** » خدای شما خدای یکتاست ، « **فالّذین لایؤمنون بالآخرةِ** » ایشان که بنه می گروند [١] بروز رستاخیز ، « **قلوبهم مُنکرةٌ** » دلهای ایشان راستی را نا پذیرنده است با آن بیگانه ، « **و هم مُستکبرون** (٢٢) » و ایشان از آن گردنکش .

« **لاجرمَ اَنّ اللّٰه یعلمُ** » براستی که اللّٰه می داند ، « **ما یُسرّون و ما یُعلنون** » آنچ نهان می دارند و آنچ آشکارا می‌کنند [٢] ، « **اِنّه لا یحبُّ المستکبرین** (٢٣) » که اللّٰه گردنکشان را دوست ندارد .

« **واذا قیل لهم ما ذا اَنزل ربّکم** » وچون ایشان را گویند چه چیزست که فرو فرستاد خداوند شما ، « **قالوا اساطیرُ الاوّلین** (٢٤) » گویند افسانهٔ پیشینیان .

« **لیحملوا اوزارَهم کاملةً یوم‌القیمة** » تا بردارند بارهای گران خویش همه روز رستاخیز ، « **ومن اوزارِ الّذین یُضلّونهم بغیرعلمٍ** » و بارهای ایشان که گمراه کردند ایشان را بنادانی ، « **اَلا سآء ما یزرون** (٢٥) » بد باری که می کشند ایشان که بار کفر می کشند .

« **قد مکرَ الّذین من قبلهم** » ساز ساختند و کوشیدند ایشان که از پیش بودند [٣] ، « **فاَتی اللّٰه بنیانهم** » فرمان خدای تعالی آمد بآن بنا که افراشته بودند ، « **مِنَ القواعد** » از زیر بر کند آنرا ، « **فخرّ علیهم السّقفُ من‌فوقهم** » تا کار از زبر برایشان افتاد ، « **و اَتیهم العذابُ من حیثُ لایشعرون** (٢٦) » و بایشان آمد عذاب از آنجا که ندانستند .

« **ثمّ یوم القیمة یُخزیهم** » پس آنکه روز رستاخیز ایشانرارسوا کند ، « **و یقولُ** » وایشانرا گوید، « **اَین شرکآئی الّذین کنتم تُشآقّون فیهم** » کجااند آن انباز خواندگان من که از بهر ایشان وبا ایشان خلاف وستیز می کردید [٤]

١ـ نسخهٔ الف : که به نگرویدند .
٢ـ نسخهٔ الف : می گویند .
٣ـ نسخهٔ الف : که پیش ما بودند.
٤ـ نسخهٔ الف : ستیز کردند .

« **قال الّذین اُوتوا العلم** » خدا شناسان گویند ، « **اِنّ الخزی الیوم** » که رسوائی امروز ، « **والسّوٓءَ علی الکافرین**(۲۷) » وبد عذاب امروز برکافرانست .

« **الّذین تتوفّیهم الملائکة** » ایشان که فریشتگان می میراند ایشانرا ، « **ظالمی اَنفسهم** » وایشان ستمکاران برتن خویش ، « **فاَلقوا السّلَمَ** » خویشتن دهند دردست فریشتگان وخویشتن بیفکنند ایشانرا ، « **ماکنّا نعملُ من سوٓءٍ** » و گویند ما هرگز هیچ بد نکردیم [از شرك و کفر] ، « **بلی اِنّ اللّه علیم بما کنتم تعملون**(۲۸) » جواب دهند ایشانرا که بلی کردید ، اللّه داناست بآنچ می‌کردید .

« **فَادخلوا ابوابَ جهنّم** » در روید از درهای دوزخ ، « **خالدین فیها** » جاویدان درآن ، « **فلبئس مثوی المتکبّرین**(۲۹) » وبدجایگاهست گردنکشانرا .

النوبة الثانية

قوله تعالی : « هو الّذی اَنزل من السّمآءِ » ای من السّحاب . و قیل من سماءِ الملائکة الی السّحاب ثمّ الی الارض ، « مآءً » ای مطراً ، « لکم منهُ شرابٌ » ای ماء مشروبٌ ، « و منهُ شجرٌ » ای و منه شُرب اشجارکم وحیوة غِراسکم ونباتکم ، « فیهِ » ای فی الشّجر و کلّ ما ینبت علی الارض فهوشجر ، « تُسیمون » ای ترعون مواشیکم ، یقال اسمتُ الابل اذا رعیتها وقد سامت‌تسوم فهی سائمةٌ اذا رعت .

« نُنبت لکم » بالنّون قراءة **ابوبکر** عن **عاصم** و قرأ الباقون : « یُنبتُ » بالیاء ـ ای ینبت‌اللّه ، « لکم » بهذا الماء ، « الزّرع » ای الحبوب ، « والزّیتون » واحدتها زیتونةٌ ، « والنّخیل » جمع نخلٍ کعبدٍ وعبیدٍ ، « والاعنابَ » جمع عنبٍ ، « ومن کلّ الثّمرات » الفواکه و حمل کلّ شجرٍ ثمرتها ، « اِنّ فی ذلك لآیةً لقومٍ یتفکّرونَ » ای ینظرون فی حقایق الاشیاءِ .

« و سخّر لکم اللّیل » ای ذلك لکم اللّیل لتسکنوا فیه ، « و النّهار » لتتصرّفوا فیه ، « والشّمس والقمر » لمعرفة السّنین والشّهور ، « والنّجوم مسخّرات بأمره » ای تجری فی فلکها بامرالله ، و انّما اعاد ذکر المسخّرات لانّ المعنی مسخّرة لله سخّرها لکم . « والشّمس و القمر والنّجوم مسخّرات » رفع کلّهنّ شامی ، ورفع حفص « والنّجوم مسخّرات » فقط علی الابتداء والخبر ونصب الباقون کلّهنّ ، « انّ فی ذلك لآیات لقوم یعقلون » لانّ بالعقل یهتدی الی دلائلها.

« وماذرألکم » الذّرء اظهار الشّئ بایجاده ـ تقول ذرأه یذرأه ذرءاً و ملح ذرأ ای ظاهر البیاض شدیده المعنی و سخر ، « ماذرألکم » ای ما خلق لاجلکم ، « فی‌الارض » من الدّواب والاشجار والثّمار وغیرها ، « مختلفاً الوانه » اصنافه ، « انّ فی ذلك » ای انّ فی خلق‌الله ذلك ، « لآیة لقوم یذّکّرون » یتّعظون و یعتبرون .

« وهو الّذی سخّر البحرلتأکلوا منه لحماً طریّاً » یرید انواع صیدالسّمك ، « و تستخرجوا منه حلیة تلبسونها » هی اللآلی تنظم فتصیر ملبوساً . و قیل اللّؤلؤ و المرجان ، « و تری الفلك » ای السّفن ، « مواخر فیه » ای جواری تجئ و تذهب بالرّیح . و قیل مواخر تشقّ المآء شقّاً بجؤجؤها و ـ المخر ـ شقّ المآء من یمین و شمال وهی ماخرة والجمع مواخر . وقیل ـ المخر ـ استدبار الرّیح و منه قوله (ص) : « استمخروا الرّیح و اعدّوا النّبل » یعنی عندالبول . و روی : اذا اراد احدکم البول فلیتمخّرالرّیح ای لینظر این مجریها وهبوبها فیستدبرها ، « و لتبتغوا من فضله » یعنی من سعة رزقه بالتّجارة و القصد الی البلاد الشّاسعة ، « ولعلّکم تشکرون » ای تشکرون الله علی ماانعم به علیکم .

« وألقی فی‌الارض رواسی أن تمید بکم » ـ الرّواسی ـ الثّوابت و ـ المید ـ المیل ، و المعنی خلق‌الله فی الارض جبالاً کراهة ان تمید بکم و تضطرب بکم ، وعند الکوفیّین معناه لان لا تمید بکم . قال وهب : لمّا خلق الله الارض جعلت تمور ، فقالت‌الملائکة انّ هذه غیرمقرّة احدا علی ظهر ها فاصبحت و قد ارسیت

بالجبال لم تدر الملائكة ممّ خلقت الجبال ، « و انهاراً » ای و جعل فيها انهاراً كالنّيل و الفرات ودجلة ، « و سُبلاً » ای طرقاً مختلفةً الی كلّ بلدةٍ ، «لعلّكم تهتدون » بمقاصدكم . وقيل لتهتدوا الى توحيد ربّكم .

« و علاماتٍ » العلامة صورة يعلم بها المعنى من خطٍّ او لفظٍ او اشارةٍ او هيأةٍ و المراد بها هاهنا معالم الطّرق و هى الجبالُ ، و تقديرُ الكلام : القى فى الارض رواسى لئلاّ تميد و لتكون علاماتٍ لطرقكم بالنّهار و ادلّته ، ثمّ ذكر ادلّة اللّيل فقال : « و بالنّجم » يعنى بجميع النّجوم ، « هم يَهتدون » باللّيل الى الطّرق والقبلة فى البرّ والبحر . قال اهل اللّغة : النّجم والنّجوم فى معنى واحدٍ كما تقول كثر الدّرهم فى ايدى النّاس و كثرت الدّراهم . وقيل المراد بالنّجم هاهنا القطب وهو النّجم الصّغير الّذى تدورُ عليه رحى بنات النّعش الصّغرى فى جوف مجرى بنات النّعش الكبرى اَمام مهبّ الشّمال . وقيل هوالجدى وهو السّابع من بنات النّعش الصّغرى والفرقدان الاوّلان منها وليس بالجدى الّذى هو المنزل وبعضهم يُصغّر هذا فيقول جُدىّ .

قال **ابن عباس** سألت رسول الله (ص) عن قوله : « و بالنّجم هم يهتدون » قال هو الجدى يابن عبّاس عليه قبلتكم و به تهتدون فى برّكم و بحركم . قال **السدّى** : « و بالنّجم » يعنى بالثّريّا و بنات النّعش و الجدى و الفرقدين ، « هم تهتدون » الى الطّرق و القبلة . و قال **قتاده** : انّما خلق الله النّجوم لثلاثة اشيآءٍ : زينةً للسّماء ، ومعالم للطّرق ، ورجوماً للشّياطين . فمن قال غير هذا فقد قال رأيه اى اخطأ رأيه وتكلّف مالا علم له به .

قوله : « اَفمن يخلقُ كمن لا يخلق » جاى ديگر گفت : « ام جعلوا الله شركاء خلقوا كخلقه ــ هذا خلق الله فارونى ماذا خلق الّذين من دونه ــ ارونى ما ذا خلقوا من الارض ـ هل من خالقٍ غيرُ الله » مى گويد آنكس كه آفريد كارست واين همه كه درين سوره رفت آفريده وصنع او ، كى برابر بود باوى بت جماد كه نه آفريند ونه داند ؟ ـ وعبّر عن الصّنم بمن ازدواجاً للكلام و بناء على زعم

الکفّار . وقیل معناه انّ الحیّ الممیّز لیس بخالقٍ کالّذی هوخالق فکیف‌الجماد، « افلا تذکّرون » فتعرفوا فساد ما انتم علیه .

« و ان تعدّوا نعمة اللّه لا تحصوها » ای لا یمکنکم عدّها لکثرتها ولا تطیقوا اداءَ شکر ها ، « اِنّ اللّه لغفورٌ » لمن قصّر فی شکره ، « رحیمٌ » بکم‌لا یقطع نعمهُ علیکم بتقصیر کم .

« و اللّهُ یعلمُ ما یسرّون و ما یعلنون » بالیای‌قرأ هما **حفص** عن **عاصم** و قرأ الباقون : « تسرّون ـ تعلنون » بالتآءِ علی‌الخطاب و المعنی لایخفی علیه‌شکر الشّاکرین و کفر الکافر وسواءٌ عنده ما اُعلن من ذلك وما اُخفی .

« و الّذین یدعون من دون اللّهِ » قرأ **عاصم** و **یعقوب** : ـ یدعون ـ بالیاء علی الغیبة و قرأ الباقون : ـ تدعون ـ بالتّاء علی الخطاب ، « لا یَخلقون شیئاً » لانّها موات عجزة ، «وهم یُخلقون » لانّها من جنس‌الارض .

« امواتٌ » ای هی اموات لیس فیها ارواحٌ ـ بتان رامی گوید مردگان‌اند در ایشان روح حیوة نه ، آنکه تأکید را گفت : «غیرُ احیآءٍ» نه زندگان‌اند ، و این از بهر آن گفت که زنده را گاه گاه برسبیل مجازمرده خوانند چنانك : « اِنّك میّتٌ و انّهم میّتون » یعنی که این نه آنست بلکه موات‌اند بحقیقت‌مرده نه زنده ، « و ما یشعرون اَیّان یبعثون » اینجا دو قول گفته‌اند : یکی آنست که کافران که بت می پرستند ندانند که ایشان را کی برانگیزانند ، قول دیگر آنست که بتان ندانند که قیامت کی خواهد بود وایشان را کی برانگیزانند ، و این آنست که در قیامت ربّ العزّه بتان را زنده گرداند تادر عرصات از عابدان خویش تبرّا جویند و بیزاری گیرند ، امّا امروز در دنیا جمادند هیچ ندانند که آن حال کی خواهد بود .

« الٰهکم الهٌ واحدٌ » خطاب عام است همه بندگان را ، می گوید : که معبود شما یکیست ، خدائی که مستحقّ عبادت اوست ، موصوف بوصف جلال و نعت عزّت ، اوست یکتائی که او را شریك وانباز نیست ، جبّاری که اوراحاجت

و نیاز نیست ، « فالّذینَ لا یؤمنونَ بالآخرةِ » کافران را میگوید که ایمان برستاخیز ندارند ، دلهاشان با توحید بیگانه است ، حق نمی شناسند وراستی نمی پذیرند و از ایمان و تصدیق سر باز زدند و گردن کشیدند .

« لاجرمَ انّ اللّهَ یعلمُ » ای حقّاً انّ اللّه یعلم ، « ما یُسرّون » من معاداة النّبی (ص) ، « وما یُعلنون » منها ، « اِنّه لا یحبّ المستکبرین » عن‌الایمان ـ میگوید براستی و درستی که اللّه نهان وآشکارای ایشان می‌داند ، آنچ در دل‌دارند از عداوت **مصطفی** (ص) و مؤمنان می داند و آنچ آشکارا میکنند از فعل بد و اذی که می نمایند می بیند و فردا همه را پاداش دهد و هیچ نستاید ایشانرا و ننوازد که ایشان را دوست ندارد : « اِنّه لا یحبّ المستکبرین » .

گویند که **حسین بن‌علی** (ع) بادرویشان بنشستی [1] آنکه گفتی [2] : « اِنّه لایحبّ المستکبرین» . وقیل فی‌قوله : «لا جرم » لاردّ لقولهم و فعلهم و ـ جرم یعنی حقّ و وَجبَ ، و التّقدیر : وجب انّ اللّه یعلم اسرارهم و اعلانهم ، انّه لا یحبّ المستکبرین .

« و اِذا قیلَ لهم ماذا اَنزل ربّکم» این در شأن مقتسمان آمد که در ایّام موسم بر راه حاج نشسته بودند چون از ایشان می پرسیدند که : « ماذا انزل ربّکم » ای ما الّذی انزل اللّه علی محمّد ـ چیست آنك اللّه فرو فرستاد بر **محمّد** (ص) ؟ ایشان جواب می دادند که : « اَساطیرُ الاوّلین » ای ما دوّنته الاوائلُ فی کتبهم ، ای الّذی تذکرون انتم انّه منزل اساطیر الاوّلین ، اکاذیب الاوّلین ـ آنچ شما می گوئید که از آسمان منزلست آن افسانهای پیشینیانست و دروغها که پیشینیان برساختند و نهادند ، همانست که جای دیگر گفت : «اساطیر الاوّلین اکتتبها فهی تملی علیه بکرةً و اصیلاً .»

«لیحملوا اَوزارهم کاملةً یومَ القیمةِ » این ـ لام ـ لام عاقبة گویند ، ای‌مآلُ فعلهم هذا العذاب ـ معنی آنستکه اساطیر الاوّلین بآن گفتند تا بعاقبت و

---

١ ـ نسخهٔ الف : بنشینند . ٢ ـ نسخهٔ الف : گفتند .

سرانجام بار گران خود همی بر دارند بتمامی که از آن هیچ بتوبه و حسنات نکاهد ، « ومن اَوزار الّذین یُضلّونهم » و بار ایشان نیز بردارند که پس‌رو بوده اند و ایشان راگمراه کردند بی آنك پس روان را [1] از گناه چیزی واکم کنند ، آنکه گفت : « بغیر علمٍ » ای بتقلیدٍ من غیر استدلال ، که سخن ایشان بنادانی پذیرفتند و بی حجّت طاعت ایشان داشتند و بباطل اتّباع ایشان کردند ، و روا باشد که : « بغیرعلمٍ » با مضلاّن شود ، ای یضلّونهم جهلاً منهم بماکانوا یکسبون من الاثم .

قال رسول اللّه (ص) : ایّما داعٍ دعا الی ضلالةٍ فاتّبع فانّ علیه مثل اوزار من اتّبعه من غیرِ ان ینقص من اوزارهم شئ و ایّما داعٍ دعا الی هدیً فاتّبع فله مثل‌اجورهم من غیران ینقص من اجورهم شئ ، « الا سآءَ ما یزرون » ای بئس الاثم الّذی یأثمون و الثّقل الّذی یحملون ساءَ یجری مجری بئس ما یزرون ، محلّه رفع لانّه فاعل ساء .

« قد مکر الّذین من قبلهم » ای من قبل قریش ـ میگوید : اگر این قریش سازبد می سازند و بابطال دین حق می کوشند پیش از ایشان هم [2] ساختند این سازبد و بابطال دین حق کوشیدند و کاری از پیش نبردند و آن نمرودبن ـ کنعان بود که سوگند یاد کرد که قصد بالا کند بساز و مکر خویش تا خدای ابراهیم علیه السّلام را دریابد : فصعد فی‌التّابوت علی النّسور نحو السّمآء ثمّ عاد خائباً ثمّ بنی بنیاناً عظیماً طوله خمسةُالاَف ذراع حتّی اذا بلغ اعلی ما یقدر علیه ارتقی فوقه یروم بجهله اله ابرهیم فاحدث من الفزع و ارسل اللّه تعالی ریحاً فالقت رأس البنیان فی البحر و خرّ علیهم الباقی و ائتکفت ببیوتهم فتبلبلت اَلسن النّاس یومئذٍ من الفزع فتکلّموا بثلثةٍ و سبعین لساناً و لذلك سمّیت بابل و انّما کان لسان النّاس قبل ذلك بالسّریانیّة ـ معنی آنست که ای محمّد آن‌کافران و گردنکشان پیشینیان چندانك توانستند مکر ساختند و تدبیر ها کردند تادین حق باطل کنند و بعاقبت ربّ العزّه تدبیر ایشان باطل کرد و ایشانرا هلاك

---

۱ ـ نسخهٔ ج : پس روورا   ۲ ـ نسخهٔ الف : پیش از آن‌هم .

کرد ، اینست که گفت : « فأتی اللّهُ بنیانهم » ای اتی امر اللّه و هو الرّیح الّتی خرّبتها ، « فخرّ » ای سقط ، « علیهمُ السّقفُ من فوقهم » وهم تحته ، « و اَتیهم العذابُ من حیثُ لایشعرون » ای دخل بعوضةٌ قد جفّ منها شقّها فی خیاشیمه فقتلته .

« ثمّ یوم القیمةِ یُخزیهم » معنی آنست که هرچند ایشانرادر دنیا عذاب کردند و خزی ونکال ووبال کردار خود دیدند بر آن اقتصار نکنند که خزی عظیم وعذاب صعب ایشانرا در قیامت خواهد بود ، و ربّ العزّه ایشانرا گوید : « اینَ شرکآئی » ای الّذین فی دعواکم انّهم شرکائی این هم لیدفعوا العذاب عنکم ـ کجا اند آنانك شما دعوی کردید که مارا انبازان اند تا امروز عذاب از شمادفع کنند ، « الّذین کنتم تُشآقّونَ » ای تخالفون وتحاربون النّبی والمؤمنین ، « فیهم » والاصل کنتم فی شقٍّ غیر شقّ المؤمنین لاجلهم ـ کجااند ایشان کهاز بهر ایشان با رسول من و با مؤمنان جنگ کردید [1] و مخالفت و معادات نمودید [2] ، وقرأ نافع : ـ تشآقّونِ ـ بکسرالنّون مخفّفة والاصل فیه ـ تشاقوننی ـ فحذف النّون الثّانیة تخفیفاً و انّما حذف الثّانیة لانّ الاولی علامة الرّفع ثمّ حذف یاء الضّمیر و اکتفی بالکسرة ، والمعنی : الّذین کنتم تخالفوننی فیهم ولاجلهم ، « قال الّذین اُوتو العلم » یعنی العلم باللّه و هم الملائکة ، و قیل هم المؤمنون . مؤمنان چون عذاب خزی کفّار بینند در قیامت گویند : « اِنّ الخزیَ » ای الذلّة ، « الیومَ و السّوءَ » ای العذاب ، « علیَ الکافرینَ » لا علینا .

« الّذین تتوفّیهم الملائکةُ » قرأ حمزه : ـ یتوفّیهم ـ بالیاء فی الحرفین ، ذکر الفعل لتقدّمه و لکون تأنیث فاعله غیر حقیقی لانّه تأنیث جمع و للفصل ، وقرأالباقون : ـ تتوفّیهم ـ بالتاء فیهما انّثوا الفعل وان تقدّم لانّه مسند الیجماعةٍ فهی مؤنّثة کما قال تعالی : « و اذ قالت الملائکة » . « تتوفّیهم » ای تقبض ارواحهم بامر اللّه . وقال الحسن : تتوفّیهم الی النّار ای تحشرهم الیها و المتوفی

---

۱ و ۲ ـ نسخهٔ ج : کردند ـ نمودند .

هوالله سبحانه ، لقوله : « الله یتوفّی الا نفسَ حین موتها » و لیس بینهما تنافٍ لانّ الملائکة یتولّون ذلك بامرالله ، فجاز اسناده الی‌الله لانّه بامره وقدرته و جاز اضافته الی الملائکة لکونهم مباشرین لذلك . و قیل اسباب التوفّی بالملائکة و اتمام التّوفی بالله .

عکرمه گفت : این آیه در شأن قومی آمد که در **مکّه** بزبان کلمهٔ شهادت بگفتند و اقرار دادند که ما مسلمانیم ، امّا هجرت نکردند به **مدینه** و روز **بدر** قریش ایشانرا باکراه با خود به **بدر** بردند وفرا جنگ[1] داشتند تا همه کشته شدند . ربّ العالمین از بهرایشان گفت : « ظالمی انفسهم » برخود ستم کردند که در **مکّه** مقام داشتند وبه **مدینه** هجرت نکردند یعنی آن اسلام سود نداشت که با وی هجرت نبود ، « فالقوا السّلم » قال اهل اللّغة ـ السّلم ـ الاستسلام والانقیاد ، یعنی لمّا عاینوا الموت وزال شکّهم اظهروا الایمان والاسلام والخروج من‌العداوة . وقالوا للملائکة : «ماکنّا نعملُ من سُوءٍ » ای کفرٍ ومعصیةٍ ، بوقت معاینه که فریشتگانِ مرگ را دیدند خویشتن را بیفکندند وازخوداسلام نمودند وگفتند ما کافر نبوده‌ایم و شرك نیاورده‌ایم ، فریشتگان جواب دهند : « بلی » شما کافران بودید و شرك آوردید ، « اِنّ الله علیمٌ بماکنتم تعملون » من الشّرك والتّکذیب .

« فَادخلوا ابواب جهنّم » ای درکاتها . وقیل المراد به عذاب القبر ؛ فقد جاء فی‌الخبر : القبر روضةٌ من‌ریاض الجنّة اوحفرة من حُفرالنّار . وقیل‌یخاطبون به عندالبعث ، «خالدین فیها فلبئس‌مثوی المتکبّرین»المتعظّمین من‌اتباع محمّدٍ (ص) جهنّم و ابوابها .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : «هوالّذی انزل من السّمآءِ مآءً » ـ هو ـ اشارتست فرا ذات ،

۱ ـ نسخهٔ الف : باجنگ .

ـ الّذی ـ کنایتست از صفات ، ـ انزل ـ اخبارست از افعال ، تابدانی که خدای را جلّ جلاله هم ذات است و هم صفات و هم افعال . در ذات قدیم ، در صفات کریم ، در افعال حکیم . در ذات بی‌شرکت ، در صفات بی‌شبهت ، درافعال بی‌ـ علّت . بنده نظارهٔ صنع وی کند ، پس از صنع بگریزد نظارهٔ صفات کند ، پس از صفات بگریزد نظارهٔ ذات کند . اینست مقامات روش سالکان ودرجات معرفت عارفان . در نظارهٔ صنع تفکّر باید و در نظارهٔ صفات علم و در نظارهٔ ذات تذکّر. اینست که ربّ العالمین گفت : « اِنّ فی ذلک لآیةً لقومٍ یتفکّرون » ، ثمّ قال بعده : « لآیاتٍ لقومٍ یعقلون » ، ثمّ قال بعده : « لآیةً لقومٍ یذّکّرون » ای علی‌هذا التّرتیب تحصل المعرفة فاوّلاً التّفکّر ثمّ العلم‌ثمّ حینئذٍ یتذکّرباستدامة العلم ، یفکّر اوّلاً میضع النّظر موضعه فاذا لم یقع فی نظره خللٌ وجب له العلم لا محالة ولا فرق بین العقل والعلم فی الحقیقة ، ثمّ بعده یستدیم النّظر و استدامة النّظرهوالتّذکّرالّذی قاله ویقال انّما قال : « لآیاتٍ لقومٍ یعقلون » علی‌الجمع لانّه یحصل له کثیرٌ من‌العلوم‌حتّی یصیر عارفاً وکلّ جزءٍ من‌العلم یحصل بآیةٍ و دلیل آخر و للعالم حتّی یکون عارفاً بربّهِ آیاتٌ و دلائلُ لانّ دلیل هذه المسئلةِ خلافُ دلیل تلك المسئلة فبدلیل واحدٍ یعلم وجوب النّظر علیه وبادلّةٍ کثیرة یصیر عارفاً بربّه وبدلیل واحدٍ یعلم انّه یجب علیه تذکّر علومه .

« و هوالّذی سخّر البحر لتأکلوا منهُ لحماً طریّاً » الآیة . . . از روی ظاهر دریاها زمین‌خلق را مسخّر کرد کشتی‌بر آن روان ومنافع‌در آن پیدا وازروی باطن در نفس آدمی دریاهائی آفریده که آدمی در آن غرق گشته : **یکی** دریای شغل ، **دیگر** دریای‌غم ، **سوم** دریای حرص ، **چهارم** دریای غفلت ، **پنجم** دریای تفرقت . و این دریاها را کشتیها است ، هر که در کشتی توکّل نشیند از دریای شغل بساحل فراغت رسد ، هر که در کشتی رضا نشیند از دریای غم بساحل امن رسد ، هر که در کشتی قناعت نشیند از دریای حرص بساحل زهد رسد ، هر که‌در کشتی ذکر نشیند از دریای غفلت بساحل یقظت رسد ، هر که در کشتی توحید

نشیند [1] از دریای تفرقت بساحل جمع رسد .

و لقد انشد بعضهم :

النّاس بحرٌ عمیقٌ والبعـدُ منهم سفینةٌ

و قد نصحتك فانظر لنفسك المسکینه

« اَفمن یخلقُ کمن لا یخلقُ » آفریده هرگز چون آفریدگار کی بود ؟! کرده هرگز بکردگار کی ماند ؟! در هفت آسمان وهفت زمین خداست که یگانه ویکتاست ، در ذات بی شبیه ودر قدر بی نظیر و درصفات بی‌همتاست ، خالق را بمخلوق شبیه پنداشتن خطاست وراه تشبیه راه جفاست ، امّا اثبات صفات تشبیه نیست و تقدیس در نفی صفات جز مذهب **ابلیس** نیست ، ازهست گفتن تشبیه ناید بلکه [2] از مانند گفتن تشبیه آید ، هر که تشبیه کرد [3] کافرست همچنانك چون نیست گفت کافر است ، هر که الله را مانند خویش گفت او الله را هزار شریك بیش گفت و هر که صفات الله را تعطیل کرد او خود را در دو گیتی ذلیل کرد .

« والله یعلمُ ما تسرّون وما تعلنون » فیه تخویفُ ارباب الزّلات وتشریفُ اصحاب الطّاعات ، این آیت هم ارباب زلّات را تهدید است هم اصحاب طاعات را تشریف ، می گوید : برما هیچ پوشیده نیست نه زلّت عاصیان نه طاعت مطیعان ، فردا هر کسی را جزاءِ خود دهیم وبسزای خود رسانیم .

«والّذینَ یدعون من دونِ اللهِ لا یَخلقونَ شیئاً وهمُ یخلقون» دلیلست که هر که آفریده است ، از وی آفرینش درست نیاید پس آدمی اگرچه اورا حیوة و تمیز است آفریدن نتواند و این دلیلست که اعمال وی خلق حقّ است بخلاف قول **معتزله** و **قدریّه** ، چون آدمی با حیوة و تمییز آفریدن نمی تواند ، بتان که بی حیوة اند و بی تمیز اولیتر که نتوانند ، وربّ العزّه ایشان را می گوید «امواتٌ

۱ ـ نسخهٔ ج : نشاند. ۲ ـ نسخهٔ الف : بل که .
۳ ـ نسخهٔ الف : در تشبیه کرد .

غیر احیآءٍ» بل که آفریدگار الله است که یگانه و یکتاست، و خداوندی را سزاست، و درذات وصفات بی‌همتاست.

یقول‌الله عزّوجل: «الهکم اله‌ٌواحدٌ» احدٌ فی‌ملکوته، صمدٌ فی‌جبروته: کبریاؤه رداؤه و علاؤه سناؤه و مجده عزّه وکونه ذاته، ازله ابده و قِدمه سرمده و ثبوته عینه و دوامه بقاؤه وقدره قضاؤه وجلاله جماله، سبحانه ما اعظم شأنه واعلی سلطانه.

٣ ـ النوبة الاولی

«**وقیل للّذینَ اتّقوا**» گفتند متّقیانرا که از شرک بپرهیزیدند، «**ماذاانزل ربّکم**» چه چیزست که فرو فرستاد خداوند شما، «**قالوا خیراً**» همه نیک گفتند [از پذیرفتاری و فرمان‌برداری]، «**للّذین اَحسنوا فی هذه الدّنیا حسنةٌ**» ایشانراست که نیکوئی کردند در این جهان نیکوی، «**ولَدار الآخرة خیرٌ**» وسرای‌آن جهان باز به، «**و لَنعم دارالمتّقین**(٣٠) **جنّات عدنٍ**» و نیك سرایست پرهیزکاران را بهشتهای همیشه ای، «**یَدخلونها**» می روند در آن، «**تجری من تحتها الانهارُ**» زیر درختان آن جویها روان، «**لهم فیها مایشآؤنَ**» ایشانراست در آن هر چه ایشان خواهند، «**کذلك یجزی اللّهُ المتّقین**(٣١)» چنان پاداش دهد الله پرهیزکارانرا.

«**الّذین تتوفّیهم الملائکةُ**» ایشان که می میراند ایشانرا فریشتگان، «**طیّبین**» و ایشان از کفر پاك، «**یقولونَ سلامٌ علیکم**» می گویند ایشانرا سلام برشما، «**ادخلوا الجنّة بماکنتم تعملون**(٣٢)» دربهشت روید بآن کردار نیکو که می کردید.

«هل‌یَنظرونَ» چشم می دارند [در این باز نشستن از پذیرفتن پیغام]، «**اِلّا ان تأتیَهم الملائکةُ**» مگر آنچ بایشان آید فریشتگان میراننده

« **اَوْیأتی امرُ ربّك** » یا آیدکار خداوند تو ناگاه ، « **کذلك فعل الّذین من قبلهم** » همچنان چشم می داشتند ایشان که پیش از ایشان بودند ، « **و ما ظلمهم اللّه** » واللّه بر ایشان ستم نکرد [آنکه که عذاب فرستاد] ، « **ولکن کانوا انفسهم یظلمون** (۳۳) » لکن ایشان بر خویشتن ستم کردند .

« **فاصابهم سیّئات ماعملوا** » بایشان رسید بدهای کردار ایشان که کردند ، « **و حاق بهم** » و فرا سر ایشان نشست ، « **ما کانوا به یستهزءون** (۳۴) » آنچ بر آن می خندیدند و افسوس می کردند .

« **وقال الّذین اشرکوا** » مشرکان گفتند ، « **لوشآء اللّه** » اگر خدا خواستی [۱] ، « **ما عبدنا من دونه من شیء** » ما نپرستیدیمی جز از او هیچیز ، « **نحن ولا آباؤنا** » نه ما ونه پدران ما ، « **ولا حرّمنا من دونه من شیء** » و نه ما هیچیز حرام کردیم [از بحیره وسائبه] و جز از آن ، « **کذلك فعل الّذین من قبلهم** » پیشینیان [همین عذر آوردند و] همین کردند ، « **فهل علی الرّسل الّا البلاغ المبین** (۳۵) » هست بر پیغامبران مگر پیغام رسانیدن آشکارا .

« **و لقد بعثنا فی کلّ امّةٍ رسولاً** » و انگیزانیدیم در هر امّتی و اهل روزگاری فرستاده‌ای ، « **انِ اعبدوااللّه** » که خدایرا پرستند ، « **واجتنبوا الطّاغوت** » و از ناسزاها و از کژها بپرهیزند ، « **فمنهم من هدی اللّه** » بود از ایشان کسی که اللّه ویرا راه نمود ، « **ومنهم من حقّت علیه الضّلالةُ** » وبود از ایشان کسی که بروی گمراهی از حکم خدای بپش شده بود ، « **فسیروا فی الارض** » بروید درزمین ، « **فانظروا کیف کان عاقبةُ المکذّبین** (۳۶) » بنگرید که چون بود سرانجام استوار نگیرندگان پیغامبران .

« **ان تحرص علی هدیهم** » اگرچه حریص باشی وسخت واینده [۲] بر راه یافتن مشرکان [قریش] ، « **فانّ اللّه لا یهدی من یضلّ** » راه ننماید اللّه کسی

۱ ـ نسخهٔ الف : خدای‌تعالی‌خواستید . ۲ـ واینده : خواهان وآرزومند (آنندراج) .

که خود وی را بی راه کرد ، « **وما لهم من ناصرين** (٣٧) » وایشانرا نه یاری ده بود و نه کارساز .

« **و اَقسموا باللّهِ** » و سوگندان خوردند [کفرهٔ قریش] ، « **جهدَ اَیمانهم** » چندانك دانستند وتوانستند ، « **لا یبعثُ اللّه من یموت** » که اللّه هرگز مرده نینگیزاند ، « **بلی وعداً علیه حقّاً** » بلی انگیزاند و این ازو وعده ایست راست کردن آن بروی حق ، « **ولکنّ اکثر النّاسِ لایعلمون** (٣٨) » لکن بیشتر مردمان نمی دانند .

« **لیبیّن لهم** » [بینگیزاند ایشانرا] تا ایشان را باز نماید ، « **الّذی یختلفونَ فیه** » آن روز وآن کار که در آن مختلف بودند ، « **ولیعلم الّذین کفروا** » و تا بدانند آن روز کافران ، « **اَنّهم کانوا کاذبین** (٣٩) » که ایشان دروغ می گفتند [که اللّه مرده نینگیزاند] .

« **اِنّما قولنا لشیءٍ اذا اردناهُ** » گفتار ما چیزی را که خواهیم که بود ، « **اَن نقولَ له کن فیکون** (٤٠) » آنست که آنرا گوئیم که باش تا بود .

النوبة الثانية

قوله تعالی : « وقیل للّذین اتّقوا ماذا اَنزل ربّکم » این در برابر آنست که : « واذا قیل لهم ماذا انزل ربّکم » ، و این آن بود که احیاءِ عرب بایّام موسم کس فرستادند به **مکّه** تا ازاحوال رسول خدای (ص) بپرسد وقصّهٔ وی بداند و نشان وی بپرسد ، چون بدر **مکّه** رسید مقتسمان که برراه بودند یکی می گفت **محمّد** ساحرست ، یکی می گفت شاعرست ، یکی می گفت کذّابست ، یکی می گفت مجنونست ، و می گفتند : لولم تلقه خیرٌ لك - اگر اورا نبینی ترا به بود ؛ آن سائل گفت : اَنا شرّ وافدٍ ان رجعتُ الی قومی، دون ان ادخل مکّة و استطلع امرمحمّدٍ او القاه - پس،من بد پیکی باشم وبد رسولی ازقوم خویش اگر

هم باین سخن باز گردم و در مکّه نروم و محمّد را نبینم و حال وی باز ندانم ، چون در مکّه شد اصحاب رسول و مؤمنان را دید گفت : « ما ذا أنزل ربّکم » اینست که ربّ العالمین گفت : « و قیل للّذین اتّقوا ما ذا أنزل ربّکم » . ـ ما ـ و ـ ذا ـ کالشّئ الواحد والمعنی : ای شئ انزل ربّکم ـ چه چیزاست که خدای فرو فرستاد بر محمّد ؟ ـ « قالوا خیراً » اینجا دو قول گفته اند : یکی ـ انزل خیراً و هوالقرآن الجامع لجمیع الخیرات ، ایشان جواب دادند که خیر فرو فرستاد یعنی قرآن فرو فرستاد که جامع خیراتست ومنبع حسنات وبیان ثواب مؤمنان . قول دیگر ـ قالوا خیراً ای قالوا قولاً خیراً یعنی التّصدیق و السّمع و الطّاعة ، یعنی که ایشان در جواب همه نیکی گفتند و تصدیق کردند که وی پیغامبرست راست گوی وراست کار ، فرستادهٔ بحق و آورندهٔ دین حق ، « للّذین أحسنوا » روا باشد که این تفسیر « خیر » بود و روا باشد که سخنی مستأنف بود ، ای للمحسنین فی هذه الدّنیا حسنة ، ای لمن قال لااله الّا الله » ثوابٌ مضاعف امن و غنیمةٌ و اهلٌ ومالٌ ـ هر که در دنیا گوید باخلاص « لااله الّاالله» وکار نیکو کند اورا ثواب مضاعف بود هم دردنیا وهم‌درعقبی ، در دنیا امن وغنیمت و اهل ومال و درعقبی جنّات عدن ، آنکه گفت : « و لدار الآخرة خیرٌ » وسرای‌آخرت و حیات آن جهانی به از سرای دنیا و حیات این جهانی ، « و لنعم دارُ المتّقین » احتمال کند که دارالمتّقین دنیاست یعنی یتزوّدون منها للاخری ، باین‌قول «جنّات عدن» ابتداست و «یدخلونها» خبرابتدا . معنی دیگر: « ولنعم دارالمتّقین‌جنّاتُ عدنٍ » نیك سرائیست متّقیانرا .

« جنّاتُ عدنٍ یدخلونها تجری من تحتها الانهار » ای منابعها من تحت اشجارها ، « لهم فیها ما یشآؤن » یشتهون ، « کذلكَ یجزی الله المتّقین » ای مثل هذا الجزاء الّذی هو الجنّة یجزی من اتّقاه .

« الّذین تتوفّیهم الملائکةُ طیّبینَ » ای طیّب الله انفسهم بنظافة الایمان و طهارة الاسلام ـ می گوید فریشتگان‌قبض ارواح ایشان می کنند و ایشان‌بنظافت ایمان وطهارة اسلام پا کند ، کردار ایشان پاك و اعتقاد ایشان پاك . وقیل

« طیّبین» ای، فرحین ببشارة الملائکة ایّاهم بالجنّة و الامن ممّا یخافون ، « یقولون» ای تقول الملائکة لکلّ احدٍ منهم عندالموت : السّلام علیك یا ولیّ الله ، الله یقرأ علیك السّلام ، « ادخلوا الجنّة » ای ابشروا بالجنّة . وقیل یقال لهم فی الآخرة : « ادخلوا الجنّة بما کنتم تعملون » فی الدّنیا ایّام حیوتکم

«هل ینظرونَ الّا ان تأتیهم الملائکة » قرأ **حمزه و الکسائی** :« یأتیهم» بالیآء و قرأ الباقون : « تأتیهم » بالتاء ، و الوجه فیهما ما ذکرنا فی یتوفّیهم و تتوفّیهم بالیاء و التاء ، ای ما ینتظرون الّامجئ الملائکة لقبض ارواحهم ، « او یأتی امرُ ربّك » یعنی یوم القیامة . و قیل او یأتی امر ربّك ای عذابه الّذی وعدهم وتأخّر عنهم . و قیل او یأتی امر ربّك بالقتل ، و المعنی هل یکون مدّة اقامتهم علی الکفر الّامقدار حیوتهم الی ان یموتوا اویقتلوا ، « کذلك فعلَ الّذین من قبلهم » استبطأوا العذابَ کاستبطاءِ هؤلاء و انتظروا انتظار هؤلاء و کفروا کفر هؤلاء ، « وما ظلمهم الله» بتعذیبه ایّاهم ، « ولکن کانوا انفسهم یظلمون » بکفرهم و بمعصیتهم .

« فاصابهم سیّئآتُ ما عملوا » ای جزاء اعمالهم السیّئة ، « و حاقَ بهم ما کانوا به یستهزءون » احاط بهم جزاء استهزائهم ، و ـ الحیق ـ الاحاطة بالشّئ ولا یستعمل الّا فی الشّر وفی الآیة تقدیم وتأخیر ، والتّقدیر کذلك فعل الّذین من قبلهم فاصابهم سیّئات ما عملوا وحاق بهم ما کانوا به یستهزءون وما ظلمهم الله و لکن کانوا انفسهم یظلمون .

« وقال الّذینَ اشرکوا لوشآءَ اللهُ ما عبدنا من دونه من شیءٍ » یعنی لولم یرض لحال بیننا وبین ذلك اومنعنا بارسال الملائکة بالنّهی الینا ، مشرکان گفتند ما عبادت این بتان که می کنیم بآن می کنیم که اللهتعالی [1] از ما می‌پسندد و بآن راضیست که اگر راضی نبودی [2] ما را فرا آن نگذاشتی [3] ونه پدران ما را و از

---

۱ ـ نسخهٔ ج : مااین عبادت بتان که می کنیم که الله . ۲ ـ نسخهٔ الف : نبودید .
۳ ـ نسخهٔ الف : نگذاشتید .

آن بگردانیدی وبآنچ پسندیدهٔ اوست هدایت دادی ، چون نکرد از آنست که ازما این خواست و باین رضا داد و همچنین بَحیره [۱] و **سائبه** [۲] و **وصیله** [۳] و **حامی** [٤] که محرّم کردیم از آن کردیم که از ما تحریم خواست و بمشیّت اوست و بآن راضی . وقیل انّما قالوا ذلك استهزاءً وتکذیباً کما قالوا : «انطعم من لویشآء الله اطعمه » ولا خلاف انّ الله لوشاء لاطعمهم ، کذلك لوشاء الله ما اشرکوا وما عبدوا من دونه شیئاً .

« کذلك فَعل الّذین من قبلهم» من الامم المشرکة ، ای قالوا مثل قولهم فی تکذیب رسل الله ، « فهل علی الرّسلِ » ای ما علیهم ، « الّا البلاغُ المبین» و قد بلّغوا امّا الهدایة فهی الی الله سبحانه و تعالی و اذا بلغت الرّسل فالایمان به واجب . وقیل الایمان یجب بالسّمع ویلزم بالبلاغ ، و البلاغ بمعنی الابلاغ کالطّاقة و الجابة والطّاعة .

« ولقد بَعثنا فی کلّ اُمّةٍ رسولاً » کما بعثناك فی هؤلاءِ ، « اَنِ اعبدوا الله » یعنی بان اعبدوا الله ، « واجتنبوا الطّاغوت » وهوالشیطان و کلّ من یدعو الی الضّلالة . ربّ العالمین اندرین آیت خبر داد که رسولانرا بخلق فرستاد تا ایشانرا بعبادتِ حق فرمایند و بردین حق خوانند ، امّا اضلال وهدایت درایشان نیست که هادی و مضلّ خدای تعالی است آنرا که خواهد راه نماید وآنرا که خواهد بی راه کند ، اینست که گفت : « فمنهم من هدی اللهُ » ارشده ، « ومنهم

---

۱ ـ بحیره : درجاهلیت ناقه یاگوسفندی که ده بطن میزائید گوش آنراشکافته سرمیدادند و گوشت آنرا بخورد زنان‌ندادندی ونیز اگر دربطن پنجم‌نتاج ماده‌بود گوشش را می‌شکافتند وشیر وسواری آن برخود حرام‌میکردند . (انندراج) ۲ ـ سائبه : ناقهٔ آزاد شده ـ اعراب در جاهلیت نذر میکردند که اگر ازسفربسلامت بازآیند ویا ازبیماری شفایابند شتری راآزادنمایند . (مجمع البحرین ـ مفردات راغب) ۳ـ وصیله : بچند گونه تفسیرشده ازآنجمله درجاهلیت رسم بوده که چون گوسفندی شش بارمی‌زائیددربار هفتم‌اگردو بچهٔ نروماده می‌آوردخوردن گوشت آن برمردوزن حرام می گردید . (مجمع‌البحرین ـ مفردات) ٤ـحام : در جاهلیت گوسفند یا اسب وسایر مواشی راکه ده شکم‌بچه آوردی حام‌میخواندند وهرگونه استفادهٔ ازآنها راتحریم می کردند . (مجمع‌البحرین).

من حقّت » وجبت ، « عليه الضّلالة » والكفر بالقضاء السّابق حتّى مات على كفره ، « فسيروا فى الارضِ » خطابٌ لامّة محمّدٍ (ص) ، « فانظروا كيفَ كانَ عاقبةُ المكذّبين » قوم نوحٍ وعادٍ وثمود وغيرهم ، اى انظروا الى اثار سخط الله بهم كيف اعقبهم تكذيبهم رسل الله ما اعقبهم ثمّ اكّد انّ من حقّت عليه الضّلالة لايهتدى .

فقال تعالى : « اِنْ تحرص على هُديهم » اى ان تطلب هديهم اشدّ الطلب ، « فانّ اللهَ لا يَهدى من يُضلّ » ـ يَهدى ـ بفتح يا و كسر دال قراءت اهل **كوفه** است ، يعنى كه الله تعالى راه ننمايد كسى را كه خود بى راه كرد ، آنكس كه در سابقه حكم خذلان الله تعالى بوى رسيد نيزاورا توفيق هدايت ندهد واحتمال كند كه ـ هدى ـ بمعنى ـ اهتدى ـ باشد اى لايهتدى من اضلّه الله ، وقراءت باقى ـ لا يُهدى ـ بضمّ يا است وفتح دال ـ مى گويد بى راه كردۀ خدايرا راه ننمايند ، همچنانست كه گفت : « من يضلل الله فلا هادى له » و بر ـ يُضّل ـ بضمّ يا و كسر ضاد همه متّفق‌اند ، « وما لَهم من ناصرينَ » من ينصرهم من عذاب الله و يمنعهم عنه .

« و اَقسموا باللهِ جهد اَيمانهم » اى حلفوا باغلظ ايمانهم تكذيباً منهم بقدرة الله على البعث ، وقوله « جهد » منصوب على انّه مصدر فى موضع الحال ، مفسّران گفتند مردى مسلمان دَينى داشت بر مردى مشرك ، تقاضاى وى كرد و در اثناءِ سخن وى برفت : والّذى ارجوه بعد الموت انّه لكذا ـ بآن خداى كه بعدازمرگ بوى اميد دارم كه چنين و چنين بود ، آن مرد مشرك گفت : تو ميگوئى كه بعد از مرگ بعث خواهد بود و ترا زنده برانگيزانند ؟ آنگه سوگند ياد كرد آن مشرك بايمان مغلّظه كه : « لايبعثُ اللهُ من يموت » ربّ العالمين بجواب وى اين آيت فرستاد : « بلى وعداً عليه حقّاً » ـ بلى ـ ايجابٌ من الله مانفوه من البعث اى بلى لتبعثنّ ، الله گفت : بلى شما را برانگيزانند ، اينجا سخن تمام شد . آنگه گفت : « وعداً عليه حقّاً » اى وعدكم الله البعث والجزاء وعداً حقّاً لاخلف فيه

وقوله «علیه» ای علیه انجازه والوعد الحق ما قرن بالانجاز، «ولکنّ اکثر النّاس لا یعلمون» انّه وعد لا یأتی علیه خلف. قال **قتاده**: ذکر لنا انّ رجلاً قال لابن عباس انّ ناساً بالعراق یزعمون انّ علیّاً مبعوثٌ قبل یوم القیامة ویتاولون هذه الآیة، فقال **ابن عباس** کذب بنوا الاماءِ انّما هذه الآیة عامةٌ للنّاس، لو کان **علیّ** مبعوثاً قبل یوم القیامة ما انکحنا نسآءه ولاقسمنا میراثه، وصحّ فی الخبر انّ الله عزّ وجلّ یقول کذّبنی ابن آدم ولم یکن له ذلك وشتمنی ولم یکن له ذلك، امّا تکذیبه ایّای فقوله لن یعیدنی کما بدانی، وفی روایةٍ اخری فحلفه بی ان لا ابعث الخلق، وامّا شتمه ایّای فقوله: «اتّخذ الله ولداً» وانا الواحد الصّمد الّذی لم الد ولم اولد ولم یکن لی کفواً احد.

قوله: «لیبیّن لهم» گفته‌اند این ـ لام ـ تعلّق ببعث دارد ومعنی آنست که: بلی یبعثهم لیبیّن لمنکری البعث و المقسمین صحّة ما اختلفوا فیه ولیعلموا کونهم کاذبین؛ قومی گفتند این ـ لام ـ متّصل است بآیت پیش: «ولقد بعثنا فی کلّ امةٍ رسولاً» لیبیّن لهم اختلافهم انّهم کانوا من قبله علی ضلالةٍ، و گفته اند «الّذی یختلفون فیه» این اختلاف همانست که آنجا گفت: «عمّ یتسآءلون عن النّباءِ العظیم، الّذی هم فیه مختلفون» جای دیگر گفت: «انّکم لفی قولٍ مختلفٍ» این هر سه آیت در کار رستاخیز است ـ قومی منکر بودند ومی گفتند: «لاتأتینا السّاعة»، قومی بشك بودند همی گفتند: «ان نظنّ الّا ظنّاً وما نحن بمستیقنین»

ثمّ ذکر سهولة البعث علیه فقال: «انّما قولنا لشیءٍ» ای اذا اردنا «ان» نبعث من یموت فلا مشقّة علینا فی احیائه لانّا اذا اردنا خلق شیءٍ فانّما «نقول له کن فیکون». قرأ **ابن عامر والکسائی**: ـ فیکونَ ـ بالنّصب عطفاً علی نقول الّذی انتصب بان و التّقدیر ان نقول فیکون فینتصب لانّه معطوف علی منصوب، وقرأ الباقون ـ فیکونُ ـ بالرّفع و الوجه انّه فعل مستأنف مقطوع ممّا قبله و التّقدیر فهو یکون. وقیل معنی الآیة: انّا اذا اردنا الشّئ نقول من اجله کن ایّها المراد فیکون علی قدر ارادة الله عزّ و جلّ، و قد سبق بیانه فی **سورة البقرة**. و فی

هذه الآية دليل على انّ القرآن غير مخلوق و ذلك انّ الله عزّ وجلّ اخبر انّه اذا اراد شيئاً قال له كن فيكون ، فلوكان قوله كن مخلوقاً لاحتاج الى قول ثانٍ و احتاج ذلك القول الى قول ثالثٍ الى مالا نهاية له فثبت انّ الله تعالى خلق المخلوق بكلامٍ غير مخلوق .

النوبة الثالثة

قوله تعالى : « وقيل للّذين اتّقوا » الآية ... هم مدحست و هم تهنيت وهم بشارت ، مدح نيكو و تهنيت بسزا وبشارت تمام ، مدح آنست كه ايشانرا بصفت تقوى بستود گفت : « و قيل للّذين اتّقوا » . تهنيت آنست كه ايشانرا در دنيا حسنةً مهنّا داد گفت : « للّذين احسنوا فى هذه الدّنيا حسنةٌ » . بشارت آنست كه ايشانرا سراى پيروزى و مُلك جاودانى وعده داد كه : « و لنعم دار المتّقين جنّات عدنٍ » . گفت نيك سراى است وخوش جاى جنّات عدن متّقيان را ، همانست كه آنجا گفت : « تلك الجنّة الّتى نورث من عبادنا من كان تقيّاً » ، آن بهشت بدان نيكوئى وسراى بدان پيروزى ونعيم بدان فراخى وآسانى كسى را ساخته ايم كه در كوى تقوى منزل دارد وايمان خويش بلباس تقوى آراسته دارد . **مصطفى** (ص) گفت : « الايمان عريانٌ و لباسه التّقوى » هرمسافرى را زادى بايد در آن سفر كه پيش دارد و مسافر راه حقيقت را زاد تقوى است : « و تزوّدوا فانّ خير الزّاد التّقوى » . اگر كسى را از تقوى نشان توان داد آن درويشان صحابه اند ، بزرگان دين وپيشوايان شريعت و حقيقت كه در طلب جمال دين از اوطان خويش هجرت كردند ، غريب وار جان و دل خويش از اندوه دين و درد اسلام بگداخته ونهاد ايشان از تيمار مسلمانى بيمار و نحيف گشته و بردوستى خدا و رسول (ص) تن سبيل و جان فدا كرده ، نيكو گفت آن جوانمرد كه گفت :

ازين مشتى رياست جوى رعنا هيچ نگشايد
مسلمانى ز سلمان جوى و درد دين ز بودردا

لا جـرم ایشانرا بود در دنیا نعمت حلاوت طاعت و صفاء وقت و حصول استقامت و زیادت توفیق در اعمال و تحقیق در احوال اینست که‌الله تعالی گفت: « للّذین احسنوا فی هذه الدّنیا حسنةٌ » . و قیل تلك الحسنة ان یبلغهم منازل الاکابر و السّادة ، قال الله تعالی : « وجعلنا منهم ائمّةً یهدون بامرنا لمّا صبروا». در طاعت راغب بودند و بر خدمت مواظب تا بدرجهٔ امامت رسیدند و منزلت سادات و اکابر یافتند و از برکات ارشاد ایشان در راه دین مریدان خاستند و بچراغ علم ایشان براه شریعت وحقیقت رفتند . فتحقّق فیهم قول النّبیّ (ص) : « لان یهتدی بهداك رجل خیر لك من حمر النّعم » ، ثمّ قال : « و لَدارالآخرةِ خیرٌ » لانّ ما فیها یبقی و لیس فیها خطر الزّوال و لانّ فی الدّنیا مشاهدة و فی الآخرة معاینة ، فرق میان مشاهده و معاینه است که مشاهده بر خاستن عوائق است میان بنده و میان حق ومعاینه هم دیداری است عارفانرا ، امروز مشاهدهٔ دلست وفردا هم مشاهدهٔ دل بود ، هم معاینهٔ چشم ، و معاینه سه چیزاست : بچشم اجابت فرا مجیب نگرستن . وبچشم انفراد فرا فرد نگرستن . و بچشم حضور فرا حاضر نگرستن .

پیرطریقت گفت : ای جوانمرد بدوری از خود نزدیکی ویرا نزدیك باش و بغیبت از خود حضور ویرا بکرم حاضر باش ، وی جلّ جلاله نه از قاصدان دوراست ، نه از طالبان پنهان ، نه از مریدان غائب .

« جنّاتُ عدنٍ یدخلونها » . چه بزرگوار جائی و چه نیکو سرائی که ربّ العزّه بخودی خود میگوید : « و لنعمَ دارُ المتّقین جنّات عدنٍ » ، خوش جائی است که در آن همه زندگی است ، مرگی نیست . همه جوانی است ، پیری نیست . همه تن درستی است ، بیماری نیست . بنده درآن جاودانی‌است ، بیرون آمدنی نیست . در هوای بهشت سرما و گرما نیست ، آفتاب وظلمت نیست ، سموم و زمهریر نیست ، راست چون روزنوبهارست ، همه بنفشه زار و گلزارست ، نسیم خوش و مرد جوان و تن درست ودل شاد و جان خرّم . و در جمله بهشتیان بر دو گروه اند : از یك گروه سخن توان گفت و از دیگر گروه نه ، وآن یك گروه

که ازیشان سخن توان گفت کمینان اند فهمها و وهمها بقدر نعمت ایشان نرسد و زبانها شرح آن بر نتابد. و خبر درست است از **مصطفی** (ص) که قصّهٔ آن‌مرد گفت که هزار سال درآتش خواهد بود وانگاه برهد. گفت که او را از بهشت چندان‌که همهٔ دنیا بدهند وده بار دیگر چندان‌که این جهانست از اوّل گیتی تا آخر بدهند، و اگر اهل بهشت بمهمان او آیند همه را فراخ طعام و شراب دهد وهمه را لباس و مرکب دهد و ازآنچ اورا دادند پر پشه ای نقصان درنیابد، و کمال نعمت آنست که هرگز بریدنی‌نیست چنانك گفت: «عطآءً غیر مجذوذ». ازروی اشارت میگوید: بجفاءِ رهی عطاءِ خود دریغ نداشتیم دیدیم آنچ دیدیم ومهر خود ازو بر نداشتیم.

«الّذین تتوفّیهمُ الملائکةُ طیّبین» طاهرةً انفسهم من التّدنّس برهج المخالفات و طاهرةً قلوبهم عن العلاقات و اسرارُهم عن الالتفات الی شئ من المخلوقین و المخلوقات، «یقولونَ سلامٌ علیکم ادخلوا الجنّة» منهم من یخاطبه بذلك الملك و منهم من یکاشفه بذلك الملك.

٤ - النوبة الاولی

قوله تعالی: «**والّذین هاجروا فی اللّهِ**» ایشان که از خان و مان ببریدند از بهر خدای، «**من بعد ما ظُلموا**» پس آنك برایشان بیداد ها کردند، «**لَنبوّئنّهم فی الدّنیا حسنةً**» ایشانرا جای سازیم درینجهان جای سخت نیکو، «**ولَاجرُ الآخرة اکبر**» و مزد آخرت و پاداش آن جهان مه، «**لوکانوا یعلمون**(٤١)» اگر [دشمنان که ایشانرا بیرون کردند از **مکّه**] دانندی.

«**الّذین صبروا**» ایشان که [درهجرت] شکیبائی کردند، «**وعلی ربّهم یتوکّلون**(٤٢)» وتوکّل برالله دارند وکار باو سپارند.

«**وما اَرسلنا من قبلك**» و نفرستادیم [به پیغام] پیش ازتو، «**الّا رجالاً**»

مگر مردانی [از مردمان نه از فریشتگان] ، « **نوحی الیهم** » بایشان پیغام می‌آمد ، « **فَاسئلوا اهل الذّکر** » اهل **تورات** و **انجیل** را بپرسید ، « **اِن کنتم لاتعلمون** (۴۳)» اگر نمیدانید .

« **بالبیّنات والزّبُر** » بپیغامهای روشن ونامه ها ، «**وانزلنا الیك الذّکر**» و فرو فرستادیم بتو ذکر ، « **لتُبیّن للنّاس** » تا باز نمائی مردمانرا و بیان کنی ، « **مانُزّل الیهم** » معانی آنچ فرو فرستاده آمد بایشان ، « **ولعلّهم یتفکّرون** (۴۴)» و تا در اندیشند [بقوّت آن ذکر در **قرآن**] .

« **افَامِن الّذین مکروا السّیّئات** » ایمن می‌باشند ایشان که بدیهامی‌ورزند ، « **اَن یَّخسف اللّه بهمُ‌الارضَ** » که اللّه فرو برد ایشانرا در زمین ، « **اَوْ یأتیهم العذابُ من‌حیث لایشعرون** (۴۵)» یا بایشان آید عذاب از جائی که نمی‌دانند .

« **اویأخذَهم فی‌تقلّبهم** » یا ایشانرا فرا گیرد در آمد شدن ایشان ، « **فماهم بمعجزینَ** (۴۶)» که نتوانند که ازو بیش شوند [1] .

« **اویأخذَهم علی تخوّفٍ** » یا فرا گیرد ایشانرا بر روز بتری ، « **فانَّ ربّکم لرءُوفٌ رحیم** (۴۷)» پس خداوند شما [که می‌تواند ونمی کند] خداوندی بخشاینده‌است سخت مهربان .

« **اَوَلَم یروا** » نمی‌نگرند ، « **الی ماخلق اللّهُ من‌شیءٍ** » بهر چیز که خدای آفرید که آنرا شخص است ، « **یتفیّؤُ ظلاله** » که چون میگردد سایه های آن ، « **عن‌الیمین والشّمآئل** » از راست و از چپ ، « **سُجّداً لِلّه** » سجود کننده اللّه را [بامداد سجود بسوی غرب و شبانگاه سجود بسوی شرق] ، « **وهم داخرون** (۴۸)» وآن ویرا گردن نهاده و خویشتن افکنده خوار .

« **وللّهِ یسجدُ** » و خدایرا سجود می کنند ، « **مافی السّموات و مافی الارضِ** » هرچه درآسمانها چیزاست و در زمینها ، «**من دآبّةٍ**» از هرجنبنده‌ای و رونده‌ای ، « **و الملائکةُ** » و [سجود می کنند او را] فریشتگان همه ،

---

۱ ـ نسخهٔ الف : پیش شوند

« و هم لا يستكبرون [٤٩] » و ايشان از پرستش او سر نمى كشند.

« يخافون ربّهم من فوقهم » مى ترسند از خداوند خويش كه زبر ايشانست، « و يفعلون مايؤمرون [٥٠] » و مى كنند آنچ ايشانرا فرمايند.

النوبة الثانية

قوله تعالى: « و الّذين هاجروا فى اللّه » اى فارقوا اوطانهم فى ذات اللّه و ابتغاءِ دينه. وقيل فى اللّه اى فى رضاءِ اللّه، « من بعد ما ظلموا » اى ظلمهم قريش و عذّبهم ليرتدّوا عن الايمان، اين ظلم همان فتنه است كه آنجا گفت: « من بعد ما فتنوا » جاى ديگر گفت: « والفتنة اشدّ من القتل » و اين فتنه آنست كه كافران قريش مؤمنان را معذّب همى داشتند و رنج مى‌نمودند تا مگر ازدين بر گردند و آن صهيب است و بلال و خباب و عمّارياسر و مادر او و اصحاب ايشان: ـ اوّل شهيدٍ فى هذه الامّة سميّة امّ عمّاربن ياسر وجاءها ابوجهل بحربةٍ فى فرجها وقف عليها رسول اللّه (ص) فقال يا آل ياسر موعدكم الجنّة. وروى انّ صهيباً قال لاهل مكّة انّى رجل كبير اِن كنت معكم لم انفعكم و ان كنت عليكم لم اضركم فخذوا مالى و دعونى فاعطاهم ماله وهاجرالى رسول اللّه (ص) فقال له ابوبكر ربح البيع يا صهيب و قال عمر نعم الرّجل صهيب لو لم يخف اللّه لم يعصه، تأويله انّه لو امن عذاب اللّه وعقابه لما ترك الطّاعة و لا جنح الى المعصية لامنه العذاب. قتاده گفت: اين در ابتداءِ اسلام بود كه مسلمانان انبوه نبودند وكافرانرا شوكت بود وصحابهٔ رسول را پيوسته اذى و رنج مى نمودند تا قومى از ايشان به حبشه هجرت كردند و بعاقبت جملهٔ صحابه را از خان و مان و وطن خود بيرون كردند و ربّ العالمين ايشانرا دارالهجرة مدينه ساخت؛ فذلك قوله: « لنبوّئنّهم فى الدّنيا حسنةً » اى داراً و بلدةً حسنةً و هى المدينة دار العلم و متنزّل الملائكة و مبوّء الحلال و الحرام انقذاللّه بها رسوله من دارالشّرك

و احکم بها احکام دینه بالنّاسخ وعقد له به الاجتماع و ختم بها القرآن . قال النّبی (ص) : « انّ الاسلام لیارز الی المدینة کما تارز الحیّة الی حُجرها » ، وقال : « صلوة فی مسجدی هذا تعدل الف صلوة فی غیره من المساجد » . قال **الزجّاج** : « لنبوّئنّهم فی الدّنیا حسنة » انّهم صاروا مع النّبی (ص) الی الاسلام و الی ان سمعوا ثناء الله عزّ وجلّ علیهم . وقال **الضحّاک** : اسکنهم المدینة ورزقهم الغنیمة و نصرهم علی العدوّ . و روی انّ **عمر** رضی الله عنه کان اذا اعطی الرّجل من المهاجرین عطاءً قال له خذ بارك الله لك فیه هذا ما وعدك الله فی الدّنیا و ما ذخر لك فی الآخرة افضل ثمّ تلا هذه الآیة ، « و لَاجر الآخرة » یعنی الجنّة ، « اکبرُ » ای افضل ، « لوکانوا یعلمون » ذلك .

« الّذین صبروا » علی اذی الکفّار ، « و علی ربّهم یتوکّلون » فوّضوا الامر الی ربّهم و رضوا بما ینالهم فی دین الله .

« وما ارسلنا من قبلكَ » یا محمّد الی الامم المتقدّمین ، « الّا رجالاً » من البشر اوحینا الیهم فارسلنا هم الی قومهم فکذلك ارسلناك الی العرب و انزلنا علیك کتاباً بلسانهم ، « نوحِی » بالنّون و کسر الحاء رواها **حفص** عن **عاصم** و الوجه انّ المراد نوحی نحن « الیهم » و الموحی هو الله تعالی ، وقرأ الباقون « یوحَی » بالیاء و فتح الحاء و کذلك **ابوبکر** عن **عاصم** علی ما لم یسمّ فاعله و هذا کما قال تعالی : « و اوحی الی نوحٍ » ، وقال فی موضعٍ آخر : « انّا اوحینا الیك کما اوحینا الی نوح » و امال **حمزه** و **الکسائی** « یوحی » لانّ الالف منقلبة عن الیای فحسنت الامالة فیها . « فاسئلوا اَهل الذّکرِ » این در شأن مشرکان **قریش** فرو آمد که نبوّت رسول را منکر بودند و می گفتند : « اَبعث اللهُ بشراً رسولاً » ـ الله از آن عظیم تراست که رسول وی بشر باشد ، فهلاّ بعث الینا ملکاً ؟ چرا نه فریشته ای فرستاد بما تا ما بگرویم [1] ، ربّ العالمین این آیت بجواب ایشان فرستاد گفت : « فَسئلوا اَهلَ الذّکر » ای اهل العلم بالتّوریة والانجیل

---

۱ ـ نسخهٔ ج : بگرویدند .

والكتب المتقدّمة - می گويد بپرسيد از اصحاب **تورات** و **انجيل** و **زبور** و ايشان که کتب پيشين خوانده اند و دانسته ، اگر موافق اين ملّت اند يا مخالف تا دانيد که نه ازبهر اين ملّت گواهی ميدهند تا شما راگويند که پيغامبران با آدميان هميشه بشر بوده اند . و قيل « فسئلوا اهل الذّکر » من آمن من اهل الکتاب . و قيل « فسئلوا اهل الذّکر » اهل القرآن ، « ان کنتم لا تعلمون » فانّهم يعلّمونکم انّ الله لم يبعث الی امّة ٍ الّا آدميّاً رجلاً . قال رسول الله (ص) : « لا يحلّ للعالم الّا ان يبذل علمه ولا يحلّ للجاهل الّا ان يتعلّم » ثمّ تلا : « فسئلوا اهل الذّکر اِن کنتم لا تعلمون » .

و قوله : « بالبيّنات و الزّبر » رواست که مردود بود بروحی يعنی : يوحی اليهم بالبيّنات و الزّبر- بايشان پيغامها آمد پيغامهای روشن ونامه ها ، وروا باشد که مردود بود بر ذکر يعنی : فسئلوا اهل الذّکر بالبيّنات و الزّبر - بپرسيد ايشانرا که ياد دارند بيّنات و زبر ، و رواست که مردود بود بر علم يعنی : اِن کنتم لا تعلمون بالبيّنات و بالزّبر ، و .باين قول - با - زائده است ای لا تعلمون البيّنات ، و اين درلغت رواست : تقول علمته وعلمت به .

- زبر - درين موضع قصّه گذشتگانست و حديث ايشان در کتب پيشين و در قرآن زبر است بمعنی کتب چنانکه گفت : « و انّه لفی زبر الاوّلين » يعنی نعت محمّدٍ وامّته لفی کتب الاوّلين ، و زبراست بمعنی‌لوح محفوظ چنانك گفت : « و کلّشیءٍ فعلوهُ فی الزّبر » يعنی فی اللّوح المحفوظ ، « وانزلنا اليك‌الذّکر » کان جبرئيل عليه السّلام ينزل علی رسول الله (ص) بالقرآن و السّنّة و هذا الذّکر هو ما نزّل علی الرّسول من السنّة ، نظير هذه الآية قوله : « الّذين کذّبوابالکتاب و بما ارسلنا به رسلنا » و قوله : « و لا تعجل بالقرآن من قبل ان يقضی اليك وحيه » ای من قبل ان يبيّن لك بياناً بالسنّة . و قيل : « و انزلنا اليك الذّکر » ای القرآن ، « لتبيّن للنّاس » ای لتوضح لهم معانی القرآن ، « و لعلّهم‌يتفکّرون» يتدبّرونه فيعلمون انّه کلام الله .

« اَ فَاَمِن الّذین مَکروا السّیّئات » لفظة استفهامٌ و معناه توبیخٌ و انکار و معنی « مکروا السّیّئات » عملوا بالفساد ـ یعنی کفّار مکّة ظلموا اصحاب رسول الله (ص) و راموا صدّهم عن دینهم و احتالوا لهلاك النّبی یقول : اَ هم آمنون : « اَن یّخسف اللهُ بهم الارضَ » کما فُعل بقوم لوط و کما خُسف بقارون . وقیل کما فُعل بنمرود ، « او یأتیهم العذابُ من حیثُ لا یشعرونَ » بغتةً من غیر سابقةٍ . وقیل یأتیهم العذاب من حیث یأمنون ، فکان کذلك لانّهم اهلکوا ببدرٍ و ماکانوا یقدرون ذلك .

« اَو یأخذَهم فی تقلّبهم » ای مجیئهم و ذهابهم فی دیارهم و اسفارهم ، « فما هم بمعجزینَ » ای بممتنعین علی الله . و قیل ما هم بمعجزین جنود الله ، تقول اعجزه وجده عاجزاً و اعجزه جعله عاجزاً .

« اَو یأخذهم علی تخوّفٍ » ای علی تنقّصٍ من اموالهم و ثمارهم حتّی یهلکهم علی ذلك ، یقال تخوّفت السّنون حرث فلان و نخله ای اجتاحتها و نقصتها . قال **سعیدبن المسیّب** بینا عمربن الخطّاب علی المنبر فقال : یا ایّهاالنّاس ما تقولون فی قول الله : « او یأخذهم علی تخوّفٍ » فسکت النّاس ، فقام شیخ ، فقال یا امیرالمؤمنین هذه لغتنا بنی هذیل ، التخوّف : التنقّص ، قال عمر فهل تعرف العرب ذلك فی اشعارها ؟ ـ قال نعم ، قال شاعرنا **ابو کبیر الهذلی**:

تخوّفَ السّیر منها تامکاً قرداً کما تخوّف عودَ النّبعة السّفنُ

یصف ناقةً و انّ السّیر تنقّص سنامها بعد تمکّنه و اکتنازه . وقیل علی تخوّفٍ ضدّ البغتة ای علی حدوث حالات یخاف منها کالرّیاح و الزّلازل والصّواعق و لهذا خُتم بقوله : « فانّ ربّکم لرءوفٌ رحیمٌ » لانّ فی ذلك مهلةً و امتداد وقت فیمکن فیها التّلافی .

« اولم یروا » بالتّاء قرأها **حمزة و الکسائی** ای قد رأیتم فما مالکم لا تتفکّرون فتعلموا انّ عبادة خالقها واجبةً علیکم ، وقرأ الباقون « یروا » بالیاء خبراً عن الّذین مکروا السّیّئات . « الی ما خلق اللهُ من شیءٍ » من جبل وشجر

و غيرذلك من كلّ جسم قائم له ظلّ ، ومن للتّبيين ، « تتفيّؤُ » قراءة اهل البصرة بالتّاء و الباقون بالياء ، فتأنيث الفعل لاجل انّ فاعله جماعة و الجماعة مؤنّثة و تذكيره من اجل انّه متقدّم و فاعله غير حقيقي التّأنيث لكونه جمعاً و تأنيث الجمع غير حقيقيّ ، « يتفيّؤُ » يتميّل ويرجع من جانب الىجانب فهى اوّل النّهار على حاله ، ثمّ تنقص ثمّ تعود الى حالةٍ اخرى فى آخر النّهار فميلانها ودورانها من موضعٍ الى موضعٍ سجودها فذلك قوله : « عن اليمين و الشّمآئل » اى فى اوّل النّهار عن اليمين و فى آخره عن الشّمال اذا كنت متوجّهاً الى القبلة ، و هذا كقولهم : « و ظلالهم بالغدوّ و الآصال » ، الظّلّ ما نسخته الشّمس و الفئ ما جاوزته ـ ظلّ ميان صبح و برآمدن آفتابست وباقى روزهمه فئ است ، جمعه افياء ، تقول فاء الظّلّ و تفيّأ بمعنى واحدٍ ، « سُجّداً لله » منصوبٌ على الحال والمعنى انّ كلّ ما خلق الله من جسمٍ و عظمٍ و لحمٍ و نجمٍ وشجرٍ خاضعٌ ساجدٌ لله جلّ و عزّ فالكافر ان كفر بقلبه و لسانه و قصده فنفس جسمه و عظمه و لحمه و جميع الشّجر و الحيوانات خاضعة لله ساجدةٌ و الدّليل عليه قوله : « الم تر انّ الله يسجدُ له من فى السّموات و من فى الارض و الشّمسُ و القمرُ » الآية ....

و روى عن **ابن عباس** انه قال : الكافر يسجد لغير الله وظلّه يسجد لله . وقال **قتادة** :ظلّ كلّ شئ سجوده و سجود الظّلال ميلانها و دورانها ، و قيل تأويل الظّل تأويل الجسم الّذى عنه الظّل . قال **مجاهد** اذا زالت الشّمس سجد كلّ شئ لله سبحانه ؛ وفى الخبر ليس من شئ الّا وهو يسبّح لله تعالى تلك السّاعة ، قوله . « و هم داخرونَ » اى صاغرون كارهون يريد سجود اضطرارٍ لا اختيارٍ وفى توحيد اليمين و جمع الشّمال اقوالٌ : **احدها** انّ الابتداء عن اليمين ثم تنقص حالاً بعد حالٍ عن الشّمائل فلهذا جمعت . و **الثانى** انّها بمعنى الايمان وجمعُ الشّمال يدلّ عليها. و **الثالث** لمّا كان لفظ ما موحّداً و معناه جمعاً حمل اليمين على اللّفظ و جمع الشّمال على المعنى ولهذا ايضاً جمع الظّلال و وحّد الضمير .

« ولله يسجدُ ما فى السّموات و ما فى الارض من دآبّةٍ » بعضها بالاختيار و بعضها بالاضطرار كقوله : « طوعاً او كرهاً » . وقيل معناه : و لله يسجد ما فى

السّموات من الملائكة ومافى الارض من دآبّة ، « والملائكةُ » اى ملائكة الارض ايضاً و الدّليل على انّ الملائكة فى الارض ايضاً قوله : « له مُعقّباتٌ من بين يديه ومن خلفه . ـ و انّ عليكم لحافظين ، كراماً كاتبين . ـ ما يلفظُ من قولٍ الّا لديه رقيبٌ عتيدٌ » . وقيل انّما خصّ الملائكة بالذّكر مع كونهم من جملة ما فى السّموات و الارض تفضيلاً لهم و رفعاً لشأنهم . و قيل لخروجهم من جملة الموصوفين بالدّبيب اذ جعل الله لهم اجنحةً وكان الطّيرانُ عليهم اغلب من الدّبيب ، « و هُم لا يستكبرونَ » عن عبادة الله يعنى الملائكة .

« يَخافونَ ربّهم من فوقهم » اى يخافونه عالياً عليهم وصف الملائكة بالخوف لانّهم قادرون على العصيان وان كانوا « لايعصونَ اللّهَ ما اَمرهم و يفعلونَ ما يؤمرونَ » من الطاعة و غيرها .

خوف درقرآن بچهارمعنىاست : **يكى** بمعنى قتل وهزيمت چنانك درسورة **النّسآء** گفت : « و اِذ جاءَ هم امرٌ من الامن او الخوفِ » يعنى القتل والهزيمة .

وجه دوم خوفست بمعنى قتال چنانك در سورة **الاحزاب** گفت : « فاذاجاء الخوف » يعنى القتال رأيتهم ينظرون اليك و كقوله : « فاذاذهب الخوف» بمعنى اذا ذهب القتال .

وجه سوم خوفست بمعنى علم چنانك در سورة **البقرة** گفت : « فمن خاف من مُوصٍ » يعنى فمن علم ، جاى ديگر گفت : «فان خفتم ا َلّا يقيما حدود الله . ـ و اِن امرأةٌ خافت من بعلها . ـ وان خفتم الّا تقسطوا . ـ وا نذربه الّذين يخافونَ » اين همه بمعنى علم است .

وجه چهارم حقيقت ترس است ازعذاب خداى تعالى يا ازچيزى چنانك در **قرآن** جايها گفت : « لا خوفٌ عليهم و لا هم يحزنون . ـ الا تخافوا و لاتحزنوا . ـ يرجون رحمته و يخافون عذابه . ـ و ادعوهُ خوفاً و طمعاً . ـ يخافون ربّهم من فوقهم » .

النوبة الثـالثة

قوله تعالى : « و الّذين هاجروا فی الله » الآية . . . من هجر اوطان الغفلة مكّنه الله تعالى من مشاهد الوصلة ـ هر كه از اوطان غفلت هجرت كند جلال احديّت اورا بمشاهد وصلت رساند ، هر كه ازصحبت مخلوق هجرت كند الطاف كرم اورا بصحبت خود راه دهد ، هر كه از خود هجرت كند ومسا كنت با خود نپسندد دل وی محطّ رحل عشق حقيقت گردد ، امروز در خلوت سلوت : انا جليس من ذكرنی بنازد وفردا بر بساط انبساط : فالفقراء الصّبّرهم جلساء الله عزّ و جل يوم القيـامة آرام گيرد ، واين هجرت را بدايتی ونهايتی است : بدايت آنست كه نهاد وی همه عين فرمان برداری گردد نه بر عادت ونه بر طمع مثوبت بلكه مستغرق در عين مشاهدت .

چنانك حكايت كنند ازسلطان عارف **محمود** كه درمجلس انس جز با **اياز** ننشستی [١] ، ندما وخواص دردندنه [٢] آمدند ، سلطان از آن غيرت باخبر بود فرمود تا همهٔ نديمان وخواص را دريك مجلس حاضر كردند ، پس قدحی ازياقوت سرخ كه قيمت آن خراج يك ولايت **محمود** بود باسندانی از آهن پيش **محمود** آوردند ، وزير را بفرمود [٣] كه اين قدح ياقوت برين سندان زن تا پاره گردد ، وزير گفت زينهار ای سلطان هر چند كه فرمان سلطان بالاتر بود اما زهره ندارم اين دليری كردن ، همچنين نديمان وخاصانرا فرمود همه كلاه از سر فرونهادند و لرزه بر نهاد ايشان پديد آمد و زهره نداشتند كه آنرا بشكنند [٤] ، پس به **اياز** اشارت كرد گفت ای غلام اين قدح برين سندان زن تا پاره گردد ، **اياز** قدح بر سندان زد تا ريزه گشت ، پس **محمود** گفت از متابعت فرمان سلطان تاخلوت چهارهزار منزلست كسی كه هنوز از فرمان **محمود** چنين پرهيز كند اورا چه زهرهٔ آن

١ ـ نسخهٔ الف : نه نشستيد .

٢ ـ دندنه : سخن آهستهٔ زير لبی (برهان قاطع) .

٣ ـ نسخهٔ الف : گفت .

٤ ـ نسخهٔ ج : بهر كه فرمان رسيد هيچ كس زهره نداشت كه آنرا بشكند .

باشد که حدیث خلوت کند و صحبت جوید .

امّا نهایت هجرت سه چیزست : حرمت درخلوت ، وخجل بودن ازخدمت ، و خودرا در عین تقصیر دیدن با کثرت طاعت ، قوله : « فاسئلوا اَهل الذّکرِ ان کنتم لا تعلمون » اشارتست که علم شریعت آموختنی است بی واسطه و استاد درست نیست هر که پندارد که درعلم‌شریعت واسطه بکار نیست اورادردین بهره‌ای نیست و برجمله بدانك علم سه قسم‌است : علم شریعت، علم‌طریقت ، علم حقیقت . شریعت آموختنی است ، طریقت معاملتی است ، حقیقت یافتنی است . علم شریعت را گفت : « فاسئلوا اهل‌الذّکر » ، علم طریقت را گفت : « وابتغوا الیه‌الوسیلةَ » ، علم حقیقت را گفت : « و علّمناهُ من لدنّا علماً » . حوالت شریعت باستاد کرد ، حوالت طریقت با پیر کرد ، حوالت حقیقت با خود کرد . چون این سه‌علم حاصل شد نوری تا بد در دل که بآن نور ذات نبوّت‌بشناسد ، چون این شناخت بدادند اورا از درگاه نبوّت این تشریف و تخصیص یابد که : العلماء ورثة الانبیاء ؛ « و انزلنا الیك الذّکرَ لتبیّنِ للنّاس ما نزّل الیهم » درین یك آیت هم کتابست و هم سنّت ، کتاب خدای تعالی وسنّت **مصطفی** (ص) دو چیزست که دین را عمادست و اصل اعتقاد است ، فرّ اهل سنّت هر روز دانی چرا بیش است ؟ که چراغ کتاب و سنّت ایشان را در پیش است ، آن کار که الله بدان راضی و بنده بدان پیروز ، اتّباع کتاب وسنّت است . آن دین که **جبرئیل** بآن آمد و **رسول** (ص) بآن حواند و بهشت بآن یافتند وناجیان بآن رستند کتاب وسنّت است ، اگر از کتاب وسنّت بی‌نیاز بودی الله باعمال جاهلیّت راضی بودی واگر بی کتاب وسنّت فرا راه‌دیدار بودی ، پیش ار کتاب و سنّت کفّار ابرار بودندی [1] .

علیك بمنهاج اهل الحدیث و ناهیك بالمصطفی من امام
دع الخبط فالدّین‌دین العجوز علیك بذاك و دین الغلام

ربّ العالمین اهل سنّت را بکتاب مُنزل وسنّت مُسند از اقتحام متکلّفان و

---

۱ ـ نسخهٔ الف : بودی .

خوض معترضان وتأويل جهميان آزاد کرد وروی دل ایشان بعنایت ومعاونت [١] خویش با منهاج صواب کرد وجادهٔ سنّت ایشان را درپیش نهاد و بچراغ معرفت راه حقیقت برایشان پیدا کرد وانکه از برکات کتاب و سنّت ایشانرا بجمع همّت و حسن سیرت برخوردار کرد تا قدم ایشان در صراط مستقیم روان گشت .

پیر طریقت گفت : کار نه کرد بنده دارد ، کار خواست الله دارد ، بنده بجهد خویش نجات خویش کی تواند .

٥ - النوبة الاولی

قوله تعالی : « **و قال الله لا تتّخذوا الٰهین اثنین** » الله گفت دو چیز به خدائی مگیرید ، « **اِنّما هو الٰه واحدٌ** » که او که خدایست [٢] یکتاست ، « **فایّای فارهبون** (٥١) » از من بترسید .

« **وله مافی السّموات والارض** » اوراست هر چه در آسمانها و زمینها ، « **و له الدّینُ واصباً** » وطاعت داشت وی همیشه واجب و خلقرا بهمه حال لازم ، « **افغیر الله تتّقون** (٥٢) » جز ازخدا از کسی می ترسید ؟

« **ومابکم من نعمةٍ** » وهرچه بشما آید وشما را نیك بود [٣] از نیك جهانی ، « **فمن الله** » آن از خداست ، « **ثمّ اذا مسّکم الضّرّ** » پس آنکه که بشما رسد گزند ، « **فالیه تجأرون** (٥٣) » درو می زارید و می نالید .

« **ثمّ اذا کشف الضّرّ عنکم** » پس آنکه که باز برد آن گزند ازشما ، « **اذا فریقٌ منکم بربّهم یشرکون** (٥٤) » گروهی از شما باخدای تعالی انباز می گیرند و سبب درمیان می آرند .

« **لیکفروا بما آتیناهم** » تا بآنچ ما ایشان را دادیم کافر می شوند ،

---

١ ـ نسخهٔ الف : معونت. ٢ ـ نسخهٔ الف : که اوخدایست .
٣ ـ نسخهٔ الف : شمارا بود .

« **فتمتّعوا فسوفَ تَعلمون**[۵۵] » گوی ایشانرا که روزگار بسر می آرید و کام خود می رانید تا آگاه شوید.

« **ویجعلون لِما لا یعلمون نصیباً** » و بنادانی خدای تعالی رابهره‌ای می نهند ، « **ممّا رزقناهم** » از آنچ روزی دادیم ایشانرا ، « **تَا للّه لتسئلنّ** » بخدای که ناچاره پرسند شمارا ، « **عمّا کنتم تَفترون**[۵۶] » از آن دروغ که می سازید و می گوئید[۱]

« **ویجعلونَ للّهِ البنات** » وخدای تعالی‌را دختران می گویند ، «**سبحانه**» پاکی وبی عیبی اورا [ازآنچ ایشان می گویند] ، « **ولهم ما یشتهون**[۵۷] » و ایشانرا آنچ ایشان آرزوی کنند.

« **واذا بُشّر احدُهم بالأُنثی** » و چون یکی را از ایشان خبر شنوانند بدختر ، « **ظلَّ وجهُهُ مسودّاً** » روی اورابینی سیاه گشته ، « **و هو کظیم**[۵۸] » و او اندوه می خورد در خویشتن.

« **یَتواری من‌القومِ** » از دیدار مردمان می بازشود ، « **من‌سوءِ مابُشّر به** » از رنج وخجل آن خبر که ویرا دادند ، « **اَیمسکُه علی‌هونٍ** » [ودر دل‌خویش با خویشتن‌می گوید] که بخواری بپرورد این‌دختر را ، « **ام یدُسّه‌فی‌التّراب** » یا در زیرخاك کند اورا ، « **الاساءَ مایحکمون**[۵۹] » چون‌بداست این حکم که می کنند و کژ این سخن که می گویند.

«**للّذین لایُؤمنون بالآخرة** » ایشانراست که نا گرویدگانند برستاخیز ، « **مَثل السّوءِ** » صفت بد ، « **وللّه المثلُ الاعلی** » و خدایراست صفت برتری ، یگانگی وبی همتائی ، « **و هوالعزیزالحکیم**[۶۰] » و اوست آن توانای دانا.

« **ولو یُؤاخذ اللّه النّاس بظلمهم** » و اگر می بگیرد خدای مردمانرا بستم‌کاری ایشان ، « **ماترك علیها من دآبّةٍ** » تا اکنون بر زمین هیچ جنبنده نگذاشتی[۲] ، « **و لکن یُؤخّرهم‌الی‌اجلٍ مسمّی** » لکن ایشانرا باپس میدارد تا

۱ ـ نسخهٔ الف : می سازند و می گویند.   ۲ ـ نسخهٔ الف : نگذاشتید.

بهنگامی نام زد ، « **فاذاجآء اجلهم** » و آنکه که هنگام ایشان آید ، « **لا یستأخرون ساعةً ولا یستقدمون**[٦١] » نه یکساعت باپستر ایستند و نه فرا پیشتر .

« **و یجعلون لله ما یَکرهون** » و خدایرا چیزی همی گویند که خویشتن را نپسندند ، « **و تصفُ السنتهم الکَذب** » وزبانهای ایشان دروغ سازد و گوید ، « **اَنّ لهم الحسنی** » که ایشانراست نیکوئی وصفت بهتری ، « **لا** » نه‌چنانست ، « **جَرَم اَنّ لهم النّار** » واجب آمد ایشانرا [بآن گفتار] آتش ، « **و اَنّهم مفرَطون**[٦٢] » و ایشان در آتش فروگذاشتگانند و پیش فرستادگان .

« **تَاللّه لقد ارسلنا الی اُمم ٍمن قبلك** » بخدای که فرستادیم بگروهان پیش ازتو ، « **فزَیّن لهم الشّیطانُ اعمالهم** » برآراست ایشانرادیو کردارهای بدایشان [تا آنرا نیکو دیدند و بآن باز نشستند] ، « **فهو وَلیّهُم الیومَ** » امروز آن دیو یار ایشانست [وازیاری الله تعالی محروم اند] ، « **و لهم عذابٌ الیم**[٦٣] » و ایشانراست عذابی درد نمای .

« **و ما اَنزلنا علیكَ الکتابَ** » وفرو نفرستادیم برتو این نامه ، « **اِلّا لتبیّنَ لهم** » مگر تاپیدا کنی ایشانرا ، « **الّذی اختلفوا فیه ِ** » آن چیز که مختلفند در آن ، « **وهدًی ورحمةً لقوم ٍ یؤمنون**[٦٤] » و راه نمونی و مَهربانی گرویدگانرا .

« **واللّهُ اَنزل من السّماء مآءً** » والله فروفرستاد از آسمان آبی ، « **فَاحیا به الارضَ بعد موتها** » تا زنده کرد بآن زمین‌را پس مرگ آن ، « **اِنّ فی ذلک لآیةً لقوم ٍ یسمعون**[٦٥] » درآن نشانیست آشکارا ایشانرا که بشنوند [و استوار دارند] .

« **و اِنّ لکم فی الانعام ِ لعبرةً** » وشمارا درچهارپایان عبرتیست آشکارا ، « **نُسقیکم ممّا فی بطونه** » می آشامانیم شمارا از آنچ در شکمهای ایشانست ، « **من بین فرث ٍ ودم ٍ** » ازمیان سرگین وخون ، « **لبناً خالصاً** » شیری رسته‌پاك ،

« **سآئغاً للشّاربین** (٦٦) » گوارنده آشامند گانرا .

« **ومن ثمراتِ النّخیل والاَعناب** » و ازمیوه های خرماستان وازانگورها ، « **تتّخذون منه سَکراً** » از آن مَی میکنید ، « **ورزقاً حسناً** » و روزی نیکو می سازید ، « **اِنّ فی ذلک لآیةً لقومٍ یعقلون** (٦٧) » در آن نشانی آشکاراست ایشانرا که دریابند .

النوبة الثـانیة

قوله‌تعالی : « وقال اللّهُ لاتتّخذوا الهین ِ اثنین » ای‌لا تعتقدوا المعبوداثنین ـ اللّه گفت جلّ جلاله بندگان خویش‌را که اعتقاد مکنید که معبود دواند که‌معبود خود یکیست ، یکتای بی‌همتا ، موجود بذات ، موصوف بصفات ، فلا تتّخذوا له شریکاًفتکونوا قدجعلتم الهین اثنین والاله الحقّ واحد ـ باوی انباز مکوئید که با پس‌او باشریك دو باشند وخدا خودیکیست ، یکتائی ویگانگی صفت‌او ، «فایّای فارهبونِ » یعنی فانا ذلك الاله الواحد فخافونی ، چون بدانستید که معبود بسزا یکیست ، یگانه ؛ آن یکی و یگانه منم از من ترسید ، آنکه سخن با « هوَ » بر د گفت :

« و له مافی السّموات ِ والارض ِ » ای له جمیع ما فی‌السّموات والارض‌من الاشیآء لا شریك له فی‌شیءٍ من ذلك هو خالقهم و رازقهم وهو محییهم وممیتهم، هرچه در هفت آسمان وهفت زمین خلقست وچیز همه ِملك و ُملك اوست ، همه رهی و چاکر اوست ، همه آفریده و صنع اوست ، با وی در آن هیچ انباز نه ، آفریننده وروزی دهندهٔ همه‌اوست ، زنده‌کننده ومیراننده اوست ، « و له‌الدّینُ واصباً » ای وله‌الطّاعة دائماً یعنی طاعته واجبة ابداً ، ای لیس احد یطاع له الّا انقطع ذلك عنه بزوالٍ اوهلاكٍ غیراللّه فانّ الطّاعة تدوم له ، و نصب واصباً علی القطع . و قیل واصباً ای‌شاقّاً یعنی طاعته واجبة علی کلّ الاحوال و ان کان فیها الوَصب ای التّعب وله‌الطّاعة رضی العبد بمایؤمر به اولم یرض و سهل علیه او لم

يسهل ، ثمّ قال : « اَفغير اللهِ تتّقونَ » اى افغير اللهِ الّذى خلق كلّ شیء ٍ وامر ان لايتّخذ اله معه تتّقون .

« و ما بِكم من نعمة ٍ » اى ماحلّ بكم من نعمة ٍ يعنى ما اعطاكم اللهُ جلّ و عزّ من صحّة فى جسمٍ اوسعة فى رزقٍ اومتاع بمالٍ فكلّ ذلك من الله جلّ وعزّ ، « ثمّ اذا مسّكم الضّرّ » اى المرض و الفقر و الجدب ، « فاليه تجأرون » ترفعون اصواتكم بالدّعآء ، واصله من جُوار البقر وهو صوته اذا رفعه لا لم يلحقه والاصوات مبنيّةٌ على فُعالٍ وفعيلٍ فامّا فُعال فنحو الصّراخ و الجوار و البكاء ، وامّا فعيل فنحو العويل والزّئير والنّهيق و الشّهيق - معنى آيت آنست که هر چه بشما رسد از نعمت عافيت وصحّت وفراخى وراحت همه ازخداى تعالى است و چون شما را بيمارى وقحط وفقر برسد دست درو زنيد ودر وى زاريد ، چون ميدانيد که نعمت ازوست وباز برد محنت و اندوه ازوست چونست که اين بتانرا با وى انباز مى گيريد و آنرا مى پرستيد ؟!

« ثمّ اذا كشف الضّرّ عنكم » اى دفع المرض والشدّة والبلاء و وهب لكم العافية و السّلامة ، « اذا فريقٌ منكم بربّهم يُشركون » يجعلون له شريكاً فى عبادتهم الاوثان ويذبحون لها الذّبائح تشكّراً لغير من انعم عليهم بالفرج - مى گويد چون شمارا بلائى ومحنتى رسد درالله تعالى زاريد ، چون آن بلا ومحنت ازشماباز دارد [1] و بجاى شدّت عافيت دهد ، شما آن عافيت از بتان بينيد وشكر ازايشان كنيد و ازبهر ايشان قربان كنيد ؟ - چونست که در وقت بلا دعا باخلاص كنيد و بوقت عافيت شرك مى آريد ؟

« ليكفروا بما آتيناهم » اين - لام - لام عاقبت گويند : اى جعلوا عاقبة النّعم الكفر بدل الشّكر - عاقبت آن نعمت كه بايشان داديم آن بود كه بجاى شكر كفر آرند و نعمت ما را منكر شوند ، چنانك جاى ديگر گفت : « افبنعمة الله يجحدون » . و گفته اند معنى آنست كه ايشانرا نعمت داديم تا آنرا راه كفر خود سازند ودرضلالت بيفزايند ، چنانك جاى ديگر گفت : « ربّنا انّك آتيت فرعون

---

١ - نسخهٔ ج : باز برد .

و ملأه زينةً و اموالاً في الحيوة الدّنيا ربّنا ليضلّوا عن سبيلك » پس ايشانرا بيم داد و بتهديد گفت : « فتمتّعوا فسوف تعلمونَ » ، چنانك جاى ديگر گفت : « قل آمنوا به اَولا تُؤمنوا » اين نه امر تعبيد است‌که امر تهديد است و قول اينجا مضمراست : اى قل لهم تمتّعوا فى الدّنيا فسوف تعلمون فى الآخرة و بال ذلك .

« و يجعلونَ » اى يعتقدون ويحكمون ، « لما لا يعلمون » فيه اضمارٌ و فى‌الاضمار وجهان : احدهما يجعلون لله لجهلهم‌به نصيباً ممّا رزقناهم من‌الحرث والانعام ، و الوجه الثّانى و يجعلون لله الّذى لا يعلمونه ، فيكون ـ ما ـ بمعنى الله كقوله : « والسّمآءِ وما بنيها و الارضِ و ما طحيها » و شرح اين آيت در سورة **الانعام** است آنجا كه گفت : « و جعلوا لله ممّا ذرءَ من الحرثِ و الانعامِ نصيباً » الآية ... وقيل‌معنى‌الآية : « ويجعلون لما لايعلمون » اى‌للاوثان الّتى لاعلم‌لها، « نصيباً ممّارزقناهم » ثمّ رجع من‌الخبر الى‌الخطاب فقال : « تالله لتسئلنّ » سؤال توبيخ ، « عمّا كنتم تفترون » على‌الله من‌انّه امركم بذلك .

« ويجعلون للهِ البنات » اين **بنوخزاعه** اند و **بنوكنانه** كه ايشان گفتند: ستر الملائكة لانّها بناته ، و بيرون از ايشان هيچ كس نگفته است از امم ! و ربّ العالمين خودرا ازآن منزّه كرد ، گفت : « سبحانه » پاكست جلّ‌جلاله وعظم كبرياؤه ازآنچ ايشان مى گويند ، « ولهم ما يشتهون » اى‌لهم‌الشّئ الّذى يشتهون يعنى البنين كما قال تعالى : « ام له‌البنات و لكم‌البنون » .

« و اذا بُشّر احدُهم » اى و اذا اخبر احدهم بولادة بنت ، « ظَلّ وجهه مُسودّاً » تغيّر لونه من‌الغم ، هذاالسّواد كدرة الحزن الّتى تعلوا الكئيب .

قال‌الشّاعر يقال هو عبدالله بن الزّبير :

رَمى الحدثان نسوة آل حربٍ بمقدار سمدنَ له سُمودا

فردّ شعور هنّ السّود بيضا و ردّ وجوههنّ البيض سودا

يعنى سواد الحزن و معنى قوله سمدن يعنى لطمن الوجوه وصحن و زَفنّ

حين نُحن ، « و هو كظيمٌ » الكظيم الّذى امتلأْ حزناً و سكت عليه .

« يتوارى من القوم ِ » يبعد عنهم و يختفى ، «من سوٓءِ ما بُشّر به» من الحزن والعار والحياء ، ثمّ يتفكّر و يقول فى نفسه ، « اَيمسكهُ » يعنى اَيترکها وذکر الکناية لانّها تعود الى لفظ ما ، « على هون ٍ » اى على هوان ٍ ومشقّة ٍ ، « اَم يدسّه » يخفيه ، « فى التّراب » فيئيده ، عادت اهل جاهليّت چنان بود که هر زن وى باروربودى بوقت زادن از مردم پنهان شدى و انتظار کردى تا خبر چه آيد ، پسرى بود يا دخترى ، اگر پسر آمدى خرّم گشتى و بشادى فرا ديدار مردم آمدى و اگر دختر بودى غمگين و دل تنگ نشستى ، آنكه در کار آن دختر باخود انديشه کردى که اورا بخوارى و مشقّت بپرورم يا زنده درخاك کنم ؟ پس از ايشان کس بود که بخوارى ومشقّت و بى مرادى بداشتى و بپروردى و کس بود که زنده درخاك کردى ، و ايشان که دختررا زنده در خاك مى نهادند ازبيم فقر مى کردند و از بيم عار که اگر ناکفوى دروى طمع کند واين آن ـ وَأد ـ است که قرآن بدان ناطق است : « و اِذاالموؤدة سُئلت » . و گفته‌اند صعصعه جدّ فرزدق صد و بيست موؤده از پدران بستده هريکى بدو ناقه وايشانرا زنده بگذاشته ، وفيه يقول الفرزدق :

وجدّى الّذى منع الوائدات ... و احيى الوئيد فلم توءد

. . . . « اَلا سآءَ مايحکمونَ » بئس مايقضون فيجعلون لله البنات ولانفسهم البنين ، هذا کقوله : « تلك اذاً قسمةٌ ضيزى » .

« للّذينَ لايؤمنون بالآخرة » اى لهؤلاءِ الکفّار الّذين يجعلون لله البنات صفات الذّم و الامثال السّيّئة ، « و للهِ المثلُ الاعلى » الصّفات الحسنى و الامثال العلى ـ ميگويد کافرانرا مَثل بداست وصفت عيب که ايشانرا حاجت بفرزنداست وانکه ازبيم فقر ايشانرا مى کشند وبرخود اقرار ببخل مى دهند . و فى الخبر : اکبر الکبائر ان تجعل لله نداً وهو خلقك ثمّ تقتل ولدك خشية ان يأکل معك . و خداى تعالى را صفت بزرگوار است و مَثل نيکو، بى فرزند و بى نياز ازفرزند وپاك از مانند وسزاى آنك اورايگانه دانند وباخلاص توحيد پرستند . قال ابن عباس :

« للّذين لا يؤمنون بالآخرة مثل السّوءِ » اى العذاب و النّار ، « و للّٰه المثل الاعلى » التوحيد والاخلاص وهو شهادة اَن لااله الّااللّٰه .

قوله : « ولو يُؤاخذ اللّٰهُ النّاسَ بظلمهم » اى لوكان من سنّة اللّٰه تعجيل هلاك الكافرين و معاقبتهم بكفرهم و افترائهم على اللّٰه تعالى ، « ما تركَ عليها » يعنى على الارض ، « من دآبّةٍ » كناية عن غير مذكور وهو جائز لانّ الدّواب لاتكون الّا فى الارض ، و فى الدّابة قولان : احدهما انّها عامّة فى بنى آدم و غيرهم ممّا يدبّ ، والثّانى انّ المراد بها هاهنا البهيمة . وفى معنى الآية ثلثة اقوالٍ : احدها لو عجل عقوبة كفّار بنى آدم ما ترك على الارض ما يدبّ عليها ، و الثّانى من دابّةٍ يعنى من ظالم كافر ، والثّالث لو اهلك الآباء بكفرهم لم يكن الابنآء . وقيل لو اهلك كلّ عاصٍ ساعة عصيانه لانقطع النّسل ، « و لكن يُؤخّرهم الى اَجلٍ مسمّىً » قيل هو وقت العذاب ، وقيل الى حين الموت ، و قيل الى يوم القيامة ، « فاذا جآءَ اجلهم لا يستأخرون ساعةً ولا يستقدمون » اى فاذا اتى احد هذه الاوقات لهلكوا البتّة من غير تقديم ولا تأخير .

« و يجعلونَ للّٰهِ مايكرهون » اى يجعلون للّٰه البنات اللاّتى يكرهونهنّ ، « و تصفُ اَلسنتهم الكذب » اى وتقول السنتهم الكذب ، « اَنّ لهمُ الحسنى » اى البنين . وقيل الحسنى الجنّة ، ومحلّ ـ انّ ـ نصب بدل من الكذب ، اى يقولون انّ لنا الجنّة ان كان البعث حقّاً . **زجّاج** گفت : معنى آيت آنست كه ايشان بافعل قبيح و گفتار بيهوده كه گفتند : لنا البنون و للّٰه البنات ، همى طمع بهشت دارند و مى گويند : انّ لنا عنداللّٰه الجزاء الاحسن يعنى الجنّة ، ربّ العالمين گفت : « لا » اى ليس الامر كماوصفوا ، « جَرَمَ انّ لهم النّار » اى حقّ لهم النّار ووجبت . و قيل كسبت قولهم ، « اَنّ لهم النّار و اَنّهم مفرطون » اى متروكون فى النّار منسيّون . و قيل كسب عملهم السّيّئ انّ لهم النّار وانّهم فى الآخرة مقدّمون الى النّار ، يقول افرطت الرّجل اى قدمته الى المآءِ ، و منه قول النّبى (ص) : « انا فرطكم على ـ الحوض » اى متقدّمكم . قال **الحسن** : « مفرطون » اى معجّلون الى النّار ، قرأ **نافع** :

« مفرِطون » بكسر الرّاء والتّخفيف اى افرطوا فى اعمالهم يعنى اسرفوا بالآثام على انفسهم . و قرأ **ابوجعفر** : « مفرّطون » بكسر الرّاءِ والتّشديد اى مضيّعون امر الله .

« تاللهِ لقد ارسلنا » يعنى رسلاً الى اممها، «من قبلك» كما ارسلناك الى امّتك بالدّعآء الى توحيد الله ، « فزيّن لهم الشّيطان اعمالهم » الخبيثة و ما كانوا عليه من الكفر بالله حتّى كذبوا رسلهم ، « فهو وليّهم اليوم » اى قرينهم يتولّى اغوائهم ويتبرّأ منهم فى القيامة ، « ولهم عذابٌ اليمٌ » عذاب النّار فى الآخرة . و قيل « فهو وليّهم اليوم » يعنى يوم القيامة واطلق اسم اليوم لشهرته .

« وما انزلنا عليك» يا محمّد ، « الكتابَ » يعنى القرآن ، « اِلاّ لتبيّن لهم » للنّاس ، «الّذى اختلفوا فيه » اى لتبيّن لهم الحق من الباطل . و قيل لتبيّن للمشركين ما ذهبوا فيه الى خلاف مايذهب المسلمون فيقوم الحجّة عليهم ببيانك ، «و هدًى ورحمةً » نصب معطوف على موضع اللاّم لانّه المفعول له ، اى ماانزلناه عليك الاّ للهداية والرّحمة .

« واللهُ انزلَ مِن السّمآءِ مآءً » يعنى المطر ، « فاحيا به الارض بعدَ موتها » اى انبت فيها من كلّ انواع النّبات بعد يُبسها و جدوبتها ، « اِنّ فى ذلك لآيةً لقومٍ يسمعون » سمع القلوب لاسمع الآذان .

«و اِنّ لكم فى الانعامِ لعبرةً » اى دلالةً وعلامةً على قدرة الله ووحدانيّته يعبر بها من الجهل الى العلم . وقيل العبرة ادراك الغائب فى الشّاهد ، «نُسقيكم » قرأ **نافع** و **ابن عامر** و **ابوبكر** و **يعقوب** بفتح النّون و الباقون بضمّ النّون و هما بمعنى واحدٍ ، يقال سقيته واسقيته بمعنىً . قال **الخليل** : سقيته اذا ناولته فشرب و اسقيته جعلتُ له سُقياً ، والانعام لفظه لفظ جمعٍ وهو اسمٌ للجنس بمعنى النّعم فيذكّر ويؤنّث ، يقال هو الانعام وهى الانعام ؛ فقال تعالى : « ممّا فى بطونه» وفى موضع آخر: «ممّا فى بطونها» ؛ «من بين فرثٍ ودمٍ لبناً »اى الانعام تعتلف الحشيش و الخضر فجعل الله بعضه دماً و بعضه فرثاً و يحيل بعض الدّم الاحمر لبناً ابيض ،

« خالصاً » صافياً من نتنه و لونه حُلواً دسماً . و قيل اذا استقرّ العلف فى بطنها طبختـه فاستحال اعلاه دماً واوسطه لبناً واسفله فرثاً فيجرى الكبد الدّم الى العرق و اللّبن الى الضّرع و يبقى الفرث ثمّ ينحدر وفى ذلك عبرة لمن اعتبر ، « سآئغاً للشّاربين » يـ وغ فى حلق من تناوله . قال ابن جرير : لم يغصّ احد باللّبن قطّ ، وقيل سائغاً حلالاً ، و قيل لا تعافه النّفس و اِن خرج من بين الدّم و الفرث .

« ومن ثمرات النّخيل والاعناب » اى و انّ لكم ممّا يخرجه الله لكم من ثمرات النّخيل والاعناب عبراً و آيات لكم ، « تتّخذون » من ذلك ، « سكراً ورزقاً حسناً » والتّقدير ومن ثمرات النّخيل و الاعناب شئ تتّخذون منه سكراً ، فالهاء فى قوله : « منه » تعود الى الشّئ وهو محذوفٌ والسّكر الخمر . و قيل نزلت قبل تحريم الخمر ، و الرّزق الحسن التّمر والزّبيب والدّبس والخلّ ، و قيل السّكر الطّعم . قال الرّاجز : جعلت اعراض الكرام سكراً ، اى طعماً ، فيكون المعنى تصنعون منه طعماً يعنى الخلّ ورزقاً حسناً يعنى الحلاوة . قال ابوعبيد : السّكر الخلّ والرّزق الحسن ما هو خير من الخلّ ، و قيل السّكر ما يسدّ الجوع مشتقّ من قولهم سكرت النّهر اى سددته . قال ابن بحر : السّكر المسكر ، قال و اضاف الى نفسه سقى اللّبن و اضاف الى العباد اتّخاذاً السّكر و هو ادّخارهم لذلك حتّى يصير سكراً ، قال وهذا انكار من الله عليهم و تقديره اتتّخذون منه سكراً و يرزقكم الله رزقاً حسناً ، « اِنّ فى ذلك لآيةً لقوم يعقلون » هذا تحريضٌ من الله للعاقل ليتأمّل فى الآيات .

النوبة الثالثة

قوله تعالى : « وقال الله لا تتّخذوا الهين اثنين » الآية ... اثبات توحيداست و توحيد مايهٔ ديناست واسلام را ركن مهينست ، بى توحيد طاعت مقبول نيست و با شرك عبادت بكار نيست ، وبدانك حقيقت توحيد دو بابست : يكتا گفتن و يكتا دانستن . امّا يكتا گفتن سرهمهٔ علومست ومايهٔ همهٔ معارف و بناءِ دين وحاجز ميان دشمن ودوست وآنرا سه وصفست : اوّل گواهى دادن الله را بيكتائى در ذات و پاكى

از جفت وفرزند وانباز ـ سبحانه و تعالی ، دیگر گواهی دادن الله تعالی رابیکتائی درصفات که درآن بی شِبه است وبی‌مثل ، آن ویرا صفت اند نامعقول و کیف آن نا مفهوم ، نامحاط و نامحدود ، از اوهام بیرون و کس نداند که چون ، سدیگر گواهی دادن الله تعالی‌را بیکتائی درنامها ، حقیقی ازلی که آن‌نامها ویراحقایق اند و دیگرانرا عاریتی وآفریده ، آنچ نام ویست آن نام ویراحقیقت است‌قدیم و ازلی بسزای وی ، وآنچ نام خلقست آفریده‌است محدث بسزای ایشا ن ، والله و رحمن نامهای وی اند که بآن نامها جز وی کس را نخوانند : «هل‌تعلمُ له سمیّاً» سبحانه وتعالی .

امّا یکتا دانستن درخدمتست ودر معاملت ودر همّت ، درخدمت ترك ریااست و رعایت اخلاص ودر معاملت تضفیت سرّاست و تحقیق ذکر و در همّت گم کردن هرچه جز ازوی وباز رستن بآزادی دل ازهرچه جز ازوی [1] .

آزاد شو از هر چه بکون اندر تا باشی یار غار آن دلبر

پیرطریقت گفت : همه چیزهارا عبارت آسانست ویافت دشوار و درتوحید یافت‌آسانست وعبارت دشوار ، عبارت‌توحیدازعقل بیرونست ، عین توحید ازتوهّم مصونست ، حادث در ازلی کوم [2] است ، توحید آنست که جز ازیکی نبود [3] ، معروف بود عارف نبود ، مقصود بود قاصد نبود ، موحّد آنست‌که اورا جز ازو نبود [4] تا آنگاه‌که این خود نبود همه خود او بود ، توحید اقرار دیگرست و توحید معاملت دیگر ، و نوحید ذکررویّت دیگر ، توحید اقراررا گفت :«فمن یکفر بالطّاغوت و یُؤمن باللهِ » ، توحید معاملت راگفت : « بیده ملکوتُ کلّ شیءٍ » ، توحید ذکر و رویّت راگفت : «ومارمیتَ اذ رمیت» . **بوحفص حدّاد** گفت : توحیدبتمییز ازغیرالله تعالی‌بیزارشدنست ، توحیدخاص‌دریکی‌رسیدنست ،

---

۱ ـ نسخهٔ الف : جز ازوی باشد . ۲ ـ کوم : ظاهراً همان کلمهٔ «کم» است‌یعنی ناپیدا که بلهجهٔ محلی زمان استعمال گردیده وبا مراجعه‌بصفحه ۵۷ ـ سطر ۱۹ ـ ازجلددوم همین تفسیر که «کوم» را با «چه‌معلوم» قرینه و سجع ساخته وازآن‌نامعلوم‌اراده کرده‌این‌نظر تأییدمیشود.
۳ ـ نسخهٔ الف : چند رنگی‌نبود . ۴ ـ نسخهٔ الف : چند رو نبود .

توحید خاص الخاص در یکی برسیدن است .

یا واحداً لم یقم توحیده احدُ — انت الوحید و انت‌الواحد الاحدُ
انّ الّذی بهم توحیده قصدوا — من‌حیث ماقصدوا توحیده جحدوا
توحیدمن‌صحّح التّوحیدعن‌صددٍ — دونَ الطّریق الی توحیده صددُ

قوله : «ومابکم من نعمةٍ فمنَ‌اللّٰه» - جایهاست در قرآن که اللّٰه منّت نهاد بر بندگان که رسانندهٔ نعمت منم ورهانندهٔ از بلا وشدّت منم ، پس ای بندهٔ بدعهد نواخت مابین ونعمت از مادان وشکر ازما کن ، نعمت که‌ماداديم بديگری‌حوالت مکن وعاجز برما بَدل میار و غیری را برما مگزین . فردا بقیامت کافر را گوید کرا خواندی و کرا پرستیدی ؟ همی پرسد وخود جلّ جلاله بوی داناتر ! کافر گوید ترا پرستیدم لکن بت‌را انباز توگفتم ، باز مؤمن را گوید تو کرا خواندی وکرا پرستیدی ؟ گوید خداوندا تو خوددانی‌که ترا پرستیدم و بیکتائی و یگانگی تو گواهی‌دادم ، ربّ‌العزّه گوید من با هر کس‌معاملت بحکم‌اعتقاد وی کنم ، کافر مرا شریك وانباز گفت ، مؤمن مرا یکتا و یگانه گفت ، ما در شریعت حکم چنان کرده‌ایم‌هر بنده‌ای را که میان دو شریك بود، که نفقه و کسوهٔ وی بر هردو شریك‌بود بقدر شرکت ایشان ، ای‌کافر تو دردنیا بخداوندی ما اقرارادادی لکن‌با ماانبازی دیگر گفتی ، من‌خداوندی خودرا وفا کردم که دردنیا تراآفریدم وروزی دادم واز بلاها نگه‌داشتم اکنون بت‌را گوی تا ازعذاب آتش‌ترا نگاه دارد ، من‌کار دنیا راست کردم ، کارعقبی راست کردن از بت طلب کن : «اِنّکم و ما تعبدونَ من دونِ اللّٰه حصبُ جهنّم » ، باز بندهٔ مؤمن در دنیا مرا یکتا گفت و یکتا دانست ودرشریعت بنده‌ای که یك مالك‌دارد معاش ومصالح وی همه برمالك بود لاجرم کار دنیاش کفایت کردم ، نعمت دادم ، هدایت دادم ، و کار عقبی برمن که‌آنرا کفایت کنم ، ازآتش برهانم ، ببهشت رسانم ، حلّه پوشانم ، برتخت‌نشانم، بدیدار ورضاءِ خودرسانم ، زیرا که جزاز من کسی دیگر ندارد ، کاروی جزازمن کسی نسازد .

« ومابكم من نعمةٍ فمن اللهِ ثمّ اذا مسّكم الضّرّ فاليه تجأرون » فايدهٔ آیت آنست که تا بنده بداند بحقیقت که نعمت وشدّت همه از اوست، بلا وراحت همه بارادت اوست وتقدیر او، دل در کسی دیگر نبندد، شفاءِ درد از غیری نجوید، داند که ضارّ ونافع یکیست، یگانهٔ ضارّست، خداوند گشاد وبند و پادشاه بر سود و گزند و کلیددار جدائی وپیوند، نافع است سودنمای سود رسان وسپردن سودها بروی آسان وسودها همه بدست او نه بدست کسان.

« ویجعلونَ لِله مایکرهون » ـ **عبدالله منازل** یگانهٔ عصر خویش بود شیخ **اهل ملامت**، توانگری رادید که با درویشی مواسات همی کرد بمحقّری ناچیز این آیت برخواند آنگه فراوی گفت: کیف یکون یوم القیامة اذاقال الله هاتوا مادفع الی السّلاطین و المغنّین فیؤتی بالدّواب والاموال والثّیاب الفاخرة. ویقول جلّ جلاله هاتوا مادفع الیّ فیأتون بالکسر والخرق و ما لا یؤبه له الاتستحیی من ذلك الموقف.

« وانّ لکم فی الانعام لعبرةً نسقیکم ممّا فی بطونه » الآیة ... دو نجاست فراهم آمد: یکی فرث ودیگر دم، ازمیان هردو بقدرت الله تعالی شیر صافی پدید آمد [1] گفت: « من بین فرثٍ و دمٍ لبناً خالصاً »، همچنین دو نطفهٔ مهین دررحم فراهم آمد، آنگه ازمیان هردو صورتی بدین زیبائی بتقدیر و تصویر الله تعالی پدید آمد گفت: « وصوّرکم فاحسن صُورکم »، دوکار صعب بر بنده جمع کند یکی بارمعصیت، دیگر تقصیر درطاعت، آنگه از میان هر دو بفضل الله رحمت و مغفرت پدید آمد گفت: « یُصلح لکم اعمالکم ویغفر لکم ذنوبکم » هر کرا درسبقِ سبق وبدو بدو قلم درلوح برفت که شمع شرع دین وچراغ ایمان ویقین درسینهٔ او برخواهند افروخت اگرهیچ درخواب شود چون از خواب در آید شمع بیند افروخته برسر بالین نهاده.

پیر طریقت گفت: الهی دانی بچه شادم؟ به آنك نه بخویشتن بتو افتادم،

۱ ـ نسخهٔ الف: آورد

الهی‌توخواستی نه‌من‌خواستم ، دوست بربالین دیدم چو ازخواب برخاستم ؛ ازروی اشارت می‌گوید شیری که غذای نواست و حظّ تو ، بر فرث ودم بگذرانیدم واز هردو نگاه داشتم ، پس توحید که حقّ ماست اولی تر که نگاه داریم تابر دنیا و عقبی بگذرد واز هیچ‌دو اثرنگیرد ، اگر اثردنیا یا عقبی بر توحید نشیند آنکه مارا نشاید ، توحید از دنیا وعقبی پاکست ، نور توحید هلاك آب وخاکست ، فرا کردن دیدهٔ دل ازخود ـ یافت توحیدرا ادراکست .

٦ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **و اَوْحی ربّك الی النّحل** » خداوند تو آگاهی افکند زنبور عسل‌را [ودریافت را دردل ایشان داد] ، « **اَن ِاتّخذی من‌الجبال بیوتاً** » که خانه گیرید در کوهها ، « **و من‌الشّجر وممّا یعرشون (٦٨)** » و در درخت و در بنائی که سازند .

« **ثمّ کُلی من‌کلّ‌الثّمرات** » پس میخورید ازگل هرمیوه ای ، « **فاسلُکی سُبل ربّك** » درشوید دراین راهها [خانه‌های خویش] که‌الله تعالی شمارا ساخت ، « **ذُلُلاً** » فرمانرا خویشتن بیفکنده و مسخّر شده ، « **یَخرج من‌بطونها** » می بیرون آید ازشکمهای ایشان ، « **شرابٌ‌مختلفٌ الوانه** » شرابی رنگارنگ ، « **فیه شفآءٌ للنّاس** » در آن‌شرابست شفای مردمان ، « **اِنّ فی‌ذلک لآیةً لقوم ٍ یتفکّرون (٦٩)** » در آن نشانیست ایشانرا که در اندیشند .

« **واللّه خلقکم** » والله تعالی بیافرید شمارا ، « **ثمّ یتوفّیکم** » پس هم او میراند شمارا ، « **ومنکم‌من یُردّ** » واز شما کس است که اورا به‌پس بازبرند [٢] ، « **الی اَرذل العمر** » بابترینه عمر و بترینه زندگانی ، « **لِکی لایعلمَ بعد علم ٍ شیئاً** » تا بنداند ویاد ندارد هیچیز پس آنك یاد داشت ودانست ، « **اِنّ‌اللّه علیمٌ**

---

١ ـ نسخهٔ الف : اوکنده . ٢ـ نسخهٔ ج : که اورا نه‌پس می‌باز برند .

قدیر (۷۰) » که الله تعالی داناست و توانا .

« **واللّه فضّل بعضکم علی بعضٍ فی الرّزق** » و خدای فضل داد و افزونی لختی را از شما بر لختی در روزی ، « **فماالّذین فُضّلوا برآدّی رزقهم** » هر ـ خداوندهای چیزی از آنچ داده با پس نمی باید داد ، « **علی ماملکت اَیمانُهم** » بابردهٔ خویش ، « **فهم فیه سوآء** » تابرده وخداونده درآن یکدیگررا انباز باشند هم سان [۱] ، « **افبنعمة اللّهِ یجحدون** (۷۱) » بکتاب من که الله تعالی‌ام می منکر شوند و جحود می‌آرند .

« **واللّهُ جعل لکم من انفسکم ازواجاً** » والله تعالی آفرید شما را و کرد شمارا هم ازشما جُفتانی ، « **وجعل لکم من‌ازواجکم** » و شمارا آفرید وداد از جفتان‌شما ، « **بنینَ وحفدةً** » پسران وفرزندزادگان ، « **ورَزَقکم من‌الطّیّبات** » و شمارا روزی داد از پاکها وخوشها ، « **اَفبالباطل یؤمنونَ** » پس‌به بیهوده ونا چیز می گروند ، « **و بنعمة اللّهِ هم یکفرون** (۷۲) » و بخدائی الله تعالی کافر می شوند .

« **و یعبدونَ من‌دون‌اللّه** » ومی پرستند جز از الله تعالی ، « **ما لا یملکُ لهم رزقاً من‌السّموات والارضِ شیئاً** » چیزی راکه ندارد ایشانرا روزی از آسمان وزمین هیچ ، « **ولا یستطیعون** (۷۳) » ونه از آسمان آب توانند آورد ونه اززمین نبات .

« **فلاتضربوا للّه الامثال** » خدای تعالی را انبازمگوئید واورا همتامسازید ، « **اِنّ‌اللّه یعلم وانتم‌لا تعلمون** (۷٤) » خدای تعالی داند وشما ندانید .

« **ضرب اللّهُ مثلاً** » مثل زد الله تعالی خویشتن را [و انباز خوانده را که دشمن گفت] ، « **عبداً مملوکًا** » بنده‌ای بود درم‌خریده ، « **لا یقدرُعلی‌شیءٍ** » برهیچیز از داشت و بند وگشاد نه پادشاه ، « **ومن رزقناهُ منّا** » و دیگری که

۱ ـ نسخهٔ الف : باشید هام‌سان .

آزاد بود مرورا روزی دادیم ، « **رزقاً حسناً** » حالی فراخ وتوانی فراخ و جهانی فراخ ، « **فهو یُنفق منه سرّاً وجهراً** » واومی بخشد ازآن نهان و آشکارا [وآنچ خواهد در آن مال می کند] ، « **هل یستوُن** » ایشان هر دو یکسان باشند ، « **الحمدللّه** » ستایش نیکو الله تعالی‌را [که اوآن دارندهٔ توانندهٔ بخشنده است بر مراد خود پادشاه ، نه چنان ناتوان ناداشت] ، « **بل اکثرُهم لایعلمون**(٧٥) » [چنینست نه چنان که ایشان می گویند] که بیشتر ایشان نادانانند .

« **و ضرب اللّهُ مثلاً** » و الله تعالی مثلی زد ، « **رجُلین احدهما اَبْکم** » دو مرد یکی ازیشان گنگ ، « **لایقدرُ علی شیء** » برهیچیز نه پادشاه وتوانا ، « **و هوکلّ علی مولیه** » و بر خداوند [1] خویش باری گران ، « **اینما یُوجّههُ** » هر جا که روی کند [2] ، « **لایأت بخیر** » ویراهیچ نیکی نیارد ، « **هل یستوی هو** » یکسان بود او ، « **ومن یأمر بالعدل** » وآن سخن گویِ بداد فرمای نیکو گوی ، « **وهو علی صراطٍ مستقیم**(٧٦) » واو برراه‌راست [وسزای پاك وصفت تمام] .

« **وللّهِ غیب السّموات والارض** » و خدای تعالی راست دانش پوشید های آسمان وزمین [وعلم هر بودنی که خواهد بود در آسمان و زمین] ، « **وما اَمْرُ السّاعة** » ونیست‌کار خاستن رستاخیز که هنگام آید ، « **اِلّاکلمح البصر اوهو اَقربُ** » مگرچون تاوش‌چشم وازآن نزدیکتر ، « **اِنّ اللّه علی کلّ شیء قدیر**(٧٧) » الله تعالی برهمه چیز تواناست و پادشاه .

النوبة الثـانية

قوله‌تعالی : « واوحی ربّكَ الی النّحلِ » وحی اینجا بمعنی الهام‌است‌چنانك آنجا گفت : « واذ اَوحیتُ الی الحواریّین » و معنی الهام آنست که ربّ العزّه در دل جانور افکند تادر طلب منافع خویش برود وآنچ مضرّت وی درآنست بپرهیزد ،

١ ـ نسخهٔ ج : خداوندهٔ . ٢ ـ نسخهٔ ج : روی افکند .

و گفته اند که آفرینش وی‌خود بر آن‌حالست و بر آن طبع چنانك زنبور عسل که در طباع وی‌نهاده خانه ساختن و از گل هر میوه‌ای خوردن . و النّحل اسم جنس یذکّر ویؤنّث وواحد النّحل نحلة مثل نخل و نخلة ، «اَن اتّخذی » ای بان اتّخذی ، «من الجبال» ای‌فی‌الجبال ، ـ من ـ اینجابمعنی ـ فی ـ است کقوله : « فأتوهنّ من حیثُ اَمر کم اللّه» ای‌فی حیث امر کم‌اللّه ، و کقوله : « اَرونی ماذا خلقوا من الارض» ای فی الارض ، واحتمال کند که «من الجبال» من تبعیض بود ، لانّ ذلك یوجد فی‌بعض الجبال ، « بیوتاً » زنبور خانه را بیوت خواند ازبهر آنك بخانه ها که ساختهٔ آدمیان بودنیك ماند ازحسن صنعت که در آنست و صحّت قسمت بر شکل مسدّس ساخته بالهام ربّانی ، « و من‌الشّجر » یعنی فی الغیاض و الجبال و الصّحاری ، «وممّا یعرشون» یرید منازل النّاس ای ما یبنون من‌السّقوف فیرفعونه و المعنی الهمهااللّه ان تجعل بیوتها امّا فی‌جبل اوشجر اوفی منازل النّاس و ما یبنونه .

و گفته اند زنابیر عسل کار ایشان از دوحال بیرون نیست یا فراگذاشته در کوه وصحرا که ایشانرا خداوند ومالك نبود ، خانه‌ای که سازند در کوه سازندو در درخت ، در بیشه‌ها وصحرا چنانك گفت : « من الجبال بیوتاً ومن‌الشّجر » و اگر ایشانرا خداوند ومالکی بود خانه‌ای که سازند در سقوف و ابنیهٔ خداوندان خودسازند ، چنانك گفت : « وممّایعرِشون» . قرأ **شامی و ابوبکر**: «یعرُشون» بضمّ‌الرّاء و قرأالباقون : «یعرِشون» بکسرالرّاء و هما لغتان .

« ثمّ کلی من کلّ‌الثّمرات » یعنی من نور الثّمرات کلّها والنّحل لاتأکل من الثّمرات الّاوردها و هوالسّبب فی العسل للشّفاء ، « فاسلکی سُبلَ ربّك » ای طرق ربّك تطلبین فیها الرّعی ، «ذُللاً » جمع‌ذلول ای‌منقادةً مسخّرةً مطیعةً للّه عزّوجلّ ، باین قول ـ ذللاً ـ حال نحل است وصفت وی وروا باشد که ذللاً نعت ـ سبل ـ باشد ، ای‌هی مذللة للنّحل سهلة السّلوك . قال **مجاهد** لا یتوعّرعلیها مکان سلکته ، « یخرج من‌بطونها شراب» هوالعسل تلقیه من‌افواهها لکنّه قال من‌بطونها لانّ

استحالة الاطعمة لاتکون الّا فی ا لبطن ، فالنّحل یخرج العسل من بطونها الی افواهها . قول درست آنست که عسل از راه دهن بیرون آید برمثال لعاب که از دهن آدمی روان‌شود ، از اینجا گفت **حسن بصری** رحمة‌الله علیه : لعاب‌البرّ بلعاب النّحل بخالص السّمن ماعابه مسلم فجعله لعاباً یخرج من‌الفم ، « مختلفٌ الوانه» ابیض واصفر واحمر . وقیل انّ الابیض من العسل یلقیه الشّباب من النّحل ، و الاصفر یلقیه الکهول منها ، و الاحمر یلقیه الشّیب منها ، « فیه شفآءٌ للنّاس » جمهور مفسّران بر آنند که ـ فیه ـ کنایت از عسلست یعنی که در عسل شفااست ، وشفاء بنکرة گفت یعنی که بعضی دردهارا شفااست نه‌همه :

روی **ابوسعید الخدری** انّ رجلاً اتی‌النّبی (ص) فقال : انّ اخی یشتکی بطنه ، فقال اَسقه عسلاً ، فذهب ، ثمّ رجع فقال‌قد سقیته فلم‌یزل‌مابه ، فقال(ص) اذهب واسقه عسلاً فقد صدق‌الله و کذب بطنَ اخیك فسقاه ثانیاً فبرأ کانّما انشط من عقالٍ . وقال (ص) : لوکان شئ ینجی من‌الموت لکان السّنا و السّنّوت والسّنّوت العسل .

و گفته‌اند «فیه شفآءٌ» این‌ضمیر با **قرآن** شود ، ای فی‌القرآن شفاءٌللنّاس من شُبه‌القلوب ، و روا باشد که ضمیر با هر دو برند که **مصطفی** (ص) گفته : « علیکم‌بالشّفائین العسل والقرآن» . وعن **عبدالله** قال‌العسل شفاءٌ من کلّ دواء و القرآن شفآءٌ لما فی‌الصّدور . وقیل الضّمیر یعود الی مابیّن‌الله من‌الدّلائل والاعتبار فی البخل فیکون‌الشّفاء لداء الجهل یقوّبه ، قوله تعالی : « اِنّ فی‌ذلك لآیةً لقومٍ یتفکّرون » .

فصل

اعلم‌انّ‌النّحل خلق یسوقه الله حیث یشاء فاذا اتّخذت بیتاً فی‌ملك بشرٍ کان ما یخرج من‌بطونها رزقاً له لحدوثه فی‌ملکه ، فاذا تحوّلت الی ملك غیره لم‌یکن له المطالبة بها وکان ما تحدثه فی‌ملك من تحوّلت الیه من‌العسل له کما کان ما احدثته فی‌ملك‌الاوّل له ، ثمّ کذلك کلّما انتقلت فان اتّخذت فی‌ارضٍ مواتٍ لامالك

لها كان عسلها لمن بادر الى اخذه و تحصيله بالحيازة والنّقل ، ونفس النّحل لايصلح فيها البيع والشّرى ولايقع عليها ملك لعدم الوصول الى احرازها بوجهٍ من الوجوه ، و ليست كالصّيد من الطّير والدّواب الّذى اذا صيد اُحرز و حبس حيث شاء صاحبه بقصّ اجنحة الطّائر ومنع الصّيد من الخروج باغلاق بابٍ او حافظٍ او تشكيلٍ و النّحل لايمكن فيها هذا والله اعلم .

« والله خلقكم » اى اوجدكم ولم تكونوا شيئاً ـ معنى آنست كه شما هيچيز نبوديد كه الله تعالى شمارا بيافريد وازعدم دروجود آورد ، « ثمّ يتوفّيكم » پس بميراند شمارا چون روزگار عمر شما برسد واجل دررسد ، كس باشد كه مرگ وى درحال طفوليّت بود و كس باشد كه در جوانى و كس باشد كه درابتداى پيرى ، « ومنكم من يُردّ الى ارذل العمر » وكس باشد ازشما كه اورا باارذل العمر برند ، و ارذل العمر اردأه يعنى الى الخرف الّذى ينقص عقله . وكان من دعاءِ النّبى(ص): « اعوذ بك ان اردّ الى ارذل العمر » . **قتاده** گفت : ارذل العمر آنست كه عمروى بنود سال رسد وگفته‌اند كه هشتاد سال وگفته‌اند هر چه بالاى هفتاد و پنج بود ارذل العمراست و **العَمر** و **العُمر** و **العمُر** واحد .

روى **انس بن مالك** قال قال رسول الله (ص) : المولود حتّى يبلغ الحنث ما عمل من حسنةٍ اثبت لوالده اولوالديه فان عمل سيّئةً لم تكتب عليه ولا على والديه ، فاذا بلغ الحنث وجرى عليه القلم امر الملكان اللّذان معه ان يحفظاه و يسدّداه ، فاذا بلغ اربعين سنة فى الاسلام آمنه الله من البلايا الثّلث : من الجنون و الجذام والبرص ، فاذاً بلغ الخمسين ضاعف الله حسناته ، فاذا بلغ ستّين سنة رزقه الله الانابة اليه فيما يحبّ ، فاذا بلغ سبعين سنة اجابه اهل السّمآء ، فاذا بلغ ثمانين سنة كتب الله حسناته وتجاوز عن سيّئآته ، فاذا بلغ تسعين سنة غفر الله لهما تقدّم من ذنبه وما تأخّر وشفّعه فى اهل بيته وكان اسمه عندالله اسيرالله فى ارضه ، فاذا بلغ ارذل العمر لكى لايعلم بعد علمٍ شيئاً كتب الله له مثل ماكان يعمل فى صحّته من الخير و ان عمل سيّئةً لم تكتب عليه .

« لِکی‌لایعلمَ بعدَ علمٍ شیئاً » ای حتّی یعود بعدالعلم جاهلاً ویصیر کالصّبیّ الّذی لاعقل له - گفته اند این در شأن کسیست که مؤمن نبود امّا مؤمن اگر چه پیر شود علمی که اورا داده‌اند وا نستانند . وقیل معناه لئلاّ یعمل بعد عمله شیئاً ای یفتر عن‌العمل بالعلم لانّ تأثیرالکبر فی‌العمل اکثر منه فی‌العلم . و گفته‌اند گردش احوال بنده آنراست که تا خلق بنظرعبرت نگرند وبدانند که آن‌خداوند که قادرست که بنده را ازحال علم باحال جهل برد ، قادراست که اورا بمیراند وباز او را زنده گرداند ، « اِنّ اللهَ علیمٌ قدیرٌ » که وی جلّ جلاله داناست و تواناست بهر چه خواهد .

« و اللهُ فضّل بعضکم علی بعضٍ فی‌الرّزق » این آیت ردّی‌بلیغ است بر مشرکان که خدای را جلّ جلاله انباز گفتند ، می گوید الله‌تعالی افزونی دادلختی را ازشما برلختی یعنی مالك را برمملوك ، مالك آنچ خورد از مال خود خورد که ملك دارد و دست رس دارد و مملوك آنچ خورد از غیر وی خورد که نه ملك دارد ونه دست‌رس ، «فماالّذین فُضّلوا » وهم‌المالکون ، « برآدّی رزقهم» بجاعلی رزقهم لعبیدهم حتّی یکون عبیدهم معهم فیه سواء - معنی آنست که مالك را آن افزونی رزق ومال که اوراست چیزی‌با بندهٔ درم خریدهٔ خویش نمی‌باید دادتاپس بندهٔ وی‌باوی درآن یکسان باشد واین مثلی‌است که ربّ‌العالمین زد مشرکانرا که آفریدهٔ ویرا انباز وی‌می گویند ، یعنی که شما نمی پسندید ونه‌سزا می‌بینید که بردگان شمابا شما درملك یکسان باشند چونست که بندگان مرا با من در ملك یکسان می کنید ؟! «افبنعمةالله یجحدون» استفهام بمعنی الانکار ، اَفباَن انعم الله علیهم جحدوا نعمه وجعلوا مارزقهم لغیره ای اتوصّلوا بنعمته الی الکفر به . قرأ **عاصم** : « تجحدون » بالتّاء علی‌الخطاب ، لقوله : « والله فضّل بعضکم » والباقون بالیاء علی‌الغیبة ، لقوله : « فهم فیه سوآء » . **ابن عباس** گفت : این‌آیت در شأن ترسایان **نجران** آمد که درکار **عیسی** ومادر غلوّ کردند و گفتند آنچ گفتند .

« واللهُ جعلَ لکم من انفسکم ازواجاً » یعنی النّساء - می گوید الله تعالی بیافرید از تنهای شمازنان . **قتاده** گفت یعنی **حوّا** که اورا ازنفس **آدم** بیافرید

از استخوان پهلوی وی . وقیل معناه جعل ازواجکم بشراً من جنسکم لتأنسوا بها انس الشّبیه بالشّبیه الموافق ، شما را جفتانی آفرید از جنس شما ، بشری همچون شما تاباوی اُنس گیرید که جنس بجنس گراید وشکل با شکل بیارامد .

ودر **قرآن** ازواج بسه‌معنی آید : **یکی** زنانند چنانك اینجا گفت ودرسورهٔ **البقرة** و **آل‌عمران** و **النّسآء** : « ازواجٌ مطهّرةٌ » یعنی‌الحلائل ، همانست که در سورهٔ **الزّخرف** گفت : « انتم وازواجکم تُحبرون» و کذلك قوله : « ولکم نصف ما ترَك ازواجکم » یعنی امرأة الرّجل .

وجه‌دوم ازواجست‌بمعنی اصناف چنانك درسورهٔ **الشّعرآء** گفت : « کم انبتنا فیها من کلّ زوجٍ کریم » یعنی من کلّ صنف حسنٍ ، و دریسٓ گفت : « سبحان الّذی خلق الازواج کلّها » ای الاصناف کلّها ، و فی **الانعام** : « ثمانیة ازواجٍ » ای اصناف ، وفی **هود** : « من کلّ زوجین » ای من کلّ صنفین ، و فی **الرّعد** : « جعل فیها زوجین اثنین » ای‌صنفین اثنین .

وجه‌سوم ازواجست بمعنی‌قرناء چنانك‌درسورهٔ **الصّافّات** گفت : «احشروا الّذین‌ظلموا وازواجهم » یعنی قرناؤهم من‌الشّیاطین ، وقال‌تعالی : «واِذا النّفوسُ زُوّجت» ای‌قرنت نفوس‌الکفّار بالشّیاطین .

.... « وجعل لکم من ازواجکم بَنینَ و حَفدَةً » علماء تفسیر مختلف اند در معنی ـ حفدة ـ ، **ابن‌عباس** گفت و **ضحّاك** و **حسن** و جماعتی مفسّران که حفدة چاکرانند و خدمتکاران ، حفدیحفد حفداً وحفداناً اذا اسرع فی‌الخدمة والحافد الخادم والحفدة جمع کالسّفرة . ومنه قول‌الشاعر :

حفد الولائد بینهنّ واسلمت باَکفّهنّ اَزمّة الاجمال

ومنه ماجاء فی‌دعاء الوتر : والیك نسعی‌ونحفد ، ای‌نسرع الی‌العمل‌بطاعتك.
مقاتل گفت : ـ بنین ـ پسران‌خردند که پدررا باایشان اُنس‌بود و ـ حفدة ـ پسران بزرگ اند که پدررا خدمت کنند ، و گفته اند حفدة دخترانند لانّهنّ یخدمن فی

البیوت اتمّ خدمة . وقیل هم اولاد الاولاد ، وقیل هم ازواج البنات وهم‌الاختان ، وقیل هم اولاد المرأة من زوج قبله ، «و رَزقکم من‌الطیّبات » ای من‌الحلال . و قیل من‌اللّذیذ کاللّبن والعسل والثّمار . وقیل‌هوما یأتیک‌عفواً صفواً من‌غیرمسئلة وفی ذلك ماروی **عبدالله بن‌السّعدی** و کان من بنی **مالك بن‌حسل** انّه کان یحدّث قال : قدمت علی عمربن الخطّاب فارسل الیّ بالف دینار فرددتها فقال لم رددتها فقلت انا عنها غنیّ وستجد من هو احوجُ منّی فقال لی‌خذها فانّ رسول‌الله (ص) اعطانی عطاء فقلت یارسول‌الله اناعنه غنیّ وستجد من هو احوج الیه منّی، فقال لی خذه هذا رزق‌الله اذا ساق الیك رزقاً لم‌تسئله و لم تشره الیه نفسك فهو رزق الله ساقه الیك فخذه .

.... « اَفبالباطلِ یؤمنون » وهوالاصنام ، « و بنعمةالله هم‌یکفرون » حیث‌اضافوا النّعم الی‌الاصنام ولم‌یضیفوها الی‌المنعم بهاعلیهم . قال **ابن‌جریر** : یصدّقون‌اولیاء الشّیطان بما یحرمونه من‌البحیرة و اخواتها ، « و بنعمةالله » ای بما احلّ‌الله لهم من‌ذلك، «هم یکفرون» ای ینکرون تحلیله .

« ویعبدونَ من دون‌الله» ای ویعبد هؤلاءِ الکفّار من دون‌الله اصناماً ، « لا یملك لهم رزقاً من‌السّموات والارض » یعنی من جهة‌السّموات‌والارض لانّها لاتقدر علی‌انزال‌قطرٍ من‌السّمآء ولاتقدر علی‌اخراج‌شئ‌من‌نبات الارض ، «ولایستطیعون» ای‌لیس‌لها الآن ملکةً ولا فی‌استطاعتهم ان یملکوا ابداً وانتصاب «شیئاً» علی‌انّه بدل من‌قوله رزقاً اوعلی انّه مفعول لقوله رزقاً .

« فلاتضربوا لله الامثالَ » ای لا تجعلوا له مثلاً ولاتصفوا فیه شبهاً فانّه‌واحد لا مثل له‌ولا شبه ـ خدای تعالی راانباز مگوئید واورا همتا مسازید که اورا مثل‌و مانند نیست ، شریك وانباز نیست ، آنکه گفت : « انّ‌الله یعلمُ وانتم لا تعلمون » خدای تعالی داند وشما ندانید یعنی جز از آنك الله تعالی خویشتن را گفت صفت مکنید که بآن شناخت که وی خودرا شناسد شما ویرا نشناسید .

وقیل «فلا تضربوا لله الامثال » ای لا تشبهوه بخلقه و لاتقیسوه علی شئ من

خلقه وذلك انّ ضرب‌المثل انّما هو لتشبيه ذاتٍ بذاتٍ او وصفٍ بوصفٍ وتعالى الله عن ذلك ، «ان الله يعلم» مايكون‌قبل ان‌يكون ، «وانتم لاتعلمون» قدرعظمته حيث اشر كتم به .

قال **الضحّاك** : « فلاتضربوا لله الامثال » اى‌لا تعبدوا من‌دونه مالا ينفعكم و لا يضرّكم ولا يرزقكم ، «انّ الله يعلم» خطاء ماتضربون من‌الامثال وصوابه ، « و انتم لاتعلمون» خطاء ذلك من‌صوابه . وقيل انّ‌الله يعلم انّ‌ماعبد من دونه باطل و انتم جهلة لا تعلمون .

« ضرب الله مثلاً » ـ ضرب ـ اينجا بمعنى وصف است ، اى وصف الله شبهاً فيه بيان للمقصود ، همانست كه گفت : « وضرب‌الله مثلاً قريةً » و كذلك قوله : « فلا تضربوا لله الامثال» اى‌لاتصفوا فيه الاشباه : «وتلك الامثالُ نضربها للنّاس » اى نصفها فنبيّنها ، «و كلاً ضربنا له‌الامثال ـ يا ايّها‌النّاس ضُرب مثلٌ ـ انّ‌الله لا يستحيى ان يضرب‌مثلاً » اين همه بمعنى متقاربند . ودرقرآن ضرب است بمعنى سير كقوله : « اذا ضربتم فى سبيل الله ـ اذا ضربتم فى‌الارض ـ و آخرون يضربون فى‌الارض » يعنى‌يسيرون . ودرقرآن ضربست بمعنى زخم زدن كقوله : «فاضربوا فوق الاعناق » يعنى الضّرب باليدين بالسّلاح ، و كقوله : « فضرب‌الرّقاب » يعنى الضّرب بالسّلاح باليدين ، و در حقّ زنان گفت : « و اهجروهنّ فى المضاجع و اضربوهنّ » يعنى باليدين ضرباً غيرمبرّح .

« ضرب الله مثلاً عبداً مملوكاً » مفسّرانرا دربن آيت دوقول است : يكى آنست كه‌ربّ‌العزّه خودرا مثل‌زد بامعبود باطل كه‌كافران‌ويرا انباز گفتند ، مى گويد بنده‌اى عاجزِ مملوك كه برهيچيز پادشاه نه واورا توان انفاق نه باآن خواجه كه ملك دارد واورا توانِ انفاق بود تاچنانك‌خواهد فراخ مى‌زيد و فراخ نفقه[1] مى كند ، ايشان هردو برابر و يكسان نه اند ، اگرچه خلقِ ايشان يكسانست بمعنى يكسان نه‌اند كه يكى عاجزاست وديگرى قادر ، پس چون برابر ويكسان دارند

۱ ـ نسخهٔ الف : هزينه .

درعبادت خدای تعالی که قادرست و توانا ودانابهمه چیز ، خلق‌را دارنده وایشان را روزی دهنده با بتی مردهٔاز سنگ تراشیده ، نه او را حرکت و قوّت ، نه ازو نفع و ضرّ ؛ آنکه گفت : « الحمدلله» ای لیس الامر کما یفعلون و لاالقول کما یقولون ، ما للاوثان عندهم من یدٍ و لا معروفٍ فتحمد علیه انّما الحمد الکامل لله خالصاً لانّه هو المنعم و الرّازق ، ولکنّ « اکثرهم » یعنی جمیع الکفرة « لا یعلمون» ، انّ الحمد لی‌لانّ جمیع النّعم منّی . وقوله : «هل‌یستوُن» ذکره بلفظ الجمع و هما اثنان لانّ ماعدا الواحد جمعٌ . . قول دیگر آنست که ربّ العزّه درین‌آیت مثل زدکافررا و مؤمن را : « عبداً مملو کاًلا یقدرعلی‌شیٔ» مثل‌کافراست ربّ‌العزّه اورا روزی داد ومال جمع کرد وویرا از آن مال هیچ خیر ونفع نه .

....«ومن‌رزقناهُ‌منّارزقاً حسناً» این‌مثل مؤمنست که ربّ‌العزّه اورا مال و نعمت‌داد ودرطاعت‌ورضاءِ حق‌تعالی‌آن مالْ نفقه‌کردنهان وآشکارا تاسعادت‌آخرت ونعیم باقی خودرا حاصل کرد ، «هل‌یستوُن» ای‌هل‌یستویان هذا الفقیرالبخیل و الغنیّ السخیّ فلذلك لایستوی الکافر العاصی المخالفُ لامرالله و المؤمن المطیع له . **عطاء** گفت «عبداً مملوکاً» : **بوجهل‌هشام** است ، و «من رزقناهُ منّا رزقاً حسناً » : **ابوبکرصدّیق** .

پس دربیان بیفزود ودیگر مثل‌زد : «وضرب‌اللهُ مثلاً رجلین احدهماأبکم لایقدر علی‌شیءٍ » من‌الکلام لانّه ولد اخرس اصمّ لایسمع و لا یبصر و لا یعقل ، « وهو کلّ علی‌مولیه» ای ثقل ووبالٌ علی ولیّه وسیّده ، «اینما یُوجّههُ» یرسله ، « لایأتِ بخیرٍ » لانّه عاجز لایفهم مایقال له ولا یفهم عنه ، این مثل بت است که نشنود ونگوید ونداند ونکند وانکه باری گران است برعابد خویش برداشتن را وفرو نهادن را و خدمت کردن ویرا ، « هل یستوی هو و من یأمر بالعدل» یعنی الله قادرٌ متکلّمٌ یأمر بالتّوحید سمیعٌ یسمع دعاءنا بصیرٌ یری احوالنا،« وهوعلی صراطٍ مستقیم » ای‌یدلّکم علی صراطٍ مستقیم ـ می گویدآن‌بت برآن صفت کی برابر ویکسان بودبا خداوندقادر متکلّم گویا ودانا وشنواوبینا ، کرد کارروزی

کمار بنده‌نواز ره‌نمای. وبقول بعضی‌مفسّران این مثل‌کافر ومؤمنست ، یعنی‌کافر که خیرنگوید ونکند و نفرماید ومؤمن که بتوحید فرماید وبردین حق خواند و برمنهاج‌شریعت وحقیقت راست‌رود هر کز کی‌برابر باشدویکسان ؟! ـ **عطاء** گفت «ابکم» : **ابیّ بن‌خلف** است و کان کلاّ علی قومه لانّه کان یؤذیهم ، « و من یأمر بالعدل»: **حمزة بن عبدالمطّلب** است . وگفته‌اند ابکم : **اسیدبن‌ابی العاص** است ومن‌یأمر بالعدل : **عثمان بن‌عفّان** . وقیل ضرب‌الله هذه الامثال لیعلم انّه الهٌ‌واحدٌ و انّا لاینبغی ان‌یشبّه به غیره .

« وللّه ِ غیبُ السّموات والارض » والمعنی و للّه ایّها النّاس مُلكُ ما غاب عن ابصارکم فی‌السّموات و الارض دون آلهتکم الّتی تدعونها من دونه و دون کلّ ما سواه . وقیل تقدیره ولله علم غیب‌السّموات والارض ، و ـ الغیب ـ هاهنا مالایدرك بالحسّ ولایفهم بالعقل . وقیل هوما فی‌قوله : «انّ‌الله عنده علمُ السّاعة »الآیة...، «وما امرُ السّاعة الّا کلمح‌البصر» این‌جواب کفّار قریشست که درخاست رستاخیز استعجال می نمودند ، بر طریق استهزاء می گفتند : « متی هذا الوعدُ ان کنتم صادقین ـ ایّانَ یومُ الدّین ـ ایّان مُرسیها » ربّ العالمین گفت : « ما امرالسّاعة الّا کلمح البصر » ، لیس‌یرید انّ‌السّاعة تأتی فی‌اقرب من لمح‌البصر ولکنّه‌یصف سرعة القدرةوالاتیان بها ـ می‌گوید درقدرت‌ماآوردن آن‌ونمودن آن‌آسانست [1] وسهل ونزدیك ،آنکه هنگام آن آید چون لمح البصر بود : تاوش چشم ، که الله تعالی گوید کن : باش‌تامی‌بود ؛ و ـالسّاعة ـ اسمٌ لوقت النّشور سُمّی‌ساعة لانّه جزء یوم‌من یوم‌القیامة واجزاء الزّمان‌سمّیت ساعات . ویقال‌لمح فلان ببصره اذاطرف طرفاًوحیاً ، «اوهو اَقربُ » کلمة ـ او ـ وردت فی‌القرآن فی مواضع مضافةً الی الله عزّ وجلّ ماهی‌منه فی‌شئ من الشّك وانّما هی‌لتوهّم علی‌الخلق فیها فکانَ قیام‌السّاعة فی وحائها کلمح البصر لقوم من‌النّاظرین وهو اقرب منه‌لقوم‌آخرین ، وهکذا فی قوله : «وارسلناهُ الی‌مائة اَلف اویزیدون» ، هم مائة الف عند قوم من‌العادّین ویظنّهم‌آخرون یزیدون ، وقوله: «فکان قاب قوسین اوادنی» فی‌القسیّ

---

۱ ـ نسخهٔ ج : آسان‌ترست .

تفاوت وفی قیاس القامة اختلافٌ وقولُ من قال انّ - او - بمعنی - بل - فی هذه المواضع قول مرغوبٌ عنه، «اِنّ الله علی کلِّ شیءٍ قدیرٌ».

النوبة الثـالثة

قوله تعالی: «واوحی ربّك الی النّحل» قال **ابو بکر الورّاق**: النّحلة لمّا اتّبعت الامر و سلکت سبلها حتّی ما اُمرت جعل لعابها شفاءً للنّاس، کذلك المؤمن اذا اتّبع الامر وحفظ السرّ واقبل علی ربّه جعل رؤیته و کلامه و مجالسته شفاء للخلق فمن نظر الیه اعتبر ومن سمع کلامه اتّعظ ومن جالسه سعد. زنبور عسل جانوریست احکام شریعت [1] بروی روان نه وسزای خطاب وتکلیف نه و آراستهٔ عقل وتمییز نه، امّا ازروی الهام وتسخیر بوی فرمانی رسید منقاد فرمان گشت، طاعت دار و فرمان بردار، متواضع وار پیش آمد تارب‌ّالعالمین لعاب وی شفاء خلق ساخت؛ بندهٔ مؤمن را در این اشارتی وبشارتیست، اشارتی پیدا وبشارتی بسزا، می‌گوید مؤمن که اتّباع فرمان کند وسرّ خود از مواضع نهی بپرهیزد و دل را با مشاهدهٔ حق پردازد وبتواضع پیش فرمان بازشده ونظر حق پیش چشم خویش داشته وباطن خود را ازملاحظت اغیار پاك کرده، ربّ‌العالمین این‌چنین بنده را سبب نجات وسعادت خلق گرداند، دیدار وی شفاء دردمندان و سخن وی پند مؤمنان و مجالست وی زیادت درجهٔ عابدان. اینست که **مصطفی** (ص) گفت: «الانبیاء قادة و الفقهاء سادة و مجالستهم زیادة» و قال (ص): مثل المؤمن مثل النّحلة تأکل طیّباً وتضع طیّباً.

قال بعض العلماء یشبه عمل المؤمن عمل النّحل من وجوه: **احدها** انّ النّحل یتنزّه عن الانجاس والقذرات کذلك المؤمن یتورّع عن المعاصی والحرام. **الثّانی** انّ جمیع الطّیر اذا جنّ علیها اللّیل تأوی الی اوکارها وتستریح بالنّوم عن السّعی والنّحل یعمل باللّیل اکثر ممّا یعمل بالنّهار، کذلك النّاس اذا جنّ علیهم اللّیل

[1] - نسخهٔ ج: شرع.

اضطجعوا على فرش الغفلة والمؤمن ينصب قدميه و يقوم من محرابه بين يدي مولاه يشكواليه بلواه . **الثّالث** انّ النّحل لا يعمل بهواه بل يتّبع اميره ولا يخرج عن طاعته ، كذلك المؤمن لا يعمل بهواه بل يقتدي بائمّة الدّين و آثار السّلف . **الرّابع** انّ النّحل يخاف من اذى اجناس الطّير ويكف اذاه عنها ، كذلك المؤمن يصل اليه اذى الخلق و لا يصل اذاه الى الخلق . **الخامس** انّ النّحل لا يتمكّن من عمله حتّى يسدّ على نفسه باب البيت ، كذلك المؤمن لا يجد حلاوة الطّاعة الّا في الخلوة حيث لا يراه الّا الله عزّ وجل .

سفيان ثوری گفت : راهبی دیدم در دیری نشسته ، کسی ازوی پرسید که روزگارت چونست وحالت چیست ؟ گفت روزگار خود درنماز مستغرق دارم ، یك ساعت نخواهم که بمن در گذرد که نه درنماز باشم ، آنگه گفت نپندارم که کسی ذکر بهشت ودوزخ بسمع وی رسد وانگه اوقات خود وروزگار خود نه همه بنماز بسر آرد که نمازسبب سعادت است و پیرایهٔ شهادت است و مظنّهٔ مشاهدت است ، آن مرد گفت راهب را که ازاَمل می پرسم ، امل تودردنیا تا کجاست وچند است ؟ راهب گفت هرگز گامی برنداشته ام وننهاده [۱] که نه گمان برده ام که میان هر دوهرگ در رسد . راهب گفت آن مردرا که تونیز حال خودبامن بگوی و از بهینهٔ اعمال خود مرا خبرده ، گفت من سر بر خاك نهم درسجود وهمی گریم تا آنکه که از آب چشم من گیاه از زمین بر آید ، راهب گفت : اَن تضحك و انت معترفٌ بخطیئتك خیرلك من اَن تبکی وانت مدلّ بعملك ـ راهب دروی چنان دید که با آن گریستن عُجبست وادلال ، گفت ای جوانمرد خنده وشادی واعتراف بگناه [۲] اولیتر از گریه وزاری وآنرا بنزدیك الله تعالی کاری دانی وعملی پنداری و خودرا برالله تعالی حقّی بینی ، آنگه راهب درپند بیفزود گفت : اتّق الله و ازهد فی الدّنیا ولا تنافس اهلها فیها فکن فیها کالنّحلة ان اکلت اکلت طیّباً وان وضعت وضعت طیّباً وان وقعت علی عود لم تکسره . ـ دردنیا چون نحل عسل باش که جز پاك نخورد وجز پاك ننهد وبی رنج وبی آزار رود ، و اذا مرّوا باللّغو مرّوا کراماً .

---

۱ ـ نسخهٔ ج : و فرو نهاده . ۲ ـ نسخهٔ الف : گناهان .

و یقال انّ الله سبحانه اجری سنّته ان یخفی کلّ شیٔ عزیز فی شیٔ حقیر، جعل الابریسم فی الدّود و هو اصغر الحیوانات و اضعفها والعسل فی النّحل و هو اضعف الطّیور و جعل الدّرّ فی الصّدف وهو اوحش حیوانٍ من حیوانات البحر، و کذلك اودع الذّهب والفضّة الحجر والفیروزج الحجر، کذلك اودع المعرفة به والمحبّة له فی قلوب المؤمنین و فیهم من یعصی و فیهم من یُخطی. - سنّت خداوند است جلّ جلاله که هر آنچ عزیزتر و شریف تر پنهان کند در بی‌قدری محقّر: عسل با حلاوت در نحل حقیر نهاده، ابریشم بالطافت در آن کرمك ضعیف پنهان کرده، درّ شب افروز در صدف وحش تعبیه کرده، مشك باقیمت از ناف آهوی دشتی پدید آورده، ازروی اشارت می گوید: ای **محمّد** ما آن‌روز که امّت ترا ستودیم و گفتیم: «کنتم خیر امّةٍ» آن دراز عمران بسیار طاعت را می‌دیدیم، آن روز که نحل ضعیف را عسل دادیم آن بازان با قوّت می دیدیم، آن روز که آن کرمك را ابریشم دادیم آن ماران باهیبت می دیدیم، آن روز که آهوی دشتی را مشك دادیم آن شیران با صولت می دیدیم، آن روز که صدف را مروارید دادیم آن نهنگان با عظمت می‌دیدیم، آن روز که عندلیب را آواز خوش دادیم طاووسان بازینت را می دیدیم، آن روز که این مشتی خاك‌را ثنا گفتیم ملائکهٔ صف زده را در راه خدمت می‌دیدیم:

زان‌پیش که‌خواستی‌منت‌خواسته‌ام عالم ز برای تو بیاراسته‌ام
در شهر مرا هزار عاشق بیش اند تو شاد بزی که من ترا خاسته‌ام

«واللهُ خلقکم ثمّ یتوفّیکم ومنکم من یُردّ الی ارذلِ العمر» بر لسان اهل معرفت و بر ذوق جوانمردان طریقت ارذل العمر آنست که بنده را در عنفوان شباب وقتی خوش بود وارادتی تمام و روزگاری مساعد و صحبتی نیکو، چون روزگاری دراستقامت برین صفت برود آنکه ناگاه اورا فترتی افتد و آن عقد ارادت فسخ کند وروی دردنیا آرد واز حطام دنیا جمع کند، سالکان راه حقیقت آنرا ارذل العمر دانند ودرطریقت خویش آنرا ردّت شمرند. **ابوبکر صدّیق** ازاینجا

گفته : طوبى لمن مات فى النأناة ـ خنك مر آن بنده‌ای که در ابتداءِ ارادت با تازگی دل وصفای وقت وروزگار مساعد ازدنیا برود که در درنگ روزگار تغییر احوال می‌افتد و در صفا کدر می آمیزد : وایّ نعیم لا یکدّره الدّهر ، و انشدوا فی معناه :

کان لی مشرب یصفوا برؤیتکم فکدّرته یدُ الایّام حین صفا

بومحمد جریری وقتی مجلس میداشت ، یکی برخاست گفت ای شیخ دلی داشتم تازه وروشن ووقتی صافی وروزگاری بانظام ، آه که برمن بشورید وآن وقت از من برفت ، حیلت چیست ؟ ـ جریری گفت : ای جوانمرد بنشین که ما همه درین ماتم نشسته ایم ، آنگه‌این ابیات بر خواند :

تشاغلتمُ عنا بصحبة غیرنـا واظهرتم الهجران َماهکذا کنّا
واقسمتمُ ان لاتحولوا عن الهوی بلی وحیوة الحبّ ُحلتم وما ُحلنا
لیالی بتنا نجتنی من ثمار کم فقلبی الی تلک اللّیالی قد حنّا

پیر طریقت گفت در مناجات خویش : الهی این چه بتر روزی است ؟ ترسم که مرا از توجز از حسرت نه روزیست ، الهی می‌لرزم از آنك نه ارزم ، وز آنك نه ارزم چه سازم جز از آنك می‌سوزم تا ازین افتاد گی برخیزم ، الهی ازبخت خود چون پرهیزم وازبودنی کجا گریزم وناچاره را چه آمیزم ودرهامون کجا گریزم ؟ الهی کان حسرتست این دل من ، مایهٔ درد وغم است این تن من ، نیارم گفت که این همه چرا بهرهٔ من ، نه‌دست رسد مرا بمعدن چارهٔ من :

مرا تا باشد این درد نهانی ترا جویم که درمانم تو دانی

« واللهُ فضّل بعضکم علی بعضٍ فی الرّزق » رزقِ نفس دیگرست و رزق دل دیگر ورزق روح دیگر ، امّا رزق نفس قومی‌را توفیق طاعتست وقومی را خذلان معصیت ، ورزق دل قومی را حضور دلست با دوام ذکر وقومی‌را صفت غفلت بادوام قسوت ، ورزق روح قومی‌را کمال معرفتست وصفای محبّت و قومی را حبّ دنیا و شغل علاقت . وقال الفضیل : اجل ما رزق الانسان عملٌ یدلّه علی رشده ومعرفةٌ

تورث مشاهدة ربّه . قال‌النّبی (ص) : « انّی اظلّ عندربّی یطعمنی و یسقینی » .
« ولله غیب‌السّموات والارض » ـ قال النّهرجوری : الحقّ تعالی سترغیبه فی خلقه وستر اولیاءه عن عباده فلا یشرف علی غیبه الّا خواصّ اولیائه ولا یشرف علی اولیائه الّا الصدّیقون من عباده ، فالا شراف علی‌الغیب عزیزٌ والاشراف علی الاولیاء اعزّ منه .

۷ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **واللّه اَخرجکم من‌بطون اُمّهاتکم** » خدای تعالی بیرون آورد شمارا ازشکمهای مادران ، « **لاتعلمون شیئاً** » هیچیز نمی دانستید شما ، « **وجعل لکم‌السّمعَ والاَبصارَ والافئدةَ** » و شما را شنوائی و بینائی داد و دلها داد ، « **لعلّکم‌تشکرون** (۷۸) » تامگر آزادی [1] کنید .

« **الم یرَوْا الی‌الطّیر** » نمی بینید مرغان ، « **مُسخّرات‌ فی‌جَوّالسّمآءِ** » ایستاده ازپرزدن درآسمان وبداشته درهوا ، « **ما یُمسکُهنّ الّا اللّه** » بنه می‌دارد آنرا مگرالله تعالی ، « **اِنّ فی ذلك لَآیات** » درآن توانائی خدای را نشانهاست ، « **لقوم یؤمنون** (۷۹) » ایشانرا که [درعلم‌خدای تعالی ایشانرا] می‌باید گروید .

« **واللّهُ جعل‌لکم من‌بُیوتکم سَکَناً** » والله شما را خانه های شما دل آرام کرد ، « **وجعل لکم من‌جُلود الانعام** » وشما را از پوستهای چهار پایان ساخت وکرد ، « **بیوتاً** » خیمه های ادیم ، « **تستخفّونها** » تاآنرا سبك باخودمی‌برید ، « **یومَ ظَعْنکم** » روز رفت شما در سفرها . « **ویومَ اِقامتکم** » [همچنان که شما را خانه‌ها شارستان دل آرام کرد] روز اقامت شما ، « **ومن‌اَصوافها و اَوْبارها و اشعارها** » و ازپشم گوسفندان وپشم شتران و موی بزان [شمارا ساخت و کرد] ، « **اَثاثاً** » قماش خانه و دربایستهٔ کدخدائی ، « **ومتاعاً الی‌حین** (۸۰) » تا

---

۱ ـ آزادی : شکر وشکر گزاری (برهان قاطع) .

بآن ساخته می‌باشید تا زئید .

« **واللّهُ جعل لکم ممّاخلق ظلالاً** » وخدای تعالی کرد شمارا وداد از آنچ آفرید سایه‌ها ، « **وجعل لکم من الجبالِ اَکناناً** » و کرد شمارا از کوهها غارها و تلها ، « **وجعل لکم سرابیلَ** » و کرد شمارا جامه ها ، « **تَقیکمُ الحرَّ** » که گرما ازشما بازدارد [دشتیانرا جبّه و شهریانرا کتان] ، « **و سرابیل تقیکُمْ باسکم** » و شمارا پیراهن‌ها داد ازخفتان و زره که زور زخم شما ازشما باز دارد ، « **کذلك یتمّ نعمته علیکم** » نعمتهابرشما [1] پیوسته وفراخ نیك [خدای خویش] میگستراند ، « **لعلّکم تُسلمون** (۸۱) » تا مکر کردن نهید .

« **فان تولّوا** » پس اکر [ایشان از کردن نهادن] بر کردند ، « **فانّما علیك البلاغُ المبین** (۸۲) » بر تو رسانیدن آشکاراست .

« **یعرفون نعمةَ اللّه** » نعمتهای خدای تعالی می شناسند ، « **ثمّ یُنکرونها** » واز آزادی کردن منعم را باز می‌نشینند ، « **و اکثرُهم الکافرون** (۸۳) » و بیشتر ایشان آنند که ناسپاسانند .

« **و یومَ نبعث من کلّ اُمّةٍ شهیداً** » وآن روز که بینگیزانیم ازهر کروهی کواهی ، « **ثمّ لایؤذنُ للّذین کفروا** » آنکه دستوری ندهند کافرانرا [تا سخن کویند] ، « **ولا هم یُستعتَبون** (۸۴) » ونه از ایشان‌عذر پذیرند .

« **و اذا رَای الّذین ظلموا العذابَ** » وآنکه که کافران عذاب بینند [و بدوزخ رسند] ، « **فلا یُخفّف عنهم** » سبك نکنند از ایشان عذاب [بعذری که آرند] ، « **و لاهم یُنظرون** (۸۵) » ونه ایشان را درآن مهلت دهند .

« **واذا رَای الّذین اَشرکوا شرکآئهم** » وآنکه که‌مشرکان انبازخواندکان خود بینند ، « **قالوا ربّنا** » کویند خداوند ما ، « **هؤلآءِ شرکآؤنا الّذین کنّا ندعوا من دونك** » این آن انبازان مااند که می خواندیم فرود ازتو ، « **فألقوا**

۱ـ نسخهٔ ج : چنین است باین نیکوئی برشما .

الیهمُ القولَ » آن انبازان جواب با ایشان کنند [۱] ، « **اِنّکم لکاذبون**(۸٦) » که شما دروغ میگوئید .

« **وَاَلقَوْا الی اللّٰه یومئذٍ السّلم** » وخویشتن را فرا دست اللّٰه تعالی دهند به بندگی [و گویند ماخدایان نبودیم که ماترا بندگان بودیم] ، « **وضلَّ عنهم ما کانوا یفترون**(۸۷) » وگم شد ازایشان [وبکار نیامد ایشانرا] ایشان که بدروغ می خدایان خواندند .

« **الّذین کفروا وصدّوا عن سبیل اللّٰهِ** » ایشان که‌کافر شدند واز راه‌خدای تعالی بر گشتند ، « **زِدناهم عذاباً فوقَ العذابِ** » بیفزودیم ایشان راعذاب آن جهان‌بر عذاب اینجهان ، « **بما کانوا یفسدون**(۸۸) » بآن بدکاریها که می کردند .

« **و یومَ نبعثُ فی کلّ امّةٍ** » وآن روز که بینگیزانیم درمیان هر مردمان روزگاری ، « **شهیداً علیهم من انفسهم** » گواهی هم از ایشان که گواهی دهد برایشان ، «**وجئنابك شهیداً علی هؤلاءِ** » و آریم ترا گواه براینان ، «**ونزّلنا علیك الکتاب** » وفرو فرستادیم برتو [که محمّدی] **قرآن** ، « **تِبیاناً لکلّ شیءٍ** » پیداکردن هرچیزرا ، «**وهدًی ورحمةً** » وراه نمونی وبخشایشی ، «**وبُشری للمسلمین**(۸۹) » وبشارتی کردن نهادگانرا .

النوبة الثانیة

قوله تعالی : «واللّٰهُ اخرجکم من بُطونِ امّهاتکم» رجع الکلام الی عدّ النّعم ، لختی نعمتها که بندگانرا داد درآیات پیش برشمرد ، آنکه عارض در میان آمد بازدیگربار سخن باحصر نعمت برد ونیکیها که با بنده کرده در ابتدای آفرینش وی «واللّٰه اخرجکم من بطون امّهاتکم» **کسائی** ـ اِمّهاتکم ـ بکسر الف و فتح میم خواند ، حمزه بکسر الف ومیم خواند ـ اِمّهاتکم ـ ووجه کسر همزه آنست

۱ ـ نسخهٔ ج : بایشان افکنند .

که ما قبل آن مکسور است چون حرکت ماقبل کسره بود همزه را نیز مکسور کردند اِتباع را و امّا کسر میم درقراءت حمزه هم اتباع راست ، اَتبع حرکة المیم حرکة الهمزه . باقی قرّاء ـ اُمّهاتکم ـ بضم الالف وفتح میم خوانند وهوالاصل ، و امّهات اصلها امّات فزیدت الهاء فیها للتأکید کما زادوها فی : اهرقت الماء ، واصله : ارقت . وقیل زیدت الهاء فرقاً بین امّهات النّاس و امّات البهائم ؛ و امّهات جمع امّ وقدجاء فی الواحدة امّهة ، «لاتعلمون شیئاً و جعل لکم السّمعَ والابصارَ والافئدةَ » ای اخرجکم جهّالاً غیرعالمین مع توفّر اداة العلم من السّمع والبصر والفواد ، اللّه تعالی شمارا ازشکمهای مادران بیرون آورد ، نادانان که هیچیز نمی دانستید ونیك وبد خودنمی شناختید ، اگرچه شمارا سمع وبصر ودل داد در شکم مادران ، لکن نادانان بیرون آمدید واللّه تعالی بشمارا علم داد و دانش و تمییز تا نیك وبد بشناختید و نادانسته دریافتید ، آنگه گفت : «لعلّکم تشکرون» این بآن کرد تاسپاس داریدونعمت وی برخود بشناسید وآنرا شکر کنید . وقیل تمّ الکلام علی قوله : « لاتعلمون شیئاً » ثمّ استأنف فقال : « و جعل لکم السّمع والابصار و الافئدة » ای جعلها بحیث تنتفعون بها ، «لعلّکم تشکرون » ما انعم به علیکم .

« الم تروا » قرأ ابن کثیر و عامر وحمزه و یعقوب بالتّاء علی الخطاب و الباقون بالیاء علی الغیبة ، «الی الطّیر» جمع طایر، «مسخّراتٍ » لامراللّه . وقیل مذللاتٍ ، «فی جوّ السّمآء» قال قتاده : جوّ السّمآء کبد السّماء ، و قیل هوالهوآء البعید من الارض . و قیل جوّالسّمآء هوالسّماء ، « مایمسکهنّ » فی الهوآء عن السّقوط بلا عماد ، «الّا اللّه» قال الکلبی ما یمسکهنّ عن ارسال الحجارة علیکم الّا اللّه ، « انّ فی ذلك لآیاتٍ لقومٍ یؤمنون » جمع آیات ، لقوله : «مسخّرات» ـ معنی آیت آنست که این مشرکان و کفرهٔ قریش که رستاخیز را منکراند در ننگرند درین آیت قدرت وشواهد فطرت که می نمائیم ازاین بغاث مرغان که در هوا میان آسمان وزمین ازپر زدن وایستاده معلّق درهوا بی پیوندی بداشته ، که نگه می دارد ایشانرا تا بنیوفتند ؟ مگر اللّه تعالی ، مؤمن که بچشم عبرت نگرد داند که آن مسخّررا مسخّری است و آن مدبّرمدبّری .

« واللّه جعل لكم من بيوتكم سكناً » موضعاً تسكنون فيه فتسكنون من الحرّ والبرد ويستر عوراتكم وحرمكم. هر كسى را خانهٔ وى آرامگاه وى كرد ودل آرام وى ساخت ، از اينجا گفته اند : لولا حبّ الاوطان لهلكت بلاد السّوء وذلك انّه خلق الخشب والمدر والآلة الّتى تمكن بها تسقيف البيوت ، آب و گل وسنگ و كلوخ و چوب بيافريد و در دست ايشان نهاد تا از آن خانه ساختند ، « وجعل لكم من جلودِ الانعام» يعنى النّطوع والادم ، «بيوتاً» هى القباب والخيام ، « تستخفّونها » تجدونها خفيفةً ويخفّ عليكم حملها ونقلها ، «يوم ظَعنكم» بفتح العين قرأها **حجازى و بصرى** وقرأ الباقون : ـ ظعنكم ـ باسكان العين وهما لغتان ظعن يظعن ظعناً وظعناً يعنى وقت خروجكم فى اسفاركم ، « ويوم اقامتكم » فى دياركم ومنازلكم اى لاتثقل عليكم فى الحالتين . و قيل معناه كما جعل لكم بيوتكم سكناً ، « يوم اقامتكم » مفسّران گفتند ـ يوم ـ اينجا بمعنى حين است چنانك در سورهٔ **الانعام** گفت : «يوم حصادهِ » اى حين حصاده ، ودرسورهٔ **مريم** گفت : « و سلامٌ عليهِ يومَ وُلد ويوم يموت» اى حين ولد وحين يموت و حين يبعث حيّاً ، فكذلك يوم ظعنكم ويوم اقامتكم اى حين ظعنكم و حين اقامتكم ، « ومن اصوافها » الضّائنة ، « واوبارها» الابل ، «و اَشعارها » الماعزة ، « اثاثاً » متاع البيت . ـ اثاث نامى است قماش خانه را چون پلاس وجوال و توره [1] ورسن و گليم و كلاه ومهار و افسار و مانند آن ، وسمّى اثاثاً لكثرتها و كلّ كثيرٍ اثيث ، «ومتاعاً » يتمتّعون به ،«الى حين » البلى ، وقيل الى حين يعنى الى الموت .

« واللّهُ جعل لكم ممّا خلقَ ظلالاً » يعنى الابنية للسّكن و الشّجر للسّابلة و اكنان الجبال للرّاعى والصّائد ، « اكناناً » جمع كن و هو ماسترك من كهفٍ و غارٍ ، يقال لولا ظلّ هذه الاشياء لم يكن للحيوان فى الارض قرارٌ ، «وجعل لكم سَرابيلَ » كلّ مايلبس من ثوبٍ اودرعٍ اوجوشنٍ اوغيره فهو سربالٌ ، قال اللّه تعالى : «سرابيلهم من قطران». وقيل السّربال القميص خاصّة ، «تقيكم الحرّ» قال **قتاده** يعنى قميص الكتان . و قيل ملابس تدفع عنكم الحرّ و البرد ولم يذكر

۱ ـ نسخهٔ الف : توبره .

البرد لدلالة الحال علیه فانّ ماوقی من الحرّ فقد یقی من البرد ، «و سرابیلَ تقیکم بأسکم» یعنی الدّروع الّتی تدفع عنکم شدّة الطّعن والضّرب والرّمی فی الحرب . قیل انّما خوطبوا بما یعرفون ، قال الله عزّ وجلّ : «وجعل لکم من الجبال اکناناً» وما جعل لهم من السّهل اکثر واعظم لکنّهم کانوا اصحاب جبال ، وقال عزّ وجلّ : «سرابیل تقیکم الحرّ» وما یقی البرد اکثر لکنّهم کانوا اصحاب حرّ ، «کذلك یتمّ نعمته علیکم» درین آیات نعمتهای خود که ایشانرا داده برایشان شمرد ، آنکه گفت چنانك این چیزها شمارا آفریدم ومنافع آن شمارا پیدا کردم همچنان تمام کنم هرچه شمارا بدان حاجتست ازنعمت دنیااى اهل مکّه ، «لعلّکم تُسلمون» تؤمنون و تخلصون له العبادة .

«فان تولّوا فانّما علیك البلاغُ المبین» ـ میگوید ای محمّد اگر ایشان پس ازین بیان روی گردانند از اسلام و ایمان ، بر تو بیش از آن نیست که رِسالت مابگزاری و آیات و معجزات که دلائل نبوّت اند بنمائی ، اگر نگروند ، بر تو ملامت نیست واز کفر و جحود ایشان بر تو هیچیز نیست ؛ قیل نسختها آیة السّیف .

قوله : «یعرِفون نعمة الله» ای الکفّار یقرّون بانّ النّعم کلّها من الله تعالی ، «ثمّ یُنکرونها» باضافتها الی شفاعة الاصنام ـ کافران می دانند که نعمت همه از خدای تعالی است وآفریدکار و روزی گمار خدااست واقرار باین می‌دهند امّا می گویند که بشفاعت بتان این نعمت بمامی‌رسد وسپاس داری بتان می کنند ، پس آن اقرار بکار نیست که آزادی وسپاس داری منعم بآن نیست وچون شکر وآزادی با آن نیست گوئی که نه الله تعالی رامنعم می‌دانند ، اینست معنی انکار ایشان که ربّ العزّه گفت : «ثمّ یُنکرونها واکثرهم الکافرون» یعنی و کلّهم الکافرون الجاحدون . وقیل انّماقال: «واکثرهم» لانّ فیهم الصّبیّ [1] والمؤف . وقیل : «یعرفون نعمة الله» یعنی امر النّبی (ص) انّه حقّ ثمّ ینکرونها بتکذیبهم . و قیل هو قول الرّجل لولا فلان لکان کذا و کذا ، اهل معانی گفتند نه هرچه عامّهٔ مردم آنرا نعمت شمرند آن

---

۱ ـ نسخهٔ الف : الغبی .

نعمتست بلکه این باختلاف طباع و تفاوت اغراض مردم بگردد و برجمله هر چه الله تعالی آفرید ازبهرمردم ازچهار قسم بیرون نیست : یك قسم آنست که هم‌درین جهان پسندیده‌است وسودمند وهم درآن جهان وآن علمست وخلق نیکو، دانائی وخوش خوئی ودرین جهان بحقیقت نعمت اینست وهمهٔ دلها وطبع‌ها گواهی‌دهند که چنین است . دیگرقسم آنست که هم درین جهان زیان‌کارست هم درآن جهان وآن نادانیست و بدخوئی که همه طبعها ازو رمیده و بنزدیك عاقلان نکوهیده . سدیگرقسم‌آنست که درین جهان ازو آسایش‌است وراحت و در آن جهان رنج و محنت وآن‌نعمت وزینت دنیاست واستمتاع بآن ، هرچه‌جاهلانندآنرا نعمت‌شمرند و عاقلان آنرا بلا وعقوبت دانند ، ویشهد لذلك قوله : « فلا تعجبك اموالهم ولا اولادهم انّما یُریدالله لیعذّبهم بهافی‌الحیوة الدّنیا » ـ مثال‌این عسل‌است که درو زهربود ، جاهل ظاهر آن‌بیند ، نعمت شمارد ، وعاقل تعبیهٔ آن‌شناسد ، بلاداند . چهارم قسم آنست که درین جهان ازو رنج است و دشخواری و در آن جهان همه راحتست وشادی وآن‌طریق ریاضت و مجاهدتست ومخالفت شهوت ، مردبی‌حاصل و جاهل رنج نقدی بیند ، بلاشمرد ، باز عارف دین‌دار آنرا عین نعمت شمرد که تعبیهٔ آن بحقیقت شناسد ، همچون داروی تلخ بنزدیك بیمار نقدی با رنج است ، امّا راحت شفا وصحّت درپی آنست ، واین رنج در راه آن نعمت نه گرانست .

« و یومَ نبعثُ » ای و انذرهم یوم نحشر ، « من کلّ امّةٍ شهیداً » یعنی الانبیاء یشهدون علی‌الامم بما فعلوا ، « ثمّ لا یؤذن للّذین‌کفروا » فی‌الکلام و الاعتذار . وقیل لایسمع عذرهم ، « ولاهم یستعتبون» العتبی الرّضا ، یعنی‌لایطلب منهم ان یرجعوا الی‌ما یرضی‌الله لانّ الآخرة لیست بدار تکلیف و لایترکون فی الرّجوع الی‌الدّنیا فیتوبوا . و قیل « و لاهم یستعتبون » ای و لاهم یقالون ، ای‌ان سألوا الاقالة لم‌یجابوا الی‌ذلك .

« واذا رأی‌الّذین ظلموا‌العذاب » ای واذا عاین‌الّذین کفروا عذاب‌الله ، « فلا یخفّفُ عنهم» بالعذر ، «ولاهم یُنظرونَ » ای ولاهم‌یؤخّرون لانّه فات‌وقت

التّوبة وبقی وقت الجزآءِ علی الاعمال .

« واذا رأی الّذین اَشرکوا شرکآءهم » اوثانهم الّتی عبدوها من دون اللّٰه. وقیل اضاف الشّرکاء الیهم لانّهم قالوا هم شرکاء اللّٰه ، « قالوا ربّنا هؤلآء شرکآؤنا الّذین کنّا ندعوا من دونك » آلهة ـ معنی آنست که ربّ العزّه روز قیامت بتانرا و بت پرستانرا همه بینگیزاند وبدوزخ فرستد ،کافران چون معبودان خودرا بینند ایشانرا بشناسند و گویند : « هؤلاءِ شرکآؤنا الّذین کنّا ندعوا من دونك فاَلقوا الیهم القول» این ـ القا ـ فعل شرکاست یعنی که آن بتان جواب دهند و گویند : « انّکم لکاذبون » فی تسمیتنا آلهةً ما دعوناکم الی عبادتنا و لا علمنا بعبادتکم ایّانا ـ شما دروغ می‌گفتید که مارا خدایان خواندید که ما شما را بر عبادت خود نخواندیم ونه ازعبادت شماخود خبر داریم واین ازبهر آن گویند که ایشان جماد بودند ، نه عابدرا شناختند ونه ازعبادت ایشان خبر داشتند ، آنگه فضیحت ایشان ظاهر کرد [1] بآنك عبادت چیزی می کردند مرده ، جمادی بی‌خبر. وروا باشد که این بر عیسی و عزیر علیهما السّلام نهند ، ومن عبد من الملائکة لمّا رأوهم فی الجنّة وهم فی النّار قالوا هذه المقالة فاجابوهم بانّکم کاذبون فی قولکم انّا دعوناکم الی عبادتنا والاشراك باللّٰه . وهذا کقوله تعالی : «سیکفرون بعبادتهم» .

« واَلقوا الی اللّٰه یومئذٍ السّلم » روا باشد که این هم فعل شرکا بود یعنی که خویشتن را فرا دست اللّٰه دهند وببندگی اقرار دهند ،گویند ماخدایان نبودیم که ما ترا بندگان بودیم، چنانك جای دیگر گفت : «ماکان لنا ان نتّخذ من دونك من اولیآء » . وروا باشد که فعل کافران بود ، آن مستکبران که دردنیا ازعبادت حق سروا زدند درقیامت خویشتن رابخواری بیو کنند ومنقاد حکم اللّٰه شوند وبتان که امید بشفاعت ایشان داشتند ایشان را بکار نیایند ، « و ضلّ عنهم ما کانوا یفترون » ای بطل ماکانوا یأملون من ان آلهتهم تشفع لهم . وقیل « والقوا الی اللّٰه یومئذٍ السّلم » ای اسلم الکفّار یوم البعث حین لا ینفع کقوله : « فلم یك ینفعهم

١ ـ نسخهٔ الف : ظاهر کردد .

ایمانهم لمّا رأوا بأسنا» ، « وضلّ عنهم ماکانوا یفترون » ای یشرکون ، یعنی ضاع سعیهم فی خدمة آلهتهم فما نفعهم .

« الّذین کفروا وصدّوا عن سبیل‌الله زدناهم عذاباً فوق العذاب بما کانوا یفسدون » ای بسبب صدّهم ومنعهم النّاس عن‌الایمان والجهاد ، « زدناهم عذاباً فوق العذاب » ای عذاباً بکفرهم وعذاباً بصدّهم و منعهم و افسادهم و لهذا فی القرآن نظائرُ کقوله تعالی : « سنعذّبهم مرّتین » وقوله : « ولنذیقنّهم من العذاب الادنی دون العذاب الاکبر . ـ لهم فی الدّنیا خزیٌ و لهم فی الآخرة عذابٌ عظیم . ـ اُغرقوا فاُدخلوا ناراً » .

قال عبدالله بن مسعود : « زدناهم عذاباً » یعنی عقارب انیابها کالنّخل الطّوال. وقال ابن عباس و مقاتل : خمسة انهارٍ من صُفرٍ مذاب کالنّار تسیل من تحت العرش یعذبون بها ثلثةٌ علی مقدار اللّیل واثنان علی مقدار النّهار . وقیل انّهم یخرجون من حرّ النّار الی الزّمهریر فیبادرون من شدّة الزّمهریر الی النّار . و قیل هوانّهم یحملون اثقال اتباعهم کما قال تعالی : « واثقالاً مع اثقالهم » .

« و یومَ نبعثُ فی کلّ امّةٍ شهیداً علیهم » یعنی نبیّهم یشهد علیهم ، « من انفسهم» یعنی من بنی آدم . و قیل من قومهم ، « وجئنابك شهیداً علی هؤلآءِ» یعنی علی امّتك وقومك ، تمّ الکلام هاهنا ثمّ قال : « ونزّلنا علیك الکتاب تبیاناً لکلّ شیءٍ» ممّا امروا به و نهوا عنه ، تبیان اسم فی معنی البیان و مثل التّبیان التّلقاء ولو قرئت تبیاناً بفتح التّاء علی وزن تفعال لکان وجهاً لانّ التّبیان فی معنی التّبیین ولکن لم یقرأ به احد من القرّاء فلا یجوز القراءة به ، « وهدًی ورحمةً » للجمیع ، « و بُشری للمسلمین » خاصّةً . و قیل هدًی من الضّلالة و رحمةً لمن آمن به و بشارةً لمن اطاع الله عزّ وجلّ .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « والله اَخرجکم من بطونِ امّهاتکم » آدمی را منزل اوّل از

منازل وجود شکم مادر است: اوّل آبی، آنکه علقه ای، آنکه مضغه ای، پس استخوانی و پوستی، آنکه جانوری، چون چهارماهه شود زنده شود، شخصی زیبا، صورتی پرنگار، درو از الطاف کرم تعبیه هائی که عاقل درآن نگرد از تعجب خیر فرو ماند، در وی دماغ آفرید سه طبقه برهم ساخته: در اوّل فهم نهاد، در دوم عقل، درسوم حفظ، وانکه کمال حکمت را دماغ سرد و تر آفرید که مقابل وی دلست گرم وخشك تا بخار دل و حرارت دل که باو رسد اورازیان ندارد، دل بیافرید رگهای جهنده درو پیوسته وحیوة دراو روان، جگر بیافرید رگهای آرمیده درو پیوسته غذاءِ همهٔ تن درو روان، معده بیافرید امعاء درو پیوست، جای نطفه بیافرید مثانه وانثیین دروپیوست، دماغ نرم وتر آفرید تاسخن در گیرد، پوست پیشانی سخت آفرید تا موی نرویاند، پوست ابروهیانه آفرید تا موی رویاند لکن دراز نگرداند، محلّ نورچشم پیه گردانید تا آنرا تباه نکند، زبان برمحل لعاب نهاد تا زود برود، آسان سخن گوید، بر مراد وی چنانك خواهد، برسر حلقوم حجابی آفرید تا چون طعام فروبرد سرحلقوم بسته شود طعام بمجرای نفس نرسد، آنکه طعام بحرارت جگر در معده پخته گردد و آنرا بعروق و اعضاء رساند. درنگر تا از یك قطره آب چه آفرید و چند آفرید از استخوان و گوشت و پوست و پیه و زهره و جگر وسپرز ورگ وپی وموی و ناخن ودندان؛ چون آن خلقت بکمال حکمت تمام شود ونه ماه بسرآید ازشکم مادر بفرمان حق جلّ جلاله قصد دنیا کند اینست که ربّ العزّة گفت: «والله اخرجکم من بطون امّهاتکم». چون در دنیا آید نادان و بی علم آید چنانك گفت: «لا تعلمون شیئاً» ربّ العالمین بکمال لطف ورأفت ورحمت خویش اورا سمعی دهد که لطایف ذکر بوی شنود، بصری دهد که عجایب صنع بوی بیند، دلی دهد که مهر ومحبّت حق رابشاید، آنکه گفت: «لعلّکم تشکرون» ـ این همه بآن کردم تا نعمت من برخودبشناسید وازمن آزادی کنید نه چنانك دشمنان کردند که نعمت بشناختند وانکه انکار کردند که حوالت نعمت بادیگری بردند وآزادی از دیگری کردند، و ذلك فی قوله تعالی: «یعرفون نعمة الله ثمّ ینکرونها»، شناخت نعمت نیکوست وشناخت منعم نیکوتر

زیرا که شناخت نعمت انکار را بوی راهست وشناخت منعم جز بر استقامت نرود، کافرانرا شناخت نعمت بود امّا شناخت منعم نبود، لاجرم انکار بار آورد وجحود. یکی از پیغامبران گفت بارخدایا نعمت برکافران بی شمار [1] می ریزی وبرسر مؤمنان بلا می‌انگیزی سبب چیست؟ فرمان آمد از جبّار کائنات که آفریدگان همه بندگان ورهیکان من‌اند، بلاونعمت بارادت و مشیّت منست، مؤمن در دنیا گناه کند و آخرعهد که روی بعقبی نهد خواهم که پاك و بی گناه برمن رسد و مرا بیند، بلا بروی گماردم در دنیا و آنرا کفّارهٔ گناهان وی کنم، وکافر در دنیا نیکوئیها کند آن نیکوئیها را دردنیا بنعمت مکافات کنم تا چون بر ما رسد ویرا هیچ حق نمانده باشد واو را عقوبت تمام کنم، خواست ما اینست و ارادت ما چنین است و کس‌را برخواست مااعتراض نیست وازحکم مااعراض نیست.

«یعرفون نعمةالله ثمّ ینکرونها» قومی گفتند این درحق مسلمانانست که روزگاری درطاعت بسرآرند وطریق ریاضت و مجاهدت بحکم شریعت بر دست گیرند، امّابعاقبت عُجبی‌در ایشان آید که راه بریشان بزند وآن‌طاعت برایشان تباه کند، و عجب آنست که آن طاعت و عبادت بنزدیك حق جلّ جلاله خدمتی پسندیده داند واهتزازی وشادیی درخود آرد که این صفت من است و قوّت‌من وغافل ماند از آنك نعمت‌خداست و فضل او بروی وانگه از زوال نعمت نترسد و ایمن رود.

مصطفی (ص) گفت سه‌چیز است که هلاك مرد در آنست: یکی بخل که مرد اورا فرمان بردار شود، دیگرهوای نفس که مرد فرایی آن نشیند، سوم‌آن مرد که بخویشتن معجب بود. یکی از جملهٔ بزرگان دین گفته: اگر همه شب خواب‌کنم وبامداد شکسته و ترسان باشم دوست‌ترازآن دارم که همه شب نماز کنم وبامداد بخویشتن معجب باشم. و عبد الله مسعود گفت هلاك دین مرد در دوچیز است: یکی‌عجب، دیگر نومیدی ـ این از آن گفت که هر که نومید شد

۱ ـ نسخهٔ ج: بهمار.

از طلب فرو ایستاد وفترت دروی آمد نیز عبادت نکند ، همچنین معجب در خود می‌پندارد که از طلب بی‌نیازست که کار وی خود راستست و آمرزیده .

« ویومَ نبعث فی کلّ اُمّةٍ شهیداً علیهم من انفسهم » تأتی یوم القیامة کلّ امّةٍ مع رسولهم فلا امّةٌ تساوی هذه الامّة کثرةً وفضلاً ولارسولٌ کرسولنا (ص) رتبةً وقدراً .

... « ونزّلنا علیك الکتاب تبیاناً لکلّ شیءٍ » فیه للمؤمنین شفاء وهو لهم ضیآء و علی الکافرین بلاء وهو لهم سبب محنةٍ و شقاءٍ .

۸ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **اِنّ اللّه یأمُر بالعدلِ والاحسان** » اللّه تعالی براست کاری می فرماید وبنیکوکاری ، « **وایتآءِ ذی القُربی** » و بخشیدن خویشاوندان را و برّبا ایشان ، « **ویَنهی عن الفحشآءِ** » وباز زنداز بخل ودشنام وزشت‌کاری ، «**والمنکَر**» وازکار وسخن نا سزا وگواهی بدروغ ، «**والبَغی**» واز فزونی جست ، «**یَعظُکم**» پند می‌دهد شمارا ، «**لعلّکم تذکّرون** (۹۰) » تا مگر پند گیرید وحق دریابید .

« **و اَوْفوا بعهد اللّه** » و باز آئید خدایرا به پیمان او ، « **اذا عاهدتم** » چون پیمان بندید بااو ، « **ولا تنقضوا الاَیْمان** » و سوگندان خویش مشکنید ، « **بعدَ تَوْکیدها** » پس آن که آنرا[بنام من] محکم کردید ، « **وقدجعلتم اللّهَ علیکم کفیلاً** » وخدای تعالی رابرخود گواه گرفتید ومیانجی ، « **اِنّ اللّه یعلم ما تَفعلون** (۹۱) » اللّه تعالی می داند آنچ شما می کنید .

«**ولاتکونوا کالّتی نَقضَتْ غزْلها**» وچنان که آن زن مباشید [۱] که پشم‌رشتهٔ خویش بازشکافت وباز گشاد ، « **من بعد قوّةٍ اَنکاثاً** » پس آنك تافت ناتافت کرد پاره پاره ، « **تتّخذون اَیْمانکم دخَلاً بینکم** » می در ایستید وسوگندان خویش

۱ ـ نسخهٔ الف : وچنان زن‌مبید .

می خیانت را حیلت سازید ، « اَن تکونَ امّةٌ هی اَربی من امّةٍ » از بهر آنك گروهی توانگرتراند و با توان تر از گروهی ، « اِنّما یبلوکم اللّهُ به » آنکس که شمارا می‌آزماید [بتوانگریِ یکی ودرویشیِ یکی] آن آزماینده الله تعالی است ، « ولَیبیّننّ لکم یوم القیمة » وپیدا خواهد کرد روز قیامت ناچاره شمارا ، « ما کنتم فیه تختلفون (۹۲) » نهان آنچ الله تعالی دانست درجدای جدائی شما در احوال [1] .

« و لوشآء اللّه » واگر الله خواستی ، « لجعلکم اُمّةً واحدةً » شمارا یك امّت کردی یك گروه یك‌دین یك حال ، « ولکن یضلّ من یشآءُ ویهدی من یشآء» لکن بی‌راه میکند اورا که خواهد وباراه می‌آورداورا که خواهد ، «ولتسئلُنّ عمّا کنتم تعملون (۹۳)» و حقّاکه شمارا بخواهند پرسید از آنچ می کنید .

« ولا تتّخذوا اَیمانکم دخَلاً بینکم » و سوکندان خویش چارهٔ کژی مسازید در میان‌خویش ، « فتزلّ قدمٌ بعدَ ثبوتها » بخیزد پای و گام ازجای‌پس آن که محکم بود بر جای ، « وتذوقوا السّوءَ بماصددتم عن سبیل‌اللّه » و بد عذاب بچشید بآنچ بر گشتید ازراه‌خدا ، « ولکم‌عذابٌ عظیم (۹۴) » وشماراست عذابی بزرگ .

« و لاتشتروا بعهداللّهِ ثمناً قلیلاً » بدین خدای بهائی اندك‌مخرید [وبنام بردن اوبدروغ دنیا مجوئید] ، « اِنّما عنداللّه » آنچ بنزدیك خداست [ازبهشت وچیز آن‌جهان ورزق‌حلال ازسبب پاك] ، « هوخیر لکم اِن کنتم تعلمون (۹۵)» شمارا آن به اگر دانید .

« ماعندکم یَنفدُ » آنچ بنزدیك شماست این‌جهانی آن بسر آید ، « وما عنداللّهِ باقٍ » وآنچ بنزدیك الله تعالی‌است آن‌جهانی پاینده است ، « و لنجزیَنَّ الّذین صبروا » وبراستی که پاداش‌دهدایشانرا که شکیبائی کردند ، «اجرَهم» بمزد ایشان ، « باحسنِ ما کانوا یعملون (۹۶) » بنیکوتر چیزی که می کردند .

[1] ـ نسخهٔ ج : درمخالفت شما دراحوال .

« مَن عمل صالحاً » هر که کار نیك کند ، « مِن ذکرٍ او اُنثی » از مرد یا از زن ، « وهو مؤمنٌ » پس آنك گرویده است ، « فلنحیینّه » براستی که ویرا زنده داریم ، « حیوة ً طیّبة ً » بزندگانی خوش پاك ، « و لنجزینّهم اَجرهم » و براستی که پاداش دهم بمزد ایشان ، « باَحسنِ ما کانوا یعملون (٩٧) » بنیکوتر چیزی که میکردند .

« فاذا قرأتَ القرآنَ » چون خواهی که قرآن خوانی ، « فاستعذ باللّهِ من الشّیطانِ الرّجیم (٩٨) » استعاذت کن بخدای تعالی از دیو نفریده [١] .

« اِنّه لیس له سلطانٌ علی الّذین آمنوا » که او را دسترسی نیست بر ایشان که گرویده‌اند ، « وعلی ربّهم یتوکّلون (٩٩) » و بخداوند خویش پشتی دارند .

« اِنّما سُلطانه علی الّذین یتولّوْنهُ » دست رس او بر ایشانست که باو می گویند و خشنودی او می جویند و طاعت او می ورزند ، « و الّذینَ هم بهِ مشرکون (١٠٠) » و ایشان که اورا انباز می گیرند با خدای تعالی .

« واذا بدّلنا آیة ً مکانَ آیةٍ » و هنگامی که آیتی [٢] از قرآن بَدَل فرستیم بجایگاه آیتی [که منسوخ کنیم] ، « واللّهُ اعلم بما یُنزّلُ » و الله تعالی داناتر [بمصالح بندگان] بهر چه فرو فرستد [از ناسخ و منسوخ] ، « قالوا اِنّما انت مُفترٍ » [دشمنان] گویند [این گردانیدن و جدا کردن از آنست] که این تو می‌نهی و دروغ می‌سازی [برمراد خویش روز بروز [٣]] ، « بل اکثرهُم لا یعلمون (١٠١) » نه چنانست بیشتر ایشان نادانان‌اند .

« قل نزّله روحُ القدُسِ » گوی فرو آورد آنرا جبرئیل ، « من ربّك بالحقّ » از خداوند تو براستی وسزا ، « لیثبّتَ الّذین آمنوا » تا مؤمنانرا دل و قدم برجای می‌دارد ، « و هدًی و بشری للمسلمین (١٠٢) » و راهنمونی و بشارتی

---

١ ـ نفریده : نفرین شده ورانده شده . ٢ ـ نسخهٔ ج : که جدا کنیم آیتی
٣ـ نسخهٔ ج : برمراد وبرگ خویش روزا روز .

گردن نهاد کانرا .

« **و لقد نعلمُ اَنّهم یقولون** » و می دانیم که ایشان می گویند ، « **اِنّما یعلّمه بشرٌ** » که این قرآن مردمی درو می‌آموزد ، « **لسانُ الّذی یُلحدونَ الیه اعجمیّ** » سخن این کس که ایشان قرآن باوی می گردانند اعجمی‌است ، « **و هذا لسانٌ عربیٌّ مبین** (۱۰۳) » واین لغتیست تازی آشکارا پیدا کننده .

« **اِنّ الّذین لا یؤمنونَ بایآت اللّهِ** » ایشان که بنمی گروند بسخنان الله تعالی ، « **لا یَهدیهم اللّه** » راه نخواهد نمود الله تعالی ایشانرا ، « **و لهم عذابٌ الیم** (۱۰۴) » وایشانراست عذابی درد نمای .

« **اِنّما یفتری الکَذبَ** » [تونه دروغ‌سازی] ایشان دروغ سازند ، « **الّذین لا یؤمنون بآیات اللّه** » که نگرویده‌اند بسخنان خدای تعالی ، « **و اولَئك هم الکاذبون** (۱۰۵) » ودروغ زنان ایشانند .

النوبة الثانية

قوله تعالی : « اِنّ‌اللّهَ یأمرُ بالعدلِ و الاحسان » **ابن عباس** گفت : العدل التّوحید والاحسان اداءُ الفرائض - عدل خدایرا جلّ جلاله یکتا گفتنست ویکتا دانستن واحسان فریضه ها گزاردن وچنانك اللّه‌تعالی‌فرمود بجای‌آوردن . بروایتی دیگراز **ابن عباس** : العدل‌شهادةُ اَن لااله الّااللّه والاحسانُ الاخلاص فیه . وقیل العدل فی الفعل والاحسان فی‌القول - عدل در فعل رود واحسان درقول و لهذا قال تعالی : « وقولوا للنّاس حُسناً » . وخبر درستست از **مصطفی** (ص) که گفت : جِماع التّقوی فی قوله عزّ وجل : « اِن اللّه یأمربالعدل والاحسان » ثمّ قرأ هذه الآیة ، و معنی‌عدل : انصاف دادن است و راست رفتن چنانك از واجب بنکاهی ومکافات‌فرونگذاری واین ازدوجه بود : یکی آنك بجای آنکس که باتونیکوئی کرد نیکوئی کنی از آنچ وی کرد کم نه ، چنانك ربّ العزّه گفت : « هل‌جزاء

الاحسان الّا الاحسان » و مصطفی (ص) گفت : «من اتی الیکم معروفاً فکافئوه» ـ هر که نیکوئی بسر شما آرد همچنان نیکوئی بسروی برید . دیگروجه آنست که بجای آنکس که با تو بد کرد ، اگر باوی بد کنی باندازهٔ کرد وی کنی افزونی نه ، چنانك ربّ العزّه گفت : « وجزآء سیّئةٍ سیّئةٌ مثلها ـ وإن عاقبتم فعاقبوا بمثل ما عوقبتم به » ومعنی احسان نیکوکاریست وآن ازعدل مهاست [1] زیرا که عدل انصاف است واحسان ایثاراست وایثار از انصاف بهاست ، واحسانباز دو چیز است : یکی آنست که بجای آنك با تو نیکوئی کرد ازآنچ وی کرد بیش کنی و بجای آنکس که با تو بد کرد نیکوئی کنی که حق جلّ جلاله هر چند که عدل دوستدارد ، احسان دوستتردارد ، نبینی که خلقرا بعدل معذور داشت وباحسان بستود آنجا که گفت : « و لَمن انتصر بعدظلمهِ فاولئك ما علیهم من سبیلٍ» الی قوله : « و لَمن صبر وغفر اِنّ ذلك لَمن عزم الامور » وقال تعالی : « فمن عفا و اصلحفاجرهُ علی اللّٰه » .

عدل آنست که درستد و داد راست ستانی و راست دهی ، احسان آنست که چرب دهی و خشك ستانی ، عدل حلالست و نیکو ، امّا احسان نیکوتر ، همچنین بجای کسی که بجای تونیکوئی کرد نیکوئی کنی چنانك وی کرد حلالست و نیکو ، امّا اگر بیفزائی احسانست وآن نیکوتر ، وبجای آنکس که باتو بد کرد بد کنی حلالست امّا عفو نیکوتر ، واگر بجای آنبد کارنیکوئی کنیباز نیکوتر ، اینست که گفت عزّ جلاله : « اِدفع بالّتی هی احسنُ السیّئة » .

... ثمّ قال : « و ایتاءِ ذی القربی » همانست که گفت : « وآتی المالَ علی حُبّه ذویالقربی » ، جای دیگر گفت : « وآتِ ذاالقربی حقّهُ » مؤمنانرا درآموخت که پیوستن رحم نه همه بسلام زبان و پرسیدن ایشانست که ببذل احسانست و درست است خبر که یکی از مصطفی (ص) پرسیدکه برّ [2] باکه کنم ؟ گفت با مادر خویش ، گفت پس باکه ؟ گفت باپدر خویش ، گفت دیگر باکه ؟ گفت :

---

١ ـ نسخهٔ ج : زیاده‌است . ٢ ـ نسخهٔ الف : نیکوئی .

الاقرب فالاقرب ـ هر که باتونزدیکتر ببرّتو اولیتر . درین‌خبر ، مادررا مقدّم کرد بر پدر و برحق پدر بیفزود زیرا که به‌برّ مادر اولی‌تر و بطاعت پدر . و در خبری دیگر گفت : امّك و اَباك و اُختك و اخاك ثمّ اَدناك فاَدناك . سدیگر خبر درین معنی آنست که مصطفی (ص) را پرسیدند ازنفقات گفت : «زوجتك تقول اطعمنی او طلّقنی ومملوکك یقول اطعمنی اوبعنی وابنتك تقول الی مِن تکلنی» .

و درخبرست که مردی گفت یارسول‌اللّٰه‌عندی دینار ـ یك دینار دارم چکنم؟ گفت : انفقه علی نفسك ـ برخود بکاربر ، گفت عندی آخر ؟ گفت : انفقه علی عیالك ـ برعیال‌خود بکار بر، وعیال مرد اهل اوست وفرزندان خرد یا مضطرّ او و پدر ومادرِ وبال مانده براو ، گفت عندی‌آخر ؟ گفت : انفقه علی‌خادمك ـ بربرده و خادم خود بکار بر ، گفت عندی آخر ؟ گفت : انفقه علی دابّتك ـ برستور خود بکاربر ، گفت عندی آخر ؟ گفت : انت ابصر ـ اکنون تو به دانی .

وتعظیم رحم پیوستن را ببرّ وصلت دادن پدر و مادر کافررا گفت : « وَاِن جاهداكَ علی اَن تُشركَ بی‌ما لیس لك به‌علمٌ فلا تُطعهما » ـ اگرپدر و مادر با توجنگ کنند وباز کوشند که مشرك شو وانباز گیر با من توایشانرا درآن فرمان مبر ، آنکه‌گفت : « وصاحبهما فی‌الدّنیا معروفاً » ، امّا در دنیای خویش و نعمت دنیا با ایشان بنیکوئی زندگانی کن . جای دیگر گفت در تهدید قاطع رحم : « فهل عَسیتم اِن تولّیتم » چنان می پندارید ومی‌بیوسید [1] که اگر برسر کس سالارگردید یا برسر قومی راعی‌یابرسر رعیّت والی یابرسراهل بیت خویش‌سالار « اَن تُفسدوا فی‌الارضِ و تُقطّعوا ارحامکم » که بیداد کنید در زمین و افزونی جوئید و رحمها برید ، « اولئك الّذین لعنهم اللّٰه » ایشان که این کنند اللّٰه تعالی برایشان لعنت کند واز راه پذیرفتاری دور کند ، گوشِ دل ایشان کر گرداند و چشم‌دل ایشان نابینا .

« وینهی عن الفحشاءِ » مفسّران گفتند فحشاء درین آیت زنا است .

[1] ـ بیوسیدن : امیدداشتن ، طمع کردن .

چنانك گفت : « قل اِنّماحرّم ربّی الفواحش ماظهر منها وما بَطن - واللاّتی یأتین الفاحشة » یعنی الزّنا ، وگفته‌اند فحشاء اینجا بخل است چنانك در سورة البقرة گفت : « الشّیطانُ یعدکم الفقر و یأمرکم بالفحشآء » و مصطفی (ص) گفت : « انّ الله یبغض الفاحش المتفحّش البذیّ » زشت دارد الله تعالی هر بخیل بدگوی از شرم تهی ، وبرجمله فحشاء آن زشتها است از فعل و ازقول که مروّت راخراب کند ومرد رابدنام کند . عبدالله مسعود را گفتند فلان کس همه روز دزدی میکند و همه شب قرآن میخواند ، جواب داد که : ستنهاه قرآءته ؛ و این از قول خدای تعالی گفت جلّ جلاله : « انّ الصّلوةَ تنهی عن الفحشآء والمنکر »

ومردی بار خواست بدرِ حجرة عایشة صدّیقه مادر مؤمنان ، رسول (ص) گفت سه‌بار که بد مردیست آنکه گفت ویرا بارده ! چون درآمد ویرا بنواخت وباوی سخنان خوش گفت چون بیرون شد عایشه گفت یارسول‌الله این مردرا آن گفتی که گفتی‌وچون درآمدباوی‌چنان کردی ! جواب دادرسول‌خدای(ص): « اِنّ ابغض النّاس الی الله مَن یُکرم اتّقآء فحشه » - بترینة [1] مردمان بنزدیك الله تعالی آنکس است که مردمان اورا نیکو دارند ازبیم فحشاء زبان وی ، « و المنکر » این - منکر - بقول مفسّران شرکست وگواهی بدروغ . وقیل مالا یُعرف فی شریعةٍ من شرایع الانبیآء - منکر آنست که هیچ شریعت از شرایع انبیا بآن نیامده و نه هیچ سنّت بوی رفته ، وگفته‌اند هرچه علم وخردبرآن منکرست آن منکراست ، هر گفتاری و کرداری که پیغام آسمانرا برآن انکارست وآنرا از خدای تعالی و رسول نکیر ، منکر آنست ، « والبغی » : بغی - نامیست بیداد را و حسد را ، از بیدادست آنجا که گفت : « بَغی بعضنا علی بعضٍ » واز حسداست آنجا که گفت : « بغیاً ان یُنزّل الله من فضله علی من یشآءُ من عباده » واین - بغی - جای دیگر تفسیر کردُ گفت : « حسداً من عند انفسهم » .

و بدان که مفسّران بغی‌را در همهٔ قرآن بر چهار وجه تفسیر کرده‌اند :

---

۱ - نسخهٔ الف : بدترین .

یکی بمعنی زنا چنانك درسورهٔ **مریم** گفت : « وما کانت اُمّك بغیّاً » یعنی زانیةً کقوله فی **النّور** : «ولا تُکرهوا فتیاتکم علی‌البغآء» یعنی علی‌الزّنا . **وجه دوم** بغی‌است بمعنی حسد چنانك گفت : «وما تفرّقوا الّا من بعد ما جآءهم العلمُ بغیاً بینهم» یعنی حسداً منهم . **وجه سوم** بغی‌است بمعنی معصیت چنانکه گفت : «فلمّا انجیهم اذاهم یبغون فی‌الارض بغیرالحقّ یا ایّها النّاس انّما بغیکم علی‌انفسکم » ای ضررها علیکم . **وجه چهارم** بغی است بمعنی ظلم چنانك در **اعراف** گفت : « والاثم والبغی بغیرالحقّ » یعنی الظّلم ، ودر**عسق** گفت : « اذا اصابهم البغی » یعنی الظّلم ، و درین آیت گفت : « وینهی عن الفحشآء و المنکر والبغی » یعنی الظّلم ، « یعظکم » ای یحذّرکم وینهاکم عن‌هذا کلّه ، « لعلّکم تذکّرون » ما امرتم به وهوثلث ونهیتم عنه وهو ثلث فتتّعظوا .

قال **ابن مسعود** هذه‌الآیة اجمع آیةٍ فی‌القرآن للخیروالشرّ واجمع آیةٍ لحلالٍ وحرامٍ . وروی‌انّ **عمربن عبدالعزیز** رفع لعن بنی‌هاشم ووضع‌هذه‌الآیة موضعه علی‌المنابر . و روی انّ‌النّبی (ص) قرأ علی **الولید** : « اِنّ اللّهَ‌یأمربالعدل و الاحسان - الی آخرالآیةَ » فقال‌له یابن اخی اَعد فاعاد علیه ، فقال انّ له واللّه لحلاوةً وانّ له لطلاوةً وانّ اعلاه‌لمثمرٌ وانّ اسفله لمغدقٌ ، ماهو بقول‌البشر.

« واوفوا بعهداللّه اذا عاهدتم» ای اتمّوا ما ضمنتم من احکام الدّین . و قیل اوفوا نذورکم اذا نذرتم للّه نذراً . وقیل هوالایمان - می گوید عهدی که با خدای تعالی کنید وپیمانی که باوی بندید درکاردین‌تمام بسرآرید ونذری که کنید بجای آرید وسوگندان که خورید راست دارید ، « ولاتنقضوا الاَیمان بعدتوکیدها» - وسوگندان که خورید بنام‌خدای وپیمان‌که بندید وآنرابذکرخدای محکم کنید مشکنید ؛ حکم آیت عامست امّا خطاب با **انصار** است که‌بارسول‌خدا (ص) بیعت کردند واحکام دین درپذیرفتند وخدای تعالی‌را در آن عهدبرخود گواه گرفتند اینست که گفت : « وقد جعلتم اللّهَ علیکم کفیلاً » ای‌شاهداً ورقیباً ، این - واو- حالست یعنی درآن حال که پیمان بستید خدایرا و برخود گواه گرفتید که وفا

كنید . وقیل «وقد جعلتم الله علیکم کفیلاً » ای ضمیناً یعنی ضمن لکم بالجنّة اذا وفیتم ـ معنی آنست که ربّ العزّه ایشانرا گفت بیعتی که بارسول خدای کردید وسوگند خوردید که ویرا نصرت کنید وخدایرا کفیل وضمین خود کردیدببهشت اگر وفا کنید اکنون آن‌عهد وفا کنید وسوگندان مغلّظه را دروغ مسازید ، « اِنّ اللهَ یعلم‌ما تفعلون» من نقض العهد والوفاءِ به .

پس آنکه مثل‌زد نقض‌عهدرا فقال : « ولا تکونوا کالّتی نقضت غَزلها » ای لا تکونوا فی نقضکم عهودالنّاس بعد توکیدها کالمرأة الخرقاءِ الّتی نقضت غزلها، « من‌بعد قوّةٍ » ای‌من‌بعد قتلٍ وابرامٍ ، « اَنکاثاً » ای‌طاقةً طاقةً ، جمع‌نکثٍ وهو مانکث ونقض بعدالغزل والفتل ، زنی بود در عرب او را **ریطة بنت‌سعد** می گفتند وعادت وی‌پشم رشتن بود ، آنکه پشم رشتهٔ خویش باز می‌شکافت وتافته را ناتافته می کرد ، باز دیگرباره می‌رشت وباز می‌شکافت . ـ معنی آنست که : لا تستخفّوا باسم‌الله عزّ وجل بعد ان‌آمنتم به وعظّمتموه واستمسکتم به وبنیتم‌الدّین علی تصدیقه ـ پس ازآنك ایمان آوردید وتعظیم اسلام و ایمان در دل گرفتید و بزرگ داشت نام و ذکرحق‌را عهد ها وعقدهای خود بآن محکم کردید اکنون آنرا بمگردانید و استخفاف بنام و ذکر حق بنقض آن عهد مپسندید وچون آن زن مباشید که نقض‌غزل‌خویش می کرد ، قومی گفتند این‌زن برین‌شکل وصورت خود نبودست ومعنی آنست‌که ربّ العالمین ناقضان عهدرا مثل زد گفت چون زنی مباشید که صفت وی این باشد که شما اگرشنوید که زنی برین صفت و برین‌فعل هست ویرا درآن فعل بنکوهید ونپسندید ، نقض عهد همچنین‌است . اینجاسخن منقطع‌شد ، پس گفت : « تتّخذون اَیمانکم‌دخلاً بینکم» ای غشّاً وغلاً ،منصوب لانّه مفعول له یعنی تتّخذون ایمانکم للغشّ و الدّخل و کلّ ما دخله عیب . قیل مدخول وفیه دخل ، «اَن تکونَ» یعنی بان‌تکون ، «امّةٌ هیاَ ربی‌من امّةٍ» ای قومٌ اغنی واعلی من‌قومٍ ، یعنی لاتغدروا بقوم لقلّتهم و کثرتکم و قد وثقوابکم . **مجاهد** گفت : این‌درشأن قومی‌است که‌با قومی‌عهد داشتند ، پس قومی دیگر را از ایشان توانگرتر وعزیز تر دیدندنقض عهدآن قوم کردند و کثرت وعزّت‌این

قوم‌را با ایشان پیوستند، ربّ العالمین ایشانرا ازین نهی کرد، - اربی - مأخوذ من ربا الشّئ یربو اذا کثر، «انّما یبلوکم الله به» ای یختبرکم باختبار الاحوال بالعزّ والذلّ والغنی والفقر. وقیل یختبرکم بما امر ونهی، «ولیبیّننّ لکم یوم القیمة ما کنتم فیه تختلفون» من الوفآء بالعهد و نقض العهد.

«ولوشآء الله لجعلکم امّة واحدة» علی ملّة واحدة ودین واحد، «ولکن یضلّ من یشآء» عن دینه بخذلانه عدلاً منه، «ویهدی من یشآء» لدینه بتوفیقه فضلاً منه، «ولتسئلنّ» یوم القیامة، «عمّا کنتم تعملون» فی الدّنیا.

«و لا تتّخذوا ایمانکم دخلاً» ای خدیعة وفساداً، «بینکم» فتغرّوا بها النّاس فیسکنوا الی ایمانکم ویأمنوا بها ثمّ تنقضونها وتحنثون فیها، «فتزلّ قدمٌ بعد ثبوتها» فتهلکوا بعد ما کنتم آمنین. وقیل اتّخاذ الایمان دخلاً ان یتوصّل بها الی الذّهاب باموال النّاس، یعنی انکار الحقوق والحلف علیها کاذباً. وقوله: «فتزلّ قدمٌ بعد ثبوتها» ای یهلك هذا الحالف بعد امنه من الهلاك، والعرب تقول لکلّ مبتلی بعد عافیة او ساقط فی ورطة بعد سلامة زلّت قدمه. وقیل هذا وعید للحالف باسم الله کاذباً بالخروج عن الاسلام، «و تذوقوا السّوء بما صددتم عن سبیل الله» یقال لایحول علی صاحب عین الغموس الحول حتّی تصیبه قارعة، «و لکم عذابٌ عظیم» یعنی فی الآخرة وهو نار جهنّم.

«ولاتشتروا بعهد الله ثمناً قلیلاً» ای لا تنقضوا العهد لعرض تأخذونه من اعراض الدّنیا وان کان عندکم کثیراً فهو قلیل لانّه یفنی، «انّما عندالله» من الثّواب علی الوفاء، «خیرٌ لکم ان کنتم تعلمون» ذلك.

«ماعندکم ینفدُ» ای ما عندکم من اعراض الدّنیا ینقضی ویفنی وان کثر، «وما عند الله» من الثّواب والکرامة، «باق» دائم لا ینقطع، ای فلما عنده فاعملوا وعلیه فاحرصوا. **ابن کثیر** «وماعندالله باقی» وقف کند بیا، «ولنجزینّ الّذین صبروا» بنون قراءت **مکّی** و **عاصم** و **شامی** است باقی بیا خوانند، ای و لیثیبنّ الله الصّابرین علی ما امرهم به والصّابرین عمّا نهاهم عنه، «اجرهم» ای

ثوابهم ، « باحسن ما كانوا يعملون » من الاعمال الحسنة وليغفرنّ لهم من الاعمال السيّئة .

« من عمل صالحاً من ذكرٍ او انثى وهو مؤمن » قيد بالايمان لانّ اعمال الكفّار غيرمعتدٍ بها ، « فلنحيينّه حيوةً طيّبةً » قال **ابن عباس** : حيوةً طيّبةً فى الدّنيا بالرّزق الحلال وتيسير صالح الاعمال وتصفية حيوته من الهموم والآفات ؛ وروى عنه ايضاً : قال الحيوة الطيّبة القناعة ، يقال عنى بذلك قوت يومٍ بيومٍ وهو عيش الرّسول (ص) والصّالحين . و قال **الحسن** ليس لاحد حيوة طيّبة الّا فى الجنّة ، « و لنجزينّهم اجرهم باحسنِ ما كانوا يعملون» يعنى مضاعفة الجزاء فى الآخرة . وقيل : « لنجزينّهم اجرهم باحسن ماكانوا يعملون » دون اسوأها ولنغفرنّ سيّآتهم بفضلنا .

« فاذا قرأت القرآن» يعنى اذا اردت ان تقرأ القرآن ، «فاستعذ» كقوله : « اذا قمتم الى الصّلوة فاغسلوا» والطّهارة مقدّمة على الصّلاة يعنى اذا اردتم القيام الى الصّلاة ، وكقوله : «فاذا دخلتم بيوتاً فسلّموا » يعنى اذا اردتم الدّخول وآتيتم الباب ، و كقول النّبى (ص) : « من اتى الجمعة فليغتسل » يعنى من اراد ان يأتى . و كان (ص) اذا استنجى قال : اللّهم حصّن فرجى يعنى كان اذا اراد ان يستنجى ، قوله : « فاستعذ بالله » يعنى سل الله ان يعيذك ويعصمك ، « من الشّيطان الرّجيم » اى من وساوس ابليس ومكايده ـ معنى آنست كه چون قرآن خواهى خواند از خدا بخواه تا ترا درزينهار وپناه خويش گيرد از وساوس ابليس وترا معصوم دارد از كيد و ساز بداو ، واين عصمت خواستن آنست كه گوئى : « اعوذ بالله من الشّيطان الرّجيم»ـ پارسى آنست كه بازداشت خواهم وپناه گيرم بخداى از آن ديو نفريدهٔ رانده.

قال **ابن مسعود** : لقد قرأت على رسول الله (ص) فقلت اعوذ بالسّميع العليم، فقال لى يابن امّ عبدٍ قل : «اعوذ بالله من الشّيطان الرّجيم» هكذا اقرانيه **جبرئيل**.

وعن **جبير بن مطعم** قال : رأيت رسول الله (ص) يصلّى فقال : الله اكبر كبيراً والحمد لله كثيراً و سبحان الله بكرةً واصيلاً ، اعوذ بالله من الشّيطان الرّجيم ، من

نفخه ونفثه وهمزه ، قال **ابن مسعود** : نفخه الکبر و نفثه الشعر و همزه‌الجنون . وعن **ابی سعید الخدری** قال کان رسول‌الله(ص) یقول : اعوذبالله من‌الشّیطان‌الرّجیم ثمّ یقرأ ، استعاذت فرض نیست امّا سنّتی مؤکّداست در نماز و در قراءت قرآن و پیش ازقراءت مستحبّست نه‌بعد ازقراءت ، جماعتی اهل‌ظاهر چون **داودبن علی** و **مالك** واصحاب ایشان گفتندپس ازقراءت مستحبّست وهمچنین روایت کرده‌اند از **حمزه** واز ظاهر لفظ **قرآن** بر گرفته‌اند : «فاذا قرأت القرآن فاستعذ» واین قول نه پسندیده‌است وبیشترین فقهاء وعلماءِ دین وائمّهٔ سلف بر آنند که‌استعاذت پیش ازقراءت مستحبّست چنانك خبر بدان‌آمده ؛ ومعنی‌الآیة : اذا اردت‌قرآءة القرآن فاستعذ کما بیّناه ، والشّیطان هوابلیس والرّجیم المطرود والملعون .

کلبی گوید : شأن نزول‌این‌آیت استعاذت آن‌بود که رسول خدای‌درمبدأ وحی روزی بردر **کعبه** ایستاده بود سورهٔ **والنّجم** همی خواند کافران **مکّه** بعضی حاضر بودند چون‌آنجارسید که : «افرأیتم‌اللاّت والعزّی ومنوة الثّالثة الاخری» بر زبان وی‌برفت : تلك الغرانیق العلی‌منها الشّفاعة ترتجی ، کفّار قریش آن از وی بشنیدند پنداشتند که **محمّد** خدایگان ایشانراستود شادیها کردند وندانستند که رسول خدای‌تعالی‌آنچ گفت برسبیل انکار واستخفاف گفت یعنی که‌**لات** و**عزّی** و**مناة** آن‌بزرگواران باشند که بشفاعت ایشان‌امید باید داشت کلاّ وحاشا !! لکن اهل **مکّه** پنداشتند که **محمّد** (ص) آن سخن بحقیقت گفت شاد می بودند تا **مصطفی** (ص) سورهٔ **والنّجم** بآخر برد ، بآیت سجده رسید خدایرا جلّ جلاله سجود کردودر **کعبه** گشاده‌بود برابروی ودر **کعبه** بتان‌نهاده ، کافران پنداشتند که **محمّد** (ص) خدایان ایشان‌را سجود کرد ، ایشان نیز همه سجود کردند بر متابعت وموافقت وی ، خبر در**مکّه** افتاد که **محمّد** (ص) بدین ماباز آمد که در میان‌سوره‌ای که می‌خواند بتانرا ستود وبآخر سوره ایشان را سجود کرد ، وخبر باطراف افتاد که اهل **مکّه** دردین **محمّد** (ص) شدند و **قرآن** وی سماع کردند وخدای ویرا سجود بردند ومسلمان شدند ، **جبرئیل** (ع) آمد و گفت ای **محمّد** آن سخن چه بود که گفتی ؟! که خلقی ازآن درغلط افتادند ، رسول (ص) گفت

ای جبرئیل نمی بایست گفت آن‌سخن ؟ جبرئیل گفت نه ، که آن دیو در افکند تا مردمانرا درغلط‌افکند ، رسول از آن اندوهگن‌شد ، آیت‌آمد که : «وما ارسلنا من قبلك من رسولٍ ولا نبیٍّ الّا اذا تمنّی اَلقی الشّیطان فی اُمنیّته» الآیة . . . رسول (ص) گفت ای جبرئیل واگر دیو ازین پس‌چیزی در افکند من چه کنم ؟ ربّ العالمین این آیت استعاذت فرو فرستاد : « فاذا قرأت القرآن فاستعذ بالله من‌الشّیطان‌الرّجیم» ـ چون قرآن خواهی که‌خوانی «اعوذ بالله من‌الشّیطان‌الرّجیم» بگوی تا الله تعالی دیو ازتودور کند .

وقال رسول‌الله (ص) : اذا قال العبد استعیذ بالله من الشّیطان الرّجیم ولّی الشّیطان ولطرفیه جلبةٌ فمه ودبره فاستعیذوابالله ولاتغفلوا فانّه لیس‌بغافلٍ‌عنکم: « اِنّه یریکم هووقبیله من‌حیث لاترونهم» ، اگر کسی گویدچونستکه ربّ‌العزّة بنده‌را باستعاذت از شیطان خصوصاً دروقت قرآن خواندن فرمود ، گفت : « فاذا قرأت القرآن فاستعذ بالله » و نگفت فاذا صلّیت فاذا صمت فاستعذ بالله ، بعدما که وسوسهٔ شیطان چنانکه بوقت قرآن خواندن بود بوقت خیرات وطاعات‌دیگر هم بود ؟ جواب آنست که شیطانرا ازهیچیز چندان غیظ نبود که از ذکر خدای تعالی بود ولهذا قال‌النّبی (ص) : «ذکرالله فی‌جنب الشّیطان کالآکلة فی‌جنب‌ابن آدم » ، و قرآن خواندن‌فاضلترین‌ذکرهاست ، بس‌شیطانرا از آن غیظ بیش‌آید و وسوسه بیش کند ازین جهة باستعاذت آنرا مخصوص کرد .

اگر کسی گوید : اگراز شیطان استعاذت می باید کرد که وسوسهٔ معصیت ازوست پس ازخدای عزّ وجل نیز استعاذت می‌باید کرد که معصیت بنده بخواست وقضاءِ اوست تا بگوید که : اعوذ بالله من‌الله ، جواب آنست که ازخدای عزّوجل هم خواست خیراست وهم‌خواست شرّ وازشیطان جز خواست شرّ نیست ازین جهة ازوبخدا استعاذت باید کرد ، ونیزوسوسهٔ‌شیطان مربنده‌را از بهرهلاك وفسادبنده است ، وارادت وقضاءِ معصیت ازالله‌ازبهرصلاح وتدبیر مملکت است ، واگر کسی استعاذت ازالله بالله کندهم شاید که مصطفی (ص) گفته : اعوذ بعفوك من عقابك

وبرضاك من سخطك واعوذبك منك .

« انّه ليس لهسلطانٌ على الّذين آمنوا » اى ليس لابليس عليهم تسلّط اذا استعاذوا باللّٰه وتوكّلوا عليه ، يعنى ليس عليهم سلطان الاغواء .

« انّما سلطانه علىالّذين يتولّونه » اتّخذوه وليّاً فاطاعوه ، « و الّذين هم به » اين ـ ها ـ گفته‌اند كه با شيطان شود يعنى بسببه وطاعته فيما يدعوهم اليه ، « مشركون » باللّٰه . و گفته‌اند كه باللّٰه شود يعنىوهمباللّٰه مشركون . **سفيان ثورى** گفت : معنى آيت آنست كه شيطانرا بر مؤمنان دسترس نيست تا ايشانرا بر گناهى دارد كه نيامرزند ، دست رس وى بر ايشانست كه اورا فرمان بردارند و طاعت او مى ورزند و ايشان كه او را با خداى انباز مى گيرند . اشراك در ين آيت همچون عبادتست درآن آيت كه گفت : « لا تعبدوا الشّيطان » ولم يعبداحدٌ ابليس ولم يدعه للّٰه شريكاً انّما عبادته والاشراك بهطاعته و ابتغاؤه رضاه ، كقوله عزّ وجل : « اِتّخذوا اَحبارهم ورُهبانهم ارباباً من دوناللّٰه » لم يسجدوا لاحبارهم و رهبانهم انّما اطاعوهم و اتّبعوهم وابتغوا رضاهم فيما احلّوا وحرّموا .

« واذا بدّلنا آيةً مكانآيةٍ » اىاذا نسخنا آيةوانزلنا مكانها اخرى ، سبب نزولاينآيت آن بود كه مشركان **قريش** گفتند : انّمحمّداً يسخرباصحابهيأمرهم اليومبامرٍ وينهاهم عنه غداً ويأتيهم بماهو اهون عليهم وماهوالّامفترٍ يتقوّله من تلقاءِ نفسه ـ گفتند **محمّد** باصحاب خودافسوس ميدارد ، امروز ايشانراكارىفرمايد و فردا ايشانرا ازآن باززند وكارى ديگر از آن آسان تر فرمايد ، اين تغيير و تبديل وى ازآنست كه اين سخناز بر خويش مىنهد برمراد خويش ، دروغيست كه خود برمىسازد ، چون ايشان اين گفتندربّالعزّه آيتفرستاد : « واذا بدّلنا آيةً مكان آيةٍ » رفعناها وانزلنا غيرها لنوع منالمصلحة ، «واللّٰه اعلمُ» بمصالح العباد فيما ينزّل منالنّاسخ والمنسوخ ، «قالوا انّما انت مفترٍ» اين جواب ـ اذا ـ است ، « واللّٰه اعلمُ بما ينزّل» در ميان عارضست ، آنكه گفت : « بل اكثرهم لا يعلمون » حقيقة القرآن وفائدة النّسخ والتّبديل ووجه المصلحة فيه . قراءت

مکّی و ابوعمرو و زید از یعقوب - بماینزل - بتخفیف است باقی بتشدید خوانند.

لقوله: « قل نزّله روحُ القدُسِ » روح القدس جبرئیل است و - القدس - مثقّل و مخفّف هردو خوانده اند، مخفّف قراءت مکّی است و مثقّل قراءت باقی - معنی آنست که ای محمّد بگوی ایشانرا که این قرآن از نزدیك خدافروآورد جبرئیل آن جان پاك، نه دروغ است ونه برساختهٔ مخلوق که فروفرستادهٔ اللّه‌تعالی است براستی وصدق، « لیثبّت الّذینَ آمنوا » تااللّه باین قرآن دل مؤمنان وقدم ایشان برجادهٔ دین می دارد، در روز فراخی فرمان گرانتر و روز تنگی فرمان سبك‌تر، درتن‌درستی وحضر نمازتمام بهنگام برپای‌ودرسفر نماز نیمی ودربیماری نشسته ودر نا توانی خفته و دربیم برستور تا مؤمنان با فرمان می تاوند [1] و بطوع برآن می پایند، « و هدًی » من الضّلالة، « و بُشری للمسلمین » بانّهم من اهل الجنّة.

«ولقد نعلمُ أنّهم یقولون اِنّما یعلّمه بشرٌ » آدمیٌّ وماهومن‌عنداللّه؛ کان غلامٌ رومیٌّ یلازم رسول‌اللّه (ص) و یحدّثه بما قرأ فی‌الانجیل، فقیل انّما یأخذ محمّد مایأتی به‌منه و اسم ذلك الغلام یسار و قیل جبر. قال عکرمة هوغلامٌ لبنی عامر بن‌لوی یقال‌له یعیش، وقیل هو عابس مملوك‌کان لحویطب بن عبدالعزّی وکان قد اسلم فحسن اسلامه، وقال الضّحّاك هو سلمان الفارسی. قال النّحّاس: وهذه الاقوال لیست بمتناقضةٍ لانّه یجوز ان یکونوا اومأوا الی هؤلاءِ جمیعاً و زعموا انّهم یعلّمونه، قوله: «لسانُ الّذی یُلحدون الیه» قرأحمزة و الکسائی: - یَلحدون - بفتح الیاء والحاء وقرأ الباقون: - یُلحدون - بضمّ‌الیآء و کسر الحاء والمراد بهذا اللّسانِ اللّغةُ والعرب تسمّی‌اللّغة والکلام لساناً، و الالحاد المیل، و المعنی لغةالّذی یمیلون الیه ویزعمون انّهٔ یعلّمك، « اعجمیٌّ » غیر عربیٌّ، «وهذا» القرآن منزل بلغةٍ عربیّةٍ، «مبینٌ» ای یعرف معناه من‌لفظه بادنی‌تأمّل. وقیل معنی‌الآیة: انتم افصح العرب وابلغهم واقدرهم علی‌الکلام نظماً ونثراً وقد

---

[1] - تاویدن: طاقت‌آوردن (لغت فرس اسدی) - نسخهٔ ج: می‌شتابند.

عجزتم و عجز جميع العرب عنه فكيف تنسبونه الى اعجميّ الكن ، يقال العجمى فى النّسب والاعجميّ فى الكلام .

« انّ الّذينَ لا يؤمنون بآيات الله » يعنى القرآن و انّه من عندالله ، « لا يهديهم الله » لايوفّقهم ولا يرشدهم ، هذا كقوله : « ان تحرص على هديهم فانّ الله لايهدى من يضلّ » و كقول نوح : « ولايلدوا الّا فاجراً كفّاراً » لانّه كان قد قيل له لن يؤمن من قومك الّا من قد آمن ، فقوله : « لايؤمنون بآيات الله » واقع لايؤمنون فى علم الله ، « ولهم عذابٌ اليم » مولم دائم .

« انّما يفترى الكذبَ » این آیت جواب ایشانست که گفتند : « انّما انت مفترٍ » يعنى لست بمفترٍ ، « انّما يفترى الكذب الّذين لايؤمنون بآيات الله » اى انّما يفترى الكذب الّذين اذا رأوا الآيات الّتى لايقدر عليها الّا الله عزّ وجل كذّبوا بها فهؤلاءِ اكذب الكذبة . قال ابن بحر اعلم انّهم هم اهل تلك الصّفة دون رسوله (ص) فردّ عليهم بالوصف دون النصّ اوّلاً ثمّ ردّ نصّاً فقال : « واولئك هم الكاذبون » لا من يقولون له انت مفترٍ يعنى النّبى (ص) .

روى عبدالله بن حدّاد قال : قلت يا رسول الله المؤمن يزنى ؟ قال قد يكون ذلك ، قال : قلت يارسول الله المؤمن يسرق ؟ قال قد يكون ذلك ، قال : قلت يارسول الله المؤمن يكذب ؟ قال لا ، ثمّ قرأ : « انّما يفترى الكذب الّذين لايؤمنون بآيات الله » . و عن ابى بكر الصدّيق رضى الله عنه قال : ايّاكم و الكذب فانّ الكذب مجانبٌ للايمان .

النوبة الثالثة

قوله تعالى : « انّ الله يأمر بالعدل والاحسان » کردگار جهان وجهانیان ، خداوند مهربان جلّ جلاله و تقدّست اسماؤه و تعالت صفاته ، در این آیت مبانی خدمت ومعالم معاملت در نسق جمع کرد ، و مؤمنان را از پسندیدهٔ اخلاق آگاه

کرد ، وبشناخت اسباب رضای خود گرامی کرد ، و ایشانرا نیکو پرستی خود و زندگانی باخلق‌خود تلقین کرد ، وما لختی ازین‌جمله ازروی شریعت‌بزبان کشف بیان کردیم ، امّا ازروی حقیقت بزبان اشارت آنست که الله تعالی بنده را بعدل میفرماید درمعاملت باحق و درمعاملت با خلق و درمعاملت بانفس ، معاملت باحق باعترافست ومعاملت باخلق بانصافست ومعاملت با نفس بخلافست ، باحق‌موافقت باید وبا خلق مناصحت و بانفس مخالفت ، و معنی موافقت استقبال حکم حق‌است پیش ازپیدا شدن‌آن و برخاستن اختیاربنده ازمیان تا هر که‌آن نادریافته‌بشناسد ونا دیده دوست دارد ، ومعنی مناصحت آنست که با خلق‌خدا بقول وفعل‌وهمّت و عزم راست رود ، انصاف ایشان ازخود بدهد ، بار خود برایشان ننهد ، عیب‌ایشان بپوشد ودر هرحال که بیند شفقت باز نگیرد ونیکی خود [1] از ایشان دریغ‌ندارد وبخلق زندگانی کند ، پیرانرا حرمت دارد وبرجوانان شفقت برد و برکودکان رحمت کند ، اینست معنی عدل در معاملت باخلق . امّا حقیقت عدل در معاملت با نفس آنست که نفس‌را منع کند ازآنچ هلاك وی درآنست ، قال‌الله تعالی : « وأمّا من خـافَ مقام ربّه و نهی‌النّفس عن‌الهوی ، فانّ الجنّة هی‌المأوی » .

ابراهیم ادهم گفت : درهمهٔ عمرخویش دردنیا سه‌شادی بدلم رسید ، بآن سه‌شادی نفس خودرا قهر کردم : درشهر **انطاکیه** برهنه‌پای وبرهنه سر می رفتم هر کسی طعنه‌ای درمن‌میکشید ، آخریکی گفت : هذا عبدٌ آبق - این‌بنده‌ایست از خداوند خویش گریخته ، مرا آن سخن خوش‌آمد که بحقیقت چنان بودم ، با خود گفتم ای گریختهٔ‌رمیده کی باشد وقت آن که‌بطریق صلح درآیی . دوم‌شادی آن بود که در کشتی نشسته بودم مسخره‌ای درمیان‌آن‌جماعت بودهرساعتی‌آمدی وبرقفای من‌سیلی زدی [2] که درمیان قوم مرا حقیر ترمی‌دید . سوم‌آن بود که در شهر **مطیّه** درمسجدی سر برزانوی حسرت خویش نهاده‌بودم ودر وادی کم وکاستی خود افتاده ، بی‌حرمتی بیامد وبند مئزرپای بگشاد و گفت یاشیخ ُخذ ماءالورد ،

---

١ ـ نسخهٔ ج : وبرّ خود .

٢ ـ نسخهٔ ج : آمدی ودست برقفای من‌داشتی وسیلی زدی .

نفس من از آن حقارت خود نیست گشت ودل من بدان شاد شد ، آن شادی از بارگاه عزّت درحق خود تحفهٔ سعادت یافتم .

بزرگان دین چنین بوده‌اند پیوسته درقهر نفس ومذلّت شخص خود کوشیده اند ، عیوب خلایق پوشیده‌اند ومعایب صفات خوددیده‌اند ، خلق از ایشان پیوسته در آسایش وراحت ونفس ایشان همیشه دررنج ومحنت .

« اِنّ‌اللّٰه یأمر بالعدل و الاحسان » ـ گفته اند عدل اعتدال دلست با حق و احسان معاملت است بر دیدار حق . **مصطفی** (ص) گفت : « الاحسان ان تعبداللّٰه کانّك تراه » این حدیث اشارتست بملاقات دل باحق ومعارضهٔ سرّ باغیب ومشاهدهٔ جان وشادی جاودان ، بنده درنور مشاهده غرق ونداءِ لطف بجان وی روان .

پیر طریقت گفت : آن دیده که اورا دید، بدیدن غیر او کی پردازد ؟ آنجان که با او صحبت یافت ، باآب و خاك چند سازد ؟ خو کرده در حضرت مواصلت ، مذلّت حجاب چند بر تابد ؟ والی برشهر خویش ، درغربت عمر چون بسر آرد ؟ :

اذا کنت قوتَ النّفس ثمّ هجرتها فکم تلبث‌النّفسُ الّتی‌انت قوتُها

ستبقی بقاء الضّبّ‌فی‌المآءِ او کَما یعیشُ ببیداء المفازة حوتها

چون زید درآب ضبّ و در دشت ماهی ، قوت جان ما باز مگیر الهی . « انّ اللّٰه یأمر بالعدل والاحسان » اللّٰه تعالی در این آیت بنده را بسه چیز می‌فرماید که آن ویرا منجیات اند ، و از سه چیز باز میزند که آن ویرا مهلکات اند ، بآن سه چیز که مهلکات اند چون دست از آن بداشت بنده از دوزخ برست ، و بآن سه چیز که منجیاتند چون بجای آورد بنده ببهشت رسید وسماع وشراب ودیدار حق دید ، آنگه چون امرو نهی بر شمرد بآخرآیت گفت : « یعظکم لعلّکم تذکّرون » اللّٰه تعالی شمارا پند می‌دهد تامگر بترسید وپند پذیرید ، می خواند وکرم خود عرض میکند تامگر اجابت کنید ، لطف خود می‌نماید تامگر مهر بر وی نهید ، عیب می‌پوشد تامگر باوی گرائید ، از ابر لطف صنایع برّ می‌باراند تا مگر بر درگاه وی بمانید ، دلها می افروزد تا لطف وی ببینید ، بنشان عتاب می

جنباند ناویرا دریاد دارید ، ازبار می‌کاهد ودر بر می‌فزاید تانیك خدائی وی دریابید .

« ماعندکم ینفدُ وما عندالله باقٍ » ، ـ ما عندکم ینفد ـ صفت دنیا است وفناءِ آن ـ وماعندالله باقٍ ـ صفت عقبی است وبقاءِ جاودان . **عیسی** (ع) را گفتند چرا خویشتن را خانه ای نسازی ؟ گفت من سر آن ندارم که خویشتن را بچیزی مشغول کنم که تا ابدسر صحبت ما ندارد . امیرالمؤمنین **علی** (ع) دیناری بردست نهاد گفت : یاصفراء اصفرّی ویابیضاء اِبیضّی وغرّی غیری ، ای دنیا وای نعیم دنیا رو که تو عروسی آراسته‌ای و بانگشت عروسان پنجهٔ شیران نتوان شکست ، شو دیگری را فریب ده که پسر **بوطالب** سر آن ندارد که دردام غرورتو آید :« وما الحیوة الدّنیا الّامتاعُ الغرور » .

تا کی‌از دارالغروری‌سوختن‌دارالسّرور تا کی ازدار الفراری ساختن دارالقرار

« ماعندکم ینفدُ » ای ماعندکم من‌اشتیاقکم الی لقائنا فبعرض الزّوال و قبول الانقضآء وما وصفنا به نفسنا ممّا ورد به‌الاثر ، اَلا طال شوق الابرار الی‌لقائی و اَنا الی‌لقائهم لاشدّ شوقاً ، « باقٍ » هرچه ازبنده آید ازطاعت وخدمت ومهر و محبّت اگرچه در پیوندد در معرض زوالست که صفت حدثانست وحدثانرا فنا بوی راه‌است ، آن اقبال جلال وعزّت الهی‌است و نواخت ربّانی مربنده را که هرگز بنرسد وفنا بوی راه نبرد ، هرچه ازما آید درخورما آید ، بحظوظ معلول وبتفرقت موصوف ، هرچه از خدای تعالی آید بنعت عزّت وجلال بی نهایت آید ، حقیقت جمع آنست که واجب‌البقاء و الدّوام‌است ، این الطاف کرم و نواخت بی نهایت و اقبال ربّانی که ازجناب جبروت‌روان گردد جز درسویدای دل دوستان منزل نکند، ایشان که در دنیا حیوة طیّبه حیات ایشان و عمل صالح با ایمان سیرت و طریقت ایشان اینست صفت ایشان ؛ که ربّ العالمین گفت :

« من‌عمل صالحاً من‌ذکرٍ او اُنثی و هو مؤمنٌ فلنحیینّه حیوةً طیّبةً » ـ عمل صالح آنست که شایستهٔ قبولست وشایستهٔ قبول آنست که بر وفق فرمانست ،

آنکه گفت : « وهو مؤمن » ای‌مصدّقٌ بانّ نجاته بفضل‌الله لابعمله . می گویدحیوة طیّبه کسی‌را سزد که اعمال وی نیکوبود وسیرت وی پاك وهمّت وی جمع وانکه اعتقاد کند که نجات وی بفضل الهی است نه بکردار بندگی ، « فلنحیینّه حیوةً طیّبةً » امروزحلاوت طاعتست ونسیم قرب و یادگار ازل و فردا در حظیرهٔ قدس بحضرت عندیّت طوبی وزلفی وحسنی .

« فاذا قرأتَ القرآن فاستعذ باللهِ من‌الشّیطان الرّجیم » آن روز که رایت جلال بسم‌الله ازمکمن غیب بیرون‌دادند وجبرئیل امین به محمّد عربی (ص) فرو آورد ، گفت و گوی وجست وجوی دراهل آفرینش افتاد ، آن زخم رسیدهٔ قهر ازل‌که اورا ابلیس گویند دیدند دروجد آمده ومقهور سلطان سماع گشته ! گفتند ای مهجور مطرود ترا ازین خلعت و عزّ این نام و عشق این پیغام چه آگاهیست؟ گفت :آری باآن‌مقتدای اهل‌سعادت چنین گفتند که چون‌قصدخواندن کلام مجید ما کنی برسر کوی آن مهجور مطرود گذری کن وبگوی : «اعوذ بالله من الشّیطان الرّجیم » ما را آن عزّ نه بس که پرده داری درگاه قرآن‌مجید، بما دادند ؟ وآن شرف نه‌بس که تابقیامت خوانندگان قرآن نام مادرپیش میدارند ؟ اگرچه‌قهرست ازدرگاه او ، مارا با این قهر خوشست :

از دستت ار آتش بود ، مارا زگل مفرش بود

هرچ ازتو آیدخوش بود، خواهی شفاخواهی‌الم

« فاذاقرأت القرآن فاستعذبالله من‌الشّیطان الرّجیم»در قرآن نظائر این‌آیت فراوانند لختی بر شمریم : از سورهٔ البقرة خوان: « « اعوذُ بالله اَن اکونَ من الجاهلین » : بیان استعاذت موسی کلیم است ، از سورهٔ آل‌عمران خوان: «انّی اعیذهابك وذرّیتها من‌الشّیطان الرّجیم» : قصّهٔ حنّه و مریم است‌دختر عمران بن ماثان ، از سورهٔ الاعراف خوان : «و اِمّا ینزغنّك من‌الشّیطان نزغٌ فاستعذبالله» : خطاب با مصطفی (ص) است خاتم پیغمبران ، از سورهٔ هود خوان : « ربّ اِنّی اعوذ بك ان اسئلك مالیس به علمٌ »: قصّهٔ نوح است و پسر وی کنعان ، از سورهٔ

یوسف خوان : « قال معاذ الله ان نأخذ الّا من وجدنا متاعنا عنده » : **قصّهٔ یوسف** صدّیقست و برادران ، از سورهٔ **مریم** خوان : « انّی اعوذ بالرّحمن منك ان کنتَ تقیّاً » : حدیث **مریم** است سیّدهٔ زنان آن زمان ، از سورهٔ **المؤمنون** خوان : « ربّ اعوذُ بك من همزات الشّیاطین » : نشان عنایت الله تعالی است درحق دوستان ، از سورهٔ **المؤمن** خوان: « انّی عذت بربّی وربّکم من کلّ متکبّر » : داستان **موسی** است ازشرّ **فرعون** بی‌عون ، از سورهٔ **الدّخان** خوان : « وانّی عذت بربّی وربّکم اَن ترجمون » : **قصّهٔ بنی اسرائیل** است ومؤمنان ، از **معوذتین** خوان: « قل اعوذ بربّ الفلق ـ قل اعوذ بربّ النّاس » : استعاذت دوستانست و آشنایان و بازگشت ایشان بدرگاه خداوند جهان .

موسی گفت : « اعوذ بالله » دوخلعت یافت : یکی قرب ومناجات « وقرّبناه نجیّاً » ، دیگر ازدشمن خلاص ونجات « نجّینا کم من آل فرعون » . **نوح** گفت : « انّی اعوذ بك اَن اسئلك » دو خلعت یافت : یکی سلام وتحیّت « یانوحُ اهبط بسلام منّا » ، دیگر برکات بروی وبرذرّیت « وبرکات علیك وعلی امم ممّن معك » . **یوسف** صدّیق گفت « معاذالله » دوخلعت یافت : یکی حفظ وعصمت « کذلك لنصرف عنه السّوءَ » ، دیگر شرف اخلاص وتخصیص عبودیّت « اِنّه من عبادنا المخلصین » . **مریم** گفت « اِنّی اعوذ بالرّحمن منك » دوخلعت یافت : یکی بشارت به **عیسی روح الله** « لأهب لك غلاماً زکیّاً » ، دیگر دیدار **جبرئیل** روح القدس « انّما انا رسول ربّك » . **مصطفی** (ص) گفت « اعوذ بك من همزات الشّیاطین » دو خلعت یافت : یکی رعایت و عصمت « والله یعصمك من النّاس » ، دیگر کرامت شفاعت « ولسوف یعطیك ربّك فترضی » . سزد ازخداوند کریم کار ساز بنده‌نواز نکو نام حلیم که چون بندهٔ مؤمن گوید : « اعوذ بالله من الشّیطان الرّجیم » در حال او را از دشمن عصمت دهد که می گوید : « اِنّه لیس له سلطانٌ علی الّذین آمنوا » بدرمرگ بشارت دهد که « وأبشروا بالجنّة » فردا بجنّت و زلفت رساند که میگوید : « و اُزلفت الجنّةُ للمتّقین » ، بی‌واسطه وبی ترجمان سلام وتحیّت یابد که می گوید : « سلامٌ قولاً من ربٍّ رحیم » ، هرآن بنده‌ای که درهمه‌حال

اورا داند واورا خواند الله تعالی درهمه حال اورا نوازد وکاروی سازد : « من کان لله کان الله له ».

۹ ـ النوبة الاولى

قوله تعالی: « **من کفرَ باللّه من بعد ِ ایمانه** » هر که‌کافرشود بخدای‌خویش پس آنك گرویده بود باو ، « **الاّ من اُکره** » مگر کسی که بیم اورا برسخن‌دارد از زبان برنا پسند دل ، « **و قلبهُ مطمئنّ بالایمان** » و دل وی آرمیده بایمان ، « **و لکن من شرَحَ بالکفر صدرًا** » امّاهر که دل فراخ فراداد بکفر [۱] « **فعلیهم غضبٌ من اللّه ِ** » برایشان خشمی از الله تعالی ، « **و لهم عذابٌ عظیم** (۱۰۶) » و ایشانراست عذابی بزرگ .

« **ذلك بانّهم** » این بآنست که ایشان ، « **استحبّوا الحیوةَ الدّنیا علی الآخرة ِ** » این جهان برگزیدند بر آن جهان ، « **و انّ اللّه لا یهدی القوم الکافرین** (۱۰۷) » والله‌تعالی راه ننماید کافرانرا .

« **اولٓئك الّذین طبعَ اللّهُ علی قلوبهم** » ایشان آنند که الله تعالی مهرنهاد بردلهای‌ایشان [تاحق ناشناخته‌آید] ، « **و سمعهم** » وبر گوشهای ایشان [تا حق نا پذیرفته‌آید] ، « **و ابصارهم** » وبرچشمهای ایشان [تاحق نادیده‌آید ایشانرا] « **و اولٓئك همُ الغافلون** (۱۰۸) » وایشانند بازماندگان ازراه نجات .

« **لاجرمَ انّهم فی الآخرة هم الخاسرون** (۱۰۹) » براستی که ایشان درآن جهان زیان‌کارانند .

« **ثمّ اِنّ ربّك للّذین هاجروا** » پس آنکه خداوند تو ایشانرا که هجرت کردند وازخان ومان وشهر ببریدند ، « **من بعد مافُتنوا** » برسر این که‌ایشانرا عذاب کردند ورنج نمودند ، « **ثمّ جاهَدوا** » وانکه جهاد کردند ، « **و صَبروا** »

---

۱ ـ نسخهٔ ج : فراکفر .

و [درجنگها واز کامهای این‌جهانی] شکیبائی کردند، « اِنَّ ربّك من بعدها لغفورٌ رحیم (۱۱۰) » خداوند تو پس آنك ایشان کردند براستی که آموزگارست مهربان.

« یومَ تاتی کلُّ نفسٍ » فردا که آید هر کسی [از کافران]، « تُجادلُ عن نفسها » داوری میدارد خودرا [وحجّت وعذر میجوید که پیغام نشنیدیم ۱] « و تُوَفّی کلُّ نفسٍ ماعملت » و بسپارند بهر کس پاداش کرد او، « وهم لا یُظلمون (۱۱۱) » واز هیچکس ازسزای اوچیزی نکاهند ۲ .

« و ضربَ اللّهُ مثلاً » ومثل زد اللّه‌تعالی، « قریةً کانت آمنةً » شهری که ایمن بود [از قیاصره واکاسره و جبابرهٔ جهان]، « مطمئنّةً » آرمیده [و اهل آن آسوده]، « یأتیها رزقُها رغداً من کلّ مکانٍ » روزی اهل آن می‌آید بآن فراخ از هر سوی، « فکفرَت بانعُمِ اللّهِ » کافرشدند بنعمتهای خدای تعالی و نا سپاس نشستند، « فأذاقها اللّه لباس الجوع و الخَوف » بچشانید اللّه تعالی ایشانرا گرسنگی و درایشان پوشید جامهٔ‌ترس وبیم، « بما کانوا یَصنعون (۱۱۲) » بآنچ میکردند.

« و لقد جآءَ هم رسولٌ منهم » و بایشان آمد رسولی هم از ایشان، « فکذّبوهُ » ویرا دروغ زن گرفتند ۳ ، « فاَخذَهم العذابُ » فرا گرفت ایشانرا عذاب، « و هُم ظالمون (۱۱۳) » و گناه‌کار ایشان بودند.

« فکلُوا ممّا رزقکم اللّهُ » می‌خورید از آنچ اللّه تعالی شما را روزی داد، « حلالاً طیّباً » گشاده‌ای پاك، « وَ اشکروا نعمةَ اللّه » و سپاس دار می باشید نیکو داشترا ازخدای ٤ ، « اِن کنتم اِیّاهُ تعبدون (۱۱٤) » اگر اوراپرستکاراید.

« اِنّما حرّم علیکم المیتة و الدّم ولحم الخنزیر » آنچیز که برشماحرام کرد وبسته آن مرداراست و خون و گوشت خوك، « وما اُهلَّ لغیر اللّهِ به » و

---

۱ ـ نسخهٔ الف : نشنیدم . ۲ ـ نسخهٔ الف : نکاهد . ۳ ـ نسخهٔ ج : گرفتید.
٤ ـ نسخهٔ الف : و سپاس‌داری کنید از خدای تعالی .

آنچ کشته باشد بر نام بت نه بر نام الله تعالی ، « فمنِ اضطرَّ » هر که بیچاره ماند [فرا خوردن آن] ، « غیر باغ و لاعادٍ » نه افزونی جوی و نه گزاف کار ، « فانّ الله غفورٌ رحیمٌ (۱۱۵) » الله تعالی آمرزگارست مهربان .

« ولاتقولوا لما تصفُ السنتکم الکَذِبَ » نه در ایستید وهرچه فرا زبان آید بدروغ گوئید ، « هذا حلالٌ وهذا حرامٌ » که این گشاده‌است وروا واین بسته است و ناروا ، « لتفتروا علی اللهِ الکَذِبَ » تا درایستید و دروغ گوئید بر خدای تعالی ، « انّ الّذین یَفترون علی الله الکَذِب » ایشان که بر خدای دروغ سازند ، « لایُفلحون (۱۱۶) » رستگاری نیابند [۱] .

« متاعٌ قلیلٌ » این روزگار گذاشت شما وجهان داشتن شما بدروغ‌ساختن برخدای فرا سر برید که این‌روزگاری‌اند کست [۲] ، « و لهم عذابٌ اَلیمٌ (۱۱۷) » وایشانراست [۳] عذابی دردنمای .

« و علی الّذینَ هادوا » و بر اینان که جهود شدند [واز راه بگشتند] ، « حرّمنا ماقَصصْنا علیك من‌قبلُ » حرام کردیم برایشان آنچ برتو خوانده‌ایم از پیش ، « و ما ظلمناهم » و برایشان ستم نکردیم ، « و لکن کانوا انفسَهم یَظلمون (۱۱۸) » لکن ایشان بر خویشتن ستم کردند .

« ثمّ انّ ربّك للّذین عملوا السّوءَ بجهالةٍ » پس‌خداوند تو ایشانرا که بدی کردند بنادانی ، « ثمّ تابوا من بعد ذلك واَصلحوا » پس آنکه باز گشتند و کار خویش بتوبه باصلاح آوردند و نیکی کردند ، « انّ ربّك من بعدها لغفورٌ رحیمٌ (۱۱۹) » خداوند توپس آن ایشانرا آمرزگارست مهربان .

« انّ ابرهیمَ کان اُمّةً قانتاً لله » ابراهیم (ع) پیشوای بودخدای‌تعالی‌را بپای ایستاده بفرمان برداری ، « حنیفاً » او را باخلاص یکتا گوی ، « ولم یَكُ من المشرکینَ (۱۲۰) » واز مشرکان نبود .

---

۱ ـ نسخه ج : هرگز به‌نیابند .
۲ ـ نسخهٔ ج : فراسر بر و روزگاری اند کست
۳ ـ نسخهٔ الف : ایشانراست آخر

« شاكراً لأنْعُمه » سپاس‌دار بود نعمتهای خداوند خویش‌را ، « اِجتبیهُ و هَدیهُ » بر گزید الله تعالی او را بپیغام و دوستی وراه نمود او را [در روزگار گمراهان] ، « الی صراطٍ مستقیم (١٢١) » برراه راست پایندهٔ درست .

« وآتیناهُ فی الدّنیا حسنهً » و دادیم او را درین جهان نیکوئی ، « وِانّهُ فی الآخرةِ لمن الصّالحین (١٢٢) » واو درآن جهان ازنیکانست .

« ثُمّ اوحیناك الیكَ » آنکه پس بتو پیغام دادیم ، « اَن اتّبعْ ملّةابرهیم » که برپی دین ابراهیم رو ، « حنیفاً » وهمچون اومخلص‌باش ومسلمان ومختتن ، « و ماكانَ من المشركین (١٢٣) » ومشرك مباش [که اومشرك نبود] .

« اِنّماجعل السّبتُ علی الّذین اختلفوا فیه » بزرگ داشتن شنبه و آزرم داشتن برآن قوم نبشتند که مختلف شدند درو ، « و اِنّ ربّك لیحكمُ بینهم یوم القیمةِ » و خداوند تو داوری برد میان ایشان روز رستاخیز ، « فیماكانوا فیه یختلفون (١٢٤) » درآن مخالفت کردن و گفتن که ایشان درآن بودند .

« اُدْعُ الی سبیلِ ربّكَ » باراه‌خداوند خویش‌خوان‌خلق‌اورا ، « بالحكمةِ » بزیرکی و بآنچ دانی ، « والموعظةِ الحسنةِ » و باین پند نیکو ، « و جادِلهم بالّتی هی اَحسنُ » وبازپیچ باایشان بآنچ‌نیکوتر ، « انّ ربّك هواعلمُ » خداوند تو اوست که داناتراست ، « بِمن ضلّ عن سبیله » بهر که گمراهست ، « و هو اَعلمُ بالمهتدین (١٢٥) » واوست که داناتراست بهر که براه‌است .

« وِان عاقبتُم » واگر پاداش کنید کسی را [که عقوبت کرد شمارا] ، « فعاقِبوا بمثل ماعوقبتُم‌به » بهم جندان‌پاداش کنید که‌او کرد « ولئن صبرتُم » و اگر شکیبائی کنید و فراگذارید ، « لهو خیرٌ للصّابرین (١٢٦) » آن به است شکیبایانرا .

« وَ اصْبر » شکیبائی کن ، « وما صبرُك الاّبالله » ونتوانی کردصبرمگر بخدای ، « ولا تحزن علیهم » وبرایشان اندوه مخور [اگر ایشان‌راه نمی‌یابند

فرا حق وبنمی گروند] ، « و لاتكُ فی ضَیْقٍ ممّا یمکرون (١٢٧) » و در تنگی و تنگ دلی‌مباش ازبد کرد که ایشان‌می کنند .

« اِنّ‌اللّهَ معَ‌الّذین‌اتّقوا » خدای تعالی باایشانست که ازو می ترسند ، « والّذین هم مُحسنون (١٢٨) » وبا ایشان که باخلق او نیکوئی می کنند .

النوبة الثـانیة

قوله تعالی : « من کفر باللّه من‌بعدایمانه اِلّا من‌اُکرهَ » **ابن عباس** گفت : این آیت درشأن **عمّار** فروآمد و **یاسر** پدروی و **سمیّه** مادر وی و **صُهیب** و **بلال** و **خُباب** و **سالم** ، مشرکان قریش ایشانرا تعذیب می کردند تامگر ازدین اسلام باز گردند ، **یاسر** و **سمیّه** رابکشتند ، اوّل قتیل در اسلام ایشان بودند و **عمّار** را در چاهی کردند و معذّب همی داشتند تابزبان آن گفت که ایشان را خوش آمد و بظاهر باایشان بیعت کرد امّادل وی دراسلام‌راست بود وبایمان آرمیده وآن‌بیعت راکاره ، رسول خدایرا (ص) گفتند که **عمّار** کافرشد ، رسول (ص) گفت : کلاّ انّ عمّاراً ملئ ایماناً من قَرنه الی قدمه و اختلط‌الایمان بلحمه و دمه ـ همگی **عمّار** پراست از ایمان و ایمان باگوشت و پوست وی آمیخته ، پس از آن **عمّار** رسول خدایرا (ص) دید ومی گریست ، رسول (ص) دست مبارك بچشم وی فرو می‌آورد ومیگفت : اِن عادوا لك فعدلهم بما قلتَ ، فانزل‌اللّه تعالی هذه الآیة .

مقاتل گفت : غلامی بود نام وی **جبر** مولی **عامر حضرمی** ، این **عامر** اورا باکراه بر کفر داشت ، غلام کلمهٔ کفر بگفت ازبیم سیّد خویش امّا دل وی‌بایمان و اسلام مطمئن بود ، اللّه تعالی درشأن وی این آیت فرستاد ، پس از آن **عامر** مسلمان شد وغلام وسیّد هرد و با هم هجرت کردند ، وحسن اسلامهما.

... « اِلّا من‌اُکره » ای علی التلفّظ بکلمة الکفر ، « و قلبه مطمئنّ بالایمان » ای قابل للایمان وساکن الیه ، « ولکن من شرحَ بالکفر صدراً » ای فتح صدره

لقبول الكفر ، « فعليهم غضبٌ من الله » . قوله : « من كفر بالله » موضعه رفع بالابتداء وخبره قوله : « فعليهم غضبٌ من الله » و المعنى من ارتدّ عن دينه فهو مستحقّ لغضب الله و عذابه ، و هو عبدالله بن ابی سرح و ابن خطل و مقیس بن صبابة كفروا بعد ايمانهم ثمّ استثنى المكره على الكفر فقال : « الّا من اُكره و قلبه مطمئنٌ بالايمان » وهم المستضعفون الّذين كان مشركوا قريش يعذّبونهم ليفتنوهم عن دينهم ، این آیت دلیلست که حقیقت ایمان و کفر بدل تعلّق دارد نه بزبان ، امّا زبان ترجمانست ومعبّر .

« ذلك بانّهمُ استحبّوا » ای ذلك الغضب والعذاب بسبب انّهم ، « استحبّوا الحيوة الدّنيا على الآخرة » آثروها عليها ، « و انّ الله لا يهدى القومَ الكافرين » این همچنانست که گفت : « انّ الّذين لايؤمنون بآيات الله لايهديهم الله » قومی را می گوید مخصوص باعیان ایشان در علم او که الله تعالی راه نخواهد نمود ایشانرا که درعلم وی کافرند .

« اولئك الّذين طبع اللهُ على قلوبهم » الطّابع و الخاتم واحد وانّما يقال الطّابع لما ليس بكتابةٍ تقرأ ، « وسمعهم » ای و على سمعهم فلا يسمعون ، « و ابصارهم » فلايبصرون ، ای لايسمعون حجج الله ولايبصرونها متّعظين بها ومعتبرين ، « و اولئك هم الغافلون » عمّا اعدّ لهم من العذاب .

« لاجرم » من جعله اسماً فهو مفتوحٌ يعنى لابدّ ، « انّهم فى الآخرة هم الخاسرون » المغبونون . ومن جعله فعلاً جعل ـ لا ـ ردّاً لكلامهم ثمّ قال ـ جرم ـ ای وجب « انّهم فى الآخرة هم الخاسرون » .

« ثمّ انّ ربّك للّذين هاجروا » يعنى المستضعفين الّذين كانوا بمكّة ، « من بعد ما فُتنوا » ای عُذّبوا و اوذوا حتّى تلفّظوا بما يُرضيهم ، « ثمّ جاهدوا » مع النّبى (ص) ، « وصبروا » على الدّين والجهاد ، « انّ ربّك من بعدها » ای من بعد تلك الفتنة الّتى اصابتهم ، « لغفور » يغفر لهم ماتلفّظوا به من الكفر تقيّةً ، « رحيم » بهم حيث لايعاقبهم بها . ـ بعضى مفسّران گفتند این آیت هم درشأن مستضعفانست :

عمّار یاسر واصحاب وی ، پس از آنك مشرکان ایشانرا تعذیب کردند ودردین بفتنه افکندند بارسول خدای (ص) هجرت کردند ودر جهاد بکوشیدند و صبر کردند ربّ العالمین پس از آن فتنه که برایشان رفت ، ایشانرا بیامرزید و آن کلمه که برنهای کافران گفتند ازروی تقیّه برایشان بپوشید وبرایشان رحمت کرد .

ابن عامر « من بعد ما فَتنوا » بفتح فا و تا خواند وبر دو وجه حمل توان کرد : یکی آنك مراد بدان مستضعفانند که ایشانرا یاد کردیم : **بلال** و **صهیب** و **عمّار** و **خباب** یعنی فَتنوا انفسهم باظهارما اکرهوا علیه من الکفر وقایة ًلانفسهم ، و فَتنوا فعل ایشان باشد . دیگر وجه آنست که مراد بدین **ابوسفیان بن حرب** است و **حکیم بن حزام** و **الحرث بن هشام** یعنی فَتنوا المؤمنین المستضعفین ، ای عذّبوهم وحملوهم علی الکفر اکراهاً ـ می گوید ایشان که هجرت کردند پس از آنك رسول خدای (ص) را و مؤمنانرا برنج می داشتند و مستضعفانرا تعذیب می کردند تا کلمهٔ کفر برزبان براندند ، وانکه جهاد کردند و صبر کردند : « اِنّ ربّك من بعد ها لغفورٌ رحیم » خداوند تو ایشانرا پس آن کردار های ایشان آمرزگاریست مهربان ـ وباین قراءت مفعول محذوفست درهردو وجه که گفتیم ، باقی قرّاء ـ فُتنوا ـ خوانند بضمّ فاو کسرتا و باین قراءت آیت درشأن مستضعفان باشدبی خلاف ، ای عذّبوا وحمّلوا علی الکفر والّذین حملوهم علی ذلك هم المشرکون فالمشرکون هم الفاتنون و المستضعفون هم المفتونون ، و قراءت اظهر ـ فُتنوا ـ است بضمّ فا و کسر تا لهذا المعنی .

« یومَ تأتی » ای اذکر یوم تأتی ، « کلّ نفسٍ » یعنی یوم القیامة ، « تجادلُ عن نفسها » ای تحتجّ عنها ـ روزقیامت هر کسی خودرا حجّتی می جوید و عذری می آرد ، اهل فترت گویند که رسول (ص) ندیدیم ، دیوانه گوید خبر نداشتم ، طفل گویدبیلوغ نرسیدم ، جلاد گوید مأموربودم ، می خواره [۱] گوید علّت داشتم ، بی نماز گوید شغل داشتم ، نادان گوید ندانستم ، چاکر وشاگرد گوید مستضعف

۱ ـ نسخهٔ ج : می آشامنده .

بودم ، عاشق گوید نشکیفتم .

قال النّبی (ص) : یقول الهالك فی الفترة ربّ لم یأتنی کتابٌ ولارسولٌ ویقول المعتوه لم تجعل لی عقلاً اعقل به خیراً ولاشرّاً ویقول المولود ربّ لم اُدرك العمل فتوضع لهم نار فیقال ردّوها او ادخلوها فیردّها اویدخلها من کان فی علم الله سعیداً لو ادرك العمل ویمسك عنها من کان فی علم الله شقیّاً لو ادرکه العمل فیقول ایّای عصیتم فکیف لورسلی بالغیب اتتکم ، و فی روایةٍ اخری یقول الاصمّ ربّ ،باءَ الاسلام وماسمع شیئاً ، ویقول الاحمق ربّ جاء الاسلام والصّبیان یحذفوننی بالبعر ، و یقول الهرم ربّ جاء الاسلام وما اعقل شیئاً ، و یقول الّذی مات فی الفترة ربّ ما اتانی لك رسول فیأخذ مواثیقهم لیطیعنّه فیرسل الیهم ان ادخلوا النّار فوالّذی نفس محمّد بیده لودخلوهاکانت علیهم برداً وسلاماً .

وفی روایة ابی هریرة : فمن دخلهاکانت علیه برداً وسلاماً ومن لم یدخلها سحب الیها . وروی انّ **کعباً** قال **لعمر بن الخطّاب** : ترفرّ جهنّم یوم القیامة زفرة لایبقی ملك مقرّب ولانبیّ مرسل الّا جثا علی رکبتیه یقول یاربّ نفسی نفسی حتّی انّ **ابرهیم** خلیل الرّحمن لیجثو علی رکبتیه و یقول لا اسئلك الّا نفسی ، ثمّ قال **کعب** انّ هذا لفی کتاب الله فتلا : « یوم تأتی کلّ نفسٍ تجادِلُ عن نفسها » . و عن **ابن عباس** فی هذه الآیة قال : لاتزال الخصومة بین النّاس یوم القیامة حتّی یخاصم الرّوح الجسد ، فیقول الرّوح یاربّ الرّوح منك وانت خلقته لم تکن لی ید ابطش بها ولارجل امشی بها ولاعین ابصر بها ، ویقول الجسد انّما خلقتنی کالخشب لیس لی ید ابطش بها ولارجل امشی بها فجاء هذا کشعاع النّور فیه نطق لسانی وبه ابصرت عینی وبه بطشت یدی وبه مشت رجلی فجدّد علیه العذاب ، قال فیضرب الله تعالی لهما مثلاً اعمی ومقعد دخلا حائطاً فیه ثمارٌ فالاعمی لایبصر الثّمار والمقعد لا ینالها فنادی المقعد الاعمی ایتنی هاهنا حتّی تحملنی ، قال فدنا منه فحمله فاصابا من الثّمر فعلیهما العذاب ؛ « وتوفّی کلّ نفسٍ ماعملت » ای جزاء ما قدّمت من طاعةٍ اومعصیةٍ ، « وهم لا یُظلمون » ای لاینقص من حسناتهم ولایزاد فی سیّئاتهم .

« وضرب اللهُ مثلاً قريةً » يعنى مكّة ، « كانت آمنةً » ذات امنٍ لايغار على اهلها ، « مطمئنّةً » قارّةً باهلها لايحتاجون الى الانتقال عنها لخوفٍ اوضيق، « يأتيها رزقها » من المأكولات وغيرها ، « رغداً » اى كثيراً واسعاً بلاعناءٍ ، « من كلّ مكانٍ » اى من جميع نواحيها من اليمن والشّام والحبشة ، هذا كقوله : « يُجبى اليه ثمراتُ كلّ شىءٍ رزقاً من لدنّا » ، « فكفرت بأنعم الله » اى جعلت لله شركاءَ عبدوها معه وشكروها على نعم الله الّتى انعم بها عليهم ، ـ انعم ـ جمع نعمة كشدّة واشدّ ، وقيل جمع نعماء كبأساء و ابؤس ، وقيل جمع نعم كطعم واطعم، « فاذاقها اللهُ لباسَ الجوعِ و الخوفِ » تقديره فاذاقها الله الجوع والبسها لباس الخوف ، « بماكانوا يصنعون » من تكذيب النّبىّ واخراجه من مكّة وذلك انّ النّبى (ص) دعا على قريش حين افرطوا فى اذاه فقال : اللّهم اشدد وطاتك عليهم واجعل لهم سنين كسنى يوسف فقطع الله عنهم التجارات والامطار وقحطوا سبع سنين متواليةً حتّى اكلوا من شدّة الجوع الجيف والعلهز وهو الوبر يعجن بالدّم والقراد واوقع الله فى قلوبهم رعب النّبى والمؤمنين حتّى لايهدئوا فى بيوتهم خوفاً منهم .

« ولقد جآءهم » اى جاء اهل هذه القرية ، « رسولٌ منهم » اى من نسبهم يعرفونه باصله ونسبه يدعوهم الى الحقّ ، « فكذّبوه » ولم يقبلوا ما جاء هم به من عندالله ، « فاخذَهم العذاب » اى الجوع مكان الرّزق الواسع والخوفُ مكان الامن و الطّمأنينة ، «وهم ظالمون» اى مشركون . وقيل « فاخذهم العذاب» يعنى قتلوا يوم بدرٍ بالسّيف على الشّرك ، ثمّ خاطب المؤمنين فقال :

« فكلوا ممّا رزقكم اللهُ حلالاً طيّباً » الحلال الطيّب مايتناوله العبد على شريطة الاذن بشاهد الذّكر على قضيّة الادب فى ترك الشّره ، ومعنى الآية وسّعنا عليكم ايّها المؤمنون ما ضيّقنا عليهم فكلوا ، « واشكروا نعمةالله » و لا تشكروا على نعمة الله غيره كما فعل اولئك .

وقوله : « انّما حرّم عليكم الميتة والدّم» الآية ... سبق تفسيره فى سورة البقرة .

« ولاتقولوالما تصفُ السنتكم الكذب » ای لاتقولوا لوصف السنتكم الكذب والمعنی لاتقولوا لاجل الکذب و بسببه لالغیره ، «هذا حلالٌ وهذا حرامٌ » ای یحلّون من غیر امرالله ویحرّمون یعنی البحیرة و السّائبة وما فی بطون هذه الانعام خالصة لذکورنا ومحرّم علی ازواجنا ، « لتفتروا علی الله الکذب » فتقولوا انّ الله حرّم هذا والله امرنا بها ، ثمّ اوعد المفترین فقال : « اِنّ الّذین یفترون علی الله الکذب لایفلحون » لاینجون من عذاب الله . وقیل : « لایفلحون » ای لایخلدون فی الدّنیا .

« متاعٌ قلیلٌ » ای هو متاع قلیل لابقاءَ له لانّ عمر الدّنیا قصیر ، « ولهم عذابٌ الیمٌ » فی الآخرة علی کذبهم علی الله .

« وعلی الّذین هادوا » یعنی الیهود ، «حرّمنا ماقصصنا علیك من قبل» ای ما بیّناه لك قبل هذا فی **سورة الانعام** فی قوله : « وعلی الّذین هادوا حرّمنا کلّ ذی ظفرٍ » الآیة ... ، « و ماظلمناهم» بتحریمنا ذلك علیهم، « و لکن کانوا انفسهم یظلمون » بارتکاب المعاصی فحرّمنا ذلك علیهم عقوبةً لهم علی معاصیهم . قیل انّما حرّم علی **بنی اسرائیل** من المطاعم ما حرّم لمعنیین : حرّم علیهم اشیآء عقوبةً وحرّم علیهم اشیاء لانّ **یعقوب** حرّمها علی نفسه .

« ثمّ انّ ربّك للّذین عملوا السّوء بجهالةٍ » هذه مذمّة لا معذرة فانّ الله تعالی لایعصیه الّا جاهل به فی حال جهالةٍ . قال **الفرّآء** : یعنی من عمل سوء اوهو جاهلٌ بانّه سوءٌ فی حال فعله ثمّ تنبّه علیه ، و قوله : « ثمّ تابوا من بعد ذلك و اصلحوا » ای تابوا من معصیة الله وانتهوا عنها وقاموا لله بفرائضه ، « اِنّ ربّك من بعدها » ای من بعد الجهالة والتّوبة ، «لغفورٌ رحیمٌ » .

پارسی ـ سوء ـ بدی است ودر **قرآن** آنرا بر یازده وجه تفسیر کرده‌اند : **یکی** بمعنی شدّة ، کقوله : « یسومونکم سوء العذاب» یعنی شدّة العذاب ، «اولئك لهم سوء الحساب ـ ویخافون سوء الحساب» یعنی شدّة الحساب . **دیگر وجه** بمعنی عقر است ـ پی زدن و کشتن ناقه ، کقوله : « ولاتمسوها بسوءٍ» ای بعقرٍ . **سوم**

بمعنی زنا ، کقوله : «ما علمنا علیه من‌سوءٍ » یعنی من زنا ، «ماجزآءُ من‌اراد باهلك‌سوءاً » ای زناً ، « ماكان ابوكِ امرءَ سوءٍ » یعنی زانیاً . **چهارم** بمعنی برص : « تخرج بیضآء من‌غیر سوءٍ »ای‌من‌غیر برصٍ . **پنجم** بمعنی عذاب ، کقوله: « اِنّ الخزیَ الیومَ والسّوء علی‌الکافرین » یعنی اللّعنة والعذاب ، و کقوله : « و یُنجّی‌اللهُ الّذین‌اتّقوا بمفازتهم‌لایمسّهم السّوءُ » ای العذاب ، « واذا اراداللهُ بقومٍ سوءاً » یعنی عذاباً . **ششم** بمعنی شرك : « ما کنّا نعملُ من سوءٍ » ای شركٍ ، « ثمّ‌کان عاقبةَ الّذین اسآؤا السّوای » ای‌الّذین اشر کوا ، «لیجزی‌الّذین اسآؤا بما عملوا » ای‌اشر کوا ، « ثمّ اِنّ ربّك للّذین عملوا السّوءَ » ای‌الشرك . **هفتم** بمعنی شتم ، کقوله : « و یبسطوا الیکم ایدیهم والسنتهم بالسّوءِ» یعنی بالشّتم ، « لا یُحبّ‌اللهُ الجهرَ بالسّوءِ من‌القولِ » یعنی بالشّتم . **هشتم** بمعنی بئس، کقوله فی **الرّعد**: « ولهم سوء الدّار ، » ای بئس الدّار ، نظیره : « یومَ لاینفعُ الظّالمین معذرتُهم و لهم اللّعنةُ ولهم‌سوءُ الدّار» ای‌بئس‌الدّار . **نهم** بمعنی ذنب ، کقوله‌فی **النّسآء** : « للّذین یعملون السّوء بجهالةٍ » یعنی الذّنب فکلّ ذنب یعمله المؤمن فهو جاهل به ، و فی‌**الانعام** : « اَنّه من عمل منکم سوءاً » ای ذنباً . **دهم** بمعنی ضرّ ، کقوله : «وما مسّنی السّوء» ای الضرّ ، وفی‌**النّمل** : « و یکشفُ السّوء » یعنی الضرّ . **یازدهم** بمعنی قتل وهزیمت ، کقوله فی **الاحزاب** : «اِن ارادبکم سوءاً» یعنی القتل و الهزیمة ، و فی **آل‌عمران** : « فانقلبوا بنعمةٍ من اللهِ و فضلٍ لم یمسسهم سوءٌ » یعنی القتل و الهزیمة .

قوله : « اِنّ ابرهیم کان اُمّةً » یعنی معلّماً للخیر یأتمّ به اهل الدّنیا . **قال مجاهد** : کان‌مؤمناً وحده والنّاسُ کلّهم کفّار . وفی‌الخبر انّه‌کان یقول‌زمانئذٍ اللّهم‌انّك واحدٌ فی‌السّماء واَنا واحدٌ فی‌الارضِ اعبدك . وقیل ـ الامّة ـ الامام‌یؤتمّ به . **ابراهیم** (ع) پیشوای شریعت بود ومقتدای خلیقت بود اورا امّة خواند ازبس که دروی خصلتهای خیرمجتمع بود یعنی که او بجای امّتی است ، چندان طاعت وعبادت وخصال خیر که در امّتی جمع شود دروی تنهاجمع بود ازاین جهت اورا امّت خواند . و قیل سُمّی امّةً لانّه انفرد فی دهره بالتّوحید ، کما قال (ص) فی

قسّ بن ساعدة یحشر یوم القیامة امّةً . ودر قرآن امّتست بمعنی حین ، کقوله : « وادّکر بعدَ امّةٍ » ای بعد حین ، وامّتست بمعنی دین ، کقوله : « انّا وجدنا آباءنا علی اُمّةٍ » ای علی دینٍ ، والاصل انّه یقال للقوم یجتمعون علی دینٍ واحد : امّةً فیقام الامّة مقام الدّین ، ولهذا قیل للمسلمین امّة محمّد (ص) لانّهم علی امرٍ واحد ، و قال تعالی : « و اِنّ هذه اُمّتکم امّةً واحدةً » ای مجتمعةً علی دین و شریعةٍ ، وقال : « لوشآء الله لجعلکم اُمّةً واحدةً » ای مجتمعةً علی دین الاسلام . ... ثمّ قال : « قانتاً لله » ای مطیعاً لله قائماً بجمیع امر الله عزّ وجل . معنی قنوت طاعت است یعنی ایستاده خدایرا بفرمان برداری ، واصل قنوت درلغت قیام است یعنی ایستادن بپای . از مصطفی (ص) پرسیدند که : اَیّ الصلوة افضل ؟ـ کدام نماز فاضل تر ونیکوتر؟ گفت : طول القنوت ، ای طول القیام ـ آن نماز که قیام او درازتر و تمامتر ، جای دیگر گفت : « اَمّن هو قانتٌ آنآء اللّیل » یعنی امّن هو مصلّ ، نمازرا قنوت نام کرد ازبهر آنك قیام درآن فرضست ورکن ، ودعارا قنوت گویند از بهر آنك ایستاده خوانند .

روی انّ ابن مسعود قرأ ان معاذا : « کان امّةً قانتاً لله » فقیل غلطت انّما هو ابرهیم فاعادها ثلثاً ، ثمّ قال : انّا معاشر اصحاب رسول الله کنّا نشبّهه بابرهیم ، ثمّ قال : اتدرُون ماالامّة وما القانت ؟ قلنا الله اعلم ، فقال : الامّة الّذی یعلم الخیر والقانت المطیع لله وکذا کان معاذبن جبل معلماً للخیر مطیعاً لله . وفی الخبر انّ معاذبن جبل یبعث یوم القیامة امّةً ، وقوله : «حنیفاً» ای مستقیماً علی طریق الحقّ . وقیل حنف عن دین ابیه وقومه ای عدل و مال الی الاسلام الّذی هو دین الله ، وقیل حنیفاً ای حاجّاً ، وقیل مختتناً .

قال ابن عباس انّ ابرهیم (ع) اوّل من اضاف الضّیف واوّل من ثرّد الثّرید و اوّل من لبس النّعلین واوّل من قاتل بالسّیف واوّل من قسم الفئ واوّل من اختتن علی رأس مائة وعشرین سنةً ، ثمّ عاش بعدذلك ثمانین سنةً وذلك انّه کانت وقعة بینه و بین العمالقه فقتل من الفریقین فلم یعرف ابرهیم (ع) اصحابه اَن یدفنهم فجعل

الختان علامةَ اهل الاسلام واختتن يومئذ بالقدوم وهو اسم موضع بالشّام ؛ « ولم يكُ من المشركين » اصلها - يكن - وانّما حذفت النّون لكثرة استعمال هذا الحرف ، برّأ الله عزّ وجل ابرهيم من الشّرك لانّ الملك كلّها ادّعته .

« شاكراً لاَنعمه » وهوقوله : « الحمدللّه الّذى وهبَ لى على الكبر اسمعيلَ واسحقَ » ، « اجتباه » اى اصطفاه لخلّته واختاره لرسالته ، « وهداهُ الى صراطٍ مستقيم » اى ارشده الى دين الاسلام لا كما زعمت اليهود والنّصارى .

« وآتيناهُ فى الدّنيا حسنةً » يعنى الذّكر و الثّناء الحسن فى النّاس كلّهم و القبول فى جميع الامم . وقيل يعنى النّبوّة والخلّة والكتاب والحكمة و على الكبر الولد و الدّعاء والثّناء فى قول هذه الامّة : اللّهمّ صلّ على محمّد وعلى آل محمّدٍ كما صلّيت على ابرهيم و آل ابرهيم ، « و اِنّه فى الآخرةِ لمن الصّالحين » اى من جملة المرسلين ، و قيل مع المرسلين فى الجنّة .

« ثمّ اوحينا اليك اَنِ اتّبع ملّة ابرهيم حنيفاً و ماكان من المشركين » اى وبعد ابرهيم بالزّمن الطّويل امرناك باتباع طريقته فى عبادة ربّه ليعلم اهل الاديان انّ الّذى يدعو محمّد اليه النّاس دين ابرهيم . وقيل امر فى هذه الآية باتباعه فى مناسك الحجّ كما علّم ابرهيم .

« انّما جُعل السّبتُ » اى تعظيمه و تحريم العمل و الكسب فيه ، « على الّذين اختلفوا فيه » وهم اليهود - مى گويد تعظيم روز شنبه و تحريم كسب و عمل دروفرض كردند بر ايشان كه مختلف شدند درو ، قومى بر دين راست **موسى**(ع) باز ايستادند بر پى **ابراهيم** (ع) ، وقومى كيش كژ آوردند وبر **ابراهيم** (ع) بستند ، و گفته انداختلاف ايشان آن بود كه ربّ العزّه ايشان را تعظيم روز آدينه فرمود گفت : ذروا الاعمال فى يوم الجمعة و تفرّغوا فيه لعبادتى ، ايشان آن نپذيرفتند ، قومى روز شنبه اختيار كردند وآنرا تعظيم نهادند ، گفتند روز فراغست و اعظم الايّام آنست ، وقومى روز يكشنبه اختيار كردند گفتند درين روز ربّ العزّه ابتداءِ

آفرينش كرد و اوّل روزست كه آفريد [1] پس ربّ العالمين ايشانرا از فضيلت و شرف روز آدينه محروم كرد و كار روزشنبه برايشان سخت كرد و گران بعقوبت آن خلاف كه كردند واز بهر آن گفت: «جُعل السّبتُ على الّذين» يعنى كه برايشان عقوبتست نه كرامت [2]. وفى‌ذلك ماروى **ابوهريرة** انّ النّبى (ص) قال: كتب‌الله الجمعة على من كان قبلنا فاختلفوا فيها و انّ الله هدانا لها فالنّاس لنا تبع فلليهود غداً وللنّصارى‌بعدَ غدٍ. قال **قتادة**: اختلافهم‌فى‌السّبت انّه استحلّه بعضهم وحرّمه‌بعضهم، «واِنّ ربّكَ ليحكمُ بينهم يومَ القيمةِ فيما كانوا فيه يختلفون» فيتبيّن المحقّ من‌المبطل.

«اُدعُ الى سبيلِ ربّك» اى ادع يا محمّد النّاس الى الاسلام والدّين ـ اى محمّد خلق خدايرا براسلام ودين حق خوان، ـ سبيل ـ اينجا بمعنى دين است، كقوله: «ويتّبعْ غيرَ سبيلِ المؤمنين» يعنى غير دين المؤمنين، «و يُريدون اَن يتّخذوا بين ذلك سبيلاً» اى ديناً، «قُل هذهِ سبيلى» اى دينى و ملّتى، «بالحكمةِ» يعنى بالسنّة، «و الموعظةِ الحسنةِ» اى القرآن، حكمت اينجا سنّت **مصطفى** است (ص) «والموعظةالحسنة» قرآنست، هرجاى كتاب‌باحكمت بهم كرد و اينجا موعظت‌باحكمت بهم كرد، اين‌موعظت همان كتابست كه‌جايهاى ديگر گفت. و گفته‌اند حكمت قرآنست وموعظت آن پندها كه در قرآنست از امر ونهى وحلال و حرام و عبرتها كه نموده و بيان كرده ودر **قرآن** حكمتست بمعنى فهم وعلم چنانك **لقمان** را گفت: «ولقد آتينا لقمن الحكمة» اى الفهم و العلم، و حكمتست بمعنى **تفسير قرآن**، كقوله: «و من يؤت الحكمة» يعنى تفسيرالقرآن والعلم بمافيه، وحكمتست بمعنى نبوّت، كقوله: «وآتاه الله الملك والحكمة» يعنى النّبوّة مع‌الكتاب، همانست كه در سورهٔ **ص** گفت: «وآتيناهُ الحكمةَ و فصلَ الخطابِ»، و در سورهٔ **النّسآء** گفت: «فقد آتينا آل ابرهيمَ الكتاب والحكمة» يعنى النّبوة.

---

١ ـ نسخهٔ ج: آفريدند. ٢ ـ نسخهٔ ج: نه ايشانرا كرامت است.

... «و جادِلهم بالّتی هی اَحسنُ» ـ جدال ـ در قرآن بردووجه است: یکی بمعنی لجاج‌وستیز، کقوله: «ولاجدال فی‌الحجّ» ای‌لامراء فی‌الحجّ؛ و در سورهٔ **هود** گفت: «قد جادلتنا» ای ماریتنا فاکثرت مراء نا؛ و در سورهٔ **المؤمن** گفت: «ما یُجادلُ فی آیات‌الله» ای مایماری فی‌آیات‌الله الّاالّذین کفروا.

دیگر وجه جدالست بمعنی خصومت، کقوله فی **سورة الرّعد**: «و هم یجادلونَ فی‌الله» ای یخاصمون النّبی(ص)فی‌الله، ودر سورهٔ **هود** گفت: «یجادلنا فی‌قومِ لوطٍ» ای یخاصمنا، و در سورهٔ **الحجّ** گفت: «و من النّاسِ من یجادل فی‌الله» ای‌یخاصم فی‌الله، ودر سورهٔ **النحل** گفت: «و جادلهم بالّتی هی‌احسن» ای خاصمهم غیر فظٍّ ولا غلیظ القلب‌فی‌ذلک بل‌الن لهم جانبک واعرض عن اذاهم ایّاک وقل لهم مجادلاً اذا کنتم‌ترتضون بعقولکم‌قطعاً من‌الحجارة ارباباً وآلهة‌لکم کیف لا ترضون‌بمثلی‌رسولاً الیکم ـ مفسّران گفتنداین پیش‌ازآیت‌قتال بوده پس بآیت قتال منسوخ شد و معنی مجادلت و اشتقاق آن و تقسیم آن بشرح در سورهٔ **النّسآء** رفت، وقیل‌معنی‌الآیة: ناظرهم‌علی قدر مایحتملون، ومنه‌قول‌النّبی(ص): «اُمرنا معاشر الانبیآء ان نکلّم النّاس علی قدرعقولهم».

... «اِنّ ربّک‌هواعلم بمن ضلّ‌عن‌سبیله وهواعلم بالمهتدین» ای هواعلم‌بالفریقین فهو یأمرک فیهما بما هوالصّلاح.

«و اِن عاقبتم فعاقبوابمثل ما عُوقبتم به» العقوبةالاولی فی‌الآیةعلی‌المجاز والثّانیة علی‌الحقیقةخرجت‌توسعةً للقرینة کقوله‌عزّوجل: «فانّا نَسخر منکم کما تسخرون». وفی الخبر: من سبّ **عمّاراً** سبّه‌الله، «وجزآء سیّئةٍ سیّئةٌ مثلها» و معنی الآیة: و ان جازیتم بالعقوبة فجازوا بمثل ما عوقبتم به ـ این در قتل **حمزه** فروآمد که روز **اُحُد** کشته‌شدوکافران بروی مُثله کردند گوش وبینی‌وی ببریدند وشکم‌وی بشکافتند، **هند بنت عتبه** بیامد و تشفّی خویش را که **حمزه** برادرویرا کشته بود جگروی بیرون کرد وبخائید، خواست که‌فروبرد نتوانست وبیفکند، رسول خدایرا (ص) خبر کردند که‌**هند** چنین کرد! رسول(ص) گفت: «اَمَا اَنها

لوا کلته لم تدخل النّار ابداً ، حمزة اکرم علی الله من ان یدخل شیئاً من جسده النّار » پس رسول خدا (ص) در حمزه نگرست و اورا بر آن صفت دید عظیم رنجور دل و غمگین خاطر گشت گفت : «رحمة الله علیک کنت وصولاً للرّحم فعولاً للخیرات و لولا حزن من بعدك علیك لسرّنی ان ادعك حتّی تحشر من امراجٍ شتّی» . وروی لولا ان تکون سنّة او یجزع النّساء لترکته حتّی یحشر من بطون السّباع و حواصل الطّیر، ثمّ قال : اَما والله مع ذلك لامثلنّ بسبعین منهم مکانك ـ رسول خدا (ص) سوگند یاد کرد که بجای حمزه هفتاد کس از دشمنان مثلت کند ، جبرئیل آمد و آیت آورد : « و اِن عاقبتم فعاقبوا بمثل ماعوقبتم به » رسول (ص) از سر آن ضجرت برخاست و سوگند خویش را کفّارت کرد گفت : بل نصبر یاربّ ـ .

در این آیت ربّ العزّه فرمان داد بمساوات در عقوبت یعنی که زیادت روا نیست ، پس ایشانرا خواند بر آنچ نیکوترست و بهتر : « و لئن صبرتم لهو خیرٌ للصّابرین » این ندبست و آن فرمان ، ای ولئن صبرتم عن المجازاة بالمثلة لهو ، ای الصّبر خیرٌ للصّابرین ـ اگر صبر کنید وفرو گذارید آن مُثلت و نکنید آن به است و نیکوتر صابرانرا ، این همچنانست که گفت : « فمن عفا و اصلح فاجره علی الله ». آنگه بر بهینه داشت و بآن فرمود گفت :

«واصبر» یامحمّد علی ما اصابك من اذی فی الله ، « وما صبرُك» اِن صبرت . « اِلّا » بمعونة الله و توفیقه ، «ولَاتحزن علیهم» این را دو معنی گفته‌اند : یکی ـ ولا تحزن علیهم فهم شهداء عندالله یُرزقون فرحین ، « و لا تكُ فی ضَیقٍ ممّا یمکرون» من القتل و المثلة ـ بر این کشتگان اُحُد غم‌مخور واندوه‌مدار که ایشان شهیدان اند بنزدیك خدای تعالی روزی خواران و بجوار حضرت حق شادان و نازان . معنی دیگر آنست که : لاتحزن علی المشرکین فی تکذیبهم ایّاك و افراطهم فی اذاك ولا یضیقُ صدرك بمکرهم فی ابطال دین الله ـ ای محمّد غم مخور بر این کافران که ایمان نمی آرند و راه فراحق نمی برند ، دل بتنگ میارا گر ایشان مکرسازند در ابطال دین حق .

معنی اوّل بر قول ایشانست که گفتند: «و إن عاقبتم فعاقبوا» تا آخر سورت مدنی است و باقی سورت مکّی. معنی دوم بر قول ایشان است که گفتند سورت همه مکّی است. ـ ضیق ـ بکسر ضاد اسم است و ـ ضَیق ـ بفتح ضاد مصدر و اهل مکّه ضِیق خوانده‌اند بکسر ضاد در همهٔ قرآن، و گفته‌اند: ضَیق بفتح جمع ضَیقه است و ضِیق بکسر مصدر است، و گفته‌اند ضیق بفتح بمعنی ضیّق است کالمیّت والمیت و اراد هاهنا الامر الضیق، والضّیق بالکسر المصدر، و مکر لقب بد کردنست.

«انّ اللّهَ مع الّذین اتّقوا» ای ناصر المتّقین، «والّذین هم محسنون» ومعین الّذین یقومون بحقوقه و فرائضه. قیل لهرم بن حیّان اوصنا، قال: اوصیکم بالآیات الاواخر من سورة النّحل: «اُدع الی سبیل ربّك» الی آخرها...

النوبة الثالثة

قوله: «من کفر باللّه من بعد ایمانه الّا من اُکره وقلبه مطمئنٌّ بالایمان» باصدق دل وعقد درست در توحید بوقت ضرورت وحالت اکراه، بر زبان کلمهٔ کفر راندن زیان ندارد، وفسخ عهد دین نبود، از روی اشارت جوانمردان طریقت را ومحقّقان ارادت را رخصتی است اگر گاه گاه بحکم ضرورت بشریّت در تحصیل معلوم بکوشند و باسباب باز نگرند، چون اندازهٔ ضرورت در آن کوش دارند نه درصحّت ارادت ایشان قدح آرد، نه درقصد ایشان فترت افکند، اینست سرّ آن که پیغامبران مرسل با جلالت منزلت و کمال قربت ایشان حظوظ نفس دست بنداشته‌اند. موسی کلیم (ع) بمقام مکالمت و مناجات رسید و بر بساط انبساط نواخت: «و اَلقیتُ علیك محبّةً منّی ولتصنع علی عینی» یافت، با این همه قربت و زلفت طعام خواست گفت: «ربّ انّی لما اَنزلت الیّ من خیرٍ فقیرٌ» ای انّی جایع فاطعمنی طعام، خواستن فراموش نکرد که قوّت حال وی بآن جای رسیده بود که آن خواستن مرورا هیچ زیان نکرد ودرقصد وی فترت نیاورد، واگر بجای

وی پیغامبری دیگر بودی که اورا این‌قوّت مباسطت درمقام نبوّت نبودی مانا که در بیداءِ کبریا وعظمت حق چنان متلاشی گشتی که حظوظ دنیا و آخرت جمله فراموش کردی و از هیبت حضرت با سؤال نپرداختی ، ازینجا گفت امیرالمؤمنین علی (ع) : خیار هذه الامّة الّذین لایشغلهم دنیاهم عن آخرتهم ولا آخرتهم عن دنیاهم . واین قوّت‌خاصیت‌انبیاء است ، ربّ العزّه دل‌ایشان معدن این‌قوّت‌ساخته و ایشانرا بآن مخصوص کرده ، نبینی که **مصطفی** (ص) دربدایت‌کار همه اشتغال وی بحق بود ، همه راز دل وی واندیشهٔ سینهٔ وی‌با حق‌بود ، وآرام وآسایش وی بذکرحق بود ، واز کمال شوق ومهرومحبّت حق‌اورا پروای خلق نمی‌بود وطاقت مجالست اغیار نمی‌داشت ونه‌دل‌وی احتمال صحبت خلق‌می کرد ، تاربّ‌العزّه‌اورا فرمان داد که : « و اصبر نفسك مع الّذین یدعون ربّهم بالغداة والعشیّ » ای **محمّد** کارآن دارد وقوّت‌آن بود که درظاهر باخلق می‌باشی وسرّ خودهمچنان در حضرت مشاهدت می‌داری ، نه آن مشاهدت نصیب خلق از توباز دارد ، نه صحبت خلق ترا ازمشاهدت بگرداند ، و فی معناه اُنشد :

و لقدجعلتك‌فی‌الفؤاد محدّثی — و اَبحت جسمی للمرید جلوسی

فالجسم منّی للجلیس موانس — و حبیب قلبی فی الفؤاد انیسی

وهم ازین بابست که **داود** پیغامبر (ع) اختیار عزلت کرد ، پیوسته در کوه وصحرا تنها طواف کردی و گوشه‌ای گرفتی ، ازجبّار کائنات عزّعزّه فرمان آمد که ای **داود** چرا تنها روی و تنها نشینی ؟ و خودجلّ جلاله بوی دانانر . **داود** (ع) گفت : قلیت المخلوقین فیك ـ خداوندا درياد تووبمهر توخلق رادشمن می دارم وباایشان بود نمی‌توانم ، ربّ العزّه گفت : یا داودارجع الیهم فان‌اتیتنی بعبدٍ آبق کتبتك جهیداً .

« ثمّ انّ ربّك للّذین هاجروا من‌بعد ما فُتنوا » حقیقت هجرت آنست که از نهاد خود هجرت کنی ، بترك خود و مراد بگوئی ، قدم نیستی بر تارك صفات خود نهی ، تا‌مهرازل پرده بر دارد ، وعشق لم‌یزل جمال خود بنماید ، نیکو گفت

آن جوانمرد که گفت.

نیست عشق لا یزالی را در آن دل هیچ کار
کوهنوز اندر صفات خویش ماندست استوار

آن مهتر عالم وسیّد ولدآدم که مقصود موجودات بود ونقطهٔ دائرهٔ حادثات بود، پیوسته این دعا کردی که: اللّهم لاتکلنا الی انفسنا طرفة عین، ولا اقلّ من ذلك - بار خدایا، نهادی که رقم خلقیّت ونسبت مخالفت دارد ازپیش‌ما برداروبار نفس ما ازما فرونه تادرعالم توحید روان کردیم، فرمان‌آمد که ای سیّد پیش از خواست تو خواست‌ما کارتو بساخت و بار توئی تو ازتوفرو نهاد: «و وضعنا عنك وزرك» - ای محمّد اگر کسی بخودی خود آمد تونه بخود آمدی، کت آوردم: «اسری بعبده»، ور کسی برای خود آمد تونه برای خود آمدی که رحمت جهانیانرا آمدی [1]: «وما ارسلناك الّا رحمةً للعالمین».

همینست حال ابراهیم خلیل (ع)، آدم هنوز در کتم عدم بود که ربّ‌العزّه رقم خلّت بآن مهترفرو کشید وآتش‌شوق‌خود درباطن وی نهاد وجمال عشق لم‌یزل روی بوی‌آورد، والیه الاشارة بقوله: «ولقدآتینا ابرهیم رُشده من قبلُ». پس چون دروجود آمدآن روز که درآن‌صحراءِ تحیّرایستاده، دل‌بمهر سرمدیّت افروخته وجان ازشراب نیستی مست گشته، درآن وقت صبوح عاشقان وهای وهوی مستان و عربدهٔ بی‌دلان از سر خمار شراب نیستی بزبان بیخودی در هرچه‌نظاره کرد می گفت: «هذا ربّی»، خود را دید درشهودجلال وجمال حق مستهلك شده، وزبود خلق وبودخودبی‌خبر گشته لاجرم ربّ العزّه درنواخت وی بیفزود و اورا یك امّت شمرد، گفت:

«اِنّ ابرهیم کان اُمّةً قانتاً للّه حنیفاً» - ابراهیم (ع) گفت خداوندا همه توبودی وهمه توئی، پس‌اللّه‌تعالی گفت: «امّةً» خود توئی وجمع همه توئی بس، آری: «من کان للّه کان اللّه له».

---

[1] - نسخهٔ ج: ورکسی برای خودآمد تو برای رحمت جهانیان آمدی.

آنکه گفت: «شاکراً لأنعمه» ابراهیم (ع) شکر نعمت بگزارد که ولی‌نعمت رابشناخت، حکم‌رابی‌اعتراض‌قبول کرد وبهرچه پیش‌آمد بی کراهیت رضا داد، «اجتبیهُ وهدیهُ الی صراطٍ مستقیم» راه بندگی بدید و در بندگی راست رفت، دانست که آن راه نه بخود دید که نمودند، و نه بجهد بندگی بآن رسید که رسانیدند.

پیرطریقت گفت: الهی‌دانی بچه‌شادم؟ بآنك نه بخویشتن بتو افتادم، الهی تو خواستی نه من خواستم، دوست بربالین دیدم‌ِ چو ازخواب برخاستم:

اتانی‌هواها قبل‌ان اعرف‌الهوی　　　فصادف قلباً فارغاً فتمکّنا

«ثمّ اوحینا الیك اَن اتّبع ملّة ابرهیم حنیفاً» ای **محمّد** بر پی ملّت **ابراهیم** رو، وکان ملّة ابرهیم (ع) الخلق والسّخاء والایثار والوفاء فاتّبعه النّبی (ص) وزاد علیه حتّی جاد بالکونین عوضاً عن الحقّ، فقال تعالی: «و انّك لعلی خُلقٍ عظیم».

«اُدعُ الی‌سبیل ربّك بالحکمة» جای دیگر گفت: «قل‌هذه سبیلی اَدعوا الی الله علی بصیرةٍ اَنا ومن اتّبعنی» ـ دعوت براه خدای تعالی دیگرست ودعوت بخدا دیگر، آنرا واسطه درمیانست و این‌را حق ترجمانست، آنچ بواسطه گفت نتیجهٔ آن طاعتست وترك مخالفت، وآنچ بی واسطه گفت ثمرهٔ آن تفرید است و ترك تدبیر، تفرید یگانه کردن همّتست هم درذکر وهم در نظر: در ذکرآنست که دریاد وی جزوی نخواهی ودرذکر وی جز ازوی بیم نباشی، و درنظرآنست که بهر که نگری اورا بینی و بهیچکس جز وی سر فرو نیاری، و سرّ این سخن آنست که آنجا که واسطهٔ سبیل در میان آورد از نامهای خود: «ربّ» گفت زیرا که نصیب عامّهٔ خلق در آنست، و ذلك معنی التّربیة. و آنجا که بی واسطهٔ سبیل‌است: «الله» گفت ازنصیب خلق‌تهی وبجلال لم یزل مستغنی؛ ای‌جوانمرد اگر نه برای اُنس جان عاشقان بودی این جلوه گری جمال نام‌الله تعالی‌بااستغناءِ

جلال و عزّت خود برجان و دل‌عاشقان چرا بودی ؟ ـ ور نه برای مرهم درد [۱] سوختگان ورحمت برضعف‌بیچارگان بودی ، «اُدعُ الی‌سبیل‌ربّك» چرا گفتی [۲] . آری می خواند ودعوت می کند تا خود که سزای آن‌بود که منادی حق‌را بجان و دل بپذیرد وپاسخ کند .

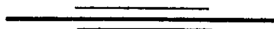
عالمیان دو گروهند : قومی درآمده وجان ودل خود درمجمرهٔ‌معرفت عود وار برآتش محبّت نهاده وسوخته ، ایشانند که نداءِ حق نیوشیدند و دعوت رسول بجان ودل پذیرفتند واجابت کردند وبوفای عهد روز بلی بازآمدند که : «یوفون بعهدالله ولا ینقضونَ المیثاق » . ـ دیگر گروه از درگاه ازل طغرای قهر برجان ایشان کشیدند وداغ مهجوری برایشان نهادند تا دلهای خود را دارالملك شیاطین ساختند ، نه‌نداءِ حق‌بگوش‌دل ایشان رسیده ، ونه اجابت‌دعوت رسول‌را سزابوده ، این هردو گروهند که ربّ العالمین گفت : « انّ ربّك هو اعلمُ بمن‌ضلّ عن‌سبیله وهو اعلمُ بالمهتدین » ـ می گوید جلّ جلاله من ازحال هردو گروه آگاهم وهر کس‌را آنچ سزای وی بود دادم ، گوهرنهاد عارفان‌می‌بینم ، طینت صفات‌منکران می دانم ، فردا هر کس‌را بسزا وجزاءِ خودرسانم وبمحلّ ومنزل خودفرود آرم ، من آن‌خداوندم که فراخ توانم ، بی‌دستور وبی‌یار ، توانا برهرکار پیش از آن کار، نه مراچیزی دور نه‌کاری برمن دشوار .

« انّ‌اللهَ مع‌الّذین اتّقوا و الّذین هم محسنون » ـ این آیت از جوامع قرآنست ، هرچه نواخت الله تعالی است مربنده‌را دردو جهان‌ازمثوبات ومکرمات در زیر اینست که گفت : « انّ الله مع » ، وهرچه انواع خدمتست وفنون طاعت و اصول عبادت‌که بنده کند ، الله تعالی را همه درتحت این شود که : « اتّقوا » ، وهرچه حقوق خلق‌است بر یکدیگر در فنون معاملات همه در زیر اینست که : « محسنون » ، متّقیان ومحسنان بحقیقت ایشانند که از خاك قدم ایشان بوی‌نسیم محبّت آید ، اشك دیده شان اگر برزمین افتد نرگس ارادت شکفد ، اگر تجلّی

---

۱ ـ نسخهٔ الف : دل . ۲ـ نسخهٔ ج : گفتند .

وقت ایشان بر سنگ آید عقیق گردد ، و اگر بر آب افتد رحیق شود ، و اگر آتش شوق ایشان زبانه زند عالم بسوزد ، و اگر نور معرفت ایشان اشراقی کند گیتی بیفروزد . در شهرها شان مقام نبود ، با مردمان شان آرام نبود ، عام را در سال دو عید بود ، ایشانرا هر نفسی عیدی بود ، عید عام از دیدن ماه بود ، عید ایشان بر مشاهدهٔ الله بود ، عید عام از گردش سال بود ، عید ایشان بافضال ذوالجلال بود ، آن ماه رویان فردوس و حوران بهشت از هزاران سال باز در آن بازار گرم منتظر ایستاده‌اند تا کی بود که رکاب دولت این متّقیان و محسنان بعلّیین رسانند و ایشان بطفیل اینان قدم در آن موکب دولت نهند که : « فی مقعدِ صدقٍ عند ملیكٍ مقتدرٍ » .

۱۷ - سورة بنی اسرآئیل - مکیة

۱ - النوبة الاولی

الجزء الخامس عشر

«بسم اللّه الرّحمن الرّحیم»

بنام خداوند فراخ بخشایش مهربان

قوله تعالی: «**سُبحانَ الّذی اَسری**» پاکی‌وبی‌عیبی و نیکوسزائی‌آنکس را که بشب برد، «**بعبده لیلاً**» بندهٔ خویش را در بعضی شب، «**مِنَ المسجدِ الحرام**» از مسجد مکّه آن مسجد با آزرم [۱] با شکوه بزرگ، «**اِلی المسجد الاَقصی**» به بیت مقدّس به مسجد اقصی، «**الّذی بارکنا حولَه**» آن مسجد که برکت کردیم برگرد آن، «**لنُرِیَهُ من آیاتنا**» تابا او نمائیم آیتها و نشانه های خویش [ازغیب]، «**اِنّهُ هوالسّمیعُ البصیر**(۱)» اوست آن خداوند شنوای بینا.

النوبة الثانیة

جمهور مفسّران برآنند که این سورهٔ **بنی‌اسرآئیل** همه مکّی است مگر **قتاده** که میگوید ازین سورت هشت آیت درمدنیّات شمرند: «و اِن کادوا لیفتنونك» تا آخر هشت آیتست [۲] و آخر این هشت آیت: «و قل ربّ اَدخلنی

۱ - نسخهٔ الف: باآرام.   ۲ - نسخهٔ ج: تاآخر هشت آیت گفتا.

«مدخل صدقٍ» میان **مکّه** و **مدینه** فرود آمد، و درهمهٔ سورت دو آیت منسوخ است، یکی: «و قضی ربّك الّا تعبدوا الّا ایّاه» تا آنجا که گفت: «و قل ربّ ارحمهما کما ربّیانی صغیراً» نسخ الدّعآء لاهل الشّرك و بقی ما بقیَ علی عموم الآیة. آیت دوم: «وما ارسلناك علیهم وکیلاً» بآیت سیف منسوخ است. و بعداد **کوفیان** این سورت صد ویازده آیتست وهزاروپانصد وسی وسه کلمه وشش هزار وچهارصد وشصت حرف.

روی **ابیّ بن کعب** قال قال‌رسول‌الله (ص): من قرأ سورة بنی‌اسرائیل فرقّ قلبه عند ذکر الوالدین اُعطی فی‌الجنّة قنطارین من‌الاجر، و القنطار الف اوقیة ومائتا اوقیةٍ والاوقیةُ منها خیرٌ من الدّنیا و مافیها.

قوله: «سبحان» مصدرٌ کالغفران، و المعنی: اُسبّح الله تسبیحاً. و سُئل النّبی (ص) عن معنی سبحان الله، فقال: براءة الله من السّوء و التّقدیر. قولوا «سبحان الّذی اسری» ای انّه منزّه عن‌صفات النّقص، «اسری‌بعبده» ای‌ذهب به لیلاً، والسّری والاسراء: الذّهاب فی‌اللّیل، فان‌قیل اذاکان الاسراء باللّیل‌فما فائدة قوله: «لیلاً»؟ - فالجواب انّ‌السراد فی بعض اللّیل لا فی کلّه علی تقلیل الوقت. وقیل الفائدةُ من‌ذکره التّوکید وزیادة البیان، کقول القائل: اخذبیده وقال بلسانه، «من‌المسجد الحرام» اینجا دوقولست مفسّرانرا: یکی آنست که **مسجد حرام** جمله‌شهر **مکّه** است که‌رسول خدای (ص) آن شب درخانهٔ **امّ هانی** بود خواهر **علی‌بن‌ابی‌طالب** (ع)، قالت **امّ هانی**: ما اسری رسول الله (ص) الّا من بیتی و کان فی‌بیتی نائماً عند تلك اللّیلة فصلّی العشاء الآخرة ثمّ نام او نمنا فلمّا کان قبیل الفجر اهبّنا هو فلمّا صلّی الصّبح و صلّینا معه قال یا امّ هانی لقد صلّیتُ معکم العشاء الآخرة کما رأیت بهذا الوادی ثمّ جئت بیت المقدس فصلّیت فیه ثمّ صلّیت صلوة الغداة معکم کماترین.

قول دیگر آنست که‌مسجد حرام خانهٔ **کعبه** است ورسول‌را (ص) ازمسجد بیردند چنانك درخبراست بروایت **انس** قال قال النّبی (ص): بینا اناعندالبیت

بین النّائم والیقظان اذ سمعتُ قائلاً یقول قم یامحمّد فقمت فاذا **جبرئیل** معه **میکائیل** و ذکر الحدیث ؛ « الی المسجد الاقصی » مسجد اقصی مسجد **بیت المقدس** است ، ودر خبراست که بعد از بناءِ **کعبه** بچهل سال آنرا بنا کردند . و قیل له الاقصی لبعد المسافة بینه وبین المسجد الحرام - می گوید ببردند او را از مسجد نزدیك تر بمسجد دورتر یعنی که مسجد حرام به **مصطفی** (ص) ویاران و اهل **مکّه** نزدیك تراست و **بیت‌المقدس** دور تر ، وگفته‌اند که **مسجد اقصی** ، **سلیمان بن داود** (ع) بناءِ آن فرمود ، عفاریت جن‌را در اطراف عالم دربرّ وبحر منتشر کرد تازروسیم فراوان وانواع‌جواهر ویواقیت رنگارنگ ازمعادن‌واما کن خویش جمع کردند ، وانکه دیوارهای مسجد از رخام سپید وزرد وسبز بساختند و ستونهای آن از بلور و سقفهای آن الواح جواهر و بجای خشت پخته خشتهای فیروزج در زمین افکنده ودر دیوارآن نگینهای جواهررنگارنگ ولؤلؤنشانده ، چون شب درآمدی از روشنائی آن جواهر گوئی هزاران مشعله و شمع افروخته اند واز اعجوبها که **سلیمان** (ع) ساخت درآن مسجد دیواری بود سبزرنگ‌آنرا صیقل داده ، هرپارسا مردی نیکوکار که در آن نگرستی خیال روی وی سپید و زیبا نمودی ، و هر فاجری بد مرد که در آن نگرستی روی خود سیاه و ناخوش دیدی ، بدین سبب بسی بدمردان ازبد مردی باز گشتند و توبه کردند ، و نیز در زاویه ای از زوایای مسجد عصائی ساخته بود که هر فرزند پیغامبر که بود اگر دست فراوی بردی هیچ گزندش نرسیدی و دیگران هر کس که دست بدو بردی دستش بسوختی .

سلیمان (ع) چون از بناءِ آن فارغ گشت بدرگاه ربّ العزّه دست تضرّع برداشت گفت : اللّهم انّی اسئلك لمن دخل هذا المسجد خصالاً ان لایدخله احد یصلّی فیه رکعتین مخلصاً فیهما الّا خرج من ذنوبه کهیئته یوم ولدته اُمّه ولایدخله مستتیبٌ الّا تبت علیه ولاخائفٌ الّاآمنته ولاسقیمٌ الّاشفیته ولا مُجدبٌ الّااخصبته واغثته ؛ آنکه قربان کرد گفت : بارخدایا اگر آن دعا اجابت کردی قربان من پذیرفته گردان . ودر آن روزگار نشان قبول قربان آن بود که آتشی سپید از

آسمان فرود آمدی و آنرا بر گرفتی، همان ساعت آتش فرود آمد و قربان بر گرفت، **سلیمان** (ع) بدانست که دعآءِ وی مستجابست خدایرا عزّ وجل شکر کرد، پس مسجد بر آن صفت همی بود تا بروزگار **بُختنصر** که بر **بنی اسرائیل** مستولی شد و از ایشان خلقی بکشت ومسجدرا خراب کرد و آن زروسیم وجواهر که درمسجد بکارشده بودهمه نقل کرد بازمین **بابل**، ومسجدهمچنان خراب ماند تا بروزگار **عمرخطّاب** که مسلمانانرا فرمود تا باز کردند چنانك امروزست.

... «الّذی بارکنا حوله» جای دیگر گفت: «ونجّیناهُ و لوطاً الی الارض الّتی بارکنا فیها» آن زمین که در آن برکت کردند زمین مقدّسه است، وانّما سمّیت المقدّسةلکثرة ما قُدّس بالوحی. طهارت وقدس وی وبرکت دروی آنست کهمنازل ومقابرانبیاء است ومهبط وحی حق جلّ جلاله وجای تعبّد عابدان ومسکن صالحان. و قیل «بارکنا حوله» بالمیاه و الاشجار و الثّمار وجعلنا فیه السّعة فی الرّزق و الرّخص فی السّعرفلایحتاج الی جلب المیرة. ویقال انّ کلّ ماءٍ عذب فی الارض یخرج من اصل الصّخرة الّتی فی بیت المقدس یهبط من السّماء الیها ثمّ یتفرّق فی الارض فذلك قوله: «بارکنافیها». وعن **عبادة بن الصّامت** قال قال رسول الله (ص): صخرة بیت المقدس علی نخلةٍ من نخیل الجنّة و تلك النّخلة علی نهرٍ من انهار الجنّة علی ذلك النّهر **آسیة بنت مزاحم** و **مریم بنت عمران** تنظمان حُلی اهل الجنّة الی یوم القیامة. وقیل تقدیره: بارکنا ماحوله من قُری الشّام و کفورها، «لنریه من آیاتنا» یعنی به **محمّداً** (ص) من آیاتنا الدّالة علی توحیدالله وصدق نبوّته برؤیته السّموات وما فیها من العجائب و الآیات و مشاهدته بیت المقدس و ما رأی من الانبیاء و مقاماتهم و مواضع عباداتهم، «انّه هو السّمیع» لدعائه، «البصیر» باعماله. وقیل سمع مقالة الکفّاروابصرمطالبتهم بالآیات. وقیل یسمع ما تقولون فی الاسراء و یُبصر ما تعملون و یحتمل انّ السّمیع بمعنی المسمع والبصیر بمعنی المبصر، ای اسمع النّبی کلامه وابصره الآیات وارشده.

اگر کسی گوید در معراج **مصطفی** (ص) فایده چیست ودر تحت وی چه

حکمتست که اقتضاءِ آن کرد ؟ ـ جواب آنست که رسول خدای (ص) کافرانرا و دشمنان دین‌را می‌دید دردنیا باراحت ونعمت و مؤمنانرا می‌دید در بلا و شدّت و گاه‌گاه ازآن‌غمگین می‌گشت وبروی دشخوارمی‌آمد ، ربّ العالمین‌اورابآسمان برد وملکوت بروی عرضه کرد وعاقبتِ فریقین بوی‌نمود ، مؤمنانرا نعیم‌بهشت و کافرانرا عذاب دوزخ ، پس ازآن رسول خدا (ص) بلا و مشقّت مؤمنان در جنب نعیم بهشت که ایشانرا ساخته‌اند اندك دید و نعمت کافران در جنب عذاب دوزخ اندك شمرد ، دل وی بیارامید وساکن گشت . دیگرجواب آنست که تارسالت که گزارد ازمشاهده و نظر گزارد نه از سماع وخبر : فلیس الخبر کالمعاینه ، چون صفت کند نعیم بهشت را و عذاب دوزخ را گوید دیدم ، نگوید شنیدم ، آن در حجّت بلیغ تربود ودر دل جای گیر تر وقوی‌تر .

وروا باشد که حکمت معراج آن بود که تا شرف و عزّت **مصطفی** (ص) پیدا کند و کمال‌محبّت وامانت وی‌بخلق‌نماید ، عادت ملوك چنانست که چون‌یکی را ازچاکران خویش خواهند که بر کشند واورامرتبتی‌ومنزلتی دهندکه دیگران رانباشد خبایا و کنوزخویش بوی‌نمایند ، کنوز سرای‌فنابه **مصطفی** (ص) نمودند چنانك گفت : « زُویت لی الارض فاُریت مشارقها و مغاربها» ، چون کنوز سرای فنا بدید بعالم‌بقاش‌بردندوکنوزعالم‌بقا بوی نمودند ، هم‌سرای‌رحمت بوی‌نمودند ، هم سرای عذاب ، هم کنج فضل و عدل ، هم کنج رضا و سخط . وبوی نمودند که رضاءِ ماراعلت نیست وسخطمارا علّت نیست ، رضای ما موجب موافقتست نه موافقت موجب رضا ، و سخط ما موجب مخالفتست نه مخالفت موجب سخط ، واین نمودن اسرار و کنوز دلیل محبّت بود و کمال امانت تامحبّت متأکد نگشت اسرار باوی نگفتند وتا امانت وی بکمال نبود خبایا بوی ننمودند .

اگر کسی گوید که چه‌حکمت داشت که‌نخست اورا به **بیت المقدس** بردند آنگه‌بآسمان ؟ ـ جواب آنست که **بیت المقدس** قبلهٔ پیغامبران بود ومنازل و مشاهد و هجرت گاه ایشان ، ربّ العالمین خواست سیّد (ص) آنرا ببیند و برکات

آثارانبیاء بوی رسد و درهجرت بزمین‌قدس باانبیاء برابر بود. دیگرجواب‌آنست که تا برکافران حجّت تمامتر وقوی‌تر بود که ایشان **بیت المقدس** دیده بودند و شناخته وبعرف وعادت دانسته که کس‌را قوّت‌وقدرت‌آن نباشد که بیك‌شب‌مسافتی بدان دوری بازبرد و باز گردد، چون نشانهای آن بقعه از وی پرسیدند و راست گفت صدق وی درآن‌پیداشد وحجّت قوی گشت، اگر انکار کنند جزمکابرهٔ‌محض نبود، واگراورا هم از**مکّه** بآسمان بردی ایشانراجای انکاروجحود بودی گفتندی ما آسمانها ندیده ایم ندانیم راست می‌گوید یادروغ و حجّت برایشان لازم وثابت نبودی.

امّا قومی در معراج خلاف کرده اند و گفته که آن در خواب بوده نه در بیداری و این‌خلاف اخبارصحاح‌است وخلاف مذهب اهل‌سنّت وجماعت، وبدانك اعتقاد ذرست و مذهب راست آنست که **مصطفی** (ص) را به بیداری و هشیاری شخص مبارك ویرا بردند بشب از مسجد حرام بمسجد اقصی و از مسجد اقصی به آسمان دنیا واز آسمان دنیا بسدرهٔ منتهی و از سدرهٔ منتهی تا آنجا که ربّ‌العزّه گفت: «فکان قاب قوسین اوادنی» و اخبار صحاح بدین ناطقست چنانك ایراد کنیم و شرح دهیم، واگر معراج بخواب بودی **مصطفی** (ص) را در آن هیچ معجزه نبودی وحجّت برمنکران لازم وثابت نشدی و کافران خود انکار نکردندی که درخواب هر کسی‌مثل آن‌بیند، چنانك کسی که در خواب بیند که برآسمان می‌شودوبهشت می بیند یا قیامت و رستاخیز بیند این چنین خواب مدفوع نیست، وآنکس که حکایت کند بر وی انکار نیست، پس وجه دلیل آنست که کافران انکار کردند و گفتند راهی‌بدان دوری‌یعنی‌از**مکّه** تا **بیت المقدس** بچهل روز روند[1] وبچهل روز باز گردند، تومیگوئی بیك شب رفتم وباز آمدم این ممکن نیست و نتواند بود، واگر گفتی بخواب‌چنان دیدم ایشان‌انکار نکردندی وبرایشان‌حجّت نبودی. دیگر دلیل آنست که‌ربّ‌العزّه خود را بستود درین آیت و برخود ثنا

---

۱ ـ نسخهٔ ج: برند

گفت بآنك بندهٔ خویش را از **مکّه** به **بیت المقدس** برد اگر حمل آن نه بر صفتی کنند که خارج عادت بود ونه بر وجهی که قدرت حق جلّ جلاله بدان متفرّد بود آن مدح را معنی نباشد و آن تنزیه را جای نبود وبی‌فایده ماند، وجلّ کلام الحقّ ان یُحمل علی مالا فائدةَ فیهِ.

معراج رسول (ص)

اکنون قصّهٔ معراج گوئیم ازاخبار صحاح روایت **انس بن مالك** و **ابوسعید خدری** و **شدّاداوس** و **ابوهریره** و **ابن عباس** و **عایشه** رضی الله عنهم، دخل حدیثُ بعضهم فی بعض، این بزرگان صحابه روایت می‌کنند که رسول خدارا (ص) بمعراج بردند شب دوشنبه سیزدهم ربیع الاوّل پیش ازهجرت بیك سال، بروایتی دیگر نوزده روز ازماه رمضان گذشته پیش از هجرت بهژده ماه و او را از خانهٔ **امّ هانی بنت ابی‌طالب** بردند، وبروایتی دیگر ازحجر **کعبه**. رسول‌خدای (ص) گفت: **جبرئیل** (ع) آمد ومرا ازخواب بیدار کرد وبر گرفت و فرا سقایهٔ **زمزم** برد و آنجا بنشاند، شکم مرا بشکافت تاسینه و بدست خویش باطن من بشست بآب زمزم وباوی **میکائیل** بود بدست وی طشتی زرّین ودرآن طشت توری زرّین پر ازایمان وحکمت، **جبرئیل** آن همه درشکم من نهاد وسینهٔ من از آن بیا کند وانگه آن شکافته فراهم گرفت و بحال خویش باز شد ومرا از آن هیچ رنج نبود، آنگه مرا فرمود تاوضو کردم، آنگه گفت: انطلق یامحمّد ـ خیز تا رویم، گفتم تا کجا؟ گفت: الی ربّك و ربّ کلّ شئ ـ تا بدرگاه خداوند خویش، خداوند جهان وجهانیان، آنگه دست من بگرفت واز مسجد بیرون برد، و **براق** را دیدم میان **صفا** و **مروه** ایستاده، دابّه‌ای از دراز گوش‌مه واز استر کم، رویش چون روی مردم، گوش چون گوش فیل، عُرف چون عرف اسب، پای چون پای اشتر، ذنب چون ذنب گاو، چشم چون ستارهٔ زهره، پشت وی ازیاقوت سرخ، شکم وی اززمرّد سبز، سینهٔ وی ازمروارید سپید، دوپر داشت بانواع جواهر مکلّل، بر پشت وی

رحلی از زر و حریر بهشت ، **جبرئیل** گفت : یا محمّدار کبه ـ برنشین ، وهی‌دابّة **ابرهیم** (ع) کان یزور علیها البیت الحرام . گفتا چون دست برپشت وی نهادم خویشتن را اززیر دست من‌بجهانید ، **جبرئیل** عرف وی بگرفت خشخشهٔ مروارید ویاقوت بگوش من‌رسید ، آنگه **جبرئیل** گفت : اتفعل هذا بمحمّدٍ ؟ اسکن‌فواللّه مارکبك احد من الانبیاء اکرم علی‌اللّه منه ـ ای **براق** بیارام و ساکن باش **محمّد** را (ص) نمی دانی ؟ بآن خدائی که یکتاست که هرگزبرتو هیچ پیغامبر ننشست برخدا گرامی تر ازوی ، **براق** چون این بشنید ازشرم عرق بگشاد وسردر پیش افکند واز تواضع شکم خویش برزمین نهاد ، **جبرئیل** رکاب من‌گرفت تابرنشستم و **میکائیل** جامه برمن راست کرد ، فرا راه بودم ازراست **جبرئیل** بامن می آمد و ازچپ **میکائیل** واز پیش **اسرافیل** زمام **براق** بدست گرفته ، گام می‌نهاد **براق** بر اندازهٔ مدّالبصر وروش او برمراد وهمّت من ، اگر خواستم که برود می رفت یا بپرد می‌پرید یا بایستد می ایستاد ، براه در از سوی راست ندائی شنیدم که : یا محمّد علی ر سلك اسئلك ـ آرام گیر تا از تو سؤال کنم ، سه‌بار گفت ومن‌اورا اجابت نکردم وبر گذشتم ، از سوی‌چپ همچنان ندا شنیدم سه بار که : یا محمّد علی رسلك اسئلك ومن همچنان بر گذشتم و خویشتن‌را باوی ندادم ، چون‌فراتر شدم پیر زنی‌را دیدم که بروی زینت بسیار بود و می گفت : یا محمّد الیّ ـ سوی من آی ، من التفات نکردم و برفتم ، پس گفتم یا **جبرئیل** آن منادی اوّل که از سوی راست ندا کرد که بود ؟ گفت داعیهٔ یهود بود اگر از تو اجابت یافتی امّت تو جهودان بودندی واو که ازسوی چپ ندا کرد داعیهٔ ترسایان بود اگر تواجابت کردی امّت تو ترسایان بودندی وآن پیرزن که اورا با زینت وبهجت دیدی دنیا بود اگر ترابوی‌میل‌بودی امّت تودنیا برآخرت اختیار کردندی . گفتابنخلستانی رسیدم **جبرئیل** مرا گفت فرود آی ونماز کن ، نماز کردم ، آنگه گفت : این‌زمین **یثرب** است ، بعدازآن بصحرائی رسیدم‌همچنان فرمودتافرود آمدم ونماز کردم ، گفت دانی‌که این چه جایست ؟ گفتم : اللّه اعلم ، گفت این **مدین** است و آن **طورسینا وشجرهٔ موسی** ، بعد ازآن بزمینی فراخ رسیدم ودرآن زمین کوشکها

دیدم ، مرا گفت اینجا نماز کن ، نماز کردم ، آنکه گفت این موضع را **بیت لحم** گویند جای ولادت **عیسی** (ع) . گفتا ودرآن راه تشنگی برمن افتاد فریشته‌ای را دیدم سه اِناء دردست وی : دریکی عسل ودر دیگر شیرودرسیم [1] خمر، مرا گفت آنچ خواهی بیاشام ، شیر بیاشامیدم و اندکی عسل وخمر نخوردم ، **جبرئیل** گفت: اصبت الفطرة انت و امّتك اما انّك لو شربت الخمر لغوت امّتك و لم تجتمع علی الفطرة ابداً . پس از آن زمینی دیدم تاریك وتنگ و ناخوش از آنجا بگذشتم زمینی دیگر دیدم فراخ و روشن و خوش ، گفتم ای **جبرئیل** آن چه بود و این چیست ؟ گفت آن زمین **دوزخ** بود و این زمین **بهشت** ، پس از آن رفتم تا به **بیت المقدس** فریشتگانرا دیدم فراوان که از آسمان فرومی‌آیند و مرا بنواخت و کرامت حق بشارت می دهند و می گویند : السّلام علیك یااوّل یا آخر یاحاشر، گفتم ای **جبرئیل** این چه تحیّتست که ایشان می گویند ؟ ـ گفت : اِنّك اوّل من تنشقّ عنه الارض وعن امّته و اوّل شافعٍ و اوّل مشفع وانّك آخر الانبیاء و انّ الحشر بك و بامّتك یعنی حشر یوم القیامة ، پس بایشان در گذشتیم تابدر مسجد رسیدیم **جبرئیل** مرا از **براق** فرود آورد و زمام **براق** بحلقهٔ در مسجد استوار کرد ، چون در مسجد رفتم انبیاء را دیدم فراوان .

و فی حدیث **ابی العالیه** قال : ارواح الانبیاء الّذین بعثهم الله قبلی من لدن **ادریس** و**نوح** الی **عیسی** قد جمعهم الله عزّ وجل فسلّموا علیّ وحیّونی بمثل تحیّة الملائکة ، قلت یا جبرئیل من هؤلاء ؟ ـ قال : اخوانك الانبیاء ـ پیغامبران مرا همان تحیّت گفتند که فریشتگان گفتند وتقریب وترحیب کردند ومرا وامّت مرا ببهشت بشارت دادند ، وآن ساعت این آیت بمن فرود آمد : «واسئل من ارسلنا من قبلك من رُسلنا اَجعلنا من دون الرّحمن الهةً یُعبدون » ، این آیت **مقدسی** گویند : لانّها نزلت ببیت المقدس .

پس **جبرئیل** مرا فرا پیش کرد ، پیغامبران وفریشتگان صفها بر کشیده و

---

۱ ـ نسخهٔ ج : سدیگر .

دو رکعت نماز کردم ، پس پیغامبران بهر یکی ثنائی گفتند خدایرا عزّ وجل ، **ابراهیم** گفت : الحمدلله الّذی اتّخذنی خلیلاً واعطانی ملکاً عظیماً وجعلنی امّة قانتاً یؤتمّ بی وانقذنی من النّار وجعلها علیّ برداً وسلاماً . **موسی** گفت : الحمد لله الّذی کلّمنی تکلیماً وجعل هلاك فرعون علی یدیّ وجعل من امّتی قوماً یهدون بالحق و به یعدلون . **داود** گفت : الحمدلله الّذی جعل لی ملکاً عظیماً وعلّمنی الزّبور والان لی الحدید وسخّرلی الجبال یسبّحن و الطّیر . **سلیمان** گفت : الحمد لله الّذی سخّرلی الرّیاح وجنود الشّیاطین یعملون لی ماشئت من محاریب وتماثیل و علّمنی منطق الطّیر وجعل ملکی ملکاً طیّباً لیس علیّ فیه حساب . **عیسی** گفت : الحمد لله الّذی جعلنی کلمةً منه وعلّمنی الکتاب والحکمة و التّوریة والانجیل و جعلنی اخلق من الطّین کهیئة الطّیر فانفخ فیه فیکون طیراً باذن الله .

پس رسول‌خدا **محمّد** عربی (ص) نیز ثنا گفت : الحمدلله الّذی ارسلنی رحمةً للعالمین وکافّةً للنّاس بشیراً و نذیراً وانزل علیّ القرآن فیه تبیانُ کلّ شیءٍ و جعل امّتی خیر امّةٍ اخرجت للنّاس وجعل امّتی وسطاً و شرح لی صدری و وضع عنّی وزری و رفع لی ذکری و جعلنی فاتحاً و خاتماً . ـ فقال **ابرهیم** بهذا فضّلکم **محمّد** .

پس **جبرئیل** دست من بگرفت ومی برد تا برصخره ای ، **جبرئیل** آواز داد **میکائیل** را خواند ، **میکائیل** آواز داد جمعی فریشتگان را خواند بنامهای ایشان تا معراج از **فردوس** بآسمان دنیا آوردند و از آسمان دنیا به **بیت المقدس** فرو گذاشتند و معراج شبه نردبانی بود یکسر بصخره داشت و یکسر بآسمان دنیا ، یك جانب وی ازیاقوت سرخ ودیگر جانب اززبرجد سبز و درجه های آن یکی اززر ، یکی ازسیم ، یکی ازیاقوت ، یکی اززمرّد ، یکی ازمروارید ، **جبرئیل** مرا بر درجهٔ اوّل نشاند هزار فریشته را دیدم برآن درجه که خدایرا عزّوجل تسبیح وتکبیر می گفتند وچون مرا دیدند ترحیب وتقریب کردند و امّت مرا ببهشت بشارت دادند ، از آن درجه بردرجهٔ دوم نشاند دوهزارفریشته را دیدم هم

بر آن‌صفت ، بسوم درجه سه‌هزار دیدم همچنین تاپنجاه وپنج درجه‌باز گذاشتم ، بهر درجه که رسیدم فریشتگانرا اضعاف درجه اوّل دیدم تابآسمان دنیا رسیدم ، اهل آسمان آواز دادند که : من‌هذا ؟ ـ قال جبرئیل ، قالوا ومن معك ؟ قال معی محمّد ، قالوا اَوقد بعث ؟ قال نعم ، قالوا مرحباً به واهلاً فنعم المجئ جاء .

گفتا : فریشتگان ازرسیدن ماشادی کردند و یکدیگررا بشارت می‌دادند ومارااسلام و تحیّت‌می گفتند ، فریشته‌ای عظیم‌رادیدم نام‌وی اسماعیل بردیگران موکّل وهمه‌را زیردست وی کرده ، با این فریشته هفتاد هزار فریشتهٔ‌دیگر بود و با هریك ازآن هفتاد هزار ، صدهزار دیگر بود ، همه پاسبانی آسمان دنیا می کردند وایشانرا فراوان دیدم ، جبرئیل گفت : «وما یعلم جنود ربّك الّا هو». پس مردی را دیدم سخت زیبا ونیکو خلقت گفتم ای جبرئیل این کیست ؟ـ گفت پدرت آدم ، بروی سلام کردم ، سلام راجواب داد و گفت : مرحباً بالابن الصّالح وبالنّبی الصّالح‌فنعم المجئ‌جاء . وارواح ذرّیت او دیدم که بروعرضه می کردند ، چون روح مؤمن دیدی گفتی : روحٌ طیّب و ریح طیّبة اجعلوا کتابه فی علّیین ، وچون روح کافر دیدی گفتی : روح خبیثٌ و ریح خبیثة اجعلوا کتابه فی‌سجّین .

گفتا : در آسمان دنیا نظر کردم قومی را دیدم که لبها داشتند چون لب شتر ، یکی‌را برایشان گماشته تابدهرهٔ آتشین آن لبهای ایشان می‌برید وسنگ آتشین‌دردهن‌ایشان می‌نهاد واززیر بیرون‌می‌آمد ، گفتم‌ای جبرئیل اینان کیانند؟ گفت ایشان که مال یتیمان بظلم خورند : « اِنّما یأکلونَ فی بطونهم ناراً » . قومی دیگررا دیدم که از پوست و گوشت ایشان می گرفتند ودر دهنهای ایشان می‌نهادند ومی گفتند : کلوا کما اکلتم ، گفتم ای جبرئیل که اند ایشان ؟ گفت ایشان که مردمانرا غیبت‌کنند واز پس‌پشت ایشان‌بدی گویند . قومی دیگررادیدم بنزدیك ایشان مائده‌ای نیکو آراسته ، برآن مائده گوشت بریانی پاکیزهٔ خوش بوی نهاده و گردبرگرد آن مردارها افکنده وایشان‌روی ازآن مائده بگردانیده و در آن مردار افتاده و می‌خورند ، گفتم که اند اینان ؟ ـ گفت زانیان اند که

حلال دارند وقصد حرام کنند .

قومی دیگررا دیدم که با شکمهای بزرگ بودند . شکمهاشان از بزرگی چون خانه‌ها وانگه در ممرّ آل فرعون افتاده که ایشانرا بامداد و شبانگاه چون بدوزخ برند بایشان برگذرند و ایشانرا بپای فروگیرند و بکوبند ، گفتم اینان که‌اند ؟ - گفت ربا خواران . زنانرا دیدم جماعتی بپستان آویخته و جماعتی از ایشان سر نگون بپای آویخته ، گفتم اینان که‌اند ؟ - گفت ایشان که زنا کنند و فرزند خودرا کشند .

قومی دیگررا دیدم که زبانیه در ایشان آویخته بادهره‌های آتشین و دهن ایشان می‌باز ُبرند تا بسردوش پس بدیگر جانب می‌روند و همچنان می ُبرند تا بدوش چپ وآن بریده باهم‌میشودوبازدیگرباره می ُبرند ، گفتم اینان که‌اند ؟ - گفت سخن چینان تامردم را بهم درافکنند .

قومی دیگررا دیدم که بناخن‌گیر آتشین لبهای ایشان می‌گرفتند بازباهم می‌شدودیگرباره می‌گرفتند ، گفتم ای جبرئیل اینان که‌اند ؟ - گفت گویندگان امّت تو که آنچ خود نکنند گویند ، کتاب خدا خوانند وبدان عمل نکنند .

وبروایت ابن عباس ، مصطفی (ص) گفت : درآسمان دنیا خروسی سپید دیدم سخت سپید ، زیرپرهای‌وی پرهائی سبز بود سخت سبز وشاخ گردن وی‌فرو آویخته برنگ زمرّد سبز ، دوپای وی درتخوم زمین هفتم وسروی زیرعرش عظیم وگردن وی زیر عرش دوتاه درآمده ، دو پرداشت چون ازهم باز کردی خافقین بپوشیدی ، لختی از شب گذشته آن دوپرازهم باز کرد وبهم باززد وآواز تسبیح برآورد گفت : سبحان الملك القدّوس ، سبحان الله الکبیر المتعال ، لااله الّا هو الحیّ القیّوم ؛ چون وی بآواز آمد همه خروسهای زمین بآواز آمدند وپرها بهم باززدند ، چون وی ساکن گشت وخاموش شدهمه خروسها ساکن گشتندوخاموش شدند وبعد ازآن‌چون لختی دیگر از شب بگذشت دیگر باره پرها بهم‌باز زد و این‌تسبیح گفت : سبحان‌الله‌العلیّ العظیم ، سبحان‌الله‌العزیزالقهّار ، سبحان الله ذی

العرش‌الرّفیع ـ همچنان خروسهای زمین‌بموافقت وی‌بآواز آمدند. **مصطفی** (ص) گفت: فلم ازل منذرأیت ذلك الدّیك مشتاقاً الیه اَن اراه ثانیةً.

رسول(ص) گفت: واز آسمان دنیا **جبرئیل** مرابرپرخویش گرفت وبآسمان دوم برد و مسافت آسمان اوّل تاآسمان دوم بیك قول پانصد ساله راه، **جبرئیل** آواز داد تاآسمانیان درِ آسمان دوم بگشایند، گفتند: من هذا؟ قال جبرئیل، قیل: ومن معك؟ ـ قال‌محمّد، قال: وقداُرسل الیه؟ ـ قال نعم، قیل: مرحباً به فنعم المجئ‌جاء.

گفتا: دو جوان دیدم درآسمان دوم، **جبرئیل** گفت یکی **یحیی** است و دیگر **عیسی**، هردو پسرخالهٔ یکدیگر برایشان سلام کن، سلام کردم و جواب شنیدم و گفتند: مرحباً بالاخ‌الصّالح و النّبی الصّالح، پس مرا بآسمان سوم برد، هم برآن‌صفت، و **یوسف** رادیدم ـ وقد اُعطی شطرالحسن، سلام کردم و جواب شنیدم و گفت: مرحباً بالاخ الصّالح والنّبی‌الصّالح، پس مرابآسمان چهارم برد، **ادریس** را دیدم وهمان گفت، و **مصطفی** (ص) این آیت برخواند: «ورفعناه مکاناً علیّاً». پس‌برآسمان پنجم برد، **هارون** رادیدم، سلام کردم وجواب‌شنیدم وهمچنـان تقریب وترحیب.

وبروایت **محمّد بن اسحق**، **مصطفی**(ص) گفت: درآسمان‌پنجم‌فریشتگان را دیدم یك‌نیمهٔ ایشان از برف بود و یك نیمه ازآتش و همی گفتند: اللّهم کما الّفت بین الثلج و النّار فکذلك الّف بین عبادك المؤمنین. پس از آن **جبرئیل** مرا بآسمان ششم‌برد، **موسی** را دیدم، سلام کردم وجواب شنیدم، چون بوی بر گذشتم **موسی** بگریست، گفتند ای **موسی** ترا چه گریانید؟ ـ گفت: ابکی‌لانّ غلاماً بُعث بعدی یدخل الجنّة من امّته اکثرَ ممّن یدخلها من‌امّتی.

گفتا: درآسمان ششم خانه‌ای دیدم که آنرا **بیت العزّه می گفتند**، جای دبیران ونویسندگان، ایشان که **قرآن** از**جبرئیل** بتلقین می گرفتند ومی‌نبشتند و ربّ‌العزّه ایشانرا می گوید: «بایدی سفرةٍ کرامٍ بررةٍ». پس ازآن مرا

بآسمان هفتم بردواز بسیاری‌فریشته [۱] که درآسمان هفتم دیدم‌یك قدم‌جای‌ندیدم [۲] که نه فریشته‌ای بروی ایستاده یا در رکوع و یادر سجود، و **ابراهیم خلیل** رادیدم، بروی سلام کردم، جواب داد و گفت: مرحباً بالابن الصّالح والنّبی الصّالح، وقال‌لی: مُر امّتك فلیکثروا من‌غراس الجنّة فانّ تربتها طیّبة وارضها واسعة، فقلت له وما غراسُ الجنّة؟ - قال: لاحول ولاقوّة الّا باللّه، پس **مصطفی** (ص) این‌آیت برخواند: «اِنّ اَولی النّاس بابرهیم للّذین اتّبعوهُ وهذاالنّبیّ».

ودر آسمان هفتم **بیت المعمور** دیدم، رفتم درآنجا ونماز کردم، ودرپیش وی دریائی بود فریشتگان جوق جوق [۳] در آن دریا می‌شدند وبیرون می آمدند و خویشتن را می افشاندند و از هر قطره ای ربّ‌العزّه فریشته ای می‌آفرید که **بیت المعمور** را طواف می کرد.

بروایتی دیگر جبرئیل گفت: هذاالبیت المعمور یدخله کلّ یوم سبعون الف ملك اذا خرجوا منه لم یعودوا فیه ابداً؛ ودر آسمان هفتم فریشته ای را دیدم بر کرسی نشسته وماننـد طشتی در پیش نهاده و دردست وی لوحی بود نبشته از نور درآن می‌نگرید وهیچ براست وچپ نمی نگرید، همچون کسی اندیشناك اندوهگین، گفتم: این کیست‌ای جبرئیل؟ - گفت **ملك الموت**، یا **محمّد** چنانك می‌بینی پیوسته درکارست که دائم درقبض ارواح‌است. **مصطفی** (ص) گفت ای **جبرئیل** هر که می‌میرد در وی نگرد؟ - گفت آری، گفت پس مرگ بزرگ کاریست وصعب داهیه‌ای، **جبرئیل** گفت ای **محمّد** آنچ بعدازمرگ بودبزرگتر است وصعب‌تر، پس **جبرئیل** فراپیش وی‌شدو گفت: هذامحمّدنبیّ الرّحمة ورسول العرب، پس‌برو‌ی‌سلام کردم وجواب شنیدم وازوی نواخت و کرامت دیدم، گفت ای **محمّد** ترا بشارت باد که همه خیر ونیکی در امّت تو می بینم، رسول (ص) گفت: الحمدللّه المنّان بالنّعم، آنکه گفتم این‌چه لوح است که داری و در آن

---

۱ - نسخهٔ ج: وازبس فریشته. ۲ - نسخهٔ ج: جای‌نمانده بود.
۳ - نسخهٔ الف: جوك جوك.

می نگری؟ ـ گفت : آجال خلایق در آن نبشته و تفصیل داده که در آن می نگرم هر کرا اجل رسیده قبض روح وی میکنم ، رسول گفت : سبحان الله چون توانی قبض ارواح خلایق زمین وازین مقام خویش حرکت نمی کنی؟! گفت آری این طشت که در پیش من می بینی بر مثال دنیااست وجملهٔ خلایق زمین درپیش دیدهٔ من‌اند همه را می بینم ودست من بهمه می رسد ، چنانك خواستم قبض ارواح میکنم .

مصطفی (ص) گفت : از آسمان هفتم بر گذشتم تا به **سدرة المنتهی** رسیدم ، درختی عظیم دیدم : نَبِقها مثلُ قلال هجر احلی من العسل و اَلین من الزّبد و ورقها مثل آذان الفیلة ، چهارجوی دیدم ازاصل این درخت روان : دو ظاهر ودو باطن ، **جبرئیل** گفت آن دو نهر که ظاهر اند **نیل** است و **فرات** ، و آن دو نهر باطن هردو دربهشت روانند ، ونوری عظیم دیدم که برآن درخت می درخشد ، و پروانه‌ای زرّین زنده و فریشتگان بی شمار [۱] که عدد ایشان جزالله نداند، آنکه **جبرئیل** مرا گفت ای **محمّد** تو فراپیش باش ، من گفتم : لابل که تودر پیش باش ، **جبرئیل** گفت تونزد خدای عزّوجل ازمن گرامی تری بتقدّم توسزاوارتری ، آنکه من فرا پیش بودم و **جبرئیل** بر اثر من می آمد تا باوّل پرده رسیدیم از پرده‌های درگاه عزّت ، **جبرئیل** پرده بجنبانید گفت منم جبرئیل و **محمّد** بامن ، ازدرون پرده فریشته‌ای آوازداد که : اللّٰه اکبر ، آنکه دست خویش از زیر [۲] پرده بیرون کرد ومرا در درون پرده گرفت و **جبرئیل** بر در بماند ، گفتم ای **جبرئیل** چرا ماندی؟ ـ گفت : یا **محمّد** ومامنّا الّا له مقامٌ معلوم ، این مقام معلوم منست ومنتهی علوم خلایق است ، دانش خلایق تا اینجا بیش نرسد ، چون اینجا رسد برنگذرد.

گفتا بیك طرفة العین آن فریشته مرا ازین پرده بآن پردهٔ دیگر بردمسافت پانصدساله راه ، همچنان آواز دادکه منم پرده‌دار نخستین و **محمّد** بامن، فریشته ای ازدرون پردهٔ دوم آوازداد که : اللّٰه اکبر، ودست اززیر پرده بیرون کرد ومرا در درون گرفت و مرا بیك طرفة العین بپردهٔ سوم رسانید پانصد ساله راه ، و هم

---

۱ ـ نسخهٔ ج : نهمار . ۲ ـ نسخهٔ الف : درون .

برین نسق مرا می بردند تاهفتاد پرده باز بریدم پهنای هرپرده‌ای پانصدساله‌راه ، ومیان دو پرده پانصدساله راه ، گفته‌اند که آن پرده‌ها از نور وظلمت است وآب وبرف ، و گفته‌اند مرواریدست وپروانهٔ زر بعضی ازآن ؛ وبیك‌قول **جبرئیل** باوی بود تا این پرده‌ها باز گذاشت . آنکه رفرفی سبز دیدم که از بالا فرو گذاشته ، نور روشنائی وی برنور آفتاب غلبه کرده ، **جبرئیل** مرا بر گرفت وبرآن **رفرف** نشاند . قال : فلم یزل یرفعنی ویخفضنی حتّی انتهیت الی عرش ربّی عزّوجل فبینا انظر الی‌العرش والی‌اللّوح المحفوظ والی حملة العرش والعجائب .

مصطفی (ص) چون بدین مقام رسید اقبال درگاه عزّت دید ، نواخت : « ثمّ دنا فتدلّی » بروی آشکارا گشت ، دید آنچ دید وشنید آنچ شنید ، نفس **مصطفی** (ص) مقام قربت دید ، ضمیراوحالت مکاشفت یافت ، دل‌اوسلوت مشاهدت دید ، جان اوحلاوت معاینت چشید ، سراوبدولت‌مواصلت رسید ، درنگرست عالمی ازهیبت وعظمت وسیاست الوهیّت دید ، از خود بی خود گشت ! متحیّر ماند ! سر درپیش افکند ، نه‌عبارت را زبان‌ماند ، نه فکرت‌رادل‌وجان ، سر گشته وحیران ، تا خود چه‌آید ازجناب جبروت ودرگاه عزّت فرمان ، ربّ العزّه تدارك دل‌وی کرد واورادریافت‌بنظررحمت وبنواخت‌بلطف‌وکرامت ، گفت : « آمن‌الرّسولُ بما اُنزل الیهِ من‌ربّه » ـ رسول من‌ایمان آورد بکتاب من وبراستی رسانید پیغام‌من، **مصطفی** (ص) چون آن‌لطف ونداءِ حق شنید وآن نواخت و کرامت دید همگی وی بجای باز آمد ، درخود مستقیم گشت ، تنش بدل پیوست ، دل بجان پیوست ، سرّ بضمیرپیوست ، بستاخ [1] گشت زبان درکار آمد امّتش با یادآمد ، گفت : « و المؤمنونَ کلٌّ آمن باللّه و ملائکته و کتبه و رُسله لانفرّقُ بینَ احدٍ من رسله » کما فرّقت الیهود و النّصاری .

وفی روایةٍ اخری قال : رأیتُ ربّی عزّ وجل بعینی فقرّبنی الی سندالعرش و تدلّت لی قطرة من العرش فوقعت علی لسانی فما ذاق الذّائقون شیئاً قطّ احلی

---

۱ ـ نسخه الف : گستاخ : (هردولغت بیك معنی است) .

منها فانبأنی‌الله عزّ وجل بها نبأ الاولّین و الآخرین واطلق‌الله لسانی بعد ما کلّ من‌هیبة الرّحمن فقلت التحیّات لله والصّلوات و الطیّبات، فقال لی ربّی عزّوجل: السّلام علیك ایّها النّبی و رحمة الله و برکاته، فقلت السّلام علینا و علی عباد الله الصّالحین، ثمّ‌قال‌لی‌ربّی یامحمّد، قلت لبّیك، قال فیم یختصم الملأ الاعلی؟ قلت لا ادری، فوضع یده بین کتفیّ فوجدتُ بردها بین ثدییّ فعلمت فی‌مقالته ذلك ما سألنی عنه وذکرالحدیث. وروی انّه قال‌عزّ وجل: یا محمّد هل تعلم فیم‌اختصم الملأ الاعلی؟ ـ فقلت انت اعلم یا ربّ بذلك و بکلّ شئ و انت علاّم الغیوب، قال: اختلفوا فی‌الدّرجات والحسنات فهل‌تدری‌یامحمّد ماالدّرجات وماالحسنات؟ قلت انت‌اعلم یاربّ بذلك و بکلّ شئ و انت علام الغیوب، قال: الدّرجات اسباغ الوضوء فی المکروهات والمشیُ علی‌الاقدام الی الجماعات و انتظار الصّلوات بعد الصّلوات، و الحسنات افشاء السّلام واطعام الطّعام و التهجّد باللّیل و النّاس نیام، ثمّ قال یامحمّد من یعمل بهنّ یعش بخیر، ویخرج من خطیئته کیوم ولدته امّه.

(باقی‌آنچ درآن‌حضرت رفت با **مصطفی** (ص) ازآنچ ناقلان نقل کرده اند در سورة **النّجم** گوئیم انشاءالله).

مصطفی (ص) گفت‌پس‌ازآنك رازهارفت ونواختها و کرامتهادیدم، فرمان داد جبّار کائنات که: یا محمّد ارجع الی قومك فبلّغهم عنّی ـ بزمین باز گرد و آنچ گفتنی‌است‌بگوی وپیغام که رسیدنیست برسان، قال فحملنی الرّفرف الاخضر الّذی‌کنت علیه یخفضنی و یرفعنی حتّی اهوی بی الی‌سدرة المنتهی، گفتا چون بسدرة منتهی باز آمدم **جبرئیل** گفت ای **محمّد** نوشت باد این نواخت و کرامت واین عزّ ومرتبت که ازحضرت ذی الجلال یافتی، هرگز هیچ ملك‌مقرّب وهیچ پیغامبر مرسل باین‌منزلت نرسید که تورسیدی واین‌ندید که تودیدی، خدای تعالی را سپاس داری کن و شاکر باش که الله تعالی شاکران را دوست دارد، قال: فحمدت الله تعالی علی‌ذلك. آنکه‌ازآن‌عجائب قدرت که درعلّیین دیده بودم از آن بحرمسجور ونارونور وغیرآن لختی با **جبرئیل** میگفتم، **جبرئیل** گفت:

تلك سرادقات عرش ربّ العزّه الّتی احاطت بعرشه و هی سترة للخلائق من نور الحجاب ونورالعرش لولا ذلك لاحرق نورالعرش و نور الحجب من تحت العرش من خلق الله ومالم تره اکثر واعجب ، قلت سبحان‌الله العظیم مااکثر عجائب خلقه . - گفتم ای جبرئیل آن فریشتگان که در آن دریا های عظیم دیدم صفها فراوان بر کشیده : «کأنّهم بنیانٌ مرصوصٌ» ایشان که بودند ؟ - جبرئیل گفت : ایشان روحانیان بودند که ربّ العزّه ایشان‌را می گوید : «یوم یقوم الرّوحُ والملائکةُ صفّاً» ، ای جبرئیل جمعی عظیم‌رادیدم دربحراعلی بالای همهٔ‌صفها صف‌بر کشیده و گرد عرش مجید در آمده ایشان که بودند ؟ - جبرئیل گفت ایشان کرّوبیانند اشراف فریشتگان ومهینان ایشان ، ای محمّد کاروبار ایشان از آن عظیم تراست که من بوصف ایشان رسم یا اسرار ایشان دانم .

وفی بعض الاخبار انّ الله عزّ وجل خلق من نور العرش مائة الف صفّ من الملائکة یطوفون حول العرش کما امر ابن‌آدم بطواف بیته الحرام ، قال وحول العرش‌اربعة ابحرٍ : بحرٌ من‌لؤلؤ یتلألأ ، وبحرٌ من ثلجٍ یلمع لمعاناً ، و بحرٌ من‌ماءٍ یفور ، وبحرٌ من‌نارٍ تتلظّی

پس آنکه جبرئیل دست من‌بگرفت و بدربهشت برد تابهشت بمن نماید و درجات ومنازل مؤمنان ببینم ومآل ومرجع ایشان . گفتا بردربهشت نبشته دیدم : الصّدقةُ بعشرِ امثالها والقرضُ بثمانیة عشر - صدقه یکی‌ده‌است وقرض‌یکی‌هژده ، ای جبرئیل چونست که قرض بر صدقه فضل دارد ؟ - گفت از بهر آنك سائل هر وقتی صدقه خواهد ، اگرحاجت دارد یانه . امّا آنکس که قرض خواهد جز بوقت حاجت وضرورت نخواهد . پس‌دربهشت شدم غرفه‌ها و قصرها دیدم ازدرّ ویاقوت وزبرجد ، دیوارآن خشتی زرّین وخشتی سیمین ، خاك آن‌زعفران وزمین‌آن‌مشك اذفر ، درختها دیدم شاخ‌آن زرّین وبرگ آن حریر و ساق آن مروارید وبیخ آن سیم ، جویهادیدم‌یکی‌آب یکی‌شیر‌یکی‌عسل‌یکی می ، دیگرنهری عظیم‌دیدم آب آن سپیدتر ازشیر، شیرین‌تراز عسل ، خوش بوی تراز مشك ، سنگ ریزهٔ آن

درّ ویاقوت ، جبرئیل گفت ای محمّد این آن کوثر است و تسنیم که ربّ‌العزّه ترا داده وبآن گرامی کرده ومنبع آن زیرعرش مجیداست ، درهرقصری وغرفه‌ای وخانه‌ای از خانه های بهشتیان شاخی ازآن می‌رود تاشراب وعسل و شیر ومی از آن آمیغ کنند ، وذلك قوله : « عیناً یشرب بها عبادالله یفجّرونها تفجیراً » کنیزکی‌را دیدم سخت زیبا وآراسته و باجمال ، گفتم این آن ِ کیست ؟ ـ گفتند آن ِ زید حارثه . قصری دیدم از مروارید سپید ، ظاهر آن ازباطن پیدا وباطن آن ازظاهر پیدا ، گفتم آن ِ کیست ؟ ـ جبرئیل گفت آن ِ عمر خطّاب ، پس گفت ای عمر اگرنه غیرت توبودی من‌در آن قصر رفتمی ، عمر گفت : أعلیك اغار یا رسول‌الله .

گفتا از بهشت بدرآمدم وخواستم که به دوزخ نظری کنم تاخودچونست ، فریشته‌ای‌را دیدم‌ازین کریه المنظری ، شدید البطشی، خشمگینی ، ترش روئی ، ازاو بسهمیدم ، گفتم ای جبرئیل این کیست که ازدیدن وی چنین‌بترسیدم وازوی رعبی دردل من‌افتاد ؟ جبرئیل گفت این‌عجبی‌نیست که ما همهٔ فریشتگان پیوسته ازو همچنین دررعب و ترس باشیم ، این‌مالك است خازن دوزخ که شادی و خرّمی دروی نیافریده‌اند وهرگز تبسّم نکرده‌است ، جبرئیل گفت : یا مالك هذا محمّد رسول العرب ـ این پیغامبر آخرالزّمانست رسول عرب ، آنگه بمن نگرست و مرا ثنا وتحیّت گفت وببهشت بشارت داد ، گفتم یامالك‌صفت دوزخ با من‌بگو، گفت : هزارسال تافته اند تا سرخ گشت ، پس هزار سال دیگر تافته اند تا سپید گشت ، پس هزار سال دیگر تافته اند تا سیاه گشت ، اکنون سیاهست تاریك همچون کوه کوه آتش ، خود را برهم می‌زند و یکدیگر را می‌خورد : « تکادُ تمیّزُ من‌الغیظ ِ » ای محمّد اگریك حلقه ازآن سلسلهای آتشین بر کوههای دنیا نهند همهٔ کوهها از زخم تف آن همچون ارزیز [۱] گداخته گردد و بتخوم زمین سفلی فروشود ، گفتم یامالك طرفی ازآن بمن نمای تاببینم ، گوشه‌ای از آن رها کرد ، شاخی از شاخه های آتش بیرون آمد ، سیاه وصعب ، از تف ودود آن همهٔ آفاق

۱ ـ ارزیز : قلع .

تاریك گشت و ازآن پرشد ، هولی عظیم وکاری فظیع دیدم چنانك از وصف آن درمانم ومرا ازدیدن‌آن غشی رسیدتا جبرئیل مرا درخود گرفت ومالك را فرمود تاآنرا بحال‌خود باز برد .

بروایتی دیگر مصطفی (ص) گفت ثمّ عرضت علیّ النّار حتّی نظرت الی اغلالها وسلاسلها وحیّاتها و عقاربها وغسّاقها ویحمومها ورأیت عمّی اباطالب * فی

---

* گرچه بعقیدهٔ گروهی از اهل سنت و جماعت ابوطالب مدة الحیات بحضرت رسول اکرم ایمان نیاوردهاست ولی باجماع شیعهٔ امامیه واکثرزیدیه وجمع کثیری ازخود اهل سنت و جماعت و بالخصوص معتزله مانند ابوالقاسم بلخی وابوجعفر اسکافی وغیرهم، ابوطالب‌ازصمیم‌قلب به‌پیغمبر اسلام ایمان داشته و باسلام گرویده بوده است ، ابوالفدا که خود ازاهل سنت و جماعت‌است در تاریخ خود ابیات مشهور زیر را :

و دعوتنی و علمت انك صادق — و لقد صدقت و کنت ثم امینا
و لقد علمت بان دین محمد — من خیر ادیان البریة دینا
و الله لن یصلوا الیك بجمعهم — حتی اوسد فی التراب دفینا

از ابوطالب دراثبات اسلام اوذکر کرده و همچنین قصیدهٔ لامیهٔ ابوطالب درمدح رسول‌اکرم برادرزاده‌اش درکتب تواریخ وادب بسیار معروف‌است که در آن می گوید :

وما ترك قوم لا ابالك سیداً — یحوط الذمار غیر ذرب مواکل
وابیض یستسقی الغمام بوجهه — ثمال الیتامی عصمة للارامل
و نسلمه حتی نصرع حوله — و نذهل عن ابنائنا و الحلائل

وقضیهٔ کفالت نمودن ابوطالب حضرت رسول را پس ازوفات عبدالمطلب در تمام مدت عمرخود یعنی تاسال دهم ازبعثت که ابوطالب درآن‌سال وفات یافت وسعی‌بلیغ درحفظ وحراست پیغمبر اسلام‌از شر کفار قریش که بقصد ایذاء وحتی‌قتل آنحضرت‌ازهیچ امر کوتاهی نمی کردند ومخصوصاً نگاهداری آنحضرت و اقارب واتباع او در شعب ابوطالب بمدت سه‌سال درکنف حمایت وصیانت خود دلیل روشن وواضحی است که گذشته از حمیت خویشاوندی کشش قلبی وباطنی نسبت برسالت پیغمبر ودین اسلام داشته واعتقاد و ایمان یافته بود . اشعاری که ابوطالب دراینخصوص گفته در عموم کتب تواریخ و سیر مذکور ونزد جمهور مشهور است .

اثر نگاهداری وکفالت ابوطالب‌ازحضرت رسول اکرم تاسن پنجاه‌سالگی آنحضرت‌ومخصوصاً حمایت ودفاع درمقابل کفار قریش پس ازبعثت بقدری درپیشرفت کاراسلام ودعوت پیغمبر اسلام‌بدین‌حق مؤثر وقابل توجه بوده که پس ازوفات ابوطالب (سه‌سال قبل ازهجرت)، حضرت محمد بکلی تنها وبی حامی ماند ودرقبال شدت آزار و ایذاء کفار قریش که اجماع برقتل حضرتش نموده بودند ناگزیر در خفیه ازمکه بمدینه هجرت فرمود . گفتهٔ پیغمبر اسلام‌است : « مانالت منی قریش‌شیئاً اکرهه‌حتی مات ابوطالب » ونیز فرموده : « مازالت قریش‌کاعة عنی حتی مات عمی‌ابوطالب ».

ضحضاحٍ من‌النّار علیه نعلان من‌النّار یغلی منها دماغه و لولا مکانی لکان فی‌الدّرك الاسفل ؛ قال‌اهل‌اللّغة فی‌ضحضاحٍ من‌النّار ای‌فی‌شیٔ قلیل‌من‌النّار واصل‌الضّحضاح المآء الی الکعبین .

مصطفی (ص) ازآنجاباز گشت **جبرئیل** اورا برپرخود گرفته وازآسمانها فرو می‌آمد تابه **موسی کلیم** باز رسید ، **موسی** گفت : ماذا فرض الله علیك وعلی امّتك ؟ ـ الله تعالی تراچه فرمود وبرامّت توچه فرض کرد ؟ ـ گفت‌پنجاه نماز در شبانروزی ، موسی گفت ای‌**محمّد** من‌مردم‌را دیده‌ام و شناخته وآزموده وامّت تو ضعیف‌اند طاقت پنجاه نماز ندارند ، باز گرد و از خداوند خویش تخفیف خواه ، قال‌فرجعت‌الی‌ربّی . وفی‌بعض‌الاخبار فرجعت فاتیت سدرة المنتهی فخررت‌ساجداً ، قلت یارب فرضت علیّ وعلی امّتی خمسین صلوة ولن استطیع آن اقوم‌بها اَنا ولا امّتی ، چون **مصطفی** (ص) باز گشت وتخفیف خواست ده‌نماز ازوی فرو نهادند ، باز آمد و با **موسی** (ع) باز گفت ، **موسی** دیگر باره همان سخن گفت که امّت تو طاقت این ندارند ، باز گرد ونیز تخفیف خواه . **مصطفی** (ص) باز گشت و ده دیگر ازوی فرو نهادند ، به **موسی** باز آمد و **موسی** دیگر بار او راباز فرستاد ، همچنین **موسی** می گفت و **مصطفی** (ص) باز می گشت و تخفیف می خواست تا پنجاه نماز به‌پنج بازآوردند ، بعد ازآن که پنج بارباز گشت ونماز بپنج بازآورد ، **موسی** (ع) هنوز می گفت که باز گرد و زیادت تخفیف خواه تا **مصطفی** (ص) گفت پس ازین‌شرم دارم که باز روم ، بدین پنج رضا دادم وتسلیم کردم . آنکه چون به **موسی** در گذشتم منادیی از پس ندا کرد که : امضیتُ امری وخفّفت عن عبادی وانّی یوم‌خلقت السّموات والارض فرضتُ علیك وعلی امّتك خمسین صلوةً ولا یبدّل القول لدیّ فخمسة بخمسین : « الحسنة بعشر امثالها »

آورده‌اند از **شافعی** که گفت : هر بار که **مصطفی** (ص) ازنزدیك **موسی** (ع) بحضرت‌عزّت باز گشت خدایرا دید جلّ جلاله . وخبر درستست که **عکرمه** فرا **عبدالله عباس** گفت که : سبحان‌الله نظر محمّدٌ الی‌ربّه ؟ ـ **محمد** در خداوند

خویش نگرست ؟ ـ گفت : نعم ، جعل الکلام لموسی (ع) والخلّة لابرهیم (ع) و النّظر لمحمّد (ص) . گفتند یابن عباس ، **عایشه** صدّیقه می گوید که ندید ، **ابن‌عباس** گفت رسول خدا احکام حیض ونفاس زنانرا گفتی ، مارا از ایشان باید آموخت واحکام اصول دین‌مارا گفتی ، ایشانرا ازمابابد آموخت .

ودر بعضی‌روایات **مصطفی** (ص) گفت : چون باز گشتم ، بآسمان دنیارسیدم ، در زیر آسمان‌نگه کردم غباری ودخانی دیدم و آوازی وشغبی فراوان ، گفتم ای **جبرئیل** این چیست ؟ ـ گفت‌این شیاطین اند که درپیش دیدهٔ فرزند آدم ایستاده اند وراه تفکّر و اندیشه بایشان بر بسته‌اند تا در ملکوت آسمان و زمین تفکّر نکنند : ولولا ذلك لرأواالعجائب ، پس آنکه **جبرئیل** مرا پیش قوم **موسی** برد ایشان که ربّ العزّه می گوید : « ومن‌قوم موسی امّةٌ یهدونَ بالحقّ » وباایشان سخن‌گفتم ، وایشانرا قصّه‌ایست مشهور ودر سورهٔ **الاعراف** شرح آن داده‌ایم . بعد ازآن به **بیت‌المقدس** بازآمدند و **براق** همچنان بردرمسجد ایستاده ، رسول خدا برنشست و **جبرئیل** باوی تااورا به **مکّه** بازآورد وبرجامهٔ خواب خود نشاندو هنوز ازشب ساعتهامانده‌بود . **جبرئیل** گفت ای **محمّد** قوم خودرا خبرده ازآنچ دیدی ازآیات کبری وعجائب قدرت حق‌جلّ جلاله ، گفت ای **جبرئیل** ایشان‌مرا دروغ زن گیرند و استوار ندارند ، گفت تراچه زیان ازتکذیب ایشان ؛ **ابوبکر صدّیق** ترا استوار دارد و تصدیق کند .

ابن‌عباس و **عایشه** صدّیقه روایت کنند از **مصطفی** (ص) که گفت : من دانستم که ایشان‌مرا دروغ زن گیرند درآنچ گویم‌ازین جهت‌پاره‌ای دلتنگ‌بودم وغمگین نشسته ، **بوجهل** فراز آمد بر طریق استهزاء گفت یا **محمّد** امروز از نو چه آورده ای و چه میگوئی ؟ ـ گفتم اُمِشب مرا به **بیت‌المقدس** برده بودند ، **بوجهل** شگفت بماند ! گفت توامشب به‌بیت المقدس رفته‌ای وبامداد بنزدیك ما بازآمده‌ای ؟! گفتم آری چنین‌است ، **بوجهل** گفت تو این سخن که با من گفتی با قوم خود بگوئی ؟ ـ گفتم گویم ، **بوجهل** بر گشت و جمعی‌را از صنادید **قریش**

فراهم آورد و رسول خدای همان سخن با ایشان باز گفت ، ایشان همه بانگ بر آوردند که این دروغ زن نگر که چه میگوید !! در قدرت آدمی چون باشد که بیك شب از مکّه به بیت‌المقدس رود و باز آید ؟! یکی از آن جمله برفت و ابوبکر صدّیق را خبر داد که صاحب تو چنین می‌گوید ، ابوبکر گفت : لئن قال لقدصدَق - اگر گفت راست گفت ، ابوبکر را آن روز صدّیق نام نهادند . پس یکی از ایشان که ببیت المقدس سفر کرده بود و آن بقعت شناخته گفت توانی که مسجد بیت‌المقدس را صفت کنی اگر دیده‌ای ؟ - رسول‌خدا (ص) وصف مسجد همی کرد و آنچ دیده‌بود همی گفت ، بعضی از آن بروی بپوشید که ندیده بود ، ربّ‌العالمین جبرئیل را فرمود تا آن ساعت مسجد اقصی را به مکّه آورد و آنجا که سرای عقیل است بنهاد ، رسول (ص) در آن می‌نگرست واز هر چه می پرسیدند نشان میداد ، بعاقبت گفتند : امّا النّعت فوالله لقد اصاب ، پس گفتند یا محمّد از کاروان ما که از شام می آید چه خبر داری ؟ - قال : یقدمها جملٌ اورق علیه کذا و فیها فلان وفلان وتقدم یوم کذا مع‌طلوع الشّمس فخرجوا فی ذلك الیوم ، فقال قائلٌ منهم هذه الشّمس قدشرقت ، فقال آخر وهذه الابل قد اقبلت یقدمها جمل اورق وفیها فلان وفلان کما قال محمّد ، فلم‌یؤمنوا ولم یفلحوا وقالوا ماسمعنا بمثل هذا قطّ « اِن هذا الّا سحرٌ مبین » .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « بسم‌اللهِ‌الرّحمن الرّحیم » - الله نام‌خداوندی که نامور است‌بیش از نام‌بران وراست نام ترست از همهٔ ناموران ، کردگار جهان وجهانیان وخداوند همگان ، رحمن است دارندهٔ آفریدگان : دشمنان ودوستان وفراخ بخشایش در دوجهان ، رحیم است مهرنمای ودل‌گشای ، دوستانرا راه نمای وسرآرای عارفان ، نکونام ورهی‌دار، کریم ومهربان ، در گفت شیرین ودرعلم‌پاك ، درصنع زیبا ودر فضل بیکران .

پیر طریقت گفته درمناجات‌خویش : ای‌بوده وهست وبودنی ، گفتت‌شنیدنی، مهرت پیوستنی وخود دیدنی ، ای نور دیده وولایت دل ونعمت جان ، عظیم‌شانی وهمیشه مهربان ، نه‌ثنای ترا زبان ، نه دریافت‌ترا درمان ، ای‌هم‌شغل دل وهم‌غارت جان ، برآرخورشید شهود یك‌بار از افق عیان ، واز ابر جود قطره‌ای چند برما باران .

قوله : « سبحان‌الّذی أسری بعبده » خداوند هفت آسمان و هفت زمین جلّ جلاله وتقدّست اسمآؤه وتعالت صفاته ، درصدراین سورت برخود ثنا کردآنکه کرامت **مصطفی** (ص) جلوه کرد وشرف وی برخلق پیدا کرد ، اوّل خودرابه بی عیبی گواهی داد وبپاکی یادکرد ، خودرا خود ستود وکمال قدرت خودباخلق [۱] نمود ، حوالت معراج رسول (ص) بافعل [۲] خود کرد نه با فعل رسول تا مؤمن را شبهت نیفتد وبرمنکر حجّت بود ، داند که‌عجائب قدرت‌را نهایت نیست واز کمال قدرت آن قادر این‌حال بدیع نیست .

دیگر معنی آنست که تا کرامت **مصطفی** (ص) وشرف وی برخلق عالم جلوه کند وتاعالمیان بدانند که مقام وی مقام رُبودگانست بربساط صحبت نه‌مقام روندگان درمنزل خدمت ، ربوده در کشش حقّ‌است وروند‌ه در روش خویش ، او که در کشش حقّ‌است درمنزل راز ونازست وسزای اکرام و اعزاز است ، واو که در روش خویش‌است بردرگاه خدمت بارهمی‌خواهد وهمی جوید تاخود رامنزلتی پدید کند ، آن‌مقام **مصطفی** (ص) است حبیب حق و این مقام **موسی** است کلیم حق ، نبیتی که **موسی** را گفت : « جاءَ موسی لمیقاتنا » و **مصطفی** را گفت : « أسری بعبده » . **موسی** آینده‌است بخویشتن‌رونده ، **محمّد** بُرده‌است ازخود ربوده : لیس من‌یمشی‌برجله کمن یمشی‌الیه ، لیس من‌نوجی بسرّ کمن نودی‌علیه ، او که رونده باشد در غیبت بُعد پس ازفصا. وصل یابد ، باز آنکس که بُرده بُود بدایتش رفعت وصل‌بود ، خاتمتش‌خلعت فضل‌بود ، آنکه‌گفت : «بعبده‌لیلاً »

---

۱ و ۲ ـ نسخهٔ الف : فاخلق ، فافعل .

بندهٔ خودرا که بحضرت راز وناز بردبشب برد ، زیرا که شب موسم عارفانست و وقت خلوت دوستانست ، آرام‌گاه مشتاقانست ، هنگام نواخت بندگانست ، چون شب درآمد ، دوستانرا وقت خلوت آمد ، رقیبان درخواب و دشمنان دور ، خانه خالی ودوست منتظر :

شب‌هست وشراب‌هست‌وجاکرتنهاست   بر خیز و بیا جانا کامشب شب ماست

در اخبار **داود** است که : یاداود کذب من‌ادّعی محبّتی اذا جنّه اللّیل نام عنّی ، یا **محمّد** درراه ما هر که رنجی کشد ازپس آن گنجی بیند ، ترا فرمودیم که : « ومن اللّیل فتهجّد به نافلةً لك » بشب خیز ونماز کن ، هم ما فرمودیم که بشب خیز وبیا وباما راز کن ، تابدانی که مارنج کس ضایع نکنیم وهر کس‌را بسزای خودرسانیم .

لطیفه‌ای دیگر گفته‌اند که ربّ العالمین **مصطفی** (ص) رافعلی اثبات کرد لایق عبودیّت او، وخود رافعلی گفت سزای ربوبیّت خویش ، فعل **مصطفی** عروج است : «اَسری بعبده لیلاً من المسجدالحرام اِلی‌المسجد الاقصی» ، فعل‌اللّٰه‌تعالی نزول است : یَنزل کلّ لیلةٍ الی السّماء الدّنیا ، عروج **محمّد** سزای بشریّت او و نزول اللّٰه سزای الهیّت او ، لایق‌ذات وصفات او ، آنکه نزول‌خودرا هنگام‌آن شب ساخت ، عروج **محمّد** را هم‌بشب خواست ازبهر آنك **محمّد** راحبیب خواند و معنی محبّت جز موافقت نیست ، « مِن المسجدِ الحرام الی المسجد الاقصی » بردند اورا از مسجد حرام بمسجد اقصی و از مسجد اقصی بسدرهٔ منتهی و منزل اعلی تا احوال و اهوال قیامت معاینه بیند و قواعد شفاعت ممهّد گرداند ، فردا که رستاخیز بپای شود وسیاست و عظمت جبّاری در خلق پیچد ، از بیم وفزع قیامت و هول و سیاست درگاه عزّت خلایق همه در خود افتاده متحیّر بمانده رُعب زده وفزع چشیده که‌آن بینند که هرگز ندیده باشند و ازشغل وکار خود باکارکس نپردازند ، همه گویند : نفسی نفسی ، و **مصطفی** (ص) که ملکوت دیده وآیات کبری وعجائب غیب بوی نموده نترسد وهیبت وسیاست آن روز

دروی اثر نکند ودل خود با شفاعت امّت دهد، همی گوید: امّتی امّتی، واگر این‌حال را مثالی خواهی درکار **موسی** (ع) تأمّل کن، چون تقدیر الله چنان بود که **موسی** ولشکر دشمن روزی بهم آیند وساحران سحر عظیم آرند و عصای **موسی** مار گردد تا آن سحر فروبرد، پیش ازآن‌روز در حضرت مناجات ربّ العالمین با وی گفت: «اَلق عصاك» یا **موسی** عصا بیفکن، **موسی** عصا بیفکند مار گشت، **موسی** ازآن بترسید! ربّ العزّه گفت: «خُذها ولا تَخف» - ای **موسی** بر گیر و مترس، لاجرم آن روز که برابر **فرعون** بود وعصا مار گشت همه بترسیدند که ندیده بودند و **موسی** به نترسید که یکبار دیده بود، و یقال ارسله الحقّ سبحانه لیتعلّم اهل الارض منه العبادة ثمّ رقاه الی السّماء لتتعلّم الملائکةُ منه آداب العبادةِ . - قال‌الله تعالی: «مازاغ البصرُ وما طغی»، ما التفت یمیناً و لا شمالاً ماطمع فی‌مقامٍ ولا فی‌اکرامٍ تحرّرعن کلّ اربٍ وطربٍ.

لطیفه‌ای عجب شنو! **آدم** راگفتند «اِهبط»، **مصطفی** (ص) راگفتند: «اِصعد» - ای **آدم** بزمین فروروتا عالم‌خاك بهیأت جلال سلطنت توقرار گیرد، ای **محمّد** توبآسمان برآی تاذروهٔ افلاك بجمال مشاهدهٔ تو آراسته‌شود، ای **محمّد** سرّ ما درآن که‌پدرت را **آدم** گفتیم: «اِهبط» این بود که ترا گوئیم: «اصعد»، برمرکب همّت‌نشین وتارك افلاك‌را اخمص [1] قدم مبارك‌خود گردان، ازجسمانی و روحانی سفر کن آنگه بما نظر کن، هدیهٔ پاك: التّحیّات المبارکات الصّلوات الطّیّبات لله، بحضرت آر. قدح مالا مال: السّلام علیك ایّها النّبی و رحمةالله که بردست ساقی عهد فرستاده شد باناملِ قبول بگیر وبکش، جرعه‌ای کریم‌وار بر ارض دلهای امّت‌ریز که کریمان چنین گفته‌اند:

شربنا و اهرقنا علی الارض قسطها و للارض من کأس الکرام نصیبُ

هر کسی‌را جام‌او باجان‌او هم‌سان کنید هر کسی‌را نقل‌او باعقل‌او هم‌بر نهید

قال **جعفرالصّادق** (ع): لمّا قرّب الحبیب غایة التّقریب نالته غایة الهیبة

---

۱ - اخمص: میان کف پا که بازمین ملصق نشود.

فالطفه ربّه غاية اللّطف لانّه لا تحمل غاية الهيبة الّا بغاية اللّطف. **جعفر صادق** (ع) **گفت**: شب معراج که سیّد (ص) بحضرت رسید غایت قربت یافت واز غایت قربت غایت هیبت دید، تا ربّ العزّه تدارك دل وی کرد بغایت لطف و کرامت بی نهایت اورا بخود نزدیك کرد، الطاف کرم گردوی درآمد، بمنزل: «ثمّ دنا» رسیده، خلوت: «اَو اَدنی» یافته، رازشنیده، شراب چشیده، دیدارحق دیده، ازهردو کون رمیده، وبادوست بیارمیده، رفت آنچ رفت وشنیدآنچ شنید ودید آنچ دید و کس را ازآن اسرار خبرنه، عقول واوهام ازدریافت آن معزول کرده، رازی در پردهٔ غیرت [1] رفته، بی‌زحمت اغیار بسمع نبوّت رسانیده، نور فی نورٍ وسرورٌ فی سرورٍ وحبورٌ فی حبورٍ، اخبرنا بالقصّة اکراماً و اخفی الاسرار اعظاماً.

رازیست مرا با شب و رازیست عجب
شب داند و من دانم، من دانم و شب

٢ ـ النوبة الاولی

قوله‌تعالی: «**و آتینا موسَی الکتابَ**» **موسی** را نامه دادیم، «**وجعلناهُ هدًی لبنی اسرآئیل**» و آنرا رهنمونی کردیم **بنی اسرائیل** را، «**اَلّا تتّخذوا من دونی وکیلًا** [2]» [وپیغام بایشان این‌بود] که جز ازمن وکیل مگیرید.

«**ذُرّیّة من حملنا مع نوحٍ**» ای فرزندان فرزندان **نوح** که بر داشتیم با او [در کشتی]، «**اِنّه کان عبداً شکوراً** [3]» **نوح** مارا بنده‌ای [2] سپاس دار بود.

«**و قضینآ**» وپیغام‌دادیم‌وسخن رسانیدیم وپندداديم، «**اِلی بنی اسرآئیل فی الکتاب**» **بنی‌اسرائیل** را در نامه و پیغام خویش، «**لتُفسدُنَّ فی الارض مرّتین**» که ناچار فساد خواهید کرد در زمین مقدس دو بار، «**ولتعلُنَّ علوّاً**

---

١ ـ نسخهٔ‌الف: غیبت. ٢ ـ نسخهٔ‌الف: رهیی.

کبیراً [۴] » وپس بیرون خواهیدشد بیرون شدنی تهمار [وبرتری خواهیدجست] وبرخواهید شد از مقام‌طاعت برشدنی بزرگ .

« **فاذا جآءَ وعدُاولیهُما** » چون‌هنگام پیشین مرّه‌آید از آن دو ، « **بَعَثْنا علیکم عباداً لنا** » بینگزیم برشما بندگانی ۱ از آن ما ، « **اُولی باسٍ شدیدٍ** » با زور سخت ، « **فجاسُوا خلالَ الدّیار** » تابجست و جوی درآیند در سرایها [و تنگ جایها] ، « **وکان وَعداً مفعولاً** [۵] » واین وعیدیست کردنی .

« **ثمّرددنا لکم الکرّةَ علیهم** » آنگه شمارا غلبه دهیم برایشان [تا ایشان را بیرون کنید] ، « **و اَمددناکم باَموالٍ وبَنین** » وشمارا پس آن مالها افزائیم وپسران ، « **و جعلناکم اکثرَنفیراً** [۶]» وشمارا انبوه سپاه تر کنیم‌ازآنچ‌بودید .

« **اِنْ اَحسنتمْ** » اگر نیکوئی کنید ، « **اَحسنتم لاَنفسکم**» نیکوئی خود را کنید ، « **وِان اَساْتم فلها**» واگر بد کنید خود را می کنید ، « **فاذا جآءَوعدُ الآخرةِ** » چون هنگام عقوبت فساد کردن پسینه آید ، « **لیَسوٓؤا وُجوهَکم** » تا در رویهای شما اندوه پیدا کنند ، « **و لِیَدخُلوا المسجدَ** » و تا در مسجد بیت مقدس آیند ، « **کما دخلوهُ اوّلَ مرّةٍ** » چنانك باوّل بار درآمده بودند ، **ولِیُتبرّوا ما عَلَوْا** تتبیراً [۷] » وتاهلاك کنند ونیست‌آرند چندانك توانند وبرآن غلبه کنند .

« **عسی ربّکم اَن یرحمَکم** » چنان میخواهد خداوند شما که آخر برشما ببخشاید ، « **وِان عُدتُم** » و اگر پس باز گردید [با خیانت] ، « **عُدنا** » ما باز گردیم [با عقوبت]، « **وجعلنا جهنّمَ للکافرینَ حصیراً** [۸]» و ما زندان کافران ساختیم دوزخ‌را وجای ایشان کردیم ۲ .

« **اِنّ هذَا القرآنَ یَهدی** » این قرآن راه‌می‌نماید ، « **للّتی هی اَقْوَمُ** » آن راه را که آن راست ترست و پاینده تر ، « **و یُبشّر المؤمنین** » و مؤمنانرا

---

۱ ـ نسخهٔ الف : رهیگانی . ۲ ـ نسخهٔ ج : وجای‌آسایش کردیم .

بشارت میدهد [این قرآن] ، « **الّذین یعملوَن الصّالحات** » آن مؤمنان که کار های نیکو کنند ، « **اَنّ لهم اجراً کبیراً** (۹) » که ایشانراست مزدی بزرگوار.

« **و اَنّالّذین لا یؤمنونَ بالآخرة** » وایشان که بنمی گروندبروزرستاخیز، « **اَعتدنا لهم عذاباً الیماً** (۱۰) » ساختیم ایشانرا عذابی دردنمای .

« **ویدعُ الانسانُ بالشرِّ** » مردم بر خویشتن بد میخواهند [1] ، « **دُعآءَهُ بالخیر** » در نیك خواستن خویشتن را ، « **وکانَ الانسانُ عجولاً** (۱۱) » و آدمی شتاب زدست تا بود .

« **و جعلنا اللیلَ وَالنّهارَ آیتینِ** » شب وروزرا دونشان کردیم [ازقدرت خویش ودودلیل برعلم‌خویش] ، « **فمحونا آیةاللّیل** » نشان شب بستردیم [وسیاه کردیم] ، « **وجعلنا آیة النّهار مُبصرةً** » ونشان‌روزروشن کردیم بینا ، « **لتبتغوا فضلاً من ربّکم** » تا فضل خداوند خویش بجوئید [وروزی‌خویش] ، « **و لتعلموا عددَ السّنینَ و الحساب** » وتابدانید [بشمار شب و روز [2]] شمار سالها و راست داشتن هنگامها ، « **و کلّ شیءٍ فصّلناهُ تفصیلاً** (۱۲) » و هر چیزی را گشاده و باز نموده ازیکدیگر پیدا کردیم پیدا کردنی .

النوبة الثـانیة

قوله‌تعالی : « وآتینا موسی‌الکتاب » ای‌التّوریة ، « وجعلناه » یعنی‌التّوریة. وقیل : یعنی‌**موسی** (ع) ، « هدیً لبنی‌اسرائیل اَن‌لا تتّخذوا » ای‌دللناهم به علی الهدی فقلنا لاتتّخذوا ، - اَن - زیادتست ومعنی آنست که **موسی** را **تورات** دادیم و اورا سبب هدایت **بنی‌اسرائیل** کردیم و گفتیم که جز ازمن‌و کیلی مگیرید و کارسازی مدانید ، آنکه گفت :

« ذُرّیّةَ من‌حملنا مع نوحٍ » نداءِ مضافست‌یعنی که این خطاب‌باشماست

---

۱ - نسخهٔ ج : بدمیخواهد . ۲ - نسخهٔ ج : شبانروز .

ای فرزندان‌فرزندان **نوح**، ومرادباین‌همهٔ خلقست **عرب** و **عجم** که ازفرزندان **نوح** اند. وقیل: عنی بذلك **سام‌بن‌نوح** لانّ بنی اسرائیل من ولده. و این منّتی است که ربّ العالمین برایشان می‌نهد ونعمتی که بایاد ایشان می‌دهد میگوید ای فرزندان آنکس که اورا برداشتیم در کشتی با **نوح** و از غرق برهانیدیم، و روا باشد که «ذرّیّة» مفعول «لاتتّخذوا» نهند و «وکیلاً» مفعول دوم باشد. و مغنی آنست که پیغام بایشان‌این بود که ذرّیّت فرزندان **نوح** راکاردان [1] وکارساز خود مگیرید جز از من و باین قول وکیل بموقع جمع افتاده است و افتد فعیل بمعنی جمع، کقوله: «وحسن اولئك رفیقاً».

ابوعمرو «لایتّخذوا» بیا خواند یعنی: لأن لایتّخذوا من‌دونی وکیلاً. **تورات** را رهنمونی کردیم **بنی اسرائیل** را تاجز از من وکیلی نگیرند و جز از من خدائی ندانند، الوکیل‌هاهنا ـ الرّبّ ـ وسمّی الله عزّوجل نفسه وکیلاً لانّه هوالّذی‌یلی امرالعباد ویتکفّله ویقوم بما یکلون‌الیه ویتوکّلون فیه علیه، «انّه کان عبداً شکوراً» کنایتست از **نوح** (ع)، کان شکره انّه کان اذا اکل‌قال: «بسم‌الله» و اذا فرغ من‌الاکل قال: «الحمدلله» واذا لبس ثوباً قال: «بسم‌الله» و اذا نزعه قال: «الحمدلله». ومن خصائص نوح (ع) انّه‌کان اطول‌الانبیاءِ عمراً فقیل له کبیر الانبیآء و شیخ المرسلین، وجُعل معجزته فی نفسه لانّه عمّر الف سنةٍ لم‌ینغض له سنّ ای لم‌یتحرّك ولم ینقص له‌قوّةٌ و لم یبالغ احدٌ من‌الرّسل فی الدّعوة مثل مابالغ وکان یدعو قومه لیلاً ونهاراً اعلاناً واسراراً ولم‌یلق نبیّ من امّته من‌الضّرب والشّتم وانواع الاذی و الجفآء مالقی نوحٌ، و جعل ثانی المصطفی فی المیثاق و الوحی، فقال تعالی: «واذ اخذنا من النبیّین میثاقهم و منك ومن نوح» وقال: «انّا اوحینا الیك کما اوحینا الی نوح». وفی البعث فهو اوّل‌من تنشقّ الارض عنه یوم القیامة بعد محمّد (ص) و اکرمه الله بالسّلام و الکرامة، فقال تعالی: «یا نوحُ اهبط بسلامٍ منّا و برکاتٍ علیك» و جعل ذرّیته هم الباقین فهو ابوالبشر واصل النّسل بعد آدم (ع) و سمّاه شکوراً فقال تعالی: «انّه کان

---

۱ ـ نسخهٔ ج: کار ران.

عبداً شکوراً » .

« وقضینا الی بنی‌اسرآئیل فی‌الکتاب» **هذه** الآیة ردّ صریح علی **المعتزلة و القدریّة** وبیان صریح انّ الله یعلم من‌العباد الفساد قبل ان یأتوه ، «وقضینا‌الی بنی‌اسرآئیل» جای دیگر گفت : «وقضینا الیه ذلك‌الامر» ای‌اعلمناهم‌واخبرناهم وعهدنا الیهم فی‌الکتاب یعنی فی‌التّوریة ، وقیل‌فی‌اللّوح المحفوظ . وروا باشد که - الی - بمعنی - علی - بود ، ای قضی الله علیهم فی سابق علمه ، « لتفسدُنّ فی الارض مرّتین » قیل الفساد فی الارض العمل بالمعاصی ای لتعصنّ الله عصیاناً بعد عصیانٍ ، « ولتعلنّ علوّاً کبیراً » - العلوّ - هاهنا البغی‌والطّغیان ، کقوله : « اِنّ فرعونَ علا فی‌الارضِ » وقوله : « علوّاً کبیراً » ای‌بغیاً وقهراً شدیداً ، و کانوا یقتلون النّاس ظلماً ویغلبون علی اموالهم قهراً و یخربون الدّیار بغیاً و یقتلون الانبیاء وفیمن قتلوا من‌الانبیاء **زکریّا** و **یحیی** و **شعیا** . - معنی آیت آنست که ربّ‌العالمین **بنی‌اسرائیل** را خبر داد در**تورات** موسی که فرزندان ایشان درزمین تباه‌کاری کنند ومعصیت کنند وبر بندگان‌خدا بظلم‌وبیدادبرتری جویند : دوبار ، ربّ‌العزّه ایشانرا هر بارعقوبت کند که بر ایشان مسلّط گرداند کسی که خون ایشان ریزد وفرزندان ایشان را بَرده گیرد ومال ایشان‌بغنیمت برد ودیارایشان خراب کند ، اینست که ربّ العالمین گفت :

« فاذا جآء وعدُاولیهما » - وعد - درین آیت بمعنی وعید است ، یعنی : فاذا جاء ما وعدنا علی المعصیة الاولی بعثنا علیکم عباداً لنا . و قیل الوعد بمعنی الموعد والموعد الوقت ای وقتُ‌اولی المرّتین ، کقوله : «واِ قترب الوعدُالحقّ». خلاف است میان علماء که‌این‌عباد که‌اند : **ابن عباس** گفت و **قتاده** که **جالوت** جبّارست‌بقیّهٔ **عمالقه** که بدست**داود** کشته‌شد . و گفته‌اند که‌قومی‌مؤمنان‌بودند که ربّ العالمین ایشانرا بر **بنی‌اسرائیل** مسلّط کرد بدلیل آنك گفت : « عباداً لنا » واین لفظ جز بر مؤمنان نیفتد ، و بیشتر اهل تفسیر بر آنند که **بختنصّر**[1] بود

---

۱ - بخت نصر Nebukadnezar (۶۰۴ - ۵۶۱ ق.م.) .

فرزند زادهٔ **سنخاریب** [۱] ملك **بابل**، وقصّه وی آنست که **سنخاریب** باششصد هزار رایت از **بابل** بیامد به **بیت‌المقدس** تا **بنی اسرائیل** را مقهور کند و **بیت‌المقدس** خراب کند ودر آن زمان [۲] پادشاه **بنی اسرائیل** مردی بود صالح باسداد نام وی **صدیقه** و پیغامبر ایشان **شعیابن اُمصیا** [۳] پیش ازمبعث **زکریّا** و **یحیی** و **عیسی** بودواین **شعیا** آنست که **بنی اسرائیل** رابشارت‌دادبه **عیسی** و **محمّد** علیهماالسّلام، فقال : اری‌راکبین مقبلین احدهما علی‌حمارٍ والآخرعلی جملٍ ، راکب الحمار **عیسی** (ع) است وراکب الجمل **مصطفی** (ص) وآنکه **مصطفی** را صفت کرده که : له کلّ خُلقٍ کریم السّکینة لباسه والبرّ شعاره و التّقوی ضمیره والصّدق و الوفاء طبیعته والعفووالمعروف خُلقه والعدل سیرته والحق شریعته والهدی‌امامه والاسلام ملّته و **احمد** (ص) اسمه.

چون **سنخاریب** بدر **بیت المقدس** رسید ، **صدیقه** گفت مر **شعیا** پیغامبررا که‌هیچ وحی بتوآمد ازخداوند عزّ وجل که بما چه خواهد رسید از**سنخاریب** و لشکر وی ؟ - **شعیا** گفت نیامد ، تادرین حدیث بودند وحی آمد از خداوند تعالی جلّ جلاله به **شعیا** که **صدیقه** راگوی عمرت بسر آمد و روزگار ملك تو بآخر رسید، وصیّت کن واز اهل‌بیت خویش خلیفه‌ای گمار ، **شعیا** این پیغام بگزارد و **صدیقه** روی بقبله آورد ونماز ودعا وتضرّع بسیار کرد وخدایرا عزّوجل ثناها نیکو گفت وتوبه کرد ، به **شعیا** وحی آمد که توبت وی قبول کردم وبروی رحمت کردم وپانزده سال دیگر اورا عمر دادم وکار **سنخاریب** دشمن کفایت کردم ، **صدیقه** دیگر بار بسجود افتاد وتضرّع وزاری کرد و گفت : یا الهی واله آبائی‌لك سجدت وسبّحت وعظمت انت الّذی تعطی الملك من تشاء و تنزع الملك ممّن

---

۱ - در نسخ الف وج همه جا «سنجاریب» ضبط‌است وصحیح آن «سنخاریب‌یاسنحاریب» است : یکی از شهریاران‌آشور معاصرحزقیا پادشاه یهودا (۷۰۵-۶۸۱ ق.م.) .

۲- نسخهٔ ج: زمین . ۳- «اشعیاه‌بن‌آموص» که بنا بنوشتهٔ «قاموس کتاب مقدس» از تاریخ حیات وی‌اطلاع‌تامی در دست نیست لکن همین قدر معلوم است که وی‌پسر «آموص» است که بزعم یهود برادر زادهٔ «آموصیا» شهریاریهودا ومعاصر با عوزیا ، یوتام ، احاز وحزقیا بوده و درایام سلطنت ایشان نبوت داشته .

تشاء و تعزّ من تشاء و تذلّ من تشاء عالم الغیب و الشّهادة انت الاوّل و الآخر و الظّاهر و الباطن و انت ترحم و تستجیب دعوة المضطرّین ، انت الّذی اجبت دعوتی و رحمت تضرّعی ، آنکه **صدیقه** گفت **شعیا** را که از خداوند جلّ جلاله بخواه تاما را خبر دهد که با این دشمن **سنخاریب** چه‌خواهد کرد ؟ - وحی آمد آن ساعت به **شعیا** که کار وی کفایت کردم و شمارا از شرّ وی رهانیدم و بامداد نظاره کنید تا عجایب بینید ، دیگر روز بامداد بردر شهر گوینده ای آواز داد که ای‌ملك **بنی اسرائیل** کار دشمن کفایت شد و آن لشکر بیکبار همه **هلاك** کشتند مگر **سنخاریب** و پنج کس از دبیران که باوی بودند ، واز آن پنج کس یکی **بختنصّر** بود ، روزی‌چند ایشانرا بخواری و عجز و بیچارگی بداشتند و **صدیقه** چون **سنخاریب** را دید گفت: الحمدلله ربّ العزّة الّذی کفاناکم بما شآء انّ ربّنا لم یبقك و من معك لکرامتك علیه و لکنّه انّما ابقاك و من معك لتزدادوا شقوةً فی الدّنیا و عذاباً فی الآخرة و لتخبروا من ورائکم بما رأیتم من فعل ربّنا و لدمك ودم من معك اهون علی الله من دم قرادٍ لوقتلت .

پس **شعیا** را وحی آمد که تا **صدیقه** ، **سنخاریب** را وقوم که باوی مانده‌اند با شهر خویش فرستد ، ایشانرا باشهر خویش **بابل** فرستاد . وپس از آن **سنخاریب** هفت سال زنده بود وبعد ازوی **بختنصّر** پسرزادهٔ وی بجای وی نشست و ملك راند هم بر آن قاعده که جدّ وی می راند طاغی و باغی و ظالم . پس تقدیر الهی چنان بود که پادشاه **بنی اسرائیل** : **صدیقه** فرمان یافت و کار **بنی اسرائیل** در اضطراب افتاد وهرج وقتل درمیان ایشان پدید آمد و یکدیگررا می کشتند و سر بباطل و طغیان درنهادند و **شعیا** پیغامبر درمیان ایشان بود ، وحی آمد بوی تا ایشانرا پند دهد وبترساند و نعمتهای الله تعالی با یاد ایشان دهد ، **شعیا** زبان وعظ بگشاد و ایشانرا پند داد و وعید گفت و پیغام الله تعالی بوعید و تهدید بایشان رسانید ، ایشان چون سخن وی شنیدند قصد وی کردند تا اورا **هلاك** کنند ، **شعیا** ازمیان ایشان بگریخت درختی وی راپیش آمد آن درخت ازهم شکافته شد **شعیا** درمیان درخت شد ، **شیطان** بوی دررسید و یك ریشهٔ جامهٔ وی بگرفت و بیرون بگذاشت تا **بنی اسرائیل** بنشان

آن یك ریشه راه بوی بردند، ارّه برآن درخت نهادند و درخت را و **شعیا** رابدو نیمه ببریدند، چون ایشان از اندازهٔ فرمان در گذشتند وبفساد و طغیان سر در نهادند و پیغامبررا کشتند، ربّ العالمین برایشان خشم گرفت و **بختنصّر** را برایشان مسلّط کرد تا از زمین **بابل** بیامد و **بیت‌المقدس** را خراب کرد وخلقی بسیار ازیشان بکشت وهفتاد هزار کودك نارسیده از اولاد پیغامبران از اهل بیت **داود** و از فرزندان **یوسف** و **بنیامین** و **یهودا** و **روبیل** و **لاوی** وغیر ایشان ببردگی ببرد وهرچه زروسیم بود وپیرایه وجواهر که **سلیمان بن داود** درمسجد **بیت المقدس** بکار برده بودهمه نقل **بابل** کرد و **تورات** آنچ دید بسوخت.

اینست وقعهٔ اولی که ربّ العالمین گفت: « فاذا جآءَ وعدُ اولیهما » ای اولی المرّتین، « بعثنا علیکم » ای سلّطنا علیکم، « عباداً لنا اولی بأسٍ شدیدٍ فجاسوا خلال الدّیار » ای طافوا بین بیوتکم یقتلونکم، والجوس التردّد فی الدّیار وطلب الشّئ بالاستقصاء. و قیل طافوا ینظرون هل بقی احدکم یقتلوه، و الخلال انفراج مابین الشّیئین او اکثر لضربٍ من الوهن ای قُتلوا فی الازّقة والطّرق، « و کانَ وعداً مفعولاً » ای هذا الوعید من الله کائن لامردّ له والله تعالی فاعله.

« ثم رددنا لکم الکرّة علیهم » ای نصرنا کم ورددنا لکم الدّولة لکم علیهم. قیل هو غلبة **الطّالوت** وقتلُ **داود**، **جالوت**. وقیل معناه لمّا تابوا و اصلحوا ما افسدوا اعانهم الله فکرّوا علی الّذین قتلوا منهم فاستنقذوا من بقی من الاسراء و استرجعوا اموالهم، « و اَمددنا کم باموالٍ و بنین » ای اعنّاکم بالمال و کثرة الاولاد فانّ القوّة فیهما، « وجعلناکم اکثرَ نفیراً » ای اکثر من الاعداء عدداً و انصاراً، النّفیر النّفر و هو من ینفر معك و یجوز ان یکون نفیرٌ جمع نفرٍ ککلبٍ و کلیب وعبدٍ وعبید وهم المجتمعون للمصیر الی الاعداء، ونفیراً منصوب علی التّمییز.

« اِن احسنتم اَحسنتم لانفسکم » ای قلنالهم و اوحینا الیهم انّکم مجزیّون علی الاحسان و الاساءَة فلا تفارقوا الاحسان و لا تقربوا الاساءَة، قوله: « فلما »

ای فعلیها؛ عرب ـ لام ـ بجای ـ علی ـ نهند: سقط فلانٌ لفیه ای علی فیه، قال الله تعالی: «ولاتجهروا له بالقول» ای علیه بالقول. وقیل فلهااى فلها الجزاء و العقاب. وقیل فلها ربّ یغفر الاساءة.

سعیدجبیر گفت: ابتداءِ کار بختنصّر آن بود که مردی از نیك مردان بنی‌اسرائیل میخواند از کتاب خدا که: «بعثنا علیکم عباداً لنا اولی بأسٍ شدیدٍ» الآیة ... آن‌مرد بگریست و در الله زارید گفت: یا ربّ ارنی هذا الرّجل الّذی جعلت هلاك بنی اسرائیل علی یدیه ـ بار خدایا بمن نمای آنکس را که هلاك بنی اسرائیل بردست اوحکم کرده ای و این قضا بروی رانده ای، او را بخواب نمودند که: مسکینٌ ببابل یقال له بختنصّر، این مرد برخاست و به بابل رفت و مال بسیار با خویشتن ببرد ودرویشان را می‌نواخت وپیوسته ایشان را بازمی‌جست ونام ایشان می‌پرسید تاروزی بدرویشی خستهٔ بیمار دررسید اورا پرسید که نام‌تو چیست؟ ـ گفت بختنصّر، اورا بر گرفت وبخانه‌برد ومراعات وی میکرد تاازآن بیماری صحّت‌یافت وباوی‌نیکوئیها کرد، بعاقبت چون آن مرداسرائیلی‌قصد خانهٔ خویش کرد بختنصّر می گریست ومی گفت: فعلت‌بی‌مافعلت ولااجد شیئاً اجزیك به ـ بامن نیکوئیها کردی ومرادست نمی‌دهد که ترا مکافات کنم، اسرائیلی گفت بلی مکافات من می‌توانی، اگر کنی‌آسان‌کاری است وچیزی اندك، مرانبشته‌ای دهی وعهد نامه ای که اگر ترا روزی دولتی و مملکتی بود، پادشاهی و فرمان روائی، مرا حرمت داری وآنچ من گویم کنی. بختنصّر گفت‌این‌چه سخنست که میگوئی وچه افسوس میداری، هرچند که‌کوشید تااین‌عهدنامه‌بستاند، نداد وجز بر استهزاء حمل‌نکرد، اسرائیلی بگریست گفت مانع این‌کار نمی‌دانم مگر آنچ الله تعالی می‌خواهد تا حکمی که در ازل کرده و قضائی که خواسته براند[1] و تمام کند.

و در آن روز گار ملك‌بابل ونواحی‌پارس صنحابین[2] بود، وقیل صیحون.

۱ـ نسخهٔ ج: مگر الله آنچ در ازل حکمی کرده وقضائی خواسته که براند.

۲ـ درتاریخ طبری تصحیح دخویه: «صیحائین» ضبط شده.

بختنصّر طلب روزی را گرد لشکر و حشم وی می گشت ، طلیعه ای از جهت **صیحون** به **شام** می‌شد با ایشان برفت ، چون باز آمد از آنچ دیده بود و شنیده لختی با **صیحون** بگفت ، **صیحون** او را بخود نزدیك کرد ، کار وی بجائی رسید که در میان قوم محترم و مقرّب گشت ، سرور و سالار لشکر شد ، **صیحون** بمرد و بجای **صیحون** بر تخت ملك نشست . **وهب منبه** گفت : چون مُلك بروی مستقیم شد از دیار **شام** و **بیت‌المقدس** باز گشته و **مسجد اقصی** خراب کرده و **تورات** سوخته و چهل هزار مرد از علماء و احبار **بنی اسرائیل** کشته و هفتاد هزار از اولاد انبیاء ببردگی گرفته ، و **دانیال** حکیم و قومی از اصحاب وی با خود برده . و این **دانیال** حکیم ، قومی گفته اند که پیغامبر بود امّا نه مرسل بود ، بعد ازین همه **بختنصّر** خوابی عجیب دید ازآن بترسید و از کهنه و سحره تعبیر آن در خواست ، ایشان ندانستند و از تعبیر و تفسیر آن خواب عاجز ماندند ، او را گفتند : **دانیال** حکیم تعبیر خواب نیکو داند ، او را بخواند چون بیامد در پیش وی سجود نکرد چنانك عادت ایشان بود ، **بختنصّر** گفت ، ماالّذی منعك من السّجودلی ؟ ـ قال : اِنّ لی ربّاً عظیماً آتانی العلم و الحکمة و امرنی ان لا اسجدلغیره فخشیت ان اسجد لغیره ان ینزع منّی علمه الّذی آتانی و یهلکنی ، فقال : نعم ما عملت حیث وفیت بعهده واجللت علمه ، ثمّ قال : اعندك علمٌ بهذه الرّؤیا ؟ ـ **بختنصّر** گفت : خواب مرا تعبیر دانی ؟ ـ گفت دانم و پیش از آنك **بختنصّر** خواب خود حکایت کرد **دانیال** حکایتِ آن خواب کرد گفت : بتی دیدی سر وی از زر سرخ ، سینهٔ وی ازسیم سپید ، شکم وی از مس ، هردو ران وی از آهن ، هر دو ساق وی از سفال ، آنکه سنگی از آسمان فرو آمد آنرا بشکست و خرد کرد و آن سنگ می افزود و بزرگ می شد تا میان مشرق و مغرب از آن سنگ پر شد ، آنکه درختی دیدی اصل آن در زمین و شاخ آن در آسمان ، و مردی بر آن درخت تبری بدست گرفته و منادی ندا می کند که بزن شاخ این درخت را تا مرغان از بالای آن و ددان از زیر آن بر کنده شوند و اصل و بیخ آن درخت برجای می دار ، اینست خواب که دیدی ای ملك .

آنگه تعبیر کرد گفت : امّا الصّنم الّذی رأیت فانت الرّأس من الذّهب و انت افضل الملوك - آن سر صنم که از زر بود تویی مهینهٔ ملوك جهان و سرور ایشان و آن سینهٔ وی که ازسیم بود ، پسر تو است بعد از تو پاد شاه باشد و سرور ، و شکم وی که از مس بود پادشاهی باشد بعد از پسر تو فرود از وی . امّا دو ران آهنین آنست که پس از آن دو فرقت شوند و در ملك سخت کوشند و پس از آن کار ملك سست شود چنانك سفال در جنب آهن ، و سنگ که از آسمان فرو آمد و جهان از آن پر گشت : پیغامبری خواهد بود در آخرالزّمان که ملوك جهان را پراکنده کند و ملك ایشان بر دارد و جهانیان را مسخّر خود گرداند و کار وی بلند شود ، و آن درخت که دیدی و آنچ از وی بریدند و مرغان و ددان که در بالا و زیر آن بودند زوال ملك تو باشد یك چندی و صورت تو که مسخ کنند ، ربّ العزّه ترا روزگاری کرکس گرداند ملك مرغان ، پس گاو نر گرداند ملك چهار پایان ، پس شیر گرداند ملك ددان و وحش بیابان ، هفت سال برین صفت ممسوخ باشی صورت بگشته و دل همچون دل آدمیان بمانده : لتعلم اَنّ اللّٰه له ملك السّموات والارض و هو یقدر علی الارض و من علیها ، و اصل درخت که بر جای بماند ملك تو است که بر جای بود پس از مسخ .

چون **دانیال** خواب ویرا تعبیر کرد و علم و حکمت وی بشناخت او را گرامی کرد و عزیز همی داشت تا کبران و مغان بر وی حسد بردند و او را بد ها گفتند بنزدیك **بختنصّر** ، فقالوا انّ دانیال و اصحابه لا یعبدون الهك ولا یأکلون ذبیحتك ، کبران کار وی بنزدیك ملك بجائی رسانیدند که بفرمود تا **دانیال** و اصحاب ویرا با شیر بهم در غاری کنند تا ایشانرا هلاك کند و بخورد ، شیر چون ایشان را دید از ایشان بر گشت و تواضع نمود ، و ایشان چون در غار می شدند شش کس بودند ، چون بیرون می آمدند هفت کس بودند !! گفتند چونست که شش کس بودند [1] و اکنون هفت کس بیرون می آیند [2] ؟!- آن

۱- نسخهٔ ج : بودید . ۲- نسخهٔج : آمدید .

هفتمین فریشته ای بود که الله تعالی بایشان فرستاد تا پا سبانی ایشان کند و بد ها از ایشان بگرداند ، آن فریشته چون بیرون آمد لطمه‌ای برروی بختنصّر زد و ربّ العزّه او را در آن حال ممسوخ کرد ، سر در نهاد در بیابان و بددان و وحوش بیابان پیوست ، هفت سال در آن مسخ بماند روزگاری بصورت شیر ، روزگاری بصورت گاو [1] ، روزگاری بصورت کرکس [2] ، پس از هفت سال ربّ العزّه او را بصورت آدمیان باز آورد و ملك باوی داد چنانك بود ، فآمن و دعا النّاس الی الله ، فی‌قول بعضهم. سئل وهب : أکان‌مؤمناً ؟ ـ فقال : وجدت اهل الکتاب قد اختلفوا فیه فمنهم من‌قال مات مؤمناً ومنهم من‌قال‌احرق بیت الله و کتبه وقتل‌الانبیاء وغضب الله علیه غضباً فلم‌یقبل منه حینئذٍ توبةً ، وقول درست آنست که بختنصّر کافرمرد .

محمّدبن اسحق گفت : چون الله تعالی خواست که اورا هلاك کند پس از آنك از تخریب بیت‌المقدس بازگشته بود واهل آن کشته و گزاف کاریها کرده، بنی اسرائیل راگفت ایشان که در تحتِ قهر واسر وی بودند : اَرأیتم هذا البیت الّذی خرّبت و هؤلاءِالنّاس الّذین قتلتهم مَن هم و ما هذا ؟! این خانه‌ای که من خراب کرده‌ام چه خانه ایست و اهل آن که کشتم چه قومند ؟ ـ ایشان گفتند خانهٔ خداست مسجد وی و عبادت گاه بندگان وی و آن کشتگان همه فرزندان پیغامبران بودند که معصیتها کردند و انذار های فرمان حق در گذاشتند تا ترا برایشان مسلّط کرد و بعقوبت گناهان خویش رسیدند ، بختنصّر گفت : از شما کیست که مرا دیدار در آسمان دهد ؟ تا هرچه در آسمانست از خلق بردارم و نیست گردانم و بساط ملك خود در آسمان بگسترانم چنانك در زمین کردم ، ایشان گفتند : ما یقدر علیه احد من الخلائق ـ این کاریست که دست خلائق بدان نرسد و همه کس از آن عاجز مانند ، وی گفت ناچار است و گرنه شما را هلاك کنم ، ایشان‌بگریستند ودر الله تعالی‌زاریدند ودعا کردند تا ربّ العزّه دعای

۱ـ نسخهٔ ج : ثور.   ۲ـ نسخهٔ ج : نسر.

ایشان مستجاب کرد و از خواری وحقیریِ وی او را به‌پشّه‌ای هلاك کرد !ـ گویند پشّه‌ای در بینی وی شد بمغز سر رسید نیش بروی میزد تا بی آرام و بی طاقت گشت و پیوسته برسر وی لَخت می‌زدند و زخم می کردند تا مگر بیارامد و هیچ نیارامید تا بهلاك نزدیك گشت ، فقال لخاصّته من اهله اذا متّ فشقّوا رأسی وانظروا ما هذا الّذی قتلنی فلمّا مات شقّوا رأسه فوجدوا البعوضة عاضّةً علی امّ دماغه لیری الله العباد قدرته وسلطانه .

قولی دیگر گفته‌اند دربیان مرگ وی ـ **سدّی** گفت : چون ربّ العزّه او را پس از مسخ بصورت آدمی باز آورد وملك باوی داد ، **دانیال** حکیم را گرامی میداشت ، گبران بروی حسد بردند گفتند **دانیال** چون با ملك شراب خورد قضاء حاجت بول باو تاختن آرد وخویشتن را ازآن باز نتواند [1] داشت ، واین در میانِ ایشان عاری بود عظیم ، **بختنصّر** دربانرا بخواند گفت می‌نگر اوّل کسی که از مجلس شراب‌برخیزد قضاءِ حاجت رااورا هلاك کن ، اگرچه گوید من **بختنصّر**ام در اهلاك وی تقصیر مکن ، پس ربّ العزّه **دانیال** را ازین علّت عافیت داد تا ویرا باراقت حاجت نبود واین علّت آن شب بر**بختنصّر** افتاد ، اوّل کسی که اراقت بول را برخاست او بود ، دربان او را نشناخت قصد وی کرد ، گفت من **بختنصّر**م ، دربان گفت : کذبت اِنّ الملك امرنی ان اقتل اوّل من یخرج فضربه فقتله ، وکان عمر **بختنصّر** الفاً و خمس مائة سنةٍ و خمسین یوماً .ـ اینست بیان واقعهٔ اولی و قصّه **بختنصّر** برقول جمهوراهل تفسیر.

امّا واقعهٔ آخر که ربّ العزّه گفت : « فاذا جآء وعدُ الآخرة » آن بود که بعد از هلاك **بختنصّر** قومی از **بنی‌اسرائیل** که در دست وی بودند خلاص یافتند و به **ایلیا** و **شام** و **بیت‌المقدس** باز گشتند ، وگفته اند که ربّ‌العزّه کشتگان **بنی‌اسرائیل** را نیززنده کرد تا بخانه های خویش بازشدند و**تورات** را که سوخته بود ودرمیان ایشان‌نمانده به زبان **عزیربن‌شرحیا** بایشان باز داد والله

ـــــــــــــــ

[1] ـ نسخهٔ الف : نتوانست .

نعمت خود برایشان فراخ کرد تا بناهای عظیم کردند و قصرهای نیکو ساختند وایشان‌را مال وفرزندان بسیار داد چنانك گفت جلّ جلاله : «وامددناکم باموالٍ و بنین و جعلناکم اکثرَ نفیراً» .

ایشانرا دیگر باره درنعمت بطر گرفت و سر بمعصیت و طغیان درنهادند و در زمین تباهکاری کردند و ربّ العالمین پیغامبران را بایشان فرستاد و ایشان پیغامبران را بعضی دروغ زن گرفتند وبعضی را کشتند چنانکه الله تعالی گفت : « فریقاً کذّبوا و فریقاً یقتلون» .

وآخر ترین پیغامبران بایشان **زکریّا** بود و**یحیی** و **عیسی** علیهم السّلام و ایشان **زکریّا** و **یحیی** هردو را بکشتند بقول بعضی مفسّران و بقول بعضی **زکریّا** را نکشتند بلکه خود فرمان یافت ، امّا **یحیی** را بی‌خلاف کشتند ، وسبب قتل وی آن بود که **عیسی** (ع) **یحیی** را فرستاد با دوازده مرد حواریان تامردم را دین و شریعت آموزند واز حرام وناشایست باز دارند ، پادشاه ایشان خواست که دختر زنرا بزنی کند بقول **سدّی** ، یا دختربرادربقول **عبدالله بن عباس** ، و این‌هردودر شریعت حرامند ، **یحیی** (ع) اورا از آن نهی کرد و پادشاه را بآن دخترمیل بود چنانك هرچه از وی میخواست رد نمی‌کرد ، دختر از پادشاه درخواست تا **یحیی** را بکشند و سر**یحیی** را پیش وی‌آرند در طشت نهاده بستیز آن که اورا ازنکاح وی‌نهی کرد ! پادشاه سربازمی‌زد ونمی‌خواست که اورا بکشد ووی الحاح میکرد وتن فرا وی نمی‌داد تا آنکه که از بهر دل وی بفرمود تا **یحیی** (ع) را شهید کردند [1] وخون وی برزمین ریختند ، در**بیت المقدس** آن خون جوشیدن گرفت ، خاك بر آن میریختند وهمچنان می‌جوشید وبالامی‌گرفت تارب ّالعزّه برایشان خشم گرفت و خواست که غضب خود بر ایشان براند و ایشانرا عقوبت کند ، ملکی را ازملوك **بابل** برایشان انگیخت نام وی **خُردوس** و کانت نکایته فیهم اشد من نکایة **بختنصّر** ، فذلك‌قوله : «فاذا جآء وعدُ الآخرة» . **خردوس** با لشکری‌انبوه بدر

۱ ـ نسخهٔ ج : بکشتند .

بیت‌المقدس فرود آمد و بر **بنی‌اسرائیل** غلبه کرد و یکی را گفت از سروران لشکر خویش نام وی **نبوزراذان** : انّی قد کنت حلفت بالهی لئن ظهرت علی اهل بیت‌المقدس لاقتلنّهم‌حتّی یسیل‌دماؤهم فی‌وسط عسکری الّا ان لا اجد احداً اقتله ـ من سوگند یاد کردم بخداوند خویش که اگر مرا بر اهل **بیت‌المقدس** دست رس بود و ظفریابم بر ایشان ایشانرا میکشم تا خون ایشان روان گردد و بلشکرگاه من رسد ، پس **نبوزراذان** را فرمود تا در **بیت‌المقدس** شد بر آن بقعت که قربان گاه ایشان بود ، خون دید که همی جوشید و بالا گرفت و آن خون **یحیی‌زکریّا** بود ، امّا جهودان از **نبوزراذان** پنهان کردند گفتند : هذا دم قربانٍ قرّبناه فلم یقبل‌منّافلذلك یغلی‌هو کما تراه و لقد قرّبناه منذ ثمانی‌مائة سنةٍ القربان فتقبل منّا الّاهذا القربان و ذلك لانّه قدانقطع منّا الملك والنبوّة و الوحی فلذلك لم یُقبل منّا ـ گفتند هشتصد سالست تا قربان میکنیم و پذیرفته می آید مگر این یك قربان که نپذیرفتند از آنك وحی ونبوّت از ما منقطع گشته ،**نبوزراذان** بفرمود تابرسر آن خون‌قتل نهمار کردند ، هزارها کشتند از مهتران و کهتران ، خرد و بزرگ ایشان تا مگر آن خون ساکن گردد و ساکن نمی گشت ، پس گفت : ویلکم یا بنی اسرائیل اصدقونی قبل ان لا اترك نافخ نارٍ انثی ولا ذکرٍ الّا قتلته ، چون ایشان را این تهدید کرد راست بگفتند که این خون پیغامبریست نام او **یحیی‌بن‌زکریّا** تاما را ازناشایست ونابکار نهی‌میکرد و ما از نادانی فرمان او نبردیم و رشد خود نشناختیم و ما را از کار شما و فتنهٔ قهر وقتل شما خبر می داد وتصدیق وی نکردیم و او را کشتیم تا باین روز وباین حال رسیدیم .

نبوزراذان بدانست که ایشان راست می گویند ، بفرمود تا درِ شهر ببستند و لشکر **خردوس** هر چه با وی بود همه بیرون کرد و خالی گشت آنگه روی برخاك نهادو تضرّع وزاری کرد گفت : یا یحیی بن زکریّا قد علم ربّی‌وربّك ما قد اصاب قومك من اجلك و ما قتل منهم من اَجلك فاهدا باذن الله قبل ان لا ابقی احداً من قومك ، چون این سخن بگفت خون **یحیی** بفرمان‌الله تعالی ساکن‌گشت ،

نبوزراذان چون آن حال دید ایمان آورد گفت : آمنتُ باللهِ الّذی آمنت به **بنو اسرائیل** و ایقنت انّه لا ربّ غیره . و روی انّ الله تعالی اوحی الی رأس من رؤس بقیّة الانبیآء اَنّ **نبوزراذان** حبورٌ صدوق و ـ الحبور ـ بالعبرانیّة حدیث الایمان [1] ، آنکه گفت ای **بنی‌اسرائیل** آن دشمن خدا **خردوس** بمن فرموده که اهل **بیت‌المقدس** را چندان بکشم که خون کشتگان بلشکرگاه وی رسد و من طاقت عصیان وی ندارم راه آنست که چهار پایان بسیار بکشیم و آنکه این کشتگان را بر سر ایشان افکنیم تا آنرا بپوشد و خون بلشکرگاه وی رسد ، همچنان کردند و **خردوس** کس فرستاد به **نبوزراذان** که قتل از ایشان بردار که خون ایشان بلشکرگاه ما رسید و سوگند ما راست شد ، پس **خردوس** از آنجا برخاست و به **بابل** بازگشت و بعد ازآن **بنی‌اسرائیل** را ملك نبود ومُلك **شام** ونواحی آن با **روم** و **یونانیان** افتاد ، امّا بقایای **بنی‌اسرائیل** پس از آن در زمین **قدس** قوی گشتند و بسیار شدند و ریاست و مهتری یافتند ، بقوّت وشوکت و نعمت و اجتماع رأی و کلمت نه بر وجه پادشاهی و فرمان روائی ، روزگاری چنان بودند تادیگر باره سربتباهی وبی راهی در نهادند واستحلال محارم کردند و اندازه های دین و شریعت در گذاشتند تا ربّ العزّه **ططوس‌بن اسبسیانوس الرّومی** را بر ایشان مسلّط کرد و بلاد و دیار ایشان خراب کرد و ازآن ریاست و نعمت ووطن‌خویش بیفتادند و خواری و مهانت و مذلّت بر ایشان نشست ، و پس از آن ایشان را هرگز عزّ و کرامت و ریاست و مُلك نبود و برایشان جزمذلّت وصغاروجزیت نبود و **بیت‌المقدس** همچنان خراب مانده تابروزگار **عمرخطّاب** ، فعمّره المسلمون .

... قوله : « فاذا جآء وعدُ الآخرةِ » ای وعد المرّة الآخرة و العقوبة الثّانیة ، « لیسؤا وُجوهکم » **ابن‌کثیر** و **نافع** و **ابوعمرو** و **حفص** و **یعقوب** ـ لیسؤا ـ خوانند بیاوضمّ همزه و واوی بعد از آن علی الجمع بوزن « لیسوعوا » و فیه اضمار یعنی : بعثنا علیکم عباداً لنا لیسؤا وجوهکم ، ای اصحاب الوجوه ، یعنی

---

[1] ـ نسخهٔ ج : حیون صدوق و حیون بالعبرانیة جدیر للایمان .

لتفعلوا ما تکرهون وهوسوق الاولاد و قتلهم بین یدی الآباء والامّهات . **ابن عامر** و **حمزه** و **ابوبکر** ـ لیسوءَ ـ خوانند بالیای و فتح الهمزه علی التّوحید ، یعنی لیسوء اللّٰه وجوهکم او لیسوء الوعد وجوهکم او لیسوء البعث وجوهکم **کسائی** : ـ لنسوءَ ـ بنون خواند وفتح همزه و باین قراءت فاعل اللّٰه است جلّ‌جلاله ، یقول تعالی : لنسوء نحن وجوهکم ، « و لیدخلوا المسجدَ » یعنی مسجد **بیت‌المقدس** للاحراق والتّخریب ، « کما دخلوهُ اوّلَ مرّةٍ » ای کمافعلوا فی المرّة الاولی ، « ولیتبرّوا » ای لیهلکوا و لیفسدوا ، « ما علَوا تتبیراً » ما استطاعوا و ملکوا اهلاکاً و افساداً ، والتّبار الهلاك والفساد .

« عسی ربّکم اَن یرحمکم » ای و هذا ایضاً ما اخبر انّه فی الکتاب ـ میگوید وز آنچ **بنی‌اسرائیل** را در کتاب خبرکردیم و آگاهی دادیم اینست که : عسی ربّکم ان یرحمکم بعد اَن عاقبکم بذنوبکم اللّٰه ـ چنان میخواهد که پس ازآن که شما را عقوبت کرد آخر بشما ببخشاید ورحمت کند ، این رحمت عمران **بیت‌المقدس** است و اهل آن بوی باز گشتن و کار آن بانظام آوردن ، « و اِن عُدتم عُدنا » این وعیدیست خلق را تا بقیامت هرکه با جنایت گردد اللّٰه تعالی با وی با عقوبت گردد . **قتاده** گفت : عادوا الی الکفر بمحمّد (ص) فعاد اللّٰه علیهم بالجزیة ـ با کفر گشتند یعنی جهودان که به **محمّد** (ص) ایمان نیاوردند و ربّ العزّه با عقوبت گشت که خواری و جزیت بر ایشان افکند تا بقیامت ، این خود عذاب و عقوبت دنیاست ؛ و عقوبت آخرت آنست که گفت : « و جعلنا جهنّم للکافرین حصیراً » ای محبساً و سجناً للکفّار یحصرون فیها و یحبسون ، و الحصر الحبسُ ، الحصیر المنسوجُ سمّی حصیراً لانّه حصرت طاقاته بعضها مع بعضٍ .

« اِنّ هذا القرآن یهدی للّتی هی اَقومُ » یعنی یرشد الی الطّریقة الّتی هی اثبت و ادوم و هی الاسلام و الدّین القیّم و قیل یرشد الی الحال الّتی هی اقوم الحالات و اسدّ ها و اعدلها و هی توحید اللّٰه جلّ و عزّ و شهادة ان لا اله الّا اللّٰه والایمان برسله و العمل بطاعته و هذه صفة الحال الّتی هی اقوم ، وگفته‌اند

اقوم بمعنی مستقیم است همچون اکبر بمعنی کبیر ، « و یبشّر المؤمنین الّذین یعملون الصّالحات » قرأ **حمزة و الکسائی** : ـ یَبشر ـ بفتح الیآء و تخفیف الشّین و ضمّها و قرأ الباقون ـ یُبشّر ـ بضم الیّاء و فتح الباء و تشدید الشّین و کسرها وَ قد سبق الکلام فیه ، « اَنّ لهم »ای باَنّ لهم ، « اجراً کبیراً » وهوالجنّة.

« و اَنّ الّذین » ای و باَنّ الّذین ، « لایؤمنون بالآخرة اَعتدنا لهم » من الاعتاد. و قیل هو اعددنا فقلبت الدّال تاءً ، « عذاباً الیماً » یعنی النّار.

« ویدعُ الانسانُ بالشرّ » حذفت الواو من ـ یدعُ ـ فی اللّفظ و الخطّ و لم تحذف فی المعنی لانّها فی موضع الرّفع فکان حذفها فی اللّفظ باستقبالها اللام السّاکنة ، کقوله تعالی : « و یَمحُ الله الباطل ـ سندعُ الزّبانیة ـ و سوف یُؤتِ الله ـ فما تُغنِ النّذر » ـ معنی آیت آنست که مردم بوقت ضجر وغضب برخود و بر مال خود وبرفرزند خود دعاءِ بد کنند چنانك خود را یا فرزند خود را مرگ خواهند وهلاك مال خواهند ازسر ضجر ، « دُعآءَه بالخیر » ای کما یدعو لنفسه بالخیر ـ همچنانك خود را و فرزند خود را عافیت و سلامت و نعمت خواهند و اجابت آن دوست دارند همچنان بوقت ضجر دعاءِ بد کنند امّا اجابت آن دوست ندارند و این از آنست که آدمی عجولست قلیل الحلم و بی‌صبر در کارها ، زود بدعاءِ بد شتابد برخویشتن ، امّا ربّ العزّه باجابت نشتابد بفضل خویش.

گفته اند سبب نزول این آیت آن بود که **مصطفی** (ص) اسیری را به **سوده بنت زمعه** سپرد ، آن اسیرهمه شب می‌نالید ، **سوده** را دل بسوخت بروی ببخشود بند وی سست کرد ، اسیر بگریخت ، **مصطفی** (ص) بامداد که ویرا طلب کرد گفتند **سوده** چنین کرد ، **مصطفی** (ص) خشم گرفت گفت : اللّهم اقطع یدیها ، **سوده** دست خویش دور داشت که ناچار دعاءِ رسول (ص) را اجابت آید ، رسول گفت : انّی سألت ان یجعل لعنتی ودعائی علی من لایستحقّ من اهلی رحمةً لانّی بشر اغضب کما یغضب البشر فلترد سودة یدیها . و روی انّه قال (ص) اللّهم انّما انا بشرٌ فمن دعوت علیه فاجعل دعائی رحمةً له فانزل الله تعالی : « و یدعُ

الانسانُ بالشّرِّ دعآءَهُ بالخیر » . و قیل معنی الآیة : یدع الانسان بالبلاء علی نفسه کما یدعو بالعافیة لنفسه و هواستعجاله لغده ، و فی معناه یقول الشّاعر:

انّا لنفرحُ بالایّام ندفعها و کلّ یومٍ مضی نقصٌ من الاجل
فاعمل لنفسك قبل الیوم مجتهداً فانّما الرّبحُ والخسران فی العمل

وقیل ولهان الانسان علی غده سرعانٌ الی اجله ، « وکانَ الانسانُ عجولاً » ای الی امر الدّنیا ، و العجلة طلب الشّئ قبل وقته و السّرعة عمل الشّئ فی اوّل وقته و فی الخبر : العجلة من الشّیطان و التّأنّی من الله : و گفته اند انسان اینجا بمعنی ناس است ـ میگوید همهٔ مردمان ، جملهٔ بشر عجولند ، جای دیگر گفت : « خُلق الانسانُ من عجلٍ » ای علی حبّ العجلة فی امره ، از **آدم** تا بآخر فرزندان همه را شتابنده آفریدند در کار خویش وعجله دوست دارند .

روی عن **سلمان الفارسی** (رض) قال : اوّل ما خلق‌الله من آدم رأسه فاقبل ینظر الی سائره یخلق فلمّا دنا المساء قال یا ربّ عجّل قبل اللّیل فقال الله عزّوجل : « وکانَ الانسانُ عجولاً » . وقیل لمّا انتهت النفخة الی سُرّته نظر الی جسده فاعجبه فذهب لینهض فلم یقدر ، فذلك قوله : « وکانَ الانسانُ عجولاً » ، وقیل عجولاً ضجوراً لایصبر علی سرّاء ولاضرّاء .

« وجعلنا اللّیل والنّهار » ای خلقنا هما ، « آیتین» ای علامتین دالّتین علی وحدانیّتنا وکمال علمنا و قدرتنا . وقیل جعلنا هما عبرتین لبعد اختلافهما و دقّة صنعتهما و عظم تفاوتهما و مسّ الحاجة الیهما و تعلّق الانتفاع بهما کما هما ، و « آیتین » نصب علی الحال ـ قال **ابن کثیر** الآیتان ظلمة اللّیل وضوء النّهار و تقدیرها : جعلنا اللّیلَ والنّهارَ ذوی‌آیتین ، ثمّ فصّل فقال : « فمحونا آیة اللّیل» ای فجعلنا اللّیل آیةً ممحوّةً مظلمةً یعنی لا تبصر بها المرئیّات کما لا یبصر ما یجئ من الکتاب ، « وجعلنا آیة النّهارِ مُبصرةً » یعنی مبصراً بها والنّهار لا یبصرلکن یبصر به و فیه .

ابن‌عباس گفت: ربّ العزّه نور آفتاب هفتاد جزء آفرید ونور ماه [۱] هفتاد جزء، پس از نور ماه شصت ونه جزء محو کرد و این شصت ونه جزء در نورآفتاب افزود، اکنون آفتاب را صد وسی ونه جزء نور است و قمر را یك جزء.

روی **مقاتل بن‌حیّان** عن **عکرمه** عن **ابن‌عباس** قال سمعت رسول الله (ص) یقول: اِنّ الله سبحانه لمّا ابرم خلقه فلم یبق من خلقه غیرُ **آدم** خلق شمسین من نور عرشه فامّا ماکان فی سابق علم الله اَن یدعها شمساً فانّه خلقها مثل الدّنیا ما بین مشارقها ومغاربها، وامّا ماکان فی‌سابق علمه اَن یطمسها ویحوّلها قمراً فانّه‌خلقها دون الشّمس فی العظم ولکن انّما یُری صغرهما من شدّة ارتفاع السّماء و بُعدهما من الارض فلو ترك الله الشّمس و القمر کما خلقهما لم یُعرف اللّیل من النّهار وَلا النّهارُ من‌اللّیل ولاکان یدری الاَجیرُ الی‌متی یعمل‌ومتی‌یأخذ اجره ولایدری الصّائم الی متی یصوم و متی یفطر ولا تدری المرأة کیف تعتدّ ولا یدری المسلمون متی وقت صلاتهم ومتی وقت حجّهم ولا یدری الدّیّان متی یحلّ دینهم ولا یدری النّاس متی یبذرون و یزرعون لمعاشهم ومتی یسکنون راحةً لا بدانهم فکان الربّ سبحانه انظر لعباده وارحم بهم فارسل جبرئیل فاَمرّ جناحه علی وجه القمر و هو یومئذٍ شمس فطمس عنه‌الضّوء وبقی فیه النّور، فذاك قوله: «وجعلنا اللّیل والنّهار آیتین فمحونا آیة اللّیل وجعلناآیة النّهار مبصرةً» فالسّواد الّذی ترونه فی جوف القمر شبه الخطوط فهو اثرالمحو.

قال **ابن‌عباس**: کان فی الزّمن الاوّل لا یُعرف اللّیل من النّهار فبعث الله جبرئیل (ع) فمسح جناحه علیه فذهب ضوءه و بقیت علامة جناحه و هی السّواد الّذی فی القمر، «لتبتغوا فضلاً من ربّکم» ای لتطلبوا فی النّهار رزق الله و تستریحوا باللّیل فحذف للدّلالة علیه، «ولتعلموا عدد السّنین والحساب» بالقمر، «و کلّ شیءٍ فصّلناهُ تفصیلاً» ای بیّنّا فی القرآن کلّ ما تحتاجون الیه.

۱ـ نسخهٔ الف: ماهتاب.

النوبة الثـالثة

قوله تعالی: «وآتینا موسی الکتابَ وجعلناه هدًی لبنی اسرآئیل» الآیة ... کثرة ذکر الله عزّ وجل لموسی (ع) فی القرآن من امارات اکرامه و علامات محبّته، کسی را که دوست دارند ذکر وی بسیار کنند، **مصطفی** (ص) **گفت**: «من اَحبّ شیئاً اکثر ذکره» ـ کسی که چیزی دوست دارد پیوسته نام آن چیز می برد و ذکر وی میکند نبینی خداوند جهان و کردگار مهربان جلّ جلاله و تقدّست اسمائه که **موسی** را گفت: «و اَلقیتُ علیك محبةً منّی» ـ من دوستی خود برتو افکندم، لاجرم بنگر تا در **قرآن** چند جایگاه است ذکر **موسی**: میقـات **موسی**، **طور موسی**، وعدهٔ **موسی**، غربت **موسی**، مناجات **موسی**، برادر**موسی**، خواهر**موسی**، مادر **موسی**، همراه **موسی**، دریای**موسی**، **فرعون موسی**، رنج **موسی**، نواخت **موسی** هیچیز نگذاشت از احوال و اخلاق **موسی** که نه در **قرآن** یاد کرد و مؤمنان را بسماع آن شاد کرد، تا بدانی که یاد کرد فراوان بارِ درخت دوستی است ونشان راه دوستی

«و قضینآ الی بنی اسرآئیلَ فی الکتاب» الآیة... حکم راندیم و قضا کردیم و کار از غیب بیرون آوردیم تا با خلق نمائیم که آن همه ما بودیم و همه مائیم، در ازل ما بودیم ودرابد مائیم، نیك و بد بارادت ماست، نفع وضرّ بتقدیر ماست، کائنات ومحدثات محکوم تکلیف ومقهور تصریف ماست، ازازل تاجاودان علم ما برهمه روان وما را برهمه حکم وفرمان، وجود شما که خلایق اید وعدم شما بر درگاه جلال ما یکسانست، نه در هستی شما ما را منفعت، نه در نیستی شما ما را مضرّت، نه کمال عزّت مارا بطاعت شما حاجت.

«اِن اَحسنتم اَحسنتم لاَنفسکم و اِن اَسأتم فلها» اِن احسنتم فثوابکم اکتسبتم و اِن اسأتم فعذابکم اجتلبتم والحقّ اعزّ من اَن یعودَ الیه من افعال عبده

زینٌ اوشینٌ ـ جلال عزّت احدیّت و کمال صمدیّت از آن عزیز تر و پاك تر که بطاعت مطیعان او را زینی بود یا از معصیت عاصیان درو شینی آید ، اگر نیك مرد آئی خود را سود کنی ، واگر بد مرد باشی بر خود زیان آری جلال احدیّت ما را جمال صمدیّت بس :

ولوجهها من وجهها قمر و لعینها من عینها کحل

« اِن اَحسنتم اَحسنتم لانفسکم » درجهٔ عامّه مؤمنان است دراعمال ایشان ، بازدرجهٔ خواص دراعمال و احوال چنانست که **بویزید** گفت دراشارت این آیت : من عملَ لنفسه لا یعملُ لله و من عملَ لله لا یعملُ لنفسه ولایرا ها . و قال **ابوسلیمان الدّارانیّ** : العمّال فی الدّنیا یعملون علی وجوه کلٌّ فی عمله یطلب حظّه فجاهلٌ عمل علی الغفلة و عاملٌ عمل علی العادة وخائفٌ عمل علی الرّهبة و متوکلٌ عمل علی الفراغة و زاهدٌ عمل علی الخلوة و صدّیقٌ عمل علی المحبّة و عمّال الله اقل من القلیل .

« عسی ربّکم اَن یرحمکم » این آیت امید دارانرا دست‌آویزی قوی است ونواختی‌نیکو ، ای عسی من ربّاکم و بلطفه غذّاکم اَن یرحمکم ، آن خداوند که رایگان ترا بفضل خود بیافرید و بنعمت خود بپرورد و بلطف در حفظ و عنایت خود بداشت و از آفات و مکاره نگاه داشت ، امیدست که بسرانجام رحمت کند وکاری که خوددر گرفت بفضل خود بسر برد ، «و اِن عُدتم عُدنا » ـ قال **سهل بن ـ عبدالله** : اِن عُدتم الی الفرار منّا عُدنا الی اخذِ الطّریق علیکم لترجعوا اِلینا ؛ این همچنانست که **مصطفی** (ص) گفت حکایت ازالله تعالی جلّ جلاله : اذاعلمتُ انّ الغالب علی قلب عبدی الاشتغالُ بی جعلتُ شهوة عبدی فی‌مسئلتی ومناجاتی، فاذا کان عبدی کذلك فاراد ان یسهو عنّی حُلت بینه وبین‌السّهو عنّی.

« اِنّ هذا القرآن یهدی للّتی هی اَقومُ » **قرآن** دلیلی ظاهرست رهروان را وچراغی روشن جویندگانرا ، همی‌اهل حق را دل گشاید وبسوی حق راه نماید ، پس اگر جوینده با تقصیر بود و در نظر وی قصور بود و از عنایت حق دور بود

قرآن مرورا سبب ضلالت و عمایت بود، چنانك الله تعالی گفت: «وهو علیهم عمیً»؛ نه از آنك در دلیل قصور آمد که دلیل همانست که چراغ هدی از نور اعظم تابانست امّا نگرنده قاصر آمد و از دیدار آن محجوب همچون نور روز که جهان از آن پرست و نابینا از آن محروم: خورشید نه مجرم ار کسی بینا نیست.

«ویدعُ الانسان بالشّرّ دعآءَهُ بالخیر» الآیة ... قال سهل: اسلم الدّعوات الذّکر و ترك الاختیار فی الدّعاء و السّؤال، لانّ فی الذّکر الکفایة و رُبّما یدعو الانسان و یسئل ما فیه هلاکه وهو لایشعر الاتری انّ الله یقول: «ویدع الانسان بالشّرّ دعآءَهُ بالخیر» والذّاکر علی الدّوام التّارك للاختیار فی الدّعآءِ والسّؤال مبذولٌ لهافضلُ الرّغائب و ساقطٌ عنه آفات السّؤال و الاختیار. قال النّبی (ص) حاکیاً عن ربّه: من شغله ذکری عن مسئلتی اعطیته افضل ما اُعطی السّائلین.

۳ - النوبة الاولی

قوله تعالی: «وکلَّ انسانٍ اَلزمناه طآئرهُ فی عنقه» هر مردمی را در گردن او کردیم بخت او که از وچه آید و باوچه رسد از کرد او، «ونُخرجُ له یومَ القیمة» و بیرون آریم اورا روز رستاخیز، «کتاباً یلقیهُ منشوراً (۱۳)» نامه‌ای که در دست او دهند و بروی [۱] آرند گشاده.

«اِقرأ کتابَكَ» [او را گویند] نامهٔ خویش بر خوان، «کفی بنفسك الیومَ علیك حسیباً (۱۴)» امروز تن تو بر تو داوری تمامست.

«مَن اهتدی فاِنّما یهتدی لنفسه» هر که براه راست رود خود را رود، «ومن ضلَّ فانّما یَضلُّ علیها» و هر که در گمراهی رود خود را رود و زیان برخود آرد، «ولاتزرُ وازرةٌ وزر اُخری» و هیچ بارکش بار بدکس نکشد؛ «وماکنّا معذّبین» و ما هرگز عذاب کنندهٔ کس نبودیم، «حتّی نَبعثَ رسولاً (۱۵)»

۱- نسخهٔ الف: بروی وی

تا پیش رسولی نفرستادیم .

« **واذا اَردنا ان نُهلك قريةً** » وهر گاه که خواهیم که شهری راوقومی را هلاك کنیم ، « **اَمَرنا مُترفيها** » بیشتر ایشانرا انبوه کنیم وتوان دهیم ونعمت، « **ففَسقوا فيها** » تا در بطر و نخوت فاسق شوند [و از طاعت بیرون] ، « **فحقّ عليهَا القولُ** » وعذاب برایشان واجب گردد [وایشانرا آن ارزانی] ، « **فدمَّرناها تدميراً** (۱۶) » وبر کنیم ایشانرا از دیار و وطن وهلاك کنیم.

« **وكم اَهلكنا من القرون من بعد نوحٍ** » وچند هلاك کردیم وتباه کروه کروه از جهانداران از پس نوح ، « **وكفى بربّك بذنوب عباده خبيراً بصيراً** (۱۷) » وبسنده است خداوند توبدیدن جرمهای بندگان خویش[1]

« **من كان يُريدُ العاجلةَ** » هر که این گیتی شتابنده را واین جهان پیشین را می خواهد و میجوید ، « **عجّلنا له فيها مانَشآءُ** » فرا شتابیم[2] او را درآنچ خواهیم [چندانك خواهیم] ، « **لِمن نُريدُ** » او را که خواهیم ، « **ثُمَّ جعلنا له جهنّم يَصليها** » آنکه دوزخ او را سرانجام کنیم تا رسد بآتش ، « **مذموماً مدحوراً** (۱۸) » نکوهیده ، رانده .

« **ومَن اَراد الآخرةَ** » و هر که آخرت میخواهد و سرای پسین ، « **وسَعى لهاسَعْيَها** » و آنرا کار آن کند ، « **و هو مؤمنٌ** » و [درآن کار که میکند] کرویده بود خدایرا تعالی بیکتائی شناسا ، « **فاولَئك كانَ سعيُهم مشكوراً** (۱۹) » ایشان آنند که کار که کردند آن از ایشان پسندیده آید و پاداش داده .

« **كلّا نُمدُّ** » همه را عطا فراعطا می‌پیوندیم ،« **هؤلآءِ وهؤلآءِ** » هم اینانرا که آشنا اند وهم ایشانرا که بیگانه اند ، « **مِن عطآءِ ربّك** » ازعطاءِ خداوند تو ، « **وما كان عطآءُ ربّك محظوراً** (۲۰) » و عطاء خداوند تو ازهیچکس باز گرفته

۱ـ نسخهٔ ج : جملهٔ « و خبردادن از نهانهای بندگان خویش» را درابنجا اضافه دارد که در نسخهٔ الف نیست . ۲ـ نسخهٔ ج : فراستانیم .

نیست و باز داشته نیست [کافر را این جهانی و مؤمن را دو جهانی]

« **أُنظر کیف فَضَّلنا بعضَهم علی بعضٍ** » در شگفت نگر که چون [راست و نیکو] فضل دادیم ایشانرا بر یکدیگر، « **و لَلآخرةُ اکبرُ درجاتٍ** » و سرای آن جهانی مِه درکما بیشی ، « **و اکبرُ تفضیلاً** [۲۱] » و مِه در افزونی دادن بر یکدیگر .

« **لاتجعلْ مع اللّهِ الٰهاً آخر** » با الله خدائی دیگر مگیر ومدان ، « **فتقعُدَ** » که بنشینی و بمانی ، « **مذموماً مخذولاً** [۲۲] » نکوهیده وفرو گذاشته .

النوبة الثـانية

قوله تعالی : « و کلّ انسانٍ الزمناهُ طآئرهُ » یعنی عمله وجدّه وعاقبته ، طائر نامیست که عرب درموضع فال‌نهند وبیشترین درموضع تشأّم استعمال کنند و **قرآن** باین معنی فرو آمده آنجا که گفت : « و اِن تُصبهم سیّئةٌ یطّیّروا بموسی و من معه الا اِنّما طآئرهم عندالله ـ قالوا اطّیّرنا بِك و بمن معك قـال طآئرکم عندالله » و **مصطفی** (ص) گفته : لا عدوی ولا طیرة ، امّا درین آیت طائر جدّ مردم است بخت او و عمل او و سرانجام کار او هرچه خود کند یا کنند با او .

ابوعبیده گفت : « طآئرهُ » ای حظّه الّذی قضی له من خیرٍ او شرٍّ او سعادةٍ او شقاوةٍ ، مشتقّ من قولهم : طار سهمه اذا ظهر نصیبه ، و فی ذلك حجّة علی **المعتزلة** و **القدریّة** فی الزام الطائره و الطائر ما قضی علیهم من الشّقاءِ والسّعادة

سدّی گفت : « طآئرهُ » ای کتابه الّذی یطیر الیه یوم القیامة فی‌عنقه ، یعنی عمله فی‌عنقه فیکون فی اللّزوم کالطّوق للعنق.

وقال **مجاهد** : ما من مولودٍ یولد الّا فی عنقه و رقة مکتوبٌ فیها شقیٌّ او سعید ، و خصّ العنق لانّه موضعُ القلادة و الغلّ و السّمة . و قیل « الزمناه

طآئره » یعنی یسّرنا له عمله الّذی هو عامله خیراً اوشرّاً واغریناه به ، و به قال النّبی (ص) : اعملوا فکلّ میسّر لما خُلق له ، « و نُخرجُ له یوم القیمة » **یعقوب** « و یَخرجُ » خواند بالیای وفتحها وضمّ الرّاء ، یعنی یخرج له ذلك الطائر یوم القیامة ، « کتاباً » ای فی حال کونه کتاباً و هونصب علی الحال ـ میگوید بیرون آید آن عمل او و بخت او روز قیامت نامه ای گشته ، « کتاباً » ای مکتوباً او ذا کتابٍ و الفعل علی‌هذا من خرج ؛ باقی قرّاء « و نُخرجُ » خوانده‌اند [1] بالنّون و ضمّها و کسر الرّاء ، یعنی نُخرج نحن له کَتاباً والمخرج هو الله عزّوجل و الکتاب منصوبٌ لانّه مفعول به و الفعل علی هذا من اخرج ـ میگوید بیرون آریم او را فردا نامه ای ، « یلقیهُ » **ابن عامر** « یُلقّاه » خواند بضم یا وفتح لام و تشدید قاف و الفعل علی هذه القراءة من لقّیته المضعّف العین الّذی یتعدّی الی مفعولین ای یلقّی الانسان ذلك الکتاب یعنی یؤتاه ـ نامه ای که در دست او دهند . باقی قرّاء « یَلقاه » خوانند بفتح یا و سکون لام و تخفیف قاف ، و الوجه انّه من لقی‌الّذی یتعدّی‌الی مفعولٍ واحد ، تقول : لقی‌فلان الشّئ والهاء ضمیرالمفعول‌به ، یعنی کتاباً یلقاه بعینه و یقرؤه بلسانه ـ نامه ای که آنرا بیند ، « منشوراً » غیرمطویّ لیمکنه قراءته ـ میگویدآنرا گشاده بیند و گشاده‌دردست‌اوداده‌آیدتا خواندن آن اورا ممکن گردد ، و « منشوراً » بر هر دو قراءت نصب علی الحال باشد .

« اقرأ کتابك » قول اینجا مضمرست یعنی یقال له اقرأ کَتابك ، ای کتاب اعمالك ، گفته‌اند که هر آدمی را صحیفهٔ کرداروی در گردن وی‌بسته‌اند [2] برمثال قلاده ای ، چون از دنیا بیرون شودآن صحیفه در نوردند ، پس درقیامت که اورا زنده گردانند صحیفه ازهم باز کنند و پیش دیدهٔ وی آرند و گویند : « اقرأ کتابك » . **قتاده** گفت : سیقرأ یومئذٍ من لم یکن قارئاً فی الدّنیا ، « کفی بنفسك الیوم علیك حسیباً » ای کفی نفسك والباء زائدة ، « حسیباً » ای محاسباً ، وقیل

۱ـ نسخهٔ ج : خوانند. ۲ ـ نسخهٔ الف : صحیفه‌ای در گردن وی بسته‌اند از کردار وی .

حاکماً ، وقیل شاهداً ، وهو منصوب علی التّمییز .

حسن بصری گفت : اینت عدل واست و انصاف بسزا که بنده برخود داور بود و برخود گواهی دهد وشمارخود کند ، و گفته اند سیاق این کلمه برسبیل تهدید است و وعید چنانك کسی را بیم دهی و گویی : سأُحاسبك ـ آری بکنم شمار تو .

« من ِ اهتدی فانّما یهتدی لنفسه » ای من اهتدی الی الرّشاد فانّ ثواب اهتدائه له ، « ومن ضلّ فانّما یَضلّ علیها » ای من ضلّ عن الرّشاد فعلیها و بال الضّلال ، « ولا تزرُ وازرةٌ وزر اُخری » الوزر الحمل ، یقال : وزرت کذا ای حملته وسمّی الوزیر وزیراً لانّه یحمل اوزار الملك ای یحمل اعباء ملکه ؛ تأویل این آیت بردو وجه است : یکی آنست که لا یؤاخذ احدٌ بذنب غیره ـ هیچکس را بگناه دیگری نگیرند ، چنانك جای دیگر گفت: «وماهم بحاملین من خطایاهم من شیءٍ ـ و ان تدعُ مُثقلة الی حملها لا یُحمل منه شیءٌ » . وجه دیگر آنست که : لیس لاحدٍ ان یعمل ذنباً لانّ غیره عمله ـ کس را نسزد و نه روا بود که گناهی کند که دیگری همان گناه کرده است ، واین چنانست که کفّار **قریش** گفتند : « انّا وجدنا آبآءَ نا علی اُمّةٍ و اِنّا علی آثارهم مقتدون » .

... قوله : « وما کنّا مُعذّبین حتّی نبعث رسولاً » هذا دلیل علی انّ الایمان سمعیّ و انّما یجب الاجابةُ بالدّعوة و القبول بالبلاغ والطّاعة بالرّسالة ـ معنی آیت آنست که هیچ قوم را هرگز عذاب نکنیم نه عذاب استیصال دردنیا ونه عذاب دوزخ در عقبی تا نخست پیغامبری را بایشان فرستیم تا توحید و شرع مرایشانرا بیان کند و بگوید که بنده را ثواب و عقاب بچیست ، بچه او را در بهشت آرند وازبهرچه اورا در دوزخ کنند .

امّا کسی که در ایّام فترت از دنیا بیرون شود رسالت باو نارسیده ، حکم وی آنست که **مصطفی** (ص) گفت : یقول الهالك فی الفترة یومَ القیامة ربّ لم یأتنی کتابٌ ولا رسولٌ و یقول المعتوه ربّ لم تجعل لی عقلاً اعقل به خیراً

ولا شرّاً ویقول المولود ربّ لم ادرك العمل فتوضع لهم نارفیقال ردّوها اوادخلوها فیردّها او یدخلها من کان فی علم الله سعیداً لو ادرك العمل و یمسك عنها من کان فی علم الله شقیّاً لوادرکه العمل فیقول ایّای عصیتم فکیف لورسلی بالغیب اتتکم ؛ و فی روایةٌ اخری فیأخذ مواثیقهم لیطیعنّه فیرسل الیهم ان ادخلوا النّار فوالّذی نفس محمّد بیده لودخلوها کانت علیهم برداً وسلاماً .

« و اذا اردنا ان نُهلك قریةً » یعنی فی الدّنیا ، « اَمرنا مُترفیها » یعنی کثّرنا و قوّینا ، یقال امِرَ امرُ بنی فلانٍ ای قوی ، وامروا ای کثروا فعلی هذا یکون امرمتعدّی امِروقدیکون فعل بالفتح متعدّی فعل بالکسر کما تقول شتر زیدٌ و شترته انا ، این قراءت عامّه است ، و از **ابو عمرو** : « امّرنا » بتشدید روایت کرده‌اند ، و الوجه انّه منقولٌ بالتّضعیف من امر اذا کثر والمراد کثّرنا ، ایضاً **یعقوب** : « آمرنا » خواند بمدّ وتخفیف ، وهذا اشهرواکثر فی العربیّة و الوجه انّه منقول بالهمزة من امر القوم اذا کثروا و آمرتهم أنا اذا کثّرتهم فهو علی افعلت ، و گفته اند : « امرنا مترفیها » معنی آنست که : امرنا هم بالطّاعة علی لسان رسولهم ، « ففسقوا فیها » ای خرجوا عن امرنا و تمرّدوا فی کفرهم ، هذا کقول القائل : امرته فعصی وعنی بالمترفین الجبّارین المتسلّطین و الملوك وخصّهم بالامر لانّ غیرهم تبع لهم ، و گفته‌اند : «امّرنا» بالتّشدید ای سلّطنا ، «مترفیها» یعنی جعلنا لهم امرةً و سلطاناً فعصوا فیها و المترف الّذی ابطره النّعمة و سعة الغذاء حتّی عدا طوره وطغی ، و التّرفةُ النّعمة و غلامٌ مترف ناعم البدن ، « فحقّ علیها القول » ای ظهر صدق خبرالله عنهم انّهم لا یؤمنون . و قیل وجب علیها ما وعد علی الفسق بقولٍ سابق لا یقعُ فیه خلفٌ ، « فدمّرناها تدمیراً » ای اهلکنا النّاس وخرّبنا الدّیار، یقال دمر یدمردماراً اذا هلك ودمّر اهلك ، وفی الحدیث : من اطّلع من صیرباب بغیر اذنٍ فقد دمر ، ای هلك و الصّیر الشقّ وروی من نظر فی صیر بابٍ ففقئت عینه فهو هدر و ممّا یتعلّق بالآیة . ما روی **معمّر** عن **الزّهری** قال : دخل رسول الله (ص) یوماً علی زینب و هو یقول لا اله الّا الله ویلٌ للعرب من شرّ قد اقترب فُتح الیوم من ردم یأجوج و مأجوج مثل هذا و حلّق بابهامه

و الّتی تلیها ، قالت زینب یا رسول الله اَنهلك و فینا الصّالحون ؟ ـ قال نعم اذا کثرالخبث .

« و کم اهلکنا من القرون من بعد نوحٍ » موضع ـ کم ـ نصبٌ ، باهلکنا ای امماً کثیرةً والقرون اهلُ کلّ عصرٍ ویقع علی الزّمان . فقیل مائة وعشرون سنةً . و قیل مائة سنةٍ . و قیل اربعون سنةً ـ می گوید چند که ما هلاك کردیم از گروه گروه از جهانیان وجهان داران از پس **نوح** از آن هست که شناخته اند چون **عاد** پیشین و چون **عاد** پسین : **ثمود** و **عمالقه** و **قحطان** و هست از آن که اهل نسب شناسند ایشانرا چون **جاسم** و **جدیس** و **طسم** و اهل **جو** [1] و اهل **غمدان** و **صحار** و **وبار** ، فهل تری لهم من باقیةٍ منها قائم و حصیدٌ لا یعلمهم الّا الله .

«من کانُ یرید العاجلة» ـ کان ـ اینجا صلت است وروا باشد که بمعنی یکن بود ، یعنی : من یکن یرید العاجلة و ـ عاجلة ـ دنیا است ، نعت بجای اسم نهاده وعاجله از آن گفت که در پیش آخرت افتاده ، و المعنی من یکن یرید بعمله و طاعته واسلامه الدّنیا ، « عجّلنا له فیها ما نشآءُ » ای القدر الّذی نشاء من البسط والتّقتیر، «لمن نرید » ان نعجّل له شیئاً . قال **الزجّاج** : عجّل الله لمن اراد ان یعجّل له مایشاء اللهلیس ما یشاء هو ، این آیت درشأن منافقان فروآمد که بارسول خدا (ص) غزو میکردند و مقصود ایشان از آن غزو غنیمت این جهانی بود نه ثواب آن جهانی ، ربّ العزّه گفت : «عجّلنا له فیها ما نشآء » علی قدر استحقاقهم بسهامهم من الغنیمة ، « ثمّ جعلنا له جهنّم» لکفره ونفاقه ، « یَصلیها » یُدخلها ، « مذموماً» ای ملوماً ، «مدحوراً » ای مطروداً مباعداً من رحمة الله ، و ـ الدّحر ـ الطّرد ، و منه قوله تعالی : «من کلّ جانبٍ دُحوراً » ؛ یقال دحرته ادحره دحراً و دحوراً اذا باعدته عنك .

« و مَن اَراد الآخرة و سعی لها سعیها » عمل بطاعة الله ، « و هو مؤمنٌ »

۱ـ نسخهٔ متعلق به آقای روضاتی : اهل حیره .

یرید دین الاسلام ، «فاولئك كان سعیهم» ای عملهم ، «مشکوراً» مجزیّاً علیه جزاء حسناً . وقیل : «مشکوراً» مقبولاً . وقیل : «مشکوراً» ای محفوظاً لهم حتّی ید خلهم الله الجنّة ، الشّکر من الله رضیً و مثوبةً و هو شکورٌ مثیبٌ . قال الله عزّ وجل : «فانّ الله شاکرٌ علیم» و تقول لاخیك شکر الله سعیك ای رضیهُ منك وجزاك علیه ، وقوله : «فلا کفران لسعیه» . وقوله : «فلن تکفروه» ای لاضیاع علی عملکم ولن تحرموا اجره .

«کُلاً نُمدّ» کلاًّ منصوبٌ بنمدّ «وهؤلآءِ» بدلٌ من کلاًّ والمعنی نزید عطآءً بعد عطاءٍ و نعطی مرّةً بعد اُخری و شیئاً بعد شئ هؤلاء من المؤمنین و هؤلاء من الکافرین ، «من عطآءِ ربّك» یعنی الدّنیا و هی مقسومةٌ بین البرّ و الفاجر ، وفی الخبر : الدّنیا عرض حاضر یأکل منها البرّ و الفاجر ، «وما کان عطآءُ ربّك محظوراً» ای لا یحظر الرّزق فی الدّنیا علی احدٍ مؤمناً کان اوکافراً و انّما الآخرة هی دارالجزآء .

«اُنظر کیفَ» کلّ ما فی القرآن ، انظر کیف معناه اعجب کیف یقول الله تعالی ، «اُنظر» یا محمّد ، «کیف فضّلنا بعضهم علی بعضٍ» فی الخلق والخلق و سعة الرّزق وضیقه و النّاس فی ذلك متفاوتون ، «وللآخرةُ اکبر درجاتٍ و اکبرُ تفضیلاً» ای التّفاوت هناك اکبر و اعظم لانّ التّفاوت فیها من وجهین : احدهما بالجنّة و النّار ، و الثّانی بالدّرجات فی الجنّة و الدّرکات فی النّار ، فقد روی انّ النّبی(ص) قال : انّ بین اعلی اهل الجنّة واسفلهم درجةً کالنّجم تری فی مشارق الارض و مغاربها ــ معنی آیت آنست که مردم در دنیا متفاوت اند در خَلق و خُلق وروزی و احوال معاش ، یکی توانگر ، یکی درویش ، یکی عزیز ، یکی ذلیل ، یکی خوش خوی ، یکی بد خوی ، یکی مقیم ، یکی غریب ، یکی بیمار ، یکی تن درست ، یکی با شادی ، یکی با اندوه ، یکی با عافیت ، یکی با بلا و محنت ، این همه الله تعالی در ازل قسمت کرده وبخشیده میان خلق خویش و ایشانرا درین احوال بر یکدیگر افزونی داده و درجات ایشان زبر [1]

۱ــ نسخهٔ الف : درآن زبر .

یکدیگر برداشته . همانست که آنجا گفت : «نحنُ قسمنا بینهم معیشتهم فی الحیوة الدّنیا و رفعنا بعضهم فوق بعضٍ درجاتٍ» ، جای دیگر بیان کرد که این تفاوت درجات از بهرچه نهاد گفت : «و هو الّذی جعلکم خلآئف الارض و رفع بعضکم فوق بعضٍ درجاتٍ لیبلوکم فیما آتیکم» تا شما را بیازماید درآنك شما را داد تا شما را مطیع یابد یا عاصی ، شاکر بیند یا ناسپاس . ابن جریر گفت : «انظر کیف فضّلنا بعضهم علی بعضٍ» این تفضیل درکار دینست نه درکاردنیا ، ای بعضهم آثرالآخرة فوفّقنا للرّشاد وبعضهم آثرالدّنیا فخذلناه

«لا تجعل مع الله اِلهاً آخر» الخطاب للنّبی (ص) والمراد به امّته ویجوز ان یکون التّقدیر : قل یا محمّد ایّها الانسان «لا تجعل مع الله الهاً آخر فتقعد مذموماً» یذمّك الله والملائکة والمؤمنون ، «مخذولاً» یخذ لك الله ولاینصرك . وقیل معنی ـ فتقعد ـ فتعجز ، یقال فلانٌ قاعدٌ عن الشّئ ای عاجزعنه ، ضدّ قوله : ساعٍ فی‌الخیر .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : «و کلّ انسانٍ الزمناه طآئره فی عنقه» الآیة ... ، هر کس را آنچ سزای اوست در گردن او بستند و آن رقم بروی کشیدند در ازل ، یکی را تاج سعادت بر فرق نهاده ، درخت امیدش ببرآمده واشخاص فضل بدرآمده ، شب جدائی فروشده و روز وصل برآمده ، یکی بحکم شقاوت گلیم ادبار در سرکشیده [1] بتیغ هجران خسته و بمیخ رد وابسته ، آری قسمتی است که درازل رفته ، نه فزوده ونه کاسته ، چتوان کردقاضی اکبر چنین خواسته ، بیچاره آدمی که از ازل خویش خبر ندارد واز ابد خویش غافل نشیند میان بوده وبودنی او را خواب غفلت میگیرد ، از خواب غفلت آن روز بیدار گردد که نامهٔ کردار وی بدست اودهند که : «و نُخرِجُ له یوم‌القیامة کتاباً یلقیهُ منشوراً» نامه ای که

١ـ نسخهٔ الف : درسرافتاده .

زبانش قلم او ، آب دهنش مداد او ، اعضا و مفاصلش کاغذ او ، سر تا پای آن املا کردهٔ او ، فریشتگان دبیران و گواهان برو ، یك حرف زیادت ونقصان نیست درو ، با وی گویند :

« اقرأ کتابك کفی بنفسك الیومَ علیك حسیباً » ـ نامهٔ خود برخوان و کردارخود ببین ، اگریك حرف آنرا منکر شود همان اعضا که آن کردار بروی رفت بروی گواهی دهد . چنانك الله تعالی گفت : « یوم تشهدُ علیهم السنتهم و ایدیهم و ارجلهم بما کانوا یعملون » اینست که گفت : « کفی بنفسك الیوم علیك حسیباً » ای شاهداً فیه منك علیك . و گفته اند که نامه دو است : یکی فریشته نبشت بر بنده : گفتار و کردار او ، یکی حق نبشت برخود : عفو و رحمت بر بنده ؛ اگر عنایت ازلی بنده را دست گیرد با وی شمار از نامهٔ رحمت خود کند نه از نامهٔ کردار بنده . این چنانست که درآثار بیارند که بنده‌ای را نامه دردست نهند گویند : « اقرأ کتابك » ـ نامهٔ خود برخوان ، بنده در نامه نگرد سطر اوّل بیند نبشته : « بسم الله الرّحمن الرّحیم» گوید بارخدایا نخست شمار این یك سطربا من برگزار و برمن حکم آن بران ، گوید بندهٔ من این شمار کردم و ترا بفضل و رحمت خود آمرزیدم که من در ازل رحمت تو برخود نبشتم و خود را گفتم : « غافرالذّنب وقابل التّوب » ، « کفی بنفسك الیوم علیك حسیباً » . **عمر خطّاب** گفت : حاسبوا انفسکم قبل ان تحاسبوا وزنوا اعمالکم قبل ان توزنوا و تهیّئوا للعرض الاکبر ، هر که از دیوان مظالم و حساب قیامت خبر دارد واز معرفت احوال واهوال رستاخیز شمه‌ای یافت وداند که هرچه با روزگاراوصحبت کرد از قلیل و کثیر ونقیر وقطمیر فردا اورا ازآن حدیث بپرسند وازوی شمار آن در خواهند ، امروز حجاب غفلت از راه خود بردارد و اعمال و اقوال خود بمعیار شریعت راست دارد و صدق معاملت از روزگار خود درخواهد پیش از آنك اورا بدیوان ملك الملوك حاضر کنند و حرکات و سکنات او بمیزان عدل مقابله کنند واگرنقصانی و خسرانی بود صد هزار مقرّب مقدّس زبان شهادت صدق برو

بر کشایند که ازخجل [1] راه کریختن طلب کند و هیچ جای‌سامان کریختن نه .

حکایت کنند از آن پدری که مر پسر خویش را کفت امروز هر چه با مردم کوئی و بر زبان خود رانی نماز شام همه با من بکوی و سکنات و حرکات خویش برمن عرض کن ، آن پسر نماز شام بجهدی و رنجی عظیم و تکلّفی تمام یکروزه کفتار و کردار خویش با پدر بکفت ، دیکر روزهمین در خواست کرد ، پسر کفت زینهار ای پدر ، هرچه خواهی از رنج و کلفت بر من نه و این یکی از من مخواه که طاقت ندارم . پدر کفت ای مسکین مرا مقصود آنست که بیدار و هشیار باشی و از موقف حساب و عرض قیامت بترسی ، امروز حساب یکروزه با پدر خویش با چندین لطف طاقت نداری ، فردا حساب همهٔ عمر با چندان قهر و مناقشت که نقیر وقطمیر فرو نکذارند چون طاقت آری [2] ؟!

« اُنظر کیف فضّلنا بعضهم علی بعضٍ » ای **محمّد** این شکفت نکرو این عجب نکر که ما چون آفریدیم این خلق را بصورت یکسان بمعنی مختلف و در حقایق متفاضل ، از آنجا که صورتست : النّاس سواسیة کاسنان المشط ، وز آنجا که معنی و حقایقست : النّاس معادنٌ کمعادن الذّهب و الفضّة ، کافر هرکز چون مؤمن نبود ـ میکوید خدای تعالی جلّ جلاله : « افنجعلُ المسلمین کالمجرمین ، مالکم کیف تحکمون » مفسد هرکز چون مصلح نبود و نه بدمرد هرکز بدرجهٔ نیك مرد رسد چنانك کفت : « اَم نجعل الّذین آمنوا وعملوا الصّالحات کالمفسدین فی الارض ام نجعل المتّقین کالفجّار » جای دیکر کفت : « ام حسب الّذین اجترحوا السیّئات اَن نجعلهم کالّذین آمنوا وعملوا الصّالحات » مرائی هرکز چون مخلص نبود و مخلص چون عارف صادق نبود ، اخلاص در اعمال صفت عابدانست و صدق در احوال صفت عارفانست ، عابد در آرزوی بهشت است وحور وقصور وعارف در بحرعیان غرقهٔ نور ، آنکه کفت : « وللآخرةُ اکبرُ درجاتٍ واکبرُ تفضیلاً » درجات آخرت برتر وتفاضل درآن جهان عظیم تر وبزرکوار تر ، **مصطفی** (ص)

۱ـ نسخهٔ الف : خجالت . ۲ـ نسخهٔ ج : طاقت داری .

گفت : انّکم لترون اهل علّیّین کما ترون الکوکب الّذی فی افق السّماء و انّ ابابکر وعمر منهم و انعمان.

٤ - النوبة الاولى

قوله تعالى : « **وَقَضى ربُّك** » خدای تو فرمود و وصیّت کرد ، « **الّا تعبدوا الّا ایّاه** » که مپرستید بخدائی مگر اورا ، « **و بالوالدین احساناً** » و [وصیّت کرد و فرمود] نیز بپدر و مادر که نیکوئی کنید با ایشان ، « **اِمّا یَبلغنَّ عندك الکِبَر** » اگر چنانست که بپیری رسند در زندگانی تو ، « **اَحدُهما اوکلاهما** » یکی از ایشان یا هردو ، « **فلا تقل لّهما اُفّ** » نگر که ایشانرا نگوئی اُف ، « **ولا تنهَرهما** » وبآواز بلند با ایشان سخن نگوئی ، « **وقُل لهما قولًا کریماً** (۲۳) » وبا ایشان سخنی آزاده نیکو گوی .

« **وَاخْفض لهما جَناحَ الذُّلّ من الرَّحمةِ** » و ایشانرا بفروتنی و فروتری بر تواضع و خدمتکاری در پای آر ، « **وقل ربِّ ارْحَمهما** » و [اگر ایشانرا مرده یابی] بگوی خداوند من ببخشای برایشان ، « **کما ربَّیانی صغیراً** (۲۴) » چنانك مرا بپروردند ومن خُرد بودم .

« **ربُّکم اعلمُ بما فی نفوسکم** » خداوند شما داناست بآنچ در تنهای شماست ، « **اِن تکونوا صالحین** » اگر چنانست که از نیکانید [۱] ، « **فانّه کان لِلاوّابین غفوراً** (۲۵) » او تائبانرا و باز گروندگانرا با او آمرزگارست .

« **وآتِ ذَا القُربی حقّه** » حق خویشاوند ازمال خود اوراده ، « **والمسکین وابنَ السَّبیلِ** » ودرویش را وراهگذری را ، « **ولا تُبَذِّر تبذیراً** (۲۶) » ومال خویش بیهوده ضایع مکن ضایع کردنی .

« **اِنَّ المبذّرینَ** » ضایع کنندگان مال بیهوده ، « **کانوا اِخوانَ الشّیاطین** »

---

۱ - نسخهٔ ج : نیکان باشید .

برادران و همکاران دیو اند ، « **وكانَ الشّيطانُ لربّهِ كفوراً** [۲۷] » ودیو خداوند خویش را ناسپاس است .

« **وامّا تُعرِضَنَّ عنهم** » و اگرروی [۱] گردانی هنگامی از خویشاوندان و درویشان و آنچ خواهند نداری و نتوانی ، « **ابْتغاءَ رحمةٍ من ربّك تَرجوها** » درامید رحمتی ازخداوند خویش که می بیوسی [۲] ، « **فقل لهم قولاً مَيسوراً** [۲۸] » فرا ایشان سخنی گوی ازوعد که دل ایشان را خوش کند [وبرتو رنج‌نماید] .

« **ولا تَجعل يَدك مغلولةً الى عُنُقك** » و دست خویش با گردن خویش مبند ، « **ولا تَبسُطها كلَّ البسط** » وبگزاف فرو مگشای ازهمه روی ، « **فتقعُدَ** » که بنشینی‌وبمانی ، « **ملوماً محسوراً** [۲۹] »نکوهیده درقسمت ، درمانده‌ازنفقه .

« **اِنَّ ربَّك يَبسُط الرّزقَ لمن يشآءُ** » خداوند تو می گستراند ومی گشاید روزی اورا که خواهد ، « **و يَقدِرُ** » و فرو می گیرد باندازه ، « **اِنَّه كان بعباده خبيراً بصيراً** [۳۰] » که الله تعالی از بندگان خویش آگاهست ، بایشان دانا و بینا همیشه .

« **ولا تَقتلوا اولادكم** » فرزندان خویش را مکشید ، « **خَشيةَ اِملاقٍ** » از بیم درویشی ، « **نحن نرزُقُهم و اِيّاكم** » ما روزی دهیم هم‌ایشانرا وهم شمارا ، « **اِنَّ قتلهم كان خِطْأً كبيراً** [۳۱] » فرزند کشتن گناهی [۳] بزرگست .

« **ولا تقربوا الزّنى** » و گرد زنا مگردید ، « **اِنَّه كان فاحشةً** » که زنا زشتست ، « **و ساءَ سبيلاً** [۳۲] » و بد راهی که آنست .

« **ولا تقتلوا النَّفسَ الّتي حرَّم اللّهُ** » و مکشید آن تن که حرام کرد الله تعالی کشتن آن ، « **اِلّا بالحقّ** » مگربفرمان خدای ، « **ومَن قُتل مظلوماً** » و هر کسرا بکشتند به بیداد [٤] ، « **فقد جعلنا لوليّهِ سُلطاناً** » وارث او را کردیم

۱ـ نسخهٔ الف : روزی . ۲ـ بیوسیدن = طمع‌داشتن ، عنصری گوید : نکند میل بی هنر بهنر ـ که بیوسد ز زهر طعم شکر . ۳ـ نسخهٔ ج : نا کردنی

٤ـ نسخهٔ الف : نه بداد .

بفرمان خویش‌دردین خویش دست رسی ، « **فلا یُسرف فی القتل** » تا مردم گزاف نکنند در کشتن ، « **اِنَّه کان منصوراً** (۳۳) » که یاری الله تعالی با آن خونست.

« **ولا تَقربوا مالَ الیتیم** » و گرد مال یتیم مگردید ، « **اِلّا بالَّتی هیَ احسنُ** » مگر بآن روی که‌آن نیکوتر ، « **حتّی یبلُغَ اَشُدَّه** » تا آنکه که یتیم بنگاهداشت مال خود رسد[۱] ، « **و اَوْفوا بالعهد** » وپیمان خویش راباز آئید ، « **اِنَّ العهدَکان مسئولاً** (۳۴) » که شما را از پیمان بخواهند پرسید .

« **واَوْفوا الکیلَ اذا کِلْتُم**» و راست پیمائید و تمام که پیمائید ، « **وَزنوا بالقِسطاسِ المستقیم** » و بترازوی راست سنجید ، « **ذلك خیرٌ واحسنُ تأویلًا**(۳۵) » شما را آن به است و نیکو سرانجام تر .

النوبة الثـانية

قوله تعالی : « و قَضی ربّك » **ابن‌عباس** گفت این‌آیت درشأن **سعد بن‌ابی - وقّاص** فرو آمد ، و - قضی - بمعنی - اوصی - است همچنانکه در سورة **القصص** گفت : « اذ قَضینا اِلی موسی الامرَ » ای اوصیناه بالرّسالة الی **فرعون** ، و دلیل برین قراءت **ابن مسعود** است در شواذ : « و وصّی ربّك » . و گفته اند :- قضی - اینجا بمعنی امر است ، مردی پیش **حسن بصری** آمد و گفت وی[۲] زن خویش را سه طلاق داد . **حسن** گفت : اِنّك عصیت ربّك وبانت منك امرأتك - بد کردی که بخداوند خود عاصی گشتی وزن توازتو جدا گشت ، آن مرد گفت : قضی الله علیّ ، فقال **الحسن** وکان فصیحاً ما قضی الله ، ای ما امرالله وقرأهذه الآیة : «وقضی ربّك اَلّا تعبدوا اِلّا اِیّاه » ، **حسن** که این آیت بر خواند از آن بود که قضی بمعنی امرنهاد ؛ قومی بغلط افتادند گفتند : تکلّم الحسن فی‌القدر .

... « اَلّا تعبدوا اِلّا ایّاه و بالوالدین احساناً» برّاً بهما وعطفاً علیهما ، احسان با

۱ ـ نسخهٔ ج : که یتیم بجایگاه توان نگه داشت مال خویش رسد .

۲ ـ نسخهٔ الف : مردی .

پدرومادر قرینه نهاد توحید را ، جای دیگر گفت : «اَنِ اشکرلی و لوالدیك» ، «اِمّا یبلغانِّ» بالف و کسر نون قراءت **حمزه و کسائی** است باقی «یَبلغنّ» بفتح نون خوانند بی الف ، فالالف مع النّون مکسورةً راجعتان الی الوالدین کلیهما و النّون مفردة مفتوحةً راجعة الی احدهما ، واصلُ اِمّا - ان ما - ان للشّرط وما للتّأکید واکثرما یقع الفعل بعده یقعُ مع النّون التّأکید ومعنی «عندك» ای فی حیوتك ، «فلا تقل لهما اُفّ» . بفتح فا قراءت **مکّی** است و **شامی و یعقوب** ، «اُفٍّ» بکسرفا وتنوین قراءت **نافع وحفص** است باقی بکسرفا بی‌تنوین خوانند. فالتّنوین للتّنکیر و حذفه للتّعریف و المعنی : لاتقل لهما کلاماً فیه ادنی تبرّمٍ . قال **ابوعبید** الأُفّ والتّفّ وسخ الاصابع اذا فتلته . و قیل الأُفّ وسخ الظّفر والتّفّ الشّئ الحقیر نحو الشّظیة یؤخذ من الارض ، «ولا تنهر هما» ای لا تکلّمهما ضجراً صائحاً فی وجوههما : یقال نهرته انهره نهراً وانتهرته انتهاراً بمعنی واحد و هو زجر مع صیاح . و قیل هواقصاءٌ وطرد ، من قوله : «واَمّا السّائل فلا تنهر» . وقیل «لا تنهر هما» لم تردّ هذه الکلمة لبشرٍ الّا للرّسول فی **سورة الحجرات** و للوالدین هاهنا ، «و قل لهما قولاً کریماً» حسناً جمیلاً سهلاً سلساً لا شراسةَ فیه . قال **عطاء** ای لا تسمّهما ولاتکنّهما و قل لهما یا ابتاه و یا امّاه . وعن **عمربن الخطّاب** : لا تمتنع من شئ یرید انّه .

معنی آیت آنست که اگر پدر و مادر تو به پیری رسند درحیوة توخدمت ایشان کن چنانك ایشان کردند درحال کودکی [۱] تو ، و اگر از پیری وحرف بجائی رسند که حاجت بقیّم دارند در وقت قضاءِ حاجت [۲] تو مر ایشانرا خدمت کن و پاك کن چنانك در کودکی تو با تو کردند [۳] و در آن حال که اذی بینی اُف مگو و روی بمگردان و ضجر مشو و رنج منمای و سخن خوش گوی و در مهر ولطف مبالغت نمای . **مصطفی** (ص) گفت : «لیعمل البرّ ماشاء فلن یری النّار ابداً و لیعمل العاق ماشاء فلن یری الجنّة ابداً» . ودر مناجات **موسی** است آنکه

۱- نسخهٔ الف : خردگی . ۲- نسخهٔ ج : قضاءِ حاجت واذی .
۳- نسخهٔ ج : چنانك باتو کردند آنکه که کودك بودی .

که الله تعالی با وی سخن گفت : یا ربّ اوصنی ـ بار خدایا مرا وصیّت کن، گفت یا موسی : اوصیك بامّك ـ ترا وصیّت میکنم که بامادرخویش نیکوئی کنی ، هفت باربگفت ، آنگه **موسی** (ع) گفت : بارخدایا وصیّت بیفزای ، فقال تعالی اوصیك بابیك ـ ترا وصیّت میکنم ای **موسی** که با پدر نیکوئی کنی ، سه بار بگفت ، آنگه گفت جلّ جلاله : الا انّ رضاهما رضائی وسخطهما سخطی .

و روی انّ **موسی** یناجی ربّه اذ رأی رجلاً تحت ظلّ العرش فقال یا ربّ من هذا الّذی قداظلّه عرشك ؟ ـ قال هذا کان بارّاً بوالدیه و لم یمش بالنّمیمة .

وقال النّبی (ص) دخلت الجنّة فرأیت فیها رجلاً سبقنی ، فقلت من هذا ؟ ـ فقالوا **حارثة بن النّعمان** ، ثمّ قال کذلکم البرّ، کذ لکم البرّ . قال **ابن عُیینة** وکان من ابرّ النّاس بامّه . و جاء رجل من الاعراب الی رسول الله (ص) فقال انّی ارید ان اغزو وجئت استشیرك ، فقال الك والدةٌ ؟ ـ قال نعم ترکتها و هی باکیة ، قال الزمها فانّ الجنّة عند رجلیها . وقال (ص) انّما یکفی مع البرّ العمل الیسیر. و قال **ابن مسعود** سألت رسول الله (ص) ایّ الاعمال احبّ الی الله ؟ـ قال الصّلاة لوقتها ، قلت ثمّ ایّ ؟ـ قال ثمّ برّالوالدین . و عن **وهب بن منبه** قال : انّ فی الالواح الّتی کتب لموسی وقّر والدیك فانّ من وقّروالدیه مددت له فی عمره و وهبت له ولداً یبرّه ومن عقّ والدیه بترت عمره و وهبت له ولداً یعقّه .

قوله : « و اخفض لهما جناحَ الذُّلّ من الرّحمةِ » خفض الجناح کنایة عن وضع النّفس موضع الطّاعة مع المودّة ، والاکرام مأخوذٌ من خفض الفراخ عند زقّة الأُمّات اجنحتها ، آنروز که این آیت فرو آمد صحابهٔ رسول که مخاطب بودند بیشترین مادران وپدران ایشان برشرك بودند واین آیت درحق ایشان برعموم فرو آمد ، برمسلمان و برمشرکان که ربّ العزّه برّ واحسان در دنیا از فرزندان بر مادر و پدر مشرك دریغ نداشت تا آنجا که گفت : « و قُل ربّ ارحمهما» ، امّا این رحمت ومغفرت خواستن جز مؤمنانرا نیست. وقال **ابن عباس** : هومنسوخ بقوله : « ما کان للنّبیّ و الّذین آمنوا اَن یستغفروا للمشرکین و لو کانوا اولی

ُقربی » . و قیل هو خطاب للنّبی (ص) و المراد به امّته من غیر اَنْ یکون للنّبی (ص) فیه اشتراك لانّه (ص) فقدِ ابویه قبل هذا الخطاب بالاجماع ، و المعنی یا ربّ تعطّف علیهما بمغفرتك و رحمتك کما تعطّفاً علیّ فی صغری و رِحمانی و ربّیانی صغیراً ، قوله : « کما ربّیانی » معناه اذ ربّیانی ، «صغیراً» اذ لیس رحمة الله عزّوجل کتربیة خلقه ولکنّها کلمةٌ وضعت مکانَ التّوقیت ، کقوله عزّوجل : « و اَحسن کما اَحسنَ اللهُ الیك » .

روی انّ **ابا هریرة** کان اذا غدا من منزله لبس ثیابه ، ثمّ وقف علی امّه فقال السّلام علیكِ یا امّاه ورحمة الله و برکاته ، جزاك الله عنّی خیراً کما ربّیتنی صغیراً ، فتردّ علیه وانت یا ُبنیّ فجزاك الله خیراً کما بررتنی کسرةً ، ثمّ یخرج فاذا رجع قال مثل ذلك .

و عن **ابن عباس** عن النّبی (ص) قال : ما من ولدٍ ینظر الی والدیه نظر رحمهٍ الّا کانت له بکلّ نظرة حجّة مقبولة ، قالوا یا رسول الله و ان نظر الیهما فی الیوم خمس مائة مرّةً قال و اِنْ نظر الیهما فی الیوم خمس مائة مرّة ، اِنّ رحمة الله اکثر واطیب .

و حکی انّ امرأةً کانت علی عهد النّبی (ص) نزل بها الموت وهی تقول من لقی من النّار مالقیتُ و النّارُ من بین یدیّ و من خلفی و عن یمینی وعن شمالی ، فاخبر بذلك النّبی (ص) فاتاها فقال یا امة الله ما هذا الّذی تقولین ؟ ــ قالت بابی و امّی یا رسول الله ذنبی عظیمٌ ، قال و ما هو ؟ ــ قالت امّ عجوزلی لم تکلّمنی منذ عشرین سنةً ، فقال النّبی(ص) یا بلال اطلبها فطلبها فجائت عجوزٌ بید ها عکّازةٌ فسلّمتُ ، فقال النّبی (ص) من هذه منك ؟ ــ قالت ابنتی لا غفرالله لها کنت امرها و انهاها فلطمت عینی ففقاتها ، فقال ارحمی ابنتك لئلاّ تنطلق الی النّار ، فقالت اشهد الله واشهدك یارسول‌الله انّی رضیت عنها ، فضحکت الجاریة ، فقال النّبی(ص) ما اضحکك ؟ ــ قالت ُسرعة رحمة ربّی لمّا قالت عفوتُ فتح الله لی باباً من الجنّة فاستقبلتنی ریحٌ فاطفأت النّار ، فقال النّبی (ص) : الحمد لله الّذی اعتق بی نسمةً

من النّار .

«ربّکم اعلمُ بما» این - اعلم - بمعنی علیم است همچون : «وربّك الاکرم» که بمعنی کریم است ، و در تکبیر نماز گوئی «الله اکبر» ای الکبیر ، و در قرآن است : «وهو اَهونُ علیه» ای هیّن . قال المبرّد انّما یقال اکبرمن فلان، اذا عارضه الفلان ولا معارضٌ هاهنا ، «ربّکم اعلمُ بما فی نفوسکم» من الصّلاح و الفساد والبرّوالعقوق ، «اِن تکونوا صالحین» ای‌طایعین لله فی‌برّ الوالدین وترك العقوق لهما ، گفته اند صالحان اینجا تائبانند چنانك در سورهٔ یوسف گفت : «وتکونوا من بعده قوماً صالحین» ای تائبین ، «فَانّه کان للاَوّابین غفوراً» فی الفاء دلالة انّ الصالحین هاهنا هم التّائبون والاوّاب بمعنی التّائب وهوالرّاجع الی الله عزّوجل فی کلّ ما امر به المقلع عن جمیع ما نهی عنه .

اوّابان فرزندانند که از ایشان نادره‌ای در وجود آید درحق مادر و پدر آنکه پشیمان شوند وتوبه کنند ، یا سخنی درشت گویند ایشانرا و مقصود ایشان در آن جز خیر نباشد ، الله تعالی ایشانرا بدان نگیرد . و قال ابن عباس : الاوّابون المسبّحون ، لقوله : «یا جبالُ اَوّبی معه» ای سبّحی معه . و قیل هم الّذین یُصلّون بین المغرب والعشآء . وقیل یصلّون صلوة الضّحی وسمّی النّبی (ص) صلوة الضّحی صلوة الاوّابین .

«و آتِ ذَا القربی حَقّه» حق پدر و مادر برفرزندان بیان کرد وایشانرا بربرّ واحسان با ایشان تحریض کرد آنکه برّ اقارب وصلت رحم در آن پیوست گفت : «وآتِ ذَا القربی حقّه» - قربی - قرابت است همچون - هدی - بمعنی هدایت ، وهی هدیی فطرحت‌الیاء الاولی‌للتّخفیف ، الله تعالی درین آیت بموآسات و مبرّت میفرماید خویشاوندان و نزدیکان ترا در نسب ، و ایشانرا در مال توحق می نهد چون درویش باشند و نیازمند و در سورهٔ الممتحنه گشاده تر گفت که خویشاوند مسلمان و مشرك را درمبرّت و احسان یکسان کرد ، و ذلك فی قوله : «لاینهاکم الله» الآیة . . . امّا خویشاوند مشرك حق‌صلتست درمال ودر خُلق ، نه

حق واجب بحکم دین چون زکوات وصدقات و کفّارات و اجبات که مصرف آن مسلمانان اند وباهل شرك روا نباشد که دهند اگر چه خویشاوند باشند.

« وآتِ ذا القربى حقّه » ـ قال **السدّى** يعنى ذا القربى من رسول الله (ص) فى النّسب ✿ واليه ذهب **علىّ بن الحسين بن على**. روى انّ **علىّ بن الحسين**(ع) قال لرجل من اهل الشّام اقرأت القرآن ؟ ـ قال نعم، قال افما قرأت فى **سورة بنى اسرائيل** : « وآتِ ذا القربى حقه » قال و انّكم للقرابة الّذى امر الله ان يؤتى حقّه، قال نعم ؛ « و المسكينَ و ابنَ السّبيل » اينجا سخن تمام شد. آنگه ابتدا كرد بنهى تبذير گفت : « ولا تُبذّر تَبذيراً » اى لا تنفقها فى معصية الله ولا فى الرّياء و السّمعة [1]. وكانت الجاهليّة تنحر الابل وتبذّر الاموال تطلب بذلك الفخر و السّمعة وتذكر ذلك فى اشعارها فامر الله جلّ وعزّ بالنّفقة فى وجهها فيما يقرب منه ويزلف لديه. و سئل **ابن‌مسعود** ما التّبذير قال : انفاق المال فى غير حقّه. وقال **مجاهد** لوانفق انسانٌ ماله كلّه فى‌الحق ماكان تبذيراً ولوانفق مدّاً فى‌باطل

✿ در تفسير صافى بنقل از على‌بن ابراهيم قمى درتفسير خود : يعنى قرابة رسول الله(ص) و نزلت فى فاطمة فجعل لها فدك والمسكين من ولد فاطمة وابن السبيل من آل محمد وولد فاطمة. ـ وفى‌الكافى عن الكاظم فى حديث له مع‌المهدى ان الله تعالى لما فتح على نبيه فدك وما والاها لم يوجف عليه بخيل ولا ركاب فانزل الله على نبيه : « وآت ذا القربى حقه » ولم يدر رسول‌الله من هم فراجع فى ذلك جبرئيل و راجع جبرئيل ربه فاوحى الله اليه ان ادفع فدك الى فاطمة فدعاها رسول الله فقال يا فاطمة ان الله امرنى ان ادفع اليك فدك فقالت قد قبلت يا رسول‌الله من الله و منك... الحديث.

در مجمع البيان فى تفسير القرآن ـ شيخ طبرسى : واخبرنا السيد ابوالحمد مهدى بن نزار الحسينى قراءة قال حدثنا ابوالقاسم عبيدالله بن عبدالله‌الحسكانى قال حدثنا الحاكم الواحد ابو محمد قال حدثنا عبدالله عمربن‌احمدبن‌عثمان‌ببغداد شفاهاً قال‌اخبرنى عمربن‌الحسن‌بن على‌بن مالك قال‌حدثنا جعفربن محمد الاحمسى قال حدثنا حسن‌بن حسين قال حدثنا ابو معمر سعيدبن جثيم و على‌بن القاسم الكندى ويحيى بن يعلى وعلى‌بن مسهرعن فضيل بن‌مرزوق عن عطية العوفى عن ابى سعيدالخدرى قال لمانزل‌قوله : « وآت ذا القربي حقه » اعطى رسول‌الله (ص) فاطمةفدكا. ـ قال‌عبدالرحمن‌بن‌صالح كتب المأمون الى‌عبدالله‌بن موسى يسأله عن قصة فدك‌فكتب اليه عبدالله بهذا الحديث رواه الفضيل‌بن مرزوق عن عطية فرد المأمون فدكا الى ولدفاطمة (ع).

[1] ـ السمعة : مايسمع من صيت اوذكر اوغيره والفرق بين الرياء والسمعة ان الرياء يستعمل كثيراً فى الاعمال والسمعة فى‌الاقوال ويمكن ان يفرق بينهما بان الرياء هوالتظاهربما يخالف الباطن والسمعة هى‌اظهارما يوافق الباطن بقصدالشهرة.

کان تبذیراً .

« اِنّ المبذّرین کانوا اخوان الشّیاطین » اولیائهم واعوانهم و کلّ ملازمِ سنة قومٍ وتابع امرهم هو اخوهم. وقیل قرنائهم فی النّار والقرینان یقال لهما اخوان، «وکان الشّیطانُ لربّه کفوراً» مبالغاً فی الکفر، الکفران هاهنا هو کفران الرّبوبیّة .

« و اِمّا تُعرضنّ » الاعراض هاهنا الامهال و الکفّ عن البرّ ، « ابتغآءَ » منصوب لانّه مفعول له والرّحمة هاهنا رزق الدّنیا ، وقیل الفئ والغنیمة . درویشان صحابه چون **مهجع** و **بلال** و **صُهیب** و **سالم** و **خباب** گاه گاه بوقت حاجت و ضرورت ازرسول خدای (ص) چیزی خواستندی ورسول (ص) نداشتی ونه خواستی که ایشانرا ردّ صریح کند ازشرم اعراض کردی وخاموش نشستی برانتظار رزقی که الله تعالی فرستد و بایشان دهد ، ربّ العالمین آیت فرستاد که : « و اِمّا تُعرضنّ » یعنی وان تعرض عن هؤلاء الّذین امرتك ان تؤتیهم حقوقهم عند مسئلتهم ایّاك مالا تجد الیه سبیلاً حیآءً منهم ، « ابتغآءَ رحمةٍ من ربّك » ای لانتظار رزق من الله سبحانه ترجوه اَن یأتیك ، « فقل لهم قولاً میسوراً » ای عِدهم وعداً جمیلاً ـ یعنی درآن حال خاموش منشین و ایشانرا وعدهٔ جمیل دِه ، سخنی نرم و لطیف گوی . فکان النّبی (ص) بعد نزول هذه الآیة اذا سئل ولیس عنده ما یُعطی قال : یرزقنا الله و ایّاکم من فضله ، فتأویل « میسوراً » انّه یُیسّر علیهم فقرهم بدعائه لهم . و گفته‌اند این درشأن **وفدمُزینه** آمد که ازرسول خدای مرکوب خواستند ورسول (ص) گفت : « لااجد ما احملکم علیه »

قوله : « ولا تَجعل یدك مَغلولةً الی عُنقك » سبب نزول این آیت آن بود که رسول خدای (ص) نشسته بود در جمع یاران که کودکی در آمد و گفت : انّ امّی تستکسیك درعاً ـ مادر من از تو پیراهنی میخواهد ، و بنزدیك رسول هیچ پیراهن نبود مگر آنچ پوشیده بود ، کودك را گفت آری پدید آید ، وقتی دیگر باز آی ، کودك باز گشت وبا مادر گفت ، مادر دیگر بار او را بفرستاد گفت : قل له انّ امّی تستکسیك القمیص الّذی علیك ـ بگو آن پیراهن میخواهد

که پوشیده ای ، رسول (ص) در خانه شد پیراهن بر کشید و بوی داد و عریان بنشست ، وقت نماز در آمد بلال بانگ نماز گفت و یاران همه منتظر ، چون رسول (ص) نیامد همه دل مشغول شدند تا یکی از ایشان رفت ورسول را عریان دید ! در آن حال جبرئیل آمد و آیت آورد : « ولا تجعل یدك مغلولةً الی عنقك » اوّل او را نهی کرد ازبخل و امساك از نفقه ، میگوید چنان نه که یکبارگی دست از انفاق بربندآری مانند کسی که دست خویش باگردن خویش بسته بودوچنان نیز نه که ازهمه روی دست گشاده داری و گسترده ، یعنی که راه میانه گزین نه‌اسراف ونه‌تقتیر [١] ، چنانك‌جای دیگر گفت : «لم یسرفوا ولم یقتروا و کان بین ذلك قواماً » واین دلیلست که در انفاق راه اقتصاد رفتن نیکوترست ، توانگربرقدرتوانگری ودرویش برقدر درویشی ، چنانك الله تعالی گفت : « لینفق ذو سعةٍ من سعته و من قدر علیه رزقه فلینفق ممّا آتیه الله » ؛ « فتقعد » نصب علی‌جواب النّفی ، « ملوماً» ای مذموماً فی‌القسمة ، «محسوراً » منقطعاً عن‌النّفقة ، المحسورهاهنا بمعنی الحسیر والحسیر المنقطع عن النّفقة او عن المشی والحسرة تقطّع القلب من النّدم . پس ربّ العزّه تأدیب کرد منفق را وانفاق دروی‌آموخت گفت :

« إنّ ربّك یبسط الرّزق لمن یشآء و یقدر » ای یبسط النّفقة فی موضع البسط ویقدّر فی موضع التّقدیرفتأدّب بتأدیبه وتعلّم منه . گفته اند که درویشانرا این آیت ترغیب است در انفاق با قلّت و فقر ایشان ، یقول البسطان امامك فلا تمسك عن النّفقة و احسن الظنّ بربّك ـ میگوید گستراننده وبخشنده و رسانندهٔ روزی الله تعالی است آنرا که خواهد چنانك خواهد رساند توبرقدر وسع خویش انفاق باز مگیر و به الله تعالی ظنّ نیکوبر همانست که مصطفی (ص) بلال را گفت : انفق یا بلال ولا تخش من ذی العرش اقلالاً ، « إنّه کان بعباده خبیراً بصیراً » یعلم مصالح العباد کما قال فی الآیة الاخری : « ولوبسط الله الرّزق لعباده

١ـ تقتیربمعنی امساك است : قترعلی عیاله ای ضیق علیهم فی‌النفقة .

لبغوا فی‌الارض ».

قوله : « ولا تقتلوا اولادکم خشیةَ اِملاقٍ » الاملاق قلّة النّفقة ونقص الحال و اصل الملق الخضوع ـ املق ـ یعنی حمله الفقر علی الملق ـ میگوید فرزندان خویش را مکشید از بیم درویشی ، قتل اینجا کنایتست ازنفقه باز گرفتن ، اذا امسکت النّفقة عن الولد فقد قتلته و اذا زوّجت کریمتك من فاسق فقد قطعت رحمها . نهی در این آیت کسی راست که مال دارد و انفاق تواند امّا ازبیم درویشی نفقه نکند ؛ و در آن آیت دیگر گفت : « ولا تقتلوا اولادکم من املاقٍ » کسی راست که درویش بود ونفقه نتواند کرد . مفسّران گفتند این در شأن قومی عرب آمد که برعادت اهل جاهلیّت دخترانرا زنده در خاك می کردند از بیم درویشی ، ربّ العالمین ایشان را ازآن باز زد وخبر داد که روزی ایشان وروزی فرزندان ایشان برخدای تعالی است ، اینست که گفت : « نحن نرزقهم و ایّاکم » تقدیره فی هذه السّورة : خشیة املاقٍ بهم نحن نرزقهم و ایّاکم ، و فی الآیة الاخری : « نحن نرزقکم و ایّاهم » ای خشیة املاقٍ بکم ، « اِنّ قتلهم کان خِطأً کبیراً » قرأ **ابن عامر** « خَطاء » بفتح الخاء و الطّاء مقصورة و قرأ **ابن کثیر** « خِطآءً » بکسر الخاء و فتح الطّاء ممدودة و قرأ الباقون « خِطأً » بکسر الخاء و سکون الطّاء غیر ممدودةٍ و المعنی واحد ای انّ قتلهم کان ذنباً عظیماً . ـ یقال خطئ یخطأ خِطأً مثل اثم یأثم اِثماً وخطئ یخطأ خَطأً مثل لحج یلحج لحجاً . و قیل الخطأ الاسم لاالمصدر و کذا الخطاء .

قوله : « ولا تقربوا الزّنی » الزّنا وطی المرأة من غیر نکاحٍ ولا ملكِ یمینٍ و فیه اشارة الی انّه اذا شمّ او قبّل اوصام اورقّق الکلام فقد قارب الزّنا و الشّهوة داعیة الی اسبابٍ متداعیةٍ الی افعالٍ عادیةٍ ، « اِنّه » ای انّ الزّنا ، «کان فاحشةً» منکراً من المعاصی و افاد ـ کان ـ انّه لم یزل محرماً ، « وسآءَ سبیلاً » ای و ساء الزّنا سبیلاً ، منصوب علی التّمییز .

قوله : « ولا تَقتلوا النّفس الّتی حرّم الله » یعنی حرّم الله قتلها ، وهی النّفس

المسلمة و کذا الذّمیّ و المعاهد ، « الّا بالحقّ » یعنی الّا ان یصیر قتلها حقّاً بکفرٍ بعد ایمانٍ اوزناً بعد احصانٍ اوقتل نفسٍ بعمدٍ وذلك فیما روی **ابوهریرة** قال قال رسول‌الله (ص) : امرتُ ان اُقاتل النّاس حتّی یقولوا لا اله الّا الله ، فاذا قالوها عصموا منّی دمآئهم و اموالهم الّا بحقّها و حسابهم علی الله . وفی روایةٍ قیل و ما حقّها ؟ ـ قال زناً بعد احصانٍ و کفر بعد ایمانٍ و قتل نفسٍ فیقتل بها ، « ومن قُتل مظلوماً » من غیر ان یأتی احدی هذه الثلث ، « فقد جعلنا » ای حکمنا ، « لولیّه سلطاناً » ای حجّةً فی قتل القاتل ان شآءَ او اخذ الدّیة اوالعفو والولیّ فی الآیة الوارث والقریب الّذی بینه وبینه قرابة توجب المطالبة بدمه ، فان لم یکن له ولیّ فالسّلطان ولیّه ، « فلا یُسرف فی القتل » روا باشد که این ضمیر با قاتل شود یعنی آنکس که بابتدا قتل کند نه باولیّ دم و باین قول اسراف بمعنی عمداست ، یك قطره خون مسلمانان ریختن بنا حق اسراف است ـ میگوید مبادا که مردم بنا حق خون ریزد و بگزاف قصد قتل مسلمان کند که یاری الله با آن خونست تا ازوی قصاص کنند یادیت ستانند ، ولا یوجد قاتل النّفس الّامرعوباً و قلّ ما یخرج من الدّنیا الّا مقتولاً . ـ و روا باشد که « لا یسرف » این ضمیر باولیّ دم شود ، و اسراف آنست که در قصاص نه آنکس راکشد که مستوجب قتل باشد بلکه دیگری را کشد یا افزونی جوید تا جماعتی را بیکی باز کشد و این عادت عرب بودست که اگر خسیسی سیّد قبیله‌ای را بکشتی اولیاء دم بآن راضی نشدندی که آن قاتل را باز کشتندی یا بروی اقتصار کردندی .

مصطفی (ص) گفت : « انّ من اعتی النّاس علی الله ثلثةً : رجلٌ قتل غیر قاتله اوقتل بذحل الجاهلیّة اوقتل فی حرم الله » .

قرأ حمزة و **الکسائی** : « فلا تُسرف » بتاء المخاطبة فیکون خطاباً للقاتل ابتداءً . و قیل لولیّ الدّم . و قیل خطابٌ للنّبی (ص) و المراد به الامّة الی یوم القیامة ، وقرأ الباقون : « فلا یُسرف » بالیاء والوجه انّ الضّمیر یجوز ان یعود الی القاتل ابتداء و ان لم یجزله ذکر لانّ الحال یدلّ علیه و اسرافه انّه قاتل

ظلماً و یجوز ان یکون الضّمیر عایداً الی الولیّ المذکور فی قوله : « فقد جعلنا لولیّه سلطاناً » واسرافه انّه یقتل غیر من قتل اویقتل اکثر من القاتل کما ذکرنا ، « اِنّه کان منصوراً » ای ولیّ المقتول هوالمنصوربدفع الامام الیه القاتل فان شآء قتل او عفا او اخذ الدّیة . و قیل ـ الهاء ـ کنایة عن المقتول ای انّ المقتول بغیر الحقّ منصور فی‌الدّنیا بالقصاص وفی الآخرة بجزیل الثّواب .

« ولا تقربوا مال الیتیم اِلّا بالّتی هی احسن » الاحسن هوالقیام بحفظ ماله و حُسن النّفقة علیه فی غیر تبذیرٍ مترفٍ اوتضییق مجحفٍ ، وقیل « بالّتی هی احسن » ای بما یحفظ اصوله ویثمر فروعه . وقیل هی التّجارة ، «حتّی یبلغ اَشُدّه» ثمانی عشرة سنة . وقیل الاحتلام مع ایناس الرّشد ، « واوفوا بالعهد » یعنی اوامر الله ونواهیه . وقیل هوالعهد فی‌الوصیّة بمال الیتیم . وقیل کلّ عقدٍ من متعاقدین ، « اِنّ العهدَ کان مسئولاً » ای مطلوبا . و قیل انّ ناقض العهد کان مسئولاً عنه فحذف المضاف واقیم المضاف‌الیه مقامه .

« واَوفوا الکیلَ اذا کِلتم » ای لاتبخسوا النّاس فی‌الکیل ولا تطفّفوا و کذلك الوزن و هو قوله : « وزنوا بالقسطاس المستقیم » قرأ **حمزة** و **الکسائی** و **حفص** : « بالقسطاس » بکسر القاف وقرأ **الباقون** « بالقسطاس » بضمّ القاف و هما لغتان کالقرطاس و القرطاس ، و القسطاس هوالمیزان بلغة الرّوم صغراو کبر . وقیل هو القبّان . قال **الزّجاج** هو میزان العدل ای میزانٍ کان من موازین الدّراهم و الدّنانیرو غیرهما ، « ذلك خیرٌ » ای الایفاءُ اکثر برکةً فی الدّنیا ، « و اَحسنُ تأویلاً » ای مآلاً ومرجعاً فی العقبی .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « و قَضی ربّك اَلّا تعبدوا اِلّا اِیّاه » خداوند حکیم ، کردگار قدیم ، نیکوکار مهربان کریم ، جلّ جلاله وعظم شأنه ، وعزّ کبریاؤه ـ درین آیت

بندگانرا بعبودیّت می فرماید ، و عبودیّت سه چیز است : رؤیت منّت ، و جهد خدمت ، و بیم خاتمت . رؤیت منّت خلیل راست که میگفت : « اَلّذی خلقنی فهو یهدین » . ـ جهد خدمت حبیب راست که ویرا گفت : « ما اَنزلنا علیک القرآن لتشقی » ـ بیم خاتمت یوسف صدّیق راست که گفت : «توفّنی مسلماً» . ـ هر که در میدان عبودیّت درصف خدمت بایستاد وقدم بر کل مراد نهاد وحضرت عزّت را کعبهٔ آمال خود ساخت ، الله نیز اهل مملکت را بخدمت او بدارد و در دوجهان کاروی بی وی بسازد ، اینست که مصطفی (ص) گفت : « من کان لله کان الله له» هر کرا درعبودیّت مراقبت نیست بربساط قربت او را مشاهدت نیست .

وبدانك سالکان راه عبودیّت سه مرداند : یکی عابد ـ نفس وی مقهور خوف عقوبت . یکی عارف ـ دل وی مقهور سطوت قربت . یکی محبّ ـ جان وی مقهور کشف حقیقت . هر که که عابدخواهدتا بند مجاهدت ازروزگار خودبرداردناگاه در عنوان نامهٔ عتاب حق نگرد ، در مقام خجل سر افکنده گردد ، بزبان ندامت عذر خواهد . و هر که که عارف خواهد تا علم شادی و بسطت بحکم قربت ظاهر کند ، ناگاه سلطان هیبت حق پیدا گردد ، در وهدهٔ دهشت افتد ، گهی نظارهٔ جلال کند ازهیبت بگدازد [1] ، همه حیرت برحیرت بیند ، گهی‌نظارهٔ جمال کند از شادی وطرب بنازد ، همه نور وسرور بیند ، بزبان حال گوید :

جمالك نزهتی و رضاك عیشی و حبّك لی من الادیان دینی

با طلعت تو شب نبود نیز بگیتی با دولت تو غم نبود نیز بعالم
چشمی که ترادید شد از درد معافا جانی که ترایافت شد ازمرگ مسلّم

اینست حال [2] آدمی ، که در روضهٔ اشتیاق ، که در حفرهٔ افتراق ، که در چنگك قبض اسیر خود گشته ، که در قبضهٔ بسط نواختهٔ لطف حق .

یکی ازپیران طریقت گفت : با خواص درسفری بودم بمنزلی فروآمدیم ، شیری بیامد نزد ما بخفت ، من از بیم برخاستم بردرختی شدم ، تا بامداد برشاخ

۱ـ نسخهٔ ج : بگذرد. ۲ـ نسخهٔ ج : خاك .

درخت می بودم ، **خواص** بخفت وازآن شیر نیندیشید ؛ روز دیگر چون بمنزل دیگر فرو آمدیم پشه‌ای برو نشست تا بامداد از اذی پشه می نالید ، گفتم ای شیخ : دوش ازشیربدان عظیمی باك نداشتی و نیندیشیدی امشب ازپشه‌ای بدین ضعیفی چرا چندین بنالی ؟ ـ جواب داد که دوش ما را از خود فراگرفته بودند ، از خود بربوده ورقم نیستی برصفات ما کشیده ، از خود بی خود گشته و بحق قائم شده ، وامشب ما را بما باز دادند تا پشه ای بدین ضعیفی ما را اسیرروزگار خود کرد .

. . . « اَ‌لّا تعبدوا اِ‌لّا اِیّاه و بالوالدین احساناً » انّ الحق جلّ جلاله امرالعبد بمراعاة حقّ الوالدین و هما من جنس العبد فمن عجز عن حقّ جنسه فانّی یقوم بحقّ ربّه : و سئل **ابوعثمان** عن برّالوالدین فقال : ان لا ترفع صوتك علیهما ولا تنظر الیهما شزراً ولا یریا منك مخالفةً فی ظاهرٍ ولا باطنٍ و ان تحترمهما ماعاشا و تدعو لهما اذا ماتا و تقوم بخدمة اودّائهما بعد هما . ـ فانّ النّبی (ص) قال : انّ من ابرّالبرّ ان یصل الرّجل اهل ودّ ابیه ، وکان النّبی (ص) اذا ذبح شاةً تتّبع بها صدائق خدیجة رضی الله عنها .

بر جمله حق پدر و مادر، گفته اند که نه چیز است ، پنج در زندگانی ایشان وچهار بعد از وفات ایشان ـ امّا آن پنج که در زندگانی ایشانست : بهمهٔ دل ایشانرا دوست داشتن ـ و بزبان نیکوئی گفتن ـ و بتن خدمت بلیغ کردن ـ و بمال عون کردن ـ و فرمان ایشان بردن بآنچ رضای خدا درآن باشد . امّاآن چهار که بعد وفات ایشان است : خصمان [1] ایشانرا خشنود کردن ـ و از خیرات خویش ایشان را نصیب کردن ـ و ایشانرا دعا گفتن ـ واز هرچه روان ایشان از آن بآزار بود پرهیز کردن . دربن آیات حق پدر ومادر برفرزندان واجب کرد و کیفیّت مراعات ایشان در آن بیان کرد آنکه حق خویشاوندان و نزدیکان برجمله درآن پیوست ، گفت : « وآتِ ذَا القربی حقّه » وممّا یتعلّق بهذه الآیة

---

۱ ـ کذا فی‌الاصل ؟

من الاخبار و الآثار. ما روی انّ النّبی (ص) قال: الرّاحمون یرحمهم الرّحمن ارحموا من فی الارض یرحمکم من فی السّماء؛ الرّحم شجنة من الرّحمن فمن وصلها وصله اللّه ومن قطعها قطعه اللّه؛ قال سفیان الشّجنة الشّئ الملتزق. و روی انّه قال اخبرنی جبرئیل عن اللّه عزّوجل: انّی انا اللّه ذوالرّحمة خلقتُ الرّحم و اشتققت لهما اسماً من اسمی فمن وصلها وصلته و من قطعها قطعته. و قال (ص) اعجل الطّاعة ثواباً صلة الرّحم حتّی انّ القوم ینمو اموالهم و یکثر عددهم بصلة الرّحم وانّهم لفجرة واعجل المعصیة قطیعة الرّحم والبغی.

وقال یبعث اللّه تعالی یوم القیامة الرّحم و الامانة احدیهما عن یمین العرش والاخری عن یساره ولکلّ واحدةٍ منهما عینان تبصران ولسانٌ فصیح وممرّالخلق علیهم فلایمرّ احدٌ الّا وتقول الرّحم واصل یا ربّ، قاطع یا ربّ؛ و تقول الامانة امینٌ یا ربّ، خائنٌ یا ربّ. وقال لاتنزل الرّحمة علی قوم فیهم قاطع رحم.

وجاء رجل الی رسول اللّه (ص) فقال یا رسول‌اللّه انّ رحمی قد رفضونی و قطعونی فارفضهم کما رفضونی واقطعهم کما قطعونی، قال اذا یرفضکم اللّه جمیعاً و ان انت وصلت وقطعوك کان معك من اللّه ظهیر علیهم. وقال (ص) لیس الواصل بالمکافی ولکن الواصل من اذا قطعت رحمه وصلها.

وحکی عن **معروف الکرخی** قال: کان رجل مسرف علی نفسه و لکن کان واصلاً لرحمه، فلّما مات رأیته فی‌المنام وبیده لواء من نورٍ فی‌جمع عظیم علیهم ثیاب من نور و بین ایدیهم نور و من خلفهم نور و عن ایمانهم نور و عن شمائلهم نور یکاد نورهم یخطف البصر وهم یقولون بصوتٍ رفیع: «و آتِ ذا القربی حقّه و المسکین و ابن السّبیل»، فقلت له من هؤلاء؟ ـ قال الواصلون للارحام، فقلت بم نلت ما نلت وقد کنتَ کما کنتَ؟ ـ فقال بصلتی‌الارحام وصلتُ الی الانعام فی دارالسّلام بین یدی ذی الجلال والاکرام.

۵ ـ النوبة الاولى

قوله تعالی : « **ولا تَقْفُ مالیس لك به علمٌ** » وپس ِ هرظنّی مرو بنادانی و آنچ ندانی مگوی ، « **اِنَّ السَّمعَ والبصرَ والفؤادَ** » که از نیوشیدن و نگرستن و اندیشیدن بدل ، « **کلُّ اولئك کان عنه مسئولًا** (۳٦) » شما را بخواهند پرسید .

« **ولا تَمش ِفی الارض مرحاً** » ودرزمین بکشّی [۱] مرو ، « **اِنّك لن تخرقَ الارضَ** » که نه در زمین فرو خواهی شد اگر فروتنی کنی ، « **ولن تَبلُغ الجبال طولًا** (۳۷) » ونه با کوه هم سرخواهی شد اگر برتنی [۲] کنی .

« **کلُّ ذلك کان سیّئهُ** » آن همه بد است، « **عند ربّك مکروهاً** (۳۸) » بنزدیك خداوند تو ناپسندیده .

« **ذلك ممّا اَوحی الیك ربّك** » آن‌همه از آن پیغام است که الله تعالی داد بتو ، « **من الحکمةِ** » از علم [راست برجای خویش] ، « **ولا تَجعل مع اللّه اِلَهاً آخر** » وبا الله تعالی خدائی دیگر مخوان ، « **فتُلقی فی جهنّمَ** » که در او کنند ترا در دوزخ ، « **ملوماً مدحُوراً** (۳۹) » نکوهیده ورانده .

« **اَفَاصفیکم ربُّکم بالبنین** » باش خداوند بگزَید شما را پسران ، « **واتَّخذَ من الملائکة اِناثاً** » و خود را از فریشتگان دختران گرفت ، « **اِنَّکم لتقولون قولًا عظیماً** (۴۰) » شما می گوئید سخنی بزرگ .

« **ولقد صرّفنا فی هذا القرآن** » سخن روی بر روی گردانیدیم درین قرآن ، « **لیذَّکَّروا** » تا دریابند و پند پذیرند ، « **مایَزیدُ هم الّا نُفوراً** (۴۱) » و نمی فزاید ایشانرا این سخن مگر رمیدن .

۱ـ کش = نازان وشادمان ، دقیقی گوید : فتنه شدم‌برآن صنم کش‌بر ـ خاصه بدان دُونر گس دلکش‌بر (لغت‌فرس اسدی).

۲ـ بر تنی = غرور وتکبر (برهان قاطع) . ۳ـ نسخهٔ الف : بودید .

« قل لو کان معهُ آلهةٌ » گوی اگر با الله تعالی خدایان دیگر بودی [۳] ، «کما یقولونَ» چنانک شما میگوئید ، « اذاً لاابْتَغوا الی ذی‌العرشِ سبیلا(۴۲)» آنکه آن خدایان اگر بودندی بخداوند عرش راه جستندی .

« سبحانهُ وتعالی عمّا یقولون » چون پاکست و برتر از آنچ می گویند ، « عُلُوّاً کبیراً (۴۳) » برتریی بزرگ .

«تُسبّح له السّمواتُ السّبعُ والارضُ» بپاکی‌می‌ستاید اورا آسمان‌ها هر هفت وزمینها ، « و من فیهنّ» وهر که درآنست ، « وانْ من شیءٍ الّا یسبّحُ بحمده» و نیست هیچیز مگر که اورامی‌ستاید وبپاکی‌اوراسخن میگوید بحمدالله،« و لکن لا تَفقهونَ تسبیحَهم» لکن‌شما در نمی یابید ستودن ایشان ، « اِنّه کان حلیماً » که الله تعالی فرا گذارنده است دشمنانرا ببردباری ، « غفوراً (۴۴) » پوشنده است برآشنایان بآمرز کاری .

« و اذا قرأتَ القرآنَ » و هر که که قرآن در خواندن گیری ، « جعلنا بینكَ و بین الّذین‌لایُؤمنون بالآخرةِ حجاباً مستوراً (۴۵) » ما میان تو و میان ایشان که بنخواهند گروید برستاخیز پرده ای فروگذاریم پوشیده .

« و جعلنا علی قلوبهم اَکنّةً » و بر دلهای ایشان غلافها و پرده ها او کنیم [۱] ، « ان یَفقهوهُ » تا در نیابند آنچ می‌خواهیم ، « و فی آذانهم وَقْراً » و در گوشهای ایشان گرانی [۲] [تا ایشان بنشنوند آنچ می خوانی شنیدن پذیرفتاری] ، « و اذا ذَکَرتَ ربّك فی‌القرآن وحدهُ » و هر که که یاد کنی خداوند خویش‌را درقرآن به‌یگانگي ، « وَلّوْاعلی‌اَدبارهم نُفوراً (۴۶) » می‌رمند ایشان باز پس .

« نحنُ اعلمُ بما یَستمعون به» ما می دانیم که ایشان بچه می نیوشند [۳]

۱- نسخهٔ ج : افکنیم . ۲- نسخهٔ ج : گرانی افکنیم وباری .
۳- نیوش و نیوشه = گوش دادن سخن باشد ، فردوسی گوید: فرستاده را گفت نیکونیوش — بگوآنچه بشنیدی ای تیزهوش (لغت فرس اسدی)

« اِذیَستمعون الیك» آنکه که می نیوشند بتو ، « و اِذهُم نَجوَی » و خدا داناست بایشان بآن رازکه میکنند با یکدیگر ، « اذ یقولُ الظّالمون » که کافران می گویند ، « اِن تتّبعون اِلاّ رجلًا مسحوراً (۴۷) » پی نمی برید مگر بمردی جادوئی کرده با او .

« اُنظر کیفَ ضربوا لك الاَمثالَ » در نگر که چند مثلها ترا زدند ، « فَضَلّوا » [بی سامان ماندند درتو] و گمراه گشتند ، « فلایَستطیعونَ سبیلًا (۴۸) » نمی توانند که فراسامان راهی برند .

« وقالوا ائذاکنّا عظاماً ورُفاتاً » و گفتند باش که ما استخوان گردیم و خاك ُخرد ، « ائنّالمبعوثونَ » باش ما برانگیختنی ایم ، « خَلقاً جدیداً (۴۹) » آفریده ای نو بآفرینش نو .

النوبة الثـانية

قوله تعالی : « ولا تقفُ مـا لیس لك به علمٌ » ای لاتقولنّ فی شیءٍ مالم لاتعلم ـ می گوید آنچ ندانی درآن سخن مگوی ، چون رسول خدا (ص) را نهی میکنند از گفتن آنچ ویرا درآن علم نبود با کمال حکمت او وتوفیق الله تعالی با او ، پس با دیگران که در سخن ایشان گزاف و اسراف رود چتوان گفت ؟! یقال قفوت الرّجل اقفوه قفواً اذا اتّبعت اثره ، فالتّأویل لاتتبعنّ لسانك من القول ، « ما لیس لك به علمٌ » و کذلك من جمیع العمل ـ میگوید از گفتار و کردار آنچ ندانی مگوی و مکن . **قتاده** گفت : این آنست که گوید دیدم و ندیده باشد ، یا گوید شنیدم ونشنیده باشد ، یا گوید دانستم‌وندانسته باشد . **مجاهد** گفت : این نهی است از قذف ورمی ، ای لاترم احداً بما لیس لك به علم ، واصل القفو البهت و القذف بالباطل ، یقال قفوت الرّجل اذا قذفته بریبةٍ و منه قول النّبی (ص) : نحن بنوالنّضربن کنانة لا نقفو امّنا ولا ننتفی من ابینا . وقیل هو نهیٌ عن شهادة الزّور ، « اِنّ السّمعَ و البصرَ و الفؤادَ » امر بحفظ اللّسان ثمّ

اعقبه بحفظ البصر والسّمع و الفؤاد ، « كلُّ اولئك » ای كلّ هذه فاجراه مجری العقلاء ، « كان عنهُ مسئولاً » تسأل هذه الاعضاء عمّا قاله و عمله و يستشهد بها كما قال تعالى : « يومَ تشهدُ عليهم السنتهم » الآية ... وقيل يسئل الله العباد فيما استعملوا هذه الحواسّ .

« ولا تمشِ في الارضِ مرحاً » يعنى بطراً مختالاً فخوراً لاترى فوقك مزيداً ، « اِنّك لن تَخرقَ الارض » ای لن تقطعها بكبرك حتى تبلغ آخرها ، « ولن تبلغَ الجبال طولاً » ای ولا ان تطاول الجبال يعنى اِنّ قدرتك لا تبلغ هذا المبلغ فيكون ذلك وصلة الى الاختيال . و قيل « انّك لن تخرق الارض » متواضعاً ، « ولن تبلغ الجبال طولاً » متجبّراً ـ معنى آيت آنست كه ای آدمی بكشّی در زمين مرو كه تو عاجزی و عاجز را نرسد كه كشّی كند و كبر آرد و بزرگی نمايد ، و نه آنكس كه كبر آرد بكبر خود جائی می رسد برتبت كه ديگران كه كبر ندارند آنجا می نرسند .

مصطفی (ص) گفت : يحشر المتكبّرون يوم القيامة امثال الذرّ فی صور النّاس يعلوهم كلّ شئ من الصّغار يقادون الى سجنٍ فی النّار. يقال له بولس تعلوهم نار الانيار يسقون من طينة الجبال عصارة اهل النّار .

« كلّ ذلك كانَ سيّئهُ » قرأ **ابن عامر** واهل الكوفة : « سيّئهُ » على الاضافه ، ای كان سيّئ ما ذكرنا و عددنا عليك ، « عندربّك مكروهاً » قال **الحسن** انّ الله ذكر اموراً فی قوله : « و قضى ربّك » الى هذا الموضع ، منها حسن ومنها سيّئٌ و السيّئ من كلّ ذلك كان عند ربّك مكروهاً ـ می گويد آن همه كه برداديم و برشمرديم بدانك شما را از آن باز زدند ، بنزديك خداوند تو ناشايست است و ناپسنديده ؛ باقی قرّاء « سيّئةً » بتنوين خوانند يعنى كلّ ما نهى الله عنه كان سيّئةً عند ربّك مكروهاً ، فيه تقديم و تأخير ای كلّ ذلك كان مكروهاً سيّئةً . وقيل رجع الى المعنى وهو الذّنب والذّنب مذكّرٌ ،

« ذلك » با كلّ شود يعنى آن همه كه فرموديم يا از آن باز زديم ونهى

کردیم ، « ممّا اَوحی الیك ربّكَ » از آن پیغام و وحی است که الله تعالی بتو داد ، « من الحکمةِ » از آن سخن درست راست و موعظهٔ نیکو در قرآن. قال ابن‌عباس هذه الثّمانی عشرة آیةً کانت فی الواح موسی الّتی کتب الله سبحانه انزلها علی محمّد (ص) ، ابتداؤها : « لاتجعل مع اللهِ الهاً آخر » و آخرها : « مدحوراً » . قوله تعالی : « ولا تجعل مع الله الهاً آخر فتلقی فی جهنّم ملوماً » تلوم نفسك وتستحقّ الملامة من‌غیرك ، « مدحوراً » مطروداً مبعّداً من رحمة الله ؛ هذا خطاب للنّبی (ص) والمراد به غیره . وقیل تقدیر الآیة : قل یا محمّد للکافر : « لاتجعل مع الله الهاً آخر فتلقی فی جهنّم ملوماً مدحوراً » .

« اَفَاَ صفیکم ربّکم بالبنینَ » این خطاب بامشرکان عربست که می گفتند : الملائکةُ اِناثٌ و انّها بناتُ الله لذلك سترهم ، استفهامست بمعنی انکار وتوبیخ ، « افاَ صفیکم » یعنی آثرکم ، و الاصفاء الایثار و الاختیار تدخل الطّاء فیها کما تدخل فی الاصطبار و الاصطیاد ، یقول تعالی آثرکم و اختصّکم بالاجلّ و جعل لنفسه‌الادون ، « انّکم لتقولون قولاً عظیماً » یعظم‌الاثم فیه و العقوبة‌علیه .

« و لقد صرّفنا فی هذا القرآن » ای کرّرنا القول فی القرآن من المواعظ و الاخبار ـ ما درین قرآن سخن روی بروی گردانیدیم ، توحید و صفات ، حکم و آیات ، وعد و وعید ، امر ونهی ، محکم و متشابه ، ناسخ و منسوخ ، قصص و اخبار ، حکم وامثال ، حجج واعلام ، تنبیه وتذکیر ، « لیذّکّروا » یعنی لیتذکّر، آنرا کردیم تا در یابند وپند پذیرند . قرأ حمزة والکسائی : «لیذکروا» بسکون الذال و ضمّ الکاف و تخفیفها ، یعنی لیذکروا الادلّة فیؤمنوا به و قدیأتی الذّکر و المراد به التذکّر والتدبّر ، کما قال‌تعالی : « خُذوا ما آتیناکم بقوّةٍ واذکروا ما فیه » ای تدبّروه ولیس یراد به ضدّ النّسیان ـ وقرأ الباقون « لیذّکّروا » بفتح الذال و الکاف و تشدید هما و الاصل لیتذکّروا کما ذکرنا فادغم التّاء فی الذّال ، و المعنی لیتدبّروا ، کما قال تعالی : « ولقدصرّفناه بینهم لیذّکّروا » . و قال : « و لقد وصّلنا لهمُ القولَ لعلّهم یتذکّرون » واراد التدبّر لاضدّ النّسیان .

وقیل : « ولقد صرّفنا فی هذا القرآن » یعنی اکثرنا صرف جبرئیل الیك به لم ینزله مرّةً واحدةً بل نجوماً کثیرةً کقوله : « وقرآناً فرقناه » ، «وما یزیدهم» تصریفنا و تذکّرنا ، « الّا نفوراً » ذهاباً و تباعداً عن الحق و عن النّظر و الاعتبار به ، کقوله : « ولا یزیدُ الظّالمین الّا خساراً » . ایشانرا نفرت ازآن می افزود که اعتقاد نداشتند در قرآن که کلام حقّ است راست و درست ، بلکه اعتقاد داشتند که باطلست وافسانهٔ پیشینیان ، شبه حیل ودستان ، پس هرچند که بیشتر می شنیدند نفرت ایشان بیشتر می بود .

« قُل » یا محمّد لهؤلاء المشرکین ، « لوکان معهُ آلهةٌ کما یقولون » ابن کثیر و حفص : « یقولون » خوانند بیا ، ای کما یقول المشرکون من اثبات آلهةٍ من دونه . باقی «تقولون» بتا خوانند، وقد ذکرنا وجهه ، « اذاً لابتغوا الی ذی العرش سبیلاً » این را دو وجه است از معنی : یکی لوکان فی الوجود آلهةٌ لطلبوا مغالبة الله و الاستیلاءَ علی ذی العرش جلّ جلاله ، اگر در وجود با الله تعالی خدایان بودی چنانك شما می گوئید که کافرانید ایشان بخداوند عرش که الله است یکتا ومعبود بی‌همتا راه جستندی ، یعنی بهره خواستندی ومغالبه و کاویدن جستندی .

معنی دیگر ـ لابتغوا الیه الوسیلة لانّهم عرفوا قدرته و عجزهم ، کقوله تعالی : « یبتغون الی ربّهم الوسیلة » ـ میگوید آن خدایان اگر بودندی بخداوند عرش تقرّب کردندی و نزدیکی جستندی از آنك قدرت الله تعالی و عجز خویش شناختندی .

« سبحانه و تعالی عمّا تقولون » بتاء مخاطبه حمزه و کسائی خوانند ، علی مخاطبة القائلین، باقی « عمّایقولون » بیا خوانند ، و وجهه ما ذکرناه فی قوله « کما یقولون » ، و یجوزان یکون قوله : « سبحانه و تعالی عمّا تقولون » تنزیه الله نزّه تعالی نفسه عن دعویهم فقال : « سبحانه و تعالی عمّا یقولون » ای هو منزّه عن الشّرکة فی الالهیّة و عمّا ادعوا من الباطل «علوّاً کبیراً » و کان القیاس

تعالیاً لکن ردّه الی الاصل کقوله : « انبتکم من الارض نباتاً ».

« تسبّح له السّموات السّبع و الارض و من فیهنّ » قرأ **ابو عمرو** و **یعقوب** و **حمزة** و **الکسائی** و **حفص** بتاء التّأنیث لانّ الفاعل مؤنث وقرأ الباقون «یسبّح» بالیای لانّ فاعله غیر حقیقی التّأنیث لانّه جمع ومع ذلك فالفعل مقدّم ، والمعنی قامت السّموات و الارض بالدّلالة علی قدرته و الالاحة الی حکمته فصار قیامها للصّانع تسبیحاً ، ثمّ هی سبّحت له ناطقةً بکلمات التّسبیح انطقها الله عزّوجلّ بها مقتدراً علی انطاقها نطقاًمویساًللعقول عن فهمها ـ هفت آسمان وهفت زمین وهرچه در آن دلیلند بر کمال قدرت و حکمت و جلال عزّت و وحدانیّت آفرید گار ، همه او را طاعت دار و ستاینده ، و ربوبیّت او را گواهی دهنده ، هرچه مؤمنست زبان او و دل او بپاکی الله تعالی گواهی می دهند ، و آنچ کافرست صورت او و دولت او و رزق او و کار و بار او برتوانائی و دانائی الله تعالی راه می نماید ، « و اِن من شیءٍ الّا یسبّح بحمده » قومی گفتند این درحیوانات که ذوات الارواح اند مخصوص است ، و قول درست آنست که عامّ است درحیوانات و نامیات وجمادات ، همه الله تعالی را می ستایند [1] و تسبیح می کنند و بپاکی وی سخن می گویند ، و آدمی را بدریافت آن راه نه ، و بدانستن بخود هیچ سامان نه ، اینست که ربّ العزّه گفت : « ولکن لاتفقهون تسبیحهم » لانّه بغیر لسانکم و لغتکم . وقیل هذه مخاطبةٌ للکفّار لانّهم لایستدلّون ولا یعرفون ، و کیف یعرف الدّلیل من لایتأمّله . وقیل « لاتفقهون تسبیحهم » لانّها تتکلّم فی بعض الحالات دون بعضٍ .

قال **ابوالخطّاب** کنّامع **یزید الرقاشی** عند **الحسن** فی طعامٍ فقدّموا الخوان فقال : کان یسبّح مرّة ، فذلك قول النّبی (ع) ما عضهت عضاه الّا بترکها التّسبیح .

و عن **خالدبن معدان** عن **المقدام بن معدی کرب** قال : انّ التّراب یسبّح مالم یبتل فاذا ابتلّ ترك التّسبیح ، و انّ الورق لتسبّح مادامت علی الشّجر فاذا سقطت ترکت التّسبیح ، و انّ المآء لیسبّح مادام جاریاً فاذا رکد ترك التّسبیح ،

---

۱ ـ نسخهٔ الف : می شناسند .

وانّ الثوب لیسبّح مادام جدیداً فاذا وسخ ترك التّسبیح ، وانّ الوحش اذا صاحت سبّحت و اذا سکتت ترکت التّسبیح ، و انّ الطّیر لتسبّح ما دامت تصیح فاذا سکتت ترکت التّسبیح ، وانّ الثّوب الخلق ینادی فی اوّل النّهار: اللّهم اغفرلمن نقّانی و قیل صریرُ الباب وخفیف الرّیح ورعد السّحاب من التّسبیح للّه عزّوجلّ . و قال **عکرمة** الشّجرة تسبّح و الاسطوانة تسبّح والطّعام یسبّح .

و عن **جابربن‌عبداللّه** قال قال رسول اللّه (ص) الا اخبرکم بشیءٍ امر به **نوح** ابنه : انّ نوحاً قال لابنه یا بنیّ آمرك ان تقول سبحان اللّه و الحمد للّه ، فانّها صلاة الخلق و تسبیحهم و بها یرزقون ، قال اللّه تعالی : « و اِن من شیءٍ الّا یسبّح بحمده » . وقال **وهب** ان تبنی بیت مسجدٍ الّا وقد کان یسبّح‌اللّه ثلثمائة سنةٍ

و عن **انس‌بن مالك** قال کنّا عند النّبی (ص) فاخذ کفّاً من حصاً فسبّحن فی ید رسول اللّه (ص) حتّی سمعنا التّسبیح ثمّ صبّهنّ فی ید ابی بکر فسبّحن حتّی سمعنا التّسبیح ثمّ صبّهنّ فی ید عمر فسبّحن حتّی سمعنا التّسبیح ثمّ صبّهنّ فی ید عثمان فسبّحن حتّی‌سمعنا التّسبیح ثمّ صبّهنّ فی ایدینا فما سبّحت فی ایدینا .

و عن **جعفربن محمّد** (ع) قال مرض رسول اللّه (ص) فاتاه **جبرئیل** بطبقةٍ فیها رمّان و عنب ، فاکل النّبی (ص) فسبّح ثمّ دخل **الحسن و الحسین** فتناولا منه فسبّح العنب والرّمّان ، « اِنّه کان حلیماً » عن جهل العباد ، « غفوراً » لذنوب المؤمنین .

« واذا قرأتَ القرآن جعلنا بینك و بین‌الّذین لایؤمنون بالآخرةِ حجاباً مستوراً » در معنی این آیت دو وجه گفته اند : یکی آنست که قومی کافران رسول خدایرا اذی می نمودند چون **قرآن** خواندی ، و او را منع میکردند از رفتن بنماز ، ربّ العالمین ایشانرا از وی در حجاب کرد و رسول (ص) را از چشم ایشان بپوشید تا اورا نمی دیدند چون بیرون آمدی یا **قرآن** خواندی ، و آن حجاب بسه آیت است از **قرآن** چنانك **کعب** گفت در تفسیر این آیت ،

قال : کان رسول الله (ص) یستتر من المشرکین بثلث آیات ، الآیة الّتی فی **الکهف** : « إنّا جعلنا علی قلوبهم أکنّةً ان یفقهوه و فی آذانهم وقراً » ، والآیة الّتی فی **النّحل** : « اولئك الّذین طبع الله علی قلوبهم وسمعهم و ابصارهم » ، و الآیة الّتی فی **الجاثیة** : « أفرأیت من اتّخذ الهه هویه وأضلّه الله علی علمٍ وختم علی سمعهِ و قلبه و جعلَ علی بصره غِشاوةً » . قال **کعب** فحدّثت بهنّ رجلاً بالشّام فاسر بارض الرّوم فمکث فیهم ما شاء الله ان یمکث ثمّ قرأبهنّ و خرج هارباً فخرجوا فی طلبه حتّی یکونوا معه علی طریقه ولا یبصرونه .

و روی عن **عطاء** عن **سعید** قال لمّا نزلت : « تبّت یدا ابی لهبٍ » ، جاءت امرأة ابی‌لهب الی النّبی (ص) و معه ابو بکر فقال یا رسول الله لوتنحّیت عنها الّا تسمعك فانّها بذیةٌ ، فقال النّبی (ص) انّه سیحال بینی و بینها فلم تره ، فقالت لابی بکر هجانا صاحبك ، فقال والله ما ینطق بالشّعر ولا یقوله ، قالت انّك لمصدّقٌ فاندفعت راجعةً ، فقال ابوبکر یا رسول الله اما رأتك ؟ ـ قال لا لم یزل ملكٌ بینی وبینها یسترنی حتّی ذهبت .

و قوله : «حجاباً مستوراً» یعنی ساتراً ، مفعولٌ بمعنی فاعل ، کقوله : « إنّه کان وعده مأتیّاً » ای آتیاً . و قیل مستوراً عن اعین النّاس فلا یرونه .

وجه دیگر در معنی آیت آنست که : « اذا قرأتَ القرآن » یا محمّد « جعلنا بینك وبین الّذین لایؤمنون بالآخرة» لایقرّون بالبعث والثّواب والعقاب ، « حجاباً » یحجب قلوبهم عن فهم ما تقرأه علیهم ؛ باین قول تأویل حجاب مُهر است که الله تعالی بردل ایشان نهاد تا حق را در نیابند و بندانند . ـ ودلیل برین قول آنست که برعقب گفت :

« وجعلنا علی قلوبهم أکنّةً » جمع ـ کنانٍ ـ وهو ماستر ، « ان یفقهوه » یعنی ان لا یفقهوه اوکراهة ان یفقهوه ، « و فی آذانهم وَقراً » ای ثقلاً یمنع عن الاستماع ، « واذا ذَکرت ربّك فی القرآن وَحده » یعنی واذا قلت لا اله الّا الله فی القرآن وانت تتلوه ، « ولّوا علی أدبارهم » رجعوا علی اعقابهم ، « نفوراً »

من استماع التّوحید، والنّفورمصدر - نفر - اذا هرب ویجوزان یکون جمع - نافر- مثل قاعدٍ و قعودٍ وجالسٍ وجلوس.

« نحن أعلم بما یستمعون به» سبب نزول این آیت آن بود که امیرالمؤمنین علی (ع) اشراف قریش را برطعامی خواند که ایشانرا ساخته بود و رسول خدا (ص) حاضر بود آن ساعت برایشان قرآن خواند و بر توحید دعوت کرد ایشان با یکدیگر براز می گفتند: هذا ساحر ، یکی می گفت شاعر ، یکی می گفت کاهن ، یکی میگفت مجنون ، ربّ العالمین آیت فرستاد در آن حال که : « نحنُ اعلم بما یستمعون به » یسمع بعضهم بعضاً ، « اذ یستمعون الیک » یصغون الیك یسمعوا القرآن ، « واذُهم نجوی» النّجوی اسم للمصدر ، ای واذ هم ذووا نجوی یتناجون بینهم بالتّکذیب والاستهزاء ، « اذ یقولُ الظّالمون » ای المشرکون ، « اِن تتّبعون » ای ما تتّبعون ، « اِلّا رجلاً مسحوراً » قال ابوعبیدة المسحور الّذی سحر فزال عقله و صار مجنوناً . و قیل مسحوراً ذو سحر یأکل و یشرب کسایر النّاس و السّحر الرّئة . و قیل مسحوراً مخدوعاً مغروراً مکذوباً و قیل نزل فی قومٍ اجتمعوا فی دارالنّدوة وکانوا اذا ارادوا مشورةً اجتمعوا هناك ، یعنی واذ هم نجوی فی دارالنّدوة فبعضهم یقول انّه ساحر وبعضهم یقول انّه مجنون وبعضهم یقول انّه کاهن ، فقال تعالی :

« اُنظر کیف ضربوا لك الامثال » یعنی نصبوا لك الالقاب و تخرّصوا لك الاسماء و بیّنوا لك الاشباه حتّی شبهوك بالسّاحر والکاهن و الشّاعر و المجنون ، « فضلّوا » عن الحقّ - بی سامان ماندند در کار تو و فرو ماندند ، اگر ترا جادو گفتند جادوان را دیدند و جادو نیافتند ترا ، و گر دیوانه گفتند دیوانگانرا دیدند و دیوانه نیافتند ترا ، وگر شاعر گفتند شاعرانرا دیدند و شاعر نیافتند ترا ، وگردروغ زن خواندند دروغ زنانرا دیدند ودروغ زن نیافتند ترا ، «فضلّوا» نه فرا راستی راه می یابند [1] نه با باطل کردن تو می تاوند [2] در ماندند ، « فلا یستطیعون سبیلاً » نمی‌توانند که فرا سامان راهی برند

۱- نسخهٔ الف : می یاوند ۲- تاو = توانائی (برهان قاطع)

«وقالوا» یعنی منکری البعث ، «أئذا کنّا عِظاماً» بعدالموت ، «رُفاتاً» ای تراباً ، «أئنّا لمبعوثون خلقاً جدیداً» نبعث ونخلق خلقاً مجدّداً حین صرنا عظاماً و رُفاتاً حطاماً ، و کلّ مدقوقٍ مبالغٍ فی الدّق رُفاتٌ و مرفوت . وقیل العظم اذا تحطّم فهو رُفاتٌ .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : «ولا تقفُ ما لیس لك به علمٌ» الآیة . . . در این آیت هم موعظت است هم تذکرت هم تهدید ، موعظةٌ بلیغ و تذکرت بسزا و تهدید تمام ، پند میدهد تا بنده از کاردین غافل نماند ، در یاد میدهد تا بنده حق را فراموش نکند ، بیم می نماید تا بنده دلیر نشود ، می گوید آدمی زبان گوشدار [۱] آنچ ندانی مگوی ، سمع گوشدار بشنیدن باطل مشغول مکن ، دیده گوشدار بناشایست منگر ، بدل هشیار باش اندیشهٔ فاسد مکن که فردا ترا از آن همه خواهند پرسید ، زبانرا شاهراه ذکر حق گردان تا بفلاح و پیروزی رسی که میگوید جلّ جلاله : «واذکروا اللهَ کثیراً لعلّکم تفلحون» ، گوش را بر سماع کلام حق دار تا ازرحمت بهره یابی که می گوید : «فاستمعوا له و انصتوا لعلّکم ترحمون» ، چشم را بر نظر عبرت گمار تا برخوردار باشی : «فانظر الی آثار رحمة الله» ، دلرا با مهر او پرداز و غیر او فروگذار : «قل الله ثمّ ذرهم» .

بوسعید خرّاز گفت : من استقرّت المعرفةُ فی قلبه لایبصر فی الدّارین سواه ولا یسمع الّامنه ولا یشتغل الّابه - هر آن دل که معرفت درو جای گرفت اندیشهٔ هر دو سرای ازو برخاست ، بهرچه نگرد حق را بیند و هر چه شنود ازحق شنود ، یکبارگی دل با حق پردازد وبمهر وی نازد ، از ینجا آغاز کند خدمت در خلوت و مکاشفت حقیقت و استغراق در مواصلت ، خدمت در خلوت از آدمیان نهان ، مکاشفت حقیقت از فریشتگان نهان ، استغراق در مواصلت از

۱- گوشدار = محافظ ونگاهبان (برهان قاطع) .

خود نهان .

قوله : « ولاتمش فی الارض مرحاً » خیلا وتبختر وتکبّر ازنتایج غفلتست و دوام غفلت ازشهود حق باز ماندن‌است ، **مصطفی** (ص) گفت : « إنّ الله تعالی اذا تجلّی لشیءٍ خشع له » اگر تجلّی جلال حق بدل بنده پیوسته بودی ، بنده بر درگاه عزّت کمر بسته بودی ، و بنده وار بنعت انکسار پیش خدمت بودی ، چون تجلّی سلطان ذو الجلال برسر بنده اطلاع کند ، زبان در ذکر آید و دل در فکر ، حکم هیبت غالب گردد و نعت مرح ساقط آراستهٔ خلعت بندگی گشته و از تجبّر و تکبّر باز رسته ، یقول الله تعالی : « یَطبعُ اللهُ علی کلِّ قلبِ متکبّرٍ جبّار » .

« و لقد صرّفنا فی هذا القرآن لیذّکّروا » الآیة . . . اتبعنا دلیلاً بعد دلیلٍ واقمنا برهاناً بعد برهانٍ وازحنا کلّ علّةٍ واوضحنا کلّ حجّةٍ فما ازدادوا فی‌تمرّدهم الّا عتوّاً و فی‌طغیانهم الّا علوّاً ومن قبول الحق الّا نبوّاً ، چه دریابد او که بصارت حقیقت ندارد ، چه بیند او که دیدهٔ بینا ندارد ، چون رود کسی که بردست و پای انکال و سلاسل دارد ، اگر گوئی چرا در حکم خدای تعالی چون وچرا نیست ؟ـ واگرخواهی که بازخواست [2] کنی ، روی واخواست نیست : «لایُسئلُ عمّا یفعل » .

« تسبّحُ له السّمواتُ السّبع و الارض و من فیهنّ » الآیة . . . جای دیگر گفت : « سبّح لله ما فی السّمواتِ و ما فی الارضِ » بستود الله تعالی را و بپاکی یاد کرد و به بی عیبی گواهی داد و بکمال بروی ثنا گفت وخدای خواند هرچه در هفت آسمان و هفت زمین چیز است ، « و ان من شیءٍ الّا یسبّحُ بحمده » نیست هیچیز مگر که ویرا می ستاید و حمد می کند واز وی آزادی میکند و بخدائی وی گواهی می دهد ، « و لکن لاتفقهون تسبیحهم » لکن شما آنرا در نیابید ، مؤمنانرا وا تسلیم سپرد و از ایشان توقف نپسندید ، و گردن نهادن و پذیرفتنِ نادریافتهٔ ایشان را درین شمرد گفت شما نتوانید که تسبیح باد وخاك

١ـ مرح = تبختر. ٢ـ نسخهٔ الف : واخواست .

و آتش و آب در یابید: صریر الباب تسبیحه، خریر المآء تسبیحه، دویّ الجوّ تسبیحه، معمعة النّار تسبیحها. جای دیگر گفت: «کلٌّ قد علم صلاتهُ وتسبیحه»، همه آنند که تسبیح آن خالق می داند و سجود آن می بیند، می داند که خود میراند [1]، می بیند که خود می کند، می بندد که خود می گشاید، همه چیز پرداخته، وهمه‌کارساخته، جزاز آن که‌آدمی انداخته، خردها درکار وی گُند، وهمها از وی دربند، عقلها از در یافت آن دور، مسلمانان این نادریافته بجان و دل پذیرفتند و تهمت برعقل و خرد نهادند و عیب از سوی خود دیدند، و الله تعالی را بآنچ گفت استوار گرفتند، واین طریق را دین دانستند و پسندیدند، تا ببرکت آن بنور هدی وسکینهٔ یقین رسیدند.

یحیی معاذ گفت: تلطّفتَ لاولیائک فعرفوک ولو تلطّفتَ لاعدائک ما جحدوك، عبهر لطف و نسرین اُنس و ریحان فضل خود در روضهٔ دلهای دوستان خود برویانیدی تا بآن لطائف بسرّ معارف و اداء وظائف رسیدند، اگر با بیگانگان و دشمنان همین کردی و همین احسان بودی دارالاسلام ودارالکفر یکسان بودی:

قومی بفلك رسیده قومی بمغاك فریاد ز تهدید تو با مشتی خاك

شیخ بوسعید گفت: هر که بار از بُستان عنایت برگیرد بمیدان ولایت فرو نهد، هر کرا چاشت‌آشنائی دادند امید داریم که شام آمرزش بوی رسانند، العنایات تهدِمُ الجنایات، شمّه‌ای از آن نسیم بود که نصیب خاك‌آدم‌آمد- ادبار باقبال بدل گشت و هجران بوصال، خاکی که معدن ظلمت بود منبع زلال لطائف اَسرار ومطلع شموس و اقمار انوار گشت: «لم یکن شیئاً مذکوراً» باین درجه رسید که: «وسقیهم ربّهم شراباً طهوراً».

«واذا قرأتَ القرآن جعلنا بینك وبین الّذینَ لایؤمنونَ بالآخرةِ حجاباً مستوراً»، من تحصّن بالحقّ اوتحصّن بکتابه فهو فی حصنٍ حصین والمضیّع لوقته

---

[1] ۱- نسخهٔ الف: میداند

من يتحسّن بعمله او بنفسه او بجنسه فيكون هلاكه من مواضع امنه .

٦ ـ النوبة الاولى

قوله تعالى : « قُل كونوا حِجارةً » گوی سنگ [خاره] گردید ، « اَوحديداً [٥٠] » یا آهن [پولاد]

« اوخلقاً ممّا يكبُرُ فی صدورکم » یا آفریده‌ای گردید که تا تواند بود نماید در دلهای شما زنده کردن آن ، « فَسيقولونَ من يُعيدُنا » میگویند آن کیست که ما را [دیگر بار] زنده خواهد کرد ، «قل الّذی فطرکم اوّلَ مرّةٍ » بگوی آنکس که نخست بیافرید شما را [آفرینش اوّل بار] ، « فسيُنْغضون اليك رؤسَهم » سرها در تو می جنبانند ، « و يقولون متی هوَ » و می گویند کی خواهد بود آن ، « قُل عسی اَن يكونَ قريباً [٥١] » بگوی که مگر نزدیک است آن روز بودن آن بشما .

« يوم يدعوكم » آن روز که خوانَد الله تعالی شما را ، « فَتَستجيبونَ بحَمْده » از خاك بیرون آئید [بتوانائی اورا گواهی دهان و براست گوئی] اورا ستاشندگان [١] ، « و تظُنّون » وچنان پندارید آن روز ، «اِن لَبثتم الّا قليلًا [٥٢] » که نبودید در خاك مگر اندکی .

« وقُل لعبادی » بندگان مرا بگوی ، « يقولُوا الّتی هی اَحسنُ » که با یکدیگر ویکدیگر را سخن نیکو گوئید ، « اِنَّ الشّيطانَ ينزغُ بينهم» که دیو در آغالش [٢] ساختن وتباهی‌است میان ایشان ، « اِنَّ الشّيطانَ كانَ للانسانِ عدوّاً مبيناً [٥٣] » که دیو مردم را دشمنی آشکار است .

« ربّكم اعلمُ بكم » خداوند شما داناست بشما [وبسزای شما] ، « اِن يَشا

١ـ نسخهٔ ج : شتابندگان .
٢ـ آغالش = مردم را بخصومت افکندن ، تحریك کردن و شورانیدن .

یرحمکم » اگر خواهد ببخشاید بر شما ، « **او ان یشأ یعذبکم** » یا اگر خواهد عذاب کند شما را ، « **وما ارسلناك علیهم وکیلا** (۵۴) » وترا برایشان کوشنده و بدارنده نفرستاده ایم ونه دل دار ونه کارتوان .

« **و ربك اعلم بمن فی السموات والارض** » خداوند توداند سزای هر کسی که در آسمان و زمینست که سزا چیست ، « **ولقد فضلنا بعض النبیین علی بعض** » وما افزونی دادیم پیغامبرانرا یك بردیگر ، « **و آتینا داود زبوراً** (۵۵) » و داود را زبور دادیم .

« **قل ادعوا الذین زعمتم من دونه** » بگوی خوانید اینانرا که ایشانرا خدایان خوانید فرود از الله ۱ ، « **فلا یملکون کشف الضر عنکم** » تا ببینند که نه باز برد گزندتوانند ازشما ، « **ولا تحویلا** (۵۶) » و نه گردانیدن سود یانعمت .

« **اولئك الذین یدعون** » ایشان خودآنند که الله تعالی را خدای میخوانند ، « **یبتغون الی ربهم الوسیلة** » بخدای خویش نزدیکی می جویند ، « **ایهم اقرب** » تاکیست از ایشان که نزدیك ترست باو ، « **و یرجون رحمته** » و بخشایش الله تعالی می بیوسند ۲ ، « **و یخافون عذابه** » و از عذاب او می ترسند ، « **ان عذاب ربك کان محذوراً** (۵۷) » که عذاب خداوند توآنست که ازآن بپرهیزند سزد .

« **و ان من قریة الا نحن مهلکوها** » و هیچ شهری نیست مگر ما هلاك کنندهٔ آنیم [خالی کنندهٔ آن] ومیرانندهٔ اهل آن ، « **قبل یوم القیمة** » پیش از روز رستاخیز ، « **او معذبوها عذاباً شدیداً** » یا خود عذاب کنندهٔ آن بعذابی سخت ، « **کان ذلك فی الکتاب مسطوراً** (۵۸) » آن در علم من کردنی و دانسته و درلوح نبشته [که بنارا خرابی در پیش و زنده را مرگی] .

« **وما منعنا** » و باز نداشت ما را ، « **ان نرسل بالآیات** » که ما گشادیم و فرستادیم هر معجزه و نشان که دشمنان از پیغامبران ما خواستند ، « **الا ان کذب بها الاولون** » مگر آنکه پیشینیانرا نمودیم و آنرا دروغ شمردند ،

۱ــ نسخهٔ الف : جزالله تعالی. ۲ــ نسخهٔ الف : امیددارند.

« **و آتینا ثمودَ النّاقة** » و آنك داديم **ثمود** را ماده شتر ، « **مُبصرةً** » آشکارا و روشن چشمها را دیدەور ، « **فظَلَموا بها** » ستم کردند براو ، « **وما نُرسلُ بالآیاتِ** » و ما آیات و معجزات نفرستیم ، « **اِلاّ تَخویفاً** (٥٩) » مگر بیم دادن و وعید نمودن را .

« **واذ قُلنا لك** » و اینکه میگوئیم ترا ، « **اِنَّ ربَّك احاطَ بالنّاس** » که خداوند تو تاود [١] با مردمان هر کرا خواهد گیرد ، « **وما جعلنَا الرُّؤیا التی اَریناكَ** » و نکردیم آن دیدار که ترا نمودیم ، « **اِلاّفتنةً للنّاس** » مگر آزمایشی مردمانرا ، « **والشَّجرةَ الملعونةَ فی القرآن** » و آن درخت نفریدهٔ نکوهیده در قرآن ، « **و نُخَوّفُهم** » ومی ترسانیم ایشانرا ، « **فمایزیدهم الاّ طغیاناً کبیراً** (٦٠) » و نمی فزاید ترسانیدن ایشانرا مگر گزاف گوئی و گزاف کاریی بزرگ .

« **واذ قُلنا للملائكةِ اسْجُدوا لآدم** » وفریشتگانرا گفتیم که سجود کنید آدم را ، « **فسجدوا الّا ابلیس** » سجود کردند اورا مگر **ابلیس** ، « **قال ءَاَسجد لمن خلقتَ طیناً** (٦١) » گفت آیا سجود کنم اکنون کسی را که بیافریدی از گل ؟! « **قال اَرأیتك** » و گفت بینی ، « **هذا الّذی کرَّمتَ علیَّ** » این را که برگزیدی [٢] بر من ، « **لئن اَخَّرتنِ الی یومِ القیمة** » اگر باز داری مرا تا روز رستاخیز ، « **لاَحتنکَنَّ ذُرّیّته** » از بیخ کنم من نژاد او را ، « **اِلّاقلیلاً** (٦٢) » مگر اندکی .

« **قالَ اذهَب فمن تبعَك منهم** » الله تعالی گفت شو هر که از پی تو بیاید ازیشان ، « **فانَّ جهنَّم جزآؤکم** » دوزخ پاداش شما همه ، « **جزآءً موفوراً** (٦٣) » پاداشی است تمام و سپری کرده .

« **وَاسْتفزز** » و بخیزان ، « **مَن ِاستطعتَ منهم بصوتك** » هر که توانی ازیشان ببانگ خویش ، « **واَجلب علیهم** » وبر ایشان انگیزان ، « **بخیلك ورَجلك** » سواران خویش و پیادگان خویش ، « **و شارِکهم** » و با ایشان انبازی کن ؛

١ـ تاویدن = پیچیدن . ٢ـ نسخهٔ ج : اینست که برگزیدی .

« **فی الاموالِ وَالاولاد**» درمالهای ایشان ودرفرزندان ، « **و عِدْهُم**» [وایشان را عمر درازنمای] ووعدهٔ زندگانی ده ، « **وما یعدُهم الشَّیطان الّا غُرورا** (۶۴) » و وعده ندهد مردمانرا دیو مگر بفریب .

« **اِنَّ عبادی لیس لك علیهم سُلطانٌ** » بندگان من نیست ترا بر ایشان دسترسی وتوانی [1] ، « **و کفی بربّك وکیلًا** (۶۵) » وخداوند تو بسنده وباز پذیرنده است و یار .

« **ربّکم الَّذی یُزجی لکم الفلكَ فی البحر** » خداوند شما اوست که خوش می رواند ونرم کشتی در دریا شما را ، « **لتبتَغوا من فضله** » تا فضل او جوئید از روزی خویش ، « **اِنَّه کان بکم رحیماً** (۶۶) » که او بشما مهربان است [2] .

« **واذا مسَّکم الضُّرُّ فی البحر** » و چون بشما رسد گزند و بیم در دریا ، « **ضلَّ مَن تدعون الّا اِیّاهُ** » گم شود هرچه می خوانید بخدائی مگر او ، « **فلمّا نجّیکم الی البرّ** » چون شما را وارهاند با خشکی و دشت ، « **اَعرضتُم** » روی گردانید ازشکراو ، « **و کان الانسانُ کفوراً** (۶۷) » این آدمی همیشه ناسپاس است .

« **اَفَاَمِنتُم** » ایمن می باشید شما که مشرکانید ، « **اَنْ یَخسف بکم جانبَ البَرّ** » که شما را ازسوئی [3] درزمینی فروبرد [او که شما را دردریا تاود برخشك هم تاود] ، « **اَو یُرسِل علیکم حاصباً** » یا برشما سنگ باران فرستد ، « **ثمَّ لاتجدوا لکم وکیلًا** (۶۸) » آنکه خود را یاری و پذیرفتکاری و کار سازی نیابید .

« **اَم اَمِنْتم** » آیا ایمن می باشید ، « **اَنْ یعیدکم فیه تارةً اُخری** » که شما را باز باری دیگر در دریا برد ، « **فیُرسل علیکم قاصفاً من الرّیح** » و برشما باد کشتی شکن گشاید ، « **فیُغرقکم** » تا شما را بآب بکشد ، « **بما کفرتُم** » بآنك بار پیشین ناسپاس گشتید ، « **ثمَّ لاتجدوا لکم علینا به تَبیعاً** (۶۹) » آنکه خویشتن

۱ـ نسخهٔ الف : برگزیدگان من ترا دست رسی و توانی نیست .
۲ـ نسخهٔ ج : او که بشما مهربان .   ۳ـ نسخهٔ ج : که در سوئی ازسویها برشمارا .

را برما متتبّع و داوری دار و کین خواه نیابید.

النوبة الثـانية

قوله تعالی: «قل کونوا حجارةً اوحدیداً، اوخلقاً ممّا یکبرُ فی‌صدورکم» معنی آنست که ای **محمّد** منکران بعث را بگوی اگر بشدّت وقوّت سنگ خاره و آهن وپولاد گردید یا آن خلقی که دردلهای شما چنان نماید که زنده کردن آن نتواند بود وآن مرگ است بقول بیشترین مفسّران یعنی که اگرخود مرگ باشید شما را بمیرانم و باز زنده گردانم به آن قدرت که شما را در آفرینش اوّل آفریدم و شما اقرار می دهید، هم بآن قدرت شما را باز آفرینم و اگرچه سنگ وآهن باشید یا مرگ. قال **مجاهد**: «ما یکبر فی صدورکم» هوالسّماء والارض والجبال، «فسیقولونَ من یُعیدنا» خلقاً جدیداً بعدالموت، «قل‌الّذی فطرکم» ای خلقکم اوّل مرّةٍ، «فسینغضون الیك رؤسهم» فعل المستهزئ و المستبعد للشّئ، «ویقولون متی هو» ای متی الاعادة و البعث استبعاداً له ونفیاً، یقال نغضت سنّه اذا تحرّکت و انغاض الرّجل رأسه تحریکه ایّاه مستنکراً، «قل عسی اَن یکون قریباً» ای هو قریب لانّ عسی من الله واجب، و «قریباً» یجوز ان‌یکون خبر کان ویجوز ان یکون ظرفاً ای فی زمانٍ قریب، ثمّ بیّن و عیّن فقال:

«یوم یدعوکم» من قبورکم الی موقف القیامة والمحاسبة. **مقاتل** گفت: «یدعوکم» **اسرافیل** و هی‌النّفخة الاخیرة، واین دعا را دو وجه است از معنی: یکی آنست که صیحه‌ای شنوند که آن صیحه ایشانرا داعیهٔ اجتماع بود بزمین محشر، دیگر معنی آنست که **اسرافیل** بر صخرهٔ **بیت‌المقدس** بایستد وگوید: ایّتها العظام البالیة و اللّحوم المتفرّقة و العروق المتقطّعة اخرجوا من قبورکم فیخرجون من قبورهم؛ فذلك قوله: «فتستجیبون بحمده» ای فتجیبون بامره و تقصدون نحو الدّاعی. و قیل «تستجیبون» مقرّین بـانّه خـالقکم. و قیل

« تستجیبون بحمده » و هو انّهم یخرجون من القبور یقولون سبحانك و بحمدك حین لاینفعهم الحمد و امّا المؤمنون فکما قال النّبی (ص) : لیس علی اهل لا اله الّا الله وحشةٌ فی قبورهم ولا منشرهم وکانّی باهل لا اله الّا الله وهم ینفضون التّراب عن رؤسهم و یقولون الحمد لله الّذی اذهب عنّا الحزن ، « و تظنّون اِن لبثتم الّا قلیلاً » ای ما لبثتم فی القبر الّا قلیلاً یستقصرون مدّة موتهم لانّهم لایشعرون بالمدّة الّتی مرّت بهم وهم اموات . وقیل یستقصرون مدّة لبثهم فی الدّنیا ممّا یعلمون من طول لبثهم فی الآخرة . و قیل بین النّفختین یرفهون عن العذاب وبینهما اربعون سنةً فیرونها لاستراحتهم قلیلاً .

« و قل لعبادی یقولوا الّتی هی احسن » سبب نزول این آیت آن بود که مشرکان عرب صحابهٔ رسول را اذی می نمودند وایشانرا بقول وفعل می‌رنجانیدند ، ایشان برسول خدا نالیدند و دستوری قتال خواستند ، جواب ایشان این آیت آمد: « و قل لعبادی » المؤمنین ، « یقولوا » للکافرین ، « الّتی هی احسن » یعنی الکلمة الّتی هی احسن وذلك ان یقولوا یهدیکم الله وهذا قبل ان امروا بالجهاد . و قیل ـ الاحسن ـ کلمة الاخلاص : لا اله الّا الله محمّد رسول‌الله . وقیل الامر بالمعروف و النّهی عن المنکر . وقیل نزلت فی عمر بن الخطّاب . و قیل فی **ابو بکر الصدّیق** حین شتمه رجل من العرب فامره الله بالعفو ، « اِنّ الشّیطانَ ینزغ بینهم » النّزغ ایقاع الشرّ و افساد ذات البین ـ نزغ آنست که ایشانرا بسرسبکی در یکدیگر او کند ومیان ایشان آغالش سازد وعداوت در میان او کند ، « اِنّ الشّیطانَ کان للانسان عدوّاً مبیناً » ظاهر العداوة .

« ربّکم اعلمُ بکم اِن یشأ یرحمکم » یوفّقکم لتؤمنوا ، « او اِن یشأ یعذّبکم » بان یمیتکم علی الکفر ، ـ اعلم ـ اینجا بمعنی علیم است ـ میگوید الله تعالی داناست بشما و سزای شما ، اگر خواهد برحمت خویش شما را توفیق دهد تا ایمان آرید وبهروز ونیکبخت گردید ، واگرخواهد بعدل خویش شما را عذاب کند که بر کفر و شرك بمیرید و بدوزخ شوید ، آنگه گفت : « و ما ارسلناك

علیهم وکیلاً » ما وکّل الیك ایمانهم فلیس علیك الّا التبلیغ ـ ای محمّد ایمان ایشان با تو نیفکندیم ودر دست تو و خواست تو نکردیم ، بر تو جز ابلاغ نیست و توفیق و هدایت جز کار ما نیست . و قیل « ان یشأ یرحمکم » فینجیکم من اعدائکم ، « او ان یشأ یعذّبکم » فیسلّطهم علیکم ، « وما ارسلناك علیهم وکیلاً » ای حفیظا کفیلاً ؛ قیل نسختها آیة القتال .

« و ربّك اعلم بمن فی السّموات والارض » ای هو عالم باهل السّموات واهل الارض وهو اعلم بصلاح کلّ واحدٍ منهم ـ خداوند تو داناست باهل آسمان واهل زمین از فریشتگان و آدمیان و غیر ایشان ، همه را می داند که همه آفریدهٔ اواند ، رهی و بندهٔ اواند ، صلاح و سزای هر کس داند که چیست ، هر کس را آنچ صلاح وی است می دهد وبهر کس آنچ سزای ویست می رساند . وقیل « ربّك اعلم بمن فی السّموات والارض » فجعلهم مختلفین فی اخلاقهم وصورهم واحوالهم وملکهم کما فضّل « بعض النبیّین علی بعضٍ » فمنهم من کلّم الله ومنهم من اتّخذه خلیلاً ومنهم من ایّده بروح القدس و منهم من آتاه ملکاً لاینبغی لاحدٍ من بعده و منهم من اصطفاه وغفر له ما تقدّم من ذنبه و ما تأخّر و هو محمّد (ص) واعطائه القرآن ، « و آتینا داود زبوراً » وهو مائة و خمسون سورةً لیس فیها حکمٌ ولا فرضٌ ولا حلالٌ ولا حرامٌ ولا حدودٌ انّما هو ثناءٌ و وعظٌ و تحمیدٌ وتمجید .

تمامتر کرامتی و عظیم تر نواختی که الله تعالی با بنده کند آنست که او را کتاب دهد ، و هیچ پیغامبر از کرامتی و معجزتی خالی نبود ، امّا کتاب هفت کس را داد از پیغامبران : آدم وشیث و ادریس وابراهیم وداود وموسی و عیسی و محمّد صلوات الله علیهم اجمعین ، و المعنی فی ذکر داود هاهنا انّ الله عزّوجل اعلم انّ تفضیل بعض النبیّین علی بعضٍ ممّا قد فعله الله عزّوجل عن علم بشأنهم ولا تنکروا تفضیل محمّد (ص) و اعطائه القرآن فقد اعطی الله داود الزّبور ، وقرأ حمزة : « و آتینا داود زُبوراً » بضم الزّای وهو جمع زُبر .

« قل ادعوا الّذین زعمتم من دونه » سبب نزول این آیت آن بود که قریش

را هفت سال قحط رسید و اندر آن قحط در بلائی عظیم بودند تا برسول‌خدا نالیدند و کشف بلا بدعا از وی خواستند ، این آیت بجواب ایشان بود : « قل ادعوا الّذین زعمتم » ادّعیتم انّها آلهة سوی الله ، از ایشان خواهید تا ببیید و بدانید که در دست و توان ایشان هیچیز نیست نه باز بُرد کزند ، نه گرداندن سود ، نه قحط وشدّت از شما بازبرند ونه توانند که درویشی با توانگری گردانند ونه بیماری با صحّت ، آنکه گفت :

« اولئك الّذین یدعون » ای یدعونهم آلهةً ویعبدونهم وهم الملائکة الّذین عبدوا من دونه . وقیل عزیر و المسیح . وقیل نفر من الجنّ تعبدهم خزاعة فاسلم اولئك النّفر من الجنّ و بقیت خزاعة علی کفرهم ، اینان که ایشانرا خدایان می خوانند خود آنند که الله تعالی را می پرستند و اورا می خوانند وبوی تقرّب می جویند ، « یبتغون الی ربّهم الوسیلةَ » یتضرّعون الی الله و یطلبون القربة و الزّلفة الیه ، الوسیلة و الطّلبة و السّئول فی معنی واحد ، « اَیّهم اقرب » ایّهم رفع بالابتدا و الخبر اقرب ، و المعنی یطلبون الوسیلة الی ربّهم فینظرون ایّهم اقرب الیه فیتوسّلون‌به ، ثمّ قال : « و یرجون رحمتهُ و یخافون عذابهُ » ای معبودو کم طالبوا الزّلفة الی الله وراجوا رحمته و خائفوا عذابه - میگوید اینان که شما ایشانرا معبود می دانید بالله تعالی نزدیکی می جویند و رحمت او می بیوسند[1] و از عذاب او می ترسند ، جوینده و ترسنده و بیوسنده خدائی را کی شاید ؟ - وقیل « اولئك الّذین یدعون » هم الانبیاء الّذین ذکروا فی الآیة الاولی ، یدعون الله و یدعون النّاس الی عبادة الله ، « یبتغون الی ربّهم الوسیلة » بصالح الاعمال .

« و اِن من قریةٍ اِلّا نحنُ مهلکوها » ای مبیدوها علی ممرّ الایّام ، « او معذّبوها عذاباً شدیداً » هیچ شهری نیست مگر که ما هلاك کنندهٔ اهل آنیم بعذابی زود یا بمرگ بد رنگ . مقاتل گفت : امّا الصّالحة فبالموت وامّا الطّالحة فبالعذاب - بدانرا بعذاب زود فراگیریم وهلاك کنیم ونیکان را بدرنگ وروزگار

۱- نسخهٔ الف : و اومید میدارند .

بآجال خویش ، « کان ذلك فی الکتابِ مسطوراً » ای مثبتاً مکتوباً فی اللّوح المحفوظ .

« و ما منعنا » هذا علی سعة لسان العرب ، معناه لم یمتنع و الله عزّوجل لا یمنع هذا کما جاء فی الخبر : من سرّمؤمناً فقد سرّ الله ، معناه جاء بشیءٍ یفرح به‌الله والله لا یُسرّ و لکنّه یفرح ، وقد صحّ فی‌الخبرالفرح . **ابن‌عباس** گفت سبب نزول این آیت آن بود که اهل **مکّه** از رسول خدا اقتراح کردند تا **کوه صفا** زر گرداند وزمین **مکّه** برایشان فراخ وهامون گرداند تا ایشان درآن کشت زار کنند ، وحی آمد بزبان **جبرئیل** که ای **محمّد** اگر خواهی بایشان دهیم آنچ در خواست می کنند ، امّا اگر ایمان نیارند ایشانرا زمان ندهیم و همه را هلاك کنیم چنانك با امم پیشین کردیم ، واگر خواهی ایشان را فرو گذاریم و زمان دهیم ؛ رسول خدا (ص) اختیار فرا گذاشتن و زمان دادن کرد و ربّ العالمین باین معنی آیت فرستاد : « و ما منعنا اَن نُرسل بالآیات » ای مـا منعنا ارسال الآیات الّتی اقترحوها الّا علمنا انّهم یکذّبون رسلی کما کذّب الاوّلون فاهلکناهم لانّ سنّتنا مضت بـاهلاك من کذّب بالآیات المقترحة فیجب اهلاك قومك و قد قضیت ان لا استأصل امّتك لانّ فیهم من یؤمن او یلد مؤمناً ـ رحمت خدا و فضل خدا بود وبرکت دعاءِ **مصطفی** (ص) برین امّت که ربّ العالمین عذاب استیصال از کفّار امّت اوبازداشت وعذاب ایشان با قیامت افکند ، چنانك گفت : « بل‌السّاعةُ موعدهم و السّاعة اَدهی واَمرّ » .

... قوله : « اَن نُرسل بالآیات » فی موضع المفعول الثّانی ، « اَن کذّب بها الاوّلون » موضعه رفع بالفاعل ای ما منعنا الارسال الّا تکذیب الاوّلین ، « وآتینا ثمود النّاقة » بسؤالهم و اقتراحهم ، « مُبصرةً » ای آیةً بیّنةً ظاهرةً مضیئةً خرجت من صخرةٍ صلدةٍ . وقیل مبصرةً متضمّنةً لبصائر فی‌الدّین لمن استبصر . وقیل مبصرةً یبصر بها کیومٍ صائمٍ یعنی فصام فیه و لیلةٍ نائمةٍ نیام فیها . وقیل مبصرةً جاعلةً ایّا هم ذوی بصائر ، «فظلموابها» فی‌الباء ثلثة اقوال : احدها بمعنی

کذّبوا بها ، والثّانی ظلموا انفسهم بعقرها ، والثّالث فظلموها و الباء زائدة . وقیل « فظلموا بها » ای جحدوا بها انّها من عند الله ، « و ما نرسلُ بالآیات » یعنی و ما نرسل الآیات و الباء زائدة کالاولی و الآیات المعجزات لا المقترحات . و قیل الآیات القرآن . و قیل الموت الذّریع . و قیل العبر یقول و ما نری الآیات و المعجزات الّا وعیداً فاذا ظهرت الآیة ولم تقبل وقعت العقوبة و حقّت الحجّة و انقطعت المعذرة وبطلت المهلة . وقیل « و ما نرسل بالآیات » ای العبر والدّلالات ، « اِلّا تخویفاً » للعباد لعلّهم یخافون القادر علی ما یشآء .

قال **قتادة** : انّ الله تعالی یخوّف النّاس بما شاء من آیاته لعلّهم یعتبون او یرجعون رجفت المدینة علی عهد **ابن مسعود** فقال یا ایّها النّاس انّ ربّکم یستعتبکم فاعتبوه . وروی **محمّد بن عبدالملک بن مروان** قال : انّ الارض زلزلت علی عهد رسول الله (ص) فوضع یده علیها فقال اسکنی فانّه لم یأن لك بعد ثمّ التفت الی اصحابه فقال انّ ربّکم تستعتبکم فاعتبوه ، ثمّ زلزلت بالنّاس فی زمان **عمر بن الخطّاب** فقال ایّها النّاس ما کانت هذه الزلزلة الّا عن امرٍ احدثتموه و الّذی نفسی بیده لئن عادت لا اُساکنکم فیها ابداً .

وسئل **احمد بن حنبل** عن هذه الآیة فقال : الآیات هی الشّباب و الکهولة و الشّیبة و تقلّب الاحوال لعلّك تعتبر بحالٍ او تتّعظ فی وقتٍ .

« و اذ قلنا لك » یعنی نقول لك ، « انّ ربّك احاط بالنّاس » ای النّاس فی قبضته و هو مانعك منهم فلا تُبال بهم و بلّغ ما ارسلت به ، و معنی آیت آنست که ای **محمّد** ما ترا میگوئیم از این کافران و دشمنان مترس و اندیشه مدار که ایشان همه درقبضهٔ ما اند و در مشیّت ما ، نتوانند هیچ که از مشیّت ما بیرون شوند وما ترا نگهبان و گوشوانیم دست ایشان از تو کوتاه داریم تا قصد تو وقتل تو نتوانند کردن تو فرمان و وحی ما بقوّت دل برسان و رسالت بگزار واز کس باك مدار ، همانست که جای دیگر گفت : « و الله یعصمك من النّاس » ، « و ما جعلنا الرّؤیا الّتی اریناك » قال **سفیان بن عیینه** عن **عمرو بن دینار** عن **عکرمة** عن

ابن‌عباس انّه قال فی هذه الآیة هی رؤیا عین اُریها رسول الله (ص) لیلة اسری به لیست برؤیا منام. وتقول العرب رأیت بعینی رؤیةً ورؤیا وعلی هذا یحمل حدیث **معاویة** انّه کان اذا سئل عن مسری رسول الله (ص) قال کانت رؤیا من الله صادقةً ای رؤیا عیان. اری الله نبیّه (ص) .

قول جمهور مفسّران آنست که این رؤیا دیدن بچشم است در بیداری **مصطفی** را شب معراج و معنی فتنه در آن آن بود که قومی آنرا منکر شدند و نپذیرفتند ازین ناگرویدگان وخداوندان گمان‌ازمردمان ، گفتند چون تواند بود و چه صورت بندد که یکی را بپاره ای از شب بآسمان برند و بازآرند ؟! و مسلمانان آنرا تصدیق کردند و پذیرفتند ، قولی دیگر از **ابن‌عباس** روایت کرده اند که این رؤیا خوابست یعنی که آن خواب رسول خدا را نمودند که در **مکّه** شدی و آن سال **حدیبیَه** بود که رسول (ص) از **مدینه** بیامد بتعجیل تا در **مکّه** شود و مشرکان او را باز گردانیدند تا قومی گفتند : قد ردّ رسول الله (ص) وقدکان حدثنا انّه سیدخلها ، آن باز گشت رسول‌فتنهٔ‌آن قوم گشت که این‌سخن گفتند ، چون سال دیگر بود رسول خدا در**مکّه** شد و فتح بود رسول خدا را ، ربّ‌العزّه آیت فرستاد : « لقد صدق اللهُ رسولهُ الرّؤیا بالحقّ » الآیة .... وقیل هو من قوله : « اِذ یریکهم‌اللهُ فی مَنامك قلیلاً » ، « والشّجرةَ الملعونة » فی القرآن هی‌عطف علی‌الرّؤیا ـ مفسّران گفتنداین‌شجرهٔ ملعونه‌درخت زقّوم‌است که‌ربّ‌العزّه در وصف آن گفت : « انّها شجرةٌ تَخرجُ فی اصلِ الجحیم » جای دیگر گفت : « اِنّ شجرةَ الزّقوم طعامُ الاثیم » ، و فتنهٔ مشرکان در درخت آنست که **ابوجهل** گفت : الیس من کذب ابن ابی کبشة انّه یوعدکم بنار. تحرق الحجارة ثمّ یزعم انّه تنبت فیها شجرة وانتم تعلمون انّ النّار تحرق الشّجر ـ درآتش درخت بارور چون بود و آتش خود درخت سوزد ، پس **بوجهل** اصحاب خود را گفت : فما تقولون فی‌الزّقوم ـ شما در زقّوم چه گوئید وآنرا چه شناسید ؟ ـ **عبدالله بن ـ الزّبعری** گفت : انّها الزّبد و التّمر بلغة بربر ، فقال **ابوجهل** یا جاریة زقّمینا فآتت بالزّبد و التّمر ، فقال استهزاءً یا قوم تزقّموا فانّ هذا ما یخوّفکم به

محمّد .

اینست فتنهٔ مشرکان در درخت ملعونه که الله گفت : « الّا فتنةً للنّاس » همانست که جای دیگر گفت : « اِنّا جعلناها فتنةً للظّالمین ، اِنّها شجرةٌ تخرجُ فی اصلِ الجحیم » . و روی عن ابن‌عباس : الشّجرة الملعونة الکشوث الّتی تلتوی علی الشّجر و فی الملعونة اقوالٌ و احدها انّه لمّا اشبه طلعها رؤس الشّیاطین و الشّیطان ملعون کانت الشّجرةُ ملعونةً ، و الثّانی انّ آکلها ملعونٌ فاجری اللّعنة علیها ، و الثّالث سمّیت ملعونةً لضررها و العرب تقول لکلّ طعامٍ مکروهٍ ضارٍّ ملعونٌ . و قیل فی الآیة تقدیمٌ و تأخیرٌ تقدیرها : وما جعلنا الرّؤیا الّتی اریناك و الشّجرة الملعونة فی القرآن الّا فتنةً للنّاس ، ثمّ قال : « و نخوّفهم » یعنی بالزّقوم فی‌النّار ، « فما یزیدهم » التّخویف ، « الّا طغیاناً کبیراً » کفراً ومجاوزة حدٍّ فی العصیان ، ثمّ عقّب هذا بحدیث آدم و کبر ابلیس و عتوّهُ علی ربّه ، فقال عزّ من قائل :

« واذ قلنا للملائکةِ اسجدوا لِآدم فسجدوا اِلّاابلیس» مضی تفسیره ، «قال ءَ اَسجدُ » استفهامُ انکارٍ ، « لمن‌خلقت طیناً » نصب علی‌الحال یعنی انّك اَنشأته فی حال کونه طیناً ویجوزان یکون تمییزاً یعنی من طین .

« قال » یعنی ابلیس ، « اَرأیتك » ای اَرأیت و الکاف توکیدٌ للمخاطبة ، « هذا الّذی کرّمت علیّ » این تکریم بمعنی تعظیم و تفضیل‌است ، « علیّ » ازبهر آن گفت و جواب این سخن محذوفست : ای اخبرنی عن هذا الّذی کرّمت علیّ باسجاد الملائکة لم کرّمته علیّ وقد خلقتنی من نارٍ و خلقتهُ من طین ، فحذف لانّ فی الکلام دلیلاً علیه ، « لئن اخّرتن الی یوم القیمةِ » یعنی اخّرت اماتتی وترکتنی حیّاً ، « لاَحتنکنّ ذرّیّته » ای لاستأصلنّهم بالاغوآء ولاستولینّ علیهم ، یقال احتنکت الجرادُ الارض اذا اکلت نباتها کلّه . وقیل معناه لآخذنّ باحناکهم ولاَجرّنّهم الی النّار ، حنکت الدّابة و احتنکتها اذا جعلت فی حنکها الاسفل حبلاً یقودها به . و قیل لاقودنّهم کیف شئت ، « الّا قلیلاً » این‌استثنا از بهر

آن کرد که الله بروی استثنا کرده بود و گفته: «انّ عبادی لیس لك علیهم سلطانٌ - وَ ما کانَ لهُ علیهم من سلطانٍ - انّه لیس لهُ سلطانٌ علی الّذین آمنوا».

«قال اذهب» درین کلمه مجئ وذهاب نیست وجز طرد وابعاد نیست وباین کلمه او را بلعنت کرد واز رحمت خود دور، ای ابعد، وقیل تباعد عن جملة اولیائی بعد ان عصیت، «فمن تبعك» ای اطاعك، «منهم» من ذرّیّته، «فانّ جهنّم جزآؤکم» ای جزاؤك و جزاؤهم فغلب المخاطب علی الغائب، «جزآءً موفوراً» ای موفّیً مکمّلاً - یقال وفرالشّئ یفر و وفرته افره لازم ومتعدٍّ.

«واستفزز» اصل الفزّ القطع ومنه تفزّز الثّوب اذا تخرّق و فزّزته قطّعته، «و استفزز من استطعت منهم» ای ازعجه واستدعه استدعاء یحمله الی اجابتك، «بصوتك» یعنی اصوات الزّمّارات والنّیّاحات ودعوات دعاه الفتن، «واجلب علیهم» ای صح علیهم و اصله - الجلبه - و هی شدّة الصّوت و المعنی احثثهم علیهم بالاغواء و الدّعاء الی طاعتك والصدّ عن طاعتی، «بخیلك ورجلك» ای بر کبانك ومُشاتك کلّ راکبٍ و ماش فی معصیة الله فهو من اصحاب ابلیس. قال **قتادة**: للشّیطان خیلٌ و رجلٌ من الجنّ و الانس وهم الّذین یطیعونه، جایز است که **ابلیس** را خیل و رجل بود یعنی سواران و پیادگان چنانك مفسّران گفتند هرسوار که بمعصیت الله و خلاف شریعت برنشیند سوار ابلیس است و هر پیاده که بمعصیت الله و خلاف شریعت رود از رُجّال ابلیس است، و جائز است که **ابلیس** را خیل و رجل نباشد و او را بدین نفرموده اند بلکه این سخن با وی برسبیل زجر و استخفاف رفت چنانك کسی را تهدید کنی و برآن تهدید مبالغت نمائی گوئی: اذهب فاصنع ما بدالك واستعن بمن شئت - روآنچ توانی از مکاید و حیل بکن و بهر که خواهی استعانت کن.

قراءت **حفص** تنها «رِجلك» بکسر جیم است وهوصفة للمبالغة بمعنی راجل کقولك حذرٍ و ندسٍ و یکون و احداً فی معنی الجمع کقوله: «و ان تعدّوا نعمة الله لا تُحصوها»، «و شارکهم فی الاموال و الاولاد» و هو کلّ مال اصیب

من حرامٍ او انفق فی سبیل حرامٍ او یعصی الله فیه ، وقیل هو الرّبوا . و قیل هو البحیرة و السّائبة و اخواتهما . و قیل ما کانوا یذبحونه لآلهتهم ، « و الاولاد » یعنی اولاد الزّنا . و قیل الموؤدة . و قیل هو تهویدهم و تنصیرهم و تمجیسهم . و قیل تسمیتهم اولادهم عبدالعزّی و عبداللاّت و عبد شمس و عبد الحرث . وقیل ان یستعملوا اولادهم فی معصیة الله و فی الجملة کلّ معَصیةٍ فی ولدٍ و مالٍ فابلیس اللّعین شریکهم فیها ، « وعِدهم » یعنی بالمواعید الباطله . و قیل عدهم ان لاجنّةَ ولانارَ ولابعثَ . وقیل عدهم ای اطل لهم فی العمر وُمدّلهم فی‌طیلهم ، و رأس کلّ فسادٍ فی الدّین طول الامل

بدانك این امرها را امر تهدید و وعید گویند که پیش ازین نهی رفته از آنچ اورا بدان می فرمایند وذلك قوله : « فمن تَبعك منهم فاِنّ جهنّم جزآؤکم جزآءً موفوراً » و این همچنانست که کسی را گوئی درین سرای مرو ، چون خواهد که در رود تو گوئی مردی کن و دررو و این نه فرمان است که میدهد تا در رود وطاعت دار باشد بلکه تهدید می کند که اگر درروی بینی که‌باتوچه کنم و چه جزا دهم ، نظیره قوله تعالی : « اعملوا ماشئتم » وقدنهوا قبل ذلك ان یتبعوا اهوآهم وان‌یعملوا بالمعاصی ، قوله تعالی : «و مایعدهم الشّیطان اَلاغروراً» ای خدیعةً وباطلاً لاَنه لایغنی‌عنهم من عذاب‌الله شیئاً ، کقوله : « اِنّ‌الله وعدکم وَعدالحقّ ووعدتکم فاَخلفتکم» الآیة ... وقیل الغرور تزیین الخطاء بمایوهم اَنه‌صواب.

و قوله تعالی : « اِنّ‌عبادی» الّذین‌خلقتهم لجنّتی ، « لیس‌لك علیهم‌سلطانٌ» علی اَن تُضلّهم‌وتحملهم‌علی‌ذنبٍ‌لایغفر. وقیل لاسبیل‌لك علی‌عبادی سوی وسوستك لهم فی الدّعاءِ الی المعاصی ، « و کفی بربّك وکیلاً » حافظاً و ناصراً لاولیائه یعصمهم من ابلیس .

« ربّکم الّذی یُزجی » هذا معطوفٌ علی قوله : « قل‌الّذی فَطرکم اوّل مرّةٍ » یعنی یبعثکم الّذی فطرکم اوّل مرّة ، و« الّذی یُزجی لکم الفلك » یزجی یعنی یُسیر سیراً هوناً ، یقال فلان یزجی عیشه بمسکةٍ من القوت ویزجیه بها ،

« لتبتغوا من فضله » یعنی لتطلبوا الرّبح فی التّجارة ، « اِنّه کان بکم رحیماً » ای بالمؤمنین رحیماً . این آیت حجّتست برمنکران بعث : ای اِنّ الّذی قدرعلی ابتداء خلقهم و علی تسخیر الفلک « فی البحر » کالاعلام قادرٌ علی اعادتهم .

« واذا مسّکمُ الضّرّ » ای عصوف الرّیاح وخوف الغرق ، «فی‌البحرِ ضلَّ » ای بطل وزال وغاب ، « مَن تدعونَ » من الآلهة ، « اِلّا ایّاه » ای لم تدعوا فی تلک الحالة اِلّا الله و لم تجدوا مغیثاً سواه ، « فلمّا نجّیکم » من الغرق ، «الی البرِّ اَعرضتم » عن الایمان و التّوحید . و قیل : « اعرضتم » اتّسعتم فی کفران النّعمة ، «وکان‌الانسان کفوراً» جحوداً نعم ربّه والانسان هاهنا یعنی به الکفّار خاصّةً ، ثمّ بیّن انّه قادر ان یهلکهم فی البرّ .

فقال : « افاَمنتم » حیث اعرضتم حین سلمتم من هول البحر ، « اَن نخسف ، اونُرسل ، اَن نعیدکم ، فنرسل ، فنغرقکم » این هر پنج بنون قراءت **مکّی** و **ابوعمرو** است باقی همه بیا خوانند : « اَن یخسف بکم » یعنی یغوربکم ویغیبکم فی الارض کما فعل بقارون ، و « جانب البرّ » ناحیته من الارض . و قیل « جانب البرّ » ساحل البحر ، « اویُرسل علیکم حاصباً » حجارةً من السّماءِ کما فعل بقوم لوطٍ . وقیل ـ الحاصب ـ الرّیح الّتی تأتی بالحصباء ، « ثمّ لا تجدوا لکم وکیلاً » یعنی من یحفظکم ویخلصکم .

« اَم اَمنتم اَن یُعیدکم فیه » ای فی البحر ، « تارةً اُخرٰی » ای مرّةً اخری ، « فیرسل علیکم قاصفاً من الرّیح » تقصف الفلک و تکسرها حاصباً قاصفاً ذکراً علی لفظ التّذکیر لانّهما نعتان لزما الرّیح مثل حائضٍ ونحوه . وقیل لانّهما نعتان للعذاب . و قیل لانهما بمعنی ذات حصبٍ و قصفٍ ، « فیغرقکم بما کفرتم » ای فیغرقکم الله بسبب کفرکم ، وقرأ **رویس وابوعمرو** : « فتغرقکم » بالتّاء یعنی فتغرقکم الرّیح لانّها سبب الاغراق ـ ارسال درین آیت بمعنی گشادنست چنانک گوئی : ارسلت الطّائر ، ومنه قوله تعالی : « یُرسل علیکما شواظٌ من نارٍ ـ یُرسِلِ السّماءَ علیکم مِدراراً ـ لِنرسل علیهم حجارةً من طینٍ » ونظایر این در **قرآن** فراوان

است امّا ارسال که برسول (ص) پیوندد معنی آن فرستادن بود و آنك بآفریدهٔ بی جان پیوندد آن کشادن بود و این آنست که الله گفت: «فیرسل علیکم قاصفاً من الرّیح» همانست که جای دیگر گفت: «الله الّذی یُرسل الرّیاح»، فرو میکشاید الله باد ها بتدبیر بهنگام دربایست و باندازهٔ بایست انداخته بتقدیر باد های مختلف از مخارج مختلف بطبعهای مختلف در وقتهای مختلف: یکی راندن میغ را وساختن آنرا، یکی آبستن کردن میغ را وباریدن بارانرا، یکی آبستن کردن درختان و شکفتن آنرا، یکی باز برنوشتن ابررا وزدودن هوا را و خشك کردن زمین را، یکی بستن یخهارا و تبه کردن آفتها را و دباغت هوا را، یکی می کشتی راند، یکی زمین می زداید، یکی باغ می آراید، یکی هوا می پالاید، یکی باد نرم و خوش: رُخاء حیث اصاب، نه خفته را جنباند و نه موری[1] بیازارد، یکی کوه میکند و کشتی می شکند و در دیده نیاید، آفریده ای بدان صعبی، و سپاهی بدان بزرگی، و از عقل و عین بدان دوری، میان آسمان و زمین در کمین، برّوبحر از و پُر، نه در دست آید و نه در دیده، حمله بران، نعره زنان، بنا شکنان و ازچشم نهان؛ قوله: «ثمّ لاتجدوا لکم علینا به» ای بالاغراق والارسال، «تبیعاً» یعنی من یتبعنا بانکار ما نزل بکم ولا من یتبعنا لیصرفه عنکم ولا من یطلبنا بدمائکم. قال ابن‌عباس: ـ تبیعاً ـ ای ثائراً ولا ناصراً.

النوبة الثالثة

قوله تعالی: «قل کونوا حجارةً اوحدیداً» الآیة ...، خداوند ذوالجلال، قادر بر کمال، در ملك ایمن از زوال، در ذات و در نعت متعال، جلّ جلاله و تقدّست اسماؤه و تعالت صفاته، درین آیت خبر میدهد بندگانرا که ما مرده را زنده گردانیم بکمال قدرت و جلال عزّت خویش، چنانك در نشأهٔ اولی نبود

۱ ـ نسخهٔ ج: نه موی.

بیافریدم و از آغاز نوساختم باز درنشأهٔ اخری پس ازمردگی بازآفریتم چنانك باوّل آفریدم ، من همانم که بودم ، قدرت همان قدرت ، عزّت همان عزّت ، نه نوصفتم ، نه نو نعت ، نه تغیّرپذیر ، خالق و فاطر وجبّار وحکیم و قدیر .

.... « قل الّذی فطرکم اوّل مرّة » همانست که جای دیگر گفت : « قل یحییها الّذی انشأها اوّل مرّة » آن مدبر بد خلف : **ابیّ بن خلف** استخوانی کهن گشتهٔ ریزیده [1] برداشت و گفت : یا محمّد اتری الله یحیی هذا بعد ما قد رمّ ؟ ـ پس ازآن که این استخوان بریزید و نیست گشت تو میگوئی که الله آنرا زنده گرداند ؟ ـ **مصطفی** (ص) گفت : نعم یبعثك و یدخلك النّار ، این خود زبان تفسیر است و ظاهر آیت ، امّا اهل فهم را درین آیت و امثال آن سرّی دیگر است وذوقی دیگر ، میگویند که اشارت باحیاءِ دلهای اهل غفلتست بنور مکاشفت واحیاءِ جانهای اهل هوی و شهوت بنسیم مشاهدت وروح مواصلت وبحقیقت حیوة آن حیوتست که روح را فتوح دهد بروح ایمان ، و اگر همه جانهای عالمیان بتو دهند چون روح فتوح ایمان نداری مرده‌ای ، و اگر هزار سال ترا در خاك نهند چون ریحان توحید در روضهٔ روح تو رسته است سر همهٔ زندگان توئی ، نشان این حال آنست که بنده از ورطهٔ فترت برخیزد و در نجات و نجاح خود کوشد ، نعیم باقی بسرای فانی بنفروشد ، بزبان بیداری و بنعت هشیاری گوید :

تاکی از دارالغروری سوختن دارالسّرور

تاکی از دارالفراری ساختن دارالقرار

« یوم یدعوکم فتستجیبون بحمده » مؤمنان که سعداءِ ملّت اند و امناءِ درگاه عزّت اند در خاك نداءِ کرامت از روی لطافت با هزاران عنایت بشنوند ، چون آن نداءِ کرامت بسمع ایشان رسد و نسیم آن سعادت برروضهٔ جان ایشان وزد بحمد جواب دهند و گویند : الحمد لله الّذی جعلنا من اهل دعوته ، کذا قاله **الجنید** ـ گویند حمد بسزا و ستایش نیکو خدایرا که ما را بجای آن کرد

۱- ریزیده = پوسیده .

که ما را خواند وبندای کرامت ما را نواخت . و گفته اند که حمد وشکر دلیل نعمت و منّت است ، چون اجابت ایشان بحمد آمد از آنست که در خاك ایشانرا نعمت ونواخت [1] بوده .

و فی الخبر : یُفسح للمؤمن فی قبره سبعون ذراعاً فی سبعین ، ثمّ ینوّر له فیه ، ثمّ یقال نم کنومة الّذی لایوقظه الّا اَحبّ اهله الیه .

« وقل لعبادی یقولوا الّتی هی احسنُ » ای **محمّد** بندگان مرا گوی تا از سخنها آن گویند که نیکوتر است و راست تر و پسندیده تر و آن ذکر و ثناء خداست و یاد کرد او برزبان و یادداشت او در دل .

پیرطریقت گفت : ای گشایندهٔ زبانهای مناجات گویان و انس افزای خلوتهای ذاکران و حاضر نفسهای راز داران ، جز از یاد کرد تو ما را همراه نیست وجزاز یادداشت تو ما را زاد نیست وجز از تو بتو دلیل ورهنمای نیست ، خدایا نظر کن در حاجت کسی کش جز از یك حاجت نیست .

ویقال : احسن القول من المذنبین الاقرار بالجرم ، و احسن قول العارفین [2] الاقرار بالعجز عن المعرفة . قال (ص) : لا اُحصی ثناءً علیك انت کما اثنیت علی نفسك ، نیکوتر سخنی که مرد گنه‌کار گوید آنست که بجرم خود اقرار دهد وبگناه خویش معترف شود تا ربّ العزّه اورا توفیق توبت کرامت کند وکار توبت بروی تمام کند و گناهانش بیامرزد که وعده چنین داده : « و آخرونَ اعترفوا بذنوبهم خلطوا عملاً صالحاً و آخر سیّئاً عسی الله اَن یتوب علیهم » . و نیکوتر سخنی که مرد عارف گوید آنست که بعجز خود از معرفت حق اقرار دهد . داند که کس اورا جلّ جلاله بسزاء او ، بحقیقت حقّ او ، بحدودعزّت او ، نشناسد و نتواند .

ابوبکرصدّیق ازینجا گفت : سبحان من لم یجعل للخلق طریقاً الی معرفته الّا بالعجز عن معرفته ـ پاکست و بی عیب آن خداوند که عجز رهی از معرفت

۱ـ نسخهٔ ج : راحت ونعمت .   ۲ ـ نسخهٔ الف : واحسن القول من العارفین

معرفت انگاشت ؛ **ابوعلی دقّاق** گفت : الهی او که ترا شناخت نشناخت ! پس چون بود حال او که خود ترا نشناخت ؟!

نصرآبادی و **شاه** با یکدیگر خلاف کردند ، یکی گفت که اورا توان شناخت و آن دیگر گفت که نتوان شناخت ، **شیخ الاسلام انصاری** گفت : هردو راست گفتند ، او که گفت نتوان شناخت آن معرفت حقیقت حقّ است که هیچکس بآن نرسد مگر که اوخودرا بحقیقت خوددانَد وخودشناسد ، واو که گفت توان شناخت شناختِ عام است که جز از وی خدای نیست وبا وی شریك و انباز نیست ونظیر و نیاز نیست وتشبیه وتعطیل نیست ، همانست که **ابوالعبّاس عطاء** گفت : معرفت دواست : معرفت حق و معرفت حقیقت حق ، امّا معرفت حق شناخت یگانگی و یکتائی اوست که خلق می شناسند ازاسامی و صفات ، ومعرفت حقیقت حق خلق را طاقت آن نیست وحدود عظمت و کیفیّت او کس را بآن ادراك نیست و احاطت را بآن راه نیست ، یقول الله تعالی : « ولا یُحیطونَ به علماً ـ و ما قدروا الله حقّ قدره » .

. . . « و لقد فضّلنا بعض النّبیّین علی بعضٍ » پیغامبرانرا کرائم احوال و خصائص قربت ، یکی را صفوت ویکی را خلّت ، یکی را مکالمت ویکی را معراج وشفاعت و رؤیت داد وانگه ایشانرا در آن خصایص بر یکدیگر افزونی داده ، انبیاء را برعالمیان افزونی داده ، و رسل را برانبیاء افزونی داده ، واولواالعزم را بررسل افزونی داده ، و **مصطفی** (ص) را براولوا العزم افزونی داده ، نهایات مقامات همه بدایت مقام **مصطفی** است ، نهایت مقامات همه پیداست و نهایت مقام وی پیدا نیست ، و او را برسرّ همه اطلاعست و کس را جز از حق برسرّ وی اطلاع نیست ، و لذلك یقول (ص) : اَنَا سیّد ولد آدم ولا فخر ، کیف افتخر بهذا و انا بائن منهم بحالی واقف مع الله عزّ وجل بحسن الادب لو کنتُ مفتخراً لافتخرت بالحقّ و القرب و الدّنوّ ، فقد قال جلّ جلاله : « ثمّ دنی فتدلّی » فلمّا لم افتخر بمحلّ الدّنوّ والقرب کیف افتخر بسیادة الاجناس .

آن مهترعالم آفتابی‌بود که مشرقش **مکّه** بود ومغربش **یثرب** بود ، کسوفش در غار بود ، لیکن آن کسوفی بود که در آن کسوف صد هزار و دایع لطایف را کشوف بود ، برپیشانی مجد او این عصابهٔ اکرام بود که : « لعمرك » ، برآستین عهد او این طراز اعزاز بود که : « محمّد رسول الله » ، بردر سرا پردهٔ سرّاواین رایت ولایت بود که : « انّا فتحنا لك فتحاً مبیناً » ، فرش [۱] رسالت آن مهتر از شرق عالم تابغرب عالم بیفکنده ، بساط نبوّت او از قاف تا بقاف بگسترده ، اعلام ظلام کفر بظهور او نگونسار گشته ، سریر سرور سرّ او از عرش بنات‌النّعش برتر نهاده ، در جمله و تفصیل اوّل همه همّت او ، میانه همه حرمت او ، بآخر همه‌سوز امّت او .

آدم عزیز و مکرّم بود لکن دیو او را و سوسه کرد تا در زلّت افکند ، باز فرّ و حشمت **محمّد** عربی بردیو جست درکارش‌آورد تا میگفت : ما من احدٍ الّا وقد وکّل به قرینه من‌الجنّ ، قیل و لا انت یا رسول‌الله ، قال ولا انا الّا انّ الله تعالی‌اعاننی علیه فاسلم . **آدم** را ازدرقهردرآوردند سایهٔ قهراو برملکی‌افتاد زندیقی گشت ، **محمّد** عربی را از درلطف درآوردند سایهٔ لطف او بردیوی افتاد صدّیقی گشت .

... قوله تعالی : « یرجون رحمتهُ و یخافون عذابه » همانست که جای دیگر گفت : « یدعوننا رَغباً و رَهباً » امّا خوف ورجا صفت مبتدیانست و رغبت ورهبت مقام منتهیان ، خوف آن ترس است که عامّهٔ مسلمانانرا از معاصی باز دارد و از حرام دور کند و اَمل کوتاه کند ، و رهبت آن ترس است که زاهدانرا عیش ببرد و از جهان و جهانیان جدا کند ، همه نفس خود غرامت بینند ، همه سخن خود شکایت بینند ، همه کرد خود جنایت بینند ، مؤمن در خوف ورجا و زاهد در رغبت و رهبت معتدل باید که **مصطفی** (ص) گفت : لوُوزن رجاء المؤمن و خوفه لَاعتدلا » ـ مؤمن در دنیا امید بعافیت و نعمت میدارد و از بلاها و فتنها

۱ـ نسخهٔ ج : رفرف

می‌ترسد ، اینست که میگوید : « یرجون رحمتهُ و یخافون‌عذابه » وعارف دل در مواصلت و قربت حق بسته و از عذاب قطیعت می ترسد ، اینست که میگوید : « یدعوننا رَغباً و رَهباً » .

۷ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **ولقد کرَّمنا بَنی آدمَ** » گرامی کردیم ما فرزندان آدم را ، « **وحَمَلناهم فی‌البرّ والبحر** » وبرداشتیم ایشانرا در دشت ودریا ، « **و رَزَقناهم من‌الطّیّبات** » وروزی دادیم ایشانرا ازپاکها وخوشها ، « **وفَضَّلناهم** » و ایشانرا افزونی‌دادیم ، «**علی کثیرٍ ممَّن‌خلَقنا** » برفراوانی ازآنچ آفریدیم ، « **تفضیلاً(۷۰)** » افزونی دادنی .

« **یومَ ندعوا کلَّ اُناسٍ** » آن روز که خوانیم هر گروهی را از مردمان ، « **بامامهم** » با پیشوائی ایشان ، « **فمن‌اُوتیَ کتابه بیمینه** » هر کس که نامهٔ او در دست راست دهند ، « **فاولٰئك یقرءُون کتابَهم** » ایشان آنند که نامهٔ خویش میخوانند ، « **ولا یُظلَمون فتیلاً (۷۱)**» وُمزد یك فتیل از کردار ایشان [1] نکاهند.

« **ومَن کان‌فی‌هذهِ اَعمی** » وهر که درین جهان ازحق بدیدن نا بیناست ، « **فهوفی‌الآخرة اَعمی** » او درآن‌جهان نابیناست ، « **واضلُّ سبیلاً(۷۲)** » وازنابینا گمراه‌تر .

« **وانِ کادوا لَیفتنونَك**» خواستندی و نزدیك بودی که برتو تباه کردندی وباز گردانیدندی ، « **عنِ‌الّذی اَوْحینا الیك** » ازآنچ برتو فروفروستادیم‌ازپیغام ، « **لِتفتَریَ علینا غیرَه**» تاتوبرماآن گفتی که مانگفتیم،«**واذاً لاتَّخذوكَ خلیلاً(۷۳)**» وگربودی اینچنین ترا دوست گرفتندی .

« **ولولا اَن ثبَّتناكَ** » و اگر نه آن بودی که ما ترا بر جای بداشتیمی ،

۱ـ نسخهٔ الف : وبقدر فتیل ازمزد ایشان وکردار ایشان .

« **لقد ِ كدتَ** » نزديك‌بودى تو وخواستى ، « **تَركَنُ اليهم** » كه بايشان گرائيدى و با ايشان آرميدى ، « **شيئاً قليلاً** (۷۴) » گرائيدنى اندك .

« **اذاً لَاَذَقناك** » آنكه بچشانيديمى ما ترا ، « **ضِعفَ الحيوةِ** » توى [۱] از عذاب اين‌جهانى « **و ضِعفَ المماتِ** » وتوى ازعذاب آن جهانى ، « **ثُمَّ لا تجدُ لك علينا نَصيراً** (۷۵) » آنكه توبرما يارى نيافتى .

« **و اِن كادوا ليستفزّونك** » و خواستندى كه بشكيزانندى [۲] ترا ، « **مِنَ الارضِ** » از زمين [حجاز] ، « **لِيُخرجوكَ منها** » تا ترا بيرون كنندى از آن ، « **و اِذاً لايلبثونَ خِلافَكَ** » و آنكه درنگ نيابندى ايشان در آن پس ِ بيرون شدِ تو ، « **اِلّاقليلاً** (۷۶) » مگر اندكى .

« **سُنَّةَ مَن قد ارسلنا قبلك من رُسُلنا** » نهاد خدا ست در كار پيغامبران كه پيش‌از تو بودند [وامّتان ايشان] ، « **ولاتجدُ لسُنَّتنا تحويلاً** (۷۷) » و نتوانى تو كه رسول مائى كه سنّت مارا ازجاى بگردانى

« **اَقِم الصَّلوةَ** » بپاى دار نماز [بهنگام خويش] ، « **لِدلوكِ الشَّمسِ** » ازهنگام درگشتن خورشيد ، « **اِلى غسقِ اللَّيل** » تا تاريكى‌شب ، « **وقُرآنَ الفجرِ** » و بپاى دار تو نماز بامداد [۳] ، « **اِنَّ قُرآن الفجرِ** » كه نمازبامداد [۴] ، « **كان مَشهوداً** (۷۸) » فريشتگان روز وفريشتگان شب اندرآن بامداد حاضراند بتو [۵]

النوبة الثانية

قوله تعالى : « ولقد كرّمنا بنى‌آدمَ » اى شرّفناهم واكثرنا لهم الكرامة ،

---

۱ ـ توى بجاى : « دوتوى » وبمعنى مضاعف بكار رفته است .

۲ ـ كذا فى‌الاصل ، ظاهراً : « بسكيزانند » مشتق ازسكيزيدن‌بمعنى‌جست و خيز كردن ولغزيدن ، وممكن است : « بشكرانند » مشتق ازشكريدن بمعنى فريفته كردن باشد .

۳و۴ ـ نسخهٔ ج : نماز بام . ۵ـ نسخهٔ ج : فريشتگان شب وفريشتگان روز درآن باهم حاضراند

وقیل نسبناهم الی الکرم ـ ما فرزندان آدمی را گرامی کردیم که ایشانرا صورت نیکو دادیم و قد و قامت راست با عقل و با نطق وباتمییز و آنکه مردان بمحاسن آراسته و زنان بگیسوان . **ابن‌عباس** گفت در تفسیر این آیت : کلّ شئ یتناول مأکوله بفیه من الارض الّا ابن آدم فانّه یتناول الطّعام بیده و یرفعه الی‌فیه .

ابویوسف قاضی درحضرت **هارون الرّشید** بود که مائده بنهادند وطعامی آوردند که او را در آن حاجت بملعقه بود ، **هارون** انتظار ملعقه میکرد ، **ابویوسف** گفت ازجدّ تو **عبدالله‌بن‌عباس** روایت کردند درتفسیر : « کرّمنا بنی آدم » که این تکریم آنست که هر خورنده ای بدهن خود از زمین خورد مگر فرزند آدم که بدست بر گیرد و فرا دهن برد ، **هارون** چون این بشنید ملعقه بشکست و بدست طعام میخورد .

محمّدبن‌جریر گفت : تکریم بنی‌آدم آنست که ایشانرا بر همهٔ خلق خدا مسلّط کردند وهمه‌را مسخّر ایشان گردانیدند و ایشانرا مسخّر هیچیز نکردند تا با عبادت‌الله پردازند .

.... « وحملناهم فی‌البرّ » علی الابل والخیل و البغال والحمیر ، و فی البحر علی السّفن ، « و رزقنا هم من الطّیّبات » الثّمار و الحبوب و المواشی و السّمن والزّبد والحلاوی . وقیل « من‌الطّیّبات » ای من کسب یده ـ ازخلق خدا هیچیز نیست که روزی وی وقوت وی پاکتر است وخوشتر و نیکوتر از فرزند آدم ، « وفضّلناهم علی کثیرٍ ممّن خلقنا تفضیلاً » اگر گوئیم : « کرّمنا بنی‌آدم » عام است ، پس این کثیر بهائم اند و انعام و دواب و وحوش ، و اگر گوئیم خاص‌است ومؤمنانرا میخواهد که جای دیگر گفت : « ومن یُهِنِ اللهُ فما له من مُکرِمٍ » پس کثیر بمعنی عموم است : ملائکه وجن وغیرایشان ، والعرب یضع الکثیر و الاکثر فی موضع الجمیع کقوله تعالی : « واکثرهم کاذبون » ای کلّهم ، واین قول بنا برآن اصل است که : المؤمن افضل من الملائکة .

وروی عن **زیدبن‌اسلم** قال : قالت الملائکة ربّنا انّك اعطیت‌بنی‌آدم‌الدّنیا

یأکلون فیها ویتنعّمون ولم تعطنا ذلك فاعطناه فی‌الآخرة ، فقال وعزّتی و جلالی لا اجعل ذریّة من خلقت بیدی ؛ وفی روایةٍ : لا اجعل صالح ذریّة من خلقته بیدیّ کمن قلت له کن فکان .

وعن **ابی‌هریرة** قال سمعت رسول الله (ص) یقول : المؤمن اکرم علی الله من‌الملائکة الّذین عنده .

وعن **عبدالله بن عمرو** قال قال رسول الله (ص) : ما شئ اکرم علی الله یوم القیامة من ابن آدم ، قیل یا رسول الله ولاالملائکة ، قال ولاالملائکة انّ‌الملائکة مجبولون بمنزلة الشّمس والقمر ، وروی مجبورون .

وعن **عایشة** قالت قلت یا رسول الله من اکرم الخلق علی الله تعالی ؟ - قال یا عایشة اَما تقرئن : « اِنّ‌الّذین آمنوا وعملوا الصّالحاتِ اولئك‌هم‌خیرُ البریّة» .

وعن **عمربن‌عبدالعزیز** قال : انّ المؤمن افضل عندالله من‌الملائکة ، فقیل یا امیرالمؤمنین فما حجّتك ؟ - قال قول الله تعالی : «جنّاتُ عدنٍ یدخلونها و مَن صَلحَ من‌آبائهم » الی قوله : « والملائکةُ یدخلون علیهم‌من کلّ بابٍ » فالّذین یؤتون افضل من الّذین یأتون و ممّا یدلّ علی تفضیل المؤمنین علی الملائکة انّ الله امرهم بالسّجود لآدم وقد اخذ کلّ واحدٍ من اولاده حظّاً من تلك الکرامة بدلیل قوله : « ولقد خلقناکم ثمّ صَوّرناکم ثمّ قلنا للملائکةِ اسجدوا لآدم » هذا کقوله لهذه الامّة : « اِنّا لمّا طَغی المآءُ حملناکم فی‌الجاریة » فاخبر انّه حملنا ونحن فی‌اصلابهم یومئذٍ ، ثمّ قال : « لِنجعلهالکم تذکرةً » فاذا جاز اَن یکونوا محمولین بحمل الآباء کذلك اَن یکونوا مسجودین بسجدة الآباء ، ولذلك صاروا خدماً لولد آدم ولم یکن ولد آدم خدماً لهم فکان بعضهم حملة الارزاق الینا ، وبعضهم علی الارواح لقبضها وحملها ، وبعضهم موکّلون بالاستغفار لهم ، و بعضهم موکّلون بالسّحاب والرّیاح ، و منهم المعقّبات تحفظ بنی آدم ، و منهم فی‌الاعیاد یحملون الجوائز و منهم من یحضر الجمعات و یحمل الالویة و الرّایات و یکتب اسامی من‌سبق الی‌الجمعة قبل خروج الامام ، ومنهم سیّاحون فی‌الارض یلتمسون

مجالس الذّکر ، و منهم موکّلون باتمام الکلام اذا قال الآدمیّ «سبحان‌الله» قالوا «وبحمده» واذاقال « الحمد لله » قالوا « ربّ العالمین » ، ثمّ یوم‌القیامة یوکّلون ببنی‌آدم ، فمنهم من یصحبه الی الموقف ، و منهم من یحمل النجائب ، ومنهم من یزن الاعمال ، و منهم من یشیعه الی الصّراط فیقولون نحن اولیاؤکم فی الحیوة الدّنیا وفی‌الآخرة حتّی اذا صاروا الی‌الجنان ، فمنهم خُزّانٌ ، ومنهم زوّارٌ ومنهم حملة السّلام من عندالعزیز الجبّار . قال الله تعالی : « و الملآئکةُ یدخلون علیهم من کلّ بابٍ ، سلامٌ علیکم بما صبرتم فنعم عُقبی الدّار » ، ثمّ انّ جماعةً من اهل السّنّة اتّفقوا علی انّ جملة ولدآدم مع ابیهم آدم و الانبیاء و المرسلین افضل من جملة الملائکة ، ولا یقال للعصاة من المؤمنین انّهم خیر من جبرئیل و میکائیل .

قوله : «یومَ ندعوا»یوم منصوبٌ ، علی معنی‌اذکریوم ندعوا . وقیل منصوب بمعنی یعیدکم الّذی‌فطرکم یوم ندعوا ـ میگوید آن خداوند که شما را بیافرید نخست بار بازآفریند شماراروز رستاخیز آن روز که خوانیم هرگروهی را از مردمان [1] بامام ایشان . **مجاهد** گفت امام اینجا پیغامبر است یعنی هرامّتی را آن روز بپیغامبر ایشان بازخوانند .

روی **ابو هریرة** عن النّبی (ص) فی قوله : « یوم ندعوا کلّ اُناسٍ بامامهم » قال بنبیّهم ـ گویند : یا امّة **نوح** ، یا امّة **هود** ، یا امّة **صالح** ، یا امّة **ابراهیم** ، یا امّة **موسی** ، یا امّة **عیسی** ، یا امّة **محمّد** ، هرامّتی را بپیغامبران ایشان باز خوانند و ایشانرا با پیغامبران بدارند والله داوری کند میان ایشان ، پیغامبر را گوید که تو با امّت خویش چه گفتی و ایشان با تو چه گفتند ؟ فذلك قوله : « فلنسئلنَّ الّذین اُرسلَ اِلیهم ولنسئلنّ المرسلین » .

ضحّاك گفت و **ابن زید** و جماعتی : « بامامهم » ای بکتابهم ـ هرامّتی را بکتاب خویش باز خوانند آن کتاب که ازآسمان به پیغامبرایشان فروآمد ، گویند : یا اهل التّوریة ، یا اهل الانجیل ، یا اهل الزّبور ، یا اهل القرآن .

۱ـ نسخهٔ آقای روضاتی : ازمردان وزنان .

روی **جعفر بن محمّد** عن آبائه عن **علی** (ع) عن النّبی (ص) قال: یُدعی کلّ قومٍ بامامِ زمانهم و کتاب ربّهم و سنّة نبیّهم. **ابن‌عباس** گفت: «بامامهم» یعنی امام هدًی اوامام ضلالةٍ، امروز دردنیا هر کس‌را پیشوائی است ومقتدائی بهدایت یا بضلالت، پیشوای هدایت را میگوید: «و جعلنا هم ائمّةً یهدون بامرنا» و پیشوای ضلالت را میگوید: «و جعلناهم ائمّةً یدعون الی النّار» هر که امروز برپی امام هدایت رودفردا اورا بوی بازخوانند، وهر که برپی امام ضلالت رود بوی باز خوانند.

محمّد بن کعب گفت: «بامامهم» ای بامّهاتم، باین قول امام جمع امّ است کخف و خفاف وقف و قفاف و جُل وجلال - میگوید هر کس را بمادر خود باز خوانند، سه معنی را: یکی آنست که تا **عیسی** (ع) در آن دعوت از خلق جدا نشود و خجل نماند که همه را بپدر باز خوانند و او را بمادر، دیگراظهار شرف **حسن** و**حسین** راتانسبت ایشان‌با **مصطفی** نزدیکتر بود، گویند: یا **حسن بن فاطمة بنت محمّد**، یا **حسین بن فاطمة بنت محمّد**، سوم تا اولاد زنا را فضیحت نرسد و در ستر بماند. و قیل: «یوم ندعوا کلّ اُناسٍ بامامهم» یعنی بمعبودهم، فیقال یاعبدة النّیران، یاعبدة الاوثان، یاعبدة الصّلبان، یا عبدة الشّیطان، فیلحق کلّ عابدٍ بمعبوده ویبقی المؤمنون مع معبودهم.

روی **ابو بردة** عن **ابی موسی** قال قال رسول الله (ص): اذاکان یوم القیامة جمع الله تبارك و تعالی الخلایق فی صعیدٍ واحدٍ ثمّ رفع لکلّ قومٍ آلهتهم الّتی کانوا یعبدون فیوردونهم النّار ویبقی الموحّدون فیقال لهم ما تنتظرون، فیقولون ننتظر ربّنا عزّوجل کنّا نعبده بالغیب، فیقال لهم اتعرفونه، فیقولون ان شاء عرّفنا نفسه، قال فیتجلّی لهم تبارك و تعالی فیخرّون له سجّداً، فیقال لهم یا اهل التّوحید ارفعوا رؤسکم فقد اوجب الله تعالی لکم الجنّة و جعل مکان کلّ رجلٍ منکم یهودیّاً اونصرانیّاً فی النّار. وقیل: «بامامهم» یعنی بصحائف اعمالهم - فردا هر گروهی را بنامهٔ کردار ایشان باز خوانند، هر که دردنیا طاعت دار ونیک مرد بوده اورا بنامهٔ طاعت او باز خوانند ونامهٔ اوبدست راست او دهند، وهر که

عاصی و بد مرد بوده او را بنامهٔ معصیت او باز خوانند و نـامهٔ او بدست چپ او دهند، و ذلك قوله عزّوجل: « فمن اُوتی کتابهُ » ای کتاب عمله، « بیمینه » و هو المؤمن، «فاولئك یقرءونَ کتابهم» مرّةً بعد اُخری فرحین بما فیه وهذا دأب من آتاه کتابٌ فیهِ مسرّة و ابتهاج، « ولا یُظلمون فتیلاً » ای لاینقصون من جزاءِ اعمالهم قدر فتیل وهو ما فتلته باطراف اصابعك و طرحته ؛ و قیل هو اسمٌ لمافی شقّ النّواة.

« ومن کان فی هذهِ اَعمی » مؤمنانرا گفت که نامه شان بدست راست دهند وبشادی خوانند وکافران رانگفت که نامه‌شان بدست چپ دهند که این آیت بر آن معنی دلالت میکند وبروی اقتصار کرد گفت: « ومن کانَ فی هذهِ » ای فی الدّنیا، « اعمی » عمی القلب لا یُبصر رُشده، « فهو فی الآخرةِ اَعمی » ای اشدّ عمی منه فی الدّنیا لانّه کـان یبصر فی الدّنیا بعین رأسه ولا یُبصر بعین قلبه و یُحشرُ یوم القیامة اعمی لایبصر بعین رأسه کما لا یُبصر بعین قلبه، لقوله تعالی: « و نحشرهم یوم القیمة علی وُجوههم عُمیاً » و قال تعالی: « و نَحشرهُ یومَ القیمةِ اعمی » - میگوید هر که امروز درین جهان ازدیدارحق نابیناست و حجّت حق نمی بیند، فردا نابیناتر است و گمراه‌تر که فرا راه بهشت نبیند، امروز که وقت عمل یافته و در توبه گشاده وبچشم سر در آیات قدرت الله تعالی می نگرد هیچ راه نمی بَرد فرا رُشد خویش و توبه نمی کند و حق در نمی یابد و از دیدن حق نابیناست، فردا که وقت عمل فائت شده و در توبه فروبسته وبچشم سرّ نیز نابینا گشته ناچار که از دیدار حق نابیناتر بود واز راه حق وراستی دورتر.

اهل **کوفه** ـ اعمی ـ هردو بامالت خوانند و باقی هردو حرف بتفخیم مگر **ابو عمرو** که اوّل بامالت خواند ودوّم بتفخیم، یعنی فهوفی الآخرة اشدّ عمیً «واضلّ سبیلاً »

« و اِن کادوا لَیفتنونكَ » **ابن‌عباس** گفت سبب نزول این آیت آن بود که **وفد ثقیف** آمدند گفتند ای **محمّد** ما مسلمان شویم و با تو بیعت کنیم بشرط

که با ما سه کار کنی : یکی ـ آنك درنماز پشت خم ندهیم وسجود نکنیم . دوم ـ بتانرا بدست خود نشکنیم . سوم ـ آنك یکسال‌بت **لات** را خدمت فرونگذاریم ، **مصطفی** (ص) گفت : « لاخيرَ في دينٍ لا ركوعَ فيه ولا سجود » ـ آن دین که درآن رکوع و سجود نبود درآن هیچ خیر نباشد ، وآنچ می گوئید که بتانرا بدست خویش نشکنیم این شما راست یعنی که اگر دیگری شکند شاید ، امّا خدمت **لات** که میخواهید یك سال‌آن طغیانست وباطل نگذارم ودستوری ندهم، ایشان گفتند ما میخواهیم که بسمع عرب رسد که تو ما را گرامی کردی وعزیز داشتی وآنچ دیگرانرا ندادی ما را دادی واگرترا کراهیت می آید یامی ترسی که عرب گویند که بایشان آن دادی که بما ندادی تو بگوی که : اللهُ امرني بذلك ـ الله تعالی مرا بآن فرمود ، این چنین می گفتند و الحاح می کردند تا رسول (ص) همّت کرد که بعض مراد ایشان بدهد تا بدین اسلام درآیند ، فانزل الله تعالی : « و اِن کادوا ليفتنونك » .

سعید بن جبیر گفت : مشرکان گفتند رسول خدایرا که نگذاریم تراکه دست به **حجراسود** بری وآنرا استلام کنی مگرکه یکبار بتان ما را بپاسی [1] ورهمه بسر انگشتان بود ، رسول خدا (ص) گفت : الله تعالی می داند که من این را کاره‌ام امّا چه زیان دارد که‌آن کنم تا از استلام حجر باز نمانم ، چون رسول خدا این همّت کرد آیت آمد : « واِن کادوا ليفتنونك » .

قتاده گفت یك شب از رسول خدا (ص) خلوت طلب کردند و تا بامداد با وی سخن می گفتند و خود را بوی نزدیکی می نمودند ، آنگه گفتند اگر خواهی که ما بتو ایمان آریم ، این سقاط و رذال که گرد تو میگردند وبوی پشم میش ازایشان می دمد ازآن که لباس صوف دارند ، ایشانرا از نزدیك خود بران و دور گردان ، اگر ترا بما فرستاده اند ؟ تا ما با تو بنشینیم و سخن تو بشنویم آنگه بتو ایمان آریم ، رسول (ص) همّت کرد که آنچ در خواسته‌اند

۱ـ پاسیدن = استوار داشتن ، نگاهبانی وپاس داشتن .

بعضی بجای آرد تا ایشان مسلمان شوند و ربّ العزّه او را از آن همّت معصوم گردانید و این آیت فرستاد : « و اِن کادوا لیفتنونك » ای ارادوا و قاربوا لیفتنونك یصرفونك و یستزلّونك ، « عن الّذی اَوحینا الیكَ » یعنی القرآن ، « لتفتریَ علینا غیرهُ » ای لتختلق علینا غیر ما اوحینا الیك و هو قولهم : قل الله امرنی بذلك ، « و اِذاً لاتّخذوكَ خلیلاً » ای لو قلت ما قالوه و فعلت ما ارادوه لاَحبّوك . قال **ابن بحر** معناه لاخذوك وانت الیهم محتاجٌ وفقیرٌ .

« ولولا اَن ثبّتناك » علی الحقّ بعصمتنا ایّاك ، « لقد کِدتَ ترکنُ » ای اردت وهممت تمیل ، « الیهم شیئاًقلیلاً » فیه اضمارٌ فانّ‌الوعید والعذرلایجتمعان و المعنی : لقد کدت ترکن الیهم ولو رَکنتَ الیهم شیئاً قلیلاً .

« اذاً لاَذقناكَ » اگرتو باندکی بایشان گرائیدی از محابا درحکم من ؛ « لاَذقناكَ ضِعف الحیوةِ و ضِعفَ الممات » ای ضعف عذاب الدّنیا و ضعف عذابُ الآخرة یعنی ضعف ما یعذّب به غیره ، « ثمّ لاتجدُ لك علینا نصیراً » ناصراً یمنعك من عذابنا . قال **قتادة** فلمّا نزلت هذه الآیات قال رسول الله (ص) : « اللّهمّ لاَتکلنی الی نفسی طرفة عینٍ » . قال اهل المعانی لیقع منه همّ ولم یقع منه همّ ولاغیره . قال **الحسن** همّ و هذا الهمّ ممّا یتجاوز الله عنه و ظاهر الآیة تدلّ علی انّه (ص) لم یهمّ لانّ لولا یدلّ علی امتناع الشّئ لوجود غیره و الممتنع فی الآیة ارادة الرّکون لوجود تثبیت الله ایّاه .

« و اِن کادوا لَیستفزّونكَ من الارضِ » **ابن‌عباس** گفت جهودان در **مدینه** برسول خدا (ص) حسد بردند که مقام بمدینه داشت آمدند و گفتند ای **محمّد** تو پیغامبری ؟ ـ رسول گفت آری من پیغامبرم ، گفتند اگر پیغامبری چرا مقام نه در **شام** داشتی و جایگاه و مسکن آنجا ساختی که زمین مقدّسه است جای پیغامبران و مهبط وحی و رسالت و زمین محشر ومنشر ، **ابراهیم** (ع) ودیگر انبیاء **همه** آنجا بوده اند وجای خویش آنجا پسندیده‌اند ، ودرزمین **مدینه** هر گز هیچ پیغامبر نبوده ، اگر تو پیغامبری آنجا رو و مسکن ساز **همچون** ایشان ، و

اگر از **روم** می ترسی و راست میگوئی که پیغامبری خدای عزّوجل ترا از ایشان نگه دارد و بی بیم کند وانگه ما را نیز صدق تو معلوم شود و بتو ایمان آریم؛ رسول خدا ایشان را بآنچ گفتند راست گوی داشت و بغزاءِ **تبوك** رفت و مقصود وی **شام** بود، چون آنجا رسید **جبرئیل** آمد و آیت آورد: «و اِن کادوا لیستفزّونك» واورا فرمودند تا با **مدینه** شود، گفتند: فیها محیاك ومماتك و منها تبعث. قال **مجاهد** و **قتادة** و **الحسن**: همّ اهل مکّة باخراج النّبی (ص) منها ـ مشرکان **قریش** همّت کردند که رسول خدایرا از **مکّه** بیرون کنند، و بقول بعضی مفسّران همّت کردند که اورا اززمین عرب بیرون کنند، ربّ العالمین ایشان را ازو باز داشت و اورا از آن کید وقصد ایشان نگه داشت، آنکه اورا بهجرت فرمود تا بفرمان حق هجرت کرد بمدینه و این آیت بمکّه فرو آمد، ربّ العزّه رسول را از همّت ایشان خبر کرد گفت: «و اِن کادوا لیستفزّونك» یعنیّ والمشرکون کادوا یستفزّونك، فدخلت اِن واللاّم للتّوکید، «یستفزّونك» ای یزعجونك، «من الارض لیخرجوكَ منها و اذاً لا یَلبثون خَلفك» قراءت **نافع** است و **ابن‌کثیر** و **ابوعمرو** و **ابوبکر**، ای بعد خروجك ونصبه علی‌الظّرف و قرأ الباقون: «خِلافك» و له وجهان: احدهما انّه بمعنی بعدك و الآخر انّه مصدرُ خالفَ یخالفُ ونصبه علی المفعول‌له یعنی لایلبثون لخلافك. و قیل نصبٌ علی خلافك فنزع حرف الخفض‌والمعنی انّهم اذا همّوا باستفزازك واخراجك‌من الارض فانّهم لایلبثون بعدُ علی خلافك، «الّا قلیلاً» فلم یلبثوا الّا قلیلاً حتّی اجلی الله عزّوجل النّضیر الی الشّام وعذّب قریشاً بالسّیف یوم بدرٍ.

قوله: «سُنّةَ من قد اَرسلنا قبلك من رُسُلنا» بسط هذه الآیة فی قوله عزّوجل: «وقال الّذین کفروا لرسلهم» الآیتین .... والمعنی اِنّا سنّنّا هذه السنّة فیمن ارسلنا قبلك من رسلنا انهم اذا اخرجوا نبیّهم من بین اظهرهم او قتلوه لم یلبثهم العذاب ان ینزل بهم ـ میگوید ما سنّت چنان نهادیم در کار پیغامبران که پیش از تو بودند وامّتان ایشان: چون قصد کردند دشمنان که پیغامبرانرا بیرون کنند ما دشمنان را هلاك کردیم و زمین آن دشمنان بپیغامبران دادیم و

نتوانی تو که رسول مائی این نهاد واین سنّت بگردانیدن .

« اَقم الصّلوة » ای ادمها و اثبت علیها ، « لدلوك الشّمس » ای بعد دلوك الشّمس ، کقول العرب لخمسٍ خلون ولعشرٍ خلون یعنی بعدهما ودلوك الشّمس زوالها و میلها فی وقت الظّهر و کذلك میلها للغروب ـ دلوك شمس در گشتن خورشید است هم بوقت زوال وهم بوقت فرو شدن آفتاب و مفسّران را خلافست که اینجا وقت زوال می خواهد یا وقت غروب ، **مقاتل‌حیّان** و **ضحّاك** و **سدّی** و جماعتی میگویند وقت غروبست و حدیث **عبدالله‌بن مسعود** بدلیل آوردند : اِنّه کان اذا غرب حاجب الشّمس صلّی المغرب و افطر اِن کان صائماً ویحلف بالله الّذی لا اله الّا هو انّ هذه السّاعة لمیقات هذه الصّلوة وهی‌الّتی قال الله عزّوجل: « اَقم الصّلوة لدلوك الشّمس » .

امّا **ابن‌عباس** و **مجاهد** و **مقاتل** و **قتاده** وجماعتی ازعلماء صحابه وتا بعین و ائمّهٔ دین میگویند ـ دلوك ـ وقت زوال است و حدیث **عقبة‌بن‌عمرو** بدلیل آرند : قال قال رسول الله (ص) اَتانی جبرئیل لدلوك الشّمس حین زالت الشّمس فصلّی بی الظّهر ؛ وقال **ابو برزة** کان رسول الله (ص) یصلّی الظّهر اذا زالت الشّمس ثمّ تلا ؛ « اَقم الصّلوة لدلوك الشّمس » . و قال **جابربن عبدالله** دعوت النّبی (ص) ومن شاء من اصحابه فطعموا عندی ثمّ خرجوا حین زالت الشّمس فخرج النّبی(ص) فقال اخرج یا **بابکر** فهذا حین دلکت الشّمس .

و تحقیق این تأویل آنست که **جبرئیل** (ع) چون رسول خدا را مواقیت نماز بیان می کرد ابتدا بنماز پیشین کرد واین تأویل اوقات نماز را شامل‌تراست که نماز پیشین و دیگر در تحت این شود که گفت : « لدلوك الشّمس » و نماز شام وخفتن درآن شود که گفت : « الی غَسق اللّیل » وغسق اللّیل دخول ظلمته والغاسق هواللّیل ، و ـ اِلی ـ اینجا بمعنی مع است چنانك درآیت آبدست کردن گفت : « الی المرافق و الی الکعبین » و تقول العرب الذّود الی الذّود ابل یعنی مع‌الذّود ، « و قرآنَ الفجر » منصوبٌ بالاقامة یعنی و اقم قرآن الفجر ، سمّی

صلوة الفجر قرآناً بطول القرآءة فیها جهراً و یدلّ هذا علی انّ الصّلوة لا تصحّ الّا بقراءة القرآن لانّ قوله جلّ و عزّ اَقم الصّلوة و اقم قرآن الفجر قد اُمر ان یقیم الصّلوة بالقرآءة حتی سمّیت الصّلوة قرآناً فلا تکون صلوة الّا بقرآءةٍ ، « اِنّ قرآن الفجر کانَ مشهوداً » تشهده ملائکة اللّیل وملائکة النّهار ینزل هؤلاءِ ویصعد هؤلاءِ فهو فی آخر دیوان اللّیل واوّل دیوان النّهار.

روی **ابوهریرة** قال قال رسول‌الله (ص) : تجتمع ملائکة اللّیل وملائکة ـ النّهار فیجتمعون عند صلوة الصّبح فتصعد ملائکة اللّیل و تمکث ملائکة النّهار فیسئلهم ربّهم فیقول کیف ترکتم عبادی فتقول ربّنا اتیناهم و هم یصلّون و ترکناهم وهم یصلّون فاغفرلهم یوم الدّین.

و عن **ابی الدّرداء** قال قرأ رسول الله (ص) : « اِنّ قرآن الفجر کان مشهوداً » قال یشهدهُ الله و ملائکة اللّیل و ملائکة النّهار . قال **ابن بحر** هذا التّرغیب فی حضور المساجد لها و شهود الجماعة لاجلها .

و عن **ابی هریرة** قال قال النّبی (ص) : تفضل صلوة الجماعةِ صلوة احدکم و حده بخمسةٍ و عشرین جزءاً و تجتمع ملائکة اللّیل و ملائکة النّهار فی صلوة الفجر ، ثمّ قال **ابوهریرة** اقرؤا ان شئتم : « وقرآن‌الفجر اِنّ قرآن الفجر کانَ مشهوداً » .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « و لقد کرّمنا بنی آدم » بزرگوار تهنیتی و تمام تشریفی و عظیم کرامتی که الله تعالی جلّ جلاله با مؤمنان فرزندان آدم کرد که در بدو کار ومفتتح وجود روز میثاق ایشانرا در قبضهٔ صفت جای داد وایشانرا بنعت لطف محلّ خطاب خود گردانید و با ایشان عهد و پیمان دوستی بست ، باز چون در دنیا آمدند ایشانرا صورت نیکو و شکل زیبا و خلعت تمام داد و بدانش وعقل و

نطق وفهم وفرهنگ بیار است ، ظاهر بتوفیق مجاهدت وباطن بتحقیق مشاهدت ، ومعرفت ازیشان دریغ نداشت ، در رحمت و کرامت خود برایشان گشاد وایشانرا بربساط مناجات بداشت تا هر گه که خواهند اورا خوانند واز وی خواهند وباوی راز گویند .

دربعضی آثار نقل کرده‌اند که الله تعالی جلّ جلاله گفت : عبادی سارّونی فان لم تفعلوا فناجونی و حدّثونی فان لم تفعلوا فاسمعوا منّی فان لم تفعلوا فانظروا الیّ فان لم تفعلوا فکونوا ببابی و ارفعوا حوائجکم الیّ فانّی اکرم الاکرمین . واز آن تکریمست که پیش از سؤال ایشانرا عطا داد وپیش از استغفار ایشانرا بیامرزید چنانك در خبر است : اعطیتکم قبل اَن تسألونی و غفرتُ لکم قبل اَن تستغفرونی . و از آن تکریمست که در میان آفریدگان ایشانرا بمهر و محبّت مخصوص کرد آنچ فریشتگانرا نداد و با کرّوبیان و روحانیان آسمان نگفت ، با ایشان گفت : « یحبّهم و یحبّونه ـ رَضی الله عنهم و رضوا عنه ـ و الّذین آمنوا اَشدُّ حبّاً لله ـ فاذکرونی اَذکرکم » ، فاذکرونی ساقیهٔ ذکرُتست ، اَذکرکم دریای ذکر حق ، چون ساقیهٔ ذکر بنده بدریای ذکر حق رسد آب دریای اذکرکم بساقیهٔ فاذکرونی در آید همه‌آب دریا گردد ، ساقیه خود هیچ جای نماند ؛ همانست که **پیر طریقت** گفت : من وقع فی قبضة الحقّ احترق فیها والحقّ خلفه .

الهی معنی دعوی صادقانی ، فروزندهٔ نفسهای دوستانی ، آرام دل غریبانی ، چون در میان جان حاضری از بی دلی میگویم که کجائی ، زندگانی جانی و آئین زبانی ، بخود ازخود ترجمانی ، بحقّ توبرتو که ما را درسایهٔ غرورننشانی و بوصال خود رسانی .

« و لقد کرّمنا بنی آدم » ـ انّما قال کرّمنا بنی آدم ولم یقل المؤمنین ولا العابدین ولا اصحاب الاجتهادِ تقدیساً للتّکریم من اَن یکون مقابلاً بفعلٍ او معلّلاً بوفاقٍ وامرٍ او مسبّباً باستحقاق بوجهٍ . ـ کرامت ولطف خود بابندگان

در اعمال و اجتهاد ایشان نه بست تا بدانی که نواخت اوجلّ جلاله بی علّتست و تکریم او بی عوض ، بخواست خود نوازد نه بطاعت بندگان ، بفضل خود عطا دهد نه بجهد ایشان ، بنده که کرامت حق یافت نه ازآن یافت که طاعت داشت ، بلکه طاعت ازآن داشت که کرامت حق یافت ، و نه دعاء بنده حق را براجابت داشت بلکه اجابت حق بنده را بردعا داشت ، و بنده که حق را یافت نه از طلب یافت که طلب از یافتن یافت ، « وحملناهم فی البرّ و البحر » حمل هو فعل من لم یکن و حمل هو فضل من لم یزل .

... « و حملنا هم فی البرّوالبحر » ـ مراکب عوام در برّ وبحر دیگرست ومراکب خواص دیگر ، مراکب عوام را گفت : « و جعل لکم من الفلكِ و الانعام ما تَرکبونَ ، لتستوُوا علی ظهوره » دوست ودشمن آشنا و بیگانه درآن یکسان ، و مراکب خواص را گفت در دنیا : « و لسلیمان الرّیح ُغدوّها شهرٌ و رَواحها شهرٌ » و مصطفی (ص) را گفت : « اسری بعبده لیلاً » ، **سلیمان** را باد و **مصطفی** را براق . ودرعقبی مراکبدوستان ونزدیکان ، آنست که گفت : « نحشر المتّقین الیالرّحمن وفداً » .

قال رسول اللّه (ص) فی هذه الآیة : و الّذی نفسی بیده انّهم اذا خرجوا من قبورهم استقبلوابنوقٍ بیضٍ لها اجنحة علیها رحائل الذّهب کلّ خطوة منها مدّ ـ البصر فینتهون الی باب الجنّة . و قال (ص) : عظّموا و سمّنوا ضحایاکم فانّها مطایاکم علی الصّراط . و منهم من قال : کلّ یرکبُ اعماله الّتی عملها فی الدّنیا ومات علیها . ومنهم من قال : لم یجوزوا علی الصّراط الّا بنورالمعرفة .

... « ورزقناهم من الطّیّبات » الرّزق الطّیّب ما کان علی ذکر الرّازق فمن لم یکن غائباً بقلبه ولا غافلاً عن ربّه استطاب کلّ رزقٍ فالثّری علی لقاء المحبوب اَری و الاری علی الغیبة من المحبوب ثری . و قال **یحیی بن معاذ** : الرّزق الطّیّب ما یفتح علی الانسان من غیر سؤالٍ ولا اشرافٍ ، « وفضّلنا هم علی کثیرٍ ممّن خلقنا تفضیلاً » فضّلنا العلماء علی الجهّال بالعلم باللّه واحکامه و فضّلنا الاولیاء بالمعرفة علی جمیع الخلائق .

« یومَ ندعوا کلَّ اُناسٍ بامامهم » بشارتی عظیم است و تهنیتی تمام این آیت امّت احمد را که اگر خلق را به پیغامبران بازخوانند، آنروز ایشانرا بفاضلترین پیغامبران بازخوانند، و اگر بکتابها باز خوانند، ایشانرا بفاضلترین کتابها باز خوانند. اگر پیغامبرست محمّد عربی رسول تهامی که خُلقش عظیم بود و بر خدای کریم بود، درجتش رفیع بود و امّت را شفیع بود، شرفش ظاهر و حجّتش باهر و نورش زاهر و تنش طاهر، بشیر و نذیر، سراج منیر، چراغ عالم و بهترین فرزند آدم؛ و اگر کتابست قرآن عظیم، هم نور مبین و هم ذکر حکیم و هم کتاب کریم، مؤمنانرا تذکرت و دوستان را تبصرت، نامه ای کریم از خدای کریم برسولی کریم، « تنزیلٌ من ربّ العالمین ».

و قیل « ندعوا کلَّ اُناسٍ بامامهم » ای نوصل کلّ مریدٍ الی مراده و کلّ محبٍّ الی محبوبه و کلّ مدّعٍ الی دعواه و کلّ منتمٍ الی من کان ینتمی الیه.

و یقرب منه ما روی ابوذر رضی‌الله عنه قال قال رسول (ص): اذا کان یوم القیامة یجمع الله امّتی علی رأس قبری فیجتمع الصدّیقون مع ابی بکر فیدخلون الجنّة معه، و یجتمع الآمرون بالمعروف و النّاهون عن المنکر مع عمر بن الخطّاب فیدخلون الجنّة معه، و یجتمع اهل الحیاء مع عثمان فیدخلون الجنّة معه، و یجتمع اهل السّخاء و حسن الخلق والقائمون لله عزّوجل بالحقّ مع علیّ بن ابی طالب فیدخلون معه الجنّة، و یجتمع العلماء مع معاذ بن جبل فیدخلون معه الجنّة، و یجتمع القرّاء مع ابیّ بن کعب و عبدالله بن مسعود فیدخلون معهما الجنّة، و یجتمع الزّهاد مع ابی ذرّ فیدخلون معه الجنّة، و یجتمع الفقراء مع ابی الدّرداء فیدخلون معه الجنّة، و یجتمع الشّهداء مع حمزة بن عبدالمطّلب فیدخلون معه الجنّة، و یجتمع المؤذّنون مع بلال فیدخلون معه الجنّة.

بدانك بعد از انبیاء و رسل بهینهٔ [1] عالمیان و گزیدهٔ جهانیان صحابهٔ رسولند: اختران آسمان ملّت و مهتران محفل دولت، سینه هاشان بمعرفت افروخته و

۱ـ نسخهٔ الف: بهترین ـ نسخهٔ روضاتی: مهینهٔ.

اشخاص ایشان بخدمت و حرمت آراسته، راه صدق رفته و بار امانت بداعی حق سپرده، ایشانند ائمّهٔ اهل‌دین، و قبلهٔ اقتداءِ خلقِ صاحب شریعتِ چنین[1] . ـ گفت : اصحابی کالنّجوم بایّهم اقتدیتم اهتدیتم، هر کجا درعالم صادقی لطیف است امام وی **صدّیق اکبر** است ، و هر کجا عادلی شریف است امام وی **فاروق** انور است ، و هر کجا منفقی مشفق است امام وی **ذوالنّورین** ازهر است ، و هر کجا درعالم دین مجاهدی مشاهد است امام وی **مرتضی حیدر** است ، وهر کجا مردی مرداست یاآزادی فرداست امام وی **ابوذر** پرهنراست ، وهر کجا درویشی دلریش است امام وی **بودرداء** مشتهر است ، و هرکجا شهیدی دین دار است که دین را در جهاد کفّارست امام وی **حمزه** منوّر است ، و هر کجا مؤذّنی موّفق داعیی از داعیان حق امام وی **بلال** مطهّر است ، همچنین ائمّهٔ صحابه هر یکی برمثال اختری از آسمان دولت وی برسرایر اهل ایمان تابش احوال خویش ظاهر همی دارند تا هریکی ازامّت بروفق حالت بوی اقتدا همی کند وجان ودل بدوستی وی همی پرورد و در راه دین برپی وی همی رود تا فردا با وی در بهشت شود و بناز و نعیم ابد رسد .

« اَقم الصّلوةَ لدلوك الشّمس الی غَسق اللّیل » الصّلوة بالبدن موّقتة و المواصلات بالسرّ و القلب مسرمدة ، فانّ المنتظر للصّلوة فی الصّلوة ، و الصّلوة فرعُ باب الرّزق والوقوف فی محلّ المناجات واعتکافُ القلب فی مشاهدة التّقدیر و الوقوف علی بساط النّجوی و فرّق اوقات الصّلوة لیکون للعبد عودٌ الی البساط فی الیوم و اللّیلة مرّات .

---

[1] ـ نسخهٔ ج : کلمهٔ «چنین» را ندارد .

۸ - النوبة الاولى

قوله تعالی : « و مِن اللّیل فتهجّد به » بشب خیز و نماز کن ، « نافلةً لك » این افزونی است بر تو ، « عسی اَن یَبعثك ربُّك » واجب کرد خدای تعالی ترا برخُود که ترا بر پای کند ، «مقاماً محموداً (۷۹) » از ایستادنگاهی که [پیشینیان وپسینیان] ترا در آن بستایند .

« وقُل ربِّ » و بگوی خداوند من ، « اَدخلنی مُدخلَ صدقٍ » در آرمرا درآورد براستی و نیکوئی ، « و اَخرجنی مُخرج صدقٍ » وبیرون برمرابیرون بُرد براستی ونیکوئی ، « وَاجعل لی من لَدُنكَ سلطاناً نصیراً (۸۰) » وازنزدیکی خود مرا دست رسی ونشانی ده ونیروئی ده که مرا یار بود .

« و قُل جآء الحقُّ » وبگوی که راستی ودرستی آمد ، « وزَهَقَ الباطل » و کژی شد و نیست گشت ، « اِنَّ الباطلَ کان زَهوقاً (۸۱) » بدرستی که کژی شدنی بود .

« ونُنَزِّل من القرآنِ » و فرو میفرستیم از قرآن ، « ما هو شفآءٌ » چیزی که آن آسانی است ، « و رحمةٌ للمؤمنین » و بخشایشی گروید گانرا ، « ولا یَزیدُ الظّالمینَ » و [هم این قرآن] نفزاید کافرانرا ، « اِلّاخَساراً (۸۲) » مگر زیانکاری .

« واذا اَنعمنا علَی الانسانِ » چون نیکوئی کنیم و نعمت نهیم بر آدمی ، « اَعْرَضَ » روی گرداند [از فرمان برداری و آزادی] ، « ونَای بجانبه » و پهلوی خویش در کشد از ما ، « واذا مَسَّهُ الشَّرّ » و چون باو بدی رسد ، « کان یَؤُساً (۸۳) » نومید نشیند .

« قل کلّ یعملُ علی شاکلَته » بگو هر کس کار کند و برسزای خویش کند و در خور خویش ، « فربُّکم اَعلمُ » پس خداوند توداناست ، « بِمن هو اَهْدی

سبیلاً[۸۴] » بهر که راه راست را سزاست .

« **و یسئلونك عن الرُّوح** » می پرسند ترا از جان [که چیست و چون] ، « **قُل ِ الرُّوحُ من امر ربّی** » بگوی جان از امر خداوند من است ، « **و ما اوتیتم من العلم ِ الاّ قلیلاً**[۸۵] » و ندادند شما را از دانش مگر اندکی .

« **ولئن ِ شئنا لَنذهبنَّ بالَّذی اَوْحَینا الیك** » و اگر خواهیم آنچ بتو پیغام فرستادیم [از زمین] ببریم ،« **ثُمَّ لاتجدُ لك به علینا وکیلاً**[۸۶] » وانکه توبر ما بآن نکه دارنده ای نیابی و داوری نداری .

« **اِلاّ رحمةً من ربّكَ** » مگر بخشایشی بود از خداوند تو ، « **اِنَّ فضلَهُ کان علیك کبیراً**[۸۷] » که فضل او برتو بزرگست .

« **قُل لئن اجْتمعَت ِ الانس والجنُّ** » بگوی اگر بهم آیند آدمیان وپریان ، « **علی اَن یأتوا بمثل هذَا القرآن**»برآنك تاچنین قرآن آرند ، « **لایاتونَ بمثلهِ** » چنان نیارند ، « **ولو کانَ بعضُهم لبعض ِ ظهیراً**[۸۸] » و هرچند که یکدیگر را پشتیوان باشند .

« **ولقد صرَّفنا للنّاس ِ** » وبر گردانیدیم روی برروی مردمانرا ، « **فی هذَا القرآن ِ من کلّ مثل ٍ** » در این قرآن از هرصفت و هر مَثل ، « **فاَبی اکثرُالنّاس اِلاّکُفوراً**[۸۹] » سرباز زد بیشترمردمان مگر نسپاسی ۱ .

« **و قالوا لن نُؤمنَ لك** » گفتند بنگرویم بتو، « **حتّی تَفْجُرَ لنا من الارض ِ یَنبوعاً**[۹۰] » تا ما را در زمین مکّه چشمه‌ای فراخ آب کشائی .

« **اَوْ تکونَ لك جنَّةٌ من نخیل ِ وعنب ٍ** » یا ترا رزی بود خرما ستان و انکور ۲ ، « **فتُفجّر الانهارَ خلالها تفجیراً**[۹۱] » جویها می روانی و کشائی زیر درختان آن روانیدنی و کشادنی .

۱ـ نسخ الف وج : نشناسی (ضبط صحیح متن مأخوذ ازنسخهٔ روضاتی‌است) .
۲ـ نسخهٔ روضاتی : یا ترا جنتی بود از خرماستان ورز انکور .

« اَوْتُسقطَ السَّمآء كما زعمتَ علينا كِسَفاً » يا فرو افكنى آسمان برما پاره پاره چنانك كفتى [كه خواهد كشت رستاخيز را] ، « اوتاتىَ باللّه » ياخدايرا آرى [تا ترا كواهى دهد] ، « و الملائكةِ قبيلاً(٩٢) » وفريشتگانرا آرى جوق جوق ١ .

« اويكونَ لك بيتٌ من زُخْرُفٍ » يا ترا خانه اى بود زرّين ، « او تَرْقى فى السَّمآءِ » يا بآسمان برمى شوى ، « ولن نُؤمن لِرُقيِّك » وبنگرويم بتو هرچند كه بينيم كه بآسمان بر مى شوى ، « حتّى تُنزّلَ علينا » تا آنكه كه فرود آرى برما ، « كتاباً نقرؤهُ » نامه اى كه بر خوانيم ، « قل سبحانَ ربّى » بگوى پاكى وبى عيبى خداوند مرا [از تحكّم بندگان او برو] ، « هل كنتُ الّا بشراً رسولاً(٩٣) » هستم من مگر مردمى ازشما فرستاده بپيغام .

« وما مَنع النّاسَ اَنْ يؤمنوا » و باز نداشت مردمانرا كه بگرويدند ، « اذجآءَ هُمُ الهدى » آنكه كه پيغام بايشان آمد ، « اِلّا اَنْقالوا » مگر آنك گفتند ، « اَبَعثَ اللّهُ بشراً رسولاً(٩٤) » باش الله بما بپيغام مردمى همچون ما فرستاد .

« قل لو كانَ فى الارض ملائكةٌ » بگوى اگردرزمين فريشتگان بودندى ، « يمشون مُطْمئنّينَ » كه مى رفتندى بنشست آرميده و شهرى و مقيم ، « لنزّلنا عليهم من السَّمآء ملكاً رسولاً(٩٥) » ما از آسمان برايشان بپيغام فريشته اى فرستاديمى .

« قل كفى باللّهِ شهيداً » بگوى بسنده است الله تعالى بگواهى ، « بَيْنى و بَيْنكم » ميان من و ميان شما ، « اِنّهُ كان بعبادهِ خبيراً بصيراً(٩٦) » كه الله تعالى بربندگان خويش داناست وبينا .

« ومَن يَهدى اللّهُ فهو المُهتدِ » هر كه الله تعالى راه نمايد آنكس بر راه

١ـ نسخهٔ الف : جوك جوك .

است [۱] ، « و مَن یُضلل » وهر که گمراه کرد ، « فلن تجدَلهم اولیآءَ من دونه » ایشانرا یارنیابی‌فرود ازو ، « و نحشرُهُم یوم‌َ القیمةِ » وبینگیزانیم روزرستاخیز ایشانرا ، « علی وجوههم » برورویهای ایشان ، « عُمیاً وبُکماً وصُمّاً » نابینایان و گنگان و کران ، « ماویهُم جهنّمُ » باز گشتنگاه ایشان دوزخ ، « کلّما خَبَتْ » هر گه که آتش آن خواهد که فرو میرد [۲] ، « زدناهُم سعیراً (۹۷) » آنرا آتش افزائیم .

« ذلك جزآؤُهُم » آن پاداش ایشانست ، « بانّهم کَفروا بآیاتنا » بآنک ایشان کافر شدند بپیغامهای ما ، « و قالوا » و گفتند ، « ائذاکنّا عظاماً ورُفاتاً » باش آنکه که ما استخوان گردیم و خاك خُرد ، « ا ئنّا لمبعوثونَ » بآفرینش نو ما را برخواهند انگیخت ، « خلقاً جدیداً (۹۸) » آفریده‌ای نو .

« اَوَلَم یرَوْا » آیا نمی بینند ، « انّ اللّه الّذی خلق السّموات والارض » که آن خدای که آسمان ها آفرید و زمین ، « قادرٌ علی اَن یَخلُق مثلهم » تواناست که چون ایشان آفریند ، « و جعلَ لهم اَجلاً » و ایشانرا سپری گشتن نامزد کرد ، « لاریبَ فیه » ودر کی و چندی‌آن هیچ شك نه ، « فاَبَی الظّالمون اِلّا کُفوراً (۹۹) » اباکردند کافران مگر نسپاسی .

« قل لواَنتم تَملکون » بگوی اگرْ شما خداوند بودید ، « خزآئنَ ربّی » خزانه‌های رحمت خداوند مرا [وشما داشتید گنجهای‌روزی] ، « اذاً لاَمسَکتم » همانگه شمادستها فرومی‌بستید، « خشیَةَ الانفاق » ازبیم درویشی ، « وکان الانسانُ قَتُوراً (۱۰۰) » وآدمی بخیل‌است وخسیس .

النوبة الثـانية

قوله تعالی : « و من اللّیل فتهجّد به » هجد اذا نام و تهجّد اذا سهر والقی

۱ـ نسخهٔ الف : برراه ماست . ۲ـ نسخهٔ ج : فرو مرد.

الهجود عن نفسه ومثله تحرّج و تأثّم اذا القی الحرج و الاثم عن نفسه ، و التهجّد ترك النّوم للصّلوة فان لم یصلّ فلیس بتهجّدٍ ، والمعنی : قم بعد النّوم فصلّ ولایکون التهجّد الّا بعد النّوم .

قال **الحجّاج بن‌عمرو المازنی** : یحسب احدکم اذا قام من اللّیل فصلّی حتّی یُصبح اَن قد تهجّد انّما التهجّد الصّلوةُ بعدَ رقدةٍ ثم الصّلوة بعد رقدة تلك کانت صلوة رسول الله (ص) وکان (ص) یُعجبه التهجّد من اللّیل .

روی **حمید بن عبدالرّحمن بن عوف** عن رجلٍ من‌الانصار انّه‌کان مع رسول‌الله (ص) فی سفرٍ فقال لانظرنَّ کیف یصلّی النّبی (ص) قال فنام رسول الله (ص) ثمّ استیقظ فرفع رأسه الی السّمآء فتلا اربع آیاتٍ من آخر سورة **آل عمران** : « انّ فی خلق السّموات والارض » الآیة ... ثمّ اهوی بیده الی القربة واخذ سواکاً فاستنّ به ثمّ توضّاء ثمّ صلّی ثمّ نام ثمّ استیقظ فصنع کصنیعه اوّل مرّة و یرون انّه التهجّد الّذی امره الله عزّوجل .

... قوله : « فتهجّد به » ای بالقرآن ، « نافلةً لك » رسول خدا تنها باین آیت مخاطب است که نماز شب تنها بروی فریضه کردند و « نافلةً لك » معنی آنست که فریضةً فرضها الله علیك فضلاً عن‌الفرائض‌الّتی فرضها علیك وزیادةً . **قتاده** گفت نماز شب در ابتداءِ اسلام بروی فرض بود ، پس منسوخ گشت و اورا بترك آن رخصت دادند ، باین قول نافله بمعنی تطوّع و فضیله است ، فانّ النّافلة ما لیس بواجبٍ - میگوید بشب نماز کن و آن ترا تطوّعیست و فضیلتی وغنیمتی نه واجب .

قال **مجاهد** : « نافلةً لك » ای زیادةً لك فی الدّرجات لانّه غفرلك ما تقدّم من ذنبك وما تأخّر فما عملت من عملٍ سوی المکتوبة فهی نافلة لك من اجل انّه لاتعمل ذلك فی کفّارة الذّنوب و النّاس یعملون ما سوی المکتوبة لذنوبهم فی کفّارتها فلیست لهم نافلةٌ و زیادةٌ - **مجاهد** گفت معنی آنست که بشب خیز و نماز کن واین نماز شب ترا زیادت درجاتست که گناهان تو گذشته وآینده همه

آمرزیده اند و ترا حاجت بکفّارت آن نیست ، هر نماز و عمل که کنی بیرون از فرائض ، آن همه‌ترا زیادتی است و این همه معنی خاصّه تراست ومردمانرانه که ایشانرا حاجت بدانست کفّارت گناهان را ، که پیوسته خطاها وزلّتها برایشان می رود ، پس ایشانرا نه نافله باشد و ترا نافله . ـ اینست معنی قول **مقاتل** و یك قول از **ابن‌عباس** : « نافلةً لك » ای خاصّة لك و كرامةً و عطا لك ، ويقال لولد الولد نافلةٌ لانّه زيادة على الولد .

و خبر درستست که رسول خدا (ص) در آخر عمر قیام شب هشت رکعت کردی ، وبه خرج من الدّنیا ؛ « عسى أن يبعثك ربّك » عسى ولعلّ من الله واجب لانّه تعالى لايدع أن يفعل بعباده ما اطمعهم فيه من الجزاء على طاعاتهم لانّه ليس من صفته الغرور ولو انّ قائلاً قال لآخر تعاهدني والزمني لعلّي أن انفعك فلزمه ثمّ لم ينفعه مع اطماعه فيه ووعده لكان غارّاً له وتعالى الله عن ذلك ، «يبعثك ربّك» يقيمك ربّك ، « مقاماً محموداً » اى فى مقامٍ محمودٍ و هو مقام الشّفاعة يحمده فيه الاوّلون و الآخرون .

روى **انس بن مالك** عن النّبى (ص) قال : يجتمع المؤمنون يوم القيامة فيلهمون فيقولون لو استشفعنا على ربّنا فاراحنا من مكاننا هذا فيأتون فيقولون يا **آدم** انت ابوالنّاس خلقك الله بيده و اسجد لك ملائكته و علّمك اسماء كلّ شئ فاشفع لنا الى ربّك حتّى يريحنا من مكاننا هذا ، فيقول لهم لستُ هناك ويذكر ذنبه الّذى اصابه فيستحيى ربّه ولكن ائتوا **نوحاً** فانّه اوّل الرّسل بعثه الله الى اهل الارض فيأتون نوحاً فيقول لستُ هناك و يذكر خطيئته و سؤاله ربّه ما ليس له به علم فيستحيى ربّه من ذلك ولكن ائتوا **ابرهيم** خليل الرّحمن فيأتون ابرهيم فيقول لستُ هناك ولكن ائتوا **موسى** عبداً كلّمه الله واعطاه التورية فيأتون موسى فيقول لستُ هناك ويذكر لهم النّفس الّتى قتل بغير نفسٍ فيستحيى ربّه من ذلك ، فيقول ائتوا **عيسى** عبدالله و كلمته و روحه فيأتون عيسى فيقول لستُ هناك و لكن ائتوا **محمّداً** (ص) عبداً غفرالله له ما تقدّم من ذنبه وما تأخر فيأتونني فاقوم فامشى بين سماطين من المؤمنين حتّى استأذن على ربّى فيؤذنُ لى فاذا رأيت ربّى وقعتُ

اوخررتُ ساجداً لربّی فیدعنی ماشاء الله ان یدعنی ، ثمّ قال ارفع رأسك قل یسمع وسل تعطه واشفع تشفّع فارفع رأسی فاحمده بتحمیده یعلّمنیه ، ثمّ اشفع فیحدّلی حدّاً فادخلهم الجنّة ؛ ثمّ اعود الیه الثّانیة فاذا رأیت ربّی وقعت او خررت ساجداً لربّی فیدعنی ماشاء الله ان یدعنی ثمّ یقال ارفع محمّد رأسك قل یسمع و سل تعطه واشفع تشفّع فارفع رأسی فاحمده بتحمیدٍ یعلّمنیه ، ثمّ اشفع فیحدّلی حدّاً فادخلهم الجنّة ؛ ثمّ اعود الیه الثّالثه فاذا رأیت ربّی وقعتُ اوخررتُ ساجداً لربّی فیدعنی ماشاء الله اَن یدعنی ، ثمّ یقال ارفع محمّد رأسك قل یسمع وسل تعطه واشفع تشفّع فارفع رأسی فاحمده بتحمیدٍ یعلّمنیه ، ثمّ اشفع فیحدّلی حدّاً فادخلهم الجنّة ؛ ثمّ اعود الرّابعة فاقول یا ربّ مابقی الّا من حبسه القرآن . فحدّثنا **انس بن مالك** انّ النّبی (ص) قال فیخرج من النّار من قال لا اله الّا الله وکان فی قلبه من الخیر ما یزن بُرّة .

و عن **انس** انّ النّبی (ص) اتی بالبراق فقال والّذی بعثك بالحقّ لاترکبنی حتّی تضمن لی الشّفاعة .

و عن **کعب بن مالك** قال قال رسول الله (ص) : یجمع الله النّاس یوم القیامة فاکون انا و امّتی یوم القیامة علی تلٍّ فیکسونی ربّی حلّةً خضرآء و یؤذن لی فاقول ما شاء الله ان اقول فذلك المقام المحمود .

و فی روایةٍ اُخری قال : فاکون انا اوّل من یُدعی و جبرئیل عن یمین الرّحمن و الله مارآه قبلها ، فاقول یا ربّ ان هذا اخبرنی انّك ارسلته الیّ ؟ـ فیقول الله عزّوجل صدق ، ثمّ اشفع فاقول یا ربّ عبادك عبدوك فی اطراف الارض قال و هو المقام المحمود .

و عن **حذیفة بن الیمان** قال یجمع النّاس فی صعیدٍ واحدٍ فلا تکلّم نفسٌ فیکون اوّل مدعوٍّ محمداً (ص) فیقول لبّیك و سعدیك و الخیر فی یدیك والشرّ لیس الیك و المهدیّ من هدیت و عبدك بین یدیك و بك والیك لاملجاء ولامنجا منك الّا الیك تبارکت و تعالیت سبحانك ربّ البیت ، فذلك قوله : « عسی اَن

ببعثك ربّك مقاماً محموداً .

و عن **نافع** عن **ابن عمران** رسول الله (ص) قرأ : « عسی اَن یبعثك ربّك مقاماً محموداً » قال یُدنینی فیقعدنی معه علی العرش . وقال **ابن فنجویة** یجلسنی معه علی السّریر .

وعن **ابی وائل** عن **عبدالله** قال : انّ الله عزّوجل اتّخذ ابرهیم خلیلاً وانّ صاحبکم خلیل الله واکرم الخلق علی الله ، ثمّ قرأ : « عسی اَن یبعثك ربّك مقاماً محموداً » ، قال فیقعده علی العرش .

وعن **عبدالله بن سلام** قال : اذا کان یوم القیامة یؤتی بنبیّکم (ص) فیقعد بین یدی الرّب عزّوجل علی الکرسی . و عن **لیث** عن **مجاهد** فی قوله عزّوجل : « عسی اَن یبعثك ربّك مقاماً محموداً » قال یُجلسهُ علی العرش .

اعلم انّ اصحاب الحدیث الّذین هم نقلة الاخبار و خزنة الآثار اتّفقوا علی انّ هذا التّأویل صحیحٌ و انّ الله عزّوجل کان قبل خلقه الاشیاء قائماً بذاته ثمّ خلق الاشیاء من غیر حاجةٍ له الیها بل اظهاراً لقدرته وحکمته لیعرف وجوده وتوحیده وکمال علمه و قدرته بظهور افعاله المتقنة المحکمة و خلق لنفسه عرشاً استوی علیه کما شاء وهو الآن مستوٍ علی عرشه کما اخبر عن نفسه وان لم یکن قبل ذلك مستویاً علیه ولیس اقعاده محمداً علی العرش موجباً له صفة الرّبوبیّة اومخرجاً ایّاه عن صفة العبودیّة بل هو رفعٌ لمحلّه و اظهارٌ لشرفه و تفضیلٌ له علی غیره من خلقه .

« وُقل ربّ اَدخلنی مُدخلَ صدقٍ واَخرجنی مُخرج صدقٍ » المدخل : الادخال و المخرج : الاخراج هما مصدران معدولان ، مفسّران گفتند نزول این آیت آنگه بود که رسول خدا را هجرت فرمودند به **مدینه** از آنك کافران **قریش** قصد هلاك وی کردند و **ابوطالب** و **خدیجه** هر دو رفته ، نه حشمت **ابوطالب** مانده که جفاءِ کافران از وی باز داشتی ، نه نعمت و مال **خدیجه** که

اذی کافران ازو دور داشتی [۱] ، پیوسته پیران ایشان استهزاء می کردند ، شاعران هجو می گفتند ، کودکان سنگ می انداختند ، زنان از بامها خاك می ریختند ، وانگه بعاقبت در **دارالنّدوه** سران و سروران ایشان بهم شدند در تدبیر آن که تا او را چگونه هلاك کنند !! **جبرئیل** آمد و گفت ای سیّد خیز از **مکّه** بیرون شو ، شهر بمکّیان بگذار ـ الله تعالی چنین می‌فرماید که تابه **مدینه** هجرت کنی ، رسول خدا بفرمان الله تعالی از **مکّه** بیرون شد ، جائی رسید که آنرا **حزوره** گویند ، آنجا بایستاد روی سوی **مکّه** کرد گفت : والله انّی لأعلم انّك احبّ البلاد الی الله و احبّ الارض الی الله و لولا انّ المشرکین اخرجونی منك ما خرجتُ ، پس از آنجا برفت تا به **غارثور** ، **جبرئیل** آمد و آیت آورد : « وقل ربّ ادخلنی» یعنی الغار ، « مُدخل صدقٍ و اَخرجنی » من الغار ، « مُخرجَ صدقٍ » خداوند من در آرمرا درین غار در آوردی براستی و نیکوئی و بیرون برمرا ازین غار بیرون بردی براستی ونیکوئی . و جماعتی مفسّران گفته اند که این آیت آنکه فروآمد که در **مدینه** می شد ، ای ربّ ادخلنی المدینة ادخال صدقٍ ای ادخالاً حسناً لااری فیه ما اکره واخرجنی من مکّة اخراج صدقٍ لا التفت الیها بقلبی . وقیل ادخلنی مکّة یعنی عام الفتح و اخرجنی منها آمناً . وقیل دخوله فی الرّسالة و خروجه ممّا یجب علیه فیها غیر مقصر فی تبلیغ الرّسالة . و قیل معناه ادخلنی حیث ما ادخلتنی بالصّدق و اخرجنی بالصّدق ای لاتجعلنی ممّن ادخل بوجهٍ و اخرج بوجهٍ فانّ ذا الوجهین لایکون امیناً عندالله عزّوجل ، « واجعل لی‌من لدنك سلطاناً نصیراً » ای قوّة القدرة والحجّة حتّی اقیم بهما دینك وقد اجاب الله عزّوجل دعاءه واعلمه انّه یعصمه من النّاس ، فقال جلّ و عزّ : « و اللهُ یعصمك من النّاس » وقال : « اَلا اِنّ حزبَ اللهِ هم المفلحون » وقال : « لیظهرهُ علی الدّینِ کلّه ولو کرهَ المشرکون » .

وقال **الکلبی** : سلطانه النّصیر **عتّاب‌بن‌اسید** [۲] استعمله رسول الله (ص) علی اهل مکّة ، وقال انطلق فقد استعملتك علی‌اهل‌الله یعنی مکّة فکان شدیداً علی

۱ـ نسخهٔ الف : از وی برداشتید. ۲ ـ عتاب‌بن‌أسیدبن ابی‌العیص بن‌امیة ، امیرمکه .

المریب لیّناً للمؤمنین ، فقال لا و الله لا اعلم متخلّفاً یتخلّف عن الصّلوة فی جماعة الّا ضربت عنقه فانّه لایتخلّف عنها الّا منافق ، فقال اهل مکّة یا رسول الله تستعمل علی اهل الله عتّاب بن اَسیدٍ رجلاً جافیاً ، فقال رسول الله (ص) انّی رأیت فیمایری النّائم کان عتّاب بن اَسیدٍ اتی باب الجنّة فاخذ بحلقة الباب فقلقلها قلقالاً شدیداً حتّی فتح له فدخلها فاعزّ الله به الاسلام لنصرته المسلمین علی من یرید ظُلمهم فذلك السّلطان النّصیر . وقال **الحسن** : السّلطان السّیف ، و قال **سهل بن عبدالله** : یعنی لساناً ینطلق عنك .

« وقل جآءَ الحقّ » ای الاسلام والدّین ، « و زَهق الباطل » الکفروالشّرك. وقیل جاء القرآن ودین الرّحمن وهلك الشّیطان وبطلت عبادة الاوثان .

روایت کردند از **ابن‌عباس** و **ابن مسعود** که گفتند روز فتح **مکّه** رسول خدا (ص) سیصد و شصت بت را دید گرد **کعبه** در نهاده ، هر قومی از مشرکان بتان خود را برابر خود داشته ودردست رسول (ص) مخصره‌ای بود فرا پیش بتان می شد و آن مخصره برچشم و شکم ایشان می زد و میگفت بلفظ شیرین وبیان پرآفرین ، بفرمان خدای آسمان و زمین : « جآء الحقّ و زهق الباطل » و آن بتان بروی در می افتادند و مشرکان تعجّب همی کردند وبا یکدیگر میگفتند : ما رأینا رجلاً اسحرمن محمّد .

.... « اِنّ الباطلَ کان زهوقاً » یبطل و یزول و الحقّ یبقی ویدوم ، زهق بطل و زهقت نفسه ماتت .

در **قرآن** باطل برچهار وجه آید : **یکی** بمعنی دروغ گفتن و دروغ زن داشتن چنانك درسورهٔ **المؤمن** گفت : « وخَسرُ هنا لك المبطلون » ای المکذّبون بالعذاب ، همانست که در سورهٔ **الجاثیه** گفت : « یومئذٍ یَخسرُ المبطلون » و در **عنکبوت** : « اذاً لارتاب المبطلون » ودر سورهٔ **المصابیح**: «لایأتیه الباطلُ من بین یدیه ولا من خلفه » ای لایأتی القرآن التّکذیب من الکتب الّتی کانت قبله ولایجئ من بعده کتابٌ فیکذّبه . **وجه دوم** ابطال است بمعنی احباط چنانك در

سورة **البقرة** گفت : « لاتبطلوا صدقاتکم » ای لاتحبطوها بالمنّ و الاذی ، جای دیگر گفت : « اطیعوا اللّه واطیعوا الرّسول ولاتبطلوا اعمالکم » . **وجه‌سوم** باطلست بمعنی‌ظلم ، کقوله : «لاتأکلوا اموالکم بینکم بالباطل» یعنی بالظّلم . **وجه چهارم** باطلست‌بمعنی شرك ، کقوله : « جاء الحق و زهق‌الباطل» یعنی ذهب الشّرك عبادة الشّیطان .

... « اِنّ الباطل » یعنی الشّرك ، « کانَ زهوقاً » لیس له اصل فی‌الارض ولا فرع فی السّماء ، فلذلك قال زهوقاً نظیره فی **العنکبوت** : « و الّذین آمنوا بالباطلِ و کفروا باللّه » و فی **النّحل** : « اَفبالباطل یؤمنون » .

قوله : « و نُنزّلُ من القرآنِ » قراءت **بصری** « و نُنزل» بتخفیف است ، « من القرآن » ـ من ـ درآورد تا بدانی که **قرآن** که فرودآمد نجم نجم فروآمد چیز چیز چنانك بروزگار بوی حاجت بود ولایق وقت بود . و قیل ـ من ـ هاهنا للتّبیین . و قیل ـ من ـ هاهنا زیادة وصلة ، کقوله : « و اتّخذوا من مقام ابرهیمَ مُصلّیً ـ یغفر لکم من ذنوبکم ـ شرعَ لکم من الدّین ـ یَغضّوا من ابصارهم ـ ربّ قد آتیتنی من الملك » کلّ ذلك صلةٌ فی الکلام و نحوه کثیرٌ ، « ماهو شِفآءٌ » من کلّ داءٍ لما فیه البرکات و یدفع اللّه به کثیراً من المکاره ؛ وفی الخبر : من لم یستشف بالقرآن فلا شفاهُ اللّه ؛ « ورحمةٌ للمؤمنین » بیانٌ و برکة و هدیً و ثوابٌ لا انقطاع له فی تلاوته ، « ولا یزیدُ الظّالمینَ اِلّا خَساراً » لتکذیبهم ایّاه فیزدادُ خسارهم .

« واذا اَنعمنا علی الانسانِ » بالمال والصحّة والاَمن ، « اَعرض » عن ذکرنا و دعائنا . قیل هوعامٌ ، و قیل نزلت فی **الولیدبن‌المغیرة** ، « اَعرضَ » عن ذکر ماکان فیه من السّقم والضّرر والفقر قبل ذلك ، « و نَای بجانبه » ای بعد بنفسه عن القیام بحقوق نعم اللّه و اعرض عن الدّعاءِ والابتهال . و قیل « نَای بجانبه » اعجب بنفسه لانّ المعجب متباعد عن النّاس ، « و اذا مَسّه الشرّ » ای اصابه المرض و الفقر و الخوف ، « کانَ یؤساً » قنوطاً عن الخیرومن حمداللّه سبحانه لانّه لایثق

بتفضّل اللّه تعالی علی عباده . قرأ **ابن عامر** : « ونآء بجانبه » ممدوداً مثل ـ ناعَ ـ وهو مقلوبٌ من ـ نای ـ مثل : رای و راء ، وقیل من النوء وهو النّهوض والقیام ؛ و قرأ **حمزة و الکسائی** : « نِای » بکسر النّون وامالة الهمزة ، و قرأ **ابوعمرو و عاصم و نافع** : « نَای » بفتح النّون و امالة الهمزة والباقون بفتح النّون والهمزة علی التّفخیم وهو اللّغة العالیة .

« قل » یا محمّد ، « کلٌّ یعمل علی شاکلته » ای علی دینه و نیّته . و قیل علی خلیقته وطبیعته . وقیل علی مذهبه وطریقته ، فالکافر یعمل ما یشبه طریقته من الاعراض عند الانعام و الیأس عند الشدّة ، والمؤمن یفعل ما یشبه طریقته من الشّکر عند الرّخاء والصّبر والاحتساب عند البلاء ، الاتری انّه قال : « فربّکم اَعلمُ بمن هواَهدی سبیلاً » اصوب طریقاً واصحّ مذهباً وهوالمؤمن الّذی لا یعرض عند النّعمة ولاییأس عند المحنة .

قوله : « ویسئلونك عن الرّوح » سبب نزول این آیت آن بود که کاروان **قریش** از **مکّه** به **شام** می‌شد بتجارت ، و گذرگاه ایشان **مدینه** بود ، چون آنجا رسیدند ازجهودان مدینه پرسیدند ازکار **محمّد** وحال او که شما دروی چگوئید و در کتاب شما از نعت وی چیست ؟ ایشان گفتند او را از سه چیز پرسید : از **اصحاب کهف** و از **ذوالقرنین** و از **روح** ، اگر قصّهٔ اصحاب کهف و ذوالقرنین گوید و جواب دهد پیغامبرست و اگر نگوید پیغامبر نیست ، و اگر از روح جواب‌دهد وبیان آن کندپیغامبر نیست واگرجواب‌ندهد وبیان نکند پیغامبرست ، پس چون بمکّه باز آمدند از رسول خدا (ص) هر سه پرسیدند ، قصّهٔ اصحاب الکهف و ذوالقرنین در سورهٔ **الکهف** فرو آمد از آسمان و ایشانرا بیان کرد و در روح سخن نگفت تا **جبرئیل** آمد و آیت آورد ، « و یسئلونك عن الرّوح قل الرّوحُ من امر ربّی » .

اکنون علماءِ دین را خلافست که مراد باین روح که از وی پرسیدند چیست ؟ ـ **قتاده** گفت : **جبرئیل** است بدلیل قوله : « نزل به الرّوحُ الامین ،

علی قلبك » ، **علی** (ع) و **ابن‌عباس** گفتند فریشته‌ایست در آسمان که اورا هفتاد هزار رویست ، در هر روئی هفتاد هزار زبان ، در هر زبانی بهفتاد هزار لغت خدایرا عزّوجل تسبیح می کند و ربّ العزّه از هرتسبیحی ملکی می‌آفریند که در عالم قدس با فریشتگان می پرد تا بقیامت ، **مجاهد** گفت : روح خلقی‌اند از خلق خدای عزّوجل در آسمان بر صورت بنی آدم که ایشانرا دست و پای و اعضا چنانست که آدمیان ، و ایشان را اکل و شرب است امّا نه آدمیانند ونه فریشتگان ، باین قولها « قل الرّوحُ من امر ربّی » تأویل آنست که : من خلق ربّی .

حسن گفت : روح اینجا **قرآن** است که مشرکان از رسول خدا (ص) پرسیدند که‌این **قرآن** که داد بتوو از کجا رسیدبتو؟ جواب ایشان‌این‌آمد : «قل الرّوحُ من امرربّی » ای من‌وحی‌ربّی ومن‌عنده ، کقوله : « اوحینا الیك روحاً من امرنـا » . و قیل هی الرّوح الّتی یحیی بها البدن سألوه عن ذلك و عن حقیقته و کیفیّته وموضعه من البدن وذلك مالم یخبر اللّه سبحانه احداً ولم یُعط علمه احداً من عباده ، فقال : «قل‌الرّوحُ من‌امر ربّی » ای من علم ربّی وإنّکم لاتعلمونه .

قال **عبداللّه‌بن بریدة** : ما یبلغ الجنّ و الانس و الملائکة و الشّیاطین علمَ الرّوح ولقدمات رسول اللّه (ص) وما یدری ما الرّوح ؛ قوله : « وما اوتیتم من‌العلم الّا قلیلاً » بالاضافة الی علم اللّه عزّوجل . وقیل « وما اوتیتم من العلم الّا قلیلاً » یعنی ثمانیة وعشرین حرفاً .

« و لئن شئنا لنذهبنّ بـالّذی اَوحینا الیك » یعنی القرآن ، ای لوشئنا لمحوناه من القلوب ومن الکتب و لذهبنا به من الارض حتّی لایوجد له اثر ، « ثمّ لاتجدُ لك به علینا وکیلاً » ای لاتجد من تکل ردّه الیك . وقیل ـ الوکیل ـ هاهنا بمعنی الکفیل ، ای لاتجد کفیلاً یضمن لك ان یأتیك بما اُخذ منك .

« الّا رحمةً من ربّك . » استثناء لیس من الاوّل المعنی لکن رحمةٌ منّا ادرکتك فبقی فی‌قلبك وفی قلوب المؤمنین ، وقال **ابن جریر** : معناه لکنّه لایشاء

ذلك رحمةً من ربّك وتفضّلاً ، «انّ فضله كان عليك كبيراً» حين ارسلك نبيّاً و انزل عليك كتاباً وجعلك سيّد ولد آدم واعطاك المقام المحمود .

روى **هشام‌بن‌عروة** عن ابيه عن **عبدالله‌بن‌عمرو** : انّ رسول الله (ص) خرج وهو معصوب الرّأس من وجع فصعد المنبر فحمد الله واثنى عليه ثمّ قال : يا ايّها النّاس ما هذه الكتب الّتى تكتبون اكتابٌ غير كتاب الله يوشك ان يغضب الله عزّوجل لكتابه فلا يدع ورقاً ولا قلبا الّا اخذ منه ، قالوا يا رسول الله فكيف بالمؤمنين و المؤمنات يومئذٍ ؟ قال من اراد الله به خيراً ابقى فى قلبه لا اله الّا الله

وروى عن **عبدالله بن عمرو** قال : انّ اوّل ما تفقدون من دينكم الامانة و آخر ما تفقدون من دينكم الصّلوة و ليصلّين قوم ولا دين لهم و انّ هذا القرآن تصبحون يوماً و ما فيكم منه شئ ، فقال رجل كيف يكون ذاك يا باعبدالرّحمن و قد اثبتناه فى قلوبنا و اثبتناه فى مصاحفنا نعلمه ابناءنا و يعلمه ابناؤنا ابناء هم الى‌يوم القيامة ، قال يُسرى به فى ليلةٍ فيذهب بما فى‌المصاحف وبما فى القلوب ، ثمّ قرأ **عبدالله** : « ولئن شئنا لنذهبنّ بالّذى اوحينا اليك » . وقال اكثروا الطّواف بالبيت قبل ان يُرفع وينسى النّاس مكانه واكثروا تلاوة القرآن قبل ان يُرفع ، قالوا هذه المصاحف ترفع فكيف بما فى صدور الرّجال ؟ قال يسرى عليه ليلاً فيصبحون منه فقراءَ وينسون قول لا اله الّا الله فيقولون فى‌قول اهل الجاهليّة و اشعارهم فذلك حين يقع عليهم القول وقال لاتقوم السّاعة حتّى يرجع القرآن من حيث نزل له دوىّ كدوى النّحل فيقول الرّب عزّوجل ما بالك فيقول يا ربّ منك خرجت و اليك اعودُ و اتلى ولا يعمل بى اُتلى ولا يعمل بى

« قل لئن اجتمعت الاِنسُ والجنّ » سبب نزول اين آيت آن بود كه احبار يهود گفتند يا **محمّد** اگر پيغامبرى برصحّت نبوّت خويش نشانى بيار ، معجزه‌اى بنماى ، چنانك **موسى** نمود از عصا و يد بيضا و غير آن كه اين **قرآن** كه تو آورده‌اى ودعوى ميكنى كه كس مثل آن نتواندآورد ـ اگر از حاضران وقت

کسی نیست که مثل آن بیارد و از آن عاجز است از غائبان کس باشد که مثل آن تواند آوردن . این سخن جهودانست ؛ امّا مشرکان **قریش** خود میگفتند : لونشاءُ لقلنا مثل هذا - ما اگرخواهیم مثل این **قرآن** بیاوریم که این نیست مگر اخبار گذشتگان و افسانه های پیشینیان ، چنانك ایشان گفتند ما نیز گوئیم و توانیم ، ربّ العالمین بجواب ایشان این آیت فرستاد : « قل لئن اجتمعت الانسُ والجنّ » ای **محمّد** ایشان را بگوی اگر جنّ و انس بهم آیند تا مثل این **قرآن** بیارند نتوانند ، « ولوکانَ بعضهم لبعضٍ ظهیراً » معیناً یعاونُ بعضهم بعضاً . قال **السدّی** : لایأتون بمثله لانّه غیر مخلوق ولوکان مخلوقاً لاَتوا بمثله .

« ولقد صرّفنا للنّاس » ای ذکرنا و بیّنّا « فی هذا القرآن » للنّاس ، یعنی لاهل مکّة ، « من کلّ مَثلٍ » ای من کلّ صنفٍ من التّرغیب و التّرهیب وانباء الاوّلین و الآخرین و ذکر الجنّة و النّار . وقیل لیس المراد بالمثل هاهنا الکلمة السّائرة ، انّما المراد به من کلّ شیءٍ ونوعٍ من الکلام الّذی یجب الاعتبار به ، « فاَبی اکثرُ النّاس » ای اکثر اهل مکّة ، « الّا کُفوراً » جحوداً للحقّ لانّهم اقترحوا الآیات بعد ظهور المعجزات ؛ فذلك قوله :

« وقالوا لن نؤمن‌لك حتّی تَفجرلنا » - **ابن‌عباس** گفت اشراف **قریش** نزدیك **کعبه** بهم آمدند : **عتبه** و **شیبه** پسران **ربیعه** و **ابوسفیان بن‌حرب** و **النّضربن- الحرث** و **ابوالبحتری بن هشام** و **الاسود بن المطّلب** و **زمعة بن الاسود** و **الولید بن المغیره** و **ابوجهل بن هشام** و **عبدالله بن ابی امیّه** و **امیّةبن خلف** و **العاص‌بن وائل** و **نبیه** و **منبه** پسران **حجّاج** ، این صنادید **قریش** همه بهم‌آمدند و با یکدیگر گفتند **محمّد** را حاضر کنید تا نخست بحجّت با وی سخن گوئیم اقامت عذر خویش را ، آنگه چون سَرباز زند تدبیر کار وی میکنیم ، کس فرستادند ورسول را خواندند ، رسول‌خدا (ص) بایمان ورشد ایشان عظیم حریص بود ، بطمع آنك ایمان آرند زود برخاست و پیش ایشان رفت ، باتّفاق گفتند **محمّد** دانی که درمیان قوم خویش آئین نوآوردی وکار نو ساختی ودر دین‌آباء

و اجداد خویش طعن زدی و پیرانرا حرمت نداشتی وخدایان ما را ناسزا گفتی و پراکندگی در میان جمع ما افکندی ، اکنون سخن ما بتحقیق بشنو ، اگر مال میخواهی و مقصود تو جمع مالست ما ترا چندان مال دهیم که برهمه افزون شوی در مال ، و اگر شرف و ریاست و سروری طلب میکنی ما ترا سیّد وسرور خود گردانیم ، واگر ملك میخواهی ترا برخود پادشاه کنیم وهمه فرمان بردار تو شویم ، و اگر با تو دیو است که بر تو غلبه کرده است و ترا رنجه میکند ما ببذل جاه و مال [1] طبیبان حاذق رابدست آریم تا ترامداوات کنند ، رسول خدا (ص) گفت : ما بی ما تقولون ما جئتکم بما جئتکم به اطلب اموالکم ولا الشّرف فیکم‌ولاالملك علیکم ولکنّ الله بعثنی الیکم رسولاً وانزل علیّ کتاباً و امرنی اَن اکون لکم بشیراً و نذیراً فبلّغتکم رسالة ربّی و نَصحتُ لکم - ای قوم من آن مردنه‌ام که شما می پندارید و در من آن نیست که شما می گوئید و آنچ آوردم نه بدان آوردم تا برشما ریاست وشرف و ملك جویم ، یا مال ونعمت خواهم ، من پیغامبر خدا ام وفرستادهٔ وی بشما ، مرا بحق فرستاد و کتاب داد تا دوستان را ببهشت و کرامت جاودان بشارت دهم و دشمنانرا بدوزخ و عذاب بیکران بیم دهم ، من پیغام الله تعالی رسانیدم و رسالت گزاردم و نصیحت کردم ، اگر قبول کنید شما را عزّ دو جهان بود و نعیم جاودان ، اگر قبول نکنید من صبر کنم تا الله تعالی حکم کند میان من و شما و کار برگزارد چنانک خود خواهد .

ایشان گفتند ای **محمّد** اگر آنچ ما گفتیم و بر رأی تو عرضه کردیم نمی شنوی و نمی پذیری ، پس بدان که این **مکّه** جائی تنگست ، تنگ معیشت و تنگ آب [2] از خداوند خویش بخواه تا این کوههای **مکّه** ازجای برگیرد تا جای برما فراخ گردد ، و از چشمه ها آب فراخ گشاید و جویها رواند تا ما کشت زار کنیم و باغ و بستان سازیم چنانك در **شام** است و در **عراق** ، اینست

۱ـ نسخهٔ الف : جملهٔ « ما ببذل جاه ومال » را ندارد .

۲ـ نسخهٔ الف : تنگ آبی .

که‌ربّ العالمین گفت: «وقالوا لن نؤمن لك حتّی تَفجر لنا من الارض ینبوعاً»، **عاصم و حمزه و کسائی و یعقوب** - تَفجر - بفتح تا و تخفیف خوانند ، باقی بضم تا و تشدید چنانك درحرف ثانیست باتّفاق . - الله تعالی گفت جلّ جلاله کافران **قریش** گفتند ما بتو ایمان نیاریم ای **محمّد** تا آنکه که چشمهٔ آب گشائی اِز بهر ما درزمین **مکّه** ، ومعنی - تفجر- تشقق والفجرالشّق والتّفجیر للمبالغة ، «ینبوعاً» عیناً ینبع منها المآء .

«اوتکونَ لك جنّةٌ » ای‌حائطٌ و بستانٌ ، « من نخیلٍ» جمع نخل کعبد و عبید ، « وعنبٍ فتفجّر الانهارَ خلالها» ای وسطها ، « تفجیراً » مرّةً بعد اُخری .

« اوتُسقطَ السّمآءَ کما زعمتَ علینا کِسفاً » بفتح سین قراءت **عاصم** است و**نافع** و **ابن عامر** جمع کسفة وهی القطعةُ باقی بسکون سین خوانند ، - کسفاً - یعنی طبقاً و اشتقاقه من کسفت الشّیٔ اذا غطّیته ؛ از اقتراحات ایشان یکی این بود که ایمان نیاریم تـا آنکه که‌آسمان فروافکنی برماپاره پاره گشته چنانك گفتی که برستاخیز چنان خواهد گشت . و گفته‌اند پیش از نزول این آیت از آسمان‌آن‌آیت فروآمده بود که : « اِن نشأ نخسف بهم الارضَ او نُسقط علیهم کِسفاً من السّمآءِ » پس ایشان باستهزاء باز گفتند که ایمان نیاریم بتو تا آنکه که از آسمان طبقی فرو افکنی برما چنانك خود گفته‌ای ، « اوتأتیَ باللّهِ » یا خدایرا آری تا ترا گواهی دهد چنانك می گوئی که خواهدآمد روز رستاخیز بداوری ، «والملائکةِ قبیلاً » یعنی تأتی بهم حتّی نراهم مقابلةً ومعاینةً یشهدون لك بالنّبوّة . و قیل - قبیلاً - ای ضمیناً و کفیلاً علی صدق دعواك ووفائك بالوعد و الوعید . و قیل قبیلاً ای مجتمعین اجتماع القبائل ، یقال قبلتُ به اقبلُ قبالةً کمـا تقول کفلتُ به اکفلُ کفالةً و کذلك قول النّاس قد تقبل فلان بهذا ای تکفل به .

« اویکون لك بیتٌ من زُخرفٍ » یعنی من ذهبٍ ، یقال زخرفت الشّیٔ اذا کملت زینته . وقوله : « حتّی اذا اَخذتِ الارضُ زخرفها » ای کمال زینتها ، و از اقتراح ایشان این بود که از خداوند خود خواه تا ترا خانه‌ای زرّین دهد و

گنجهای زر وسیم [١] برتو گشاید تا بی نیاز شوی از آنك ترا ببازار باید رفت [٢] و طلب معاش باید کرد ، چون ایشان این گفتند رسول خدا (ص) جواب داد : ما اَنا بالّذی یسأل ربّه هذا وما بُعثت الیکم بهذا ولکنّ الله بعثنی بشیراً ونذیراً ، «او ترقی فی السّمآءِ» این یکی حکایتست از قول **عبدالله بن ابی امیّة المخزومی** پسر **عاتکة بنت عبدالمطّلب** ابن عمة النّبی (ص) فقال : لا اومن بك ابداً حتّی تتّخذ الی السّمآء سلّماً ثمّ ترقی فیه و اَنا انظر حتّی تأتیها وتأتی بکتاب من السّمآء فیه من ربّ العالمین الی عبدالله بن ابی امیّة انّی قد ارسلت محمّداً نبیّاً فآمن به و صدّقه و والله لو آتیتنی به ایضاً لما اَمنتُ بك ولا صدّقتك ، «قل سبحان ربّی هل کنتُ اِلّا بشراً رسولاً» ای لو قدرت علی ما تریدون لکنت الهاً والله منزّهٌ عن الشّریك و لست اَنا الّا آدمیّاً مثلکم خصّنی من بینکم بالرّسالة فارسلنی الیکم . برقراءت **مکّی و شامی** ، «قال سبحان ربّی» ای قال محمّد مجیباً لهم- رسول خدا (ص) جواب ایشان داد و گفت اگر مرا قدرت و قوّت آن بودی [٣] که شما خواستید آن خدایی بودی [٤] و الله تعالی پاکست ازشریك و انباز ، من بشری ام همچون شما و آنچ شما میخواهید در قدرت وقوّت بشرنیست .

«و ما منع النّاسَ اَن یؤمنوا» من الایمان ، «اذجآءَهم الهدی» ای النّبی و القرآن ، «الّا اَن قالوا» ای الّا قولهم ، «اَبعث اللهُ بشراً رسولاً» ای هلاّ بعث ملکاً رسولاً - انکار کردندبآنك الله تعالی بشری‌ازجنس ایشان برسولی فرستاد ، گفتند چرا نه فریشته ای فرستادی و ندانستند که تآنس از تجانس خیزد وتنافر ازتخالف بود ، هر کس را اُنس با جنس خود بود ، اگرپیغامبرفریشته بودی‌آدمی را باوی اُنس نبودی بلکه ویرا نفرت بودی و نه مقتضی حکمت بودی ، چون ایشان چنین گفتند ربّ العالمین جواب ایشان داد :

«قل لوکان فی الارض ملائکةٌ» بدل الآدمیّین ، «یمشون» کما یمشی‌ابن آدم ، «مطمئنّین» مستوطنین الارض ، «لنزّلنا علیهم من السّمآءِ ملکاً رسولاً»

١- نسخهٔ الف : وگنجها وزر وسیم . ٢- نسخهٔ الف : نباید رفت .
٣و٤- نسخهٔ الف : بودید . ٤- نسخهٔ روضاتی : خواستیدمن خدای بودمی .

لانّه لایرسل الی خلق الّا ماکان من جنسه لیکونوا منه اقبل و الیه اسرع ـ پس کافران گفتند : ومن یشهد لك انّك رسول اللّه ؟ آن کیست که گواهی دهد ترا که رسول خدائی ؟ ـ اللّه تعالی بجواب ایشان این آیت فرستاد :

« قل » یا محمّد ، « کفی باللّهِ شهیداً بینی و بینکم » بانّی رسوله . و قیل المعنی انّی اشهد اللّه علی اَنّی بلّغتکم ما امرنی بتبلیغه و اجتهدتُ و انّکم کفرتم لیشهدلی علیکم یوم القیامة ، وانتصاب شهیداً علی التّمییز اوعلی الحال ـ ای کفی اللّه فی حال الشّهادة ، « اِنّه کان بعباده خبیراً » بماکان ، « بصیراً » بمایکون .

« ومن یَهدی اللّهُ فهو المهتدِ » ای من وفّقه اللّه للایمان فهو الّذی اهتدی و اصابَ الرّشاد ، « و من یُضلل » یخذله ، « فلن تجدَ لهم اولیآءَ من دونه » یهدونهم ، « و نحشرهم یومَ القیمةِ علی وجوههم » قیل یسحبون علیها ، و قیل یمشون علیها . و عن **انس** : انّ رجلاً قال یا رسول اللّه کیف یُحشر الکافر علی وجهه یوم القیامة ؟ فقال انّ الّذی امشاهُ علی رجلیه قادرٌ ان یمشیه علی وجهه . و عن **ابی هریرة** قال قال رسول اللّه (ص) : یحشر النّاس یوم القیامة ثلثة اصنافٍ : صنفٌ مشاة وصنفٌ رکبان وصنفٌ علی وجوههم ، قیل یا رسول اللّه و کیف یمشون علی وجوههم؟ قال : انّ الّذی امشاهم علی اقدامهم قادر ان یمشیهم علی وجوههم ، « عُمیاً و بُکماً و صُمّاً » ـ اگر کسی گوید چونست که درین آیت ایشانرا بکری و گنگی ونابینائی صفت کرد ؟ ـ جای دیگر گفت : « و رأی المجرمون النّار ـ سمعوا لها تغیّظاً و زفیراً ـ دعوا هُنالِك ثُبوراً » ، جواب آنست که **ابن‌عباس** گفت : « عُمیاً » لایرون شیئاً یسرّهم ، « بُکماً » لاینطقون بحجّة ، « صُمّاً » لایسمعون شیئاً یسرّهم . **مقاتل** گفت : اوّل که از خاك بر آیند بینند و گویند وشنوند تا آنگه که نداءِ : « اَخسئوا فیها ولا تُکلّمون » شنوند پس از آن گنگ و کر و نابینا گردند . **ابن جریر** برعکس این گفته : قال حین یخرجون من قبورهم یکونون بهذه الصّفة ثمّ یرون و ینطقون و یسمعون ، « کلّما خَبت » ای عن اللّهب مع بقاءِ حرّها واصلها ، « زِدناهم سعیراً » توقداً فلایفتر ابداً . وقیل :

« کلّما خبت » بعض النّیران اشتعلت بهم نارٌ اخری من جهةٍ اُخری فهم معذّبون بنارٍ بعد نارٍ . وقیل کلّما خمدت و نضجت جلودهم و لحومهم بدّلهم الله غیرها لیذوقوا العذاب .

« ذلك جزآؤهم ای ذلك العذاب . و قیل العمی و الصّمم و الخرس بسبب «انّهم کفروا» بمحمّدٍ (ص) و انکروا البعث والنّشور و قد سبق تفسیره ، «وقالوا ائذا کنّا عظاماً و رُفاتاً » **ابن کثیر** و **ابوعمرو** و **عاصم** و **حمزه** : « ائذا ، ائنّا » هردو حرف باستفهام خوانند ، **نافع** و **کسائی** و**یعقوب** : « ائذا » باستفهام خوانند و « انّا » بخبر ، **ابن عامر** بعکس این خواند : « اذا » بخبر و « ائنّا » باستفهام . و همچنین خلافست در آیت گذشته هم درین سورت وهم در سورهٔ **الرّعد** .

« اولم یروا » این جواب منکران بعثاست ، ای اولم یعلموا ـ یعنی هم یعلمون ، « انّ الله الّذی خلقَ السّمواتِ و الارضَ قادرٌ علی اَن یخلق مثلهم » ای هم مقرّون بانّ الله خالقُ السّموات و الارض و خالقهم ابتداءً و ممیتهم فلم انکروا الاعادة ـ میگوید آن خداوندی که قادرست برآفرینش آسمان وزمین با شدّت و قوّت و بزرگی آن ، قادرست برآفرینش آدمی با ضعف و حقارت وی در جنب آن ، جای دیگر گفت : « لخلقُ السّمواتِ و الارض اکبرُ من خلقِ النّاس ـ ءاَنتم اشدّ خلقاً ام السّمآء » ؛ « و جعل لهم اَجلاً » ای وقتاً لعذابهم و اهلاکهم ، « لاریبَ فیه » انّه آتیهم جواباً لقولهم : « اَو تُسقطَ السّمآءَ کما زعمتَ علینا کسفاً » . وقیل فی الآیة تقدیم وتأخیر، تقدیره خلق السّمواتِ والارض و جعلَ لهم اَجلاً لاریب فیه قادر علی اَن یخلق مثلهم ، « فاَبی الظّالمون » ای المشرکون ، « الّا کفوراً » جحوداً بذاك الاجل وهو البعث والقیامة

قوله : « قل لواَنتم تَملکونَ خزآئن رَحمةِ ربّی » قیل خزائن الرّزق ، و قیل الرّحمة هاهنا المال ، « اذاً لاَمسکتم خشیةَ الانفاق » ای لبخلتم و امسکتم عن الصّدقة وما جُدتم کجود الله سبحانه وتعالی خشیة الاملاق و الفقر، املق وانفق واعدم و اصرم بمعنی واحدٍ . وقیل خشیة ان یفنیه الانفاق ، هذا جوابٌ لقولهم :

« لن نؤمنَ لك حتّی تفجر لنا من الارض ینبوعاً » ؛ « وکان الانسانُ قَتوراً » ای بخیلاً ممسکاً ، و الانسان هاهنا الکافر خاصّةً کما قال عزّ وجل : « انّ الانسانَ لربّهِ لَکنودٌ » ای کفورٌ « و انّه لحبّ الخیر لشدید » ای من اَجل حبّ المـال بخیل .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « و من اللّیلِ فتهجّد به نافلةً لك » بدان که از اوّل نماز شب تا بوقت بام دوازده ساعتست ، ربّ العالمین جلّ جلاله وتقدّست اسمائه هرساعتی وقت وظیفهٔ طاعت فرقتی از فرق اهل خدمت ساخته : **اول** ساعت از ساعات شب وقت عبادت و طاعت پریان بود ، صفها بر کشند و بخدمت بایستند . **دوم** ساعت وقت نماز جانوران اهل دریا بود . **سوم** ساعت وقت نماز خلقان زیر زمین بود . **چهارم** ساعت وقت نمازصابران بود . **پنجم** وقت نماز فریشتگان خدا بود . **ششم** وقت نمـاز و تسبیح ابر و میغ بود . **هفتم** وقت آرام خلایق و تفکّراهل حضرت بود . **هشتم** وقت آرایش بهشت و تعریف جنّات عدن بود . **نهم** وقت نماز کرام الکاتبین بود . **دهم** آن ساعتست که در های آسمان بگشایند و مقرّبان بدرها برآیند [1] و زجل تسبیح وصیاح تهلیل واصوات تکبیر ونغمات ذکرایشان عالم قدس بگیرد ، اندرین ساعت هر که از خداوند جلّ جلاله حاجتی خواهد اجابت یابد . **یازدهم** وقت انتشار برکات بود بر زمین که ودایع راحت و بدایع قدرت در جواهر زمین تعبیه کنند . و ساعت **دوازدهم** که نسیم سحر از مطلع خویش عاشق وار نفس سرد بر آردآن ساعت وقت نیاز دوستان بود و ساعت رار محبّان و هنگام ناز عاشقان ، آن ساعت درهای بهشت گشاده وآن بادسحر گاهی باآن لطافت و راحت ولذت از جانب [2] جنّات عدن روان .

داود پیغامبر (ع) از **جبرئیل** پرسید که اندرشب کدام وقت فاضلتر؟ـ گفت

۱ـ نسخهٔ ج : بدریا ها برآیند . ۲ـ نسخهٔ ج : جناب .

ندانم لکن هرشب بوقت سحر عرش ملك [1] برخود بجنبد .

وفی بعض الآثار یقول الله عزّ وجل انّ احبّ احبّای الیّ الّذین یستغفرون بالاسحار اولئك الّذین اذا اردت باهل الارض شیئاً ذکرتهم فصرفت به عنهم - خنك مر آن بندگان که بوقت سحر استغفار کنند وشراب مهر بجام عشق در آن وقت سحر نوش کنند .

سفیان ثوری گفت بمارسید که ازاوّل شب منادی ندا کند : الا لیقم العابدون ، چون شب نیمه‌ای درگذرد منادی ندا کند : لیقم القانتون ، چون وقت سحر بود منادیی گوید : این المستغفرون .

فرمان آمد که ای **محمّد** مقام شفاعت در قیامت مقامی بزرگوار است مقام محمود است و ترا مسلّم است ، امّا راهش آنست که بشب خیزی ونماز کنی ، اشرف الاسباب ماینال به اشرف العطایا - ای **محمّد** اگر خشنودی ما میخواهی بروز رسالت می گزار ، واگر مقام محمود میخواهی بشب بیدار باش ونماز کن ، « عسی اَن یبعثك ربّك مقاماً محموداً » **رابعهٔ عدویه** را می‌آید که‌همه شب بیدار بودی ، پاس دل داشتی تا صبح صادق بدمیدی ، آنکه این بیت گفتی :

یا نفس قُومی فلقد نام الوری ان تَفعلی خیراً فذو العرش یری
وانت یاعین اهجری طیب‌الکری عندالصّباح یحمد القومُ السّری

و قیل المقام المحمود هو المجالسة فی حال الشّهود ، مقام محمود خاصّهٔ **مصطفی** است (ص) درخلوت « او ادنی » بربساط انبساط ، درخیمهٔ « وهومعکم » برسریر اصطفا ، شراب « ونحن اقرب » بجام قدس نوشیده و خلعت وصال پوشیده وبدوست « لم یزل » رسیده .

پیر طریقت گفت : الهی بهر صفت که هستم برخواست تو موقوفم ، بهرنام که مرا خوانند به بندگی تو معروفم ، تا جان دارم رخت ازین کوی برندارم ،

۱- نسخهٔ الف : عرش مجید .

او که توآنِ اویی بهشت اورا بنده است ، او که تودرزندگانی اویی جاوید زنده است ، الهی گفتِ تو راحت دلست ودیدار تو زندگانی [١] جان ، زبان بیاد تونازد ودل بمهر وجان بعیان .

« وقل ربّ ادخلنی مُدخل صدقٍ » قول **ابن‌عباس** در معنی این آیت آنست که **مصطفی** (ص) را اجل نزدیك آمد ، او را گفتند که ای مهتر عالم وای سیّد ولد آدم ، بساط اسلام در عالم گسترده شد ، خورشید نبوّت تمام تافته شد ، سرا پردهٔ شریعت ازقاف تا قاف برسید ، گوشهٔ تاجت از عرش مجید بر گذشت ، طراز رایتِ حشمت [٢] تو بسدرهٔ منتهی رسید ، قدم همّت تو بقاب قوسین پیوست ، فریضه و سنّت آموختی ، یتیمان را پدری کردی ، مهجورانرا شفیع بودی ، مریدانرا دلیل بودی ، **مهاجر وانصار** را تربیت دادی ، جنّ وِانس را خواندی ، اکنون وقت آنست [٣] که سفر مبارك پیش گیری ، وقتست که گوشوار مرگ درگوش بندگی کنی ، وقتست که سر ببالین فنا بازنهی ، ما درازل حکم کرده‌ایم که : « اِنّك مَیّتٌ و اِنّهم میّتون ـ کلّ من علیها فانٍ » .

و در خبرست که **مصطفی** (ص) در آن بیماری باز پسین امیر المؤمنین **علی** (ع) را بخواند گفت : یا علی یاری ده تا یکباردیگر بمسجد بازروم وبمنبر برآیم ودیده برچهرهٔ یاران ودرویشان افکنم وایشانرا وداع کنم ، **مصطفی**(ص) بمسجد رفت و بمنبر برآمد [٤] ، با دو چشم گریان و جگر سوزان ، روی سوی یاران کرد ، گفت : چگونه یاری بودم شما را ؟ چگونه رسولی بودم شما را ؟ اکنون ما را نوبت رفتن آمد ، برید مرگ دررسید ، آن ساعت غریوی وزاریی در مسجد افتاد ، یاران همه دلتنگ و رنجور ، گریان و سوزان و خروشان همی گفتند نیك یاری که تو بودی ، نیك رسولی که بما آمدی ، رسول (ص) ایشانرا وداع کرد و بخانه باز آمد ، نه بس برآمد که برید حضرت رسید و نسیم قربت دمید ، پردها بر گرفتند و طوبی و زلفی و حسنی بوی نمودند ،

١ـ نسخهٔ ج : زندگی . ٢ـ نسخهٔ ج : رایت وحشمت .
٣ـ نسخهٔ الف : وقتست . ٤ ـ نسخهٔ ج : بازآمد .

مصطفی (ص) آنکه گفت : «ربّ اَدخلنی مُدخل صدقٍ» ای امتنی اِماتة صدقٍ ، « و اَخرجنی » بعد موتی من قبری یوم القیامة ، « مُخرجَ صدقٍ » بار خدایا مرا که ازدنیا بیرون بری درلباس سعادت وپیرایهٔ شهادت بر که آن عقبه‌ایست سخت عظیم وکاری سخت با خطر .

وقال **جعفر بن محمّد** (ع): اَدخلنی القبر وانت عنّی راضٍ واخرجنی من القبر الی الوقوف بین یدیك علی طریق الصّدق مع الصّادقین ، « وَاجعل لی من لَدنك سلطاناً نصیراً » زیّنی بزینة جبروتك لیکون الغالب علیّ سلطان الحقّ لاسلطان الهوی .

« و قل جآء الحقّ و زَهق الباطل » چهرهٔ کائنات و محدثات بظلمت کفرو زحمت شركِ پوشیده بود که ناگاه علم دولت نبوّت **محمّد** مرسل از مرکز خطّهٔ **مکّه** سر برآورد و انوار اشراق صبح دین از کنج حجرهٔ **آمنه** پیدا آمد ، شادی و خرّمی در ممالك افتاد ، هر کجا نامداری بود ذلیل گشت ، هر کجا تاجداری بود تاجش بتاراج بدادند [1] ، هر کجا جبّاری متمرّد بود از تخت بزیر آمد هر کجا در عالم بتی بود در قعرچاه بی دولتی افتاد ، قاعدهٔ قصر قیصری و ایوان رفعت کسروی خراب گشت ، واز چهار گوشهٔ عالم آواز برآمد که : « جآء الحقّ و زَهق الباطل » .

کفرو ایمانرا هم اندر تیرگی هم در صفا
نیست دارالملك جز رخسار وزلف مصطفی

« و ننزّلُ من القرآنِ ما هو شفآءٌ » الآیة .... القرآن شفاءٌ من داءِ الجهل للعلماء ، و شفاءٌ من داءِ الشكّ للمؤمنین ، و شفاءٌ من داءِ النّكرة للعارفین ، و شفاءٌ من داءِ القنوط للمریدین و القاصدین ، و شفاءٌ من لواعج الشّوق للمحبّین ، و انشدوا :

و کتبك حولی لاتفارقُ مضجعی   و فیها شفاء للّذی انا کاتم

۱ـ نسخهٔ الف : بتاراج رفت .

« قل کلّ یعملُ علی شاکلته » از آدمی چه آید ، جز ازجفا ؟ و از آب و گل چه آید ، جز ازخطا ؟ و از کرم ربوبیّت چه بینند ، جز از وفا ؟ « قل کلّ یعمل علی شاکلته » درهمهٔ قرآن هیچ آیت امیدوارتر ازاین آیت نیست ، میگوید: هر کس آن کند که ازاو آید و از هر کس آن آید که ازاو سزد : العبد یعود الی الذّنب و الرّبّ یعود الی المغفرة ؛ و فی‌بعض الکتب یقول الله تعالی یابن آدم انت العوّاد الی الذّنوب و آنا العوّاد الی المغفرة ،آن مهجورمملکت **ابلیس** نومید را گفتند **آدم** را سجود کن ، گفت نکنم که **آدم** از خاکست و من ازآتش ، گفتند ای بدبخت لاجرم هر کس آن کند که سزای اوست و از هر کس آن آید که دروست ، آتش چون فرو میرد خاکستر شود که هرگز نونگردد ، و خاك اگر چه کهن شود آب بروی ریزند نوگردد ، ای **ابلیس** تو که از آتشی بیك فرمان که بگذاشتی مُردی که هرگز زنده نشوی ؛ وای **آدم** تو که از خاکی هرچند گناه کردی بیك قطره آب حسرت که ازدیده فرو باری گناهانت بیامرزم و بنوازم ، ای **ابلیس** از آتش آن آید که کردی ، ای **آدم** ازخاك آن زاید که دیدی : « قل کلّ یعملُ علی شاکلته » .

« و یسئلونك عن الرّوح » آدمی هم تنست و هم دل و هم روح ، تن محلّ امانت است ، دل بارگاه خطابست . روح نقطه‌گاه مشاهدتست ؛ هرچه نعمت بود نثار تن گشت ـ غذای وی طعام و شراب ، هرچه منّت بود تحفهٔ دل آمد ـ قوت اوذکرویاد دوست ، آنچه رؤیت ومشاهدت‌بودنصیب روح آمد ـ غذای وی دیدار دوست ، تن درقهرقدرت است ، دل‌درقبضهٔ صفت ، روح‌در کنف عزّت ، بساط اُنس گسترده ، شمع عطف افروخته ودوست ازلی‌پرده بر گرفته .

۹ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **ولقد آتینا موسی تسعَ آیاتٍ** » دادیم **موسی** را نه آیت ، « **بیّناتٍ** » پیغامهای روشن ، « **فسئل بنی اسرآئیلَ** » پرس از علماءِ جهودان ،

« **اذجآءَهم** » آنکه که بایشان آمد [**موسی**] ، « **فقال لهٔ فِرْعَوْنُ** » و **فرعون** گفت اورا ، « **اِنّی لاظُنُّك یا موسی مسحوراً** (۱۰۱) » من چنین می دانم ای **موسی** که با تو جادوئی کرده‌اند .

« **قال لقد عَلمْتَ** » [**موسی**] گفت [**فرعون** را] نیك دانی ، « **ما اَنزل هٰؤلآءِ** » که نفرستاد این پیغامها را ، « **اِلّا ربُّ السَّموات والارض** » مگر خداوند آسمان و زمین ، « **بَصآئرَ** » پیغامهای روشن هویدا ، « **و اِنّی لاظُنُّك یا فرعونُ مَثبوراً** (۱۰۲) » ومن می پندارم ای **فرعون** که ترا تباهی ونیستی داده‌اند و هلاك از توبرآورده .

« **فاَرادَ اَن یَستفزَّهُم من الارض** » خواست **فرعون** که ایشانرا از زمین مصر بشکیزاند [1] [و بیرون کند برنج نمودن] ، « **فاَغرقناهُ** » بآب بکشتیم او را ، « **ومَن معهُ جمیعاً** (۱۰۳) » وهرکه باوی بود بیکبار .

« **وقُلنامن بعده لبَنی‌اسرآئیلَ** » و پس غرق **فرعون** ، **بنی سرائیل** را گفتیم ، « **اسْکُنوا الارض** » اکنون در زمین ایشان درمصر بنشینید [آرمیده و ایمن] ، « **فاذا جآءَ وعدُ الآخرةِ** » چون هنگام رستاخیز آید ، « **جِئْنا بِکُم لَفیفاً** (۱۰۴) » آریم شما را با ایشان بهم .

« **وبالحَقّ انزلناهُ** » وبراستی فرستادیم‌این سخن را ، « **و بالحَقّ نَزَلَ** » وبراستی‌فروآمد ، « **ومآارسلناك اِلّا مُبشّراً ونَذیراً** (۱۰۵) » ونفرستادیم ترامگر شادی رسان وبیم نمای .

« **و قُرآناً فَرَقْناهُ** » وقرآنی که آنرا پراکنده [آیت آیت و سورت سورت] فرستادیم ، « **لِتقرأهُ علی النّاس** » تا بر مردمانی خوانی آنرا ، « **علی مُکْثٍ** » بردرنگی ، « **ونزَّلناهُ تنزیلا** (۱۰۶) » و فروفرستادیم آنرا فرو فرستادنی .

« **قل آمِنوا به اَوْلا تُؤمنوا** » بگو ای **محمّد** بگروید باین نامه یا

۱ـ نسخهٔ الف : براند .

مکروید، « اِنَّ الَّذینَ اُوتُوا العلمَ » ایشان که ایشان را علم دادند، « من قبله » پیش از آمدن این نامه، « اِذا یُتلی علیهم » هر که که برایشان خوانند این نامه، یَخِرّونَ للاَذقان سُجَّداً (١٠٧) » برروی می افتند بسجود.

« و یقولونَ سبحانَ ربّنا » و میگویند پاکی و بی عیبی خداوند ما را، « اِن کان وعدُ ربّنا لمفعولاً (١٠٨) » نیست وعد های خداوند ما مگر کردنی و بودنی.

« و یَخِرّون للاَذقان یَبکونَ » و بر روی می افتند گریان، « ویَزیدُهم خُشوعاً (١٠٩) » و ایشانرا [شنیدن قرآن] خشوع می افزاید ونرمی دل.

« قُلِ » [پیغامبر من] بگوی، « ادْعُوا اللّهَ » اورا الله‌خوانید، « اَوِ ادْعُوا الرَّحمن » و اگر خواهید او را رحمن خوانید، « ایّاماتَدعوا » بهر کدام که خوانید، « فلهُ الاسماءُ الحُسنی » او راست نامهای نیکو، « ولا تَجهر بصلاتك » و دعائه همه ببانگ کن، « ولا تُخافتْ بها » ونه همه نهان [١] کن، « وَابْتَغِ بینَ ذلك سبیلاً (١١٠) » ومیان آن و این راهی گیر میانه.

« وقُلِ الحَمدُلله » وبگوی ستایش وسزاواری بخدائی الله راست، « الَّذی لم یَتَّخذ وَلَداً » آنکس که فرزند نگرفت، [نه زاد و نه خواند]، « و لم یکن له شریكٌ فی المُلك » و او را انباز نبود در پادشاهی، « و لم یکن له وَلیّ من الذُّلِّ » واورا هرگز ضعف نبود وسستی که یاری بایستی، « وکَبِّرهُ تکبیراً (١١١) » و ببزرگی بستای او را و بزرگ دار و بزرگ دان اورا بزرگ داشتنی.

النوبة الثـانية

قوله تعالی: « ولقد آتینا موسی تسعَ آیاتٍ بیّناتٍ » هؤلاءِ التّسع هی: « اَن لا تشرکوا بی شیئاً، ولا تسرفوا، ولا تزنوا، ولا تقتلوا النّفس الّتی حرّمت

١ـ نسخهٔ‌الف: پنهان.

الّا بالحقّ ، ولا تسحروا ، ولا تقربوا مالَ الیتیم ، ولا تسعوا ببرئٍ الی السّلطان ، ولا تعدوا فی السّبت ، ولا تأکلوا الرّبوا » **صفوان‌بن غسّان المرادی** گفت : جهودی ازرسول خدای تعالی پرسید که این نه‌آیت کدام اند ؟ ورسول خدا(ص) همچنین جواب داد که گفتیم.

ابن‌عباس و **مجاهد** و **ضحّاك** و جماعتی مفسّران می گویند این نه آیت همانند که در آن آیت دیگر گفت : « في تسع آياتٍ » و هی : العصا ، و الید البیضآء ، و الطّوفان ، و الجراد ، و القمل ، و الضّفادع ، و الدّم ، والسّنون لاهل البوادی . قال **الحسن** السّنون و نقصُ الثّمرات واحدة ، و التّاسعة تلقفُ العصا ما یأفکون . و قال **ابن‌عباس** التّاسعة ازالة العقدة الّتی کانت بلسانه ، و قیل التّاسعة الطّمس وهوقوله : « ربّنا اطمس علی اموالهم » ، « فسئل بنی اسرائیلَ » ای فسئل یامحمّدالمؤمنین‌من‌قریظةوالنّضیر، «اذجآءَهم »یعنی‌جآءآباءَهم - بپرس‌ای **محمّد** ازمؤمنان **قریظه** و **نضیر** ایشان که کتاب خوانده‌اند که میان **موسی** و**فرعون** وقوم وی چه رفت‌آنگه که **موسی** بایشان‌آمد ؟ یعنی که تا جهودان صدق قول رسول بدانند از گفتار علماءِ خویش ، قومی گفتند : « فسئل بنی اسرآئیل » این خطاب با **موسی** است ومعنی آنست که : سل فرعون اطلاق بنی‌اسرائیل ؛ **موسی** را نه آیت دادیم و او را گفتیم **بنی اسرائیل** را از **فرعون** بخواه ، اینجا سخن تمام شد . آنگه براستیناف گفت : « اذجآءَهم فقال له فرعون انّی لاظنّك یا موسی مسحوراً » ای سُحرت فأزیل عقلك ؛ و قیل خُدعت و حملت علی ما تقول ؛ و قیل مسحور بمعنی ساحر کمیمون بمعنی یامنٍ ومأتیّ بمعنی آت

« قال » **موسی** ، « لقدعلمتَ » یا **فرعون** بقلبك ، « ماأنزل هؤلآءِ » الآیات التّسع . « اِلّا ربّ السّموات والارض بصآئر » لك ، هذا کقوله : « و جحدوا بها و استیقنتها انفسهم ظُلماً و عُلوّاً » . وقرأ **الکسائی** : « لقد علمتُ » بالضّمّ علی انّ موسی اخبر عن نفسه . و روی انّ علیّاً (ع) قال و الله ما علم عدوّ الله و انّما علم موسی و الاوّل اظهر لانّ علم موسی (ع) لایکون حجّةً علی فرعون ، و قوله :

« بصآئرَ » ای عبراً و دلائل و نصبها علی الحال . وقیل نصبها علی المفعول له ـ ای لتبصّر بها ، « وانّی لاظنّك » ای لاعلمك ، « یا فرعونُ مثبوراً » ممنوعاً من‌الخیر، و قیل مهلکاً ، و قیل هالکاً . قال **ابن‌عباس** : المثبور الّذی لا عقل له فی دینه و معاشه .

« فأرادَ » یعنی فرعون ، « أن یستفزّهم » یخرجهم ویقلعهم من ارض مصر ، یعنی موسی و بنی اسرائیل ، « فأغرقناهُ ومن معهُ جمیعاً » .

« وقلنا مِن‌بعده » ای من بعد هلاك فرعون وقومه ، « لبنی اسرائیلَ اسکنوا الارضَ » ای‌مصر والشّام ، هذا کقوله : « و اورثناها بنی‌اسرائیل ـ و اورثناها قوماً آخرین » ؛ « فاذا جآءَ وعدُ الآخرةِ » ای القیامة و الوعد الموعود ، « جئنابکم » من قبورکم الی الموقف ، « لفیفاً » مجتمعین مختلطین قد التفّ بعضکم‌ببعضٍ لا تتعارفون ولا ینحاز احد منکم الی قبیلته و حیّه ، و هو من قول العرب : لفّت الجیوش اذا اختلطوا و وّحد اللّفیف وهو خبر عن الجمع لانه بمعنی المصدر . و قیل : « فاذا جآءَ وعدُ الآخرةِ » ای نزول عیسی (ع) ، « جئنابکم لفیفاً » ای جماعاتٍ من قبائلٍ شتّی .

سیاق این آیت تسکین وتسلیت **مصطفی** (ص) است و قوّت دادن دل وی ، میگوید چنانکه **قرآن** بتو فرستادیم و مشرکان **قریش** ترا دروغ زن گرفتند همچنین **موسی** را کتاب دادیم و **فرعون** اورا دروغ زن گرفت ، وچنانکه کفرهٔ قریش خواستند که ترا از **مکّه** بیرون کنند همچنین **فرعون** خواست که **موسی** و **بنی اسرائیل** را از زمین **مصر** بیرون کند ، پس من که خداوندم **موسی** را و **بنی اسرائیل** را نصرت دادم و**فرعون** وقوم‌وی‌را هلاك کردم ، ای **محمّد** همچنین بعاقبت ترا نصرت دهم و بر دشمنان ظفر دهم و نعمت خود بر تو و بر مؤمنان که پس روتو اند تمام کنم ؛ ربّ العالمین رسول‌خویش را این وعدهٔ نصرت دادآنگه بعاقبت وعده وفا کرد وکارنصرت بروی تمام کرد : فانجز وعده ونصر عبده وقهر ـ الاحزاب وحده وله الحمد و المنّة .

« وبالحقّ اَنزلناهُ » ای انزلنا القرآن بالحقّ غیر الباطل . وقیل مایتضمّنه حقّ ای صدقٌ و عدلٌ یعنی‌انزلناه بالدّین القائم و الامر الثّابت ، « و بالحقّ نزل » یعنی وبمحمّد نزل القرآن ای علیه نزل ، کما تقول نزلت بزیدٍ یعنی علی زیدٍ . وقیل : ـالحقّـ الاوّل الحقیقة و الثّانی‌المستحقّ ای اتاکم بما تستحقّونه ، « و ما ارسلناك الّا مُبشّراً » للمؤمنین ، « و نذیراً » للکافرین .

« و قرآناً فرقناهُ »منصوب بفعلٍ‌مضمر، یعنی وآتیناك‌قرآناً ، «فرقناهُ» ای احکمناه ، کقوله : « فیها یُفرَقُ کلّ امرٍ حکیمٍ » ای یحکم و یبرم ، و قیل فرقناه فیه الحقّ من الباطل ، وقیل هو بمعنی المشدّد . وقرأ **ابن‌عباس** : « فرّقناه » بالتّشدید ، ای قطّعناه آیةً آیةً و سورةً سورةً فی‌عشرین سنة ، « لتقرأهُ علی النّاس علی مُکثٍ » ای‌علی‌ترسّل وتؤدة لیفهموه و لیقفوا علی‌مودعه فیعملوا به . وفی الحدیث انّ النّبی (ص) کان یقرأ القرآن قرآءةً لیّنةً یتلبّث فیها . و قال **ابن‌عباس** لان اقرأ البقرة و ارتلّها واتدبّر معانیها احبّ الیّ من ان اقرأ جمیع القرآن هذاً ، « و نزّلناهُ تنزیلاً » شیئاً بعد شئٍ علی حسب الحاجة الیه .

« قل آمنوا به اَو لاتؤمنوا » هذا وعیدٌ من غنیّ ، کقوله : « فمن شآءَ فلیؤمن ومن شآءَ فلیکفر ـ اعملوا ما شئتم » استهزؤا ، انتظروا ، وارتقبوا ، فتربّصوا ، کلّ‌هذا وعید لیس فیه من الاذن شئ،« اِنّ الّذین اُوتوا العلمَ » یعنی **عبدالله‌بن‌ـسلام** واصحابه ، « من‌قبله » ای من قبل نزول القرآن ، « اذا یتلی علیهم » القرآن ، « یَخرّون لِلاَذقان » ای علی الاذقان ، « سُجّداً » یعنی اذا سمعوا القرآن عرفوا انّه کلام الله و قبلوه و سجدوا تعظیماً لله .

« و یقولون سبحان ربّنا اِن‌کانَ وعدُ ربّنا لمفعولاً » یعنی ماکان وعد ربّنا الّا مفعولاً واِن واللام دخلتا للتّأکید ، ای انجزنا ما وعدناه فی‌التّوریة من ارسال محمّدٍ (ص) وانزال القرآن علیه .

« و یَخرّون للاذقان یبکونَ » کرّر القول لتکرّر الفعل منهم ، « ویزیدُهم » تلاوة القرآن و بکاؤهم ، « خُشوعاً » خضوعاً وتواضعاً لربّهم .

روی عن النّبی (ص) قال : من قرأ القرآن فی اقلّ من ثلث لم یُفقهه اتلوهُ و ابکوا فان لم تبکوا فتباکوا .

«قُلِ ادعوا اللهَ اَوِادعوا الرّحمن» قراءة **عاصم و حمزة** : « قلِ ادعوا الله» بکسراللاّم « اَوِ ادعوا الرّحمن » بکسر الواو ؛ و سبب نزول این آیت بقول **ابن‌عباس** آنست که رسول خدا (ص) در **مکّه** قیام شب می‌کرد ، اندر سجود میگفت : یا رحمنُ یا رحیم ، مشرکان گفتند **محمّد** تا امروز یك خدای می خواند اکنون دوخدای میخواند ! ـ **بوجهل** گفت ما را می گوید : « لاتتّخذوا الهین اثنین » ـ دو خدایرا مگیرید و مخوانید ، و اکنون خود میخواند خدائی دیگر با الله ، گاه گوید یا الله و گاه گوید یا رحمن ، این رحمن ما ندانیم و نشناسیم مگر **رحمن یمامه** یعنی **مسیلمهٔ کذّاب** ، فانزل الله هذه الآیة .

میمون ابن مهران گفت رسول خدای (ص) در بدو اسلامْ و ابتداءِ وحی بجای آیت تسمیت : « باسمك اللّهم » نوشتی تا آن روز که این آیت فرو آمد که : « اِنّه من سلیمانَ و اِنّهُ بسم الله الرّحمن الرّحیم » پس این آیت تسمیت بنوشت ، مشرکان گفتند : هذا الرّحیم نعرفه فماالرّحمن ؟ ـ فانزل‌الله هذه‌الآیة .

ضحّاك گفت : اهل تورات آمدند و گفتند ای **محمّد** ما در **تورات** نام رحمن فراوان می بینیم و تو کمتر میگوئی و در آن کتاب که تو آورده ای کم آمده این نام ، ربّ العالمین بجواب‌ایشان‌آیت فرستاد : «قل» یا محمّد ، « ادعوا الله » یا معشر المؤمنین ، « اَوِ ادعوا الرّحمن » اِن شئتم ، یعنی قولوا یا الله و ان شئتم قولوا یا رحمن ، « اَیّاً ما تدعوا » یعنی ایّ اسماءِ الله تدعوا ، « فلهُ الاسمآءُ الحسنی » ـ ای **محمّد** مؤمنانرا گوی خواهید مرا بنام الله خوانید ، خواهید بنام رحمن ، الله را نود و نه نامست نامهای نیکوی پاك بسزا ، بهرچه خوانید ازین نامها او را بخوانید [۱] . « ایّاً ما تدعوا » ـ ما ـ صلتست ـ ایّاً ـ را و ـ تدعوا ـ صلت این سخن ، اینست کقوله : « عمّا قلیلٍ ـ جندٌ ما هُنالِك » ؛ « ولا تَجهر بصلاتكَ »

۱ـ نسخهٔ ج : میخوانید .

ابن‌عباس گفت این آیت بمکّه فرودآمد در ابتداءِ اسلام که رسول خدا (ص) در **مکّه** مختفی می بود و گاهی که **قرآن** خواندی در نماز بآواز بلند خواندی و کافرانرا دشخوار و صعب می‌آمد شنیدن **قرآن** از وی ، تا قرآنرا وفرستندهٔ آنرا وخوانندهٔ آنرا ناسزا می گفتند وطعن می کردند و برابر **مصطفی** دست می زدند وصفیر می کردند تا قراءت بروی شوریده گردانند ، ربّ العالمین آیت فرستاد : « ولا تجهر بصلاتك » ای بقرائتك فی الصّلوة فیسمع المشركون فیوذوك ، « ولا تخافت بها » مخافتةً لایسمعها من یصلّی خلفك من اصحابك - ای **محمّد** چون در نماز **قرآن** خوانی بآوازبلند مخوان چنانك کافران بشنوند وسبّ کنند وبه نهان نیز مخوان چنان که صحابه ومؤمنان که با تو نماز میکنند نشنوند ، میان جهر و مخافتة راهی طلب کن میانه .

و در خبرست که قراءت **ابوبکر** در نماز مخافتة بود و گفتی : اُناجی ربّی و قد علم حاجتی ، و قراءت **عمر** جهر بود - بآواز بلند خواندی و گفتی : ازجر الشّیطان واوقظ الوسنان . پس چون این آیت فرودآمد رسول خدا (ص) **ابوبکر** را فرمود تا از آنچ می خواند بلند تر خواند و **عمر** از آنچ می خواند واکم کند .

روی عن **علی** (ع) قال : کان ابوبکر یُخافت اذا قرأ و کان عمر یجهر بقرائته و کان عمّار یأخذ من هذه السّورة و من هذه فذکر ذلك للنّبی (ص) فقال لابی بکر لم تخافت - قال انّی اُسمع من اُناجی ، وقال لعمر لم تجهر - قال اُفزع الشّیطان و اوقظ الوسنان ، وقال لعمّار لم تأخذ من هذه وهذه - قال تسمعنی اخلط به ما لیس منه ، قال لا ، قال فکلّه طیّب .

حسن گفت این درعین نماز است نه در قراءت ، می گوید : لاترای بصلوتك فی العلانیة ولا تسئها فی السرّ .

عائشه گفت این در تشهّد فرو آمد : « فانّ الاعرابّی کان یجهر فیقول التّحیّات لله یرفع بها صوته فنزلت الآیة . و روایت کرده اند از **مصطفی** (ص)

که گفت صلوة اینجا بمعنی دعاست ، می گوید : لا ترفع صوتك بالدّعآء عند استغفارك و ذکرذنوبك فیسمع منك فتعیّربها ، « ولا تخافت بها وابتغ بین ذلك» الجهر والمخافتة ، « سبیلاً » .

و صحّ عن **ابی‌موسی‌الاشعری** انّه قال صعدنا مع رسول الله (ص) ثنیّةً فرفعنا اصواتنا بالتّکبیر ، فقال اِنّکم لا تدعون اصمّ ولا غائباً انّما تدعون سمیعاً قریباً .

« و قل الحمد لله الّذی لم یتّخذ ولداً ولم یکن لهُ » قال **الحسین‌بن الفضل** معناه : الحمد لله الّذی عرّفنی انّه لم یتّخذ ولداً ، کما قال بعض الیهود فی **عزیر** والنّصاری فی **عیسی** علیهما السّلام والمشرکون فی‌الملائکة ، « ولم یکن‌له شریك فی الملك » ای فی الالهیّة کما زعم عابدوا الصّنم . وقیل : « لم یکن له شریك » فی خلق السّموات و الارض ، « ولم یکن له ولیٌّ من الذّلِّ » ای لم یتّخذ ولیّاً فیتعزّز به سبحانه و الله ولیّ المؤمنین . قال **مجاهد** : لم یُذل فیحتاج الی ولیّ یتعزّزبه ، « و کبّرهُ تکبیراً » ای صِفه بالعظمة والکبریآء وانّه اکبرمن کلّ شیءٍ ، و المعنی احمدوا من هذه صفتهُ .

و روی عن النّبی (ص) انّه قال خیر الاقوال سبحان الله و الحمدُ لله ولا اله الّا الله والله اکبر .

و عن **ابن‌عباس** قال : کان الغلامُ من بنی هاشم‌اذا افصح لُقن هذه الآیة .

وعن **عبدالحمیدبن واصل** قال من قرأ آخربنی اسرآئیل کتب الله عزّوجل له من الاجر ملأ السّموات والارض والجبال وذلك بانّ الله عزّوجل یقول : « تکادُ السّموات یتفطّرنَ منه وتنشقّ‌الارضُ و تَخرّ الجبال هَداً ، ان دعوا للرّحمن ولداً » قال فیکتب له من الاجر علی قدر ذلك .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « و لقد آتینا موسی تسع آیاتٍ بیّناتٍ » الآیة ... **موسی** را فرستادند بپیغامبری باسرائیلیان با نشانهای روشن ومعجز های پیدا چون عصاو یدبیضا و غیر آن ، همچنین **مصطفی** عربی را (ص) فرستادند بپیغامبری بکافهٔ جهانیان و معجزهٔ وی **قرآن** کلام رحمن ، نامهٔ خداوند جهان ببندگان ، امّا فرقست میان ایشان ، **موسی** رفت و معجزهٔ وی با وی رفت و **مصطفی** (ص) رفت ومعجزهٔ وی میان مؤمنان ماند تا بقیامت از آنك نبوّت وی همچنان پیوسته و بمانده تا برستاخیز ، همهٔ پیغامبران بصفت رسالت عزیز بودند و معجزهٔ ایشان مخلوق ، باز **محمّد** عربی (ص) بالله تعالی عزیز بود ومعجزهٔ وی نامخلوق ، او که بالله عزیز بود معجزتش صفت او بود لاجرم دست خلق بدو نرسید ودر مأمن حفظ حق بماند که میگوید جلّ جلاله : « وانّا لَهُ لحافظون » .

بازموسی کلیم (ع) که عزّ وی بعصا بود ببین تااسرائیلیان باوی چه کردند ، **موسی** در خواب شد ایشان عصارا بدزدیدند وآنرا بدونیم کردند ودر زیر زمین پنهان کردند ، **موسی** (ع) از خواب در آمد [1] عصا ندید گفت بارخدایا عصاءِ من کو ؟ ندا آمد که یا **موسی** عصا را بدونیم کردند و در زیر زمین پنهان کردند ، گفت بارخدایا کجا پنهان کردند و که پنهان کرد ؟ فرمان آمد که ای **موسی** من نگویم که من پردهٔ بندگان ندرم ، لکن ای **موسی** همانجا که ایستاده ای آواز ده تا من عصا را سمع دهم و نطق دهم تا بشنود و جواب دهد ، **موسی** عصارابرخواند ، آن زمین بفرمان الله تعالی شکافته‌شد [2] وعصا بلبّیك جواب داد و از زمین همچنان بدونیم کرده برآمد تا **موسی** شکسته بدید آنکه در آن حال درست شد وپیوسته گشت . اینجا لطیفه ای نیکو بشنو : چنانستی که

۱ـ نسخهٔ الف : ازخواب چون بیدار شد . ۲ـ نسخهٔ ج : بشکافت .

الله تعالی گفتی اگر من عصا بموسی درست نمودمی وی عیب شکستگی در وی ندیدی شکسته نمودم آنگه درست کردم تا قدرت ومنّت من بیند ، همینست حال بندهٔ گناهکار ، این دبیران که بروی رقیب گردانیده‌ام نه بآنست که تافردا او را رسوا کنم‌لکن تا فردانامهٔ نبشته بوی نمایم وداند که برماهیچ نرفته‌است وهیچ بما فرو نشده ، کار شکستهٔ وی بوی نمایم تا عیب خود و کردار خود بیند و سزای خود بشناسد ، آنگه من بسزای خود شکستهٔ وی درست گردانم و فضل خود بوی نمایم تا منّت همه از من بیند .

موسی را معجزه ای دادم که دست دشمنان بوی رسید ، **مصطفی** عربی را (ص) معجزه ای دادم که دست هیچ دشمن هرگز بوی نرسید ، ششصد واند سال گذشت تا هزاران دشمنان ازین زندیقان و خصمان دین کوشیدند تا در **قرآن** طعنی زنند ونقصی آرند نتوانستند ، همه رفتند و **قرآن** بی عیب ونقصان [1] بماند ، خود می گوید جلّ جلاله و تقدّست اسمائه : « و بالحقّ اَنزلناهُ و بالحقّ نَزل » القرآن حقّ و نزوله حقّ و منزله حقّ و المنزل علیه حقّ و القرآن بحقّ نزل ومن حقّ نزل وعلی حقّ نزل .

« وقرآناً فرقناه لتقرأه علی النّاسِ علی مُکثٍ » **قرآن** نه بیکباراز آسمان فرو آمد بلکه بتضاعیف روزگار و ترادف اوقات فرو آمد ، آیت آیت و سورت سورت بمدّت بیست سال یا بیست‌وسه سال علی اختلاف الرّوایات ، این تفریق از بهرآن کردیم تا گرفتن آن و یاد داشتن آن بر **مصطفی** (ص) و برامّت‌آسان باشد [2] و بردلهاشان استوار و محکم نشیند و جای گیرد و نیز تا شرف و کرامت **مصطفی** (ص) درآن پیدا شود که پیوسته ازحضرت عزّت بوی پیغام ونامه می‌آید وتابزرگوار‌وشریف بنده‌ای‌نباشداورا این‌تخصیص‌ندهد که پیوسته‌بسخنان وپیغام خود اورا می نوازد .

« قل آمنوا به اَولا تؤمنوا » از جناب احدیّت و جلال عزّت اشارتست

۱ـ نسخهٔ ج : بی نقص . ۲ـ نسخهٔ الف : شود .

باستغناءِ لم‌یزل ولایزال از دربایست طاعت لم یکن ثمّ کان ـ میگوید شما راهیچ قدرنیست که ما راهیچ دربایست نیست ، خواهید ایمان آرید و خواهید نه ، ما را بایمان شما حاجت نیست وازطاعت حدثان جلال وجمال ازل را حلیت نیست ، هنوز رقم وجود برهیچ موجود نکشیده بودیم که جمال ما مشاهد جلال مابود ، خود بخود خودرا پسنده بودیم ، امروز که خلق را بیافریدیم همانیم که بودیم ، بی نیاز بخود پیش ازسبب ، بی‌نیاز بر کمال پیش از طلب .

« و یَخرّون للاَذقانِ یبکون » گریستن حال مبتدیانست وصفت روندگان ، هر کسی برحسب حال خود و هررونده ای براندازهٔ کردار خود ، تائب در گناه خود می نگرد از بیم عقوبت می گرید ، مطیع در طاعت با فترت خود می نگرد از بیم تقصیر میگرید ، عابد ازبیم خاتمت میگرید که آیا با من‌فردا چه کنند ، عارف درسابقهٔ ازل می نگرد ومی گرید که آیا درازل برمن چه را ندند و چه قضا کردند ، این همه برراه روندگانست و برضعف حال ایشان نشانست ، امّا ربودگان از خویشتن و اهل تمکین را بکاء نقص باشد و در راه ایشان علّت بود ، کما یُحکی عن **الجنید** انّه کان قاعداً وعنده امرأته فدخل **الشّبلی** فارادت امرأته ان تستتر ، فقال‌لها الجنید لاخبر للشّبلی عنک فاقعدی فلم یزل یکلّمه الجنید ، فبکی الشّبلی فلمّا اخذ الشّبلی فی البکاء ، قال الجنید لامرأته استتری فقد افاق الشّبلی من غیبته .

« قل ادعوا اللهَ اَوادعوا الرّحمن » الآیة . . . من عظیم نعمته سبحانه علی اولیائه تنزّههم باسرارهم فی ریاض ذکره بتعداد اسمائه الحسنی فینتقلون من روضةٍ الی روضةٍ ، و من مأنسٍ الی مأنس ، و یقال الاغنیاء تردّدهم فی بساتینهم و تنزّههم فی‌منابت ریاحینهم و الفقراء تنزّههم فی‌مشاهدِ تسبیحهم یستروحون الی ما یلوح لاسرارهم من کشوفات جلاله وجماله ، « قل ادعوا الله اوادعوا الرّحمن » ای سیّد کونین وای مهتر خافقین بـا صدّیقان و مشتاقان ما بگوی که همه ما را باشید ، همه ما را خوانید ، همه ما را دانید ، با عالمان بگوی [1] که اسرار علم

۱ـ نسخهٔ ج : بگوئید .

قدم ما راست نه شما را : «قل انّما العلمُ عندالله» . با جبّاران دنیا بگوی که جبّار هفت آسمان و زمین مائیم و ملك و مملکت ما را سزاست نه خلق را : «قل من بیده ملکوتُ کلّ شیءٍ» . با خواجگان ومهتران بگوی نه کرم جلال ماست که شما را ازشب دیجور رستگاری می دهیم [1] و در روز نگاه میداریم [2] : «قل من ینجّیکم من ظُلماتِ البرّ والبحر» . با عارفان بگوی : که فرستاد ازبهر مؤانست دلهای شما چنین‌نامه ای وخلعتی که ما فرستادیم ؟ : «قل من انزل الکتاب» . با ظالمان و ناپاکان بگوی طریق عدل کار بندید چنانکه با شما بعدل کار کردیم : «قل اَمرَ ربّی بالقسط» . با عاصیان امّت بگوی که بردرگاه ما باشید و درِ ما کوبید که اگر باندازهٔ هفت آسمان وهفت‌زمین گناه دارید نگر که دل از امید فضل ما برندارید که فردا با همهٔ خلایق کار بعدل کنیم وبا گدایان امّت **محمّد** بفضل ورحمت : «قل یا عبادی الّذین اَسرفوا علی اَنفسهم لاتقنطوا من رحمةالله» . ای **محمّد** بردوستان ما ثناءِ ما وستایش ما وذکر ما توبرخوان وما را بپاکی بستای که روح دل وآرام جان ایشان در ذکر ما است .

«وقل الحمد لله الّذی لم یتّخذ ولداً» ای اشکره علی نعمته العظیمة حیث عرفك انّه لیس له ولد و انّه لاشریك له ، «ولم یکن له ولیّ من الذُّلِّ» لم یقل لا ولیّ له بل له الاولیآء ولکن لایعتزّبهم بل هم الّذین یُصیرون بعبادته اعزّة ، «و کبّرهُ تکبیراً» بان تعلم انّك تَصلُ الیه به لا بتکبیرك .

۱و۲ـ نسخهٔ ج : میدهم ، میدارم .

۱۸ ـ سورة الکهف ـ مکیة

۱ ـ النوبة الاولی

« بسم اللّه الرّحمن الرّحیم »

بنام خداوند فراخ بخشایش مهربان . « **الحمدُللّهِ** » ثناءِ بسزا اللّٰه را ، «**الّذی اَنزلَ علی عبده الکتابَ** » آن خدای که فروفرستاد بررهی خویش [۱] این قرآن ، « **ولم یَجعل له عِوَجاً** (۱) » و آنرا هیچ کژی نکرد [و نه ساخت و نه نهاد و نه عیبی ازاختلاف وتفاوت] .

« **قیّماً** » نامه ای راست ، روشن ، پاینده ، « **لِیُنذرَ باساً شدیداً من لَدُنْهُ** » تا بیم نمائی بگرفتنی سخت از نزدیك او ، « **و یُبشّر المؤمنینَ** » و بشارت دهاد گرویدگانرا ، « **الّذینَ یَعملون الصّالحاتِ** » ایشان [۲] که نیکیها می کنند ، « **اَنَّ لهم اجراً حسناً** (۲) » که ایشانراست مزدی نیکو .

« **ماکثینَ فیه اَبداً** (۳) » و ایشان درآن بدرنگ جاودان .

« **و یُنذرَ الّذین قالُوا** » و بیم نماید [۳] ایشانرا که گفتند ، « **اتَّخَذَ اللّهُ ولَداً** (۴) » که اللّٰه تعالی فرزندی گرفت .

« **مالَهم به من علمٍ** » ایشانرا بآن سخن هیچ دانش نه ، « **ولا لِآبآئهم** » و نه پدرانایشان را [که آن گفتند] ، « **کبُرَتْ کلمةً** » آن گفت که ایشان گفتند چه بزرگ سخنی است ، « **تَخرُجُ من اَفواههم** » که بیرون می‌آید از دهنهای ایشان ، « **اِنْ یقولون اِلّاکَذباً** (۵) » نمی گویند مگر دروغی .

۱ـ نسخهٔ ج : بربندهٔ خویش .   ۲ـ نسخهٔ ج : ایشانرا .
۳ـ نسخهٔ ج : بیم نمای .

« **فلعلّك باخعٌ نفسك** » مگر که خویشتن را بخواهی کشت ، «**علی آثارهم**» از بهرایشان ، « **اِن لم یُؤمنوا بهذَا الْحدیث** » اگرایشان بنگروند باین سخن ، « **اَسَفاً** (٦) » از اندوه .

« **اِنّا جَعلنا ما علَی الارض** » ما آفریدیم هرچه برزمین از کس وازچیز ، « **زینةً لها** » آرایش آنرا ، « **لِنَبْلُوَهم** » تا بیا زمائیم ایشانرا ، « **ایُّهم احسنُ عملًا** (٧) » که کیست از ایشان نیکو کارتر .

« **و اِنّا لَجاعلونَ ما علیها** » و ما هر چه برین زمین است خواهیم کرد آنرا ، « **صعیداً جُرُزاً** (٨) » ناهمونی سخت بی بنا و بی نبات .

« **اَمْ حَسِبْت** » می‌پنداری ، « **اَنَّ اصحاب الکهف والرَّقیم** » که مردمان آن غاروآن دیه ، « **کانوا من آیاتنا عجباً** (٩) » از شگفتهای کارهای ما شگفتی‌بود .

« **اذ اَوَی الفِتیَةُ الی الکهف** » آنگه که بازشدآن جوانی چندباآن کهف ، « **فقالوا ربَّنا** » و گفتند خداوند ما ، « **آتنا من لَدُنْك رحمةً** » ببخش ما را از نزدیك خویش بخشایشی ، « **وهَیِّیْ لنا من اَمرنا رَشَداً** (١٠) » و بساز کار ما را براستی ونیکوئی وصواب .

« **فَضرَبْنا علی آذانهم فی الکهفِ** » بر گوشهای ایشان مُهرنهادیم در آن غار ، « **سنینَ عدداً** (١١) » سالها بشمار .

« **ثُمَّ بعثْناهم** » آنگه ازخواب برانگیختیم ایشانرا ، « **لِنَعْلَمَ** » تا ببینیم [1] ، « **ایُّ الحزبَیْنِ اَحْصی** » که از دو گروه کیست که به [بجای آرد و نیکوتر بداند و راست تر] شمارد ، « **لما لَبثوا اَمَداً** (١٢) » آن اندازه را که ایشان در کهف بودند [تا بآن اندازه که بودند] .

١ـ کذا فی الاصل ، ظاهراً : تا بدانیم .

النوبة الثـانية

بدانك سورة الکهف جمله به مکّه فرو آمد مگر یك آیت که به مدینه فرو آمد : « وَ اصبر نفسكَ مع الّذين يدعون ربّهم » الآية . . . و جملهٔ سورت شش هزار وسیصد و شصت حرفست ، و هزار و پانصد و هفتاد ونه کلمه ، وصد وده آیت .

مفسّران گفتند درین سورت ناسخ ومنسوخ نیست مگر سدی و قتاده که گفتند در آن یك آیت است منسوخ : « فمن شآءَ فليؤمن و من شآءَ فليكفر » نسخها قوله : « وما تشآؤنَ الّا ان يشآءَ اللهُ » ، و قول درست آنست که منسوخ نیست که این برسبیل تهدید ووعید گفته است [1] ونظیر این در قرآن فراوانست و شرح آن جایها دادیم ؛ و در فضیلت سورت مصطفی (ص) گفته : « من قرأ عشر آياتٍ من سورة الكهف حفظاً لم يضرّه فتنة الدّجّال و من قرأ السّورة كلّها دخل الجنّة » .

و عن انس قال قال رسول الله (ص) : من قرأ اوّل سورة الكهف و آخرها كانت له نوراً من قدمه الى رأسه و من قرأ ها كلّها كانت له نوراً من السّماء الى الارض .

وعن نافع عن ابن عمر قال قال رسول الله (ص) : من قرأ سورة الكهف فى يوم الجمعة سطع له نورٌ من تحت قدمه الى عنانِ السّمآء يضئ به يوم القيامة وغُفر له مابين الجمعتين .

قوله : « الحمدُ للهِ » اى المستحقّ للحمد هو سبحانه . و قيل هو تعليمٌ ـ اى قولوا : « الحمدُ للهِ الّذى اَنزل على عبده » يعنى محمّداً ، « الكتابَ » يعنى القرآن ، « ولم يجعل لهُ عوجاً » اختلافاً يناقض بعضه بعضاً .

۱ـ نسخهٔ الف : گفته‌اند .

قال **ابن جرير** ليس فيه ميل عن الحقّ الى الباطل وعن الاستقامة الى الفساد. وقيل اللام زيادة اى لم يجعله عوجاً، «قيّماً» اى مستقيماً معتدلاً: وقيل «قيّماً» على الكتب كلّها ناسخاً لشرايعها. و قيل «قيّماً» لمعتمد عليه و المرجوع اليه كقيّم الدّار، وفى الآية تقديمٌ و تأخيرٌ تقديره: انزل على عبده الكتاب قيّماً ولم يجعل له عوجاً، «لينذرَ بأساً شديداً» اى انزل عليه الكتاب لينذرَ الكافرين عذاباً شديداً عذاب الاستيصال فى الدّنيا و عذاب جهنّم فى الآخرة. و قيل «بأساً شديداً من لَدنه» اى من عنده؛ قرأ **يحيى** عن **ابى بكر**: «من لدْنِه» بسكون الدّال و اشمامها الضمّ و كسرالنّون و وصل الهاء بياى فى حال الوصل، «و يَبشر المؤمنين» بفتح الياء و ضمّ الشين مخفّفةً قرأها **حمزة** و **الكسائى** و قرأ الباقون «و يُبشّر» بضمّ الياء وفتح الباء و كسرالشين وتشديد ها، «الّذين يعملون الصّالحات انّ لهم اجراً حسناً» وهو الجنّة.

«ماكثينَ» اى دائمين، «فيه» اى فى الآخرة وهو الجنّة، «ابداً» دائماً.

«و يُنذرَ» بعذاب الله، «الّذين قالوا اتّخذ الله ولداً» يعنى اليهود والنّصارى والمشركين.

«ما لَهم به» اى بذلك القول، «من علمٍ» لانّهم قالوه جهلاً وافتراءً على الله، «ولا لآبآئهم» الّذين تقوّلوا هذه المقالة، «كبرت كلمةً» نصب على التّمييز، اى كبرت مقالتهم كلمةً، «تَخرجُ ن افواههم اِن يقولون اِلّا كذباً» اى مايقولون الّا الكذب بقولهم اتّخذ الله ولداً.

«فلعلّك باخعٌ نفسكَ» اى قاتلٌ نفسك. و قيل معناه النّهى اى لاتبخع نفسك، «على آثارهم» على اثر تولّيهم واعراضهم عنك لشدّة حرصك على ايمانهم، «اِن لم يؤمنوا بهذا الحديث» اى القرآن، «اَسفاً» حزناً والفعل منه اَسف بالفتح. وقيل: «اَسفاً» اى غضباً والفعل منه اِسف بالكسر، والتّقدير فلعلّك باخع نفسك اسفاً، وهو نصب على التّمييز، وقيل مفعول له

«اِنّا جعلنا ما على الارض زينةً لها» يعنى النّبات والاشجار والانهار، وقيل

کلّ ما علی الارض من شئٍ - معنی آنست که ما هرچه در زمین چیز است و کس زینت زمین را آفریدیم تا بیازمائیم ایشانرا که کیست در دنیا زاهد تر و از زینت دنیا دورتر و بخدای تعالی نزدیکتر. **ضحّاک** و **کلبی** گفتند: «ما علی الارض» این ما بمعنی - من - است ای من علی الارض من الرّجال ای الانبیآء و العلمآء و حفظة القرآن، «لنبلوهم» ای لنأمرهم بالطّاعة و ننهاهم عن المعصیة، ما پیغمبران را ودانشمندان را وحفظهٔ قرآنرا زینت دنیا کردیم، دنیا را بایشان بیاراستیم تا ایشانرا بطاعت فرمائیم واز معصیت باز زنیم، آنگه خبر داد که آنچ زینت دنیا ساختیم بعاقبت بفنا بریم ودنیا همه خراب کنیم. گفت:

«وإنّا لجاعلونَ ما علیها صَعیداً» مستویاً، «جُرزاً» میّتاً لاینبت شیئاً. - الصّعید - اسم لما ظهر من ادیم الارض دون الاَوهاد و - الجرز - الارض المیتة الّتی لاتنبت.

«اَم حسبتَ» ای بل حسبت، ترك الکلام الاوّل و استفهم عن الثّانی و المراد النّهی ای لاتتعجّب من ذلك فلیس ذلك بالبدیع من صنعنا - معنی آنست که ای **محمّد** توشگفت داری وعجب کار آن جوانمردان اصحاب الکهف؟! عجب مدار که آن ازصنع ما بدیع نیست: فالعجائب فی خلق السّموات و الارض اکثر - در آفرینش آسمان و زمین وهرچه درآن عجائب بیشتر است و تمامتر. قال **ابن عباس** ای سألوك عن ذلك لیجعلوا جوابك علامةً لصدقك و کذبك وسائر آیات القرآن ابلغ و اعجب و ادلّ علی صدقك. و قیل احسبت معناه اعلمتُ ای لم تعلمه حتّی اعلمناك، «اَنّ اصحابَ الکهف والرّقیم» الکهف: الغار فی الجبل. قال **مجاهد** تفریجٌ بین جبلین.

مفسّران را قولها است در معنی: رقیم - **ابن عباس** گفت نام آن کوه است که **کهف** در وی بود، وهم از **ابن عباس** روایت کنند بقولی دیگر که نام آن دیه است که **اصحاب الکهف** از آنجا بودند، **سعید جبیر** گفت نام سگ ایشانست، **مجاهد** گفت نام آن لوح است که نام وصفت ایشان و حلیت و قصّهٔ

ایشان در آن نوشته یافتند و آن لوح از رصاص بود ، و گفته‌اند از سنگ بود ، و در خبر آمده که ـ رقیم ـ جماعتی بودند و رسول (ص) ذکر ایشان کرده و قصّهٔ ایشان گفته در آن خبر که **نعمان بشیر** روایت کند از **مصطفی** (ص) : گفت سه مرد بودند در روزگار پیش که ازخانه بیرون رفتند در طلب روزی از بهرعیال و کسان خویش ، در آن صحرا و وادی همی رفتند که باران در باریدن ایستاد ، ایشان از بیم باران در میان کوه شدند و با غاری نشستند ، در آن حال سنگی از بالای کوه فروآمد بردر آن غار و در غار محکم فروگرفت و مُصمت ببست چنانك هیچ روشنائی پیدا نبود ، ایشان با یکدیگر گفتند که تا هریکی از ما که روزی عملی نیکو کرده است این ساعت در دعا یاد کند و بدرگاه عزّت شفیع برد مگر الله تعالی بفضل خود بر ما ببخشاید و این در بسته گشاده گرداند [1] .

یکی گفت من روزی مزدوران را بکار داشتم بنیمه روز مردی رسید باوی شرط کردم که در باقی روز کار کند نیکو و مزد وی چون دیگر مزدوران یك روزه تمام بدهم ، چون ویرا مزدمیدادم دیگری گفت : اَتعطی هذا مثل ما اعطیتنی ولم یعمل الّا نصف النّهار ؟ او را بعمل نیم روزه چندان میدهی که ما را بعمل یك روزه ؟ ـ گفتم ای عبدالله از مزد تو هیچ نکاستم [2] ترا چه زیان [3] که مال خود از وی دریغ نداشتم که نه از آن تو چیزی بکاستم تا ترا ناخوش آید ، مرد خشم گرفت و مزد خویش بجای بگذاشت و برفت من آن حق وی گوش میداشتم [4] تا روزی که بدان گوساله‌ای خریدم ومی‌پروردم وزه میکرد [5] وجمله از بهر وی میداشتم ، پس از روزگاری بازآمد پیر و ضعیف گشته و من اورا نمی شناختم ، گفت : اِنّ لی عندك حقّاً ـ مرا برتو حقّیست ، با یاد من‌آورد تا اورا بشناختم ، گفتم دیرست تا ترا میجویم و آنك آن گاوان و گوساله همه آن تو اند ، بروزگارباهم آمده واز بهر توگوش داشته ؛ مرد خیره بماند گفت :

١ـ نسخهٔ ج : بگشاید . ٢ـ نسخه الف : کم نکردم . ٣ـ نسخهٔ الف :تراهیچ زیان .
٤ـ گوش داشتن = محافظت کردن . ٥ـ زه می کرد = می زائید .

افسوس مکن برمن مسکین و حق من بده [1] ، گفتم و الله که افسوس نمی دارم و آن همه حقّ تو است و ملك تو ، مرا در آن هیچ حق نه ، آنکه گفت بارخدایا اگر میدانی که آن از بهر تو کردم [2] تارضاءِ تو باشد : فافرج لنا فرجةً ـ این سنگ شکافته گردان وفرجه‌ای ما را پیدا کن ، آن ساعت سنگ از هم شکافته گشت چندانك روشنائی بدیدند .

دیگری گفت : بار خدایا دانی که سال قحط بود و مرا از قوت خود فضله‌ای بهر آمد و مردم از قحط و نیاز و گرسنگی بمانده ، زنی آمد و از من طعام خواست ندادم و نیز در وی طمع کردم آن زن تن در نداد و برفت . از گرسنگی و بی کامی دیگر باره باز آمد و من همچنان در وی طمع کردم وبر وی همی پیچیدم تا از حال ضرورت تن در داد ، چون دست بوی بردم برخود بلرزید و آهی کرد ، گفتم چه رسید ترا ؟ گفت : اخاف الله ربّ العالمین ـ از خدا می‌ترسم که این‌چنین کارهرگز برمن‌نرفت ، من‌با خود گفتم زنی ناقص عقل بوقت ضرورت و بی کامی از خدا بترسد و من بوقت فراخی و نعمت چون از وی نترسم ؟! آن حال درمن اثر کرد وبرخاستم‌واورا رها کردم [3] وحقّ وی بشناختم وبا وی نیکوئیها کردم ، بار خدایا اگرمیدانی که‌آن همه از بهر رضاءِ تو کردم ملرا فرج‌فرست وازین‌بند رهائی ده ، آن سنگ فراخ ازهم بازشد و روح تمام ازهوا وروشنائی‌بایشان پیوست .

مرد سوم گفت : بار خدایا دانی که مرا مادری و پدری پیر وضعیف بودند و شکسته و زن داشتم با کودکان خرد و مرا عادت بود که گوسپند بدوشیدمی و شیر نخست بمادر و پدر دادمی‌آنکه بکودکان ، تاروزی که درصحرادیربماندم چون باز آمدم پدر و مادر خفته بودند ، کراهیت داشتم که ایشان را ازخواب بیدار کنم ، همچنان برسر ایشان ایستادم قدح شیر بردست نهاده وآن کودکان

۱ـ نسخهٔ ج : گفت بمن افسوس میداری حق من بمن ده و افسوس مدار .
۲ـ نسخهٔ ج : از بهرآن کردم تا رضاءِ تو باشد .
۳ـ نسخهٔ ج : و او را از آن‌بند ورنج رها کردم .

گرسنه فرو گذاشته ، تا بوقت بام که ایشان از خواب در آمدند و شیر بایشان دادم ، بار خدایا اگر دانی که آن برای تو کردم و بآن وجه رضاءِ تو خواستم این کار برما تمام کن وازین بند ما راخلاص ده . قال **النّعمان بن بشیر** کانّی اسمع من رسول الله (ص) قال : قال الجبل طاق ففرّج الله عنهم فخرجوا .

اما قصهٔ اصحاب الکهف و بدو کار ایشان و بیان سیرت و حلیت و روش ایشان

علماءِ صحابه و تابعین و ائمّهٔ دین در آن مختلفند و در روایات و اقوال ایشان اختلاف و تفاوت است . قول **امیرالمؤمنین علی** (ع) آنست که اصحاب الکهف قومی بودند در روزگار ملوك طوایف میان **عیسی** (ع) و **محمّد** (ص) و مسکنِ ایشان زمین **روم** بود در شهر **افسوس** [1] گفته‌اند که آن شهر امروز **طرسوس** است ، و اهل آن شهر بردین **عیسی** بودند وکتاب ایشان **انجیل** بود ، و ایشانرا مَلکی بود صالح تا آن مَلك بر جای بود کارایشان برنظام بود وبردین **عیسی** راست بودند ، چون آن مَلك از دنیا برفت کار برایشان مضطرب گشت و سر بباطل وضلالت وتباه کاری در نهادند [2] و بت پرست شدند ، و در میان ایشان قومی اندك بماندند متواری از بقایای اهل توحید که بردین **عیسی** بودند ، و پادشاه اهل ضلالت در آن وقت **دقیانوس** بود جبّاری متمرّد ، کافری بت پرست ، قومی گفتند دعوی خدائی کرد و خلق را برطاعت خود دعوت کرد ، و این **دقیانوس** با لشکر وحشم فراوان اززمین **پارس** آمده بود و این مدینهٔ **افسوس** دارالملك خود ساخته ، وهر کس که سردر چنبر طاعت وی نیاوردی وازدین وی بر گشتی او را هلاك کردی .

و میگویند درین شهر **افسوس** قصری عظیم ساخته بود از آبگینه برچهار ستون زرّین بداشته و قندیلهای زرّین از آن در آویخته بزنجیر های سیمین ، و از جوانب آن روزنها ساخته بلند چنانکه هر روز آفتاب از روزنی دیگر [3]

١- افسوس : بلد بثغور « طرسوس » یقال انه بلد اصحاب الکهف (معجم البلدان) .

٢- نسخهٔ الف : برآوردند . ٣- نسخهٔ ج : بروزنی دیگر .

در تافتی و بدیگری بیرون شدی ، و در آن قصر تختی زرّین ساخته هشتاد گز طول آن و چهل گز عرض آن بانواع جواهر و یواقیت مرصّع کرده ، و بیک جانب تخت هشتاد کرسی زرّین نهاده که امیران و سالاران لشکر وارکان دولت برآن نشستندی ، وبدیگر جانب همچندان کرسی نهاده که علماء و قضاة واحبار برآن نشستندی ، و برسر خود تاجی نهاده که چهار گوشه داشت در هر گوشه‌ای گوهری نشانده که در شب تاریك چون شمع می تافت ، و پنجاه غلام از ملك‌ـ زادگان با جمال برسر وی ایستاده ، هر یکی را تاجی برسر وعمودها دردست ، شش جوان دیگر از فرزندان ملوك با خرد و رای و تدبیر تمام ایستاده برراست وچپ وی ، این شش جوان اند که **اصحاب الکهف** اند ، نامهای ایشان : **یملیخا**، **مَکْسَلمینا** ، **مَخْشطَلینا** ، **مَرطونُس** ، **اساطونس** ، **اَفْطونُس** . و قیل **یملیخا** و **مکسلمینا** و **مرطوس** و **یَنینوس** و **سارینوس** و **ذوانَیوانس** .

آن متکبّر متمرّد **دقیانوس** برین صفت پادشاهی ومملکت می‌راند وهر گز او را درد سری نبود و تبی نگرفت تا از متکبّری و جبّاری که بود دعوی خدائی کرد ! چنانك **فرعون** با **موسی** کرد و خلق را برعبادت و خدمت خود راست کرد ، و هر که بخدائی او اقرار ندادی اورا هلاك کردی ، روزی دعوتی ساخته بود و ارکان دولت و جملهٔ خیل وحشم را خوانده ، بطریقی درآمد گفت لشکر فلان ملك آمد و قصد ولایت تو دارد ، لرزه بروی افتاد و هراسی و ترسی عظیم در دلش پدید آمد برصنعتی که تاج از سروی بیفتاد و زرد روی گشت ، وآن روز نوبت خدمت **یملیخا** بود که آب بردست ملك میریخت ، و این شش کس نوبت کرده بودند که چون ازخدمت وی فارغ شدندی بدعوت بخانهٔ یکی از ایشان بودندی ، وآن روز اتفّاق را نوبت **یملیخا** بود چون خوان بنهادند ودست بطعام بردند ، **یملیخا** نخورد و همچنان متفکّر و مضطرب نشسته ، گفتند چرا طعام نخوری وبر طبع خود نه‌ای ؟ ـ گفت : ای برادران مرا اندیشه‌ای در دل افتاد که خورد وخواب وقرار ازمن ربوده ، گفتند آن چه اندیشه است ؟! ـ گفت: این ملك دعوی خدائی می کند و من امروز اورا برحالی دیدم از بیم و ترس که

خدایان چنان نباشند و چنان نترسند ، و نیز اندیشه میکنم که خدائی را کسی شاید وخداوندی کسی را سزد که آفریدگار آسمان و زمین و جهان وجهانیان بود .

چون **یملیخا** این سرّ برایشان آشکارا کرد ، ایشان چشم ویرا بوسه همی دادند ومی گفتند ما را همین اندیشه بخاطر در می‌آمد لکن زهرهٔ آن نداشتیم که این حال راکشف کنیم ، بیکبار آواز برآوردند که **دقیانوس** خدای نیستِ وجز آفریدگار آسمان وزمین‌خداوند وجبّار نیست : «ربّنارب ّ السّموات‌والارض».

یملیخا گفت‌اکنون یقین دانید که ما این‌دین‌درمیان‌این‌قوم‌نتوانیم داشت ، ما را بباید گریخت در وقت غفلت ایشان ببهانهٔ اسب تاختن و گوی زدن ، پس چون دانستند که قوم از ایشان غافل اند ، برنشستند و از شهر بیرون شدند وسه میل گرم براندند ، آنگه **یملیخا** گفت از اسب فرو آئید که ناز این جهانی از ما شد ونیاز آن جهانی آمد ، از ستور پیاده شدند و قصد رفتن کردند ، جوانان بنازِ و نعمت پرورده همی کلفت ومشقّت اختیار کردند ومحنت بر نعمت گزیدند ، پای برهنه آن روز هفت فرسنگ برفتند تا پایهاشان افکار شده و رنجور گشته ، گرسنه و تشنه ، شبانی را دیدند گفتند هیچ طعام داری یا پارهٔ شیر که بما دهی ؟ ـ گفت : دارم ، لیکن رویهای شما روی ملوکست و برشما اثر پادشاهی می بینم نه اثر درویشی و چنان دانم که شما از **دقیانوس** گریخته اید ! قصّهٔ خویش با من بگوئید ، ایشان گفتند ، ما دینی گرفته‌ایم که اندرآن دین دروغ گفتن روا نیست ، اگر قصّهٔ خود با تو راست گوئیم ما را از تو هیچ رنجی و گزندی رسد ؟ شبان گفت نه ، پس ایشان قصّهٔ خود بگفتند ، شبان بپای ایشان در افتاد وگفت دیرست تا مرا در دل همین می آید که شما می گوئید ، چندان صبر کنید تا من این گوسفندان را بخداوندان بازرسانم که آن همه‌امانت اند بنزدیك من ، شبان رفت و گوسفندان باز سپرد و بنزدیك ایشان باز آمد وآن سگ با ایشان همی رفت .

گفته اند که نام آن سگ **قطمیر** بود و گفته اند **صهبا** و گفته اند **بسیط** و گفته اند **قطفیر** و گفته اند **قطمور**، ورنگ وی ابلق بود و گفته اند آسمان ـ گون و گفته اند از سرخی بزردی زدی، و نام شبان **کَفیشطَطیونُس**، جوانان گفتند مرشبانرا که این سگ‌را بران که سَگ غمّاز باشد، نباید که ببانگ خویش ما را فضیحت کند، هرچند که شبان ویرا همی‌راندنمی‌رفت، آخر آن سگ بزبانی فصیح آواز داد که مرا مرانید که من نیز گواهی میدهم که خدایکیست، دست از من بدارید تا بیایم و شما را پاسبانی کنم تا دشمن بر شما ظفر نیابد، و اگر شما را نزد خداوند قربتی باشد ما نیز ببرکت شما بنعمتی دررسیم، جوانان چون این بشنیدند اورا فرو گذاشتند، وگفته اند که اورا بر گردن گرفتند و بنوبت او را همی بردند، پس شبان ایشان را بکوهی برد نام آن کوه **بنجلوس** و در پیش آن غاری بود ونزدیك آن غاردرخت‌مثمره‌ای بود وچشمهٔ آب روان، ایشان ازآن میوه وآب خوردند ودر غار شدند؛ اینست که ربّ العزّه گفت:

« اِذ اَوی الفتیةُ الی الکهفِ » ای اُذکر یا محمّد « اِذ اَوی الفتیةُ ». و قیل العاملُ فیه عجباً و معنی ـ اَوی ـ صارالیه و جعله مأویه و ـ الفتیةُ ـ جمع فتی کصبیةٍ وصبی، ایشان درآن غار شدند گفتند: « ربّنا آتنا من لَدنك رحمةً وهیّئ لنا من اَمرنا رشداً »، « آتنا من لدنك رحمةً » ای اعطنا من عندك وقبلك تعطّفاً، « وهیّئ لنا من اَمرنا » ای سهّل لنا، والتّهیّئة احداث هیئة الشّئ وشکله، « رشداً » ای صلاحاً وفلاحاً.

« فضربنا علی آذانهم » یعنی انمناهم، یقال ضرب علی اُذن فلانٍ اذا نام لانّ النائم ربّما فتح عینیه او هذی لسانه او تحرّك شئ من اطرافه و من النّاس و غیرهم ماینام فاتحاً عینیه و لیس شئ من ذوات الرّوح یسمع و هونائم فلذلك قیل للنّوم ضرب‌علی‌الاذن. وقیل « فضربنا علی آذانهم » ای‌سلبناهم حواسهم لانّ النائم مسلوبُ الحواس و خُصّ السّمع بالذّکر من بین الحواس لانّ من سُلب سمعه سُلب عقله والنّائم مسلوب العقل بخلاف سائر الحواس، « سنین عدداً » نصبٌ علی

التّمییز و المعنی سنین تعدّونها ولا تحققونها . و قیل « سنین » ذات عددٍ ، و قیل « سنین » کثیرةً .

« ثمّ بعثنا هم » ایقظناهم ، « لنعلمَ » علم مشاهدة و وجود . قال **ابن جریر** لیعلم عبادی ، « اَیّ الحزبین » یقال هما معا من اصحاب الکهف تحزبوا حین انتبهوا و اختلفوا کم لبثوا ـ می گوید چون ایشانرا از خواب بینگیختیم دو حزب بودند یعنی دو گروه مختلف در سخن ، یك گروه گفتند : « کم لبثتم » و یك گروه گرفتند : « لبثنا یوماً » او بعض یوم . ویقال انّ الحزبین احدهما اصحاب الکهف والحزب الثّانی اهل‌قریتهم الّتی خرجوا منها وهی **سدوم** حین عثروا علی اصحاب الکهف فحسبوا مغیبهم عن القریة و مکثهم فی الکهف من کتابهم الّذی وجدوه فی لوحٍ من رُصاصٍ عندهم . قال **ابن بحر** احد الحزبین الله والثّانی الخلق، کقوله : « ءَاَنتم اعلمُ اَم الله » .

... « اَحصی » افعل من الاحصاءِ وهو العدّ ، و « اَمَداً » نصبٌ علی التّمییز ، و قیل « اَحصی » فعل ماضٍ ای احاط علماً بامد لبثهم و« اَمداً » نصب لانّه مفعول احصی والامد الغایة ، وقیل العدد .

دقیانوس چون ایشانرا طلب کرد ونیافت گفتند ایشان از تو بگریختند و دینی دیگر گزیدند ، وی برنشست با لشکر [١] خویش و براثر ایشان برفت تا بدر غار رسید : فوجدوا آثارهم داخلین ولم یجدوا آثارهم خارجین ، گفتند نشان رفتن ایشان در غار پیداست امّا نشان بیرون آمدن پیدا نیست ، چون در غار شدند ایشانرا ندیدند ربّ العالمین ایشان را درحفظ ورعایت خویش بداشت و چشم دشمن از دیدن ایشان نابینا کرد . وگفته اند که ایشانرا درغار بدیدند خفته امّا هیچ کس طاقت آن نداشت که در غار شود از رعب و فزع که در دل ایشان افتاد ، پس **دقیانوس** گفت مقصود ما هلاك ایشانست ، درِغار برآرید برایشان استوار تا از تشنگی و گرسنگی بمیرند [٢] ، پس چنان کردند و

١ـ نسخهٔ ج : باحشم . ٢ـ نسخهٔ ج : هم اینجا بمیرند .

باز گشتند.

دو مرد مسلمان که ایمان خویش از **دقیانوس** پنهان می داشتند لوحی ساختند از رُصاص و نامهای ایشان بر آن لوح نبشتند که فلان و فلان و فلان از اولاد ملوك در روزگار مملکت **دقیانوس** طاغی از وی بگریختند ودر غارشدند و کس ایشان را باز ندید، هر که بایشان در رسد و ایشانرا بیند بداند[1] که ایشان مسلمانانند و دین داران، و تاریخ رفتن ایشان وفقد ایشان فلان ماه بود و فلان سال، آن لوح بردند و بردر غار پنهان کردند وگفتند: لعلّ یوماً یُعثر منهم علی اثر.

النوبة الثالثة

قوله تعالی: «بسم اللّه الرّحمن الرّحیم» بسم اللّه الّذی اسمه لکلّ خائف ملاذ، بسم الّذی باسمه من الشّیطان معاذ، بسم اللّه الّذی قلب کلّ محبّ بذکره افلاذ ـ بنام‌او که نام‌اوست همه خیرات را بنیاد، بنام او که‌بنام او گردد دل‌ازبند غمان آزاد، بنام او که دل‌عارف جزبنام اونگردد شاد، بنام‌او که مشتاق‌ازشراب وصل او گیرد یاد، بنام او که وفا و کرم هردو را نام کرد تا نعمت آشنائی برآب و گل تمام کرد، بنام او که مِهر خود مشتاق را دام کرد وبجای شراب وصل خود رهی را در جام کرد، بنام او که خواب بردیدهٔ محبّ حرام کرد تا عقد دوستی وی با خود برنظام کرد، بنام او که در سرّ بجان منتظر سلام کرد تا دلش بر روح وریحان کرد، آنکه ظاهر او بدست دشمن حیران کرد وباطن معدن اندوهان کرد. ای جوانمرد اگرآسیای‌بلا برسرت بگرداند نگرازآستانهٔ خدمتش در نگذاری قدم، ورطبقات در کات سفلی میل دو دیدهٔ تو گرداند نگر جز برضای وی برنیاری دم، که عزّت عزّت اوست، عزّت دیگران همه ذُلّست، و عجز همه فنا وعدم، قضا قضاءِ اوست، حکم حکم او، حکم دیگران همه میل

۱ـ نسخهٔ ج: تاداند.

است وهوی وستم .

پیر طریقت گفت : الهی ار تو فضل کنی از دیگران چه داد و چه بیداد ، ور تو عدل کنی پس فضل دیگران چون باد ، الهی آنچ من از تو دیدم دو گیتی بیاراید ، عجب اینست که جان من از بیم داد تو می نیاساید .

« الحمدُللّهِ » حَمدَ نفسهُ بنفسه حین علم عجز الخلق عن بلوغ حمده ، خداوند ذوالجلال قادر بر کمال ، مفضّل بانوال ، سزاوار ثناءِ خویش ، شکر کنندهٔ عطاءِ خویش ، ستایش خود خود می کند و ثناء خود خود میگوید که عزّت خود خود شناسد و عظمت و جبروت خود خود داند ، متعزّز بجلال خویش ، متقدّس بکمال خویش ، متکبّر بکبریاءِ خویش ، آب وخاك بوصف او کی رسد ، لم یکن ثمّ کان ، قدروی چه داند ، صفت حدثان دربرابر صفت وی چون آید ، نبود پس بود نیست است ، از نیست معرفت هست کی آید ، ربّ العزّه بفضل و کرم خود خلق را در وجود آورد و کسوت فطرت پوشانید ، و ایشان را پرورش داد و از بلاها نگه داشت ، طاعات با تقصیر قبول کرد وجور و جفای ایشان بپردهٔ فضل بپوشید ، توفیق طاعت ارزانی داشت و دل را بایمان و معرفت بیاراست ، چون دانست که ایشان از گزارد شکر این نعمت عاجزاند ، فضل و کرم خود پیدا کرد و لسان لطف نیابت مفلسان و عاجزان بداشت و خود را حمد آورد ، **گفت** : « الحمدللّهِ » ، درراه محبّت‌دوستان را نیابت‌داشتن‌شرط دوستی‌است، **گفت** آن‌نعمتها که دادم همه بی تو دادم و قسمت بی تو کردم ، چنانك بی تو قسمت کردم بی تو حمد آوردم ، و بحکم دوستی ترا نیابت داشتم تا احسان و انعام خود بر تو تمام کردم ، « الّذی انزل علی عبده الکتاب » ـ الّذی ـ اشارتست ، انزل علی عبده الکتاب ـ عبارتست ، اشارت نصیب ارواحست وعبارت نصیب اشباح ، ارواح درسماع «الّذی» بنشاط آمد طرب کرد ، اشباح‌درسماع «انزل‌علی‌عبده الکتاب » دراجتهاد آمد راه طلب گرفت ، درین آیت هم تخصیص **مصطفی** است خاتم پیغمبران وهم تعظیم **قرآن** است کلام رحمن ، اگر **مصطفی** است امان زمین است و زین آسمان ، ور **قرآن** است یادگار دل مؤمنانست واُنس جان عارفان

مصطفی (ص) رهبان شریعتست وعنوان حقیقت ، **قرآن** دلها را عدّت است و جانها را تبصرت ، **مصطفی** کلّ کمالست و جملهٔ جمال ، **قرآن** نامه است ببندگان ازحضرت ذوالجلال ، نامه ای که در آن هم بشارتست وهم نذارت ، دوست را بشارتست و بیگانه را نذارت ، دوست را بشارت میدهد که : « اَنّ لهم اجراً حسناً ، ماکثین فیه ابداً » و بیگانه را بیم نماید که : « اِن یقولونَ الّا کذباً فلعلّك باخعٌ نفسك » الآية ... يا محمّد لا تشتغل سرّك بمخالفاتهم فما عليك الّا البلاغ والهدى منّا لمن نشآء .

« انّا جعلنا ما على الارض زينةً لها » اهل المعرفة بالله و المحبّة له و المشتاقون اليه هم زينة الارض و نُجومها و اقمارها و شموسها اذا تلألأ انوار التّوحيد في اسرار الموّحدين اشرق جميع الآفاق بضيائهم ، زینت زمین دوستان خدای اند ، عالم بایشان آراسته و جهان بایشان نگاشته ، دلهاشان بنور معرفت افروخته ، سرّهاشان در حضرت قربت بسفارت حکمت بار داده ، رویهاشان در حضرت قربت بمنهج صواب گردانیده وجادهٔ طریقت وسنّت درپیش ایشان نهاده ، اعلام دین اند و اوتاد زمین ، مصابیح‌جهان و مفاتیح جنان ، ممهّدان قواعد دوستی و مسنّدان ایوان راستی ،آزرم خلق از الله بایشان و مقصود از آفریدن کون ایشان ، بنام ونشان درویشانند و بحقیقت ملوك زمین ایشانند ، ملوكٌ تحت اطمار .

هر که سیرت و حلیت [1] ایشان خواهد که بداند تا قصّهٔ **اصحاب‌الکهف** برخواند که الله تعالی ایشانرا در **قرآن** جلوه می کند که :

« اِذ اَوى الفتية الى الكهف فقالوا ربّنا آتنا من لدنكَ رحمةً و هيّئ لنا من امرنا رشداً » ایشانرا گفتند درین غار روید وخوش بخسبید و سر ببالین امن باز نهید که ما خواب شما بعبادت جهانیان بر گرفتیم .

لطیفه‌ای شنونیکو: ربّ العزّهایشانرا درآن کوه‌آن غارپدید کرد ، وبندهٔ

۱ـ نسخهٔ الف : فضیلت .

مؤمن را بوقت رفتن از دنیا چهار دیوار لحد غار وی کرد ، چنانك ایشانرا در آن غار ایمن کرد ازدشمن ، مؤمنانرا درین غار ایمن کند از شیطان ، گوید : « لاتخافوا ولا تحزنوا » . در آن غار برایشان رحمت کرد گفت : « ینشر لکم ربّکم من رحمته » . همچنان درین غار لحد بر مؤمن رحمت کند که : « فروحٌ و ریحانٌ و جنّةُ نعیم » . و چنانك آن غار بریشان فراخ کرد گفت : « وهم فی فَجوةٍ منهُ » ، لحد برمؤمن فراخ کند بعمل صالح چنانك گفت : « فلاَنفسهم یمهدون » . و خبر درستست که : یفسخ له فی قبره . . . . الحدیث ، بالای غار برایشان کشاده کرد تا روح هوا ونسیم باد صبا ازیشان منقطع نگردد ، همچنین دری ازبهشت برآن روضهٔ مؤمن کشایند تا از جانب جنّات عدن نسیم خوش بوی بروی همی گذرد و مضجع وی خوش همی دارد .

٢ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **نحنُ نقصُّ علیك** » ما بر تو خوانیم ، « **نبأَهُمْ بالحقّ** » قصّهٔ ایشان و خبر ایشان براستی ، « **اِنّهم فتیةٌ** » ایشان جوانی چند بودند ، « **آمنوا بربّهم** » بگرویدند بخداوند خویش ، « **وزدناهم هُدًی** (١٣) » و ایشانرا راست راهی فزودیم .

« **و رَبَطْنا علی قلوبهم** » و بردل ایشان ربطهٔ تعریف و عصمت نهادیم و بالهام ایمان بند بستیم ، « **اِذْ قاموا** » آنگه که بر [دین] خاستند ، « **فقالوا ربُّنا ربُّ السَّموات والارضِ** » و گفتند خداوند ما خداوند آسمان و زمینست ، « **لن ندعوا من دونه اِلهاً** » نخوانیم جزازو [١] خدائی ، « **لقدقُلنا اذاً شططاً** (١٤) » که اگر خوانیم ، کژ و ناسزا و دروغ گفته باشیم .

« **هؤلاء قومُنا** » اینان که کسان ما اند ، « **اتَّخذوا من دونه آلهةً** » جز

١ـ نسخهٔ ج : فرود ازو .

از الله خدایان گرفتند [وبتان پرستیدند] ، « **لولا یَاتون علیهم بسلطان بیّن** » چرا بر خدائی این خدا خواندگان خویش حجّتی و عذری نیاورند ، « **فمن اَظلمُ ممّن افتری علی اللّه کَذباً (۱۵)** » کیست ستمکارتر از آنکس که بر الله تعالی دروغ سازد [و براو انباز دعوی کند] .

« **واذِ اعتزلتموهم** » و [ایشانرا دردل افکندیم [1] که] هر که که از قوم خویش دوری جستید و جدائی گرفتید ، « **و ما یَعبدُون اِلاّ اللّه** » و آنچ قوم می پرستند جز از الله تعالی ، « **فأوُوا الی الکهفِ** » با کهف شوید ، « **یَنشُر لکم ربُّکم من رحمتهِ** » تا باز گستراند شما را خداوند شما رحمت خویش ، « **ویُهیّئ لکم** » و بازسازد الله تعالی شما را ، « **من اَمرِکم مِرفَقاً (۱۶)** » از کار شما برگ کاهی .

« **وتَرَی الشَّمسَ اذا طلعتْ** » و آفتاب را بینی آنکه که برآید ، « **تَزاوَرُ عن کهفهم** » که در گردد از تیغ غار ایشان ، « **ذاتَ الیمینِ** » از راست سوی ، « **و اِذا غَرَبَتْ** » و آنکه که آفتاب فرو شود ، « **تقرضُهم ذاتَ الشّمال** » وا بُرد از ایشان و در گردد از سوی چپ دست ، « **وهم فی فَجْوةٍ منهُ** » و ایشان در گشادی، در غارند ، « **ذلک من آیات اللّه** » آن از شگفتهای خداست [که درین جهان کرد] ، « **من یَهدِ اللّهُ فهو المهتد** » هر که الله تعالی راه نماید اورا راه یافته اوست ، « **و من یُضلل** » و هر کرا بی راه کرد الله تعالی او را ، « **فلن تجدَ له وَلیّاً مُرشداً (۱۷)** » نیابی اورا یاری دهی راه نمای .

« **وتحسبُهم اَیقاظاً** » پنداری ایشان را که بیدارانند ، « **و هم رُقودٌ** » و ایشان در خوابند ، « **و نُقَلّبُهم** » و ایشانرا می گردانیم ، « **ذاتَ الیمین وذاتَ الشّمال** » از چپ بر راست و ازراست برچپ ، « **وکلبُهم باسطٌ ذِراعَیْهِ** » و سگ ایشان دو دست خویش گسترانیده ، « **بِالوَصید** » بردرگاه غار ، « **لو اطَّلَعتْ علیهم** » اگردریشان فرونگریدی تو ، « **لَوَلَّیت منهم فِراراً** » پیش باز گریزیدی

۱ـ نسخهٔ ج : اوکندیم .

ازایشان ، « **ولَمُلِئتَ منهم رُعباً** [(۱۸)] » وبر گردیدی تو از بیم ازیشان .

« **و کذلک بَعثناهُم** » همچنان‌ازخواب بینگیزانیدیم ایشانرا ، « **لیتسآءَلوا بینَهم** » آنرا تا یکدیگر پرسند [از درنگ خویش در غار] ، « **قال قآئلٌ منهم** » گوینده ای گفت از ایشان [که بیدار شدند] ، « **کم لَبِثْتُم** » چند بودید [درین غار] ، « **قالوا لَبِثنا یوماً اَوْبعضَ یومٍ** » بعضی گفتند از ایشان که یك روز یا نیم روز [۱] ، « **قالوا ربُّکم اعلم بما لبثُتم** » آخر گفتند خداوند شما داند که چند است تا اینجا اید ، « **فَابْعثوا احدَکم بوَرِقکُم هذه الَی المدینةِ** » یکی را ازآن خویش بشهر فرستید واین درم که دارید ، « **فَلْینظر ایُّها اَزکی طعاماً** » تا بنگرد که کجاست طعامی پاکیزه تر ونیکوتر ، « **فَلیاتکم برزقٍ منه** » تا شما را خوردنی آرد از آن ، « **وَلْیتلطَّفْ** » و تا پنهان رود نا آزار و رفق کند [در خریدن طعام] ، « **ولا یُشْعرنَّ بکم اَحداً** [(۱۹)] » و مبادا که کسی را از حال شما آگاه کناد .

« **اِنَّهم‌اِنْ یَظهروا علیکم** » که ایشان اگر آگاهی یابند از شما و دست یابند برشما ، « **یَرجُموکم** » شما را ازین غار بیرون‌آرند ، « **اَوْ یُعیدوکم فی ملَّتهم** » یا شما را با کیش خود برند ، « **ولن‌تُفلحوا اِذاً اَبداً** [(۲۰)] » و اگر باکیش ایشان شوید هرگز نیکی نیابید .

« **و کذلك اَعْثَرنا علیهم** » و همچنان [دیگر شگفتها که کردیم دیدار دادیم و] آگاهی نمودیم ایشانرا ، « **لیعلَموا اَنَّ وعدَاللّهِ حقٌّ** » تابدانند که رستاخیز حقّ است ، « **و اَنَّ السّاعةَ لاریبَ فیها** » و در خاست [۲] رستاخیز شك [۳] نیست ، « **اذیَتنازعون بینهم اَمْرَهم** » آنگه که سخن در میان خویش از دهن یکدیگر فرا می ستدند ، « **فقالُوا ابْنُوا علیهم بُنیاناً** » گفتند اینجا مسجدی کنید زائرو متعبّد را ، « **ربهم اعلمُ بهم** » خدای ایشان داناتر بایشان ، « **قال**

۱ـ نسخهٔ ج : از ایشان که امروز و بعضی گفتند دی .
۲ـ نسخهٔ الف : خاستن . ۳ـ نسخهٔ ج : گمان.

«الَّذينَ غَلبوا على امرهم» آن قوم گفتند که بر قصّهٔ اصحاب الکهف افتادند و ازایشان آگاه، **«لَنَتَّخذنَّ عليهم مسجداً (۲۱)»** برغار ایشان مسجد گیریم وجای پرستش.

«سَيَقولون ثلثةٌ رابعهم كلبُهم» می گویند که ایشان سه تن اند چهارم ایشان سگ ایشان، **«و يقولونَ خمسةٌ سادسهم كلبُهم»** و گروهی می گویند که پنج تن اند ششم ایشان سگ ایشان، **«رَجْماً بالغيب»** بپنداشت می گویند ازچیزی پوشیده ازیشان، **«و يقولونَ سبعةٌ وثامنهم كلبُهم»** و گروهی میگویند که هفت تن اند و هشتم ایشان سگ ایشان، **«قل ربّي اعلمُ بعدَّتهم»** بگوی خداوند من داناتر بچندی ایشان، **«ما يعلَمُهم الاّ قليل»** نداند ایشانرا ازخلق مگراندکی، **«فلاتُمار ِفيهم ِالاّ ِمرآءً ظاهراً»** پیکار مکن در کار ایشان مگر بآنچ قرآن ترا پیدا کند، **«وَلاتستفت ِ فيهم»** و فتوی مپرس‌ودانش مجوی در کار اصحاب کهف، **«ِمنهم اَحداً (۲۲)»** از جهودان از هیچکس

النوبة الثـانية

قوله تعالی : «نحنُ نقصّ عليك» يقال قصصت القصّة اذا تتبّعت الحديث، «نبأهم بـالحقّ» ای خبرهم بالصّدق . و قيل باليقين، «اِنّهم ِفتيةٌ» حكم اللّه لهم بالفتوّة حين آمنوا بلا واسطةٍ، كذلك قال بعضهم رأس الفتوّة الايمان، «آمنوّا بربّهم و زدنا هم هُدىً» ايماناً وبصيرةً وايقاناً . وقيل ثبّتناهم على ذلك.

«ور بَطنا على قلوبهم» ای قوّينا قلوبهم على اتمام ما لووا . وقيل قوّيناهم بنور الايمـان حتّى صبروا على هجران دارِ قومهم و فراقِ ما كانوا فيه من خفض العيش وفرّوا بدينهم الى الكهف . و قيل الهمناهم الصّبر، «اذقاموا» بالدّعوة الى الايمان سرّاً . و قيل قاموا على ارجلهم . و قيل قاموا من رقدَتهم . و قيل قـاموا على ايمانهم ولم يرتدّوا . وقيل قاموا بين يدی دقيانوس الملك الّذی كان يفتن اهل

الایمان عن دینهم ، « فقالوا ربّنا ربّ السّموات و الارض لن ندعوا » ای لن نعبد ، « من دونه الهاً لقد قلنا اذاً شططاً » کذباً و جوراً و خطأً ، ـ الشّطط ـ اسم للجورفعلاً اوقولاً اخذ من الشّطوط و هو البعد ، یقال شطّ یشطّ اذا بعد . قال الشّاعر:

تشطّ غداً دار جیراننا و الدّار بعد غدٍ ابعد

معنی آیت آنست که ایشانرا ایمان و بصیرت و یقین افزودیم و برآن بداشتیم و قوّت دل دادیم تا آن کار که در گرفتند بسر بردند ، از خان و مان و کسان خود ببریدند وناز ونعیم وکام دنیا بگذاشتند و با دین اسلام وتوحید باغار گریختند ، در دعوت اسلام ایستادگی نمودند و بر آنچ گفتند بایستادند و برنگشتند ، وپیش **دقیانوس** جبّار بر پای ایستاده با قوّت دل ونور ایمان گفتند : « ربّنا ربّ السّموات والارض لن ندعوا من دونه الها لقد قلنا اذاً شططاً » .

« هؤلآءِ قومنا » فی النّسب ، « اتّخذوا من دونه » ای من دون الله ، « آلهة لولا یأتون » هلاّ یأتون ، « علیهم » ای علی عبادتهم ، « بسلطانٍ بیّنٍ » بحجّة ظاهرة ، بکتابٍ مبین ، بعذر واضح . قال **قتادة** کلُ سلطانٍ فی القرآن فمعناه الحجّة ، « فمن اظلم ممّن افتری علی الله کذباً » فی اشراکه مع الله آلهةً ، تا اینجا سخن ایشانست

« و اذِ اعتزلتموهم » این عزلت ، مهاجرت است ، همچون عزلت **ابراهیم** از پدر و قوم خویش که گفت : « و اعتزلکم و ما تدعون من دونِ اللهِ » . « و اذ اعتزلتموهم » یعنی اذا بعدتم عن القوم ، « وما یعبدونَ الّا الله » ای دون الله ، و فی مصحف **ابن مسعود** : « و ما یعبدون دون الله » . وروا باشد که آن قوم هم بت می پرستیدند و هم الله را جلّ جلاله و آنکه استثناءِ متّصل باشد یعنی اعتزلتم قومکم « و ما یعبدون الّا الله » فانّکم لم تترکوا عبادته ، « فأْوُوا الی الکهف » صیروا الیه ، « ینشر لکم ربّکم » یبسط و یوسّع علیکم ، « من رحمته » ای رزقه . وقیل من توفیقه ، « و یُهیّئ لکم من امرکم مرفقاً » ای یسهّل لکم ما

تریدون من امر الدّین . و قیل « مرفقاً » رزقاً رغداً و غذاءً تأکلونه ، ـ مَرفِقا ـ بفتح میم و کسرفا قراءت **مدنی** و **شامی** است ، باقی بکسر میم و فتحفا خوانند ، فالمرفق بفتح المیم مصدر کالمطلع والمرجع و المحیص و المحیض و بکسرالمیم اسمٌ لما یُرتفق به کالمخیط و المقطع و هو ما یُرتفقُ ویستعانُ به .

« وتری الشّمس » ـ تری ـ کلمةٌ عربیّةٌ تفتتح بها تضعها موضع العلم . وقیل معناه لورأیتهم یا محمّد لرأیتهم بهذه الصّفة ، « اذا طلعت تزورُ » بی الف بروزن تصفرّ : قراءت **شامی** و **یعقوب** است ، « تزاورُ » بالف و تخفیف قراءت **عاصم** و **حمزه** و **کسائی** ، باقی « تزّاور » بتشدید زا و الف خوانند ، ای تتزاورمن الزّور و هو المیل ای تمیل وتنحرف الشّمس عن حرف الکهف ، « اذا طلعت » فی اطول ایّام من ایّام الصّیف لانّ الکهف فی مقابلة بنات النّعش ، «ذاتَ الیمین» ای ناحیة یمین القائم بباب الکهف ، «واذا غربت تقرضهم» ای تترکهم وتعدل عنهم ، «ذاتَ الشّمال » معنی آنست که ربّ العزّه شخص و صورت ایشان درآن غار ازحرارت شعاع آفتاب نگه داشت که آن غار برابر بنات النّعش بود ، آفتاب بوقت طلوع و غروب از ایشان در میگذشت ، روشنائی می داد و شعاع برایشان نمی افتاد و الله تعالی ایشانرا نگه می داشت ، « وهم فی فَجوةٍ منه » ای فی متّسعٍ وفضاءٍ من الکهف ینالهم نسیم الرّیح و برد الهوآء و تنفی عنهم کربة الغار و غمومه ، « ذلك من آیات اللهِ » ای ذلك الّذی ذکرت من امر الفتیة من عجائب صنع الله تعالی و دلالات قدرته و حکمته ، « من یهد الله فهو المهتد » من یوفّقه فهوالّذی اهتدی و اصاب اشار الی انّه هوالّذی تولّی هدایتهم ولولا ذلك لم یهتدوا ، « ومن یُضلل فلن تجدَ له ولیّاً مرشداً » ای من اضلّه فلاهادیَ له لانّ التّوفیق والخذلان بید الله .

« و تحسبهم ایقاظاً » جمع یقظ ویقظ مثل قولك رجلٌ نجد ونجد للشّجاع و جمعه انجاد ، « وهم رُقودٌ » ای نیام ، جمع را قدٍ مثل قاعدٍ و قعود ، یعنی لورأیتهم مشاهدةً لظننت ذلك لانّ عیونهم کان مفتوحة کانّهم احیاءٌ ینظرون ، «و نُقلّبهم ذاتَ الیمین و ذاتَ الشّمال » یرید فی رقدتهم کی لا تأکل الارض مایلیها

من ابدانهم على طول المدّة و ذات اليمين صفة البقعة اى من البقعة الّتى تلى ايمانهم الى البقعة الّتى تلى شمالهم و هى نصب على ظرف المكان ، و يقال انّ يوم عاشوراء كان يومَ تقليبهم . و عن **قتادة** قال انّ التّقليب كان فى الرّقدة الاولى . و قال **ابن‌عباس** انّ لهم فى كلّ عامٍ تقليبين ستّة اشهرٍ على ذى الجنب وستّة اشهرٍ على ذى الجنب .

... قوله : « و كلبهم باسطٌ ذراعيهِ » يديه ، يقال يلحسهما فتشبعه احديهما و ترويه الاخرى ، والوصيد موضع العتبة كانت اولم تكن و الايصاد الاغلاق ، سمّيت العتبة وصيداً لانّ الباب عليها يغلق ، قوله : « لَوِ اطّلعتَ عليهم » يعنى لو اشرفت عليهم فنظرتَ اليهم ، « لولّيتَ منهم فراراً » لا عرضت عنهم و هربت منهم ، « و لَملئت منهم رُعباً » اى امتلئت منهم خوفاً لانّ اظفارهم و شعورهم طالت واعينهم مفتحة كالمستيقظ الّذى يريد ان يتكلّم وهم نيام . وقيل « رعباً » من وحشة المكان الّذى هم فيه . و قيل انّ الله تعالى منعهم بالرّعب لئلاّ يراهم احد ولا تمسّهم يد لامسٍ حتّى يبلغ الكتاب اجله فيوقظهم الله عزّوجل من رقدتهم لارادة الله سبحانه ان يجعلهم آيةً و عبرةً لمن شاء من خلقه : « ليعلموا اَنّ وعد الله حقّ و اَنّ السّاعةَ لاريب فيها » . قرأ **ابن كثير** و **نافع** : « و لملّئت » بالتشديد و الوجه انّ ملاّء بالتّشديد لغة فى ملاء بالتّخفيف و ان كانت لغةً قليلةً ، قال **المخبّل السعدىّ** :

و اذفتك النّعمان بالنّاس مُحرماً فملّئ من كعب بن عوفٍ سلاسله

وجائز اَن يقال انّ المشدّد لكثره الفعل فيكون المراد منه ملاءً بعد ملءٍ و على هذا يحمل ما فى البيت لانّ السلاسل جمع ، و قرأ الباقون : « ولملئت » مخفّفة و الوجه انّه اللّغة الجيّدة و هى المشهورة عندهم . قال **الحسن** الخفيفة اجودُ فى الكلام العرب يقول ملأنى رعباً ولا يكادون يعرفون ملأنى ، قال الشّاعر :

فتملأُ بيننا اقطاً و سمناً وحسبك من غنىً شبع ورىّ

وقال الله تعالى : « يومَ نقولُ لجهنّم هل امتلأ تِ » و هو مطاوع ملأ . « رُعباً » بتحريك العين قرأها ابن عامر و الكسائى و يعقوب و قرأ الباقون « رُعْباً » بتسكين العين و الوجه انّهما لغتان الرُّعب و الرّعب كالشّغل و الشّغل و يجوزان يكون الرّعب بالتّسكين مخفّفاً من الرّعب بالتّحريك .

روى سعيدبن جبير عن ابن‌عباس قال : غزونا مع معاوية غزوة المضيق نحو الرّوم فمررنا بالكهف الّذى فيه اصحاب الكهف ، فقال معاوية لو كشف لنا عن هؤلاءِ فنظرنا اليهم ، فقال ابن عباس ليس لك ذلك قد منع الله تعالى من هو خير منك ، فقال: «لو اطّلعت عليهم لولّيت منهم فراراً ولملئت منهم رعباً» ، فقال معاوية لا انتهى حتّى اعلم علمهم فبعث ناساً فقال اذهبوا فانظروا فلمّا دخلوا الكهف بعث الله عزّوجل عليهم ريحاً فاخرجتهم .

« و كذلك بعثناهم » اى كما انمناهم فى الكهف و منعنا هم من الوصول اليهم وحفظنا اجسامهم من البلى على طول الزّمان وثيابهم من العفن على مرّالايّام بقدرتنا فكذلك بعثنا هم من النّومة الّتى تشبه الموت ، « ليتسآءلوا بينهم» ليتحدّثوا و يسأل بعضهم بعضاً يعنى الجأنا هم الى ان يسأل بعضهم بعضاً عن مدّة لبثهم فيعرفوا ما جرى عليهم و يعلموا قدرة الله عزّوجل و ليعلم سائر النّاس ايضاً حالهم ، « قال قآئلٌ منهم » يعنى رئيسهم مكسلمينا ، « كم لبثتم » اى كم لبثتم مدّة ، كم مرّ علينا منذ دخلنا الكهف ، « قالوا لبثنا يوماً » لانّهم دخلوا الكهف غدوةً ، فلمّا رأوا الشّمس قالوا ، « او بعض يومٍ » توقّياً من الكذب و كان قد بقيت من الشّمس بقيّة ، فلمّا نظروا الى اظفارهم و اشعارهم تيقّنوا انّ لبثهم اكثر من يوم ومن بعض يوم فاحالوا على الله معرفة ذلك ، «فقالوا ربّكم اَعلمُ بمالبثتم».
وقيل انّ رئيسهم لمّا رأى اختلافهم قال : « ربّكم اعلمُ بما لبثتم » .

... « فابعثوا اَحدكم بورِقكم » اى بدراهمكم ، « هذه الى المدينة » وكانت دراهم كاخفاف الابل من ضرب ملكهم دقيانوس ، قرأ ابوعمرو و حمزة و ابوبكر و روح عن يعقوب : « بورْقكم » بسكون الرّاء و من بقى بكسر الرّاء و هما لغتان

مثل **کبد** و **کبْد** و **کتف**و **کتْف** . وقیل الورق الفضّة مضروبةً کانت اوغیر مضروبةٍ، دلیله انّ **عرفجة بن اسعد** اصیب انفه یوم الکلاب فاتّخذ انفاً من ورق فانتن علیه فامره النّبی (ص) ان یتّخذ انفاً من ذهب ؛ « فلینظر ایّها » ای بایعی اهل المدینة ، « از کی‌طعاماً » ای احلّ طعاماً و اطهر و اطیب من جهة انّه ذبیحة مؤمن اومن جهة انّه غیر مغصوبٍ . و قیل « از کی » ای اکثر و ارخص ، « فلیأتکم برزقٍ منه » ای بطعامٍ وقوتٍ ، « ولیتلطّف » ای ولیترّفق فی‌شراه اوفی دخول المدینة و یخف نفسه و ما یشتریه لئلاّ یعلم به ، « ولا یُشعرنّ بکم احداً » ای لا یفعل ما یکون سبباً لمعرفة القوم باحوالکم .

« انّهم » یعنی اهل القریة ، « اِن یظهروا علیکم » یعلوکم ویظفروا بکم ، یقال ظهر علیه اذا علاه و غلبه . و قیل : « ان یظهروا علیکم » یشرفوا علیکم فیعلموا بمکانکم ، « یرجموکم » یسبّوکم . و قیل یقتلوکم رجماً بالحجارة و کان من عادتهم القتل بالرّجم و هو اخبث القتل ، « او یعیدوکم فی ملّتهم » یکلّفوکم العود الی الکفر ، « ولن تُفلحوا اذاً » بعد العود الی الکفر، « ابداً » دائماً .

روی عن النّبی (ص) انّه قال : ثلث من کنّ فیه وجد حلاوةَ الایمان من کان‌الله ورسوله‌احبّ الیه ممّاسواهما ومن‌احبّ عبداً لا یحبّه الّا الله ومن‌یکره ان یعود فی الکفر بعد اذ انقذه الله منه کما یکره ان یلقی فی النّار .

روایت **وهب‌بن منبه** درقصّهٔ **اصحاب الکهف** آنست که مردی ازحواریان **عیسی** (ع) قصدآن مدینه کرد که اصحاب الکهف ازآنجا بودند ، او را گفتند بر دروازهٔ این شهر بتی نهاده اند و هیچکس را دستوری نیست که در شهر شود تا اوّل [١] آن بت را سجود کند ، این مرد از خود روا نداشت که بت را سجود کند و در شهر شود ، گرمابه ای بود نزدیك شهر در آن گرمابه رفت و خود را بمزدوری بصاحب گرمابه [٢] داد ، صاحب گرمابه بعد از آن باندك روزگار

١ـ نسخهٔ ج : مگر که نخست . ٢ـ نسخهٔ ج : باصاحب الحمام .

در کسب و کار خود برکت دید وروزی فراخ و معاش تمام ، گفت مبارك مردی است وخجسته پی که چندین خیر و برکت از آمدن وی برما پیدا گشت ، پس آن جوانمردان اصحاب الکهف یك یك بوی همی پیوست تا همه بروی مجتمع شدند و سخن وی بشنیدند که از آسمان و زمین و احوال و اهوال قیامت خبر می داد ، ایشان او را تصدیق کردند و بوی ایمان آوردند و بردین وی وسیرت و طریقت وی برفتند و ایمان خود از اهل شهر پنهان می داشتند ، پس روزی پسر ملك ایشان با زنی در آن گرمابه رفت و هردو در آن گرمابه هلاك شدند ، با ملك گفتند صاحب گرمابه پسر ترا هلاك کرد ، ملك او را طلب کرد و نیافت ، گفت در آن گرمابه یار وی که بود و با که صحبت می داشت [1] ، گفتند جوانی چند پیوسته باین گرمابه می آمدند ، کاری نو ساخته و دینی نو گرفته ، گفت ایشانرا طلب کنید و برمن آرید [2] ، ایشان از ملك بترسیدند که از بطش وی ایمن نبودند ، بگریختند و روی بصحرا نهادند ، بمزرعه‌ای رسیدند ، صاحب آن مزرعه احوال ایشان پرسید ، ایشان قصّهٔ خود بگفتند ، آن صاحب مزرعه نیز ایمان آورد وبا ایشان برفت ، وبا وی سگی بود در آن مزرعه آن سگ همچنان بر پی وی می رفت تا شب در آمد و ایشان بدان غار رسیده بودند ، در غار شدند ، بر قصد آنکه شب در غار باشند و بامداد تدبیر کار خویش کنند ، همی با یکدیگر سخن می گفتند که ناگاه در خواب شدند ، ودر آن خواب سیصد و نه سال بماندند .

دیگر روز بامداد ملك با لشکر و حشم خویش در پی ایشان همی آمدند تا بدر غار ، هرآنکس که خواست تا در غار شود رُعبی عظیم در دلش می افتاد که هم برجای می ماند و طاقت نداشت که در غار شود ، پس ملك بفرمود تا در غار بر ایشان بگرفتند و بشهر باز گشت ، چون روزگار برآمد و قرناً بعد قرن در گذشت ، روزی شبانی آنجا گوسفندانرا بچرا داشت باران گرفت ، پناه با

۱ــ نسخهٔ ج : گفت درآن گرمابه با وی که می بودند و صحبت با وی که داشت .

۲ــ نسخهٔ الف : پیش من آرید .

در غار برد ، با خود گفت اینجا غاری بوده و در برآورده ، اکنون درِ آن فراکشایم و در آن نشینم ، بجهدی و رنجی بسیار آن در غار بگشاد ، و ربّ العالمین ایشانرا در آن غار از خواب بیدار کرد . - یک قول اینست که گفتیم.

و بقولی دیگر چون مدّت درنگ ایشان بسرآمد و سیصد و نه سال تمام شد ، ازخواب درآمدند ، گفتند آه که وقت نماز بما درگذشت که درخواب دیر بماندیم ، و ایشان چون در غار می شدند چشمهٔ آب و درختان دیده بودند بردر غار ، گفتند تارویم وآب دست کنیم ، چون بیرون آمدند آن چشمه راخشک دیدند و از آن درختان هیچ نمانده ، با خود تعجب همی کردند که دیروز ما اینجا چشمهٔ آب و درختان دیدیم وامروز چنین است !! با یکدیگر گفتند : « کم لبثتم قالوا لبثنا یوماً او بعض یومٍ » باین سخن در خلاف افتادند ، مهتر ایشان گفت : لا تختلفوا فانّه لم یختلف قومٌ الّا هلکوا ، پس آن درم که داشتند از ضرب دقیانوس به یملیخا دادند تا بشهر رود و طعام آورد ، اینست که ربّ العالمین گفت : «فلیأتکم برزقٍ منه ولیتلطّف ولا یُشعرنّ بکم احداً» طعامی حلال طلب کردند از ذبایح مؤمنان و از آن که در آن هیچ غصب نرفته که ایشان در عهد دقیانوس دیده بودند که گوشت خوک می خوردند و پیه خوک در میان طعامها می کردند ، یملیخا درم بر داشت و روی بشهر نهاد ، همه آن دید که ندیده بود ! بعضی خرابها بعمارت دید و بعضی عمارت خراب دید : همچنان متفکّر می رفت وتعجب همی کرد تا بدروازهٔ شهر رسید ، علمی دید نصب کرده برآن علم نبشته که : لا اله الّا الله عیسی رسول الله ، زمانی بایستاد و تفکّر همی کرد پس در شهر شد و هیچ کس را نمی شناخت ، بقومی بر گذشت که کتاب انجیل می خواندند و عبادت همی کردند ، نه چنان که وی دیده بود ، همی رفت در بازار تا بدکان خبّاز رسید ، آنجا بنشست و خبّاز را گفت این شهر را چه گویند؟ - گفت : افسوس ، گفت نام ملك شما چیست ؟ - گفت : عبدالرّحمن.

پس یملیخا درم بوی داد تا بدان طعام خرد ، خبّاز در آن نگرست ضرب

دقیانوس دید ، گفت تو گنجی یافته‌ای اگر مرا از آن بهره کنی و گرنه ترا بپادشاه شهر سپارم ، **یملیخا** گفت من گنج نیافته ام ، امّا کاری عجبست کار من و حالی طرفه ! وبعضی قصّهٔ خویش بگفت ، خبّاز دست وی بگرفت و اورا بقهر پیش ملك **عبدالرّحمن** برد ، ملك از حال وی باز پرسید و گفت درین شهر هیچ کس را دانی ؟ - **یملیخا** گفت هزار کس دانم و نامهای ایشان بر شمرد ، ملك گفت این نامها خود نه نام اهل این زمانست ، درین شهر هیچ سرای داری ؟ - گفت دارم ، **یملیخا** می رفت وملك **عبدالرّحمن** با ارکان دولت با وی همی رفتند تا بدرسرائی رسیدند که از آن عالی تر سرائی نبود ، گفت این سرای منست ، پیری از آن سرای بیرون آمد عصابه ای برپیشانی بسته ، گفت چه بوده است که امیر بالشکر اینجا آمده است ، گفتند این مرد همی گوید که‌این سرای منست ، آن پیر گفت من این سرای بمیراث دارم از آبا و اجداد خویش ، **یملیخا** گفت از آن آبا و اجداد خویش هیچکس را نام بدانی گفتن ؟ - گفت آری ازفرزندان **یملیخا**ام ، **یملیخا** گفت پس بدان که من **یملیخا** ام ، آن پیر بوی در افتاد و بوسه برسر و چشم وی می نهاد و میگفت بآن خدای که یکتاست که او راست می گوید واین جدّ منست .

و قومی از مسلمانان گفتند آری که ما ازپدران خویش شنیده‌ایم وایشان از پدران خود شنیده که جمعی مسلمانان در روزگار **دقیانوس** بگریختند و پنهان شدند ، مگر وی از ایشانست و آن لوح نیز با دست آوردند که نامهای ایشان و سیرت ایشان برآن نبشته بود و تاریخ آن گفته ، پس ایشانرا یقین شد که وی راست میگوید ، امیر ازاسب فروآمد وبوی تقرّبها کرد واورا بر گردن گرفتند و اهل شهر با وی برفتند تا یاران خود را بایشان نماید ، واهل شهر در آن زمان دو گروه بودند : گروهی ترسایان صلیب پرست ، و گروهی مسلمانان بر دین **عیسی** (ع) ، پس همه با وی برفتند ، مسلمانان و ترسایان چون نزدیك غار رسیدند **یملیخا** گفت تا من از پیش بروم و از این احوال ایشانرا خبر دهم تا ایشان آگاه شوند که این جمع **دقیانوس** نیست وا لّا از ترس وبیم **دقیانوس**

هلاك شوند [١] ، **یملیخا** رفت و احوال بـا ایشان بگفت که روزگار نه آنست و پادشاه نه‌آن که شما دیدید ، ومردمان شهر جمله آمده اند که شما را ببینند ، ایشان گفتند پس‌مارا در فتنه افکنند ، دستها برداشتند ودعا کردند که بارخدایا ما را با آن حال برکه بودیم ، ربّ العزّه دعاءِ ایشان اجابت کرد و با آن حال برد که بودند ، و ایشان **یملیخا** را دیدند که در آن غار شد و نیز ایشانرا باز نیافتند و هیچکس زهره نداشت که در آن غار شود ؛ پس مسلمانان گفتند که بردین ما بودند و ترسایان گفتند ملك زادگان ما بودند ، ما بایشان اولیتریم حرب ساختند ، ومسلمانان غالب گشتند [٢] ، آنجا مسجد بنا کردند ، اینست که ربّ العالمین گفت : « لنتّخذنّ علیهم مسجداً » .

و گفته اند اهل آن شهر سه گروه بودند : بعضی منکران بعث ، و بعضی نه‌منکربودند لکن میگفتند بعث ارواح را بودنه اجساد را ، بعضی گفتند که هم اجساد را بعث است وهم ارواح را ، وآن مَلك ایشان از آن خلاف ضجر همی شد واورا شبهت پدید همی آمد و مسلمان بود ، پس روزی بصحرا شد و برخاك نشست و دعا کرد گفت الهی بنمای علامتی ما را چندانك این خلاف برخیزد ، ربّ العالمین ایشان را از آن خواب بیدار کرد و آن حال بایشان نمود تا ببعث ونشور یقین شدند ، اینست که ربّ‌العالمین گفت :

« وکذلك اَعثرنا علیهم لیعلموا اَنّ وعد اللهِ حقٌّ وانّ السّاعة لاریبَ فیها» ای کما بعثنا هم من نومهم اطلعنا علیهم یعنی اعلمنا النّاس بحالهم لیستدلّوا علی صحّة البعث ، یقال عثر علی کذا عثوراً اذا علمه و اعثر غیره اعلمه ، « لیعلموا انّ وعد الله حقٌّ » یعنی لیزداد اصحاب الکهف علماً بقیام السّاعة و معرفةً بقدرةِ الله عزّ وجل . و قیل لیعلم اهل القریة اذا رأوا اصحاب‌الکهف بُعثوا بعد تسع و ثلثمائة سنةٍ انّ بعثة یوم القیامة حقّ ،« وانّ السّاعةَ لاریب فیها اِذ یتنازعون» ـ اذ ـ منصوبٌ باعثرنا ای فعلنا ذلك اذ وقع التّنازع فی‌امرهم و تنازعهم ان قال

١ـ نسخهٔ ج : ایشانرا خبردهم نباید که ایشان راگمان افتدکه این جمع دقیانوس‌اند و لشکراو وازترس وبیم هلاك شوند. ٢ـ نسخهٔ ج : ومسلمانان به آمدند .

بعضهم قدماتوا فی الکهف و بعضهم قال بل هم نیام کما ناموا اوّل مرّةٍ . و قیل التّنازع هو انّهم لمّا اظهروا علیهم ، قال بعضهم « ابنوا علیهم بنیاناً » یعرفون به ، و قال آخرون اتّخذوا « علیهم مسجداً » . و قیل تنازعوا فقال المؤمنون نبنی عندهم مسجداً لانّهم علی دیننا ، و قالت النّصاری نبنی کنیسةً لانّهم علی دیننا . و قیل کانوا یختلفون فی مدّة مکثهم و عددهم یدلّ علیه قوله : « ربّهم اعلم بهم » وقوله : « ربّی اعلمُ بعدّتهم » .

... « قال الّذین غلبوا علی امرهم » وهم المؤمنون ، « لنتّخذنّ علیهم » ای عندهم ، « مسجداً » . و ذکر انّه جعل علی باب الکهف مسجدٌ یصلّی فیه .

« سیقولون ثلثةٌ رابعهم کلبهم » ای هم ثلثةُ رجال وکلب ، و معنی رابعهم یربعهم بانضمامه الیهم ، و کذلك خامس الاربعة وسادس الخمسة الی عاشر التّسعه ، وامّا ثالث ثلاثة و رابع اربعةٍ و ثانی اثنین فالمعنی واحد الثّلاثة وواحد الاربعة وواحد الاثنین .

ابن‌عباس گفت دو مرد آمدند از ترسایان **نجران** از دانشمندان ایشان بر **مصطفی** (ص) نام ایشان **سیّد** و **عاقب** ، رسول خدای ازیشان پرسید که عددِ اصحاب‌الکهف چند بود ؟ ـ **سیّد** گفت سه مرد بودند چهارم ایشان سگ ایشان ، و این **سیّد** از **ترسایان یعقوبی** بود . **وعاقب** گفت پنج بودند ششم ایشان سگ ایشان ، و این **عاقب** ، **نسطوری** بود ، و مسلمانان گفتند **هفت** تن مرد بودند و هشتم ایشان سگ ایشان ، ربّ العالمین از قول ترسایان حکایت باز کرد و برعقب گفت : « رَجماً بالغیب » ای قذفاً بالظنّ من غیر یقینٍ ـ آنچ میگویند بظنّ میگویند از پوشیدگی نه ازیقین . این دلیلست که ربّ العزّه قول مسلمانان در آنچ گفتند : « سبعةٌ » راست کرد و بپسندید که اگر سبعة همچون خمسة وثلثة بودی ، «رجماً بالغیب» بآخر گفتی ، پس گفت : « وثامنهم کلبهم » هذه الواو واو الثّمانیة وذلك لانّ العرب تقول ؛ واحد ، اثنان ، ثلثة ، اربعة ، خمسة ، ستّة ، سبعة و ثمانیه لانّ العقد کان عندهم سبعة کما هو الیوم عندنا عشرة ، و نظیره قوله تعالی : « التّآئبون العابدون » الی قوله : « و النّاهونَ عن المنکر » وقوله :

« مسلماتٍ مؤمناتٍ » الی قوله : « و ابکاراً » . وقیل هذه واو الحکم والتّحقیق دخلت فی آخرها اعلاماً بانقطاع القصّة و انّ الشئ قدتمّ . کانّ الله سبحانه حقّق قول المسلمین وصدقهم بعد ما حکی قول النّصاری واختلافهم فتمّ الکلام عند قوله : « سبعةٌ » ثمّ حکم بانّ « ثامنهم کلبهم » والثّامن لایکون الّا بعد السّبعة فهذا تحقیق قول المسلمین .

... « قل ربّی اَعلمُ بعدّتهم ما یعلمهم الّا قلیلٌ » من النّاس و هو النّبی (ص) ، و قیل هم اهل الکتاب . و قال **ابن‌عباس** انا من ذلک القلیل ثمّ ذکرهم باسامیهم فذکرسبعةً ، « فلا تُمار فیهم الّا مِرآءً ظاهراً » ـ المراء ـ اخراجُ ما فی قلب المناظرمن الخطا بطریق الحجاج و المعنی لایأت فی‌امرهم بغیر ما اوحی الیک ، ای افت فی قصّتهم بالظّاهر الّذی انزل علیک و قل : « ما یعلمهم الّا قلیلٌ » ولا تتعرّف ازید من ذلک من الیهود و النّصاری ، « ولا تَستفتِ فیهم » ای لا تطلب الفتوی فی اصحاب الکهف ، « منهم اَحداً » ای من اهل الکتاب ، و قیل من المسلمین . قال **ابن‌عباس** معناه حسبک ما قصصتُ علیک .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « نحن نقصّ علیک نبأَهم بالحقّ اِنّهم فتیةٌ آمنوا بربّهم » اینت شرف بزرگوار و کرامت تمام و نواخت بی‌نهایت که ربّ العالمین بر **اصحاب ـ کهف** نهاد که ایشانرا جوانمردان خواند گفت : « انّهم فتیةٌ » با ایشان همان کرامت کرد که با **خلیل** خویش **ابراهیم** (ع) که اورا جوانمرد خواند : « قالوا سمعنا فتیً یذکرهم یقال له ابرهیم » و **یوشع بن نون** را گفت : « و اِذ قال موسی لفتیهُ » و **یوسف** صدّیق را که گفت : « تُراودُ فتیها » . و سیرت وطریقت جوانمردان آنست که **مصطفی** (ص) باعلی (ع) گفت: یاعلی جوانمرد راست‌گوی بود ، وفادار وامانت‌گزارورحیم دل ، درویش دار وپرعطا ومهمان نواز ونیکوکار وشرمگین .

و گفته اند سرور همهٔ جوانمردان **یوسف** صدّیق بود علیه السلام که از برادران بوی رسید آنچ رسید از انواع بلیّات ، آنکه چون برایشان دست یافت گفت : « لاتَثریبَ علیکم الیوم » .

و در خبر است که رسول (ص) نشسته بود سائلی برخاست و سؤال کرد ، رسول (ص) روی سوی یاران کرد گفت : با وی جوانمردی کنید ، **علی** (ع) برخاست و رفت ، چون باز آمد یك دینار داشت و پنج درم و یك قرص طعام ، رسول (ص) گفت یا **علی** این چه حالست ؟ ـ گفت یا رسول الله چون سائل سؤال کرد ، بردلم بگذشت که او را قرصی دهم ، باز در دلم آمد که پنج درم بوی دهم ، باز بخاطرم بگذشت که یك دینار بوی دهم ، اکنون روا نداشتم که آنچ بخاطرم فرازآمد وبردلم بگذشت نکنم ، رسول (ص) گفت : « لافتی الّا علی » ـ جوانمرد نیست مگر **علی** .

. . . « وزدناهم هدًی » خلعتی که بناءِ آن بر کمال دولت محبّت بود و درو بیان عنایت ازلی بود کم ازین نشاید که آن جوانمردان را گفته : « وزدناهم‌هدًی » .

« وربطنا علی قلوبهم » ایشانرا بربطهٔ عصمت ببستیم وبربساط معرفت‌بداشتیم وبقید محبت استوار کردیم ، در وادی عنایت ایشانرا شمع رعایت افروختیم ودر دبیرستان ازل ، ادب صحبت آموختیم تا در عین قدس روان گشتند و در خلوت غار با رازحقیقت پرداختند ، هرچیزی که عزّتی دارد آنرا در نقاب بسته دارند ، در حجب عزّت تا هر نامحرمی بدو ننگرد و دست هر متعنّتی بدو نرسد ، آن جوانمردان بر درگاه احدیّت ارجمند بودند ، بنور ایمان و صفاءِ توحید افروخته بودند و دیده های اهل آن روزگار برمص [1] کفر و شرك آلوده بود ، غیرت دین ایشانرادرحجاب غار برد تا آن دیده های آلوده برمصِ کفر ایشانرا نبیند .

فرمان آمد از جناب جبروت و درگاه عزّت که : « فأوُوا الی الکهف » ـ

---

۱ ـ رمص = چرك گوشهٔ چشم.

درین غار غیرت روید، در ظلّ عنایت، در کنف ولایت، درعالم حمایت، «ینشر لکم ربّکم من رحمته» تا الله تعالی شما را در پردهٔ عصمت نگه دارد و لباس رحمت بپوشاند، در کنف عزّت جای دهد. ای حبّذا روزگار کسی که در راهی می رود، ناگاه موکّل این‌حدیث در آید و کمندی از طلب درگردن وی افکند و می کشد که: «و اَلزمهم کلمةَ التّقوی» اگر خواهی و اگر نه، توآنِ منی ومن آنِ تو: کن لی کمالم تکن فاکون لك کمالم ازل.

«وتری الشّمس اذا طلعت» کسی که انوار اسرار ازل بباطن وی روی نهد، انوار آفتاب صورت چه زهرهٔ آن دارد که شعاع خود بروی افکند؟ - یا سلطنت خود بروی براند، این آفتاب صورت که هست استضائت خلق راست وآن انوار اسرار که هست معرفت حق راست، این نور صورتست و آن نور سریرت، این آفتاب جهان افروز و آن انوار دل افروز، این روشن دارندهٔ جهان تا خلق بدو نگرند، و آن روشن دارندهٔ دل دوستان تا حق بایشان نگرد؛ انوار اسرار آن جوانمردان درآن غاردرخشی بیرون داد از بریق [1] شعاع آن انواراسرار، خورشید تابنده، دامن درخود چید که: «تَزاورُ عن کهفهم ذاتَ الیمین» وکسی راکه سینهٔ وی محلّ انوار اسرار غیبی کنند، صفت وی اینست که ربّ‌العزّه گفت در حقّ جوانمردان:

«و تَحسبهم ایقاظاً و هم رُقودٌ» چون ظواهر ایشان نگری ایشانرا بینی مشغول در میدان اعمال، چون سرایر ایشان نگری ایشانرا بینی فارغ دربستان لطف‌ذوالجلال، بظاهردر عمل، بباطن درنظارهٔ لطف ازل، از«اِیّاك نعبدُ» کمر مجاهدت برمیان بسته، واز «اِیّاك نَستعین» تاج مشاهدت برسر نهاده، در زیر قرطهٔ [2] تسلیم پوشیده، برزبر درّاعهٔ [3] عمل فرو کشیده، کرداری موافق امر، دیداری موافق حکم.

پیری را پرسیدند که ایمان بی عمل تمام نیست و اصحاب کهف را عمل

۱- بریق = تلألوء. ۲- کذافی‌الاصل، ظاهراً: فوطه بمعنی لنگ.
۳- دراعه = جامه‌ایست که اکثر ازصوف باشد، جبهٔ پشمی.

نبود که چون در روش آمدند در حال بخفتند ، پیر جواب داد که کدام عمل ازین بزرگوارتر که ربّ العزّه ایشانرا گفت :. « اِذ قاموا » .. برلسان اهل اشارت معنی آنست که از خود برخاستند ، وحاصل اعمال بندگان بدان بازآید که از خود برخیزند ، چون از خود برخاستند بحق رسیدند ، آنکه واسطه از میان برخیزد ، تصرّف‌درایشان خود کند ،کارایشان‌خود سازد چنانك‌جوانمردانرا گفت : « وَنقلّبهم ذاتَ الیمین وذاتَ الشّمال » ای نقلّبهم بین حالتی الفناء والبقاء والکشف و الاحتجاب والتجلّی والاستتار .

پیر طریقت چندکلمه گفته اشارت بمراتب این احوال ورموز این حقائق :
الهی چند نهان باشی [1] و چند پیدا ؟ که دلم حیران گشت و جان شیدا ، تا کی از استتار و تجلّی ، کی بود آن تجلّی جاودانی ؟ - الهی چند خوانی و رانی ؟ بگداختم در آرزوی روزی که در آن روز تو مانی ، تا کی‌افکنی وبر گیری ؟ این چه‌وعدست بدین درازی وبدین دیری ؟ - سبحان الله ما رابرین درگاه همه نیاز، روزی‌چه بود که قطره‌ای ازشادی بردل ما ریزی ؟! تا کی‌ما را می‌آب وآتش برهم‌آمیزی ؟! ای بخت ما از دوست رستخیزی .

... « و کلبهم باسطٌ ذِراعیهِ » چون فراراه بودند ، آن سگك برپی ایشان افتاد که شما مهمانان عزیزید و مهمان عزیز طفیلی بر تابد ، آن سگك در موافقت کامکی‌چند برداشت ، تابقیامت مؤمنان در **قرآن** قصّهٔ وی میخوانند واورا جلوه میکنند که : « و کلبهم باسطٌ ذراعیه بالوصید » ، پس چه گوئی کسی که همهٔ عمر خویش در صحبت اولیاء بسر آرد و در موافقت ایشان قدم باز پس ننهد ، گوئی در قیامت الله تعالی او را از ایشان جدا کند ؟ کلاّ و لمّا ، پاکست وبی عیب آن خداوندی که آن کند که خود خواهد . **بلعام** راکه اسم اعظم دانست وازعرش تا ثری بدید سگ خواند وازدرگاه خود راند وباسگك اصحاب الکهف آن همه کرامت کند که با دوستان خود فراراه خود دارد ، بجهانیان می نماید

۱ـ نسخهٔ ج : شوی .

که قرب بنواخت ماست نه بعلّت خدمت و بعد باهانت ماست نه بعلّت معصیت ، « لَو اطّلعتَ علیهم لولّیت منهم فراراً » مطّلع کسی را گویند که از زبر نگرد و مقام وی بر تر بود ، میگوید ای **محمّد** اگر تو بایشان نگرستی ازیشان بگریختی ودل توبهم‌برشدی . اینجا محلّ اشکالست ، چه ! گوئی : حال اصحاب ـ الکهف بدان جای بود که خاتم النّبیّین را که : نُصرتُ بالرّعب ، عنوان نامهٔ مجد و جلالت او بود ازیشان بیم بودی ؟ ـ کلاّ و حاشا ، این خطاب با **مصطفی** (ص) است ومراد غیر او ، ونظایراین بسیاراست : « یا أیّها النّبی اتّق الله ـ لئن اَشر کتَ لیحبطنّ عملکَ » هذا و اشباهه . و روا باشد که گوئی مراد ازین کلام نه تخویف **مصطفی** (ص) است بلکه تعظیم حالت ایشانست ، و این در متعارف هست که گویند : فلان در بلائی بود که اگر تو بدیدی بیهوش گشتی ، و ازین گفت تعظیم آن کار خواهند نه تحقیق این کلمت ، و مثال این آنست که **مصطفی** (ص) گفت : « لا تفضّلونی علی اَخی یونس بن متّی » ، و قال (ص) من قال انا خیرٌ منه فقد کذب . و خلاف نیست میان امّت که **مصطفی** (ص) از **یونس** (ع) فاضلتر بود ، لکن حکمت نبوّت درین کلمه آن بود که حق تعالی در مصحف مجید در قصّهٔ **یونس** چیزها یاد کرد که بیم باشد که بندگان باو گمان بد برند ، چنانك گفت : « و ذَاالنّون اذ ذهب مغاضباً» رسول (ص) گفت نباید که چون امّت من این آیت بشنوند گمان بد برند وبوی بچشم حقارت نگرند و آن بد گمانی دین ایشانرا زیان دارد . هر چند که **مصطفی** (ص) فاضلتر بود از وی و از همهٔ پیغامبران گفت : « لا تفضّلونی » ـ مرا بر **یونس** فضل منهید ، نه مراد تحقیق بود بلکه مرادتعظیم **یونس** بود تا همگنان بوی بچشم تعظیم نگرند نه بدیدهٔ تحقیر .

همچنین حق تعالی خواست تا اولیاء خود را بزرگ گرداند تا خلق بچشم تعظیم بایشان نگرند با پیغامبر خود این خطاب کرد که : « لو اطّلعت علیهم لولّیتَ منهم فراراً » تا خلق بدیدهٔ تعظیم بایشان نگرند و دین ایشان را زیان ندارد .

علماءِ طریقت و خداوندان معرفت گفته اند که بناءِ کار تصوّف بر روش و

سیرت اصحاب الکهف نهاده اند و نیك ماند آداب طریقت و حلیت اینان باحوال و سیرت ایشان ، از تحقیق قصد و تجرید ارادت و همّت و عزلت از خلق واسقاط علاقت و اخلاص در دعوت و انابت ، از خود بیزار و از عالم آزاد و بحق شاد ، از تحکّم خویش وپسند خویش بازرسته ودست نیاز ببرّالله تعالی زده ، گهی ازصولت هیبت سوزان و گدازان ، گهی درنسیم اُنس شادان ونازان .

و گفته اند ربّ العالمین بـا **اصحاب کهف** آن کرد که مادر مهربان با فرزند کند : اوّل اورا گهواره سازد ، پس بخواباند ، پس بجنباند ، آنگه مگس براند . آنگه شیر دهد تا بیارامد : الله تعالی با ایشان همان کرد ، اوّل کار ایشان بساخت غار برایشان چون مهد کرد : « و یُهیّئ لکم من امرکم مرفقاً » ، پس بخوابانید : « فضربنا علی آذانهم فی الکهف » ، آنگه بجنبانید : « و نُقلّبهم ذات الیمین وذات الشّمال » ،آنگه رنج آفتاب ازایشان بازداشت : « وتری الشّمس اذا طلعت تزاورُ عن کهفهم ذات الیمین » ، آنگه ایشانرا شربت رحمت فرستاد تا آرام گرفتند : « ینشر لکم ربّکم من رحمته » .

قوله : « فابعثوا احدکم بورقکم هذه الی المدینة فلینظر ایّها ازکی طعاماً » فیه اشارتان : احدیهما انّ المأخوذ علی العبد المؤمن وان بلغ الغایة القصوی فی الحقیقة ان یحفظ احکام الشّریعة لانّ کلّ حقیقة لا یشهدُ لها ظاهر الشّریعة فهی مکر الشّیطان و غروره و الاصل فی ذلك انّ الفتیة بعثوا احدهم لیشتری لهم طعاماً وأمروه بالبحث والفحص عن وجهه کی لا تحمله الغفلة علی الوقوع فی محظور ، والاخری ماقاله **یوسف بن الحسین** لبعض اصحابه اذا حملت الی الفقرآء او الی اهل المعرفة شیئاً او اشتریت لهم طعاماً فلیکن اطیب شئ و الطفه فانّ الّذی بلغ المعرفة لا یوافقه الّا کلّ لطیف ولا یستأنس الّا بکلّ ملیح . و الاصل فیه قوله تعالی : « فلینظر ایّها ازکی طعاماً » ، قال واذا اشتریت للزّهاد والعبّاد فاشتر کلّ ما تجده فانّهم بعد فی تذلیل انفسهم ومنعها من الشّهوات .

٣ ـ النوبة الاولى

قوله تعالی : «ولا تقولنَّ لشیءٍ» مگوی هیچیز را و هیچ کار را ، «اِنّی فاعلٌ ذلکَ غداً (٢٣)» که خواهم کرد من فردا .

«اِلّا ان یشآءَ اللّهُ» مگر که گوئی که اگر خدای خواهد ، «وَ اذْکُر ربَّك اذا نسیتَ» واگر درچیزی فراموش کنی که گوئی اگر خدای خواهدآنکه که یاد آید بگوی ، «وَقل عسی اَنْ یَهدین ربّی» و بگوی که مگر خداوند من مرا راه نماید [و الهام دهد ودردل وزبان دهد] ، «لاقربَ من هذا رَشَداً (٢٤)» ازینچ از من می پرسید دانش راست و جواب پاك ازینچ می پرستید راست تر ونیکوتر .

«و لَبثوا فی کهفهم ثَلثمائةٍ سنینَ» و بودند در غار خویش سیصد سال ، «وَ ازْدادوا تسعاً (٢٥)» و بیفزودند نه سال .

«قل اللّهُ اَعلمُ بما لَبثوا» بگوی الله تعالی داناتر دانائیست بآن درنگ که ایشان کردند ، «له غیبُ السَّموات ِوالارض ِ» اوراست دانش ناپیدا ها درآسمان و زمین ، «اَبْصربه واَسْمع» چه بینائی که اوست و چه شنوائی ، «مالَهم من دُونه من ولیٍّ» نیست ایشانرا جز ازو خداوندی و نه یاری ، «ولا یُشرك فی حُکمه اَحداً (٢٦)» و در کار راندن خود از ایشان هیچ انباز نگیرد .

«وَ اتْلُ ما اُوحی الیك من کتاب ربّك» بر خوان آنچ پیغام داده آمد بتو از خداوند تو ، «لا مُبدّلَ لکلماته» بدل کننده نیست سخنان او را ، «ولن تَجدَ من دونه مُلْتَحداً (٢٧)» و نیابی جز ازو پناهی و پشتیوانی .

«وَ اصْبر نفسَك» شکیبائی کن خویشتن را [١] ، «مع الَّذین یدعونَ ربَّهم بالغَداةِ والعشیِّ» با ایشان که خداوند خویش را می خوانند [و در پرستش

---

١ ـ نسخهٔ ج : شکیبائی کن وخویشتن را فراپناو .

وی و یاد وی] بامداد و شبانگاه [می کنند [1]] ، « **یُرِیدون وَجهَهُ** » و خداوند خویش را می خواهند بآنچ می کنند ، « **ولا تعدُ عیناكَ عنهم** » ایدون بادا [2] که دو چشم تو جز از ایشان ننگراد ، « **تُرِیدُ زینة الحیوة الدُّنیا** » که زینت این جهانی و آرایش آن [واهل آن] خواهی ، « **ولا تُطعْ** » و نگر فرمان بردار و سخن نیوش و کار پسند نباشی ، « **مَن اَغفَلْنا قلبه عن ذِکْرنا** » کسی را که ما دل او غافل کردیم از یاد خویش ، « **و اتَّبعَ هویهُ** » و او برپی بایست خویش ایستاد ، « **وَکانَ اَمرهُ فُرُطاً (۲۸)** » و کار وی تباه گشت و کوشش او و روزگار او ضایع .

« **وقُل الحقُّ من ربِّکم** » و بگوی آنک پیغام و سخن راست از خداوند شما ، « **فمن شآءَ فلیُؤْمن** » هرکه خواهد تا گرود ، « **و من شآءَ فلیَکْفُر** » و هر که خواهد تا کافر شود و نگرود ، « **اِنّا اَعْتدنا للظّالمینَ ناراً** » ما ساختیم ستمکارانرا آتشی ، « **اَحاط بهم سُرادقُها** » گرد ایشان فروگرفته سرا پردهٔ آن ، « **و اِنْ یَستَغیثوا یُغاثُوا بماءٍ** » و اگر آب خواهند ایشانرا آبی دهند ، « **کَالْمُهل** » همچون دردی زیت یا مس گداخته ، « **یَشْوی الوُجُوهَ** » رویها می سوزد آن آب که فرا [3] روی برند ، « **بئسَ الشَّرابُ** » بد شراب که آنست ، « **و سآءَتْ مُرتَفَقاً (۲۹)** » وبد فروآمد جائی است و برگ [4] گاهی آتش .

« **اِنَّ الَّذین آمنوا** » ایشان که بگرویدند ، « **وعَملوا الصّالحات** » و نیکیها کردند ، « **اِنّا لا نُضیعُ** » ما ضایع نکنیم ، « **اجرَ من اَحْسن عملاً (۳۰)** » کردار آنکس که کار نیکو کرد .

« **اولئك لهم جنّاتُ عدنٍ** » ایشانند که ایشانراست بهشتهای همیشی ، « **تَجری من تحتهمُ الاَنهارُ** » می رود زیرایشان جویهای روان ، « **یُحَلَّوْنَ فیها** » می آرایند ایشانرا در آن بهشتها ، « **مِن اَساوِرَمن ذهبٍ** » از دستینهای زر ،

۱ـ نسخهٔ ج : می گذارند .
۲ـ نسخهٔ ج : چنین بادا .
۳ـ نسخهٔ الف : نزدیك .
۴ـ برگ : ساز وسامان .

« **وَيَلبسونَ ثياباً خُضراً** » و می‌پوشند جامه‌های سبز ، « **من سُندسٍ و استبرقٍ** » از سندس و استبرق ، « **مُتَّكئِينَ فيها** » تکیه زدگان در آن ، « **علَى الاَرآئكِ** » در حجله ها بر تختها ، « **نِعم الثَّوابُ** » نیك پاداش که آنست ، « **و حَسُنَتْ مُرتفقاً** (۳۱) »ونیك فرو آمدن جائی وبر گك جائی که آنست .

النوبة الثـانية

قوله تعالی : « ولا تقولنّ لشیءٍ انّی فاعلٌ ذلك غداً » ربّ العزّه جلّ جلاله اندرین آیت **مصطفی** (ص)را تأدیب می کند تا در هرچه گوید و هرکار که کند در آن استثنا بجای آرد ، یعنی که بـا مشیّت الله تعالی افکند و گوید : ان شاءالله ، و سبب نزول این آیت آن بود که چون او را از **قصّهٔ اصحاب الکهف** و **ذوالقرنین** و **روح** پرسیدند وعدهٔ جواب بفردا داد و نگفت ان شاء الله تا **جبرئیل** چهل روز از وی بازماند ، وبروایتی پانزده روز ، وبروایتی سه روز ، و رسول خدا (ص) از وا ایستادن **جبرئیل** (ع) غمگین و اندوهگن گشت و مشرکان گفتند : انّ محمّداً قد ودّعه ربّه وقلاه ، پس **جبرئیل** فروآمد وتسکین دل **مصطفی** را (ص) وتسلیت ویرا این آیت فرو آورد : « ما ودّعك ربّك و ما قلی » و او را استثنا فرمود در هرکار که پیش گیرد باین آیت که : « ولا تقولنّ لشیءٍ انّی فاعلٌ ذلك غداً ، الّا ان یشآءَ الله » یعنی اذا قلت لشیٔ انّی فاعلٌ غداً فقل ان شـاء الله لانّك لا تدری ایتمّ ذلك ام یعوق دون وقوعه عائقٌ فیدخل فی میعادك خُلفٌ ، و هذا الغد اسم لکلّ حینٍ تستقبله ولو الی سنین .

روی **ابو هریرة** قال قال رسول الله (ص) : لایتمّ ایمانُ العبد حتّی یستثنی فی کلّ کلامه .

و روی انّ **سلیمان** نبیّ الله (ع) قـال اطوفُ اللّیلة علی مائة امرأةٍ کلّ امرأةٍ منهنّ تلد غلاماً یضرب بالسّیف فی سبیل الله فطاف لیلتئذٍ علی مائة امرأة

فلم تحمل منهنّ امرأة غير واحدة ٍ ولدت نصف انسان ٍ ولو استثنى لولد مائة غلام ٍ كلّ غلام ٍ يقاتل فارساً .

... « واذكر ربّك اذا نسيت » قول **ابن‌عباس** و **حسن** آنست که : اذا نسيت الاستثناء ثمّ تذكّرت فاستثن - چون استثنا فراموش کنی آنگه که بایاد آید استثنا کن ، ازینجاست که بمذهب **ابن‌عباس** اگر کسی سوگند یاد کند و پس از یك سال استثنا کند ، استثنا درست باشد . وبقول **حسن** تا در آن مجلس که در آن سوگند می رود نشسته باشد استثنا درست بود ، چون از آن مجلس برخاست پس از آن درست نباشد ؛ و مذهب فقها و اهل فتوی آنست که استثنا در سوگند متّصل باید وگرنه درست نباشد .

امّا استثناء در ایمان اجماع ائمّهٔ سلف است و شعار اهل سنّت ، چنانك گوئی : انا مؤمن ان شاء الله ، نه آنك در اصل ایمان بنده شك می در آید که شك در اصل ایمان کفرست ، لکن در خاتمت آن شك می در آید و در کمال آن بنده نداند که خاتمت کار وی وسر انجام ایمان وی چون خواهد بود ، ونیز کمال ایمان خودنداند که کمال ایمان در کمال اعمالست ودربراءت ازنفاق ، واین هردوخصلت بربنده پوشیده است . وقيل انّما صحّ الاستثناءُ في الايمان تأدّباً بذكر الله في كلّ حال ٍ واحالة للامور كلّها الى مشيّة الله فقد ادّب الله سبحانه نبيّه فقال ، « ولا تقولن لشئ انّى فاعلٌ ذلك غداً ، الّا ان يشآء الله » فتأدّب رسول الله (ص) في كلّ ما كان يُخبر عنه معلوماً كان اومشكوكاً حتّى قال لمّا دخل المقابر : السّلام عليكم اهل دار قوم مؤمنين و انا ان شاء الله بكم لاحقوق ، واللّحوق بهم غير مشكوك فيه ولكن مقتضى الادب ذكر الله وربط الامور به .

... « واذكر ربّك اذا نسيت » قال **عكرمة** معناه : اذكر ربّك اذا غضبت . و قال **وهب** مكتوبٌ في الانجيل : ابن آدم اذكرنى حين تغضب اذكرك حين اغضبُ فلا امحقك فيمن امحق و اذا ظُلمت فلا تنتصر فانّ نصرتى لك خير من نصرتك لنفسك . قال **السدّى والضحّاك** هذا فى الصلوة لقوله (ص) : من نسى صلاةً اونام عنها فليصلّها اذا ذكرها . وقيل معناه اذكر ربّك اذا نسيت شيئاً

وسله ان يُذكّرك ذلك فان ذكّرك والّا «وقل عسى اَن يَهدين ربّى لأقرب من هذا رَشداً» اى عسى ان يدُلّنى على ما هو اَرشد من هذا الّذى نسيته و ما هو اصلح لى منه. قال **الحسن**: «لاقرب من هذا رشداً» يعنى من عبادة الاوثان، وقال **الزجّاج**: فل عسى ان يعطينى ربّى من الآيات والدّلالات على نبوّتى ما يكونُ اقرب من الرّشد وادلّ من قصّة اصحاب الكهف و ذلك انّ القوم سألوه عن قصّة اصحاب الكهف على وجه العناد.

«ولبثوا فى كهفهم ثلثمائةٍ سنين» **قتاده** گفت: اين هم سخن اهل كتابست كه در مدّت لبث اصحاب كهف مختلف بودند، همچنانك درعدد ايشان مختلف بودند، تا قومى گفتند: «ثلثمائةٍ» و قومى گفتند: ثلثمائة و تسع سنين، ربّ العالمين بجواب ايشان گفت:

«قل الله اعلم بما لبثوا» يعنى انّهم لم يعلموا و انّ علمها عندالله، و دليل برقول **قتاده** قراءت **ابن مسعود** است: «و قالوا و لبثوا فى كهفهم»، امّا قول جمهور مفسّران آنست كه اين اِخبار حقّ است جلّ جلاله از مدت لبث ايشان ـ ميگويد درنگ ايشان در آن غار[1] از آن روز كه در غار شدند تا آن روز كه ايشانرا بينگيختند سيصد و نه سال بود، وباين قول «قل الله اعلمُ بما لبثوا» معنى آنست كه: قل لمن جاءك و زعم انّها اكثر او اقلّ الله اعلم بما لبثوا وقد اخبر بذلك ـ اى **محمّد** ايشانرا بگوى كه در مدّت لبث ايشان بخلاف افتاده اند، الله تعالى داناتر است بآن مدّت و آن چنانست كه الله تعالى خبر داد سيصد و نه سال. وقيل «الله اعلم بما لبثوا» انّما هو للبثهم بعد موتهم الى زمان محمّد (ص)، وقال **ابن جرير** قالت اليهود انّهم لبثوا منذ دخلوا الكهف الى يومنا ثلثمائة سنةٍ، فقال الله بل لبثوا فى كهفهم الى يوم موتهم ثلثمائةَ سنة وتسع سنين و الله اعلم بما لبثوا بعد موتهم الى يومنا.

قراءت **حمزه** و **كسائى**: «ثلثمائة سنينِ» مضاف است بى تنوين باقى

۱ـ نسخهٔ الف: كه درآن غار شدند.

بتنوین خوانند ، وانّما حسن التّنوین فی المائة لانّها نزلت ولیس فیها ذکرالسّنین فلمّا اشتبه علی السّامعین الثلثمائة انّها اعوامٌ ام شهور ام ایّام نزلت سنین فاُبقی ذلك مکانه ، کما فعل بتنوین القواریر فی سورة الانسان فیکون بدلاً من ثلثمائة . و قیل فیه تقدیمٌ و تأخیر ای لبثوا فی کهفهم سنین ثلثمائةٍ و من لم ینوّن جعل ثلثمائةٍ مضافة الی سنین لانّ الجمع هو الاصل و هو المراد اذ المعنی ثلثمائةٍ من السّنین ، و انّما قیل ثلثمائة سنةٍ اکتفاءً بلفظ الواحد عن لفظ الجمع لانّه یعلم انّ المائة لایضاف الی الواحد فی المعنی و انّ رجلاً وامرأةً فی قولك مائة رجلٍ ومائةامرأةٍ یراد به الجمع و الکثرة ، « و ازدادوا تسعاً » ای ازدادوا علی ثلثمائة لبث تسع سنین . قیل انّما هی ثلثمائة سنةٍ بالشّمسیّة وازدادوا تسعاً بالقمریّة لانّ فی کلّ سنةٍ یتفاوت احد عشر یوماً فیکون مجموع ذلك تسع سنین و اشهراً فاضرب عن ذکر الاشهر لانّ الکلام فی ذکرالسّنین .

« قل الله اعلم بما لبثوا » ممّن یختلف فی ذلك ، « له غیب السّموات و الارض » ماغاب فیها عن العباد ، « ابصربه و اَسمع» اللّفظ لفظ الامر و المعنی التعجّب ، ای ما ابصر الله تعالی لکلّ موجودٍ و ما اسمعه لکلّ مسموعٍ ، « مالهم » ای لاهل السّموات والارض ، «من دونه»دون الله ، «من ولیٍّ » ناصرٍ، «ولا یشرك فی حکمه احداً » فلیس لاحدٍ ان یَحکم بحکمٍ لم یُحکم به الله ، و قرأ **شامی** : « ولاتشرك » بالجزم علی النّهی ای لا تشرك ایّها الانسان فی حکمه احداً .

« واتلُ ما اوحی الیك» ای اقرأ القرآن یا محمّد واتّبع ما فیه ، « لاُمبدّل لکلماته » یعنی ما یبدل هذا القرآن مبدّل یوماً کما بدّل الیهود الّذین ظلموا قولاً غیر الّذی قیل لهم ؛ قال الله عزّوجل : « انّا نحن نزّلنا الذّکر وانّا له لحافظون » . و قیل « لا مبدّل لکلماته » ای لا کذب فی میعاده ولا ُخلف لقوله ، « ولن تجدَ من دونه مُلتحداً » یعنی وزراً و ملجاءً ، ملتحد الرّجل ما یعدل الیه من ظهیرو الالتحاد الانحراف الی موضعٍ اوالی عونٍ منه ، سمّی اللّحدُ لعدوله عن سواءالسّنن والملحد المنحرف عن الصّراط المستقیم و کذلك اللاحد والملتحد .

«واصبر نفسك» نزلت فی‌المؤلّفة وهم عیینة بن‌حصن‌الفزاری و الاقرع بن‌حابس وذووهم وذلك انّهم اتوا النّبی (ص) قبل ان اسلموا وعنده صهیب و خباب و عمّار و عامر بن فهیرة و مهجع و ابوذر و سلمان الفارسی، و علی سلمان شملة قد عرق فیها و بیده خوصة یشقّها ثمّ ینسجها، فقال عیینة اما یوذیك یا محمّد ریح هؤلاء فوالله لقد آذانا ریحهم، ثمّ قال نحن سادات مضر و اشرافها فان اسلمنا اسلم النّاس وان ابینا ابی النّاس وما یمنعنا من اتّباعك الّا هؤلاء فنحّ هؤلاء حتّی نتّبعك او اجعل لنا مجلساً و لهم مجلساً، فانزل الله تعالی: «و اصبر نفسك» الآیة ... و قد مضی فی سورة الانعام. و قال قتادة هذه الآیة مدنیّة و قد نزلت فی اصحاب الصفّة و کانوا سبع مائة رجل فقراء فی مسجد رسول الله (ص) و لزموهُ لایرجعون الی تجارةٍ ولا الی زرعٍ ولا الی ضرع، یصلّون صلاةً وینتظرون اخری فلمّا نزلت هذه الآیة اتاهم رسول الله (ص) فقال: المحیا محیاکم والممات مماتکم مرحباً بالّذین اُمرتُ ان اصبر نفسی معهم فجلس الیهم و کان بعد ذلك یأتیهم و یجلس الیهم و کانوا یسمّون اضیاف الاسلام و سمّیت الصّوفیّة فی احدی المقالتین بهم و اصله صُفّی فادرکت الضمّة الواو.

«و اصبر نفسك» ای احبس نفسك یا محمّد، «مع الّذین یدعون ربّهم» یعبدون و یذکرون ربّهم، «بالغداةِ و العشیّ» طرفی النّهار یعنی صلاة الصّبح و العصر، و قیل هم الّذین یشهدون الصلوة المکتوبة، و قیل اراد الاجتماع للذّکر. و عن ابن‌عباس قال مرّ النّبی (ص) بعبدالله بن رواحة و هو یذکّر اصحابه، فقال رسول الله (ص) اَما انّکم الملاءِ الّذین امرنی الله ان اصبر نفسی معهم، ثمّ تلا هذه الآیة: «و اصبر نفسك» الی قوله: «و کان اَمرهُ فُرُطاً»؛ «یریدون وجهه» یعنی یریدونه و ما عنده، «ولا تعد عیناك عنهم» ای لاتصرف بصرك الی غیرهم من ذوی الهیأت و الزّینة، تقول عدا کذا اذا جاوزه و عدا عنه اذا انصرف عنه، وهو لازمٍ و متعدٍّ والنّهی للعین والمراد صاحبها، «تُریدُ زینة الحیوة الدّنیا» ای مریداً مجالسة الاغنیاء، حال صرف الی الاستقبال لا انّه حکم علی نبیّه بارادته، «زینة الحیوة الدّنیا ولا تُطع من اغفلنا» یعنی امیّة بن‌خلف.

الجمحى ، « اغفلنا قلبه » اى خذلناه لتركه الطّاعة و اخليناه عن الذّكر و هو القرآن . و قيل : « اغفلنا قلبه » اى وجدناه غافلاً ساهيا ولم نسمه بما نسم به قلوب المؤمنين ممّا يبيّن فلاحهم ، كما قال : « كتب فى قلوبهم الايمان » من قولهم بعير غُفل لم يكن عليه سمةٌ و كتابٌ غُفل لم يكن عليه اعجام ، « و كان امره فُرطاً » تجاوزاً للحقّ و خروجاً عنه واصله من السّبق و العجله ، يقال فرس فُرط اى سبقت الخيل وفرط منّى قول اى سبق . وقيل اراد تفريطاً وتضييعاً وامر فُرط مضيّع متهاونٌ به ومعناه ضيّع امره و عطّل ايّامه ان ترك الايمان والاستدلال بآيات الله .

« و قل الحقُّ من ربّكم » اى تبيّن الحقّ من ربّكم و هذا الكتاب هوالحقّ من ربّكم ، « فمن شآءَ فليؤمن ومن شآءَ فليكفر » هذا وعيد واستغناء لا رضاً و ادن ، كقوله : « آمنوا به اَولا تؤمنوا ، » و قيل معناه قل يا محمّد لهؤلاء الّذين اغفلنا قلوبهم عن ذكرنا الحقّ من ربّكم و اليه التّوفيق و الخذلان و بيده الهدى و الاضلال يهدى من يشاء فيؤمن و يضلّ من يشاء فيكفر و ليس الى من ذلك شئ ولست بطارد المؤمنين لهواكم فان شئتم فآمنوا و ان شئتم فاكفروا فانّكم ان كفرتم فقد اعدّ لكم ربّكم على كفركم ناراً احاط بكم سرادقها و ان آمنتم و اطعتم فانّ لكم ما وصف لاهل طاعته .

وقال **ابن‌عباس** : « فمن شآء فليؤمن » يعنى من شاء الله له الايمان آمن و من شاء له الكفر كفر ، وهو قوله : «وما تشآؤنَ الّا ان يشآءَ الله ربّ العالمين» . « انّا اَعتدنا » اى هيّانا و جعلنا عتاداً و العتاد المعدّ الثابت اللازم ، « للظّالمين » الّذين عبدوا غير الله ، « ناراً احاط بهم سُرادُقها » اى احدقت بهم النّار من جميع جوانبهم ، كقوله : « لهم من جهنّمَ مِهادٌ و من فوقهم غواشٍ » . و قيل الدّخان و اللّهب يحيط بهم قبل وصول النّار اليهم و هو الظلّ الّذى ذكرالله عزّ و جل فى قوله : « اِنطلقوا الى ظلٍّ ذى ثلث شُعبٍ » ، وقال **الكلبى** هو عنق يخرج من النّار فيحيط بالكفّار كالحظيرة . و قال **ابن‌عباس** هو حائط من نارٍ . وعن **ابى سعيد** -

الخدری قال : سرادق النّار اربعةُ جدر کثافة کلّ واحدٍ منها مسیرةُ اربعین سنة ، « إِن یستغیثوا یُغاثوا » یعنی و ان یستمطروا یمطروا ، « بمآءٍ کالمهل » کدردی الزّیت او النّحاس المذاب ، تأویله : وان یستسقوا یسقوا . قال **مجاهد** : المهل ـ القیح و الدّم . و قال **الضحّاك** : ماءٌ اسود وانّ جهنّم سوداء و ماؤها اسود وشجرها سود واهلها سود ، « یشوی الوجوه » ای ینضجها حتّی یسقط لحمها . قال **سعیدبن‌جبیر** اذا جاع اهل النّار استغاثوا بشجرة الزّقوم فیأکلون منها ثمّ یصب علیهم العطش فیستغیثون فیغاثون بماءِ المهل و هو الّذی قد انتهی حرّه فاذا ادنوه من افواههم انتثرت من حرّه لحوم وجوههم الّتی قد سقطت عنها الجلود ، « بئس الشّرابُ » ای المهل ، « و سآءَت مُرتفقاً » ای ساءَت النّار متّکأً ، تقول ارتفق ای توکّأ علی مرفقه . قال **مجاهد** ساءَت مجتمعاً من معنی المرافقة . وقیل ساءَت النّار مجلساً ومستقرّاً ثمّ ذکر ما وعد المؤمنین ، فقال :

« إِنّ الّذین آمنوا وعملوا الصّالحاتِ انّا لا نُضیعُ اَجرَ من احسنَ عملاً » یعنی اجرمن احسن عملاً منهم فحذف العائد ، وقیل « انّا لا نُضیع اجرمن احسن عملاً » اعتراض و الخبر ما بعده .

و هو قوله : « اولئك لهم جنّاتُ عدنٍ » ای اقامة ، « تجری من تحتهم الانهار یُحلّون فیها » ای یلبسون فی الجنّة ، « من اَساور من ذهبٍ » جمع اسورة و اسورة جمع سوارٍ . قال **سعیدبن‌جبیر** : یحلی کلّ واحدٍ منهم ثلثةً من ـ الاساور : واحد من فضّةٍ و واحد من ذهبٍ و واحد من لؤلؤ و یواقیت و کانت الاساورة من زینة الملوك فی الدّنیا . قال النّبی (ص) لو انّ رجلاً من اهل الجنّة اطّلع فبدت اساوره لطمس ضوئه ضوء الشمس کما تطمس الشّمس ضوء النّجوم ، « و یَلبسون ثیاباً خُضراً » لانّها فیما قیل احسن الوان الاثواب ، « من سُندسٍ و إِستبرقٍ » والسّندس الحریر والاستبرق الدّیباج الرّومی ، و قیل السّندس الرّقیق من الدّیباج و الاستبرق الصفیق العین . و قیل الاستبرق دیباج یعمل بالذّهب کانّه عرّب من استبر ، « مُتّکئین فیها» ای فی‌الجنّات ، « علی الارآئكِ » و هی السّرر فی الحجال ، و قیل هی السّرر علیها حجال ، واحدتها ـ اریکة ـ و اشتقاقها من

ـ ارك ـ اذا اقامِ ، « نعم الثّواب » الجنّة ، «وحسنت» الارائك ، « مُر تَفقاً » موضع الارتفاق .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « ولا تقولنّ لشیءٍ انّی فاعلٌ ذلك غداً ، الّا ان یشآءَ اللّه » من عرف اللّه سقط اختیاره عند مشیّته و اندرج احکامه فی شهوده لحکم ربّه ، هر که قدم در کوی معرفت اللّه تعـالی نهاد و بدانست که خلقِ همه اسیر قدرت اواند در حبس مشیّت و برممرّ قضا وقدر، او نیز اختیار نکند وخود را کار نسازد و حکم نکند و کار خود بکلیّت با مشیّت اللّه تعالی افکند وانکه تکلّف خویش در آنچ اللّه تعالی ساخته نیامیزد وچنانك حکم اللّه تعالی بروی می گردد بی معارضه با آن می سازد ، و بزبان حال گوید : الهی این بوده وهست و بودنی ، من بقدر تو نادانم و سزای ترا ناتوانم ، در بیچارگی خود گردانم ، روز بروز برزیانم ، چون منی چون بود ـ چنانم ، از نگرستن در تاریکی بفغانم ، که خود برهیچ چیز هستماندنم ـ ندانم ، چشم برروزی دارم که تومانی و من نمانم ، چون من کیست گر آن روز ببینم ، ورببینم ـ بجان فدای آنم .

... « واذکر ربّك اذا نسیت » قیل اذا نسیت نفسك فاذکر ربّك و اذا نسیت الخلق فاذکر الخالق ـ میگوید چون هواءِ نفس زیر پای آوردی و جاه خلق از دل بیرون کردی ، ما را یاد کن و باین یاد پاك جان خود را شاد کن ، هوای نفس بت است وجاه خلق زنّار ، تا از بت بیزار نگردی موّحد نشوی و تا زنّار نگشائی مسلمان نباشی .

عـابدی بود نام وی **ابوبکراشتنجی** ، جاهی عظیم داشت ، ترسید که آن جاه او را هلاك کند ، برخاست بسفری بیرون شد در مـاه رمضان ، و روزه گشاد بحکم شریعت ، آنکه از سفر باز آمد مُفطر و خلق را از عذر وی خبر نه ، و اندر شهر طعام همی خورد ، تـا خلق بروی گردِ آمدند و او را قفا

می زدند که بی دین است، یکی از محققان راه گفت آن ساعت که او را قفا همی زدند، نزدیك او شدم تا چه گوید، با خویشتن همی گفت: ای نفس خلق پرستی نه وبجاه خلق‌مغرور گردی نه، چگونه‌آوردمت تا خدای‌پرستی، نه خلق.

«و اذکر ربّك اذا نسیت» قال **الجنید** حقیقة الذّکر الفناء بالمذکور عن الذّکر، لذلك قال اللّه‌تعالی: «واذکر ربّك اذا نسیت» ای اذا نسیت الذّکر یکون المذکور صفتك، ذکر نه همه آنست که تو باختیار خویش از روی تکلّف لب جنبانی، آن خود تذکّر است و تذکّر تصنّع است، ذکر حقیقی آنست که زبان همه دل شود ودل همه سرّ گردد و سرّ عین مشاهدت شود، اصول تفرقت منقطع گردد، کمال جمعیّت در عالم معیّت ازین مقام پدید آید: اذا صحّ التجلّی فاللّسان و القلب و السرّ واحدٌ، ذکر در سرّ مذکور شود و جان در سرّ نور خبر عیان گردد و عیان از بیان دور. ای حجّت را یاد و اُنس را یادگار که حاضری این یاد مرا چه بکار، لطیفا دستوری ده تا بیاد تو بر آرم یك دم، دوست خوانندگان انبوه‌اند، و الاولی هو الأقدم. ای برون آرندهٔ شیر خالص از میان فرث ودم، بفضل خویش ما را دست‌گیرمگذار ما را وانشانِ **حوّا وآدم**.

«و اصبر نفسك مع الّذین یدعون ربّهم» الآیة... قال و اصبر نفسك ولم یقل قلبك لانّ قلبه کان مع الحقّ امره بصحبة الفقراء جهراً بجهرٍ و استخلص قلبه لنفسه سرّاً بسرٍّ، ای **محمّد** بنفس با درویشان باش که دل در قبضهٔ صفت است با صحبت ایشان نپردازد و محبّت اغیار در آن نگنجد، ازینجا گفت **مصطفی** (ص): لو کنت متّخذاً خلیلاً لاتّخذت ابابکرٍ خلیلاً و لکنّ صاحبکم خلیل الرّحمن - اگر من دل بکسی دادمی یا مهر دل بر کسی نهادمی آنکس **ابوبکر** بودی که منزل حقیقت جای قدم صدق **ابوبکر** است، متابعت ما فرض عین خود و حلقهٔ انقیاد شرع در گوش فرمان کرده و من او را بجای سمع وبصر نشانده، لکن دل بدست ما نیست و ما را در آن تصرّف نیست و مهر اغیار را در آن مدخل نیست، «یدعون ربّهم بالغداة و العشیّ» وقت دعا و ذکر معیّن کرد: بامداد و شبانگاه، چون بارادت رسید برمعنی حال گفت بردوام، «یریدون

وجههُ » ای مریدین وجهه ، پیوسته و همیشه او را خواهند پای بدو گیتی فرا نهاده ، واز خلق آزاد گشته ، واز خود باز رسته .

ای **محمّد** ایشان که باین صفت اند : « لاتعدُ عیناك عنهم » ایشان دل از ما بنگردانیدند ، تو چشم از ایشان بمگردان - جعلنا نظرك الیوم الیهم ذریعةً لهم الینا و خلفاً ممّا یفوتهم الیوم من نظرهم الینا فلا تقطع الیوم عنهم نظرك فانا لا نمنع غداً نظرهم عنّا .

ای **محمّد** ثمرهٔ ارادت ایشان امروز صحبت ومرافقت ونظر تو وفردا زلفت و قربت و وُصلت ما ، اینست که ربّ العالمین گفت :

« اولئك لهم جنّاتُ عدنٍ » اولئك هم اصحاب الجنّة فی رغد العیش وسعادة الجدّ و کمال الزّند یلبسون حلل الوُصلة و یتوّجون بتیجان القربة و یُحلّون بحلیّ المباسطه یتّکئون علی ارائك الرّوح یشمّون ریاح الانس یقیمون فی حجال الزّلفة یسقون شراب المحبّة یأخذون بید الرّأفة ما یتحفّهم الحق من غیر واسطةٍ یسقیهم شراباً طهوراً یطهّر قلوبهم عن محبّة کلّ مخلوقٍ نعم الثّواب ثوابهم ونعمت الدّارُ دارهم ونعم الجارُ جارهم و نعم الرّبّ ربّهم .

٤ - النوبة الاولی

قوله تعالی : « **وَ اضْرِب لَهممثلاً رَجُلَیْنِ** » مثل زن ایشانرا بدو مرد ، « **جَعَلْنا لاَحَدِهما** » کردیم و دادیم یکی را از ایشان ، « **جَنَّتَیْنِ مِن اعنابٍ** » دو رز از انگور ، « **و حَفَفْنا هما بنَخلٍ** » گرد بر گرد آن خرماستان کردیم ، « **و جعلْنا بینهما زَرعاً** (۳۲) » ومیان آن دو رز کشت زار [١] .

« **کِلْتَا الْجَنّتینِ آتت اُکُلَها** » آن هردو رز بارخود بیرون داد ، « **ولم تَظلم**

١- نسخهٔ ج : برو کشت زار .

منهُ شیئاً » از چندان که هرگز تواند بود که از رز بربیاید هیچ بنکاست ، « **و فَجَّرنا خِلالهما نَهَراً** (۳۳) » و زیر آن رزها جویها راندیم .

« **وکان لهُ ثمرٌ** » واو را جز از آن مالی بود و در آن رزان میوه ، « **فقالَ لصاحبهِ** » پس گفت آن مرد با یار خویش [۱] ، « **و هو یُحاوِرُهُ** » و در روی او گفت ، « **اَنَا اکثرُ منك مالاً** » من امروز از تو افزون مال ترم ، « **واَعزُّ نفراً** (۳۴) » و انبوه خادم تر .

« **و دَخَلَ جنَّتَهُ** » آن مرد در آن رزخویش رفت ، « **وهو ظالمٌ لنفسهِ** » واوبرخویشتن ستمکار ، « **قال ما اَظُنُّ** » گفت نپندارم ، « **اَنْ تَبید هذه اَبداً** (۳۵) » که این جهان بسر آید هرگز .

« **و ما اَظُنُّ السّاعةَ قآئمةً** » ونه پندارم که رستاخیز هرگز خاستنی است ، « **و لئن رُدِدْتَ الی ربّی** » و اگر مرا باز برند با خداوند من [بانگیختن از خاك] ، « **لَاَجِدَنَّ خیراً منها مُنقلَباً** (۳۶) » علی حال آنجا باز بهتر یابم ازین دو رز ایدر .

« **قال لَهُ صاحبُهُ** » او را گفت آن یار او ، « **وهو یحاوِرُه** » و در روی او گفت ، « **اَکفرْتَ بالّذی خلقك من تُرابٍ** » کافر شدی بآن آفریدگار که بیافرید ترا ازخاکی ، « **ثمَّ من نطفةٍ** » آنکه از آبی ، « **ثمّ سوّیكَ رَجُلاً** (۳۷) » آنکه ترا قد بر کشید و اندامها راست کرد تا مردی کرد .

« **لکنّا هو اللّهُ ربّی** » من باری میگویم که اوست که الله تعالی است خداوند من ، « **ولا اُشرِكُ بربّی اَحداً** (۳۸) » وباخداوند خویش انباز نگیرم هیچکس را .

« **و لَوْلا اِذ دخلتَ جنَّتَكَ قُلتَ** » چرا نگفتی آنکه که دررزخویش آمدی ، « **ما شآءَ اللّهُ لا قوّةَ الاّ باللّه** » این خدای خواست [و خدای کرد و خدای داد] توان و تاوست [۲] نیست مگر بالله تعالی ، « **اِن تَرَنِ اَنا اقلَّ منك مالاً و**

۱ـ نسخهٔ ج : فراآن مرد خویش گفت ویارخویش .

۲ ـ تاوست = قدرت و توانائی .

ولداً (۳۹) » اگر مرا می بینی که منم اندك مال تر از تو واندك فرزندتر .

«**فعسی ربّی اَن یؤتینِ خیراً من جنّتك** » پس مگر که خداوند من مرا به از بهشت تو دهد [در آن جهان] ، « **و یُرسلَ علیها** » و مگر که فرو گشاید الله تعالی برآن بهشت تو ، « **حُسباناً من السّماء** » سنگ باران از آسمان ، « **فَتُصبحَ صعیداً زَلقاً** (۴۰) » تا هامون شود همواری ۱ سخت که پای برو بخیزد ۲ .

« **اَوْ یُصبح ماؤها غوراً** » یا آب آن در زمین فرو شود ، « **فلن تَسْتطیعَ لهُ طَلَباً** (۴۱) » که نتوانی که بازجوئی یا برروی زمین آری .

« **واُحیطَ بثمرهِ** » تباه کردند و نیست آن میوهٔ او و آن رز او ، « **فَاصْبح یُقلّبُ کفَّیْه** » بامداد کرد دست بردست می پیچید بنفریغ ۳ ، « **علی ما اَنْفق فیها** » برآن مال که نفقه کرده بود برآن رز خویش ، « **وهی خاویةٌ علی عُروشها** » و دیوار های آن برینا و درخت افتاده ، « **و یقولُ یالَیْتنی لم اُشرك بربّی اَحداً** (۴۲) » و می گفت او کاشك من با خداوند خویش انباز نگرفتمی .

« **ولم تکُنْ لهِ فِئَةٌ** » و نبود او را یاری دهی [و فریادرسی] ، « **یَنصُرونهُ من دونِ اللّهِ** » که آن روز با او گرائیدند ۴ تا او را یاری دادند ۵ فرود از الله تعالی ، « **و ما کانَ مُنتَصراً** (۴۳) » و خود با الله تعالی برنیامد .

« **هُنالِكَ** » آنکه هن آنجا هن ۶ ، « **الْولایةُ للّهِ الحقّ** » یاری دادن و بکارآمدن وبمهربانی بازآمدن خدایرا جلّ جلاله راستست ودرست ، « **هو خیرٌ ثواباً** » او به است پاداش را ، « **و خیرٌ عُقْباً** (۴۴) » و به است بسر انجام .

---

۱ ـ نسخهٔ الف : هامواری . ۲ ـ بخیزد = بلغزد . ۳ ـ ضبط این لغت درفرهنگهای پارسی بدست نیامد ، ظاهراً از مادهٔ « نفرین » و « نفریدن » گرفته شده و در اینجا بمعنی ملامت کردن باشد . ٤و٥ـ نسخهٔ ج : گرائیدی ، یاری دادی .

٦ ـ هن = بکسر اول بلغت زند و پازند بمعنی هست باشد که در مقابل نیست است (برهان قاطع) ـ بنابر این « آنجاهن » یعنی آنجا است = ترجمهٔ «هنالك» و در جای دیگر « کذلك » را : « چنین هن » یعنی چنین است ترجمه کرده .

« **وَاضرب لهم مَثَلَ الحيوة الدُّنيا** » مثل زن ایشانرا و جهان ایشانرا و آرایش آنرا ، « **کماء انزلناهُ من السَّماء** » چون آبی که فرو فرستادیم آنرا از آسمان ، « **فَاختَلَطَ به نباتُ الارض** » بر رُست از آمیغهای [۱] گوناگون که از زمین روید بآن آب ، « **فَاَصبح هَشیماً** » پس آنك رُست و آراست خشك گشت و کفته [۲] ، « **تَذرُوهُ الرّیاح** » باد آنرا در هوای برد پراکنده ، « **و کانَ اللّهُ علی کلّ شیءٍ مُقتدراً (۴۵)** » و الله تعالی برهمه بُرد و آورد تواناست ، فراخ توان .

« **المالُ و البَنُون زینةُ الحیوة الدُّنیا** » مال و پسران [که جهانیان می خواهند] آن همه آرایش این جهانست ، « **وَ الباقیات الصّالحاتُ** » و کارها و سخنان نیك که آن مؤمنان‌را بماند و پاداش‌آن او را پیش آید ، « **خیرٌ عندَ ربّكَ ثواباً** » پاداش‌آن بنزدیك خداوندتوبه ، « **و خیر اَمَلاً (۴۶)** » وخداوندآن فردا امیدوارتر.

النوبة الثـانیة

قوله تعالی : « واضرب لهم مثلاً رجلین » یعنی لابی جهل ولاخیه الحرث ابنی هشام بن المغیرة بن عبدالله بن عمرو بن مخزوم حین اسلم الحرث و ثبت ابوجهل علی کفره . وقیل هما اخوان من اهل مکّة احد هما مؤمن و الآخر کافر و اسم المؤمن ابوسلمة عبدالله بن عبد الاسد بن عبد یالیل زوج امّ‌سلمة قبل النّبی (ص) ، والآخر کافر و هو الاسود بن عبدالاسد ـ میگوید مثل زن این‌دو برادرانرا بآن دو مرد که در روزگار پیش بودند .

زجّاج گفت جهودان گفتند مشرکان **مکّه** را که **محمّد** را پرسید برسبیل امتحان از قصّهٔ آن دو مرد که در زمان پیش بودند ، این آیت بجواب امتحان ایشان آمد : « و اضرب لهم » ای للّذین سألوك عن ذلك امتحاناً ای حدّثهم بمافی

۱ـ آمیغ = آمیزش دوچیز باهم .
۲ـ کفته ، بروزن هفته = شکافته شده ولرکیده .

مثله العبرة - ایشانرا بگوی قصّهٔ آن دو مرد که در مَثَل آن قصّه عبرتست اگر عبرت می گیرند :

دو برادر بودند در **بنی اسرائیل** یکی مؤمن نام او **یهودا** ، دیگری کافر نام او **قُطروس** ، همان دو برادرند که در سورهٔ **الصّافات** وصف ایشان گفته : « قال قائلٌ منهم انّی کان لی قرینٌ ، یقول أئنّك لمن المصدّقین » .

دوبرادربودندهشت هزار دینارازپدرمیراث برده هریکیچهارهزاردینار ، **قُطروس** رفت وبهزار دینار بستانی خرید وآن را عمارت کرد ونیکو بپرداخت ، **یهودا** در مقابل آن هزار دینار بدرویشان داد و گفت : اللّهم ان کان فلان قد اشتری ارضاً بالف دینار فانّی اشتری منك ارضاً فی الجنّة بالف دینار - بار خدایا اگر اوبستانی خرید بهزار دینارمن ازتو بستانی می خرم اندر بهشت بهزار دینار که بصدقه دادم . **قُطروس** بهزار دینار دیگرخانه ای بنا نهاد و در آن غرفه‌ها و منظره‌ها بساخت ، **یهودا** هزاردیناردیگر بصدقه داد بدرویشان و گفت بارخدایا مرا خانه ای در بهشت می باید از بهر من خانه ای در بهشت بساز . **قُطروس** زنی بخواست وهزار دینار مهر وی کرد ، **یهودا** هزار دیناردیگر بخرج درویشان و یتیمان و پیرزنان کرد و گفت بارخدایا این مهر زنان بهشتی است که تومرا نام زد کنی . **قطروس** هزار دینار دیگر که مانده بود بچاکران و خدمتکاران و لباس وتجمّل خویشخرج کرد ، **یهودا** نیز هزار دینار دیگر که باقی‌مانده بود برارباب حاجات تفرقه کرد وازخدای تعالی لباس وتجمّل بهشتی وغلمان وولدان جاودانی بخواست .

پس بروزگار **یهودا** درویش گشت و اختلال حال و اضطرار او را برآن داشت که نیاز خویش به **قطروس** برداشت و از وی چیزی خواست ، **قطروس** گفت : ما فعل مالك فقد اقتسمنا مالاً واحداً فاخذتَ شطره و أنا شطره - آن مال را چه کردی نه هردو برادر بودیم و مال بهم قسمت کردیم ؟ - **یهودا** گفت آن همه بصدقه بدرویشان دادم ، **قطروس** گفت : ائنّك لمن المصدّقین - آری

تو مال بصدقه دادی اکنون آمده ای و از من میخواهی ، اذهب فوالله لا اعطیك شیئاً فطرده . اینست که ربّ العالمین در بیان قصّهٔ ایشان گفته : « جعلنا لاَحد هما جنّتین » ای بُستانین ، « من اَعنابٍ و حففنا هما بنخلٍ » ای جعلنا النّخل محیطةً بهما . وقیل «حففنا هما» جعلنا حفافیهما ای جانبیهما نخلاً ، « وجعلنا بینهما زَرعاً » یعنی جعلنا حول الاعناب النّخل ووسط الاعناب الزّرع .

«کلتا الجنّتین آتت اُکلها » ای اعطت ثمرها وادّت ریعها تامّاً ای کلّ واحدةٍ منهما ، فلذلك لم یقل آتتا ، « ولم تَظلم منه » ای من اُکلها ، « شیئاً » ای لم ینقص ممّا عُهد ، « و فجّرنا خلالهما نَهراً » ای شققنا فی المکان المتخلّل بینهما جنب الزّرع - اخبر الله سبحانه و تعالی عن اتّصال عمارتهما و کمال تأدیة حملهما من نخلهما و اعنابهما و اخبر انّ شربهما کان من نهرٍ جارٍ و هو من اغزر الشّرب .

« وکان له » ای لصاحب الجنّتین ، « ثمرٌ » بفتحتین قرآءة **عاصم** و **یعقوب** بروایة **روح** و **ابن حسّان** و کذلك : « واُحیط بثمره » علی انّه جمع ثمرة کبقرة و بقرٍ و المعنی کان له من النّخیل و الاعناب ثمر کثیر ، و قرأ **ابن کثیر** و **نافع** و **ابن عامر** و **حمزة** و **الکسائی** : « و کان له ثُمُرٌ - و احیط بثُمُره » بضم الثّاء و المیم فیهما ، وافقهم **رویس** فی « واحیط بثمره » و الثّمر صنوف الاموال من الذّهب و الفضّة و غیرهما ، یعنی و کان له مال سوی الجنّتین ، و یجوز ان یکون جمع ثمار ککتابٍ و کتبٍ و یجوزان یکون جمعاً لثمرةٍ کبدنةٍ و بُدنٍ و خشبةٍ و خُشبٍ ویجوز ان یکون واحداً کعنق وطُنب ، و قرأ **ابوعمرو** وحده **ثُمْر** و **بثُمْره** بضم الثّاء و تسکین المیم فیهما جمیعاً و الوجهُ انّه مخفّف من ثُمر بالضّم علی ایّ وجهٍ یحمل علیه ، و الثّامر الرّجل الغنیّ و الثّامر الشّئ الکثیر ، قال الشّاعر :

ایّاك ادعو فتقبّل مَلقی   وَاغفر خطایای وثمّر وَرقی

ای کثّر ابلی و غنمی ، « فقال لِصاحبه » المؤمن ، « و هو یُحاوره » ای

یراجعه فی‌الکلام مشتقٌ من ـ حارـ اذا رجع ؛ مراجعت در سخن میان ایشان آن بود که **قطروس** بجفا و زشتی با وی می گفت که مال را چه کردی ؟ و کجا بردی ؟ وچرا از دست بدادی ؟ تا چنین درویش و درمانده گشتی ، وی می گفت مال در وجوه خیرات و صدقات خرج کردم ، از پیش خویش فرستادم تا فردا بثواب آن برسم ، **قطروس** گفت : مال خویش ضایع کردی بظنّی محال و بعثی وثوابی که نخواهد بود ، اکنون من ازتو افزون ترم بمال و انبوه ترم بخدمتکار و یار ، اینست که الله تعالی گفت : « اَنا اَکثرُ منك مالاً و اعزّ نفراً » یعنی اَنا ذومالٍ کثیر و نفر عزیزٍ ، العزّة هاهنا هی الکثرة و النّفر الخدم و النّفیر الاعوان ، منه قوله تعالی : « و جعلنا کم اکثر نفیراً » ای خدماً و خولاً ؛ آنکه دست برادر مسلمان گرفت و اورا در آن بُستان خویش برد از روی مفاخرت تا بوی نماید آن عمارت و زراعت و درختان و ثمار ، اینست که ربّ العالمین گفت :

« و دَخل جنّتهُ » وحّد الجنّة لاتّصال کلّ واحدةٍ منهما بالاخری ، « وهو ظالم لنفسه » ای کافر بربّه ، قال **النّابغة** : الحمد لله لاشریك له من اباها فنفسه ظلما ؛ « قال ما اَظنّ اَن تبید» ای تهلك ، « هذه » الجنّة ، « ابداً » انکران الله یفنی الدّنیا و انّ القیامة تکون .

« و ما اَظنُ السّاعة قآئمةً » کائنةً ، « و لئن رُددتُ الی ربّی » نشرتُ بعد موتی الی ربّی ، یعنی ان‌یك بعث و دارٌ اُخری کما زعمت ، « لَاجدنّ خیراً منها » ای من جنّته ، قرأ **ابن کثیر** و **نافع** و **ابن عامر** : « خیراً منهما » بزیادة میم للتّثنیة ، و الوجه انّه علی تثنیة الجنّتین المذکورتین فیما تقدّم من قوله تعالی : «جعلنا لاحدهما جنّتین ، کلتا الجنّتین » . و قرأ الباقون : « خیراً منها » بغیر میم و الوجه انّه علی الانفراد لتقدّم ذکر جنّةٍ مفردة فی قوله تعالی : « و دخل جنّتهُ » فافرادُ الضّمیر یرجع الیها ، « مُنقلباً » ای انقلاباً . و قیل موضع انقلابٍ یقول کما اعطانی و اکرمنی فی الدّنیا یُعطینی فی الآخرة و یکرُمنی

هناك ، این همانست که **عاص وائل** گفت **خباب آرت** را : « لاوتینّ مالاً و ولداً » .

« قال له صاحبهُ » المسلم ، « و هو یحاوره » هذه المحاورة کنایة عن الصّلابة فی الدّین و شدّة الصّریمة وترك المبالاة فی الله ، آن برادر مسلمان گفت از قوّت ایمان ویقین وصلابت در دین : « اکفرتَ بالّذی خلقك » یعنی اباك آدم ، « من ترابٍ ثمّ من نطفةٍ » ای خلقك من نطفةِ ابیك فی رحم امّك ، « ثمّ سوّیك رجلاً » جعلك معتدل الخلق و القامة ذا عقلٍ و تمییزٍ ، ثمّ جهلت امر الاعادة ولم تستدل بالمبدأ علی المعاد .

« لکنّا » بالالف فی الوصل قرأها **ابن عامر** و **رویس** و **ابن حسّان** وقرأ الباقون و **روح** بغیر الف فی الوصل واتّفقوا علی الوقف بالالف و اصل الکلمة : ـ لکن انا ـ فحذفت الهمزة طلباً للخفّة لکثرة استعمالها و ادغمت احدی النّونین فی الاخری و اثبتت الف لکنّا کما اثبتت فی الوقف علی لغةِ من یقول انا بالالف فی‌الوقف والوصل ،« هو اللهُ ربّی» القول هاهنا مضمرٌ معناه : لکن انا اقول هو الله ربّی ، « ولا اشرك بربّی احداً » .

« ولولا اِذ دخلتَ جنّتك » ـ لولا ـ هاهنا للتّحضیض ویختصّ بالفعل ای‌هلاّ اذ دخلت جنّتك ، « قلتَ ما شآءَ اللهُ »ای ماشاءالله کان فهورفع بالابتداء والخبر مضمرٌ. وقیل‌معناه الامرماشاءالله فیکون المبتداءُ مضمراً والمعنی‌الامر بمشیّةالله ، « لا قوّةَ الّا باللهِ » لایقوی احد علی ما فی یدیه من ملكٍ ونعمةٍ الّا بالله . وقیل هی معاذ من لقع العین ، و فی ذلك ما روی **انس** انّ النّبی (ص) قال من رأی شیئاً فاعجبه فقال ما شاء الله لا قوّة الّا بالله لم یضرّه . وقال (ص) : من اُعطی خیراً من اهلٍ و مالٍ فیقول عند ذلك ما شاء الله لا قوّة الّا بالله لم یرفیه ما یکره ، فهذه الآیة توبیخ من المسلم للکافر علی مقالته و تعلیم له ما یحبّ ان یقول ، ثمّ رجع الی نفسه فقال : « اِن ترن انا اقلَّ منك مالاً و ولداً » ـ انا ـ فی الآیة عماد فلذلك نُصب اقلّ .

« فعسی ربّی » فلعلّ ربی ، « اَن یؤتین » فی الآخرة او فی الدّنیا ، « خیراً من جنّتك و یرسل علیها » ای علی جنّتك ، « حسباناً » عذاباً ، « من السّمآءِ » یرمیها به من بردٍ او صاعقةٍ . قال **ابن‌عباس** : « حسباناً من السّمآء » ای ناراً ، وقیل قضاء من الله یقضیه . قال **الزجّاج** : الحسبان فی اللّغة الحساب لقوله : «الشّمس و القمر بحسبانٍ » فالمعنی و یرسل علیها عذابٌ حسبان وذلك الحسبانُ حساب ما کسبت یداك ، «فتصبح صعیداً زلقاً » الصّعید التّراب ، وقیل وجه الارض و الزّلق المکان الّذی لا یثبت علیه قدم بل تزل عنه . وقال **الزجّاج** الصّعید والزّلق الطّریق الّذی لانبات فیه . وقیل الزّلق الخراب ، و المعنی یصبح جنّتك هذه ارضاً ملسآء لا شئ فیها قد ذهب مافیها من غرسٍ و نبتٍ .

« اَو یصبح مآؤها غوراً » ای غابراً ذاهباً فی الارض لا تناله الایدی و الرّشاء ، الغور مصدرٌ وضع موضع الاسم کما یقال رجل نوم ، « فلن تستطیع له طلباً » لایتأتّی منك طلبه ، و قیل لن تستطیع ردّ المآء الغائر ، و قیل لن تستطیع طلب غیره بدلاً منه .

« و احیط بثمره » اختلاف قرّاء درین کلمت وشرح قراآت و وجوه آن از پیش رفت ، « واحیط بثمره » ای افسدوا هلك ، کقول **یعقوب** لبنیه : « اِلّا اَن یحاط بکم » ای الّا اِن تهلکوا ، « فاَصبح » ای الکافر ، « یقلّب کفّیه » یصفق بیده علی الاخری و « یقلّب کفّیه » ظهراً لبطنٍ ، « علی ما اَنفق فیها » ای علیها ، « و هی خاویةٌ علی عروشها » ای وقعت الحیطان علی الابنیة و الشّجر ، و قیل «خاویةٌ علی عروشها » کنایةٌ عن الخراب ، « و یقولُ یالیتنی لَم اُشرك بربّی احداً » تمنی انّه کان غیر مشرك حین لم ینفعه التّمنّی .

« ولم یکن له فئةٌ » بالیای قرأها **حمزة** و **الکسائی** لتقدّم الفعل علیه ، و قرأ الباقون بالتّاء لانّ الفئة مؤنّثةٌ لفظاً ای جماعة والمعنی لم ینصره النّفر الّذی قال فیهم مفتخراً واعزّ نفراً ، والفئة الجماعة تکون ردّاً للعسکر یفئ الیها اللاّجی ، و قیل هی جماعة فی تفرقةٍ ، « وما کان منتصراً » ای بنفسه لم یقدر علی دفعه

ولا له اعوان نصروه .

« هنالِك » ای فی تلك الحال یعنی یوم القیامة ، « الولایةُ للّٰه » بکسر واو قراءت **حمزه** و **کسائی** است مشتقّ از والی ، ای اللّٰه منفردٌ بالملك و السّلطان یومئذٍ ، پادشاهی و فرمان روائی آن روز اللّٰه تعالی را راستست و درست ، باقی « الوَلایة » بفتح واو خوانند مشتق از ولیّ و مولی ، و معنی آنست که یاری دادن و بکار آمدن و بمهربانی باز آمدن خدایرا جلّ جلاله راستست و درست ، و گفته اند که از موالاتست یعنی : یتولّون اللّٰه یومئذٍ و یؤمنون به و یتبرّون ممّا کانوا یعبدون ، « الحقُّ » برفع قراءت **ابوعمرو** است و **کسائی** علی انّه صفة للولایة ـ یعنی که ولایت اللّٰه تعالی را راستست و درست ، باقی بخفض خوانند برنعت اللّٰه تعالی یعنی که ولایت خدای حق راست اللّٰه آن خدای براستی و « للّٰهِ الحقّ » ای للّٰه ذی الحق کما قالوا وجل عدل و رضیً ای ذو عدلٍ و ذو رضیً ، « هوخیرٌ ثواباً » ای هوافضل ثواباً ممّن یُرجی ثوابه ، « وخیرٌ عُقباً » ای طاعة ـ اللّٰه خیر عقباً من طاعة غیره ، سکن **عاصم** و **حمزة** القاف علی ان یکون مخفّفاً من المثقّل لانّ ما کان علی فعل جاز تخفیفه نحو **العُنُق** و **الطُّنُب** و **العُنْق** و **الطُّنْب** و الباقون بالضمّ علی الاصل و العقب العاقبة ، یقال هذا عاقبة کذا و عقباه و عُقبه و عَقبه ای آخره .

« واضرب » یامحمّد ، « لهم » ای لقومك ، وقیل لهؤلاء المنکرین المترفین الّذین سألوك طرد فقراءِ المؤمنین ، « مثلَ الحیوةِ الدّنیا کمآءٍ انزلناهُ من السّمآءِ » یعنی المطر ، شبّه اللّٰه تعالی الدّنیا بالمآء لانّ المآء لا یستقرُّ فی موضع کذلك الدّنیا لا تبقی علی احدٍ و لانّ المآءِ لا یبقی فکذلك الدّنیا تفنی ولا تبقی و لانّ المآء لا یقدرُ احد ان یدخله ولا یبتل فکذلك الدّنیا لا یسلم من آفتها و فتنتها احدٌ و لانّ المآء اذا کان بقدرٍ کان نافعاً مبقیاً و اذا جاوز المقدار کان ضارّاً مهلکاً فکذلك الدّنیا الکفاف منها ینفع وفضولها تضرّ ، « فَاختلط به » یعنی فنبت بالمآء ، « نباتُ الارض » مختلطاً ، « فاَصبح » ای النّبات ، « هشیماً » جافّاً مهشوماً

مکسوراً متفتّتاً بعد تمام النّبات وتزيّن الارض به اوقبل تمامه بانقطاع المطرعنه، « تذروهُ الرّياحُ » قرأ **حمزة، والکسائی** : « تذروه الرّيحُ » بغير الفِ اى تنسفه فتفرقه ، يقال ذرتهُ الرّيح و اذرته اذا نسفته و طارت به ، « و كان اللهُ على كلّ شىءٍ » من الانشاء و الافناء ، « مقتدراً » قادراً انشاء النّبات و لم يكن ثمّ افناه .

« المالُ و البنون زينةُ الحيوةِ الدّنيا » يتزيّن بهما الانسان فى دنياه شقيّاً كان اوسعيداً . وقيل « المال و البنون » الّتى يفخربها **عيينة** واصحابه من الاشراف و الاغنياء ، « زينةُ الحيوة الدّنيـا » ممّا يتزيّن به فى الحيوة الدّنيا لا ممّا ينفع فى الآخرة ، « والباقياتُ الصّالحات » ما يأتى به سلمان وصُهيب وفقراء المسلمين من الصّلوات و الاذكار و الاعمال الصّالحة و كلّ عملٍ يبقى ثوابه ، « خيرٌ عند ربّك ثواباً » افضل ثواباً ، « وخيرٌ املاً » اى خير ما يأمله الانسان ، « والباقيات الصّالحات » فى قول **ابن‌عباس وعكرمة ومجاهد والضحّاك** قول العبد : سبحان الله و الحمد لله ولا اله الّا الله والله اكبر .

روى انّ النّبىّ (ص) اخذ غُصناً فحرّكه حتّى سقط ورقه و قال انّ المسلم اذا قال سبحان الله والحمد لله ولا اله الّا الله والله اكبر تحاتت خطاياه كما تحاتّ هذا خذهنّ اليك **اباالدّرداء** قبل ان يحال بينك و بينهنّ فهنّ من كنز الجنّة و صفايا الكلام و هنّ الباقيات الصّالحات .

وروى انّ النّبى (ص) خرج على قومه فقال خذوا جُنّتكم ، قالوا يا رسول‌الله من عدوٍّ حضر ؟ قال بل من النّار ، قالوا و ما جُنّتنا من النّار ؟ قال الحمد لله و سبحان الله ولا اله الّا الله و الله اكبر ولا حول ولا قوّة الّا بالله فانّهنّ يأتين يوم القيامة مقدّماتٍ و مجنّباتٍ و معقّباتٍ و هنّ الباقيات الصّالحات .

و عن **ابى‌سعيدالخدرى** انّ رسول الله (ص) قال استكثروا من الباقيات الصّالحات ، فقيل وما هنّ يا رسول الله ؟ قال التّكبير والتّهليل والتّسبيح ولا حول ولا قوّة الّا بالله و قال **سعيد بن جبير** هى الصّلوات الخمس و هنّ الحسنات يذهبن السيّئآت . وعن **ابن‌عباس** قال هى الكلام الطيّب و الاعمال الصّالحة . وقيل

کلمة الشّهادة للّٰه والبرآءة من الشّرك ، لقوله : « وَجعلها کلمةً باقیةً فی عقبه ».
و سئل **الحسن** عن الباقیات الصّالحات ، فقال آلنّیّات والهمّات لانّ بها تقبل الاعمال وترفع . وقال **ابن جریر** الصّلوة الی الصّلاة والجمعة الی الجمعة و شهر رمضان الی شهر رمضان والحجّ الی الحجّ .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « واضرب لهم‌مثلاً رجلین»الآیة... حاصل این آیت و این‌قصّه ازروی فهم برذوق اهل ارادت اشـارتست بدو مرد که در ابتداءِ ارادت بربساط کرامت ازروی مکاشفت نشانی بینند از لطف حق ، دلی تازه ووقتی خوش وکاری بنظام و امیدی قوی ، ازین دو یکی صاحب آرزو بود ، دولت حقیقت میخواهد وکاربرنظام ، بی رنج وبی‌ریاضت تمام ، راست‌چون کسی که آرزوی درّشب‌افروز کند ، صعوبت دریـای مُخطر نـادیده و زفرات نهنگان جان ربای ناشنیده هرگز کی صورت بندد که بی رنج و بی خطر دست او بمروارید مراد رسد ، همچنین این مرد صاحب آرزو در راه پندار خود افسرده بمـانده هیچ ریـاضت نـاکرده و هیچ رنج نابرده و بآن وقت خویش و وجد خویش نقدی که در بدو ارادت روی بوی نموده غرّه شده و تکیه بر آن کرده و نفس خود را با هواء و شهوت اِلف داده تا بسر انجام ازآن وقت و وجد نیز بیفتاده ومرتد طریقت گشته و او را در رشتهٔ مهجوران و مردودان کشیدند وبا وی گفتند : «فارَقت من تهوی فعزّالملتقی » در صحبت چنین کس سود نیست ، وبهرهٔ او از آتش جزدود نیست ، و بریی او رفتن جز تاریکی وحسرت نیست .

باز مرد دیگر طالب استقامت است ، عنایت ازلی درو رسیده و توفیق الهی همراه او گشته بحسن منازلت وتحقیق معاملت وصدق مجاهدت روز افزون شده و باقصی الامانی رسیده ، صحبت این مرد همه سود است و آتش او بی دود است

وآب او روشن [1] است و بربی او رفتن امید زندگانی است.

آن مرد اوّل از غافلانست، زینت وآرایش وی مال وفرزندانست، و این مرد دیگر از عارفانست، زینت و آرایش وی امروز ایمان و یقین و فردا نعیم جاودان است، اینست که ربّ العالمین گفت:

«المال و البنون زینةُ الحیوةِ الدّنیا و الباقیاتُ الصّالحاتُ خیرٌ عند ربّك ثواباً وخیرٌ املاً» ـ شب معراج چون سیّد (ص) خواست که باز گردد گفتند ای سیّد سلام ما بکسانی رسان که ایشان دلها اززینت دنیا وصحبت خلق بپرداخته‌اند، یاد مرگ و قناعت بقوّت و صحبت با درویشان اختیار کرده اند، یعنی **بلال** و **سلمان** و **خباب** و **عمّار** و **بوذر** و **صُهیب** و **عبدالله مسعود** و امثال ایشان، جوانمردانی که ظاهر ایشان بحرمت و خدمت آراسته و باطن ایشان بنسیم رضا معتبر گردانیده، دیده شان کحل تجلّی یافته، جزبعبرت ننگرند و جز آیات و رایات قدرت نبینند، گوش ایشان و زبان ایشان بند حرمت بحکم شریعت برنهاده، تا جز حق و حکمت نشنوند و جز راستی و درستی نگویند، دست و پای ایشان‌ببند عصمت ورعایت‌بسته تا نشست وخاست و رفت وخواست ایشان جز بروفق فرمان نبود، اینست بیان آن کلمه که درخبرصحیح است: کنت‌له سمعاً و بصراً، چنانك دوستی مر دوستی راگوید تودیدهٔ منی و جان منی و تن منی، همچنین سمع و بصر مؤمن درتحت رایت ولایت حقیقت آید تا بگوش خرد جز آن نشنود که رضای دوست بود و جز آن ننگرد که مراد دوست بود وجز آن نگوید که بفرمان دوست بود، آنکه مر او را از درگاه عزّت این خلعت دهند که هرچه‌وی میکند اندر تقریب‌لطف بخود حوالت میکند، نبینی که **مصطفی** ـ (ص) راگفت درتنزیل مجید: «فلم تقتلوهم ولکنّ الله قتلهم ومارمیت اِذ رمیت و لکنّ الله رمی»، فعل ازرسول (ص) حاصل‌آمد از روی‌صورت، لکن چون رسول اندر حمایت عصمت بود و تحت رایت ولایت حقیقت بود و فعل وی جز بفرمان نبود، الله تعالی مرآن فعل را بوصف خود حوالت کرد تا معلوم گردد

۱ـ نسخهٔ ج: وآب او از سروا روشن.

که صادقان عاشقان پی جز بفرمان ننهند و همیشه خود را در دام شریعت و بند حقیقت محکم دارند ، نام خداوند مونس ایشان ، و ذکر خداوند پیشهٔ ایشان ، ورضاءِ خداوند قبلهٔ ایشان ، ومِهرخداوند دردل ایشان ، اینست که ربّ العالمین بفضل خود گفت با ایشان که : « والباقیاتُ الصّالحاتُ خیرٌ عند ربّك ثواباً وخیرٌ اَملاً ».

۵ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « ویومَ نُسَیِّرُ الجبالَ » یاد کن آن روز که کوهها را دررفتن آریم [۱] ، « و تَرَی الارضَ بارزةً » واندرون زمین بینی برروی زمین آمده [و زیر آن زبر گشته تا مردگان وگنجها برهامون افتند] ، « و حَشَرْناهم » و فراهم آریم [۲] ایشانرا ، « فلم نُغادِرْ منهم اَحداً (۴۷) » و پس نگذاریم که ازایشان در زیر زمین کس ماند .

« و عُرِضوا علی ربّکَ » و عرض کنند ایشانرا برخداوند تو [۳] ، « صَفّاً » صفها بر کشیده [صف صف برو عرض میکنند] ، « لقد جئتمُونا » و گویند ایشانرا آمدید بما ، « کما خلقناکُم اوّلَ مرّةٍ » چنانکه شما را آفریدیم روز پیشین ، « بل زَعَمتم » بلکه چنین میگفتید بپنداشت ، « اَن لن نجعلَ لکم موعداً (۴۸) » که ما شما را روز وعده ننهاده‌ایم .

« وَوُضِعَ الکتابُ » و نامه در دست خواننده نهند ، « فتری المُجرمینَ مُشفقین » کافران را بینی ترسان و لرزان ، « ممّافیهِ » از آنچ در آن روز است واز آنچ درآن نامه است ، « ویقولونَ یا وَیلَتَنا » وگویند ای وای برما ، نفرینا برما ، « مالِهذَا الکتابِ » چیست این‌نامه را ، چه حالست این نامه ؟ « لا یُغادِرُ صغیرةً ولا کبیرةً » فرونمیگذارد این نامه از کرد ما نه خُرد ونه بزرگ ،

۱ـ نسخهٔ ج : یاد کن آنروز که فرا رفتن آریم کوهها . ۲ـ نسخهٔ ج : کردیم .
۳ـ نسخهٔ ج : برخداوند تو وفرا دید او دهند .

« اِلاّ اَحصیها » مگر که همه را در شمار آورده ، « و وَجَدُوا ما عملوا حاضراً » و هرچه کردند[1] همه در پیش خود یـابند[2] ، « ولا یَظلمُ ربّک احداً (۴۹) » و ستم نکند خداوند تو بر کس [و به ناکرده نگیرد و از افزونی نپرسد] .

« و اذ قُلنا للملآئکة اسْجُدُوا لآدم » فریشتگانرا گفتیم سجود کنید آدم را ، « فسجدوا اِلاّ ابلیسَ » سجود کردند مگر ابلیس ، « کان من الجنّ » وی از جن بود در خلقت ، « ففسقَ عن امر ربّه » از فرمان برداری خداوند خویش بیرون شد ، « اَفَتتَّخذونه وذُرّیّته اولیآءَ من‌دونی » او را و نژاد او را بخدایان و یاران می گیرید فرود از من ؟ « وهُم لکم عدوّ » وایشان شمارا دشمنانند ، « بِئسَ للظّالمین بدلاً (۵۰) » بَد بدلی‌است‌ستمکاران‌را ابلیس ازخداوندایشان .

« ما اَشهَدْتُهم خلقَ السّموات و الارض » حاضر نکردم من ایشان را که آسمانرا می آفریدم و نه آنکه که زمین می آفریدم ، « ولا خَلْقَ انفسهم » و نه آنکه که ایشانرا می آفریدم ، « و ما کنتُ متّخذَ المْضلّین عضداً (۵۱) » و هرگز بیراه کنندگان را یار گیرنده[3] نبودم .

« و یومَ یقولُ نادُوا » و آن روز که گوید آواز دهید و خوانید « شُرکائی الّذین زعمتُم » این انبازان من که میگفتید بدروغ ، « فدَعَوْهُم » خوانند آن انبازان را ، « فلم یَستجیبوا لهم » و ایشانرا پاسخ نکنند و بکـار نیایند ، « و جعلنا بینهم مَوْبقاً (۵۲) » و میان ایشان کاری پدیدآید که در سر آن شوند .

« وَرَاَی المْجرمون النّارَ » وکافران آتش بینند ، « فظنّوا اَنّهم مُواقعوها » و بدانند که در افتادند در آن و شدنی اند بآن ، « ولم یجدوا عنها مَصرِفاً (۵۳) » و از آن باز گردانیدن روی را جای نیابند .

۱ـ نسخهٔ ج : وهرکه هرچه کردند .
۲ـ نسخهٔ الف : یاوند .
۳ـ نسخهٔ الف : باز گیرنده .

« و لقد صَرَّفنا فی هذَا القُرآن للنّاس من کلّ مَثَلٍ » از روی بروی گردانیدیم درین قرآن مردمانرا از هر گونه ای ، « و کانَ الانسانُ اکثرشیءٍ جَدَلاً (٥٤) » و آدمی پیچنده تر همه چیزست و ستیهنده تر [1] .

« و ما منعَ النّاسَ اَن یُؤْمنوا » باز نداشت مردمانرا که بگرویدندی ، « اِذ جآءَ هُم الهُدی » آنگه که بایشان آمد پیغام و رساننده ، « و یَستغفروا ربَّهم » و از کفر توبه کردندی ، « اِلّا اَنْ تاتِیَهُم سُنَّة الاوَّلین » مگر تا بایشان آیدهمچنان‌راست که‌بکافران پیشینیان آمدازمُثلات وعِبر ، « اَوْ یأتیهم العذابُ قُبُلًا (٥٥) » یا عذاب بایشان آید برابر و رویاروی آشکارا .

« و ما نُرسلُ المرسلین » ونفرستیم ما فرستادگان [2] ، « الّا مُبَشّرین » مگر بشارت دهان [فرمان بردارانرا] ، « و مُنذرینَ » و بیم نماینده و ترساننده [گردن کشانرا] ، « و یُجادل الّذین کفروا بالباطل » و پیکار میجویند و می پیچند کافران بکژ و دروغ ، « لِیُدْحضوا به الحقَّ » تا بیو کنند [3] و باطل کنند بپیکار خویش حق را ، « و اتَّخذوا آیاتی و ما اُنذروا هُزُواً (٥٦) » و سخنان من و وعید من بافسوس گرفتند .

« و مَن اَظلمُ » و کیست ستمکار تر [برخویشتن] ، « ممَّن ذُکِّر بآیات ربّه » ازآن کس که پند دهند او رابسخنان خداوند او، « فَاَعْرضَ عنها » وروی گرداند از آن ، « و نَسیَ ما قدَّمتْ یداهُ » وفراموش کرد کرده های خویش ، « اِنّا جعلنا علی قلوبهم اَکنَّةً ان یفقهوهُ » ما بر دلهای ایشان غلافها و پرد ها او کندیم تا این پیغام و این سخن در نیابند ، « و فی آذانهم وَقْراً » و در گوشهای ایشان بار و کری افکندیم ، « و اِن تدعُهُم الی الهُدی » و اگر ایشانرا با راست راهی خوانی ، « فلن یَهتدوا اِذاً اَبداً (٥٧) » راه نیابند ایشان هرگز .

۱ـ ستیهنده : نافرمان وستیزه کننده (برهان قاطع) .
۲ـ نسخهٔ الف : فریشتگان . ۳ـ نسخهٔ ج : بیفکنند .

« و ربُّکَ الغفورُ ذو الرَّحمةِ » و خداوند تو است آن آمرزگـار عیب پوش با مهربانی ، « لو یُؤا خذُهم بما کسبوا» اگر ایشانرا درین جهان فرا گیرد بآنچه کردند ، « لَعجَّلَ لهمُ العذابَ » ایشانرا هم در دنیـا بدوزخ شتـاباند ، « بَلْ لهم موعدٌ » نه که ایشانرا هنگامی است و روزی ، « لن یَجدوا من دُونه مَوْئلاً (۵۸) » چون عذاب بایشان رسد از پیش آن رستنگاهی نیابند .

« و تلکَ القُری » آنك آن شهر هـا [ی هلاك کرد گـان پیشینیان] ، « اَهْلکناهم لَمّا ظَلموا » هلاك کردیم ایشانرا آنگه که ستم کردند برخود ، « و جعلنا لِمَهْلکهم مَوْعداً (۵۹) » و هلاك کردن ایشان را هنگامها نهادیم .

النوبة الثـانیة

قوله تعالی : « و یوم نسیّرُ الجبالَ » ای واذکر یوم نسیّر الجبال عن وجهِ الارض فنقلعها قلعاً ونسیّر ها کما نسیّر السّحاب فی الدّنیا ـ یاد کن ای محمّد آن روز که از هول رستاخیز این کوههای عالم بر کنیم وچنانك میغ برهوا روان کردهایم آنرا روان کنیم ، قراءت مکّی و شامی و ابوعمرو « تُسیّر » بتا است و ضمّ آن و فتح یا « الجبالُ » برفع لام علیاسناد الفعل الی المفعول به و لکونه جماعة انّث الفعل ـ یعنیآن روز که کوهها روان کردانند ، چنانك جای دیـگر گفت : « و سُیّرتِ الجبال فکانت سراباً ـ واذا الجبالُ سیّرت » ، « و تَری الارض بارزةً » ای ظـاهرةً لیس علیها شئ من جبلٍ ولا شجرٍ ولا شئ یسترهـا لیری بعضهم بعضاً . و قیل « بارزةً » ای برز الّذین کانوا فی بطنها فصاروا علی ظهرها ، « وحشرنا هم » یعنی الموتی منالمؤمنین والکافرین الی الموقف والحساب ، « فلم نُغادر » ای لم نترك ، « منهم احداً » .

« و عُرضوا علی ربّك صفّاً » ای صفوفاً ، کقوله : « نُخرجکم طفلاً » ای اطفالاً یعنی کلّ زُمرةٍ و اُمّةٍ صفّ . وقیل « صفّاً » ای قیاماً ، « لقد جئتمونا » بلفظ عام است و بمعنی خاص ، ای یقال للکفّار « لقد جئتمونا کما خلقناکم اوّل

مرّةٍ » ـ آمدید بما چنانك شما را آفریدیم روز نخستین یکان یکان ، پای برهنه و سر برهنه بی هیچ پوشش ؛ چنانك در خبرست : ما علی احدٍ منهم قشرة ، ای شئ من کسوةٍ . و روی انّهم یُحشرون حُفاةً عُراةً غُزلا ، همانست که آنجا گفت : «ولقد جئتمونا فرادی کما خلقناکم اوّل مرّةٍ» ثمّ قال : « بَل زعمتم » این ـ بل ـ بجای واو عطفست یعنی وزعمتم ، منکران بعث را میگوید : « و زعمتم ان لا نفی بوعدنا فی اعادتکم ، و قیل الموعد هاهنا مکان الوعد بالمحاسبة .

« و وُضع الکتاب » ای اقیم الحساب و نصب المیزان ، این چنانست که پارسیان گویند دیوان بنهادند آنکه که خراج ستدن گیرند ، و قیل : « وُضع الکتاب » یعنی کتاب الاعمال فی ید صاحبه فی یمینه او شماله وهوما کتبه الحفظة علیه ، «فتری المجرمین » ای المشرکین ، « مشفقین» ای خائفین ، « ممّا فیه » من الاعمال السیّئة ، « ویقولون » عند وقوعهم فی الهلکة ، « یاویلتنا » هذه التّاء تزاد فی‌الویل احیاناً کما تزاد فی ثمّ ، واین کلمهٔ تفجّع‌است سخن درد زدگان ومصیبت رسیدگان ، گویند ویل برما این چه حالست و این چه نامه ، « ما لهذا الکتاب لا یُغادر صغیرةً ولا کبیرةً » من ذنوبنا ، و قیل بل جمیع اعماله مکتوبٌ فیه . قال **ابن‌عباس** الصّغیرةُ التّبسّم و الکبیرة القهقهة . و قال **سعیدبن جبیر** الصّغیرة اللّمم و التّجمیشُ و المسیسُ و القبلة والکبیرة الزّنا والمواقعة ، « اِلّا احصاها » قال **ابن‌عباس** علمها ، و قال **السّدی** کتبها و اثبتها ، و قال **مقاتل** حفظها و عدّها .

و ضرب رسول الله (ص) لصغائر الذّنوب مثلاً ، فقال : کمثل قومٍ انطلقوا یسیرون حتّی نزلوا بفلاةٍ من الارض وحضر صنیعُ القوم فانطلق کلّ واحدٍ منهم یحتطب فجعل الرّجل منهم یأتی بالعود و یجیءُ الرّجل بالعودین حتّی جمعوا سواداً و اجّجوا ناراً و انّ الذّنب الصّغیر یجتمع علی صاحبه حتّی تهلکه ، « و وجدوا ما عملوا حاضراً » مکتوباً . و قیل جزاء « ما عملوا حاضراً ولا یَظلمُ ربّك احداً » بزیادة العذاب اونقصان الثّواب ، وصحّ فی الخبر من نوقش فی‌الحساب

عُذّب ؛ ثمّ انّ الله سبحانه امر نبیّه (ص) ان یذکر لهؤلاءِ المتکبّرین عن مجالسة الفقراء قصّة ابلیس و ما اورثه من الکبر فقال :

« و اذ قلنا للملآئکةِ اسجدوا لآدم فسجدوا اِلّا اِبلیسَ کان من الجنّ »

ابن‌عباس گفت : قومی فریشتگانند که ایشانرا جن گویند از نار السّموم آفریده‌اند ایشانرا و دیگر فریشتگانرا از نور پاك آفریده اند ، **ابلیس** از آن قوم است که ایشانرا از نار السّموم آفریدند . و قیل الملائکة خلقوا من الرّیح و هم روحانیّون و ابلیس و سائر الجنّ من النّار . و بروایتی دیگر از **ابن‌عباس** نسبت وی با جنان است از آنکه روزگاری خازن بهشت بوده یعنی که جنّی است چنانك گویند مکّی ومدنی است . **شهر بن حوشب** گفت : **ابلیس** از آن قوم جن بود که ساکنان زمین بودند ، فریشتگان اورا باسیری گرفتند و بآسمان بردند و هرگز وی از فریشتگان نبود ، وگفته اند **ابلیس** اصل جن است وپدر ایشان ، همچنان که **آدم** اصل انس است و پدر ایشان و این جن نامی است که هم بر **فریشتگان** افتد هم بر **جان** وهم بر **شیاطین** لاجتنانهم جمیعاً عن اعین النّاظرین ، پس این جن که نسبت **ابلیس** با ایشانست شیاطین اند و ابلیس پدر ایشان و اصل ایشانست ونام وی بسریانی **عزازیل** است وبعربی **حارث** وله زوجة وذرّیّة ، لقوله : « افتتّخذونه وذرّیّته » .

قال **مجاهد** فمن ذرّیة ابلیس **لاقیس** و **ولهان** و هما صاحبا الطّهارة و الصّلاة و **الهفاف** و مُرّة و به یکنّی و **زلنبوّن** و هو صاحب الاسواق ، و **تیر** و هو صاحب المصائب ، و **الاعور** و هو صاحب ابواب الزّبوا ، و **مسوّط** و هو صاحب الاخبار یأتی بها فیلقیها فی افواه النّاس ولا یجدون لها اصلاً ، و **داسم** وهو الّذی اذا دخل الرّجل بیته فلم یسلّم ولم یذکر اسم الله یضرّه من المتاع مالم یُرفع او نجّس موضعه واذا اکل ولم یذکر اسم الله اکل معه .

قال **قتادة** انّهم یتوالدون کما یتوالد بنو آدم ، قال الله تعالی لابلیس انّی لا اخلق لآدم ذرّیّةً الّا ذرأت لك مثلها فلیس من ولد آدم احد الّا له شیطانٌ

قد قرن به ، « ففسق عن امر ربّه » ای خرج عن طاعة ربّه و الفسوق الخروج و الفاسق الخارج عن الطّاعة ، ثمّ جعل اسماً لکلّ خارج الی سوءِ عادة و سمّی رسول اللّه (ص) سباعَ الطّیر و ذوات السّموم فسقةً و سمّی الفارة فاسقةً و الوزغة فویسقة ، « افتتّخذونه و ذُرّیّته اولیآءَ من دونی » فتطیعونهم فی معصیتی ، « و هُم لکم عدوٌّ » کما کان لابیکم عدوّاً ، « بئس للظّالمین بدلاً » بئس البدل من اللّه ابلیس و ذرّیته و بئس البدل معصیة اللّه من طاعته و بئس البدل النّارُ من الجنّة .

« ما اَشهدتُهم » ای ما احضرتهم یعنی ابلیس وذرّیّته . وقیل الکفّار اجمع ، وقیل الملائکة ، « خلقَ السّموات والارض » فاستعین بهم علی خلقهما او اشاورهم فیه ، « ولا خلقَ انفسهم » ولا استعنت ببعضهم علی خلق بعضٍ . و قیل ما اعلمتم خلق انفسهم فکیف یعلمون خلق غیرهم ، اخبر جلّ جلاله عن کمال قدرته و استغنائه عن الاَنصار و الاعوان فیما خلق ، « و ما کنتُ متّخذَ المضلّین عَضداً » اعواناً لاستغنائی بقدرتی عن الاعوان و الانصار لانّ من استغنی عن معونة الاولیآء بعظیم سلطانه و کمال قدرته کان اشدّ استغناءً عن معونة الاعداء ؛ و در شواذ خوانده اند : « و ما کنت متّخذ المضلّین عضداً » بفتح تاوخا ، و معنی آنست که هر کز بی راه کنند کانرا یار مباش همچنانك موسی (ع) کفت : « ربّ بما انعمتَ علیّ فلن اکونَ ظهیراً للمجرمین » العضد والظهر و الید هذه الثّلاثة کنایات عن العون و الظّهیر ، یقال عضده یعضده اذا اعانه ، و فی الدّعاء : اللّهم انت عضدی و نصیری .

« ویومَ یقولُ » قرأ حمزة « نقول » بالنّون یعنی یقول اللّه للکفّار ، « نادوا » ادعوا بصوتٍ عالٍ ، « شرکآئی الّذین زعمتم » ای زعمتم انّها لی شرکاء لیمنعوکم من عذابی ، « فدعوهم » فنادوهم لایمین لهم علی اضلالهم ایّاهم ، « فلم یستجیبوا لهم » و استغاثوهم فلم یغیثوهم لکونها جماداً . و قیل لشغلهم بانفسهم ، « و جعلنا بینهم » وبین الکفّار و آلهتهم . و قیل بین اهل الهدی و الضّلالة ، « موبقاً » یعنی

امراً اوبقهم ای اهلکهم ، یقال یضرب بینهم وادٍ فیبقی المشرکون فی عدوةٍ و الشّرکاء فی عدوة .

و قال **عبدالله بن عمر** : و هو وادٍ عمیق فی جهنّم یفرق به یوم القیامة بین اهل لا اله الّا الله و بین من سواهم . و قال **عکرمة** : هو نهر فی النّار یسیل ناراً علی حافیته حیّاتٌ مثل البغال الدّهم فاذا ثاورت الیهم لتأخذهم استغاثوا بالاقتحام فی النّار منها . و قیل هو وادٍ فی جهنّم من قیحٍ و دمٍ . وقیل البین هاهنا بمعنی الوصال ای تواصلهم فی الدّنیا صارمهلکاً لهم . وقیل ـ الموبق ـ الموعد ، لقوله : « و جعلنا لمهلکهم موعداً » واصله من وبق یبق و وبق یوبقُ اذا هلك و اوبقه ای اهلکه ، ویقال للکبائر من الذّنوب الموبقات .

و فی الحدیث اجتنبوا السّبعَ الموبقات : الشّرك بالله ، و السّحر ، و قتل النّفس الّتی حرّم اللهُ الّا بالحقّ ، وا کل الرّبوا ، و اکل مال الیتیم ، و التّولّی یوم الزّحف ، و قذف المحصنات الغافلات .

« و رأی المجرمون النّار » عاینوها ، « فظنّوا » ایقنوا ، « انّهم مواقعوها » ای واقعون فیها وداخلوها من وقع اذا سقط ، « ولم یجدوا » یعنی الکفّار . وقیل الاصنام ، « عنها » ای عن النّار ، « مصرفاً » موضعاً یعدلون الیه لاحاطتها بهم من کلّ جانب .

روی **ابوسعید الخدری** انّ رسول الله (ص) قال انّ الکافر لیری جهنّم فیظنّ انّها مواقعته من مسیرة اربعین سنة .

« ولقد صرّفنا فی هذا القرآن للنّاس » ای ردّدنا القول فیه مرّةً بعد اُخری ، « من کلّ مثلٍ » یحتاجون الیه لیتذکّروا ویتّعظوا ، « وکان الانسانُ اکثر شیءٍ » خلقه الله ، « جدلاً » ای جدالاً و حجاجاً و خصاماً ؛ قیل اراد به الکافر **ابیّ بن خلف الجمحی** ، و قیل **النّضر بن الحارث** ، و قیل اراد به الانسان علی العموم ، فان قیل وهل یجادل غیر الانسان حتّی قال « وکان الانسان اکثر شیءٍ جدلاً » ؟ ـ فالجواب انّ ابلیس قد جادل و ان کلّ ما یعقل من الملائکة و الجنّ یجادل و

الانسان اکثر هذه الاشیاء جدلاً و صحّ من روایة **الزّهری** عن **علی بن‌الحسین** عن ابیه عن **علی بن ابی طالب** (ع) انّ رسول اللّه (ص) طرقه و فاطمةَ و قال اَلا قوما فصلّیا فقام علیّ و به لوثةٌ من نعاس، و هو یقول انفسنا بیداللّه فاذا شاء ان یبعثنا بعثنا فانصرف رسول اللّه (ص) و هو یضرب فخذه ویقول: «وکان الانسان اکثر شیءٍ جدلاً».

«وَما منعَ النّاس» أهل‌مکّة «ان یُؤمنوا» یعنی‌من اَن یؤمنوا، «اِذجآءَهم الهدی» القرآن والاسلام ومحمّد (ص)، «ویستغفروا» یعنی ومن ان یستغفروا، «ربّهم» و یتوبوا من کفرهم، «اِلّا ان تأتیهم سنّةُ الاوّلین» ای ما منعهم من الایمان و الاستغفار اِلّا اِتیانُ سنّة الاوّلین و هو الاستیصال، و قیل اِلّا انتظار العذاب، یعنی انّ اللّه قرّر علیهم العذاب فذلك الّذی منعهم من الایمان، «او یأتیهم العذابُ قُبلاً» عیاناً، یعنی القتل یوم بدرٍ، ـ قُبلاً ـ بضمّتین کوفیّ جمعُ قبیل یعنی قبیلاً قبیلاً ای صنفاً صنفاً یتلو بعضها بعضاً، وقرأالباقون ـ قِبلاً ـ بکسر القاف و فتح الباء ای معاینةً و مقابلةً، و فی الحدیث: انّ اللّه تعالی کلّم آدم قبلاً.

«و ما نُرسل المرسلینَ اِلّا مبشّرین» المؤمنین بالجنّة، «و مُنذرین» الکافرین النّار، «ویُجادل الّذین کفروا بالباطل» فی طلب الآیات ودفع النّبوّات. قال **ابن جریر** جدالهم بالباطل سؤالهم النّبی (ص) عن اصحاب الکهف وذی‌القرنین و الرّوح تعنّتاً. و قیل یُرید المستهزئین المقتسمین جادلوا فی القرآن، «لیدحضوا به» لیبطلوا بجدالهم، «الحقّ» یعنی القرآن والنّبوّة واصل الدّحض الزّلقُ، یقال دحضت رجله ای زلقت و فی الدّعاء: اللّهم ثبّت قدمی یوم تدحض الاقدام، و معنی قوله تعالی: «حجّتهم داحضةٌ» ای باطلة، «و اتّخذوا آیاتی» یعنی القرآن، «و ما اُنذروا» من النّار، «هُزواً» استهزاءً و باطلاً و لعباً.

«ومن اَظلمُ ممّن ذُکّر بآیات ربّه» وُعظ و تُلی علیه القرآن، «فاَعرض

عنها » و ترك قبولها و صار عنها فی عُرض ای ناحیةٍ « و نَسی ما قدّمت یداه » ای غفل عن ذنوبه السّالفة ، و فی الخبر : هذه یدای و ما جنیت بهما علی نفسی . ثمّ ذکر حالهم فقال : « اِنّا جعلنا علی قلوبهم اکنّةً » جمع کنانٍ ای عشاوة ، «اَن یفقهوهُ » یعنی کراهةَ اَن یفقهوه و لئلاّ یفقهوه ، « و فی آذانهم و قراً » ثقلاً و صمماً عن استماع الحقّ ، « و اِن تَدعهم » یا محمّد ، « الی الهدی » الایمان و القرآن ، « فلن یَهتدوا اذاً ابداً » ای بعد الاکنّة و الوقر .

« و ربّك الغفورُ ذوالرّحمةِ » فلا یعجل بالعقوبة ، « لویؤاخذهم بما کسبوا » بکفرهم ، « لعجّلَ لهم العذابَ » فی الدّنیا ، « بل لهم موعدٌ » یعنی القیامة و البعث والحساب ، « لن یجدوا من دونهِ مَوئلاً » یعنی موضع نجاةٍ ، یقال وال یئل ای نجا .

« و تلك القری اَهلکناُهم » یرید قوم نوح و عاداً و ثمود ، « لمّا ظلموا » کفروا ، « وجعلنا لمهلکهم » بفتح المیم و کسر اللاّم قراءة **حفص** علی انّه وقت الهلاك و زمانه ای جعلنا لوقت هلاکهم مَوعداً ، و قرأ **یحیی** عن **ابی بکر** : « لمهلکهم » بفتحتین علی انّه مصدرُ هلك ای جعلنا لهلاکهم موعداً ، و قرأ الباقون « لمهلکهم » بضمّ المیم و فتح اللاّم و هوِ الاهلاك ، یقال اهلکته اهلاکاً و مُهلکاً ای جعلنا لاهلاکنا ایّاهم ، « مَوعداً » ای میقاتاً واجلاً عندنا فلمّا بلغوه جاءهم العذاب .

النوبة الثالثة

قوله تعالی : « یوم نُسیّر الجبال » آن روز که مملکت دنیا بردارند و سرا پردهٔ عقبی بزنند و از هول رستاخیز کوهها فرا رفتن آید ، زمین فرا جنبش آید ، آسمانها در گردش آید ، عرش عظیم بصحرای قیامت بیرون آرند وبساط قهر بگسترانند و ایوان کبریا بر کشند و ترازوی عدل در آویزند و زمین را فرمان دهند که ای زمین ودیعتها بیرون ده ، زمین برخود بلرزد ، ودیعت باز

سپارد ، یکی را بینی که اززمین برآید چنانك خاکستر ازمیان آتش ، دیگری را بینی از لحد برآید چنانك دُر از میان صدف ، همی روند تا بمحشر و عرض دهند ایشانرا برخداوند اکبر چنانک گفت جلّ جلاله : « و عُرضوا علی ربّك صفّاً » ، ای پیران ناپاك شرم دارید از آن که شما را بر الله تعالی عرض کنند و سرپوش زرّاقی ازروی‌کار شما بردارند که : « فکشفنا عنك غطاءَك » ، ای جوانان با جهل پرغفلت بترسید از آن ساعت که دوزخ آشفته و زندان عدل بعرصات حاضر کنند که : « تکادُ تمیّزُ من الغیظ » ، ای عالمان بی امانت ، ای قرّایان بی دیانت بپرهیزیداز آن روز که : « تُبلی‌السّرائروتکشفُ الضّمائر» ، ای‌خداوندان تخت و جاه و کلاه بیندیشید از آن ترازوی عدل و دیوان مظالم قیامت که : « و وُضع الکتاب » . ای عوانان ناپاك یاد کنید آن ساعت که نامهٔ کردار در دست شما نهند و کرده های شما نیك و بد ، خُرد و بزرگ ، بشما نمایند که : « لا یُغادر صغیرةً ولا کبیرةً الّا اَحصیها » . خواجگی همهٔ خواجگان طوقی سازند ودر گردن ایشان افکنند ، امیری همهٔ امیران قیدی گردانند و برپایهای ایشان نهند و از نهاد هریکی دوزخی برآرند و هریکی را بخود عقوبت کنند ، آتش نومیدی درخرمنهای خلایق زنند و همه از یکدیگر تبرّا جویند ، عاصیان خیمهٔ اندوه و ندامت زنند ، آفتاب و ماه و سیّارات را بدود هیبت سیاه روی گردانند وبرقدر مایهٔ هر کسی با وی معاملت کنند وداد مظلوم ازظالم بستانند ، نه مزد مظلوم از آنچ سزای اوست بکاهند ، نه عقوبت ظالم برسزای وی بیفزایند ، اینست که ربّ العالمین گفت : « ولا یَظلمُ ربّك احداً » .

« ما اشهدتُهم خلق السّموات والارض ولا خَلق اَنفسهم » خداوند حکیم ، پادشاه نامدار عظیم ، در این آیت از استغناء جلال خود خبر میدهد و فردانیّت و وحدانیّت خود بکمال عزّ خود بخلق می نماید که نیستها را هست کننده منم ، وز نَبود بود آورنده منم ، و ازآغاز نو سازنده منم ، پدیدآرندهٔ مایه ازهرکار منم ، کنندهٔ هرهست چنانکه سزاوار منم ، چون آسمان وزمین وخلق آفریدم ، تنها خود بودم بی قلّت ، دانا بودم بی علّت ، توانا بودم بی حیلت ، نه مرا انباز بود

ونه کس بامن یاربود ، بی نیازاز خلق در کرد کاری ، یکتا بحق درآفرید کاری ، ای مرد طالب اگر نشانی میطلبی از ما ، این هفت قبّهٔ اخضر بر یکدیگر بی عمادی برداشته ـ نشان قدرت ما است و این هفت کُلّهٔ اغبر بر سر آب بداشته بیان حکمت ما است ، اکنون اندرین نشان قدرت و بیان حکمت نظاره میکن و شناخت جلال عزّت و در یافت کُنه عظمت ما برماحوالت میکن که آن نه‌برحدّ فهم عاقلانست ونه جای مشورت دانایان است ونه درگاه تأویل عالمان است : اذا تقاصرت علومُ الخلق عن العلم بانفسهم فکیف تحیطُ علومهم بحقائق الصّمدیّة و استحقاقه لنعوت الرّبوبیّة ، یقول الله تعالی : « ما اشهدتهم خلق السّموات والارض ولا خلق انفسهم » فلم یملك اللهُ الخلیقة علم نفسها فی نفسها فکیف تُدرك شیئاً من صفات مالکها .

٦ ـ النوبة الاولی

قوله تعالی : « **و اِذ قالَ موسی لِفتیهُ** » یاد کن ای **محمّد** که **موسی** شاگرد خویش را گفت ، « **لا اَبرحُ حتّی ابلُغ مجمعَ البحرین** » میخواهم رفت بر دوام تاآنگه که بدو دریا رسم بهم ، « **او اَمضیَ حُقُباً (٦٠)** » یا می روم هشتاد سال .

« **فلمّا بَلغا مجمعَ بینهما** » چون بهم آمدنگاه آن دو دریا رسیدند ، « **نَسیا حُوتَهما** » ماهی خویش را فراموش کردندآنجا ، « **فَاتَّخَذ سبیلهُ فی البحر سَرَباً (٦١)** » و ماهی راه دریا گرفت ودرآب شد .

« **فلمّا جاوَزا** » چون بر گذشتند [از آن جایگاه و آن رفتن افزونی بود] ، « **قالَ لفتیهُ** » **موسی** گفت شاگرد خویش را [**یوشع**] ، « **آتنا غَدآءَنا** » این چاشت ما بیار ، « **لقد لَقینا من سفرِنا هذا نصَباً (٦٢)** » که ازین مقدار افزونی که رفتیم سخت ماندگی دیدیم .

۱ـ نسخهٔ ج : تاآنگه که برسیدنگاه دودریا .

« **قال أرأيت اذ اوَينا الی الصَّخرةِ** » [یوشع] گفت دیدی آنگه که من با پناه سنگ شدم ، « **فانّی نسیتُ الحوتَ** » من ماهی را آنجا فراموش کردم ، « **و ما انسانیهُ الّا الشَّیطان اَن اذکُرَهُ** » و برمن فراموش نکرد که ترا خبر کردمی مگر دیو ، « **وَ اتَّخذ سبیلَه فی البحر عَجَباً** (۶۳) » وماهی در آب راه خویش گرفت راه گرفتنی شگفت .

« **قال ذلك ماکنّا نبغِ** » موسی (ع) گفت آنجا که آن ماهی گذاشتی ما آنجا می جستیم ، « **فارتدّا علی آثار هما قَصَصاً** (۶۴) » باز گشتند بر پی پی بپس باز پی جویان [1] .

« **فوَجدا عبداً من عبادنا** » یافتند رهیی را از رهیگان ما [2] ، « **آتیناهُ رحمةً من عندِنا** » که او را دانشی دادیم از نزدیك خویش ، « **و علّمناهُ من لدُنّا علماً** (۶۵) » و در او آموختیم از نزدیك خویش دانشی .

« **قال لهُ موسی هل اَتَّبِعُكَ** » موسی گفت ویرا ترا پس رو باشم وبتو پی بر ، « **علی اَن تُعَلّمَنِ** » بر آنچ در من آموزی ، « **ممّا عُلّمتَ رُشداً** (۶۶) » از آنچ در تو آموختند برراستی .

« **قال** » گفت [خصر] ، « **اِنَّك لن تَستطیعَ معیَ صبراً** (۶۷) » تو با من شکیبائی نتوانی .

« **و کیفَ تَصبِرُ** » و شکیبائی چون کنی ، « **علی مالم تُحط به خُبْراً** (۶۸) » بر چیزی و کاری که بدانش خویش بآن نرسی [و آشکارای آن کار ناپسندیده بینی] .

« **قال سَتَجدُنی ان شآء اللّهُ صابراً** » موسی (ع) گفت مگر که مرا شکیبایابی اگرخدای تعالی خواهد ، « **ولا اَعْصی لك اَمراً** (۶۹) » ودرهیچ فرمان از تو عاصی نشوم وسر نکشم .

۱ـ نسخهٔ الف : بربی‌پی پی‌جویان.

۲ـ نسخهٔ ج : یافتند بنده‌ای ازبندگان ما .

«**قال فان ِ اتّبعتنی**» خضر گفت اگر میخواهی مرا و بر پی من می روی ، «**فلا تَسئلنی عن شیء ٍ**» نگر از من هیچیز نپرسی البتّه ، «**حتّی اُحدثَ لك منه ذِکراً**(۷۰)» تا من ترا نوبنو میگویم که چه بود که من کردم .

«**فَانطَلَقا**» رفت موسی و خضر بهم ، «**حتّی اذا رَکبا فی السَّفینةِ**» تا آنکه که در کشتی نشستند ، «**خَرَقَها**» [و خضر بوم] کشتی را سوراخ کرد ، «**قال اَخرقتها لِتُغرق اَهلها**» موسی گفت کشتی بشکستی تا مردمان آنرا بآب بکشی ، «**لقد جئتَ شیئاً اِمْراً**(۷۱)» کاری آوردی سخت شگفت و بر دل گران .

«**قال اَلَمْ اَقُل**» خضر گفت نه گفته بودم ، «**اِنَّك لن تستطیعَ معیَ صبراً**(۷۲)» که تو با من شکیبائی نتوانی .

«**قال لاتُؤاخذْنی بما نسیتُ**» موسی گفت مگیر مرا بآنچه فراموش کردم ، «**ولا تُرهقنی من امری عُسراً**(۷۳)» و در کار من دشواری فرا سر من منشان .

«**فَانْطلَقا**» رفتند هر دو ، «**حتّی اذا لَقیا غلاماً**» تا آنکه که نو جوانی را دیدند ، «**فقَتلهُ**» خضر بکشت او را ، «**قال اَقتلْتَ نفساً زکیّةً**» موسی گفت بکشتی تنی را بی عیب ، «**بغیر نَفْسٍ**» بی قصاصی بروی ، «**لقد جئت شیئاً نُکْراً**(۷۴)» بازآوردی چیزی ناپسندیده ترازپیشین .

الجزء السادس عشر

«**قال اَلَمْ اقُل لك**» خضر گفت نه گفته ام ترا ، «**اِنَّك لن تستطیع معی صبراً**(۷۵)» که تو با من شکیبائی نتوانی .

«**قال اِن سَأَلتُك عن شیء ٍ بعدَها**» موسی گفت دیگرنپرسم از هیچیز که تو کنی [1] ، «**فلا تُصاحِبْنی**» پس ازین با من [2] [نیز صحبت مکن و] یار

۱ـ نسخهٔ ج : گفت اگرنیز ترا ازهیچیز که کنی پرسم .
۲ـ نسخهٔ الف : اگرپرسم با من .

مباش، «قد بلغتَ من لدُنّی عُذراً (۷۶)» در بُرینش [1] خویش ازمن بعذرخویش رسیدی بنزدیك من [2].

«فَانْطَلَقا» رفتند هر دو، «حتّی اذا اَتَیا اهلَ قریةٍ» تا آنکه که بشهری رسیدند، «اسْتَطْعما اَهلها» از مردمان آن خوردنی خواستند، «فاَبَوْا اَن یُضَیِّفو هما» بازنشستند که ایشان رامهمان داشتندی، «فوَجدا فیها جِداراً» در آن شهر دیواری یافتند، «یُریدُ اَن ینقضَّ» می خواست که بیفتد از بیخ، «فاَقامه» خضر دست بآن باز نهاد و با جای برد، «قال لَوْ شئتَ» موسی گفت اگر تو خواستی، «لَاتَّخَذْتَ علیه اَجراً (۷۷)» برین راست کردن دیوار ازایشان مزدی خواستی.

«قال هذا فراقُ بینی و بینكَ» خضر گفت اینست وقت فراق میان من و تو، «سَاُنَبِّئُك» پس اکنون خبر کنم ترا، «بتأویلِ مالم‌تَستطعْ علیه صبراً (۷۸)» بمعنی آنچ تو برآن شکیبائی نتوانستی کرد.

«امَّا السَّفینةُ فکانت لِمسَاکین» امّا آن کشتی ازآنِ قومی درویشان بود، «یعملونَ فی البحر» که کار میکردند در آن و بغلّهٔ [3] آن می زیستند، «فاَردتُ اَن اَعیبها» خواستم که‌آنرا معیب کنم، «و کان وَرآءَهُم ملكٌ» [ودر پیش مردمان آن کشتی] و در راه ایشان پادشاهی بود، «یأخُذُ کلَّ سفینةٍ غصباً (۷۹)» که هر کشتی که بی عیب بودی می بگرفت بناحق.

«و اَمَّا الغُلام» و امّا آن نو جوان، «فکان اَبَواه مؤمنین» پدر و مادر وی گرویدگان بودند، «فخَشینا اَن یُرهقَهما» دانستیم که اگر آن پسر بماند فرا سرایشان نشاند، «طُغیاناً و کفراً (۸۰)» ناپاکی وناگرویدگی.

«فاَرَدْنا اَن یُبدّلَهما ربُّهما» خواستیم که بدل دهد الله تعالی ایشانرا از

۱- برینش = بریدن و برش باشد (برهان قاطع)

۲- نسخهٔ الف : در برینش خویش رسیدی بنزدیك من.

۳- غله = دخل واجرت کرایه.

آن پسر ، « **خيراً منهُ زكوةً** » فرزندی به از او درهنر ، « **و اَقربَ رُحْماً**[۸۱] »
و نزدیکتر ببخشایش .

« **و امّا الجدارُ** » وامّا آن دیوار ، « **فكانَ لغُلا مَيْن يتيمين ِ في المدينةِ** »
آن ِ دو نارسیدهٔ پدر مرده بود درآن شارستان ، « **و كان تحتهُ كَنزٌ لهُما** » وزیر
آن دیوار آن دو یتیم را گنجی بود ، « **و كان اَبوهُما صالحاً** » و پدر ایشان
مردی نیکمرد بود ، « **فَارادَ ربُّكَ** » خواست خداوند تو ، « **اَن يَبلُغا اشُدَّ هما** »
که آن دو یتیم بمردی رسند ، « **و يَستخرجا كنزَ هُما** » و آن گنج خویش
بیرون آرند ، « **رحمةً من ربّك** » [وآن راست کردن دیوار] بخشایشی بود از
خداوند تو[برآن یتیمان] ، « **و ما فعلتُهُ عن اَمری** » وهرچه من کردم ازاین که
دیدی از کار خود نکردم ، « **ذلك تَأْويلُ مالم تَسطعْ عليه صبراً**[۸۲] » اینست
معنی آنك تو برآن شکیبائی نتوانستی .

النوبة الثـانية

قوله تعالی : « و اذ قال موسی لفتيهُ » ای اذكر اذ قال فانّ فی ذلك عبرةً
لمن اعتبرَ ، « قال موسی لفتيهُ » يعنی لغلامه و غلام الرّجل تابعهُ الّذی يتخرّجُ
به وهو التّلميذ وهو **يوشع بن نون بن افرائيم بن ميشا** و **ميشا** هو **موسی بن يوسف-
بن يعقوب** و كان يوشع نبیّ **بنی اسرائيل** من بعد موسی و هو الّذی وقفت عليه
الشّمس حتّی صلّی العصرفی مَغزاةٍ كان غزاها حتّی ادرك الصّلوة . و قال بعضهم
فتاه كان مملوكاً وهذا قول غريبٌ.

امّا ابتداءِ این قصّه ازقول **ابن عباس** آنست که **موسی** (ع) و **بنی اسرائیل**
چون در **مصر** آرام گرفتند و آنجا مقرّ خویش ساختند ، از جبّار کائنات فرمان
آمد : یـا موسی « ذکّرهم بايّام ِ اللهِ » ایشانرا پند ده و آن نعمتها که برایشان
ریختیم و نواختها که برایشان :

توراة و زمین **مصر** جای ایشان ساختن و نعمتها برایشان روان داشتن ، **موسی** ایشانرا خطبه‌ای بلیغ خواند ولختی از آن نعمتها و کرامتها که الله تعالی با وی کرده وبا **بنی اسرائیل** بر شمرد ، از مکالمت واصطفائیّت و القاءِ محبّت واصطناع و غیر آن ، مردی بر پای خاست گفت یا کلیم الله این همه دانسته ایم وشناخته ، هل من احدٍ اعلمُ منك ؟ در زمین هیچکس از تو دانا تر و عـالم تر هست ؟ ـ **موسی** (ع) گفت لا ، یعنی که هیچکس از من عالم تر نیست در زمین ، از ربّ العزّه او را عتاب آمد باین سخن و **جبرئیل** از حق پیغام آورد که ائت عبداً لی بمجمع البحرین فتعلّم منه فانّه اعلم منك ای **موسی** ما را بنده ایست در مجمع البحرین از تو داناتر ، رو و از وی علم آموز . **موسی** گفت چه نشانست او را و چگونه بوی رسم ؟ ـ گفت : ماهیی مملوح بردار با غلام خویش فرا راه باش تا بشطّ بحر آنجا که ماهی باز نیابی ، اورا آنجا یابی .

بروایتی دیگر از **ابن‌عباس** نقل کرده اند که **موسی** گفت بار خدایا : ایّ عبادك احبّ الیك ـ از بندگان خود کرا دوست تر داری ؟ ـ فقال الّذی یذکرنی ولا ینسانی ـ گفت بنده ای که پیوسته مرا یاد کند ویاد من فرونگذارد ؛ **موسی** گفت بار خدایا : از بندگان تو که حاکم تر و حکم کردنرا میان خلق پسندیده تر ؟ ـ گفت آنکس که حکم براستی کند بعدل وانصاف و بر پی هوای خود نرود . **موسی** گفت بار خدایا : از بندگان تو که داناتر وعلم وی تمامتر ؟ ـ گفت آنکس که پیوسته علم آموزد و علم دیگران فرا علم خویش آرد تا مگر بکلمه‌ای در رسد که وی را در دین سود دارد و او را هدی افزاید . گفت بار خدایا : اگر ازبندگان تو کسی از من دانا ترست مرا بر وی رهنمون باش تااز او علم گیرم ، گفت ای **موسی** مرا بنده ایست از تو داناتر درمجمع البحرین او را **خضر** گویند ، برو ازوی علم بیاموز ، ونشان آنست که ماهی مملّح در ساحل بحر آنجا که صخره است زنده شود ، آنجا که ماهی زنده شود اورا طلب کن که او را بیابی ، پس **موسی** و **یوشع** هردو فرا راه بودند وماهیی مملّح زاد را برداشتند.

فذلك قوله عزّوجل: «و اذ قال موسى لفتيهُ» سمّى فتيه لانّه كان يلازمه و يخدمه، «لا اَبرحُ» اى لا ازال، و الخبر محذوف يعنى لا ابرح ما شيأ اى لا ازال اسير اى ادوم عليه ولا افترُ. و قيل لا ابرحُ اى لا ازولُ يعنى لا ازولُ عن حالى فى السّير حتّى اصل، «حتّى اَبلغ مجمعَ البحرين» حيث يلتقى بحر فارس و بحر الرّوم. قال **محمّد بن كعب** اسمه **طنجه**، و قال **ابىّ بن كعب** افريقيّة. و قيل هما بحر المشرق و المغرب اللّذان يُحيطان بجميع الارض. و قيل العذب و الملح. وقيل البحران من العلم وهما **موسى والخضر**، «اَوامضى حُقباً» تقديره حتّى يكون اِمّا لقاء الخضر بمجمع البحرين و اِمّا السّير حتّى اصل اليه و ان كان حقباً و ـ الحقب ـ سبعون سنة، و قيل ثمانون سنة، و قيل سنة بلغة قيس، و قيل بُرهة من الدّهر غير محدودة جمعه احقاب و كذلك الحقبة جمعها حقب.

«فلمّا بلغا مجمعَ بينهما» اى مجمع وصل البحرين، «نَسيا حوتهما» انّما نسى الحوت احدهما و هو يوشع و انّما دخل موسى فى الكلام للصّحبة كما قال اُجيبت دعوتكما و موسى كان يدعو و انّما دخل هارون فى الكلام للصّحبة، و كقوله: «قالا ربّنا اِنّنا نَخافُ» وكان القائل موسى وهذا وجهٌ واسع فى العربيّة. و قيل نُسب النّسيان اليهما لانّ موسى نسى تعرف خبر الحوت و قد بلغ الموضع الموصوف له و نَسى الفتى ان يُخبره بما كان من الحوت، «فاتّخذ سبيله» اى اتّخذ الحوت طريقاً له من البرّ الى البحر، «سَرباً» اى سرب فيها سرباً والسّرب اسم و مصدرٌ يقال سرب يسرب سروباً وسرباً اذا دخل سرباً غير عميق. وقيل تقديره فاتّخذ سبيله سرباً فهما مفعولان، كقوله: «واتّخذ اللهُ ابراهيمَ خليلاً». وقيل بقى طريقه كالسّرب والآية على التّقديم والتّأخير لانّ ذهاب الحوت كان قد تقدّم على النّسيان.

موسى ويوشع بفرمان الله تعالى قصد مجمع البحرين كردند، زاد بر گرفته قرصى چند و ماهيى مملوح خشك شده، و گفته اند ماهى تازه بريان كرده، و از آن پاره اى خورده تا مجمع البحرين رسيدند بنزديك صخره، **موسى** گفت

یوشع را که : امکث حتّی آتیك ـ ساعتی درنگ کن تا من بتو باز آیم ، **موسی** (ع) حاجتی که درپیش داشت رفت وماهی که درزنبیل بود چون نم دریا باو رسید روح باز یافت و زنده شد و در آب شد ، **یوشع** گفت : ان حاء نبیّ الله حدّثته ـ چون **موسی** (ع) باز آید حدیث ماهی با وی بگویم ، فانساهُ الشّیطان ، چون **موسی** (ع) باز آمد حدیث ماهی فراموش کرد ، شیطان از یاد وی ببرد . و گفته اند چشمه‌ای بود آنرا ماءُ الحیوة میگفتند ، هیچ قطره ای از آن بمرده ای نرسیدی که نه در حال زنده گشتی ، **یوشع** دست بدان برد و وضو می کرد ، آنکه دست بیفشاند و قطره های آب بماهی رسید زنده گشت و در آب شد .

وعن **ابیّ بن کعب** مرفوعاً قال لمّا انتهیا الی الصّخرة وضعا رؤسهما فناما واضطرب الحوت فی المکتل فخرج منه فسقط فی البحر « فاتّخذ سبیله فی البحر سرباً » .

« فلمّا » استیقظ موسی نسی صاحبه ان یخبره بالحوت فانطلقا بقیّة یومهما ولیلتهما حتّی اذا کان من الغد ، « قال » موسی ، « لفتیهُ آتنا غدآءَنا » ماهی چون در آب شد ربّ العالمین بکمال قدرت خویش آن راه ماهی چون طاقی نگه داشت تا درنیامیخت . روی **ابیّ بن کعب** عن رسول الله (ص) قال انجاب المآء عن مسلك الحوت فصار کوةً لم تلتئم فدخل موسی الکوة علی اثر الحوت فاذاً هو بالخضر ، و قیل جمد المآء تحته ، و قیل صار صخراً . و قال **وهب** ظهر فی المآء من اثر الحوت شقٌّ واخدودٌ شبه نهر من حیث دخلت الی حیث انتهت .

پس ایشان از آن جایگاه که ماهی در آب شده بود بر گذشتند و رفتند چندانك الله تعالی خواست و آن رفتن افزونی بود ، **موسی** (ع) در آن رفتن افزونی گرسنه شد و بوی رنج رسید ولم یعیَ موسی فی سفرٍ قطّ الّا فی ذلك السّفر ، **یوشع** را گفت : « آتنا غدآءنا » ما نأکله بالغداة ، « لقد لَقینا من سفرنا هذا نصباً » عنآء و تعباً ، و ذلك انّه القی علی موسی الجوع بعد ما جاوزَ الصّخرة

١ـ نسخهٔ الف : خوانند .

لیتذکر الحوت و یرجع الی موضع طلبه .

فقال له فتاه وتذکر : « ارأیت اذ اَوینا الی الصّخرة » وانّما کان اَوی الیها یوشع لحاجته ، **یوشع** گفت دیدی آنگه که من پناه بسنگ بردم [1] حاجتی را که در پیش بود ماهی آنجا فراموش کردم آنگه از تیزی **موسی** (ع) بترسید گفت : « وما اَنسانیهُ الّا الشّیطان اَن اَذکره » . وقیل اعتذر بانساءِ الشّیطان لانّه لو ذکر ذلك لموسی (ع) ما جاوز ذلك الموضع وما ناله النّصب ، والمعنی شَغلَ الشّیطان قلبی بوسوسته فنسیت ان اذکره ، « واتّخذَ سبیلهُ فی البحر عجباً » این سخن از **یوشع** است وفعل ازحوت ، ای اتّخذ الحوت سبیله فی البحر اتّخاذاً عجباً ، و روا باشد که سخن از **یوشع** بود و فعل از حوت و تعجّب از **موسی** یعنی که **موسی** چون قصّهٔ حوت و در شدن وی بآب برآن صفت از **یوشع** شنید شگفت بماند وتعجّب کرد ، و روا باشد که فعل **موسی** نهند : ای اتّخذ موسی سبیل الحوت فی البحر عجباً ، ای تعجّب من ذلك . قال **عبدالرّحمن بن زید** ایّ شئ اعجب من حوتٍ کان دهراً من الدّهور یؤکل منه ثمّ صار حیّاً حتّی وثب فی البحر وکان شقّ حوت .

چون **یوشع** حدیث ماهی کرد **موسی** (ع) گفت : « ذلك ما کنّا نبغِ » ای نطلب ونرید من العلامة ، آن بود علامت و نشان آن که ما می‌جستیم ، « فارتدّا » ای رجعا ، « علی آثار هما » الّذی جاء منه ، « قصصاً » یَقصّان الاثر ای یتبعانِ اثر المجئ ، یقال قصّ اثره و اقتصّ علی اثره قصّاً وقصصاً .

« فَوجدا عبداً من عبادنا » ذکر **یوشع** اینجا منقطع گشت و علماءِ دین و اهل تفسیر را پس ازین در شأن و قصّهٔ وی هیچ سخن نیست ، و**موسی** (ع) بآن سَرَب درائر ماهی میشد تا به **خضر** رسید ، فاذاً هو بالخضر نائماً مُسجّیً بثوبٍ علیه المآء کالطّاق اوکالقبّة . وقیل کان نائماً فوق المآء علیه قطیفة خضراء قد دخلها تحت رأسه و تحت رجلیه . و قیل رآه علی طنفسةٍ خضراء علی وجه المآء فسلّم

۱ـ نسخهٔ ج : من باپناه سنگ شدم .

علیه ، فقال له من انت ؟ ـ فقال انا موسی بنی اسرائیل ، فقال له لقد کان لك فی التّوریة علم و فی بنی اسرائیل شغل ؟ ـ قال بلی و لکن الله عزّوجل امرنی ان آتیك واصحبك و اتعلم منك . وقیل اسم الخضر : **بلیاء بن ملکان بن یقطن** والخضر لقب له ، انّما سمّی خضراً لانّه جلس علی فروةٍ بیضاء فاهتزّت تحته خضراء والفروة کلّ نباتٍ مجتمعٍ اذا یبس ، و یقال هی الارض المرتفعة الصّلبة . و قیل انّما سمّی خضراً لانّه اذا صلّی اخضرّ ما حوله . قال **سعید** الخضر امّه رومیّة وابوه فارسیّ .

وعن **عبدالله بن شوذب** قال الخضر من ولد فارس و**الیاس** من بنی‌اسرائیل یلتقیان فی کلّ عامٍ بالموسم . و روی فی بعض الاخبار انّ رسول الله (ص) ذکر قصّة الخضر فقال کان ابن ملكٍ من الملوك فاراد أن یستخلفه من بعده فلم یقبل منه ولحق بجزایر البحور فطلبه ابوه فلم یقدر علیه

وعن **ابن ابی لهیعة** انّ الخضر ابن فرعون موسی حکاه **النّقاش** فی تفسیره و العهدة علیه ، و اختلفوا فی نبوّته فمنهم من قال هو نبیّ ومنهم من قال هو ولیّ و اختلفوا فی حیوته والجمهور علی انّه حیّ بعد فی زماننا فقالوا الخضر نبیّ والیاس نبیّ وهما فی الاحیاء یلتقیان فی کلّ موسمٍ فی عرفاتٍ .

وعن **عمرو بن دینار** قال انّ الخضر والیاس یحییان فی الارض مادام القرآن فی الارض فاذا رفع القرآن ماتا . وفی الخبر عن النّبی (ص) قال انّ اخی الخضر لیقضی ثلث ساعاتٍ من النّهار بین امم البحر ویشهد الصّلوات کلّها فی المسجد الحرام ویتهجّد بالسّحر عند سدّ یاجوج وماجوج .

وروی عن **محمّد بن اسحق** انّ موسی صاحب الخضر هو **موسی بن افرالیم بن یوسف** وهذا بعید ، فانّ الصّحیح عن **البخاری** انّ **سعید بن جبیر** قال قلت **لابن عباس** انّ **نوفاً البکالی** یزعم انّ **موسی** صاحب **الخضر** لیس هو موسی بنی اسرائیل ، انّما هو موسی آخر ، قال کذب عدوّ الله . و فی بعض القصص انّ **الخضر** لمّا رأی **یوشع بن نون** شرب من ماءِ الحیوة اخذه وجعله فی تابوتٍ وشدّه بالرّصاص

ورمى به في موج البحر و هذا بعيد بل صرفه **موسى** و ردّه الى بنى اسرائيل وانّما ذهب الى هذا من ذهب لانّ ذكره انقطع هاهنا .

« فوجدا عبداً من عبادنا آتيناه رحمةً من عندنا » يعنى النّبوّة و العلم و الطّاعة وطول الحيوة ، « وعلّمناه من لَدنّا علماً » اى علم من علمِ الغيب مالم يعلم غيره .

« وقال له موسى هل اتّبعك على اَن تُعلّمن » اى هل اصحبك على شرط ان تعلّمنى هدًى و صواباً ، « ممّا عُلّمت رُشداً » قرأ **بصرى** « رَشداً » بفتح الرّاء و الشّين و قرأ الباقون « رُشداً » بضم الرّاء واسكان الشّين و الرُّشد و الرَّشد لغتان كالبخل والبخل وانتصاب « رُشداً » على انّه مفعول تعلّمنى ، وقيل نصب لانّه مفعول له اى هل اتّبعك للرّشد .

« قال اِنّك لن تستطيعَ معىَ صبراً » لن تصبر على صنيعى لانّى علّمت غيب علم ربّى ، ثمّ اعلمه العلّة فى ترك الصّبر وتدارك قلبه به ، فقال :

« و كيف تَصبرُ على مالم تُحط به خُبراً » اى على مالم تعلمه من امرٍ ظاهره منكرٌ و باطنهُ بخلاف ظاهره ، وانتصاب « خُبراً » على المصدر لانّ معنى لم تُحط به خُبراً لم تَخبره خبراً ، يقال خبرتُ الشّئ اخبره واخبرته اذا استقصيت علمه وخبره .

« قال سَتجدُنى اِن شآءَ اللهُ صابراً » عن الانكار . وقيل عن السّؤال ، « ولا اَعصى لك اَمراً » اى اُتابعك على كلّ ما تريد ولا اُخالفك فى شئ . و قيل تمّ الكلام على قوله « صابراً » فصبر لمّا استثنى بقوله « اِن شآءَ الله » وعصى حيثُ لم يستثن ، فقال له **الخضر** : « فَانِ اتّبعتنى » اى صحبتنى ، « فلا تسئلنى عن شيءٍ » ممّا افعله ، « حتّى اُحدثَ لك منهُ ذكراً » اى حتّى اكونَ انا الّذى اُفسّره لك ، قرأ **نافع** و **ابن عامر** « فلا تَسئلنّى » بفتح اللاّم وتشديد النّون والوجه انّ الفعل قد الحق النّون الثّقيلة وُبنى معها على الفتح ، وقرأ الباقون « فلا تَسئلنى » باسكان اللاّم و تخفيف النّون و الوجه انّ الفعل مجزومٌ بلا الّتى للنّهى فسكنت اللاّم للجزم .

« فَانطلقا حتّی اِذا رَکبا فی السّفینة خَرقها » **موسی و خضر** هردو درساحل دریا می رفتند کشتیی بایشان بر گذشت ، اصحاب کشتی که ایشانرا دیدند بسیمای نیکان و نیك مردان ایشان را بی مزد در کشتی نشاندند ، و گفته اند که اصحاب کشتی **خضر** را بشناختند از آن در کشتی نشاندند بی مزد ، چون کشتی بمیان دریا رسید **خضر** تبر برداشت و کشتی را سوراخ کرد چنانك آب بکشتی برآمد ، **موسی** (ع) بجامهٔ خویش آن سوراخ بگرفت [۱] ، و گفته اند بوم کشتی بشکست امّا آب برنیامد ، **موسی** (ع) گفت : « اَخرقتها لِتغرق اهلها ؟ » ، قرأ **حمزة و الکسائی** « لیغرق اهلها » بالیای مفتوحةً و بفتح الرّاء و رفع الاهل و الوجه انّه علی اِسنادِ الفعل الی الاهل وارتفاعه به ، وقرأ الباقون « لتغرق » بالتّاء مضمومةً و بکسر الرّاء ونصب الاهل و الوجه انه علی اِسنادِ الفعل الی المخاطب وانتصاب الاهل بالفعل والمعنی : لتغرق ایّها المخاطب اهلها و هذا موافق لما قبله لانّه الخطاب و هو قوله : « اَخرقتها » ولما بعده وهوقوله : «لقد جئت» . برقراءت **حمزه و کسائی** گفت کشتی را بشکستی تا مردمان آن بآب غرق شوند ، و برقراءت دیگران گفت کشتی را بشکستی تا مردمان آنرا بآب غرق کنی . و قیل معناه هذا الفعل یُشبه فعلَ من یُرید الاغراق ، « لقد جئتَ شیئاً اِمراً » عظیماً منکراً مأخود من امرالقوم اذا کثروا واشتدّ امرهم .

چون **موسی** (ع) برفعل وی انکار نمود ، **خضر** گفت : « اَلم اَقل اِنّك لن تَستطیعَ معیَ صبراً » ، ایشان درآن سخن بودند که گنجشکی [۲] ازهوا فروآمد و منقار خویش برآب دریا زد و باز بپرید ، **خضر** گفت : یا موسی انّ علمی و علمك وعلم الخلائق کلّهم فی علم الله کهذه النّقرة الّتی اخذها من عُرض البحر ، **موسی** چون دید که کشتی شکسته را آب برنیامد و اهل کشتی را از آن هیچ زیان نداشت گفت :

« لا تؤاخذنی بما نسیتُ » ای بما غفلت فانّ النّسیان مرفوعٌ عن الانسان ، وقیل هو من النّسیان الّذی هو التّرك یعنی بما ترکت من وصیّتك . وعن **ابن‌عباس**

۱- نسخهٔ ج : بیاکند . ۲- نسخهٔ ج : بنجشك (که بهمان معنی است) .

انّ موسی لم ینس و لکنّه من معاریض الکلام و اراد شیئاً آخر نسیه ، « ولا تُرهقنی من اَمری عسراً » ای لاتضایقنی بهذا القدر فتعسر بصاحبک . و قیل « لا تُرهقنی » ای لا تُغشنی من امری عسراً ، یقال غلامٌ مراهق قارب اَن یغشاه البلوغ .

« فَانطلقا حتّی اذا لَقیا غلاماً فقتلهُ » پس از کشتی بیرون آمدند ودرشهر شدند ، و جماعتی کودکانرا دیدند که بازی میکردند ، **خضر** یکی را از ایشان که بروی نیکو تر بود و بجامه پاکتر و بطبع خوبتر[1] بگرفت و سر وی از تن جدا کرد ، قیل اقتلع رأسه ، و قیل ذبحه بالسّکین ، و قیل دمغ رأسه بالحجر ، و قیل رفسه برجله فقتله ، و قیل ضرب رأسهُ الجدار فقتله . **ابن‌عباس** گفت کودکی بود بحد بلوغ نارسیده بدلیل آنکه **موسی** گفت : « نفساً زکیّةً » ، و برقراءت **ابن کثیر** و **نافع** و **ابوعمرو** و **رویس** از **یعقوب** « زاکیةً » و هما واحدةٌ ای طاهرةً لم تبلغ حدّ التّکلیف فالزّکیّة فعیلة و الزّاکیة فاعلة وکلتاهما واحدة فی المعنی ، وقیل الزّاکیة الّتی لم تذنب قطّ والزّکیّة الّتی اذنبت ثمّ تابت ؛ قومی گفتند بالغ بود ولهذا قال موسی : « بغیر نفسٍ » ای بغیرقودٍ ولوکان صغیراً لم یکن علیه قصاص ولا تبعة :

قال **الکلبی** کان فتیً یقطع الطّریق ویأخذ المتاع ویلجاء الی ابویه فیحلفان دونه ولا یعلمان ذلك . قال **الحسن** کان رجلاً کافراً و العرب قد تقول للرّجل البالغ غلام ، و قیل کان اسمه **حیسون** و قیل **خشنود** و اسم ابیه **مَلاس** و اسم امّه **رحمی** ، وقیل **شهوی** . و عن **ابیّ بن کعب** قال سمعت رسول‌الله (ص) یقول الغلام الّذی قتله الخضر طُبع کافراً ، « لقد جئتَ شیئاً نُکراً » ای منکراً ینکره العقلاء و النّکر اشدّ و اعظم من الامر ، قرأ **ابن عامر** و **نافع** بروایة **ورشٍ** و **قالون** و **ابو بکر** و **یعقوب** « نُکراً » بالتّثقیل و الباقون « نکراً » بالتّخفیف و هما لغتان **کالعنُق و العنْق و الطّنُب و الطّنْب و الشّغُل و الشّغْل و الاصل** التّثقیل وقد مضی مثله .

۱ــ نسخهٔ ج : بطبع لبق‌تر.

آورده‌اند که **خضر** چون انکار **موسی** دید بر قتل غلام دست بشانهٔ غلام زد، شانهٔ چپ وی بیرون آورد و گوشت از وی باز کرد، براستخوان شانهٔ وی نبشته بود: کافر لا یؤمن باللّٰه ابداً.

« قال اَلَم اَقل لك اِنّك لن تستطيع معى صبراً » زاد فی هذه الآية ـ لك ـ لانّ التّنكير فيه اكثر.

« قال اِن سألتك عن شیءٍ » يعنی سؤالَ توبيخ وانكارٍ، « بعد ها » ای بعد هذه المسئلة، و قيل بعد هذه المرّة، و قيل بعد هذه النّفس المقتولة، « فلا تُصاحبنی » بالالف مضمومةُ التّاء قراءة الجمهور الّا ما رواه **ابن‌حسّان** عن **يعقوب** « فلا تَصحبنی » بفتح التّاء والحاء واسكان الصّاد بغير الفٍ، فتصاحبنی من المصاحبة و هو ان تكون من كلّ واحدٍ صحبة للاخر لانّه من باب المفاعلة فيكونُ الفعل فيه من الاثنين و تصحبنی من الصحبة و هو ممّا يكون الفعل لواحدٍ و المقصود هاهنا هوصحبة المخاطب فاضافَ الصّحبة اليه فقط، « قد بلغتَ من لَدنّی عُذراً» اعذرت فيما بينی و بينك فی الفراق، قرأ **نافع** « من لَدُنی » بضمّ الدّال و تخفيف النّون وقرأ **ابوبكر** « لدنی » باسكان الدّال واشمامها الضمّة وتخفيف النّون، وقرأ الباقون « لَدنّی » مضمومة الدّال مشدّدة النّون وهو الاصل الّذی ينبغی اَن تكون الكلمةُ عليه.

وعن **ابيّ بن كعب** قال كان رسول اللّٰه (ص) اذا ذكر احداً فدعا له بدا بنفسه، فقال ذات يومٍ رحمة اللّٰه علیّ وعلی اخی موسی لولم يحمله الحياء علی اخذ ذمامه الّا يصاحبه بعدها لراَی من عجايب غيب اللّٰه وعلمه شيئاً كثيراً.

« فانطلقا حتّی اذا اَتيا اَهل قريةٍ » از آنجا رفتند بشهر **انطاكيه**، و گفته اند شهر **ايله** [1] وهی ابعدُ ارضٍ اللّٰه من السّماء، وگفته اند شهر **باجروان** بزمين ارمنيّه، « استطعما اهلها » استطعمهم موسی و دخل الخضر فی الكلام للصّحبة، « فاَبوا اَن يضيّفوهما » يقول ضفته اذا جئته ضيفاً واضفته اذا دعوته الی

١ـ نسخهٔ الف: شهرابله.

ضیافتك و کذلك ضیّفته و الضّیف و الضّیفوفة المیل و سمّی الضّیف لانّه عدل من منزله الی منزل غیره ، « فوجدا فیها » ای فی القریة ، « جداراً یرید ان ینقضّ » لفظ الارادة هاهنا مجازٌ و المراد به یقربُ و یکادُ و هذا واسع فی العربیّة یقول تُرید الشّمس ان تمیل ، وقال الشّاعر :

یُریدُ الرّمح صدر بنی براءٍ و یُمسك عن دماءِ بنی عقیل

. . . « اَن ینقضّ » ای ینکسر ، قضضت الشّئ کسرته فانقضّ ای انکسر ، و قیل ینقضّ یسقط و منه انقضاض الکواکب ، « فاَقامهُ » ای مسّه الخضر بیده فاستوی الجدار ، و قیل هدمه و جدّد بناهُ و اعاده صحیحاً . و عن النّبی (ص) هدمه ثمّ قعد یبنیه . ـ **موسی** و **خضر** چون بآن شهر رسیدند مهمانی خواستند و ایشانرا مهمانی نکردند و طعام ندادند ، **مصطفی** (ص) گفت لئیمان بودند قوم آن شهر که ایشانرا طعام ندادند ، پس **خضر** دیواری دید در آن شهر طول آن صد گز و نزدیك بود که آن دیوار بیفتادی ، **خضر** دست بوی باز نهاد و راست کرد و یا آنرا بکند و باز نیکو و درست کرد ، **موسی** گفت : « لوشئت لاتّخذت علیه اجراً » ای لو شئت لاتّخذت علی اصلاحه اجرةً و جُعلاً . وقیل قریً وضیافةً ، قرأ **مکّی وبصری** « لتخذت » مخفّفة التّاء مکسورة الخاء ، وقرأ الباقون «لاتّخذت» مشدّدة التّاء مفتوحة الخاء و الوجه اِن اتّخذ علی افتعل و تخذ علی فعل کلاهما واحد فی المعنی کتبع واتّبع ، یقال اتّخذت مالاً اتّخذه اتّخاذاً و تخذته اتّخذه تخذاً علی فعل بکسر العین ، واظهر **ابن کثیر** و **حفص** الذّال و کذلك **یعقوب** ، هذا الحرف وحده و ادغم الباقون الذّال فی التّاء .

« قال هذا فراقُ » ای هذا وقت فراق ، « بینی وبینكَ » . وقیل هذا السؤال منك بعد عهدك وشرطك سبب فراقنا ولا اصحبك بعد هذا وانّما کرّرتین تأکیداً معناه فراقُ بیننا کما یقال لعن الله الغادر منّی ومنك ای الغادر منّا ، « سأُنبّئك » ای سأُخبرك قبل اَن تتفرّق ، « بتأویلِ مالم تستطع علیه صبراً » ای بمآل ماسألته عنه ولم تصبر علیه ، **خضر** گفت اکنون تفسیر کنم ترا آنچ بر آن [1] صبر نتوانستی

۱ـ نسخهٔ الف : ترا بر آنچه .

کرد و برمن انکار کردی :

امّا کشتی از آنِ چند درویش بود یعنی ده برادر ، پنج از ایشان زمن و پنج ازیشان کار کران دردریا یعنی که در دریا غوّاصی میکنند یا کشتی بکرا میدهند و بغلّهٔ آن زندگانی میکنند ، و گفته اند که کشتی وقف بود برایشان ، « فأردتُ أن اَعیبها » ای اجعلها ذات عیبٍ ، یقال عبته اذا جعلته ذاعیب فانت عائب و ذاك معیب ، « و کان ورآءَ هم» ای امامهم، « ملكٌ » کافر اسمه **جلندی** ، « یأخذُ کلّ سفینةٍ » صالحةٍ ، « غصباً » . و قرأ **عثمان** « کلّ سفینةٍ صالحةٍ » ، قیل وامر **عثمان** فکتب الی بلاد المسلمین بان یکتب فی المصاحف : « صالحةً » ، و قال قد قامت عندی البیّنة بها و کان ذلك فی آخر عمره فلم ینتشر . وفی الآیة دلیل علی اَنّ المسکین وِان کان یملك شیئاً فلا یزول عنه اسم المسکنة اذا کانت به حاجةٌ الی ما هو زیادة علی ملکه و یجوز له اخذ الزّکوة . و سئل **ابن عباس** کیف کانوا مساکین والسّفینةُ قد تساوی الف دینار ، فقال المسافرمسکینٌ وان کان معه الفُ دینار .

« وامّا الغلامُ فکان ابواه مؤمنین فخشینا » ای علمنا ان عاش ان یصیر سبباً لکفر والدیه و عصیانهما الله لانّهما کانا شدیدی الحبّ له ، ومعنی « یُرهقهما » یغشیهما . و قال **الزجّاج** یحملهما علی الرّهق وهو الجهل .

«فأردنا اَنْ یبدلهما ربّهما » قرأ **نافع** و **ابوعمرو** « یُبدّلهما» بالتّشدید و کذلك فی **النّور** : « و لیبدّلنّهم » و فی **التّحریم** : « اَن یُبدّله » و فی **القلم** : « اَن یبدّلنا » . و قرأ الباقون « یُبدلهما » بالتّخفیف و کذلك فی الجمیع الّا **ابن عامر** و **حمزة** و **الکسائی** و **حفص** عن **عاصم** فانّهم قرأوا فی **النّور** وحده بالتّشدید و فی الباقی بالتّخفیف ، و الوجه انّ بدّل مثل ابدل و کلاهما قد جاء فی القرآن والتّبدیل فیه اکثر من الابدال و المعنی اردنا ان یرزقهما الله ولداً یکون ، « خیراً منهُ زکوةً » ای اتمّ صلاحاً و اطهر دیناً ، « و اقرب رحماً » قرأ **ابن عامر** و **یعقوب** « رُحُماً » بضمّ الحاء وقرأ الباقون « رُحْماً » بسکون

الحاء و الوجه انّ رُحما و رُحما واحد و المضموم عینه اصل و المسكّن مخفّف منه و كالشّغل والشّغل ای رحمةً وعطفاً الرّحم والرّحمة والمرحمة بمعنی واحد. وقيل هو من الرّحم و القرابة ای ابرّ بوالديه و اوصل للرّحم.

كلبی گفت الله تعالی بجای این پسر ایشانرا دختری داد که پیغامبری او را بزنی کرد و هفتاد پیغامبر از فرزندان او پدید آمد ، وگفته اند چهارصد پیغامبر ازنسل وی بودند ، وگفته اند این دختر **یونس متّی** را دریافت و بسبب وی امّتی عظیم بهدایت حق رسیدند وآن پسر که **خضر** اورا بکشت کافر بود و صلاح پدر ومادر در کشتن وی بود.

قال **قتاده** قد فرح به ابواه حين وُلد وحزنا عليه حين قتل ولو بقى كان فيه هلاكهما فليرض امرؤ بقضاء الله فانّ قضاء الله للمؤمن فيما يكره خير له من قضائه فيما يُحبّ.

« و امّا الجدارُ فكان لغلامين يتيمين في المدينةِ » **خضر** گفت امّا آن دیوار که اصلاح آن کردم رایگان [1] ازآن دو یتیم بود در آن شهر نام ایشان **اصرم و صریم** ، « و كان تحته كنزٌ لهما » و در زیر آن گنجی نهاده ایشانرا. روى انّ النّبی (ص) قال : كان ذهباً و فضّة ، قال **ابن‌عباس و الحسن** كان لوحاً من ذهب مكتوبٌ فيه عجباً لمن يؤمن بالقدر كيف يحزن ، و عجباً لمن يوقن بالرّزق كيف يتعب ، وعجباً لمن يؤمن بالموت كيف يفرح ، وعجباً لمن يؤمن بالحساب كيف يغفل ، و عجباً لمن يعرف الدّنيا و تقلّبها باهلها كيف يطمئنّ اليها ، لا اله الّا الله محمّد رسول الله ، و في الشّق الآخر انا الله لا اله الّا انا وحدى لا شريك لى خلقتُ الخير والشرّ فطوبى لمن خلقته للخير واجريته على يديه والويل لمن خلقتهُ للشرّ واجريته على يديه . وقال بعضهم الكنز المطلق عند العرب هو المال الّا ان يُقيّد باضافةٍ فيقال كنز علمٍ و كنز حكمةٍ و كنز جودٍ ، ثمّ قال : « و كان ابوهما صالحاً » قال **ابن‌عباس** ابوهما السّابع و اسمه **كاشح** وكان سيّاحاً ـ میگوید

۱ـ نسخهٔ ج : رایگان وبی جعل.

پدر هفتمین ایشان نیك مرد بوده بصلاح ، ربّ العزّه بر کت صلاح آن پدر هفتمین باین دو یتیم در رسانید و آن گنج ایشانرا نگاهداشت .

وفی بعض الآثار انّ اللهِ عزّ وجل لیحفظ بصلاح الرّجل الصّالح ولده و ولد ولده ومشربته الّتی هوفیها و الدّویرات حوله فیما یزالون فی حفظ من الله عزّوجل وستر . وعن **سعید بن المسیّب** انّه کان اذا رأی ابنه قال ای بنیّ لازیدنّ صلاحی من اجلك رجاء ان احفظ فیك ویتلوهذه الآیة . ویحکی انّ بعض العلویّة دخل علی **هرون الرّشید** وقدهمّ بقتله فلمّا دخل علیه اکرمه وخلّی سبیله فقیل له بم دعوت حیث نجّاك الله قال قلتُ یـا من حفظ الکنز علی الصبیّین بصلاح ابیهما احفظنی منه بصلاح آبائی ، « فاراد ربّك » یـا موسی ، « اَن یبلغا اَشُدّهما » ای الحلم و وفور العقل و تدبیر المعاش ، « و یستخرجا کنزهما » ای و یُخرجا مالهما ، «رحمةً من ربّك » قیل هو متّصل باستخراج الکنز ، وقیل متّصل بفعله یعنی فعلت ما فعلت رحمة من ربّك ، « وما فعلتهُ عن امری » ای عن رأیی وتدبیری ، «ذلك» ای الا جوبة الثلثة ، « تأویلُ مالم تسطع علیه صبراً » حذف التّاء تخفیفاً

و لمّا اراد **موسی** ان یفارقه قال له اوصنی فقال کن نفّاعاً ولا تکن ضرّاراً ارجع عن اللّجاجة ولا تمش فی غیر حاجةٍ ولا تضحك من غیر عجبٍ ولا تعیّرنّ احداً بخطیئةٍ یابن عمران . وروی انّه لمّا فارق موسی الخضررجع الی قومه وهم فی التّیه .

النوبة الثـالثة

قوله تعالی : « و اذ قال موسی لفتیهُ » الآیة . . . **موسی** را (ع) چهار سفر بود : **یکی** سفر هرب چنانکه الله تعالی گفت حکایت از **موسی** : « ففررتُ منکم لمّا خِفتکم » . **دوم** سفر طلب لیلة النّار وذلك قوله : « فلمّا اَتیها نودیَ من شاطئ الوادِ الاَیمن » . **سوم** سفرطرب : « ولمّا جآء موسی لمیقاتنا » . **چهارم** سفر تعب . « لقد لقینا من سفرنا هذا نصباً » .

امّا **سفر هرب** اورا دربدوکار بود از دشمن بگریخته وروی به **مدین** نهاده و آن مرد قبطی کشته چنانك ربّ العزّه گفت : « فوکزهُ موسی فقضی علیه » آنجا که عنایت بود فلاح و پیروزی را چه نهایت بود ، چون الله تعالی را در کار **موسی** عنایت بود اورا درآن قتل عذر بنهاد کفت **موسی** دست بوی زد قضاءِ من درو رسید ، آنکه کفت **موسی** را در آن کناه نبود کناه دیو را بود وآن فعل از دیو بود : « قال هذا من عمل الشّیطان » . همچنین بندهٔ مؤمن را بفضل خود عذر بنهاد و عفو خود در وی رسانید کفت : « استزلّهم الشّیطانُ ببعض ما کسبوا ولقد عفا اللهُ عنهم » الله تعالی کناه از ایشان درکذاشت آن وسوسهٔ شیطان بود و عمل دیو .

دیگر **سفر طلب** بود لیلة النّار که **موسی** بطلب آتش می شد ، آن چه آتش بود که همهٔ عالم برآتش نشاند ؟ - هرجا که حدیث آتش **موسی** رود از شور او همهٔ عالم بوی عشق کیرد ، **موسی** بطلب نار شد نور یافت ، این جوانمردبطلب نورشد ناریافت ، اکر **موسی** را بی‌واسطه حلاوت سماع کلام‌حق رسد ، چه عجب اکر دوستان او را از آن بوئی رسد ، اکر آتش **موسی** آشکارا بود ، آتش این جوانمردان نهانست ، ور آتش **موسی** در درخت بود ، آتش این جوانمردان در جانست ، او که دارد داند که چنانست ، همهٔ آتشها تن سوزد و آتش دوستی جان ، باآتش جانسوز شکیبائی نتوان .

و امّا **سفر الطّرب** فقد سبق ذکره فی قوله : « و لمّا جآءَ موسی لمیقاتنا » الآیة ...

سفرچهارم **موسی** ، **سفر تعب** بود اشارتست بسفرمریدان دربدایت ارادت ، سفر ریاضت و احتمال مشقّت ، تهذیب سه چیز را : نفس را ، وخوی را ، ودل را . تهذیب نفس سه چیزاست : از کله وا آزادی آوردن [1] ، و از غفلت وا بیداری ، و ازکزاف وا هشیاری . و تهذیب خوی سه چیز است : از ضجر وا صبرآئی ، و

۱- یعنی ازکله وشکایت به شکرکزاری کرائیدن.

ازبخل وا بذل ، و از مکافات با عفو . و تهذیب دل سه چیزاست : از هلاك امن با ترس آئی ، و از شومی نومیدی وا برکت امیدآئی ، و از محنت پراکندگی دل باآزادی دل آئی . ومادّت این تهذیب سه چیزست : اتّباع علم ، وغذاءِ حلال ، و دوام ورد وثمرهٔ آن سه چیزست : سرّی باطلاع مولی آراسته ، وجانی بمهر سرمدیّت افروخته ، وعلم لدنّی بی واسطه یافته .

اینست که ربّ العالمین با خضر کرامت کرد ودر حقّ وی گفت : « وعلّمناه من لدنّا علماً » . هر که صفات خود قربان شرع مقدّس تواند کرد ما اسرار علوم حقیقت بردل او نقش گردانیم که : « وعلّمناه من لَدنّا علماً » گویندهٔ این علم محقّقاست که ازیافت‌سخن گوید ، نوربرسخن وی پیدا وآشنائی‌برروی وی‌پیدا و عبودیّت درسیرت وی پیدا ، برقی از نور اعظم دردل وی تافته و چراغ معرفت وی افروخته واسرار غیبی اورا مکشوف شده چنانك خضر را بود درکار کشتی وغلام ودیوار ، نگرتاظنّ نبری که موسی کلیم باآنکه اورا بدبیرستان خضر فرستادند خضر را بروی مزید بود کلاّ ولمّا که بردرگاه عزّت بعد از مصطفی (ص) هیچ پیغامبر راآن مباسطت وقربت نبود که موسی را بود ، امّا خضر را کورهٔ ریاضت موسی گردانید چنانك کسی خواهد تانقره با خلاص‌برد در کورهٔ‌آتش نهد آنکه فضل‌نقره را بودبر کورهٔ‌آتش نه کوره وآتش‌رابرنقره ، وآنچ خضر گفت : « اِنّك لن تستطیعَ معی صبراً » برمعنی فهم اشارت میکند که یاموسی سرّ فطرت تو با شواهد الهیّت چندان انبساط دارد که گوئی : « اَرنی اَنظر الیك » ومن که خضرم قدرت وقوّت آن ندارم که این حدیث را بردل خود گذر دهم یا اندیشهٔ خود با آن پردازم ، سلطنت تو بـا غصّهٔ حرمان من در نسازد : « اِنّك لن تستطیع معی صبراً » .

امّا شکستن کشتی در دریا و کشتن غلام وبـاز کردن دیوار ، این هریکی ازروی فهم برذوق اهل مواجید اشارت باصلی عظیم دارد ، گفته اند که دریا دریای معرفتست ، که صد هزار وبیست واند هزار نقطهٔ عصمت هریکی با امّت خویش و قوم خویش درآن دریا غوّاصی کردند بامیدآنك مگر جواهر توحید ازآن دریا

در دامن طلب گیرند که : « من عرف نفسهُ فقد عرف ربّه » ، و آن کشتی کشتی انسانیّت است که خضر می خواست تـا بدست شفقت آنرا خراب کند وبشکند و خداوندان آن سفینه مساکین بودند ، سکینه صفت ایشان ، و از بارگاه قِدم بـا ایشان این خطاب رفته که : « هو الّذی انزل السّکینةَ فی قلوب المؤمنین » و مصطفی (ص) چون اقبال تجلّی جلال حق دید بر دلهای ایشان گفت : اللّهم اَحینی مسکیناً وامتنی مسکیناً واحشرنی فی زمرة المساکین ، خضر چون بدست شفقت کشتی انسانیّت خراب کرد ، موسی (ع) ظاهر آن بپیرایهٔ شریعت و طریقت آراسته وآبادان دید گفت : « اخرقتها لتغرق اهلها ؟ » خضر جواب داد که : « وکان و رآءَهم ملكٌ» از پس این آبادانی ملکی است شیطانی که درجوار کشتی کمین قهر ساخته تا بقهر ومکر خود سفینه را بستاند وروز وشب در وی راه کند که : انّ الشّیطان یجری من ابن آدم مَجری الدّم ، این آراستگی و آبادانی بدست شفقت برداریم تـا چون شیطان بیاید ملك وار ظاهر خراب بیند پیرامن آن نگردد .

و آن غلام که خضر او را کشت و موسی (ع) بر وی انکار کرد اشارتست به مُنی و پنداشت که در میدان ریاضت و کورهٔ مجاهدت از نهاد مرد سر برزند ، گفت ما را فرموده اند تا هرچه نه نسبت ایمانست سرش به تیغ غیرت برداریم ، نتیجهٔ پنداشت چون در پنداشت خویش ببلوغ رسد کافر طریقت گردد ، ما خود درعالم بدایت راه کفر بروی زنیم تا بحدّ خویش باز رود .

و امّا دیوار که آنرا عمارت کرد اشارتست بنفس مطمئنّه ، چون دید که در کورهٔ مجاهدت پاك و پالوده گشته ونیست خواهد شد گفت یا موسی مگذار که نیست گردد که اورا بر آن درگاه حقوق خدمت است ، عمارت ظاهر او ومراعات باطن اوفرض عین است که : « انّ لنفسك علیك حقّاً »و درتحت وی خزائن اسرار قِدم نهـاده اند ، اگر این دیوار نفسانی پست شود ، خزینهٔ اسرار ربّانی برصحرا افتد وهر بی قدری و ناکسی در وی طمع کند ، و سرّ این کلمات آنست که گنج حقیقت را درصفات بشریّت نهاده اند ، اطوار طینت درویشان پردهٔ آن ساخته ،

همانست که آن جوانمرد گفته :

دین ز درویشان طلب زیرا که شاهانرا مدام
رسم باشد گنجها در جای ویران داشتن

ویقال لمّا کانت السّفینة قال الخضر اردتُ اَن اعیبها اخبرعن نفسه الانفراد بالارادة فیه حیث قال فاردت اَن اعیبها مراعاة للادب حین اضاف الی نفسه ارادة العیب فلمّا انتهی الی حدیث الغلام المقتول ، قال فاردنا لمّا کان فیه القتل و الخلق القتل منه کسباً والخلق من الله فضلاً و لمّا اِنتهی الی حدیث الیتیمین قال : « فاَراد ربّك ان یبلغا اَشدّهما » لانّه لم یکن لتکسّبه فیه شیٔ . وقال ابن عطاء لمّا قال الخضر فاردت اوحی الیه فی السّرّ من انت حتّی تکون لك ارادة فقال فی الثانیة فاردنا فاوحی لها فی السّرّ من انت و موسی حتّی تکون لکما ارادة فرجع و قال : « فاَراد ربّك »

۷ - النوبة الاولی

قوله تعالی : « و یَسئلونك عن ذی القَرنَین » می پرسند از ذوالقرنین « قل سأتلوا علیکم منه ذکراً (۸۳) » بگوی آری بر شما خوانم قصّه وی[1]

« اِنا مکّنّا له فی الارض » ما اورا دست رس دادیم در زمین ، « و آتیناهُ من کلّ شیءٍ سبباً (۸۴) » و از هرچیز ویرا چاره ای دادیم و دانشی .

« فاَتبع سبباً (۸۵) » تا بر آن چاره و دانش برفت راه جویان .

« حتّی اذا بَلَغ مغربَ الشّمس » تا آنکه که رسید بآنجا که آفتاب فرو شود ، « وجدَ ها تَغربُ فی‌عینٍ حَمئةٍ » آفتاب را یافت که درچشمهٔ گرم[2] فرو شد ، « و وجدَ عند ها قوماً » و بنزدیك آن چشمه مردمانی یافت ، « قُلنا یا ذاالقَرنین » ما گفتیم ای ذو القرنین ، « اِمّا ان تُعذّبَ و اِمّا ان تتّخذ فیهم

۱- نسخهٔ ج : خوانم ازو یادی و قصه‌ای

۲- نسخهٔ ج : درچشمه‌ای آب گرم

حُسناً[۸۶] » یا آنکه عذاب کنی یا آنکه در ایشان کاری بردست گیری آن یا آن .

« **قال امّا من ظَلَم** » ذو القرنین گفت امّا آنکس که کافرست ، « **فسوف نُعذّبُه** » آری عذاب کنیم ما او را ، « **ثُمَّ یُرَدُّ الی ربّه** » آنکه او را با خداوند وی برند ، « **فیُعذّبُهُ عذاباً نُکراً**[۸۷] » تا عذاب کند ویرا عذابی سخت تر ومنکرتر .

« **و امّا من آمن و عمل صالحاً**» وامّا آنکس که بگرودوخدایراجلّ جلاله کار نیك کند ، « **فلهُ جزآءَ الحُسنی** » او راست پاداش نیکوئی [۱] ، « **و سنقولُ له مِن اَمْرِنا یُسراً**[۸۸] » و از کار خویش [و توان خویش و زبان خویش] نیکوئی کنیم با او .

« **ثُمَّ اَتْبع سبباً**[۸۹] » آنکه بر پی چاره ایستاد وتوان جُست .

« **حتّی اذا بلغَ مطلع الشّمس** » تا آنکه که بآنجای رسید کـه آفتاب می‌برآمد ، « **وجدها تطلع** » آفتاب را چنان یافت که برمی‌آمد وبرمی‌تافت ، « **علی قومٍ لم نجعلْ لهم من دونها سِتراً**[۹۰] » برگروهی که میان ایشان و میان آفتاب هیچ پوشش نبود .

« **کذلكَ** » چنان هن [که اهل [۲] مغرب بودند در کفر] ، « **و قد اَحَطْنا بما لَدَیْه خُبراً**[۹۱] » ومادانابهرچه با اوست وآنِ اوست وباوست بآگاهی ودانش خویش .

« **ثُمَّ اَتبع سبباً**[۹۲] » پس آنکه بر پی [۳] چاره جستن ایستاد .

« **حتّی اذا بلغَ بین السَّدَّیْن** » تا آنکه که رسید میان دو اوراز [۴] آن دو کوه ، « **وجد من دونهما قوماً** » جز از آن دو گروه [که بغرب و شرق یافته بود] گروهی یافت ، « **لا یَکادُون یَفقهون قولاً**[۹۳] » که هیچ نکامستندی[۵] که

۱ـ نسخهٔ الف : نیك نامی نیکوئی . ۲ـ نسخهٔ الف : چنانك اهل .
۳ـ نسخهٔ ج : باز بربی . ٤ـ اوراز = افراز وبلندی (برهان قاطع).
۵ـ کامستن و مشتقات آن درین کتاب در ترجمهٔ « کاد » ومشتقات آن بکارآمده‌است .

سخن هیچ در یافتندی.

« **قالوا یا ذَا القَرنَین** » آن قوم گفتند ای ذو القرنین، « **اِنَّ یأجوج و مأجوج مفسدونَ فِی الارضِ** » این یاجوج و ماجوج تباهی میکنند در زمین، « **فهَل نجعلُ لکَ خَرجاً** » ترا ضریبه ای سازیم و خراجی نهیم، « **علَی اَنْ تَجعلَ بیننا و بینَهم سدّاً** (۹۴) » بر آن تا میان ما و میان ایشان دیواری سازی.

« **قال** » جواب داد ذوالقرنین و گفت، « **مامَکّنّی فیه ربّی خیرٌ** » آن دسترس و توان که الله تعالی مرا داد این کار را آن بهتر از خراج شما، « **فاَعینونی بقوّةٍ** » شما مرا بنیروی تن یاری دهید، « **اَجْعل بینکم و بینهم رَدْماً** (۹۵) » تا میان شما و میان ایشان دیواری برهم نهم.

« **آتونی زُبَرَ الحدید** » مرا خایها آهن و پولاد دهید، « **حتّی اذا ساوی بینَ الصَّدَفَیْن** » تا آنکه که از زمین تا سر کوه [۱] هموار کرد راست بخایهٔ آهن پولاد برهم، « **قالَ انْفُخوا** » گفت دموزنها سازید برین دیوار و آنرا آتش کنید، « **حتّی اذا جعلهُ ناراً** » تا آنرا آتشی کرد آهن گداختهٔ سرخ، « **قال آتونی اُفرِغ علیه قِطراً** (۹۶) » گفت مس گداخته دهید مرا تا برین ریزم

« **فَما اسْطاعوا اَن یَظهروهُ** » نمی توانند که بر سر دیوار آیند، « **و مَا اسْتَطاعوا له نَقباً** (۹۷) » و نمی توانند که آنرا بسنبند [۲]

« **قال** » گفت ذو القرنین، « **هذا رَحمةٌ من ربّی** » این دیوار بخشایشی است بر شما از خداوند من، « **فاِذا جاءَ وعدُ ربّی** » چون آن هنگام آید که خداوند من خواسته است، « **جعلهُ دکّاءَ** » این دیوار را پست کند و نیست و تباه و خرد، « **و کانَ وعدُ ربّی حقّاً** (۹۸) » و آن بودنی است در کار خداوند من براستی که خواهد بود.

« **و ترَکنا بعضَهم یومَئذٍ یَموجُ فی بعضٍ** » و چنان کنیم آن روز که

۱- نسخهٔ ج: تا تل دو کوه

۲- سنبیدن = سفتن و سوراخ کردن و زیر پای آوردن (برهان قاطع)

بیرون آیند از آن سدّ بریکدیگر می آویزند، « **و نُفخ فی الصّور** » و درصور آخر در دمند، « **فجمعناهم جمعاً** (۹۹) » و ایشان را باهم آریم بعرصه باهم آوردنی.

« **و عَرَضنا جهنَّم یومئذٍ للکافرینَ عَرْضاً** (۱۰۰) » و فرا دیدار دهیم دوزخ آن روز کافرانرا دیدار دادنی.

« **الَّذین کانَتْ اَعیُنُهم** » آن کافران که چشمهای دلهای ایشان، « **فی غطآءٍ عَن ذکری** » در پرده ای بود از شناخت ما وبدانستن حقّ ما، « **و کانوا لا یَستطیعونَ سَمْعاً** (۱۰۱) » وگوش دل نداشتند حق نمی توانستند شنید.

« **اَفَحسب الَّذین کَفروا** » چنین پنداشتند ایشان که کافر شدند، « **اَنْ یَتَّخذوا عبادی من دونی اَوْلیآءَ** » که بندگان من [**عیسی و مریم و عزیر**] بخدائی گیرند فرود از من، « **اِنّا اَعْتدنا جهنَّم للکافرین نُزُلاً** (۱۰۲) » ما ساختیم دوزخ کافران را تا نُزل ایشان بود.

« **قل هَلْ نُنبّئُکم** » بگوی [پیغامبرمن] که شمارا خبر دهم، « **بِالْاَخسرین اَعمالاً** (۱۰۳) » که زیانکارتر کارگران و بیهوده تر رنجوران و بی برتر کردار-ورزان کیست.

« **اَلَّذین ضلَّ سعیُهم فی الحیوةِ الدُّنیا** » ایشان که رنج می برند درین جهان ورنج ایشان باطل گشت ونیست، « **و هُم یَحْسبون اَنَّهم یُحسنون صُنعاً** (۱۰۴) » و می پندارند که بس نیکوکاری می کنند.

« **اولٰئك الَّذین کَفروا بآیات ربّهم** » ایشانند که بآیات و سخنان الله تعالی کافر شدند، « **و لِقآئه** » و بدیدار او، « **فَحَبطَتْ اعمالُهم** » تا کردار های ایشان همه تباه گشت و نیست، « **فلا نُقیمُ لهم یومَ القیمة وَزْناً** (۱۰۵) » فردا ایشانرا درسخن هیچ سنگ ننهیم.

« **ذلك جزآؤُهم جهنَّم بما کَفَروا** » آنست سزای ایشان بآنچ کافرشدند، « **وَ اتَّخذوا آیاتی و رُسُلی هُزُواً** (۱۰۶) » و پیغام و سخنان من و فرستادگان من

بافسوس فرا داشتند

« **اِنَّ الَّذین آمنوا و عَملوا الصّالحات** » ایشان که بگرویدند و نیکیها کردند ، « **کانت لهم جَنّاتُ الفردَوْسِ نُزُلاً** (۱۰۷) » بهشتهای فردوس نُزل ایشانست که آنجا فرود آیند .

« **خالدینَ فیها** » جاوید در آنند ، « **لا یَبْغُونَ عنها حِوَلاً** (۱۰۸) » از آن بگشتن نبیوسند وبدل نجویند .

« **قل لَوْکان البحرُ مِداداً** » بگوی که اگر دریا [ی مهین که زمین بروست] مداد بودی ، « **لِکلمات ربّی** » نبشتن سخنان خداوند مرا ، « **لَنَفِد البحرُ قبلَ اَنْ تنفَدَ کلماتُ ربّی** » مداد برسیدی و نیست گشتی پیش از آن که سخنان خداوند من ، « **ولَوْ جِئْنا بمثله مَدَداً** (۱۰۹) » و گر چند دریای دیگر مدد آریم

« **قل اِنَّما اَنَا بشرٌ مثلُکم** » بگوی من مردمی ام چون شما ، « **یُوحی اِلَیَّ** » بمن پیغام می رسانند ، « **اَنَّما اِلٰهکم اِلٰهٌ واحدٌ** » که خداوند شما خدائی یکتاست ، « **فمن کان یَرجُو لقآءَ ربّه** » هر که [می ترسد ازروزرستاخیز و] دیدن خداوند خویش امید میدارد ، « **فَلْیعملْ عملاً صالحاً** » تا کار کند کار نیك ، « **ولا یُشرِكْ بعبادة ربّه اَحَداً** (۱۱۰) » و در کردار که خدایرا کند دیدار کس نجوید وپسند مردمان نخواهد .

النوبة الثانیة

قوله تعالی : « ویسألونك عن ذی القرنین » انّما سأله اهل مکّة من تلقین الیهود ، مشرکان **مکّه** از تلقین جهودان پرسیدند از **مصطفی** (ص) که در گذشتگان و پیشینیان مردی طوّاف بود که بشرق و غرب رسید آن مرد کیست و قصّهٔ وی چیست ؟ ـ ربّ‌العالمین بجواب ایشان این آیت فرستاد : « قل سأتلوا

علیکم منه ذکراً » سأخبرکم من الله، وقیل من ذی القرنین - ای **محمّد** ایشانرا جواب ده که آری بر شما خوانم قصّهٔ او و آگاهی دهم شما را از احوال و سرگذشت او .

این **ذوالقرنین** نام وی بعربی **عمرو** بود و گفته اند **عیّاش** بود و بعبرانی **اسکندر** و **اسکندریّه** بوی باز خوانند که وی بنا نهاد بر **بحر روم** و همچنین مدینهٔ **حیّ** بزمین **اصفهان** و **سمرقند** و **مرو** و **هراة** بزمین **خراسان** وی بنانهاده و نام پدر وی **فیلقوس** بود ملك یونانیان و از روم بود و رومیان همه از فرزندان **عیص بن اسحق بن ابرهیم** اند . **وهب منبه** گفت : کان ذو القرنین رجلاً من الرّوم ابن عجوز من عجایزها لیس لها ولد غیره . و درنبوّت وی علما مختلف‌اند ، قومی گفتند پیغامبر بود که الله تعالی گفت : « قلنا یا ذا القرنین » واین خطاب جز با پیغامبران نبود ، قومی گفتند پیغامبر نبود امّا مردی بسامان بود نیک مرد ، ناصح ، ملکی عادل وفاضل . وخطاب « قلنا یا ذا القرنین » بمعنی الهامست چنانك گفت : « اوحی ربّك الی النّحل - یا مریمَ اقنتی لربّك » .

قومی گفتند پیغامبر بود امّا نه مرسل بود و این قول **بصحّت** و صواب نزدیك تر است . و در خبری آمده که رسول خدا (ص) گفت : لا ادری اکان ذو القرنین نبیّاً ام لا ، اگر این خبر درستست پس خوض کردن در آن تکلّف و تعسّف است .

و گفته اند چهار کس اند که ملك ایشان بهمهٔ جهان برسید - دو مؤمن : **سلیمان بن داود** و **ذوالقرنین** ، و دو کافر : **نمرود** و **بختنصّر** . و سبب آن که او را ذو القرنین گفتند علما را در آن اقوالست - یك قول آنست که : بلغ قرنی الارض المشرق و المغرب - بدو گوشهٔ زمین رسید هم مشرق وهم مغرب چنانکه **قرآن** بیان کرده ، وگفته اند او را دو گیسو بود سخت تمام و نیکو بمروارید بافته ، ای کانت له ذوابتان والذّوابة تسمّی قرناً . وقیل کان علی رأسه شبه قرنین صغیرین تُواریهما العمامة .

وهب منبه گفت دو گوشهٔ پیشانی وی از مس بود و این قولی بعید است. امیرالمؤمنین **علی** (ع) گفت: عاش مائة سنة فقتل ثمّ احیاه اللّه و عاش مائة اخری فصحب فی الدّنیا قرنین. و قیل لانّه ملك فارس والرّوم، و قیل کان کریم الطّرفین، و قیل لانّه اُعطی علم الظّاهر و الباطن، و قیل لانّه دخل النّور و الظّلمة، و قیل رأی فی المنام کانه اخذ بقرنی الشّمس فاخبر برؤیاه فسمّی ذوالقرنین

«اِنّا مکّنّا له فی الارض» ای مکّنّاه من التّصرف فیها علی حسب ارادته، و قیل سهّلنا علیه السّیر فیها و ذلّلنا له طرقها، «و آتیناه من کلّ شئ سبباً» ای آتیناه من کلّ شئ یحتاج الیه الخلق حیلةً وعلماً یتسبّب به الیه.

«فاتّبع» ثمّ اتّبع، بوصل الف و تشدید تا قراءت **ابن کثیر** و **نافع** و **ابوعمرو** و **یعقوب** است باقی «فأتبع» ثمّ أتبع، بقطع خوانند بی تشدید و معنی قطع ادراك است ومعنی وصل اتّباع اثر اگر چه ادراك نبود، تقول العرب اتّبعته حتّی اتبعته ای اتّبعت اثره حتّی اذا ادرکته، والمعنی «فأتبع سبباً» ای طریقاً بین المشرق والمغرب ومسلکاً لفتح المدائن وقتل الاعداء، گفته‌اند معنی تمکین وی در زمین آنست که آب در زیر قدم وی بسته داشتند و زمین از بهر وی درنوشتند و میغ در هوا اورا مسخّر کردند و اورا عمر دراز دادند وذر برّ وبحر راهها برو گشاده کردند و اقطار زمین در حقّ وی چنان بود که باد در حقّ **سلیمان** مسخّر و نرم

و گفته‌اند که چهارعلم بچهار کس‌دادند: علم اسمآء به **آدم**، لقوله: «وعلّم آدم الاسمآء». وعلم تعبیر به **یوسف**: «و یعلّمك من تأویل الاحادیث». وعلم غیب به **خضر** «و علّمناه من لدنّا علماً». وعلم طلسم به **ذوالقرنین**: «وآتیناه من کلّ شیء سبباً».

...«فأتبع سبباً» سبب در **قرآن** بروجوه است: **یکی** بمعنی باب چنانکه گفت: «لعلّی ابلغ الاسباب، اسباب السّموات» ای ابوابها. **دیگر** بمعنی دوستی: «و تقطّعت بهم الاسباب» ای المودّات. **سوم** بمعنی رسن: «فلیمدد بسبب»

ای بحبل . **چهارم** بمعنی طریق چنانك گفت : « فاَتبع سبباً » ای طریقاً الی البلدان .

روایت کنند از **وهب منبه** که ربّ العالمین **ذوالقرنین** را گفت : یا ذاالقرنین این زمین را چهار کرانه است : یکی مشرق آنجا امّتی اند که ایشان را **ناسك** گویند . دیگر کرانهٔ مغرب است امّتی دارند که ایشانرا **منسك** گویند میان این دو امّت طول زمین است . کرانهٔ سوم **جابلقا** است قومی دارند که ایشان‌را **هاویل** گویند . کرانهٔ چهارم **جابرسا** است درمقابل **جابلقا** قومی‌دارند که ایشانرا **تاویل** گویند و میان این دو قوم عرض زمینست ، و بیرون ازین چهار امّت امّتهای دیگرست در میان زمین که ایشانرا جن و انس گویند و **یاجوج و ماجوج** ، ترا باین زمین میفرستم تا پادشاه باشی و خلق را بردین حق خوانی و برسنن صواب رانی ، **ذوالقرنین** گفت : الهی انّك قد ندبتنی الی امرٍ عظیم لا یقدرُ قدره احد و انت الرّؤف الرّحیم الّذی لاتکلّف نفساً الّا وسعها ولا تحملها الّا طاقتها بل انت ترحمها بایّ قوّةٍ اُکاثرهم و بایّ حیلةٍ اُکابرهم و بایّ لسان اُناطقهم وبایّ حجّةٍ اُخاصمهم - بارخدایا دانی که من ضعیفم وآنچ مرا میفرمائی کاریست عظیم بزرگ و تو خداوندی کریم مهربان که هر کسی را بارآن برنهی که برتابد وآن فرمائی که تواند ، خداوندا چون سخن گویم با ایشان ؟ وایشانرا لغتها مختلف که من در نیابم ، بچه حجّت با ایشان خصومت گیرم ؟ بکدام قوّت وعدّت با ایشان بکاوم ؟ بچه حیلت کار از پیش ببرم و درراههای مختلف چون راه برم ؟ الله تعالی گفت جلّ جلاله یا ذاالقرنین تو اندوه مدار و مترس که من ترا قوّت دل دهم و فصاحت زبان وکمال عقل و حجّت روشن و برهان صادق و ساز و عُدّت تمام ، وآنکه نور و ظلمت ترا مسخّر گردانم تا نور از پیش همی‌رود و راه می بُرد وظلمت از پی همی آید و حیاطت همی کند ، آری ولایت عظیم بود و راه صعب ودشمن قوی و تن ضعیف ، لکن چون مولی یار بود ، همهٔ کارها چون نگار بود .

ذوالقرنین بفرمان الله تعالی فرا راه بود نور در پیش و ظلمت در قفا و با

وی هزارهزار وچهارصد هزارمرد بود جنگی ، رفت سوی مغرب چنانك ربّ العزّه گفت : « حتّی اذا بلغ مغرب الشّمس » تا آنکه که رسید آنجا که آفتاب فرو می شود ، چشمه‌ای دید عظیم ، آبی تاریك و گلی سیاه که آفتاب در میان آن چشمه فرو می شد و آن چشمه همچون دیگ میجوشید اینست که ربّ العالمین گفت : « وجدها تغرب فی عینٍ حمئةٍ » **ابن کثیر** و **نافع** و **ابوعمرو** و **حفص** و **یعقوب** ـ حمئةٍ ـ خوانند بهمزه بی الف ، ای ذات حمأةٍ و هو الطّین الاسود ، وفی ذلك یقول الشّاعر:

قد کان ذوالقرنین عمّی مسلماً ملکاً تدین له الملوك و تحشد
بلغ المشارق و المغارب ینبغی اسباب أمرٍ من حکیم مُرشد
فرأی مَغیب الشّمس عند مَآبها فی عین ذی خُلبٍ وثأطٍ حرمد

الخلب الطّین و الثأط الحمأة و الحرمد الاسود ؛ وقرأ الباقون « فی عینٍ حامیةٍ » بالالف من غیرهمزٍ ای حارّةٍ .

روی **ابوذر** قال کنت ردف النّبی (ص) فقال یـا باذرّ این تغرب هذه ؟ قلت الله و رسوله اعلم ، قال فانّها تغرب فی عین حامیة . و گفته اند معنی آیت آنست که **ذوالقرنین** را چنان نمود که آفتاب بآن چشمه فرو می شود همچون کسی که در دریا بود چنان نماید که آفتاب از دریا بر می آید و هم بدریـا فرو می شود ، یا در بیابان بود چنان نماید که آفتاب از بیابان برمی‌آید و هم ببیابـان فرو میشود ، بچشم نگرند چنین نمـاید و حقیقت خلاف این باشد .
...« و وجدعندها قوماً » **ذوالقرنین** که آنجارسید بنزدیك‌آن چشمه‌قومی یافت یعنی شارستانی عظیم دید درآن خلقی عظیم فراوان بودند یعنی **ناسك** ، ایشانرا قوّت و قامت تمام و سلاح و ساز جنگ ساخته ، زبانهاشان مختلف و هواهاشان پراکنده ، جامه هاشان پوست صیدی‌وطعامها صید دریائی ، همه کافر که در میان ایشان یك مؤمن نه ، ذوالقرنین ایشانرا برتوحید دعوت کرد ودین حق برایشان عرضه کرد ، قومی بگرویدند وقومی نه ، پس ربّ العالمین گفت : « یا ذاالقرنین

اِمّا اَن تُعذّب » آنکس که گوید ذوالقرنین پیغامبر بود این قول بمعنی و حی باشد ، یعنی اوحی الله الیه بهذا ، و آنکس که گوید پیغامبر نبود ، پس آنرا دو قول گفته‌اند : یکی - اوحی الله الی نبیّ فامره النّبیّ به ، والثانی - کان الهاماً والقاءً فی‌القلب ؛ « قُلنا یا ذاالقرنین امّا ان تُعذّب » ای امّا ان تعذّبهم بالسّیف ان اصرّوا علی کفرهم ولم یدخلوا فی‌الاسلام ، « و اِمّا ان تتّخذ فیهم حُسناً » باکرامهم و تعلیمهم شرایع الدّین ان آمنوا . و قیل العذاب القتل و اتّخاذ الحسن الاسر ، یعنی تأسرهم فتعلمهم‌الهدی و تُبصرهم الرّشاد .

« قال » ذوالقرنین ، « اَمّا من ظلم » ای کفر ، « فسوف نُعذّبه » انا و من معی بالقتل ، « ثمّ یُردّ الی ربّه فیعذّبه عذاباً نُکراً » فی القیامة لم یعهد مثله .

« و اَمّا من آمن‌وعمل‌صالحاً فله جزآءً الحسنی » عمل صالح اینجا شهادتست و قربان و ختان که اعلام دین اند ، « فله جزآءً الحسنی » حمزه و کسائی و حفص و یعقوب جزاءً بنصب و تنوین خوانند یعنی فله الحسنی جزاءً یکون مصدراً فی موضع الحال ، ای فله الحسنی مجزیاً بها و الحسنی صفة و موصوفها الخلال اوالمکافاة والتّقدیر فله الخلال اوالمکافاة الحسنی ، وقرأ الباقون « جزاءُ الحسنی » برفع جزاء و اضافته و الوجه انّ جزاء مبتداء و له خبره و الحسنی مضاف الیها و هی صفة الخلال ایضاً و تقدیره فله جزاءُ الخلال الحسنی و الخلال هاهنا الاعمال الصّالحة ، و فی القراءة الاولی انواع الثّواب . و قیل الحسنی فی القراءة الاولی الجنّة ، وصحّ فی الخبر انّ الحسنی الجنّة ، « وسنقولُ له من امرنا یُسراً » ای تلین له القول و تهوّن علیه الامر ، و قیل نستعمله ما یتیسّر له ، و قیل تأمره بطاعة الله مع احساننا الیه .

« ثمّ اَتبع سبباً » قال ابن‌عباس ثمّ سلک طریقاً آخر یوصله الی المشرق .

« حتّی اذا بلغ مطلع الشّمس » سار من المغرب نحو المشرق حیث ظنّ الشّمس تطلع منه ، و قیل حتّی لم یبق بینه و بین مطلع الشّمس احدٌ ، « وجدها

تطلعُ علی قومٍ لم نجعل لهم من دونها سِتراً » قال **قتادة** لم یکن بینهم و بین الشّمس ستر وذلك انّهم کانوا فی مکانٍ لایستقرّ علیهم بناء وانّهم کانوا فی اسرابٍ لهم حتّی اذا زالت الشّمس عنهم خرجوا الی معایشهم وحروثهم. قال **الحسن** کانت ارضهم ارضاً لایحتمل البناء و کانوا اذا طلعت علیهم الشّمس تهوّروا فی المآء فاذا ارتفعت عنهم خرجوا فتراعوا کما تراعی البهائم. وقیل یصطادون السّمك فیطرحونه فی الشّمس فینضبح [1] فذلك طعامهم.

میگویند این زمین که مطلع شمس است و راءِ **چین** است و در آن زمین کوه ودرخت و نباتیست که آفتاب ازیشان باز دارد، وحرارت آفتاب چنانست که برهر کس که تابد دروقت بسوزد، ربّ العزّه آنجا خلقی آفریده که ایشانرا **منسك** گویند، و گفته اند : **تاریس** عُراةً حفاةً عتاةً عن الحقّ، سیاهانند برمثال زنج، برهنگانند میان پوست تن ایشان وشعاع آفتاب هیچ حجاب نیست از لباس و غیرآن مگر گوشهای ایشان که گوشهای بزرگ دارند و بالای ایشان کوتاه است، یك گوش خویش بر زمین فرش سازند و یکی بر زبر خویش لباس سازند، و گفته اند که از خلق خدا جامه پوشان در جنب ایشان کم از عشر ایشانند.

« کذلك » ای کما بلغ مغرب الشّمس فکذلك بلغ مطلعها، وقیل کما وجد القبیل عند مغرب الشّمس فی الکفر و حکم فیهم کذلك وجد عند مطلع الشّمس فحکم فیهم بحکم اولئك، وقیل انّ اللّه عزّوجل لمّا قصّ علیه خبرهم قال کذلك ای کذلك امرهم والخبر عنهم کما قصصنا علیك، ثمّ استأنف فقال : « وقد اَحطنا بما لدیه » ای بما عند ذی القرنین من الجنود والعدّة، «خُبراً » ای علماً لم یخفَ علینا شئ منها لانّا اعطیناه ذلك، و ـ خُبراً ـ نصب علی المصدر لانّ فی ـ اَحطنا ـ معنی خبرناه.

« ثمّ اَتبع سبباً » ای سار عرضاً.

« حتّی اذا بلغ بین السّدّین » ای المکان الّذی بنی فیه السّدّ وهو بین جبلی

[1] ـ انضباح بمعنی نیمه پز شدن چیزی درمقابل حرارت خورشید است.

ارمينيّة و آذربيجان ، وقيل السدّان جبلان مُنيفان من ورائهما ياجوج وماجوج . قرأ **ابن كثير** و **ابوعمرو** السّدّين بفتح السّين ، و كذلك : « بينهم سدّاً » و قرأ فى **يس** : « سدّاً و من خلفهم سَدّاً » بفتح السّين ، و قرأ **نافع** و **ابن عامر** و **ابو بكر** و **يعقوب** بضمّ السّين فى الاحرف الاربعة ، و قرأ **حمزة** و **الكسائى** « بين السّدّين » بضمّ السّين وفتح السّين فى الثلاثة الباقية ، و قرأ **حفص** عن **عاصم** بفتح السّين فى الاحرف الاربعة و **السَّدّ** و **السُّدّ** لغتان بمعنى واحد **كالضَّعف** و **الضُّعف** و **الفَقر** و **الفُقر** . و قال **ابوعبيد** ما كان من الله كالجبال و الشّعاب فهو سُدّ بالضمّ و ما كان من الآدمى فهو سدّ بالفتح . و قال **الاخفش** السدّ بالفتح اكثر استعمالاً من السّدّ بالضّمّ . و قال **ابوعلى** السّدّ بالفتح مصدر سددته و السّدّ بالضمّ المسدود كالأَكل و الأُكل ، « وجد من دونهما » اى من دون اهل الغرب و اهل الشّرق ، « قوماً لا يكادون يفقهون قولاً » اى لا يعلمونه ولا يفهمون معناه ، قرأ **حمزة** و **الكسائى** « يُفقهون » بالضمّ الياى و كسر القاف اى لا يُفهمون غيرهم .

« قالوا يا ذا القرنين » اگر كسى گويد چونست كه ربّ‌العزّه ازيشان خبر داد كه : لا يفقهون قولاً - هيچ سخن نمى دانستند ، آنگه گفت : « قالوا يا ذاالقرنين » يعنى ايشان با **ذوالقرنين** گفتند و ذوالقرنين با ايشان گفت ، جواب آنست كه : « لا يكادون يفقهون قولاً » معنى آنست كه لا يعلمون خيراً من شرٍّ ولا ضلالاً من هدًى . و قيل لا يفقهون غير لغتهم - جز لغت خود ندانستند و در نيافتند و گوينده اى از ايشان مترجم ايشان بود چنانك در مصحف **ابن مسعود** است : قال الّذى من دونهم يا ذاالقرنين ، « انّ يأجوجَ ومأجوجَ » قرأ هما **عاصم** مهموزين و كذلك فى **الانبياء** : « فتحت يأجوج ومأجوج » بالهمز و الوجه انّهما على هذه القراءة عربيّتان فيأجوج على هذا يفعول كيربوع و مأجوج مفعول و هما جميعاً من اجّ الظّليم اذا اسرع او من اجيج النّار وهو توقدها فهما من اصلٍ واحدٍ و علّة منع الصّرف فيهما التّعريف و التّأنيث فانّ كلّ واحدٍ منهما علم لقبيلةٍ و انّما شبّهوا باجيج الظّليم و اَجيج النّار لسرعتهم و كثرتهم وشدّتهم : و قرأ الباقون ياجوج و ماجوج بغير همزٍ فى السّورتين و الوجه انّه يجوز اَن

یکون اصلهما الهمز و هما علی ماسبق لکنّ الهمزة خفّفت بان قلبت الفاً کراسٍ واصله رأس بالهمز ویجوز ان یکون یاجوج فاعولاً من ی ج ج وماجوج فاعولاً من م ج ج فهما حینئذٍ من اصلین مختلفین و ترك صرفهما للتّعریف والتّأنیث ، وقیل هما اسمان اعجمیان مثل **طالوت** و **جالوت** و **هاروت** و **ماروت** و علّة منع الصّرف فیهما العجمة و التّعریف و الاظهر اَن یکونا اعجمیّین فلا یشتقّان ولا یوزنان .

قال **ابن عمر** انّ اللّٰه عزّوجل جزّأ الانس عشرة اجزاءٍ فتسعة اجزاء یاجوج و ماجوج وسایر النّاس جزءٌ واحد .

و گفته اند یاجوج و ماجوج لقب دو پسر **یافث بن نوح** اند ، نام یاجوج **کمین** است و نام ماجوج **معمع** . **ضحّاك** گفت گروهی اند از ترکان قبیله ای از قبیله‌های ایشان از ولد **یافث** . **کعب** گفت ایشان فرزند **آدم** اند نه از **حوّا** زاده که **آدم** را علیه السّلام وقتی احتلام رسید و نطفه ای که از وی جدا شد باخاك آمیخته گشت ، **آدم** چون از خواب بیدار گشت برآن نطفه که از وی بیامد غمگین گشت ، ربّ العزّه از آن نطفه یاجوج و ماجوج بیافرید ، فهم یتّصلون بنا من جهة الاب دون الامّ .

... « مفسدون فی الارض » ای ارضنا و بلادنا و کانوا یأکلون لحوم النّاس ، و عن **الاعمش** عن **شقیق** عن **عبد اللّٰه** قال سألت النّبی (ص) عن یاجوج و ماجوج فقال یاجوج امّة و ماجوج امّة کلّ امّةٍ اربع مائة الف امّةٍ لایموت الرّجل منهم حتّی ینظر الی الف ذکرٍ من صلبه کلّهم قد حمل السّلاح ، فقیل یا رسول اللّٰه صفهم لنا قال هم ثلثة اصنافٍ : صنف منهم امثال الاَرز ، قیل یا رسول اللّٰه و ما الارز ؟ ـ قال شجرة بالشّام طول الشّجرة مائة وعشرون ذراعاً فی السّمآء ، و صنف منهم عرضه و طوله سواء ومائة و عشرون ذراعاً وهؤلاءِ لا یقوم لهم جبل ولاحدید ، وصنف منهم یفترشُ احدهم احدی اذنیه و یلتحف بالاخری لایمرّون بفیلٍ ولا وحشٍ ولا خنزیرٍ الّا اکلوه ومن مات اکلوه ، مقدّمتهم بالشّام و ساقتهم بخراسان یشربون

انهار المشرق و بحیرة الطّبریّة .

امیرالمؤمنین **علیّ بن ابی طالب** (ع) در وصف یاجوج و ماجوج گفته که ازیشان کس هست که بالای ایشان یك شبر است و هست که از حد در گذشته بدرازی وبافراط بالا کشیده ، برصورت آدمی اند لکن موی دارند ، بجای جامه خویشتن را بآن موی بپوشند همچون بهائم و بجای ناخن چنگال دارند چون سباع ، نیش‌دارند چون پلنگ و شیر ، آواز دهند چون کرگك ، بسرایند چون کبوتر ، و هرچه بینند از مردم و چهار پای و حشرات زمین همه جانور ناپخته بخورند ، وبا جفت خویش کُشنی [۱] کنند چون بهائم هرجا که برهم رسند ، و گوشها دارند دراز یکی فرش کنند ویکی برخود افکنند و هیچ کس از ایشان نمیرد تاهزار بچه‌نیارد ، چون‌هزار بچه‌آورد داند که ویرا مرگ نزدیك آمد .

« حتّی اذا بلغ بین السّدّین » **ذوالقرنین** چون دراطراف عالم بگشت واُمم اطراف در تحت قهر و ملك خود آورد از آنجا بر گشت تا رسید میان دو اوراز آن دو کوه ، قومی را دید مسلمانان بسامان نیك مردان مؤمنان که از یاجوج و ماجوج بنالیدند و از رنج واذی ایشان بزاریدند گفتند : « یا ذا القرنین اِنّ یاجوج وماجوج مفسدون فی الارض » بالنّهب والبغی ، « فهل نجعلُ لك خَرجاً » قرأ **حمزة و الکسائی** - خراجاً - بالالف ، و کذلك فی **المؤمنین** « اَم تسئلهم خراجاً » وقرأ الباقون - خرجاً - بغیرالفٍ فی السّورتین و کلّهم قرأ فی **المؤمنین** « فخراج ربّك » بالالف الّا **ابن عامر** فانّه قرأ « فخرج ربّك خیرٌ » بغیر الف و هما فی المعنی واحد کالنّبت و النّبات و هو ما یخرج من فیءٍ او جزیةٍ او غلّةٍ او ضریبةٍ . و قیل الخراج علی الارض و الذّمّة و الخرج المصدر . و قیل الخرج الجعل والاجر والعطیّة ، والمعنی هل نجعل لك عطیّةً نخرجها الیك من اموالنا ، « تجعل بیننا وبینهم سدّاً » .

« قال ما مکّنّی » قرأ **ابن کثیر** وحده « مکّننی » بنونین علی الاصل و ترك

۱- کشنی بضم اول وسکون ثانی وثالث بتحتانی کشیده = جفت شدن حیوانات باهم.

الادغام ولم يعتدّ باجتماع النّونين لانّ الثّانية غير لازمة الاترى انّك تقول مكّنه و مكّنك فلا يثبت هذه النّون الثّانية ، و قرأ الباقون « مكّنّى » بنون واحدة مشدّدة ، و الوجه انّه لمّا اجتمعت النّونان و هما المثلان ادغمت احديهما فى الاخرى و المعنى ما اعطانيه الله سبحانه من التّمكّن خير من عطيّتكم ، و قيل تمكين الله و معونته لى خيرٌ ممّا تعرضون علىّ من الاجر و الجعل و الضّمير فى فيه يعود الى السّدّ المسئول ، « فأعينونى بقوّة » اى بقوّة ابدانكم . و قيل بما اتقوّى به علىّ ما اريدُ من الآلة والعملة والصّنّاع الّذين يحسنون البناء ، « أجعل بينكم و بينهم ردماً » اى سدّاً متراكباً بعضه على بعض المردم الثّوب الّذى وقع فى رقعه الرّقاعُ على الرّقاع . ـ چون ايشان مال بر **ذوالقرنين** عرضه كردند سر وازد گفت مال گرفتن رشوت باشد و دست يارى خواست كه در آن متوبت باشد ، و گفته اند هفتاد هزار مرد در كار ايستادند و صد فرسنگ بود ميان آن دو كوه ، صد فرسنگ بطول و پنجاه فرسنگ بعرض همى كندند تا بآب رسيدند .

پس گفت : « آتونى زبر الحديد » ردماً ، « ائتونى » بكسر التّنوين موصولة الالف رواها **ابوبكر** عن **عاصم** واختلف فيها . الوجه ان معنى ـ ائتونى ـ جيئونى و الباء محذوف من المفعول به وهو زبر الحديد والتّقدير ائتونى بزبر الحديد كما تقول امرتك الخير اى امرتك بالخير ، وقرأ الباقون و **حفص** عن **عاصم** « آتونى » بمدّ الالف على القطع والوجه انّ المعنى اعطونى وزبر الحديد منصوبٌ على انّه مفعول ثان ، و زبر الحديد قطع الحديد ـ مى گويد مرا خايها پولاد و آهن دهيد ، اينجا اختصارست يعنى فأتوه فردم جداراً ، پاره هاى آهن برهم مى‌نهادند و رگى مس و رگى روى وميانه سنگ ، وگويند خشتى ازين وخشتى از آن و درميان همه هيزم تعبيه كردند ، « حتّى اذا ساوى بين الصّدفين » تا آنكه برهم مى نهادند كه آن زمين باكنارهاى كوه راست كردند و با سرهردو كوه برابر ساختند ، **نافع** و**حمزه** و**كسائى** و**حفص** « الصّدفين » بفتحتين خوانند باقى بضمّتين خوانند مگر **ابوبكر** كه بضمّ صاد وسكون دال خواند ومعنى همه يكسان است ،

الصَّدَفان و **الصُّدُفان** و **الصُّدْفان** واحد وهما وجها الجبلين اللّذان يتصادفان اى يتقابلان ، « قالَ انفخوا » اى قال **ذوالقرنين** للعملة انفخوا فى الحديد ، « حتّى اذا جعله » اى المنفوخ فيه وهو الحديد ، « ناراً » اى كالنّار بالاحماء ، قال : « آتونى » قرأ **حمزة** « ائتونى » موصولة الالف والوجه انّ المعنى جيئونى بقطرٍ افرغه عليه فهو على تقدير حذف الجار كما سبق و العمل انّما هو للفعل الثّانى و هو « اُفرغ » و قوله : « قطراً » منصوبٌ به ، وقرأ الباقون « آتونى » بقطع الالف الّا **ابابكر** عن **عاصم** فانّه روى بقصر الالف موصولة **كحمزة** وقد اختلف عنه والوجه فى « آتونى » بالقطع و المدّ على مـا قدّمناه من انّه من الايتاء و هو منصرف الى معنى المناولة لا العطيّة اى ناولونى ، « قطراً » افرغه عليه اى اصببه عليه كصبّ الماء و العمل ايضاً للفعل الثّانى و هو اُفرغ كما سبق و هو اختيارُ **سيبويه** ؛ و القطر النّحاس المذاب حتّى اذا فرغ منه جداراً صلداً من حديدٍ ونحاسٍ ترصّص بعضه فى بعضٍ فصار سدّاً.

« فما اسطّاعوا » بتشديد الطّاء على الادغام قرأها **حمزة** وحده و الوجه انّ اصله استطاعوا فادغم التّاء فى الطّاء لاجتماعهما وهما متقاربان ولم ينقل حركة التّاء الى السّين بعد الادغام لئلّا يُحرّك مالا يتحرّك فى موضع وهو سين استفعل بتشديد الطّاء مع انّ السّاكن الّذى قبل المدغم ليس بحرف مدٍّ وقد جاءَ فى قوله تعالى : « فنعمّا هى » عند من قرأها بسكون العين وقرأ الباقون « فما اسطاعوا » بتخفيف الطّاء والوجه انّ اصله ايضاً استطاعوا على وزن استفعلوا كماسبق الّا انّهم كرهوا اجتماع المتقاربين وهما التّاء و الطّاء فحذفوا التّاء ولم يدغموه فى الطّاء لانّه كان يؤدّى ادغامه الى تحريك السّين الّذى لم يتحرّك فى موضعٍ او الى تبقيته ساكناً وهو غير حرف مدٍ و كلاهما مكروهان عندهم .

« فما اسطاعوا اَن يظهروه » اى لم يقدروا ان يعلوا السّدّ ، « وما استطاعوا له نقباً » لم يقدروا اَن ينقبوه من تحته . قال **قتادة** ذُكر لنا انّ رجلاً قال يا نبىّ الله قدرأيت سدّ ياجوج وماجوج ، قال انعتهُ لى كالبرد الحبر طريقةٌ سوداء وطريقةٌ حمراء ، قال قدرأيته .

« قال هذا رحمةٌ من ربّی » فلمّا فرغ من بناءِ السّدّ و جاء کما احبّ ذوا ـ
القرنین قال هذا رحمةٌ من ربّی ای هذا العمل نعمة من الله علیّ و علی من خاف
معرّة یاجوج وماجوج ، « فاذا جآء وعد ربّی جعله دکّاً » هو قوله تعالی : « حتّی
اذا فُتحت یاجوج و ماجوج وهم من کلّ حدبٍ ینسلون » . قرأ **عاصم** و **حمزة**
و **الکسائی** « دکّآءَ » ممدودةً مهموزةً و الوجه انّه علی تقدیر محذوفٍ لانّ
دکّاءَ علی و زن فعلاءَ ، یقال ناقة دکّاء لا سنام لها شبّهوه بهذه النّاقة وهو علی
حذف المضاف کانّه قال مثل دکّاء او علی حذف الموصوف کانّه قال جعله بقعةً دکّاء
او ارضاً دکّاء وهی الملساء ، و قرأ الباقون « دکّاً » منوّناً ، و الوجه انّ المعنی
جعله ذادکٍّ ای مدکوکاً یعنی مکسوراً ، من قوله تعالی : « و حُملت الارضُ و
الجبال فدُکّتا دَکّةً واحدةً » و قوله : کلاّ اذا دُکّت الارضُ دَکّاً دَکّاً » فهو
علی حذف المضاف اوعلی تقدیر دَکّهُ دکّاً فهوعلی صیغةِ المصدر لانّ جعل هاهنا
یتعدّی الی مفعولٍ واحد مثل خلق .

روی **ابو هریرة** عن النّبی (ص) انّ یاجوج و ماجوج یحفرون الرّدم کلّ
یومٍ حتّی یروا شعاع الشّمس من الجانب الآخر فیقول الّذی علیهم ارجعوا
فستخرجون غداً فیعیده الله کاشدّ ما کان الی حین یریدُ الله خروجهم فلا یعیده
فیخرجون علی النّاس فیشربون المیاه کلّها حتّی لایبقی منها بقیّة ویتحصّن النّاس
منهم فی حصونهم و یقتلون من یُدرکون فاذا لم یروا احداً رموا بسهامهم نحو
السّماء فیغود علیهم کهیئة الدّم فیقولون قهرنا اهل الارض و علونا اهل السّماء
فیبعث الله نغفاً علیهم فی اقفیتهم ای دوداً فیقتلهم ، فقال رسول الله (ص) و الّذی
نفسی بیدهٖ انّ دوابّ الارض لتسمن وتشکر شکراً من لحومهم .

و قال **وهب** انّهم یأتون البحار فیشربون ماءها و یأکلون دوابّها ثمّ یأکلون
الخشب و الشّجرو من ظفروا به من النّاس ولا یقدرون ان یأتوا مکّة ولا المدینةَ
ولابیت المقدس .

... « وکان وعدُ ربّی حقّاً » ای کائناً .

« وترکنا بعضهم یومئذٍ یموجُ فی بعضٍ » فیه ثلثة اقوال : احدها عن

ابن عباس انّه ترك ياجوج و ماجوج يموج بعضهم فى بعض و فى الآية تقديمٌ و تأخيرٌ اى ساوى بين الصّدفين « و تركنا بعضهم يومئذٍ يموجُ فى بعض » . قال **الزجّاج** اى تركهم يموجون متعجّبين من السّدّ فيجوز ان يكون لياجوج و ماجوج ويجوز ان يكون للّذين اجتمعوا للسدّ ؛ و القول الثّانى انّه ترك يوم بنى ذوالقرنين السّدّ بعض ياجوج وماجوج خارج السّدّ لاحاجز بينهم و بين سائربنى آدم يموجون ان يختلطون بسائر النّاس ، قال وهم الّذين يعرفون بالتّرك و سمّوا تركاً لترك ذى القرنين ايّاهم مع النّاس لانّه لم يخف منهم ما خيف من معظمهم؛ و القول الثّالث انّ هذا بعد خروج ياجوج و ماجوج لايمنعهم الله عن النّاس بلى يتركهم يموجون فىالنّاس اى يختلطون بهم ويفسدون فيهم، يقالماج النّاس اذا دخل بعضهم فى بعضٍ حيارى كموج المآء . قال **ابن جريج** ينسف الله الجبال فيزول السّدّ . و قيل يموج الانس فى الجنّ و الجنّ فى الانس . و قيل « و تركنا بعضهم » متّصل بكلام ذى القرنين ، « و نُفخ فى الصّور » لقيام السّاعة ، « فجمعناهم جمعاً » فى صعيدٍ واحدٍ للثّواب والعقاب .

« و عرضنا جهنّم يومئذٍ للكافرين عرضاً » اى اظهرناها لهم يوم القيامة قبل ان يدخلوها زجراً و تهويلاً ، ثمّ وصفهم فقال :

« الّذين كانت اَعينهم فى غطآءٍ عن ذكرى » اى فى غشاوة لا يعتبرون بآياتى فيذكرونى بالتّوحيد . و قيل يريد عيون القلوب كقوله : « و لكن تعمى القلوبُ الّتى فى الصّدور » ، « وكانوا لايستطيعون سَمعاً » اى لايستطيعون استماع القرآن استثقالاً للقرآن و مقتاً للنّبى . وقيل حجبوا من السّمع اذا آذوا رسول الله (ص) من قوله : « واذا قرأت القرآن جعلنا بينك» الآية ... ، وقيل لايطيقون ان يسمعوا كتاب الله و يتدبّروه و يؤمنوا به لغلبة الشّقاء عليهم .

« افحسب الّذين كفروا » استفهام بمعنى الانكار يقول ايظنّ الكفّار اتّخاذهم ، « عبادى » يعنى الملائكة و عيسى و عزيراً اولياءَ نافعهم بئس ما ظنّوا و المفعول الثّانى محذوفٌ و هو نافعهم - مى گويد كافران ظن بردند كه ايشان بندگان من فريشتگان و عيسى و عزير بخدائي گيرند فرود ازمن ، آن عبادت ايشانرا سود

خواهد داشت یا ایشانرا بکار آید به پنداشت که ایشانراست و بد ظنّی که می برند ، و گفته اند تقدیر چنین است : افظنّوا ان یتّخذوهم اولیاء دونی ثمّ لا اعذّبهم کلاّ ـ می پندارند که ایشانرا بخدائی گیرند فرود ازمن پس من ایشان را عذاب نکنم کلاّ نه چنانست که ایشان ظنّ می برند بل که من ایشانرا عذاب ساخته‌ام ، « انّا اَعتدنا جهنّم للکافرین نُزلاً » وقیل معنی الآیة : افظنّوا انّهم مع کفرهم یُوالیهم بالنّصرة و المعونة احد من عبادی المخلصین کلاّ فانّ عبادی یعادون الکفّار ـ می پندارند این کافران که با کفرو شرك ایشان یکی از بندگان مخلص من ایشان را دوست خواهد داشت یانصرت خواهد داد کلاّ نه چنانست که ظنّ ایشانست که مؤمنان کافران را دشمن اند ومیان ایشان معاداتست نه موالاة ، جای دیگر گفت : « لاتتّخذوا عدوّی وعدوّکم اولیآء » . وقوله « نُزلاً » ای منزلاً . وقیل مأکولاً معدّاً لهم للضّیف ، وقیل جمع نازلٍ ونصبه علی الحال ویرید بجهنّم ما فیها من الزّقوم والغسلین وغیر ذلك .

« قل هل ننبّئکم بالاَخسرینَ اعمالاً » الخسران ضدّ الرّبح و اعمالاً نصب علی التّمییز و القیاس ان یکون مفرداً لکنّه جُمع لاختلاف اجناس الاعمال ای خسروا فیها کلّها و الاخسر من اتعب نفسه طلباً للنّجاة فیؤدّیهُ الی النّار . این آیت در شأن اصحاب صوامع است از زاهدان ترسایان ، قسّیسین و رهبان که خویشتن را در صومعه ها باز داشتند و ریاضات ومجاهدات عظیم برخود نهادند و ایشانرا از آن هیچ نفع نه وسرانجام ایشان جز هلاك وعذاب نه که به **محمّد**(ص) نگرویدند و**قرآن** نپذیرفتند ، همانست که جای دیگر گفت : «عاملةٌ ناصبةٌ تصلی ناراً حامیةً » .

« الّذین ضلّ سعیهم » حبط عملهم ، « فی الحیوة الدّنیا و هم یَحسبون اَنّهم یُحسنون صُنعاً » یحسبون انّهم علی الحقّ وانّهم بفعلهم مطیعون ـ می پندارند که برحقّ اند و بآنچ میکنند فرمان بردارند ، نه چنانست که ایشان می پندارند ، پس زیان کار بحقیقت ایشانند . قومی گفتند اینان اهل اهوا اند ، وقومی گفتند

خوارج اند و گفته‌اند: کلّ من دان بدین غیر الاسلام فهو من الاخسرین اعمالاً فی الآخرة، پس بیان کرد که ایشان که اند:

«اولئك الّذین کفروا بآیات ربّهم» یعنی بدلائل توحیده من القرآن و غیره، «و لقآئه» ای بالبعث و النّشور. وقیل بجزاءِ اعمالهم و اللّقآءُ قرب الشّئ من غیر فضلٍ، «فحبطت اعمالُهم» ای بطلت اعمالهم الصّالحة لایثابون علیها، «فلا نُقیم لهم یوم القیمة وزناً» ای لاتثقل موازینهم باعمالهم. و قیل معناه لا یکونُ لهم منزلة ولاجاهٌ من قولهم لاوزن لفلانٍ عند النّاس.

قال ابوسعید یأتی ناسٌ یوم القیامة باعمالٍ هی عندهم فی العظم کجبال تهامة فاذا وزنوها لم تزن شیئاً، فذلك قوله: «فلا نُقیم لهم یوم القیمة وزناً». و فی الخبر انّ رسول الله (ص) قال یُجاء یوم القیامة بالرّجل السّمین العظیم فیوضع فی المیزان فلا یزن جُناح بعوضةٍ.

«ذلك جزآؤهم» ای ذلك الاستحقاقُ لهم و هو اَن لا یجعل لهم وزن. و قیل ذلك بمعنی اولئك ای اولئك جزاؤهم، «جهنّم بما کفروا و اتّخذوا آیاتی و رُسلی هزواً» یعنی جزاؤهم العذاب بکفرهم و استهزائهم برسل الله و آیاته.

«اِنّ الّذین آمنوا و عملوا الصّالحاتِ کانت لهم جنّاتُ الفردوسِ نُزلاً» - کانت - هاهنا بمعنی سبق لهم و عدُالله بها و - الفردوس - البستان یجمع الکرم و النّخل. قال رسول الله (ص) الجنّة مائة درجةٍ بین کلّ درجتین کما بین السّمآءِ والارض اعلاها الفردوس، ومنها تفجّر انهار الجنّة وفوقها عرش الرّحمن فاذا سألتم الله فسئلوه الفردوس.

وعن عبدالله بن قیس عن النّبی (ص) قال: جنّات الفردوس اربع: جنّتان من فضّةٍ آنیتهما و ما فیهما و جنّتان من ذهبٍ آنیتهما و ما فیهما وما بین القوم و بین ان ینظروا الی ربّهم الّا رداء الکبریآء علی وجهه فی جنّة عدنٍ. و قال شمرٌ خلق اللهُ جنّة الفردوس بیده فهو یفتحها فی کلّ یوم خمیس فیقول ازدادی طیباً و حُسناً لاولیائی. و قال قتادة الفردوس رَبوة الجنّة و اوسطها و افضلها و

ارفعها . وقال **كعب** ليس فی الجنان جنّةٌ اعلی من جنّة الفردوس وفيها الآمرون بالمعروف و النّاهون عن المنكر . قال **الضحّاك** الفردوس الجنّة الملتفّة الاشجار ، وقيل هی الرّوضة المستحسنة .

« خالدين فيها لا يبغون عنها حِوَلاً » ای لايطلبون حيلةً لينقلوا الی غيرها لانّ فيها ما تشتهی‌الانفس و تلذّالاعين و ما يخطر بقلب البشر ، و الحول الحيلة . و قيل معناه لا يطلبون عنها تحوّلاً الی غير ها ، مصدر مثل **الصِّغر** و **العِوَج** .

« قل لَوكان البحرُ مداداً » سبب نزول اين آيت آن بود كه جهودان گفتند يا **محمّد** تو ميگوئی و در كتاب خويش ميخوانی : « و ما اُوتيتم من العلم الّا قليلاً » - شما را از علم ندادند مگر اندكی و ما را **تورات** داده اند و هر كرا **تورات** دادند اورا خير فراوان و علم تمام دادند ، اين آيت بجواب ايشان آمد : « قل لوكان البحر » ای البحرالمحيط الّذی عليه الارض ، « مداداً لكلمات ربّی » المداد ما يكتب به و الكلمات هی وعداللّه اهل الجنّة من‌الثّواب و الكرامة واهل - النّار من العقاب و الملامة . و قيل كلمات اللّهِ ذكرُ ما خلق و ما يخلق واللّه تعالی جلّ جلاله متكلّم بكلامٍ متی شاء تكلّم به ، و تقدير الآية : لوكان البحر مداداً لكلمات ربّی و كتبت به ، « لنفد البحرُ قبلَ ان تنفد كلمات ربّی » و حكمه و عجائبه ، قرأ **حمزة** و **الكسائی** « ان ينفد » بالياء لتقدّم الفعل و لانّ التّأنيث غير حقيقی ، و قرأ الباقون « تنفد » بالتّاء و الوجه انّ الفاعل مؤنّث لانّه جمع كلمةٍ فالاحسن تأنيث الفعل ، « ولو جئنا بمثله » ای بمثل البحر مداداً زيادةً علی‌البحر نظيره : « ولو انّ ما فی الارضِ من شجرةٍ اقلامٌ » الآية . . . و هذا ردّ علی **اليهود** حين ادّعوا انّهم اوتوا العلم الكثير فكانّه قيل لهم ایّ شئ الّذی اوتيتم من علم‌اللّه وكلماته الّتی لوتنفد لو كنت بماء البحر.

« قل انّما اَنا بشرٌ مثلكم » **ابن‌عباس** گفت علّم اللّه رسوله التّواضع لئلاّ يزهی علی خلقه فامره ان يقرّ علی نفسه بانّه آدمیّ كغيره الّا انّه اكرم بالوحی،

و هو قوله : « یوحی الیّ انّما الهکم الهٌ واحدٌ فمن کانَ یرجو لقآءَ ربّه » این آیت در شأن **جندب بن زهیر** فروآمد که گفت : یا رسول الله انّی اعمل العمل لله فاذا اطّلع علیه یسرّنی ـ دوست دارم که از بهر خدای تعالی عمل کنم وخدایرا طاعت دار باشم امّا اگر کسی آن طاعت ازمن بداند و آن عمل از من ببیند شاد شوم ، رسول خدا جواب داد که : اِنّ الله عزّوجل طیّبٌ لا یقبل الّا الطّیّب ولا یقبل ما یُشرك فیه . و قال **طاوس** قال رجل یا نبیّ الله انّی احبّ الجهادفی سبیل الله و احبّ اَن یُری مکانی فانزل الله تعالی : « فمن کانَ یرجو لقاءَ ربّه » الآیة . . .

و قال **مجاهد** جاء رجل الی النّبی (ص) فقال : انّی اتصدّقُ واصلُ الرّحم ولا اَصنعُ ذاك الّا لله فیذکر ذلك منّی و اُحمد علیه فیسرّنی ذلك و اُعجب به فسکت ولم‌یقل‌شیئاً فانزل عزّوجل هذه الآیة : قل یا محمّد « اِنّما اَنا بشرٌ مثلکم یوحی الیّ انّما الهکم آلهٌ واحدٌ » ای المستحق للعبادة هو وحده لایتّصف غیره بوصفه ، « فمن کانَ یرجو لقاءَ ربّه » ای یطمع ثوابَ ربّه وصالح المنقلب عنده . وقیل یخاف المصیر الیه ، ـ رجا ـ بمعنی طمع استعمال کنند و بمعنی بیم وترس و درین یك بیت هردو معنی موجود است :

فلا کلّ ما ترجو من الخیر کائنٌ ولا کلّ ما ترجو من الشرّ واقعُ

و گفته‌اند ـ رجا ـ بمعنی خوف الّا درنفی نباشد ، « فلیعملُ عملاً صالحاً » خالصاً ای فلیکثر من العمل الصّالح و هو الطّاعة لله ، « ولا یُشرك بعبادةِ ربّه اَحداً » ای لا یُراء : معنی آیت نهی است ازریا و ریا شرك خفی است ، آن روز که این آیت فرو آمد **مصطفی** (ص) گفت : اِن اخوفَ ما اخافُ علیکم الشّرك الخفیّ و ایّاکم و شرك السّرائر فانّ الشّرك اخفی فی امّتی من دبیب النّمل علی الصّفا فی اللّیلة الظّلماء ، ومن صلّی یُرآی فقد اشرك و من صام یُرآی فقد اشرك ومن تصدّق یُرآی فقد اشرك ، قال فیشقّ ذلك علی القوم ، فقال رسول الله (ص) : افلا ادلّکم علی ما یُذهب عنکم صغیر الشّرك و کبیرهُ قالوا بلی یا رسول الله قال

قولوا اللّهم انّی اعوذ بك اَن اُشرك بك و اَنا اعلم و استغفرك لما لا اعلم.

وعن **عمروبن قیس الکندی** قال: سمعت معویة بن ابی سفیان علی المنبر تلا هذه الآیة: «فمن کان یرجو لقاء ربّه» فقال انّها آخر آیة نزلت من القرآن.

وقال رسول الله (ص) من قرأ سورة الکهف فهو معصومٌ ثمانیة ایّام من کلّ فتنة تکون فان خرج الدجّال فی تلك الثّمانیة عصمه الله من فتنة الدجّال، و من قرأ الآیة الّتی فی آخرها: «قل اِنّما اَنا بشرٌ مثلکم» الی آخرها حین یأخذ مضجعه کانت له نوراً یتلألأ من مضجعه الی مکّة حشوُ ذلك النّور ملائکة یصلّون علیه حتّی یقوم من مضجعه، فان کان مضجعه بمکّة فتلاها کانت له نوراً یتلألأ من مضجعه الی بیت المعمور حشوُ ذلك النّور ملائکة یصلّون علیه ویستغفرون له حتّی یستیقظ. و روی من قرأ اوّل سورة الکهف و آخرها کانا له نوراً من قرنه الی قدمه و من قرأها کلّها کانت له نوراً من الارض الی السّماء.

النوبة الثالثة

قوله تعالی: «و یسئلونك عن ذی القرنین قل سأتلوا علیکم منه ذکراً» بیان قصّهٔ **ذوالقرنین** دلیلی است واضح و برهانی صادق برصحّت نبوّت و رسالت **محمّد** عربی (ص). با آنك مردی بود اُمّی، نادبیر، هرگز بهیچ کتّاب نرفته و معلّمی را نادیده و کتابی ناخوانده واز کس نشنیده، خبر می داد ازقصّهٔ پیشینیان و آئین رفتگان و سیرت و سرگذشت ایشان هم برآن قاعده و برآن نسق که اهل کتاب در کتاب خوانده بودند و در صحف نبشته دیدند، بی هیچ زیادت و نقصان و بی تفاوت و اختلاف در آن، پس هر که توفیق یافت حقیقت صدق وی بتعریف حق بشناخت و برمرکب سعادت ببساط قربت رسید، و هر که در وهدهٔ خذلان افتاد دیدهٔ ویرا میل حرمان کشیدند تا بجمال نبوّت **مصطفی** (ص)

بینانگشت ودل ویرا قفل نومیدی برزدند [1] تا حق در نیافت، آری کاریست رفته وبوده و قسمتی‌نه فزوده ونه کاسته، مبادا که لباس عاریتی داری ونمی‌دانی، مبادا که عمر میگذاری زیرمکر نهانی، آه از پای بندی نهانی، فغان از حسرت جاودانی.

«اِنّا مکّنّا له فی‌الارض» **ذوالقرنین** را تمکین دادیم در زمین تا مشارق و مغارب زیر قدم خود آورد و اطراف زمین بآسانی در نوشت در برّ و بحر روان چنانك خود خواست گرد عالم گردان، اشارتست که ما اهل معرفت را و جوانمردان حضرت را در اطراف مملکت ممکّن گردانیم و در کرامت برایشان گشائیم و همه جهان ایشانرا مسخّر گردانیم تا بتیسیر الهی و تأیید ربّانی اگر خواهند بیك شب بادیه در نوردند ودریا باز بُرند و از بعضی کار های غیبی نشان بازدهند.

چنانك حکایت کنند از **عبدالله مبارك**: گفتا روز **ترویه** شبانگاه بدلم در آمد که فردا روز بازار دوستان است و موسم حاجیان که‌بعرفات بآیستند و با خداوند هفت آسمان و هفت زمین مناجات کنند، من که ازین حال محروم مانده‌ام باری در خانه چرا نشینم؟ خیزم بصحرا روم و از محرومی خویش بالله تعالی زارم، گفتا بصحرا بیرون رفتم وگوشه‌ای اختیار کردم و با خود می گفتم ای عاجز کی بود که چنان گردی که هرجا که مرادت بود قدم آنجا نهی؟ - درین اندیشه بودم که زنی‌می‌آمد میان بسته، بسان سیّاحان عصائی‌بدست گرفته، چون مرا دید گفت: یا **عبدالله** دوستان چون ازخانه بیرون آیند هم بردرخانه منزل نکنند تو چرا منزل کرده ای؟

درین ره گرم رو می باش تا از روی نادانی
مگرنندیشیا هرگز که این ره را کران بینی

گفتم ای زن تو از کجا می آیی و منزل گاهت کجا خواهد بود؟ - گفتا

۱- نسخهٔ الف: ورزبدند.

از وطن خود می آیم و منزل گاهم خانهٔ **کعبه** است ، گفتم از خانه کی بیرون آمده‌ای ؟ ـ گفت امشب نماز خفتن به **سپیجاب**[1] کرده‌ام و سنّت بلب **جیحون** گزارده‌ام و وتر به **مکّه** خواهم گزارد ، گفتم ای خواهرچون بدان مقـام معظّم مقدّس رسی مرا بدعا یاد دار ، گفت یا **عبدالله** موافقت کن ، گفتم همّت من موافقت می کند لکن تن مرا این محل نیست ، گفت یا عبدالله دوستان را همّت بسنده بود ، خیز تا رویم ، برخاستند وروی براه نهادند ، **عبدالله** گفت همی رفتم وچنان می پنداشتم که زمین درزیر قدم من می نوردند ، گفتا درساعت چشمه‌ای آب دیدم ، گفت غسلی برآر ، غسلی برآوردم ، ساعتی دیگر بود صحرائی فراخ دیدم ، گفت یا عبدالله صحراءِ قیامت یاد کن وحاجتی که داری از الله تعالی بخواه چنان کردم ، ساعتی دیگربود خانهٔ **کعبه** دیدم ومن چنان متحیّربودم که ندانستم که آن **کعبه** است ، ازآنجا بموضعی دیگر شدم ، گفت اینجا بیاسای ولختی نماز کن که مقامی بزرگوارست ، چند رکعت نماز کردم ، ازآنجا فراترشدم ، کوهی عظیم دیدم ، برسر آن کوه شدم خلقی عظیم دیدم ، گفتم این چه جای است و این قوم چه قومند ؟ ـ گفت نمیدانی اینان حاجیانند که بر **مروه** ایستاده اند و دعا می گویند وتو بر کوه **صفائی** ، گفتم ما نیزآنجا رویم ، گفت نه اینجا بنشین که ما آنچه بایست کرد کردیم ، آنگه گفت ای **عبدالله** آن چشمه که بدان غسل‌آوردی سربادیه بود و آن صحرا که آنجا بایستادی زمین **عرفات** بود وآن خانه که دست برو نهادی خانهٔ **کعبه** بود ، چون این سخن‌بشنیدم ازهیبت بلرزیدم وبی‌هوش شدم ، چون بهوش‌بازآمدم درخودتعجب همی کردم ، گفت ای **عبدالله** چه تعجّب میکنی‌بآنك بساعتی چند از **مرو** به **مکّه** آمدی ؟! آنکس که از مرو بمکّه بساعتی بیاید اورا بحقیقت باعرفات وخانه چه کار ، چنان به که‌آن دوستان که بعرفات ایستند پیش‌عرش ایستند ، و ایشان که گرد خانه طواف می کنند

۱ـ اسفیجاب (اسپیجاب) اسم بلدة کبیرة من اعیان بلاد ماوراء النهر فی‌حدود ترکستان ولها ولایة واسعة و قری کالمدن کثیرة وهی من الاقلیم الخامس طولها ثمان وتسعون درجة وسدس وعرضها تسع و ثلاثون درجة و خمسون دقیقة وکانت من اعمر بلاد الله و انزهها و اوسعها خصباً و شجراً و میاهاً جاریة و ریاضاً مزهرة ... (معجم‌البلدان) .

گرد عرش طواف کنند :

أری الحجّاج یُزجون المطایا و ها أنا ذا مطایا الشّوق أُزجی
اذا ما کعبةُ الرّحمن حُجّت فَوجهك قبلتی و الیک حَجّی

آنگه مرا با خود بغاری درآورد ، جوانی را دیدم خوب روی لکن ضعیف و نحیف گشته و آن پسر وی بود ، برخاست و مادر را در کنار گرفت و مر اورا بنواخت ، پس روی برروی مادر نهاد وچشم پر آب کرد ، مادر گفت چرامی گریی ؟- گفت شبی دلم تنگ شد گفتم الٰهی تا کی دربند واسطه باشم ، مرا ازین واسطه ها برهان ، هاتفی آواز داد که واسطهٔ توتوئی ، از خود بیرون آی اگر ما را میخواهی ، اکنون ای مادرمن کارك خویش ساخته‌ام وبرشرف رفتنم ، نگرکارمن بسازی و مرا بخاك تسلیم کنی و مرا دعا گوئی مگر ببرکت دعای تو الله تعالی بر من رحمت کند ، پس از آن جوان دیگر باره روی بر روی مادر نهاد وجان تسلیم کرد .

گفتا کار آن جوان بساختم و او را دفن کردم و آن پیر زن برسرخاك وی مجاور نشست ، گفت ای عبدالله اگروقتی‌بازآئی مارا هم اینجا طلب کن ، ور مرا نه بینی خاك من همین جا بود ، مرا زیارت کن .

در بعضی آثار نقل کرده اند که ذوالقرنین پس از آنك اهل مشارق و مغارب دیده بود وازآن پس که سدّ یاجوج وماجوج ساخته بود ، همچنان روی نهاد در شهرها همی گشت و قوم قوم را دعوت همی کرد تا بقومی رسید که همه هم رنگ و هم سان[1] بودند ، در سیرت و طریقت پسندیده و در اخلاق واعمال شایسته ، بر یکدیگر مهربان و کلمهٔ ایشان یکسان ، نه قاضی شان بکار بود نه داور ، همه بر یکدیگر مشفق چون پدر وبرادر ، نه یکی درویش ویکی توانگر یا یکی شریف و یکی وضیع ، بلکه همه یکسان بودند و برابر ، در طبعشان جنگ نه ، در گفتشان فحش نه ، در کرد شان زشت نه و در میان ایشان بدخوی

۱ـ نسخهٔ الف : هام رنگ وهام سان .

و جلف و جافی نه ، عمر ها شان دراز امّا اَملشان کوتاه بود که بر درخانه های خود گورها کنده بودند تا پیوسته در آن می نگرند و ساز مرگ می سازند ، و سرای های ایشان را در نبود ، **ذوالقرنین** چون ایشانرا بدید در کار ایشان خیره بماند !! گفت ای قوم شما چه قومید که در برّ و بحر وشرق و غرب بگشتم مثل شما قوم ندیدم و چنانك سیرت شما هیچ سیرت نه پسندیدم ، مرا خبر کنید از کار و حال خویش و هرچه پرسم مرا جواب دهید ببیان خویش ، چیست این که بر در سرایهای خویش گور های خود کنده اید ؟! گفتند تا پیوسته مرگ بیاد داریم وچون ما را باز گشت آنجا خواهد بود دل بر آن نهیم . بگفت چونست که بر در سرایهای شما در نیست و حجاب و بند و قفل نیست ؟ ـ گفتند زیرا که در میان ما جز امین و مؤمن نیست[1] ، وهیچکس را از کسی ترس و بیم نیست . گفت چونست که در میان شما امیر و قاضی نیست ؟ ـ گفتند از بهر آنك در طبع ما جنگ و ظلم نیست تا حاجت بشحنه و امیر و قاضی بود و کس را با کس خصومت نیست تا حاجت بقاضی و حاکم بود . گفت این موافقت شما بظاهر و نزدیکی دلهای شما بباطن از کجا خاسته است ؟ ـ گفتند غلّ و حسد و بغض و عداوت از دل بیرون کردیم تا موافق یکدیگر گشتیم ودوست یکدیگر شدیم . گفت چونست که شما را عمرها دادند دراز و دیگرانرا کوتاه ؟ ـ گفتند از آن که بحق کوشیم و حق گوئیم و از حق در نگذریم و بعدل و راستی زندگانی کنیم . گفت چونست که شما را بروزگار آفات نرسد چنانك بمردمان میرسد ؟ ـ گفتند از آن که در هرچه پیش آید جز خدایرا بپشتی نگیریم وعمل که کنیم بانوا و نجوم نکنیم .

ذو القرنین گفت خبر کنید مرا از پدران و گذشتگان خویش که هم برین سیرت زندگانی کردند ؟ ـ یا خود شما چنین اید ؟ ـ گفتند آری پدران خود را چنین یافتیم و برین سیرت دیدیم ، پیوسته درویشان را نواختندی و خستگانرا تیمارداشتندی[2] وعاجزانرا دست گرفتندی و جانیانرا عفو کردندی و

۱ـ نسخهٔ الف : دزد نیست وامین ومؤمن هست .
۲ـ نسخهٔ ج : خستگانرا دل دادند .

پاداش بدی نیکی کردندی ، امانت گزاردندی و رحم پیوستندی ، **نماز بوقت** خویش گزاردندی و بوفاءِ عهدها باز آمدندی تا ربّ العزّه ایشانرا بصلاح وسداد بداشت و بنام نیکو از دنیا بیرون برد وما را بجای ایشان نشاند .

« اَفحسب الّذین کفروا » الآیة ... از اینجا تا آخر سوره وصف الحال و ذکر سرانجام دو گروه است : گروهی بیگانگان که آیات عجایب حکمت حق شنیدند وبدایع اسرار فطرت وی درکار **موسی** و **خضر** و دربیان **قصّهٔ ذوالقرنین** وآنرا منکر شدند ، نه سمع صواب شنو داشتند نه دیدهٔ عبرت بین نه دل روشن ، تا حق تعالی را در یافتندی و پیغام را تصدیق کردندی ، نه توفیق رفیق بود ونه هدایت را عنایت بود لاجرم حاصل کار ایشان وسرانجام روزگار ایشان این بود که ربّ العالمین گفت : « اِنّا اَعتدنا جهنّم للکافرین نُزُلاً .... ضلّ سعیهم فی الحیوة الدّنیا و هم یحسبون انّهم یحسنون صنعاً » توجّه علیهم التّکلیف و لکن لم یساعد هم التّوفیق والتّعریف و کانوا کما قیل :

احسنت ظنّك بالایّام اذ حسنت و لم تخف سوء ما یأتی به القدر
و سالمتك اللّیالی فاعتبرت [1] بها و عند صفو اللّیالی یحدُث الکدر

گروهی دیگر مؤمنانند که عجائب آیات حکمت و رایات قدرت حق از روی عنایت و هدایت بر دلهای ایشان کشف کردند آنرا بجان و دل پذیرفتند و گردن نهادند وحلقهٔ بندگی در گوش فرمان کردند تا ربّ العزّه ایشانرا تشریف داد و باین اکرام و اعزاز مخصوص گردانید که : « اِنّ الّذین آمنوا و عملوا الصّالحات کانت لهم جنّاتُ الفردوس نُزلاً » لهم جنان معجّلة سرّاً بسرٍّ و جنان مؤجّلة جهراً بجهرٍ ، الیوم جنان الوصل وغداً جنان الفضل ، الیوم جنان العرفان وغداً جنان الرّضوان ـ میگوید مؤمنان و نیك مردان فردا که در بهشت آیند ایشانرا بمنزل خاص فرود آرند وهم در وقت ایشانرا نزل دهند ، نبینی کسی که مهمان عزیز بوی فرو آید تا آنگه که با وی نشیند و خلوت سازد نخست او را نزلی فرماید ، همچنین ربّ العالمین درابتداءِ آیت حدیث نزل کرد وذکر لقا و

۱ـ نسخهٔ ج : فاغتررت .

رؤیت بآخر آیات برد که : « فمن کان یرجو لقاءَ ربّه » الآیة . . . جای دیگر بیان کرد که آن نزل چیست : « و لکم فیها ما تشتهی انفسکم و لکم فیها ما تدّعون » هرچه آرزو کنید درآن بهشت یابید وهرچه خواهید وجوئید بینید، آنگه گفت : « نُزلاً من غفورٍ رحیمٍ » نزلی است این از خدائی آمرزندهٔ بخشاینده، بمغفرت و رحمت خود داد نه بکردار بنده .

باش ای جوانمرد تا این بساط لعب و لهو در نوردد و ضفت حدثان در گور از تو پاك کند ، وهیکل ترا صُدرهٔ ابد پوشاند و در فضای ربوبیّت بی‌زحمت فنا ، حقایق « یحبّهم و یحبّونه » بر تو کشف کند و بی عناءِ تعبّد در جنّات فردوس توقیعات : « من الحیّ الّذی لا یموت » روان کند ، و از بهر رعایت دل تو وستر کار تو عتاب تو خود کند و شکایت تو با تو خود گوید : ما منکم من احدٍ الّا و یکلّمه ربّه لیس بینه و بین الله ترجمانٌ ، و یقول الجلیل جلّ جلاله عبدی کیف کنت لك ربّاً - بندهٔ من راه بندگی از خاشاك اغیار پاکست بی زحمت اغیار امروزباما بگو که من ترا چگونه پروردگاری بودم ، چگونه خداوندی بودم ؟ - این همه عنایت وکرامت نه حق بنده است برخدای که بنده را برخدای‌تعالی جلّ جلاله هیچ‌حق‌نیست ، بلکه حق‌تعالی کرم خویش است که میگزارد وهرگز روا نبود که کرم او بنهایت رسد .

« فمن کانَ یرجو لقآءَ ربّه فلیعمل عملاً صالحاً » قال **سهل بن عبدالله** : العمل الصّالح المقیّد بالسّنّة . و قیل العمل الصّالح الّذی لیس للنّفس الیه التفاتٌ ولا به طلبُ ثوابٍ وجزاءٍ . و قیل الغمل الصّالح هاهنا اعتقاد جواز الرّؤیة و انتظار وقتئذٍ ، هر که بدیدار الله تعالی طمع دارد تا در دل اعتقاد کند که الله تعالی جلّ جلاله وعزّ کبریاؤه دیدنی است دیداری عیانی و رازی نهانی و مهری جاودانی ، هر که دیدار الله تعالی طلبد او را میعاد است که روزی بدان رسد ، من کان یرجو لقاءَالله فانّ اجلَ الله لآتٍ ، بزرگ چیزی بیوسید وعظیم امیدی داشت و همّت وی بلند جائی رسید که دیدار خدای تعالی جلّ جلاله بیوسید ، اگر این امید نبودی بهشت بدین خوشی چه ارزیدی ، و اگر این وعدهٔ دیدار

نبودی رهی را خدمت از دل کی خیزیدی ، هر کس را مرادی پیش و وی بر پی ،
عارف منتظر است تا دیدار کی ، همهٔ خلق برزندگانی عاشقند و مرگ برایشان
دشوار ، عارف بمرگ می شتابد باومید دیدار :

چه باشد گر خوری یك سال تیمار   چو بینی دوست را یك روز دیدار

پایان مجلد پنجم تفسیر کشف‌الاسرار

« ازسورهٔ یوسف تاآخر سورهٔ الکهف »

فهرست سور و آیات

از

ترجمه و تفسیر و تأویل

مجلد پنجم

صفحه

بقیه قصهٔ یوسف و بیرون آوردن مالك بن ذعر اورا ازچاه . ۳۱
تفسیر آیة (۲۰) : « وشروه بثمن بخس ...» ۳۱
تفسیر « وکانوا فیه من الزاهدین» ۳۲
رسیدن کاروان یوسف بمصر وخریدن زلیخا اورا. ۳۳
تفسیر آیة (۲۱) : « وقال الذی اشتریه من مصر ...» ۳۵
تفسیر آیة (۲۲) : « ولمابلغ اشده ...» ۳۷
تفسیر آیة (۲۳) : « وراودته التی هوفی بیتها...» ۳۷
عشق ورزی زلیخابیوسف وساختن بتخانه درتمهید ابن مقدمه . ۳۸
تفسیر : «انه لایفلح الظالمون» ۴۰

النوبة الثالثة

تأویل « وجائت سیارة ...» ۴۱
حکایت عیسی وزن فاجره . ۴۱
تأویل « و شروه بثمن بخس» ۴۲
سخن پیرطریقت درخود بینی . ۴۳
تأویل « وقال الذی اشتریه من مصر...» ۴۳
گفتگوی یوسف بامرد کنعانی دربارهٔ یعقوب . ۴۴
تأویل « وکذلك مکنالیوسف فی الارض » ۴۶
تأویل « والله غالب علی امره » ۴۶
تأویل « وراودته التی هوفی بیتها...» ۴۶

۴ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۲۴ تا ۳۲ ازسورهٔ یوسف . ۴۷-۴۹

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (۲۴) : «ولقد همت به وهم بها...» ۴۹
تفسیر آیة (۲۵) : « واستبقاالباب ... ۵۱
تفسیر آیة (۲۶) : «قال هی راودتنی عن نفسی...» ۵۲
تفسیر آیة (۲۷) : « وان کان قمیصه قد من دبر...» ۵۲
تفسیر آیة (۲۸) : « فلما رأی قمیصه...» ۵۳
تفسیر آیة (۲۹) : « یوسف اعرض عن هذا...» ۵۳
تفسیر آیة (۳۰) : «وقال نسوة فی المدینة...» ۵۴

صفحه

تفسیر آیة (۳۱) : « فلماسمعت بمکرهن...» ۵۵
تفسیر « وآتت کل واحدة منهن سکینا...» ۵۵
تفسیر آیة (۳۲) : « قالت فذلکن الذی لمتننی فیه ...» ۵۷

النوبة الثالثة

تأویل «ولقد همت به وهم بها ...» ۵۷
مناظرات ومحاورات زلیخا بایوسف ۵۸
تأویل «ماجزاء من اراد باهلك سوءً» ۵۹
تأویل «وقال نسوة فی المدینة امرأة العزیز...» ۵۹
تأویل «قالت فذلکن الذی لمتننی فیه...» ۶۰

۵ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۳۳ تا ۴۲ ازسورهٔ یوسف . ۶۱-۶۴

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (۳۳) : «قال رب السجن احب الی...» ۶۴
تفسیر آیة (۳۴) : « فاستجاب له ربه فصرف عنه ... » ۶۴
تفسیر آیة (۳۵) : «ثم بدالهم من بعد ما...» ۶۵
زندانی شدن یوسف ۶۵
تفسیر آیة (۳۶) : و دخل معه السجن فتیان ... » ۶۶
حدیث نبوی در باب رؤیا . ۶۷
تفسیر آیة (۳۷) : «قال لایأتیکما طعام...» ۶۸
تفسیر آیة (۳۸) : « واتبعت ملة آبائی ابرهیم واسحق و یعقوب ... » ۶۸
تفسیر آیة (۳۹) : «یا صاحبی السجن ءارباب متفرقون ...» ۶۹
تفسیر آیة (۴۰) : « ما تعبدون من دونه الا اسماء ... » ۶۹
تفسیر آیة (۴۱) : « یا صاحبی السجن اما احدکما... » ۶۹
تفسیر آیة (۴۲) : «وقال للذی ظن انه ناج ...» ۷۰

النوبة الثالثة

تأویل « قال رب السجن احب الی ...» ۷۰

صفحه

اختیار کردن یوسف زندان را بجهت توسل بغیر . ٧١
پشیمان‌شدن زلیخااززندانی کردن‌یوسف . ٧٢

٦ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ٤٣ تا ٥٢ ازسورهٔ‌یوسف . ٧٣ـ٧٥

النوبة الثانية

تفسیر آیة (٤٣) : « وقال‌الملك انی اری سبع بقرات ...» ٧٥
خواب دیدن عزیزمصر . ٧٥
تفسیر آیة (٤٤) : « قالوااضغاث احلام ...» ٧٦
تفسیر آیة (٤٥) « وقال الذی نجی‌منهما وادکربعد امة ...» ٧٦
اطلاع یافتن ملك مصرازعلم یوسف به تعبیرخواب ٧٧
تفسیر آیة (٤٦) « یوسف ایها الصدیق افتنا فی‌سبع بقرات ... » ٧٧
تفسیر آیة (٤٧) : « قال تزرعون سبع سنین داباً ... » ٧٧
تفسیر آیة (٤٨) : «ثم یأتی‌من بعد ذلك سبع شداد ...» ٧٨
تفسیر آیة (٤٩) :«ثم یأتی‌من بعد ذلك عام...» ٧٨
تفسیر آیة (٥٠) : « وقال‌الملك ائتونی به...» ٧٩
تفسیر آیة (٥١) : «قال ماخطبکن ...» ٨٠
تفسیر آیة (٥٢) : « ذ لك لیعلم انی لم اخنه بالغیب ...» ٨١

النوبة الثالثة

تأویل « وقال الملك انی‌اری سبع بقرات سمان ... » ٨١
سخن پیرطریقت درسبب و مسبب . ٨١
تأویل « وقال الملك ائتونی به فلماجائه الرسول ... » ٨٢

صفحه

«الجزء‌الثالث‌عشر»

٧ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ٥٣ تا ٥٧ ازسورهٔ یوسف . ٨٣

النوبة الثانية

تفسیر آیة (٥٣) : « وماابریء نفسی‌ان‌النفس لامارة بالسوء ...» ٨٤
تفسیر آیة (٥٤) : « وقال‌الملك ائتونی به استخلصه لنفسی .. » ٨٤
تفسیر آیة (٥٥) : « قال اجعلنی‌علی‌خزائن الارض ...» ٨٦
خلاصی یوسف اززندان وذل وانکسار زلیخا ٨٧
استفسار یوسف ازحال زلیخا ورحمت آوردن بروی . ٨٨
تفسیر آیة (٥٦) : « و کذلك مکنالیوسف فی‌الارض . .» ٩٠
تفسیر آیة (٥٧) : « ولاجرالآخرة خیرللذین آمنوا ...» ٩٠

النوبة الثالثة

تأویل « وما ابریء نفسی » ٩١
سخن پیرطریقت درشکر نعمت . ٩١
حکایت فضیل عیاض . ٩١
تأویل «ان‌النفس لامارة بالسوء » ٩٢
گفتارابراهیم‌خواص در منازعت بانفس . ٩٣
سخن پیرطریقت درشناخت ذات حق . ٩٤

٨ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ٥٨ تا ٦٨ازسورهٔ یوسف ٩٥ـ٩٧

النوبة الثانية

تفسیر آیة (٥٨) : « وجآء اخوة یوسف ...» ٩٧
قصهٔ دیدار یوسف برادران خود را . ٩٨
تفسیر آیة (٥٩) : « ولماجهزهم بجهازهم...» ٩٩
تفسیر آیة (٦٠) :«فان لم تأتونی به فلا کیل لکم عندی ...» ٩٩

صفحه

تفسیر آیة (۶۱) : «قالوا سنراود عنه اباه...» ۱۰۰
تفسیر آیة (۶۲) : « وقال لفتیته ...» ۱۰۰
تفسیر (۶۳) «یاابانا منع منا الکیل ...» ۱۰۱
تفسیر آیة (۶۴) : « قال هل آمنکم علیه...» ۱۰۲
تفسیر آیة (۶۵) : « ولما فتحوا متاعهم وجدوا بضاعتهم...» ۱۰۲
تفسیر آیة (۶۶) : « قل لن ارسله معکم حتی تؤتون موثقاً...» ۱۰۲
فرستادن یعقوب بنیامین را بمعیت برادران بمصر . ۱۰۳
تفسیر آیة (۶۷) : «وقال یا بنی لا تدخلوا من باب واحد ...» ۱۰۳
تفسیر آیة (۶۸) : « و لما دخلوا من حیث امرهم ابوهم ...» ۱۰۴

النوبة الثالثة

تأویل « وجآء اخوة یوسف ...» ۱۰۴
تأویل « و لما فتحوا متاعهم و جدوا بضاعتهم ردت الیهم ... » ۱۰۶

۹ - النوبة الاولى

ترجمهٔ آیات ۶۹ تا ۸۰ از سورهٔ یوسف . ۱۰۶ - ۱۰۹

النوبة الثانية

تفسیر آیة (۶۹) : « و لما دخلوا علی یوسف آوی الیه اخاه ...» ۱۰۹
دیدن یوسف برادر خود بنیامین وشناسایدن خود بدو . ۱۱۰
تفسیر آیة (۷۰) : « فلما جهزهم بجهازهم جعل السقایة ...» ۱۱۱
تفسیر آیة (۷۱) : « قالوا واقبلوا علیهم ماذا تفقدون» ۱۱۲
تفسیر آیة (۷۲) : « قالوا نفقد صواع الملك و لمن جآء به ...» ۱۱۲
تفسیر آیة (۷۳) : « قالوا تالله لقد علمتم ماجئنا لنفسد فی الارض ...» ۱۱۲
تفسیر آیة (۷۴) : « قالوا فماجزآؤه ان کنتم کاذبین » ۱۱۲
تفسیر آیة (۷۵) : « قالوا جزآؤه من وجد فی رحله ...» ۱۱۲
تفسیر آیة (۷۶) : « فبدأ باوعیتهم قبل وعآء اخیه ...» ۱۱۳
تفسیر آیة (۷۷) : «قالوا ان یسرق فقد سرق اخ له من قبل ... » ۱۱۳
تفسیر آیة (۷۸) : « قالوا یا ایها العزیز ان له ابا شیخاً کبیراً ...» ۱۱۴
تفسیر آیة (۷۹) : « قال معاذالله ان نأخذ الا من وجدنا ... » ۱۱۵
تفسیر آیة (۸۰) : «فلما استیأسوا منه خلصوا نجیاً ... » ۱۱۵

النوبة الثالثة

تأویل «ولما دخلوا علی یوسف آوی الیه اخاه » ۱۱۶
تأویل « کذلك کدنا لیوسف» ۱۱۷
تأویل« نرفع درجات من نشآء» ۱۱۸
تأویل « یاایها العزیز ان له اباً شیخاً کبیراً» ۱۱۸

۱۰- النوبة الاولى

ترجمهٔ آیات ۸۱ تا ۹۲ از سورهٔ یوسف . ۱۱۸ - ۱۲۰

النوبة الثانية

تفسیر آیة (۸۱) : « ارجعوا الی ابیکم فقولوا یا ابانا ان ابنك سرق...» ۱۲۱
تفسیر آیة (۸۲) : «واسئل القریة التی کنافیها و العیر...» ۱۲۱
تفسیر آیة (۸۳) : «قال بل سولت لکم انفسکم ... » ۱۲۲
تفسیر آیة (۸۴) : «وتولی عنهم وقال یا اسفی علی یوسف ...» ۱۲۲
تفسیر آیة (۸۵) : « قالوا تالله تفتوء تذکر

صفحه

یوسف ...» ۱۲۳
تفسیر آیة (۸۶) : « قال انما اشکوابثی
وحزنی الی الله ...» ۱۲۳
تفسیر آیة (۸۷) : «یابنی اذهبوا فتحسسوا
من یوسف واخیه ...» ۱۲۴
تفسیر آیة (۸۸) : «فلما دخلوا علیه قالوا
یا ایها العزیز...» ۱۲۵
تفسیر آیة (۸۹) : «قال هل علمتم مافعلتم
بیوسف ...» ۱۲۶
تفسیر آیة (۹۰) : « قالوا ائنك لانت
یوسف ... » ۱۲۶
تفسیر آیة (۹۱) : «قالوا تالله لقد آثرك الله
علینا ... » ۱۲۷
تفسیر آیة (۹۲) : « قال لاتثریب علیکم
الیوم یغفرالله لکم ...» ۱۲۷

النوبة الثالثة

تأویل «ارجعوا الی ابیکم ...» ۱۲۷
سخن پیرطریقت در عدم اشتغال ذهن
ازالله بغیر. ۱۲۹
تأویل «وابیضت عیناه من الحزن فهو
کظیم» ۱۲۹
سخن پیرطریقت در گریستن بدرگاه حق ۱۲۹
تأویل « قال انما اشکوابثی و حزنی
الی الله» ۱۳۰
تأویل « یا بنی اذهبوا فتحسسوا...» ۱۳۰
تأویل « فلما دخلوا علیه قالوا یا
ایها العزیز ...» ۱۳۱
نامهٔ یعقوب به عزیز مصر. ۱۳۱
تأویل «لا تثریب علیکم الیوم» ۱۳۲

۱۱ــ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۹۳ تا ۱۰۰ از سورهٔ
یوسف. ۱۳۲ ــ ۱۳۴

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (۹۳) : «اذهبوا بقمیصی هذا فالقوه
علی وجه ابی ...» ۱۳۴
تفسیر آیة (۹۴) : « ولما فصلت العیر قال
ابوهم ... » ۱۳۵
تفسیر آیة (۹۵) : «قالوا تالله انك لفی
ضلالك القدیم» ۱۳۵
تفسیر آیة (۹۶) : « فلما ان جاء البشیر
القیه علی وجهه ...» ۱۳۵
تفسیر آیة (۹۷) : « قالوا یاابانااستغفرلنا
ذنوبنا ... » ۱۳۶
تفسیر آیة (۹۸) : « قال سوف استغفرلکم
ربی ... » ۱۳۶
تفسیر آیة (۹۹) : « فلما دخلوا علی یوسف
آوی الیه ابویه ...» ۱۳۶
تفسیر آیة (۱۰۰) : «و رفع ابویه علی العرش
وخروا له سجداً ...» ۱۳۷
اقامت یعقوب درمصر تا زمان رحلت. ۱۳۹

النوبة الثالثة

تأویل «اذهبوا بقمیصی هذا ...» ۱۳۹
تأویل «انی لاجد ریح یوسف» ۱۴۰
تأویل « فلما ان جاء البشیر القاه علی
وجهه ... » ۱۴۱
تأویل « فلما دخلوا علی یوسف آوی
الیه ابویه ...» ۱۴۱
تأویل « و رفع أبویه علی العرش ...» ۱۴۱
سخن پیرطریقت در اهل خدمت و اهل
صحبت ۱۴۲

۱۲ــ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۱۰۱ تا ۱۱۱
(پایان سورهٔ یوسف). ۱۴۲ ــ ۱۴۴

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (۱۰۱) : «رب قدآتیتنی من الملك
وعلمتنی من تأویل الاحادیث ...» ۱۴۵
رحلت یوسف وترتیب ومحل دفن او. ۱۴۵

	صفحه
تفسیر آیة (۱۰۲) : « ذلك من انباء الغیب نوحیه الیك ... »	۱۴۶
تفسیر آیة (۱۰۳) : « وما اکثرالناس ولو حرصت بمؤمنین»	۱۴۶
تفسیر آیة (۱۰۴) : « و ما تسئلهم علیه من اجر ... »	۱۴۷
تفسیر آیة (۱۰۵) : « وکأین من آیة فی السموات و الارض ...»	۱۴۷
تفسیر آیة (۱۰۶) : « وما یؤمن اکثرهم بالله الا وهم مشرکون»	۱۴۷
تفسیر آیة (۱۰۷) : « افأمنوا ان تأتیهم غاشیة ... »	۱۴۸
تفسیر آیة (۱۰۸) : « قل هذه سبیلی ادعوا الی الله ...»	۱۴۸
تفسیر آیة (۱۰۹) : « وما ارسلنا من قبلك الا رجالاً ...»	۱۴۸
تفسیر آیة (۱۱۰) : « حتی اذا استیأس الرسل ...»	۱۴۹
تفسیر آیة (۱۱۱) : «لقد کان فی قصصهم عبرة لاولی الالباب ...»	۱۵۰
النوبة الثالثة	
تأویل « رب قد آتیتنی من الملك ...»	۱۵۰
خاتمهٔ قصهٔ یوسف وتأویل « لقد کان فی قصصهم عبرة لاولی الالباب»	۱۵۲

جزء سیزدهم

۱۳ـ سورة الرعد (۴۳ آیة)

۱ـ النوبة الاولی	
ترجمهٔ آیات ۱ تا ۷ ازسورهٔ رعد	۱۵۴ ـ ۱۵۶
النوبة الثانیة	
محل نزول وتعداد آیات و کلمات وحروف و فضیلت سورهٔ رعد و تعیین آیات منسوخه .	۱۵۶
تفسیر آیة (۱) : « المر تلك آیات الکتاب و الذی انزل الیك من ربك .. »	۱۵۶
تفسیر آیة (۲) : «الله الذی رفع السموات بغیرعمد ...»	۱۵۷
تفسیر آیة (۳) : « وهوالذی مدالارض و جعل فیها رواسی وانهاراً...»	۱۵۸
تفسیر آیة (۴) : « وفی الارض قطع متجاورات و جنات ...»	۱۶۰
تفسیر آیة (۵) : « وان تعجب فعجب قولهم ائذا کنا تراباً ..»	۱۶۱
تفسیر آیة (۶) : « ویستعجلونك بالسیئة قبل الحسنة ... »	۱۶۲
تفسیر آیة (۷) : « و یقول الذین کفروا لولاانزل علیه آیة ...»	۱۶۳
النوبة الثالثة	
تأویل «بسم الله الرحمن الرحیم»	۱۶۴
تأویل «المر»	۱۶۵
تأویل «الله الذی رفع السموات بغیر عمد ترونها»	۱۶۵
تأویل « وهوالذی مدالارض و جعل فیها رواسی»	۱۶۵
تأویل « وفی الارض قطع متجاورات»	۱۶۶
تأویل « و نفضل بعضها علی بعض فی الاکل »	۱۶۷

	صفحه
سخن یحیی‌معاذ رازی دربارهٔ دنیا و اهل‌آن .	۱٦۷

۲- النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۸ تا ۱٦ از سورهٔ الرعد .	۱٦۷ - ۱۷۰

النوبة الثانیة

تفسیرآیة (۸) : «الله یعلم ما تحمل کل انثی وماتغیض الارحام ...»	۱۷۰
تفسیرآیة (۹) : «عالم‌الغیب والشهادة الکبیرالمتعال»	۱۷۱
تفسیرآیة (۱۰) : «سوآء منکم من‌اسر القول ومن جهربه ...»	۱۷۱
تفسیرآیة (۱۱) : «له معقبات من بین یدیه ...»	۱۷۱
تفسیرآیة (۱۲) : «هوالذی یریکم‌البرق خوفاً وطمعاً ...»	۱۷۳
تفسیرآیة (۱۳) : «و یسبح الرعد بحمده و الملائکة من‌خیفته...»	۱۷۳
تفسیرآیة (۱۴) : «له دعوةالحق و الذین یدعون من دونه ...»	۱۷۵
تفسیرآیة (۱۵) : «ولله یسجد من‌فی‌السموات والارض ...»	۱۷٦
تفسیرآیة (۱٦) : «قل من رب السموات والارض ...»	۱۷٦

النوبة الثالثة

تأویل «الله یعلم ما تحمل کل‌انثی ...»	۱۷۸
تأویل «له معقبات من بین یدیه و من خلفه ...»	۱۷۹
بیان قضاء لازم وقضاء جایز.	۷۹
حکایت عیسی و مرد گازر .	۸۰
تأویل «ان‌الله لایغیرما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم»	۱۸۰
قصهٔ بلعام باعورا وموسی .	۱۸۰
تأویل «واذا ارادالله بقوم سوءاً فلا مردله ...»	۱۸۱
تأویل «ولله یسجد من فی‌السموات و الارض طوعاً وکرهاً»	۱۸۱
سخن پیرطریقت درتوحید در دلهای مؤمنان .	۱۸۲

۳- النوبة الاولی

ترجمهٔ‌آیات ۱۷ تا ۲۷ ازسورهٔ الرعد .	۱۸۲ - ۱۸٤

النوبة الثانیة

تفسیرآیة (۱۷) : «انزل من السمآء مآءاً فسالت اودیة ...»	۱۸۵
تفسیرآیة (۱۸) : «للذین استجابوا لربهم الحسنی ...»	۱۸٦
تفسیرآیة (۱۹) : «افمن یعلم انماانزل الیك من‌ربك‌الحق ...»	۱۸٦
قضیهٔ اسلام‌آوردن حمزه وشأن نزول آیهٔ‌بالا .	۱۸۷
تفسیرآیة (۲۰) : «الذین یوفون بعهدالله ولا ینقضون المیثاق»	۱۸۸
تفسیرآیة (۲۱) : «والذین یصلون ماامرالله به ان یوصل ...»	۱۸۸
حدیث نبوی درصلهٔ رحم .	۱۸۸
تفسیرآیة (۲۲) : «والذین صبروا ابتغاء وجه ربهم ...»	۱۸۹
تفسیرآیة (۲۳) : «جنات عدن یدخلونها ومن صلح ...»	۱۸۹
تفسیرآیة (۲۴) : «سلام علیکم بماصبرتم فنعم عقبی الدار»	۱۸۹
تفسیرآیة (۲۵) : «والذین ینقضون عهدالله من بعد میثاقه ...»	۱۹۰
تفسیرآیة (۲٦) : «الله یبسط‌الرزق لمن یشآء و یقدر ...»	۱۹۰

صفحه

تفسیرآیة (۳۷) : « و یقول الذین کفروا لولا انزل علیه آیة من ربه ...» ۱۹۱

النوبة الثالثة

تأویل «انزل من السماء مآء ...» ۱۹۱
تأویل «افمن یعلم انما انزل الیك من ربك الحق ...» ۱۹۳
تأویل « الذین وفون بعهدالله » ۱۹۳

۴- النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۲۸ تا ۳۸ از سورهٔ الرعد. ۱۹۴ ـ ۱۹۷

النوبة الثانیة

تفسیرآیة (۲۸) : «الذین آمنوا وتطمئن قلوبهم بذکرالله ...» ۱۹۷
تفسیرآیة (۲۹) : « الذین آمنوا وعملواالصالحات طوبی لهم...» ۱۹۸
احادیث دربارهٔ درخت طوبی . ۱۹۸
تفسیرآیة (۳۰) :«کذلك ارسلناك فی امة قد خلت من قبلها...» ۱۹۹
تفسیرآیة (۳۱) : « ولو ان قرآناً سیرت به الجبال اوقطعت به الارض اوکلم به الموتی ...» ۲۰۰
تفسیرآیة (۳۲) : « ولقد استهزیء برسل من قبلك ... » ۲۰۱
تفسیرآیة (۳۳) :«افمن هو قائم علی کل نفس بماکسبت وجعلوا لله شرکاء...» ۲۰۲
تفسیرآیة (۳۴) : «لهم عذاب فی الحیوة الدنیا ولعذاب الآخرة اشق» ۲۰۳
تفسیرآیة (۳۵) : « مثل الجنة التی وعد المتقون تجری من تحتها الانهار...» ۲۰۳
تفسیرآیة (۳۶) : «والذین آتیناهم الکتاب یفرحون بماانزل الیك ومن الاحزاب من ینکر بعضه ...» ۲۰۳

صفحه

تفسیرآیة (۳۷) : « وکذلك انزلناه حکماً عربیاً و لئن اتبعت ...» ۲۰۴
تفسیرآیة (۳۸) :« ولقد ارسلنا رسلا من قبلك وجعلنالهم ازواجاً وذریة...» ۲۰۴

النوبة الثالثة

تأویل «الذین آمنوا و تطمئن قلوبهم بذکرالله» ۲۰۵
تأویل « الذین آمنوا و عملوا الصالحات طوبی لهم وحسن مآب» ۲۰۶
حکایت جنید بغدادی که قصد زیارت طور کرد وملاقات باراهب . ۲۰۷
تأویل « وهم یکفرون بالرحمن قل هوربی لااله الاهو» ۲۰۸
تأویل « ولقدارسلنا رسلامن قبلك وجعلنا لهم ازواجاً وذریة» ۲۰۹
تأویل« لکل اجل کتاب » ۲۱۰

۵- النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۳۹ تا ۴۳ (پایان سورهٔ الرعد) ۲۱۰ ـ ۲۱۱

النوبة الثانیة

تفسیرآیة (۳۹) :«یمحوالله مایشاء ویثبت وعنده ام الکتاب» ۲۱۱
اخبارواحادیث مربوط بمحو واثبات . ۲۱۲
تفسیرآیة (۴۰) : «واما نرینك بعض الذی نعدهم ... » ۲۱۴
تفسیرآیة(۴۱) : «اولم یروا انا نأتی الارض ننقصها من اطرافها ...» ۲۱۴
تفسیرآیة (۴۲) : « وقد مکرالذین من قبلهم فلله المکر جمیعاً...» ۲۱۵
تفسیرآیة (۴۳) : « و یقول الذین کفروا لست مرسلا قل کفی بالله شهیداً...» ۲۱۶

صفحه

النوبة الثالثة

تأویل «یمحوالله ما یشآء و یثبت» ۲۱۸
سخن پیرطریقت درمحووااثبات . ۲۱۸
تأویل «اولم یروا انا نأتی الارض ننقصها من اطرافها ... » ۲۱۹

جزء سیزدهم

۱٤- سورة ابرهیم (۵۲ آیة)

۱- النوبة الاولى

ترجمهٔ آیات ۱ تا ۹ ازسورهٔ ابراهیم . ۲۲۱ - ۲۲۳

النوبة الثانية

محل نزول وتعدادآیات و کلمات وحروف و فضیلت سورهٔ ابراهیم . ۲۲۳
تفسیرآیة (۱) : «الر کتاب انزلناه الیك لتخرج‌الناس من‌الظلمات الی النور...» ۲۲۳
تفسیرآیة (۲) : «الله‌الذی‌له مافی‌السموات وما فی الارض ...» ۲۲٤
تفسیرآیة (۳) : «الذین یستحبون الحیوة الدنیا علی الاخرة . .» ۲۲۵
تفسیرآیة (۴) «ومارسلنامن رسول الا بلسان قومه ... » ۲۲۵
سخن شیخ‌الاسلام عبدالله انصاری در بارهٔ آیهٔ « ومارسلنامن رسول ...» ۲۲٦
تفسیرآیة (۵) : «ولقدارسلناموسی‌بآیاتنا ان اخرج قومك...» ۲۲٦
حدیث‌نبوی درصبروشکروسخن دربن‌باب ۲۲۷
تفسیرآیة (٦) : « و اذ قال موسی لقومه اذکروا نعمة‌الله علیکم اذا نجیکم من‌آل فرعون ...» ۲۲۸
تفسیرآیة (۷) : « واذ تأذن ربکم لئن شکرتم ... » ۲۲۸
تفسیرآیة (۸) : « وقال موسی‌ان تکفروا انتم ومن فی الارض جمیعاً فان‌الله لغنی‌حمید» ۲۲۸
تفسیرآیة (۹) : «الم یأتکم نبؤاالذین‌من قبلکم قوم نوح وعاد وثمود...» ۲۲۹

النوبةالثالثة

تأویل بسمله ۲۳۰
تأویل « کتاب‌انزلناه الیك لتخرج‌الناس من‌الظلمات الی‌النورباذن ربهم» ۲۳۱
تأویل « الله‌الذی له ما فی‌السموات وما فی الارض » ۲۳۱
تأویل « ولقد ارسلناموسی بآیاتنااان‌اخرج قومك ...» ۲۳۲
مناجات پیرطریقت . ۲۳۲
تأویل « و اذ تأذن ربکم لئن شکرتم لازیدنکم » ۲۳۲

۲- النوبة الاولى

ترجمهٔ آیات ۱۰ تا ۲۲ از سورهٔ ابراهیم . ۲۳۳ - ۲۳٦

النوبة الثانية

تفسیرآیة (۱۰) : «قالت رسلهم‌افی‌الله شك فاطرالسموات والارض ...» ۲۳٦

	صفحه
تفسير آية (١١) : «قالت لهم رسلهم ان نحن الا بشر مثلكم و لكن الله يمن على من يشآء من عباده ...»	٢٣٧
تفسير آية (١٢) : «ومالنا الا نتوكل على الله وقد هدينا سبلنا ...»	٢٣٧
تفسير آية (١٣) : « و قال الذين كفروا لرسلهم لنخرجنكم من ارضنا اولتعودن ...»	٢٣٧
تفسير آية (١٤) : « و لنسكننكم الارض من بعدهم ذلك لمن خاف مقامى...»	٢٣٧
تفسير آية (١٥) : « واستفتحوا وخاب كل جبار عنيد »	٢٣٨
تفسير آية (١٦) : « من ورآئه جهنم ويسقى من مآء صديد»	٢٣٩
تفسير آية (١٧) : « يتجرعه ولا يكاد يسيغه و يأتيه الموت ... »	٢٣٩
تفسير آية (١٨) : «مثل الذين كفروا بربهم اعمالهم كرماد ...»	٢٤٠
تفسير آية (١٩) : « الم تر ان الله خلق السموات والارض بالحق ...»	٢٤٠
تفسير آية (٢٠) : « وما ذلك على الله بعزيز »	٢٤١
تفسير آية (٢١) : « وبرزوا لله جميعاً فقال الضعفآء للذين استكبروا ...»	٢٤١
تفسير آية (٢٢) : « و قال الشيطان لما قضى الامر ان الله وعدكم ...»	٢٤٢

النوبة الثالثة

تأويل « قالت رسلهم افى الله شك ...»	٢٤٤
تأويل « وما لنا الا نتوكل على الله و قد هدينا سبلنا »	٢٤٥
سخن پیر طریقت درشناخت سبب ونماندن باسبب .	٢٤٥
حكايت زاهدى كه توكل كرده بود .	٢٤٦
حكايت مرض موسى و دارو نكردن ورسيدن وحى .	٢٤٦
تأويل « ولنصبرن على ماآذيتمونا »	٢٤٧

٣- النوبة الاولى

ترجمهٔ آيات ٢٣ تا ٣٤ از سورهٔ ابراهيم .	٢٤٨ - ٢٥٠

النوبة الثانية

تفسير آية (٢٣) : « وادخل الذين آمنوا وعملوا الصالحات جنات تجرى من تحتها الانهار ...»	٢٥٠
تفسير آية (٢٤) : « الم تر كيف ضرب الله مثلاً كلمة طيبة ... »	٢٥١
تفسير آية (٢٥) : « تؤتى اكلها كل حين باذن ربها...»	٢٥٢
تفسير آية (٢٦) : « و مثل كلمة خبيثة كشجرة خبيثة اجتثت ...»	٢٥٣
تفسير آية (٢٧) : « يثبت الله الذين آمنوا بالقول الثابت ... »	٢٥٤
تفسير آية (٢٨) : « الم تر الى الذين بدلوا نعمة الله كفراً ... »	٢٥٧
تفسير آية (٢٩) : «جهنم يصلونها و بئس القرار»	٢٥٨
تفسير آية (٣٠) : « و جعلوا لله انداداً ليضلوا عن سبيله ... »	٢٥٨
تفسير آية (٣١) : « قل لعبادى الذين آمنوا يقيموا الصلوة ...»	٢٥٨
تفسير آية (٣٢) : «الله الذى خلق السموات والارض وانزل من السمآء مآء...»	٢٥٨
تفسير آية (٣٣) : « و سخر لكم الشمس والقمر دائبين ...»	٢٥٩
تفسير آية (٣٤) : « و آتيكم من كل ما سألتموه و ان تعدوا نعمة الله لا تحصوها ...»	٢٥٩

النوبة الثالثة

تأويل « و ادخل الذين آمنوا و عملوا

	صفحه
الصالحات ... »	۲۶۰
سخن پیرطریقت درو صول بحق .	۲۶۱
تأویل «الم ترکیف ضرب الله مثلا کلمة طیبة ...»	۲۶۱
گفتار پیرطریقت درعنایت الهی .	۲۶۲
تأویل « تؤتی اکلها کل حین باذن ربها»	۲۶۲
تأویل « و مثل کلمة خبیثة کشجرة خبیثة »	۲۶۲
تاویل «یثبت الله الذین آمنوا بالقول الثابت فی الحیوة الدنیا فی الاخرة »	۲۶۳

۴ـ النوبة الاولى

ترجمهٔ آیات ۳۵ تا ۵۲ (پایان سورهٔ ابراهیم)	۲۶۴ ـ ۲۶۷

النوبة الثانية

تفسیر آیة (۳۵) : « واذ قال ابرهیم رب اجعل هذا البلد آمناً...»	۲۶۷
تفسیر آیة (۳۶) : « رب انهن اضللن کثیراً من الناس ..»	۲۶۷
تفسیر آیة (۳۷) : « ربنا انی اسکنت من ذریتی بواد غیر ذی ذرع عند بیتك ... »	۲۶۸
تفسیر آیة (۳۸) : « ربنا انك تعلم مانخفی وما نعلن وما یخفی علی الله من شیء فی الارض ولا فی السماء »	۲۷۲
تفسیر آیة (۳۹) : « الحمد لله الذی وهب لی علی الکبر اسمعیل واسحق ...	۲۷۲
تفسیر آیة (۴۰) : «رب اجعلنی مقیم الصلوة و من ذریتی ...»	۲۷۲
تفسیر آیة (۴۱) : « ربنا اغفرلی ولوالدی وللمؤمنین ...»	۲۷۲
تفسیر آیة (۴۲) : « ولا تحسبن الله غافلا عما یعمل الظالمون ... »	۲۷۲
تفسیر آیة (۴۳) : «مهطعین مقنعی رؤسهم لا یرتد الیهم طرفهم ... »	۲۷۵
تفسیر آیة (۴۴) : «وانذر الناس یوم یأتیهم العذاب ...»	۲۷۵
تفسیر آیة (۴۵) « و سکنتم فی مساکن الذین ظلموا انفسهم .. »	۲۷۶
تفسیر آیة (۴۶) « و قد مکروا مکرهم وعندالله مکرهم ...»	۲۷۶
قصهٔ نمرود و پرواز به آسمان بوسیلهٔ کرکس‌ها.	۲۷۷
تفسیر آیة (۴۷) : « فلا تحسبن الله مخلف وعده رسله .. »	۲۷۸
تفسیر آیة (۴۸) : « یوم تبدل الارض غیر الارض و السموات ...»	۲۷۸
تفسیر آیة (۴۹) : « و تری المجرمین یومئذ مقرنین فی الاصفاد »	۲۸۰
تفسیر آیة (۵۰) : « سرابیلهم من قطران وتغشی وجوههم النار»	۲۸۰
تفسیر آیة (۵۱) : « لیجزی الله کل نفس ما کسبت ان الله سریع الحساب»	۲۸۰
تفسیر آیة (۵۲) : « هذا بلاغ للناس و لینذروا به ...»	۲۸۰

النوبة الثالثة

تأویل « واذ قال ابرهیم رب اجعل هذا البلد آمناً ...»	۲۸۱
تأویل « ربنا انی اسکنت من ذریتی بواد غیرذی ذرع »	۲۸۳
تأویل « فاجعل افئدة من الناس تهوی الیهم »	۲۸۳
تأویل « و لا تحسبن الله غافلا عما یعمل الظالمون »	۲۸۴
حدیث نبوی : « ایاك ودعوة المظلوم ولو کان کافراً ...»	۲۸۴

صفحه

حکایت مردی که درطواف میگفت : من رآنی فلا یظلم احداً . ۲۸۴

تأویل «هذا بلاغ للناس ولینذروا به ولیعلموا انما هواله واحد ...» ۲۸۵

جزء چهاردهم

۱۵ـ سورة الحجر (۹۹ آیة)

۱ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۱ تا ۲۰ از سورهٔ الحجر . ۲۸۷ ـ ۲۸۹

النوبة الثانیة

محل نزول وتعدادآیات وکلمات وحروف وفضیلت سورهٔ الحجر ۲۸۹

تفسیرآیة (۱) : «الر تلكآیات الکتاب و قرآن مبین» ۲۸۹

تفسیرآیة (۲) : «ربما یودالذین کفروا لو کانوا مسلمین» ۲۹۰

تفسیرآیة (۳) : «ذرهم یأکلوا و یتمتعوا ویلههم الامل فسوف یعلمون» ۲۹۱

تفسیرآیة (۴) : «وماأهلکنا من قریة الا ولها کتاب معلوم» ۲۹۲

تفسیرآیة (۵) : «ما تسبق من امة اجلها ومایستأخرون» ۲۹۲

تفسیرآیة (۶) : «وقالوا یاایهاالذی نزل علیه الذکرانك لمجنون» ۲۹۲

تفسیرآیة (۷) : «لوما تأتینا بالملائکةان کنت من الصادقین» ۲۹۲

تفسیرآیة (۸) : «ما ننزل الملائکة الابالحق وماکانوا اذاً منظرین» ۲۹۳

تفسیرآیة (۹) : «انانحن نزلناالذکر وانا له لحافظون» ۲۹۳

تفسیرآیة (۱۰) : «ولقد ارسلنا من قبلك فی شیع الاولین» ۲۹۳

تفسیرآیة (۱۱) : «وما یأتیهم من رسول الا کانوا به یستهزؤن» ۲۹۴

تفسیرآیة (۱۲) : «کذلك نسلکه فی قلوب المجرمین» ۲۹۴

تفسیرآیة (۱۳) : «لایؤمنون به حتی یروا العذاب الالیم» ۲۹۴

تفسیرآیة (۱۴) : «ولو فتحنا علیهم باباً من السمآءِ فظلوا فیه یعرجون» ۲۹۴

تفسیرآیة (۱۵) : «لقالواانماسکرت ابصارنا بل نحن قوم مسحورون» ۲۹۵

تفسیرآیة (۱۶) : «ولقد جعلنا فی السمآءِ بروجاً و زیناها للناظرین» ۲۹۵

تفسیرآیة (۱۷) : «وحفظناها من کل شیطان رجیم» ۲۹۵

تفسیرآیة (۱۸) : «الامن استرق السمع فاتبعه شهاب مبین» ۲۹۵

تفسیرآیة (۱۹) : «والارض مددناهاوالقینا فیها رواسی ...» ۲۹۷

تفسیرآیة (۲۰) : «وجعلنالکم فیهامعایش ومن لستم له برازقین» ۲۹۸

النوبة الثالثة

تأویل بسمله . ۲۹۸

تأویل «الر» ۲۹۹

تأویل «ربما یود الذین کفروا لو کانوا مسلمین» ۲۹۹

	صفحه
تأویل « ندرهم یأکلوا و یتمتعوا ...»	۲۹۹
تأویل « انا نحن نزلنا الذکر و انا له لحافظون »	۳۰۰
تأویل « و لقد جعلنا فی السمآء بروجاً و زیناها للناظرین »	۳۰۰
تأویل « وجعلنا لکم فیهامعایش »	۳۰۱

۲ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۲۱ تا ٤۲ از سورهٔ الحجر .	۳۰۱ ـ ۳۰۳

النوبة الثانية

تفسیر آیة (۲۱) : « وان من‌شیء الاعندنا خزآئنه ... »	۳۰۳
تفسیر آیة (۲۲) : « وارسلناالریاح لواقح فانزلنا من‌السمآء مآء ... »	۳۰٤
تفسیر آیة (۲۳) : « وانالنحن نحیی‌ونمیت ونحن الوارثون »	۳۰۵
تفسیر آیة (۲٤) : « ولقد علمناالمستقدمین منکم ولقد علمنا المستأخرین »	۳۰۵
تفسیر آیة (۲۵) : « وان ربك هو یحشرهم انه حکیم علیم»	۳۰٦
تفسیر آیة (۲٦) : « و لقد خلقنا الانسان من‌صلصال من‌حماء مسنون»	۳۰٦
تفسیر آیة (۲۷) :«والجآن خلقناه من‌قبل من نارالسموم»	۳۰٦
تفسیر آیة (۲۸) :«واذقال ربك للملائکة انی‌خالق بشراً ...»	۳۰۷
تفسیر آیة(۲۹) : « فاذا سویته و نفخت فیه من روحی فقعواله ساجدین»	۳۰۷
تفسیر آیة (۳۰) : « فسجدالملائکة کلهم اجمعون »	۳۰۸
تفسیر آیة (۳۱) :«الاابلیس ابی‌ان یکون مع الساجدین »	۳۰۸
تفسیر آیة (۳۲) : « قال یاابلیس مالك‌الا تکون مع الساجدین»	۳۰۸
تفسیر آیة (۳۳) : «قال لم‌اکن‌لاسجدلبشر خلقته من صلصال ... »	۳۰۸
تفسیر آیة (۳٤) : «قال فاخرج منهافانك رجیم »	۳۰۸
تفسیر آیة (۳۵) : « وان علیك اللعنة الی یوم الدین»	۳۰۸
تفسیر آیة (۳٦) :« قال رب فانظرنی الی یوم‌یبعثون»	۳۰۸
تفسیر آیة (۳۷) : «قال‌فانك من‌المنظرین»	۳۰۸
تفسیر آیة (۳۸) : «الی یوم‌الوقت‌المعلوم»	۳۰۸
تفسیر آیة (۳۹) : « قال رب بما اغویتنی لازینن لهم فی الارض ...»	۳۰۸
تفسیر آیة (٤۰) : « الا عبادك منهم المخلصین»	۳۰۹
تفسیر آیة (٤۱) : « قال هذا صراط علی مستقیم »	۳۰۹
تفسیر آیة (٤۲) : « ان عبادی لیس لك علیهم سلطان الا من اتبعك من الغاوین »	۳۰۹

النوبة الثالثة

تأویل « وان من‌شیء الاعندناخزآئنه...»	۳۱۰
سخن پیرطریقت درجود و کرم باریتعالی.	۳۱۰
تأویل « وارسلناالریاح لواقح »	۳۱۰
تأویل « وانا لنحن نحیی ونمیت»	۳۱۱
تأویل « ولقد علمناالمستقدمین منکم...»	۳۱۲
تأویل « و لقد خلقنا الانسان من صلصال ...»	۳۱۲

۳ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ٤۳ تا ۸٦ از سورهٔ الحجر .	۳۱۲ ـ ۳۱۷

النوبة الثانية

تفسیر آیة (٤۳) : « و ان جهنم لموعدهم اجمعین »	۳۱۷

	صفحه
تفسیر آیة (۴۴) : « لها سبعة ابواب لکل باب منهم جزء مقسوم »	۳۱۷
بیان درکات هفتگانهٔ دوزخ و اسامی هر یك .	۳۱۷
حکایت آن زن که در نماز از رسول آیهٔ « و ان جهنم لموعدهم اجمعین » شنید و بیهوش شد .	۳۱۹
تفسیر آیة (۴۵) : « ان المتقین فی جنات وعیون »	۳۱۹
تفسیر آیة (۴۶) : « ادخلوها بسلام آمنین »	۳۲۰
تفسیر آیة (۴۷) : « ونزعنا مافی صدورهم من غل اخواناً ... »	۳۲۰
تفسیر آیة (۴۸) : « لایمسهم فیها نصب و ماهم منها بمخرجین »	۳۲۰
تفسیر آیة (۴۹) : « نبیء عبادی انی انا الغفور الرحیم »	۳۲۱
تفسیر آیة (۵۰) : « وان عذابی هوالعذاب الالیم »	۳۲۱
تفسیر آیة (۵۱) : « ونبئهم عن ضیف ابرهیم »	۳۲۱
تفسیر آیة (۵۲) : « اذ دخلوا علیه فقالوا سلاماً قال إنامنکم وجلون »	۳۲۱
تفسیر آیة (۵۳) : « قالوا لا توجل انا نبشرك بغلام علیم »	۳۲۲
تفسیر آیة (۵۴) : « قال ابشرتمونی علی ان مسنی الکبر ... »	۳۲۲
تفسیر آیة (۵۵) : « قالوا بشرناك بالحق فلا تکن من القانطین »	۳۲۲
تفسیر آیة (۵۶) : « قال ومن یقنط من رحمة ربه الا الضآلون »	۳۲۲
تفسیر آیة (۵۷) : « قال فما خطبکم ایها المرسلون »	۳۲۳
تفسیر آیة (۵۸) : « قالوا انا ارسلنا الی قوم مجرمین »	۳۲۳
تفسیر آیة (۵۹) : « الاآل لوط انا لمنجوهم اجمعین »	۳۲۳
تفسیر آیة (۶۰) : « الا امرأته قدرنا انها لمن الغابرین »	۳۲۳
تفسیر آیة (۶۱) : « فلما جاء آل لوط المرسلون »	۳۲۳
تفسیر آیة (۶۲) : « قال انکم قوم منکرون »	۳۲۳
تفسیر آیة (۶۳) : « قالوا بل جئناك بما کانوا فیه یمترون »	۳۲۴
تفسیر آیة (۶۴) : « و آتیناك بالحق وانا لصادقون »	۳۲۴
تفسیر آیة (۶۵) : « فاسر باهلك بقطع من اللیل ... »	۳۲۴
تفسیر آیة (۶۶) : « وقضینا الیه ذلك الامر ان دابر هؤلاء ... »	۳۲۴
تفسیر آیة (۶۷) : وجاء اهل المدینة یستبشرون »	۳۲۴
تفسیر آیة (۶۸) : « قال ان هؤلاء ضیفی فلا تفضحون »	۳۲۵
تفسیر آیة (۶۹) : « واتقوا الله ولاتخزون »	۳۲۵
تفسیر آیة (۷۰) . « قالوا اولم ننهك عن العالمین »	۳۲۵
تفسیر آیة (۷۱) : « قال هؤلاء بناتی ان کنتم فاعلین »	۳۲۵
تفسیر آیة (۷۲) : « لعمرك انهم لفی سکرتهم یعمهون »	۳۲۵
تفسیر آیة (۷۳) : « فاخذتهم الصیحة مشرقین »	۳۲۶
تفسیر آیة (۷۴) : « فجعلنا عالیها سافلها وامطرنا علیهم حجارة من سجیل »	۳۲۶
تفسیر آیة (۷۵) : « ان فی ذلك لآیات للمتوسمین »	۳۲۶
تفسیر آیة (۷۶) : « وانها لبسبیل مقیم »	۳۲۶
تفسیر آیة (۷۷) : « ان فی ذلك لآیة للمؤمنین »	۳۲۷

صفحه

تفسیرآیة (۷۸) : «وان‌کان‌اصحاب‌الایکة لظالمین» ۳۲۷
تفسیرآیة (۷۹) : «فانتقمنا منهم وانهما لبامام مبین» ۳۲۷
تفسیر وجوهی که لفظ «امام» در قرآن بدان وجوه آمده . ۳۲۷
تفسیرآیة (۸۰) : «و لقد کذب اصحاب الحجر المرسلین» ۳۲۸
تفسیرآیة (۸۱) : «و آتیناهم آیاتنا فکانوا عنها معرضین» ۳۲۸
تفسیرآیة (۸۲) : «وکانوا ینحتون‌من الجبال بیوتاً آمنین» ۳۲۸
تفسیرآیة (۸۳) : «فاخذتهم الصیحة مصبحین» ۳۲۸
تفسیرآیة (۸۴) : «فمااغنی عنهم ماکانوا یکسبون» ۳۲۸
تفسیرآیة (۸۵) : «و ما خلقنا السموات والارض وما بینهما الابالحق ...» ۳۲۸
تفسیرآیة (۸۶) : «ان ربک هو الخلاق العلیم» ۳۲۹

النوبة الثالثة

تأویل «و ان جهنم لموعدهم اجمعین . لهاسبعة ابواب لکل باب منهم‌جزء مقسوم» ۳۲۹
تأویل «ان المتقین فی‌جنات و عیون» ۳۳۲
تأویل «و نزعنا ما فی صدورهم من غل اخواناً ...» ۳۳۳
تأویل «نبیء عبادی انی اناالغفورالرحیم» ۳۳۳
تأویل «وان عذابی هوالعذاب‌الالیم» ۳۳۳
دراقسام فراست وشرح وشواهد هریک . ۳۳۴

۴ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۸۷ تا ۹۹
(پایان سورةالحجر) ۳۳۵ ـ ۳۳۶

صفحه

النوبة الثانیة

تفسیرآیة (۸۷) : «ولقد آتیناک سبعاً من المثانی والقرآن العظیم» واقوال مختلف درین باب . ۳۳۷
تفسیرآیة (۸۸) : «لاتمدن عینیک الی ما متعنا به ازواجاً ...» ۳۴۰
تفسیرآیة (۸۹) : «وقل انی‌اناالنذیر المبین» ۳۴۰
تفسیرآیة (۹۰) : «کما انزلنا علی المقتسمین» ۳۴۰
تفسیرآیة (۹۱) : «الذین جعلوا القرآن عضین» ۳۴۱
تفسیرآیة (۹۲) «فو ربک لنسئلنهم اجمعین» ۳۴۲
تفسیرآیة (۹۳) : «عما کانوا یعملون» ۳۴۲
تفسیرآیة (۹۴) : «فاصدع بماتؤمر واعرض عن‌المشرکین» ۳۴۲
تفسیرآیة (۹۵) : «انا کفیناک‌المستهزئین» ۳۴۳
تفسیرآیة (۹۶) : «الذین یجعلون مع‌الله الهاً آخر فسوف یعلمون» ۳۴۴
تفسیرآیة (۹۷) : «ولقد نعلم انک یضیق صدرک بما یقولون» ۳۴۴
تفسیرآیة (۹۸) : «فسبح بحمد ربک و کن من‌الساجدین» ۳۴۴
تفسیرآیة (۹۹) : «و اعبد ربک حتی یأتیک الیقین» ۳۴۵

النوبة الثالثة

تأویل «ولقدآتیناک سبعاًمن‌المثانی ...» ۳۴۵
تأویل «لا تمدن عینیک الی ما متعنا به ...» ۳۴۶
تأویل «وقل انی انا النذیرالمبین» ۳۴۷
تأویل «ولقد نعلم انک یضیق صدرک بما یقولون ، فسبح بحمد ربک ...» ۳۴۸

جزء چهاردهم

۱۶ ـ سورة النحل (۱۲۸آیة)

صفحه

۱ـ النوبة الاولى

ترجمهٔ آیات ۱ تا ۹ ازسورهٔ النحل . ۳۵۰ ـ ۳۵۱

النوبة الثانية

محل نزول و تعداد آیات و کلمات وحروف وشرح آیات منسوخه و فضیلت سورهٔ النحل . ۳۵۱
تفسیرآیة (۱) : « اتی امرالله فلا تستعجلوه... » ۳۵۲
شرح وجوهی که کلمهٔ «امر» در قرآن مجیدبدان وجوه آمده . ۳۵۲
تفسیرآیة (۲) : « ینزل الملائکة بالروح من امره ...» ۳۵۴
تفسیرآیة (۳) : « خلق السموات والارض بالحق تعالی عمایشرکون » ۳۵۵
تفسیرآیة (۴) : « خلق الانسان من نطفة فاذا هو خصیم مبین » و شأن نزول آن . ۳۵۵
تفسیرآیة (۵) : « والانعام خلقهالکم فیها دفء ومنافع...» ۳۵۶
تفسیرآیة (۶) : « ولکم فیهاجمال حین تریحون و حین تسرحون » ۳۵۶
تفسیرآیة (۷) : « و تحمل اثقالکم الی بلد لم تکونوا بالغیه ...» ۳۵۶
تفسیرآیة (۸) : « والخیل والبغال والحمیر لترکبوها ... » ۳۵۷
تفسیرآیة (۹) : « وعلی الله قصدالسبیل ومنها جآئر ... » ۳۵۸

النوبةالثالثة

تأویل بسمله. ۳۵۸
تأویل « اتی امرالله » ۳۶۰
تأویل « ینزل الملائکة بالروح من امره ...» ۳۶۰
تأویل « ولکم فیها جمال حین تریحون ... ۳۶۱
تأویل « وعلی الله قصدالسبیل ...» ۳۶۱
سخن پیرطریقت درطی طریق ۳۶۱

۲ـ النوبة الاولى

ترجمهٔ آیات ۱۰ تا ۲۹ از سورهٔ النحل ۳۶۲ ـ ۳۶۵

النوبة الثانية

تفسیرآیة (۱۰) : «هوالذی انزل من السمآء مآء لکم منه شراب و منه شجر ...» ۳۶۵
تفسیرآیة (۱۱) : « ینبت لکم به الزرع والزیتون والنخیل ...» ۳۶۵
تفسیرآیة (۱۲) : « و سخر لکم اللیل و النهاروالشمس والقمر والنجوم مسخرات ... » ۳۶۶
تفسیرآیة (۱۳) : « وماذرا لکم فی الارض مختلفا الوانه ...» ۳۶۶
تفسیرآیة (۱۴) : « و هوالذی سخرالبحر لتأکلوامنه لحماً طریاً...» ۳۶۶
تفسیرآیة (۱۵) : « و القی فی الارض رواسی ان تمیدبکم وانهاراًوسبلا...» ۳۶۶
تفسیرآیة (۱۶) : « وعلامات وبالنجم هم یهتدون» ۳۶۷
تفسیرآیة (۱۷) : « افمن یخلق کمن لا یخلق افلا تذکرون »

صفحه

تفسیر آیة (۱۸) : « وان تعدوا نعمة‌الله لا تحصوها ...» ۳٦۸

تفسیر آیة (۱۹) : « و الله یعلم ما تسرون وما تعلنون » ۳٦۸

تفسیر آیة (۲۰) : « والذین یدعون من دون الله لا یخلقون شیئاً و هم یخلقون » ۳٦۸

تفسیر آیة (۲۱) : « اموات غیراحیآء و ما یشعرون ... » ۳٦۸

تفسیر آیة (۲۲) : « الهکم اله واحد فالذین لایؤمنون بالاخرة ...» ۳٦۸

تفسیر آیة (۲۳) : « لاجرم ان‌الله یعلم ما یسرون وما یعلنون ...» ۳٦۹

تفسیر آیة (۲٤) : « واذا قیل لهم ماذا انزل ربکم قالوا اساطیر الاولین» ۳٦۹

تفسیر آیة (۲۵) : « لیحملوا اوزارهم کاملة یوم‌القیمة ومن او زار الذین یضلونهم ... » ۳٦۹

تفسیر آیة (۲٦) : «قد مکرالذین من قبلهم‌فاتی‌الله‌بنیانهم من‌القواعد ...» ۳۷۰

تفسیر آیة (۲۷) : « ثم یوم‌القیمة یخزیهم و یقول این شرکائی‌الذین کنتم تشآقون ... » ۳۷۱

تفسیر آیة (۲۸) : « الذین تتو فیهم الملائکة ظالمی انفسهم فالقوا السلم ما کنا نعمل ...» ۳۷۱

تفسیر آیة (۲۹) : « فادخلوا ابواب جهنم خالدین‌فیهافلبئس‌مثوی‌المتکبرین» ۳۷۲

النوبة الثالثة

تأویل « هوالذی انزل من‌السمآء مآء » ۳۷۲

تأویل « ... ان فی ذلك لآیة لقوم یتفکرون » ۳۷۳

تأویل « وهوالذی‌سخرالبحرلتأکلوا منه لحماً طریاً ... » ۳۷۳

صفحه

تأویل « افمن یخلق کمن لایخلق » ۳۷٤

تأویل « و الله یعلم ما تسرون و ما تعلنون » ۳۷٤

تأویل « و الذین یدعون من دون‌الله لایخلقون شیئاً و هم یخلقون ، اموات غیر احیآء » ۳۷٤

تأویل « الهکم اله واحد » ۳۷۵

۳ ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۳۰ تا ٤۰ از سورهٔ النحل . ۳۷۵ ـ ۳۷۷

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (۳۰) : « وقیل‌للذین‌اتقوا ماذا انزل ربکم قالوا خیراً للذین احسنوا ...» ۳۷۷

تفسیر آیة (۳۱) : «جنات عدن یدخلونها تجری من تحتها‌الانهار لهم فیها ما یشآؤن ...» ۳۷۸

تفسیر آیة (۳۲) : «الذین تتوفیهم الملائکة طیبین ... » ۳۷۸

تفسیر آیة (۳۳) : « هل ینظرون الا ان تأتیهم‌الملائکة او یأتی‌امرربك...» ۳۷۹

تفسیر آیة (۳٤) : « فاصابهم سیئآت ما عملواوحاق بهم‌ماکانوابه‌یستهزؤن» ۳۷۹

تفسیر آیة (۳۵) : « وقال الذین اشرکوا لوشآءالله‌ماعبدنامن‌دونه من‌شیء...» ۳۷۹

تفسیر آیة (۳٦) : « ولقد بعثنافی کل امة رسولاً ان اعبدوالله...» ۳۸۰

تفسیر آیة (۳۷) : « ان تحرص‌علی‌هدیهم فان‌الله لایهدی من یضل ... » ۳۸۱

تفسیر آیة (۳۸) : « واقسموابالله جهد ایمانهم لایبعث‌الله من یموت بلی وعداً ...» ۳۸۱

تفسیر آیة (۳۹) : « لیبین‌لهم‌الذی یختلفون

	صفحه
فيه ... »	٣٨٢
تفسير آية (٤٠) : « انما قولنا لشيء اذ اردناه ان نقول له كن فيكون»	٣٨٢

النوبة الثالثة

تأويل« وقيل للذين اتقوا ماذا انزل ربكم ...»	٣٨٣
سخن پيرطريقت درسيلهٔ قرب بحق	٣٨٤
تأويل « جنات عدن يدخلونها»	٣٨٤
تأويل « الذين تتوفيهم الملائكة طيبين ... »	٣٨٥

٤٠- النوبة الاولى

ترجمهٔ آيات ٤١ تا ٥٠ از سورهٔ النحل .	٣٨٥ - ٣٨٧

النوبة الثانية

تفسير آية (٤١) : « و الذين هاجروا فى‌الله من بعد ماظلموالنبوئنهم فى‌الدنيا حسنة ... »	٣٨٧
تفسير آية (٤٢) : « الذين صبروا و على ربهم يتوكلون »	٣٨٨
تفسير آية (٤٣) : « وما ارسلنا من قبلك الا رجالا نوحى اليهم فاسئلوا اهل الذكر ...»	٣٨٨
تفسير آية (٤٤) : « بالبينات و الزبر وانزلنااليك‌الذكرلتبين‌للناس ...»	٣٨٩
تفسير آية (٤٥) « افامن‌الذين مكروا السيئات‌ان يخسف‌الله‌بهم‌الارض...»	٣٩٠
تفسير آية (٤٦) : «او يأخذهم فى تقلبهم فماهم بمعجزين»	٣٩٠
تفسير آية (٤٧) « او يأخذهم على تخوف فان ربكم لرءوف رحيم »	٣٩٠
تفسير آية (٤٨) : «اولم يرواالى‌ماخلق‌الله من‌شيء يتفيؤظلاله ...»	٣٩٠
تفسير آية (٤٩) : « ولله يسجد ما فى السموات وما فى‌الارض‌من دآبة و الملائكة ... »	٣٩١
تفسير آية (٥٠) : « يخافون ربهم من فوقهم و يفعلون مايؤمرون »	٣٩٢
شرح وجوهى كه كلمهٔ «خوف» در قرآن بدان وجوه‌آمده است .	٣٩٢

النوبة الثالثة

تأويل « والذين هاجروا فى‌الله ...»	٣٩٣
حكايت سلطان محمود واياز وشكستن قدح ياقوت	٣٩٣
تأويل « ... فاسئلوا اهل الذكر ان كنتم لا تعلمون »	٣٩٤
تأويل« ... وانزلنااليك الذكرلتبين للناس ما نزل اليهم »	٣٩٤
سخن پيرطريقت درخواست خدا	٣٩٥

٥- النوبة الاولى

ترجمهٔ آيات ٥١ تا ٦٧ از سورهٔ النحل .	٣٩٥ - ٣٩٨

النوبة الثانية

تفسير آية (٥١) : « و قال الله لا تتخذوا الهين اثنين انماهواله واحد ...»	٣٩٨
تفسير آية (٥٢) : « وله ما فى‌السموات والارض وله الدين واصباً ...»	٣٩٨
تفسير آية (٥٣) : « ومابكم من نعمة فمن‌الله ثم‌اذا مسكم الضر فاليه تجأرون »	٣٩٩
تفسير آية (٥٤) : « ثم‌اذا كشف الضر عنكم اذا فريق منكم بربهم يشركون »	٣٩٩
تفسير آية (٥٥) : « ليكفروا بما آتيناهم فتمتعوا فسوف تعلمون »	٣٩٩

صفحه

تفسیر آیة (٥٦) : « ویجعلون لمالایعلمون نصیباً مما رزقناهم تالله لتسئلن...» ٤٠٠
تفسیر آیة (٥٧) : « و یجعلون لله البنات سبحانه ولهم مایشتهون » ٤٠٠
تفسیر آیة (٥٨) : « واذابشراحدهم بالانثی ظل وجهه مسوداً...» ٤٠٠
تفسیر آیة (٥٩) : « یتواری من القوم من سوء مابشربه ایمسکه علی هون ام یدسه فی التراب ... » ٤٠١
تفسیر آیة (٦٠) : « للذین لا یؤمنون بالاخرة مثل السوء ...» ٤٠١
تفسیر آیة (٦١) : « ولویؤاخذ الله الناس بظلمهم ما ترک علیهامن دآبة و لکن یؤخرهم الی اجل مسمی ...» ٤٠٢
تفسیر آیة (٦٢) : « و یجعلون لله ما یکرهون وتصف السنتهم الکذب...» ٤٠٢
تفسیر آیة (٦٣) : « تالله لقد ارسلناالی امم من قبلک فزین لهم الشیطان اعمالهم ... » ٤٠٣
تفسیر آیة (٦٤) : « و ما انزلنا علیک الکتاب الا لتبین لهم الذی اختلفوا فیه ... » ٤٠٣
تفسیر آیة (٦٥) : « والله انزل من السمآء مآء فاحیابه الارض بعد موتها...» ٤٠٣
تفسیر آیة (٦٦) : « وان لکم فی الانعام لعبرة نسقیکم ممافی بطونه من بین فرث ودم لبناً...» ٤٠٣
تفسیر آیة (٦٧) : « و من ثمرات النخیل والاعناب تتخذون منه سکراً ورزقاً حسناً ... » ٤٠٤

النوبة الثالثة

تأویل « و قال الله لا تتخذوا الهین اثنین ... » ٤٠٤
سخن پیرطریقت درتوحید و یافت آن . ٤٠٥
تأویل « ومابکم من نعمة فمن الله ثم اذا مسکم الضر فالیه تجأرون» ٤٠٦
تأویل « و یجعلون لله ما یکرهون » ٤٠٧
تأویل « وان لکم فی الانعام لعبرة نسقیکم مما فی بطونه ...» ٤٠٧
سخن پیرطریقت در توحید . ٤٠٧

٦ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ٦٨ تا ٧٧ از سورهٔ النحل . ٤٠٨ ـ ٤١٠

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (٦٨) : « واوحی ربک الی النحل ان اتخذی من الجبال بیوتاً... » ٤١٠
تفسیر آیة (٦٩) : « ثم کلی من کل الثمرات فاسلکی سبل ربک ذللا...» ٤١١
فصل ـ درچگونگی حالات زنبورعسل ٤١٢
تفسیر آیة (٧٠) : « و الله خلقکم ثم یتوفیکم ومنکم من یرد الی ارذل العمر ... » ٤١٣
تفسیر آیة (٧١) : « والله فضل بعضکم علی بعض فی الرزق ...» ٤١٤
تفسیر آیة (٧٢) : « والله جعل لکم من انفسکم ازواجاً » ٤١٤
شرح وجوهی که کلمهٔ «ازواج» درقرآن مجید بدان وجوه آمده است . ٤١٥
تفسیر: « ... و جعل لکم من ازواجکم بنین وحفدة ...» ٤١٥
تفسیر آیة (٧٣) : « و یعبدون من دون الله ما لا یملک لهم رزقاً من السموات والارض ...» ٤١٦
تفسیر آیة (٧٤) : « فلاتضربوا لله الامثال ان الله یعلم وانتم لا تعلمون » ٤١٦
تفسیر آیة (٧٥) : « ضرب الله مثلا عبداً

صفحه

مملوکاً لایقدر علی شیء ومن رزقناه منا رزقاً حسناً ...» ۴۱۷

تفسیر آیة (۷۶) : « و ضرب الله مثلا رجلین احدهما ابکم لا یقدر علی شیء ...» ۴۱۸

تفسیر آیة (۷۷) : « ولله غیب السموات و الارض وماامرالساعة الا کلمح البصر اوهو اقرب ... » ۴۱۹

النوبة الثالثة

تأویل « واوحی ربك الی النحل» ۴۲۰

تشبیه عمل مؤمن بعمل زنبور عسل از بنج وجه . ۴۲۰

نقل سفیان ثوری ازراهبی که کسی ازو پرسید امل تو در دنیا تا کجاست و چند است ؟. ۴۲۱

تأویل « والله خلقکم ثم یتوفیکم ومنکم من یرد الی ارذل العمر» ۴۲۲

سخن پیر طریقت در مناجات بدرگاه باریتعالی . ۴۲۳

تأویل «والله فضل بعضکم علی بعض فی الرزق » ۴۲۳

تأویل« ولله غیب السموات و الارض» ۴۲۴

۷ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۷۸ تا ۸۹ از سورهٔ النحل . ۴۲۴ ـ ۴۲۶

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (۷۸) : «والله اخرجکم من بطون امهاتکم ... » ۴۲۶

تفسیر آیة (۷۹) : «الم یروا الی الطیر مسخرات فی جوالسماء ...» ۴۲۷

تفسیر آیة (۸۰) : « والله جعل لکم من بیوتکم سکناً و جعل لکم من جلود الانعام بیوتاً...» ۴۲۸

صفحه

تفسیر آیة (۸۱) : «والله جعل لکم مما خلق ظلالا وجعل لکم من الجبال اکناناً ...» ۴۲۸

تفسیر آیة (۸۲) : «فان تولوا فانما علیك البلاغ المبین » ۴۲۹

تفسیر آیة (۸۳) : « یعرفون نعمةالله ثم ینکرونها واکثرهم الکافرون» ۴۲۹

تفسیر آیة (۸۴) : « و یوم نبعث من کل امة شهیداً ...» ۴۳۰

تفسیر آیة (۸۵) : « و اذا رأی الذین ظلموا العذاب فلایخفف عنهم و لاهم ینظرون» ۴۳۰

تفسیر آیة (۸۶) : «واذارأی الذین اشرکوا شرکاءهم قالوا ربنا هؤلاء شرکاؤنا الذین کنا ندعوا ...» ۴۳۱

تفسیر آیة (۸۷) :« و القوا الی الله یومئذ السلم وضل عنهم ماکانوا یفترون» ۴۳۱

تفسیر آیة (۸۸) : « الذین کفروا وصدوا عن سبیل الله زدناهم عذاباً فوق العذاب ... » ۴۳۲

تفسیر آیة (۸۹) : «ویوم نبعث فی کل امة شهیداً علیهم من انفسهم ...» ۴۳۲

النوبة الثالثة

تأویل « و الله اخرجکم من بطون امهاتکم » ۴۳۲

تأویل « یعرفون نعمةالله ثم ینکرونها » ۴۳۴

تأویل « و یوم نبعث من کل امة شهیداً علیهم من انفسهم » ۴۳۵

تأویل « ... و نزلنا علیك الکتاب تبیاناً لکل شیء » ۴۳۵

۸ ـ النوبةالاولی

ترجمهٔ آیات ۹۰ تا ۱۰۵ از سورهٔ النحل . ۴۳۵ ـ ۴۳۸

صفحه

النوبة الثانية

تفسیر آیة (۹۰) : « ان الله یأمر بالعدل و الاحسان وایتاء ذی‌القربی و ینهی عن الفحشآء ... » ۴۳۸
شرح وجوهی که کلمهٔ «بغی» در قرآن بدان وجوه آمده . ۴۴۲
تفسیر آیة (۹۱) : «واوفوابعهدالله‌اذاعاهدتم ولا تنقضوا الایمان ...» ۴۴۲
تفسیر آیة (۹۲) : « ولا تکونوا کالتی نقضت غزلهامن بعد قوة انکاثاً...» ۴۴۳
تفسیر آیة (۹۳) : « ولوشآءالله لجعلکم‌امة واحدة ولکن یضل‌من یشآء ویهدی من یشآء ...» ۴۴۴
تفسیر آیة (۹۴) : « ولا تتخذوا ایمانکم دخلا بینکم فتنزل قدم بعد ثبوتها وتذوقواالسوء ...» ۴۴۴
تفسیر آیة (۹۵) : « ولا تشتروابعهدالله‌ثمناً قلیلا انما عندالله هو خیر لکم ان کنتم تعلمون» ۴۴۴
تفسیر آیة (۹۶) : « ما عندکم ینفد و ما عندالله باق ولنجزین الذین صبروا اجرهم...» ۴۴۴
تفسیر آیة (۹۷) : «من‌عمل صالحاًمن‌ذکر اوانثی و هو مؤمن فلنحیینه حیوة طیبة ...» ۴۴۵
تفسیر آیة (۹۸) : « فاذا قرأت القرآن فاستعذبالله من‌الشیطان الرجیم» ۴۴۵
سخن‌کلبی درشأن نزول این‌آیت‌استعاذت واخبارواحادیث دیگردرین باب . ۴۴۶
تفسیر آیة (۹۹) : «انه لیس‌له سلطان‌علی الذین آمنوا ...» ۴۴۸
تفسیر آیة (۱۰۰) : «انماسلطانه علی‌الذین یتولونه والذین هم به مشرکون» ۴۴۸
تفسیر آیة (۱۰۱) : « واذا بدلناآیة مکان آیة والله اعلم بماینزل ...» ۴۴۸
تفسیر آیة (۱۰۲) : « قل نزله روح‌القدس من ربك بالحق لیثبت الذین آمنو ...» ۴۴۹
تفسیر آیة (۱۰۳) : « و لقد نعلم انهم یقولون انمایعلمه بشر لسان الذی یلحدون الیه اعجمی ... » ۴۴۹
تفسیر آیة (۱۰۴) : «ان‌الذین لا یؤمنون بآیات‌الله لا یهدیهم الله ولهم عذاب الیم » . ۴۵۰
تفسیر آیة (۱۰۵) : « انما یفتری الکذب الذین لایؤمنون بآیات‌الله و اولئك هم الکاذبون » ۴۵۰

النوبة الثالثة

تأویل « ان‌الله یأمربالعدل والاحسان» ۴۵۰
سخن پیرطریقت دربن‌باره وتأویل «یعظکم لعلکم تذکرون » ۴۵۲
تأویل « ماعندکم ینفد وماعندالله باق» ۴۵۳
تأویل « من‌عمل صالحاً من ذکر اوانثی وهو مؤمن فلنحیینه حیوة طیبة» ۴۵۳
تأویل « فاذا قرأت القرآن فاستعذ بالله من الشیطان الرجیم» ۴۵۴

۹ ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۱۰۶ تا ۱۲۸ (پایان‌سورهٔ النحل .) ۴۵۶ ـ ۴۶۰

النوبة الثانية

تفسیر آیة (۱۰۶) : « من کفربالله من بعد ایمانه الا من اکره و قلبه مطمئن بالایمان ولکن‌من‌شرح‌بالکفر...» ۴۶۰
تفسیر آیة (۱۰۷) : « ذلك بانهم استحبوا الحیوةالدنیاعلی‌الاخرة ...» ۴۶۱
تفسیر آیة (۱۰۸) : «اولئك‌الذین طبع‌الله علی‌قلوبهم وسمعهم وابصارهم...» ۴۶۱
تفسیر آیة (۱۰۹) : «لاجرم‌انهم‌فی‌الآخرة

	صفحه
هم الخاسرون »	۴۶۱
تفسیر آیة (۱۱۰) : « ثم ان ربك للذین هاجروا من بعد مافتنوا ثم جاهدوا وصبروا ... »	۴۶۱
تفسیر آیة (۱۱۱) : « یوم تأتی کل نفس تجادل عن نفسها... »	۴۶۲
تفسیر آیة (۱۱۲) : « وضرب الله مثلاً قریة کانت آمنة مطمئنة یأتیها رزقها رغداً ... »	۴۶۴
تفسیر آیة (۱۱۳) : « ولقد جآئهم رسول منهم فکذبوه فاخذهم العذاب و هم ظالمون »	۴۶۴
تفسیر آیة (۱۱۴) : « فکلوا مما رزقکم الله حلالا طیباً واشکروا نعمة الله ... »	۴۶۴
تفسیر آیة (۱۱۵) : « انما حرم علیکم المیتة والدم ولحم الخنزیر ... »	۴۶۴
تفسیر آیة (۱۱۶) : « ولا تقولوا لما تصف السنتکم الکذب هذا حلال و هذا حرام ... »	۴۶۵
تفسیر آیة (۱۱۷) : « متاع قلیل ولهم عذاب الیم »	۴۶۵
تفسیر آیة (۱۱۸) : « و علی الذین هادوا حرمنا ماقصصنا علیك من قبل ... »	۴۶۵
تفسیر آیة (۱۱۹) : « ثم ان ربك للذین عملوا السوء بجهالة ثم تابوا من بعد ذلك ... »	۴۶۵
شرح وتفسیر یازده وجهی که کلمهٔ « سوء » درقرآن مجید بر آن وجوه آمده .	۴۶۵
تفسیر آیة (۱۲۰) « ان ابرهیم کان امة قانتاً لله حنیفاً... »	۴۶۶
تفسیر آیة (۱۲۱) : « شاکراً لانعمه اجتباه وهداه ... »	۴۶۸
تفسیر آیة (۱۲۲) : « و آتیناه فی الدنیا حسنة و انه فی الآخرة لمن الصالحین »	۴۶۸
تفسیر آیة (۱۲۳) : « ثم اوحینا الیك ان اتبع ملة ابرهیم حنیفاً... »	۴۶۸
تفسیر آیة (۱۲۴) : « انما جعل السبت علی الذین اختلفوا فیه ... »	۴۶۸
تفسیر آیة (۱۲۵) : « ادع الی سبیل ربك بالحکمة و الموعظة الحسنة ... »	۴۶۹
شرح وجوه کلمهٔ « جدال » درقرآن مجید .	۴۷۰
تفسیر آیة (۱۲۶) : « و ان عاقبتم فعاقبوا بمثل ماعوقبتم به... »	۴۷۰
تفسیر آیة (۱۲۷) : « واصبروا ماصبرك الا بالله ولا تحزن علیهم ... »	۴۷۱
تفسیر آیة (۱۲۸) : « ان الله مع الذین اتقوا والذین هم محسنون »	۴۷۲

النوبة الثالثة

تأویل « من کفر بالله من بعده ایمانه الا من اکره وقلبه مطمئن بالایمان »	۴۷۲
تأویل « ثم ان ربك للذین هاجروا من بعد ما فتنوا »	۴۷۳
تأویل « ان ابرهیم کان امة قانتاً لله حنیفاً »	۴۷۴
تأویل « شاکراً لانعمه اجتبیه وهدیه الی صراط مستقیم »	۴۷۵
سخن پیر طریقت درشناخت حق .	۴۷۵
تأویل « ثم اوحینا الیك ان اتبع ملة ابرهیم حنیفاً »	۴۷۵
تأویل « ادع الی سبیل ربك بالحکمة... »	۴۷۵
تأویل « ان مع الذین اتقوا والذین هم محسنون »	۴۷۶

جزء پانزدهم

۱۷ـ سورة بنی‌اسرآئیل (۱۱۱آیة)

صفحه

۱ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیهٔ اول ازسورهٔ بنی اسرآئیل . ٤۷۸

النوبة الثانیة

محل نزول وآیات منسوخه وتعدادآیات و کلمات و حروف و فضیلت سورهٔ بنی‌اسرآئیل . ٤۷۸
تفسیرآیة (۱) : « سبحان الذی اسری بعبده لیلا ...» ٤۷۹
اقتضاء حکمت و فایدت معراج . ٤۸۱
ذکرنظرات مختلف درکیفیت معراج ٤۸۳
معراج رسول‌اکرم (ص) وشرح خصوصیات آن . ٤۸٤

النوبة الثالثة

تأویل‌آیه تسمیت . ٥۰۰
سخن پیر طریقت درمناجات بدرگاه حق . ٥۰۱
تأویل « سبحان‌الذی اسری بعبده ...» ٥۰۱

۲ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۲ تا ۱۲ از سورهٔ بنی‌اسرآئیل . ٥۰٤ ـ ٥۰٦

النوبة الثانیة

تفسیرآیة (۲) : « و آتینا موسی الکتاب ... » ٥۰٦
تفسیرآیة (۳) : « ذریة من حملنا مع نوح ...» ٥۰٦
تفسیرآیة (٤) : « وقضینا‌الی‌بنی‌اسرآئیل فی الکتاب ...» ٥۰۸
تفسیرآیة (٥) : « فاذا جآء وعد اولیهما بعثنا علیکم ...» ٥۰۸
شرح وقعهٔ اولی : حملهٔ سنخاریب‌به بیت‌المقدس . ٥۰۹
تفسیرآیة (٦) : « ثم رددنا لکم الکرة علیهم وامددناکم ...» ٥۱۱
تفسیرآیة (۷) : « ان احسنتم لانفسکم و ان اسأتم فلها» ٥۱۱
شرح حال بختنصر وحکایت اعمال او در مدت سلطنت وخوابی که دید . ٥۱۲
تعبیردانیال خواب بختنصر را و قضایای دیگر . ٥۱٤
شرح واقعهٔ آخر که رب‌العزه گفت : «فاذا جآء وعدالآخرة» و شهادت یحیی وحملهٔ‌خردوس به‌بیت‌المقدس وکشتن بنی اسرائیل . ٥۱٦
تفسیر : « ... فاذا جآء وعد الآخرة یسوؤا وجوهکم ...» ٥۱۹
تفسیرآیة (۸) : « عسی‌ربکم‌ان یرحمکم وان عدتم عدنا ...» ٥۲۰
تفسیرآیة (۹) : «ان هذا القرآن یهدی للتی‌هی اقوم ...» ٥۲۰
تفسیرآیة (۱۰) : « وان‌الذین لا یؤمنون بالآخرة ...» ٥۲۱
تفسیرآیة (۱۱) : « و یدع‌الانسان بالشر دعآئه بالخیر ...» ٥۲۱
سبب نزول‌آیت بالا . ٥۲۱
تفسیرآیة (۱۲) : « وجعلنااللیل والنهار آیتین ...» ٥۲۲

صفحه

النوبة الثالثة

تأویل « وآتینا موسی الکتاب و جعلناه هدیلبنیاسرآئیل...» ۵۲۴
تأویل« وقضینا الی بنی اسرآئیلفی الکتاب ... » ۵۲۴
تأویل«ان احسنتم احسنتم لانفسکم وان اسأتم فلها » ۵۲۴
تأویل « عسی ربکمان یرحمکم وان عدتم عدنا » ۵۲۵
تأویل « ان هذا القرآن یهدی للتی هی اقوم » ۵۲۵
تأویل « و یدع الانسان بالشر دعآئه بالخیر » ۵۲۶

۳ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۱۳ تا ۲۲ از سورهٔ بنیاسرآئیل. ۵۲۶ - ۵۲۸

النوبة الثانية

تفسیرآیة (۱۳) : « و کل انسان الزمناه طآئره فی عنقه ... » ۵۲۸
تفسیرآیة (۱۴) : « اقرأ کتابك کفی بنفسك الیوم ...» ۵۲۹
تفسیرآیة (۱۵) : «من اهتدیفانما یهتدی لنفسه ...» ۵۳۰
تفسیرآیة (۱۶) : « واذا اردنا ان نهلك قریة امرنا مترفیها ...» ۵۳۱
تفسیرآیة (۱۷) : « و کم اهلکنا من القرون من بعد نوح ... » ۵۳۲
تفسیرآیة (۱۸) : « من کان یرید العاجلة عجلناله فیهاما نشآء امن نرید...» ۵۳۲
تفسیرآیة (۱۹) : « ومن اراد الآخرة وسعیلهاسعیها...» ۵۳۲
تفسیرآیة (۲۰) : «کلاً نمدهؤلاء وهؤلاء من عطآء ربك ...» ۵۳۳
تفسیرآیة (۲۱) : « انظر کیف فضلنا بعضهم علی بعض ...» ۵۳۳
تفسیرآیة (۲۲) : « لا تجعل مع الله الهاً آخرفتقعد مذموماً مخذولاً » ۵۳۴

النوبة الثالثة

تأویل « و کل انسان الزمناه طآئره فی عنقه ...» ۵۳۴
تأویل « اقرأ کتابك کفی بنفسكالیوم علیك حسیباً » ۵۳۵
حکایت پدری که پسر را گفت هرکار در روز کنی شب بامن بگوی. ۵۳۶
تأویل « انظر کیف فضلنا بعضهم علی بعض ...» ۵۳۶

۴ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۲۳ تا ۳۵ از سورهٔ بنیاسرآئیل . ۵۳۷ - ۵۳۹

النوبة الثانية

تفسیرآیة (۲۳) : « وقضی ربكالا تعبدوا الاایاه ...» ۵۳۹
تفسیرآیة (۲۴) : « و اخفض لهما جناح الذل منالرحمة ...» ۵۴۱
تفسیرآیة (۲۵) : «ربکماعلم بمافینفوسکم ان تکونواصالحین ...» ۵۴۳
تفسیرآیة (۲۶) : « وآت ذا القربی حقه والمسکین وابنالسبیل ...» ۵۴۳
تفسیرآیة (۲۷) : « ان المبذرین کانوا اخوان الشیاطین ...» ۵۴۵
تفسیرآیة (۲۸) : « و اما تعرضن عنهم ابتغآء رحمة من ربك ترجوها ...» ۵۴۵
تفسیرآیة (۲۹) : «ولا تجعل یدك مغلولة الی عنقك ...» ۵۴۵
تفسیرآیة (۳۰) : « ان ربك یبسطالرزق

	صفحه
لمن یشآء و یقدر ... »	۵۴۶
تفسیر آیة (۳۱) : «ولا تقتلوا اولادکم خشیة املاق ...»	۵۴۷
تفسیر آیة (۳۲) : « ولا تقربوا الزنی انه کان فاحشة ... »	۵۴۷
تفسیر آیة (۳۳) : « ولا تقتلوا النفس التی حرم‌الله الا بالحق ...»	۵۴۷
تفسیر آیة (۳۴) : « ولا تقربوا مال الیتیم الابالتی هی احسن ...»	۵۴۹
تفسیر آیة (۳۵) : « واوفوا الکیل اذا کلتم وزنوا بالقسطاس المستقیم ...»	۵۴۹

النوبة الثالثة

تأویل « و قضی ربک الا تعبدوا الا ایاه وبالوالدین احساناً ...»	۵۴۹
تأویل « وآت ذا القربی حقه...»	۵۵۱

۵ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۳۶ تا ۴۹ از سورهٔ بنی‌اسرآئیل.	۵۵۳ ـ ۵۵۵

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (۳۶) : « ولا تقف ما لیس لک به علم ...»	۵۵۵
تفسیر آیة (۳۷) : « ولا تمش فی‌الارض مرحاً انک لن تخرق‌الارض ...»	۵۵۶
تفسیر آیة (۳۸) : « کل‌ذلک کان سیئه عند ربک ...»	۵۵۶
تفسیر آیة (۳۹) : « ذلک مما اوحی الیک ربک من‌الحکمة ...»	۵۵۶
تفسیر آیة (۴۰) : « افاصفیکم ربکم بالبنین ...»	۵۵۷
تفسیر آیة (۴۱) : « و لقد صرفنا فی هذاالقرآن لیذکروا ...»	۵۵۷
تفسیر آیة (۴۲) : « قل لوکان معه آلهة کما یقولون ...»	۵۵۸
تفسیر آیة (۴۳) : « سبحانه و تعالی عما یقولون علواً کبیراً »	۵۵۸
تفسیر آیة (۴۴) : « تسبح له السموات السبع و الارض و من فیهن ...»	۵۵۹
تفسیر آیة (۴۵) « واذا قرأت القرآن جعلنا بینک وبین الذین لایؤمنون بالآخرة ... »	۵۶۰
تفسیر آیة (۴۶) : « و جعلنا علی قلوبهم اکنة ان یفقهوه ...»	۵۶۱
تفسیر آیة (۴۷) « نحن اعلم بما یستمعون به اذ یستمعون الیک ... »	۵۶۲
تفسیر آیة (۴۸) : « انظر کیف ضربوا لک الامثال ...»	۵۶۲
تفسیر آیة (۴۹) : « وقالوا ائذا کنا عظاماً ورفاتاً ... »	۵۶۳

النوبة الثالثة

تأویل « ولا تقف مالیس لک به علم ...»	۵۶۳
تأویل « ولا تمش فی‌الارض مرحاً »	۵۶۴
تأویل « و لقد صرفنا فی هذا القرآن لیذکروا ... »	۵۶۴
تأویل « تسبح له السموات السبع والارض ومن فیهن ...»	۵۶۴
تأویل « واذا قرأت القرآن جعلنا بینک وبین الذین لایؤمنون بالآخرة حجاباً مستوراً »	۵۶۵

۶ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۵۰ تا ۶۹ از سورهٔ بنی‌اسرآئیل.	۵۶۶ ـ ۵۷۰

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (۵۰) : « قل کونوا حجارة اوحدیداً»	۵۷۰

	صفحه
تفسیرآیة (۵۱) : « اوخلقاً ممایکبر فی صدورکم ...»	۵۷۰
تفسیرآیة (۵۲) : « یوم یدعوکم فتستجیبون بحمده ...»	۵۷۰
تفسیرآیة (۵۳) : « و قل لعبادی یقولوا التی هی‌احسن ...»	۵۷۱
تفسیرآیة (۵۴) : « ربکم اعلم بکم ان یشأیرحمکم ... »	۵۷۱
تفسیرآیة (۵۵) : « و ربك اعلم بمن فی‌السموات والارض ...»	۵۷۲
تفسیرآیة (۵۶) : « قل ادعوا الذین زعمتم من دونه فلا یملکون کشف‌الضرعنکم ...»	۵۷۲
تفسیرآیة (۵۷) : « اولئك الذین یدعون یبتغون الی ربهم‌الوسیلة ...»	۵۷۳
تفسیرآیة (۵۸) : « وان من قریة الا نحن مهلکوها .. »	۵۷۳
تفسیرآیة (۵۹) : « وما منعنا ان نرسل بالآیات ... »	۵۷٤
تفسیرآیة (۶۰) : « واذ قلنا لك ان ربك احاط بالناس ...»	۵۷۵
تفسیرآیة (۶۱) : « و اذ قلنا للملائکة اسجدوا لآدم فسجدواالاابلیس...»	۵۷۷
تفسیرآیة (۶۲) : « قال ارأیتك هذاالذی کرمت علی ... »	۵۷۷
تفسیرآیة (۶۳) : «قال اذهب فمن تبعك منهم ... »	۵۷۸
تفسیرآیة (۶۴) : « واستفزز من استطعت منهم ... »	۵۷۸
تفسیرآیة (۶۵) : «ان عبادی لیس‌لك علیهم سلطان ... »	۵۷۹
تفسیرآیة (۶۶) : « ربکم الذی یزجی لکم الفلك ... »	۵۷۹
تفسیرآیة (۶۷) : « و اذا مسکم الضر فی البحرضل من تدعون الا ایاه ... »	۵۸۰
تفسیرآیة (۶۸) : « افامنتم ان یخسف بکم جانب البر ...»	۵۸۰
تفسیرآیة (۶۹) : « ام امنتم ان یعیدکم فیه تارة اخری ... »	۵۸۰

النوبة الثالثة

تأویل « قل کونوا حجارة اوحدیداً... »	۵۸۱
تأویل « ... قل الذی فطرکم اول مرة »	۵۸۲
تأویل « یوم یدعوکم فتستجیبون بحمده »	۵۸۲
تأویل « وقل لعبادی یقولوا التی‌هی احسن »	۵۸۳
سخن پیرطریقت درمناجات .	۵۸۳
بقیه تأویل « ... یقولواالتی‌هی‌احسن»	۵۸۳
اختلاف نظر نصرآبادی وشاه در شناخت حق وتأیید شیخ‌الاسلام انصاری هر دو را .	۵۸٤
تأویل « ... ولقد فضلنا بعض‌النبیین علی بعض »	۵۸٤
تأویل « ... یرجون رحمته و یخافون عذابه »	۵۸۵

۷ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۷۰ تا ۷۸ از سورهٔ بنی‌اسرآئیل.	۵۸۶ ـ ۵۸۷

النوبة الثانیة

تفسیرآیة (۷۰) : « و لقدکرمنا بنی‌آدم وحملناهم فی‌البروالبحر ...»	۵۸۷
تفسیرآیة (۷۱) : « یوم ندعوا کل اناس بامامهم ... »	۵۹۰
تفسیرآیة (۷۲) : « ومن‌کان فی هذه اعمی‌فهوفی‌الآخرة اعمی ...»	۵۹۲
تفسیرآیة (۷۳) : « و ان کادوا لیفتنونك	

	صفحه
عن الذی اوحینااليك ...»	۵۹۲
تفسیر آیة (۷۴) : « و لولا ان ثبتناك لقدكدت تركن ..»	۵۹۴
تفسیر آیة (۷۵) : « اذاً لاذقناك ضعف الحیوة وضعف الممات ...»	۵۹۴
تفسیر آیة (۷۶) : « وان‌كادوا ليستفزونك من الارض»	۵۹۴
تفسیر آیة (۷۷) : « سنة من قد ارسلنا قبلك من رسلنا ...»	۵۹۵
تفسیر آیة (۷۸) : « اقم‌الصلوة لدلوك الشمس الی غسق‌الليل ...»	۵۹۶

النوبة الثالثة

تأويل «ولقدكرمنا بنی‌آدم و حملناهم فی‌البر والبحر ...»	۵۹۷
تأويل « يوم ندعوا كل‌اناس بامامهم»	۶۰۰
تأويل « اقم الصلوة لدلوك الشمس الی غسق الليل»	۶۰۱

۸ ـ النوبةالاولی

ترجمهٔ آیات ۷۹ تا ۱۰۰ از سورهٔ بنی‌اسرآئیل .	۶۰۲ ـ ۶۰۵

النوبة الثانية

تفسیر آیة (۷۹) : «ومن الليل فتهجد به نافلة لك ...»	۶۰۵
تفسیر آیة (۸۰) : « وقل رب ادخلنی مدخل صدق ...»	۶۰۹
تفسیر آیة (۸۱) : « وقل جآءالحق و زهق الباطل ...»	۶۱۱
تفسیروجوه مختلف كلمهٔ «باطل» در قرآن مجید .	۶۱۱
تفسیر آیة (۸۲) : « وننزل من‌القرآن ما هوشفآء ورحمة للمؤمنين ... »	۶۱۲
تفسیر آیة (۸۳) : « و اذا انعمنا علی الانسان اعرض و نای بجانبه ...»	۶۱۲
تفسیر آیة (۸۴) : « قل كل يعمل علی شاكلته ... »	۶۱۳
تفسیر آیة (۸۵) : « و يسئلونك عن‌الروح قل الروح من امرربی ...»	۶۱۳
تفسیر آیة (۸۶) : « ولئن شئنالنذهبن بالذی اوحينا اليك ... »	۶۱۴
تفسیر آیة (۸۷) : « الارحمة من ربك...»	۶۱۴
تفسیر آیة (۸۸) : « قل لئن اجتمعت الانس و الجن ...»	۶۱۵
تفسیر آیة (۸۹) : « ولقد صرفناللناس فی هذا القرآن ...»	۶۱۶
تفسیر آیة (۹۰) : «وقالوا لن نؤمن‌لك حتی تفجر لنا ...»	۶۱۶
تفسیر آیة (۹۱) : « اوتكون لك جنة من نخيل ...»	۶۱۸
تفسیر آیة (۹۲) : « او تسقط السمآء كما زعمت علينا كسفاً...»	۶۱۸
تفسیر آیة (۹۳) : « او يكون لك بيت من زخرف ...»	۶۱۸
تفسیر آیة (۹۴) : « وما منع‌الناس‌ان يؤمنوا اذ جآءهم الهدی ... »	۶۱۹
تفسیر آیة (۹۵) : « قل لوكان فی الارض ملائكة يمشون ... »	۶۱۹
تفسیر آیة (۹۶) : « قل كفی بالله شهيداً بينی وبينكم ...»	۶۲۰
تفسیر آیة (۹۷) : «ومن يهدی الله فهو المهتد ... »	۶۲۰
تفسیر آیة (۹۸) : « ذلك جزآؤهم بانهم كفروا بآياتنا ...»	۶۲۱
تفسیر آیة (۹۹) : «اولم يروا ان‌الله الذی خلق السموات والارض قادرعلی ان يخلق ... »	۶۲۱
تفسیر آیة (۱۰۰) : « قل لو انتم تملكون خزآئن رحمة ربی ...»	۶۲۱

صفحه

النوبة الثالثة

تأویل « و من اللیل فتهجد به نافلة لك » ۶۲۲
سخن پیرطریقت در بندگی وعبودیت . ۶۲۳
تأویل « و قل رب ادخلنی مدخل صدق » ۶۲۴
تأویل « وقل جآءالحق وزهق‌الباطل» ۶۲۵
تأویل « و ننزل من القرآن ما هو شفآء ...» ۶۲۵
تأویل « قل کل یعمل علی شاکلته» ۶۲۶
تأویل « و یسئلونك عن الروح » ۶۲۶

۹ - النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۱۰۱ تا ۱۱۱ (پایان سورهٔبنی‌اسرآئیل) . ۶۲۶ - ۶۲۸

النوبة الثانیة

تفسیرآیة (۱۰۱) : « ولقدآتیناموسی‌تسع آیات بینات ...» ۶۲۸
تفسیرآیة (۱۰۲) : «قال لقد علمت ماانزل هؤلاء ...» ۶۲۹
تفسیرآیة (۱۰۳) : « فاراد ان یستفزهم من الارض ...» ۶۳۰
تفسیرآیة (۱۰۴) : « وقلنا من بعده‌لبنی اسرآئیل اسکنوا الارض ... » ۶۳۰

صفحه

تفسیرآیة (۱۰۵) : « و بالحق انزلناه و بالحق نزل ...» ۶۳۱
تفسیرآیة (۱۰۶) : « وقرآناً فرقناه‌لتقرأه علی‌الناس علی مکث ...» ۶۳۱
تفسیرآیة (۱۰۷) : « قل آمنوا به اولا تؤمنوا ان الذین اوتواالعلم ...» ۶۳۱
تفسیرآیة (۱۰۸) : « و یقولون سبحان ربناان‌کان وعد ربنا لمفعولا» ۶۳۱
تفسیرآیة (۱۰۹) : « و یخرون للاذقان یبکون ... » ۶۳۱
تفسیرآیة (۱۱۰) : « قل ادعواالله اوادعوا الرحمن ... » ۶۳۲
تفسیرآیة (۱۱۱) : « وقل الحمد لله الذی لم یتخذ ولداً و لم یکن له شریك ...» ۶۳۴

النوبة الثالثة

تأویل « ولقدآتینا موسی تسع‌آیات بینات ... » ۶۳۵
تأویل « وقرآناً فرقناه لتقرأه علی‌الناس علی‌مکث » ۶۳۶
تأویل« قل‌آمنوا به اولا تؤمنوا» ۶۳۶
تأویل « و یخرون للاذقان یبکون » ۶۳۷
تأویل« قل ادعواالله اوادعواالرحمن . .» ۶۳۷
تأویل « وقل الحمد لله الذی لم یتخذ ولداً ... » ۶۳۸

جزء پانزدهم

۱۸- سورة الکهف (۱۱۰آیة)

۱- النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۱ تا ۱۲ از سورهٔ الکهف . ۶۳۹ - ۶۴۰

النوبة الثانیة

محل نزول و تعداد حروف وکلمات وآیات وآیات منسوخه وفضیلت

	صفحه
سورة الکهف .	٦٤١
تفسیر آیة (۱) : « الحمد لله الذی انزل على عبده الکتاب .،. »	٦٤١
تفسیر آیة (۲) : « قیماً لینذر بأساً شدیداً من لدنه ...»	٦٤٢
تفسیر آیة (۳) : « ماکثین فیه ابداً»	٦٤٢
تفسیر آیة (۴) : « و ینذر الذین قالوا اتخذالله ولداً»	٦٤٢
تفسیر آیة (۵) : « ما لهم به من علم ولا لآبائهم کبرت کلمة ...»	٦٤٢
تفسیر آیة (٦) : « فلعلك باخع نفسك على آثارهم ان لم یؤمنوا بهذا الحدیث ... »	٦٤٢
تفسیر آیة (۷) : « اناجعلنا ما على‌الارض زینة لها ...»	٦٤٢
تفسیر آیة (۸) : « وانا لجاعلون ما علیها صعیداً جرزاً »	٦٤٣
تفسیر آیة (۹) : « ام حسبت ان اصحاب الکهف و الرقیم ...»	٦٤٣
تفسیردرمعنى رقیم وبیان احوال اصحاب الرقیم	٦٤٣
قصة اصحاب الکهف وبیان حالات ایشان بروایت ازامیرالمؤمنین على (ع) .	٦٤٦
تفسیر آیة (۱۰) : « اذ اوى الفتیة الى الکهف فقالوا ربنا ...»	٦٤٩
تفسیر آیة (۱۱) : « فضربناعلى آذانهم فی الکهف سنین عدداً »	٦٤٩
تفسیر آیة (۱۲) : « ثم بعثناهم لنعلم اى الحزبین احصى ...»	٦٥٠

النوبة الثالثة

تأویل بسمله.	٦٥١
سخن پیرطریقت درفضل وعدل الهى.	٦٥٢
تأویل « الحمد لله الذى انزل على عبده الکتاب »	٦٥٢
تأویل « ان لهم اجراً حسناً ، ماکثین فیه ابداً ، ان یقولون الا کذبا ، فلعلك باخع نفسك »	٦٥٣
تأویل « انا جعلنا ما على الارض زینة لها »	٦٥٣
تأویل « اذ اوى الفتیة الى الکهف فقالوا ربنا آتنا من‌لدنك رحمة ...»	٦٥٣

۲- النوبة الاولى

ترجمة آیات ۱۳ تا ۲۲ از سورة الکهف .	٦٥٤ - ٦٥٧

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (۱۳) : « نحن نقص علیك نبأهم بالحق انهم فتیة ...»	٦٥٧
تفسیر آیة (۱۴) : « و ربطنا على قلوبهم اذ قاموا فقالوا ربنا رب‌السموات والارض ... »	٦٥٧
تفسیر آیة (۱۵) : « هؤلاء قومنا اتخذوا من دونه الهة ... »	٦٥٨
تفسیر آیة (۱٦) : « و اذ اعتزلتموهم و ما یعبدون‌الاالله فأووا الى‌الکهف ...»	٦٥٨
تفسیر آیة (۱۷) : « و ترى الشمس اذا طلعت تزاورعن کهفهم ...»	٦٥٩
تفسیر آیة (۱۸) : « وتحسبهم ایقاظاً و هم رقود ونقلبهم ذات الیمین و ذات الشمال ...»	٦٥٩
تفسیر آیة (۱۹) : « و کذلك بعثناهم لیتسآءلوا بینهم قال قآئل منهم کم لبثتم ...»	٦٦١
تفسیر آیة (۲۰) : «انهم ان یظهرواعلیکم یرجموکم او یعیدوکم فی ملتهم ... »	٦٦٢
روایت وهب بن منبه در قصة اصحاب الکهف .	٦٦٢

صفحه

بقیه قصهٔاصحاب‌الکهف از روایت سابق . ۶۶۴
تفسیرآیة (۲۱) : « و کذلك اعثرنا . علیهم لیعلمواان وعدالله حق و ان الساعة لاریب فیها ...» ۶۶۶
تفسیرآیة (۲۲) : « سیقولون ثلثة رابعهم کلبهم و یقولون خمسة سادسهم کلبهم ...» ۶۶۷

النوبة الثالثة

تأویل « نحن نقص علیك نبأهم بالحق انهم فتیةآمنوا بربهم ... » ۶۶۸
تأویل « وربطنا علی‌قلوبهم » ۶۶۹
تأویل « فأووا الی‌الکهف » ۶۶۹
تأویل « وتری الشمس اذاطلعت تزاورعن کهفهم ...» ۶۷۰
تأویل « وتحسبهم ایقاظاً وهم رقود و نقلبهم ذات‌الیمین وذات الشمال» ۶۷۰
سخن پیرطریقت دررموزحقایق ایقاظ و رقود . ۶۷۱
تأویل « ... و کلبهم باسط ذراعیه بالوصید» ۶۷۱
تأویل « ... لو اطلعت علیهم لولیت منهم فراراً» ۶۷۲
نظرعلماء طریقت دراینکه بناءکار تصوف بر روش و سیرت اصحاب الکهف نهاده‌اند . ۶۷۲
تأویل « ... فابعثوا احدکم بورقکم هذه الی‌المدینة فلینظر ایهاازکی طعاماً » ۶۷۳

۳ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۲۳ تا ۳۱ از سورهٔ الکهف . ۶۷۴ - ۶۷۶

النوبة الثانیة

تفسیرآیة (۲۳) : « و لا تقولن لشیء انی فاعل ذلك غدا» ۶۷۶
تفسیرآیة (۲۴) : « الا ان یشآءالله واذکر ربك اذا نسیت ...» ۶۷۶
تفسیرآیة (۲۵) : « و لبثوا فی کهفهم ثلثمائة سنین ... » ۶۷۸
تفسیرآیة (۲۶) : « قل‌الله اعلم بما لبثوا له غیب السموات والارض ...» ۶۷۸
تفسیرآیة (۲۷) : « واتل ما اوحی الیك من کتاب ربك لامبدل لکلماته...» ۶۷۹
تفسیرآیة (۲۸) : « واصبر نفسك مع الذین یدعون ربهم بالغداة والعشی ... » ۶۸۰
تفسیرآیة (۲۹) : « وقل الحق من ربکم فمن شآء فلیؤمن ومن شآء فلیکفر ...» ۶۸۱
تفسیرآیة (۳۰) : « ان الذین آمنوا و عملوا الصالحات انا لا نضیع اجرمن احسن عملاً » ۶۸۲
تفسیرآیة (۳۱) : « اولئك لهم جنات عدن تجری من تحتهم الانهار یحلون فیها ...» ۶۸۲

النوبة الثالثة

تأویل « و لا تقولن لشیء انی فاعل ذلك غداً» ۶۸۳
تأویل « الا ان یشآءالله واذکرربك اذا نسیت » ۶۸۳
تأویل « و اصبر نفسك مع الذین یدعون ربهم ...» ۶۸۴
تأویل «اولئك لهم جنات عدن » ۶۸۵

۴ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۳۲ تا ۴۶ از سورهٔ الکهف . ۶۸۵ - ۶۸۸

صفحه

النوبة الثانية

تفسیر آیة (۳۲) : « واضرب لهم مثلا رجلین جعلنا لاحدهما جنتین من اعناب ...» ۶۸۸
قصهٔ دو برادر اسرائیلی : یهودا و قطروس . ۶۸۹
تفسیر آیة (۳۳) : « کلتاالجنتین آتت اکلها ولم تظلم منه شیئاً...» ۶۹۰
تفسیر آیة (۳۴) : « وکان له ثمرفقال لصاحبه وهو یحاوره ...» ۶۹۰
تفسیر آیة (۳۵) : «ودخل جنته و هو ظالم لنفسه ...» ۶۹۱
تفسیر آیة (۳۶) : « وما اظن‌الساعة قآئمة ولئن رددت الی ربی...» ۶۹۱
تفسیر آیة (۳۷) : « قال له صاحبه و هو یحاوره اکفرت بالذی‌خلقك...» ۶۹۲
تفسیر آیة (۳۸) : « لکناهوالله ربی و لااشرك بربی‌احداً» ۶۹۲
تفسیر آیة (۳۹) : « و لو لا ان دخلت جنتك قلت ماشآءالله لا قوة الا بالله ... » ۶۹۲
تفسیر آیة (۴۰) : « فعسی ربی ان یؤتین خیراً من جنتك و یرسل علیها حسباناً ...» ۶۹۳
تفسیر آیة (۴۱) : «او یصبح مآؤها غوراً فلن تستطیع له طلباً» ۶۹۳
تفسیر آیة (۴۲) : « و احیط بثمره فاصبح یقلب کفیه ...» ۶۹۳
تفسیر آیة (۴۳) : « و لم تکن له فئة ینصرونه من دون الله و ما کان منتصراً » ۶۹۳
تفسیر آیة (۴۴) : « هنالك الولایة لله الحق هوخیرثواباً وخیرعقباً» ۶۹۴
تفسیر آیة (۴۵) : « واضرب لهم مثل الحیوة الدنیا کمآء انزلناه من السمآء ...» ۶۹۴
تفسیر آیة (۴۶) : « المال و البنون زینة الحیوة الدنیا ...» ۶۹۵

النوبة الثالثة

تأویل « و اضرب لهم مثلا رجلین » الآیة ... ۶۹۶
تأویل « المال والبنون زینة الحیوة الدنیا والباقیات الصالحات‌خیر عند ربك ثواباً وخیر املا» ۶۹۷

۵ ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۴۷ تا ۵۹ از سورهٔ الکهف . ۶۹۸ - ۷۰۱

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (۴۷) : « و یوم‌نسیرالجبال وتری‌الارض بارزة ...» ۷۰۱
تفسیر آیة (۴۸) : «وعرضوا علی ربك صفاًلقد جئتمونا کما خلقناکم اول مرة ...» ۷۰۱
تفسیر آیة (۴۹) : « ووضع‌الکتاب فتری المجرمین مشفقین مما فیه ...» ۷۰۲
تفسیر آیة (۵۰) : « واذ قلناللملائکة اسجدوالآدم فسجدواالاابلیس...» ۷۰۳
تفسیر آیة (۵۱) : « ما اشهدتم خلق السموات و الارض و لا خلق انفسهم ...» ۷۰۴
تفسیر آیة (۵۲) : « و یوم یقول نادوا شرکائی‌الذین زعمتم ... ۷۰۴
تفسیر آیة (۵۳) : « ورای المجرمون النارفظنوااانهم مواقعوها...» ۷۰۵
تفسیر آیة (۵۴) : ولقد صرفنا فی هذا القرآن للناس من کل مثل ... » ۷۰۵

صفحه

تفسیر آیة (۵۵) : « وما منع الناس ان یؤمنوا اذ جاءهم الهدی و یستغفروا ربهم ...» ۷۰۶

تفسیر آیة (۵۶) : « وما نرسل المرسلین الا مبشرین و منذرین و یجادل الذین کفروا بالباطل ...» ۷۰۶

تفسیر آیة (۵۷) : « ومن اظلم ممن ذکر بآیات ربه فاعرض عنها ونسی ماقدمت یداه ...» ۷۰۶

تفسیر آیة (۵۸) : « و ربک الغفور ذوالرحمة لو یؤاخذهم بما کسبوا ...» ۷۰۷

تفسیر آیة (۵۹) : « و تلک القری اهلکناهم لما ظلموا وجعلنا لمهلکهم موعداً » ۷۰۷

النوبة الثالثة

تأویل « یوم نسیر الجبال » ۷۰۷

تأویل « وعرضوا علی ربک صفاً» ۷۰۸

تأویل « و وضع الکتاب ... لا یغادر صغیرة ولا کبیرة الااحصیها...» ۷۰۸

تأویل « ما اشهدتم خلق السموات و الارض ولا خلق انفسهم » ۷۰۸

۶ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ۶۰ تا ۷۴ از سورهٔ الکهف. ۷۰۹ - ۷۱۱

الجزء السادس عشر

ترجمهٔ آیات ۷۵ تا ۸۲ ازسورهٔ الکهف. ۷۱۱ - ۷۱۳

النوبة الثانیة

تفسیر آیة (۶۰) : « وان قال موسی لفتیه لا ابرح حتی ابلغ مجمع البحرین ...» ۷۱۳

صفحه

تفسیر آیة (۶۱) : « فلما بلغا مجمع بینهما نسیا حوتهما فاتخذ سبیله ...» ۷۱۵

تفسیر آیة (۶۲) : « فلما جاوزا قال لفتیه آتنا غدآءنا لقد لقینا من سفرنا... » ۷۱۶

تفسیر آیة (۶۳) : « قال ارأیت اذ أوینا الی الصخرة فانی نسیت الحوت وما انسانیه ...» ۷۱۷

تفسیر آیة (۶۴) : « قال ذلک ماکنا نبغ. فارتدا علی آثارهما قصصاً» ۷۱۷

تفسیر آیة (۶۵) : « فوجدا عبداً من عبادنا آتیناه رحمة من عندنا و علمناه من لدنا علماً » ۷۱۷

تفسیر آیة (۶۶) : « قال له موسی هل اتبعک علی ان تعلمن مما علمت رشداً » ۷۱۹

تفسیر آیة (۶۷) : « قال انک لن تستطیع معی صبراً » ۷۱۹

تفسیر آیة (۶۸) : « و کیف تصبر علی مالم تحط به خبرا » ۷۱۹

تفسیر آیة (۶۹) : « قال ستجدنی ان شآءالله صابراً ولا اعصی لک امراً » ۷۱۹

تفسیر آیة (۷۰) : « قال فان اتبعتنی فلاتسئلنی عن شیء ...» ۷۱۹

تفسیر آیة (۷۱): « فانطلقا حتی اذا رکبا فی السفینة خرقها قال اخرقتها لتغرق اهلها ...» ۷۲۰

تفسیر آیة (۷۲) : « قال الم اقل انک لن تستطیع معی صبراً » ۷۲۰

تفسیر آیة (۷۳) : « قال لا تؤاخذنی بمانسیت ولاترهقنی من امری عسراً » ۷۲۰

تفسیر آیة (۷۴) : « فانطلقا حتی اذالقیا غلاماً فقتله قال اقتلت نفساً زکیة...» ۷۲۱

تفسیر آیة (۷۵) : « قال الم اقل لک انک لن تستطیع معی صبراً » ۷۲۲

تفسیر آیة (۷۶) : « قال ان سألتک عن شیء بعدها فلاتصاحبنی ...» ۷۲۲

صفحه

تفسیر آیة (٧٧) : « فانطلقا حتی اذا اتیا اهل قریة استطعما اهلها فابوا...» ٧٢٢
تفسیر آیة (٧٨) : « قال هذا فراق بینی وبینك سانبئك بتأویل مالم تستطع علیه صبراً » ٧٢٣
تفسیر آیة (٧٩) : « اما السفینة فکانت لمسکین یعملون فی‌البحر فاردت ان اعیبها ... » ٧٢٤
تفسیر آیة (٨٠) : « واما الغلام فکان‌ابواه مؤمنین فخشینا ان یرهقهما ...» ٧٢٤
تفسیر آیة (٨١) : « فاردنا ان یبدلهماربهما خیراً منه زکوة واقرب رحماً » ٧٢٤
تفسیر آیة (٨٢) : « و اما الجدار فکان لغلامین یتیمین فی‌المدینة و کان تحته کنز...» ٧٢٥

النوبة الثالثة

تأویل « واذقال موسی لفتیه » الایة ... ٧٢٦
شرح سفرهرب موسی . ٧٢٧
شرح سفر طلب موسی . ٧٢٧
شرح سفرالطرب موسی . ٧٢٧
شرح سفرتعب موسی . ٧٢٧
تأویل «... وعلمناه من‌لدنا علماً » ٧٢٨
تأویل «... انك لن‌تستطیع معی‌صبراً » ٧٢٨
تأویل «... فاردت ان اعیبها » ٧٣٠
تأویل «... فاراد ربك ان یبلغا أشدهما » ٧٣٠

٧ـ النوبة الاولی

ترجمهٔ آیات ٨٣ تا ١١٠
• (پایان سورهٔ الکهف) ٧٣٠ ـ ٧٣٤

النوبة الثانیة

تفسیر آیة(٨٣) :« ویسئلونك‌عن‌ذی‌القرنین قل سأتلواعلیکم منه‌ذکراً » ٧٣٤
قصهٔ ذوالقرنین وشرح‌کارهای او . ٧٣٥

صفحه

تفسیر آیة (٨٤) : « انا مکناله فی‌الارض وآتیناه من کل شیء سبباً » ٧٣٦
تفسیر آیة (٨٥) : « فاتبع سبباً » ٧٣٦
تفسیر آیة (٨٦) : « حتی اذا بلغ مغرب الشمس‌وجدهاتغرب فی‌عین‌حمئة...» ٧٣٨
تفسیر آیة (٨٧) : « قال‌امامن ظلم فسوف نعذبه ثم یرد الی ربه فیعذبه عذاباً نکرا » ٧٣٩
تفسیر آیة (٨٨) : « واما من‌آمن و عمل صالحاً فله جزآء الحسنی ...» ٧٣٩
تفسیر آیة (٨٩) : « ثم اتبع سبباً » ٧٣٩
تفسیر آیة (٩٠) : « حتی اذا بلغ مطلع الشمس و جدها تطلع علی‌قوم لم نجعل لهم من دونها ستراً » ٧٣٩
تفسیر آیة (٩١) : « کذلك و قد احطنا بمالدیه خبراً » ٧٤٠
تفسیر آیة (٩٢) : « ثم اتبع سبباً » ٧٤٠
تفسیر آیة (٩٣):« حتی‌اذابلغ بین‌السدین وجد من دونهما قوماً ...» ٧٤٠
تفسیر آیة (٩٤) : « قالوایا ذاالقرنین ان یاجوج‌وماجوج‌مفسدون‌فی‌الارض...» ٧٤١
تفسیر آیة (٩٥) : « قال مامکنی فیه ربی خیر فاعینونی بقوة اجعل بینکم و بینهم ردماً » ٧٤٣
تفسیر آیة (٩٦) : «آتونی‌زبرالحدیدحتی اذا ساوی بین‌الصدفین ... » ٧٤٤
تفسیر آیة(٩٧) :« فمااسطاعوا ان‌یظهروه وما استطاعوا له نقباً » ٧٤٥
تفسیر آیة (٩٨) : « قال‌هذا رحمة من‌ربی فاذا جآء وعد ربی‌جعله دکاً ...» ٧٤٦
تفسیر آیة (٩٩) : « وترکنا بعضهم یومئذ یموج فی‌بعض ونفخ فی‌الصور ..» ٧٤٦
تفسیر آیة (١٠٠) :« وعرضنا جهنم یومئذ للکافرین عرضاً » ٧٤٧

	صفحه
تفسیر آیة (۱۰۱) : « الذین کانت اعینهم فی غطآء عن ذکری ... »	۷۴۷
تفسیر آیة (۱۰۲): « افحسب الذین کفروا ان یتخذوا عبادی من دونی اولیآء ...»	۷۴۷
تفسیر آیة (۱۰۳) : « قل هل ننبئکم بالاخسرین اعمالا »	۷۴۸
تفسیر آیة (۱۰۴) : « الذین ضل سعیهم فی الحیوة الدنیا وهم یحسبون انهم یحسنون صنعاً »	۷۴۸
تفسیر آیة (۱۰۵) : « اولئك الذین کفروا بآیات ربهم ولقآئه فحبطت اعمالهم...»	۷۴۹
تفسیر آیة (۱۰۶) : « ذلك جزآؤهم جهنم بما کفروا واتخذوا آیاتی و رسلی هزواً »	۷۴۹
تفسیر آیة (۱۰۷) : « ان الذین آمنوا و عملوا الصالحات کانت لهم جنات الفردوس نزلا »	۷۴۹
تفسیر آیة (۱۰۸) : « خالدین فیها لایبغون عنها حولاً »	۷۵۰
تفسیر آیة (۱۰۹): « قل لو کان البحر مداداً لکلمات ربی لنفد البحر قبل ان تنفد کلمات ربی ...»	۷۵۰
تفسیر آیة (۱۱۰): « قل انما انا بشر مثلکم یوحی الی انما الهکم اله واحد فمن کان یرجوا لقآء ربه ... »	۷۵۰
حدیث نبوی در فضیلت قرائت سورهٔ الکهف .	۷۵۲

النوبة الثالثة

تأویل « ویسئلونك عن ذی القرنین ... »	۷۵۲
تأویل « انا مکناله فی الارض .. »	۷۵۳
حکایت عبدالله مبارك وآن زن که او را با خود بکعبه برد .	۷۵۳
بقیهٔ حکایت ذوالقرنین پس از ساختن سد یاجوج و ماجوج ...	۷۵۵
تأویل « افحسب الذین کفروا ان یتخذوا عبادی من دونی اولیآء ...»	۷۵۷
تأویل « ان الذین آمنوا وعملوا الصالحات کانت لهم جنات الفردوس نزلا »	۷۵۷
تأویل « ... فمن کان یرجوا لقآء ربه فلیعمل عملا صالحاً »	۷۵۷
پایان مجلد پنجم تفسیر کشف الاسرار	۷۵۹

خلاصهٔ فهرست

	صفحه
فهرست سورهٔ یوسف .	۷۶۲
» سورهٔ الرعد .	۷۶۷
» سورهٔ ابرهیم .	۷۷۰
» سورهٔ الحجر .	۷۷۳
» سورهٔ النحل .	۷۷۷
» سورهٔ بنی اسرآئیل .	۷۸۴
» سورهٔ الکهف .	۷۸۹